

A HERMAN OTTÓ
MÚZEUM
ÉVKÖNYVE
XXXIX.

ANNALES
MUSEI
DE HERMAN
OTTÓ
NOMINATI
2000

**A HERMAN OTTÓ MÚZEUM
ÉVKÖNYVE
XXXIX.**

MISKOLC, 2000

Jahrbuch des Herman Ottó Museums, Miskolc (Ungarn)
Yearbook of the Herman Ottó Museums, Miskolc (Hungary)
Les Annales des Musée Herman Ottó, Miskolc (Hongrie)

Szerkesztők:
VERES LÁSZLÓ–VIGA GYULA

Technikai szerkesztő:
FEKETÉNÉ BÍRÓ EDIT

Lektorálta:
DOBROSSY ISTVÁN
PETERCSÁK TIVADAR

ISSN 0544-4225

Támogatta:
a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma
Nemzeti Kulturális Alapprogram

Kiadja a miskolci Herman Ottó Múzeum
Felelős kiadó dr. Veres László, megyei múzeumigazgató
Készült a KAPITÁLIS Bt. Debrecen
Felelős vezető: Kapusi József

† FÜGEDI MÁRTA 1949–2000.

† FÜGEDI MÁRTA 1949–2000.

Három hét telt el Fügedi Márta halála óta, de nem lett könnyebb a tárgyilagos fogalmazás. Elment ő is élete, alkotó ereje teljében, s most kezd bennem összegződni mindaz, aminek vele együtt, többen lehettünk részesei az elmúlt harmadfél évtizedben.

Különös, hogy máig a két dolgos és eredményes előd, *Bodgál Ferenc* és *Lajos Árpád* nevét emlegetjük először, ha a miskolci múzeum néprajzi tevékenységéről esik szó. Kétségtelen, hogy ők – az 1950–60-as évek elvárásainak megfelelően – rendkívüli munkát végeztek a néprajzi tárgyak gyűjtésében, a korszerű muzeológia alapjainak lerakásában és a múzeumügy – miskolci és megyei – társadalmasításában. Most azonban, hogy már nem csupán más munkahelyre távoztak a régi társak, hanem – *Kunt Ernő* után – *Fügedi Márta* is örökre itt hagyott bennünket, egyértelműen meg kell fogalmaznom, hogy az 1970-es évek derekát követő két évtizedben a Herman Ottó Múzeum néprajzi tevékenysége országos szinten is kimagaslóan eredményes volt. A korábbiakhoz képest új elvárásrendszerhez igazodott a Szabadfalvi József által toborzott etnográfusgárda, amelyik az 1970-es évek derekától nem egyszerűen továbbvitte az említett kiváló elődök eredményeit, hanem megújította azt. Az 1970-es évekre lezárult a tárgyi gyűjtés legintenzívebb szakasza, a feldolgozás módszerében – a kiállításokat és a publikációkat egyaránt beleértve – a Debrecenben végzett, közel egyívású szakembergárda annak ellenére harmonikusan működött együtt, hogy tudományos módszerük, felfogásuk éppen úgy nem volt egyforma, mint emberi habitusuk. Szerencsések voltak a külső feltételek is. Mivel a megyében nem volt társadalomtudományi kutatóhely, a múzeum széles spektrumban vette fel annak feladatait és lehetőségeit a térség, a történeti Magyarország északkeleti részének – határokon átnyúló – kapcsolatrendszerével. De beletartozott ebbe a feladatkörbe a közművelődés, a tudományos ismeretterjesztés, az iskolai és iskolán kívüli művelődés segítése is, ahogyan azt a korszak kultúrpolitikája elvárta, s ami nem állt ellentétben a múzeum alapfeladataival. Felépült a megyei múzeumi hálózat, fiatal szakemberekkel gyarapodtak az intézmények – egészében minden mellettünk szólt. Az 1990-es évek elejétől a szétbomló szakembergárda, az – általuk is szervezett – új intézményrendszer, a közgyűjteményekkel kapcsolatos elvárások és az intézmény feladatkörének belső tisztázatlansága megállította a korábbi folyamatot. De nem használt a néprajztudomány – fogalmi tisztázás, megújulás igényével kezdődő – belső megosztottsága sem. Az utánunk jövőök feladata lesz majd a pontos mérleg megvonása, de úgy gondolom, hogy a jelzett két évtized egy önálló korszaka a múzeum történetének: a tudományos munka, benne a néprajz virágkora volt ez a százestendő múzeum életében. Ennek egyik kiemelkedő egyénisége volt Fügedi Márta, akinek tevékenysége múlhatatlan nyomokat hagyott a múzeum arculatán.

Fügedi Márta Egerben született 1949. december 21-én. Általános és középiskoláit Putnokon végezte, majd felvételt nyert a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetemre,

ahol 1973-ban magyar–német szakos tanári és etnográfus oklevelet szerzett. Már ötödéves hallgató korában, 1973. február 15-én a Herman Ottó Múzeumba került dolgozni, s – ahogyan azokban az években több kezdő muzeológus a Szabadfalvi József által verbuvált gárdában – már a pedagógiai tárgyakkal kapcsolatos feladatait is Miskolcon végezte el. 1973. július 1-jétől néprajzos muzeológus volt, 1979. szeptember 1-jétől a néprajzi osztály megbízott, 1981. március 1-jétől kinevezett vezetője. 1982. május 1-jén igazgatóhelyettesi megbízást kapott, ezt a feladatkört 1991. november 30-ig látta el, amikor tudományos főmunkatársi címet kapott. 1994. június 1-jétől – tudományos titkári beosztásban – a Herman Ottó Múzeumban szerveződött tudományos osztály vezetője volt. Majd két évtizeden át a múzeumi munkában is társa volt férje, Dobrossy István. Ebben az időszakban születtek gyermekei: Tamás (1976) és Nóra (1981) is. 1995. július 1-jétől másodállásban dolgozott a Herman Ottó Múzeumban: főállásban a Miskolci Egyetem Művelődéstörténeti és Muzeológiai Tanszékére került, melynek vezető docense volt 2000. január 30-án bekövetkezett haláláig.

Szakmai munkájának fő irányát körvonalazta a matyó örökség, jószerével beleszületett az őt leginkább érdeklő néprajzi problematikába. Egyetemi hallgató korában ugyan a palócok hiedelmeit gyűjtötte – a témában több publikációja is megjelent –, de tudományos munkássága a népművészet vizsgálatában teljesedett ki. A Mezőkövesdről elszármazott értelmiségiek legjavához hasonlóan, úgy lett a matyó örökség kiváló tudója, horizontjának kitágítója, hogy nem mindenben felismerni igyekezett azt. Ellenkezőleg: azt kutatta, hogy a magyarság és az európai műveltség jegyei, összefüggésrendszere miként tükröződik, – mint cseppben a tenger – a kultúrának ebben a szeletében. Erről nem csupán tanulmányokat, könyveket írt, hanem diplomatája volt ennek révén a magyar néprajznak Béctől Svájcig és Amerikáig. Szószólója volt a népművészetnek mind a szaktudományban, mind a régi formákat és mintákat újraálmódó hímzőasszonyok és mesterek között. Mezőkövesd, ill. a matyóság és a Bükkalja volt a terepmunkában az igazi otthona, ám empirikus ismeretanyagát kiválóan ötvözte európai szintű tájékozottságával, látásmódjával. Egyszerre tudta részleteiben megvilágítani a matyó hímzést, s rámutatni annak a korszaknak az eszmerendszerére, amiben a népművészetnek ez az ága felvirágzott, s a kultúrát hordozó népcsoport önmaga identitását kifejezte.

Népművészeti vizsgálatainak horizontja egyre tágult, nem csupán Borsod-Abaúj-Zemplén megye tárgyi örökségének alkotóit és tárgyhasználóit ismerte meg, hanem a népi tárgyakotok és -használók kapcsolatrendszerének általános vonásait is. A terepmunka empirikus tapasztalata egyre inkább nagyobb összefüggések megvilágítását szolgálta munkáiban. Amíg kezdetben a textiliák és a viselet előállításának részleteit taglalta, eredményei – hasonlóan a hímzések sokszínű együtteséhez – egyre inkább az egészet értelmezték. A matyó népművészet, benne a magyar népművészet felfedezésének problematikájában formálódott egységgé mindaz, amit a tradicionális műveltségről tudott. Egyetemi doktori értekezését 1976-ban védte meg, kandidátusi címet 1990-ben szerzett. A Kossuth Lajos Tudományegyetemen folyamatban volt habilitációja, amire azonban már nem adatott számára lehetőség. Tagja volt az MTA Néprajzi Bizottságának.

A népművészet szakmai köréhez kapcsolódott tárgyi gyűjtőtevékenysége is. Gondozta, darabról darabra ismerte a Herman Ottó Múzeum textilgyűjteményének műtárgyait, de kiválóan tudta a többi közgyűjtemény népművészeti kincseit is. Egyaránt otthonosan mozgott a magyar néprajz immár klasszikus kutatóinak munkaszobáiban és a régi szőttes vagy varrottas minták díszeit újraálmódó asszonyok munkaasztalainál, továbbképzéseiben, kiállításain. Zsűrítte a népi iparművészek készítményeit. Alapító elnöke

volt a megyei Népművészeti Egyesületnek, személyében képezett hidat a tárgyalkotók generációi között.

Gyűjtő- és tudományos feldolgozó munkája elválaszthatatlan volt a kiállítások rendezésétől. Már 1974-ben közreműködött a Herman Ottó Múzeum *Munka és ember* című állandó kiállításának megvalósításában, majd a Matyó Múzeum *Matyó népelet* című tárlatának létrehozásában. Harmadfél évtizeden át fáradhatatlanul dolgozott a kiállításokon, jószerével megszámlálhatatlan, hogy a rendszeresen visszatérő programoktól (Szerencsi kaláris, Országos népművészeti kiállítás stb.) a külföldi tárlatokig (Prága, Berlin), a népi iparművészet pályázatainak bemutatóitól a szomszédos megyék múzeumainak kiállításaiig mennyi helyen dolgozott – önmaga, vagy néprajzos kollégákkal együtt –, az általa szeretett tárgyak közzétételén. Munkájában nem vált el egymástól a kutatás, feldolgozás, a kiállításrendezés és az alkotó népművészek szakmai irányítása: mindez egy összefonódó nyalábban jelent meg mindenféle tevékenységében. Nem csupán a tárgyak történetét ismerte, hanem jó érzékkel formázta látvánnyá is azok együttesét.

Nyitott személyisége predesztinálta őt a közéleti tevékenységre: a magyar néprajz, Miskolc város és a megye kulturális közéletének számos eredménye őrzi keze nyomát, figyelő tekintetét. Hosszú időn át tevékenykedett a Népi Iparművészeti Tanácsban, Népművészeti Egyesületben, MAB Néprajzi Munkabizottságában, tagja volt a Magyar Néprajzi Társaság választmányának. Az egyetemen sem csupán a tanszék irányítását vállalta, hanem dékánhelyettesként is tevékenykedett. Sokirányú tevékenységét a Szocialista Kultúráért kitüntető jelvényvel (1980), Miskolc város Herman Ottó-díjával (1996) és a népművészeti örökség megőrzéséért járó Király Zsiga-díjjal (1999) jutalmazták.

Szakmai tevékenysége mellett persze emlékeznünk kell emberi, munkatársi habitusáról is. Kapcsolatteremtő készsége, gondoskodása, figyelme nagyon fog hiányozni a múzeumi kollektívából.

Miskolc, 2000. február 20.

FÜGEDI MÁRTA TUDOMÁNYOS PUBLIKÁCIÓI

Önálló kötetek

Mezőkövesd és vidéke hímzései I. Szálánvarrott hímzések. Budapest, 1978. 16 lap + 33 tábla

Mezőkövesd és vidéke hímzései II. Szabadrajzú hímzések. Budapest, 1979. 15 lap + 40 tábla

(Viga Gyulával) Borsod-Abauj-Zemplén megye néprajzi irodalma III. (1968–1978). Miskolc, 1979. 127 lap

(Dobrossy Istvánnal) Termelés és életmód. Tíz község termelőszövetkezete. Studia folkloristica et ethnographica 9. Debrecen, 1983. 282. lap

A gyermek a matyó családban. Borsodi kismonográfiák 29. Miskolc, 1989. 231 lap

(Összeállította és szerkesztette)

Borsod-Abaúj-Zemplén megye népművészete: válogatott bibliográfia. Miskolc, 1992. 145. lap

Állatábrázolások a magyar népművészetben. Officina musei 1. Miskolc, 1993. 228 lap

Mítosz és valóság: matyó népművészet. Officina musei 6. Miskolc, 1997. 207 lap

Szerkesztés

Borsod-Abaúj-Zemplén megye népművészete. (A szerkesztő munkatársa: Viga Gyula) Miskolc, 1997. 542 lap

(Bellon Tiborral és Szilágyi Miklóssal) *Tárgyalkotó népművészet.* Planétás. Budapest, 1998. 431 lap

Nyomtatásban megjelent tanulmányok, tudományos cikkek

(HOMÉvk. = A Herman Ottó Múzeum Évkönyve,
HOMKözl. = A miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei)

A mezőkövesdi képfestő műhely. HOMÉvk. XIV. (1974–75) 455–474.

Ragyogóégetés Mezőkövesden 1925-ben. HOMKözl. 14. (1975) 83–89.

Kéziratos gyógyítókönyv a 18. századból. HOMÉvk. XV. (1976) 96–105.

A Herman Ottó Múzeum pásztorbojtjai. HOMKözl. 15. (1976) 96–105.

(Dobrossy Istvánnal) *Etnikai határok és nemzetiségi hatások Borsod-Abaúj-Zemplén megyében a rostelőkészítés munkafolyamatában.* HOMÉvk. XVI. (1977) 269–292.

(Dobrossy Istvánnal) *A paraszti fonalkészítés eszközei és elterjedésük Borsod-Abaúj-Zemplén megyében.* HOMKözl. 16. (1977) 93–110.

A matyó hímzés fejlődésének története. Matyóföld, 1976–78. 34–42. *Mezőkövesd 18–19. századi számadáskönyvek, céhlimitációk és vagyonszeírások viselettörténeti adatai.* Borsodi Történelmi Évkönyv VI. (1978) 129–141. Miskolc

Emberfeletti hatalommal felruházott lények Mátraderecske hiedelemanyagában. Bakó Ferenc (szerk.): *Mátraderecske. Néprajzi tanulmányok. Palóc kutatás. Tematikus és lokális monográfiák III. 108–118.* Eger, 1978.

(Dobrossy Istvánnal) *A paraszti kenderfeldolgozás előkészítő munkafázisai Borsod-Abaúj-Zemplén megyében.* HOMÉvk. XVII–XVIII. (1979) 299–317.

Babonás állatgyógyító eljárások egy 18. századi tokaji gyógyítókönyvben. HOMKözl. 17. (1978–79) 127–132.

(Dobrossy Istvánnal) *Ráolvasások egy 18. századi gyógyítókönyvből.* HOMÉvk. XVIII–XVIII. (1979) 245–261.

(Dobrossy Istvánnal) *A kenderfeldolgozás törő és rostpuhító eljárásainak munkaeszközei és terminológiai Borsod-Abaúj-Zemplén megyében.* HOMÉvk. XIX. (1980) 239–270.

A miskolci fésűs mesterség. HOMÉvk. XIX. (1980) 171–292.

A kislány varrni tanulása és a varró munkája Mezőkövesden. Ethnographia XCII. (1981) 69–74.

(Dobrossy Istvánnal) *Megjegyzések a termelőszövetkezetek történetének néprajzi szempontú feldolgozásához*. Emlékkönyv a Túrkevei Múzeum fennállásának 30. évfordulójára, 215–255. Túrkeve, 1981.

Emberfeletti hatalmú lények Mátraderecske faluközösségének hiedelmeiben. Folklor archívum XIV. 158–247. Budapest, 1982.

(Dobrossy Istvánnal) *A kenderfeldolgozás és vászonfelhasználás a zempléni hegyvidék falvaiban*. Szabadfalvi József (szerk.): Néprajzi tanulmányok a zempléni hegyvidékről, 125–147. A miskolci Herman Ottó Múzeum néprajzi kiadványai X. Miskolc, 1981.

Változások Mátraderecske néphitében. Folklor, társadalom, művészet 9. 37–42. Kecskemét, 1981.

A Bükkalja női viselete. HOMÉvk. XXI. (1982) 241–259.

Múzeumlapítási törekvések Mezőkövesden a század első felében. HOMKözl. 20. (1982) 122–127.

A kendermunkához kapcsolódó árucseré. Balassa Iván–Ujváry Zoltán (szerk.): Néprajzi tanulmányok Dankó Imre tiszteletére, 395–407. Debrecen, 1982.

Kenderfeldolgozás és vászonfelhasználás. Szabadfalvi József–Viga Gyula (szerk.): Répáshuta. Egy szlovák falu a Bükkben, 189–199. A miskolci Herman Ottó Múzeum néprajzi kiadványai XIII. Miskolc, 1984.

Spracovanie konopi, výroba a použitie plátna. Szabadfalvi József–Viga Gyula (szerk.): Répáshuta. A magyarországi szlovákok néprajza 5. 229–240. Budapest, 1984.

A felvidéki textil háziipar és vándorkereskedelem északkelet-magyarországi kapcsolatai. Kunt Ernő–Szabadfalvi József–Viga Gyula (szerk.): Interetnikus kapcsolatok Északkelet-Magyarországon, 231–237. Miskolc, 1984.

Árucseré útján terjedő elemek az észak-magyarországi viseletben. Szabadfalvi József–Viga Gyula (szerk.): Árucseré és migráció, 197–203. A miskolci Herman Ottó Múzeum néprajzi kiadványai XVI. Miskolc, 1986.

Györffy István viseletkutatásai. Bellon Tibor–Szabó László (szerk.): Györffy István, az Alföld kutatója és életművének irodalma, 65–71. Nagykunsági füzetek 6. Karcag–Szolnok 1987.

Figurális ábrázolások Északkelet-Magyarország pásztorművészetében. HOMÉvk. XXV–XXVI. (1988) 655–667.

Die Schlange in der ungarischen Hirtenkunst. Ujváry Zoltán (szerk.): Ethnographica et folkloristica Carpathica 5–6. 150–166. Debrecen, 1988.

Lukács Gáspár (1908–1986). HOMKözl. 25. (1988) 212–214.

A matyó lakodalom látványossággá válása. Ethnographia C. (1989) 313–328.

Jelképes állatábrázolások a református templomok festett bútorzatán. HOMÉvk. XXVII. (1989) 155–166.

Festett matyó bútorok. Matyóföld 1989. 80–83.

Búcsú Fél Edittől (1910–1988). Matyóföld 1989. 57–58.

A gyermekmunka a matyóságnál. HOMÉvk. XXVIII–XXIX. (1990) 483–496.

A miskolci polgárok 18. századi lakáskultúrájához. HOMKözl. 27. (1991) 169–176.

A barkó rókaprémés mente viseletéhez. HOMKözl. 27. (1991) 280–284.

(Selmeczi Kovács Attilával) *A címer-motívum a magyar népművészetben*. Halász Péter (szerk.): A Duna menti népek hagyományos műveltsége, 135–140. Budapest, 1991.

Agnus dei in der ungarischen Volkskunst. Bartha Elek–Kotics József (szerk.): Ethnographica et folkloristica Carpathica 7–8. II. 415–424. Debrecen, 1992.

A magyar népművészet állatábrázolásairól. Mohay Tamás (szerk.): Közelitések. Néprajzi, történeti, antropológiai tanulmányok Hofer Tamás 60. születésnapjára, 133–140. Debrecen, 1992.

„Kiskarácsony, nagykarácsony”. A karácsonyi ünnepkör kultúrtörténetéből. Fókusz 1992. 12. szám 3–12. Miskolc

A Bükkalja népi hímzőkultúrája. Cs. Schwalm Edit (szerk.): Tanulmányok a Bükkalja néprajzáról, 57–71. Eger, 1992.

A bodrogkeresztúri református egyház terítői. Bencsik János (szerk.): Tokaj és Hegyalja VII. 98–111. Miskolc, 1992.

Az avasi egyház műkincsei. Dobrossy István (szerk.): A miskolci Avas: monográfia a város jelképéről, 177–194. Miskolc, 1993.

A gödöllői művésztelep és a matyó népművészet. HOMÉvk. 32. (1994) 417–428.

Déri Frigyes néprajzi grafikai gyűjteményének matyó képei. Ujváry Zoltán (szerk.): Történeti és néprajzi tanulmányok, 229–235. Debrecen, 1994.

A szöttesek figurális díszítményei. Flórián Mária (szerk.): A szöttesek tegnap és ma, 71–77. Heves, 1994.

(Dobrossy Istvánnal) A kender és len szerepe a XVII–XVIII. század népi gyógyító gyakorlatában. Studia Comitatus 24. (1994) 407–414. Szentendre

(Viga Gyulával) A bodrogszentesi sírkövek és díszítményeik. Ethnographia CV. (1994) 129–144.

A gyermek a matyó társadalomban. Bereczky Ibolya (szerk.): Gyermekvilág a régi magyar falun, 243–251. Szolnok, 1995.

A matyó népművészet „felfedezése”, a matyó „image” kialakulása. Ethnographia CVII. (1996) 175–188.

Borsod megye népe a millenniumi kiállításon. HOMÉvk. XXXIII–XXXIV. (1996) 349–362.

Szöttesek, hímzések. Borsod-Abaúj-Zemplén megye népművészete, 315–349. Miskolc, 1996.

A viselet. Borsod-Abaúj-Zemplén megye népművészete, 387–440. Miskolc, 1996.

Irodalom. Borsod-Abaúj-Zemplén megye népművészete, 501–530. Miskolc, 1996.

Bevezető. Cs. Schwalm Edit (szerk.): Szlovákok Heves megyében, 5–6. Eger, 1996.

Képi eszközök a századelő lokális népképének vizsgálatában. Néprajzi Értesítő LXXIX. (1997) 157–167.

Adatok a Felső-Bodrogköz hagyományos textilkultúrájához. Néprajzi Látóhatár VI. (1997) 394–400.

Zárszó. Flórián Mária (szerk.): Kézi szövés ipari társadalmakban, 159–160. Heves, 1997.

Előképek, jelképek és életképek. Adatok az állatábrázolások kultúrtörténetéhez. Fűvessy Anikó (szerk.): Állatábrázolás a magyar néphagyományban, 7–16. Debrecen, 1998.

Manga János kutatásai a pásztorművészet területén. Manga János emlékülés. Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve XXI. (1996–97), 165–169. Salgótarján, 1998.

„Honfoglalásaink folytatódnak” (Önképünk a millicentenárium évében) Új Holnap 43. (1998) július, 100–105.

A néprajz helye a muzeológiai oktatás programjában a Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Intézetében. Hon- és népismeret, néphagyomány az oktató-, nevelőmunkában, 175–178. Budapesti Tanítóképző Főiskola Továbbképző Füzetek 5. Budapest, 1998.

Kóris Kálmán, a miskolci múzeum néprajzi gyűjteményének megalapítója. HOMÉvk. XXXVII–XXXVIII. (1999) 1315–1330.

A matyóság néprajzi kutatásának története. Kápolnai Iván–Szlovák Sándor (szerk.): Tanulmányok Mezőkövesd történetéhez, 276–280. Mezőkövesd, 1999.

A Matyó Múzeum története. Kápolnai Iván–Szlovák Sándor (szerk.): Tanulmányok Mezőkövesd történetéhez, 309–317. Mezőkövesd, 1999.

Ótörök kőemberek (Kunkovác László kiállítása a Miskolci Galériában) Új Holnap 45. (2000.) január–február 85–86.

The Discovery of Matyó Folk Art, Hungarian Heritage 1. (2000.) 9–18.

Könyvismertetések

Weber-Kellermann, Ingeborg: Deutsche Volkskunde zwischen Germanistik und Sozialwissenschaften. Ethnographia LXXXII. (1971) 621–622.

Burlasova, Sona: L'udové balady na Horehrony. HOMKözl. 12. (1973) 140–141.

Hyccko, Ján: Zatevné a mlatobné náradie. HOMKözl. 12. (1973) 143–144.

Acta Ethnographica Slavica 1. HOMKözl. 13. (1974) 130–133.

Die slowakische Volkskultur. Die materielle und die geistige Kultur. HOMKözl. 14. (1975) 143–145.

Szabó Lajos: Taktaszadai mondák. Borsodi Szemle XX. (1975) 115–118.

Ujváry Zoltán: Varia Folkloristica. Borsodi Szemle XXI. (1976) 315–318.

Zbornik Slovenského Narodného Muzea, Historia 16. HOMKözl. 16. (1977) 158–159.

Slovenské Národopis, 1977. HOMKözl. 17. (1978) 177–180.

Ujváry Zoltán: Gömői népdalok és néballadák. Borsodi Könyvtáros 1978. 2. szám 37–38.

Bárth János: Korai kalocsai hímzések. Ethnographia XCI. (1980) 609–610.

Ikvai Nándor (szerk.): Börzsöny néprajza. Honismeret 1980. 6. szám 71–72.

Viera Abelová–Milán Chlebana: Praslice na okoli Trenčína. HOMKözl. 24. (1986) 212.

Nagy Olga: Táltos és pegazus. Dimenziók – Felső-magyarországi Szemle II. (1994) 120–121.

Hagyományos női szerepek (Traditional women's roles) Hungarian Heritage 1. (2000.) 1–2. 83–85.

Katalógusok, népszerűsítő cikkek

Matyó élet. Ünnepek és hétköznapok. Kiállítási vezető a mezőkövesdi Matyó Múzeum állandó kiállításához. Miskolc, 1975. 8. lap

Mezőkövesd – Matyó Múzeum. Néprajzi Hírek IV. (1975) 54–55.

Herman Ottó Múzeum – Miskolc. Néprajzi Hírek V. (1976) 6–7.

Három megye múzeumainak közös kiállítása. Néprajzi Hírek V. (1976) 42.

- A XII. Országos Honismereti Diáktábor Miskolcon. Borsodi Művelődés III. (1978) 2. szám 23–26.*
- (Viga Gyulával) Borsod-Abaúj-Zemplén megye népművészete. Kiállítási katalógus. Vác, 1979.*
- (Viga Gyulával) Borsod-Abaúj-Zemplén megye népművészete. Kiállítási katalógus. Balassagyarmat, 1980.*
- Műtárgyvédelem a néprajzi muzeológiában. Kiállítási vezető. Miskolc, 1980. 12 lap*
- Új múzeumban, megújuló értékekkel. Napjaink, XIX. (1980) 8.*
- (Viga Gyulával) Lidové umení zupy Borsod-Abaúj-Zemplén. Kiállítási vezető a Prágai Magyar Intézetben rendezett kiállításához. Prága, 1980. 8 lap*
- Úrihímzések Északkelet-Magyarországon. Kiállításvezető. Miskolc, 1986. 6 lap*
- Volkskunst aus Nordungarn. Kiállítási vezető a berlini Magyar Kultúra Házában rendezett kiállításához. Miskolc, 1988. 10 lap*
- Történeti textiliek régen és ma. Kölcsey Művelődési Központ kiállításának katalógusa. Debrecen, 1991. 12 lap*
- Az országcímer a népművészetben. Kiállítási katalógus. Budapest, 1992.*
- Szép tárgyak dicsérete. Kiállítási vezető a Herman Ottó Múzeum népművészeti állandó kiállításához. TKM Kiskönyvtára, Budapest, 1992.*
- (Füvessy Anikóval) Állatábrázolás a magyar népművészetben. A tiszafüredi Kiss Pál Múzeum kiállításának katalógusa. Szolnok, 1995. 35 lap*
- (Pocsainé Eperjesi Eszterrel) Úrihímzések és egyházi textiliek Borsod-Abaúj-Zemplén megyében. Kiállítási katalógus. Miskolc, 2000. 4 lap*

Viga Gyula

ÚJKŐKORI ARCOS EDÉNYEK A KÁRPÁT-MEDENCE ÉSZAKKELETI RÉSZÉBŐL

KALICZ NÁNDOR-S. KOÓS JUDIT

1999-ben Bodnár Bertalan mezőzombori iskolaigazgató bejelentette, hogy a községi temetőben sírásás közben régészeti leletekre bukkantak. Lovász Emese helyszíni szemléje során begyűjtött és a Herman Ottó Múzeumba szállított cserépanyagról egyértelműen megállapíthattuk, hogy azok újkőkoriak, ezen belül is a magyar terminológia szerinti Tiszadob-csoport jellegzetes vonásait hordozzák. Ezúttal köszönjük Lovász Emesének a közlés jogának átengedését.

Az előkerült leleteket egységes egészként kezelhetjük, mivel nagyon kis területről, egyetlen kiásásra kerülő sír helyéről (max. 2 m²) gyűjtötték azokat. A leletegyütteshez hét finoman megmunkált edény és egy durva kidolgozású, nagyméretű fazék töredékei tartoztak. Figyelemreméltó, hogy az edények feltárásuk előtt – minden valószínűség szerint – épek voltak. Ezt a feltevést alátámasztja az is, hogy többségüket részben vagy teljes egészében kiegészíthettük. Nagy meglepetést jelentett egy arcos edény előkerülése, amelyet fenékrésze kivételével rekonstruálhattunk. A leletegyüttes edényei a következők:

1. Arcos edény lekerekített, kettős kónikus testtel, szűkülő, hengeres nyakkal. A perem alatti lapos, háromszögletű, alig kiemelkedő mezőben található az arcábrázolás. Orra ovális, plasztikus, míg a szemeket egy-egy bebökődéssel érzékeltették. A száját és az állat egy T alakú bekarcolás jelöli. Legfeltűnőbb a fej felső részének mindkét oldalán látható, bekarcolt szimbólum. Hangsúlyoznunk kell, hogy az itt ábrázolt különleges jel erősen leegyszerűsített. A stilizálás ellenére azonban a gyakran használt szimbólum szabályos formája azonosítható. Két különböző részből áll: az arc jobb oldalán két párhuzamos vonalból álló szalag nagy ívet alkot a fülrésztől a szemek fölött az orr bal oldaláig. A minta végénél egy rövid, derékszögű, hasonlóképpen létrehozott sáv kapcsolódik a hosszú ívhez. Az orr jobb oldalán ez az ív egy egészen rövid egyenes szalaggal egészül ki. Az arc bal oldalán lényegesen egyszerűbb, derékszögű szalag látható. A bekarcolásokban vörös inkusztáció nyomai fedezhetők fel. Annak ellenére, hogy az ábrázolás kidolgozása meglehetősen felületes, mégis az azonos jegyek alapján kétségkívül kapcsolatba hozható az Északkelet-Magyarországon elterjedt alföldi Vonaldíszes kerámiával (a továbbiakban AVK). A fejet hordozó mezőt mindkét oldalon párhuzamos, rövid bebökődések kísérik. Amint azt a későbbiekben látni fogjuk, ezek a párhuzamos bebökődések is a szimbólumrendszer részei. A fejfelületén átellenes oldalon, a nyak hátsó részén masszív szalagfülszerű alsó részének töredéke látható. A neolitikumban oly ritka fülképzésre Kelet-Szlovákiából, Šarišské Michaľany-ból ismerünk kiváló párhuzamot, ahol a szalagfülszerű arcos edényhez tartozott (Šiška 1989, 40. t. 2). A fejábrázolástól balra vízszintesen átfúrt bütyköt találunk. Vélhetően a jobb oldali részen megvolt a párja, azonban ez a nyakrész letörött. A vállon csak egy kis átfúrt, plasztikus díszítés maradt meg. Ma már sajnos nem lehet eldönteni, hogy eredetileg vajon hány ilyen bütyök

díszíthette a vállat? Az edény hasrésze enyhén lekerekített, négyszögletesedő formájú, amely felülnézetből jól látható. Felületét, melyet párhuzamosan futó vonalpárok több mezőre osztanak, teljesen beborítja a bekarcolt meander minta. Ez utóbbi meglehetősen bonyolult, melyet csak nagy gyakorlattal rendelkező fazekasmester készíthetett el. Az edény felülete jól megmunkált, ragyogóra polírozott, színe barnásszürke. Előállítás minden bizonnyal redukciós égetéssel történt. Ragasztott, kiegészített, alja hiányzik. Az edény töredékes magassága: 36 cm, szájátmérő: 13 cm, feltételezett eredeti magassága: kb. 42 cm (1–2. kép).

2. Fordított csonkakúp alakú csésze párhuzamosan körbefutó, bekarcolt hullámvonalakkal. E bekarcolásokban itt-ott megmaradtak az egykori vörös inkrusztáció nyomai. Felülete szépen kidolgozott, polírozott, a redukciós égetés miatt barnásszürke foltos. Töredékes. M: 10,4 cm, Sz: 19 cm, F: 6 cm (3. kép 1).¹

3. Fordított csonka kúp alakú csésze töredéke, melynek peremrésze letörött. Felületét függőlegesen futó, bekarcolt vonalak több mezőre osztják. Díszítésének jellegzetesége a három, párhuzamosan futó bekarcolt vonalkötegből alkotott ún. „nyílhegy minta”. Az edény alsó részét ugyancsak párhuzamosan futó vonalak zárják le. Erősen sérült, ragasztott. Felülete szépen megmunkált, szürkésbarna foltos, fényezett. F: 5,2 cm. A töredék magassága: 9,9 cm.

4. Palack töredéke. A kettőskónikus testhez vélhetően egy hosszú, hengeres nyak kapcsolódhatott. A has törésvonalán eredetileg négy kis, hegyes bütyök ülhetett, melyekből azonban csak egy maradt meg. A három párhuzamosan futó, bekarcolt vonal nagy ívű hullámformában öleli körül a bütyköket. A mintát itt nem zárják alul körbefutó vonalkötegek. Felülete szürkésbarna, ragyogóra fényezett. F: 5 cm, a töredék magassága: 8 cm (4. kép 1).

5. Mély félgömb alakú csésze töredéke. Pereme letörött. Felületét három, párhuzamosan futó, bekarcolt vonalköteg négy mezőre tagolja. Mintázatát geometrikus motívumok alkotják, melyeket alul nem zárnak vízszintes bekarcolások. Kissé homorú alja közepén átfúrt. Felülete foltosan szürke, ragyogóra polírozott. Erősen töredékes. F: 4 cm, a töredék magassága: 10,4 cm (4. kép 2).

6. Feltehetően palack formájú edény töredéke. A lekerekített, kettőskónikus testet eredetileg négy ferdén álló nagyobb, benyomott bütyök díszíthette. Az edényt borító geometrikus minták több mezőre tagolják a felületet, melyet a fenékrésznél körbefutó, párhuzamos vonalak zárnak le. Felülete szépen megmunkált, szürkésbarna színű, polírozott. Belsejében vörös festékmaradványokat találtunk, az edény tehát valószínűleg a festék tárolására szolgált. F: 3,9 cm, a töredék magassága: 7,2 cm (5. kép 2).

7. Csótalpas tál töredéke, melynek csak a középső része maradt meg. Külső felülete három és a tál belső része két párhuzamosan futó, bekarcolt vonallal díszített. Kívül világosbarna, belül szürke, polírozott. Erősen sérült. A töredék magassága: 8,2 cm (5. kép 1a–d).

8. Nagyméretű, hosszúkás, tojásdad alakú fazék töredéke, melynek csak középső része maradt meg. Perem alatt körbefutó lyuksorral díszítve. Vörösésbarna, pelyvával soványított. Erősen sérült. M: 26 cm, Sz: 22,5 cm, F: 13 cm (6. kép).

A fentiekben ismertetett edénytöredékek mellett még számos cseréptöredéket is gyűjtöttek, melyek a fentiekhez hasonlóak (7–8. kép). A finom kerámia mindegyikére jellemző, hogy kivétel nélkül jól iszapoltak, felületük szépen kidolgozott, ragyogóra fényezett. Nagy részük sötétre égetett, míg a cserepek kis részénél a világos szín és a foltos

¹ M: magasság, Sz: szájátmérő. F: fenékatmérő.

égetés jellemző. Az edények többségénél megfigyelt sötét színű felület általában a redukciós égetés során alakult ki. A cserepek kis csoportja világosbarna színű és többször megfigyelhető rajtuk is a foltos égetés. A töredékek között a durva kerámia is több példányban fordul elő, amelyek jellemzője a pelyvás soványítás és az oxidációs égetés.

Az eddig előkerült edények és a mintegy ötven töredék mindegyike díszített, és kivétel nélkül az Alföldi Vonaldíszes Kerámia (AVK) kultúrájának Tiszadob csoportjához tartoznak (KALICZ–MAKKAY 1977, 38–43.). A lelőhely és a leletek tehát éppen azért olyan jelentősek, mert nagyon ritkán kerül felszínre ilyen tisztán Tiszadob típusú leletegyüttes az Alföldön. A gyenge minőségű klasszikus AVK-fazekasság után technológiai szempontból előrelépést jelentenek a Tiszadob csoport kerámiái, amelyeket nagyszerű kivitelezésben állítottak elő.

A teljes leletegyüttes ismeretében felmerül a kérdés, hogy vajon milyen célt szolgáltak ezek a leletek, s hogy vajon milyen objektumból származhattak? A nem teljesen hiteles lelőköri körülmények ellenére nagy valószínűséggel megállapíthatjuk, hogy a tárgyat nem a mindennapi élet szolgálatába állították. Erre bizonyíték az arcsos edény fejbázisán a különleges szimbolikus jel. Amint már arról fentebb is szóltunk, a töredékek nagy valószínűséggel épségben kerülhettek a földre, s csak annak nyomására, vagy pedig a sírásás következtében törhettek darabokra (erre utalnak a megfigyelt friss törési felületek). Amennyiben pedig valóban zárt leletegyüttest alkotnak, úgy funkciójukkal kapcsolatban három megoldási lehetőséget vetünk fel:

1. Feltevésünk szerint temetkezés mellékletei is lehettek. Bizonyíték lehet erre, hogy előkerülésükig – azaz a sírásásig – egész edények előfordulása településeken a legnagyobb ritkaságnak számít. Ugyanakkor ez ellen szól az a tény, hogy mindeddig arcsos edényt, mint sírmellékletet még nem találtak, itt pedig embercsontok nem kerültek elő. Nem tűnik megalapozott érvnek azonban ez sem, mivel az elhunytnak ásott sír kicsi, s még a föld alatt, a közelben rejtőzhet az újkőkori csontváz. A kézirat lezárása után tudtuk meg, hogy Bojsz István helyi iskolai tanuló megmentette egy koponya töredékeit, amelyek ugyanezen sírásás alkalmával kerültek felszínre. A koponyán megmaradtak a vörös festés nyomai. Az pedig kétségtelen, hogy a vörös okkerfestés csak a neolitikum idejéből származhat. A sírásáskor hosszú csontokat nem emeltek ki, így feltételezhető, hogy egy neolitikus temetkezéshez tartozhatott, melynek többi csontja a jelenkori sírgödörön kívül maradt. Megnőtt az esélye annak, hogy az arcsos edény és a temetkezés összehozható.

2. Második lehetőség, hogy talán áldozati gödörhöz tartoztak az edények. Ezt a feltevést az arcsos edény jelenléte erősíti, hiszen több hasonló példát is ismerünk az adott időszakból. Füzesabonyban egy arcsos edény felső része került napvilágra hasonló szimbolikus jelekkel és az edény további néhány töredékével egy olyan gödörből, mely áldozati gödör lehetett (KALICZ–MAKKAY 1977, 61–62, 129). A Szakálhát kultúra az AVK fiatalabb csoportjai között a többtől nagyobb önállóságával tűnt ki és eltérő szimbolikát alakított ki az arcsos edényeken, de hasonló párhuzamokat idézhetünk az áldozati gödörre Tiszaugról, ahol egy Szakálhát típusú arcsos edény felső része egy különleges csészével együtt került napvilágra. Az ásató és publikáló Raczky P. a lelőköri körülmények alapján áldozati gödörnek nevezte az objektumot (RACZKY 1982, 223–230; uő. 1992, 150–151). További áldozati gödröt is ismerünk, melyet Raczky P. szintén a Tisza mellett, Tiszaigaron tárt fel. Figyelemreméltó, hogy ebben az áldozati gödörben (Tiszaigar) is egy szimbolikus jelű arcsos edény töredékére leltek, amely töredék technikáját és festését tekintve az Esztár csoport jellegzetességeit viseli (RACZKY 1992, 151). Tehát a fent felsorolt példák alapján leletegyüttesünk is származhat áldozati gödörből.

3. A harmadik lehetőség, amelyre azonban nincs bizonyítékunk, hogy az együttes esetleg egy edénydepot része lenne, amelyet ismeretlen okból földbe rejtettek. Azonban ezt a feltevést tartjuk a legkevésbé megalapozottnak.

A Tiszadob csoport fazekastechnológiájának sajátosságai mellett feltétlenül ki szeretnénk emelni a mezőzombori leletegyüttes különleges vonásait, amelyet főleg a szimbolikus jellel ellátott arcós edény jelenléte hangsúlyoz.

Jól ismert tény, hogy az AVK minden egyes közeli és távolabbi csoportjával a kulturális fejlődés kezdetétől a végéig a középső neolitikumot képviseli Kelet-Magyarországon (a Kr. e. 6. évezred első felétől a Kr. e. 5. évezred első harmadáig). Az AVK fiatalabb fejlődési fázisában fellépő csoportjai a Tiszadob csoport, a Bükk kultúra, a Szilmeg és Esztár csoport, valamint az önállóbb Szakálhát kultúra. Ezek a csoportok elfoglalják az egész Alföld területét, és – már ami a kerámiát illeti – többé-kevésbé önálló jellegzetességekkel rendelkeznek (KALICZ–MAKKAY 1977.).

Különleges leletei ennek a nagy kultúrkomplexumnak (tehát az AVK-nak) – amelyet a szellemi kultúra körébe sorolnak – az arcós edények, amelyek tulajdonképpen minden csoportjában megtalálhatóak (mint pl. a szilmegi: BOGNÁR–KUTZIÁN 1966. és a sonkádi: KOREK 1977, 17. kép 1 stb.). A kis, díszítetlen arcós edényeket figyelmen kívül hagyva, a különleges arcós edények között két csoportot különböztethetünk meg. Az egyik típus a Szakálhát kultúrára jellemző a Dél-Alföldön. E kultúra arcós edényeinek ismertetőjele a nagy méret és a speciális arckiképzés. Az ábrázolás legjellegzetesebb vonásai az arcot magában foglaló, M alakú bekarcolt vonal, valamint önállóan megformált, vagy a nyakrészhez ragasztott, magasba emelt karok. Ezekhez a jellegzetességekhez még más egyéb kiegészítő vonások is tartoznak, mint a spirál és meander, fésű és háromszög minta, valamint a vörös és sárga festés. Az M-motívummal keretezett arcábrázolások elterjedését elsősorban kialakulási, központi helyükről ismerjük (az Alföld középső része és a Közép-Tisza-vidék), ahol az egész Szakálhát kultúra is elterjedt (KALICZ 1970, 31–34; KALICZ–MAKKAY 1972, 9–13, 6–7. kép; uők 1977, 91–92; GOLDMAN 1978, 13–60; PAVLŰ 1966, 700–721; uő. 1997/98, 111–113). Innen jutottak a Dunántúlon keresztül északnyugat felé Délnyugat-Szlovákiáig ezek az ábrázolások. Így tehát a Közép-európai Vonaldiszes Kerámia kultúrája településterületének keleti feléig nyomon követhetjük a szabályos M-motívumú arcós edények elterjedését (KALICZ 1988, kézirat; KALICZ 1998, 27–30; PAVŰK 1969; 1981, 38–40. kép; KUZMA 1990, 429–452). Ez esetben a Kottafejes díszű kerámia csoportjára gondolunk, továbbá a Zseliz és Keszthely csoportra (TOMPA 1937, 8. t. 3; uő. 1942, 1. t. 11–12; KALICZ 1998, 12. kép 8–11, 13. kép 1–2). Távolabb északnyugat felé további arcós edények fordulnak elő, melyek kapcsolata a Kárpát-medencével egyértelműnek tűnik. Ezeknél a távolabbi edényeknél az arc kialakítása elvesztette eredeti értelmét, csak az M-jel eldeformálódott kivitelezése maradt meg (PAVLŰ 1966, 216–217; MAURER 1982, 10–13, 15–16. képek; KAUFMANN 1976, 4–6. kép). Még a szakálhái területtől délre, a Bánátban is előfordult néhány arcós edény M-mintával. Ott ugyanezeket az edényeket más formában alkották meg (LAZAROVICI 1983, 5. kép 3–4, 8. kép 10, 15. kép 3, 7, 9). Feltűnő, hogy a legnagyobb arcós edény az elterjedési területtől messze délre, Vinčán került elő (VASIĆ 1936/2, 69. kép, 108–109. t.).

Tulajdonképpen sokkal kisebb területen fordulnak elő azok az arcós edények a jellegzetes szimbólummal, amelyhez a mezőzombori edény is tartozik (16. kép). Ezeknek az ábrázolásoknak a különlegességére már a 70-es években felfigyeltek. Kalicz N. és Makkay J. több tanulmányban is bemutatták az AVK szimbolikus ábrázolású arcós edényeit (KALICZ 1970, 33–34; KALICZ–MAKKAY 1972, 13–14; uők 1977, 61–64). A

kialakításuk – mint azt már fent említettük – meglehetősen bonyolult, amelyet elsősorban a szimbolikus jel két része közötti aszimmetria hangsúlyoz. Jóllehet ez a jel többféle kivételben is megjelenik a bonyolulttól a legegyszerűbbig, de ennek ellenére is egyértelműen felismerhetőek legjellegzetesebb vonásai. Ebből következik, hogy az ábrázolás jelentéstartalma az AVK-közösségek számára – és csakis nekik – kétségtávolyan ugyanazt a mondanivalót jelentette.

Nemcsak a megjelenési forma más és más, hanem az edények is különböznek egymástól, amelyeken a különleges ábrázolások voltak. Leggyakoribbak nagyméretű tárolóedényeken (50–80 cm), de sokszor előfordulnak a közepes méretűeken is (20–50 cm) és csak nagyon ritkán láthatóak kisméretű palackokon (15–20 cm). Úgy tűnik, hogy ezeknek a különleges arcábrázolásoknak a megjelenése nem állt összefüggésben az edény nagyságával. A forma már inkább meghatározó volt, ugyanis egy-két kivételtől eltekintve az arcábrázolások hengeres nyakú edényeken jelentek meg. Meg kell említenünk, hogy az arcábrázolással díszített tárolóedényeket kivétel nélkül pelyvával soványították, amely a nagyméretű edények és a finom kerámia előállítás módjának uralkodó technikája volt az AVK korai időszakának csoportjainál. Ezzel szemben a közepes és kisméretű arcos edényeket soványítás helyett egyszerűen csak finoman iszapolták. Ezzel párhuzamosan a pelyvás soványítású, arcos díszű tárolóedényeket oxidációs égetésnek vetették alá. Ennek megfelelően színük világos lett (sárgás, világosbarnás, téglavöröses). Amint azt már a mezőzombori darabnál említettük, a legtöbb közepes nagyságú edény, amelyet csak finoman iszapoltak, redukciós égetéssel készült. A különböző készítési technikák kronológiailag és kulturálisan is csoportokhoz kötődtek. Valószínű, hogy a közepes és kisméretű szimbolikus jelű edények használata más volt, mint a nagyméretűeké. A méret és funkció különbsége azonban a szimbolikus jelek tartalmát nem befolyásolta.

Két ténytet kell még kiemelni a különleges arcos edényekkel kapcsolatban.

Az egyik a szimbolikus ábrázolások kivitelezésének technikája. Ha az érintett kultúrcsoport kerámiáinak díszítését vizsgáljuk, akkor megfigyelhető, hogy a legtöbb karcolt technikájú, amelyet sokszor plasztikus dísszel egészítettek ki. Ilyeneket figyelhetünk meg a klasszikus AVK-ban, a Tiszadob csoportban és a Bükk kultúrában. A Szilmege csoportból még csak egy különleges arcábrázolású töredéket ismerünk (Miskolc-Tapolca, Várhegy). Az Esztár csoportban, ahol a kerámiákon uralkodó díszítési mód a festés volt, a tárgyalat típusú arcos edényeket is festették. Hat olyan, különleges arcábrázolású darabot ismerünk az Alföldről az Esztár csoport területéről, amelyet festéssel állítottak elő. Feltűnő, hogy három ezek közül kívül esik a csoport elterjedési területén (14. kép 2, 4). Ezek főleg csak kis töredékek. Egyik töredék a fentebb említett áldozati gödörből került elő Tiszaiárról (RACZKY 1992, 151–152, 2. kép 1). A másodikat a Bánátról, Satchinez nevű lelőhelyről (a Vinča kultúra környezetéből) közölték (DRAŠOVIĆ 1993, 1. t. 9). A harmadik kivételesen ép példány. Kisméretű, és nem csak a szimbolikus ábrázolás különlegessége sorolja csoportunk körébe, de elhelyezésének körülményei is kétségtelenné teszik szakrális jellegét. Tiszazugon találták, egyedüli lelet volt egy nagy gödör közepén, amelyet több csontvázas temetkezés vett körül.² Mindhárom lelőhely messze esik az Esztár csoport eredeti elterjedési területétől.³

² Ezúttal mondunk köszönetet Raczky Pálnak a leletről és lelőköri körülményeiről adott információjáért. Hasonlóan köszönjük hozzájárulását az adatok felhasználásához.

³ A szarvasi szobor rekonstrukciója a fej kiegészítéssel véleményünk szerint elhibázottnak tekinthető. A fej töredékei ugyanis semmiképpen sem tartozhattak a szoborhoz, hanem valószínűleg egy arcos edényről származhattak, amelynek formája, mérete és kivitelezése a mezőzombori edényhez lehetett hasonló (1–2. kép).

Már korábban is ismert volt, hogy az Esztár csoport kerámiái vélhetően kiváló minőségűek és a festés módja miatt kedvelt csereeszközként szolgáltak, és így juthattak el távoli vidékekre. A különleges arcábrázolások a szimbolikus jellel még jobban növelhették a festett edények értékét. Satchinez lelőhely a Bánátban közel fekszik a Tiszához, amely esetben kézenfekvőnek látszik a Tiszán történő szállítás lehetősége. A feltevést, amely a szimbolikus ábrázolású festett edények értékére vonatkozik, erősítik a lelőköörülmények is, hiszen pl. a tiszai kis töredéket áldozati gödörbe rejtették.

A szimbolikus jelek megjelenési formái éppúgy, mint az arcábrázolásoké, a variációk széles skáláján mozognak. Belesimulhatnak az edény nyakának síkjába, amikor is az orr (1–2. kép, 9. kép 3–5, 10. kép 5, 12. kép 1, 13. kép 2, 5; 15. kép 1–2), sokszor a szemöldök is és a fül is plasztikusan megformált (9. kép 1, 11. kép 2; 15. kép 1), a szemeket és a szájat pedig bekarcolással jelzik. Az Esztár csoportban az orr kivételével az egész arcszimbólumot festették (14. kép 1–4), ugyanakkor a Tiszadob csoportban is felfedezhetünk egy feketére festett szimbólumot (13. kép 5). Egyetlen esetet ismerünk, amikor a nyak síkjából háromszög alakban megformált, plasztikus arcábrázolás emelkedik ki (9. kép 2; 15. kép 23). Sokszor övezi az arcot mindkét oldalon háromszög alakú plasztikus bordadisz, amely során az arc síkját kissé ellapították (1–2. kép, 9. kép 4, 10. kép 4, 6, 9, 11. kép 4–5, 12. kép 7, 13. kép 1, 3). A legtöbb szimbolikus díszű arcos edény csak töredékekben maradt ránk. Ezek közül az egyetlen kivétel a mezőzombori darab, ahol az edény jelentős része megmaradt. Megemlítendő, hogy a tiszafüredi nagyméretű arcos edény hasán két-két ferde bordát képeztek ki, amelyekről feltételezhető, hogy a hason nyugvó kezek szélsőségesen leegyszerűsített ábrázolásai (15. kép 1.). Azon arcábrázolások alapján, ahol a szimbolikus jelek szinte teljes egészében fennmaradtak, tudjuk a kisebb töredékeket az arcábrázolások rendszerébe beilleszteni.

A leggyakoribb szimbólumot esetenként kísérő jelet nem tudjuk értelmezni, mivel nem állandó kiegészítő a fő ábrázolásnak. Ilyen a homlok közepén derékszögben megtört motívum (9. kép 2–3, 11. kép 1, 12. kép 2–4). A száj ábrázolása elengedhetetlen, kialakítása azonban változatos. A szokásos vízszintes vagy függőleges rövid bebökődéseken kívül a szájat T-alakban is jelölték (1–2. kép, 9. kép 3, 10. kép 8, 11. kép 1, 12. kép 2–4, 14. kép 7, 15. kép 2). Néhány esetben ez utóbbi ábrázolás variálása is megfigyelhető (13. kép 1–2, 14. kép 1–4). Ezzel a különleges szájabrázálással kapcsolatban, amelyhez egy függőleges kiegészítés is járul, felmerül a kérdés, hogy vajon nem szakállt jeleztek-e vele? Feltételezésünk, hogy ezek a kiegészítések férfiábrázolásokhoz tartoztak. Ezt a hipotézist erősíti a Zseliz csoport több olyan ábrázolása, ahol az M-formában keretezett archoz szakállszerű motívumok csatlakoznak (KUZMA 1990, 3. kép 1, 4. kép 3; KALICZ 1998, 12. kép 11, 13. kép 2). Ha elképzelésünk helytálló, akkor az arcábrázolásoknál nagyobb szerepet kell tulajdonítani a férfiaknak, mint ahogy ezt korábban feltételeztük. Még egy kiegészítő motívumot kell megemlítenünk. Egészen egyszerű díszítőelemnek tűnik, mégis szinte minden egyes arcábrázolásnál megfigyelhető. A háromszögletű arc mindkét oldalán megvan mint lezáró elem, formáját tekintve két rövid, párhuzamos bebökődésből, vagy két párhuzamos négyszögletű alkotott sor, 1–2 hosszú vonalból álló sáv, esetleg rövid, ferde vonalakból álló sávok (1–2. kép, 9. kép 1, 10. kép 3, 6, 9, 11. kép 1–2, 6, 7, 12. kép 1, 5–8, 13. kép 3, 6).

A szimbolikus díszű arcábrázolások legfőbb jellemzője kialakításuk aszimmetriája. Határozottan állíthatjuk, hogy éppen ez az aszimmetria teszi az ábrázolást sajátossá.

Feltételezésünk szerint a fej az egykori edény nyakának síkjából kissé plasztikusan kiemelkedett, és ez vált le töredékekben az edény felületéről. Azt is hangsúlyozni kell – az eddig közölt leletek ismeretében –, hogy az AVK szobrai sohasem viselnek ilyen aránytalanul nagyméretű fejet.

A megfigyelt szabályszerűség szerint a hosszabb, komplikált jel az arc jobb oldalára kerül, amely megszokott módon a fültől az orr bal oldaláig nyúlik. A bal oldali rövidebb jel mindig csak egy kisebb részt foglal el az arcnak ezen az oldalán. A két, önállóan kialakított jel együtt egységes értelmezést nyer. Eddig még nem ismerünk egyetlen olyan példát sem, ahol ne ez a törvényszerűség érvényesült volna. Ezért is kérdőjelezzük meg J. Lichardus rekonstrukciós kísérletét. Különböző töredékekből próbált meg összeállítani egy arcot úgy, hogy a szimbolikus jel két oldala szimmetrikusan megfelelt egymásnak (12. kép 1). A kísérlet eredménye egy olyan, széles ívekkel keretezett valószínűleg arc lett, ahol a nem összefüggő szimbolikus jelek és kiegészítések illeszkednek egymáshoz (LICHARDUS 1974, 17. kép).

A legidősebb szimbolikus jelű arcok edénytöredék a legkorábbi AVK egyik (vagyis a Szatmár csoport) településéről származik (14. kép 5) (RACZKY 1988, 21. kép 1). Az emberábrázolásoknak ez a típusa nagy valószínűséggel túlélte az AVK teljes élettartamát, hiszen – amint azt már említettük – nagy gyakorisággal megjelenik a későbbi csoportokban is, mint a Tiszadob, Bükk és Esztár.

A másik tény, amelyet az arcok edényekkel kapcsolatban meg kell említenünk az, hogy a szimbolikus jelek – jóllehet nem gyakran, de – megjelennek a kis agyagszobrokon is. Ez a különleges arcábrázolás is fellépett már az AVK legkorábbi fázisában, a Szatmár csoportban (14. kép 5). A legkorábbi példány Füzesabonyban került elő (DOMBORÓCZKI 1997, 2. kép jobbra fent. Kat. szám: 57). Feltűnő módon a szimbolikus jelet itt fordítva alkalmazták, vagyis a hosszabb, komplikáltabb jel került az arc bal oldalára, a rövidebb pedig a jobbra. A másik két, eddig ismert szobrocskán a később szokásos helyét foglalja el a szimbólum. Ez utóbbiak a Tiszadob csoportba (ŠIŠKA 1989, 41. kép 2) és az AVK-ba tartoznak (ECSEDY 1976, 1a kép). Ez utóbbi felületesen kidolgozott, mindezek ellenére jól felismerhető rajta a szimbolikus jel. A három szobor lelőhelyei egy földrajzi háromszög csúcsán helyezkednek el, amely tulajdonképpen az AVK és csoportjai elterjedési területének peremvidékét alkotja. Ezek az idolk is megerősítik álláspontunkat a szimbolikus jelek egységes, kanonizált jelentéséről. Kronológiai helyzetükről megállapítható, hogy az ismert típusú idolk az AVK teljes időtartamát átéltek, sőt túléltek. Erre egy kis, a Tisza kultúrába tartozó idolk a bizonyíték (15. kép 3), amelyen a fej felső része erősen stilizált, és a mi szimbólumunkhoz közelálló az ábrázolása (BANNER–KOREK 1949, 15. t. 2). A szimbolikus jel leegyszerűsített ábrázolása már az AVK klasszikus idejében is megjelent (15. kép 2).

Fontos kérdés, amelyre még nem tudjuk a választ, hogy milyen célból készítették a különleges szimbolikus jelű arcok edényeket? Bizonyossággal megállapítható, hogy az emberalakok megformálása és ábrázolása az élet visszatükröződésének fogható fel. Ennek megfelelően feltételezhetjük, hogy a közösség néhány tagja ilyen szimbolikus jelet viselt többféle megformálásban az arcán, vagy az arca előtt. Nem csak az ábrázolás oka, de a készítés technikája is ismeretlen számunkra. Előállításukkal kapcsolatban két elképzelésünk van. Az egyik szerint festéssel hozták létre, amelyet csak esetenként alkalmaztak, és amely nyom nélkül eltűnt. A másik esetben tetoválásra gondolhatunk, melynek bizonyítéka szintén nem maradt meg. Még egy harmadik lehetőséget is megemlíthetünk, amely szerint az ábrázolás maszkra volt karcolva vagy festve, amelyet szintén csak időnként viseltek. A szimbolikus jelű ábrázolás vélhetően különleges helyzetet kölcsönzött viselőjének, amely az arcok edényekre és az agyagszobrokra is rávetült. Amint fentebb említettük, a szimbolikus jelű ábrázolások leginkább nagyméretű tárolóedényeken jelentek meg. A tárolóedények funkciójával kapcsolatban viták vannak. A korábbi vélemények szerint az ilyen edényeket gabona tárolására használták. Az újabb megítélések

inkább a víz, illetve valamilyen folyadék tárolása mellett foglalnak állást (PAVLÚ 1997/1998). I. Pavlú még azt is kiemeli, hogy a szimbolikus jelű arcábrázolások a nagy közösség eredetére utalnak (ugyanott). Csábítónak tűnik az a feltevés, amely szerint az ismertetett jelek varázserővel rendelkeztek, amely varázserő kiterjedt az edény tartalmára is. Kétségeinknek kell hangot adni a víz tárolására vonatkozó elképzelésnél. Ugyanis az AVK területén található lelőhelyek többsége valamilyen élővíz közvetlen közelében helyezkedett el, ami miatt szükségtelen volt ilyen nagyméretű víztárolókat használni. Megalapozottak a kétségeink, amikor egy-egy lakóházban vagy objektumban számos nagyméretű tárolóedény kerül felszínre. Az sem látszik kellően indokoltnak, hogy nagyméretű kerámiát gabona tárolására használjanak akkor, amikor fából és egyéb növényi anyagból készült hombárok és nagyméretű kosarak is rendelkezésre álltak. Ez ellen a kifogás ellen szól az a tény, hogy az agyagtárolók alkalmasabbak voltak a rágcsálók elleni védekezésre. A védelmet csak fokozta a különleges arcábrázolásoknak tulajdonított varázserő. Ezt a problémát csak további kutatások oldhatják meg, amelyek eredményeként az elképzeléseket már tényekkel lehet alátámasztani. Határozottan állíthatjuk, hogy a különleges szimbolikus jelek egy nagy közösség (AVK és csoportjai) széles körében azonos jelentéstartalommal bírtak. Tanulmányunk a szimbolikus jelekkel ellátott arcábrázolások értelmezéséhez szolgáltathat újabb adalékokat.⁴

A bemutatott arcok edények listája

1. **Mezőzombor-Temető.** Miskolc, Herman Ottó Múzeum, leltározatlan. Teljes ábrázolás. Leírása fent. 1–2. kép. Közöletlen.
2. **Füzesabony-Kettőshalom.** Eger, Dobó István Múzeum. Lelt. szám 62. 14. 1. Sz. 32 cm. 9. kép 1. Kétdalás ábrázolás. AVK. Kalicz 1970, 21. kép; Kalicz–Makkay 1972, 11. t. 2, 9. kép, 1.; uők 1977. 87. t.
3. **Tiszavasvári-Paptelekhát.** Nyíregyháza, Jósa András Múzeum. Lelt. szám 64. 641. 1. Sz. 13 cm. 9. kép 2. Jobboldali ábrázolás. AVK. Kalicz 1970, 22. kép; Kalicz–Makkay 1972, 11. kép 1, 9. kép 1.; uők 1977. 83. t. 2.
4. **Tarnaméra-Cselőháza.** Eger, Dobó István Múzeum. Leltározatlan. H. 23 cm. 9. kép 3. Jobboldali ábrázolás. AVK. Kalicz–Makkay 1972, 9. kép 6.; uők. 1977. 86. t. 1–2.
5. **Sajószentpéter.** Miskolc, Herman Ottó Múzeum. Lelt. szám 65. 60. 1. H. 9 cm. 9. kép 4. Jobboldali ábrázolás. Valószínűleg AVK. Kemenczei 1971, 3. kép; Kalicz–Makkay 1972, 9. kép 5.
6. **Aggtelek–Baradla-barlang.** Magyar Nemzeti Múzeum. Lelt. szám. 18/1937. Sz. 7, 2 cm. 9. kép 5. Jobboldali ábrázolás. AVK vagy Bükk kultúra. Közöletlen.
7. **Bodrogkeresztúr.** Magyar Nemzeti Múzeum. H. 6 cm. 10. kép 1. Baloldali ábrázolás. AVK. Tompa 1929, 31. t. 2.
8. **Bodrogkeresztúr.** Magyar Nemzeti Múzeum. Lelt. szám 2/1938. H. 5, 4 cm. 10. kép 2. Jobboldali ábrázolás. Bükk kultúra. Tompa 1929, 13. t. 19; Kalicz–Makkay 1972. 9. kép 2.
9. **Aggtelek–Baradla-barlang.** Magyar Nemzeti Múzeum. Lelt. szám 54. 20. 1. Sz. 11 cm. 10. kép 3. Jobboldali ábrázolás. AVK. Tompa 1929, 31. t. 20.

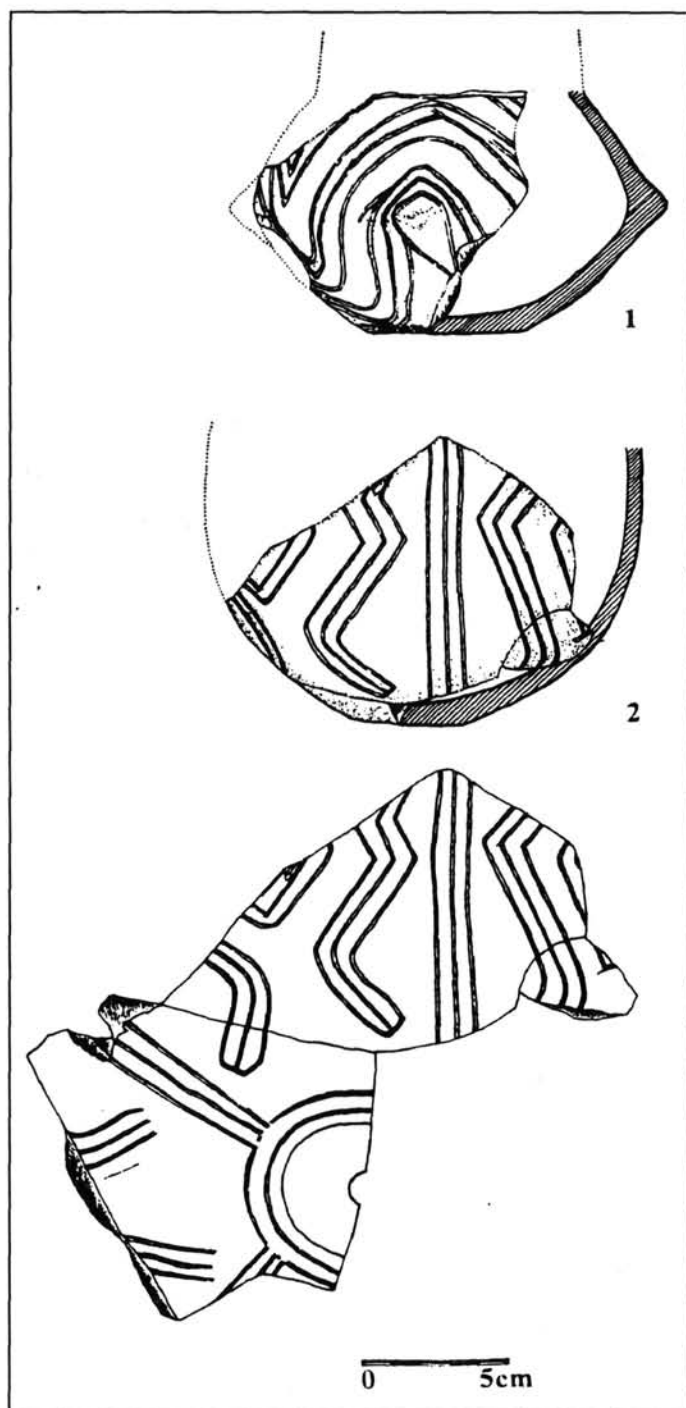
⁴ A rajzokat (2–8, 16. kép) Homola Krisztina (Herman Ottó Múzeum) és Dékány Ágoston (11–13. kép) készítette. A fényképfelvételeket (1–2. kép) Kulcsár Gézának (Herman Ottó Múzeum) köszönjük.

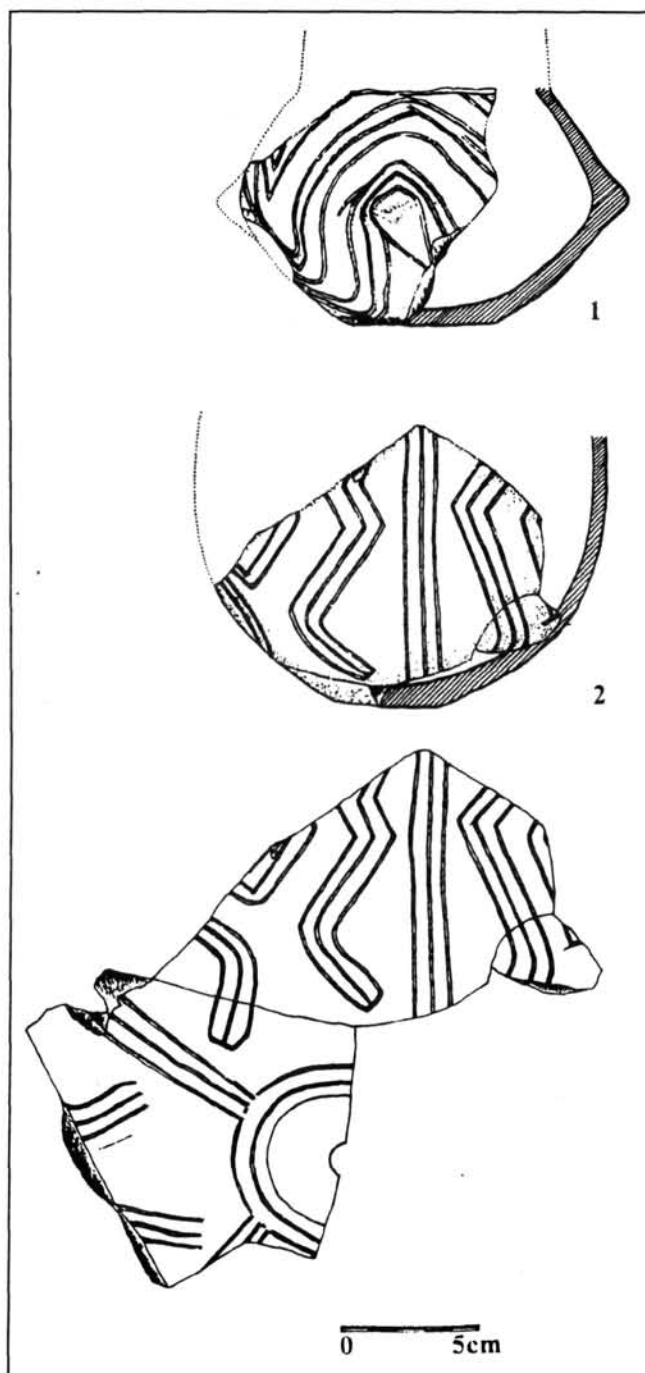
*1. kép. Mezőzombor, Borsod-Abaúj-Zemplén megye.
1. Arcábrázolás az edényről.
2. Az arcos edény előlről*

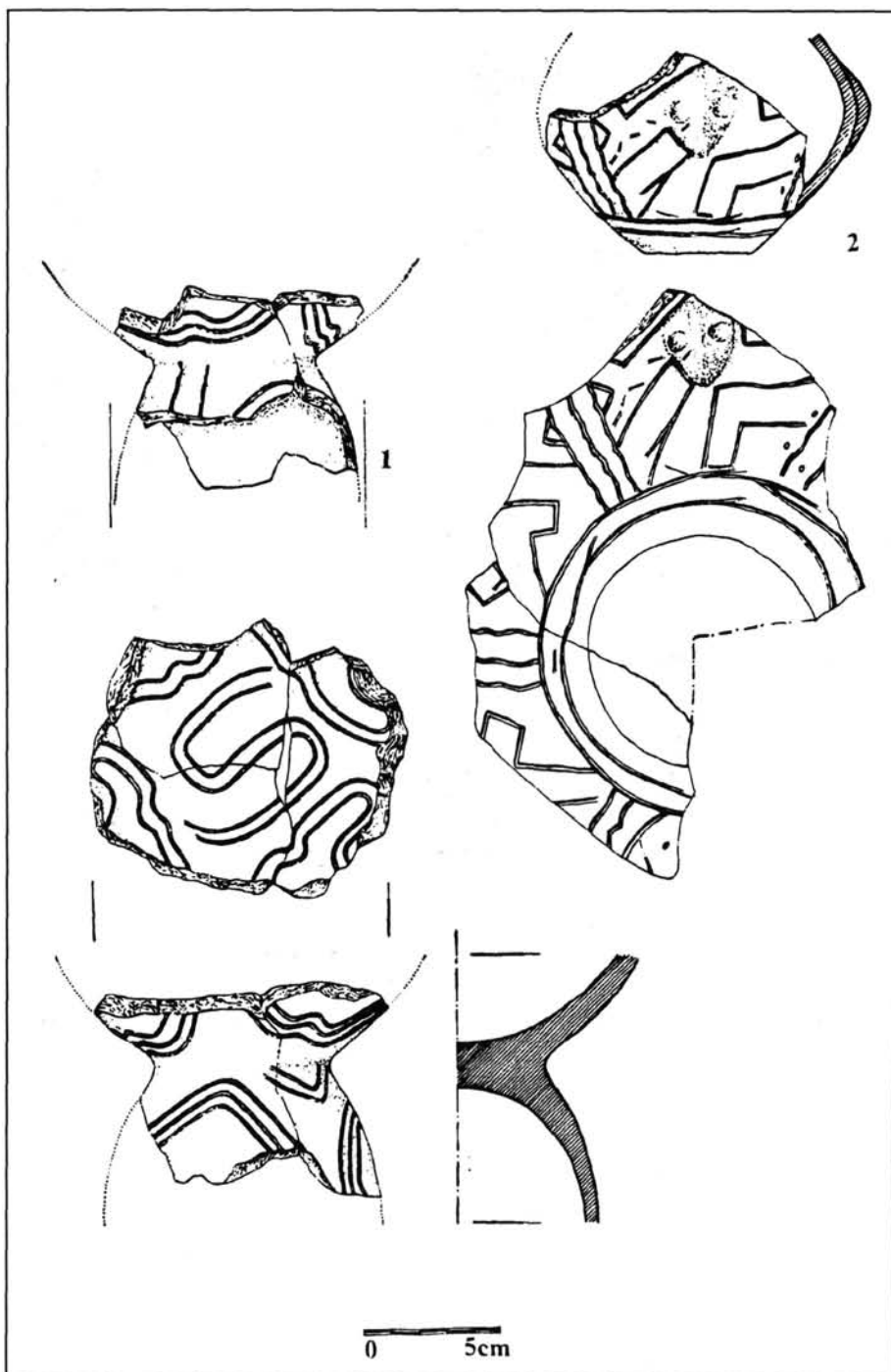
2. kép. Mezőzombor, Borsod-Abaúj-Zemplén megye. 1. Az arcos edény előnézete.
 2. Az edény kiterített rajza és az arc nagyított ábrázolása

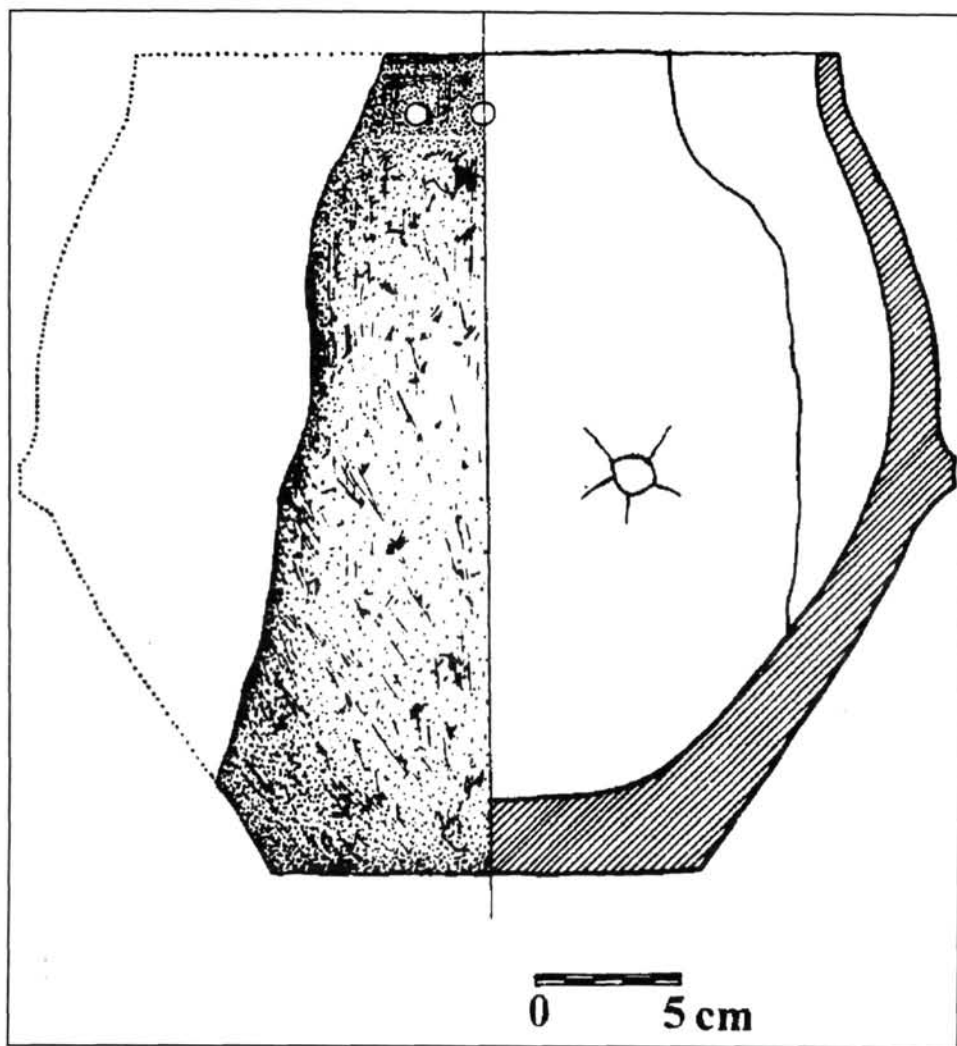
3. kép. Mezőzombor, Borsod-Abaúj-Zemplén megye.
1-2 a-b. Edény és töredék a leletgyűttesből

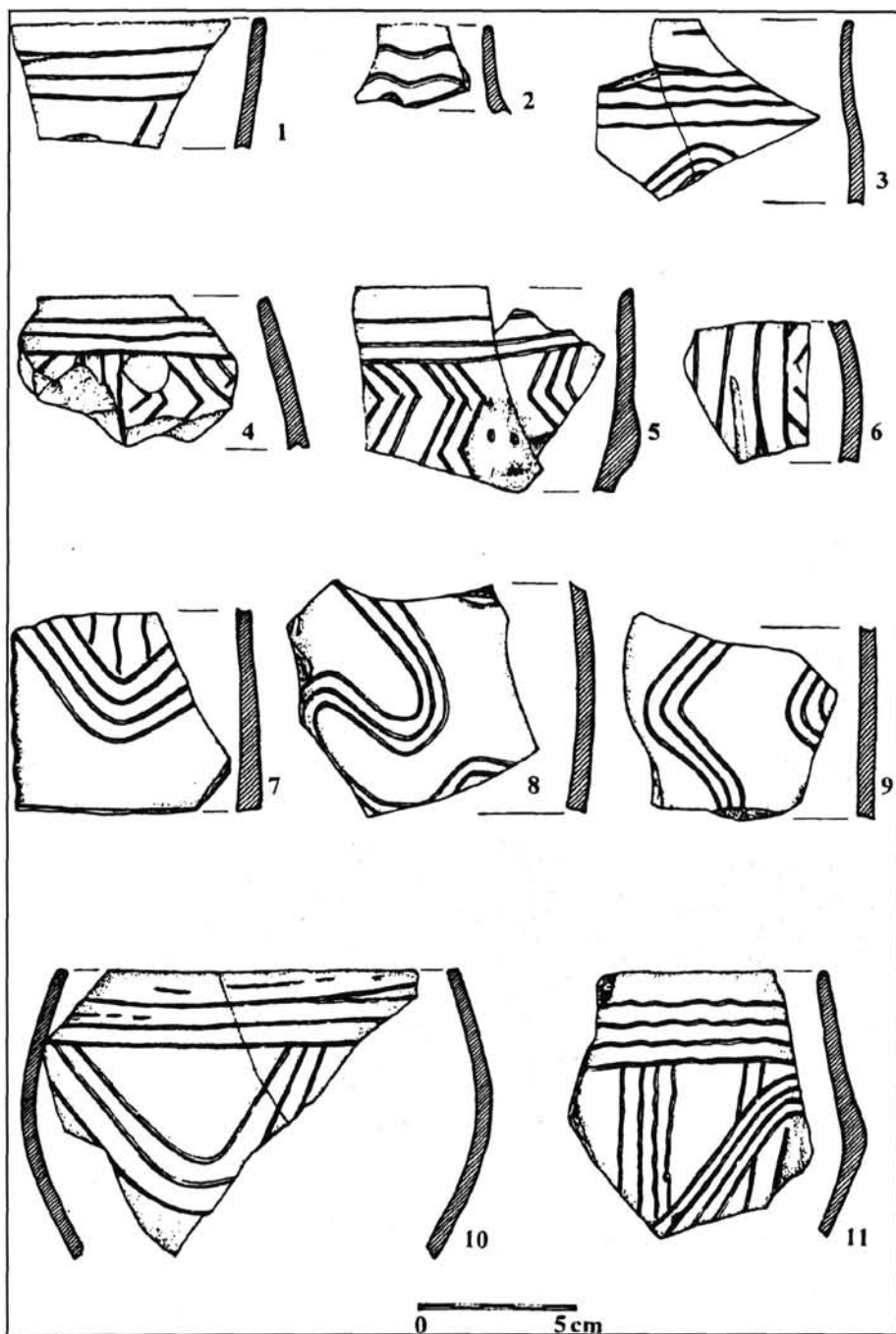
4. kép. Mezőzombor, Borsod-Abaúj-Zemplén megye
1-2a-b. Edény és töredék a leletgyűttesből

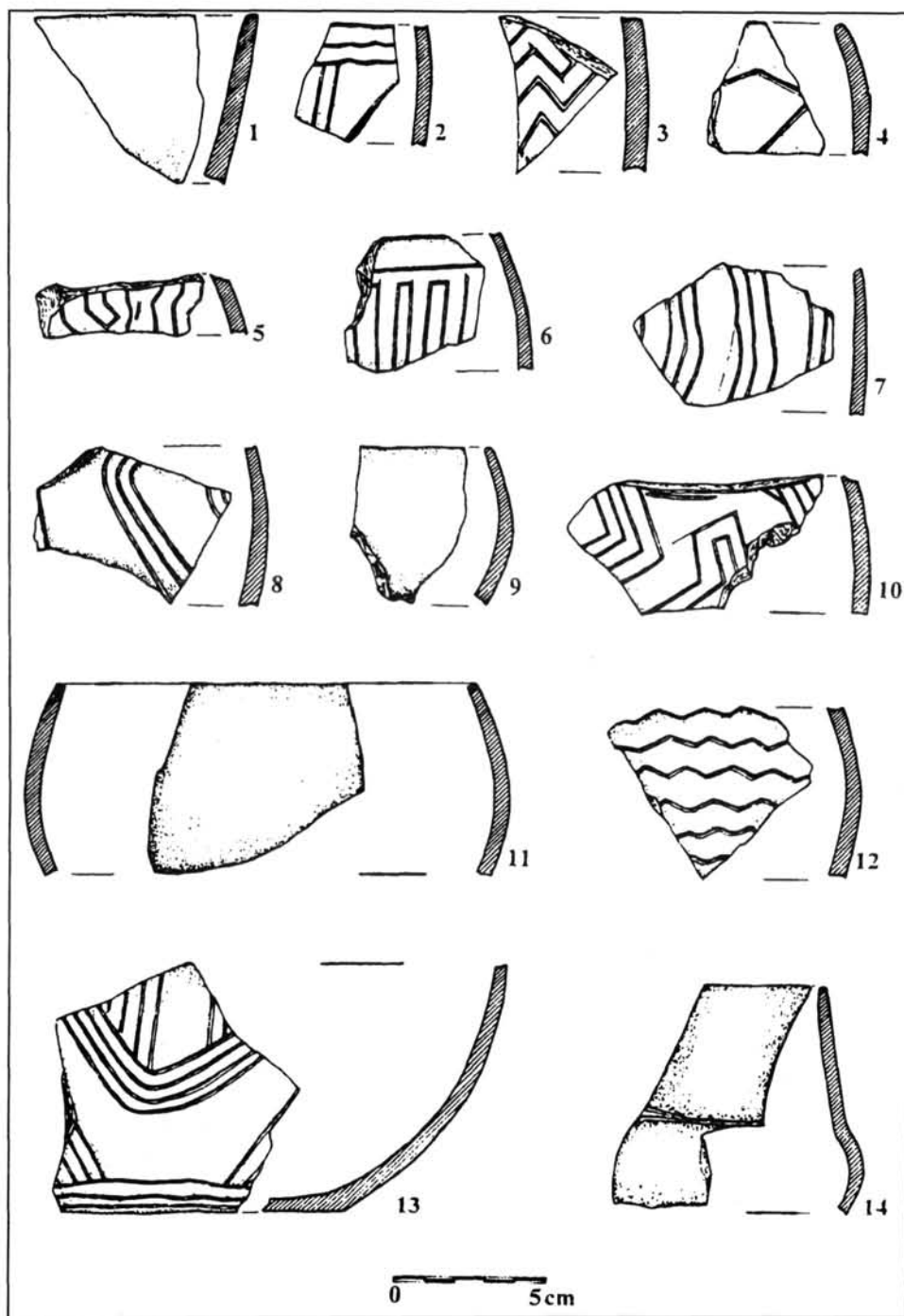
5. kép. Mezőzombor, Borsod-Abaúj-Zemplén megye.
Edény és töredék a leletgyűttesből

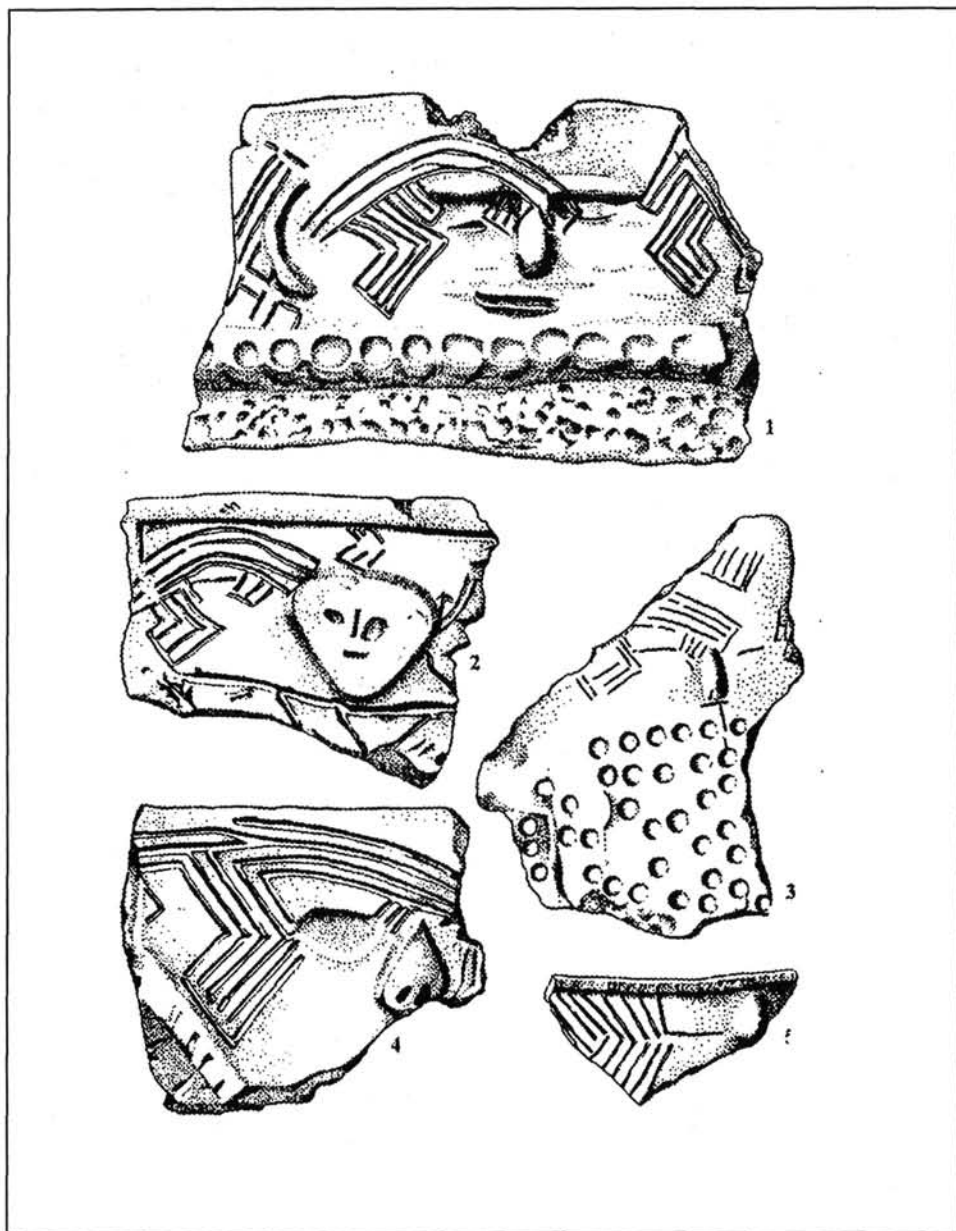
6. kép. Mezőzombor, Borsod-Abaúj-Zemplén megye.
Fazék töredéke

7. kép. Mezőzombor, Borsod-Abaij-Zemplén megye. 1–11. Díszített edénytöredékek, Tiszadob csoport

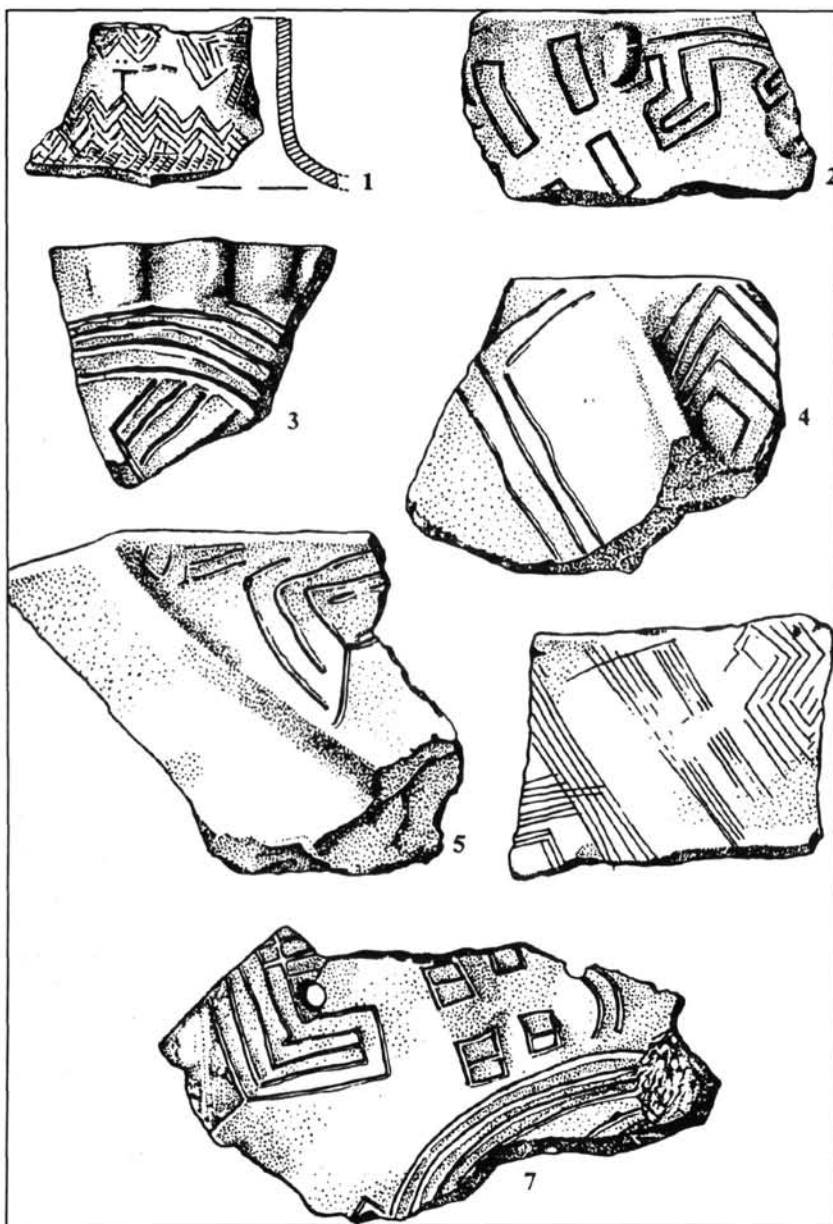

8. kép. Mezőzombor, Borsod-Abaúj-Zemplén megye.
1–14. Díszített edénytöredékek. Tiszadob csoport

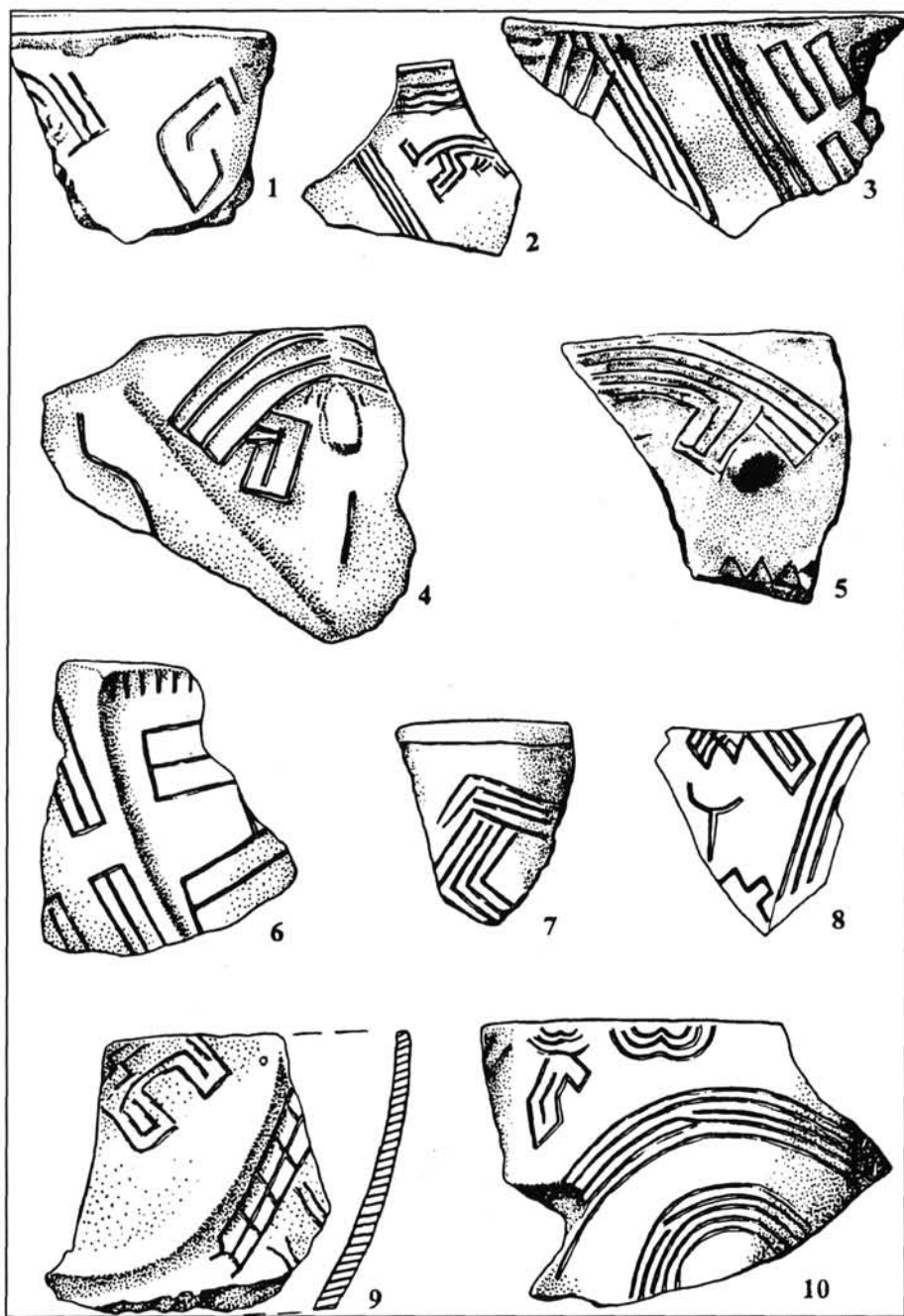
9. kép. 1–5. Szimbolikus jelű arcos edények töredékei.

1. Fűzesabony-Kettőshalom (Heves megye). 2. Tiszavasvári-Paptelekhát (Szabolcs-Szatmár-Bereg megye). 3. Tarnaméra-Cselőháza, (Heves megye). 4. Sajószentpéter (Borsod-Abaúj-Zemplén megye). 5. Aggtelek-Baradla-barlang (Borsod-Abaúj-Zemplén megye)
(1–5: Kalicz-Makkay 1972. után)

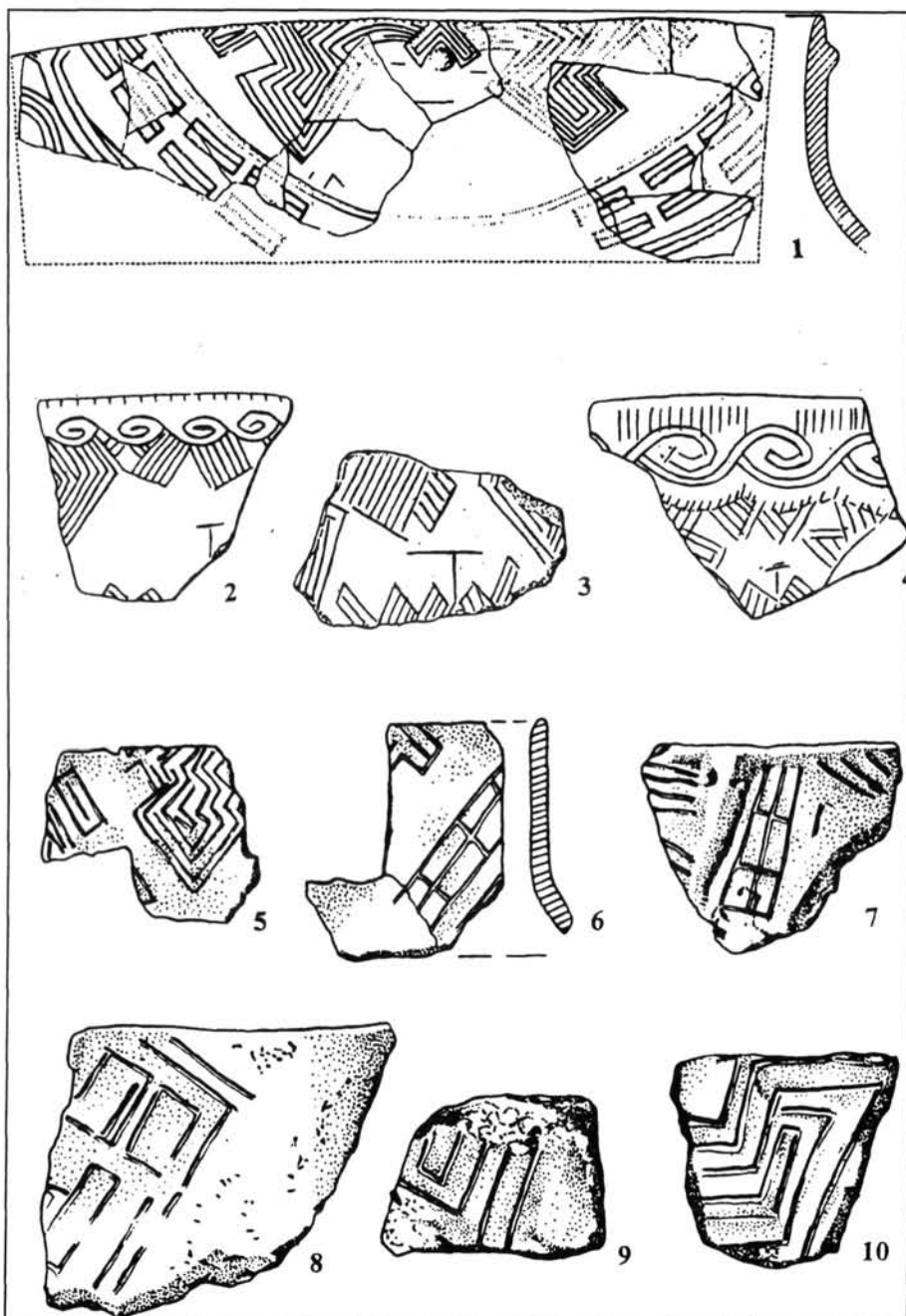

10. kép. 1–10. Szimbolikus jelű arcós edények töredékei.

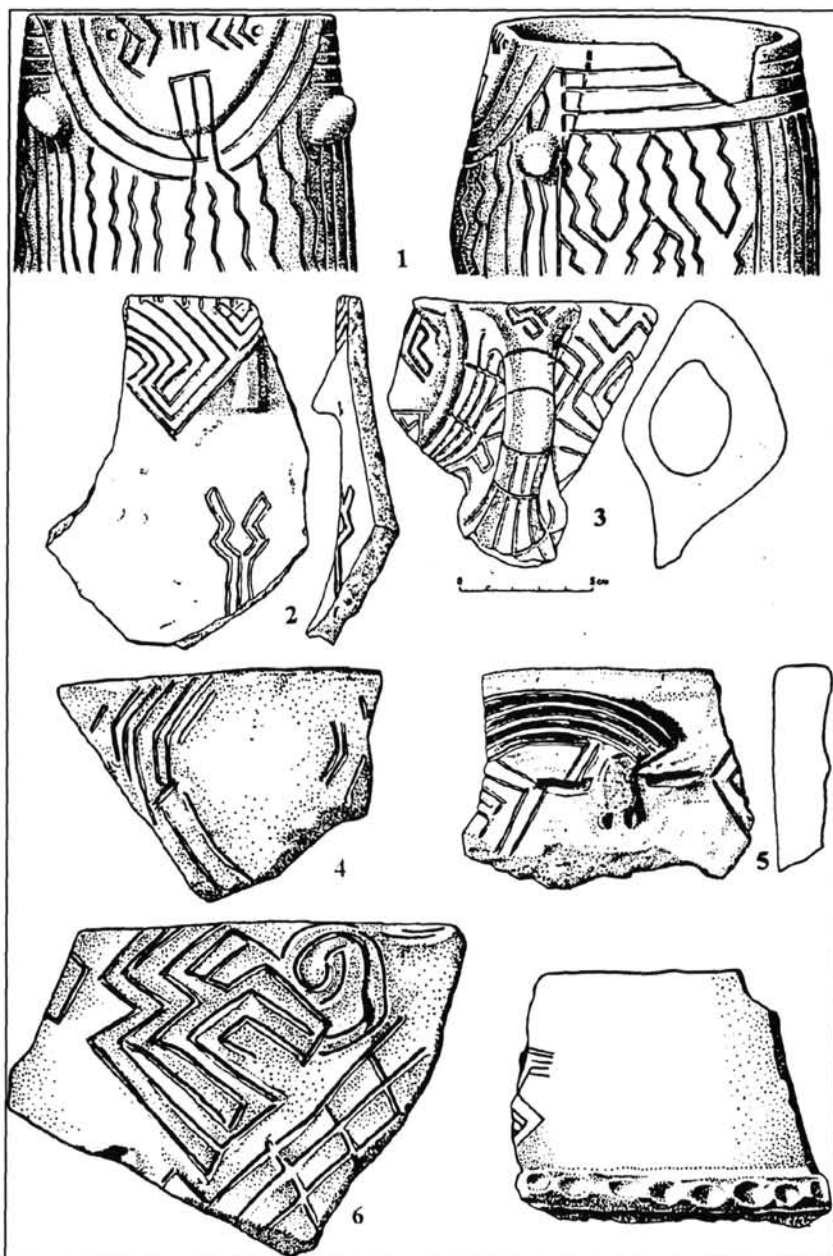
1–2. Bodrogkeresztúr (Borsod-Abaúj-Zemplén megye). 3, 5. Aggtelek, Baradla-barlang (Borsod-Abaúj-Zemplén megye). 4., 7. Tiszavasvári-Keresztfal (Szabolcs-Szatmár-Bereg megye). 6. Miskolc-Tapolca (Borsod-Abaúj-Zemplén megye). 8. Szabolcs-Földvár (Szabolcs-Szatmár-Bereg megye). 9–10. Gáva-Katóhalom (Szabolcs-Szatmár-Bereg megye). (1, 3, 10. Tompa 1929. után. 4–5, 7. Kalicz-Makkay 1977. után. 9–10. Korek-Patay 1958. 6., 8. után. Közöletlen)

11. kép. 1–7. Szimbolikus jelű arcós edények töredékei.
 1–7. Aggtelek, Baradla-barlang. (1. Tompa 1929. után. 5. Korek–Patay 1958. után.
 2–4, 6–7. Közöletlen.)

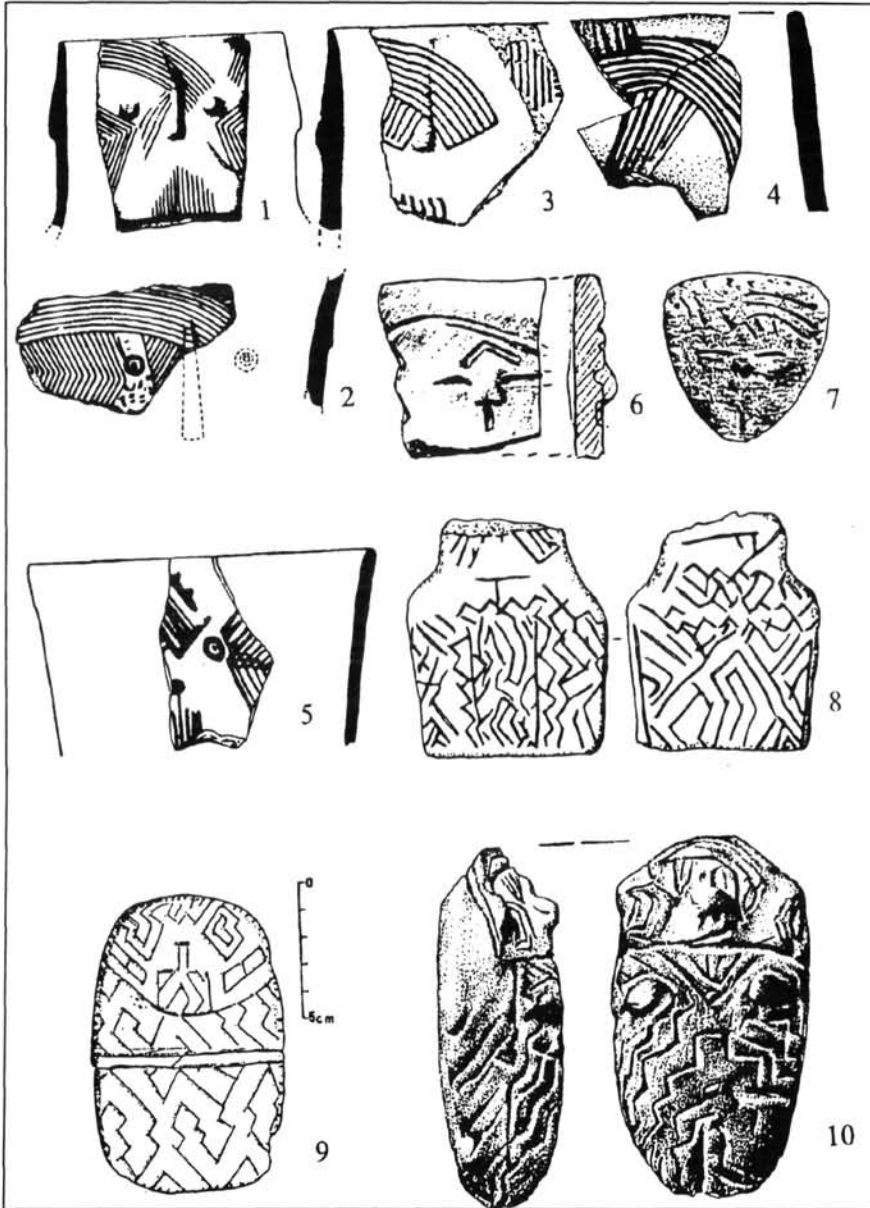

12. kép. 1–10. Szimbolikus jelű arcós edények töredékei.
 1–4, 6. Domicá-barlang (Szlovákia). 5. Ardovo, barlang (Szlovákia). 7–10. Aggtelek,
 Baradla-barlang (Borsod-Abaúj-Zemplén megye).
 (1. Lichardus 1974. után. 2–4. Bárta 1957. után.
 5–6. Lichardus 1972. után. 7–10. Közöletlen.)

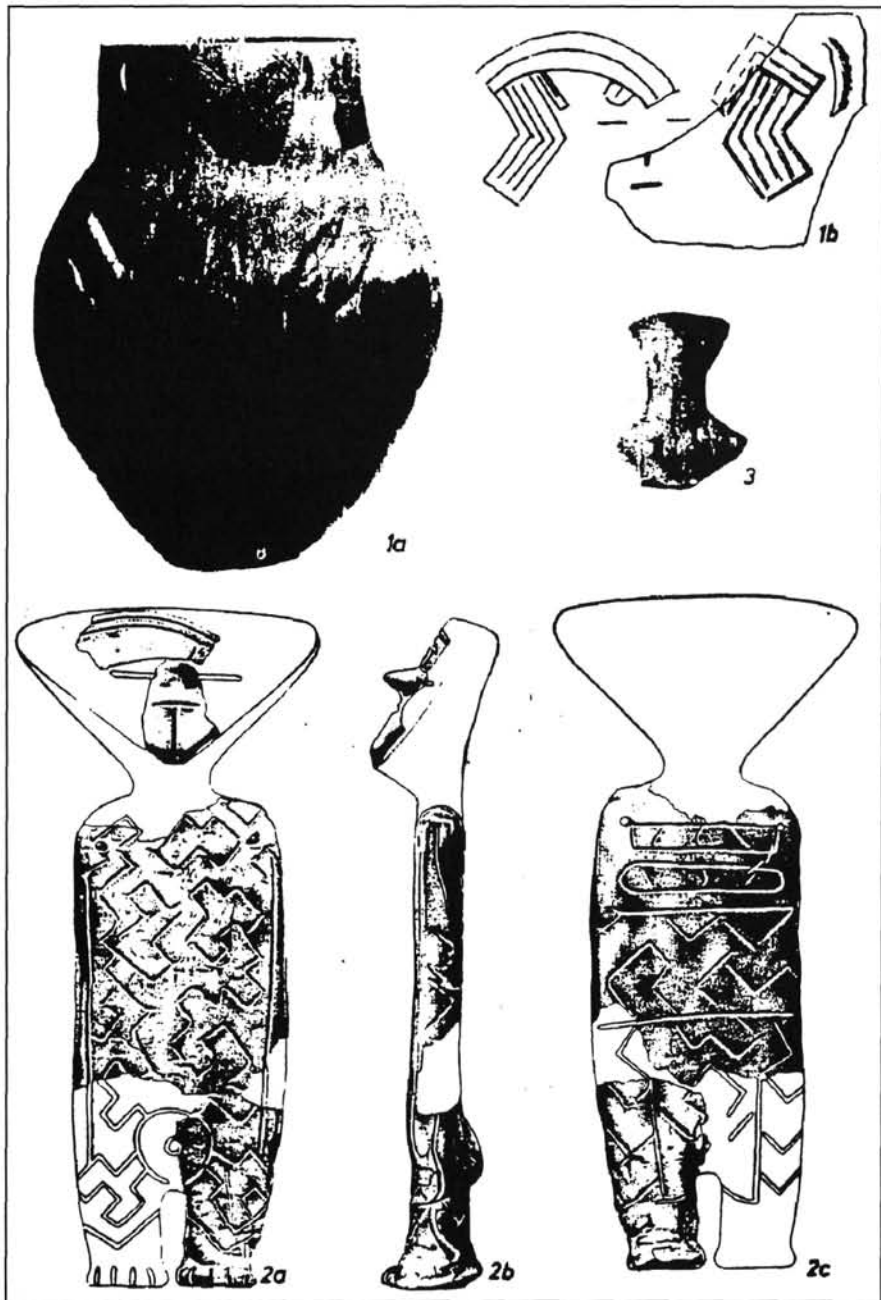
13. kép. Szimbolikus jelű arcós edények töredékei.

1. Kenézlő (Borsod-Abaúj-Zemplén megye). 2–3, 5. Šarišské Michalany (Szlovákia). 4, 6. Szendrő, Ördögáti-barlang (Borsod-Abaúj-Zemplén megye). 7. Tiszavasvári-Keresztfal (Szabolcs-Szatmár-Bereg megye). (1. Tompa 1929. után. 2–3, 5. Šiška 1989. után. 4, 6. Korek–Patay 1958. után. 7. Kalicz–Makkay 1977. után.)

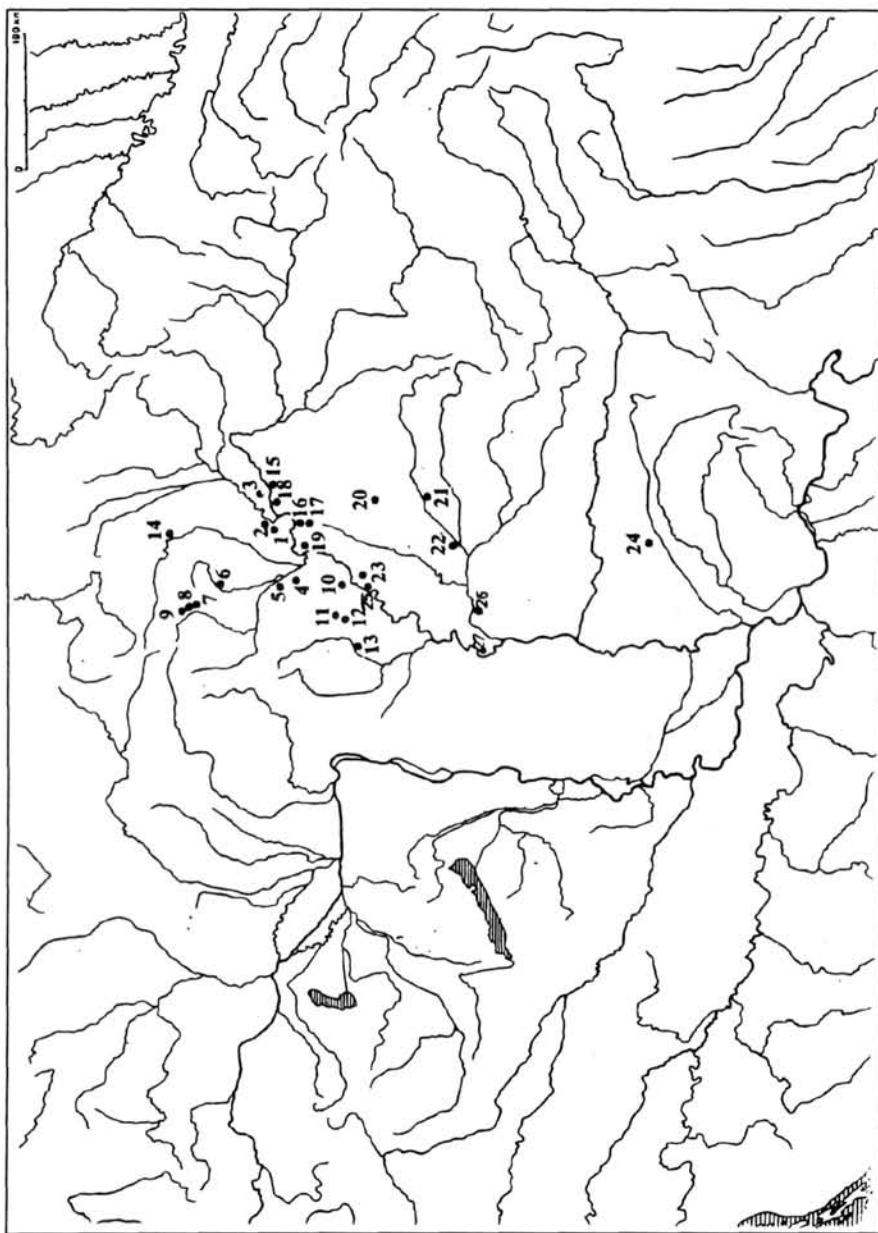
14. kép. Szimbolikus jelű arcos edények töredékei.

1. Berettyószentmárton-Morotva (Hajdú-Bihar megye). 2. Tiszaigar-homokbánya (Jász-Nagykun-Szolnok megye). 3. Debrecen-Tócópart (Hajdú-Bihar megye). 4. Satchinez (Románia). 5. Tiszavalk-Négyes (Borsod-Abaúj-Zemplén megye). 6. Füzesabony-Gubakiút (Heves megye). 7. Újti-kos-Demeterkút (Hajdú-Bihar megye). 8. Šarišské Michalany (Slowakei). 9. Szeghalom (Békés megye). (1. Sz. Máthé 1979. után. 2. Raczky 1992. után. 3. Kalicz-Makkay 1977. után. 4. Draşovean 1993. 5. után, Raczky 1988. után. 6. Domboróczy 1997. után. 7. Vlassa 1964. után. 8. Šiška 1989. után. 9. Ecsedy 1976. után)

15. kép. Edény és szobrok szimbolikus jellel.

1. Tiszafüred-Morotva (Jász-Nagykun-Szolnok megye), 2. Endrőd 119. lelőhely (Békés megye),
3. Hódmezővásárhely-Kökénydomb (Csongrád megye)
1. Siklódi 1991 után, 2. Makkay 1998–1999. után, 3. Banner-Korek 1949. után

16. kép. A szimbolikus jelű arcos edények lelőhelyei.

1. Mezőzombor. 2. Bodrogkeresztúr. 3. Kenézlő. 4. Miskolc-Tapolca. 5. Sajószentpéter.
 6. Szendrő. 7. Aggtelek. 8. Domsika. 9. Ardovo. 10. Tiszavalk. 11. Fűzesabony-Kettőshalom.
 12. Fűzesabony-Gubakút. 13. Tarnaméra. 14. Šarišské Michalany.
 15. Gáva. 16. Tiszavasvári-Paptelekhát. 17. Tiszavasvári-Keresztfal. 18. Szabolcs.
 19. Újtikos. 20. Debrecen. 21. Berettyószentmárton. 22. Szeghalom.
 23. Tiszaigar. 24. Satchinez. 25. Tiszafüred. 26. Szarvas. 27. Tiszaug

10. **Tiszavasvári-Keresztfal.** Nyíregyháza, Jóna András Múzeum. Leltározatlan. H. 6, 8 cm. 10. kép 4. Jobboldali ábrázolás. AVK. Kalicz–Makkay 1977, 61. t. 1.
11. **Aggtelek–Baradla-barlang.** Eötvös Loránd Tudományegyetem Régészettudományi Intézetének gyűjteménye. Lelt. szám 52. 142. H 9,5 cm. 10. kép 5. Jobboldali ábrázolás. AVK. Kalicz–Makkay 1972, 9. kép 3.
12. **Miskolc-Tapolca, Várhegy.** Miskolc, Herman Ottó Múzeum. Lelt. szám 53. 917. 1–920. 4. H. 10, 2 cm. 10. kép 6. Jobboldali ábrázolás. Szilmeg csoport. Közöletlen.
13. **Tiszavasvári-Keresztfal.** Nyíregyháza, Jóna András Múzeum. Leltározatlan. H. 12 cm. 10. kép 7. Valószínűleg baloldali ábrázolás. Tiszadob csoport. Kalicz–Makkay 1977, 44. t. 14.
14. **Szabolcs-Földvár.** Nyíregyháza, Jóna András Múzeum. Leltározatlan. H. 4 cm. 10. kép 8. A középső rész ábrázolása. Tiszadob csoport. Közöletlen.
15. **Gáva-Katóhalom.** Nyíregyháza, Jóna András Múzeum. Lelt. szám 55. 4. 9. H. 12 cm. 10. kép 9. Baloldali ábrázolás. Tiszadob csoport. Korek–Patay 1958, 46, képszám nélkül.
16. **Gáva-Katóhalom.** Nyíregyháza, Jóna András Múzeum. H. 6 cm. 10. kép. 10. Baloldali ábrázolás. Bükk kultúra. Tompa 1929, 36. t. 16.
17. **Aggtelek–Baradla-barlang.** Magyar Nemzeti Múzeum. Lelt. szám 37/1948. H. 4 cm. 11. kép 1. Középső és baloldali ábrázolás. Bükk kultúra. Tompa 1929, 11. t. 23.
18. **Aggtelek–Baradla-barlang.** Magyar Nemzeti Múzeum. Lelt. szám 37/1948. Sz. 8 cm. 11. kép 2. Jobboldali ábrázolás. AVK. Közöletlen.
19. **Aggtelek–Baradla-barlang.** Magyar Nemzeti Múzeum. Lelt. szám. 36/1948. H. 5,8 cm. 11. kép 3. Jobboldali ábrázolás. AVK. Közöletlen.
20. **Aggtelek–Baradla-barlang.** Magyar Nemzeti Múzeum. Lelt. szám 19/1937. H. 7,2 cm. 11. kép 4. Jobboldali ábrázolás. AVK. Közöletlen.
21. **Aggtelek–Baradla-barlang.** Magyar Nemzeti Múzeum. Lelt. szám 54. 20. 8. H. 8,2 cm. 11. kép 5. Jobboldali ábrázolás. AVK. Korek–Patay 1958, 27. t. 19.
22. **Aggtelek–Baradla-barlang.** Magyar Nemzeti Múzeum. Lelt. szám 20/1937. H. 7 cm. 11. kép 6. Jobboldali (?) ábrázolás. Bükk kultúra. Közöletlen.
23. **Aggtelek–Baradla-barlang.** Magyar Nemzeti Múzeum. Lelt. szám 18/1937. Átm. 13 cm. 11. kép 7. Baloldali ábrázolás. AVK. Közöletlen.
24. **Domica-barlang (Szlovákia).** Sz. 26 cm 12. kép 1. Rekonstrukciós kísérlet. Bükk kultúra. Lichardus 1974, 17. kép
- 25–27. **Domica-barlang (Szlovákia).** H. 3, 8 cm, Sz. 4, 9 cm, H. 4, 1 cm, 12, 2–4. kép. A középső részek ábrázolásai. Bükk kultúra. Bárta 1957, 2. t. 2, 5, 14.
28. **Ardovo, barlang (Szlovákia).** H. 8 cm. 12. kép 5. Jobboldali ábrázolás. Tiszadob csoport. Lichardus 1972, 4. kép 10.
29. **Domica-barlang (Szlovákia).** H. 10 cm. 12. kép 6. Baloldali ábrázolás. Tiszadob csoport. Lichardus, 1972, 4. kép 17.
30. **Aggtelek–Baradla-barlang.** Magyar Nemzeti Múzeum. Lelt. szám. 18/1937. H. 11 cm. 12. kép 7. Baloldali ábrázolás. Tiszadob csoport. Közöletlen.
31. **Aggtelek–Baradla-barlang.** Magyar Nemzeti Múzeum. Lelt. szám 19/1937. H. 12 cm. 12. kép 8. Baloldali ábrázolás. AVK. Közöletlen.
- 32–33. **Aggtelek–Baradla-barlang.** Magyar Nemzeti Múzeum. Lelt. szám. 54. 20. 3. 19/1937. H. 4,5 cm, 5 cm. 12. kép 9, 10. Az ábrázolás jellege megállapíthatatlan. AVK. Közöletlen.
34. **Kenézlő-Fazekaszug.** Nyíregyháza, Jóna András Múzeum (A háború alatt elveszett). A másolat magassága 15 cm. 13. kép 1a–b. Teljes ábrázolás. Tiszadob csoport. Tompa 1929, 41. t. 1a–b. Kalicz 1970, 20. kép.
35. **Šarišske Michaľany (Szlovákia).** H. 15 cm. 13. kép 2. A középső rész ábrázolása. Tiszadob csoport. Šiška 1989, 40. kép 1.
36. **Šarišské Michaľany (Szlovákia).** H. 11 cm. 13. kép 3. Baloldali ábrázolás. Tiszadob csoport. Šiška 1989, 40. kép 2.
37. **Szendrő, Ördögáti-barlang.** Miskolc, Herman Ottó Múzeum. Lelt. szám 53. 45. 1. Sz. 7,8 cm. 13. kép 4. Beféjezetlen ábrázolás. Tiszadob csoport. Korek–Patay 1958, Taf. 32. t. 4.
38. **Šarišské Michaľany (Szlovákia).** H. 6, 8. 13. kép 5. Jobboldali és középső ábrázolás. Tiszadob csoport. Šiška 1989, 39. kép 1.
39. **Szendrő, Ördögáti-barlang.** Miskolc, Herman Ottó Múzeum. Lelt. szám 53. 47. 1. H. 8 cm. 13. kép 6. Baloldali ábrázolás. Tiszadob-csoport. Korek–Patay 1958. 32. t. 3.
40. **Tiszavasvári-Paptelekhát.** Nyíregyháza, Jóna András Múzeum. Leltározatlan. H. 11 cm. 13. kép 7. Baloldali ábrázolás. Tiszadob csoport. Kalicz–Makkay 1977, 84. t. 7.

41. **Berettyószentmárton-Morotva.** Debrecen, Déri Múzeum. Magassága kb. 14 cm. 14. kép 1. Teljes ábrázolás. Esztár csoport. Sz. Máthé 1979, 1. kép.
42. **Berettyószentmárton-Morotva.** Debrecen, Déri Múzeum. Sz: kb. 17 cm. Baloldali ábrázolás. Esztár csoport. Sz. Máthé 1979. 3. kép.
43. **Tiszaigar-Homokbánya.** Szolnok, Damjanich Múzeum. Leltározatlan. H. 7,5 cm. 14. kép 2. A középső rész ábrázolása. Esztár csoport. Raczy 1992, 2. t. 1.
44. **Debrecen-Tócópart.** Debrecen, Déri Múzeum. Lelt. szám IV. 63/1927, 9. H. 6 cm. 14. kép 3. Baloldali ábrázolás. Esztár csoport. Kalicz-Makkay 1977, 123. t. 2.
45. **Tiszaug-Szemételep.** Szolnok, Damjanich Múzeum. Leltározatlan. Teljes ábrázolás. Esztár csoport. Közöletlen. Raczy Pál adata. L. 2. jegyzet
46. **Satchinez (Románia).** Temesvár (Timisoara), Muzeul Banatului. Méret nélkül. 14. kép 4. A középső rész ábrázolása. Esztár csoport. Draşovean 1993, 1. t. 9.
47. **Tiszavalk-Négyes.** Magyar Nemzeti Múzeum. Lelt. szám 70. 9. 258. H. 3,5 cm. 14. kép 5. Teljes ábrázolás. Szatmár csoport. Raczy 1988, 21. t. 1.
48. **Füzesabony-Gubakút.** Eger, Dobó István Múzeum. Leltározatlan. H. 5,6 cm. 14. kép 6. Teljes ábrázolás. Szatmár csoport. Domboróczy 1997, 2. kép jobbra fent. Kat. szám 57.
49. **Újtikos-Demeterkút.** Kolozsvár (Cluj-Napoca), Museul de Istorie. H. 5,25 cm. 14. kép 7. Az ábrázolás alsó része. Tiszadob csoport. Korek 1959, 4. kép 3–4, 1. t. 2a–b.
50. **Šarišské Michaľany (Szlovákia).** H. 11, 5 cm. 14. kép 8. Teljes ábrázolás. Tiszadob csoport. Šiška 1989, 41. kép 2.
51. **Szeghalom-Kovácsdomb.** Békéscsaba, Munkácsy Múzeum. Leltározatlan. Méret nélkül. 14. kép 9. Teljes ábrázolás. AVK. Ecsedy 1976, 1. kép 1a.
52. **Tiszafüred-Morotvapart.** Szolnok, Damjanich Múzeum. Leltári száma ismeretlen. Méret nélkül. 15. kép 1. Teljes ábrázolás (a szimbolikus jel megfelelő rekonstrukcióval kiegészítve). Siklódi 1991. 2. t. 1–1a.
53. **Szarvas. 102. lelőhely.** Szarvas, Tessedik S. Múzeum. Leltári szám ismeretlen. M: 28 cm. 15. kép 2.
- 54–55. **Šarišské Michaľany. Szlovákia.** Méret nélkül. Középső ábrázolás. Šiška 1995. 19. kép 2–3, 5.

A fent bemutatottakon kívül is van még néhány különleges ábrázolás, amelyek valószínűleg hasonló edények részei. Mivel azonban ezt a töredékek alapján teljes biztonsággal eldönteni nem lehet, ezért ezek a bizonytalan töredékek a lelet- és lelőhelylistában nem szerepelnek. Ezek a következők: **Borsod és Miskolc-Büdöspeszt-barlang (Borsod-Abaúj-Zempén megye)** Tompa 1929. 5. t. 10, 14. **Ardovo (Szlovákia)** Šiška 1989, 26. t. 10.

IRODALOM

Banner J.–Korek J.

1949 Negyedik és ötödik ásátás a hódmezővásárhelyi Kökénydombon. – Les campagnes IV et des fouilles pratiques au Kökénydomb de Hódmezővásárhely. Arch. Ért. 6, 9–25.

Bárta, J.

1957 Záchranný výskum záplavou posthnutej jaskyni Domici. Rettungsforschung in der von einer Überschwemmung betroffenen Domica-Höhle. Štud. Zvesti 2, 29–34.

Bognár-Kutzián I.

1966 Das Neolithikum in Ungarn. Arch. Austriaca 40, 249–280.

Domboróczy L.

- 1997 Füzesabony-Gubakút. Újkőkori falu a Kr. e. VI. évezredből. – Neolithic village from the 6th Millenium B.C. In: *Raczky P.–Kovács T.–Anders A.* (szerk.), *Utak a Múltba. Path into the Past.* Budapest 18–27.

Draşovean, F.

- 1993 Asezarea neolitică de la Satchinez (judetul Timis). – The neolithic settlement from Satchinez (Timis county). *Analele Banatului Arheologie-Istorie* 2, 25–48.

Ecsedy, I.

- 1976 Two neolithic idols from Eastern Hungary. *Folia Arch.* 27, Budapest 41–54.

Goldman, Gy.

- 1978 Gesichtsgefäße und andere Menschendarstellungen aus Battonya. *BMMK* 5, 13–60.

Kalicz N.

- 1970, 1974, 1980 Agyag istenek. A neolitikum és rézkor emlékei Magyarországon. Götter aus Ton. Das Neolithikum und die Kupferzeit in Ungarn. Budapest
1988 A termelőgazdálkodás kezdetei a Dunántúlon (Manuskript ungarisch). Die Anfänge der Produktionswirtschaft in Transdanubien. Budapest
1998 Figürliche Kunst und bemalte Keramik aus dem Neolithikum Westungarns. *Archeolingua*, Budapest

Kalicz N.–Makkay J.

- 1977 Die Linienbandkeramik in der Großen Ungarischen Tiefebene. *StudArch* 7.

Kaufmann, D.

- 1976 Linienbandkeramische Kultgegenstände aus dem Elbe-Saale-Gebiet. *Jshr. mitteldt. Vorgesch.* 60, 61–96.

Kemenczei, T.

- 1971 Az őskor művészetének emlékei a Herman Ottó Múzeumban (ungarisch). – Denkmäler der Kunst der Vorzeit im Ottó-Herman-Museum. *A Herman Ottó Múzeum Közleményei* 9, Miskolc 36–48.

Korek J.

- 1959 Zu den anthropomorphen Darstellungen der Bükk-Kultur. *Folia Arch.* 11, 13–24.
1977 Die frühe und mittlere Phase des Neolithikums auf dem Theißbrücken. *Acta Arch. Hung.* 29, 3–52.

Korek, J.–Patay, P.

- 1958 A bükki kultúra elterjedése Magyarországon. – Die Verbreitung der Bükker Kultur in Ungarn. *Régészeti Füzetek Ser. II, Band 2*, Budapest

Kuzma, I.

- 1990 Plastika z eliezovskej skupiny z Muzle-Cenkova. – Plastik der z eliezovce – Gruppe aus Muzla-Cenkov. *Slovenská Arch.* 38, 429–452.

Lazarovici, Gh.

- 1983 Die Vinča-Kultur und ihre Beziehungen zur Linienbandkeramik. *Nachrichten aus Niedersachsens Urgeschichte* 52, 131–176.

Lichardus, J.

- 1972 Beitrag zur chronologischen Stellung der östlichen Linearbandkeramik in der Slowakei. *Alba Regia* 12, 107–122.

- 1974 Studien zur Bükker Kultur Saarbrücker Beiträge zur Altertumskunde. Band 12, Bonn
- Makkay J.*
1998–1999 I primi agricoltori dell' Europa Sud-orientale e il Neolitico del Bacina dei Carpazi. In: Pessina, A.–Musico G. (szerk.) Settemila anni fa- II primo pane. Ambienti e kulture delle Società Neolitiche. Udine 34–54.
- Sz. Máthé M.*
1978 Újkőkori település Berettyószentmárton-Morotva lelőhelyről. – Neusteinzeitliche Siedlung im Fundgebiet Berettyószentmárton-Morotva. Déri Múzeum Évkönyve 59, (1979), 35–56.
- Maurer, H.*
1982 Neolithische Kultobjekte aus dem niederösterreichischen Mannhartsbereich. Mannus-Bibliothek Band 19, Hückeswagen
- Pavlu, I.*
1966 Early „Myths” relating to the Neolithic Society. Arch. Rozhledy 8, 700–717.
1997–98 Kultureller Kontext der neolithischen Gesichtsgefäße im Donaubecken. Saarbrücker Studien und Materialien zur Altertumskunde. 6/7, 111–131.
- Pavúk, J.*
1981 Umenie a zivot doby kamennej. Ars Slovaca Antiqua. Bratislava
1969 Chronologie der Zeliezovce-Gruppe. SlovArch. 17, 269–367.
- Raczky P.*
1982 Előzetes jelentés a Tisza III vízlépcsőhöz kapcsolódó régészeti munkálatokról Szolnok megyében – Vorbericht über die sich der dritten Theiß-Statusstufe anschließenden archäologischen Arbeiten in Komitat Szolnok. ArchÉrt 109, 223–230.
1988 A Tisza-vidék kulturális és kronológiai kapcsolatai a Balkánnal és az Égeikummal a neolitikum, rézkor időszakában. Újabb kutatási eredmények és problémák (ungarisch). Szolnok
1992 The Neolithic of the Great Hungarian Plain and the Vinča Complex (New archaeological Evidences for the Relations). Hommage a Nikola Tasić. Balcanica 23, 148–165.
- Raczky P.–Kovács T.–Anders A.*
1997 Utak a Múltba. Az M3-as autópálya régészeti leletmentései. Paths into the Past. Rescue excavations on the M 3 Motorway. Budapest
- Siklódi Cs.*
1991 Az őskori leletanyag. – In: Tálás L.–Madaras L. (szerk.) Régészeti ásatások Tiszafüred-Morotvaparton. Szolnok Megyei Múzeumi Adattár. 21–63. Szolnok
- Šiška, S.*
1989 Kultúra s východnou lineárnou keramikou na Slovensku. – Die Kultur mit östlicher Linearkeramik in der Slowakei. Bratislava
1995 Sokument o spoločnosti mladšej doby kamennej (Šarišské Michaľany) – Dokument über die Gesellschaft der jüngeren Steinzeit (Šarišské Michaľany). Bratislava
- Tompa F.*
1929 Die Bandkeramik in Ungarn. Die Bükker und die Theiß-Kultur. ArchHung 5–6.

1934–35 25 Jahre Urgeschichtsforschung in Ungarn 1912–1936. BRGK 24–25, (1937), 27–127.

Tompa F.–Nagy L.–Alföldi A.

1942 Budapest az őskorban. Budapest története I. Ókor Budapest 3–134.

Vasić, M.

1932–1936 Praistoriska Vinča I–IV. Beograd

NEOLITHISCHE GESICHTSGEFÄßE IM NORDOSTEN DES KARPATENBECKENS

1999 wurden archäologische Funde vom Dorf Mezözombor (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén) an Herman Ottó Museum Miskolc mitgeteilt.^{*} Die keramischen Funde kamen anhand einer Totengrabung im gegenwärtigen Dorffriedhof zum Vorschein. Die gefundenen und zum Museum eingelieferten Keramiken repräsentieren das Neolithikum und innerhalb dieser Epoche verkörpern sie ausnahmslos die mittelneolithische Tiszadob-Gruppe der Alföld-Linienbandkeramik nach der ungarischen Terminologie.

Die vorgekommenen Funde können als ein Komplex betrachtet werden, da alle auf einer kleinen Stelle des gegenwärtig geöffneten Grabes (höchstens 2 m²) gefunden wurden. Zum Fundkomplex gehören die größeren Fragmente von 7 fein gearbeiteten Gefäßen und die eines groben großen Topfes, ferner mehrere Bruchstücke von verschiedenen Fein- und Grobgefäßen. Es ist besonders auffallend, daß die insgesamt 8 (sieben fein und ein grob) Gefäße vor der Entdeckung – aller Wahrscheinlichkeit nach – intakt waren.

1. Gesichtsgefäß. Unter dem Rand in dreieckigem Feld befindet sich die Gesichtsdarstellung. Am auffallendsten ist ein geritztes Symbol am oberen Teil des Kopfes. Obwohl diese Bezeichnung wenig stilisiert gearbeitet ist, kann es trotzdem mit den gleichen Zeichen der nordostungarischen Alföld-Linienbandkeramik in zweifellosen Zusammenhang gebracht werden, d. h. kann das Symbol mit viel anderen in ein System gereiht werden (Abb. 1–2).

Verschiedene Gefäße und Bruchstücke wurden mit derselben Technik, d. h. mit Reduktionsbrennung und mit polierter Oberfläche hergestellt (Abb. 3, 1–2a-b; 4, 1, 2a-b; 5, 1a-b; großes Topf, Abb. 6).

Außer den oben dargestellten bruckenhaften Gefäßen wurden noch zahlreiche Scherben gesammelt, die aus zu den vorigen ähnlichen Keramiken entstammten.

Die vorgekommenen Gefäße und auch die Bruchstücke vertreten in ihrer Gesamtheit die Tiszadob Gruppe der Alföld-Linienbandkeramik.

Wenn die Gefäße einen geschlossenen Komplex bilden, setzen wir drei Möglichkeiten über seinen Wesen voraus. 1. Die eine Annahme ist daß sie die Beigaben einer Bestattung vertreten. 2. Die zweite Möglichkeit ist daß sie zu einer Opfergrube gehörten. 3. Die dritte Möglichkeit ist daß der Komplex ein Gefäßdepot gehalten hätte.

* Aufgrund der Mitteilung von B. Bodnár, Schuldirektor hat Emese Lovász die Funde in das Museum eingeliefert. Dieswegs bedanken wir an Emese Lovász die Möglichkeit für die Veröffentlichung der Funde. Das Fundmaterial befindet sich im Herman Otto Museum. Wegen der weiteren Forschungen sind die Funde noch uninventarisiert.

Wie es wohlbekannt, repräsentiert die Alföld-Linienbandkeramik mit allen nahen und fernerer Gruppen von Anfang an bis zum Ende dieser Kulturentwicklung das Mittelneolithikum in Ostungarn (von der 2. Hälfte des 6. Jahrtausends bis zum ersten Drittel des 5. Jahrtausends v. Chr.) Die jüngeren Entwicklungsgruppen der Alföld-Linienbandkeramik vertreten die Tiszadob-Gruppe, die Bükk-Kultur, die Szilmeg- und die Esztár-Gruppe sowie die eher selbständige Szakálhát-Kultur. Diese Gruppen umfassen das ganze Gebiet der Großen Ungarischen Tiefebene und – was die Keramik betrifft – besitzen mehr oder minder selbständigen Charakter.

Unter den besonderen Funden dieses großen Kulturkomplexes, d. h. der Alföld-Linienbandkeramik – die im allgemeinen zur geistigen Kultur gerechnet sind – sollen wir die Gesichtsgefäße erwähnen, die eigentlich in allen Gruppen auftraten.

Auf einem kleineren Gebiet befinden sich die Gesichtsgefäße mit dem besonderen Symbolzeichen, wozu auch das Gesichtsgefäß von Mezözombor gehört. Obwohl das Zeichen ziemlich kompliziert ist, läßt sich seine Charakteristik immer eindeutig erkennen. Daraus können wir folgen, daß der Sinn des Zeichens auch für die Gemeinschaften der Alföld-Linienbandkeramik eindeutig erschien. Am häufigsten treten sie auf den großen Vorratsgefäßen (mit 50–80 cm Höhe) auf, befinden sie sich aber vielmal auch auf mittelgroßen Gefäßen (mit 20–50 cm Höhe), und sehr selten auf kleinen Flaschen (mit 15–20 cm Höhe).

Die meisten Symbolzeichen sind durch Ritztechnik gestaltet, nur in der Esztár-Gruppe waren die Gesichtsgefäße mit Bemalung hergestellt. (Abb. 12, 1–4). Ein bemaltes Bruchstück kam in Milieu der Vinča-Kultur vor (Draşovean 1993, Taf. 1, 9)

Die Erscheinungsform der Symbolzeichen ebenso wie die der Gesichtsdarstellungen kann innerhalb breiter Skale der Varianten festgestellt werden (Abb. 7–14). Mit Sicherheit kann man behaupten, daß gerade die Asymmetrie die Eigentümlichkeit der Darstellungen angibt. Der Gesetzmäßigkeit nach wurde das längere, kompliziertere Zeichen immer an die rechte Gesichtseite gesetzt, das gewöhnlich von der Ohrgegend bis zur linken Seite der Nase überreicht. Das linke kürzere Zeichen besetzt immer nur einen kleinen Teil an der linken Gesichtseite. Die beiden selbständig geformten Zeichen bilden zusammen einen einheitlichen Sinn.

Die andere Tatsache, die in Zusammenhang mit den Gesichtsgefäßen erwähnt werden soll, daß das Symbolzeichen manchmal auch auf Tonstatuetten der Alföld-Linienbandkeramik auftreten (Abb. 14, 5–9). Eine wichtige Frage ist, die wir noch nicht beantworten können, wozu die Gesichtsdarstellungen mit besonderem Symbolzeichen dienten? Lockend scheint die Annahme zu sein, demgemäß die Gesichtsdarstellungen mit Symbolzeichen irgendeine Zauberkraft besitzten und durch die Darstellung wurde diese Zauberkraft auch auf den Inhalt des Gefäßes übertragen. In diese Problematik kann nur mit weiteren Forschungen erfolgreich eingehen, wenn die viele Voraussetzungen zu Tatsachen sein werden können. Unser Aufsatz konnte einen Beitrag zur Lösung der Problematik der Gesichtsgefäße mit Symbolzeichen zugeben.

Nándor Kalicz–Judith S. Koós

TELEPÜLÉS A LEGKORÁBBI ÚJKŐKORI SÍROKKAL ÉSZAKKELET-MAGYARORSZÁGRÓL

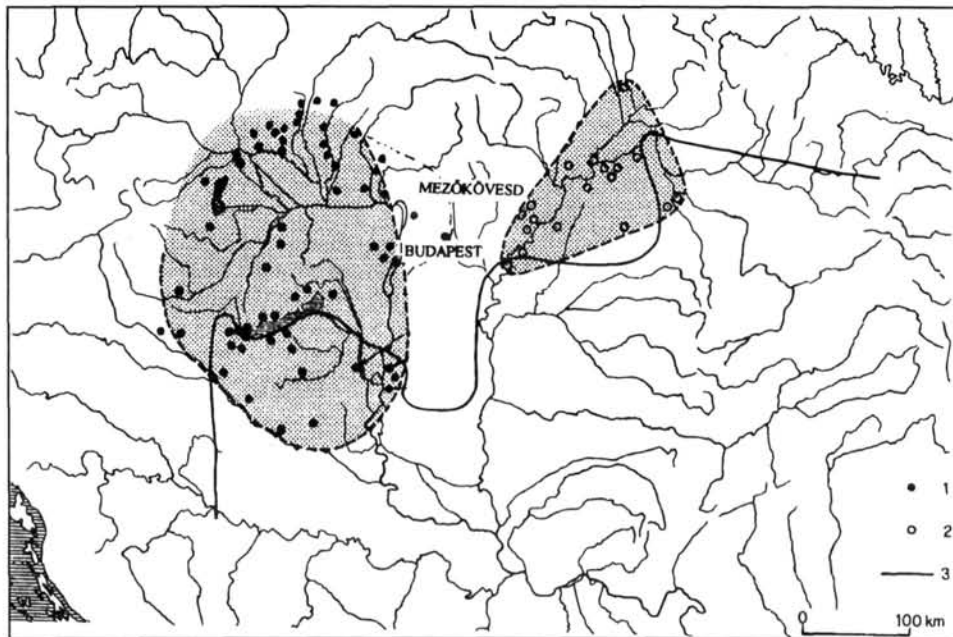
KALICZ NÁNDOR–S. KOÓS JUDIT

A Kárpát-medence és ezen belül is Magyarország területe a neolitizáció problémájának megismerésében, valamint a termelő gazdálkodás létrejöttének vizsgálatában kiemelkedő szerepet játszik. Az eddigi kutatási eredmények ismeretében a kialakulás folyamata és a további fejlődés menete Magyarország keleti és nyugati területein bizonyos mértékig eltérő fejlődést mutat, amelyet a régészeti hagyatéak kiválóan reprezentál (1. kép). Ez a különleges helyzet az ország két része között a neolitikum kezdetétől a késő rézkorig követhető nyomon, vagyis a Kr. e. 7. évezredtől a 4. évezred elejéig (BC). A két területet a Duna–Tisza köze választotta el egymástól, melynek széles, homokos területei ugyan megnehezítették a kommunikációt a keleti és a nyugati vidékek között, azonban teljes mértékben mégsem zárhatjuk ki az érintkezési csatornák működését. A keleti és nyugati részek újkőkori kultúráinak többé-kevésbé eltérő karaktere tehát az eltérő földrajzi helyzettel is magyarázható, jóllehet a tendencia és a fejlődési folyamat ritmusa jószerevével párhuzamosságot mutat (KALICZ 1980, 97–102; uő. 1983, 91–130; uő. 1990; uő. 1993, 85–135; uő. 1995, 23–57; KALICZ–MAKKAY 1972a, 93–105; uők. 1972b; uők. 1972c, 77–92; MAKKAY 1969, 13–31; uő. 1982; RACZKY 1983; uő. 1988; uő. 1989).

Kelet-Magyarországon (és ugyanígy Nyugat-Magyarországon is) a neolitikum, vagyis a termelő gazdálkodás két szakaszban jött létre. Az elsőben kialakult a legkorábbi újkőkori művelődés, a Körös kultúra, mint a balkáni–égyes kultúrrégió legészakibb megnyilvánulása a Kr. e. 7. évezredben (BC). Ennek a kultúrának a területe nem terjedt ki az Alföld északi vidékére, melynek oka egyelőre ismeretlen. Tény, hogy a legkorábbi neolitikum kialakulása ezeken az északi részekén csak egy szakasszal később, a 6. évezredben történt meg. Ez a folyamat akkor vette kezdetét, amikor a Körös kultúra már eljutott fejlődésének késői időszakába, s amikor északi peremterületén létrejött az új kultúra, az Alföldi Vonaldíszes Kerámia kultúrája (továbbiakban AVK), melynek legkorábbi, kialakuló fázisát Szatmár csoportnak nevezte el a kutatás (KALICZ–MAKKAY 1972c, 77–92; uők. 1977, 18–29; KALICZ 1980, 97–122; uő. 1983, 91–130; RACZKY 1983, 161–194; uő. 1988; uő. 1989, 233–251). A Körös kultúra népessége minden bizonnyal nagy szerepet játszott az AVK kialakulásában. Párhuzamosan ment végbe a folyamat Nyugat-Magyarországon is, ahol hasonló impulzusok hatására a Starčevo kultúra északi peremvidékén létrejött a Közép-európai (dunántúli) Vonaldíszes Kerámia kultúrája (KALICZ–MAKKAY 1972b, 93–105; uők. 1975, 253–258; KALICZ 1978–1979, 13–46; uő. 1980, 97–122; uő. 1983, 91–130; uő. 1990, 92–94; uő. 1993, 85–35; uő. 1995, 23–59).

Összehasonlítva a nagykiterjedésű Közép-európai Vonaldíszes Kerámiával, a Szatmár csoport (legkorábbi AVK) viszonylag kis területet foglalt el, és hagyatéka csak annyiban hasonlatos a dunántúliéhoz (a továbbiakban DVK), amennyiben mindkét vo-

naldisztes csoport több vagy kevesebb bekarcolt mintával díszítette edényeit. Egyéb jellemzőik teljesen eltérők.

1. kép. A legidősebb vonaldisztes kerámia kultúráinak elterjedése a Kárpát-medencében a lelőhelyekkel.¹

1. A legidősebb Dunántúli (Közép-európai) Vondaldisztes Kerámia lelőhelyei. Az északkeleti elterjedés határa a legújabb lelőhelyekkel kiegészítve. 2. A legkorábbi Alföldi Vondaldisztes Kerámia (Szatmár csoport) lelőhelyei. 3. A Körös-Starčevo-Criș komplexum északi határa

A Szatmár csoport, mint az AVK legkorábbi, kialakuló fázisa, az Alföldnek a hegyvidékek lábáig nyúló, északi peremterületein terjedt el. Csak egyetlen lelőhelyet ismerünk, amely a hegyek között fekszik, a Hernád folyó völgyében (ŠIŠKA 1989, 58–61). Az eddigi megfigyelések alapján úgy tűnik, hogy a Szatmár csoport népe a növénytermesztés okán erősen kötődött a vízzel sűrűn átszótt síkvidéki területekhez

A Szatmár csoport felfedezése óta (a 70-es évek eleje: KALICZ–MAKKAY 1972c, 77–92; uők 1977, 18–29) alig néhányval nőtt a lelőhelyek száma és még kevesebbet kutattak meg. A települési sűrűség csekély, kevés a megismert lelőhely.

A délről több szakaszban érkező lassú, fokozatos fejlődést előidéző tényezők eredményeként létrejött Szatmár csoport képviseli a legkorábbi neolitikumot az Észak-Alföldön, jóllehet az újabb magyar terminológia alapján a középső neolitikumba soroljuk. A kora neolitikumhoz csak a Körös- és Starčevo-kultúrák tartoznak.

Korábban még nagyobb felületen végzett ásatások alkalmával is csak néhány gödröt sikerült feltárni, valamint közzétenni a Szatmár csoport időszakából. 1994-ben azonban, a tervezett autópálya építését megelőző munkálatok során nagy felületre kiterjedő leletmentést végeztünk Mezőkövesd határában a Mocsolyáson, mely lelőhelyről bebizonyosodott, hogy kiemelkedő jelentőségű az észak-magyarországi legkorábbi neolitikum

¹ A rajzokat (1–11. kép) Homola Krisztina és Szabados Margit (12–15. kép) készítette.

megismerése szempontjából. Itt sikerült ugyanis feltárnunk a Szatmár csoport nagyobb települési részletét és temetkezéseit (KALICZ–KOÓS 1997a, 125–135; uők 1997b, 28–33). Lelőhelyünk az Alföld északi peremén és egyúttal a csoport elterjedési területének is legészakibb részén található. A környezetéből alig kiemelkedő alacsony, lapos kis dombot, ahol a telep elnyúlik, nagykiterjedésű mocsár öleli körül.

Az ásatás településtörténeti eredményei egyedülállóak. A lelőhelyen lehetőségünk nyílt egy kb. 5000 m²-es terület megkutatására, amelyre Magyarországon ebből a korszakból még nem volt példa (2. kép). Ezt az M3-as autópálya tervezett építésének köszönhetjük, amely éppen átszeli az újkőkori települést. Ennek kiterjedése az egyik irányban kb. 180–200 m, a másik irányban azonban a nyomvonal meghatározott szélessége (70–80 m) miatt nem volt módunk kutatni. A viszonylag nagykiterjedésű telep ennek ellenére a neolitikum kisméretű települései közé sorolható. Ezt a feltevést a felszínre került házak csekély száma és a gyéren előkerült gödrök támasztják alá.

Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy lelőhelyünkön először kerültek napvilágra e korszak valódi házainak maradványai. A felszínre épített nagyméretű, leégett lakóházak omladékaira bukkantunk az ásatási felület közepén. A kis falucska szorosan egymás mellé épített három házból állt (KALICZ–KOÓS 1997a, 2. kép). Mocsolyáson is világosan beigazolódott a régóta gyanított tény, hogy a neolitikum kezdetétől mindenhol a felszínre épített házakkal kell számolnunk. A különböző, kisebb-nagyobb gödörházak meglétéről keletkezett „mitosz”, mely még manapság is sok kutató számára tény, semmivé vált.

Az ásatás jelentőségét még a temetkezések viszonylag nagy száma is fokozza. Korábban alig ismertünk néhány sírt ebből a korból, Patay Pál tiszalúci ásatásáról először négyet (PATAY 1987, 91), majd ásatásának befejezése után összesen 9 temetkezést közölt Oravec Hargita (ORAVECZ 1996, 51–62). Mezőkövesd-Mocsolyáson összesen 25 sírt, ill. sírmaradványt tártunk fel. A sírok leírása a következő:

1. sír (32. objektum, 2/a szonda): a humusz alsó részében megtalált sírt egy császárkori beásás kissé megbolygatta. Bal oldalán fekvő, erőteljesen zsugorított helyzetű felnőtt, arca elé húzott kezekkel. Tájolás D–É. Lelet nélkül (4. kép 1).

2. sír (75/a és 103/a objektum): ezt a temetkezést a különleges helyzetűek közé soroljuk, ugyanis az elhunytat a földbe kerülés előtt derékban kettévágták, és testrészeit a szokásos rítus szerint két egymás melletti gödörbe helyezték. A 75/a objektumban találtuk a test felső részét háton fekvő, zsugorított helyzetben, áll elé húzott kezekkel. A koponya alatt okkerfesték nyomait fedeztük fel. A 103/a objektumban feküdt a test alsó része. A lábakat egészen a medencéig felhúzták. Az erős csontozat alapján talán férfi (?) lehetett az eltemetett. Tájolás: mindkét testrésze DDNY–ÉÉK. Lelet nélkül (4. kép 2).

3. sír (106. objektum): jobb oldalán, zsugorított helyzetben fekvő gyermek csontváza. Alkarok felhúzva. Deréktól lefelé egy császárkori gödör elvágta. Tájolás NY–K. Lelet nélkül (4. kép 3).

4. sír (146. objektum): teljesen bolygatott csontváz. Csak a femur és néhány kisebb csont maradt meg. Tájolása az előzőekéhez hasonló. Felnőtt lehetett (nem készült rajz).

5. sír (271. objektumnál): gyermektemetkezés, melyet egy császárkori objektum jószerével teljesen elpusztított. Ez is az 1. ház területén található (105. objektum). Lelet nélkül (6. kép 5).

6. sír (170. objektum): bal oldalán fekvő, erőteljes zsugorításban eltemetett felnőtt csontváza. Alkarja az arc elé húzva. Tájolás DK–ÉNY. (4. kép 6). A sír leletei: Nyaka alatt 11 db Spondylus-gyöngy (7. kép 12). Bal csuklónál 7 db apró, hengeres

Spondylus-gyöngy. Elvesztek. Könyökénél 12 db Spondylus-gyöngy (7. kép 13). Nyaka körül 4 db kissé nagyobb Spondylus-gyöngy. Egyikük a feltárás közben elporladt.

7. sír (190. objektum): egy csaknem teljesen elpusztított sír, melyből csak a koponya maradt meg. A koponya fekvéséből valószínűsíthető, hogy tájolása az előzőekével azonos (nem készült rajz). Leletei: Nyakrésznél három átfúrt agyaggyöngy. Az egyik csillag alakú, a másik kettő lekerekített, kúpos testű (8. kép 4–6).

8. sír (192. objektum): bal oldalán fekvő, erőteljes zsugorítású felnőtt (férfi?). Alkarjai az áll előtt. Csontjai rossz megtartásúak. Tájolás DK–ÉNY (4. kép 8). Leletei (7. kép 7): 3 db Spondylus-gyöngy (egy a tarkónál, kettő az áll előtt). 1 db Spondylus-gyöngy a gerincoszlop mögött, 1 db Spondylus-gyöngy a lábujj fölött. A gyöngyök egyike kerek gombszerű, V-alakban átfúrt.

9. sír (193. objektum): a rossz megtartású, erősen zsugorított helyzetű váz egy bal oldalára fektetett kisgyermeké. Tájolása DK–ÉNY. Egyik keze az arc előtt, a másik nyújtott helyzetben (4. kép 9). Leletei: 5 db Spondylus-gyöngyöt szétszórva találtunk a test különböző részein. Úgy tűnik, mintha egy gyöngysor szakadt volna szét a földre helyezéskor. Egy gyöngyszem a tarkónál, egy a koponyánál, egy a felkarnál, egy pedig a combcsontnál feküdt (7. kép 9).

10. sír (194. objektum): a rossz megtartású, erős zsugorítású, bal oldalán fekvő, enyhén hasra fordított váz egy nagyobb gyermeké. Alkarok az arc előtt. Tájolás KDK–NYÉNY (4. kép 10). Leletei: A sír betöltéséből Spondylusból készített amulett került elő. A koponya körül több Spondylus-gyöngyre bukkantunk. Mellékletek: 8 db Spondylus-gyöngy (7. kép, 1). Spondylus-amulett, amelyet valószínűleg egy törött karperecből készítettek, két átfúrással (7. kép 4).

11. sír (195. objektum): a rossz megtartású váz egy bal oldali fektetésű, erőteljesen zsugorított felnőtté (férfi?). Alkarok az áll előtt. Tájolás DK–ÉNY. Az alsó állkapocs 15 cm-rel feljebb, a koponya mellett feküdt. Ugyanebben a magasságban, a koponyánál egy kis csésze került elő (5. kép 11). Melléklete: Pelyvás soványítású, szürkésbarna, foltos fordított csonkakúp alakú kis csésze. M: 6 cm, Szá: 9, 4 cm, Fá. 3, 8 cm (8. kép 1).

12. sír (196. objektum): rossz megtartású, erős zsugorítású, bal oldalán fekvő felnőtt csontváza (nő?). Alkarok az áll előtt. Tájolás DK–ÉNY (5. kép 12). Leletei: Spondylus-gyöngy a koponya mögött, a sír betöltésében (7. kép 5).

A 8–12. sírok (192–196. objektumok) egy kisebb, összefüggő sírcsoportot alkotnak.

13. sír (197. objektum): rossz megtartású, erőteljes zsugorítású, bal oldalán fekvő felnőtt (férfi?) csontváza. Alkarok az áll előtt. Tájolás DK–ÉNY. Leletek nélkül (5. kép 13).

14. sír (198. objektum): a megbolygatott váz egy nagyobb gyermeké, vagy egy fiatalabb nőé lehetett. A medence feletti csontok és az alkarok hiányoznak. Tájolás DK–ÉNY (5. kép 14). Leletei: 10 db Spondylus-gyöngy a koponyatetőn, szorosan egymás mellett (8. kép 10).

15. sír (199. objektum): a bolygatott csontváz egy baloldalán fekvő, kissé hátára fordított gyermeké. A zsugorítás mértékét az erős bolygatás miatt nem lehetett megállapítani. A pusztítást sem vaskori, sem császárkori gödör nem okozhatta. Tájolás: NY–K (5. kép 15). Lelet nélkül.

16. sír (212. objektum): rossz megtartású, baloldalán fekvő, erőteljes zsugorítású felnőtt (nő?) csontváza. Alkarok az áll előtt. A koponya nagy részét egy császárkori gödör elpusztította. Tájolás DK–ÉNY (5. kép 16). Leletei: 4 db Spondylus-gyöngy a jobb csuklónál (8. kép 9).

A sír területén a talaj déli irányban lejtett, amely a közelben fekvő háznál érte el legnagyobb mélységét oly módon, mintha ezek az objektumok egy hajdani, már feltöltődött patakmeder fölé kerültek volna, amely fokozatosan megsüllyedt.

17. sír (216. objektum): rossz állapotban megmaradt, bal oldali fektetésű, erősen zsugorított felnőtt (nő?) csontváza. Alkarok az áll előtt. Az arc előtt egy átfúrt Spondylus-karperec töredékét találtuk, melyről úgy véltük, hogy amulett. A feltárás során aztán világossá vált, hogy a töredék valóban egy karperec része, amely törötten fekiült a felkaron, s amelyet még a használat ideje alatt fúrtak át, hogy a törött részeket összefűzhessék. Mindkét csuklónál, az arc előtt és a könyöknél is találtunk szétszóródva Spondylus-gyöngyöket. Tájolás DK-ÉNY (5. kép 17). Leletei: 13 db Spondylus-gyöngy a felkaroknál és az arc előtt (8. kép 11). Spondylus-karperec összeillő töredékei (8. kép 2).

18. sír (287. objektum): rossz megtartású, jobb oldalán fekvő, enyhén zsugorított felnőtt (nő?) csontváza. Alkarok az arc előtt. A temetkezés magasan a humuszban fekiült, ezért erőteljesen bolygatott. Tájolása eltér az eddigiektől: ÉNY-DK (6. kép 18). Lelet nélkül.

19. sír (341. objektum): jobb oldalán fekvő felnőtt (nő?). Jóllehet a sírt rendkívül magasan a humuszban találtuk és olymértékben bolygatott volt, hogy a csontok nagyrészt megsemmisültek, azért annyit megállapíthattunk, hogy erősen zsugorított helyzetben helyezték a sírba. Alkarok az arc közelében. Tájolás DK-ÉNY (6. kép 19). Lelet nélkül.

20. sír (344. objektum): bal oldalán fekvő felnőtt erősen zsugorított váza. A koponyát egy vaskori gödörrel levágták, töredékeit ebben a gödörben meg is találtuk. Alkarok a hajdani koponya előtt. A medencecsontok is hiányosak. Tájolás DK-ÉNY (6. kép 20). Leletei: Fordított csonkakúp alakú kis csésze, vízszintesen futó, bekarcolt, enyhe ívű hullámvonal mintával. Az eredetileg fényezett felülete erősen elkopott. Pelyvás soványítású, szürke színű. M: 6,8 cm. Szá: 7, 4 cm, Fá. 3,5 cm (8. kép 3).

21. sír (352. objektum): vaskori és császárkori gödrök beásásával szinte teljesen megsemmisített temetkezés, vagy temetkezések.

A) Bal oldalán fekvő felnőtt csontváza. Csak a test alsó végtagjai maradtak meg. Valószínű tájolása DDK-ÉÉNY (6. kép 21).

B) Csecsemő koponyatöredékei a felnőtt medencéje mögött. A bolygatás miatt nem lehetett megállapítani, hogy kettős temetkezésről van-e szó, vagy valami ok miatt a gyermek koponyáját a felnőtt sírjába helyezték. A felnőtt térdénél kis edényke. Leletek: Fordított csonkakúp alakú kis csésze a peremétől az aljáig ferdén futó, bekarcolt vonalakkal díszítve. Pelyvával erősen soványítva. M. 5,6 cm, Szá: 10,2 cm, Fá. 3,5 cm (8. kép 2).

22. sír (353. objektum): egy szinte csaknem teljesen megsemmisült sír csontmaradványai. A maradványok alapján feltehető, hogy az elhunytat baloldali fektetéssel, erősen zsugorított helyzetben helyezték sírba. Feltételezett tájolás KDK-NYÉNY (6. kép 22). Lelet nélkül.

23. sír (365. objektum): bal oldalán fekvő, erősen zsugorított helyzetű felnőtt (nő?) váza. Alkarok az áll előtt. A koponyát egy császárkori gödör bolygatta. Tájolás K-NY (6. kép 23). Lelet nélkül.

24. sír (383. objektum): rossz megtartású, jobb oldalán fekvő, erős zsugorítású gyermek csontváza. Alkarok az arc előtt. Tájolás K-NY. Leletei: Vörösvasérc darab (hematit?) a medence előtt. 5 db Spondylus-gyöngy a koponya és a felsőtest körül szétszórva (8. kép 14).

25. sír (448. objektum): jó megtartású, erőteljes testfelépítésű, bal oldalán fekvő, erősen zsugorított helyzetű felnőtt (férfi?) csontváza. Alkarok az arc előtt. Tájolása DK-ÉNY. Ovalis sírgödör. Lelet nélkül.

A Mezőkövesd-Mocsolyáson feltárt 25 sír mindeddig a legnagyobb sírszám, amelyet Magyarországon az AVK időszakából ismerünk. Jóllehet a sírokat sokszor erősen megbolygatták, mégis fontos információkat nyerhetünk általuk a rítusra vonatkozóan.

A Szatmár csoport (legkorábbi AVK) temetkezéseit három lelőhelyről ismerjük. Legelsőként feltárt sírjai arról a már említett tiszalúci lelőhelyről származnak, ahol a hosszú éveken át tartó rézkori telepítés során 9 legkorábbi neolitikus sírt is találtak. A nagyterjedésű, több mint 1 ha-os feltárás újkőkor települési objektumai között azonban csak hulladékgyűjtőre letek. Az objektumok és temetkezések közötti kapcsolatra, továbbá a temetkezési rítusra vonatkozó információkra a közelmúltban megjelent publikáció derített fényt (ORAVECZ 1996, 51–62). 4 sírban részint mészkőből, részben Spondylusból csiszolt gyöngyöket, egy másodlagosan átfűrt Spondylus-karperec három töredékét tárták fel, 4 sírban a mocsolyásiakhoz hasonló öt csaknem miniatűr edénykét találtak, melyekből az egyik vörös festéket tartalmazott, sőt egy sírból csiszolt kőbalta töredéke is napfényre került. A publikáló úgy véli, hogy a sírok a település lakatlan részén alkottak kis csoportokat (ORAVECZ 1996, 57).

A másik lelőhely Mocsolyástól kb. 20 km-re nyugatra fekszik, Füzesabony mellett, és ugyancsak az autópálya nyomvonalában. Feltárására 1994–95-ben került sor (DOMBORÓCZKI 1997, 19–27). Leletei megegyeznek a lelőhelyünkön találtakal. A meglepő itt az volt, hogy nagyméretű, cölöpszerkezetű házakat tártak fel, melyek egykor több sorban álltak. 13 sír is előkerült, melyeket a házak sorai mentén, a házak sarkainál találtak (DOMBORÓCZKI 1997, 3. kép). 7 sírből Spondylus-ékszerek és egy edény-melléklet is napvilágra került.

A harmadik lelőhelyen a település objektumait és sírjait a szerzők kutatták.

A neolitikumnak ebből a korai időszakából Magyarországon egyetlen olyan temetőt sem ismerünk, amelyik elkülönülne a teleptől. Ez a szabályszerűség érvényesül Mezőkövesden is. Jóllehet a sírok a településen belül voltak, mégis felfedezhetünk sírcsoportokra utaló jeleket és feltehető, hogy a halottak helye egykor a települési célokra nem használatos részen volt. Egy csecsemő- és egy kis gyermektemetés kivételével minden halottat a házak körzetén kívül helyezték el, amelyek kelet–délkelet–dél felől szinte félkörívben vették körül a település központját, azaz a házak csoportját. Hasonlót figyelt meg Oravecz Hargita a tiszalúci feltárással kapcsolatban (ORAVECZ 1996, 57). Lényegében a kisgyermek eltemetése a házakon belül sem véletlen, hanem sokkal inkább egy jól ismert világképet testesít meg. Néhány esetben a sírok csoportosulásait is meg lehetett állapítani. Pl. a 8–12. sírok alkottak egy kisebb sírcsoportot egy viszonylag nagyobb csoporton belül, melyhez még a 6., 13–17., 23–24. sírokat is hozzávehetjük, vagyis összesen 13 sírt. További kisebb csoportot alkottak az 1., 19–22. sírok, tehát öt sír, melyeket a házaktól délre fedeztünk fel. Még több temetés is kapcsolódhatott a csoportokhoz azokon a területeken, amely kívül esett az engedélyezett feltárási részen. Feltehetően egy-egy családi közösség tagjai tartoztak egy sírcsoporthoz. Mindössze három olyan temetkezést találtunk a nyugati részen, amelyek kívül estek bármilyen csoporton.

A temetkezési rítus fő jellegzetességét hangsúlyozza, hogy a temetkezések három kivétellel a DK-ÉNY-i fő irányban feküdtek (természetesen kisebb eltérésekkel kelet és dél felé). Mindhárom kivételes temetés ugyanazon tengely mentén feküdt, csak elmentés, ÉNY-DK-i irányítással. Ugyanilyen fő vonás a bal oldali testhelyzet. Ez alól csak négy sír volt kivétel a jobb oldali fektetéssel. Közülük három talán nem véletlenül

az ugyancsak szokatlan ÉNY–DK-i tájolással került eltemetésre. Az uralkodó rítustól való eltérés magyarázata ez idő szerint még ismeretlen számunkra. Az elhunytak társadalmi állása szerinti megkülönböztetésének szokása sem volt még gyakorlat ebben az időszakban. Hasonló fektetési és tájolási módot figyeltek meg Tiszalúcon és Füzesabonyban is (ORAVECZ 1996; DOMBORÓCZKI 1997).

A DK–ÉNY-i fő irány és a baloldali testhelyzet olyan általánosan elterjedt szokás volt, hogy ez az irányzat már a legkorábbi neolitikumban, a Körös-kultúránál megjelent és az AVK későbbi csoportjainál is szokásban maradt egészen a középső neolitikum végéig (KALICZ–MAKKAY 1977, 73–83; KURUCZ 1989, 97–98; uó. 1994). A halottak szegényes eltemetése a késő neolitikum végéig megfigyelhető (Tisza- és Herpály kultúra: KALICZ–RACZKY 1987, 23–24).

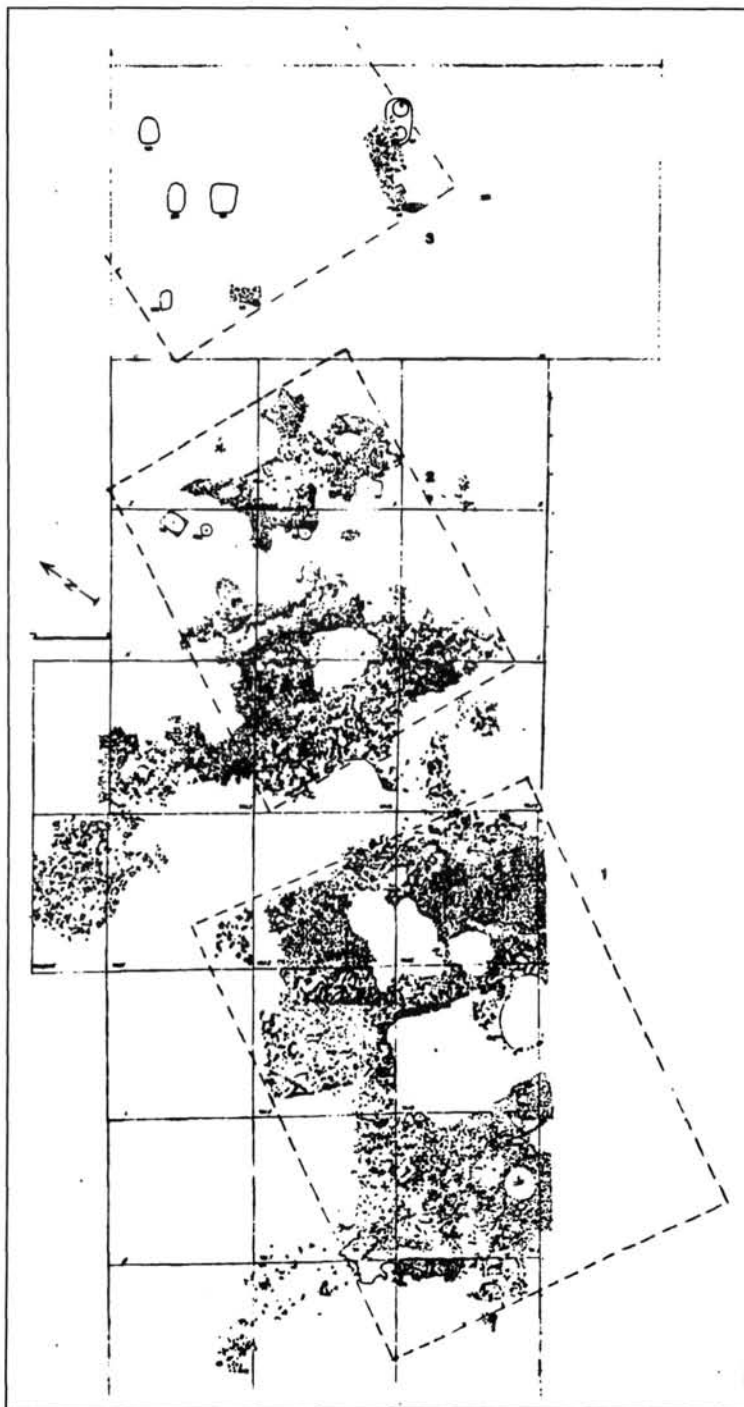
Mocsolyáson megfigyelhettük, hogy az egyik elhunyt koponyáját okkerrel vonták be. Ez a temetkezés ettől eltekintve is rendkívülinek mutatkozott, mivel a holttestet csípőnél kettévágták és a két testrészt egymás melletti, külön gödörbe helyezték (4. kép, 2). A vörös okkerfesték használata általános jelenség és jól ismert hagyománya a halottkultusznak az egész neolitikumban, mely szokás már jóval korábbról ered. A vörös szín, mint az élet szimbóluma kétségtelül a szakrális szférába tartozik. A szobrok, oltárok, különleges edények, melyeket vörösre színeztek jó példái állításunk bizonyítására. Hasonló szakrális tárgyakat lelőhelyünkön is sikerült feltárni. Az okkerfesték nyersanyaga és a festékmaradványok többször is napvilágra kerültek a település objektumaiból. Ilyen megfigyeléseket a tiszalúci és füzesabonyi feltárás is eredményezett (ORAVECZ 1996, 52; DOMBORÓCZKI 1997, 23).

Az Alföldön, amint arról már szoltunk, ritka a mellékletadás szokása az egész korai és középső neolitikumban, vagyis jellemző az egész AVK-ra. Lelőhelyünkön ugyanakkor 12 esetben figyelhettünk meg sirmellékleteket, vagyis leleteket. Az ékszerek igazából nem sorolhatók a mellékletek kategóriájába, ugyanis azok a viselet részei.

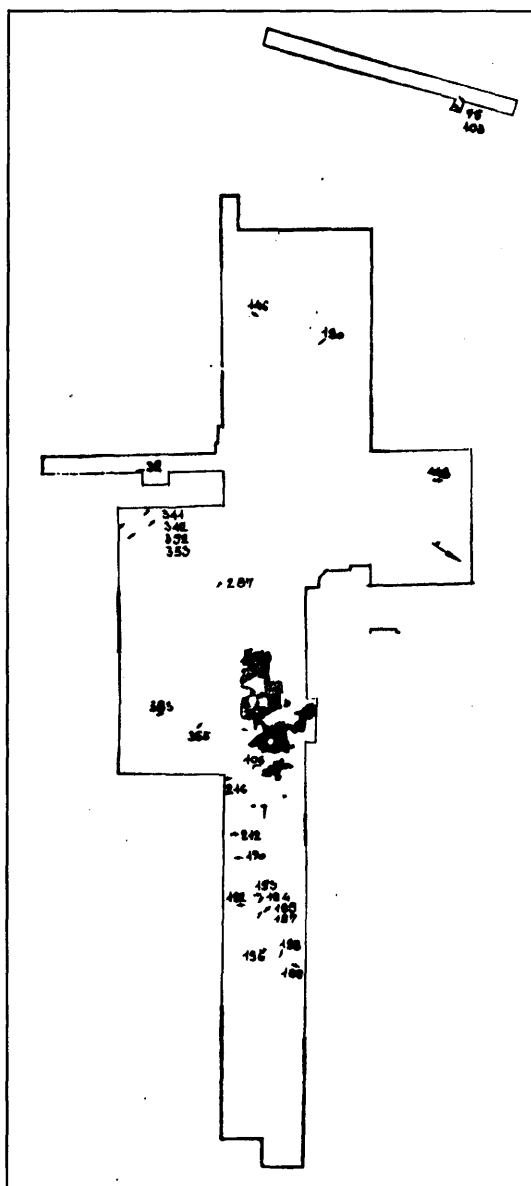
Az egyik sírban agyaggyöngyök voltak, amelyek a ritkább, és emiatt értékesebb Spondylus-gyöngyöket utánozhatták. 3 sírban egyszerű kis edénykéket találtunk. Leginkább figyelmet érdemel a Spondylus-kagylóból készült ékszerek előfordulása, amelyek kilenc sírból kerültek elő. A korong, vagy henger alakú Spondylus-gyöngyök főleg nyak- és kardíszként szolgáltak, de hajdíszként is használták őket. Egy töredéket lecsiszolva és átfúrva, csüngőként viseltek. Az egyetlen Spondylus-karperecet a halott felkarjára húzták. Jól ismert tény, hogy a Spondylus-kagyló az Égei- és az Adriai-tenger mellékéről származott. Már a neolitikum ilyen korai szakaszában létrejött a kapcsolatok rendszere, amely kiterjedt és távoli vidékeket fogott át.

A mocsolyási, füzesabonyi és tiszalúci temetkezésekből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a kisebb-nagyobb laza sírcsoportok a kisebb, feltehetően családi közösségek meglétét tükrözhetik, és a halottakat – kisebb távolságtartással ugyan, de az élő közösségek tagjainak tartották. Személyes ékszereiken kívül, melyek távolsági csere révén kerültek a lelőhelyekre, és ezért viselhettek némi presztízs-értéket, semmi nem utal az eltemetett halottaknak a közösségen belül elfoglalt helyzetére és az esetleges hierarchia jellegére, sőt meglétére. A temetkezések semmiképpen sem utalnak az anyagi kultúrában, illetve a szellemi szférában is megnyilvánuló hierarchiára.

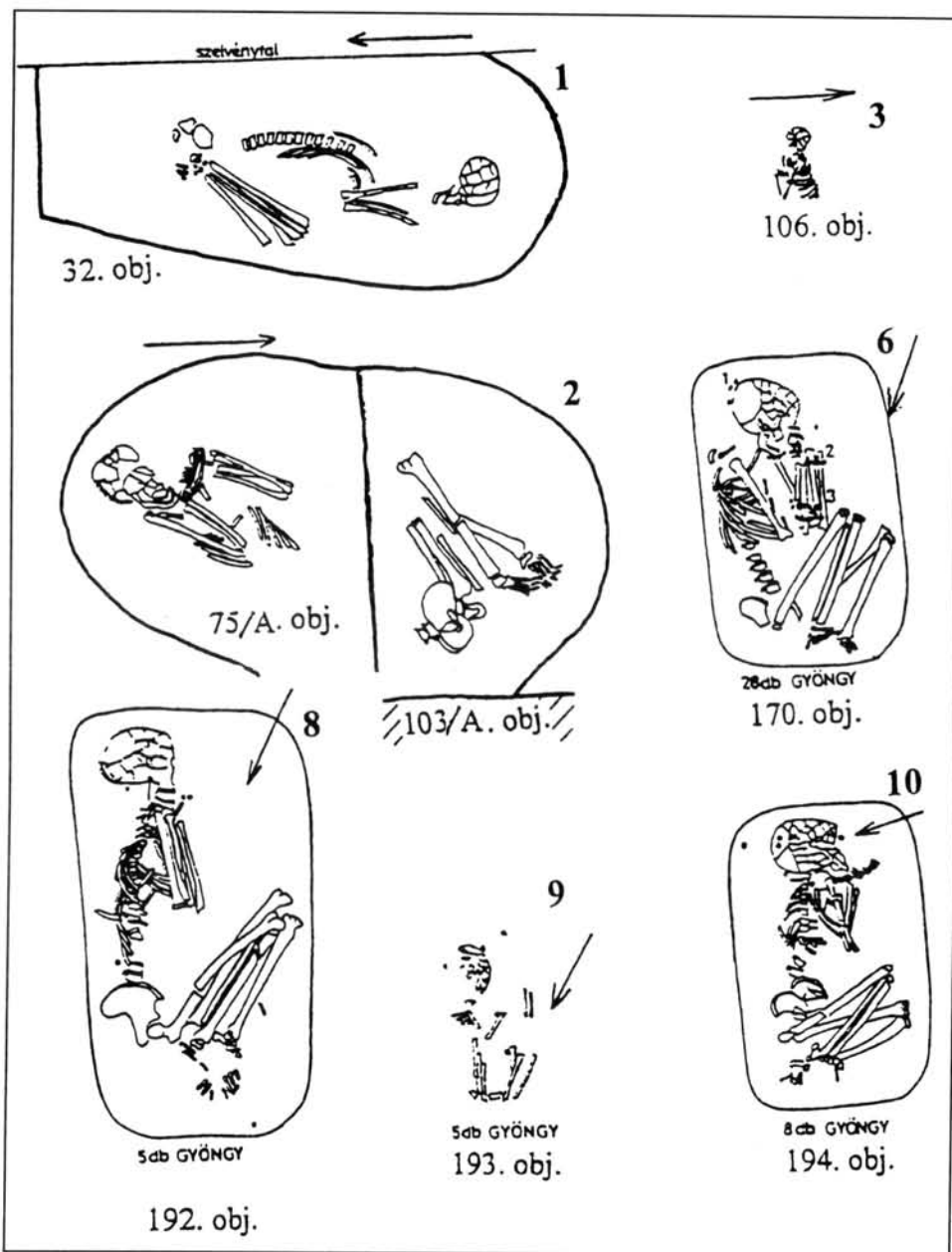
A Spondylus használata mindhárom lelőhelyen (Tiszalúc, Füzesabony, Mezőkövesd) megfigyelhető. Ebből gondoljuk, hogy mindhárom lelőhely a Tisza menti csere egyik fő útvonalán fekszik. Említésre méltó, hogy két lelőhelyen (Füzesabony: DOMBORÓCZKI 1997, katalógusszám 31 és Mezőkövesd: KALICZ–KOÓS 1997b, kat. szám 53) a gyöngyök mellett két nagyobb ékszer, Spondylus-karperec is előfordult.

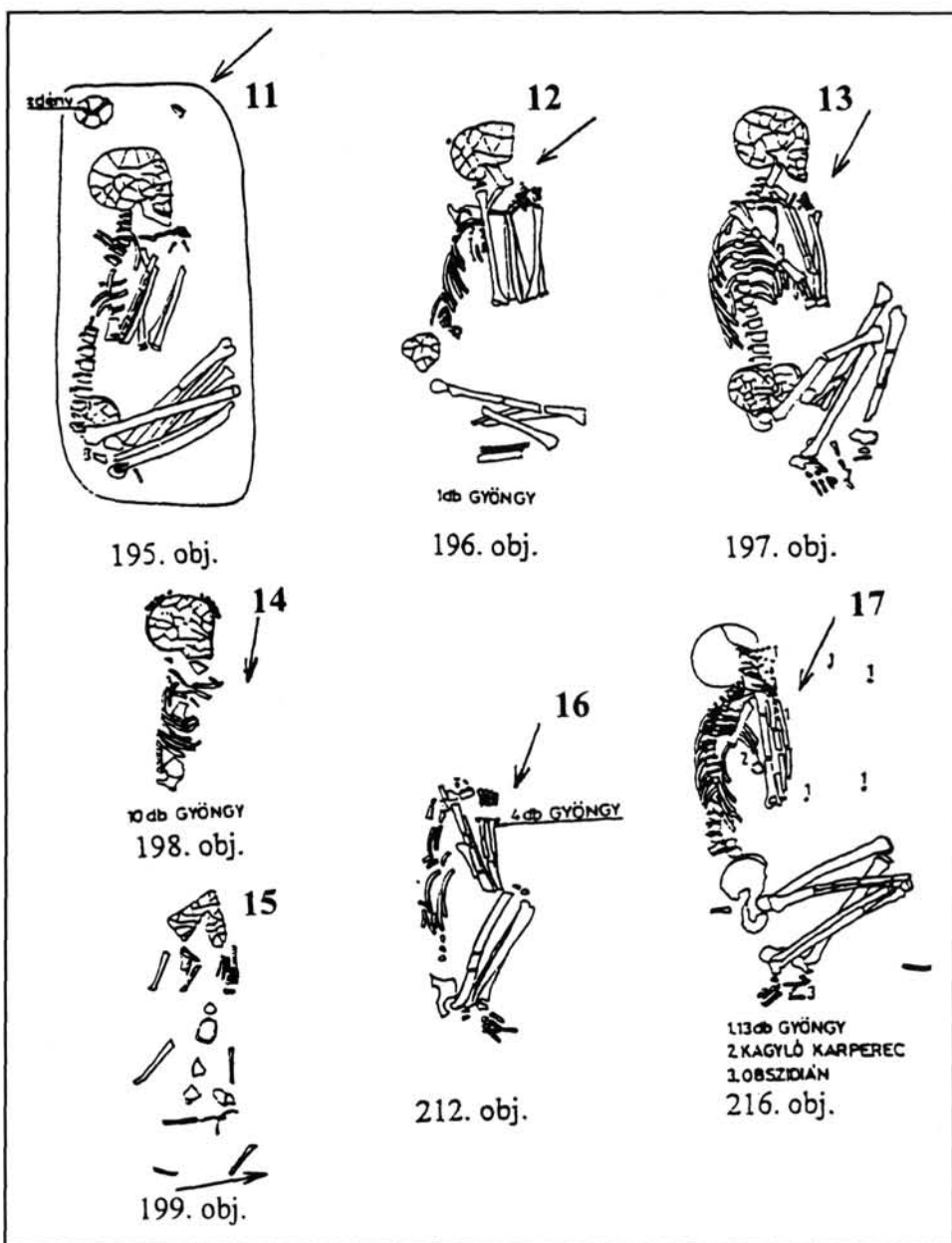
2. kép. Mezőkövesd. A Szatmár csoport 1–3. sz. házainak leégett omladéka a rekonstruált alaprajzzal

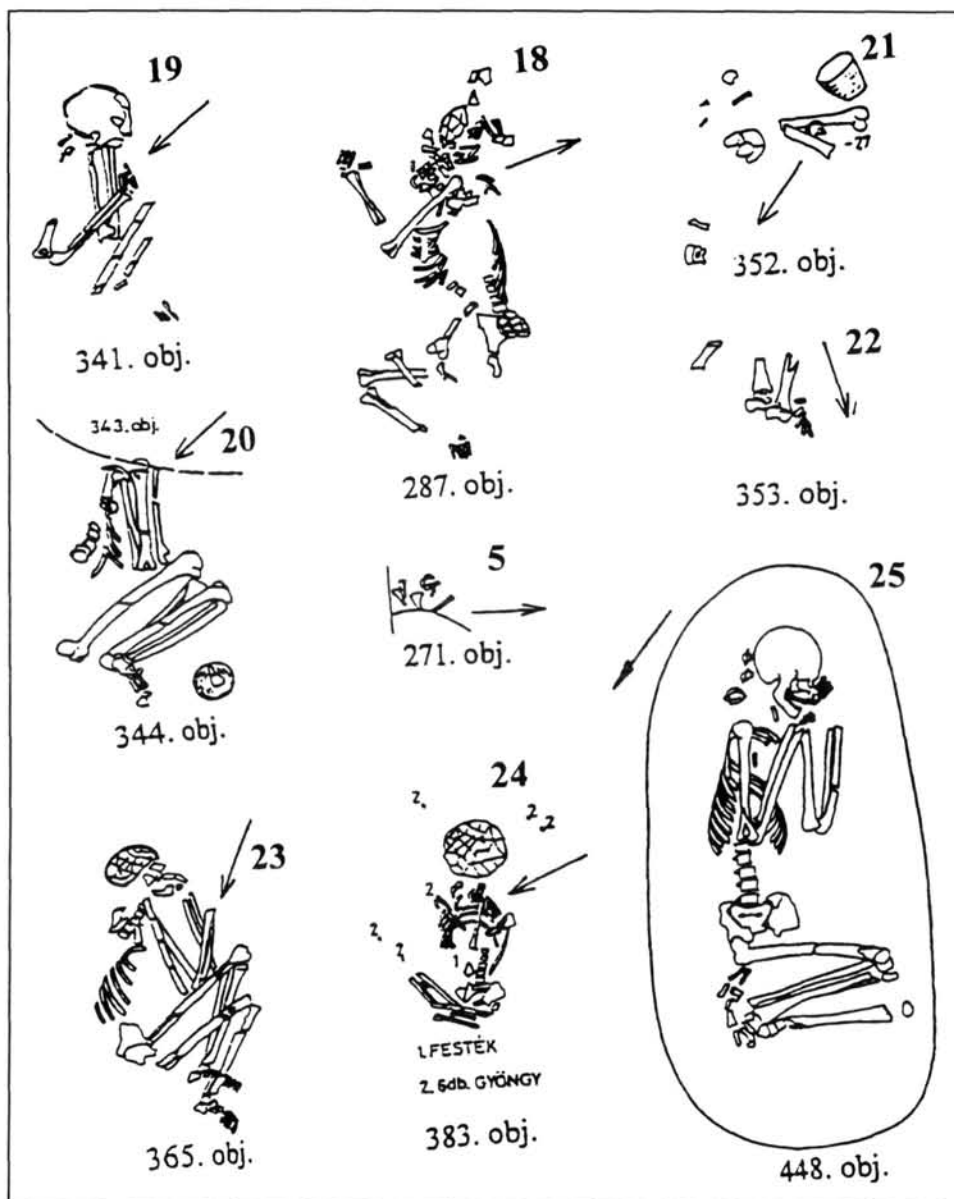
3. kép. Mezőkövesd. A Szatmár csoport temetkezéseinek helyszínrajza a házak körül.
A sírrajzok felnagyítva

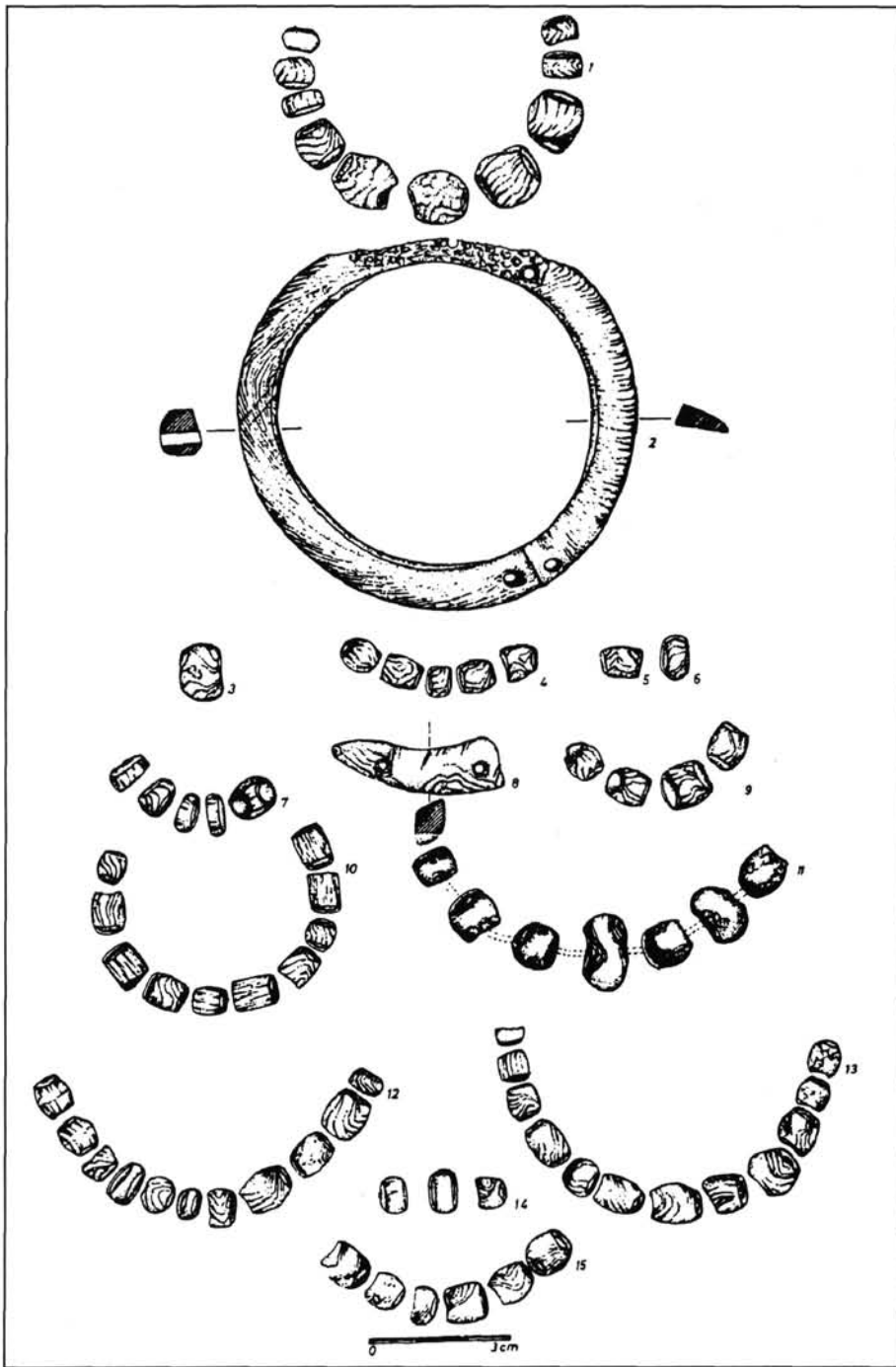
4. kép. Mezőkövesd. 1–10. Sírrajzok

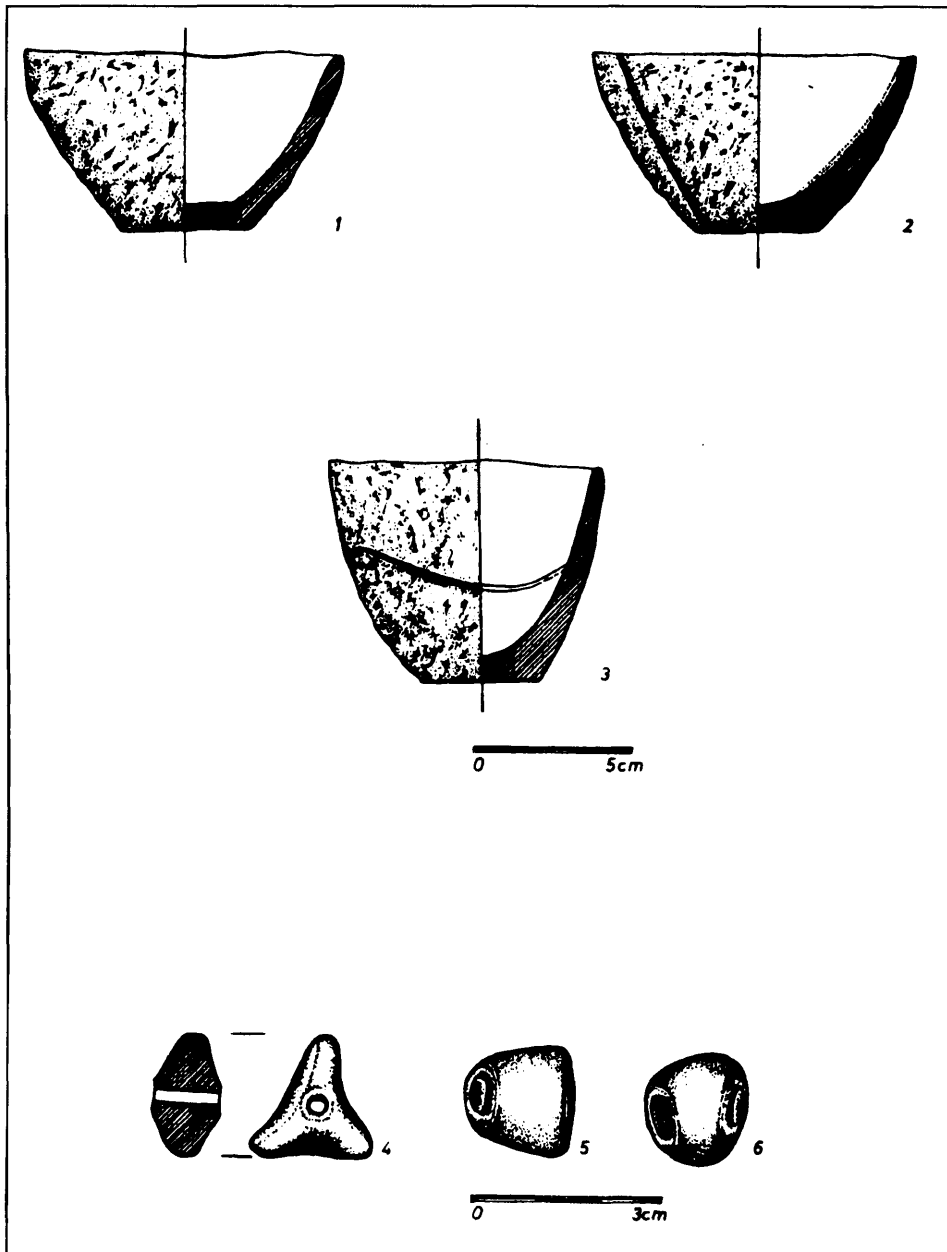
5. kép. Mezőkövesd. 11–17. Sírrajzok

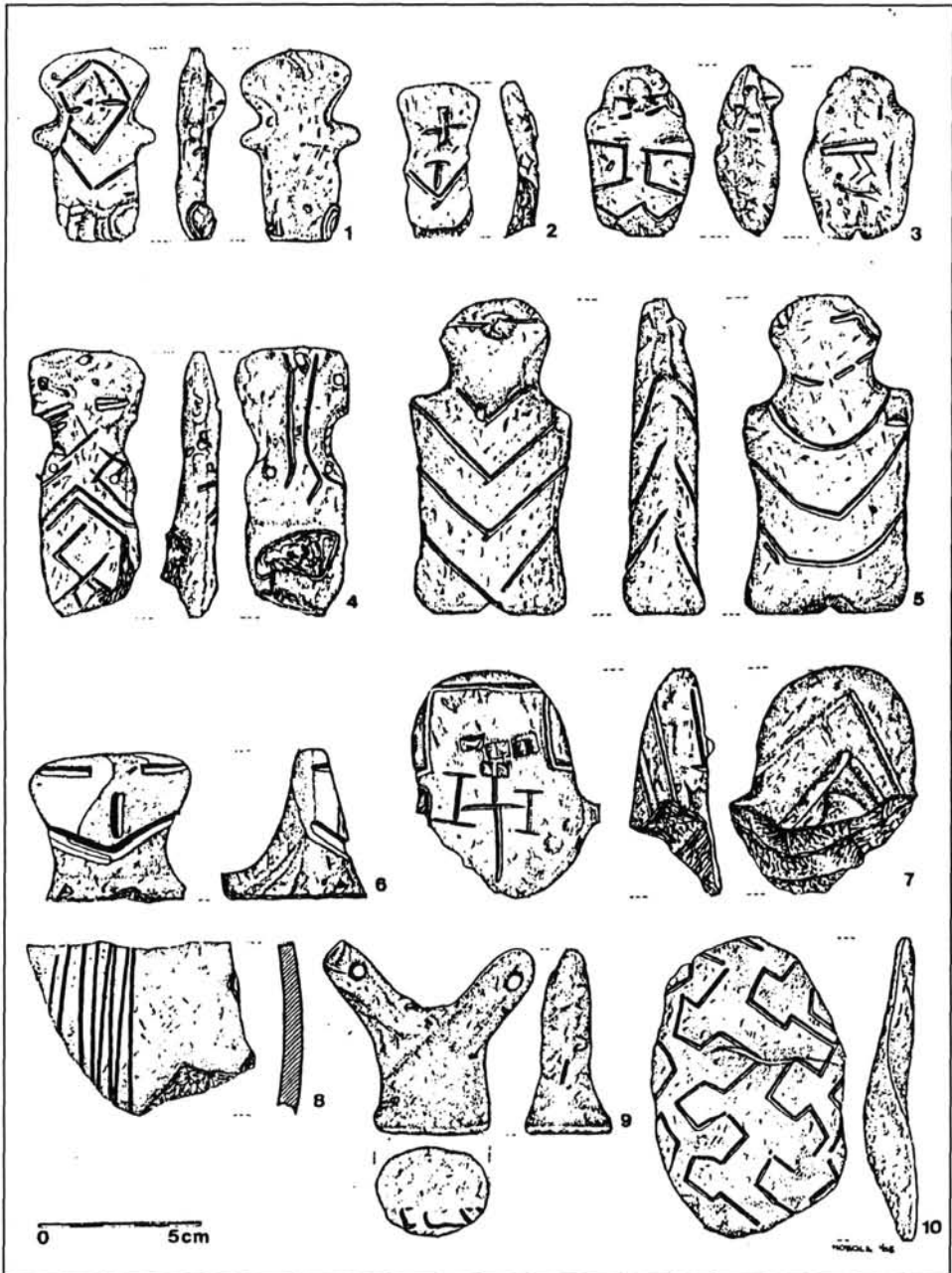
6. kép. Mezökövesd. 18–25. Sirrajzok

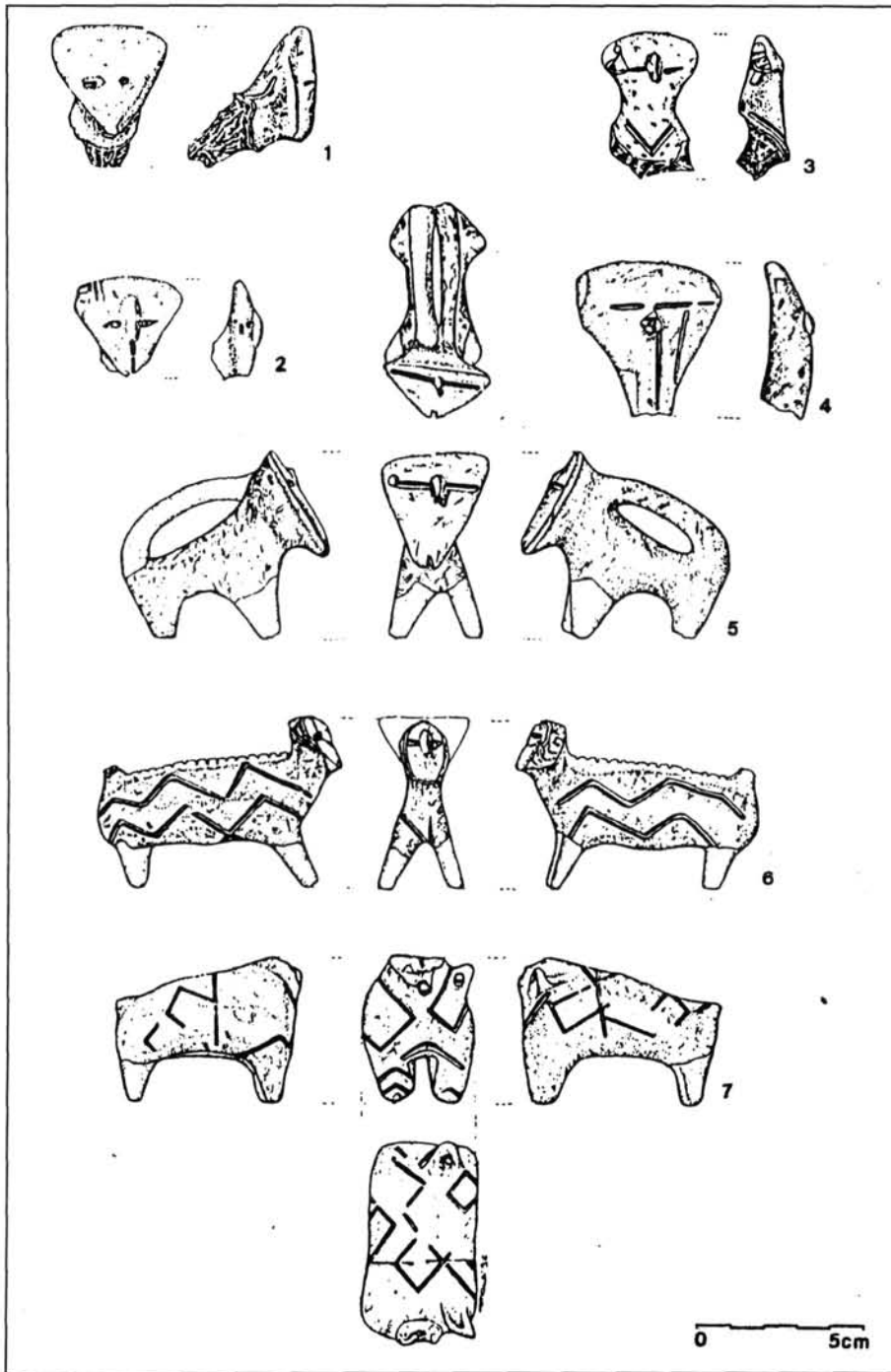
7. kép. Mezőkövesd. 1–15. Spondylus-kagyló ékszerek a sírokból

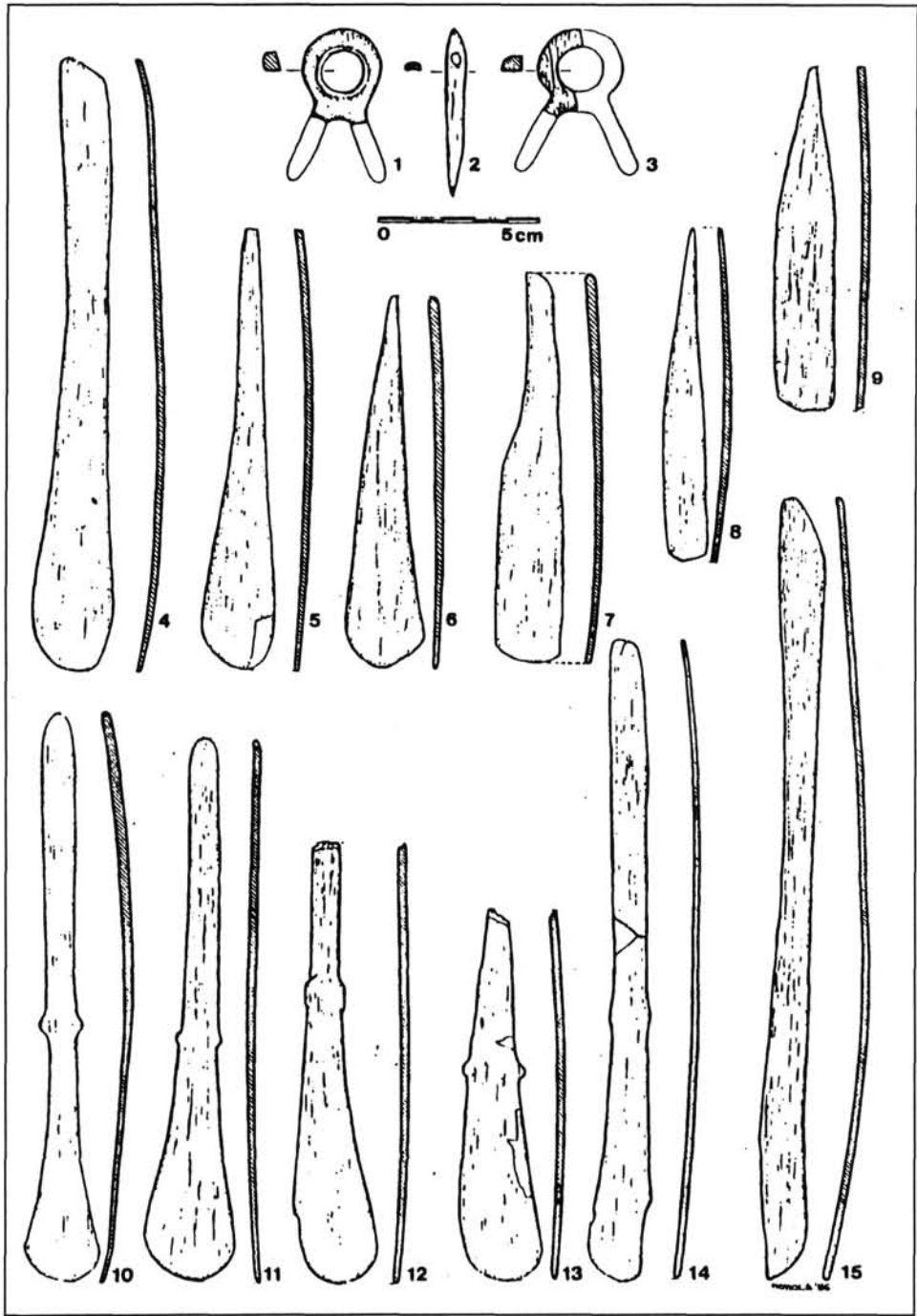
8. kép. Mezőkövesd. 1-6. Kis agyagedények és agyagyöngyök a sírokból

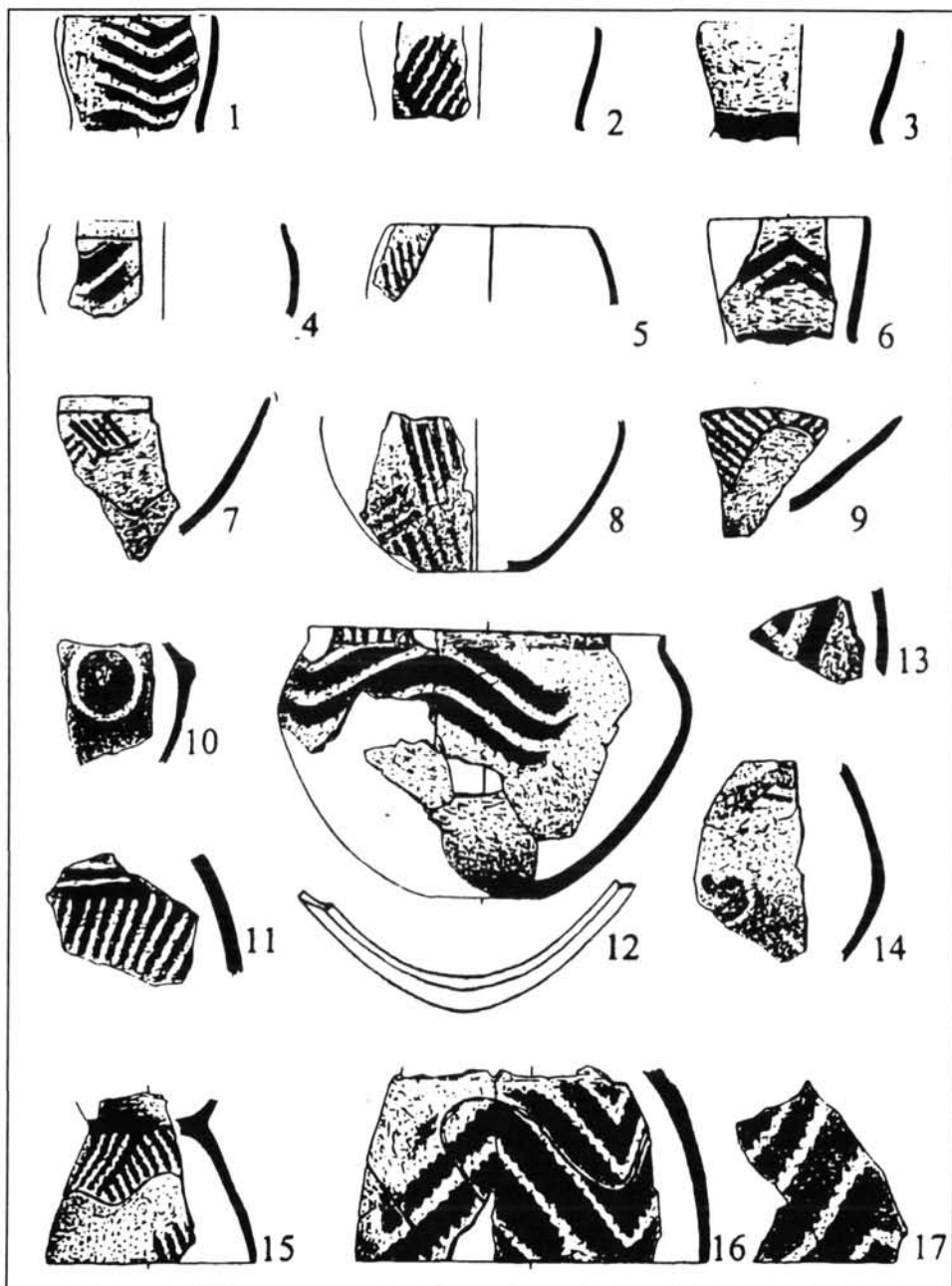
9. kép. Mezőkövesd. 1–10. A Szatmár csoport agyagszobrocskái és egyéb kultusztárgyai

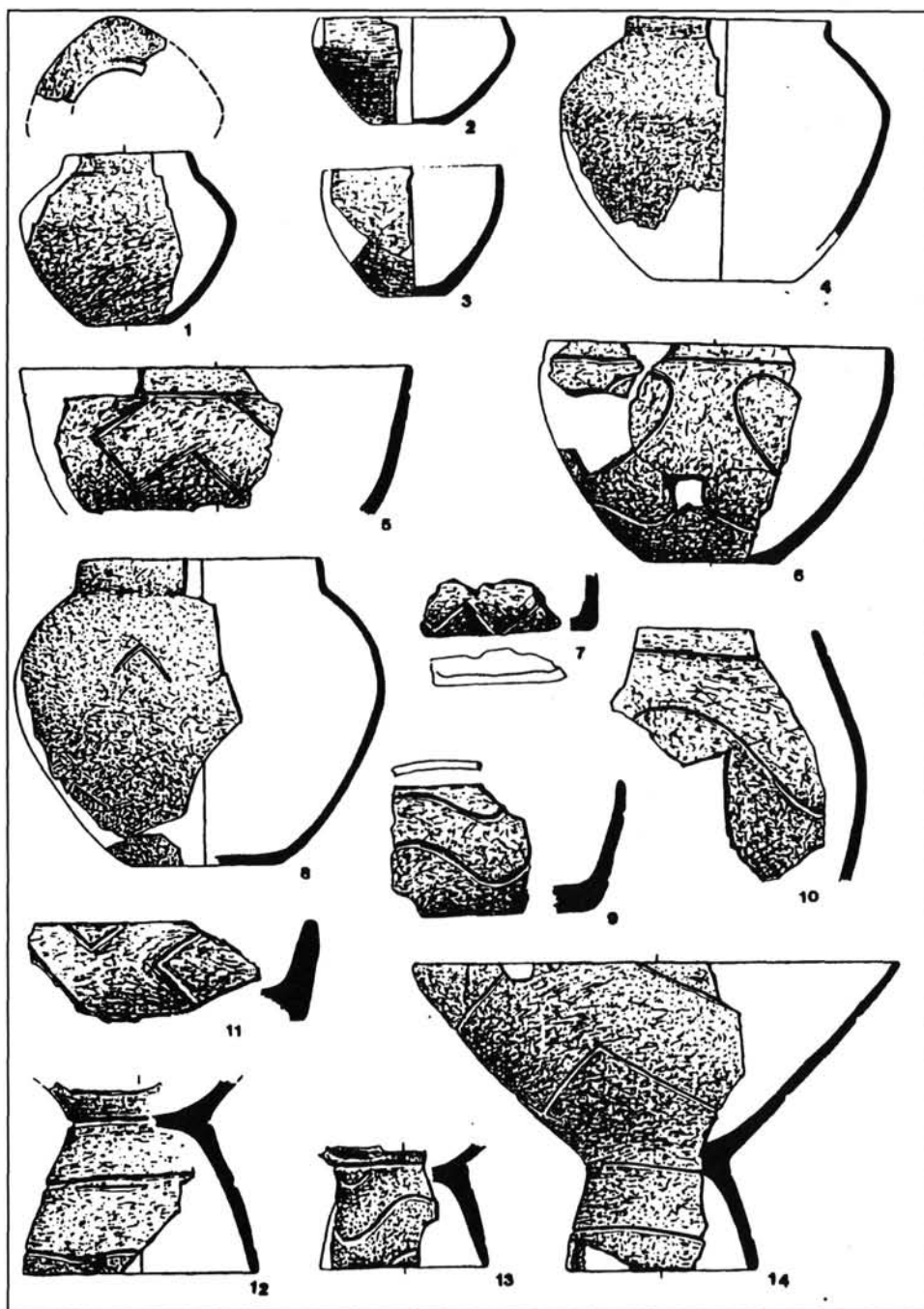
10. kép. Mezőkövesd. 1–7. A Szatmár csoport agyagszobrocskái és töredékei, „kentaurok” és állatszobor

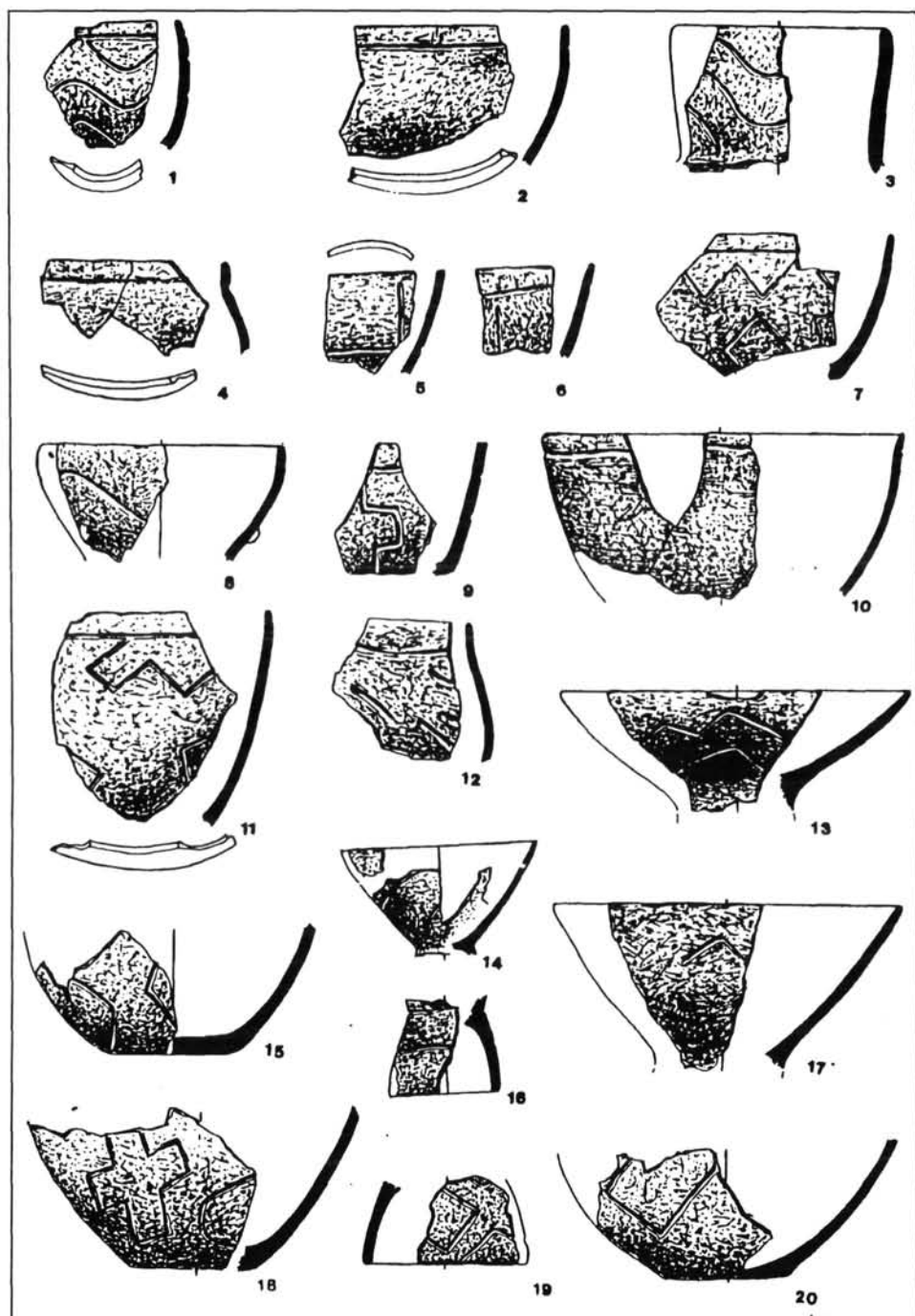
11. kép. Mezőkövesd. 1-15. A Szatmár csoport csontcsüngői és csontkanalai

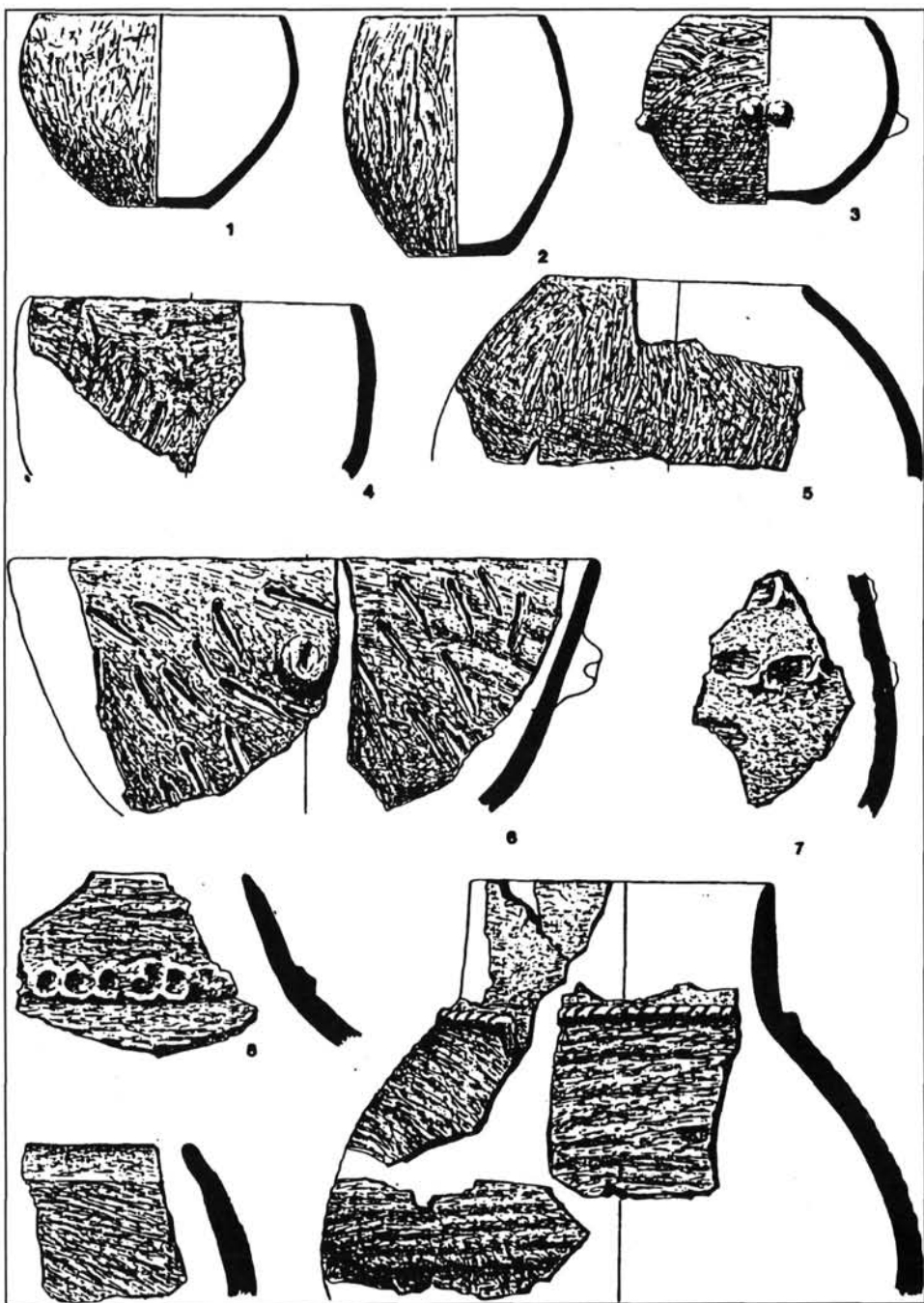
12. kép. Mezőkövesd. 1–17. A Szatmár csoport festett edénytöredékei

13. kép. Mezőkövesd. 1–14. A Szatmár csoport karcolt diszű és diszítetlen edényei és edénytöredékei

14. kép. Mezőkövesd. 1–20. A Szatmár csoport karcolt díszű edénytöredékei

15. kép. Mezőkövesd. 1–10. A Szatmár csoport „durva” vagy „háztartási” edényei és edénytöredékei

A Spondylus ritkasága miatt olyan értékes volt, hogy a gyöngyöket és karpereceket mészkőből, sőt agyagból is utánozták (8. kép 4–6 és KALICZ–KOÓS 1997, kat. szám 54). Nem egyszer az eltört karpereceket átfúrással megjavították, a javításra alkalmatlanokat pedig szintén átfúrással, de már amulettként használták tovább (8. kép 8: ORAVECZ 1996, 4. kép, 13. sír).

A Spondylus legkorábbi előfordulása a Kárpát-medencében már a kora neolitikum idején megtörtént, vagyis a Körös kultúrához köthető (BANNER 1932, 3–4, 45; MAKKAY 1990, 23–27, 3., 4. kép; SEFERIADES 1995, 239, 6. kép). A „Spondylus-kereskedelem” kezdetén a Kárpát-medencébe nemcsak apró gyöngyök jutottak el, hanem nagyobb tárgyak is, mint pl. a karperecek. A Spondylus európai eredetét illetően lényegében azonos a kutatás felfogása. Egyes korábbi nézetek szerint a régészeti Spondylus fosszilis lenne, amit helyben termeltek ki, de a legújabb természettudományos vizsgálatok azt bizonyították, hogy recens, vagyis holocén korú Spondylus-felhasználásra kell gondolnunk (SHACKELTON–RENFREW 1970; WILLMS 1985; SHACKELTON–ELDERFIELD 1990; SEFERIADES 1995; MÜLLER 1997). Az idézett szerzők szerint a Spondylus keletkezési helye az Égei- és az Adriai-tenger vidéke. Ezzel kapcsolatban csak H. Todorovának eltérő a véleménye, aki szerint a Spondylus nagy tömegű megjelenése Északkelet-Bulgáriában csakis a kagyló fekete-tengeri eredetével magyarázható (TODOROVA 1995, 56–58). Véleménye szerint a klímaváltozás miatt a víz hőmérséklete jóval magasabb volt a neolitikum és a korai rézkor idején, mint ma, mely kedvezőbb életfeltételeket biztosított a kagyló számára. Ez a megállapítás, mint már említettük, nem találkozik a többi kutató egyetértésével. A fosszilis eredetre vonatkozó elképzeléseket az izotópos vizsgálatokat követően lényegében visszavonták.

A következő időszakban, a legkorábbi Közép-európai Vonaldíszes Kerámia kultúrájában jóllehet ritkán, de előfordulnak Spondylus-ékszerek. Egy karperec-töredéket ismerünk a Dunántúlról (Zalavár, Fo. Nr. 49/: BAKAY u.a. 1966). Lényegében Bernburg híres, régi lelőhelye is ennek az időszaknak egy kevésbé fejlett fázisához tartozik (WILLMS 1985, 1. kép). Tulajdonképpen ehhez az időszakhoz köthetők a Szatmár csoport fent említett leletei is, amelyek a legkorábbi AVK-t képviselik az Alföldön.

A Spondylus használatának jelentős szakasza tulajdonképpen a vonaldíszes kerámia klasszikus időszakában kezdődött a Kárpát-medencében, keleti és nyugati felén egyaránt (KALICZ 1989, 106, 7–8. kép). A legnagyobb fellendülés azonban a késő neolitikumban, a Lengyel kultúrában vette kezdetét a nyugati részen, míg keleten a Tisza-Herpály (-Csőszhalom) kultúrában (KALICZ 1985, 57–58, 102; RACZKY 1997, 33. kép és kat. szám 1–2, 6–22, 26). A felsorolt kultúrák megszűnésével egyszerre leáldozott a Spondylus-kagyló használata a Kárpát-medencében. A kora és java réz korban (Tiszapolgár, Bodrogkeresztúr és Balaton-Lasinja kultúra) már csak elszórtan találunk Spondylussal, melyeket valószínűleg korábbi sírokból találtak és másodlagosan felhasználták őket. A rézkori ékszerek Magyarországon kemény mészkőből kifaragott és csiszolt kőgyöngyök, melyek nagy tömegben kerültek elő a sírokból (BOGNÁR–KUTZIÁN 1963, 338–345; uő. 1972, 148–149). A Spondylus-gyöngyök utánzása mészkőből egyidejű a Spondylus legkorábbi megjelenésével a Kárpát-medencében. Füzesabonyban és Tiszalúcon pl. az igazi Spondylus-gyöngyök mellett a mészkőgyöngyök is megjelentek (DOMBORÓCZKI 1997, 22, 26 – 27; ORAVECZ 1996, 58–60). Figyelemre méltó, hogy Bulgáriában (Durankulak) a Spondylus használata a késő Gumelnița-Kodza Dermen-Karanovo VI időszakában volt a legelterjedtebb, akkor, amikor a Kárpát-medencében már rézkorról beszélünk, és amikor a Spondylus már nem jut el ideig.

A kapcsolatok távolsága nem meglepő, mivel az obszidián például (Tokaj–Zempléni-hegységből, Melosz-szigetről) a helytől idegen nyersanyagok között az egész neolitikum folyamán, sőt a neolitikumot megelőzően is hatalmas területeken kedvelt kőfajtának számított (WILLMS 1983). A mocsolyási lelőhely az obszidián-keresedelemnek is egyik fő útvonalán fekszik. A kő helyi feldolgozását a késztermékeken kívül az obszidiánrögök, magkövek és a nagyszámú gyártási szilánk bizonyítja.

A mezőkövesdi lelőhely a Szatmár csoporthoz tartozik, vagyis az AVK legkorábbi fázisát jelenti. Azok a jellegzetes vonások, melyek ez utóbbi kultúra klasszikus fázisától megkülönböztetik, a következők:

A kerámiaformákban a bikónikus, vagy ahhoz közel álló formák játszanak jelentős szerepet. Az edényfestés terén a sötét színű, gyöngyözéses mintát a fejlődésnek csak ebben a szakaszában alkalmazták (12. kép 1–17). Gyakoriak a különböző szakrális agyagtárgyak, közöttük is sok a kisméretű oltár, az ember- és állatalakú szobrok (9–10. kép), sokszor különleges megformálásban („kentaúr”), melyek a későbbiekben csak igen szóróványosan fordulnak elő. A legtipikusabb leletekből említünk meg néhányat:

A szakrális szféra leleteihez tartoznak a kisebb-nagyobb alacsony, négy lábú oltárok és kis trónustöredékek, a kis agyagszobrok ill. töredékeik, amelyek mindenekelőtt nőket és ritkábban állatalakokat utánoztak (9–10. kép). Mintegy 30 ilyen figura került felszínre. Egy kis szobrocska különleges egyedi darabnak számít, amelynek háromszögletű lapos emberfeje és négy lábú állat teste van (10. kép 5). Ez az alkotás talán a későbbi kentaúr ábrázolások valamilyen előfutára lehetett. (Természetesen ebben az esetben az állat még nem ló, hanem bika volt.) Párhuzamai ismeretesek Dél-Szerbiából (Koszovó), a késő Vinča kultúrából (TASIĆ 1959–60, 11–82, 23. t. 1–2, 24. t. 1–3, 25. t. 1–3; GIMBUTAS 1974, 237. és 238. kép; M. Gimbutas szerint ezekben a figurákban maszkos bikákat lehet felismerni). Valószínűleg a szertartásokhoz vagy varázslásokhoz tartoztak, mint ahogy ebbe a körbe tartozhatott egy érdekes agyagtárgy, amely az 1. ház omladékaiból került elő. Ez egy ovális agyaglap, amely bal tenyérbe illik bele. Felső lapját bekarcolt meander minta díszíti (9. kép 10). Hasonlít a korai Vinča kultúra cipó alakú idolkáihoz (VASIĆ II, 1936, 72–74. ábra; uő. IV, 1936, 89. ábra. A felsorolt leletek Vinčan 7, 3–4, 5 m mélységekből kerültek elő). A meander minta gyakori a kultikus tárgyakon, de megjelent bekarcolva a korai időszak edényein is.

A leletek az AVK legidősebb fázisát, azaz kialakuló szakaszát képviselik, amely „Szatmár csoport” néven vált ismertté. A finom és durva kerámia egyaránt pelyvával soványított. A formakincs meglehetősen egyszerű: egyvonalas, görbe és egyenes vonalú, ritkábban meandroid karcolt minta díszíti az edények egy részét (13–14. kép). A karcolt díszítés összessége különbözik a klasszikus időszak mintakincsétől, bár már kezdetben megjelentek olyan motívumok, amelyek az AVK egész élettartamán keresztül használatban maradtak. Az edényeket festették is, méghozzá sötét, feketés vagy barnás színnel. Sajnos az edények felületét a talaj jelentős mértékben lemarta, mégis sok esetben megmaradt a gyöngyözéses festékminta, amely csak a Szatmár csoportra jellemző (12. kép 1–17). A nagyobb, vastag háztartási és tárolóedények felületén az ujjal huzigált híg agyagmassza (felkent barbotin) általános (15. kép 1–10). A kisméretű edényeknél megszokott az alacsony csótálp (13. kép 12–14) (hiányzik a magas), valamint az aszimmetrikusan bikónikus edények alacsony vastag nyakkal (13. kép 1–5, 8). Természetesen feltűnnek a későbbi fázisra jellemző, jellegzetes formák is. Szokatlan gyakorisággal fordulnak elő a lapos csontkanalak (11. kép 4–15), melyek a Körös kultúra spatuláinak lehetnek továbbfejlődött változatai azzal a különbséggel, hogy a mi példányaink mindig laposak és nem masszívak. Általában állatbordából készültek. A csontkanalak ugyanebben a

formában az észak-balkáni Vinča kultúrában is használatban voltak a kezdetektől a fiatalabb fázisokig (VASIĆ I, 1932, 16. ábra, 67–88). Nem egyszer két kis vízszintes kar is kinyúlik belőle. Ez a sajátosság a korai Vinča kultúrára jellemző, amely esetleg kronológiai párhuzamot is jelenthet (VASIĆ I, 1932, 16. kép, 80–86: Vinčán 9, 1–7, 3 m közötti mélységekből kerültek elő). Az AVK előrehaladottabb fázisából már hiányoznak.

A mezőkövesdi lelőhely a Szatmár csoport más lelőhelyeivel együtt tükrözi a Körs-kultúra erőteljes befolyását és impulzusait (Alföld és Erdély).

Lelőhelyünk kronológiai helyzetére vonatkozóan fontos következtéseket vonhatunk le a rendelkezésre álló ^{14}C -adatokból. Már a tipológiai elemzésnél is felmerült, hogy a kerámiában több fiatalabbnak tűnő forma és részlet is fellelhető, amelyek a klaszszikus, vagy késői fázisra utalnak annak ellenére, hogy a leletek jellegzetes vonásai egyértelműen korábbiak, vagyis egységesen a Szatmár csoporthoz (legkorábbi AVK) tartoznak. Ezt a feltételezést a néhány ^{14}C -próba is igazolja. Ezeket a vizsgálatokat Hertelendi E. végezte Debrecenben, akinek a nekünk átadott, de még nem publikált eredményeket köszönjük. Eredményeinket a következőkben foglalhatjuk össze:

A 25 próbát nagyrészt állatsontokból nyertük, és egy kis részt faszénből. Mindegyik kalibrált. Jóllehet a mintavétel zavartalannak látszó objektumokból származott, alkalmanként mégis befolyásolták az eredményt zavaró tényezők. Lelőhelyünkön az újkőkori népesség mellett még szkíta kori és római császárkori közösség számos objektummal és gazdag leletanyaggal képviseltette magát. Gazdag hagyatékek és objektumaik többször bolygatták, vagy vágták a neolitikus objektumokat, amelyek néhány abszolút adatnál nyilvánultak meg igazán. 25 adatból négy ezekre a fiatalabb időszakokra vonatkozik. (3 adat a Kr. e. 926–842, 492–417, 441–392 eredményt hozta, mely a szkíta korra utal, míg a Kr. u. 9–85-ös dátum a római császárkorra, vagyis a szarmata korra).

6 újkőkori objektum, amelyekkel császárkori gödör érintkezett, vegyes eredményeket hozott. Abszolút datálás alapján ezek a Kr. e. 3075–2945, 3365–3123, 4330–4122, 4799–4718 és a 4807–4753 adatot szolgáltatták, bár az 5210–4999 már közelebb van a valós értékhez, azt az időszakot jelentenék, amelyeknél nyilvánvaló a zavaró tényezők jelenléte.

További 15 adatnál tisztának és zavartalannak tűnik a mintavétel, jóllehet itt is van két időpont, a Kr. e. 4909–4743 és a 4807–4753, amelyek a Szatmár csoporthoz képest túl fiatalnak tűnnek. A feltételezhetően helyes adatokat 13 próba szolgáltatja a Kr. e. 6. évezredből. Ezek a következők:

deb 4939	bp	6139 ± 61	5210–4999 BC cal
deb 4940	bp	6186 ± 61	5234–5034 BC cal
deb 4810	bp	6236 ± 68	5262–5075 BC cal
deb 4852	bp	6252 ± 58	5267–5204 BC cal
deb 4844	bp	6306 ± 40	5295–5239 BC cal
deb 4857	bp	6303 ± 56	5301–5234 BC cal
deb 4876	bp	6311 ± 57	5305–5236 BC cal
deb 4665	bp	6334 ± 60	5325–5242 BC cal
deb 4808	bp	6356 ± 74	5396–5248 BC cal
deb 4812	bp	6357 ± 82	5401–5243 BC cal
deb 4786	bp	6394 ± 45	5402–5296 BC cal
deb 4907	bp	6418 ± 88	5457–5258 BC cal
deb 3621	bp	6614 ± 53	5553–5477 BC cal 5582–5457 BC cal

A vizsgálati eredmények a legutolsó adat kivételével a Kr. e. 5457–5258 és az 5210–4999 közötti időszakra vonatkoznak. A legtöbb érték átlaga Kr. e. 5400–5250 cal.

Egy, a középértéktől némiképp eltérő, magas évszámot egyetlen esetben mértek, és ez a Kr. e. 5582–5457 közötti időszak. Ezt a mintát egy cölöp elszenesedett maradványából, egy cölöplyukból nyertük. Elképzelhető, hogy ez esetben egy hosszú életű fa szolgált a mintavétel alapjául.

Minden itt említett kalibrált adat megfelel a korai és középső neolitikum közötti átmenet időszakának, vagyis részint a Körös kultúra késői szakaszának, és a klasszikus vagy késői AVK-nak (HERTELENDI–KALICZ 1995; HERTELENDI–SVINGOR 1998). Hasonló eredményekre jutott R. Gläser a Kárpát-medence és más közép-európai területek kora neolitikus kultúráinak vizsgálata során (GLÄSER 1991). Az Alsó-Ausztriában (Brunn/Wolfholz) végzett mintavételek a közép-európai Vonaldíszes kerámia kultúrája teljes elterjedési területére vonatkozóan ugyanilyen eredményeket hoztak (LENNEIS–STADLER 1995).

A tipológiai elemzés és a ^{14}C -es adatok alapján megállapítható, hogy lelőhelyünk a Szatmár csoporthoz, az AVK kialakuló fázisához tartozik, jóllehet egy, már fejlettebb szakaszt jelent, hiszen megjelentek a klasszikus fázisra utaló első jelek. Az eddigi vizsgálatok szerint a mocsolyási település és temető a Szatmár csoportból az AVK klasszikus fázisa felé történő átmenet határára keltezhető kronológiai szempontból akkor is, ha a korai időszakra utaló jelek túlsúlyban vannak. Feltételezésünket még nem a teljes leletanyag kiértékelésének birtokában állítjuk, hanem csupán előzetes véleményként közöljük.

A Szatmár csoporton belül az eddigi, publikált leletanyag ismeretében három fejlődési fázist lehet elkülöníteni. A legkorábbi és legelső a Kőtelekről származó leletegyüttes (RACZKY 1983; uő. 1988). A klasszikus és középső, vagyis második fázist a következő lelőhelyek emlékényaga reprezentálja: Tiszacsege, Rétközberencs, Tiszavalk (KALICZ–MAKKAY 1972; uők 1977; RACZKY 1989). A legfiatalabb, harmadik szakaszt az itt közölt mezőkövesdi, továbbá a füzesabonyi lelőhelyek anyaga jelenti (DOMBORÓCZKY 1997; KALICZ–KOÓS 1997a; uők 1997b).

A tipológiai elemzés és az abszolút datálás alapján feltételezhető a Szatmár csoport részleges egyidejűsége a Körös kultúra késői fázisával. Szélesebb körben a Szatmár csoport a Közép-európai vagy Dunántúli Vonaldíszes Kerámia legidősebb fázisával, a Körös-Starčevo-Criş komplexum legkésőbbi időszakával, a korai Vinča és a legidősebb Dudeşti kultúrával, több balkáni kultúrával egészen az égei kultúrákig, mint Sesklo-Tsangli párhuzamosítható.

IRODALOM

Banner, J.

- 1932 A kopáncsi és kotacparti neolithikus telepek és a tiszai kultúra III. periódusa. Die neolithische Ansiedlungen von Hódmezővásárhely-Kopáncs und Kotacpart und die III. Periode der Theiss-Kultur. *Dolgozatok, Szeged*, 8. 1–48.

Bognár-Kutzián

- 1963 I. The Copper Age cemetery of Tiszapolgár-Basatanya. *Archaeologia Hung.* 42.
1972 I. The Early Copper age Tiszapolgár Culture in the Carpathian Basin. *Archaeologia Hung.* 48.

Domboróczki, L.

- 1997 Füzesabony-Gubakút. Újkőkori falu a Kr. e. VI. évezredből – Neolithic village from the 6th Millennium B. C. In: *Raczky P. ua. (szerk.): Utak a múltba. Path into the Past. Budapest*, 19–27.

Gimbutas, M.

- 1974 *The Gods and Goddesses of Old Europe 7000–3500 BC.* London

Gläser, R.

- 1991 Bemerkungen zur absoluten Datierung des Beginns der westlichen Linienbandkeramik. *Banatica* 11, 53–64.

Hertelendy, E., Kalicz, N., Raczky, P., Horváth, F., Veres, M., Svingor, E., Futó, I., és Bartosiewicz, L.

- 1995 Re-evaluation of the Neolithic in eastern Hungary based on calibrated radiocarbon dates. *Radiocarbon* 37, 239–245.

Hertelendy, E., Svingor, E., Raczky, P., Horváth, F., Futó, I., Bartosiewicz, L. és Molnár, M.

- 1998 Radiocarbon chronology of the Neolithic and time span of tell settlements in Eastern Hungary based on calibrated radiocarbon dates. In: *Költő, L., Bartosiewicz, L., (szerk.): Archaeometrical Research in Hungary II. Budapest, Kaposvár, Veszprém*, 61–69.

Kalicz N.

- 1980 Neuere Forschungen über die Entstehung des Neolithikums in Ungarn. In: *Kozłowski, J.–Machnik, J. (Hsg.): Problemes de la neolithisation dans certain regions de l'Europe. Actes du colloque international. Ossolineum 21, Wrocław ua.* 97–122.

- 1983 Die Körös-Starčevo-Kulturen und ihre Beziehungen zur Linearbandkeramik. *Nachrichten aus Niedersachsens Urgeschichte* 52, 91–130.

- 1989 Chronologische und terminologische Probleme im Spätneolithikum des Theißgebietes. *Varia Arch. Hung.* 2, 103–122.

- 1990 Frühneolithische Siedlungsfunde aus Südwestungarn. *Inventaria Praeh. Hungariae* 4 Budapest

- 1993 The early phases of the Neolithic in Western Hungary (Transdanubia). *Poročilo* 21, Ljubljana, 85–137.

- 1995 Die älteste transdanubische (mitteleuropäische) Linienbandkeramik. Aspekte zu Ursprung, Chronologie und Beziehungen. *Acta Arch. Hung.* 47, 23–59.

Kalicz, N., Koós, J.

- 1977a Eine Siedlung mit ältestneolithischen Hausresten und Gräbern in Nordostungarn. In: *Lazić, M.* (szerk.): Antidoron completis LXV annis Dragoslav Srejšević ab amicis collegis discipulis oblatum. Beograd, 125–135.
- 1977b Mezőkövesd-Mocsolyás. Újkőkori telep és temetkezések a Kr. e. VI. évezredből. Neolithic settlement and graves from the 6th Millennium B.C. In: *Raczky, P. u. a.* (szerk.): Utak a múltba. Path into the past. Budapest, 28–33.

Kalicz N., Makkay J.

- 1972a Südliche Einflüsse im frühen und mittleren Neolithikum Transdanubiens. *Alba Regia* (1971) 1972, 93–105.
- 1972b A medinai korai neolitikus leletek. – Die frühneolithischen Funde von Medina. Szekszárdi Balogh Ádám Múzeum Füzetek Szekszárd (BBM) 10.
- 1972c Probleme des frühen Neolithikums der nördlichen Tiefebene. *Alba Regia* 12, (1971) 72–92.
- 1975 A dunántúli neolitikum kutatásának fontosabb kérdései (ungarisch). – Die wichtigeren Fragen über die Forschungen des südtransdanubischen Neolithikums. *Somogyi Múzeumok Közleményei* 2, 253–258.
- 1977 Die Linienbandkeramik in der Großen Ungarischen Tiefebene. *Studia Arch.* 7.

Kalicz N., Raczky P.

- 1981 The precursors to the „Horns of Consecration” in the South-East European Neolithic. *Acta Arch. Hung.* 33, 5–20.
- 1987 The Late Neolithic of the Tisza region: A survey of recent archaeological research. In: *Tálas L.* (szerk.): The Late Neolithic of the Tisza region. Budapest–Szolnok, 11–30.

Kurucz, K.

- 1989 A nyíri Mezőség neolitikuma – Das Neolithikum des Feldgebietes von Nyír (ungarisch). Nyíregyháza
- 1994 Újkőkori sírok Tiszavasvári határában – Neolithic graves from the outskirts of Tiszavasvári. In: *Lőrinczy, G.* (szerk.): A kőkortól a középkorig. Tanulmányok Trogmayer Ottó 60. születésnapjára. Von der Steinzeit bis zum Mittelalter. Studien zum 60. Geburtstag von Ottó Trogmayer. Szeged, 125–134.

Lenneis, E., Stadler, P.

- 1995 Zur Absolutchronologie der Linienbandkeramik aufgrund von ¹⁴C-Daten. *Archäologie Österreichs.* 6/2.

Makkay J.

- 1969 Zur Geschichte der Forschung der Körös Starčevo Kultur und einigen ihrer wichtigsten Probleme. *Acta Arch. Hung.* 25, 13–31.
- 1982 A magyarországi neolitikum kutatásának újabb eredményei (ungarisch). – Neue Ergebnisse der Erforschung des ungarländischen Neolithikums. Budapest
- 1990 ~~K~~äse-, Geweih- und Eberzahngegenstände der frühneolithischen Körös Kultur. *Communicationes Arch. Hung.* 23–58.

Müller, J.

1997 Neolithische und chalkolithische Spondylus-Artefakte. Anmerkungen zu Verbreitung, Tauschgebiet und sozialer Funktion. In: *Dobiat, C., Leidorf, K.* (szerk.): Internationale Archäologie. Studia honoraria. Band 1. Chronos. Festschrift für Bernhard Hänsel. Espelkamp 91–106.

Patay P.

1987 A Tiszalúc-sarkadi rézkori telep ásátásának eddigi eredményei – Bisherige Ergebnisse der Ausgrabung in der kupferzeitlichen Siedlung in Tiszalúc–Sarkad. *Folia Arch.* 38, 89–120.

Oravecz, H.

1999 Újkőkori temetkezések Tiszalúc–Sarkadon. Adatok az alföldi vonaldíszes kerámia temetkezési szokásaihoz – Neusteinzeitliche Bestattungen in Tiszalúc–Sarkad. Beiträge zur Bestattungssitten der Alföld-Linienbandkeramik. *Folia Arch.* Im Druck.

Raczky P.

1977 Újabb adatok a Közép-Tiszavidék korai neolitikumához (ungarisch). – Neuere Angaben zum Frühneolithikum im Mittel-Theißgebiet. Ungedruckte Dissertation, Budapest

1983 A korai neolitikumból a középső neolitikumba való átmenet kérdései a Közép-és Felső-Tiszavidéken – Questions of transition between the early and middle Neolithic in the middle and Upper Tisza region. *Arch. Ért.* 110, 161–194.

1988 A Tisza-vidék kulturális és kronológiai kapcsolatai a Balkánnal és az Égeikummal a neolitikum, rézkor időszakában (ungarisch) – Kulturelle und chronologische Beziehungen des Theißgebietes mit dem Balkan und Ägäis im Neolithikum und in der Kupferzeit (ungarisch). *Szalnok*

1989 Chronological framework of the early and middle Neolithic in the Tisza region. *Varia Arch. Hung.* 2, Budapest, 233–251.

1997 Polgár–Csőszhalom-dűlő. Újkőkor végi telep és sírok az V. évezredből – Late Neolithic settlement and graves from the 5th Millenium B.C. In: *Raczky u. a.* (szerk.): *Utak a múltba. Path into the past.* Budapest 34–43.

Raczky, P., Kovács, T., Anders, A. (szerk.)

1997 *Utak a múltba. Path into the past.* Az M 3-as autópálya régészeti leletmentései. Rescue excavations on the M3 motorway. Budapest

Seferiades, M. L.

1995 Spondylus Gaederopus: The earliest European long distance exchange system. *Poročilo o raziskovanju paleolitika, neolitika in eneolitika v Sloveniji* 22, 233–256.

Shackelton, J. C. Renfrew, C.

1970 Neolithic trade routes re-aligned by oxygen isotope analyse. *Nature* 228, 1062–1065.

Shackelton, J. C. Elderfield, H.

1990 Strontium isotope dating of the source of Neolithic European Spondylus shell artefacts. *Antiquity* 64, 312–315.

Šiška, S.

1989 Kultura s východnou line rnou keramikou na Slovensku – Die Kultur mit östlicher Linearkeramik in der Slowakei. Bratislava

Tasić, N.

1959–60 Završna istraživanja na praistorijskom naselju Valac. – Final investigation of the prehistoric settlement of Valac. Glasnik Mus. Kosovo i Metohije. 4–5, 11–82.

Todorova, H.

1995 Bemerkungen zum frühen Handelsverkehr während des Neolithikum und des Chalkolithikums im Westlichen Schwarzmeerraum. In: *Hänsel, B.* (szerk.): Handel, Tausch und Verkehr im Bronze- und früheisenzeitlichen Südosteuropa. München–Berlin 53–65.

Vasić, M.

1932–1936 Praistorika Vinča I–IV, Beograd

Willms, Ch.

1983 Obsidian im Neolithikum und Äneolithikum Europas. *Germania* 61, 327–351.

1985 Neolithischer Spondylusschmuck. Hundert Jahre Forschung. *Germania* 63, 331–343.

EINE SIEDLUNG MIT ÄLTESTNEOLITHISCHEN GRÄBERN IN NORDOSTUNGARN

Das Gebiet des Karpatenbeckens und drinnen auch das von Ungarn spielt bei der Erkenntnis der Probleme der Neolithisierung und Entstehung der Produktionswirtschaft eine hervorragende Rolle. Aufgrund der bisherigen Forschungsergebnissen lief der Entstehungsprozess und die weitere Entwicklung gewissermaßen abweichend im östlichen und westlichen Gebiet Ungarns ab, das hauptsächlich durch die archäologische Hinterlassenschaft repräsentiert ist. Diese Sonderstellung zwischen den zwei Hälften Ungarns bestand vom Anfang des Neolithikums bis zur Spätkupferzeit, d. h. vom 7. Jahrtausend bis zum 4. Jahrtausend v. Chr. (BC) fort. Die Trennungszone zog sich entlang dem Donau-Theiß-Zwischenstromland, dessen weites Sandgebiet erschwerte zwar die Kommunikation zwischen den östlichen und westlichen Landesteilen, doch konnte es die Berührungskanäle vollständig nicht abschließen (Abb. 1). Unter anderen trug der auch geographisch bestimmte Umstand zur mehr oder minder unterschiedlichen Charakter der östlichen und westlichen neolithischen Kulturen Ungarns bei, obwohl die Tendenz und das Rhythmus des Entwicklungsprozesses schien parallel zu laufen.

In Ostungarn (wie auch in Westungarn) entstand das Neolithikum, d. h. die Produktionswirtschaft in zwei Etappen. In der ersten entwickelte sich die frühestneolithische Körös-Kultur als der nördlichste Ausläufer der balkan-ägäischen Kulturregion im 7-ten Jahrtausend v. Chr. (BC). Diese Kultur verbreitete sich auf die nördlichen Gebiete der Großen Ungarischen Tiefebene nicht. Tatsache ist, daß die Entstehung des frühesten Neolithikums in der Nordtiefebene nur eine Etappe später, auf das 6. Jahrtausend zu datieren ist. Eine neue Kultur, die Alföld-Linienbandkeramik (im weiteren ALBK) kam zustande, deren älteste, formative Phase als Szatmár-Gruppe genannt wurde. Die Szatmár-Gruppe verbreitete sich in der Nordtiefebene bis zum Abhängen des Berggebietes (Abb. 1). Infolge der großflächigen Rettungsausgrabung bei

der Stadt Mezökövesd (Nordungarn) 1994 haben wir eine Siedlung und Bestattungen der Szatmár-Gruppe erschlossen (KALICZ-KOÓS 1997a, 125–135; dies. 1997b, 28–33).

Alleinstehend sind die siedlungsgeschichtlichen Ergebnisse der Ausgrabung. Auf dem Fundort konnten wir eine Fläche von etwa 5000 m² durchforschen. Diese Fundstelle gehört zu den kleinen Siedlungen aus dem Frühabschnitt des Neolithikums. Es soll betont werden, daß es in Mezökövesd zum erstenmal aus dieser Epoche richtige Wohnobjekte ausgraben gelungen ist. Wir haben die Überreste großräumiger abgebrannter Wohnhäuser gefunden, die auf die Erdoberfläche mit Pfostenkonstruktion gebaut worden waren. Die kleine Siedlung d. h. das kleine Dörfchen bestand aus 3 Häusern, die nahe zu nebeneinander errichtet waren (KALICZ-KOÓS 1997a, Abb. 2). Es wurde uns klar bewiesen, daß man schon vom Anfang des Neolithikums mit auf die Erdoberfläche gebauten Häusern gerechnet werden muß. Der Mythos der verschiedenen kleineren oder größeren Grubenhäuser, der heutzutage bei einigen Forschern noch im Gebrauch ist – widersprechend dem, was schon theoretisch gemeint und erwartet war – wurde in Nichts zerrinnen.

Die Bedeutung der Ausgrabung wird durch die verhältnismäßig hohe Zahl der Bestattungen sich gesteigert. In dieser frühen Epoche des Neolithikums kennen wir in Ungarn überhaupt keine von den Siedlungen getrennten Gräberfelder. Dieselbe Regelmäßigkeit kam auch in Mezökövesd zur Geltung. Obwohl die Gräber innerhalb der Siedlungsstelle sich befanden, kamen doch die Anzeichen der Gruppierung von Bestattungen vor, und es ist angenommen werden, daß der Platz der Toten längere Zeit lang für Besiedlungszwecke nicht gebraucht war. Mit Ausnahme eines Säuglings und eines kleinen Kindes waren alle Gräber außerhalb des Bereiches der Häuser niedergelassen, die von Osten-Südosten-Süd das Zentrum der Siedlung d. h. die kleine Hausgruppe umgeben hatten (Abb. 3). In einigen Fällen konnte auch die Gruppierung der Gräber festgestellt werden. Das Hauptmerkmal des Bestattungsritus wird dadurch betont, daß die Beisetzung der Toten, mit drei Ausnahmen, in der Hauptrichtung SO-NW (natürlich mit kleineren Abweichungen gegen Osten und Süden) geschah. Die Hauptorientierung SO-NW und die linkseitige Lage war so verbreitet, daß diese Tendenz schon in der frühestneolithischen Körös-Kultur erschien, und dieser Totenbrauch kam bei den späteren Gruppen der Alföld-Linienbandkeramik bis zum Ende des mittleren Neolithikums zur Geltung. Bei einer Bestattung in Mezökövesd konnten wir feststellen, daß der Schädel mit Okkerfarbe bemalt war. Diese Bestattung war auch deswegen außergewöhnlich, da das Skelett bei den Beckenknochen in zwei Teile gechnitten war und wurden die getrennten Körperteile in zwei nebeneinander liegende Gruben gelegt. Die Verwendung der roten Okkerfarbe im Totenbrauch war eine weltverbreitete und wohlbekannte Sitte im ganzen Neolithikum und schon früher erschien diese Sitte bei den Bestattungen. Die rote Farbe, als Symbol des Lebens gehörte zweifellos zur sakralen Sphäre. Die Statuetten, Altäre und besondere Gefäße, die mit roter Farbe bemalt waren, geben gute Beispiele zur Bestätigung dieser Annahme. Ähnliche sakrale Gegenstände haben wir auch auf unserem Fundort mehrmal gefunden. Das Rohmaterial der Okkerfarbe und die Reste dieser Farbe wurden vielmal in den Siedlungsobjekten von Mezökövesd gefunden.

In der Tiefebene war eine Seltenheit des Gebrauches von Grabbeigaben während des ganzen frühen und mittleren Neolithikums kennzeichnend. In unserem Fundort konnten wir in 12 Fällen Beigaben, d. h. Funde erfahren. Die Schmucksachen sind nämlich nicht zu den Beigaben gerechnet werden, sondern sind sie als Zubehöre der Tracht gemeint. In einem Grab wurden Tonperlen gefunden (Abb. 8, 4–6), die

vermutlich die seltenen und deswegen wertvolle Spondylusperlen nachahmten. In 3 Gräber wurden kleine Gefäßchen niedergelegt (Abb. 8, 1–3). In Mezökövesd als bemerkwertest bewies sich das Vorkommen der Spondylus-Schmucksachen, die aus 9 Gräbern ans Tageslicht gekommen sind (Abb. 7, 1–15). Wohlbekannt ist über die Spondylus-Schmucksachen, daß sie vom Ägäischen und Adriatischen Meer stammten. Schon in dieser frühen Phase des Neolithikums kamen Verbindungssysteme zustande, die ausgedehnte und weite Gebiete umfaßt hatten. Der Gebrauch des Spondylus war in allen drei Fundorten der Szatmár-Gruppe (Tiszalúc, Füzesabony, Mezökövesd) festgestellt werden. Das früheste Erscheinen des Spondylus im Karpatenbecken war schon im Frühneolithikum, d. h. während der Körös-Kultur festgestellt (BANNER 1932, 3–4, 45; MAKKAY 1990, 23–27, und Abb. 4, 3; SEFERIADES 1995, 239, und Abb. 6).

Die Entwicklung der fernen Verbindungen ist aber nicht überraschend, weil das Obsidian (Tokaj-Zemplén-Gebirge, Melos-Insel) unter den fremden Rohmaterialien während des ganzen Neolithikums, und zwar in der vorneolithischen Zeit, in weiten Gebieten eine beliebte Steinart war (WILLMS 1983). Unser Fundort befindet sich an einem Vermittlerweg des Obsidian-Steinrohmaterials. Die lokale Bearbeitung des Steines werden durch die Obsidianknollen, Nuclei und die großzähligen Werkstattssplinter belegt.

Zu den sakralen Funden gehören die kleineren-größeren, niedrigen viereckigen Altäre mit vier Füßen, die kleinen Tonstatuetten (bzw. ihre Bruchstücke), die vor allem Frauen- und seltener Tierfiguren nachahmten. Mehr als 30 Stücke sind ans Tageslicht gekommen (Abb. 9–10). Manchmal haben wir auf den Figuren die Spuren der roten Bemalung festgestellt. Es scheint eine kleine Statuette als ein unikales Exemplar zu sein, das einen flachen dreieckigen Menschenkopf und Tierkörper hat (Abb. 10, 5). Diese Figur könnte vielleicht als Vorläufer der späteren Kentaur-Darstellungen betrachtet werden. (Natürlich war das Tier in diesem Falle noch nicht das Pferd gewesen).

Das Fundmaterial vertritt die älteste oder formative Phase der Alföld-Linienbandkeramik, die als Szatmár-Gruppe bekannt wurde. Die feine und grobe Keramik war stark mit Spreu gemagert. Die Ritzverzierungen werden bestimmt von den der klassischen Phase der Alföld-Linienbandkeramik unterscheiden (Abb. 13–15). Vorhanden ist auch die Gefäßbemalung mit dunkler Farbe. Es ist festzustellen, daß das nur auf diese Phase kennzeichnende sgn. „Perlenmuster“ der Bemalung hier häufig war (Abb. 12). Auf den größeren Haushaltgefäßen ist die mit Schlickwurf ausgeführte Oberfläche allgemein (Abb. 15). Mit ungewöhnlicher Häufigkeit sind die flachen Knochenlöffel vorgekommen, die als weiterentwickelte Variationen der Spatulen der Körös-Kultur betrachtet werden können (Abb. 11).

Über die chronologische Lage unseres Fundortes können wichtige Folgerungen auf Grund der ¹⁴C-Datierung gezogen werden. Die ¹⁴C Untersuchungen hat E. Hertelendi in Debrecen durchgeführt, dem wir die uns übergebenen unpublizierten Ergebnisse dieswegs bedanken. Die Ergebnisse sind im folgenden zusammengefaßt: Die zweifelsohne richtig scheinenden 13 Daten entsprechen den Jahreszahlen aus dem 6. Jahrtausend v.Chr. die für ähnliche neolithische Komplexe zu erwarten sind. Diese Daten schwanken mit einer Ausnahme zwischen 5457–5385 und 5210–4999 v.Chr. Die meisten Werte geben den Durchschnitt um 5400–5250 v.Chr. Eine aus dem Mittelwert ein wenig ausregende hohe Jahreszahl erschien nur in einem Fall, mit dem Wert 5582–5457 v.Chr. Diese Probe haben wir aus den verkohlten Resten eines Pfostens entnommen, die in einer Pfostengrube gefunden wurde. Es ist vorstellbar, daß wir in diesem Falle auf die Reste eines aus langlebigem Baum hergestellten Pfosten stoßen. Alle hier erwähnten kalibrierten Daten entsprechen dem Übergang von Frühneolithikum

calibrierten Daten entsprechen dem Übergang von Frühneolithikum zum mittleren Neolithikum, d. h. zum Teil der Spätphase der Körös-Kultur und zum Teil der klassischen oder Spätphase der Alföld-Linienbandkeramik. (HERTELENDI-KALICZ u.a. 1995; HERTELENDI-SVINGOR u.a. 1998).

Auf Grund der ¹⁴C Untersuchungen und der typologischen Analyse von Mezökövesd dürfte die Folgerungen zogen, demgemäß der Fundort zur Szatmár-Gruppe, d. h. der formativen Phase der Alföld-Linienbandkeramik gehört, obwohl er vermutlich eine etwas entwickeltere Stufe vertritt, wenn schon die Keime der klassischen Phase erschienen. Aus den bisherigen Untersuchungen dürfte vermuten, daß die Siedlung und die Gräber von Mezökövesd an die Grenze des Überganges von Szatmár-Gruppe zur klassischen Phase der Alföld-Linienbandkeramik zu datieren sollte, obwohl die älteren Merkmale dieser Kultur noch das Übergewicht vertreten. Unsere Annahme ruht noch nicht auf der Auswertung der gesamten Funde und Befunde, deswegen sollte sie als vorläufige Meinung betrachtet werden.

Aufgrund der typologischen Analyse und der absoluten Datierung ist auch die teilweise Parallelität mit der Spätphase der Körös-Kultur anzunehmen. Im weiteren Raum könnte die Szatmár-Gruppe mit der ältesten Phase der mitteleuropäischen oder transdanubischen Linienbandkeramik, mit der spätesten Phase des Körös-Starčevo-Criş-Komplexes, der frühen Vinča-Kultur, der frühesten Dudeşti-Kultur, und mit mehreren balkanischen Kulturen ganz bis zu den ägäischen Kulturen, so mit Sesklo-Tsangli parallelisiert werden.

Nándor Kalicz–Judit S. Koós

SZIRMABESENYŐ-FÖLDVÁR

B. HELLEBRANDT MAGDOLNA

A község területén, a Sajón túl, a Margit dűlőben levő földvár (1. kép) a 19. században már szerepelt a szakirodalomban. *Kandra Kabos*¹ említette árkait, sőt leletek előkerüléséről is számot adott. Agyagurnákat, cserepeket látott innen és kardok, dárdák, csákányok előkerüléséről is hallott. *Pesty Frigyes*² Szirmabesenyő helyneveit taglalva leírta, hogy a község északkeleti részén, a vámosi határ mellett, a Sajó és a Bódva (ma Kis-Sajó) között helyezkedik el egy nagy kiterjedésű földvár „maig is látható 's fenn álló kettős sánczokkal környözve, melly ha nem vár erőségül, minden esetre tábor helyül lehetett a' hajdani háborús időkbe használva”, mellette van a Csíktó ér.

A földvártól délre, körülbelül 250 méterre épült a Sajó bal partján a Szirmay tanya. A három épületből álló gazdaságot az 1919–1949-es 1:50 000-es léptékű térkép jelezte, s ugyancsak jelezte a földvárat és a sáncvonalakat. Elképzelhetőnek tarthatjuk, hogy *Szirmay Alfréd* gyűjteményének egy részét innen szerezte. Régészeti leleteket ajándékozott az alakuló miskolci múzeumnak a 19. század végén Szirmabesenyő vagy környéke lelőhely megnevezéssel.

Mindezek tudatában gondolhatott 1900-ban *Gálffy Ignác*³ arra, hogy a létrejött múzeum első ásatását Szirmabesenyőn, az úgynevezett „Háboru sáncz” lelőhelyen végezze. Feltáráásra azonban csak a Berekben került sor, közben előkerült Miskolcon a fűtőháznál a mamutlelet, és ezt mentette. Azt még tudjuk, hogy a felszínen *Gálffy* sem talált semmi leletet.

Nováki Gyula és *Sándorfi György* 1977-ben felmérte⁴ a sáncot, illetve azt a kis vonulatot, amit akkor láthattak a magassági pont közelében.⁵ Ez a felmérés az egybeszántás, illetve a nagy földtáblák kialakítása következtében szinte lehetetlen vállalkozás volt.⁶ Természetes, hogy amikor a dél-borsodi földvárakat feldolgozó munkájukat írták, a szirmabesenyői földvárat a III. fejezetben, a „Helynevek és elpusztult erődítményekre utaló adatok” között tárgyalták,⁷ s joggal vetődött fel az a gondolat, hogy tévesen vélték földvárnak korábban ezt a helyet, esetleg az emlékezetben egybemosódott a vámosi földvárral.

Fordulópontot jelentett a kutatásban a Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár anyagának átnézése. A levéltár két munkatársa, *Szolyák Péter* és *Bodnár Tamás* a régi akták rendezésekor egy iratkötegre bukkantak, mely 1784-es színezett térképet is tartalmazott.⁸

¹ *Kandra K.*, 1885. 91–92.

² *Pesty F.*, 1988. 330–331.

³ *Gálffy I.*, 1902. 34–48.

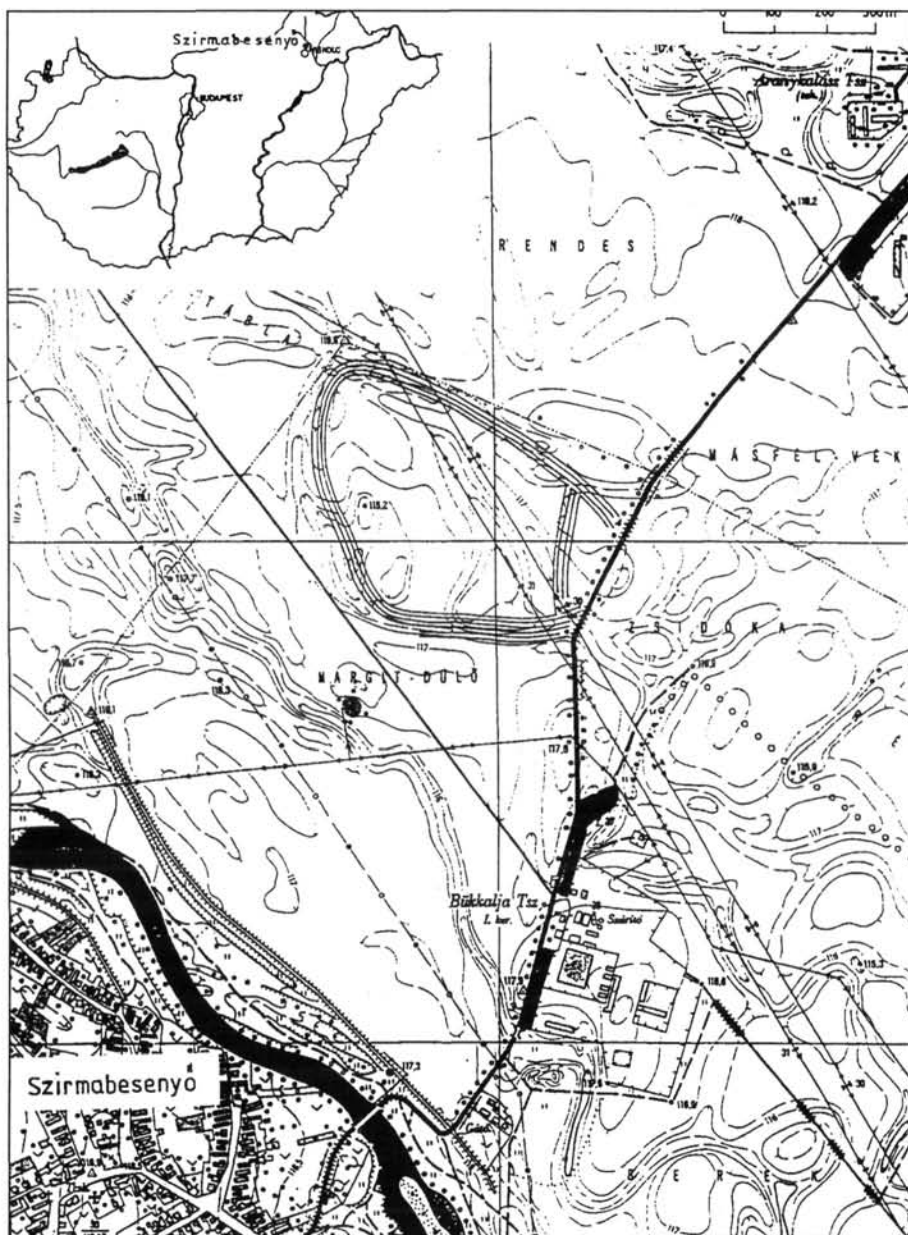
⁴ *Nováki Gy.–Sándorfi Gy.*, 1992. 60.

⁵ HOM Régészeti Adattár 1358–1978.

⁶ HOM Régészeti Adattár 2714–99.

⁷ *Nováki Gy.–Sándorfi Gy.*, 1992. 60.

⁸ A térkép jelzete BmT.a. 273. (IV.A-501/c. Sp. XVIII. 2316/95.)

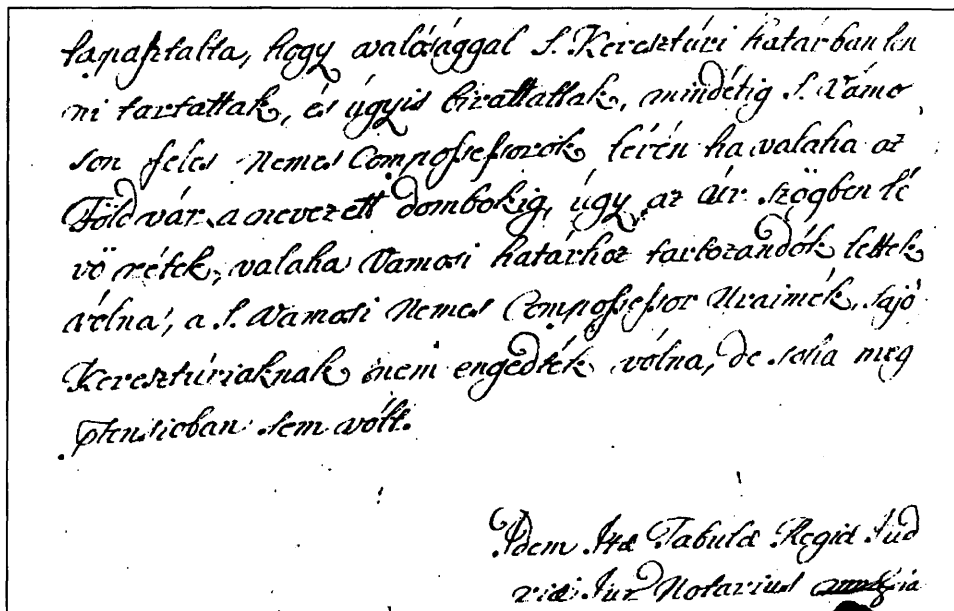

1. kép. A földvár a térképen

Ezen a térképen két Sajót láthatunk, az egyik Sajóvámos belterületének déli szélén folyt, számtalan kanyarulatot alkotva, a másik Szirmabesenyő belterületének közelében, a házak északi határánál. A két Sajó között folyt a Bende ér, nagyjából K–Ny irányba. Ény–Dk-i folyómedre van a Csíktó érnek. Vámoson keresztül folyt egy ér, mely a Kis-Sajótól délre három ágra szakadt, és úgy ömlött a nagy Sajóba Besenyőnél. Vámos nyugati részén még a Széles ér indult délre, de számtalan időszakos ér is volt, a vízmosások

tanúsága szerint. A kéziratköteg több év tanúkihallgatásait tartalmazza, többféle kézírásal, Sajókeresztúr és Sajóvámos határvitájában. Az 1772. április 14-i jegyzőkönyv⁹ szerint a *sánc mellett*¹⁰ visz a határ. Ehhez a határhoz legenda is fűződött: ugyanazon a *Sánc felé a Sánc parton* volt egy nagy határválasztó Keresztes kő, melyet a tanú Kondás gazdájával Bába Gyurkával azon okból akarta vala felvenni, minthogy közhírül hallani való, régen az alatt pénz légyen elrejtve, aminthogy a kő nagy vala, botjaikkal célját a tanú gazdájával el nem érhetette.

Az 1776. május 2-án kelt tanúkihallgatáson¹¹ úgy tették fel a kérdést: Tudja-e a tanú, vagy hallotta-e, hogy a sajókeresztúri határban levő földvár körül levő laposság egészen a Széles érig, mindig a sajókeresztúri határhoz tartozott és bíratott. Továbbiakban a tanú: soha pedig nem hallotta, hogy a földvár és a földvártól a nevezett határ dombig, úgy az Úr szögben való rétek Vámoshoz tartottak avagy bíratnak volna, sőt inkább mindéig úgy tapasztalta, hogy valósággal S. keresztúri határban lenni tartottak, és úgy bíratnak mindéig (2. kép).

2. kép. Részlet az 1776. május 2-i jegyzőkönyvből

Az 1776. szeptember 17-i jegyzőkönyv¹² szerint igaz hite alatt vallja a tanú, hogy a földvár *sáncátul* az körülötte levő lapost Vámos felé a Széles érig mindenkor a S. keresztúriak békeségesen szántották és kaszálták, senkitől ők benne nem háborgattatván.

Az 1776. október 9-én kelt jegyzőkönyv¹³ 3. pontjában hivatkoznak a tanú emlékezetére, mely szerint a Bessenyei avagy Kelecsényi és S. Keresztúri Telkek után való Földnek a megnevezett *Sánc*on Vámos felől való részt egész a *sáncig* mindenkor békes-

⁹ Levéltári Ltsz. IV.A-501/c. Sp. XVIII. Fs. XXVI. 2316/23.

¹⁰ A kiemelés a szerzőtől. A kéziratot mai érthetőség szerint közöljük.

¹¹ Levéltári Ltsz. IV.A-501/c. Sp. XVIII. Fs. XXVI. 2316/67.

¹² Levéltári Ltsz. IV.A-501/c. Sp. XVIII. Fs. XXVI. 2316/75.

¹³ Levéltári Ltsz. IV.A-501/c. p. XVIII. Fs. XXVI. 2316/26.

ségesen bírták és használták a Vámosiak a tanú idejében még akkor a *sánctól* nem messze Vámos felől nagy darab erdejek vala a Vámosiaknak. A tanú S. Keresztúrban laktában a *Földvár* körül a S. keresztúri lakosok kölest is vetettek, melynek a tanú őrzésére rendeltetett, de akkor is úgy tapasztalta, hogy a *Földvár sánca árka* volt S. keresztúr és Vámos között a választó határ mindaddig, a míglén azon *hányott* árok mégyen.

Számunkra mindebből az a lényeges, hogy a 18. század vége felé még valóságosan látszott a földvár árka, és a *hányott* sánc.

3. kép. Légi felvétel a földvárral

A földvár létének bizonyítékeként szolgált egy légi felvétel, melyre Miskolcon az Ökológiai Intézetben figyelt fel *Nagy Dezső* (3. kép). A régész szemével *Pusztai Tamás* látta meg benne a földvárat, amikor a sajóvamosi középkori várat kutatta. A fotó 1760

méter magasságban készült,¹⁴ 1990. március 8-án. 1997. október 26-án Nagy Dezső sárkányrepülőről lefényképezte a kettős védművel rendelkező erődítést, ez a fotó is rendelkezésünkre áll. Összegeztük az adatokat, s mivel a terület magántulajdon, és a tulajdonos¹⁵ egy esetleges kavicsbányanyitás céljából érdeklődött a kavicsréteg vastagsága iránt, az a véleményünk alakult ki Nováki Gyulával, hogy régészetileg akkor biztos a földvár megtalálása, ha a sáncot átvágjuk. Szirmabesenyő polgármestere, Fedor Vince segítette munkánkat. Egy markolós-tolólapos gépet és három embert bocsátott rendelkezésünkre, így került sor 1999. szeptember 6–11-ig a szondázó leletmentésre.

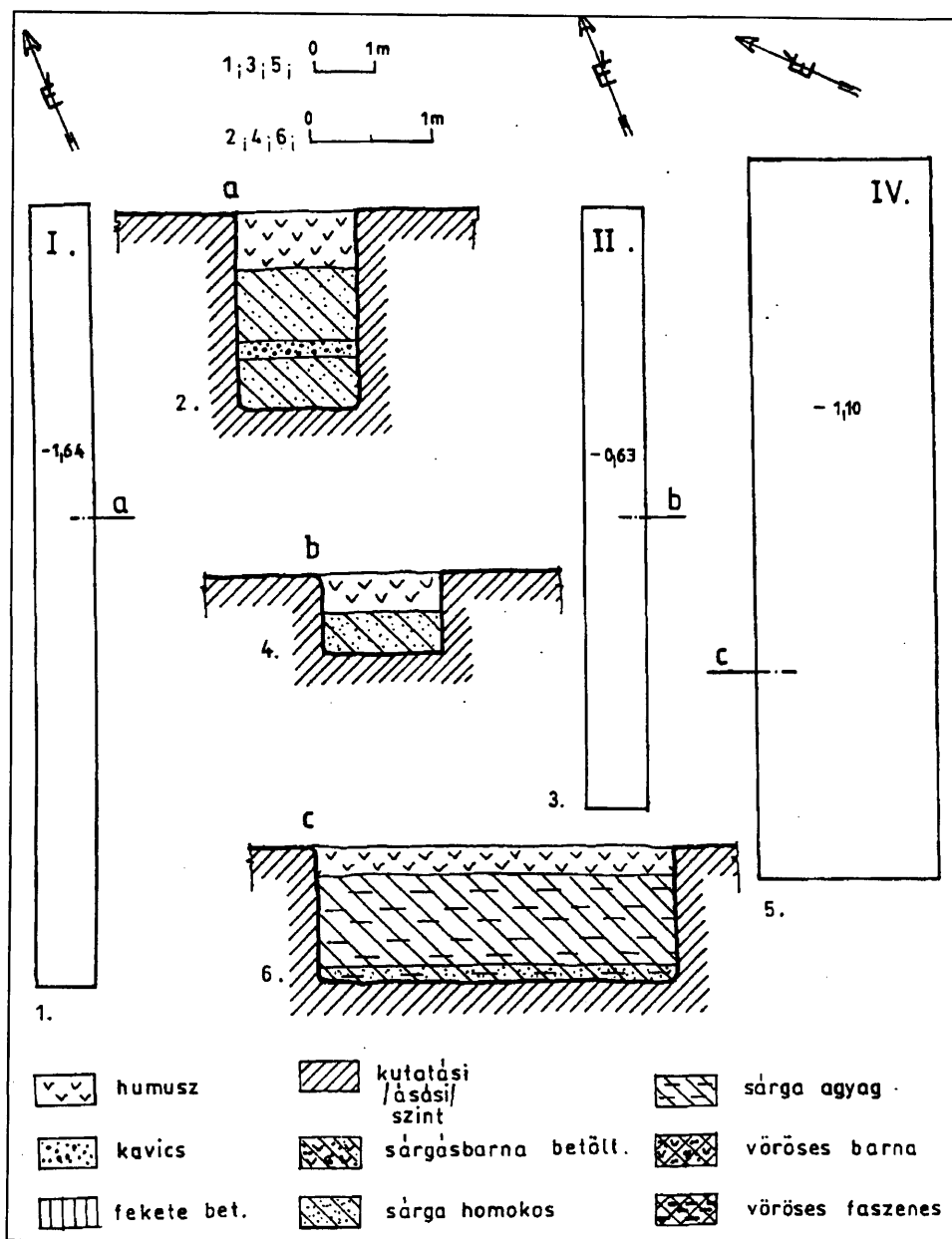
Az I. szelvényt az autóúttól 112,3 méterre jelöltük ki. Hossza 13 méter, szélessége 1 méter. A gép mélyítette 1,64 méterig. Régészetileg üres. Az I. szelvénytől 17,2 méterre jelöltük ki a II. szelvényt, kézi erővel ásta ki a három ember, hossza 10 méter, szélessége 1 méter. 0,63 méter mélységben elértük a sárga talajt, és nem látszott benne kultúrréteg, a mélyítést nem folytattuk (4. kép). A III. szelvényt a Szirmabesenyő–Sajóvámos közti autóúttól 380 méterre jelöltük ki, s itt meg is találtuk a földvár kettős árkat. A III. szelvény hossza 38 méter, szélessége 1 méter (5–6. kép).

A *külső árok* (7a. kép) szélesebb és mélyebb, mint a belső. Szélessége 11 méter, mélysége 1,80–2,00 méter, de itt már elértük a kavicsréteget, s amikor a markoló kiemelte a kavicsot, hogy a réteg vastagságáról meggyőződjünk, két oldalról a kavics a kiemelt helyére csúszott, s a felette levő földréteg omlani kezdett, ezért a mélyítést nem folytattuk. Nagyon valószínű, hogy az árok használatának idején is vizes árokként jelentett védelmet. Ennek a talajvíznek a szintje mindenkor megegyezik a Sajó vízszintjével. A külső árok és a belső árok között 9,5 méter szélesség a sánc helye. Meghosszabított vonalában, a III. szelvénytől nyugatra készült a 8. kép, ahol Nováki Gyula áll a sáncon, háttérben látszik a Bükk. Ma lényegében csak a talaj sárga színe utal a sáncre, melyet a gépi művelés széthúzott, ez látszik a légi felvételen is.

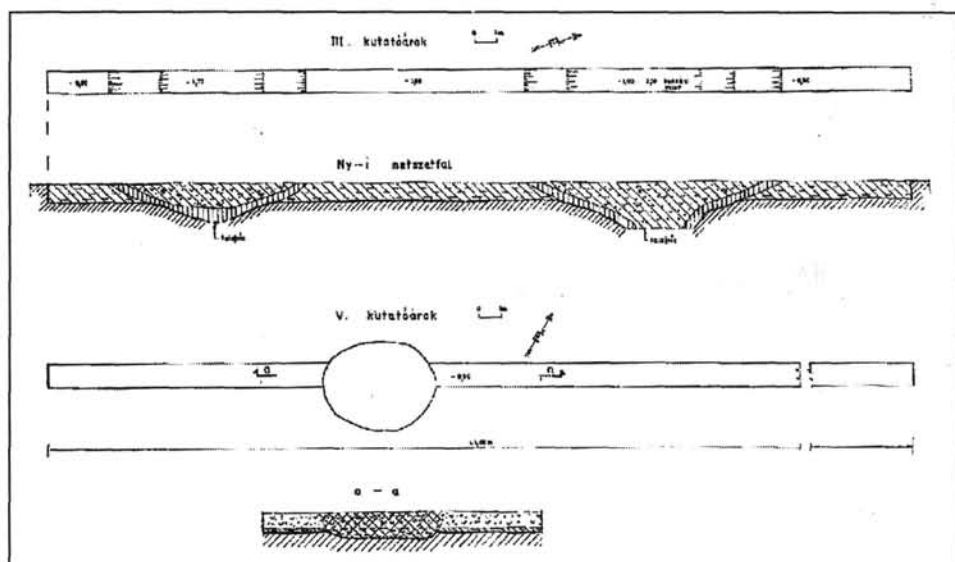
A *belső árok* (7b. kép) szélessége 9 méter, 1,70 méter mély, itt is feljött a talajvíz. A III. szelvényben az árkoknál a szelvényt keleti irányban kiszélesítettük, hogy a metszetet le tudjuk fényképezni. Leletanyagot itt sem találtunk, s ezért a vártetőn, a villanyoszloptól 47 méterre, a vezeték vonalára lehetőség szerint merőlegesen jelöltük ki a IV. szelvényt (4. kép). Hossza 12 méter, szélessége 3 méter. Mélysége 1,1 méter, lelet nem volt benne. A IV. szelvény keleti végétől 49 méterre jelöltük ki az V. szelvényt (5. kép), melynél a felszínen a terep többszöri bejárásakor kis paticsdarabokat találtunk. Ezt a szelvényünket a gép ásta, hossza 41 méter, szélessége 1 méter. Megtaláltuk az 1. objektumot (9. kép), melynek faszenes feltja 0,9 méter mélyen tisztán kirajzolódott. Átmérője 4 x 5 méter, s délnyugati negyedében kövek és cserepek voltak 1,05 m mélyen. Az objektum mélysége 1,10 méter. A kövek anyaga paleozóos agyagpala *Szakáll Sándor* mineralógus meghatározása szerint. Nem égettek, természetből sötétszürkék, és lemezesen válnak le darabok a magköről. Ezek a kövek a földvár egész területén helyi idegen anyagként vannak jelen a homokos, agyagos öntéstalajban, de a Bükkben megtalálható természetes körülmények között.

¹⁴ Miskolc, Ökológiai Intézet. 90-003.6212. 1.10000.3316(9698)

¹⁵ Ezúton szeretnék köszönetet mondani Pozbai Lászlónak a feltárás lehetővé tételéért, és Lénárt Béla tanárnak szervező segítségéért.

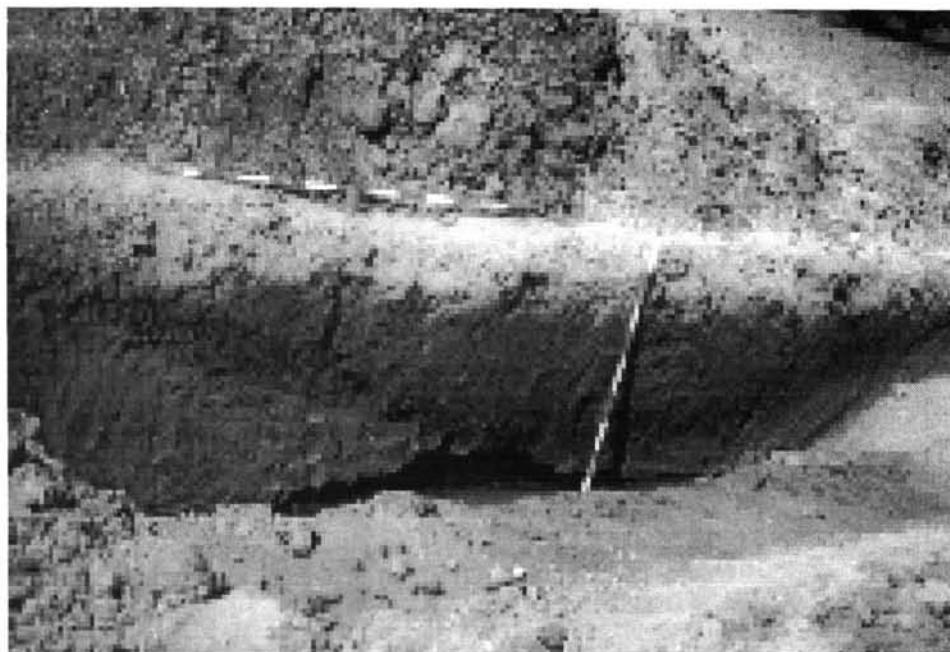
4. kép. Az I-II. és IV. szelvény és metszeteik

5. kép. A III. és V. szelvény és metszeteik

6. kép. A földvár külső és belső vizesárka

7a. kép. Külső vizesárok nyugati metszete

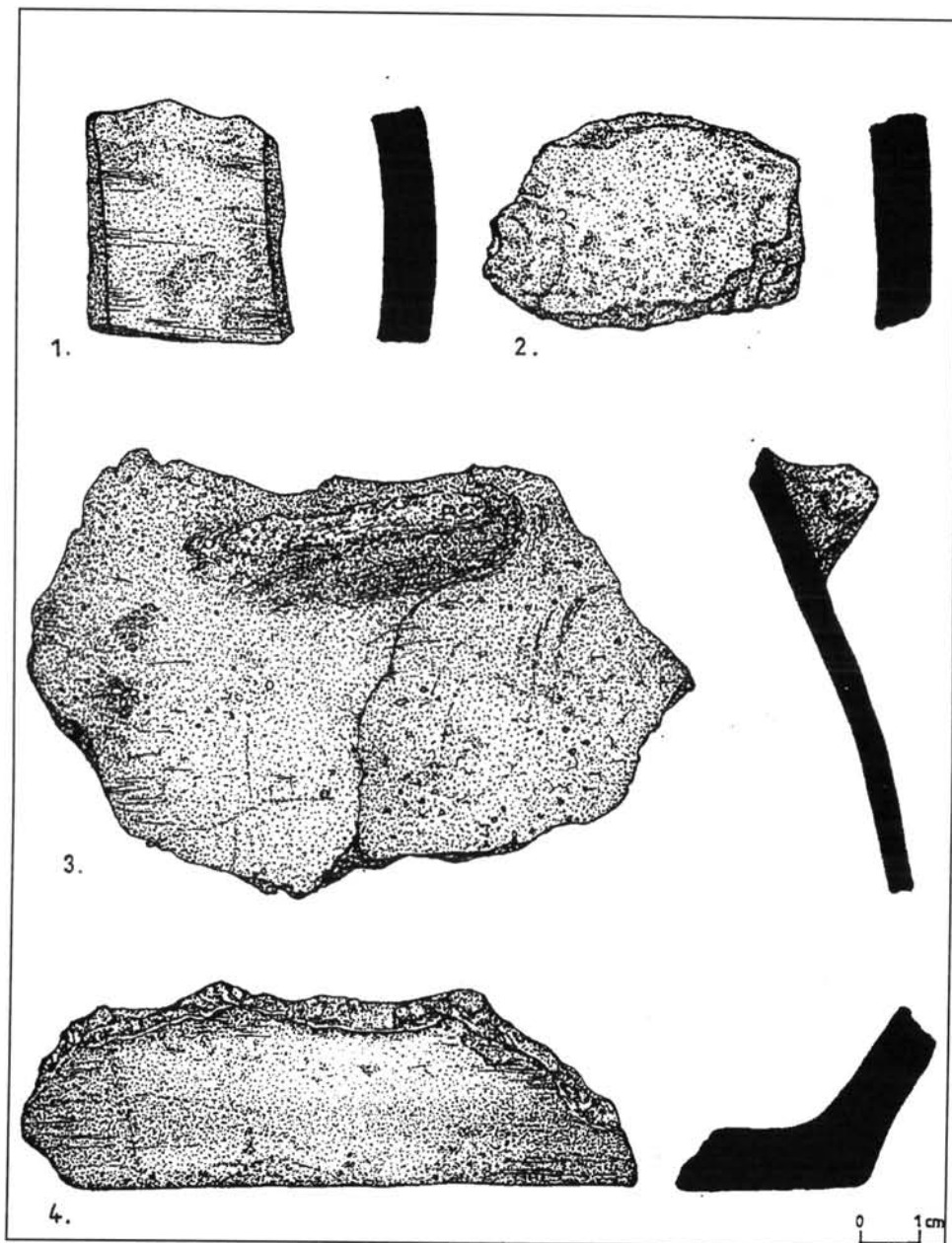
7b. kép. Belső vizesárok nyugati metszete

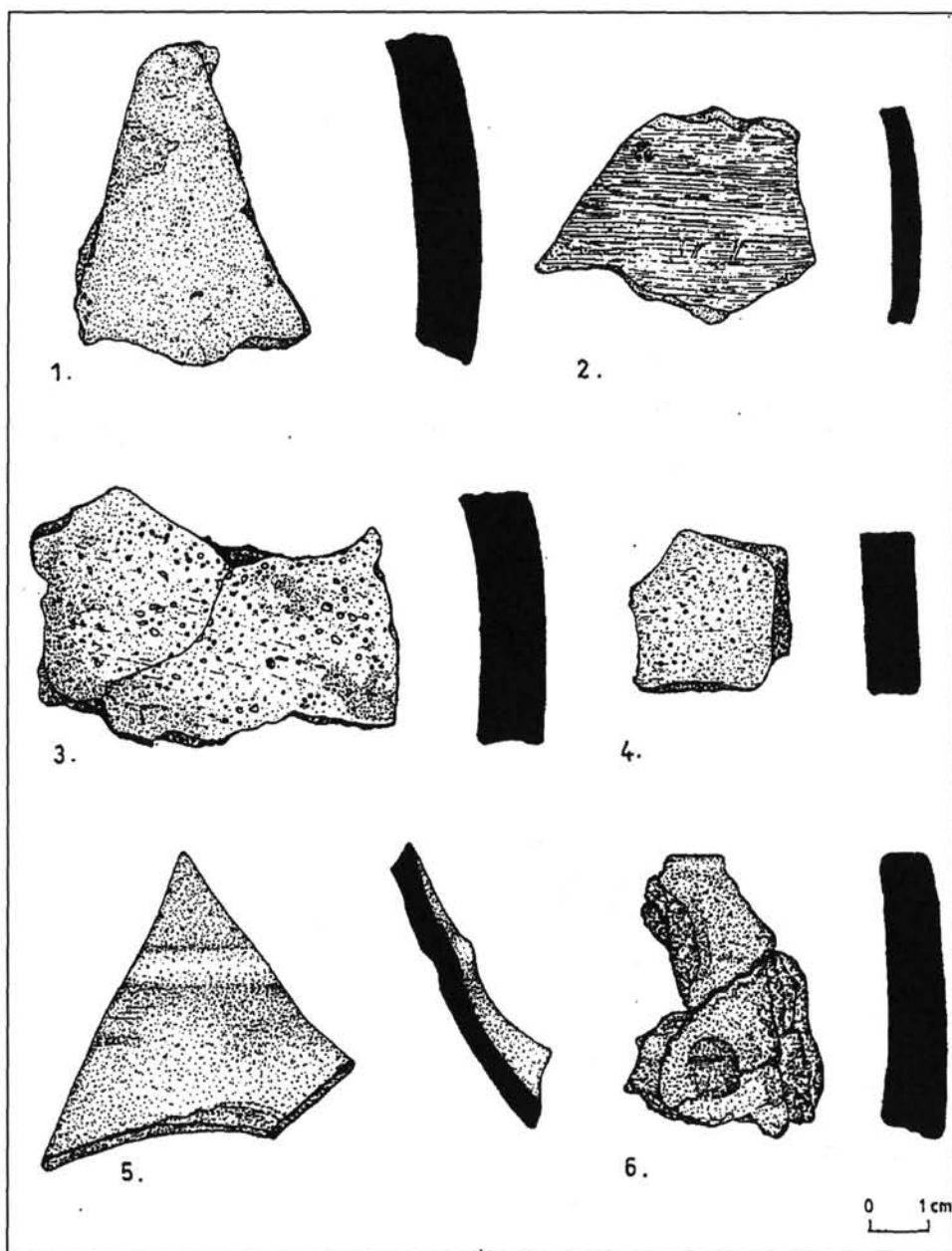
8. kép. Nováki Gyula az északi sáncon

9. kép. Az 1. objektum északkeleti negyede

10. kép. Az 1. objektum leletei

11. kép. Az 1. objektum leletei

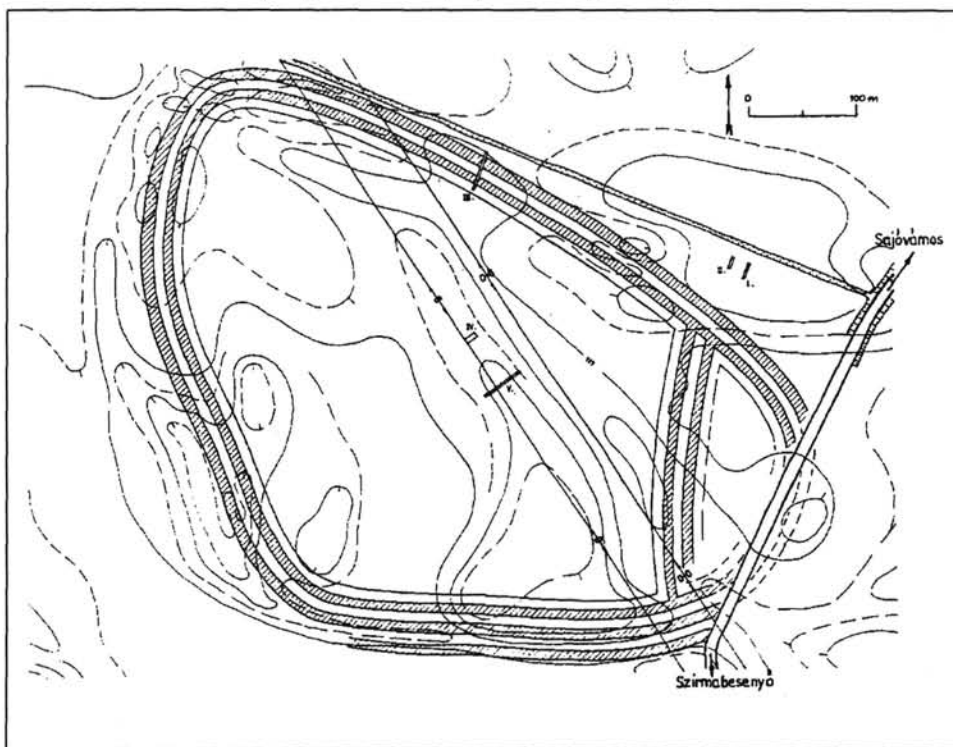
Az 1. objektum cserepei a következők:

- Vastag, szemcsés anyagú edény perem- és faltöredéke. Vörössárga színű, néhol szürke. Peremhossz: 4 cm.
- Vaskos, durva szemcsés anyagú cseréptöredék. Összeillik az előzővel. H: 2,8 cm.
- 0,9 cm vastag edény oldaltöredéke. Világosbarna, szemcsés anyagú. H: 4,2 cm.
- Vékony falú oldaltöredék, ível az edényfal, és belsejében erős korongnyomok látszanak. Narancssárga színű, törésfelülete szürke. H: 3,5 cm.
- Narancsvörös színű paticsdarabok. Hét darab, 2,1–5 cm átmérőjűek.
- Sötétszürke agyagpala. H: 3,1 cm.
- Szürkésbarna oldaltöredék, friss törésfelülettel, az ásó sértette meg. H: 3,1 cm.
- Világosbarna és rózsaszínes paticsdarabok. Három darab, hossza 1,8–2,8 cm.
- Világosbarna oldaltöredék, belül szürke, korongolt. H: 4 cm.
- Világosbarna, 1,1 cm vastag, szemcsés anyagú oldaltöredék. Felülete simított. H: 5,8 cm.
- Sötétszürke, lemezesen málló kövek. A legnagyobb vastagsága 2 cm. Az öt darab hossza 3,2–9,5 cm.
- 0,8 cm vastag, szemcsés anyagú nagyobb edény oldaltöredéke. Fekete, felülete simított, és egy 5 cm hosszú lapos, vízszintes állású bütyökfogó díszíti. H: 10,8 cm (10. kép 3.).
- 1,3 cm vastag, szürke edény oldaltöredéke. Belül világos narancsszínű. H: 8,6 cm.
- 1,5 cm vastag, szemcsés anyagú nagy edény oldaltöredéke. Szürke, kívül korongnyomokkal. Belül világos narancsszínű. Két összeálló darab. H: 5+7 cm.
- Szürke, szemcsés anyagú edény aljának töredéke. H: 10 cm (10. kép 4.).
- 2,3 cm vastag edényoldal töredéke. Szürke, kívül kormos, sötétebb szürke foltokkal, belső felülete világos. Szemcsés anyagú oldaltöredék. H: 5,2 cm.
- Szürke, 0,9 cm vastag oldaltöredék. Külső felülete világosbarna. Szemcsés, apró kavicsdarabok látszanak benne. H: 5 cm (11. kép 1.).
- Világosbarna, legömbölyített oldalú paticsdarabok. Három darab. H: 3,5–4,8 cm.
- 0,9 cm vastag kavicsszemcsés oldaltöredék. Felülete lukacsos, ott, ahonnan kiestek a kavicsok. Belül szürke, kívül vöröses-világosbarna. H: 5,9 cm (11. kép 3.).
- Edény perem- és oldaltöredéke, két összeálló darab. Peremhossz: 1 cm (11. kép 6.).
- Szürke színű oldaltöredékek. Külső felületük világosbarna, anyaguk szemcsés. Két darab. H: 4 cm, 5,6 cm.
- Kézzel formált, durva, egyenetlen felületű 1 cm vastag, világosbarna–szürke árnyalatú cseréptöredék. A másik darab vöröses-szürke, 0,7 cm vastag. H: 5,6 cm, 6,4 cm (10. kép. 2.).
- Narancsos-szürke oldaltöredék. H: 5,6 cm.
- Grafitszemcsés, 0,7 cm vastagságú oldaltöredék, fésűzés, vagy egyéb díszítés nélkül. H: 3,2 cm (11. kép 4.).
- Korongolt, világosszürke oldaltöredék, törésfelülete sötétebb. H: 3,8 cm (10. kép 1.).
- Korongolt, világosszürke oldaltöredék, ívelő az edényfal, az edény nyakának darabja lehet, melyen egy plasztikus borda fut. H: 4,5 cm (11. kép 5.).
- Világosbarna, korongolt oldaltöredék. H: 4,6 cm (11. kép 2.)
- Világosbarna, 0,9 vastag oldaltöredék, külső felületén homokszemek csillognak. Korongolt. H: 6,8 cm. Ltsz. 99.13.1.–28.

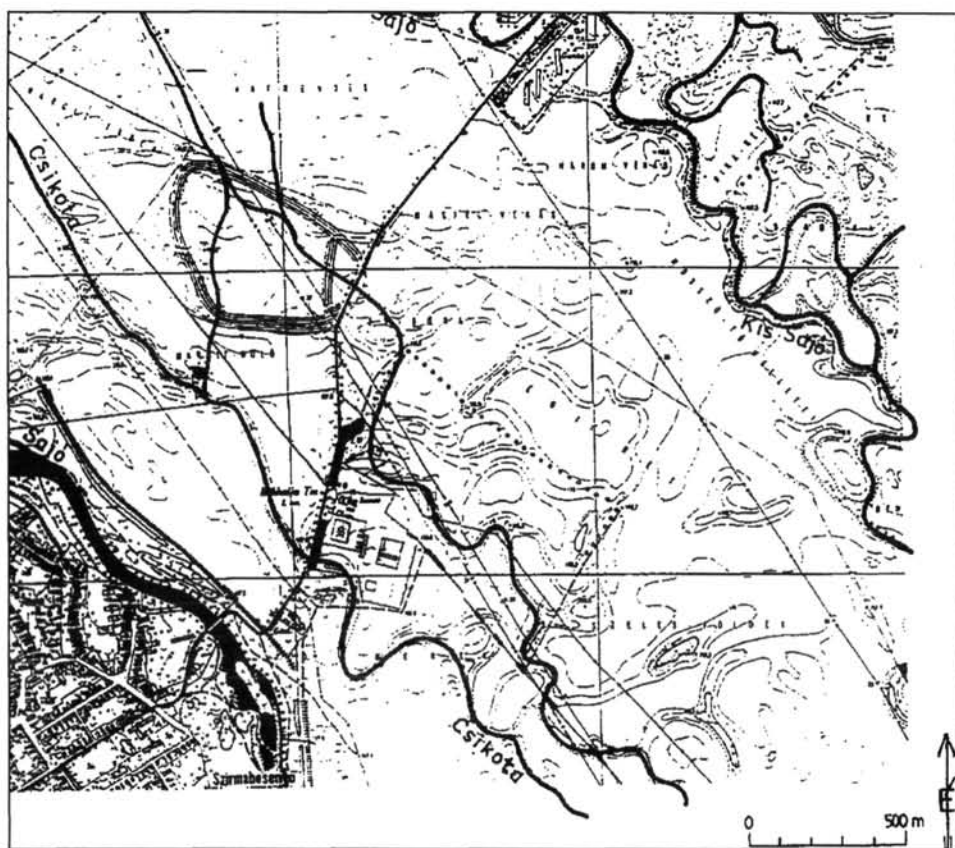
A leletanyagban a kézzel formált fekete, bütyökdiszes töredék kora vaskor, a többi kézzel formáltat is ide sorolhatjuk, a szürke, korongolt darab szkíta kori, de esetleg császárkori is lehet. Tulajdonképpen az 1. objektum önmaga a földvár építésének és használatának korát nem határozza meg, hiszen a vízjárta területből kiemelkedő földhát bármelyik régészeti korban alkalmas volt hosszabb-rövidebb megtelepedésre. Tekintve, hogy a Bükk földvárairól elmondhatjuk, hogy kora vaskoraiak, így nagy valószínűséggel tekinthetjük a szirmabesenyőit is kora vaskorinak. Figyelembe kell vennünk (amíg leletekkel abszolút biztosan nem tudjuk igazolni), hogy ezt a többszörös, nagy védelmi rendszert, melynek kerülete több mint 2000 méter, csak bronz- vagy vaseszközökkel lehetett létrehozni, kiásni, szervezett munkával. Számításba kell vennünk azt is, hogy a sík területen az árkok, sáncok milyen fegyverzet ellen nyújthattak védelmet.

12. kép. A földvár sárkányrepülőről. Nagy Dezső felvétele

13. kép. A földvár, és az 1999-es ásatási szelvények

14. kép. Az egykori vízfolyások medrei

Szirmabesenyő-Margit dülő (Zamcsiszko) földvárának csak egy analógiája ismert, s ez Hódmezővásárhely (ma Orosháza)-Nagytatársánc. *Banner János* ásatta, légi felvétellel dolgozott,¹⁶ és a kevés régészeti lelet alapján kora vaskorinak határozta meg. Érdemes lenne a többi dél-borsodi földvár légi fotóját is elkészíttetni, átnézni és összehasonlítani, esetleg megásatni. Erre jó példa Hejőkürt-Földvár, melyet *Pusztai Tamás* fedezett fel egy légi felvételen, amikor bányanyitási engedélyhez készítette a régészeti szakvéleményt. A Rákóczi Tsz mellett, s attól ÉNy-ra ível a sánc, kettős erődtítés, és délről mocsár zárja. Legnagyobb hossza 1200 méter, legnagyobb szélessége 900 méter. Szirmabesenyő déli határában, Miskolctól északra, a Sajószentpéterre vivő autópályától nyugatra 2,5–3 km széles nagy hegyvonulat hívja fel magára a figyelmünket, melyet *Óvár* hegynek neveznek.¹⁷ *Nováki Gyula* kutatásai alapján tudjuk, hogy a 18. század végi térképen is így jelölték.¹⁸ *Nováki Gyula* 1999. október 11-én bejárta a helyet, mely az országúttól 1,5 km-re van, bozótos, elhanyagolt szőlőkkel borított terület.¹⁹ A szélesen elterülő hegyhát lassan emelkedik DNy felé. Esetleg a hegy keleti felén lehetne kutatni

¹⁶ *Banner J.*, 1939. 105.

¹⁷ *Nováki Gy.-Sándorfi Gy.*, 1992. 58.

¹⁸ B.-A.-Z. Megyei Levéltár T. 135.

¹⁹ HOM Régészeti Adattár 2709–99.

véleménye szerint. Az Óvártól ÉNy-ra légvonalban körülbelül 2 km-re található a *Vár-hegy*. Ez teljesen lapos terület, sűrű bokros erdő fedi. Felfigyelt még innen ÉNy-ra, légvonalban 700 méterre sokkal alacsonyabban egy keskeny hegynyelvre, mely elméletileg várnak alkalmasabb lenne, ezt be is járta, de nem talált várnymot.²⁰ Mindezen várgyánús helyek kutatása légi felvétellel talán eredményre vezet. A jövő kutatói az Ór-hegyet is számításba vehetik, valamint azt, hogy a hegyek lábánál a Margit dűlőben levő földvár kapcsolatban volt-e a hegyekben levőkkel?

1999. szeptember 11-én Nagy Dezső sárkányrepülőről ismét készített felvételt a Margit dűlőben levő földvárról, melyen kutatóárkaink is látszanak (12. kép). Ezen a képen a földvár déli és keleti részén hármassánc húzódik, sőt megfigyelhetjük, hogy a kettős lábú nagyfeszültségű villanyoszlopnál a hármassánc enyhén homorú ívben összeköti az északi és a déli erődítésszakaszt, de ugyanakkor az északi és a déli is befelé kanyarodik, s a jelenlegi autópálya alatt, vagy helyén találkozhattak (13. kép). A földvár északi részénél hosszú mélyedés alakult ki, melyről Nováki Gyula az ásatás meglátogatásakor úgy vélte, hogy esetleg víz medre. A Hadtörténeti Múzeum Térképtárában 1952-es²¹ és 1956-os²² repülési év légi felvételein, melyek nagy magasságban készültek, szabályosan látszanak azok az ÉNy–DK irányú egykori vízjárta erek cikcakkos medrei, melyeknek a földvár belsejében levő két nagy, kissé ívelő széles mélyedés is része volt. Ezt a medret, és a tőle délre levő Csikota medrét megrajzoltuk (14. kép).²³ A Csikota 30–40 éve még élő vízfolyás volt, az ásatáson dolgozó Dojcsák László, Hankó László, valamint a tulajdonos, Pozbai László visszaemlékezése szerint.

A szondázó leletmentés bizonyította a földvár létét, de újabb kérdéseket vetett fel például az erődítés szerkezetére vonatkozóan. Módszeres feltárás döntheti el az építés korát, a vár használatának idejét és létrehozásának célját.

IRODALOM

Banner János

1939 A hódmezővásárhelyi Nagytatársánc. Dolgozatok, 93–111. Szeged

Gálffy Ignác

1902 Jelentés a Borsod-Miskolci Múzeum archeológiai szakosztályának 1900. évi működéséről. A Borsod-Miskolci Közművelődési és Múzeum Egyesület 1900. évi Évkönyve 34–48. Miskolc

Kandra Kabos

1885 A borsodi v. székesegyházi főesperesség. Egri Egyházi Közlöny, 91–92. Eger

Nováki Gyula–Sándorfi György

1992 A történeti Borsod megye várai (az őskortól a kuruc korig). Budapest–Miskolc

²⁰ HOM Régészeti Adattár 2710–99.

²¹ Nyt. szám 5470. 5895.

²² Nyt. szám 5928.

²³ A rajzokat Sárfány Andrásné készítette.

Pesty Frigyes

1988 Borsod vármegye leírása 1864-ben. Sajtó alá rendezte és a bevezető tanulmányt írta *Tóth Péter*. Dokumentatio Borsodiensis.

SZIRMABESENYŐ – ERDVERSCHANZUNG (ERDBURG)

Die sich auf dem Gebiet der Gemeinde, im Margit Hotter befindliche Erdburg (1. Bild) wurde schon im 19. Jahrhundert erwähnt, sogar ihre Funde, Tonurnen, Gewähre aus Bronze sind von Kandra Kabos (1) angeführt worden. Frigyes Pesty (2) berichtete über ihre doppelte Schanze. Die Burg geriet mit der Zeit in Vergessenheit, und das Gebiet ist während der Bewirtschaftung durch die Genossenschaft eingeackert worden, so daß praktisch keine Spur mehr von ihr übrigblieb. Gyula Nováki und György Sándorfi haben 1977 nur noch einen kleinen Teil von ihr gesehen (4–7). Einen Wendepunkt in der Forschung bedeuteten die Untersuchungen von Péter Szolyák und Tamás Bodnár im Archiv des Komitates Borsod-Abauj-Zemplén: Beim Ordnen alter Akten fanden sie Dokumente, die bezüglich des Grenzstreites zwischen Sajókeresztúr und Sajóvámos (8–13) Verhöre von Zeugen aus den Jahren 1772–1776 enthielten. Die Grenze wird in diesen Dokumenten mehrere Male (Bild 2.) mit dem Schanzgraben (Wallgraben) und dem Schanzufer verglichen. Die Erdburg befindet sich eigentlich an der Grenze von drei Gemeinden, dort wo sich Keresztúr, Vámos und Besenyő treffen. Als Beweis für die Existenz dieser Erdburg dient auch eine Luftaufnahme, auf die Dezső Nagy im Ökologischen Institut aufmerksam wurde (Bild 3). Das Photo ist in einer Höhe von 1760 Meter (14) am 8. März 1990 gemacht worden. All dies zusammenfassend dachten wir mit Gyula Nováki, daß es sich lohnt, die Frage durch eine sondierende Ausgrabung zu entscheiden. Der Bürgermeister, Vince Fedor gab uns eine Maschine und drei Männer, mit denen wir die Arbeit begonnen haben. Im III. Abschnitt fanden wir das doppelte Grabensystem. Die Länge des Abschnitts beträgt 38 Meter, seine Breite 1 Meter (Bild 5 und 6). Die Breite des äußeren Grabens (Bild 7a) beträgt 11 Meter, seine Tiefe 1,8–2,0 Meter, doch hier erreichten wir bereits eine Kieselschicht. Als die Greifermaschine den Kiesel jedoch heraushob, damit wir uns über die Dicke der Schicht ein Bild machen konnten, rutschte von beiden Seiten der herausgehobene Kiesel wieder zurück, die sich darüber befindliche Erdschicht stürzte auch ein, so daß wir mit dem

Vertiefen aufhören mußten. Es ist sehr wahrscheinlich, daß der Graben ursprünglich auch als Wassergraben gedient und Schutz gewährt hat. Der Stand dieses Grundwassers stimmt zu jeder Zeit mit dem Wasserstand des Flusses Sajó überein. Die 9,5 Meter Entfernung zwischen dem äußeren und dem inneren Graben ist der Platz der Schanze. An ihrer verlängerten Linie ist das Bild 8 gemacht worden. Die Breite des inneren Grabens (Bild 7b) beträgt 9 Meter, er ist 1,7 Meter tief, auch hier kommt das Grundwasser zur Oberfläche. Im dritten Abschnitt bei den Gräbern haben wir den Abschnitt in südliche Richtung ausgebreitet, um den westlichen Wandschnitt photographieren zu können. Auf Befundmaterial sind wir nicht gestoßen, so steckten wir unseren vierten Abschnitt oben auf dem Hügel ab, der archäologisch leer ist (Bild 4). 49 Meter entfernt von hier bestimmten wir den V. Abschnitt, hier fanden wir beim Abschreiten des Geländes winzige Strohlehmkrummen an der Oberfläche. Hier fanden

wir das 1. Objekt (Bild 9). Sein Holzkohlenflecken zeichnete sich 0,9 Meter tief ab. Sein Durchmesser betrug 4x5 Meter, und in seinem südwestlichen Viertel befanden sich Steine und Scherben in einer Tiefe von 1,05 Meter. Die Tiefe des Objekts ist 1,10 Meter. Nach der Bestimmung von Sándor Szakáll ist das Material der Steine paläozoischer Tonschiefer, hier ein fremdes Material, auffindbar im Gebirge Bükk. Im Fundmaterial stammt das mit der Hand geformte, schwarze und mit Knorren verzierte Bruchstück aus der frühen Eisenzeit, wie auch die übrigen, mit der Hand geformten Stücke. Doch das graue getöpferte Stück stammt aus der szythischen Zeit, doch möglicherweise auch aus der Kaiserzeit. Eigentlich bestimmt das 1. Objekt selber die Zeit des Baus und der Benutzung der Erdburg nicht, denn der sich aus dem Gebiet heraushebende Erdrücken war in jedem archäologischen Zeitalter für kürzere oder längere Zeit zur Ansiedlung geeignet. Da man über die Erdverschanzungen des Bükk behaupten kann, sie stammten aus der frühen Eisenzeit, so kann die Erdburg von Szirmabesenyő auch mit großer Wahrscheinlichkeit als eine aus der frühen eisernen Zeit stammende Burg betrachtet werden. Wir müssen in Betracht ziehen, daß, solange wir durch Funde mit absoluter Sicherheit nicht beweisen können, daß dieses mehrfache, große Schutzsystem, dessen Umfang mehr als 2000 Meter beträgt, nur mit Geräten aus Bronze oder Eisen zustande gebracht, herausgegraben werden konnte, mit organisierter Arbeit, solange muß auch bedacht werden, gegen welche Gewehre Gräber und Schanzen auf einem ebenen Gebiet Schutz bieten konnten. Nur eine Analogie unserer Erdburg ist bekannt, nämlich Hódmezővásárhely (heute Orosháza)- Nagytatársánc. János Banner (16) ließ sie ausgraben und bestimmte sie – auf Grund der wenigen archäologischen Funde – als aus der frühen Eisenzeit stammend. An der südlichen Grenze von Szirmabesenyő, am Rande der Berge finden wir auf der Landkarte Bezeichnungen wie Óvár und Várhegy (dt. Altenburg und Burgberg). Mit Geländefahrt ist es nicht nachzuweisen, daß es hier wirklich Burgen gegeben hat (17–19), doch eine Luftaufnahme in der Zukunft wird zur Entscheidung der Frage beitragen und sie wird auch klären, ob diese mit der Burg im Margit Hotter in Zusammenhang gewesen sind. Am 11. September 1999 hat Dezső Nagy von einem Drachenflieger erneut Aufnahmen von der Erdburg im Margit Hotter gemacht. Wir können an diesem Photo (Bild 12) beobachten, daß sich am südlichen und östlichen Ende der Erdburg eine dreifache Schanze erstreckt. Weiterhin ist zu sehen, daß im östlichen Teil in einem Hohlbogen eine dreifache Schanze den südlichen und nördlichen Schanzenabschnitt verbindet, daß die südliche und nördliche Schanze einen weiteren Bogen in Richtung Osten nimmt und daß sie wahrscheinlich unter der heutigen Autobahn zusammentreffen (Bild 13). Am nördlichen Ende der Erdburg bildete sich eine lange Aushöhlung, über die Gyula Nováki bei der Besichtigung der Ausgrabung der Meinung war, daß sie möglicherweise eine Unterspülung sei. Im Kartenarchiv des Museums für Kriegsgeschichte gibt es Luftaufnahmen aus dem Jahre 1952 und 1956 (21–22), die in sehr großer Höhe gemacht worden sind. Auf diesen Bildern ist das zickzackige Bett der einstigen nordwestlich-südöstlich verlaufenden Rinnsale, zu denen auch die im Burginneren schweifenden zwei breiten Vertiefungen gehörten, gut zu sehen. Dieses Bett und das von ihm südlich gelegene Bett des Csikota haben wir eingezeichnet (Bild 14).

Die sondierende Fundrettung bewies die Existenz der Erdburg, doch sie warf auch neue Fragen bezüglich der Struktur der Befestigung auf. Eine methodische Freilegung wird über die Zeit des Baus und der Benutzung entscheiden können.

Magdolna B. Hellebrandt

RÉZKORI ZOOMORF EDÉNY CSINCSEÉRŐL¹

P. FISCHL KLÁRA–HOLLÓ ZSOLT–LENGYEL GYÖRGY
–LUGOSI PETRA–SZÜCS TAMÁS

Az M3-as autópálya leletmentő ásatásai során a 17. lelőhelyen Csincse és Gelej községek közigazgatási határán rézkori, szarmata és 9. századi objektumokat tártunk fel (Fischl 1995). A VII. kutatóárok felső, bolygatott rétegeinek letermelése során szörványként² került elő az a tárgy, mely anyaga és formai sajátosságai alapján a rézkori leletanyaggal mutat kapcsolatot.

Kopott felületű, cserépzúalékkal soványított, barna-szürke foltosra égetett, négy-lábú edény. Két lába ép, kettő töredékes. Teste fordított csonkagúla alakú, oldalai töredékesek. Rövidebb oldalain függőleges-ferde, apró, rátett bütyöksor látható. Pereme egyenes, a bütyöksor(ok) végződésénél felcsúcsosodó (1. kép 1–3).

A lelőhelyi rézkori anyagát a korongos tapadású fülek és a négyszögletes, karéjos peremű, lábas edények alapján a hunyadihalmi csoportba sorolhatjuk. E csoport leletei csak kis számban növekedtek az 1969-es első összefoglalása (Bognár-Kutzián 1969) és a romániai, rokon leletanyag közzététele (Roman 1971) óta. Újabb leletanyagot Tiszavalk-Tetes telepéről (Patay 1979), Tiszafüredről (Kalicz 1980³) és Tiszalúc-Sarkadról (Patay 1987; Patay 1995) közöltek. A hunyadihalmi csoport eddig publikált leletanyagában a tárgyalt edény pontos formai párhuzama azonban nem ismert.

A lengyeli kultúra zoomorf edényeinek legújabb összefoglalása során hasonló, felül nyitott, négy-lábú, bütyökdíszes edényt közöl P. Barna Judit Balatonmagyaród-Kápolnapusztáról (P. Barna 1999). Az itt közölt csincsei edény apró bütyökdíszei nem jellemzőek a hunyadihalmi csoport díszítőművészetére, a kora rézkori Lengyel III- (Raczky 1974) és Tiszapolgár-kultúrák korszakának azonban fő díszítőmotívumai. A Lengyel-kultúra kultikus tárgyainak vizsgálatával foglalkozó dolgozatában Bánffy Eszter szintén említ késő neolitikus korú bütyökdísz-soros darabokat (Bánffy 1997, 45). E késő neolitikus leletek és a fent említett balatonmagyaródi bikának meghatározott tárgy azonban csak formai – és nem kronológiai – kapcsolatként említhető, mivel a csincsei lelőhelyen e korszakba sorolható lelet nem került elő. A vizsgált tárgyat anyaga a lelőhelyi hunyadihalmi csoportba sorolható töredékeivel köti össze.

Az edényt testének felépítése a hunyadihalmi csoport már említett négyszögletes, karéjos peremű, lábas edényeihez köti⁴. Ha a csincsei edény egyik rövidebbik oldalán látható bütyöksor ferde vonalába illesztjük az edény alsó részéhez nem csatlakozó peremtöredéket, akkor egy olyan rekonstrukciós képet kapunk, mely szerint a peremen levő kihúzott bütykök (ezen elképzelés szerint 4 db) felülnézetből négyszögletes formát

¹ Ezúton köszönjük Bondár Máriának a lektorálás során tett megjegyzéseit!

² HOM Rég.Ad.: 2563–96.

³ A csoport részletes kutatástörténetét lásd itt.

⁴ E formának a hunyadihalmi csoporthoz való sorolása már az első összefoglalás során megtörtént (Bognár-Kutzián 1969, 50) legutóbbi összefoglalását lásd: Kalicz 1980, 43.

adnak ki (2. kép 2). A perem bütykei ebben az esetben az edény négy sarkán lennének, ami megfelel a párhuzamként említett edények ún. karéjainak. A másik rekonstrukciós elképzelés szerint a bütyöksor a rövidebbik oldal középső részén halad és a perem felcsúcsosodása szintén ott található (2. kép 1). Hasonló, lekerekített sarkú edényformája van a tiszakeszi-fáykeri 21. sír edényének is, mely tárgy a legközelebbi korszakbeli párhuzama az itt publikált edénynek (*Patay* 1957, 35, IV. tábla 3). Csonkakúpos testű és karéjos peremű – bár lábatlan – egy tiszavalk-kenderföldeki szórvány edény is, melyet peremkiképzése miatt sorolhatunk inkább a hunyadihalmi körbe (*Patay* 1978, 33–34, Abb. 54).

A csincsei edény lábainak formája inkább a bodrogkeresztúri kultúra lábas korsóira⁵, mint a négyszögletes hunyadihalmi edények tömbszerű, talpból kialakított lábaira⁶ emlékeztet. De a hunyadihalmi körből is ismert rátett, oszlopszerű lábkialakítási forma, mely korongos tapadású füllel ellátott edényen jelenik meg a tiszavalk-kenderföldeki 57. sírban (*Patay* 1978, 60, Taf. XVII/6). A Lažňany-csoport⁷ šebastovcei temetőjének 39. sírjából is ismert hasonló felépítésű, de egyenes peremű, díszítetlen tárgy (*Šiška* 1972, Abb. 31/3, Taf. IX/1).

A csincsei edény párhuzamainak sorában olyan tárgyakat és lelőhelyeket említünk, ahol a bodrogkeresztúri kultúra és a hunyadihalmi csoport kapcsolatát lehet megfigyelni⁸. A két kultúra jellegzetes leletanyagának közös előfordulását Bognár-Kutzián Ida a bodrogkeresztúri kultúra B fázisának határozta meg. Véleménye szerint ebben a korszakban a bodrogkeresztúri kultúra második fázisa együtt élt a hunyadihalmi csoport első periódusával (*Bognár-Kutzián* 1972, 194–209; *Bognár-Kutzián* 1973, 32–38, 44–48; *Bognár-Kutzián* 1973a 306–309, 313–314), majd ezt a követően a déli eredetű (Salcuța IV) hunyadihalmi csoport átveszi a hatalmat az Alföldön és megszünteti a bodrogkeresztúri kultúra életét. A hunyadihalmi csoport második fázisára ebből kifolyólag már nem jellemző a karcolt díszítés, míg a közös bodrogkeresztúri–hunyadihalmi fázisban a karcolt dísz és a korongos tapadású fülekkel ellátott edények együtt vannak jelen. A közös horizont meglétét Patay Pál is leírja. Korábban ő is a bodrogkeresztúri kultúra fiatalabb fázisának egyidejűségét hangsúlyozta a hunyadihalmi csoporttal (*Patay* 1975, 49, 52, 62). A tiszalúci leletanyag feldolgozása során azonban ezt a fázist a bodrogkeresztúri kultúrából folyamatosan átfejlődő hunyadihalmi kultúra jellemzőjeként értékeli. A két kultúra elterjedési területének azonossága miatt elveti azt a nézetet, miszerint egy idegen gyökerű új kultúra párhuzamosan élne a bodrogkeresztúri kultúra második (B) fázisával, hanem a hunyadihalmi kultúra helyi átfejlődését hangsúlyozza, melynek datálását a bodrogkeresztúri kultúra ideje utánra teszi (*Patay* 1987, 113–114; *Patay* 1995, 110). A közös fázis meglétét Ő sem tagadja, csak másként interpretálja. E fázishoz sorolhatjuk a basatanyai (*Bognár-Kutzián* 1963) a pusztaiásvánházi (*Hillebrand* 1929) és a tiszavalk-kenderföldeki (*Patay* 1978) temető legfiatalabb sírjait. Ugyancsak a bodrogkeresztúri–hunyadihalmi átmeneti időszakhoz köti a tárgyalt edényt az a tény, hogy a hunyadihalmi kultúra életének második szakaszára nem jellemezőek az itt párhuzamként említett karéjos peremű, szögletes edények (*Horváth* 1990, 89). A korongos ta-

⁵ Ez az edénytípus gyakori a bodrogkeresztúri kultúra leletegyütteseiben, összefoglalóan, példákkal illusztrálva lásd: *Patay* 1975, 23.

⁶ Lásd az előző jegyzet!

⁷ A Lažňany-csoportot összefoglalója Šiška és Kalicz Nándor is a hunyadihalmi csoporttal egykorú és rokon anyagi műveltségnek tartja (*Kalicz* 1980, 51).

⁸ A tiszakeszi-fáykeri lelőhelyet a publikálás során a bodrogkeresztúri kultúra idejének elejére keletezte a szerző (*Patay* 1957, 39), a 22. sír edényét a kultúra összefoglalása során viszont Bognár-Kutzián Ida véleménye alapján a hunyadihalmi csoporttal való kapcsolat bizonyítékának tekinti (*Patay* 1975, 29).

padású fülekkel ellátott edények vizsgálata alkalmával Horváth László András a hunyadihalmi csoport leleteinek megjelenését a Bodrogkeresztúr–Balaton–Lásinja I időszak utánra teszi, melyet azonban egy új, a késő rézkor irányába mutató egységesedési időszak első jeleként értékel, mely élesen elválnak az azt megelőző korszaktól. A bodrogkeresztúri kultúrában megjelenő – és általában a hunyadihalmi csoporthoz kötött – korongos tapadású füleket egy szélesebb ún. Scheibenhenkel-periódushoz köti, melynek időtartama jóval túlnyúlik a hunyadihalmi kultúra életén (Horváth 1994).

A kárpát-medencei javarézkor kultúráira a figurális ábrázolás nem igazán jellemző. Állatfej alakú edényfedők, bütykök és négylábú edények képviselik ezt a kört (Kalicz 1980, 55; Kalicz 1998; Patay 1989). A zoomorf fogantyúk és a négy láb között összefüggést feltételez Patay Pál (Patay 1975, 23), mivel ezek megjelenhetnek közösen is egy edényen (Tiszakeszi-Fáykert 22. sír: Patay 1957, 36, IV. tábla 1).

Ezek a használati edények kiegészítőikkel együtt (fedők, fogantyúk, lábak) olyan elvont állatábrázolások, mely esetekben a modellállat nem meghatározható.

A vizsgált tárgy részben e négylábú, állatokra utaló edényművészeti körhöz, részben a négyszögletes, karéjos peremű edények köréhez köthető. Konkrét állatábrázolásnak nem tekinthető.

Természetesen egy szórvány edény nem határozza meg a lelőhely teljes rézkori anyagának kronológiai besorolását, de a vizsgált tárgyat sajátosságai és párhuzamai – egyedi jellemzőit leszámítva – a közös bodrogkeresztúri–hunyadihalmi korszakba utalják.

A lelőhely 32., rézkori gödréből előkerült állatcsont-anyag radiokarbon vizsgálatának eredményei a következők⁹:

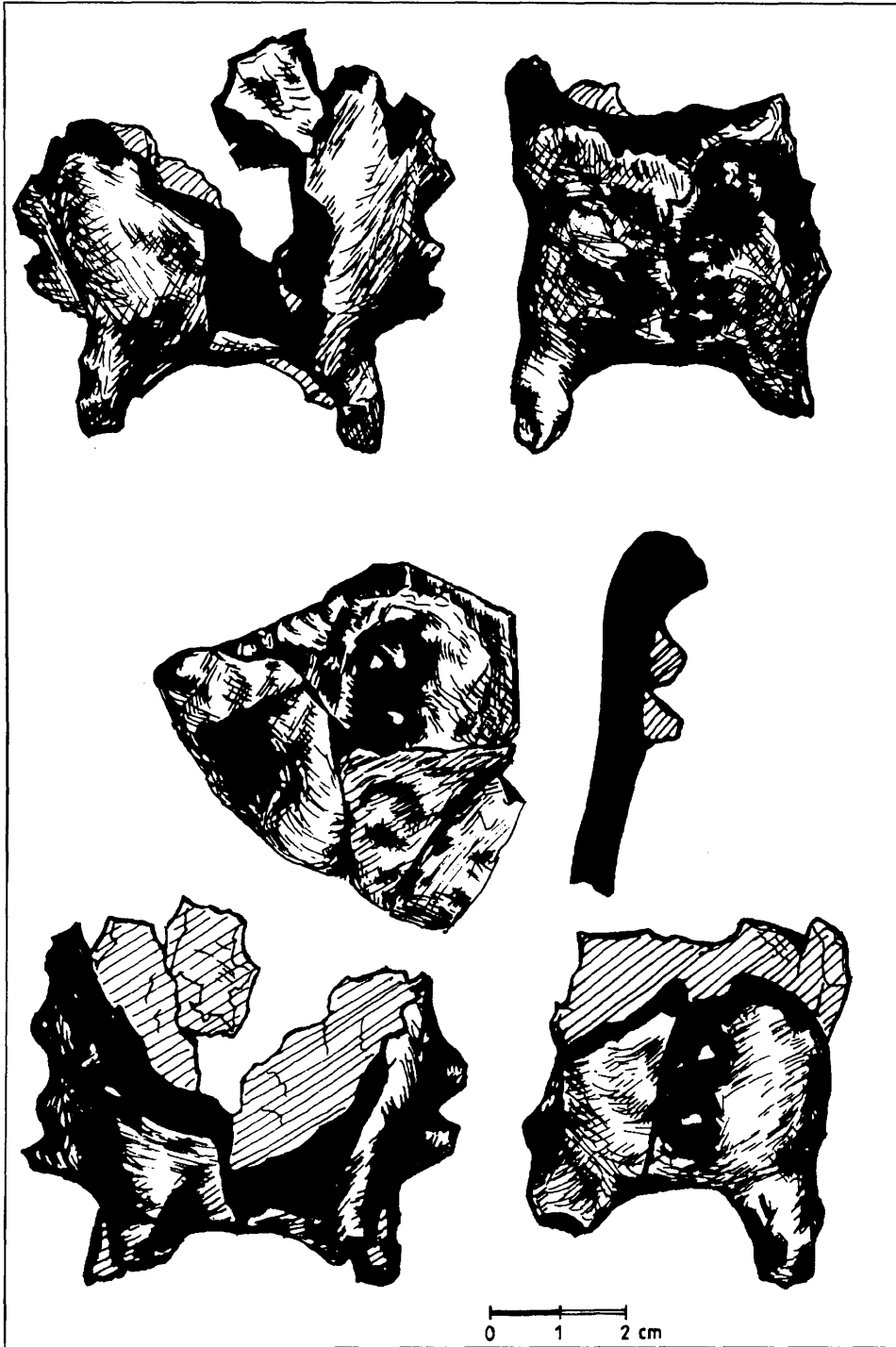
deb-3855 Konvencionális radiokarbon kor BP 5032 +- 59

1 σ cal BC 3934 (3798) 3748

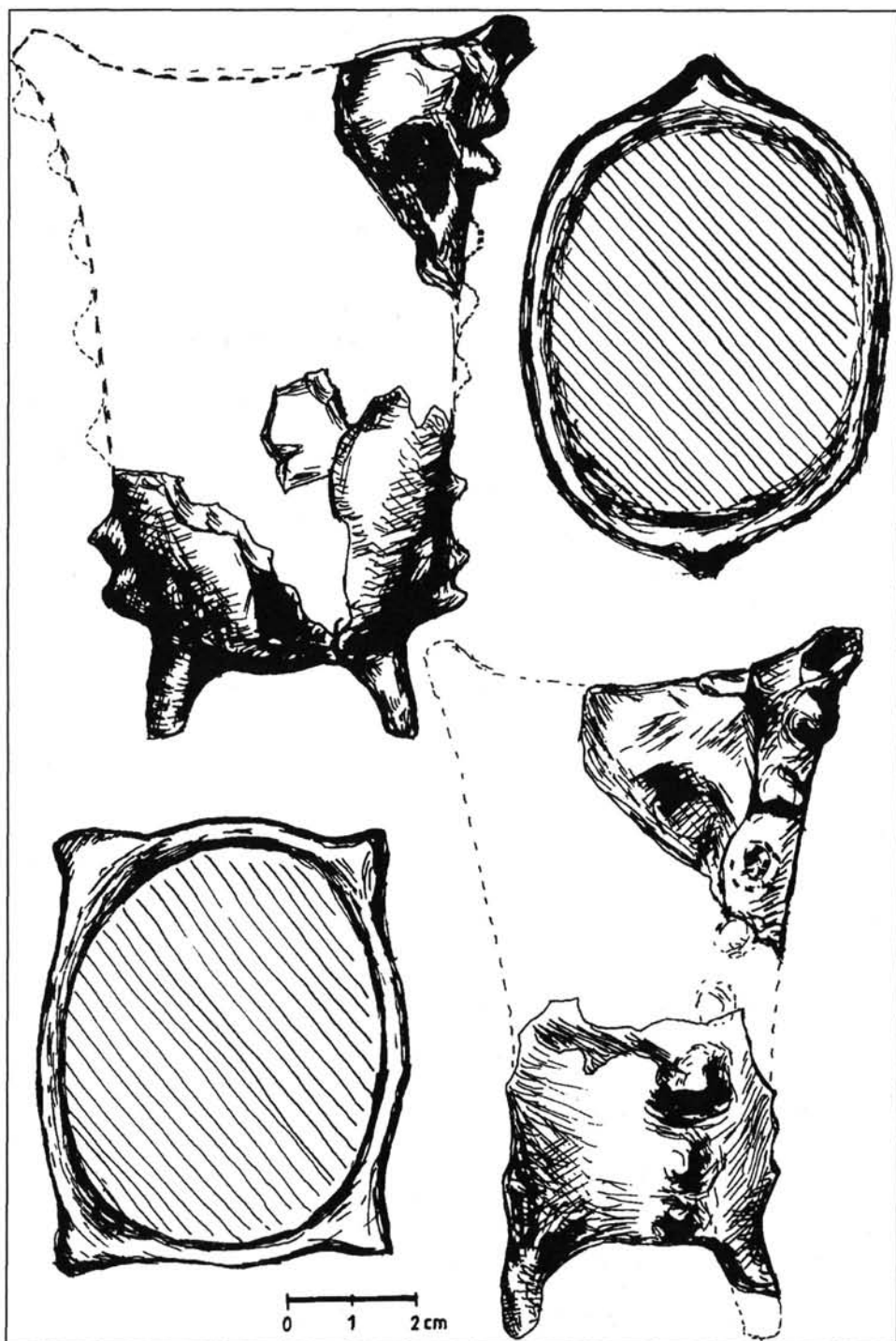
2 σ cal BC 3954 (3798) 3684

E konvencionális és kalibrált adatok a basatanyai középső rézkori sírokban mért C14 adatok intervallumának középtájára esnek (Bognár-Kutzián 1985, 294, 296; Forenbacher 237–238), vagyis beleillenek abba a korszakba, melyet a bemutatott edény párhuzamainak vizsgálata során felrajzoltunk.

⁹ A vizsgálatot az MTA Atommag Kutató Intézete, dr. Hertelendi Ede végezte el.

1. kép. M3 17-es lelőhely, szóróvány

2. kép. A tárgy rekonstrukciós lehetőségei

IRODALOM

Bánffy, E.

1997 Cult objects of the neolithic Lengyel Culture. Connections and Interpretation. *Archeolingua Series Minor* 7 (1985).

P. Barna, J.

1999 Zoomorphic vessel from the Lengyel culture in Balatonmagyaród-Kápolnapuszta. *Ősrégészeti levelek* 1. 9–14.

Bognár-Kutzián, I.

1963 The Copper Age Cemetery of Tiszapolgár-Basatanya. *ArchHung* 42.

1969 Probleme der mittleren Kupferzeit im Karpatenbecken. *Štud Zvesti* 17. 31–60.

1972 The Early Copper Age Tiszapolgár Culture in the Carpathian basin *ArchHung* 48.

1973 The relationship between the Bodrogkeresztúr and the Baden Cultures. *Symposium der Badener Kultur*. Bratislava. 31–50.

1973a The beginning and position of the Copper Age in the Carpatho-Pannonian Region. *Actes Beograd, Toma* 2. 300–316.

1985 Contributions to the Prehistoric Chronology of Hungary. *MittArchInst* 14. 293–298.

Fischl K.

1995 Előzetes jelentés a Csörsz-árok kutatásáról Csincsen. – Vorbericht über die Forschung des Csörsz Grabens bei Csincse. – Predvarityelnij referat ob izsledovanyijah kanavi-Csörsza v Csincse. *SMK* 11. 33–46.

Forenbacher, S.

1993 Radiocarbon dates and absolute chronology of the central European Early Bronze Age. *Antiquity* 67. 218–256.

Hillebrand J.

1929 A pusztaistvánházi kora rézkori temető. – Das frühkupferzeitliche Gräberfeld von Pusztaistvánháza. *ArchHung* 4.

Horváth, L. A.

1990 Beziehungen zwischen der Tiefebene und Transdanubien in der mittleren Kupferzeit. – Kapcsolatok az Alföld és a Dunántúl között a középső rézkor folyamán. *Zalai Múzeum* 2. 81–100.

1994 Beiträge zur Chronologie der mittleren Kupferzeit in der Grossen Ungarischen Tiefebene. *Acta ArchHung* 46. 73–105.

Kalicz N.

1980 Újabb adatok a rézkori hunyadihalmi csoport időrendjéhez. *SZMMÉ* 1979–80. 43–58.

1998 Figürliche Kunst und bemalte Karamik aus dem Neolithikum Westungarns. *Archeolingua, Series Minor* 10 (1998).

Patay P.

1957 Rézkori temető Tiszakeszin. – Gräberfeld aus der Kupferzeit bei Tiszakeszi. *HOMÉ* 1. 31–44.

1975 Die hochkupferzeitliche Bodrogkeresztúr-Kultur. *BRGK* 55 (1974) 1–71.

1978 Das kupferzeitliche Gräberfeld von Tiszavalk-Kenderföldek. *Fontes ArchHung*

- 1979 A tiszavalk-tetesi rézkori temető és telep. II. A telep. – Kupferzeitliches Gräberfeld und Siedlung von Tiszavalk-Tetes. II. Die Siedlung. *FolArch* 30. 27–53.
- 1987 A tiszalúc-sarkadi rézkori telep ásatásának eddigi eredményei. – Bisherige Ergebnisse der Ausgrabung in der kupferzeitlichen Siedlung von Tiszalúc-Sarkad. *FolArch* 38. 89–120.
- 1989 Beiträge zur Kunst der Kupferzeit. *MAGW* 118–119 (1988–1989) 33–43.
- 1995 Die kupferzeitliche Siedlung Tiszalúc-Sarkad und die Hunyadi-halom-Kultur. *IPH* VII. 107–115.

Roman, P.

- 1971 Strukturänderungen des Endäneolithikums im Donau-Karpaten-Raum. *Dacia* 15. 31–169.

Raczky P.

- 1974 A lengyeli-kultúra legkésőbbi szakaszának leletei a Dunántúlon. – Funde der spätesten Phase der Lengyel-Kultur in Westungarn. *ArchÉrt* 101. 185–210.

Šiška, S.

- 1972 Gräberfelder der Lažňany-Gruppe in der Slowakei. *SlovArch* 20. 107–175.

ZOOMORFIC VESSEL FROM THE COPPER AGE FOUND AT CSINCSE

As a sporadic find on the rescue excavations of the freeway M3 the following object was found at the limit of administration of the villages called Csincse and Gelej, on the site number 17. The surface was frayed, its body was slimmed with rubbles of crocks and burnt to brownish and grey stained, and it had four legs. Two of them were intact, the rest broken. Its body had a shape of a frustrum of pyramid. All sides were fragmentary. On the shorter ones some vertical but slanted, tiny, layed-on row of knots can be seen. The edge of the dish is direct, and at the end(s) of the row(s) of knots is ending in a peak (see picture nr.1., 1-3.). According to the remains two reconstruction models are possible (see picture nr.2., 1-2).

In comparison with its parallels (Tiszakeszi-Fáykert grave 21., *Patay* 1957, 35, IV.3., Tiszavalk-Kenderföldek grave 57 and sporadic find: *Patay* 1978, 33-34, 60, Abb. 54, Taf. XVII/6, Sebastovce grave 39: *Šiška* 1972, Abb. 31/3, Taf. IX/1) the object can be connected to the legged-pottery of the Bodrogkeresztúr Culture and to the four-cornered, sliced edged pottery of the Hunyadihalom Culture. Because of these its classifying of cronology might be put on the two cultures mentioned above which has a very different historical interpretation (*Bognár-Kutzián* 1972, 194-209, *Bognár-Kutzián* 1973, 32-38, 44-49, *Bognár-Kutzián* 1973a, 306-309, 313-314, *Patay* 1978, 113-114, *Patay* 1995, 110, *Horváth* 1994).

In the pit number 32 from the Copper Age some animal bones were found. The results of the Ra-C made out of it are:

- deb-3855 Conventional Ra-C age BP 5032+-59
 1 σ cal BC 3934 (3798) 3748
 2 σ cal BC 3954 (3798) 3684

These conventional and calibrated data are equal to the middle interval of the Ca-R results of Basatanya graves from the Middle Copper Age (*Bognár-Kutzián* 1985, 294, 296, *Forenbacher* 237-238), that means they fit to the age which we had presented while examining the parallels of our vessel.

*P. Klára Fischl–Zsolt Holló–György Lengyel
–Petra Lugosi–Tamás Szűcs*

AZ ALFÖLDI VONALDÍSZES KERÁMIA FELSŐVADÁSZ-VÁRDOMB LELŐHELYÉN FELTÁRT KETTŐS TEMETKEZÉSÉNEK EMBERTANI LELETEI

K. ZOFFMANN ZSUZSANNA

I. BEVEZETÉS

Az északkelet-magyarországi Felsővadász-Várdomb lelőhelyen folyó ásatások során, 1973-ban, egy kettős sír került feltárássra, amelyben egymás fölött, alig néhány centiméteres földréteggel elválasztva, két zsugorított csontváz feküdt (*Losits-Koós* 1984). A temetkezés, a régészeti adatok szerint, az alföldi Vonaldíszes kerámia (AVK) ún. Bükkicsoportjába sorolható.

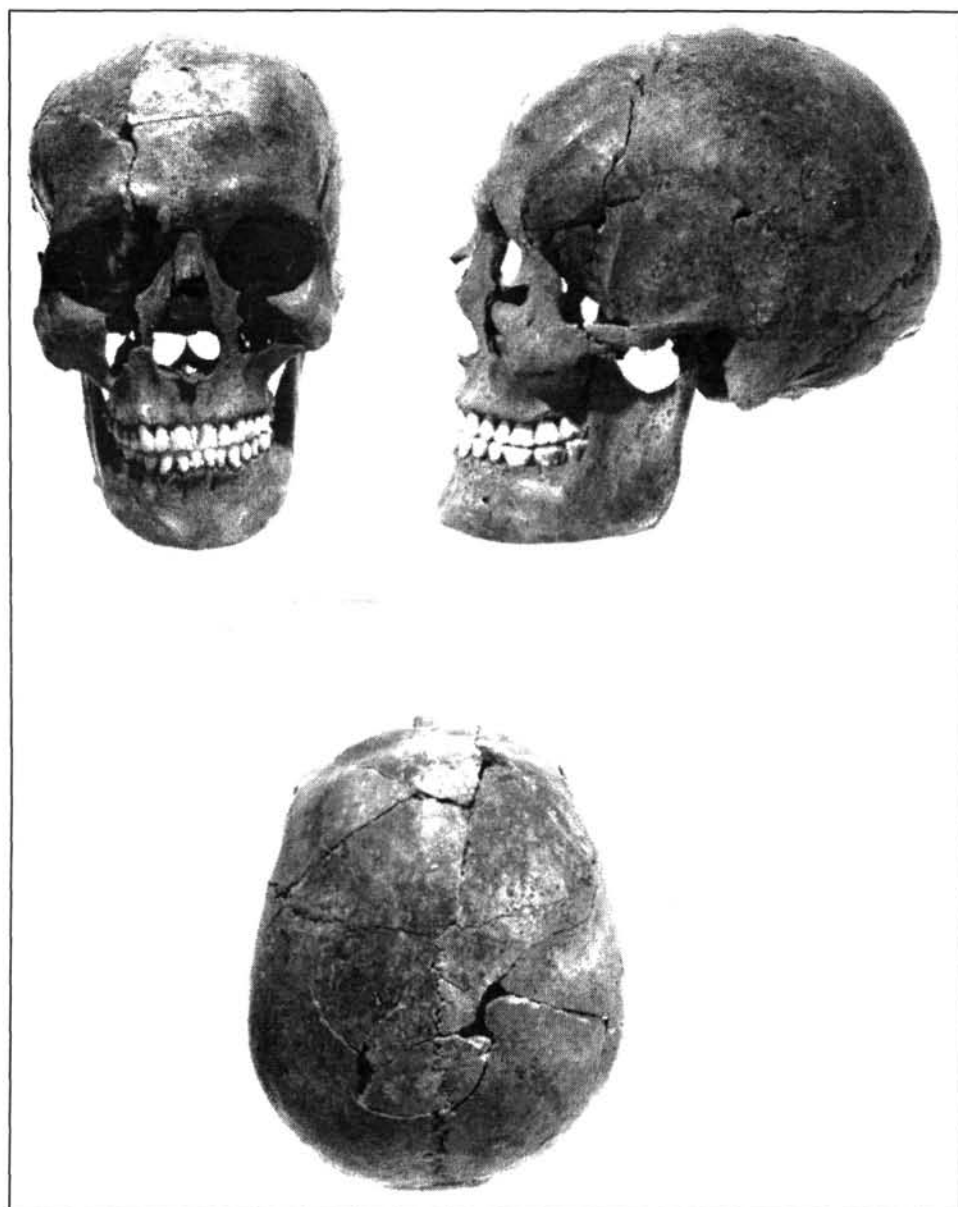
Az igen jó megtartású csontvázak embertani feldolgozása s az adatok előzetes ismertetése már korábban megtörtént (*Zoffmann* 1992), a részletes közlésre azonban csak most nyílt lehetőség.¹ Az embertani analízis során *Éry-Kralovánszky-Nemeskéri* 1963, *Nemeskéri-Harsányi-Acsádi* 1960, *Martin* 1924, *Manouvrier* 1893, *Pearson* 1899, és *Breitinger* 1938 módszerei kerültek felhasználásra. A leletek leírásakor, valamint az AVK-populáció tipológiai jellemzésekor, a metrikus adatok kategóriáinak meghatározásánál alapul *Aleksejev-Debec* (1964) kategóriabeosztásai szolgáltak. A statisztikai analízis *Penrose* (1954) módszere alapján történt.

II. A LELETEK LEÍRÁSA

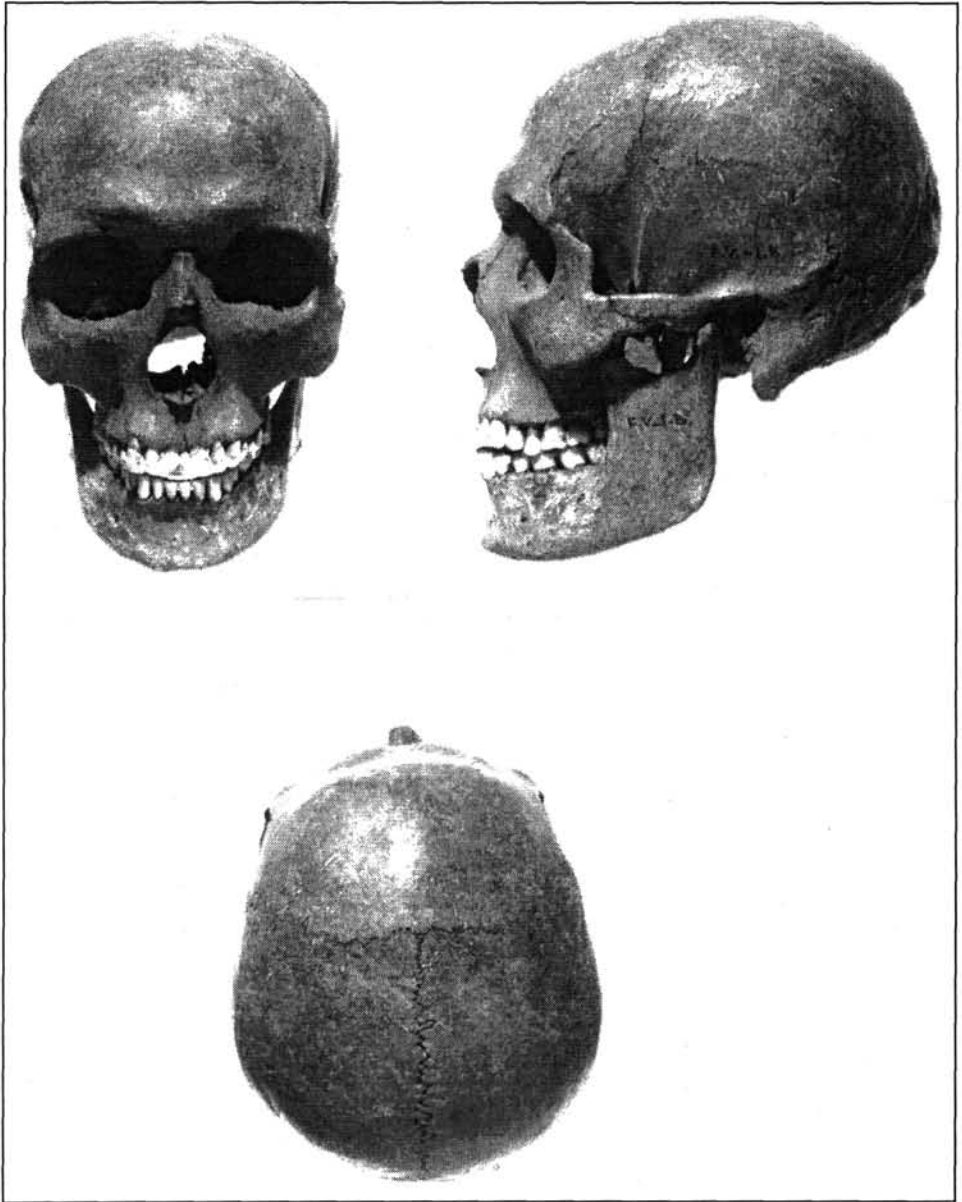
1/A váz – 31–37 éves férfi. A kifejezetten robusztus koponya a metrikus adatok szerint hosszú, középszéles, magas, meso-ortho-metriokran, aristenkephal; a homlok középszéles, metriometop indexű. Az arc, illetve felsőarc közép- és magas, középszéles, az indexek értékei a mesoleptomorph kategóriák határán vannak. Az orbita chamaekonch, az orr leptorrhin kategóriájú. – A vázcsontok robuszticitása ugyancsak jelentős, a számított testmagasság a nagy kategóriába esik. – A csontokon erőszakos hallal okára utaló nyom, vagy más kóros elváltozás nyoma nem volt megfigyelhető, a 36 megőrződött fogon caries nincs. A fogak abráziója I fokozatú.

1/B váz – 23–27 éves férfi. Az ugyancsak robusztus koponya rövid, széles, közép- és magas, brachy-ortho-tapeinokran, euenkephal; a homlok széles, eurymetop. Az arc széles, csaknem igen széles, magas, mesoprosop, a felsőarc indexe ezúttal is a mesen és lepten kategóriák határán van. Az orbita chamae-hyperchamaekonch, az orr indexe mesorrhin kategóriájú. – A robusztus vázcsontok alapján számított testmagasság valamennyi számítási módszer szerint a nagy kategóriába esik. – Kóros elváltozás a robusztus vázcsontokon nem volt észlelhető, a megőrződött 36 fogon caries nincs. A fogak abráziója I fokozatú.

¹ Ezt a lehetőséget ezúttal is szeretném megköszönni Koós Judit régésznek.

1. tábla. 1/A koponya, adultus férfi

2. tábla. 1/B koponya, adultus férfi

III. AZ AVK-POPULÁCIÓ TAXONÓMIAI JELLEMZÉSE

Az AVK népesség embertani jellemzésére az irodalomban már többször is sor került.

Nemeskéri 1961-ben, a Bükk-csoport népességének eredetét vizsgálva, körükben, a preneolitikus „*Homo sapiens fossilis*” továbbélését bizonyító, *archaikus, robusztus típus* jelenlétére hívta fel a figyelmet (*Nemeskéri* 1961).

Szathmáry 1978-ban a taxonómiai heterogenitást hangsúlyozva megállapította, hogy az archaikus, robusztus variáns párhuzamai észak felé mutatnak, de a típus ismert a Duna felső folyása mellől és Kelet-Romániából is, viszont hiányzik Közép-Balkán késő mezolitikumából és kora-neolitikumából (*Szathmáry* 1978, 1978–79). A leletek között megtalálható *gracilis komponens* *Szathmáry* szerint a Körös-populáció típusával mutat egyezést, úgyhogy szerinte ez a tény a Körös-csoport genetikai továbbélésére utal (*Szathmáry* 1978).

Az autochton, késő mezolitikus alapokra visszavezethető eury-dolichomorph variáns egy része – ugyancsak *Szathmáry* (1982) szerint – Kelet-Európa mezolitikumának általánosan elterjedt típusához tartozik, másik része azonban a Vaskapu térségének Lepensi Vir kultúrabeli populációjához köthető.

További leletek előkerülése három csoport elkülönítését tette lehetővé (*Zoffmann* 1983–84): 1. robusztus, magas termetű eury-dolichomorph, 2. mérsékelt robusztus, magas termetű leptodolichomorph, 3. gracilis, alacsony termetű eurydolichomorph variáns.

A legutóbbi vizsgálat szerint a magas arccal rendelkező eury-morph variáns, amely feltehetően preneolitikus előzményekre vezethető vissza, a kultúra északi területén dominál, míg a Körös-populációból ismert gracilizált, alacsony arcú eury-morph variáns főleg a Körösök vidékén jelentkezik, együttesen a Körös-kultúrában ugyancsak ismert, magas arcú leptomorph variánssal (*Zoffmann* 1992). Ez utóbbiba sorolhatók egyébként kivétel nélkül az AVK kései fázisának Tisza–Maros régióbeli leletei is. Kellő mennyiségű lelet hiányában sem akkor (*Zoffmann* 1992), sem most nem lehet eldönteni, hogy a variánsok Körös és AVK-beli közös előfordulása vajon e két népesség közös preneolitikus eredetét, vagy a Körös-populáció bizonyos csoportjainak AVK periódusban való továbbélését jelenti-e (*Zoffmann* 1992, 1994).

A metrikus adatok összehasonlításán alapuló egy másik vizsgálat nyomán feltételezhetővé vált, hogy az archaikus, robusztus formákat reprezentáló AVK-populációval szemben, a közép-európai Vonaldíszes kerámia képviselőinek körében ugyanezen(?) alaptípusok gracilizációja már jóval előrehaladottabb volt, viszont ugyanakkor felvetődött a kérdés, hogy az AVK köréből egyelőre hiányzó, alacsony-keskeny arcú, leptomorph típusnak a közép-európai Vonaldíszes populációban való jelenléte vajon egy, a Kárpát-medence keleti térfelében e periódusban ismeretlen variánsra utal-e (*Zoffmann* 1992a).

IV. A PENROSE-FÉLE DISTANCIA ANALÍZIS EREDMÉNYEI

Kellő mennyiségű leletanyag hiányában az AVK-sorozat a Penrose-módszerrel történő összehasonlítására sokáig csak a teljes AVK-periódus valamennyi csoportjának (korai, klasszikus AVK, Tiszadobi-, Bükki-, Esztári- és Szakálhádi-csoportok összevont sorozata – a továbbiakban Σ AVK – összevonásával nyílt lehetőség. Ezen analízisek (*Zoffmann* 1990, 1992) alapján le lehetett szögezni egyrészt, hogy a Σ AVK és más Vo-

naldízes sorozat között (közép-európai és nyugati sorozatok a mai Csehország és Németország területéről) nincs szignifikáns kapcsolat, másrészt viszont, hogy szignifikáns kapcsolat mutatkozik a Σ AVK és a Körös-Starcevo-Cris (KSC) kultúrkomplexum sorozatai között, ami ismét csak egyes csoportjaik biológiai rokonságára (Körös-csoportok továbbélése, vagy közös eredet) utal. Ugyanakkor az analízis eredményei a Σ AVK populáció keleti kapcsolatait is jelezték.

Az embertani leletanyag számszerű megnövekedésével lehetővé vált nemcsak a Penrose-analízis megismétlése egy immár nagyobb esetszámú, összesített AVK sorozattal (6. táblázat: Σ AVK), hanem leválasztva a déli, korban legfiatalabb és embertanilag is elkülönülő Esztári- és Szakálhái-csoport leleteit, egy csupán a korai, klasszikus AVK, a Tiszadobi- és a Bükkhái-csoport leleteire korlátozódó sorozatnak (6. táblázat: „Korai AVK-csoportok”) a Penrose-elemzésbe való bevonása is. Az eredmények azt mutatják, hogy a szignifikáns Penrose-kapcsolatok ez utóbbi sorozat esetében csak az ukrajnai bronzkori sorozatokkal ismétlődtek meg, feltételezhető tehát egyrészt, hogy a KSC-vel, a Boian-kultúrabeli Cernica-val, valamint a Zlota-kultúra sorozatával mutatkozó Σ AVK szignifikancia a szakálhái leletek szerepeltetésével lehet kapcsolatban, elhagyásukkal ugyanis a szignifikancia megszűnik. Másrészt viszont a bronzkori sorozatok alapján ismételtlen csak le lehet szögezni, hogy az AVK populációnak, s ezen belül a korai, illetve északi területén élt csoportjainak biológiai kapcsolatai mindenféleképpen a Kárpátoktól kelet felé mutatnak, feltehetően egy olyan kora neolitikus (késő mezolitikus?) populáció, népcsoport felé, melynek embertani sorozata a jelen Penrose-analízisben (lelethiány miatt?) nem szerepel. Ugyanakkor érdemes ismételtlen leszögezni, hogy a dunántúli neolitikus sorozatokkal szignifikáns Penrose-kapcsolatban álló és az AVK-t időben és térben követő Tiszai kultúra sorozatával sem az összesített Σ AVK, sem a korábbi leletekre korlátozódó sorozat nem mutat azonosságot. Az analízisben ugyancsak szereplő Σ AVK férfi sorozat (6. táblázat) ugyan az analízis természetéből fakadóan nem jelez 0,1%-os szignifikancia szintű eredményt, egyetlen 1,0% szignifikancia-szint alatti eredmény azonban e sorozat esetében is ukrajnai, az adott esetben az időben meglehetősen távoli Katakomba-kultúra sorozatával kapcsolatban jelentkezik ($CR^2 = 0,175 \quad 99,5 > P > 99,0$).

V. ÖSSZEGEZÉS

Az AVK-populációról írt eddigi embertani adatokat, eredményeket figyelembe véve megállapítható, hogy:

1. Az AVK-populáció taxonómiaiilag valamennyi szerző szerint heterogén.
2. Az elterjedési terület északi részén, a korai csoportokban egy robusztus, magas arcú eurymorph variáns dominált, míg a Körösök vidékén, főként a késői, Szakálhái-csoportban egy magas arcú, leptomorph variáns a leggyakoribb, párhuzamosan előfordulva itt, egy gracilizált, alacsony arcú eurymorph variánssal.
3. A korai csoportokban egy helyi, vagy a Kárpátoktól kelet– délkeletről származó komponens, a kései csoportokban viszont egy, a Körös-populációval közös komponens figyelhető meg, utalva evvel a kései népcsoportok összetett eredetére.
4. Egyértelműnek tűnik, hogy az AVK-populáció és Közép-, valamint Nyugat-Európa egyéb Vonaldízes népcsoportjai között közvetlen biológiai kapcsolat nem létezett.

1. táblázat: Felsővadász-Várdomb, fontosabb agykoponya-méreték

MARTIN-számok	I/A férfi	I/B férfi
1.	185	177
5.	109?	97
7.	40	36
8.	144?	147
9.	98	107
10.	124	127
11.	127?	132
12.	113?	117
13.	106?	108
16.	–	–
17.	139?	133
20.	117	114
23.	533?	523
24.	322?	321
25.	369	364
26.	107	106
27.	124	133
28.	124	111
29.	107	106
30.	110	111
31.	104	93
38. (M.17.)	1525?	1459
38. (M.20.)	1497?	1440

2. táblázat: Felsővadász-Várdomb, fontosabb arckoponya-méreték

MARTIN-számok	I/A férfi	I/B férfi
40.	99?	96
42.	122?	115
43.	107	117
44.	99	106
45.	135?	141
46.	98	105?
47.	123	127
48.	74	77
50.	23	24
51.d.	42	44
51.s.	42	43
52.d.	–	33
52.s.	33?	33,5
54.	26	27
55.	56	56
57.	11	10
60.	52	57
61.	64	66
62.	47?	49?
63.	41	39?
65.	–	131
66.	–	107
69.	31	32
70.	73	68
71.	35	38

3. táblázat: Felsővadász-Várdomb, fontosabb koponyaindexek

MARTIN-számok	1/A férfi	1/B férfi
8/1	77,8?	83,1
17/1	75,1?	75,1
17/8	96,5	90,5
20/1	63,2	64,4
20/8	81,3?	77,6
9/8	68,1?	72,8
47/45	91,1?	90,1
48/45	54,8?	54,6
52/51	78,6?	77,9
54/55	46,4	48,2

4. táblázat: Felsővadász-Várdomb, fontosabb vázcsontméretek

MARTIN-számok	1/A		1/B	
	d.	s.	d.	s.
CLAVICULA:				
1.	–	–	170	171
6.	40	42	42	43
HUMERUS:				
1.	329	–	329	333
2.	326	–	327	330
4.	65	65?	–	65
5.	24	22	24	24
6.	18	18	20	20
7a.	70	69	72	73
10.	50	–	49	49
RADIUS:				
1.	260	–	266	–
4.	17	16	17	17
5.	13	12	13	13
ULNA:				
1.	279	–	290	–
11.	17	17	18	17
12.	14	14	15	15
FEMUR:				
1.	462	465	479	474
2.	458	464	475	470
6.	31	33	36	36
7.	25	26	26	27
9.	34	36	36	35
10	25	25	28	30
19	49	47?	49	49
TIBIA:				
1.	382	384	402	403
1B	386!	381	401	404
8a	38	38	42	41
9a	25	25	29	27
FIBULA:				
1.	–	–	404	–

5. táblázat: Felsővadász-Várdomb, számított testmagassági adatok

Módszer	1/A férfi	1/B férfi
MANOUVRIER	1705	1741
PEARSON	1689	1706
BREITINGER	1712	1729

6. táblázat: A korai AVK-csoportok (korai, klasszikus, Tiszadob- és Bükk-csoport) összevont koponyasorozatainak főbb paraméterei²

MARTIN- számok	férfiak		nők	
	x(n)	s	x(n)	s
1.	184,1(13)	7,92	180,3(6)	–
8.	141,4(10)	3,27	135,0(8)	–
9.	99,9(9)	–	94,3(7)	–
17.	139,0(3)	–	131,3(3)	–
20.	117,1(11)	5,07	115,6(5)	–
45.	138,6(5)	–	132,5(2)	–
47.	121,5(6)	–	112,0(2)	–
48.	71,0(6)	–	63,5(2)	–
51.	41,9(6)	–	40,0(2)	–
52.	32,8(6)	–	31,5(2)	–
54.	26,1(8)	–	24,0(3)	–
55.	53,6(6)	–	42,3(4)	–
66.	104,4(5)	–	93,0(4)	–

7. táblázat: Az összesített AVK (Σ AVK) koponyasorozatok főbb paraméterei³

MARTIN- számok	férfiak		nők	
	x(n)	s	x(n)	s
1.	186,3(21)	7,03	180,9(10)	6,64
8.	140,6(20)	4,84	135,5(13)	4,84
9.	100,2(18)	3,98	93,5(13)	4,67
17.	140,8(6)	–	134,5(6)	–
20.	119,3(17)	5,59	115,8(9)	–
45.	136,3(7)	–	125,3(4)	–
47.	121,4(9)	–	112,7(3)	–
48.	70,0(10)	3,71	64,7(3)	–
51.	42,2(8)	–	38,9(4)	–
52.	33,3(8)	–	31,5(4)	–
54.	26,3(11)	1,71	24,0(4)	–
55.	52,5(10)	2,97	46,0(5)	–
66.	104,1(9)	–	94,2(5)	–

² Az ún. „Korai AVK sorozat” leleteinek lelőhelyei: Békés-Déló (Zoffmann 1983–84), Felsővadász-Várdomb (Zoffmann 1992), Füzesabony-Gubakút (Zoffmann, közöletl.), Mezőberény-Laposi kertek alja (Zoffmann 1992), Miskolc-Büdöspeszt (Bartucz 1916), Miskolc-Hillebrand bg. (Szathmáry 1976), Sarisske Michalány (Jakab 1982, 1986, 1988), Tiszalök-Hajnalos (Szathmáry 1989), Tiszalúc-Sarkadpuszta (Zoffmann 1992, 1996), Tiszavasvári-Köztemető (Szathmáry 1989), Vadna (Szathmáry 1982), Zaránk (Szathmáry 1978–79).

³ A Σ AVK-sorozatban szereplő leletek lelőhelyei: Berettyószentmárton-Morotva (Szathmáry 1978), Békés-Déló (Zoffmann 1983–84), Békés-Povádzug (Lipták-Farkas 1967), Csanytelek-újhalastó (Zoffmann 1992), Csongrád-Bokrospuszta (Zoffmann 1992), Endrőd (Gyomaendrőd) 35. (Zoffmann 1992), Felsővadász-Várdomb (Zoffmann 1992), Füzesabony-Gubakút (Zoffmann, közöletl.), Füzesgyarmat-Egyeszug (Zoffmann, közöletl.), Füzesgyarmat-Kéktódúlló (Zoffmann, közöletl.), Körösladány-Kengyelkőz (Zoffmann 1989), Mezőberény-Laposi kertek alja (Zoffmann 1992), Miskolc-Büdöspeszt (Bartucz 1916), Miskolc-Hillebrand bg. (Szathmáry 1976), Sarisske Michalány (Jakab 1982, 1986, 1988), Tiszalök-Hajnalos (Szathmáry 1989), Tiszalúc-Sarkadpuszta (Zoffmann 1992, 1996), Tiszavasvári-Köztemető (Szathmáry 1989), Vadna (Szathmáry 1982), Zaránk (Szathmáry 1978–79), Zsáka-Vizesi tanya (Szathmáry–Nemeskéri 1975).

8. táblázat: A Penrose-analízis eredményei (C_R^2 -értékek): neolitikus sorozatok
(f = férfiak, n = nők)

Sorozatok	Korai AVK sorozat f + n	Σ AVK f + n	Σ AVK f
Afanasevo k. (Minuszinszk-m.)	0,206	0,327	
Fésűsgödrös k. (Baltikum)	0,223	0,331	0,414
Afanasevo k. (Altájvidék)	0,246	0,327	0,343
Zlota k.	0,269	0,159	0,244
Dereivka, Dnjepro-Donjec k.	0,319	0,373	0,449
Körös + Starcevo + Cris k.	0,320	0,210	
Lepenski Vir k.	0,333	0,307	0,233
Körös + Cris k.	0,345	0,158	
Isnello, eneolit.	0,368	0,244	0,285
Tripolje k.	0,377	0,255	
Vlasac, Lepenski Vir k.	0,409	0,325	0,256
Gömbamfórás k.	0,420	0,212	0,250
Brzesc Kujawski, Jordanovo k.	0,424	0,255	0,318
Cernica, Boian k.	0,437	0,147	0,259
Zsinegdíszes k. (Lengyelo.)	0,437	0,236	
Bilcze Zlote, Tripolje k.	0,440	0,227	0,282
Vovnigi, Dnjepro-Donjec k.	0,459	0,538	0,576
Lengyeli k. (Alsó-Ausztria)	0,474	0,194	
Nea Nikomedeia, neolit.	0,478	0,274	
Rinaldone k.	0,483	0,270	0,353
Balanovo k.	0,510	0,343	0,447
Starcevo k.	0,512	0,491	
Schönstedt, Walternienburg k.	0,514	0,223	0,389
Lengyeli k. (D-Dunántúl)	0,520	0,219	0,441
Neolit + EH (Görögö.)	0,525	0,306	0,379
Trója I-V. neolit.	0,546	0,287	
Baden + Kostolac + Cotofeni k.	0,547	0,321	0,390
Vaso a Bocca Quadrata k.	0,548	0,236	0,374
Neolit + rézkor (Anatólia)	0,551	0,339	0,444
Ruse, Gumelnica k.	0,561	0,265	0,404
Srednji Stog 2. k.	0,562	0,489	0,519
Fatjanovo k.	0,568	0,488	0,521
Rössen + Hinkelstein k.	0,586	0,303	0,310
Nikolskoje, Dnjepro-Donjec k.	0,627	0,770	
Lengyeli k. (Kárpát-medence)	0,630	0,294	0,574
Σ Lengyeli k. (D-Dunántúl)	0,632	0,305	0,573
Barmaz, Cortailod k.	0,652	0,382	0,620
Vonaldíszes k. (Közép-Európa)	0,672	0,326	
ATUbaid, neolit.	0,680	0,340	
Tiszai k.	0,685	0,369	
Sondershausen, Vonaldíszes	0,692	0,311	0,299
Zsinegdíszes k. (Németo.)	0,705	0,341	
Bruchstedt, Vonaldíszes k.	0,717	0,392	
Bodrogkeresztúri k.	0,731	0,415	0,377
Zsinegdíszes k. (Cseho.)	0,743	0,418	
Mórágy-B1, Lengyeli k.	0,755	0,421	1,038
Vonaldíszes k. (Németo.)	0,832	0,500	0,789
Vonaldíszes k. (Cseho.)	0,836	0,418	
Volnoje, Dnjepro-Donjec k.	0,846	0,851	0,910
Hrtkovci-Gomolava, Vinca k.	0,876	0,408	
Aszód '97, Lengyeli k.	0,883	0,476	0,621
Tepe Hissar II., chalkolit.	0,974	0,630	0,837

9. táblázat: A Penrose-analízis eredményei C_R^2 -értékek): bronzkori sorozatok
(f = férfiak, n = nők)

Sorozatok	Korai AVK sorozat f + n	Σ AVK f + n	Σ AVK f
Katakomba k. (Ukrajna)	0,119	0,139	0,175
Gödörsíros k. (Ukrajna)	0,151	0,117	0,203
Andronovo k. (Ny-Kazahsztán)	0,170	0,153	
Σ Okkersíros k. (Ukrajna)	0,206	0,153	0,245
Gerendavázás k. (Alsó-Volga)	0,214	0,212	0,222
Katakomba k. (Alsó-Volga)	0,236	0,226	0,258
Gödörsíros k. (Alsó-Volga)	0,246	0,327	0,393
MH – LH–II. periódus (Görögö.)	0,282	0,273	0,381
Andronovo k. (Minuszinszk-m.)	0,295	0,444	0,538
Hainburg, Wieselburg k.	0,316	0,294	0,337
Haragedények (Németo.)	0,354	0,383	0,529
Csanytelek, Maros k.	0,354	0,349	
Franzhausen, Veterov k.	0,368	0,143	0,221
Mierzanowicze k.	0,380	0,138	0,281
Aunjetic k. (Közép-Németo.)	0,386	0,173	0,229
Σ Szőreg-C, Maros k.	0,392	0,209	0,363
LH–III. periódus (Görögö.)	0,429	0,334	0,406
Σ Maros-Perjámos k.	0,432	0,200	0,347
Battonya + Deszk–A–F, Maros k.	0,434	0,287	
Appennin bronzkor	0,459	0,376	0,365
Gerendavázás k. (Ukrajna)	0,460	0,250	0,300
Haragedények (Morvaország)	0,473	0,293	0,553
Hurbanovo k.	0,476	0,238	0,327
Szőreg-C 3. periódus, Maros k.	0,489	0,405	
Abasevo k.	0,491	0,547	0,493
Aunjetic k. (Morvaország)	0,493	0,166	0,396
Pitten, Halomsíros k.	0,516	0,306	
Szőreg-C 2. periódus	0,522	0,335	0,441
Bezdanjaca, japódok	0,542	0,299	0,483
Monteuoru k.	0,544	0,366	0,254
Tápé, Halomsíros k.	0,559	0,341	0,783
Lerna, bronzkor	0,565	0,451	0,547
Gemeinlebarn, Gemeinlebarn cs.	0,620	0,319	0,378
Mokrin, Maros k.	0,628	0,273	0,402
Aunjetic k. (Csehország)	0,633	0,290	0,468
Tepe Hissar III., bronzkor	0,640	0,396	0,495
Noua k.	0,669	0,346	
Grossbrembach, Aunjetic k.	0,691	0,384	0,472
Haragedények (Cseho.)	0,696	0,604	0,859
Szőreg-C 1. periódus, Maros k.	0,836	0,461	
Ciprusi bronzkor	0,838	0,747	0,768

IRODALOM

Aleksejev, V. P.–Debec, G. F.

1964 *Kraniometrija*. Moskva

Bartucz, L.

1916 A Büdöspest barlangban talált neolith-kori embercsontváz. – Das in der Höhle Büdöspest gefundene neolithische Menschenskelett. *Barlangkutatás* 4, 109–136. Miskolc–Hillebrand bg.

Breitinger, E.

1938 Zur Berechnung der Körperhöhe aus den langen Gliedmassenknochen. *Anthrop. Anz.* 14, 249–274.

Éry, K. K.–Kralovánszky, A.–Nemeskéri, J.

1963 Történeti népességek rekonstrukciójának reprezentációja. – A representative reconstruction of historic populations. *Anthrop. Közl.* 7, 41–90.

Jakab, J.

1982 Kostrové zvyšky ľúdu Bukovoherskej kultury zo Sarisske Michalian. – Skelettreste der Träger der Bükker Kultur aus Sarisske Michalany. *AVANS*, 109–110.

1986 Grundlegende anthropologische Charakteristik von Skeletten der Träger der Bükker Kultur. *Slov. Arch.* 34, 455–462.

1988 Antropologický rozbor kostry z neolitického hrobu v Sarisske Michalanoch. – Anthropologische Analyse des Skelettes aus einem neolithischen Grab in Sarisske Michalany. *AVANS* 64.

Lipták P.–Farkas Gy.

1967 A Békés-Povádzugi őskori és 10–12. századi temető csontvázanyagának embertani vizsgálata. – Anthropologische Untersuchung an den aus der Urzeit und aus dem 10–11 Jahrhundert stammenden Skelettmaterial des Gräberfeldes Békés-Povádzüg. *Anthrop. Köz.* 11, 127–163.

Losits F.–Koós J.

1984 Felsővadász-Várdomb. *Rég.Füz.* I. 37. 14–15.

Manouvrier, L.

1893 La détermination de la taille d'après les grandes os des membres. *Mém. de la Soc. d'Anthrop. de Paris* 4, 347–402.

Martin R.

1924 *Lehrbuch der Anthropologie*. Jena, 2. ed.

Nemeskéri, J.

1961 Die wichtigsten Fragen der Urgeschichte in Ungarn. *Anthrop. Közl.* 5, 39–47.

Nemeskéri, J.–Harsányi L.–Acsádi Gy.

1960 Methoden zur Diagnose des Lebensalters von Skelettfunden. *Anthrop. Anz.* 24, 70–95.

Pearson, K.

1899 On the reconstruction of the stature of Prehistoric races. *Mathem. Contrib. to the Theory of Evolution V. Philosoph. Transact. of the Royal Soc., Ser. A.* 192, 169–244.

Penrose, L. S.

1954 Distance, size and shape. *Annals of Eugenics* 18, 337–343.

Szathmáry L.

- 1976 A Hillebrand barlang neolitikus csontvázletele. HOMÉvk. XV. 323–339.
- 1978 Kora neolitikus (AVK) csontvázletelek Berettyószentmárton-Morotva lelőhelyéről. – Frühneolithische Knochenbefunde aus Berettyószentmárton-Morotva, einem Fundort im Hajdú-Bihar. DMÉ, 31–34.
- 1978–79 The Neolithic skeleton from Zaránk. Fol. Hist.-Nat. Mus. Matr. 5, 135–146.
- 1982 Quantitative Untersuchungen an den Skelettfunden der Linienbandkeramik der Ostregion des Karpathenbeckens (Autochtonität der Skelettfunde der Alföld Linienbandkeramik – AVK). DMÉ, 23–51.
- 1989 Neolitikus csontvázletelek a nyíri Mezőségéből. In: *Kurucz K.*: A nyíri Mezőség neolitikuma. Jósa András Múzeum Kiadványai 28, 162–170.

Szathmáry L.–Nemeskéri J.

- 1975 A Debreceni Déri Múzeum neolitikus (eneolitikus) és rézkori csontvázleteleinek vizsgálata. – Examination of skeletal finds of the Neolithic (Eneolithic) and Copper Age in Déri Museum, Debrecen. DMÉ, 121–159.

Zoffmann, Zs. K.

- 1983–84. Die anthropologischen Funde der früh- und spät-Alföld-Linienbandkeramik in Ostungarn. (Anthropologisches Material der Alföld-Linienbandkeramik aus dem Fundort von Békés-Déló). DMÉ, 71–84.
- 1989 Újabb embertani leletek Békés megye neolitikus és rézkori lelőhelyeiről. A Békés megyei Múzeumok Közleményei (szerkesztés alatt).
- 1990 Neolithic populations in the Carpathian Basin as displayed by Penrose-analysis. In: *Papp I.* (ed.): Third symposium on Upper Palaeolithic, Mesolithic and Neolithic populations of Europe and the Mediterranean Basin, Budapest (szerkesztés alatt).
- 1992 Kelet-Kárpát-medence neolitikus és rézkori népességeinek embertani vázlata. Kandidátusi disszertáció, Budapest
- 1992a A közép-európai (KVK és DVK) valamint az alföldi (AVK) Vonaldíszes kerámiák embertani leleteinek metrikus összehasonlítása. – Metrischer Vergleich der anthropologischen Funde der mitteleuropäischen und der Alföld-Linienband-Keramik. JPMÉ 36, 85–99.
- 1994 A Kelet-Kárpát-medence neolitikus és rézkori népességeinek embertani vázlata. – Anthropological survey of Neolithic and Copper Age populations from the Eastern Carpathian Basin. *Anthrop. Közl.* 36, 79–84.
- 1996 Human remains from the Neolithic site at Tiszalúc-Sarkadpuszta. *Fol. Arch.* 45, 63–68.

DIE ANTHROPOLOGISCHEN FUNDE EINES FREIGELEGTEN DOPPELGRABES
AM FELSŐVADÁSZ-VÁRDOMBER FUNDORT DER LINIENVERZIERTEN
KERAMIK DES TIEFLANDES

Am Fundort Felsővadász-Várdomb in Nordostungarn, im Grab, das in die Bükker Gruppe der Linienverzierten Keramik des Tieflandes (LKT) eingereiht wird, sind übereinander die Skelette von zwei im Erwachsenenalter verstorbenen Männern freigelegt worden. Der Schädel der zwei ausgesprochen robusten, hochgewachsenen Männer ist meso-brachykran, ihr Gesicht breit-hoch, an der Grenze der Werte meso und leptomorph. Die orbitalen Indexe gehören in die chamaekonch -, die nasalis Indexe in meso-leptorrhin Kategorie – An den Knochen sind keine pathologischen Veränderungen festzustellen, an den vollzählig erhaltenen Zähnen gibt es keine Karies.

Nach dem kurzen Überblick der bisherigen Forschungsgeschichte und der taxonomischen Auswertungen stellte die Studie auf Grund der parallelen Penrose-ischen Distanzanalyse der mit neuen Funden bereicherten frühen LKT-Gruppen und der Schädelreihe der zusammengefaßten Σ LKT-Funde bzw. auf Grund der bisherigen Ergebnisse Folgendes bezüglich der LKT-Population fest:

1. Die LKT-Population ist nach allen Verfassern taxonomisch heterogen.
2. Im nördlichen Teil des Verbreitungsgebietes dominierte in den frühen Gruppen eine robuste, eurymorphe Variante mit hohem Gesicht, auf dem Gebiet der Körös-Flüsse, v.a. in den späteren Szakálháter Gruppen war jedoch eine leptomorphe Variante mit hohem Gesicht am häufigsten, und parallel kam hier auch eine grazilierte eurymorphe Variante mit niedrigem Gesicht vor.
3. In den früheren Gruppen ist eine örtliche oder eine aus einem Gebiet östlich-südöstlich der Karpaten stammende Komponente, in den späteren Gruppen jedoch eine mit der Körös-Population gemeinsame Komponente zu beobachten, was auf einen zusammengesetzten Ursprung der späteren Volksgruppen hinweist.
4. Es scheint eindeutig zu sein, daß zwischen der LKT-Population und den anderen Linienverzierten Volksgruppen Mittel- und Westeuropas keine unmittelbare biologische Beziehung existierte.

Zsuzsanna K. Zoffmann

ELŐZETES JELENTÉS A TELKIBÁNYAI SZENT KATALIN ISPOTÁLY 1997–98. ÉVI FELTÁRÁSÁRÓL

PUSZTAI TAMÁS

Az elpusztult telkibányai Szent Katalin ispotály föld alatti maradványai 1997 tavaszán kerültek elő, építkezést előkészítő földmunkák során. A felszínre került romok a mai település központjában lévő, a Vörös-patak és a Kottya-patak mély völgyeivel körbevett, meredek leszakadásokkal határolt domb délnyugati szélén található.

Az egykori ispotály az ugyanezen dombon álló középkori plébániatemplomtól – ma református templom¹ – mintegy 300 méterre nyugati irányban állt (1. kép).²

A leletmentő feltárásokat a miskolci Herman Ottó Múzeum 1997 és 1998 nyarán végezte. Az ispotály épületmaradványait teljes egészében feltártuk, a körülötte található temető sírjainak pedig feltehetően a harmadát.³

A középkori Telkibánya történetének nincs modern monografikus feldolgozása. A 14–15. századi bányavárosra utaló adatokat közli Wenzel Gusztáv 1880-as bányászat-történeti munkájában (WENZEL 1880, 90–93, 346–351, 359). A kutatás Telkibányát elsősorban a bányászat-történet, a bányák oldaláról vizsgálta (BENKE 1987; 1994). Benke Istvánnak Telkibánya bányászatáról írott munkáiban viszont számos adatot találunk magáról a középkori településről is.⁴

Az 1271-ben Füzér tartozékaként említett Telki falu (GYÖRFFY 1963, 184) felemelkedését aranylelőhelyei valamint a magyarországi aranybányászat 14. századi erőteljes felvirágzása segítették. Ez volt a település legfontosabb erőforrása, ami sorsának későbbi alakulását is jelentősen meghatározta. A nemesércbányászat valamint a város

¹ A mai református templom foglalja magába a középkori település egykori – talán kéthajós – plébániatemplomának maradványait (Magyarországi Művészet 1300–1400 körül I. kötet szerk.: *Marosi Ernő*, Budapest 1987, 427). A középkori templom építőkövei a mai épület körül található református temető sírgödreinek kiásása során napjainkban is folyamatosan kerülnek elő. E kövek közül 1998-ban kettőt beszállítottunk a miskolci Herman Ottó Múzeumba. A kövek a meglévő templomhajó északi falának közepétől, északi irányban, mintegy 7 méterre kerültek előbb.

² A lelőhely középpontjának EOVS koordinátái: Y-820 725 87; X-351 582 23.

³ Az ásati felméréseket valamint a tusrajzokat *Sáfrány Andrásné* készítette. 1998-ban az ásítás során felmerülő kérdések megoldásában tanácsaival segített dr. Kubinyi András valamint Simon Zoltán régész. Mindhármas segítségét ezúton is köszönjük.

A feltárásokat követően Kubinyi András hívta fel figyelmünket arra a történeti adatok által is alátámasztható tényre, hogy az ispotályok kőépülete mellett több esetben számolni kell a nyomorultak számára épített, mulandóbb anyagból készült lakóépületek létezésével is. Arra a kérdésre, hogy lehettek-e hasonló egyéb épületek Telkibányán is az ispotály környezetében, feltárásunk nem adott egyértelmű választ. Az egykori ispotálytól északra eső felszínen a telek tulajdonosa által végeztetett 1997-es planírozási munkák során a munkagép felszínre hozta égett agyagtörmelék, kerámiatöredékek, valamint az 1998-as feltáráson szintén ezen a területen talált égett agyagtörmelékkel teli gödör utalhat az ispotály körül egykor álló egyéb épületekre is. E kérdés tisztázása az elkövetkező évek feladata lehet.

⁴ A Telkibánya középkori történetére vonatkozatható történeti és régészeti források értelmezése tekintetében nem mindenben tudunk egyetérteni Benke István nézeteivel, ezen kérdések megvitatása nem egy előzetes ásati jelentés feladata.

életének a legjelentősebb éveit a 14–15. század jelentette. 1341-ben királyi bányavárosként említik, 1344-ben, 1346-ban és 1367-ben civitasként (WENZEL 1880, 90–91; CSÁNKI 1890, 201). A felső-magyarországi bányavárosok szövetségének tagja, de a 15. század közepére feltehetően veszít jelentőségéből. A felszín közeli aranytelérek kimerülése miatt bányászata hanyatlásnak indul, melyet az elkövetkező évszázadokban többször próbálnak újraindítani, de jelentősége már nem érte el a középkori bányászat jelentőségét.

A település 1517-ben már csak falusias nagyságú – lakossága 150 fő körül lehetett (BÁCSKAI 1965, 24–28).⁵

Az ispotály történetére a gönci pálos kolostor megmaradt oklevelei szolgálnak adatokkal (BÁNDI 1985).⁶

Az írott források alapján 1367 előtt Telkibánya déli szélén egy fából készült kápolna állt, melynek elbontásához Kuprer György telkibányai bányaispán az ispotály felépítésének okán 1367-ben engedélyt kér Lajos királytól. 1369-ben Mihály egri püspök már az építkezések megkezdéséről ír. Az ispotályt kegyurai, Kuprer György és fivére, Koncz bányaispán Szent Katalin tiszteletére alapította. 1444-ben Kuprer György végrendeletében minden javait, házait, rétjeit, szántóit, szőlőit, malmát és malomhelyeit Czegwus pusztával együtt a Szent Katalin egyházra és ezáltal mostohafiára, Mátyás papra, az ispotálymesterre hagyja. Mátyás pap 1450-ben, minthogy „az alapítók gondatlan-sága miatt” tönkrement, az ispotályt a pálosok Gönc mezőváros közelében lévő Szűz Mária kolostorára ruhazza át.⁷

Az épület további sorsáról nincsenek írásos források.

A település egykori plébániatemplomában, a későbbi református egyházban található egy 1624-ből származó felirat, mely megőrizte Telkibánya egykoron létező két templomának – az ispotálynak és a plébániatemplomnak⁸ – az emlékét (BENKE 1987, 104–105). A múlt század elején⁹-közepén a helyi lakosok még felfigyeltek az ispotály helyén lévő kis dombon előkerülő csontokra (TÓTH 1981, 215), az ispotálynak a református parókia mögött még megfigyelhető nyomaira (VÁRADY 1989, 332.), de régészeti kutatás nem volt a területen.

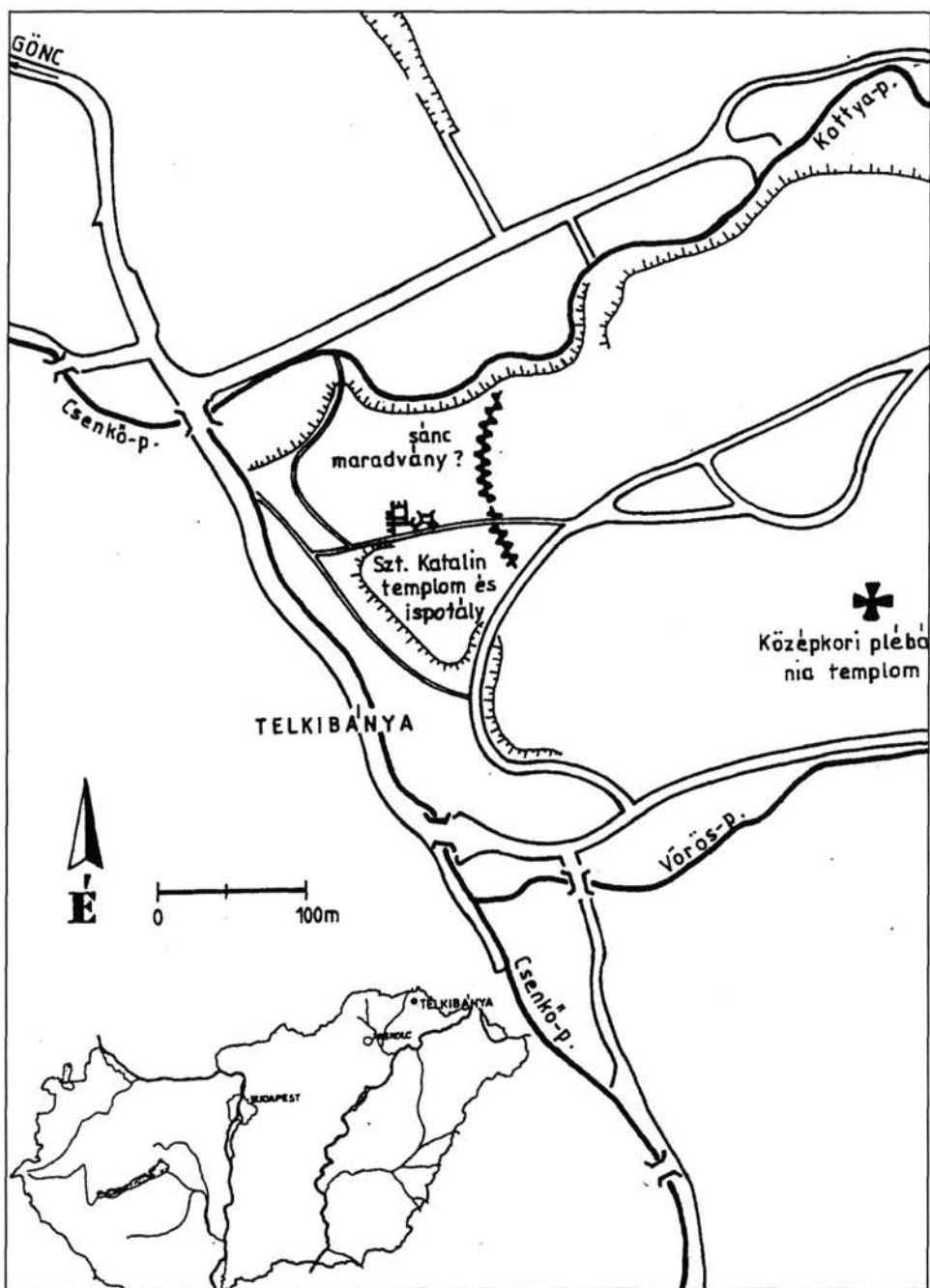
⁵ Telkibánya illetve a felső-magyarországi bányavárosok 15. század közepétől kezdődő hanyatlásának okaiként Heckenast Gusztáv a nemesérckészletek kimerülése mellett azt a sajátosságot említi, hogy míg az alsó-magyarországi bányavárosok közösségének tagjai királynéi birtokok voltak és nem lehetett őket eladományozni, addig az igen vegyes jogállású felső-magyarországi bányavárosok nem alkottak olyan jogi-közigazgatási egységet, mint az alsó-magyarországiak. A felső-magyarországi bányavárosokat a király eladományozhatta, így magánföldesúri kézre kerülhettek. Telkibányát Hunyadi János kormányzó 1447-ben a Rozgonyiaknak adja, majd különböző főúri családok birtokába kerül (*Wenzel* 1880, 92; *Heckenast* 1994, 46; *Csánki* 1890, 201).

⁶ A vonatkozó oklevelek regesztáit Bándi Zsuzsa készítette el: *Bándi* 1985, 582–583, 586, 587–588, 589, 590–591, 593, 594–595.

⁷ Ekkor az ispotály birtokaiként sorolják fel a Cheches nevű pusztát a Wagner nevű szőlővel s a szőlőtől lejjebb a völgyben fekvő réttel, valamint a völgy végében, az Olchawa folyón levő malmot, valamint hivatkoznak a Thelkybanya területén fekvő összes tartozékokra (*Bándi* 1985, 590–591).

⁸ Az ispotályok szegény, elagott, beteg lakói számára a plébániatemplom látogatása részben állapotuk, részben pedig az esetleges jelentékeny távolság miatt, mivel az ispotályok rendszerint a város falain kívül vagy szélén feküdtek, nagy nehézségekkel járt volna. A középkor szelleme ezért azt parancsolta, hogy az ispotályokhoz legalább egy kápolnát csatoljanak (*Somogyi* 1941, 81). A református egyház hajójának északi falán lévő felirat jelölte két templom létezése is ez okkal magyarázható.

⁹ A 20. század elején.

1. kép. Telkibánya – a Szent Katalin ispotály elhelyezkedése a mai Telkibánya területén

A feledés eredményeként kezdhette meg 1997 tavaszán a terület birtokosa az ispotály maradványait rejtő domb elbontását.¹⁰

Ispotály létezése egy településen azt jelenti: voltak olyanok, akik rá is szorultak erre az intézményre. Tehát végeredményben a társadalmi differenciálódásra utal. Míg a falvak lakossága az esetleges belső differenciálódás ellenére is saját maga látta el szerencsétlenjeit, addig a városokban és városias jellegű településeken ez már egy külön intézmény, az ispotály feladata volt. E momentumot is figyelembe véve sorolta Fügedi Erik az ispotályokat az országos vásárok és koldulórendi kolostorok előtt a mezővárosi fejlődés ismérvei közé (FÜGEDI 1981, 86). Középkori ispotályaink történeti szerepét legutóbb Kubinyi András vizsgálta.¹¹ Ő az ispotályokat – egy több kritériumot magába foglaló rendszer részeként – a városi lét alapvető összetevőiként értékelte.¹² 87 településen 117 ispotályt mutatott ki. Az ispotállal rendelkező települések többsége a Kubinyi András által összeállított lista alapján város vagy viszonylag jelentős mezőváros volt. Véleménye szerint a magyarországi ispotályok elsősorban szegényházakként működtek, nem pedig kórházakként. Elsődleges feladatuk a nyomorultak és szegények lelki szükségleteinek kielégítése volt.¹³ A betegek ellátása e feladathoz másodlagosan kapcsolódott (KUBINYI 1999, 261–262).

A feltárás során a területen a történeti adatok ismeretében várható két épületet – a korai kápolnát, valamint az ispotályt; majd a pálos tulajdonba került romok írásos forrásokban nem szereplő átépítését – azonosítottuk (7–9. kép).

Az 1367 előtt e helyen álló (fa?) kápolnának kő alapjai voltak. Ennek maradványait az ispotály szentélye alatt találtuk meg. Az s13, s7 és s29-jelölte alapozás maradványok feltehetően egy egyenes záródású szentélyt jelölhettek – a továbbiakban ezt nevezem korai szentélynek –, melyet a történeti adatok alapján 1367–69-ben elbonthattak. Ennek a korai szentélynek a keleti falát egyértelműen vágja az ispotály szentélyének s5-jelű pillére, a korai szentély s13 jelű vállát pedig az ispotály szentélyének s1-jelű szakasza, valamint az s51 később kiszedett szentélyfal árka. S7 déli felét elvágta az arra haladó gyalogút rézsúje, úgyszintén s29 déli folytatását is. A keletelt korai templom kő alapozása 1,1 méter széles volt (2; 3; 7. kép).

Amennyiben elfogadjuk, hogy az imént említett alapozásmaradványok egy templom szentélyéhez tartoztak, vizsgáljunk kell a korai épület hajójának helyzetét is. A korai szentélyfal alapozásának alsó síkja a ráépülő ispotály egykori padlószintje alatt mintegy 50 cm-rel húzódott. Ahol a 14. század végi építkezésekkel nem bontották el, ott igen jól megfigyelhető volt. A korai templom hajójának, nyugati záródásának azonban semmiféle maradványát, kiszedett falát sem lehetett megfigyelni. Ez abban az esetben lehetséges, ha a 14. század végén épített ispotály hajójának a falai nyomvonalukban és méretükben megegyeznek a korai épület falaiéval. Ez esetben hiába keresnénk pl. a korai templom nyugati záródását, mert az gyakorlatilag az ispotály templom nyugati záródásává lenne azonos. Mivel az ispotály hajójának a falait teljesen kibányászták, a kiszedett

¹⁰ Miután a földmunkák során a régészeti emlékek előkerültek, a telek akkori tulajdonosa azonnal leállította a tereprendezést. Többek közt az Ő hosszan tartó türelmének köszönhető, hogy az ispotály maradványai nem pusztultak el teljesen és lehetőség volt azok feltárására.

¹¹ Középkori ispotályainkkal foglalkozó, összefoglaló művek Kubinyi András 1999-es dolgozata előtt utoljára a 19. század negyvenes éveiben jelentek meg (*Pásztor* 1940; *Somogyi* 1941).

¹² Az ispotályt a mai történeti kutatás felfogásához hasonlóan az építetők is úgy tekintették, mint a városi lét egyik kritériumát, ugyanis az építkezések engedélyezését a királytól kérő kegyurai hivatkoznak arra a tényre, hogy „Telky városában még nincs ispotály, mint más városokban” (*Bándi* 1985, 582).

¹³ Ez a tény is indokolta a *Somogyi* 1941, 81. által mindenképp szükségesnek ítélt ispotály-kápolnák vagy ispotály-templomok felépítését.

falak árkaiból nem lehetett elkülöníteni a feltételezett korai hajófal és az ispotályfal periódusát, így egymáshoz való viszonyuk sem volt tisztázható.

Mindezeket figyelembe véve kritikával kell fogadnunk az írásos forrásokban szereplő korai „fa kápolna”, valamint annak elbontásának tényét.¹⁴ Esetünkben – úgy tűnik – inkább egy korábbi kőépület 1367–69-es átépítéséről kell beszéljünk, mintsem fakápolnáról.

Az 1367 után felépült ispotály megtalált maradványai két épületrészből állnak (2–3; 5; 8. kép). A kelet–nyugati tájolású, 18 méter hosszú, 11 méter széles¹⁵ templom hajója két boltszakaszos volt. A nyolcszög három oldalával záródó szentély diadalív-pillér nélkül kapcsolódott a hajóhoz (2–3. kép). A hajó északi falát valamint a nyugati záródás alapozását teljesen kibányászták, csak a visszatöltött alapozási árkok kerültek elő. A hajó déli falát az itt futó gyalogút árka pusztította el.¹⁶

A hajó nyugati felében a karzat vagy az oda vezető lépcső kiszedett alapozásának nyomai kerültek elő (8. kép–s97). Feltehetően a fából készült karzat tartóoszlopának alapozásaként értelmezhetjük a hajó hossz tengelyének 2/3 részében talált s61-jelű, egy 150 cm átmérőjű kör felszínén kialakított egyrétegű kőalapozás maradványát is (4. kép). A kövek a kör szélei mentén nagyméretűek, durván faragottak, középen kisebbek. Ez a kőépítmény a korabeli (a későbbiek során teljesen kibányászott) padlószint alatt helyezkedhetett el.¹⁷ Vele egy vonalban és azonos szinten, a hajó északi falához kapcsolódva került elő néhány szabálytalanul elhelyezkedő kő alkotta alapozás töredéke (8. kép–s85).

A hajó tengelyében elhelyezkedő kör alakú alapozáshoz hasonló került elő a babócsai Szent Egyed plébániatemplom feltárása során a 14. század második feléből. Itt az ásató a vele együtt előkerülő lépcsőalapozással együtt karzat építőelemeként határozta meg (MAGYAR 1990, 110, 60–61, 18–19. ábra, 196, 4. kép 4). Babócsán azonban ez az alapozás a templom nyugati záródásától mérten a hajó első, míg Telkibányán a hajó második harmadában helyezkedett el. A Telkibányán rekonstruálható karzat igencsak nagy mérete feltehetően az épület ispotályként való használatával függhetett össze.

A templom északi oldalához kapcsolódik egy 9x8 méteres alapterületű,¹⁸ északi oldalán három, nyugati oldalán egy, nagyméretű támpillérrel erősített épület (5; 8. kép). Az északról két kisebb helyiséggel a hajóhoz kapcsolódó épületben előkerült igen töredékes lépcsőalapozás (8. kép–s122), valamint kettő, nagyméretű belső cölöplyuk esetleg kétszintes épületre engednek következtetni. A melléképület keleti fala a már említett kör alapú alapozással esik egy vonalba.¹⁹

¹⁴ A további kutatás dolga eldönteni, az igen széles, 1,1 méteres kőalapok lehettek-e egy fa felépítmény alapjai, vagy sem.

¹⁵ Ezek külső méretek, a templom belsejének ugyanezen adatai: 15x7,8 méter.

¹⁶ A hajó belsejét a kőbányászat gyakorlatilag teljesen földülta.

¹⁷ Az ispotály templom korabeli padlószintjére csak utal az s13 tetején megtalált habarcsos töredezett, elsimított felszín.

¹⁸ Belső méretei 7,2x6 méter.

¹⁹ Az ispotály belső szerkezetének rekonstrukciója során felmerült annak a lehetősége, hogy a karzatot eredetileg csak a templom nyugati záródásához csatlakozó s17 kiszedett alapozás jelenthette. Ez a karzat kőből készülhetett. Ebben az esetben s61 csak a karzat későbbi – fából való – kibővítését mutathatja. (A feltárás során nem volt mód egyértelműen eldönteni, volt-e S17-nek déli párja. Ezt a területet ugyanis egy későbbi sír, valamint az újkorban északabbra helyeződött gyalogút árka elpusztította.) A templom északi oldalán álló épület keleti fala, a templom hajójában igen bolygatott állapotban talált s85-kőomladék, valamint s61 egy vonalban való elhelyezkedése azonban tükrözhet egy olyan egységes szerkezetet is, ami arra utalhat, hogy s61-kör alapépítményt (és s85-öt) az ispotály építésével egy időben készítették.

2. kép. A Szent Katalin ispotály templomának feltárt alapfalai keleti irányból fényképezve

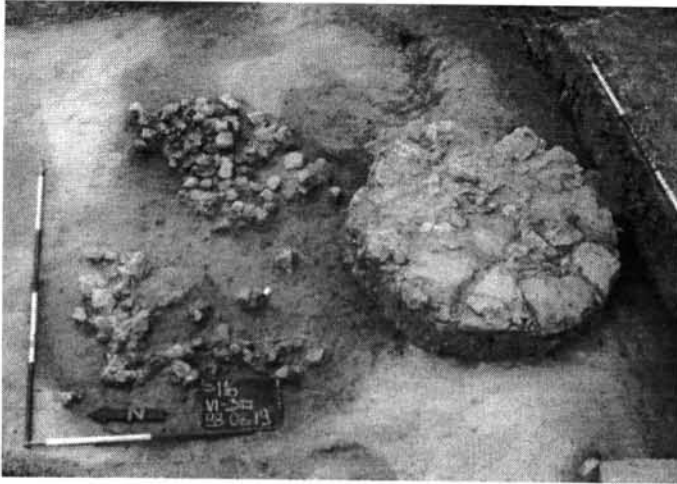
Az ispotály részleges pusztulását követően a 15. század közepén az épületet a pálosok veszik át, erről az írott források egyértelműen tájékoztatnak. Nem szólnak a források azonban arról, hogy az ispotályt a pálosok saját igényeik szerint alaposan átépítik.

A templom számukra igen rövid szentélyét elbontják és keleti irányban a saját liturgiájuknak jobban megfelelő méretű, 12 méter hosszú újabb szentélyt, északi oldalán sekrestyével, keleten falazott csontkamrával építenek a helyére (9. kép). Az új szentély falának síkja és a korábbi épület hajófalának síkja nem egy vonalban van, az új szentély falsíkja a hajófaléhoz mérten dél felé kissé megtörik.²⁰ A pálos szentély északi oldala és a diadalív pillére által határolt területen előkerült a szerzetesi ülőpad alapozásának foltja (s17), valamint az oltár három kőorból rakott alapja. Az oltár előtt (annak nyugati oldalán) egy kősor magas, a korabeli padlószintből alig kiemelkedő előépítmény volt (s19).

²⁰ Az ispotály hajója és a pálos szentély találkozását nem lehetett részletesen vizsgálni, mert az épületnek ezt a szakaszát az újkorban teljesen kibányászták.

3. kép. A 2. kép értelmezési vázlata

4. kép. Az ispotály templomában feltárt kör alakú s61- kő alapépítmény és az s116-jelű felszín

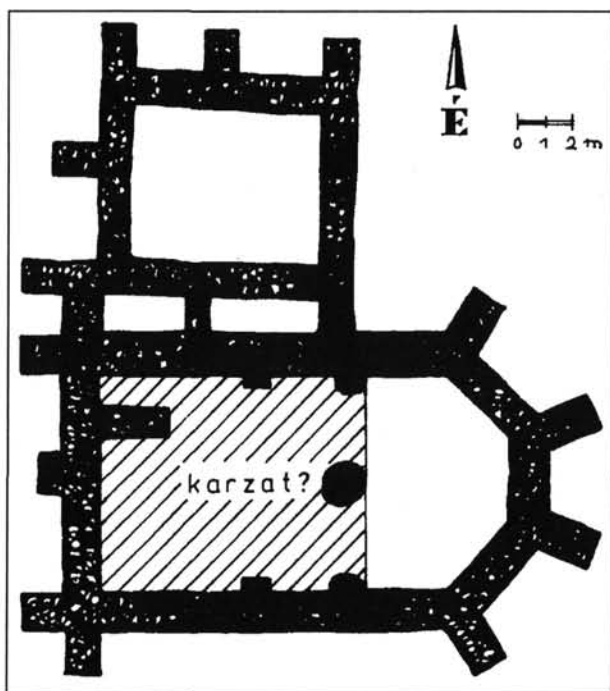

5. kép. Az ispotály északi falához épített, a 15. század közepén elbontott épület alapfalai északról fényképezve

Az oltár északi oldala mellett került elő a 8-as sz. sír.

A közvetlenül az oltár mellett feltárt sír mindkét végén padkás kiképzésű volt. A gödör padkán belüli mérete igen kicsi, 1,5 méter. A sírt egyértelműen fedte az a padló alapozási agyagréteg, melyre a már említett s17 ülőpad-alapozás is került. A sírból több nagy méretű terméskő, egy faragott kő és 2–3 kisebb embercsonttöredéken kívül néhány kerámiatöredék került elő.²¹

²¹ A szentélyben talált 8-as számú sír helyzetének értékelése során két lehetséges magyarázat közül kell a kutatás későbbi időszakában választanunk: amennyiben feltételezzük, hogy a sírt a pálosok idejében ásták, és nem egy korábban már kiszedett sírra került rá a pálos szentély, úgy feltételeznünk kell azt is, hogy a szentélybe temetett igen kis magasságot elért halott maradványait a pálos korszakban kivették a sírból, majd azt követően a sírt lefedve új padlóalapozást és ülőpadot készítettek.

6. kép. A Szent Katalin ispotály valószínűsíthető alaprajzának és belső kialakításának vázlatja

A pálos szentély északi falánál a sekrestyébe nyíló ajtóhoz vezető lépcső (s21) maradványait későbbi beásás részben elpusztította. A sekrestye északnyugati és északkeleti sarkánál két diagonális pillér volt. A sekrestye falait az újkorban az alapozás alsó kősoráig kibányászták az újkorban.

A pálosok az alapokig visszabontották az ispotály-templom hajójának északi oldalához kapcsolódó épületet.²² Ezekre az alapozásmaradványokra ássák rá a pénzleletes temetkezések alapján a 15. század közepén itt létesült temető sírjait (5. kép).²³ Az épület sorsának alakulására vonatkozóan a pénzleletes sírok adatai összekapcsolhatók az írásos

Magyarázhatjuk azonban a halott kiszedését éppen a pálos építkezésekkel is. Ez esetben az ispotály létezésének idejében eltemetett halottat azért kellett a sírból kivenni, mert a pálos szentélyt éppen erre a helyre építették. A sírban talált leletanyag részletesebb értékelése előtt talán ezt tekinthetjük a valószínűbb megoldásnak. Ekkor, a pálos építkezések idején kerülhetett a sírba a már említett faragott kő is. A feltárt sírok közül ez esetben ez lenne az egyetlen, melyet kronológiailag az ispotály épületéhez köthetnénk. A sír értékelése során – bármely lehetőség mellett szól is majd a sírleletek elemzése – mindkét esetben figyelemmel kell legyünk a sír topográfiai kiemelkedő elhelyezkedésére.

²² Ez a pálos visszabontás mentette meg számunkra az ispotálytemplom északi oldalánál álló épület alapjait. A pálosok idejében csupán az alapozásig visszabontott épületről a késői korok kőbányászai már nem tudtak, szemben az ispotály templomának a későbbi korokban még egy ideig álló, jó építési nyersanyagforrásnak bizonyult falaival.

²³ A feltárás során 127 sír került elő. A 127 sír közül nem találtunk olyat (a 8-as sír kivételével), melyet – a leletanyag részletes elemzése előtt – egyértelműen a korai kápolnához, vagy az ispotályépület fennállásának idejéhez köthetnénk.

forrásokból már ismert, 15. század közepi pusztulással és tulajdonoscserevel.²⁴ Az ispotály északi épületalapjaira ásott sírok az egykori hajó területére nem terjednek át, feltehető, hogy a pálosok egy ideig még használták a hajót. Erre utalnak a hajóból előkerült festett vakolattörödékek is, melyek a pálos szentélyben talált festett vakolattörödékekkel egyeznek meg. Az egykori ispotálytemplom szentélyének alapfalaira több felnőtt sírját ásták. Az itt talált sírokban – szemben az ispotálymester épületére ásott sírokkal – gyermek csontváza nem volt. Ezek a temetkezések esetlegesen a pálosok saját temetkezéseiként értékelhetők.

Az egykori ispotály szentélyének falaira ráásott sírokra az épület utolsó periódusában egy közepén széles, két cölöplyukkal meghatározott ajtónyílással tagolt, rossz minőségű kőből, rossz minőségű habarcsba rakott, vékony rekesztőfal épült (s4). A rekesztőfal a belső teret a hajó és a pálos szentély vonalában választotta ketté. Ez a fal – ha az általa fedett temetkezéseket a pálosokhoz kötjük – nem a pálos korszak elején, hanem annak következő szakaszában kerülhetett a helyére. Az s4 fal valamint a pálosok által épített s31 diadalív pillére közötti területen, az északi – kiszedett – falhoz kapcsolódva előkerült egy 1,4x1,6 méter oldalhosszúságú, a korabeli belső padlószint fölé 40 cm-rel emelkedő falazott kő alapozás (s6).

Az épület nagyobbik része – a hajó bizonyosan – a 16. század közepére elpusztulhatott,²⁵ a pálos szentélyt esetleg még tovább is használhatták egy ideig, de ennek az időszaknak a meghatározása az innen előkerült régészeti leletanyag további elemzése nélkül nem lehetséges.

Az előkerült régészeti jelenségek értékelése során több kérdés merül fel. Igen sok a bizonytalanság az 1367 előtti időre feltételezett egyenes záródású szentélyű épülettel kapcsolatban. Számos egyéb kérdés mellett tovább kell kutatni az s61 kör alakú alapozás szerepét az ispotály épületében, valamint s4 és s6 funkcióját a pálos korszak épületében. Feltehetően az ispotálytemplom középvonalában található s61 kör alakú alapépítmény szerepének tisztázása fog leginkább hozzájárulni az épület ispotályként való használata és az ebből adódó belső szerkezeti sajátosságainak – végeredményben egy ispotályformának – a megismeréséhez.

Az előkerült romemlék mindenesetre számos tanulsággal szolgál már most, a megfigyelt jelenségek feldolgozásának kezdeti szakaszában is.²⁶

Az ispotály céljaira emelt épületek elrendezésének kialakítása során alapvetően két út figyelhető meg. Az egyik, ahol a nyomorultakat az ispotály templomának kisebb egységekre osztott hajójában helyezik el. E megoldás az ispotály lakói számára fontos lelki gondozás számára szükséges,²⁷ hiszen így a szentélyben zajló szertartások részesei lehetnek. A második út, amikor a nyomorultakat egy külön épületben helyezik el, de a lelki gondozás érdekében ehhez az épülethez közvetlenül kapcsolódik egy kápolna, vagy

²⁴ A templom északi oldalához kapcsolódó épület alapfalaira ásott sírokban kettőben találtunk pénzérmét, a 36-os sírban Hunyadi Mátyás obulusa (C.II. 244, K-V/M körmőcbányai veret), a 47-es sírban Habsburg Albert kassai veretű év nélküli (1439) denárja volt.

²⁵ A feltárás során gyakorlatilag alig került elő a régészeti objektumok datálását elősegítő leletanyag. A pálos hozzáépítés területén talált néhány kerámiatörök elemzése még nem történt meg, ezért a pálos épületszervezés pusztulásáról sincsenek még pontosabb adataink.

²⁶ Az ispotály helyzetének pontos meghatározása segít megszüntetni azt a bizonytalanságot is, mely a Telkibánya környezetében található gönci és (Gönc) ruszkai pálos kolostorok kapcsán ismert írásos források konkrét épülethez kötése során esetenként tapasztalható. Feltételezhető, hogy azok a vélekedések, melyek szerint a Szent Katalin ispotályra vonatkozó történeti adatok egy részét a gönci Boldogasszony pálos kolostorra kell vonatkoztatnunk, módosításra szorulnak.

²⁷ Az ispotályok középkori szerepére l. *Somogyi* 1941; *Pásztor* 1940.

egy templom is (a különböző ispotály alaprajzokra összefoglalóan CRAEMER 1963; JETTER 1966; LEISTIKOW 1967). Telkibányán feltehetően az általunk feltételezett igen nagy karzattal épült hajóban helyezték el az ott lakókat, az ispotálymester pedig a hajóhoz kapcsolódó északi melléképületben élt (6. kép).

Az ispotály elhelyezkedése megegyezik a középkori városi ispotályok többségének városszéli vagy falakon túli elhelyezkedésével. Az ispotálytól az egykori plébániatemplom felé haladva, kisebb kiemelkedést vág a mai gyalogút. Ez a kiemelkedés egy egykori sánc maradványa is lehet. Vizsgálata a későbbi időszak feladata.

Hasonlóan további régészeti kutatásnak kellene tisztáznia a 17. században nagymértékben átépített egykori plébániatemplom pontosabb építési periódusait, valamint a még rekonstruálható középkori városmag szerkezetét.

A bányaváros oklevelekben szereplő nevek alapján megismerhető részben német származású lakosságának városi hagyományai, valamint a 14. századi aranybányászat során felszabaduló energiák lehetőséget adtak arra, hogy egy igen rövid – az ispotály régészeti módszerekkel igen pontosan behatárolt léte által meghatározott – mintegy 70 éves időszakra a település lakossága kialakítson egy, a hagyományainak (és elképzeléseiknek is) megfelelő városi szerkezetet. Egyéb erőforrások hiányában, valamint a Heckenast által említett birtokviszonyok változása²⁸ miatt ez a városi lét (és városi szerkezet) a 16. században már fenntarthatatlan volt.

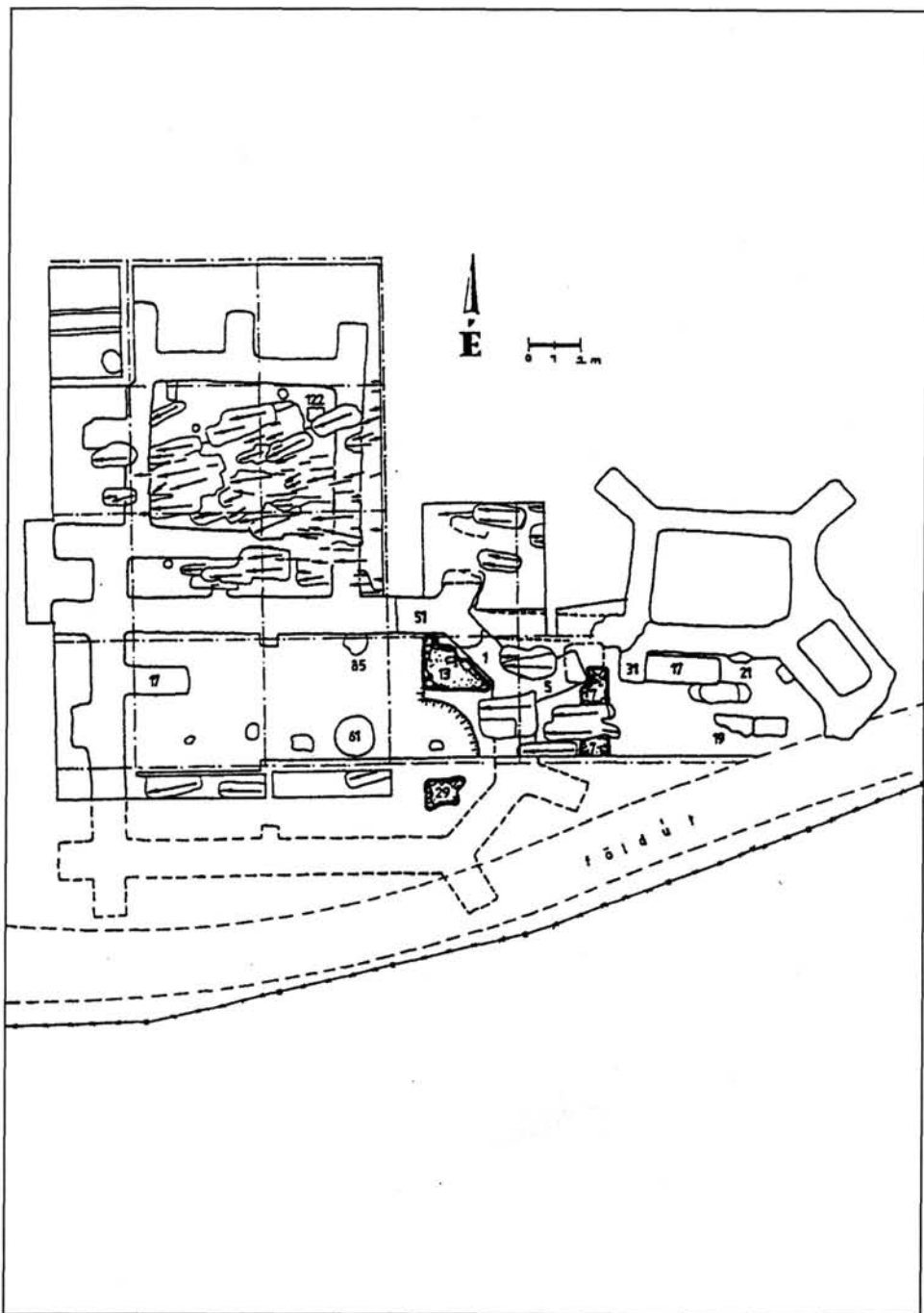
7. kép. Az ispotály szárazon rakott, kövekkel jelölt alaprajza

A település 16. századi hanyatlása hozzájárult a 14–15. századi településszerkezet megőrzéséhez. A Telkibánya egykori központját alkotó dombról a lakosság a 16. század végére jórészt a környező völgyekbe költözött, a középkori településrag föld alatti maradványai napjainkig háborítatlanul megmaradtak. Szemben a napjainkig fennmaradt, mai határainkon túlra került bányavárosainkkal, a fenti okból eredően Telkibányán még ma is számolhatunk a későbbi korok által kevésbé bolygatott, 14–15. századból származó viszonylag ép régészeti jelenségek előkerülésével. A mai Magyarország területéről az írásos forrásokból ismert ispotályok közül a telkibányai az egyetlen eredetileg is ispotály céljaira emelt épület, melynek viszonylag töredékes maradványaiból is jól rekonstruál-

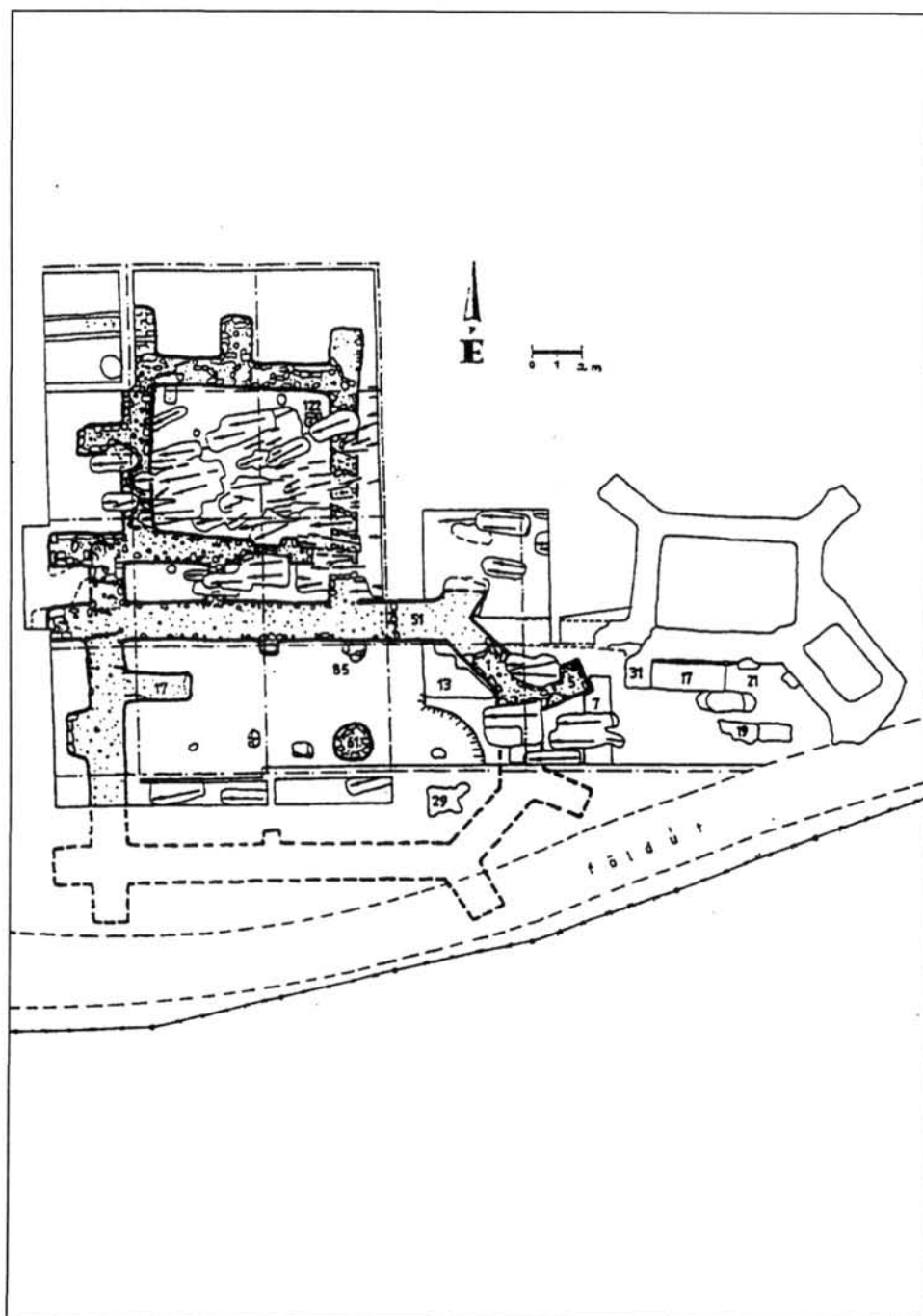
²⁸ I. az 5. l. ábráján

ható és bemutatható az eredeti alaprajz. Az ispotály épületének – mint a városi lét egyik kritériumának²⁹ – előkerülése remélhetően hozzásegít ahhoz, hogy Telkibányán az eddigi elsősorban bányászattörténeti jellegű kutatások mellett –azokkal összekapcsolva, a középkori bányaváros és az ott élők viszonyait is megismerjük. A mai település környezetében napjainkig megmaradt középkori bányászattörténeti emlékek sora (BENKE 1987, és annak vonatkozó térképe) valamint a középkori városmagot magába foglaló dombon kibontakozó belső szerkezet egy olyan egységes és egyedülálló rendszert jelent, mely mindenképp megérdemli a régészet és a történeti kutatás további figyelmét.

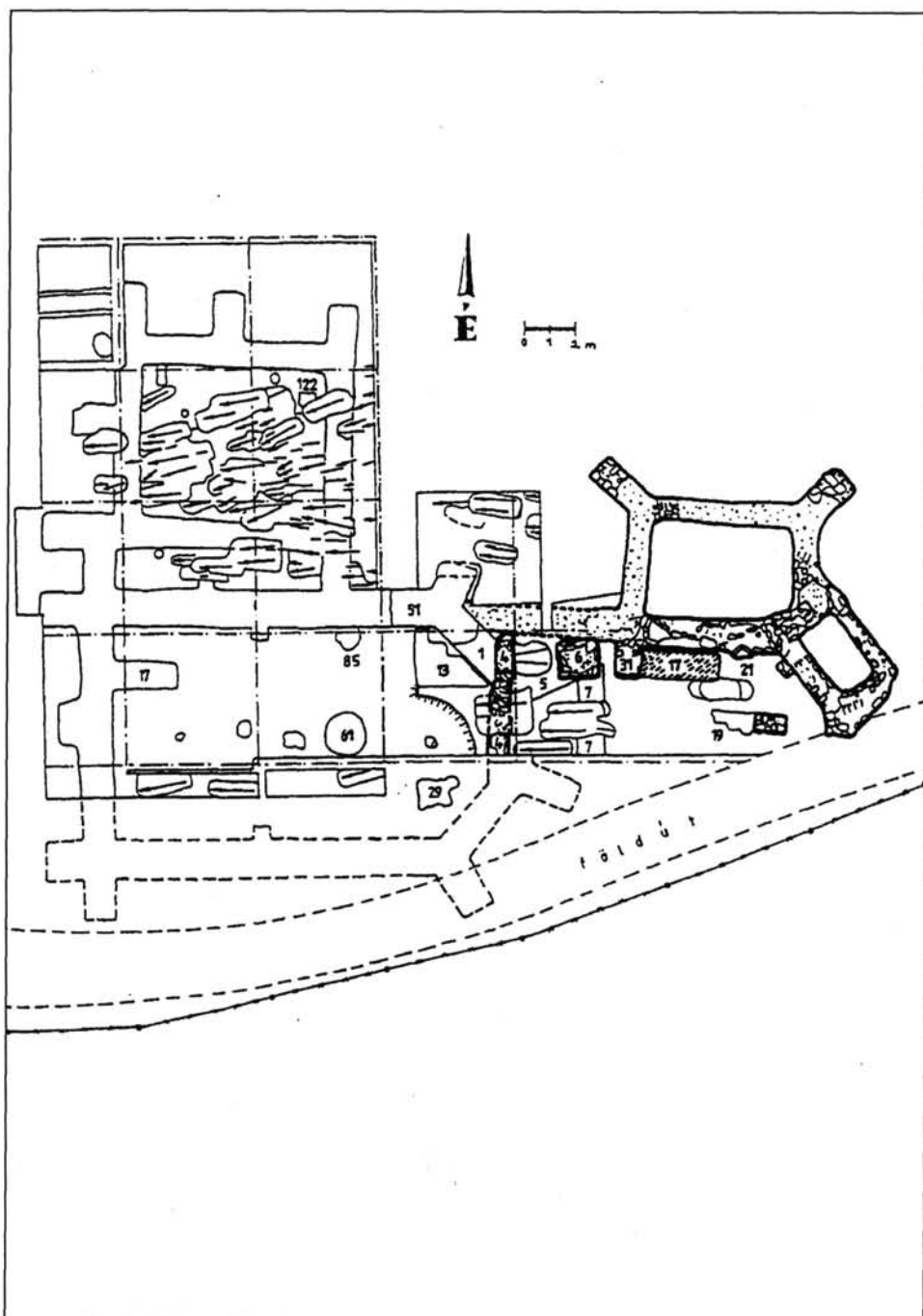
²⁹ Az ispotályok középkori szerepére és értékelésére l. még *Kubinyi* 1982.

8. kép. Az ispotály 1367–69-ben megkezdett építkezése során elbontott korábbi templom megmaradt alapfalainak elhelyezkedése

9. kép. Az 1467–69-ben építeni kezdett Szent Katalin ispotály feltárt alapjai

10. kép. Az ispotály 15. század közepi részleges pusztulását követő pálos építkezések maradványai

IRODALOM

Bácskai Vera

1965 Magyar városok a XV. században. Budapest

Bánda Zsuzsa

1985 Északkelet-magyarországi pálos kolostorok oklevelei (regeszták). Borsodi Levéltári Évkönyv V. 557–727.

Benke István

1987 Telkibánya bányászatának története. In: Közlemények a magyarországi ásványi nyersanyagok történetéből. III. Szerk.: *Zsámboki László*. Miskolc NME, 97–128.

1994 Kutatási módszerek és eredmények a bányászati technikatörténetben. In: *Agricola Évszázada*, Miskolc, június 29. 5–14.

Csánki Dezső

1890 Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. Budapest

Ulrich Craemer

1963 Das Hospital als Bautyp des Mittelalters. Berlin

Fügedi Erik

1981 Kolduló barátok, polgárok, nemesek. Tanulmányok a magyar középkorról. Budapest

Györffy György

1963 Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I. Budapest

Heckenast Gusztáv

1994 A felső-magyarországi bányavárosok kora újkori lehanyatlásának okai. Die Ursachen des Niedergangs der obeungarischen Bergstädte in der Frühneuzeit. *Studia Miskolcensis* I. 45–47.

Kubinyi András

1982 A pásztói Szentlélek-ispotály a középkorban. In: *Magyar Zene* I. 81–84.

1999 Orvoslás, gyógyszerészek, fürdők, ispotályok a késő középkori Magyarországon. In: *Kubinyi András: Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon*. METEM Könyvek 22. Budapest, 253–269.

Dieter Jetter

1966 Geschichte des Hospitals. Band 1 Westdeutschland von den Anfängen bis 1850. Wiesbaden

Dankwart Leistikow

1967 Hospitalbauten in Europa aus zehn Jahrhunderten. Ein Beitrag zur Geschichte des Krankenhauses. Ingelheim am Rhein

Pásztor Lajos

1940 A magyarság vallásos élete a Jagellók korában. Budapest

Somogyi Zoltán

1941 A középkori Magyarország szegényügye. Budapest

Tóth Judit

1981 A telkibányai református temető. In: *Néprajzi dolgozatok Borsod-Abaúj-Zemplén megyéből. A miskolci Herman Ottó Múzeum néprajzi kiadványai*. Miskolc, 215–243. Szerk.: *Viga Gyula*

Várady József

1989 A Tizáninnen református templomai. Debrecen

EIN VORBERICHT ÜBER DIE FREILEGUNG DES ST. KATHARINEN SPITALES IN TELKIBÁNYA IN DEN JAHREN 1997–98

Die unterirdischen Überreste des zugrunde gegangenen St. Katharinen Spitales von Telkibánya sind im Frühling des Jahres 1997 am Randes des Hügels, der das Zentrum der heutigen Gemeinde bildet, bei vorbereitenden Erdarbeiten eines Baus zum Vorschein gekommen. Der Hügel, wo die Ruinen entdeckt worden sind, war das Zentrum der einstigen Bergbaustadt Telkibánya (Bild 1).

Die fundrettenden Freilegungen sind im Sommer 1997 und 1998 vom Miskolczer Ottó Herman Museum durchgeführt worden. Die Gebäudereste des Spitales sind von uns gänzlich, die Gräber des umliegenden Friedhofes wahrscheinlich bis zu einem Drittel freigelegt worden.

Zur Geschichte des Spitales tragen die Daten der erhalten gebliebenen Urkunden des Gönczer Paulinerordens bei (BÁNDI 1985). Auf Grund der geschichtlichen Quellen fing man mit dem Bau des Spitals an der Stelle einer früheren Kapelle in den Jahren 1367 und 1369 an. Schutzherr des Spitales war der Bergwerkverwalter György Kuprer. Das Spital existierte nur für eine sehr kurze Zeit, es ging in den Jahren nach 1450 zugrunde. Sein Bestehen und die Blütezeit der Goldgrube können in Parallele gestellt werden. Das Gebäude des Spitals kam nach 1450 in den Besitz des Gönczer Paulinerordens. Sein weiteres Schicksal erwähnen die schriftlichen Quellen nicht.

Im Laufe der Freilegung identifizierten wir die, in Kenntnis der historischen Daten zu erwartenden zwei Gebäuden - die frühere Kapelle und das Spital, und später den Umbau der in Paulinerbesitz gelangten Ruinen, die in den schriftlichen Quellen nicht erwähnt sind. (Bild 7–9).

Die vorgefundenen Überreste des nach 1367 gebauten Spitales bestehen aus zwei Gebäudeteilen (Bild 2–3; 5; 8): einerseits aus der ost-westlich gelegenen, 18 Meter langen und 11 Meter breiten Kirche, andererseits aus einem Gebäude, das der nördlichen Wand der Kirche angepasst wurde.

Das Kirchenschiff hatte zwei Gewölbeabschnitte. Der mit drei Seiten des Oktogons abgeschlossene Altarraum schloß sich ohne einen Siegesbogen-Pfeiler an das Schiff (Bild 2–3). Im westlichen Teil des Schiffes kamen die Spuren des Chores oder des herausgeholtten Fundaments der zum Chor führenden Treppe zum Vorschein (Bild 8 – s97). Auch der kreisförmige Überrest des mit dem Zeichen s61 versehenen Steinfundaments, den man im zweiten Drittel der Längsachse des Schiffes gefunden hat, kann wahrscheinlich als das Fundament der Tragsäule des aus Holz errichteten Chores angesehen werden (Bild 4). Ein, dem s61 ähnliches kreisförmiges Fundament ist bei der Freilegung der Hl. Ägidius Pfarrkirche aus der zweiten Hälfte des 14. Jahrhunderts gefunden worden. Hier hat derjenige, der die Ausgrabung vornehmen ließ, dieses Fundament – mit dem gleichzeitig gefundenen Treppenfundament zusammen – als Bauelement des Chores bestimmt (MAGYAR 1990, S. 110, 60–61, Abbildung 18–19, S. 196, 4. Bild 4). Dieses Fundament befand sich in Babócsa vom westlichen Abschluß der Kirche gemessen im ersten, in Telkibánya jedoch im zweiten Drittel des

der Kirche gemessen im ersten, in Telkibánya jedoch im zweiten Drittel des Schiffes. Die überaus großen Maßen des auf Grund dieses Fundaments rekonstruierbaren Chores konnten wahrscheinlich mit der Verwendung des Gebäudes als Spital zusammenhängen.

Der nördlichen Seite der Kirche ist ein Gebäude mit einer Grundfläche von 9x8 Metern angeschlossen worden. Dieses Gebäude ist auf seiner nördlichen Seite mit drei, auf der westlichen Seite mit einem großen Stützpfeiler angefertigt worden (5; Bild 8), und schloß sich von der nördlichen Seite mit zwei kleineren Räumen dem Schiff an.

Die Geschichtsforschung hat bisher über 117 Spitäler im mittelalterlichen Ungarn Kenntnis. Diese Spitäler sind meistens in Städten oder Marktflecken erbaut worden. Auf Grund dessen hält sie die Geschichtsforschung als Kriterium der städtischen Entwicklung in Evidenz.

Die Aufgabe der ungarischen Spitäler war in erster Linie nicht die Krankenpflege, sondern die geistige Betreuung der Elenden der Siedlungen (KUBINYI 1999, S. 261–262). Über die ungarischen architektonischen Eigenheiten dieser Institutionen, die in der mittelalterlichen städtischen Entwicklung eine wichtige Rolle spielten, wissen wir wenig. Auf Grund der auf glückliche Weise entdeckten Spital-Überreste in Telkibánya kann ein Spitalgebaude gezeichnet werden, das aus zwei Teilen besteht: einerseits aus einem großen Kirchenschiff, das vom Altarraum der Kirche durch keinen Siegesbogen getrennt wurde, andererseits aus einem Gebäude, das dem Schiff angeschlossen wurde - dem Wohnort des Spitalmeisters. Die im Spital gepflegten Elenden erhielten wahrscheinlich im Kirchenschiff einen Platz (Bild 6). In Anbetracht der geistigen Betreuung, die von Andras Kubinyi bei der Vorstellung der Rolle unserer mittelalterlichen ungarischen Spitäler hervorgehoben wird, war diese Unterbringung notwendig, denn auf diese Weise konnten nämlich die „Bewohner“ unmittelbar an der Liturgie im Altarraum teilnehmen. Auch das in Telkibánya rekonstruierbare große Holzchor durfte der Unterbringung der Elenden gedient haben.

Das in den 50-er Jahren des 15. Jahrhunderts zugrunde gegangene Spital bekamen die Goncer Paulinermonche, die das Gebäude ihren eigenen Ansprüchen entsprechend umgebaut haben. Der Altarraum ist abgerissen und ein neuer, längerer Altarraum mit einer Sakristei dazugebaut worden. Auch das Haus des Spitalmeisters wurde abgerissen. Entlang der nördlichen Wand des Altarraumes fand man auch das Fundament der Sitzbank der Mönche (Bild 9).

Die Siedlung Telkibánya sank im 16. Jahrhundert auf ein dörfliches Niveau. Auf Grund einer Aufschrift aus dem Jahre 1624 in der reformierten Kirche der Siedlung war das Spital und die Überreste seines Umbaus durch die Pauliner zu Beginn des 17. Jahrhunderts bereits zugrunde gegangen.

Nach dem Abfall der mittelalterlichen Goldminen von Telkibánya ist die Bevölkerung im 16. Jahrhundert vom Hügel, dem einstigen Zentrum der auf ein dörfliches Niveau gesunkenen Siedlung in die umliegenden Täler gezogen, so konnten auf diese Weise die unterirdischen Überreste des mittelalterlichen Siedlungskernes unberührt erhalten bleiben. Dieses eigentümliche Schicksal der Siedlung ermöglicht es der Geschichts- und Archaologieforschung, in den nächsten Jahren die innere Struktur einer unserer mittelalterlichen Bergbaustadten detailliert zu rekonstruieren. Einen bestimmenden Teil dieser Struktur bildet auch das von uns freigelegte Spital. Die weitere Untersuchung der Beziehungen zwischen der hier erkennbaren inneren Einteilung und der Funktion des Spitales ist in Anbetracht der kaum erforschten ungarischen Spitäler von grundlegender Bedeutung.

Tamas Pusztai

VISZONTVÁLASZ A SÁROSPATAKI VÁRAK DOLGÁBAN

JANÓ ÁKOS

A Herman Ottó Múzeum XXXV–XXXVI. Évkönyvében (Miskolc, 1997. 35–38.) ismertettem Szűcs Jenő történész egyetemi tanár előadását a sárospataki vár építéstörténetének kezdeteiről, hozzáfűzve ahhoz a magam észrevételeit és következtetéseit. Détszy Mihály, aki a vár történetének évtizedek óta leghivatottabb és legalaposabb kutatója, megállapításaim jelentős részével nem értett egyet, s kritikai megjegyzéseit a következő évkönyvben tette közzé (*Megjegyzések a pataki várak dolgában. HOMÉvk. XXXVII. 1998. 359–401.*). Az így kialakult vitát nem zárhatjuk le anélkül, hogy a felsorolt észrevételekre ne adnám meg válaszaimat, s az érintett kérdésekbe nem ismertetném részletesebben álláspontjaimat.

Szűcs Jenőnek a sárospataki várban elhangzott előadása után készült el Détszy Mihálynak új könyve (*Sárospatak vára és urai... Sárospatak, 1989.*), amelyben a vár építésének kezdeteit korábbi nézeteihez képest teljesen más megvilágításba helyezte. Mivel a kiadvány az én kezdeményezésemre és szerkesztésemben készült, tisztemhez tartozott a kézirat szakmai elbírálásának feladata, amire Szűcs Jenőt kértem fel. A könyv megjelenését követő évben látott napvilágot Détszy Mihálynak újabb tanulmánya (*Adalékok Perényi Péter sárospataki várépítkezésének és mestereinek kérdéséhez, Ars Hungarica, 1987/2. 123–132.*), aminek kéziratát még könyve megírása előtt készítette el. Ez a dolgozat a vár történetének korábbi koncepcióját tükrözi, de a kérdés megközelítésében elfogadhatóbb álláspontot képvisel.

Szűcs Jenő előadása és a Détszy-kézirat lektorálása között majd egy év telt el. Détszynek a kéziratban felsorakoztatott újabb érvei módosíthatták Szűcs Jenőnek az előadásban vallott nézeteit (ez derül ki a lektori jelentés idézett részletéből, amit nem vehettem figyelembe, mivel tanulmányom elkészítésekor az nem volt birtokomban), de Détszy újabb koncepciójának ellentmondásait az aligha szüntethette volna meg. Szűcs Jenő előadásának kivonatos, de a meglévő hangfelvétel alapján hitelesnek mondható közlését így is indokoltnak, tudományos munkássága teljesebb megismerése szempontjából pedig szükségesnek tartom. Dolgozatomban hangsúlyoztam, hogy Szűcs Jenő gondolatai és érvei olyan folyamatot indítottak el a sárospataki vár története kezdeteinek kutatásában, amely az újragondolással és addig figyelmen kívül maradt szempontok alkalmazásával, a végső eredményektől függetlenül is, ismereteinket más megvilágításba helyezte.

Az első okleveles adat, amely valamiféle „*fortalitium*”-nak, erődítménynek megletére utal Sárospatakon, a Pálóczi Simon és Perényi János háborúskodását lezáró 1444. május 20-án kelt békeegyezményben fordul elő. Détszy rámutat arra, hogy az újhelyi és pataki birtokaitól elesett, de arra továbbra is igényt tartó Perényi család élő maradékai, Imre egykori titkos kancellár, valamint ennek fiai, János és István, hamisított adománylevéllel igyekeztek megszerezni e birtokrészeket, s a király távollétét kihasználva, erőszakkal megszállva tartották a város egy részét azzal az erődítménnyel együtt, amelyet korábban egy kolostor átalakításával hoztak létre. Nem sokkal később Perényi János

kénytelen volt Pálóczi Simonnak visszaadni elfoglalt javait – „*simul cum fortalitio ex claustro ibidem habito factor et electro*” – azzal az erődítménnyel együtt, amely egy kolostorból alakították át és emeltetett. A jogvitát lezáró békeegyezményből azonban nem derül ki, hogy az erődítményt, amelyet a megszállt városrészsel együtt Perényi János bitorlott, melyik kolostorból alakították át, s annak várszerű megerősítése melyik birtokos nevéhez fűződik. Détsy a „*fortalitium*” alatt egyértelműen a ferences kolostort érti, s úgy véli, hogy az átalakítást az azt jogtalanul megszállva tartó Perényi János végeztette el. Ezzel szemben Szűcs Jenőnek a dolgozatomban felsorakoztatott érvei igazolják, hogy a megerősített kolostor semmiképpen nem a ferences rendház, hanem a város alsó részén állott, akkor már kiürült dominikánus kolostor lehetett. Kérdés, hogy a rövid átmeneti idő alatt, míg Perényi János a király távollétében hatalmában tudta tartani a várost vagy annak egy részét, módja volt-e a ferences kolostort átalakítani és megerősíteni, mint ahogy azt Détsy feltételezi. Amellett, hogy ez békés körülmények között is hosszabb időt, jelentős anyagi és munkaerő-ráfordítást igényelt volna, egyéb gátló tényezők is nehezítették:

1. A kolostor, ha nem is viruló, de élő egyházi intézmény volt, aminek birtokba vétele az egyházi főhatósággal összetűzközést eredményezett volna.

2. A megerősítéshez királyi engedély kellett, aminek megszerzése a király külföldi tartózkodása idején nem volt lehetséges.

3. A Pálóczi család tagjai közötti birtoklási rend szerint, bár ez jogilag csak később, a megosztással lépett érvénybe, de gyakorlatilag már korábban mindkét fél által elfogadott lehetett, a város déli része tartozott Simon hatáskörébe, ahol nem a ferencesek, hanem a dominikánusok kolostora állt. A ferences kolostor területileg László birtokához kapcsolódott, aki az újhelyi várral együtt a felsővárost birtokolta. Ezt Détsy is igazolja mondván: „Újhely vára egy 1444. karácsonyán írott oklevél szerint akkor Pálóczi László birtokában volt.” (*Újhely várának története. Sátoraljaújhely, 1994. 19.*). Ha az egyezménylevélben említett megerősített kolostor a ferences rendház lett volna, azt Pálóczi László részére kellett volna visszaszolgáltatni. Simon csakis a maga birtokát képező „*alsó kolostort*” követelhetette vissza a hatalmaskodó főúrtól, tehát csak ez lehetett az az épületegyüttes, amit korábban várszerűen megerősítettek.

Détsy írja, hogy „Patak akkori (1528), Pálóczi László építette vára ismételten gazdát cserélt, súlyos ostromot is állt, végül 1528. szeptember 22-én a Ferdinánd-párti hadak romba döntötték.” (*Adalékok... 123.*). Ez a vár a Héccén álló megerősített kúria, az ún. „felső vár” volt, ami északra, a település szélén helyezkedett el. Június 24-én Serédi Gáspár a városon keresztülhaladva még nem tapasztalt nagyobb mérvű pusztulást, bár a várat akkor már ellenséges csapatok zárták körül. Fel kell figyelniük azonban arra, hogy az adatok a vár többszöri ostromáról számolnak be. Nagyobb pusztulás csak később, a szeptemberi harcok során következhetett be, amikor az ostrom már az alsó várra is kiterjedt. Mindenesetre az állandó zaklatások során a város is szinte elpusztult, – „*Oppidum nostrum assiduis depredationibus fuerit vexatum et pene desolatum*” – jegyzi meg már Marton János is A sárospataki református főiskola története című, 1931-ben megjelent könyvében (*I. köt. 24. 4. sz. jegyzet*). A szemtanúk is a harcok következményeire utalva tudatják Kassával: „*Patak visszanyerve és ugyan kiégve*” (*Détsy: Adalékok, 123.*).

Détsy Sárospatak vára és urai... című könyvében (*10–14.*) és Adalékok... című tanulmányában (*124–126.*) bőven sorolja azokat az okleveles adatokat, amelyek Perényi Péter 1534–37 közötti építkezéseire vonatkoznak. Ezek mind egyértelműen a városnak fallal, árokkal történő erősítését, kerítését igazolják. Egyetlen olyan adat nincs, amely a

lakótorony építésének munkálataira utalna. Vitacikkében (*Megjegyzések a pataki várak dolgában*) is ezek számát gyarapítja a Daru Lukács házának visszaperlését illető ügy ismertetése során. Ebben a ház későbbi lakója, Balzaráti Vitus János 1568-ban így nyilatkozik: „Harmincnégy esztendeje, hogy Patakot rakták, az időtül fogva ez a ház mind az úr (Perényi Péter és Gábor) számára volt.” Visszaszámolva a 34 évet, valóban megkapjuk Perényi építkezése kezdetének évszámát (1534), amikor is a főúr Sárospatak mezővárosát fallal és árokkal öveztetni kezdte, de ismét semmi utalás nincs a lakótorony építésére. Igaz, hogyha „rangjához méltó és igényes szállás” állt volna Perényi rendelkezésére, mint a Vöröstorony, nem egyik jobbágya házában szállt volna meg. De a fentiekből tudjuk, az valóban nem állt rendelkezésére, mert az ostrom során oly mértékben sérült, hogy nem volt lakható, s emellett a helyreállítás munkája a külső várfalak építésével párhuzamosan folyhatott.

Détshy nem veti el annak lehetőségét, hogy a domonkosok kolostora, vagyis az „alsó kolostor” a mai vár közelében állhatott. Azt, hogy a későbbi trinitárius rend székháza helyén lett volna, Szűcs Jenő hipotetikus felvetése, mint a lehetséges helyszínek egyike. Szűcs Jenő nem ismerhette még azokat a falmaradványokat, amelyek 1996 nyarán és őszén a gázvezetékek fektetése során kerültek felszínre. Nem látta azt a gótikus ajtókeretet és a hozzá csatlakozó falakat, amelyet a terület egyik pincéjéből fényképen közöltem. Nem találkozott Moss Istvánnal, aki fiatalabb korában a görög katolikus templom kertjében parképités során várfalszerű épületmaradványokkal találkozott (tőle származik az a feltevés, amit Dankó Katalin régész az utóbbi időben forrás megjelölése nélkül vallott, hogy ott volt a dominikánus kolostor, mert hiszen a területen eddig semmiféle régészeti kutatás nem történt). Nem beszélhetett a kissé távolabb lakó Simai Istvánnal, aki elmondta, hogy a portája kerítéseként szolgált falban a lőréseket maga falazta be, garázsában nem áshatta meg szerelőakna céljára a talajt, mert megbonthatatlan, vastag falakba ütközött.

Szűcs Jenőnek a lektori jelentésben idézett megállapítása, miszerint a falkutatások során beigazolódott a falak és az azokba beépült kőfaragványok készítésének egyidejűsége, ma már módosításra szorul. A Vöröstorony falából a helyreállítások során olyan ablakkeretezések kerültek kibontásra, amelyek másik, eddig rejtett, befelé fordított síkja gótikus díszítőelemeket őriz. Ezeket nyilván az 1528-i ostrom során történt károsodások miatt Perényi Péter időszakában bontották ki, s belső oldalukat megfaragva helyezték el újra a régi falakba.

Détshy újabban megjelent, de már korábban megírt tanulmányában (*Adalékok... 127–128.*) a Vöröstorony legszebb reneszánsz homlokzatdíszjeinek készítését (ajtó- és ablakkeretezések, kandallók) az 1535-ben Patakra érkezett híres kőfaragómester, *Bonifazius Wolgemueth* személyéhez köti. Felfogása szerint a mester ideérkezésekor a torony falai legalább részben már álltak, az ő kőfaragványai csak utólag kerülhettek be a falszövegekbe. Détshy vitacikkéből az derül ki, hogy a Vöröstorony körüli árok feltöltését a váruddvaron és a párkányban (az Olaszbástya belső terében) azonos időben képzeltem. Ez a tévedés annak eredménye, hogy az idézet második részét környezetéből kiemeli, s ezáltal annak helytelen értelmezését adja. Másutt egyszerű olvasati hiba folytán kifogásolhatta a dolgozatom 52. oldalán lévő szövegrészt, amely szerint az eperjesi bíró arról *értesült* (és nem értesít), hogy naszádosok érkeztek Tokaj felől Patakra, s ellenük őrséget helyeztek az erősségbe (pallaciumba). Kerültem a hely megnevezésének latin megfelelőjét, mert nem tudni, mit érthetünk alatta, de semmiképpen sem valami jobbágyi vagy polgári építményt, hanem katonaság elszállásolására alkalmas nagyobb objektumot, amely Détshy megjegyzése szerint is csak e városrészben, a Bodrog partján lehetett (*Adalékok... 123. és 7. jegyzet*).

Elgondolkoztató és megfontolandó Détshy érvelése a Vöröstorony alsó lőrössora kialakítását és a külső várfalak csatlakozási módját illetően. Dolgozatomban nem kerestem ennek magyarázatát, de nem kerülhettem meg a kérdést, hogy milyen szempontok indokolták a lőrössor megépítését, ha azt 3 év múlva betemetésre ítélték. Az általam említett „kerítő falak” feltételezése csak egyik lehetséges magyarázat, amely szerint azok a toronyhoz csatlakozó, nem védelmi funkciót betöltő építmények lehettek, amelyek nyomvonalán húzódott később a belső várat határoló, s továbbhaladva a külső várfalakat képező védelmi öv a bástyákkal. Ez a kétszakaszos építési folyamat teszi érthetővé a belső–külső vár szokatlan alaprajzi formáját, amiből a sarokponton kiszögell az erősség központi magvát alkotó torony. Ahhoz a kerítőfalhoz, amely az egyedül álló torony előtt zárt udvart képezett, igazodhattak az alsó lőrössor kilövényílásai.

A torony és a főúri rezidencia „egyidejű” építése nem feltétlenül párhuzamosságot, hanem közvetlen egymásutániságot jelent. Détshy szerint a torony 1537-re elkészült, de bizonyos munkálatok (ajtó-, ablakkeretezések, kandallók) még a következő években is folytak. A palota építéséhez Perényi 1540-ben fogott hozzá. A közbeeső 3 évnyi idő nem indokolja azt a korszakváltó ízlésváltozást, építészeti formaváltást és az életformát illető igények feltételezett átalakulását, ami a középkori jellegű lakótorony és a reneszánsz palota építése között mutatkozik. Arra a nagy korszakváltást mutató, megváltozott igényeket sejtető átalakulásra, ami a két építmény létrejötte között feltételezhető, nem három évnek, de az adatok ismeretében 50 évnek kellett eltelni. Détshy koncepciója szerint tehát joggal beszélhetnénk „egyidejű” építkezésről, de az ellentmondások feloldására nem volnának érveink.

A Détshy által említett 1563-as felirat csak a palotára vonatkozik, a Vöröstoronyra nem, mert hiszen valóban az volt a „királyi lak”, amit Perényi Péter alapított, s utólag fia, Gábor díszített.

Détshy vitacikkében idézi kérdésfeltevésemet, amelyben részemről sajnálatos és értelemzavaró elírás történt. A bekezdés első sorának végén Pálóczi István helyett Lászlót írtam, ami azonban dolgozatomban 46. oldalán, a 4. bekezdésben foglaltak szerint egyértelműen az István–Antal–Mihály–Katalin ág birtoklására utal, s talán megbocsátható figyelmetlenség részemről.

Amennyiben elfogadhatnánk azt a feltevést, hogy a Vöröstorony szinte mai formájában Perényi Péter építkezéseinek emléke, méltán felvethetnénk a kérdést, hogy ki lehetett annak tervezője. A torony tervezése és a tervek kivitelezése jóval magasabb szakmai ismereteket kívánt, mint a várost kerítő falak és árkok létesítése. Joggal várhatnánk, hogy a fundáló személyére vonatkozóan ez időben már valami utalás történjen, s ennek okleveles nyomai is felbukkanjanak. Mint tudjuk, a pataki építkezés irányítója a Milánó környékéről származó *Alexander Vedani* volt, akit Perényi Gábor 1560-ban „a neki és apjának tett szolgálataiért, és pedig Patak városának építéséért és más várai erősítéséért” felszabadított a jobbágy státusból és részére birtokot adományozott (*Adalékok... 127.*). Azonban Sárospatak várának és városának „fundálását” csak egy 1571. és egy 1573. évi oklevél köti Vedani mester tevékenységéhez. Ő inkább kőműves, mint kőfaragó volt, bár nagy gyakorlattal és ismeretekkel rendelkezett, a torony tervezése és megépítése feladatára egyedül nem lehetett alkalmas.

Pálóczi Péter utódai az országos és egyházi tisztségeket betöltő főurak és a családból kiszakadt női leszármazottak nélkül is népes családokat képeztek és majdnem 100 éven keresztül alakították ki Sárospatakon lakóhelyeiket. A hécei kúria nem lehetett elegendő arra, hogy a család minden tagját befogadja, de mint láttuk, az unokatestvérek közötti ellentétek is akadályai voltak ennek. Pálóczi Máté, Simon, István, Mihály és Antal

csakis a város déli részén, a megosztások utáni birtokrészen alakították ki szállásaikat. Tekintve, hogy ők rangjukhoz illően katonai kísérettel is rendelkeztek, nagyon valószínűsíthető, hogy a dominikánusok elhagyott kolostorának épületei és annak tág környezete adott erre számukra lehetőséget.

Való igaz, hogy a logikai úton felépített eredmény nem helyezhető az okleveles adatokkal hitelesített megállapítások elé, bár az olyan adatszegény időszakban, mint amilyen a 15. század vége és a 16. század eleje, annak is lehetnek módszerbeli indokai. A történeti folyamatok rekonstruálásának néha elkerülhetetlen velejárói a munkahipotézisek, de szükséges, hogy a kevés, de mégis meglévő szórványadatok azokkal összhangot alkossanak, s a kialakult képet az írott források minél teljesebb feltárása hitelesítse. Felmerült vitánk fő kérdése, hogy létezett-e valamiféle formában a sárospataki Vöröstorony a Perényi Péter építkezését megelőző időszakban, amire semmiféle írott forrással nem rendelkezünk. Détsy által ismerjük azonban *Wese János* lundi érsek 1537. decemberi jelentését a sárospataki várban lezajlott béketárgyalásról, amely szerint a belső várost már a városfal gyűrűje övezte és a házigazda (Perényi Péter) a küldöttségeket a *megújult* Vöröstorony termeiben fogadta. (*Adalékok*, 126.). Semmi okunk nincs feltételezni, hogy a fordítás nem földné pontosan a jelentésben foglaltakat, de arra sincs okunk, hogy a szóhasználaton mást értsünk, mint a már korábban megvolt, és most helyreállított épületet. Ezt a megjegyzést a vitatott kérdésben magában is perdöntőnek tekinthetjük. A szórványos adatok mellett a tárgyi emlékek, vagy éppen azok hiánya is forrásértékű információk hordozói lehetnek. Vitánk másik alapvető kérdése, hogy az 1444-es adat, amely egyik álláspontot sem támasztja alá, a ferences, vagy a dominikánus kolostor megerősítésére vonatkozik-e. A ferences kolostor várjellegét és szerepét semmiféle okleveles adat nem igazolja, helyén a régészeti kutatás során sem kerültek elő olyan falmaradványok, amelyek ennek várszerű megerősítésére utalnának. Hogy a város alsó részén, tehát a mai vár közelében, a Bodrog mellett erősség állt, az okleveles adatok mellett az előkerült nagyméretű falmaradványok tanúsítják. Ezeknek a tárgyi emlékeknek a szakszerű és módszeres feltárása vezethet el annak a kérdésnek a végleges megoldására, hogy volt-e valami előzménye ezen a helyen a 16. században Perényi Péter építkezése során kialakult sárospataki várnak.

Nem kívánom tovább sorolni azokat a szempontokat, amelyek a Vöröstoronynak az 1534–1537 közötti építését megkérdőjelezzik, de nem tekinthetünk el azoktól az elmentmondásoktól, amelyek Détsy Mihály legújabb elképzeléseit továbbra is terhelik. Azoknak az adatoknak a hitele, amelyeket évtizedek alatt szorgos és áldozatos munkával feltárt, ma is kétségsbevonhatatlan, de az adatok értelmezése és az azokból levont következtetések olyan további kérdéseket vetnek fel, amelyekre legújabb vitacikkében sem kaptunk kielégítő válaszokat. Nem szólt arról, hogy az akkori politikai, gazdasági viszonyok között hogy volt lehetséges Perényi Péter számára a várost kerítő védelmi rendszer kialakítása mellett nem egészen négy év alatt a belső várat, a Vöröstoronyot is megépíteni. A külső kerítőfalak és bástyák megépítésére viszonylag sok adat áll rendelkezésünkre, de mi lehet az oka annak, hogy a torony felépítésére még utalásokat sem találunk? Mivel magyarázható, hogy az alighogy elkészült torony alsó lőréseit a belső vár kialakításának folytatásaként indított további építkezés során máris betemették? Mi lehet az indoka annak, hogy ugyanaz a főúr egy évtizeden belül (1534–1542) két ellentétes szellemű és korstílust követő (középkori lakótorony és reneszánsz palota) építkezést valósít meg két egymás melletti, de egységet képező objektumon? Hol volt az a „pallatium” a Bodrog mellett, ahová az újhelyi várból a város védelmére őrséget helyeztek el? Hol volt a Pálóczi Katalin lakhelye, s hol volt az ún. „alsó-vár” a Bodrog mellett a hídnál, ahogy

arra a későbbi tanú (1577) emlékezett. S végül hol volt a pataki domonkos szerzetesek kolostora, amelynek köveit a külső vár déli szakaszán a falakba beépítették? Miért nem jutott ezekből a bontásból kikerült kövekből a torony falaiba is, ha ezt is akkor építették. Mikor, s hogyan pusztult el a dominikánus kolostor oly mértékben, hogy azt le kellett bontani? Mindezek a kérdések homályban maradtak, de az általunk vázolt történeti összefüggésekben ezekre nemcsak lehetséges, de okleveles adatokkal is hitelesített feleleteket kapunk.

Összefoglalva, a sárospataki vár két közvetlen előzménye az 1461-ben falakkal, bástyákkal és árokkal kerített, a várostól északra fekvő főúri udvarház, amely 1429-től volt a Pálóczi család lakhelye, valamint az 1444 előtt várszerűen megerősített dominikánus kolostor épületegyüttese a Bodrog mellett, a város déli részén. Mindkét erősséget az 1528-as ostrom során rombolták le, miután azok nem is épültek újjá. A mai vár magvát alkotó lakótorony építését Pálóczi István személyéhez, az 1471–1482 közötti évekhez köthetjük. Ehhez csatlakozott az új földesúr, Perényi Péter által 1534–1542 között kialakított belső vár a reneszánsz palotával és az akkori belső várost kerítő külső védelmi rendszer, amelynek alapjai ma is végigkövethetők.

EINE RÜCKANTWORT IN SACHEN SÁROSPATAKER BURGE

Die Anfänge der Baugeschichte der Sárospataker Burg bilden bis zum heutigen Tag eine umstrittene Frage in der Forschung. Über den ersten Zeitabschnitt des Burgbaus begann sich – anstatt der seit dem XVIII. Jahrhundert bestehenden romantischen Vorstellungen – ein auf urkundliche Belege basierendes authentisches Bild erst durch die im Jahre 1966 erschienene Studie von Mihály Détshy entfalten. Doch in vielen Fällen haben der verhältnismäßig enge Kreis der Quellen und die sporadischen Daten die Kenntnis über die Einzelheiten des geschichtlichen Vorganges nicht ermöglicht, und auch die verschiedene Interpretation der Daten erschwerte die Aufdeckung der Zusammenhänge zwischen den Geschehnissen. Diese Gründe und die ungelösten Fragen waren es, die den Verfasser dieser Schrift dazu veranlaßten, die Arbeiten von Détshy einer kritischen Analyse zu unterziehen und neben den urkundlichen Belegen auch gegenständliche Denkmäler berücksichtigend ein anderes wissenschaftliches Endergebnis zu erarbeiten. Demnach hatte die Sárospataker Burg zwei unmittelbare Vorgänger: einerseits das 1461 mit Wänden, Basteien und mit Gräbern umgebene, von der Stadt nördlich gelegene hochadelige Herrenhaus, das ab 1429 der Wohnsitz der Pálóczi Familie wurde, andererseits das vor 1444 burgartig befestigte Gebäudekomplex des Dominikaner Ordens neben dem Fluß Bodrog im südlichen Teil der Stadt. Beide Festungen sind während der Belagerung im Jahre 1528 zerstört und nicht mehr neu gebaut worden. Der Bau des Wohnturmes, der den Kern der heutigen Burg bildet, verbindet sich mit dem Namen von István Pálóczi. Die Bauzeit liegt in den Jahren zwischen 1471–1482. Diesem schloß sich die, zwischen 1534–1542 durch den neuen Grundherrn, Péter Perényi gebaute innere Burg mit dem renaissance Schloß und das, die innere Stadt umgebende äußere Schutzsystem an, dessen Grundmauer auch heute noch verfolgbar sind.

Ákos Janó

GÖMÖR ÉS TORNA VÁRMEGYÉK NÁDORI KÖZGYŰLÉSEI A 14–15. SZÁZADBAN

HAVASSY PÉTER

Középkori igazságszolgáltatásunk jelentős intézménye, a nádori közgyűlés (*generalis congregatio, generalia judicia*) vizsgálata már a 19. században foglalkoztatta történészeinket, közülük kiemelhetjük *Bartal Györgyöt*,¹ *Cziráky Antalt*² és *Frankl Vilmost*.³ Eredményeiket felhasználva, s jelentős új forrásbázissal kiegészítve *Hajnik Imre* adott a mai napig alapvető összefoglalást e tárgyról.⁴ *Török Pál*⁵ és *Gábor Gyula*⁶ a Nagy Lajos-kori nádori közgyűlések részletes tárgyalásával gazdagították addigi ismereteinket. Sokáig kellett várni, míg végre 1939–1941 között *Istványi Géza* önálló, monografikus igényű feldolgozással jelentkezett, melyet azóta sem követett hasonló.⁷ A „Magyarország vármegyéi és városai” című sorozat köteteiben szentelnek ugyan néhány sort a témának – így pl. *Reiszig Ede*⁸ vizsgált megyéinkkel kapcsolatosan –, de jelentősebb helyi összefoglalást – napjainkig példát mutatva – *Holub József* adott Zaláról.⁹ Legutóbb e sorok írója közölte Heves,¹⁰ valamint Hont és Nógrád vármegyék nádori közgyűléseit.¹¹

Szórványos Árpád-kori előzmények után a nádor vidéki bíraskodásának virágkora az Anjouk, elsősorban Nagy Lajos uralkodásának idejére esett. A közgyűlések az interregnum idején szüneteltek, s nem véletlen, hogy Károly Róbert támasztotta fel haló poraiból, mert származási helyén, a Nápolyi Királyságban is gyakorlatban volt az ún. *generalis inquisitio*, az ország főbírájának a vidéki központokban tartott köztörvényszéke. Bár Debreceni Dózsa nádor (1321–1322) már celebrált közgyűléseket (*1. kép*), de rendszeressé csak a Drugethek (1322–1342) idején vált. Noha 1255-ben – újabb vélekedések szerint 1254 októberében – IV. Béla a tatárjárás óta jogtalanul elfoglalt birtokok rendezése céljából már összehívta Gömör, Nógrád és Hont vármegye közönségét Vácra,¹² 1263-ban pedig István ifjabb király tart gyűlést Borsod, Újvár, Zemplén, Heves és

¹ *Bartal György*: *Commentariorum ad historiam status iurisque publici Hungariae aevi medii libri XV. I–III.* Pozsony 1847.

² *Cziráky Antal*: *Conspectus iuris publici regni Hungariae. I–II.* Bécs 1851. (magyar fordítás: Pest 1861.)

³ *Frankl Vilmos*: *A nádori és országbírói hivatal eredete és hatáskörének történeti fejlődése.* Pest 1863.

⁴ *Hajnik Imre*: *A magyar bírósági szervezet és perjog az Árpád- és a vegyes-házi királyok alatt.* Bp. 1899.

⁵ *Török passim.*

⁶ *Gábor* 124–151.

⁷ *Istványi Géza*: *A generalis congregatio. Levéltári Közlemények.* 1939. 50–83., 1940–1941. 179–207.

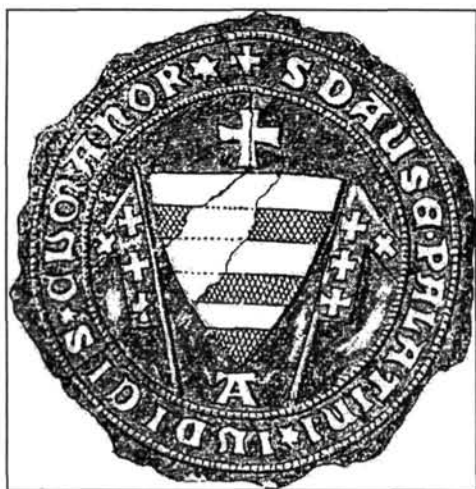
⁸ *Reiszig* 461.

⁹ *Holub József*: *Zala megye története a középkorban. I.* Pécs 1929.

¹⁰ *Havassy Péter*: *Heves megye középkori tisztségviselői.* Eger 1986. 62–64.

¹¹ *Havassy* 1989. 45–57.

¹² *Havassy* 1989. 45.

1. kép. Debreceni Dózsa nádor pecsétje
(MNT. III. 48.)

Gömör megyék lakóinak, az ilyen összejövetelek nem váltak rendszeressé.¹³ 1328-ban Drugeth Vilmos szepesi és újvári ispán, a király által öt vármegyébe kiküldött általános bíró (iudex generalis) tart gyűlést Gömör falu mellett megyénk nemessége számára is.¹⁴ *Török Pál* szerint 1330-ban az egész országban közgyűléseket tartottak Zách Felicián rokonainak felkutatására és kivégzésére, így minden bizonnyal a congregatióra sor került Gömörben is, ahol a nemzetségnek jelentős birtokai voltak.¹⁵

A nádor a király megbízásából, az uralkodó mandátuma alapján hirdette meg a gyűléseket. Hatásköre azonban csak a szűkebben vett anyaországra korlátozódott, mivel saját területén az erdélyi vajda, a horvát-szlavón bán és a macsói bán tartotta a congregációkat. Azonban még így is előfordult, hogy a nádor nem volt képes

egyedül ellátni feladatát, ezért a király sokszor az országbírókat vagy más udvari méltóságokat, sőt az illető megye ispánját bízta meg. Így tart például 1466 novemberében Pálóczi László országbíró közgyűlést Gömör és Torna megye részére.¹⁶ 1335-ben pedig Drugeth Vilmos nádor albírája, Batiz fia Miklós fia Jakab mester elnökölt Gömör közgyűlésén.¹⁷ 1409-ben Jolsvai György királynéi pohárnokmester és gömöri ispán vezeti a fórumot.¹⁸

A királyi parancs vétele után a nádor útitervet készített, majd értesítette a vármegyéket, hogy gondoskodjanak a közgyűlés összehívásáról, s közhírré tételéről. A kihirdetés szokásszerű vásári kikiáltás formájában történt meg, ennek fórumai egy 1408. évi oklevél szerint Csetnek, Rév (Bánréve) és Gömör voltak.¹⁹ Zsigmond korában már egyre gyakrabban a király nemcsak a nádornak adott parancsot, hanem az illető megye hatóságát is értesítette a közgyűlés megtartásáról.

Mint láttuk, Károly Róbert idején előfordult, hogy 5–7 vármegye részére összehívott tartottak gyűlést. Mivel Nagy Lajos uralkodásának kezdetén megszűnt a nádor vidéki kúriai bíraskodása, így több időt fordíthatott a congregatiók celebrálására, mely lehetővé tette, hogy csak egy, illetőleg két szomszédos vármegye számára tartson gyűlést. E tényező miatt állandó „párok” alakultak ki, elsősorban az ország északi részén, így egy-két kivételtől eltekintve közösen ülésezett Gömör és Torna, Hont és Nógrád, Nyitra és Trencsén, Abaúj és Sáros stb.²⁰ Tehát Gömör és Torna rendszeresen együtt ülésezett, mely szabály alól – eddigi ismereteink szerint – hat kivételt találunk, nevezetesen 1397. június 11–16 között, amikor Rudabányán Bebek Detre nádor Borsod és Gömör vármegyék, illetve 1402. augusztus 14–19 között Gömör falu mellett ugyanő csak

¹³ HOT. VIII. 162.

¹⁴ ADH. 32., 19. reg.

¹⁵ *Török* 26.

¹⁶ *Havassy* 1989. 45–46.; ADH. 155., 226–227. reg.; DL. 56993–56994.

¹⁷ ADH. 91., 35. reg.

¹⁸ ZSO. II/1. 6942. reg.

¹⁹ ZSO. II/1. 6321. reg.

²⁰ *Havassy* 1989. 46.

Gömör részére tartott gyűlést, továbbá 1326-ban 1328-ban, 1335-ben és 1409-ben amikor különböző tisztségviselők szintén csak megyénk lakóit hívták össze.²¹

A nádori közgyűlések elsődleges célja a gonosztevők, közbüntényesek (publici melafactores) felkutatása, üldözése, s végül kiirtása volt. Ezek nevét a nádor a gyűlés résztvevőinek közfelkiáltásából tudta meg, mely azonban a 14. század közepén eltűnt. A közfelkiáltás szerepét a megyei hatóság vette át, mely a nádor megérkezése előtt, vagy a közgyűlés első napjaiban – az esküdtekkel kiegészülve – elkészítette a gonosztevők registrumát. Ilyen jegyzék maradt ránk 1381-ből, amikor Garai Miklós nádor Gömör és Torna megyék gyűlésén levelesítette (proscribálta) a gonosztevőket, akik között szép számmal találunk nemest és jobbágyot egyaránt (2. kép).²² Gyilkosok nem szerepeltek a listákon, mert a gyilkosságért való elégtétel szerzése magánügynek minősült, csak magánvád útján volt érvényesíthető. Az elítélt a királyhoz fordulhatott kegyelemért, de előfordult, hogy pénzért megváltotta bűnét. Így például 1370-ben Opuliai László nádor és bírótársai Hangonyi Jánost 50 márka pénzbírsággal sújtják Vályi János megöléséért. (Ritka kivételként a nádor a bírság neki járó részét elengedte.)²³ Itt jegyezzük meg, hogy a nádornak külön bírságbehajtói voltak, így pl. 1343-ban Demeter mester, 1393-ban Balogmelléki Tamás fia János, 1404-ben Gari Bertalan fia Lőrinc.²⁴ (Arra is találunk azonban példát, amikor a király módosítja a levelesítést, így pl. Zsigmond 1406-ban felmenti Nenkei Lestákot a proscriptio alól, amelyet Gömör megye nádori gyűlése mondott ki rá, s elengedi neki a fej- és jószágvesztés büntetését.)²⁵

2. kép. Garai Miklós nádor pecsétje
(Csoma 1214.)

A közgyűlések megtartásának másik fő célja a királyi és királynéi birtokok, javadalmak felkutatása és visszaszerzése volt (celatores iuris regii). Ennek végrehajtására a király a nádor mellé prókátorokat (procurator et syndicus generalis specialis) rendelt ki. Ilyen ügygel találkozunk pl. 1328-ban a Drugeth Vilmos nádor által megejtett várföld visszavételi vizsgálatkor az otrokocsi várjobbágyok ügyében, akik azonban IV. László oklevelével igazolták birtokaikhoz való jogosságukat,²⁶ vagy 1381-ben a hubói nemesekkel kapcsolatosan (lásd később).

A közgyűlések harmadik célja a polgári és bűnügyekben való igazságszolgáltatás volt. Mivel a király arra törekedett, hogy a peres feleknek ne kelljen az olykor nagyon távoli királyi kúriát felkeresniük, hanem a nádor rendszeresen végigjárva az országot tartson törvényszékeket, ezért a „mindennapos” ügyek kerültek leggyakrabban terítékre. Így szép számmal találkozunk Gömör és Torna megyék fórumain birtokperekkel. Gyak-

²¹ ZSO. I. 4830. reg., ZSO. II. 1840–1841., 6942. reg.; ADH. 31., 17–20. reg., 91., 35. reg.

²² Gábor 208.

²³ ADH. 112., 102. reg.

²⁴ AO. IV. 384.; ZSO. I. 3207. reg., II/1. 3502. reg.

²⁵ ZSO. II/1. 5034. reg.

²⁶ Györffy II. 531.

ran már a közgyűlés idején elvégezték a birtokbaiktatást: így 1406-ban Garai Miklós nádor bizonyítja, hogy kiküldöttjei Otrokocs falut felosztották a birtokosok között, s mivel az osztálynak sem a helyszínen, sem a közgyűlési kihirdetésen senki nem mondott ellent, azt megerősíti.²⁷ Jelentkeznek nemességvizsgálatok, hatalmaskodási és adóssági perek, leánynegyed kihalások stb. is. Találkozunk ún. perenkívüli cselekményekkel, azaz a nádor oklevelet ír át, végrendeletet tesznek előtte, zálogbirtokot adnak vissza, s így tovább. Így pl. 1412-ben Garai Miklós nádor Kövecsesi Cinege Miklós kérésére privilegiális formában átírja az egri káptalan egyik oklevelét.²⁸

Az 1298. évi 29. tc. alapján a nádori közgyűléseket tavasztól ősziig kellett megrendezni, Gömör és Torna megyére leggyakrabban júniusban és októberben került sor, de 1466-ban Pálóci László országbírónak és az ülésezőknek már nem lehetett nagy melegük, mert a fórum még november 25-én is tartott.²⁹

A közgyűlések a szakirodalom egybehangzó tanúsága szerint általában valamelyik feria secunda-n, azaz hétfőn kezdődtek, s így volt ez Gömörben is, kivéve két szerdai kezdést 1370-ben és 1429-ben.³⁰ Nagy Lajos korában a rendszerebbnek mondható nádori látogatások miatt az ülések nagyjából egy hétig tartottak. Zsigmond uralkodásának idején azonban megritkultak, s ezért a felhalmozódott ügyek miatt nagyon elhúzódtak, így például 1406-ban Garai Miklós még a közgyűlés 27-dik napján is ítélezik.

A két megye közös congregációinak helyszíne leggyakrabban Gömör és Tornalja mellett zajlott („prope villam Gumur, prope villam Tornalia”). Elképzelhető persze, hogy ugyanazon a helyen volt a fórum, mert a két település egymás mellett terül el. Feltevésünk ellen szól, hogy a Sajó kettévágta, s egyben nyilván már akkor is kijelölte a két helység határát.

A nádor népes kísérettel haladt törvénytől útján. Gyakran mellette található az alnádor és az egyik ítélmester. A birtokbaiktatásoknál pl. a határjárások eszközüléséhez múlhatatlanul szükség volt nádori emberekre. Rendszeresen feltűnő személy továbbá a fehérvári káptalan egyik tagja, így pl. 1406-ban Mátyás kanonok vagy 1466-ban Ötvevényi Imre mester,³¹ továbbá a nádor káplánja is, aki előtt a szokásos vagy a megítélt esküt letették. 1343-ban Gilétfi Miklós nádor bizonyítja, hogy Hangonyi Miklós a Básti Erdő fia János ellenében megítélt esküt a nádori ember jelenlétében, a nádor kápolnájában, hat eskütárral együtt tette.³² A kíséret elszállásolása, élelmezése a megye feladata volt, melynek lakosságára 30–50 márka külön adót, ún. „victualia palatinalia”-t róttak ki.³³

A nádori gyűléseken – az Árpád-kori előzményekhez hasonlóan – ott találjuk a megye hatóságát (ispán, alispán, szolgabírák) is. Új, Anjou-kori jelenség volt azonban az alkalmi esküdt ülnökök (iurati assessores) feltűnése, akiket a megye közönsége választott (általában tizenkettőt) a maga kebeléből. Miután a nádornak benyújtották a névsort, az alispánnal és a szolgabírákkal együtt az assessorok is esküt tettek le (innen kapták a nevüket) a „szent kereszt érintésével hitükre és a szent koronának tartozó hűségükre, hogy csak az igazság fogja őket ítéleteikben vezetni, s egy gonosztevőt sem fognak eltitkolni.”³⁴ 1381. július 27-én Garai Miklós nádor közgyűlésén felsorolják mindkét megye esküdtjeit, így a gömörieket: Etre fia Egyved, Szuhai János, Királyi János, Tornaljai

²⁷ ZSO. II/1. 5049. reg.

²⁸ ADH. 62., 96. reg.

²⁹ ADH. 155., 226–227. reg.; DL. 56993–56994.

³⁰ ADH. 112., 101. reg.; *Melczér* 59., 34. reg.

³¹ ZSO. II/1. 5049. reg.; ADH. 155., 227. reg.

³² ADH. 98., 55. reg.

³³ *Havassy* 1989. 49.

³⁴ *uo.*

Benke, Abaházi Imre, Putnoki Mihály, Belestoi Pál, Jánosi István, Balogi Gergely, Szkárosi Péter, Mellétei Beke, Nenkei István; illetve a tornaiakat: Kóvári Pál, Varbóci István, Nenkei Jakab, Komjáti Fertes, Varbóci Péter, Teresztenyei István, (?) Tekes, Szilicei (?) István, Lázói Simon, Kátai János. Megfigyelhető, hogy az esküdtek a megyék tekintélyes családjaiból kerültek ki.³⁵

A megyék kötelessége volt továbbá, hogy a közgyűlésekre kikiáltókat, közkiáltókat (proclamatores) biztosítsanak, viszont az e szolgálatot teljesítők kiváltságos jobbágyi állapotnak örvendtek. A feladat teljesítése csak a nádori vagy a király által elrendelt közgyűlésre vonatkozott, azonban terhelte az adott település lakosságát nemzedékről nemzedékre.³⁶ A kevés ránk maradt példa közül rögtön kettő is éppen Gömörben adódik, mert ilyen kötelezettség terhelte a 13. században Ablonc lakosait. (Meg kell jegyeznünk, hogy *Ila Bálint* pontos forráshelyet nem jelöl meg állításának alátámasztására.)³⁷ Az ablonciak azonban kutatásaink szerint a 14. században is ellátták ezt a feladatot, mert Zsigmond király csak 1392-ben menti fel az Ablonci család tagjait a Gömör várának és megyének teljesített kikiáltói feladatok alól, és őket az országos nemesek sorába emeli.³⁸ 1381-ben a királyi fiskus a közgyűlésen perbe fogja a hubói nemeseket, hogy területük condicionárius föld, tehát azt nem nemesi jogon tartják a kezükön, így azt a király eladományozhatja. A hubóiak erre felmutatták IV. Béla egyik oklevelét, amely bizonyította, hogy akkori ősük, Kathey már nemesi jogon bírta Hubót. 1411-ben a király felmentette őket a szolgálatétel és a közgyűlések kikiáltói feladatai alól, s egyben nemesi jogon új adományként nekik adta a falut.³⁹

Érdekességképpen megjegyezhetjük, hogy 1372-ben a nádor Gömörben kezdi, 1364-ben és 1366-ban pedig itt fejezi be törvénytörő útját.⁴⁰

Mindezek után következnek Gömör és Torna vármegye 14–15. századi – általunk eddig megismert – nádori közgyűléseinek kimutatása:

1326. január 13. – Királyi

Drugeth Fülöp nádor (3. kép) albirája, Miklós Gömör vármegye részére.⁴¹

1328. március 7–10. – Gömör mellett

Drugeth Vilmos szepesi és újvári ispán, a király által küldött általános bíró (iudex generalis) Gömör vármegye részére.⁴²

1335. augusztus 7. – Királyi

Drugeth Vilmos nádor albirája, Batiz fia Miklós fia Jakab mester Gömör vármegye részére.⁴³

1343. szeptember 22–25. – Gömör mellett

Gilétfi Miklós nádor Gömör és Torna vármegyék részére.⁴⁴

³⁵ Gábor 208.

³⁶ Havassy 1989. 50.

³⁷ *Ila* II. 6.; Település 63.

³⁸ ZSO. I. 2595. reg.

³⁹ Település 20.; Györffy II. 511.

⁴⁰ Gábor 127–139.

⁴¹ DL. 8391.

⁴² ADH. 31., 17–20. reg.

⁴³ ADH. 91., 35. reg.

⁴⁴ AO. IV. 371.; Zichy, II. 214–224.; ADH. 98., 55. reg.; Gábor, 128.

3. kép. Drugeth Fülöp nádor
pecsétje (MNT. III. 92.)

4. kép. Bebek Detre nádor pecsétje
(Nagy I. 263.)

1347. június 11–14. – Gömör mellett
Gilétfi Miklós nádor Gömör és Torna vármegyék részére.⁴⁵
1364. október 14. – Tornalja mellett
Kont Miklós nádor Gömör és Torna vármegyék részére.⁴⁶
1366. október 5. –
Kont Miklós nádor Gömör és Torna vármegyék részére.⁴⁷
1370. október 2–10. – Tornalja mellett
Opuliai László nádor Gömör és Torna vármegyék részére.⁴⁸
1372. április 26–május 5. – Gömör mellett
Opuliai László nádor Gömör és Torna vármegyék részére.⁴⁹
1381. július 22–30. – Gömör mellett
Garai Miklós nádor Gömör és Torna vármegyék részére.⁵⁰
1397. június 11–16. – Rudabánya
Bebek Detre nádor Borsod és Gömör vármegyék részére.⁵¹
1402. augusztus 14–19. – Gömör mellett
Bebek Detre nádor Gömör vármegye részére (4. kép).⁵²
1406. szeptember 13–október 9. – Gömör mellett
Garai Miklós nádor Gömör és Torna vármegyék részére.⁵³
1409. július 28 előtt, a hely feltüntetése nélkül
Jolsvai György királynéi pohárnokmester és gömöri ispán Gömör megye részére.⁵⁴

⁴⁵ Gábor, 129.; AO. V. 92.

⁴⁶ ADH. 54., 83. reg.; DL. 57092.; HO. 274.; Gábor, 134.

⁴⁷ Gábor, 135.; DL. 5483–5484.

⁴⁸ DL. 56891.; Gábor, 136.; DL. 56893.; ADH. 112., 101. reg.

⁴⁹ Gábor, 136.; ADH. 114., 107. reg.

⁵⁰ Gábor, 138., 208.; ADH. 120., 129. reg.; DL. 56913., 56921.

⁵¹ ZSO. I. 4830. reg.

⁵² ZSO. II. 1840–1841. reg.

⁵³ ADH. 59., 91. reg.; ZSO. II. 5018–5019., 5049–5050. reg.

1412. április 18–29. – Torna mellett
Garai Miklós nádor Gömör és Torna vármegyék részére.⁵⁵
1423. június 7–22. – Gömör mellett
Garai Miklós nádor Gömör és Torna vármegyék részére.⁵⁶
1429. szeptember 27–október 6. – Gömör mellett
Pálóci Mátyus országbíró Gömör és Torna vármegyék részére.⁵⁷
1466. november 3–25. – Gömör mezőváros mellett
Pálóci László országbíró Gömör és Torna vármegyék részére.⁵⁸

IRODALOM- ÉS RÖVIDÍTÉSJEGYZÉK

- ADH. Az Abaffy–Dancs–Hanvay családok levéltárai. *Ila Bálint* kézírata alapján sajtó alá rendezte és szerkesztette: *Borsa Iván*. Bp. 1993.
- AO Anjou-kori Okmánytár. Szerk.: *Nagy Imre* és *Nagy Gyula*. I–VII. Bp. 1878–1920.
Csoma József
1904 Magyar nemzeti címerek. Bp. In: *Karácsonyi* 1147–1314.
- DF. Magyar Országos Levéltár Diplomatikai Fényképgyűjtemény
- DL. Magyar Országos Levéltár Diplomatikai Levéltár
Forgon Mihály
1909 Gömör-Kishont vármegye nemes családjai. I–II. Kolozsvár
Gábor Gyula
1908 A megyei intézmény alakulása és működése Nagy Lajos alatt. Bp.
Györffy György
1987 Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. II. D–GY. Bp. 455–559.
Havassy Péter
1999 Megtelepülés és népesség a középkori Gömör vármegyében. In: *Tisicum. A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyve XI. Szolnok* 103–111.
1989 Hont és Nógrád vármegye nádori közgyűlései a XIV. században. In: *Nógrádi Történeti Évkönyv. Szerk.: Bagyinszky Istvánné–Szvircsek Ferenc. Salgótarján* 1989. 45–57.
- HO Hazai Oklevéltár 1234–1356. Szerk.: *Nagy Imre, Deák Farkas* és *Nagy Gyula*. Bp. 1879.
- HOT. Hazai Okmánytár. *Kiadja: Nagy Imre, Paur Iván, Ráth Károly, Ipolyi Arnold* és *Véghelyi Dezső*. I–VIII. Győr 1865–Bp. 1891.
Ila Bálint
1944–1976 Gömör megye. I–IV. Bp.

⁵⁴ ZSO. II/1. 6942. reg.

⁵⁵ ADH. 62., 94–96. reg.; DL. 57100–57102.

⁵⁶ ADH. 139–140., 185–186. reg.; DF. 248508.

⁵⁷ *Melczer* 59., 34. reg.

⁵⁸ ADH. 155., 226–227. reg.; DL. 56993–56994.

Karácsonyi János

1900–1901 A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. Bp. (A reprint kiadást használtuk, ahol a három kötetnek folyamatos a lapszámozása.)

KMTL. Korai Magyar Történeti Lexikon (9–14. század). Főszerk.: *Kristó Gyula*. Bp. 1994.

Melczer Okmányok a kellemesi Melczer család levéltárából XIII., XIV., XV. század. Kiadja: *Kellemesi Melczer István*. Bp. 1890.

MNT. A magyar nemzet története. III. Szerk.: *Szilágyi Sándor*. Bp. 1895.

Nagy Iván

1857 Magyarország családai czimerekkel és nemzékrendi táblákkal. I. Pest

Osváth Gyula

1914 A magyar vármegyei szervezet 1608-ig. Bp.

Település *Ila Bálint*: Település és nemesség Gömör megyében a középkorban. Turul 1940. 1–28., 53–72.

Török Pál

1907 A nemesi vármegye megalakulása. Kolozsvár

Zichy A zichi és vásonkeői gróf Zichy család idősb ágának okmánytára. Szerk.: *Nagy Imre, Nagy Iván, Véghely Dezső, Kammerer Ernő, Lukcsics Pál*. I–XII. Pest 1871–Bp. 1931.

ZSO. Zsigmond-kori oklevéltár. I–II. Összeállította: *Mályusz Elemér*. Bp. 1951–1958., III–IV. *Mályusz Elemér* kéziratát kiegészítette és szerkesztette: *Borsa Iván*. Bp. 1993–1994.

DIE PALATINISCHEN GENERALVERSAMMLUNGEN DER KOMITATE GÖMÖR UND TORNA IM 14. UND 15. JAHRHUNDERT

Nach den sporadischen Vorereignissen der Árpádenzeit fiel die ländliche Rechtsprechung des Palatins, die Blütezeit der palatinischen Hauptversammlungen (generalis congregatio, generalia judicia) in die Zeit der Anjous, aber vor allem in die Regierungszeit Ludwigs des Großen. Die Hauptversammlungen wurden während des Interregnums ausgesetzt, und es ist kein Zufall, daß gerade Robert Károly sie aus ihrem kargen Dasein auferweckte, da auch in seiner Heimat, im Neapolitanischen Königtum, die sog. generalis iquisitio, der in den ländlichen Zentren tagende Gerichtsstuhl für Zivilrecht des Landeshauptrichters in Praxis war. Obwohl der Palatin Dózsa (1321, 1322) in Debrecen bereits solche Hauptversammlungen zelebrierte, fanden diese erst in der Zeit der Drugether (1322–1342) regelmäßig statt.

Der Palatin schrieb vom König beauftragt, aufgrund des Mandats des Herrschers die Versammlungen aus. Sein Einflußbereich begrenzte sich auf das engere Mutterland, da auf seinem eigenen Gebiet der siebenbürgischen Woiwode, der kroatisch-slawonischer Banus und der macsóer (südlich von Syrmien) Banus die Kongregationen abhielt. Aber auch noch so kam es vor, daß der Palatin seine Aufgabe alleine nicht versehen konnte, und deshalb der König oft den Landesrichter oder einen anderen Hofwürdenträger oder sogar den Gespan des betroffenen Komitates beauftragte.

Nach der Entgegennahme des königlichen Auftrages stellte der Palatin einen Reiseplan zusammen und benachrichtigte die Komitate, sich um die Zusammenrufung der Hauptversammlung zu kümmern und diese kundzugeben. Die Kundgebung erfolgte in der üblichen Form, durch Ausschreieung auf dem Markt, deren Foren – aufgrund einer Urkunde aus dem Jahre 1408 – die Gemeinden Csetnek, Rév (Bánréve) und Gömör gewesen sind. Da am Anfang der Herrschaft von Ludwig dem Großen die Rechtsprechung des Palatins in der ländlichen Kurie abgeschafft wurde, konnte sich der Palatin mehr Zeit für die Zelebrierung der Kongregationen nehmen, was wiederum die Abhaltung der Versammlungen für nur ein bzw. für zwei benachbarte Komitate ermöglichte. Wegen dieses Faktes bildeten sich v.a. im nördlichen Teil des Landes ständige „Paare“ heraus, so tagten, von ein-zwei Ausnahmen abgesehen die Komitate Gömör und Torna, Hont und Nógrád, Nyitra und Trencsén, sowie Abaúj und Sáros usw. zusammen. So tagte also Gömör und Torna normalerweise zusammen, und wir finden – auf Grund unserer bisherigen Kenntnisse – nur sechs Ausnahmen von dieser Regel.

Primäre Aufgabe dieser Versammlungen war die Aufspürung, Verfolgung und letztlich die Ausmerzung der Verbrecher und Missetäter (*publici melafactores*), die Auffindung und die Zurückgewinnung der Grundbesitze des Königs und der Königin (*celatores iuris regii*), sowie die Rechtsprechung in zivilen- und in Strafsachen. Es kommen aber auch Untersuchungen bezüglich des Adelsstandes, Prozesse über Machthaberei und Schuldfragen und auch die Absteckung von Mädchenvierteln usw. vor. Man begegnet auch sog. außergerichtlichen Handlungen, so z.B. unterzeichnet der Palatin eine Urkunde, es wird in seiner Gegenwart ein Testament gemacht oder ein Pfandbesitz zurückgegeben usw.

Aufgrund des 29. Gesetzartikels vom Jahre 1298 mußten die palatinischen Hauptversammlungen von Frühjahr bis Herbst abgehalten werden. Die Komitate Gömör und Torna kamen meistens im Juni und im Oktober an die Reihe, doch im Jahre 1466 konnte es dem Landesrichter László Pálóci und den Teilnehmern nicht mehr allzu warm sein, da das Forum sogar noch am 25. November anhielt.

Die Hauptversammlungen begannen, auf Grund der übereinstimmenden Zeugnissen der Fachliteratur im allgemeinen an einem *feria secunda*, d.h. an einem Montag. So war es auch in Gömör, nur zwei Tage in den Jahren 1370 und 1429 ausgenommen, an denen die Versammlungen an einem Mittwoch anfangen. Zur Zeit Ludwigs des Großen waren die Besuche des Palatins recht regelmäßig, so dauerten die Hauptversammlungen ungefähr eine Woche. Doch während der Herrschaft von Sigismund wurden die Besuche seltener, so zogen sich die Versammlungen wegen den sich angesammelten Angelegenheiten und Fällen in die Länge, und so kam es vor, daß im Jahre 1406 Miklós Garai sogar noch am 27. Tag der Hauptversammlung Urteil fällte.

Die gemeinsamen Kongregationen der beiden Komitate fanden meistens bei Gömör und Torna statt („*prope villam Gumur, prope villam Tornalia*“).

Der Palatin wurde von zahlreichen Leuten auf seinem richtenden Weg begleitet. Sehr oft befand sich der Vizepalatin und einer der Urteilsmeister in seiner Begleitung. Bei Belehnungen z.B. waren zur Ausführung der Flurumgänge die Leute des Palatins unerlässlich.

In der Begleitung des Palatins erschien regelmäßig ein Mitglied des Fehérvárer Kapitels, sowie der Kaplan des Palatins, vor dem die üblichen oder die zuerkannten Eide abgelegt wurden.

Auf den palatinischen Hauptversammlungen erschien – dem Vorausgegangenen aus der Árpádenzeit ähnlich – auch die Behörde des Komitates (der Gespan, der

Vizegespan und die Stuhlrichter). Neu war jedoch das Erscheinen der Gelegenheitsschöffen (iurati assessores) in der Anjouzeit, die von der Öffentlichkeit des Komitates aus eigener Mitte gewählt wurden (im Allgemeinen 12). So geschah das z. B. auch in Gömör und Torna im Jahre 1381.

Ein weiterer Pflicht der Komitate war die Sicherung von Ausschreibern, Herolden (proclamatores) für die Hauptversammlung, doch diese erfreuten sich auch eines privilegierten Leibeigenenstandes. Das Verrichten dieser Aufgabe bezog sich nur auf die palatinischen und auf die vom König angeordneten Hauptversammlungen, doch sie lastete von Generation zu Generation auf der Bevölkerung der bestimmten Gemeinden (Im Komitat Gömör waren es die Dörfer Ablonc und Hubó).

Als etwas Interessantes kann bemerkt werden, daß im Jahre 1372 der Palatin seinen richtenden Weg in Gömör begann und in den Jahren 1364 und 1366 hier beendete.

Péter Havassy

AZ IPARFEJLŐDÉS TENDENCIÁI MISKOLCON A 18. SZÁZADBAN

VERES LÁSZLÓ

A miskolci háziipar

Miskolc 18. századi ipartörténete néhány kisebb próbálkozástól eltekintve alapvetően kézműves jellegű volt. A történeti források adatai alapján nagyon jelentős volt a háziipar. A háziipar kézművesiparon belüli nagyságára, arányára vonatkozó pontos adatokkal nem szolgálhatunk, mivel összeírások nem állnak rendelkezésünkre. A háziipari tevékenység a szövés-fonás területén, a faipar egyes ágazataiban (szerszámkészítés, hordódonga-hasítás, bútorgyártás stb.) és az építőiparban volt domináns. Szinte minden egyes hagyatéki leltárban megtalálhatók a szövés-fonás eszközei. A faipar egyes ágazatainak háziipari keretek közötti létezését biztosította a hatalmas nyersanyagkészlet, amelyet a Miskolc környéki erdőségek biztosítottak. A diósgyőri koronauradalom a következő kínálatot biztosította erdőségeiből a lakosság számára:

„Mesteremberek szerszámaihoz való és épületekhez szállítandó, nem gyümölcstermő fákért minden iga után	30 kr
Száz darab hordónak való rendes dongáért	24 kr
Egy pár nagyobb kádra való donga után	6 kr
Kerítésnek való karók párjáért	3 kr
Egy szekér kerítésnek való vesszőért minden egyes iga után	12 kr
Ezer darab hasított szőlőtámasztó karóért	1 Ft
Ezer darab Beset karó nevű kerek karóért	30 kr
Egy darab nem faragott szarufának nevezett gerenda	2 kr
Egy kifaragott gerendáért	3 kr
Egy tucat fanyélért	3 kr
Egy szekérhez való tengelyért	18 kr
Száz darab lécnak nevezett deszkáért	3 kr
A nagyobb fákért, amelyekből szélesebb teknőket lehet készíteni	50 kr
A közepesekért ölenként	30 kr
Rendes kis teknőknek valóért ölenként	20 kr
A kisebb faeszközök, edények, úgy mint guzsalyok, fatányérok	15 kr”.

A famozsarak, kulacsok stb. készítéséhez azzal a feltétellel adtak az uradalmi tisztviselők fát, hogy az elkészített áru tizedét be kellett szolgáltatni.¹ A diósgyőri erdőket mellett a miskolciak gyakran felkeresték a radostyáni, felsőnyárádi és múcsonyi erdőket, ahonnan építkezésekhez és hordókészítéshez való keményfát vásároltak szívesen. Mivel a település közelében fenyőerdők nem voltak, a fenyőfát Szederkényben szereztek be a

¹ B.-A.-Z. m. Lt. 601. A diósgyőri koronauradalom iratai 718. sz. Urbarium Regii Coronalis Diósgyőr 1756.

máramarosi és Bereg vármegyei tutajosoktól. Miskolcon az uradalmi és a városi középületek tetőzetének fedésére használtak zsendelyt.² Néha-néha a módosabbak is. A város környékén nem foglalkoztak zsendelyhasogatással. Úgy tűnik, hogy a keményfából való zsendely nem volt keresett. Szívesebben használták a rövidebb fenyőzsendelyt, mely nyilvánvalóan kevésbé volt tartós, de könnyebben felhasználható, rakható volt, mint a bükk- vagy kőriszsendely. A fenyőzsendelyt Gömörből hozatták. A fehérzsendely Berzétéről, Rozsnyóról, Rimaszombatból került Miskolcra. A vörösfenyő zsendelyt pedig Tiszolcon vagy Dobsinán szereztek be.³

A miskolci lakóépületek döntő része – miután a tűzveszély miatt Borsod vármegyében is betiltották a faházak emelését – vesszőből font és sárral tapasztott, vagyis paticsfalazatú, nád, szalma, vagy más növényi anyagokkal fedett tetőzetű volt. A falazathoz szükséges vesszőt a Tisza (Lúc környéke) és a Sajó (Zsolca melléke) ártereiben gyűjtötték. A falazat fonását és tapasztását az emberek maguk végezték, vagy a majláti tótokat fogadták fel, akik jó tapasztók hírében állottak. A módosabb házaknál a kőfal rakását mecenzéfiek vállalták, akik egyben a pincék vájói és gyakran a bozótosok irtói is voltak. A 18. század első felében csak idegen, főként egri kőművesek tevékenykedtek a városban uradalmi és egyházi építkezéseknél. A lakóépületek tetőzete is kalákában, házi kivitelben készült leginkább. Az egyszerű tetővázak összeállítása után szalmával vagy gazzal fedték le. Ha nádat használtak, akkor nádrakó specialistákat hívtak a Tisza menti falvakból. Az egyszerű tetőfedés gyakoriságát bizonyítja az avasi egyház jegyzőkönyvének 1781. évi bejegyzése is. Ez évben a város lakóházainak nagy része tűzvészben pusztult el. Az egyházi jegyzőkönyv adatai szerint a tűz terjedését az segítette elő, hogy az épületek döntő része nádtetős volt, vagy mindenféle gazzal fedett.⁴

A céhes iparfejlődés sajátosságai

Amíg a háziipar nagyságáról és kiterjedtségéről nem alkothatunk reális képet, addig megnyugtatóbb elemzést szolgáltatathatunk a céhes iparról. Ez a kép sem lehet teljes az összeírások hiánya, vagy a meglévő kimutatások pontatlansága miatt, továbbá azért sem, mert a céhek iratai is meglehetősen hiányosan maradtak ránk.

A város fejlettségének egyik fokmérője az iparúzők összlakosságon belüli aránya. Bármennyire is egyszerűnek tűnik az a művelet, hogy összevessük az iparúzők számát a nem iparos lakosság számával, valójában igen nagy a hibalehetőség. Ez alapján véve a forrásoknak tulajdonítható. A 18. században készült népesség-összeírások alapvető hibáira sokan felhívták a figyelmet. A különböző célokból készült helyi kimutatások készítői eltérően kezelték az iparos fogalmát és többnyire csak a céhes szervezetekbe tartozókat tekintették iparúzőknek, holott nyilvánvaló, hogy az ipar a 18. században nem azonos a céhes iparral. Igen sok az átmeneti munkakör az ipar és a kereskedelem, az ipar és a mezőgazdaság között. Sok iparág háziipar jellegű volt (tapasztó, kenyér-, perccsenyesítő stb.), s így az összeírók sem tudták egyértelműen fő tevékenységüket, megélhetésüket. A városi adóösszeírások klasszifikációi nagyon bizonytalanok voltak, különösen az alsó adó kategóriákba tartozók megítélésében. Általában csak a mesterek

² B.-A.-Z. m. Lt. IV. 1501/A. 2. k. 642.; 3. k. 328.

³ A Miskolci Református Egyház Jegyzőkönyvei (a továbbiakban: MREJ.) 1. k. 227, 436, 447.; 4. k. 219.

⁴ Vö. *Veres L.*, Miskolc ipara a XVIII. században (kézirat). Herman Ottó Múzeum Helytörténeti Dokumentáció. Ltsz. 2000. 3. 1–31.

összeírása szerepel, de nem kapunk képet a mesterek által alkalmazott segédekről, iparosokról. A nem, vagy alig dolgozó mestereket, özvegyeket is csak ritkán tüntették fel, holott a céhek általában megengedték az özvegyeknek az iparüzést mindaddig, míg a volt iparos férjnek nevét viselték. A ház- és kéményösszeírásokban nagyon kevés iparos szerepel. Jól tudjuk, hogy a 18. században a házszerzés elég nagy nehézségekbe ütközött a városokban. De az mégis valószínűtlen, hogy Miskolcon a különböző ház- és kéményösszeírások adatai szerint csak néhány tucat iparos lett volna a városban. Hosszasan folytathatnánk még a hibalehetőségeket előidéző tényezőket a molnárok, a ser- és pálinkafőzők, tégláégetők összeírásának hiányától az öregség, betegség, katonaság miatt össze nem írtakig. Végeredményben megállapíthatjuk, hogy a hibalehetőségek miatt olykor több tucattal is kevesebb iparos szerepel a különböző kimutatásokban, mint ahányan ténylegesen iparúzóak voltak.

Az országos helyzetet értékelő feldolgozások elsősorban az 1715–1720. évi és az 1828. évi országos összeírások adataira támaszkodva Miskolcot a legfejlettebb mezővárosok közé sorolják az iparosok számaránya alapján. Olyan iparilag fejlett mezővárosnak tartják, amelyben az iparosok összlakosságon belüli számaránya 20% körül mozog, és nem vonható éles határ közte és a szabad királyi városok között, mert az utóbbiakban sem volt általában több a céhek száma, és a kézművesek számaránya is csak 25% körül mozgott.⁵ Gyimes Sándor a közép-európai városfejlődést elemző feldolgozásában lényegében megerősíti az előbbieket. A népesség az ipar, az oktatás az igazgatás adatainak figyelembevételével kialakított városiassági érték szerint 1715-ben az akkor definiált Magyarország városainak rangsorában a 34. helyre sorolja Miskolcot. Alig több mint egy évszázad múlva pedig az 1828. évi országos összeírás adatai alapján 11. volt Miskolc a magyar városok rangsorában, megelőzve többek között Székesfehérvárt, Sopront, Nagyváradot, Kecskemétet.⁶ Természetszerűleg rögtön felvetődik a kérdés, hogy mennyire hitelesek ezek a megállapítások, valós adatokra épülnek, vagy pedig korrekcióra szorulnak? E kérdésekre a választ a helyi adatok adják meg. Sajnos a 18. század közepéig csak az adóösszeírásokra támaszkodhatunk azok korábban említett hibáival egyetemben. Az 1715. évi összeírás szerint a város 146 adózójából 41 volt iparos, 1720-ban pedig a 47 adózóból 11, vagyis az adatok tükrében 1715-ben az adózók 28%-a, 1720-ban pedig 23%-a volt iparos.⁷ Mindkét adat félrevezető lehet, és önmagában a városra nézve kedvező képet fest. 1711-ben, a Rákóczi szabadságharc végén pusztító pestisjárvány nagyon sok áldozatot szedett Miskolcon is. Több mint 5000-en estek a pestis áldozatául. A lecsökkent lélekszám tükrében helyes lehet-e bármilyen összevetés? Mindenesetre az iparosok adózókon belüli arányát tényként kell kezelnünk. A felvetett problémához adalékként álljon itt az adózó iparosok száma 1698-ban és 1706-ban: 122 fő és 95 fő. De még 1711-ben is 73 fő, 1712-ben 86 fő volt az adózó iparosok száma. Az összehasonlító adatokból az szűrhető le, hogy bár jelentősen csökkent az összlakosság és az iparosok száma 1698–1711 között, de a csökkenés korántsem volt oly mérvű, mint azt az 1715–20. évi összeírások feltüntetik. Minimálisan az összeírások adatainak duplájával kell számolnunk, hiszen 1711 után elkezdődött a lakosság és ezen belül az iparosok számának is fokozatos növekedése a betelepülések, betelepítések révén. Nem utolsósorban a betelepült iparosoknak kiváltságokat (pl. 15 évi adómentesség) nyújtó országos rendelkezések

⁵ Eperjessy G., 1967. 71–72.

⁶ Gyimesi S., 1975. 263–264.

⁷ Acsády I., 1896. 44–45.

hatására. Ezeknek köszönhetően 1730-ra 147 fő, 1734-re 161 fő és 1758-ra 248 fő lett az adózó miskolci iparosok száma.⁸

Az alábbi adatsorokból látható, hogy az adózó iparosok adózó népességhez viszonyított aránya magasabbnak tűnik a 18. század első felében a szakirodalomban használatos és elfogadott adatoknál.

*A miskolci adózó iparosok a város adózó népességéhez viszonyított aránya
1698–1758 között*

Év	%
1698	21
1708	19
1711	20
1712	26
1715	28
1720	23
1730	39
1734	33
1758	31

Reálisabb képet kaphatunk az iparosok számáról és az iparosok összlakosságon belüli – és nem az adózó iparosokon belüli – számarányáról a város egyetlen 18. századi, legteljesebbnek tekinthető iparosösszeírása segítségével.

Miskolc iparosai 1770-ben⁹

mesterség	Céhes		Céhen kívüli		összesen
	mester	segéd	mester	segéd	
szabó	32	26	8	–	64
német szabó	5	2	–	–	7
zsidó szabó	–	–	3	–	3
szűrszabó	3	4	–	–	7
szűcs	39	9	2	–	50
gombkötő	–	–	10	3	13
őntő	–	–	1	1	2
kerékgyártó	–	–	7	4	11
órás	–	–	2	–	2
kovács	–	–	10	11	21
tímár	–	–	3	1	4
suszter	–	–	8	9	17
kesztyűs	–	–	2	1	3
varga	40	20	–	–	60
lakatos	–	–	20	7	27

⁸ A közötti adatokat vö. *Marjalaki Kiss L.*, 1958. 4.; *Leveles E.*, 1929. 78.; *Szendrei J.*, 1904.; *Gyimesi S.*, 1975. 229.; B.-A.-Z. m. Lt. IV. 1501/B. III. fs. I. 515.; IV. 1501. XXI. fs. 1, 3.; IV. 1501/B. XXI. fs. V. 71/54.

⁹ Miskolc városában levő mesteremberek és mester legények számának Conscriptiója. B.-A.-Z. m. Lt. E. 41. 1770. No. 47.

szűrőcsapó	22	8	–	–	30
gubacsinaló	–	–	5	–	5
takács	–	–	17	4	21
asztalos	–	–	10	5	15
késes	–	–	1	–	1
fésűs	–	–	8	3	11
kékfestő	–	–	2	–	2
bodnár	–	–	11	2	13
csizmadia	180	70	20	–	270
süveges	–	–	2	1	3
kalapos	–	–	2	–	2
tapasztó	–	–	1	–	1
könyvkötő	–	–	8	2	10
kapocs és tűcsi- náló	–	–	1	–	1
rézműves	–	–	1	1	2
rézöntő	–	–	2	2	4
kőműves	–	–	2	32	34
köteles	–	–	4	3	7
szítás	–	–	3	–	3
fazekas	13	6	–	–	19
bádogos	–	–	2	1	3
esztergályos	–	–	1	–	1
kulacsos	–	–	2	–	2
mézeskalácsos	–	–	1	–	1
üveges	–	–	1	–	1
festő	–	–	1	1	2
nyereggyártó	–	–	2	1	3
zsemlyesütő	–	–	1	–	1
ötvös	–	–	6	2	8
szíjgyártó	–	–	6	8	14
ács	–	–	12	–	12
mészáros	–	–	9	12	21
Mindösszesen	334	145	220	117	816

Az összeírás segítségével megállapítható, hogy a város mintegy 8000 fős lakosságának tizede foglalkozott iparúzással. A céhes és céhen kívüli mesterek száma 554 fő volt, míg a segédeké 262. Ha az egyes családok megélhetését biztosító családfők számát vesszük számítási alapul és feltételezzük, hogy a segédek nőtlenek voltak, akkor legalább minden negyedik családfő iparos volt, ami arra utal, hogy az összlakosságon belül valóban nagy volt az iparosok száma, és ennek alapján is magasabbnak kell tekintenünk az iparosok számarányát az eddig uralkodó nézeteknél.

Az 1770. évi iparosösszeírás az ipar szerkezetének magas szintű differenciáltságára is utal. Az összeírásban 47 féle mesterség képviselői szerepelnek. Figyelembe véve, hogy az összeírásból hiányoznak a molnárok, ser- és pálinkafőzők, téglaegetők, akkor a mesterségek száma tovább növekszik és túlhaladja az 50-et. A 18. század első felének adóösszeírásai a céhes mesterségek figyelembevételével készültek, és sok olyan szakmá-

ról nem tesznek említést, amelyek pedig ügyes-bajos esetekben a tanácsi jegyzőkönyvekben előfordulnak. Az adóösszeírások 1698-ban 12, 1730-ban és 1734-ben 11 féle mesterség képviselőit sorakoztatják fel, mint legfőbb adófizetőket. Csak 1758-ban bukannak elő újabb adót fizetők, így a suszter, a szűrccsapó, a könyvkötő, a köteles, a fazekas, az esztergályos és a szijgyártó, de így is még csak 19 féle mesterségről esik szó. Az összeírásokon kívüli egyéb forrásokra támaszkodva 1720–1760 között átlagosan 32–39 között volt azoknak a mesterségeknek a száma, amiknek képviselői a város illetve környéke kézművesipari termékekkel való ellátását biztosították.

A miskolci iparosok száma mesterségük alapján 1698–1770 között

Iparág	1698	1730	1734	1758	1770
mészáros	19	15	13	8	9
varga	10	15	13	21	40
csizmadia	29	41	46	69	200
szűcs	8	9	7	13	41
borbély	4	–	–	–	–
gombkötő	4	9	6	8	10
lakatos	9	4	5	9	20
kovács	9	4	6	9	10
rézműves	–	–	–	1	1
takács	5	9	11	15	17
bodnár	9	6	15	14	11
kerékgyártó	3	2	3	10	7
szabó	11	2	3	15	40
német szabó	–	–	–	–	5
zsidó szabó	–	–	–	–	3
szűrszabó	–	–	–	–	3
órás	–	–	–	–	2
tímár	–	–	–	–	3
suszter	–	–	–	5	8
kesztyűs	–	–	–	–	2
szűrccsapó	–	–	–	25	22
gubás	–	–	–	–	5
asztalos	–	–	–	–	10
késes	–	–	–	–	1
fésűs	–	–	–	–	8
kékfestő	–	–	–	–	9
süveges	–	–	–	–	2
kalapos	–	–	–	–	2
mázoló	–	–	–	–	1
könyvkötő	–	–	–	2	8
kapocs- v. tücsináló	–	–	–	–	1
rézöntő	–	–	–	–	2
kőműves	–	–	–	–	2
köteles	–	–	–	3	4

szítás	–	–	–	–	3
fazekas	–	–	–	4	13
bádogos	–	–	–	–	2
esztergályos	–	–	–	2	1
kulacsos	–	–	–	–	2
mézeskalácsos	–	–	–	–	1
üveges	–	–	–	–	1
festő	–	–	–	–	1
nyereggyártó	–	–	–	–	2
zsemlesütő	–	–	–	–	1
ötvös	–	–	–	–	6
szíjgyártó	–	–	–	6	6
ács	–	–	–	–	12

Már utaltunk rá, hogy az adóösszeírások a céhes mesterségeket vették alapul az adózás kivetésére. Ezek szerint 1698–1758 között 11 féle céh létezett volna a városban? Az 1770. évi iparosösszeírás az iparosokat két fő csoportba sorakoztatja: céhes és céhen kívüli iparos. Eszerint 1770-ben 8 céh létezett a városban, vagyis az előző adatoknál is jóval kevesebb. A céhek számára a céhprivilegiumok vizsgálata adja meg a végleges választ. Eperjessy Géza a feudalizmus kori magyar mezővárosi fejlődést elemző nagy jelentőségű munkájában 14-re teszi a Miskolcon 1848 előtt létezett céhek számát.¹⁰ A céhek dokumentumai és a szakirodalom adatai alapján ennél jóval többnek tűnik a céhek száma.¹¹

A miskolci céhek a 16–19. században

A céhek neve	Alapítási éve
1. mészároscéh	1508
2. vargacéh	1521
3. szabócéh	1531
4. szücscéh	1637
5. csizmadiacéh	1667
6. lakatoscéh	1675
7. tímárcéh	1689
8. gombkötőcéh	1702
9. kovácscéh	1722
10. csapócéh	1732
11. kádárcéh	1736
12. pékcéh	1749
13. miskolci és Mindszenti közös csizmadiacéh	1754
14. fazekascéh	1769
15. kőfaragó-, kőműves- és építőmestercéh	1773
16. kalaposcéh	1791
17. asztalos- és üvegescéh	1799

¹⁰ Eperjessy G., 1967. 71–72.

¹¹ Szendrei J., 1904. 162, 165, 172, 521–602.

Ez a szám azonban irreális. Az 1754. évi miskolci és Mindszenti közös céh alapítását nem tekinthetjük új céhállításnak. Az 1722. évi kovács-, majd az 1736. évi bodnár- és az 1749. évi pékcéh alapítása Szendrei János, Miskolc monográfiájának írója bizonytalan adatközlésére épül. Ezeket figyelembe véve a 16–19. században 17 céh működését tudjuk bizonyítani az alapító okiratok, jegyzőkönyvek és a statutumok segítségével. Tehát a 17 céh közül három 16. századi, négy 17. századi, hat 18. századi és négy 19. századi alapítású. A legtöbb céh korszakunkban, a 18. században jött létre az azonos foglalkozásokat magába tömörítve.¹² A 16. századi céhek privilégiumait, e fontos dokumentumokat a mindenkori uralkodók adták ki szignójukkal hitelesítve. Meg kell jegyeznünk, hogy a szabócéh privilégiuma ugyan 1531-ben lett kibocsátva Pemfflinger Sebestyén borsodi főispán és diósgyőri várnagy által, de I. Ferdinánd csak 1550-ben erősítette azt meg. A 17. századi céhek már nem királyi privilégium szerzésével jöttek létre és működtek. Ezek többnyire Kassa királyi várostól szereztek szabadalmat és a kassai céhek szabályzatát használva működtek. Ez a tendencia a 18. század elején is folytatódott, de a jelentősebb céhek igyekeztek királyi megerősítésre szert tenni.

A 18. századi miskolci céhek életét – mint ez országosan jellemző volt – mintegy 50 törvény és rendelet szabályozta, melyekhez igazítani kellett a céhek életét. Ezek közül az egyik legjelentősebb volt az 1761. évi céhtörvény, amely előírta a jövőben uralkodó által hitelesített, kibocsátott alapítólevél bevezetését és az egységes tartalmú céhszabályzatok előírásainak betartását. A törvény megszületése előtt Borsod vármegye is bekérte a céhek iratait, hogy általános képet alkothasson az iparszervezetekről. Ekkor vált nyilvánvalóvá, hogy a céhek többsége semmiféle alapítólevéllel nem rendelkezik. A tanúvallomások szerint ezek elvesztek vagy megsemmisültek, vagy soha nem léteztek.

Az elmondottak figyelembevételével érthető az, hogy az 1770. évi miskolci iparosösszeírás szerint nagyon kevés volt a céhek száma. Az új céhlevelek megszerzése nem kis anyagi terhet jelentett az iparúzők számára. Így csak a legnagyobb létszámú és leggazdagabb iparos szervezetek tudták kiváltani a privilégiumot. Ezek között találjuk 1770-ben a szabókat (beleértve a szabó foglalkozás különféle fajtáit), a szűcsöket, a vargákat, a szűrcsapókat, a csizmadiákat és a fazekasokat. Ha hozzájuk számítjuk a mészárosokat – akik már korábban, 1754-ben megszerezték az uralkodó által szentesített céhlevelet –, az 1770 utáni és 19. század eleji céhalapításokat, akkor valóban egyezik a miskolci céhek száma az Eperjessy Géza által említett ipartestületek számával. Azonban ha csak az 1761. évi céhtörvény utáni állapotot vennénk figyelembe, akkor nem vennék tudomást olyan híres miskolci céhekről, amelyek ha nem is uralkodó által hitelesített dokumentumokkal rendelkeztek, de mégis a kor szokásainak megfelelően szereztek maguknak szabályzatot és tevékenységükkel maradandó nyomot hagytak Miskolc ipartörténetében.¹³

A manufaktúris iparfejlődés jellemzői

Miskolc Észak-Magyarország kézművesipari központja volt. Ezt a sajátosságát a város egészen a 19. század végéig megőrizte. A 18. század végén történtek ugyan kísérletek a kézművesipari keretek szétfeszítésére, de ezek megfelelő nagyságú tőke hiányában rövid életűnek bizonyultak és valóban csak kísérletnek minősíthetők. A szolgabírói jelentések szerint az 1790-es években egy-egy késkészítő, fehérbőr-kidolgozó, szappan-

¹² B.-A.-Z. m. Lt. IV. B. 501/A. 27. k. 332–339.

¹³ B.-A.-Z. m. Lt. IV. A. 501/B. IX. 1, 9, 19.

főző, tücsináló, tabakkészítő, valamint két posztókészítő üzem alakult a városban, amelyek csupán néhány évig működtek.

Miskolc jelentősebb ipari létesítményei a vízimalmok, a ser- és pálinkafőzők, valamint a kőbányák és téглаégetők voltak. Ide számíthatjuk még talán a mészárszékeket is. A nagyobb ipari létesítmények azonban semmiképp sem tekinthetők tökéletes jellegű kisvállalkozásoknak, a kézművesipar keretein túlmutató ipari létesítményeknek.

A 18. századba lépő városban az 1702. évi Kötel-könyv szerint 4 vízimalom volt. A Hunyad utcai kapun kívül a Hevesi kerte vagy Kallónak nevezett területen állott a Bükk-Borsy család malma, amely 2 köves volt, valamint kender- és kásátörővel is rendelkezett. A város malma, az ún. Pappalom az Avasi templom alatt 3 köves volt. A Szinva alsó folyásán működött a 16. századi eredetű Döry-malom, amelyet Alsó-Malomnak, majd később Belegrád malomnak is hívtak. Ez is két malomköves volt. Végül a tapolcai apátság 3 kerekű vízimalmát említi a Kötel-könyv, amely a Szirma utcai révhely mellett állott a város alsó végén. A malmot a források Ispotály és Vágómalom néven is említik. A 18. század derekára egy véglegesnek tekinthető, a 19. század végéig létező vízimalomrendszer fejlődött ki a városban. A malmok az energiaszerzés optimális lehetőségeit kihasználva a középkortól kezdve szinte mindig ugyanazon a helyen létesültek, a várost átszelő patakok közül csak a bővebb vízhozamú Szinván. A 17. században 6 vízimalom örölt a város belterületén. Ezek elpusztultak, vagy súlyosan megrongálódtak 1691-ben, amikor nagy árvíz sújtotta a várost. A malmok közül 1702-re már az említett négyet újból üzembe helyezték. 1760 táján épült fel az egykori Zalatnay-Szepessy-malom helyén, a mai Tizeshonvéd utcában a diósgyőri koronauradalom Alsó-Király malma, amely 3 köre járt. Ekkorra újjáépült az egykori Kismalom is a mai Szemere utcai Szinva szakaszából kivezető malomárok fölött, amely a város tulajdonában volt és három köre járt szintén. A malmok uradalmi, nemesi, egyházi és városi tulajdonban voltak. Üzemeltetésüket 1–1 molnár végezte 2–3 segéd segítségével.¹⁴

A sörfogyasztás szokásának meghonosodása, illetve az első serfőzők megtelepedése, a műhelyek megalapítása a 18. század elejére esik Miskolcon. A Mindszenti területen lévő apátsági serfőzőről 1709-ben, míg a város Hunyad utcai kapun kívüli serházáról 1714-ben esik először szó. A város belterületén Döry András is létesített 1704-ben egy sernevelőt, de ez rövid életűnek bizonyult, mert 1711 után már nem tesznek említést róla a források. A tapolcai apátság serfőző házában 8–10 munkás 1746-ban 8 hónap alatt 385 hordó sört főzött. A havi kapacitás 3–4 főzéssel 48 hordó volt. A serház a legszerényebb számítással is évi 1000 rajnai forint jövedelmet hozott az apátságnak a hozzá tartozó kocsmával együtt, amelyben évente 300 hordó bor, 400 hordó sör és 30 hordó pálinka fogyott. A serfőző működéséről 1775-ben tájékoztatnak a források. A miskolci serfőző története viszont jóval tovább, egészen 1880-ig követhető. Sajnos a termelés nagyságára utaló adatokkal nem rendelkezünk, de a munkások számát (15–20 fő) és az épület nagyságát alapul véve a Mindszenti serfőzőnél legalább négyszer nagyobb lehetett a kapacitása a 18. század második felében, s az ország jelentősebb ser- és pálinkafőzői közé tartozott.¹⁵

A malmok, a ser- és pálinkafőzők munkáslétszáma együttesen 50 körüli volt. A mészárosok száma ugyan ennek felét sem érte el, de a mesterség nem volt kevésbé jövedelmező, mint a serfőzés. 1755-ben a diósgyőri koronauradalom az ún. Grassalkovich-féle szerződés megkötése után saját maga hasznosította a mészárszékeket is. A 6 ura-

¹⁴ B.-A.-Z. m. Lt. IV. 1501/a. 1. k. 677, 699.; Gyulai É., 1988. 142–146.; Veres L., 1975. 16–20.

¹⁵ Dobrossy I., 1985. 79.; Komáromy J., 1956. 72–73.; B.-A.-Z. m. Lt. IV. 1501/a. 2. k. 316–319.

dalmi mészárszéket évi 1500 rajnai forintért adták bérbe a mészárosoknak. Az uradalom mészárszékein kívül a városnak 2, a tapolcai apátságnak pedig 1 mészárszéke volt.¹⁶

A kőbányászat és a téглаégetés különös fontosságú volt az építkezések miatt. Ezt az építőanyagot a nagyobb középítkezéseknél használták fel. A kőbányászat és a téглаégetést céhes kereteken kívül végezték, s ezek az ipari munkák több ember szervezett összeműködését igényelték. Borsodban az egyik leghíresebb kőbánya Tapolcán volt, amelyet kitűnő formálhatósága, faraghatósága miatt épületdíszek, kapuzatok elkészítésére hasznosították. Az 1702. évi Kötél-könyv szerint a város belterületén az ún. Kőbánya-hegy volt a kőfejtő hely. Úgy tűnik, hogy ez a bánya a 18. század végéig kielégítette a helyi igényeket a Tapolcán bányászott kővel együtt. A fejtés és a kövek faragása családi vállalkozásban történt Miskolcon. A családtagok foglalkoztak a közetet borító földréteg elhordásával, a bányahely megtisztításával. Ezt követően a családfő irányította a fejtést, amely egyszerű eszközök segítségével (vasék, csákány, vasbunkó) segítségével történt. A kibányászott követ a családfő faragta, a szállítás pedig ismét a családtagok dolga volt.¹⁷ Úgy tűnik a források tükrében, hogy a 18. század végén mutatkozott nagyobb igény újabb városi kőbányák nyitására. Ekkor több helyen folytattak nagyobb építkezéseket (evangélikusok iskolája, református iskola, Szemere utcai polgárházak, reformátusok új temploma, görögök temploma). A növekvő igényt a Cseh-völgyben 1783-ban, a Kőbánya-hegyen 1786-ban megnyitott újabb bányák, valamint a Veres Bércen kialakított kőfejtő elégítette ki. Az utóbbiról származó követ azonban nem nagyon kedvelték, mert a fehér kő nagyon lágy volt.¹⁸

A téglakészítés viszonylag egyszerű technikai műveletnek számított már a 18. században is. Az agyag kitermelését az előkészítés követte. Mikor az agyag könnyen kezelhetővé vált, sablonokba, formába verték, a nyers téglákat szárították, majd kiégették. Az így nyert téglát elsősorban boltozatok készítésére használták. Általában ahol volt agyag, ott foglalkoztak téглаégetéssel is. Miskolcon kiváló minőségű agyagot bányásztak a Temvár mellett a Nyakvágó nevezetű határrészen. Az 1750-es évektől – amikor ezt a területet kiosztották – valóságos fazekastelep jött létre a bánya szomszédságában. Ha a szükség úgy kívánta, a fazekasok is készítettek téglát. Ezt bizonyítja a miskolci fazekascéh megalapítója, nemes Takács János 1791-ben bekövetkezett halálakor felvett hagyatéki leltár is, amely szerint a Nyakvágó soron levő kőház udvarán 1500 darab téгла állott felhalmozva, amelyek a fazekas gyártmányai voltak.¹⁹ A város nagy téглаégetője – ahol 12–14-en foglalkoztak téglakészítéssel – Miskolc északi végén a Pece partján volt, a Czíkö (mai Kossuth utca) közelében, bizonyos Alexi György nevezetű polgár háza mellett.²⁰

Az elmondottak után megállapítható, hogy a 18. századi Miskolcon 6 vízimalom, 2 ser- és pálnakafőző, 9 mészárszék és 1 nagyobb téглаégető jelentette a kézműves kereteken túlmutató ipari létesítmények számát. Ezek azonban a lakosság ellátását, a helyi igények kielégítését biztosították. Hozzájuk számíthatjuk még a 18. század végi nagyon rövid életű manufaktúra-alapítási kísérletet és azt a két kallót, amely a tímárok szolgáltatásban állott.²¹ Összességében ezek a létesítmények szervesen illeszkedtek Miskolc termelési rendszerébe, s annak hagyományos jellegét nem módosították.

¹⁶ *Marjalaki Kiss L.*, 1925. 39–40.

¹⁷ *Marjalaki Kiss L.*, 1958. 4.

¹⁸ MREJ. 2. k. 269, 274, 438, 482.; 4. k. 8, 23, 42, 294.

¹⁹ *Vida G.*, 1999. 69.

²⁰ B.-A.-Z. m. Lt. IV. 1501/a. 6. k. 10.

²¹ B.-A.-Z. m. Lt. IV. 1501/a. 2. k. 648.; 3. k. 696–697.

A kézművesipari kereteken túlmutató, manufaktúrális jellegű ipari vállalkozások bár a város közvetlen közelében, de mégis Miskolcon kívül valósultak meg a diósgyőri koronauradalom birtokán. A bükki birtokokon az első jelentősebb ipari üzem, egy üveghuta 1712 után létesült, amely az erdők fát hasznosította, lévén az üveg legfontosabb alapanyaga az elégetett fák hamujából nyert hamuzsír.²² Néhány miskolci zsidó kereskedő is megpróbálkozott hamuzsírforrással, de vállalkozásuk nem bizonyult nyereségesnek és ezért 1750 körül felhagytak vele.²³ Az üveghuta kezdetben ablaküveget szolgáltatott az uradalmi építkezések számára, majd az 1760-as évektől – amikor már új helyen, a mai Bükkszentkeresztben működött – egyre inkább előtérbe került az öblösüveggyártás. Az üvegeket a borvidékeken értékesítették.

A diósgyőri koronauradalom 1755-ig különböző zálogbirtokosok kezelésében állott. A kincstári birtokokat kezelő szepesi Magyar Kamara 1755-ben váltotta vissza a zálogban levő uradalmat és gróf Grassalkovich Antal kamarai elnök irányításával komoly ipartelepítés és erdőgazdálkodás bontakozott ki az uradalomban. Az erdőgazdálkodás szakszerű erdőgazdálkodási tervekre épülve a fakitermelés volumenét és az erdők újratelepítését határozta meg. Az erdőgazdálkodás egyik feladata volt az uradalom legjelentősebb üzeme, az Ómassán létesített vasolvastó és a nyersvasat feldolgozó vasverő hámor tűzifával, égetett mészsel való ellátása. Borsod legnagyobb ipari üzemének a folyamatos termeléshez kezdetben évi 4000 öl fára volt szüksége. A termelés fokozódásával párhuzamosan az üzem az 1780-as években már több mint 7000 öl fát igényelt évente.²⁴ Az erdők fát hasznosító iparágak – különösen a vasgyártás telepítése – a sajátos uradalmi érdekeken túlmenően nem valósulhatott volna meg, ha a kincstári gazdaságpolitika a porosz–osztrák háború után nem módosult volna. E gazdaságpolitika egyik sajátossága éppen az, amely az összbirodalmi és örökös tartománybeli gazdasági érdekek sérelme nélkül lehetővé tette egyes nyersanyag-feldolgozó iparágak, nevezetesen a vasipar fejlesztését. E tendencia érvényesülése éppen a diósgyőri koronauradalom területén, a bükki erdőbirtokokon megvalósított ipartelepítés révén volt a legfigyelemre méltóbb, legfontosabb. A birodalmi gazdaságpolitikához nem illeszkedő elképzelések ritkán vagy egyáltalán nem részesültek támogatásban. Erre megfelelő példa egy papírfeldolgozó létesítésének kudarca a diósgyőri kincstári birtokon. 1773-ban egy zsidó kereskedő, egy bizonyos Altman Móric papírmalom építésére tett ajánlatot. Altman elképzelése szerint egy Szinvára épülő üzem költségei 1886 Ft-ot tettek volna ki, s ezt a kincstárnak kellett volna vállalni, illetve megelőlegezni. A termelés beindulása után Altman részletekben kamatostól megtérítette volna a költségeket és bérleti díjat is fizetett volna. A javaslatot a kincstár visszautasította és a terv csak jóval később, már más elképzelése szerint valósult meg.²⁵

Összegezőképpen leszögezhető, hogy Miskolc 18. századi iparfejlődésében a kézművesipar volt a meghatározó. A jelentős háziipar a textiliparban, az építőiparban és a faipar egyes területén volt domináns. A céhes ipar csak az iparúzők egy részét tömörítette, igen jelentős hányaduk céhen kívüli volt. A kézművesipar művelőinek száma lényegesen magasabb volt, mint eddig véltük, de a 16–19. századi céhek száma viszonylag magasabb a szakirodalom felfogásánál. A város nagyobb ipari létesítményei szokványos üzemek voltak, s elsősorban az élelmiszer és az építőipar területén léteztek, de ezek a

²² Veres L., 1995. 20–38.

²³ B.-A.-Z. m. Lt. A tokaji ügyészi hivatal iratai 821. 20. és 157. sz.

²⁴ Veres L., 1982. 166.

²⁵ A diósgyőri papírgyártás dokumentumai a bécsi Hofkammersarchivból. HOM. HTD. Ltsz. 76.1008. 1–13.

kézművesipari kereteket soha nem lépték túl termelésük nagyságát és a technikai színvonalat figyelembe véve. A 18. század végén kísérletek történtek tőkés kisvállalkozások életre hívására illetve működtetésére, de ezek megfelelő tőke hiányában rövid életűnek bizonyultak. A manufaktúrák Miskolc határain kívül, a kincstári erdőbirtokokon létesültek a birodalmi gazdasági célkitűzések szem előtt tartásával. A miskolci iparosság minden szempontból lényeges szerepet játszott abban, hogy a település a magyarországi városfejlődés élvonalába tartozzon. A kereskedelem és az ipar együttes hatására tudta ellátni Miskolc hatalmas, több mint 300 ezer lakosú piac- és vásárkörzetét, amely nagyobb volt több szabad királyi városénál is, így többek között Szegedénél, Kassáénál.²⁶

IRODALOM

Acsády Ignác

1896 Magyarország népeisége a Pragmatica Sanctio korában. Bp.

Bácskay Vera–Nagy Lajos

1984 Piackörzetek, piacközpontok és városok Magyarországon 1828-ban. Bp.

Dobrossy István

1985 A miskolci vendégfogadók és vendéglátás története 1745–1945. Borsodi Kismonográfiák 29. Miskolc

Eperjessy Géza

1967 Mezővárosi és falusi céhek az Alföldön és a Dunántúlon 1686–1898. Bp.

Gyimesi Sándor

1975 A városok a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet időszakában. Bp.

Gyulai Éva

1998 Iparüzés és céhek. In: *Szakály Ferenc* szerk.: Miskolc története II. Miskolc

Komáromy József

1956 Az első miskolci vendégfogadók. A miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei 5. 72–73. Miskolc

Leveles Erzsébet

1929 A 800 éves Miskolc. In: *Halmay Béla–Leszih Andor* szerk.: Miskolc. 5–219. Bp.

Marjalaki Kiss Lajos

1929 A miskolci mészárosceh négyszáz éves múltja. Miskolc

1958 Miskolc ipara. Borsodi Földrajzi Évkönyv I. 3–7. Miskolc

Szendrei János

1904 Miskolcz város története 1000–1800. Miskolc

Veres László

1975 Miskolci vízimalmok a XIV–XIX. században. A miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei 19. 14–20. Miskolc

1981 Az erdőbirtokok szerepe a diósgyőri koronaauradalom gazdálkodásában a 18. század második felében. HOMÉvk. XXI. 165–176. Miskolc

1995 A Bükk hegység üveghutái. *Officina Musei* 2. Miskolc

²⁶ *Bácskai V.–Nagy L.*, 1984. 45.

DIE TENDENZEN DER INDUSTRIE-ENTWICKLUNG IN DER STADT MISKOLC IM 18. JAHRHUNDERT

Die Diósgyőrer Kronendomäne gehörte im 18. Jahrhundert zu den kleineren Besitzen der Krone in Ungarn, in der nördlichen Region war sie allerdings eine der angesehensten. Das Zentrum der Domäne war die Stadt Miskolc. Diese Arbeit behandelt sich mit der Entwicklung der Industrie in der Kronendomäne und in der Stadt Miskolc.

Der Beginn der planmässigen Waldwirtschaft in der Domäne von Diósgyőr ist das letzte Drittel des 18. Jahrhunderts. Da wurden die ersten Pläne zur Waldwirtschaft ausgearbeitet, die die Holzgewinnung geregelt und die Neunpflanzung der Wälder vorgeschrieben haben. Der Grund der planmässigen Waldwirtschaft war die Vergrösserung der Bedeutung von der Waldgrundbesitzen in Diósgyőr. Einerseits hat es der Wiener Hof erduldet, dass sich in die Wälder der Bükk-Gebirge Eisenindustrie ansiedelt, infolgedessen war die traditionelle Waldwirtschaft zum Holzbedarf der Eisenaufarbeitung nicht mehr genügend. Andererseits war die Holzverwertung eine Möglichkeit zur Erhöhung des Einkommens in der Wirtschaft der Domäne. Die Abforstung war zu Beginn eine Arbeit der Fronbeauer, in einem Jahr etwa 5000 Klafter, der Einkommen der Holzverkaufs bedeutete das Tüpfel von den Gesamteinkommens der Domäne.

In den Wäldern arbeiteten Glashütten, Steingruben, die Waldwiesen wurden mietweise nutzbar gemacht, die Wälder haben das Hausgewerbe und die Zünfte mit Grundstoff versehen.

Die Diósgyőrer Domäne versicherte die Möglichkeiten der Entwicklung der Manufakturindustrie. Im Zentrum der Domäne, in der Stadt Miskolc waren die Möglichkeiten der Handwerkindustrie. Im 18. Jahrhundert war in der Stadt mehr als 20 Zünfte und die Zahl der Mitglieder der Zünfte war mehr als 2000. Miskolc war das Zentrum der Handwerinchurline in Nordungarn. Diese Arbeit bezeugt für ans die Entwicklung der Handwerkindustrie und spricht über die Geschichte der verschiedenen Zünfte.

László Veres

A KATOLIKUS EGYHÁZ LEMONDÁSA A TIZEDRŐL 1848. MÁRCIUS 18-ÁN

FAZEKAS CSABA–GYULAI ÉVA

A neves jogtörténész, Csizmadia Andor írta, hogy az 1848-ban felszámolt feudális járadékszolgáltatások közül kétségtelenül az egyházi tizedet (*decima ecclesiastica*) tekintették a legterheesebbnek „mind a jobbágyok, mind a városi polgárok [...] különösen azért, mert nagyobb részét olyan egyházi szerveknek (püspök, káptalan) fizették, akiket nem vagy alig ismertek, s akik teljesen idegenek voltak az ő mindennapi életüktől”.¹ Tanulmányában részletesen ismertette a tized magyarországi történetét, és röviden kitért az 1848-ban bekövetkezett megszüntetésére is. A tized, mint a valóban egyik legalapvetőbb feudális járadékszolgáltatás megszüntetése (a jobbágyságnak az úrbéri terhek alól történő felszabadításával, és a közteherviseléssel együtt) az áprilisi törvényekben testet öltött új Magyarország alkotmányának, a polgári átalakulásnak egyik sarkköve lett. Mégpedig azon intézkedések között, melyek nemcsak konkrét intézkedésekben vetettek véget a feudalizmusnak, hanem „elvileg és további jogszabályalkotást inspirálóan a polgári átalakulás véghezvitelének irányába [is] mutattak”.²

Az 1848. március 18-án, a magyar polgári átalakulás egyik legmozgalmasabb, jelentőségében kiemelkedő napján történt eseményről a forradalom és szabadságharc történetében (különösen egyházi vonatkozásaival foglalkozó) szakirodalom számos helyen megemlékezik. Azonban a tized megszüntetésével kapcsolatos történések *nagyon is eltérő részletességgel illetve hangsúlyokkal tárják az olvasó elé, elsősorban attól függően, hogy a katolikus egyház társadalmi-politikai szerepvállalását milyennek akarták látni illetve láttatni.* (Emellett az is gyakori eset, hogy nem a tized-ügyet állítva elemzésük középpontjába csak röviden említik a kérdést, az egyház magatartását különböző hangvétellel méltató megfogalmazásoknak csak egyik vagy másik oldalát villantva fel.) Az 1848-as egyháztörténeti kutatásokat a Horthy-korszakban, majd 1945 után is beárnyékoló pártosság³ meghatározta a Pozsonyban tanácskozó egyházi rend március 18-i tevékenységének megítélését is. Az eltérő szemléletű méltatások, továbbá az 1848-as püspöki kar tevékenységét átfogóan feldolgozni kívánó tanulmányok hiánya⁴ indokolttá teszi, hogy felhívjuk a figyelmet a tized-lemondással kapcsolatban három, eddig alig használt

¹ Csizmadia Andor: A magyarországi feudális jogintézmények felszámolásához. A *decima* megszüntetése. In: Gazdaság- és Jogtudomány. Az MTA IX. Osztályának Közleményei, 1969. 1–2. sz. 101–131. (továbbiakban: Csizmadia, 1969.) 101.

² Szabad György: A polgári átalakulás megalapozása 1848–49-ben. In: A negyvennyolcas forradalom kérdései. Bp., 1976. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat, 77.) 49–64.; 51.

³ Ld. erről általánosságban: Zakar Péter: 1848/49-es egyháztörténetünk historiográfiája. In: Studia Miskolcinsensia, 4. Miskolc, 2000. (megjelenés alatt)

⁴ Vö. Zakar Péter: A magyar hadsereg tábori lelkeszei 1848–49-ben. Bp., 1999. (METEM könyvek, 23.) 10.

forrásra,⁵ továbbá a teljesség igénye nélkül megpróbáljuk a címben jelzett témakört röviden összefoglalni.⁶

A március 18-i történekek középpontjában az az eltérő interpretációkat leginkább kiváltó momentum áll, hogy miután a polgári átalakulásról március 14–15-én hozott határozatok – ellentétben a közteherviseléssel és az úrbéri viszonyok megszüntetésével – nem tartalmaztak utalást a papi tized megszüntetéséről, az alsó tábla izgatott hangulatú ülésén a káptalanok követői bejelentették, hogy lemondanak a tizedről. A megszővegett javaslatot átküldték a főrendekhez, ahol a jelenlévő egyháziak (három püspök és a pannonhalmi főpát) szintén lemondtak arról, s ez lehetővé tette a később 1848/13. tc.-ként az áprilisi törvények közé került paragrafusok – viharos ünneplésekkel kísért – elfogadtatását.⁷ Az egyház lemondásának körülményei elsősorban azért jelentősek, mert *a tized nyilvánvaló megszüntetéséhez fűződő viszony egyben az egyház polgári átalakulás egészével kapcsolatos magatartásának kifejezésére illetve tükrözésére is alkalmas*. A méltatások kimondva vagy kimondatlanul, többé vagy kevésbé állást foglalnak egyrészt abban a kérdésben, hogy

1. az egyháziak (az alsó táblán a káptalanok követői, a felső táblán a püspökök) érdemének tekinthető-e a tized eltörléséről szóló határozat (ők tekinthetők-e a lemondás első számú kezdeményezőinek),

2. továbbá abban, hogy bejelentésük teljesen önként történt-e vagy valamilyen kényszer hatására. Az ismertetéseknek még további jellemző adaléka lehetnek, hogy

- a papság lemondását a haza érdekében meghozott „áldozatnak” minősíthetik, miszerint bejelentésüket lelkesen, odaadással tették,
- lemondásukkor semmilyen kárpótlást nem követeltek,
- örök időkre mondtak le, illetve
- a tized-törvény elfogadása után milyen nehéz helyzetbe kerültek, hiszen sokak ki zárólagos megélhetését jelentette.

Az 1848-as egyháztörténet-írásban eddig született két átfogó igényű kötet valamennyi részletkérdésben ellenkező előjellel minősítette az eseményeket. Meszlényi Antalnak a Horthy-korszak egyházpolitikai „lenyomatait” viselő művében valamennyi eseménnyel (így a tizedről való lemondással) kapcsolatban az egyházi magatartás igazolására, a papság valamennyi rétegének a polgárosodás és a nemzeti ügy iránti elkötele-

⁵ A fordítások alapjául szolgált: *Roskovány, de Augustinus* (coll. et ed.): Monumenta Catholica pro Independentia Potestatis Ecclesisticae ab Imperio Civili. Tom. IV. Monumenta Pontificatus Pii IX. an. 1846–1855. complectens. Pestini, 1856. (továbbiakban: *Roskoványi*, 1856.) Megjegyzés: Tanulmányunk bevezető szövegét és jegyzetapparátusát Fazekas Csaba írta, a dokumentumok fordítása Gyulai Éva munkája.

⁶ Vonatkozó álláspontunkat – egy főpap tevékenységére koncentrálna – röviden összefoglaltuk még: *Fazekas Csaba*: Rimely Mihály pannonhalmi főpát az utolsó rendi országgyűlésen. In: Györi Tanulmányok, 22. Győr, 2000. (továbbiakban: *Fazekas*, 2000.)

⁷ A témával foglalkozó szakirodalmi hivatkozásokat l. alább. Már itt megemlítjük viszont, hogy a március 18-i események legkörültekintőbb tisztázását, máig a legszélesebb forrásbázison, részletesen elvégezte: *Varga János*: A jobbágyfelszabadítás kivívása 1848-ban. Bp., 1971. (továbbiakban: *Varga*, 1971.) 154–156., 159–164.; ill. tartalmaz még: *Szabó István*: Kossuth és a jobbágyfelszabadítás. [1952] In: *Für Lajos* (szerk.): *Szabó István*: Jobbágyok – parasztkok. Értekezések a magyar parasztság történetéből. Bp., 1976. [továbbiakban: *Szabó* (1976)] 253–332.; 309–310. A tized-törvény születésének körülményeiről alapvető még: *Károlyi Árpád* (szerk.): Az 1848-diki pozsonyi törvények az udvar előtt. Bp., 1936. (Magyarország újkori történetének forrásai. Hivatalos okiratok és levelek.) (továbbiakban: *Károlyi*, 1936.) 42–46. A kérdéskört ismerteti és értékeli: *Sarnyai Csaba Máté*: Kényszer és/vagy kompromisszum? Megjegyzések a klérus tizedről való lemondásának történetéhez (1848) (megjelenés alatt; továbbiakban: *Sarnyai*, 2000. Ezúton is köszönöm, hogy a szerző munkáját rendelkezésünkre bocsátotta. – F. Cs.)

zettségére próbált rámutatni.⁸ A tizedről való lemondást – nyilvánvaló elfogultsággal – úgy értékeli, hogy az egyház nemcsak szívvel-lélekkel azonosult a polgári átalakulással, hanem abban élenjáró, példaadó szerepet is játszott, amikor tetemes javakat hozott a nemzetnek áldozatul. A lemondás Európában példátlan önkéntességét és örömteli voltát nyomatékosítja mind a káptalani követek, mind a felső táblán helyet foglaló püspökök vonatkozásában, erőteljesen hangsúlyozza ugyanakkor a papság ennek nyomán támadt megélhetési nehézségeit, és a „nemes gesztusért” hálátlanok, határozottan egyházellenesnek ítéli meg a hatalomra került liberális kormányzatot.⁹ (Meszlényi álláspontja olyannyira meghatározó lett a katolikus történetírásban, hogy például az egyik, a forradalom centenáriuma megjelent kötet szemelvényekben közölte munkáját, annak igazolására, hogy az egyház üdvözölte a reformokat, a jelen volt püspöki kar tagjaiban pedig – „méltóságos gesztussal” kimutatott hazafias áldozatvállalásukra tekintettel – „Tomori Pál méltó utódait” tisztelhetjük.¹⁰) A kommunista hatalomátvételt követő ötvenes évek hivatalos történésze, meghatározó ideológusa, Andics Erzsébet éppen ellenkezőleg, mindenből a klérus, mint „a feudális reakció »kompattáns élcsapata«” aknamunkáját igyekezett kimutatni.¹¹ Számos adatot felsorakoztat, de értékelését lehetetlenné teszi leginkább politikai röpiratokra emlékeztető stílusa, illetve az, hogy az adatgyűjtéskor már érezhetően kész volt a koncepciója is, miszerint „a magyar katolikus főpapok nagy része hierarchikus érdekeit ingadozás nélkül a nemzet nagy életérdekei fölé helyezte”.

A március 18-i eseményeket érintő tanulmányokról elmondhatjuk, hogy az általános egyháztörténeti illetve a forradalom és szabadságharc történetével foglalkozó monográfiák jellegükből fakadóan csak egy-két mondatban ismertetik a tized-törvény megszületését, *szóhasználatuk, hangsúlyaik azonban nagyon is eltérőek* és jellemzőek. Hermann Egyed ismert monográfiája például egyértelműen Meszlényi felfogását követte, amikor a tizedről való lemondás dicsőségét – egyéb körülmények említése nélkül – határozottan az egyháziaktól induló önkéntes kezdeményezésnek, örömmel meghozott áldozatnak minősítette, és a végrehajthatlan kárpótlás miatti megélhetési nehézségeket emelte ki.¹² Más szerző a tized-törvényről egyetlen – az egyházra nézve valamennyi pozitívumot sűrítő – mondattal emlékezett meg,¹³ melyhez hasonló ismertetések az újabb irodalomban is felbukkannak.¹⁴ A Meszlényit megelőző egyházi méltatások egyike – a tizedből szár-

⁸ *Meszlényi Antal: A magyar katolikus egyház és az állam 1848/49-ben.* Bp., 1928. (Szent István könyvek, 58.) (továbbiakban: *Meszlényi*, 1928.) 64–67.

⁹ „Bátran állíthatjuk, hogy a jót nem a jóval, hanem határozottan a rosszal viszonzta.” Uo. 68.

¹⁰ *Jánosi Gyula: A nagy nemzedék kora. A reformkorszak szemelvényekben.* Veszprém, 1948. 212–225.

¹¹ *Andics Erzsébet: Az egyházi reakció 1848–1849-ben.* Bp., 1949. (továbbiakban: *Andics*, 1949.) 12–16., idézett hely: 100.

¹² *Hermann Egyed: A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig.* München, 1973. (Dissertationes Hungaricae ex Historia Ecclesiae, I.) (2. kiad.) 421.

¹³ „A papság nagylelkűen önként lemondott jövedelme egyik alapforrásáról, a tizedről.” *L. Szántó Konrád OFM: A katolikus egyház története.* III. köt. Az egyháztörténet forrásai. Szöveggyűjtemény. Bp., 1985. 948. Hasonló eljárást követett egyébként Szeckfű Gyula is („a papság az addigi dézsmáról kárterítés nélkül mondott le”): *Szeckfű Gyula: Forradalom és szabadságharc.* In: *Hóman Bálint–Szeckfű Gyula: Magyar történet.* V. köt. Bp., 1936. 391.

¹⁴ L. pl. az egyháznak a papi tizedről való lemondását és a keletkezett megélhetési nehézségeket említő munkák közül: *Adriányi Gábor: A magyar egyház és a Vatikán (1848–1918).* In: *Zombori István* (szerk.): *Magyarország és a Szentszék kapcsolatának ezer éve.* Bp., 1996. 211–254.; 211. Ez utóbbi hangsúlyozza még, hogy az egyház belátta a polgári átalakulás szükségességét, de félt is tőle, Meszlényi ennél is messzebbre ment, amikor arról írt, hogy az egyház „bár nem készítette elő a nagy változást, de számolt adottságával, s mindent elkövetett, hogy az ország békésen helyezkedhessen el az új alapokra”. Egy legutóbbi szerző (Elmer István), miközben teljesen Meszlényi alapján ismertette a tizedről való lemondás történetét, annyit megjegyzett, hogy

mázó jövedelemkiesés okozta megélhetési gondok mellett – a hangsúlyt arra helyezte, hogy a törvényalkotók elfogadták a „főpapság által hozott hazafias áldozatot”, vagyis inkább a püspöki kar központi szerepét sugallta a káptalani követekkel szemben.¹⁵ Érdekes módon nem emlékezett meg korábban az alsó tábla szerepéről az egyszerre kortárs és történetíró, Horváth Mihály sem,¹⁶ bár az ő szóhasználatában jelentős különbség, hogy a püspökök önkéntes lemondását „tőlük igényelt áldozatnak” nevezte, illetve az, hogy a kárpótlás kapcsán nem az alsópapság megélhetési nehézségeit ecsetelte, hanem azt, hogy a liberális törvényhozók méltányolták az egyház igényeit és a paragrafus szövegébe építették az állam gondoskodását továbbá az érintettek méltányos kártalanítását.¹⁷ A történeti munkák közül többen csak a tized-törvény elfogadásának száraz tényét állapították meg,¹⁸ és a legutóbbi szakirodalomban is felmerül a minősítéseket kerülő, minél tényszerűbb rögzítés igénye.¹⁹ Az eddig említettektől eltérő szemléletű ismertetés található a „tízkiötetes” monográfia – Spira György által írt – vonatkozó fejezetében, amikor a szerző nem a törvény megszületésének egyházi oldalára helyezi a hangsúlyt, kiemeli viszont, hogy az úrbéres szolgáltatásokkal azonos természetű tizednek logikusan kellett megszűnie, s hogy pont az egyházi tized kérdése volt az, amellyel az alsó tábla jelentősen túllépett a korábbi (március 15. reggelén megfogalmazott) jobbágyfelszabadító követelésein.²⁰

1848-ra hiába ismerte fel a papság a változások szükségességét és próbált elébe menni, a kezdeményezés már kicsúszott a kezéből. *Elmer István* (szerk.): *A haza, az egyház és a trón érdekében. A magyar katolikus egyház 1848–1849-ben.* Bp., 1999. (továbbiakban: *Elmer*, 1999.) 11–12.

¹⁵ *Pál Mátyás*: *Az 1848-as egyházi mozgalmak hazánkban.* In: *Religio*, 1914. 1. sz. 59–81. (továbbiakban: *Pál*, 1914.); 60.

¹⁶ *Horváth Mihály*: *Huszonöt év Magyarország történelméből, 1823–1848.* III. köt. Bp., 1886. (3. kiadás) 392.

¹⁷ Ugyanezt az álláspontot képviselte: *Höke Lajos*: *A pozsonyi országgyűlés 1847. évi november hó 10-től 1848. évi április hó 11-ig.* In: *Hazánk*, VI. 1886. 413–435. (továbbiakban: *Höke*, 1886.); 427. (ill. ld. még: uő: *Magyarország újkori történelme 1815-től 1892-ig.* I. köt. Nagybecskerek, 1893. 219–220.) Pontatlanul fogalmazott viszont, amikor azt írta, hogy Daróczy Zsigmond, a pécsi káptalan követe „a katolikus papság nevében” mondott le a tizedről, ezt valójában csak káptalana nevében tette meg. Hangsúlyozza még, hogy a szóban forgó áldozatot a felső tábla „eddigelé minden reformot ellenző püspökei is meghozák”.

¹⁸ Pl. *Márki Sándor*: *Az 1848–49-ik évi forradalom és szabadságharc története.* In: *Márki Sándor–Beksics Gusztáv*: *A modern Magyarország (1848–1896).* Bp., 1898. 1–396. (továbbiakban: *Márki*, 1898.); 42. Érdekes módon ugyanilyen egyszerűen említi az eseményt Acsády Ignác 1906-ban megjelent átfogó monográfiája is: *Acsády Ignác*: *A magyar jobbágytörvény története.* Bp., 1944. (2. kiadás) 550.; sőt, a társadalmi kérdések iránt egyébként rendkívüli érdeklődést mutató baloldali Szabó Ervin is 1918-as kötetében: *Szabó Ervin*: *Társadalmi és pártarcok a 48–49-es magyar forradalomban.* Bp., 1946. (2. kiadás) 180. stb. Még egyháztörténeti monográfiákban is előfordul, hogy meg sem említik a tized-törvény születésének körülményeit, pl. *Karácsonyi János*: *Magyarország egyháztörténete főbb vonásaiban 970-től 1900-ig.* Veszprém, 1929. (reprint: 1985. Tudománytár) 263–264.

¹⁹ Ld. pl. *Gergely Jenő*: *A katolikus egyház 1848–49-ben.* In: *Valóság*, 1998. 10. sz. 74–82., 76.; ill. *Herger Csabáné*: *Az államegyháziság után. Az állam és az egyházak kapcsolata 1848–49-ben.* In: *Jogtudományi Közöny*, 1999. 3. sz. 101–109., 103–104. (Bár ez utóbbiban pontatlannak érezzük azt a megfogalmazást, miszerint az 1841. évi, az egyházi birtokok szekularizációját indítványozó „borsodi körlevél” a „dézsmá megszüntetésének előzményét” jelentette volna. Uo. 24. sz. jegyzet.)

²⁰ *Spira György*: *Polgári forradalom (1848–1849).* In: *Kovács Endre* (szerk.): *Magyarország története, 1848–1890.* Bp., 1979. (Magyarország története tíz kötetben, 6.) 59–434. (továbbiakban: *Spira*, 1979.) 83. Érdekes módon a korábbi összefoglaló kézikönyv vonatkozó fejezetében kissé részletesebben írt a témáról, hangsúlyozva, hogy a világi és egyházi főurak képtelenek voltak a jobbágyfelszabadítással szembeni ellenállásra, pedig mélyen ellenezték azt, s megemlíti a „főpapok nagylelkűségét” ugyanúgy, mint azt, hogy az alsó táblán „az egyik káptalan követe maga javasolta a tized eltörlését”. (Utóbbi ráadásul pontatlan megfogalmazás, mert a káptalan követe nem javasolta az eltörlést, hanem lemondásával hozzájárult ahhoz. Vö. 31. jegyzet.) *Spira György*: *Polgári forradalom és nemzeti szabadságharc, 1848–1849.* In: *Mérei Gyula–Spira György*: *Magyarország története, 1790–1848. A feudalizmusról a kapitalizmusra való átmenet korszaka.* Bp., 1961. (Magyarország története, III.) 380–600.; 391–392.

Március 18-án az *alsó táblán* – miután döntés született a köztelhivselésről, valamint „az úrbér és azt pótló szerződések alapján eddig gyakorlatban volt szolgálatok (robot), dézma és pénzbeli fizetések megszüntetéséről” – bizonyosra vehető, hogy *Schneé László Heves megyei követ hívta fel először a figyelmet*, miszerint következetlenség lenne a magánföldesúri terhek megszüntetése után az azokhoz hasonló jogi természetű tized fenntartása. (A fennmaradt egykorú tudósításokban Schneé óvatos szóhasználata – „a papi tized iránt is egyúttal intézkedni kellene”²¹ – arra enged következtetni, hogy nem formulázott indítványt nyújtott be, hanem csak szóba hozott egy tisztázandó kérdést. Mivel a liberálisok részéről nyilvánvaló volt a feudális terhek megszüntetésének terve, ez a momentum az egyháziakhoz intézett burkolt felszólításként is értelmezhető.) Daróczy Zsigmond, a pécsi káptalan küldötte ezt követően szólalt fel, és káptalana nevében „a haza s a nép javára egészen, s minden kárpótlás nélkül” megtette lemondó nyilatkozatát, mire „az egész termet majd összeroskaszto »éljen«, taps és dörömbölés”²² következett. A követek felállva tapsolták meg a többi káptalan (esztergomi, nagyvárad, váci, nyitrai, szepesi, pozsonyi illetve a bencés rend) követének hasonló bejelentését, továbbá a többi káptalan közfelkiáltással kinyilvánított hasonló lemondó nyilatkozatát. Szentkirályi Móric a lemondó nyilatkozatokhoz hasonló patetikus köszönetnyilvánítása mellett gyakorlatiasabb lépésre is elszánta magát, a tized megszüntetését rögzítő törvényjavaslat illetve a felső táblának szóló üzenet megszövegezésébe kezdett, melyben a főrendek között helyet foglaló egyháziakat hasonló lépések megtételére kérték. A felirat megfogalmazásakor kért szót Vayon István nyitrai kanonok, aki a kizárólag a tizedből (pontosabban annak 1/16-ából, az ún. sedecimából) ellátott papok sorsáról való gondoskodást szorgalmazta. Erre Kossuth szükségesnek vélte a törvényben leszögezni, „miként a kisebrendű papság gondtólment ellátásáról gondoskodni szent kötelességüknek ismerik”, a majdani felelős kormánynak pedig tegyék kötelességévé az alsópapság ellátásáról intézkedő törvény elkészítését.

A lemondás ügyét sokan összekapcsolják azzal a tényezővel, mely időben megelőzte az ominózus bejelentéseket. Arról van szó, hogy Kossuth indítványára – miszerint „annak ideje lejárt, hogy egy osztály képviselői a haza fölött még soká intézkedhessenek” – *döntöttek a permanens üléséről* (vagyis arról, hogy nem oszlanak szét, amíg a polgári átalakulás alapjait lerakó törvényeket meg nem alkották), továbbá arról, hogy az alsó tábla ülésén *egyenlő (fejenkénti) szavazatjogot biztosítottak* valamennyi követnek. Ezáltal lényegében a rendi országgyűlés átalakult alkotmányozó nemzetgyűléssé (constituante-tá),²³ hasonlóan ahhoz a szituációhoz, amely 1789 júniusában a francia rendi gyűléssel történt a „labdaházi esküt” követően. (Lónyay Menyhért így kommentálta a határozatot: „Eltöröltük a szavazatok törvényes arányát, nincs megyei követ, minden egyes külön szavazattal bír. Nincs tehát utasítás. Nem vagyunk többé rendek.”²⁴) Már a kortárs katolikus interpretáció is igekezett a két dolog között közvetlen kapcsolatot

²¹ Pl. *Pesti Hírlap*, 1848. 6. sz. (március 22.) 244. Más tudósítások egyébként úgy fogalmazzak, hogy Schneé kifejezetten indítványozta a papi tized megszüntetését. Ezeket ld. pl. *Varga*, 1971. 155. Az ülésen történtek jegyzőkönyvét egyébként a kortárs tudósítások alapján rekonstruálta pl.: *Zeller Árpád: A magyar egyházpolitika, 1847–1894. I. köt. Bp. 1894.* (továbbiakban: *Zeller*, 1894.) 55–56.; *Barta István* (szerk.): *Kossuth Lajos 1848/49-ben. I. Kossuth Lajos az utolsó rendi országgyűlésen, 1847/48. Bp., 1951.* (Kossuth Lajos Összes Munkái, XI.) (továbbiakban: *Klöm. XI.*) 671–672.

²² *Nemzeti Újság*, 1848. 663. sz. (március 21.) 1042.

²³ Uo. ill. *Pesti Hírlap*, 1848. 5. sz. (március 21.) 239. stb.

²⁴ *Könyi Manó* (közli): Lónyay Menyhértnek 1847/8-diki naplója. 1–2. r. In: *Budapesti Szemle*, 1896. 85. köt. 231. sz. 337–362., 86. köt. 232. sz. 18–49. [továbbiakban: *Lónyay-napló* (1896)] 48.

teremteni, vagyis az egyháziaknak a tizedről való lemondását még nagyobbban láttatni azáltal, hogy a bejelentést a fejenkénti szavazatok megadása miatti hálának tulajdonította.²⁵ (Erre alapot adhattak a káptalanok követeinek bejelentése utáni felszólalások szóhasználati is.) Például a katolikus sajtó a szavazat-ügy rendezése után így folytatja az országgyűlés tárgyalásáról való beszámolóját: „Mely bizodalmat az egyházi rend nem késett a haza iránti lángoló szeretet sugallta legnagyobb, mert az egész honra kiterjedt áldozatával viszonzni.”²⁶ Rá kell mutatni azonban, hogy a szavazatok kiterjesztéséről hozott döntés, illetve a tized-ügy előkerülése között – még a nyilván nem a teljesség igényével készült jegyzőkönyvek tanúsága szerint is – további számos esemény történt (például az úrbéri törvényjavaslat, s abban a sokakat érdeklő kárpótlás vitája),²⁷ mire Schneé a dolgok közepébe vágva a tizedre irányította a figyelmet.²⁸ A szavazat-ügy kapcsán még egy dologra érdemes felhívni a figyelmet. Forgách Miklós pozsonyi kanonok a hevesi követ bejelentését követően rövid időre eltávozott az ülésteremből, hogy a káptalana véleményét kikérje, amire – éppen a nemzetgyűléssé alakulás kimondása következtében – ekkor már csak a kánonjog és nem a „küldők” utasításának kikérése miatt lehetett volna szükség. (Persze aligha volt elvárható, hogy a követek a rendi országgyűlés rendjén ilyen hamar túllépjenek, viszont tudjuk, hogy Forgách ekkor értesítette a Hám János vezette püspököket a tized ügyének előkerüléséről.²⁹)

Mielőtt követnénk az üzenet útját a főrendekhez, érdemes már itt felvetni a kérdést, hogy *tulajdonítható-e valakinek az érdem* az alsó táblán történt tizedlemondás kezdeményezéséért. Számos, elsősorban a katolikus történetírásban született interpretáció a *Religio és Nevelés* említett tudósításához hasonlóan meg sem említi Schneé bejelentését, valamint egyéb ennek ellentmondó körülményeket, s egyértelműen a káptalani követek önkéntes, mintegy kizárólag hirtelen és maguktól jött ötleteként ismertetik a lemondás aktusát. Mindenekelőtt arra kell rámutatni, hogy Schneé felvetése és a Daróczy kanonok által kezdeményezett gesztus közötti mozzanatoknak döntő szerepe lehetett. A szempontunkból most lényeges kérdést illetően – tudniillik önként jelentette-e be lemondását az egyházi rend – nincs okunk kételkedni abban, hogy Kossuth az 1848/13. tc. geneziséről írt visszaemlékezéseit tényekre alapozta: „A jobbágyság felszabadítása meg lévén már szavazva, szép csendesen odasompolyogtam az emelvény elé, melyen a káptalanok követei ültek és szép csendesen azt mondám nekik: Urak, a földesúri dézsma megszűnt,

²⁵ Meszlényi Antal egyenesen úgy fogalmazott, hogy a papság örömmel nemcsak ellenvetés nélkül csatlakozott Kossuthhoz a szavazat-kérdésben, hanem „Daróczy pécsi káptalani követ még egy lépéssel tovább is ment”. *Meszlényi*, 1928. 64–65.

²⁶ *Religio és Nevelés*, 1848. I. 24. sz. (március 23.) 190. (A Nemzeti Újság cikke alapján.)

²⁷ Ld. erről pl. *Klöm*. XI. 667–671., részleteiben: *Varga*, 1971. 145–154. Megjegyezzük, hogy az események rekonstruálásához – további hivatkozás nélkül – felhasználtuk még a kancellária számára rendszeresen készített bizalmas országgyűlési jelentés szövegét is: Magyar Országos Levéltár, A Magyar Kancellária levéltára. A 96 (= Acta Diaetalia) 17. cs. 489–492. f.

²⁸ A szavazat-kérdést és a tized eltörlését összekapcsolta még egyébként körültekintő és tényszerű ismertetésében Eckhart Ferenc monográfiája is: *Eckhart Ferenc*: 1848, a szabadság éve. Bp., 1948. 85. Tartalmas és pontos – Varga János 1971-es monográfiáját alapul vevő – feldolgozásában Orosz István megemlíti még egy szempontot, miszerint „a személyes szavazás bevezetése után az egyházi tized eltörléséről szavazniuk kellett a káptalanok képviselőinek is”. Ez igaz, viszont tény, hogy az országgyűlés többsége megszüntethette volna a tizedet a káptalanok beleegyezése nélkül is. A lemondásnak épp a kialakult helyzet tudomásulvétele miatt lett jelentősége. *Orosz István*: A jobbágyszabadság és végrehajtása. In: *Gunst Péter* (szerk.): A magyar agrártársadalom a jobbágyszabadságtól napjainkig. Bp., 1998. 55–136. (továbbiakban: *Orosz*, 1998.) 79.

²⁹ Ld. erről: „Itt égess, itt vágj”. Hám János emlékirata. In: ELMER, 1999. 137–158. [Scheffler János 1928-as kiadásának változatlan közlése, továbbiakban: *Hám-emlékiratok* (1999)] 141.; *Varga*, 1971. 159.

természetes dolog, hogy a papi dézsmának is meg kell szűnni, szerezzék meg önök a magyar katolikus klérusnak azt a dicsőséget, hogy maga mond le róla; ne várják, hogy én tegyem meg az indítványt, tegyék meg önök; erre egyik közülük ennyit felelt: köszönöm a figyelmeztetést, mindjárt megteszem. Még most is nevetném, amint visszaemlékezem, hogy egypár tisztelendő szomszédja miként rángatta a reverendáját, hogy 'per amorem Dei' ne izéljen, de a derék ember bizony csak izélt. Megmondta, hogy káptalanja nevében örökre lemond a nép javára minden kárpótlás nélkül a dézsmáról; példáját több lelkes kollégái lelkes nyilatkozatokkal követték, ellene természetesen senki nem szólt, még a reverendarángatók sem."³⁰ A körülmények további elemzése alapján (l. alább) megfogalmazhatjuk, hogy a tizedről való lemondás kezdeményezése nem a káptalani követektől, hanem az alsó tábla liberálisaitól származik, akkor is, ha az úrbéri viszonyok megszüntetése folytán már a papoknak csak a kész helyzet tudomásulvételének lehetősége maradhatott, s azzal éltek is. A történeti munkákban azonban több helyen is felbukkan olyan megfogalmazás, hogy a tized megszüntetéséről szóló törvényt a „pécsi káptalan követének indítványára” fogadta el az alsó tábla.³¹ Ezzel szemben az igazán precíz megfogalmazások kiemelik, hogy itt egy világi követ – felszólításként is értelmezhető – indítványára döntött Daróczy, majd a többi káptalani követ a lemondás bejelentése mellett.³²

Az este 8-kor kezdődött, hevenyészve összehívott és ezért kevesebb, mint „félházzal” működő főrendi ülésen³³ az alsó tábla üzenetének ismeretében az egyháziak közül elsőként Scitovszky püspök kért szót, és „tulajdon személyére nézve” bejelentette lemondását a tizedről. „De le nem mondhatok azokra nézve – folytatta –, kiknek ahhoz [...] törvényes joguk van.” Felhívta a figyelmet, hogy a dézsmával más tényezők (például az uralkodó jogai, káptalanbeli hivatalnokok, plébániák javadalmazása stb.) is összekötetésben vannak. Hogy mennyire szerette volna e döntést elodázni vagy tompítani, jelzi, hogy érvként még a protestánsoknak jelentendő nehézségekre is hajlandó volt felhívni a figyelmet. Batthyány Lajos (ekkor már kinevezett miniszterelnök) igyekezett megnyugtatni a főrendeket, hogy a különböző jogállásokból fakadó tizedügyeket (pl. bérletek,

³⁰ Idézi pl.: *Spira György: A magyar forradalom 1848–49-ben.* Bp., 1959. (továbbiakban: SPIRA, 1959.) 95–96.

³¹ L. pl. érdekes módon: *Barta István: Bevezetés.* In: *Klöm.* XI. 5–82.; 65. (Feltűnő viszont, hogy ugyanakkor kiemeli a püspökök „kénytelen-kelletlen” hozzájárulását a lemondáshoz.) Ugyancsak egyértelműen Daróczynak tulajdonítja a március 18-i törvénykezdeményezést (más munkáival ellentétben, vö. pl. 57. Sz. jegyzet): *Csizmadia Andor: A tized Erdélyben.* In: *Jogtörténeti tanulmányok, IV.* Bp., 1980. 43–58.; 54. Máshol – lehet, csak nyomdai hiba következtében – még inkább tévesen „a pécsi káptalan követei”-ről írt a lemondás kezdeményezése kapcsán. Uő: Deák Ferenc egyházpolitikája. In: *Tanulmányok Deák Ferencről.* Zalaegerszeg, 1976. (Zalai Gyűjtemény, 5.) 11–60.; 32.

³² Ezekre ld. példaként a már említetteken kívül: SZABÓ (1976) 309.; küln. *Varga, 1971.* 155.; ill. *Csizmadia, 1969.* 125.; *Urbán Aladár: Batthyány Lajos miniszterelnöksége.* Bp., 1986. (Nemzet és emlékezet) 127.; pontos megfogalmazással: *Z.[akar] P.[éter]:* 1848. április 6. A vallásügyi törvénycikk elfogadása. A püspökök szerepe az utolsó rendi országgyűlésen. In: *Hermann Róbert (szerk.): 1848–1849. A forradalom és szabadságharc története.* Bp., 1996. 50–51. (továbbiakban: *Zakar, 1996.*) 51. *Spira György* egy helyen annyiban tér el az utóbiaktól, hogy nem Schneé, hanem Kossuth „biztatását” említi ki a káptalani követek lemondásának elindításához. *Spira, 1979.* 84. Vö. 30. sz. jegyzet.

³³ A főrendek ülésének jegyzőkönyvét ld. pl.: Felsőleges Első Ferdinánd osztriai császár, Magyar- és Csehországok e néven ötödik apost. királya által Szabad Királyi Pozsony városába 1847-ik évi november 7-ikére rendeltetett Magyar-országgyűlésen a mélt.[óság]os Fő Rendecknél tartatott országos ülések naplója. Pozsonyban, 1848. (továbbiakban: *Főrendi napló, 1848.*) 344–352.; *Zeller, 1894.* 56–64. A felszólaló püspökök beszédeit egykorúan: *Religio és Nevelés, 1848.* I. 25. sz. (március 26.) 198–199., 26. sz. (március 30.) 200.; 27. sz. (április 2.) 213–214. A főrendi ülés összehívásának bizonytalanságaira ld. pl. *Varga, 1971.* 160–161. (A jelenlévő főrendek létszáma tekintetében megoszlik a kortársak véleménye – 10 és 40 fő között –, de kétségtelen, hogy fatális véletlen folytán csak a tábla töredéke gyűlt össze.)

ellátatlanul maradó alsópapság stb.) a következő országgyűlés mindenképpen elintézi, de annak hatáskörét még nem jelölték ki. Majd a kitűnő szónok Lonovics József csanádi püspök kért szót, és hosszú beszédben ismertette a tized („az egyház birtokjogainak leg-
régebbike s egyszersmind legfontosabbika”) magyarországi történelmét, kimutatva, hogy „a klérus[nak] a tizedet illető joga számtalan törvényeinken, királyi okleveleken, szerző-
déseken s királyi eskün alapszik”. Remek szónoki fordulattal azonban – bár hangoztatta a papságnak az eltörlésből fakadó megélhetési nehézségeit – az egyház hazafias elkötele-
zettsége jeleként a maga nevében („riadó tetszéstől” kísérve) megtette a dézsmát illető lemondó nyilatkozatát, ezen áldozatnak is a haza oltárára történő helyezését. Bejelentette röviden lemondását Rudnyánszky József beszercebányai püspök is, aki egyébként – mint a kancellária állandó informátora – a viharos főrendi ülésről másnap jelentést is készített az udvari szerveknek.³⁴ Végül Rimely Mihály pannonhalmi főpát szólalt fel és rövid beszédében szintén bejelentette, hogy nemcsak a maga, hanem a bencés rend nevében a tizedből fakadó jövedelmét „édes hazámnak egész készségül áldozatul” hozza. Rimelynek a Lonovicséhoz hasonlóan hazafias hangvételű beszédében nagyobb teret kaptak fenntartásai. Először is kételkedett abban, hogy egyáltalán lemondhat-e ő a tizedről, hiszen csak haszonélvezőként és nem tulajdonosként gazdálkodik a decimából befolyó jövedelmekkel. A főpápok dilemmája (miszerint óvatosan kételkedtek abban, hogy egyáltalán joguk van a tizedről lemondani) végül a főrendi válaszüzenetben is tükröződött („[a püspökök] készek a papi tizedről – amennyiben az ezen főpásztorokat illeti – lemondani”), mely a világi főrendek követelésének megfelelően tartalmazta még a tizedet bérlő vagy adomány útján bíró birtokosok kártalanításának igényét. Hosszas vita után Perényi Zsigmond kompromisszumos javaslatához (a következő országgyűlésre a kormány terjesszen be vonatkozó javaslatot) a tized-kárpótlást elvben ellenző Kossuth és az alsó tábla is hozzájárult.³⁵ A törvény elfogadását a március 19-én reggel tartott „elegyes ülésen” hirdették ki.³⁶

Visszatérve a főrendek ülésére, itt is érdemes feltenni a kérdést a lemondás motivációjával és önkéntességével kapcsolatban.³⁷ Számos körülmény alapján úgy ítéljük meg, hogy a püspökök valójában ellenezték a tizedről való lemondást, és a fűtött hangulatú március 18-i ülésen nem a valódi véleményüknek adtak hangot. Nemcsak azért mondhatjuk ezt, mert a szemtanú – sokat idézett – szavai szerint a püspökök lemondása nem éppen a lelkesedés, hanem a „rezignáció ólomhangján” ment végbe.³⁸ A Hám János vezette püspöki értekezlet 18-án este kapott hírt az alsó tábla tizeddel kapcsolatos terveiről, s mivel – az események fordulatosságára jellemzően – többségében nem értesültek a főrendi ülés kései összehívásáról, a követendő egyházi stratégia kidolgozását másnapra

³⁴ Vö. *Varga János*: Batthyány és a jobbágyfelszabadítás. In: *Századok*, 1982. 6. sz. 1193–1228.; 1223.

³⁵ Ld. pl. *Klöm*. XI. 672–673. Az alsó tábla hosszadalmas vitája a tizedet illető főrendi üzenetről és a megszületett kompromisszumról: *Zeller*, 1894. 64–80. Megjegyezzük, ekkor egyházi követ már csak egyszer kért szót, Máriássy Gábor egri kanonok, aki az esetleges kárpótlással kapcsolatban arra figyelmeztetett, hogy egyes plébánosok nemcsak tizenhatodot, hanem egész tizedet húznak. Uo. 67.

³⁶ Megjegyzés: a tized elvesztése folytán keletkezett jövedelemkiesést Eötvös József kultuszminiszter május 6-i rendelete írta elő, ennek elemzése jelen dolgozatunk kereteit már meghaladná. A püspöki kar vonatkozó álláspontját tartalmasan összefoglalta: *Sarnyai Csaba Máté*: Úrbéri kárpótlás és/vagy arányosítás. In: *Századok*, 1998. 2. sz. 397–416.

³⁷ A püspöki kar önkéntes lemondását említő feldolgozások mellett (l. fentebb) érdemes felhívni a figyelmet arra a tényszerű – de eltérő hangvételű – szóhasználatra, hogy a főpápok „nem ellenezték” az alsó táblán indítványozott javaslatot. L. pl. két alkalommal is: *Zakar*, 1996. 51.

³⁸ *Lónyay-napló* (1896) 48.

(vasárnapra), az ünnepélyes szentmise utáni megbeszélésre halasztották.³⁹ A későbbiek ismeretében nyugodtan feltételezhetjük, hogy ez a stratégia nem a tizedről való általános és önkéntes lemondás deklarálását jelentette volna, sokkal inkább a megakadályozására teendő lépéseket, vagy legalábbis a kárpótlás kérdésében előnyösebb szövegezés elérését illetőleg a fenntartásaik nyomatékosságát. 18-án tehát a feszült hírek hatására nem fejthettek ki semmilyen ellenállást, nem sokkal később azonban a püspökök ezt egyértelműen megpróbálták. Az sem mondható, hogy a felső klérus az országgyűlés nyilvánossága előtt egységesen állt volna ki önkéntes lemondásával. Érdeemes felidézni például Ocskay Antal kassai püspök március 21-én tett nyilatkozatát. A hitelintézeti törvény tárgyalásakor tiltakozott, hogy a forrásként megjelölt alapítványok egy része a római katolikus egyházat is érintette volna, majd így folytatta: „Egyébiránt el nem mulaszthatom ez alkalommal kijelenteni, hogy a múlt napokban gyengélkedő egészségem miatt e teremben meg nem jelenhetvén, a köztanácskozásokban részt nem vehettem, mely ha lehetséges lett volna, az úrbér- és azt pótló szerződések alapján eddig gyakorlatban volt szolgálatok (robot), dézsma és pénzbeli fizetések s papi tized megszüntetése tárgyában felterjesztett törvényjavaslatokhoz szavazatommal nem járultam volna.”⁴⁰

Érdeemes ezek után – mintegy az alábbi dokumentumközléseket bevezetve – az egyház véleményét röviden összefoglalni, vagyis azt, hogy hogyan és miért mondtak le a tizedről, illetve hogyan értékelték saját március 18-i cselekedetüket. Álláspontunk szerint a tized-törvény vitájában tanúsított egyházi álláspont értékelésekor meg kell különböztetni az egyháziak által a nyilvánosság előtt (beszédekben illetve sajtótermékekben) illetve az attól elzárt fórumokon (pl. hivatali használatra vagy magánfeljegyzésként) megfogalmazott argumentumokat. Előbbiekben ugyanis – érthetően – előtérbe kerülnek az önkéntes lemondással illetve az áldozathozatallal kapcsolatos elemek, utóbbiakban ezeket jószerevével egyáltalán nem említették.⁴¹ A március 18-i beszédekben a kanonokok nem fukarkodtak a hazafias szónoki fogásokkal. A már említett Forgách Antal azért szavazott a dézsma elengedésére, mert ezzel „elnyomott milliók könnyeit törli le”, Mericzay Antal váci kanonok pedig „a hon boldogságáról és milliók javáról” lévén szó, kötelességének nevezte, hogy lemondjon.⁴² Az egyházi sajtóban is 1848 őszéig mindenképp a tizedről való önkéntes lemondás, hazafias áldozatvállalás a meghatározó elemek.⁴³ Az egyik legalapvetőbb forrásként gyakran hivatkoznak a tavaszi püspökkari konferenciák tárgyalásainak Fogarassy Mihály c. püspök által formába öntött emlékiratának megfogalmazá-

³⁹ *Hám-emlékiratok* (1999) 141.

⁴⁰ Főrendi napló, 1848. 357.

⁴¹ Megjegyzés: Ami a történeti irodalmat illeti, az egyház álláspontjának védelmezői érveiket elsősorban az előbbiekre alapozták, Andics Erzsébet pedig az utóbbiakat dimenzionálta túl.

⁴² *Zeller*, 1894. 55. Mericzay egyébként – Daróczy Zsigmonddal együtt – vélhetően ezért kapta Vachot Imrétől azt a minősítést, hogy „legtöbb ésszel és jó akarattal” rendelkeztek. A legtöbb káptalan követét azonban szürke egyéniségnek vagy közepes képességű politikusnak nevezte, négyüket pedig – köztük az említett Máriássy Gábort – úgy minősített, hogy „legpaposabb modorban, s hosszas üres beszédekkel, jezsuitai szofizmákkal védtek a konzervatív ügyet”, a káptalani követek felszólalásait pedig általában „hosszas unalmas böjti prédikációknak” minősítette. *V.[achot] I.[mre]*: Az utósó pozsoni országgyűlés legtöbb tagjának rövid jellemzése. In: *Uő* (szerk.): *Országgyűlési emlék. Politikai, történeti és szépirodalmi almanach*. Budapest, 1848. 45–57., 53.

⁴³ L. pl.: „Nem ugyan fölpanaszolva, mert ez tőlünk távol van, de sőt, ha szabad dicsekedve emlékezünk azon áldozatra, miszerint legújabbán az egyházi jövedelemnek azon neme, melynek valóban nemes és magaslatos célt szolgált alapul, a tized, az egyháziak szabad ajánlásával, a haza oltárára tétetett. Az egyházi jövedelemnek ezen nemén mi serdült korunktól fogva kiváló kegyelettel, vonzalommal és lelkünk, meggyőződésünk teljes erejével csüggtünk, mert hiszen főképp e jövedelemág származott isteni rendeletből”. *Udvardy Ignác*: Baj és ír. III. In: *Religio és Nevelés*, 1848. I. 41. sz. (május 25.) 351–353.

saira.⁴⁴ Említettük már, hogy az alsó tábla káptalani követei nem maguktól készültek a lemondásra, hanem felszólításra tették azt. E tényt Fogarassy is elismerte, továbbá érvelése középpontjába azt állította, hogy a tizedet mindenképp eltörölték volna, s „az események parancsoló hatalmának engedni kellett”, s az „akkori ingerültség közepette” amúgy sem pártolta volna senki esetleges ellenvéleményüket. Ezt az álláspontot egészítette ki a „hazafias készség”, az „önkénytes áldozathozatal” hangsúlyozásával. Megítélésünk szerint a kétféle felfogás logikailag nem összeegyeztethető. (Gondoljunk csak a „lemondunk róla” és az „elvették tőlünk” típusú minősítések közötti stiláris különbségre.) Legfeljebb úgy, ha az egyház valóban – „megértve az idők jeleit” – *akkor és ott hirtelen meggyőződött* a lemondás hasznosságáról és fontosságáról egyaránt.

Ennek azonban a nem nyilvánosság számára szánt dokumentumokban alig találni nyomát. A márciusi fordulattal szemben amúgy is mélyen bizalmatlan Hám János szatmári püspök (a későbbi esztergomi érsek) emlékirataiban például csak egy helyen említi a „papság nagylelkű lemondását” a tizedről, de egyből hozzáteszi, hogy erre nem is lett volna joga, illetve „a valóságban le nem mondott róluk” (!).⁴⁵ Megemlíti viszont, hogy amikor a püspökök híret vették az alsó táblán törtéteknek (de a főrendek összehívásának nem), először nem a lemondáshoz való azonnali csatlakozásra, hanem a követendő főpapi magatartás egyeztetésére készültek. Ezt végül – immár a tized megszűntének tudatában – március 20-án tartott tanácskozáson tették meg, s ennek nyilván komoly hatása volt a későbbi papi magatartásra ebben a kérdésben. Ocskay Antal említett március 21-i bejelentése mellett elsősorban *Hám Jánosnak* ugyanazon a napon kelt, *a püspöki kar nevében az uralkodóhoz intézett feliratát* kell kiemelnünk, melyet többen idéztek, illetve ismertettek már, szövege magyarul viszont nem hozzáférhető.⁴⁶ (I. sz. dokumentumként alábbiakban közöljük.) Rá kell mutatnunk, hogy a püspöki kar itt kinyilvánította a megváltozott viszonyok elfogadása iránti készségét (március 18-a után nem is volt más lehetősége), ugyanakkor a királyhoz, mint főkegyúrhoz fordult az egyház javainak, illetve a Vallás- és Tanulmányi Alapnak a védelméért. Érvelésének középpontjába az 1791/23. tc.-et állította,⁴⁷ mely az alapítványoknak az alapítók szándékaival ellentétes célú felhasználását tiltja és megőrzésüket az uralkodó kötelességévé teszi. A felelős kormánytól, illetve annak esetleges szekularizációs terveitől való félelmük miatt kérték a király főkegyúri jogait és felügyeleti jogát gyakorló helytartótanács egyházi bizottságának (*Commissio Ecclesiastica*⁴⁸) fenntartását, mely biztosította az egyház tulajdon- és jogvé-

⁴⁴ *Fogarassy Mihály*: „Átmeneti szabadság”. In: *Elmer*, 1999. 39–79. [Emlékirat, az 1847/8. országgyűlés alatt Pozsonyban tartott püspöki tanácskozmányokról. Egy részvevőtől. Pesten, 1848. – változatlan szövegközlés, továbbiakban: *Fogarassy* (1999)]; 54.

⁴⁵ *Hám-émlékiratok* (1999) 141–142. Megjegyezzük, Hám szövegében több valótlan is található. Egyrészt a lemondás nagyon is valóságosan bekövetkezett, másrészt tévesen azt írja, hogy Daróczy kanonok lemondása után az alsó tábla „ki sem kérve a többi káptalanok szavazatát” készített törvényjavaslatot. Pontatlanul emlékezett még a lemondáskor a főrendeknél jelen lévő egyháziak számára is, „két vagy három” püspökről írt, név szerint csak Lonovicsot és Scitovszkyt említette, Rudnyánszkyt és Rimelyt nem.

⁴⁶ Tartalmát részletesen ismertette: *Fogarassy* (1999) 55–56.; ennek alapján: *Meszlényi*, 1928. 66–73.; ld. még *Károlyi*, 1936. 43. 27. jegyz.; *Spira*, 1979. 90. stb. Erdemes megemlíteni, hogy Andics Erzsébet Hám beadványát kizárólag Károlyi Árpád idézett szövege alapján ismertette, hozzátéve, hogy annak eredetije elpusztult. Roskoványi Ágoston 1856-os – általunk is felhasznált – szövegkiadása ugyanakkor Andics figyelmét elkerülte, holott más helyen maga is közölt onnan dokumentumfordítást. *Andics*, 1949. 16., 21. jegyz., 139–140. A forrást alaposan ismertette még (a fennmaradt másolatok megjelölésével, ugyanakkor Roskoványi említése nélkül): *Varga*, 1971. 180–181.

⁴⁷ L. 77. sz. jegyzet.

⁴⁸ Az egyházi bizottságot 1782 szeptemberében állította fel II. József, 1848-ig változatlan szervezetét 1794-ben hozták létre. (Elnöke az esztergomi érsek, tagjai két egyházi és három világi tanácsos.) L. Pl. *Felhő*

delmének változatlan gyakorlati fennmaradását. A tizedről való lemondással kapcsolatban nem említették a nemzet oltárára tett ünnepélyes gesztust, sőt az elfogadott törvényt az egyház anyagi ügyeibe való beavatkozásként értékelték, mellyel szemben védelmet csak az uralkodótól remélhettek. (Bécsben egyébként az udvari kancellária lényegében úgy értékelte a dolgot, hogy a magyar katolikus egyház kész helyzet elé állította: 18-án lemondtak a tizedről, három nap múlva pedig már panaszkodnak, pedig előre nem is értesítették a királyt arról, hogy le akarnak mondani a decimáról! A kész helyzet tudomásulvételét javasolta, ugyanakkor a plébániák finanszírozásának sürgős rendezésére figyelmeztetett egyébként a bécsi pápai nuncius is.⁴⁹)

Az itt megfogalmazott gondolatokat azután a forradalom és szabadságharc változatos hatalmi viszonyokat eredményező másfél esztendeje folyamán, majd azt követően keletkezett *további főpapi dokumentumok is leszögezik*. Hám Jánosnak a Windischgrätz bevonulása után, 1849. január 11-én kelt beadványában – amellet, hogy sérelmezte a magyar kormányzat 1848 folyamán foganatosított egyházpolitikai intézkedéseit – a Commissio Ecclesiastica restaurálását remélte a cs.kir. közigazgatástól.⁵⁰ Utóbbi vezetőjéhez, Szögyény Lászlóhoz 1849. március 17-én intézett újabb levele nagyon hasonló érvelést tartalmaz. Jogforrásként ekkor is az 1791/23. tc.-re, valamint a tulajdonjog szentségének biztosítására hivatkozott, szót emelt az egyháznak az úrbériség elvesztése miatti káraitól és kárpótlásáról stb.⁵¹ De hasonló gondolatok fogalmazódtak meg Hám utódában, Scitovszky Jánosban is már a szabadságharc bukása után *a pápához írott levelében*,⁵² illetve az 1850 késő nyarán tartott *püspökkari értekezlet tizeddel kapcsolatos állásfoglalásában*, jóllehet utóbbiak középpontjában az egyház 1848. március 18-i magatartásának megmagyarázása és értelmezése állt.⁵³ (L. II–III. sz. dokumentumok.)

Ezek tartalmának részletesebb értelmezésétől – önmagukért beszélő megfogalmazásaikra tekintettel – eltekintünk. A tizedről való lemondás középpontjába egyértelműen az egyháziakra nehezedő *kényszert* állították, melynek hatása alatt a papoknak két lehetősége maradt: vagy az ünnepélyes ellentmondás és ezzel az egyház elleni nyílt támadások (pl. szekularizáció) provokálása, vagy az „előremenekülés”, a „szükségből erény” kovácsolása. Ez azonban nem jelenti, hogy lemondásuk valóban örömteli és önkéntes lett volna, különösen azért nem, mert 1849–50-ben határozottan *semmissnek minősítették* az 1848. március 18-i határozatokhoz való hozzájárulásukat. Ebben az esetben még az az érvelés is nehezen elfogadható, hogy a szabadságharc bukása után megnyilvánuló másfajta politikai kényszer hatása alatt tették ezt, egyrészt azért, mert – mint láttuk – 1849 augusztusa előtt is így gondolkoztak, másrészt azért, mert épp az uralkodó által is szentesített áprilisi törvények esetén az ennyire határozott elhatárolódásra kevésbé lett volna

Ibolya-Vörös Antal: A helytartótanácsi levéltár. Bp., 1961. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai, I. Levéltári leltárak, 3.) 284–286.

⁴⁹ *Eckhart Ferenc*: A püspöki székek és káptalani javadalmak betöltése Mária Terézia korától 1848-ig. Bp., 1935. 11.; *Károlyi*, 1936. 45. 33. sz. jegyz.; *Spira*, 1959. 96.

⁵⁰ *Andics Erzsébet* (szerk.): A nagybirtokos arisztokrácia ellenforradalmi szerepe 1848–49-ben. II–III. köt. Bp., 1952–1965. (továbbiakban: *Andics*, 1952–1965.) II. köt. 313–315.

⁵¹ *Andics*, 1965. 67–68.

⁵² Erről megjegyezzük, hogy Meszlényi Antal szerint IX. Pius pápa örömmel vette, ha a papság javainak egy részét önként hazája oltárára teszi. *Meszlényi*, 1928. 66–67. Ennek ugyanakkor ellentmond az, ahogy Scitovszky a magyar papságnak a kánonokkal ellentétesnek tekintett március 18-i magatartása miatt magyarázkodik.

⁵³ Mindkettőt korábban említette ill. saját fordításában idézte: *Vázsonyi Vilmos*: A királyi placetum a magyar alkotmányban. Bp., 1893. 44–45., az ő nyomán: *Andics*, 1949. 15–16.; az 1850. évi püspökkari értekezletre és a tized ügyében kiadott külön emlékiratra: *Zeller*, 1894. 199–200.

szükség. (Itt említjük meg, hogy a liberális törvényhozók az 1848/13. tc. bevezetésében törvénybe is iktatták az egyház kárpótlás nélküli lemondását és „a haza oltárára letett áldozatot örök emlékezetnek okáért”.⁵⁴) Az azonban kétségtelen, hogy a lemondásukat bejelentő egyháziakat tettükért elszámoltatták és önvizsgálatra készítették az egyház illetékes fórumai előtt.⁵⁵

Összességében az egyháziak tizedről való lemondásának kiváltó okai között *kizárólagos jelleggel a körülmények nyomasztó súlyát kell kiemelnünk*. Ilyen körülménynek kell tekintenünk mindenekelőtt a bécsi, majd a pesti forradalom kitörése után Pozsonyban uralkodó hangulatot, melyet alapjaiban határozott meg a *parasztfelkeléstől való*, sokak által dokumentált *félelem*,⁵⁶ így a zavargások gyors megelőzésének politikai szándéka is. (Ezt Kossuth és Deák is világosan fogalmazta meg például március 25-én, amikor arra mutattak rá, hogy az engedmények csak egy részének visszavonása is lángba boríthatják az országot.⁵⁷) Amennyire a világi birtokosokat a birtokaik jövedelmével kapcsolatos félelem, úgy az egyházat a *szekularizációtól való félelem* nyomasztotta. Ezt, mint második fontos körülményt azért is kell kiemelnünk, mert a kortársak tudósításai szerint az egyházi birtokok kisajátításának lehetősége „benne volt a levegőben”, ezért az „előre menekülés”, a „kisebbik rossz” választása nemcsak logikusnak, de egyedül lehetséges útnak is látszott. (Így az egyháznak jó lehetősége adódott, hogy a további társadalmi-politikai szerepvállalásához erkölcsi érveket szerezzen.) Hihetően hangzik például a tizedről lemondó püspökökre vonatkozó szemtanú megjegyzés, miszerint látszott rajtuk a fájdalom „a jövedelmök nagy részétől való megválás miatt, melyet a rémület a forradalom szellemétől csikart ki”.⁵⁸ Nemcsak egyháziak, hanem világiak is bizonyosak voltak a robot és dézsma megszüntetése miatt várható káoszban, és az egyházi birtokok előbb-utóbb bekövetkező elvételében,⁵⁹ ami pedig a püspököket illeti, az 1848 márciusi – egyébként alaptalan – félelmük az év folyamán tovább erősödött.⁶⁰ A harmadik fontos

⁵⁴ Márkus Dezső (szerk.): Magyar Törvénytar. 1836–1848. évi törvénycikkek. Bp., 1896. [továbbiakban: MT. (...) – év szerint] 236.

⁵⁵ Erről beszámol: Fogarassy (1999) 54.; illetve közvetve Scitovszky is a II. sz. dokumentumban.

⁵⁶ A március 14–18. körüli tömeglélektani tényezőkre vonatkozó dokumentumok összegyűjtését és részletes ismertetését elvégezte: Varga, 1971. 145–188.; vö. még: Szabó (1976); Orosz, 1998. 80. stb. Különösen sokat nyomott a latban Petőfi: Dicsőséges nagyurak c. versének népitéletekkel való fenyegetése és az általa vezetett 40 ezres paraszthadról szóló hírhír. L. még erről: Margócsy István (szerk.): Petőfi Sándor. Bp., 1998. (Magyar Szabadelvűek) 106–108., 148. stb.

⁵⁷ Idézi pl. Márki, 1898. 43. stb.

⁵⁸ Lónyay-napló (1896) 48–49. A püspökök lemondását a „változások várható következményeitől való megrettenésként” írja le még: Csizmadia Andor: Az állam és az egyház kapcsolatai 1848–49-ben. In: Világosság, 1981. 499–510., 501. Vö. 31. jegyzet.

⁵⁹ L. erről pl. Andics, 1952. 47–48. stb.

⁶⁰ A birtokosok tulajdonjogát fenyegető légkört tapasztalt Bécsben a pápai nuncius is, ld.: Balázs Péter: Viale Prelá bécsi pápai nuncius jelentései az 1848. évi magyar forradalomról. In: Levéltári Közlemények, 1974. 3–30., 6–7. A tizedről ünnepélyesen lemondó főpapok egyike, Rimely Mihály főapát például úgy vélte, hogy a március 18-i döntés csak a reformerek első lépése volt, melyet logikusan követ a még meglévő vagyontárgyak kisajátítása, „mivel a világ nyughatatlansága nem elégtül ki a püspökök dézsmainak elvételével, az a klérus jószágaira vágyódott!” Fazekas, 2000. Az év folyamán kimutatható félelmek abból is kitérnek – mint Girik György kalocsai vikárius a Bécsben tartózkodó érsekének, Nádasdy Ferencnek jelentette, hogy a püspöki kar 1848. július 3–4-én tárgyalta Eötvös József miniszterrel, ekkor a püspökök felajánlották, hogy lemondanak a tizedkárpótlásról, ha az egyház javait megtarthatja és alapjait változatlan formában visszakapja. Erről épp Eötvös beszélt le őket, mert ha lemondanak a kárpótlásról, az szekularizációt vonhat maga után. Pál, 1914. 61. Eötvös és a püspöki kar 1848 nyári megbeszéléseiről ld. még: Hajdú János: Eötvös József báró első minisztersége (1848). Bp., 1933. 66–68. A szekularizációtól való félelem alaptalanságát tartalmasan kimutatta: Csorba László: A vallásalap „jogi természete”. Bp., 1999. (Az ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék kiadványai, 2.) (továbbiakban: Csorba, 1999.) 53–54.

körülményt pedig abban jelölhetjük meg, hogy felszólításra cselekedtek, s az alsó tábla liberálisainak alkotmányos és politikai eszközökkel, de mindenképp *nyomást kellett gyakorolniuk* a papságra a lemondás bejelentéséhez, mégpedig az egyháznak nagyobb bajtól való megóvása szándékával. Szentkirályi Móric, Kossuth követője például a köszönetnyilvánítás mellett rámutatott, hogy az egyházat csak a kiváltságairól való lemondás mentheti meg, „hogy a mozgalom alá ne sodortasson”, Bónis Sámuel szabolcsi követ szerint pedig a kanonokok tette alkalmas lehet „már veszni indult tekintélyük s befolyásuk” visszaszerzésére.⁶¹ Ezzel kapcsolatban kell megemlíteni, hogy a liberálisok is érezhették, hogy március 18. lélektani szempontból a legalkalmasabb számukra és egy csapásra többet érthettek el, mint korábban bármikor szerettek volna.⁶² „Rendes” körülmények között a mérsékelteket és a konzervatívokat aligha lehetett volna „e forradalmi atmoszféra nélkül [...] olyan mértékű kompromisszumra bírni, amely az új törvényekben testet öltött”.⁶³ Ugyanis március 18-án nem pusztán felgyorsult a liberális törvényalkotás folyamata, hanem alapvetően új irányt is vett illetve új tartalommal telítődött.

Hogy miért nem tekinthető kizárólag önkéntes áldozathozatalnak az egyháziak részéről a lemondás bejelentése, eddig is több ponton érintettük, de egy fontos tényezőt még hozzá kell vennünk. A reformkorban ugyanúgy, mint 1848-ban március 18-a délutánjáig *nincs nyoma annak, hogy egyházi körökben komolyabban készültek volna a tizedről lemondani*. A decima részét képezte azon feudális járadékszolgáltatások rendszerének, melynek teljes felszámolásáért a reformellenzék ekkor már több éves politikai harcot folytatott. Az egyház részéről nem fogalmazódott meg egyszer sem markánsan olyan vélemény, mely ennek ösztársadalmi hasznosságát vagy szükségességét belátta volna. Sőt, a reformkor utolsó szakaszában az egyházi rend inkább az úrbéri viszonyokat legfeljebb látszatreformokkal módosító, alapjaiban azonban kiváltságörző konzervatívok támogatóinak számított. A tized eltörlésének indítványa a korábbi országgyűléseken liberális vezérszónokoktól származott, 1847-ben is az ellenzék vezérmegyei vették fel utasításukba, hogy az úrbéri viszonyok tervbe vett megszüntetése esetén a decimát „nemzeti botrány nélkül nem lehet” megtartani, ezért váltság mellett meg kell szüntetni.⁶⁴ Azt természetesen március 18. vonatkozásában nem lehet elvárni, hogy őszinte lelkesedés söpörjön végig az egyháziakon a tized megszüntetése miatt, az azonban joggal felvethető, hogy az évek óta a liberálisok körében folyó ilyen irányú – gazdaság- illetve társadalompolitikai természetű – munkálatok⁶⁵ nem eredményezte köreikben az

⁶¹ L. 21–23. sz. jegyzet.

⁶² Ennek már március 23. körül hangot is adtak. Szentkirályi vonatkozó beszédére, ill. e kérdésre: *Szabó* (1976) 310–311.

⁶³ *Varga János*: A forradalom és a parasztság. In: A negyvennyolcas forradalom kérdései. Bp., 1976. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat, 77.) 79–96., 82.

⁶⁴ A tizeddel kapcsolatos korábbi diétai vitákról l. pl. *Csorba*, 1999. 36–39.; erről, és az 1827 utáni rendszeres bizottsági munkálatok vonatkozó tárgyalásairól: *Csizmadia*, 1969. 120–124. Pest megye 1847-es követutasítását: *Klöm*. XI. 188.; Borsodét: *Seresné Szegőfi Anna* (szerk.): Borsod vármegye képvisellete a reformországgyűléseken. Követutasítások és követi végjelentések. Miskolc, 1987. (Borsod-Abaúj-Zemplén megyei levéltári füzetek, 21.) 341. stb.

⁶⁵ Például a Pesti Hírlap hasábjain többen is fejtegették, hogy a tizedváltság a kötelező örökváltságnál is fontosabb, mert „azok közé tartozik, miket pusztá engedelmező törvénnyel megoldani teljesen lehetetlen; a de a törvényhozásnak egyetlen szavára lehullhatnak a jobbágyföldnek természetcsökkentő dézsmabilincsei, melyek nem csak egyedül a jobbágyföldet, hanem a polgári, sőt több helyen a nemesi birtokot is terhelik”. *Ludvig [János]*: Tizedváltság. In: Pesti Hírlap, 1841. 89. sz. (november 6.) 750–751. 1845-ben Batthyány Kázmér költségen adták ki a Magyar Gazdasági Egyesületnek az úrbériségek megszüntetésével kapcsolatos pályázatán nyertes műveket: *Hetényi János–Királyi Pál–Ploetz Adolf*. Robot és Dézma. Erkölcsei és anyagi, mező- és státuszgazdasági tekintetben. Pest, 1845. stb.

ország iránt hozott áldozat közérdek-voltának elterjedését. 1848. március 6-án Kossuth hangot adott a robot és a tized megváltásával kapcsolatos konkrét terveinek, de még ekkor sincs nyoma a 18-i eseményeket előrevetítő momentumoknak.⁶⁶ Konkrétan például a lemondást elsőként megtevő pécsi káptalanról is tudjuk, hogy nemhogy korábban, de még március 18. után sem kommentálta érdemben e feudális járadékszolgáltatás megszüntetését, a tizedről szintén „hazafias indulatokkal” lemondó nagyváradi kanonok ugyancsak a kényszerről és a decima megóvásának lehetetlenségéről írt.⁶⁷

Rövid kitérőként érdemes felidézni a *francia forradalom vonatkozó szakaszának* (1789. augusztus 4. éjszakája) *nagyon is kézenfekvő párhuzamát* a magyarországi 1848. március 18-cal.⁶⁸ Ott ugyanis a zavargásoktól való megrettenés légkörében szintén egy nemesi küldött felszólítására tette meg az első lemondó nyilatkozatot – „miután egyes kollégáival konzultált” (!) – La Fare, Nancy püspöke, példáját nagyon sokan követték, meglehetősen patetikus hangvételű hazafias beszédekkel. Különbség a magyarországi 48-as helyzethez képest, hogy itt nem szövegezték meg azonnal a lemondás nyomán keletkezett törvényjavaslatokat, így mire azokat a következő egy hét folyamán végső formába öntötték, az egyháznak volt lehetősége tompítani a határozaton.⁶⁹ Hasonlóság viszont, hogy „az augusztus 4-i áldozatokat inkább a pillanat hatására tett engedménynek kell tekintenünk, mintsem a paraszti követelések önkéntes kielégítésének.”⁷⁰

Összességében tehát az egyháziak tizedről történt lemondását *nem önkéntes gesztusként vagy reális helyzet- és érdekelismerésen alapuló kompromisszumként értékeljük.*⁷¹ (Amennyiben persze a legfőbb társadalmi érdekek az úrbéri viszonyoktól való megszabadulást tekintjük – az egyház saját érdeke ugyanis egyértelműen az volt, hogy minél zökkenőmentesebben kerüljön ki a forradalmi átalakulásból.) Elismerjük ugyanakkor, hogy az egyház március 18-i magatartása „történeti vagy politikai szempontból éretnül vagy bűnül egyaránt kevésbé róható fel”.⁷² A káptalani követek illetve a néhány püspök másik politikai oldallal való megegyezési hajlandósága aligha ítélné meg, elsősorban azért, mert kompromisszumkészségüket e politikai kérdésben elemezni egyszerűen nem lehet. Elsősorban azért, mert az egyház nem volt abban a helyzetben, hogy kompromisszumot kössön, egy olyan kérdés eldöntéséhez adta hozzájárulását, melynek lényegét befolyásolni nem állt módjában. A lemondás megtörténetében a központi szerepet az aktuális események nyomasztó súlyának, illetve az egyházat egy súlyosabb helyzettől való megóvás szándékának tulajdoníthatjuk. Ami a lemondás önkéntességét illeti: *formailag* az egyháziak önként tették lemondó nyilatkozatukat, *tartalmilag* azonban egyértelmű, hogy külső tényezők befolyására cselekedtek. Előbbi szempontból tehát helytelen volna az a megfogalmazás, hogy az egyházat *megfosztották* a dézsmától (hiszen a lemondás nyilvánosan történt), utóbbi szempontból pedig az, hogy a papok az alsó és felső táblán *lemondtak* arról (hiszen tartalmilag nyilván nem értettek vele egyet). Így, ha már röviden kell definiálnunk a kérdést, azt mondhatjuk, hogy az egyházat inkább *lemondatták* tizeddel kapcsolatos jogainak gyakorlásáról. (Csak a stiláris példa kedvéért:

⁶⁶ *Klöm.* XI. 616.

⁶⁷ *Csizmadia*, 1969. 125. 118. jegyz.; *Varga*, 1971. 156., 117. jegyz.

⁶⁸ L. pl. *Höke*, 1886. 426.; *Csizmadia*, 1969. 120. stb.

⁶⁹ A vonatkozó forrásokat ld.: *Hahner Péter*: A nagy francia forradalom dokumentumai. Bp., 1999. (Osiris tankönyvek) 74–84.

⁷⁰ *Soboul, Albert*: A francia forradalom története, 1789–1799. Bp., 1989. 113.

⁷¹ Ezt az álláspontot képviseli: *Sarnyai*, 2000.; ld. még: *Uő*: A katolikus papság és a politika: 1848 tavaszán. In: *Vigília*, 1998. 10. sz. 740–745.

⁷² *Uo.* 740.

mondjuk Hám János is pro forma önként mondott le esztergomi érsekségéről 1849-ben, de ezt nyilvánvalóan erőteljes bécsi presszió hatására tette.)

Tény, hogy 1848. március 18. után – a népszerűségvesztésből fakadó nyilvánvaló politikai okokból – a magyar püspöki karnak eszébe sem jutott, hogy a tized-törvény revíziójára törekedjen. (Legfeljebb szórványos, helyi kísérletek történhettek, melyek nem voltak túl meggyőzőek és nem is vezettek sikerre.⁷³) Azt azonban megváltoztathatatlan tényként hirdették ki vármegyék és a földesurak, megtartásáról biztosították a lakosságot a Windischgrätzcel, majd Haynauval érkező császári biztosok, sőt, még a nagyon is aulikus Haulik György zágrábi püspök sem kívánta, hogy megcsappant jövedelmeiről a dézsma visszaállításával próbáljon gondoskodni.⁷⁴ Az 1848/13. tc. utóéletéhez tartozik még, hogy Ferenc Józsefnek az 1853. évi úrbéri pátenssel összefüggő jogi szabályozása az elvesztett jövedelmekért kártalanítást írt elő a tizedvesztett papság részére.⁷⁵

⁷³ Egyes erdélyi egyházakra (szász evangélikus klérus, marosvásárhelyi katolikus plébános, medgyesi ferences rendház) l. pl. *Trócsányi Zsolt*: Az erdélyi parasztság története, 1790–1849. Bp., 1956. 368.

⁷⁴ *Andics*, 1952. 107., 189., 240., 303., 322–323. stb.

⁷⁵ Ennek történetére l. pl. *Lóránt Mária*: Adatok az úrbéri kárpótlás történetéhez 1849–1853-ig. Doktori értekezés. Bp., é. n. [1935] (Történeti értekezések, 15.) 19–23.; *Csizmadia*, 1969. 127–129. Egykorúan: *Hegedűs József*: A pannonhalmi paptized Somogyban. Történeti, jogi és peres szempontból nézve 1854-ben. Nagy-Kanizsa, 1854. stb.

DOKUMENTUMOK

I.

A püspöki kar 1848. március 21-i felirata az uralkodóhoz⁷⁶

Amely dolgok a napokban Magyarország országgyűlésén előkerültek, nagy aggodalmakkal töltöttek el minket, püspököket, mivel előre látjuk, hogy a mi lelkipásztori őrizetünkre bízott egyházaknak saját jelenlegi állapotuk óriási felfordulásától kell tartaniuk, s látjuk, hogy ezek a dolgok sok mindentől megfosztják egyházainkat, ami számos helyen a szent szolgálat fenntartását, ha nem is lehetetleníti el, de legalábbis nagyon megnehezíti. E hónap 18. napján tárgyaltak – a jobbágytelek utáni úrbéri fizetésekhez hasonlóan – a papság és az egyházak minden tizedéről, melyek sok helyen fő, de néhány helyen majdnem egyedüli forrását alkották az egyházi jövedelmeknek. A világi birtokosoknak a kárpótlás valamiféle reményét ígérték, a papságot azonban, amennyire sejteni lehet, még ettől is megfosztják. Ehhez járul még, hogy a törvénytervezetben, ahol egy közös hitelpénztár felállítását ígérik, a Vallás- és Tanulmányi Alapot, valamint egyéb alapítványi alapokat – melyek a magyarországi katolikus egyház kegyes alapítványi és magánvagyonát képezik – országos ellenőrzés alá helyezték, kizárólag azon a címen, hogy Felséged Isten egyházainak legfőbb kegyura és védelmezője. Önmagukban egyébként üdvös célokra akarják kijelölni azokat, de a fizetések és a biztonság jelentős kibővítésével.

Lekipásztori aggodalmunkra tekintettel kívánjuk az emiatt a magyarországi katolikus vallás, az egyházak és a papság jelenlegi helyzetére kiáradt veszedelmes dolgokat Felséged előtt az Isten és a katolikus ügy iránti kegyes indulattal bemutatni, majd pedig kérésünket Felségednek a legalázatosabban esdve előadni. 1. Némely püspökségek, káptalanok, apátságok és prépostságok fenntartása – a tizedek és a jobbágytelkekhez kapcsolódó javadalmak elengedése miatt – annyira lecsökkent, hogy alig elegendő az asztaltartásukra és egyéb szükségleteikre. 2. Igen sok plébánia, amelynek egyházi fenntartása jelenleg a teljes tizedre vagy a tized egy részére alapszik, a tized eltörlésével nemcsak a kongruától, hanem több plébánia minden további fenntartástól is elesik. 3. Az egyházak kegyurai már nem kegyurak többé, sőt készülnek a kegyuraságról végleg lemondani az úrbéri jövedelmek ily nagy mértékű megnyirbálása miatt, továbbá azért, mert elszakadt a közöttük mint földesurak és jobbágyaik között mindig is meglévő kötelék. Ez a kötelék együtt járt a Felségedtől nekik adományozott terhes joggal és az ezzel összefüggő kötelezettségekkel – úgymint szolgáltatások és szolgálatok –, melyekkel eddig a háznép gondját viselték. Ezért nem minden alap nélkül előre látjuk, hogy a legtöbb plébánia sorsa és maguknak a lelkipásztoroknak az eddigi törvényes eltartása a bizonytalanságnak lesz kitéve. 4. Úgy tűnik nekünk, hogy az eltörölt kolostorok javaiból és a kegyes hagyatékokból befolyt Vallás- és Tanulmányi Alap (mely mostanáig az 1791/23. tc.⁷⁷ értelmében a kormányzék irányítása mellett Felséged, mint apostoli király és a katolikus egyháznak ebben az országban legfőbb kegyura és védelmezője gondoskodása és oltalma alatt állt) a körülmények alakulása illetve a politikai igazgatás rendszerének megváltozása következtében nincs biztonságban. Kivéve, ha Szent Felséged annak biztonságáról bölcsen és törvényesen méltóztatik majd gondoskodni, nehogy más célokra fordítsák azok, akikre a kormányzás gyepője rábízott. Mindez, legkegyelmesebb úr, nekünk,

⁷⁶ Roskoványi, 1856. 715. sz. 362–366.

⁷⁷ Szövegét l. alább. Vö. MT., 1740–1836. 166–167.

alulírott püspököknek állandóan szemünk előtt lebeg azóta, mióta az események a legtöbb időben ilyen fordulatot vettek, amely fordulat a kormányzás és a törvényhozás eddigi rendszerében lényeges, továbbá a katolikus ügy állapotát mindenekelőtt érintő változásokat eredményez. Amikor ügyeinknek ezen szorító körülményei közepette segítség után kutatunk, nem is gondoltunk arra, hogy a papság jogai és kiváltságai közül – melyeket oly sok törvény, oklevél, sőt szerződés szentsége is megerősített, most pedig immár hanyatlásba dőltek – melyikre is legyünk tekintettel. Leginkább azoknak az intézményeknek a sorsát siratjuk és fájjaljuk, amelyeket elődeink a katolikus hitnek az országban való megőrzésére illetve fenntartására, a nép és az ifjúság vallásos nevelésére, továbbá a katolikus egyház szent kötelessége és isteni szolgálata további oltalmazására állítottak fel, valamint gyarapítottak, azért, hogy ezekben ne uralkodjék el teljesen a romlás, és a katolikus egyház évszázadok kegyessége által emelt nagyszerű épülete Máriának és az Apostoloknak ezen országában össze ne omoljon.

Ezért, amíg van idő arra, hogy ügyeink teljes hajótörését megelőzzük, Felséged legmagasabb trónjához és az Isten iránti legnagyobb kegyességéhez folyamodunk, a legalázatosabban könyörögve: 1. Mivel az általunk már korábban hivatkozott 1791. évi törvény, jelesül a 23. tc. így rendelkezik: „a Szent Felség mint legfőbb kegyúr Isten egyházait meg fogja jogaikban őrizni, és bármely cím alatti alapítványait az alapítók szándéka szerint intézteti”, Felséged méltóztassék ezt mint a legfelsőbb kegyúr és oltalmazó az egyházakban gyakorolt, kizárólag Felséged személyére vonatkozó jogát a miniszteri igazgatástól elvenni, illetve elidegeníthetetlenül magánál tartani, valamint a Magyarország primásának vagy egyik püspökének elnökletével felállítandó Katolikus Bizottság⁷⁸ révén elkülönítve intézni, továbbá ezen megfontolással Isten egyházait, püspökségeit, káptalanjait, apátságait, prépostságait, monostorait és bármely egyházi testületét jogaiknak és javaiknak birtokában megőrizni, minden alapítványnak – akár a katolikus iskolákat, akár a vallás gyakorlását illetik – biztonságát helyreállítani. 2. Mivel az 1791/26. tc., jelesül a 10. §. az evangélikusok⁷⁹ bármely cím alatti alapítványairól úgy rendelkezik, hogy ezek adminisztrációja és igazgatása az ő kezüknél maradjon, és onnan soha ne lehessen kivenni; a 12. §. pedig a katolikusokat óvatosságra inti, miszerint a birtoklás aktuális helyzete mindkét fél számára zsinórmértékéül szolgáljon, így a katolikusok alapítványai a katolikusok, az evangélikusoké az evangélikusok javára fordítandók;⁸⁰ amennyiben Szent Felségednek a katolikusokat illető javak és alapítványok biztonságának és megőrzésének figyelemmel kísérésére más megfelelőbb eszköz nem áll rendelkezésére, méltóztassék Felséged ebben a tekintetben az ország katolikusait legalább azokkal a jogokkal felruházni, melyeket az evangélikusok jelenleg is bírnak. Valamint méltóztassék a katolikusoknak egyházaikat, iskoláikat és bármely vallási vagy tudományos céllal felállított intézményüket illető javait és összes alapítványát a közös országos igazgatás alól kivenni – amely igazgatásnak egyedüli alapja Felséged legfelső kegyuraságában és védelmezői kötelezettségi jogában áll – és ezek intézésének és megőrzésének jogát magára a katolikus egyházra átruházni. Úgy, hogy az egyház neve alatt egy Felséged által – azon céllal, ahogy fent érintettük – részint papi, részint világi rendű katolikus személyekből kegyelmesen felállítandó bizottság kezelje a katolikus egyház minden

⁷⁸ Commissio Catholica, nyilvánvaló célzás a korábbi helytartótanács kebelében működött Commissio Ecclesiastica fenntartására.

⁷⁹ Evangélikus: itt a mindkét történelmi protestáns egyház (református és evangélikus összefoglaló elnevezése.)

⁸⁰ Az 1791/26. tc. 10. ill. 12. §-ait l. MT. 1740–1836. 174–177.

vagyonát, egyébként Felséged legfőbb felügyeleti jogának illetékessége okán. Méltóztassék minden esetben kegyelmesen gondoskodni arról, hogy ezeket a javakat és alapítványokat kizárólag az alapítók kegyes elhatározásának megfelelően vagy annak szellemével összeegyeztethető célokra fordítsák. 3. Mivel továbbá ezekben az egyházra nézve kedvezőtlen időkben a prímási és az egri érseki szék mellett további négy püspöki szék⁸¹ is betöltetlen, féltő, hogy mind egyházi, mind politikai szempontból nem csekély rossz származhat abból, ha a székek üresedése miatt a nyájat pásztorok nem őrizhetik. Ezért bátorkodunk Felségedhez a legalázatosabban könyörögni, hogy méltóztassék ezekre a székekre ordinárius lelkipásztorokat kegyelmesen kinevezni, s így a magyarországi egyház főpapságát, melyre ezen változások közepette óriási erőfeszítések várnak, a legkegyelmesebben eredeti épségébe visszahelyezni. Ugyanakkor a legalázatosabban esedezőnk, méltóztassék a püspökségekre és más nagyobb javadalmakra való kinevezésekben a királyi főkegyúri jogot az eddigi szokásjog szerint saját legfenségesebb személyében továbbra is gyakorolni.

Nem kívánjuk, legkegyelmesebb úr, a politikai ügyek jelenlegi folyamatát megállítani, vagy azok elé akadályokat gördíteni akkor, amikor az egyház megőrzése, a hívek békéje és nyugalma miatti aggodalmunkban Felséged kegyelmességéhez valamint az Isten iránti legnagyobb kegyességéhez folyamodunk. Sőt bizakodva az isteni gondviselésben, amely szentegyházát soha nem hagyja el, kijelentjük: felismertük, hogy a mi feladatunk nem más, mint a magasabb hatalomnak magunkat készséggel alávetve, méltányosan fogadjuk a politikai ügyek minden olyan változását, amely Szent Felséged jóváhagyásával vezetettik be, a ránk bízott híveket pedig buzdítsuk azoknak tiszteletére, akik Felséged nevében és hatalmában az ország közügyeit akár most intézik, akár a jövőben intézni fogják, továbbá Felséged és az ő üdvükért, valamint az ország békéjéért és nyugalmaért az Istenhez imádkozzunk.

Mi azonban – ősi alkotmányunkra támaszkodva, melyet oly sok apostoli király, s így Felséged is esküjével erősített meg – a már elszenvedett károk érzésétől lesújtottan, többért könyörgünk erősen és állandóan Felséged igen erős vallásos kegyességénél, mint az események jövőbeli kimenetelének pusztá elfogadása. Mégpedig azért, hogy méltóztassék a Felséged legkegyesebb elődei által előmozdított katolikus ügyet saját különleges oltalma alatt megtartani.

Akik stb.

Pozsonyban, 1848. március 21-én.

Hám János szatmári püspök,
mint rangidős püspök az országgyűlésen megjelent
többi püspök nevében

⁸¹ 1848 tavaszán a váci, a győri, a székesfehérvári és a szepesi püspökség volt üresedésben.

II. Scitovszky János 1849. szeptember 8-i levele IX. Pius pápához a tizedről való lemondás ügyében⁸²

Legszentségesebb stb. A fenséges császár kedvezésével Magyarország esztergomi érsekségére választottként, a ragaszkodás azon kedves szándékához mérten, amelyről köztudott, hogy mindig a legkészebb gyermeki áhítattal kötötte össze a Szentszék érsekeit, papjait, a teljes katolikus papságot és Magyarország népét, mielőtt az én megválasztásomról a Szentszéknel kánoni rendelet született volna, meggyőződtem arról, hogy a mi ügyeink súlyosan nyomasztó körülményei között hivatalomnak az a feladata, hogy Szentségednek az itteni provinciák egyházának helyzetéről jelentést tegyek. Keserves dolgok azok, legszentségesebb Atya, amelyek a mostani kétéves időszak lefolyása alatt a magyarországi katolikus egyházat szorították. A politikai mozgalmak szerencsétlensége Franciaország, Itália és Németország vidékei felől terjedt el, betörve a fenséges Ausztriai Ház uralma alatti területekre és elárasztva Magyarországot is, amely pedig nevezetes a világiak vallásos buzgóságáról. Láthattuk a népek sajátosságát, miszerint a trón illetve az ősi törvény méltósága és szentsége mellett leginkább a katolikus egyház tekintélye ellen intéztek támadást. A minapi felkelések és mozgalmak idején nyilvánosan, mindenki szemé láttára sértették meg és ásták alá ezt a tekintélyt, amint ez Magyarországon is végbe ment. A fenséges Ferdinánd császár és király által 1847 végén Pozsonyba, nádorválasztásra összehívott, 1848-ban is folytatódott majd bezárt országgyűlésről a magyarországi Karok és Rendek által – melyek között az ország ősi szokásjoga szerint a főrendi táblán a püspökök, apátok, míg a prépostok és a káptalanok küldöttei a közrendi táblán foglaltak helyet – s a pártoskodók nagy befolyást gyakorló mesterkedései folytán olyan törvénytervezeteket ajánlottak a cs. k. Fenségnek, amelyek az egyházi és birtokjoggal szemben nyílt és csaknem orvosolhatatlan ellentétben álltak. Ugyanis a papságnak már nemcsak az országgyűlési szavazati jogát csorbították, hanem az egyházi tizedekről való lemondást is kikényszerítették, anélkül, hogy világos törvényben biztosították volna az egyházi rend javára a földesúri jogon szedett jövedelmek elvesztése miatti jogos kárpótlást, amelyről különben a polgári rend irányában rendelkeztek, jóllehet, ugyanaz az osztályrész és feltétel illette őket, miközben a jobbágyok mindenhol szétszéledtek.⁸³ El kell hinnünk, hogy a legkegyesebb Császár és Király, jól ismerve igazságosságát, méltanyosságát, a katolikus vallás iránti elkötelezettségét, a királyi akarat üdvös szabadságában sohasem járult volna hozzá ezekhez az ellenséges indulatú követelésekhez, s amikor mégis megtette, úgy egyezett bele, hogy azon idő alatt Bécsben és a birodalomnak azon részeiben a közügyek nagy felfordulása uralkodott el. A káptalanok bizonyos követei, az egyházi rend, vagyis a megbízóik felhatalmazása nélkül, a rendek múlt év március 18-i ülésén a saját nevükben és az egyházi rend nevében örökre és teljesen lemondtak a tizedről. Megtették, legszentségesebb Atya, a fenti állásfoglalást, amelyről jól tudták, hogy ellentmond a kánonok rendelkezéseinek, a megelőző zavartól és az ország nagyjaitól való jogos és valós félelmüktől, valamint az állandó megfélemlítéstől lesújtva. A vége felé közeledő országgyűlésen ugyanis az idő előrehaladtával a pártoskodók erői annyira felülkerekedtek, hogy a viták során eltűnt minden tisztesség, rend és mérsékelttség, sőt veszélybe került a személyek biztonsága, végül a király és a törvény tisztelete is. A fő-

⁸² *Roskoványi*, 1856. 437–439. (Lábjegyzetben csatolt szöveggént.)

⁸³ „Dum coloni universim cedebantur.” Értsd: mialatt a jobbágyviszonyok mindenütt megszűntek.

rendi táblán tömegjelenetekre került sor, éjszaka pedig ellenséges hangulatú tanácskozást tartottak. Igen kevés, legfeljebb 20-30 főnemes részvételével, csak a legutolsó percben összehívott rövid ülés nyilvánította ki a szent ügyről⁸⁴ való lemondást. Hiába szónokoltam én és még néhány püspöktársam az egyház jogai mellett, hiába hoztuk fel, hogy a tizedekről való lemondás nem tőlünk, az éppen akkor élőkötől függ, s az egyházak, káptalanok, plébániák, a számtalan kegyes intézmény és alapítvány a tizedek elvételével a legnehezebb helyzetbe fog kerülni, csak azt az egyet tudtuk az igazságosságra ártalmas gyorsaság miatt elérni, hogy betétettük a törvénytervezetbe a tizedek elvesztését eltérni kénytelen plébániáknak valamiféle kompenzációját. Ami pedig az egyházi javak úrbéri jövedelmeit illette, ezeket ezután ugyanolyan módszerrel engedték el a jobbgálynak, mint ahogyan az ország egész nemessége a jövedelmeiről csak a teljes kártérítés reményében illetve feltétele mellett meghozott törvény fejében mondott le. Senki sem volt, aki az egyházi rendnek, egyébként az ország első rendjének érdekei mellett azon az országgyűlésen kiállt volna, függetlenül attól, hogy a többi földesúr állapota hogyan alakult az úrbéri jövedelmek tekintetében. Nem tudjuk, miféle ügyeskedés vagy miféle tévedés következtében történhetett, hogy nyilvánvaló: a cs. és k. Felség által szentesített és kihirdetett, az elveszített úrbériségek kárpótlására vonatkozó törvény a magyar egyház papságára nézve sokkal kétértelműbb és homályosabb, mint amennyire az igazságosság, az ügy jelentősége, vagy a többi osztrák tartomány példája megengedné, vagy pedig mint az e tárgyban az országgyűlési tárgyalásokról készült eredeti és autentikus jegyzőkönyvből kitűnik. (Egyébként a kompenzáció az egész osztrák monarchiában az egyháziaknak rendelkezésére állt.) Ügyeinknek a fent elősoroltak szerinti állása miatt igen szomorúan sínylődünk, szentséges Atya, akár a múltba, akár a jövőbe nézünk. A szent kánonok szankcióit áttanulmányozva rádöbentünk, hogy az egyház vagyonáról az Apostoli Szék ítélete nélkül nem lett volna szabad döntést hozni. Szentséged lábainál alázatos és esendő szívvel leborulva én és Magyarország minden püspöke gyermeki odaadással esdeklünk Szentséged előtt, hogy azokat a dolgokat, amelyek elmúltak, ne nekünk tulajdonítsa, hanem a bűneinket és őseink bűneit bennünk felfedő Isten jogos és kiismerhetetlen ítéletének, valamint méltóztassék atyai kegyességéhez és kegyelmességéhez mérten gyarlóságunknak bocsánatát adni. A másik dolog, ami aggódással tölt el minket, hogy az egyház szükségleteiről való gondoskodáshoz – ha a tizedek és úrbériségek jogos kártérítését nem kapjuk meg – mi aligha leszünk elégségesek. A szemináriumok, kegyes intézetek, a sok egyház, plébánia híjával lesz a szükséges fenntartási alapnak. Már attól kell félnünk, hogy ha éheznie kell a népünknek,⁸⁵ elhagyja helyét, és a polgári törvény által kijelentett hitehagyás lehetőségének útja megnyílik előtte, hiszen ebben a polgárháborúban a papok erkölcsi is elvadultak és meglazultak. Nem feledkezve meg kötelességemről, kérelmező könyörgéseimmel alázatosan a fenséges uralkodó trónjához járultam, és tiszteletteljesen meggyőződtem róla, hogy a Felséget szentséges elődeinek az Isten és egyház iránti ritka kegyessége vezérli. A császár titkos tanácsosai is a legjobb reményekre jogosítanak. Mivel azonban ez az ügy az egyház mai helyzetéhez képest oly óriási jelentőségű, s az Apostoli Szék ítélete nélkül nem lehet határozni, Szentségedet a legalázatosabban kérni merészeli, hogy azon atyai kegyességhez mérten, melyet az Apostoli Szék Magyarország alapításától fogva ezen részek tekintélyes egyházaik iránt méltóztatott tanúsítani, most is ezen részek sorsát kegyes védelmébe vegye, és méltóztassék hivatalával a fensé-

⁸⁴ Ti. a tizedről

⁸⁵ Ti. a papoknak.

ges uralkodónál, Ausztria császáranál és Magyarország királyánál az elveszítettek jogos kárpótlásának megadása céljából közben járni. Hogy az egyetemes egyház boldog és hosszan tartó kormányzásáért a halhatatlan Istennek állandó könyörgésekkel esedezhessem, és az apostolok áldásának kegyelmét kérhessem, a lábainál leborulva örökös hittel és hűséggel halálomig maradok.

Bécsben, a Boldogságos Szűz Mária születésének ünnepén⁸⁶ az 1849. évben.

III.

A püspöki kar 1850. augusztus 25. – szeptember 1-i értekezletén a tized ügyében született állásfoglalás⁸⁷

Magyarország püspökeit mind az egyház jogait és jövedelmeit elidegeníteni tiltó legszentebb kánonok, mind saját közösségük tisztelete ünnepélyes esküvessel kötelezik, hogy számot adjanak azokról az erőszakos időkről, amikor a trónusok összeroppanása miatti recsegés-ropogás közepette, valamint mind a szentséges, mind a világi hatalmasságok összeomlásának romjai között néhány (azóta is az egyházi rendhez tartozó) klerikust az 1848. évi országgyűlésen – részben személy szerint közvetlenül, részben a felső tábla követeknek szóló üzenetben közvetett módon – nyíltan, kifejezett fenyegetésekkel és megfélemlítésekkel rávettek arra, hogy elhiggyék: az egész egyházi rendre és az összes egyházi birtokra leselkedő veszélyt elháríthatják, ha gyorsan, bár akarataik ellenére lemondanak azokról a tizedekről, amelyeket még első szent királyunk engedett át részükre és ettől fogva számtalan törvény, nyilvános egyezmény, ünnepélyes békeszerződés erősített meg. Úgy látszott, erre a cselekedetre csak a megelőzhetetlen vészes szükség, továbbá az a szomorú sors vehette rá őket, melyet Franciaország, Németország, Spanyolország, Portugália, sőt Itália egyes tartományai egyházainak kellett átélnie, ahová a forradalmak ellenséges támadása a katolikus egyházra káros támadással tört be, s csak a békésebb idők orvosolták a bajokat. A diétán jelen lévő egyházi személyek a forradalom lecsendesíthetetlen gyűlölete miatt erőfeszítést tettek arra, hogy az egyházi jövedelmek egy részének feláldozásával az egyház másik, jelentősebb fenntartási alapját⁸⁸ a szent célokra őrizhessék meg. Ez az egyház nyilvánvaló szükségének és hasznának figyelembe vételében megmutatkozó szándék azonban csak azokat mentesíti az egyházi fenyték alól, akik ellenállást fejtettek ki; nemkülönben az egyházi dolgok azon elidegenítőit, akik képesek voltak az egyház javát támogatni, de magáról az elidegenítésnek erőszakkal és félelemmel kikényszerített aktusáról a jog minden ünnepélyességével az érvénytelenség büntetésének terhe alatt kinyilvánítják, hogy az a törvény előírásai alapján semmisnek minősül, és semmiképpen sem nem érvényes, sem nem hatályos. Tudniillik az egyház-
atyák törvényeiben⁸⁹ megjelenő többször említett legszentebb kánonok, és az 1553/8. tc.⁹⁰ előírják, hogy a püspökök a tizedek elidegenítésekor előzetes tárgyalást folytassanak

⁸⁶ Szeptember 8.

⁸⁷ *Roskoványi*, 1856. 732. sz. 436–442.

⁸⁸ Utalás az egyházi birtokok jövedelmére illetve a Vallásalapra.

⁸⁹ Hivatkozás a tridenti zsinat végzéseire. Számos kánoni kézikönyv közül I. pl.: *Corpus Juris Canonici*. Editio Lipsiensis Secunda. Instruxit: *Friedberg, Aemilius*. Pars Prior. Lipsiae, 1879.

⁹⁰ A törvény arról rendelkezik, hogy az egyházi személyek a tizedeiket szabadon bérbé adhatják annak, akinek akarják. A közcélokra igénybe vett tizedjövödelmekkel kapcsolatban a törvény szövegének 3. §-a is megőrizte a főpapok tiltakozását, mondván, hogy „az egyházi fekvő javak és jövedelmek megtartására tett eszközök és a régidőktől fogva mindenkor megtartott szent kánonok rendelkezései ellenére abba a végzésbe bele nem egyezhetnek”, amit a törvény elfogadásakor is csak azzal kitétellet tettek meg, hogy csak egyszeri

és az egész káptalant értesítsék az egyházi javak elidegenítéséről, a cselekmény érvénytelenségének terhe alatt. De ezúttal minden efféle tárgyalást éppen azok tettek lehetetlennek, akik az ügy elfogult kezelésével a tizedről való lemondást az általános rettegés közepette kikényszerítették. Azután a királyi jog is, valamint maga a méltányosság is azt követeli, hogy – mivel mindenkit érint – mindenkinek jóvá kell hagynia; ezen felül a törvény kimondja: a főpaptól az egyházi javak lényeges elidegenítésében okvetlenül megkövetelik nemcsak az alapos és ünnepélyes tárgyalást, hanem az együttes elismerést és aláírást is, legalább a káptalan nagyobb részéről; ha pedig az egyházi személyek nem adnak időt a káptalannal való alaposabb megtárgyalásra, lemondásra kényszerítve eltiltják őket hivataluktól, s tettük elveszti minden jogszerű érvényét és hatályát. Ezen felül a Kollonics-féle egyezség⁹¹ szövege és történeti része, valamint a papi gyűlésről, továbbá a tized és az egyházi adó ügyében teljhatalommal felruházott küldöttekről szóló nyilvános iratok nyíltan bizonyítják, hogy az egész magyarországi egyház jogai és javai felett nem hogy egyesek nem rendelkezhetek volna, hanem arról csak a papság teljhatalommal megbízott egyházi emberei hozhattak volna döntést. Így a tizedekről akarattuk ellen és félelemmel kicsikart lemondatás értelmi szerzői a tárgyalás viharos meggyorsításával a diétán jelenlévő egyháziaktól elvették a lehetőséget, hogy a püspökökhöz, valamint a világi és regula-szerint szabályozott káptalanokhoz járuljanak jóváhagyás kérésének céljával, de az egyház jogaival szembeni nyílt cselekményre nem merték rászánni magukat. Végül az apostoli királyok példája, miszerint a tizedek tizedeinek és az egyházi hadiadóknak – amelyek az állandó háborúk súlyos költségeit fedezik – a törvényes birtoklásához újra és újra ki kell kérni a legfelsőbb pontifikális hozzájárulást, arra enged következtetni, hogy a Szentszéknek az egyházi jogok és jövedelmek elidegenítéséhez való hozzájárulása országunkban is szükséges. Ezért a tizedekről a legszentebb Atya tudtán és beleegyezésén kívül kezdeményezett lemondás – anélkül, hogy ezt a római leiratok is kinyilatkoztatnák – már jelenleg sem tekinthetők érvényesnek, azért, mert a cselekmény ellentmond a kánonoknak, azok hatályos értelmezése szerint.

Mindezek következtében a magyarországi püspökök – nem azért, mert fájdalommal fogadták jövedelmük elvesztését, melyet különben is mindig a nép jólétére, valamint a haza dicsőségére költöttek, hanem egyedül a legszentebb kánonoknak Isten előtti feltétlen tiszteletétől vezéreltetve, melyekhez lelkiismeretüket és tetteiket mindig igazítaniuk kell – ünnepélyesen tiltakoznak és kinyilvánítják az Ő legszentebb földi Helytartója, továbbá az apostoli király, végül jelenlegi és jövőbeli polgártársaik előtt a következőket: A tizedekről való lemondás aktusát a sokkal nagyobb károktól való félelem miatt, mintegy az egyházi rend üdvének egyedüli eszközeként kényszerítették ki tőlük, mely a jognak a szent kánonok tekintélyével a cselekedetek érvényességére vonatkozóan elrendelt minden formai követelményével a lemondó egyháziak bűnén túl önmagában is, továbbá a jog minden ereje által semmis. Egyébként a püspökök maguk igazolására, valamint a nép iránti szeretettől és elkötelezettségtől vezéreltetve (amelynek szükségeiben mindig készek segítségükre sietni), illetve a király és a haza tekintélyével és egyetértésével megerősített törvények iránti őszinte tiszteletükből fakadóan, végül pedig azért, mert tartanak az ügyben felmerült minden – mint a tömegek bőséges forrásából fakadó – balvéleménytől, nyíltan és világosan kihirdetik: Jelen nyilatkozatuk és tiltakozásuk egyedüli és

alkalomról van szó. Az előzetes tárgyalásokról és káptalan értesítéséről nem a törvénycikk, hanem a kánonok rendelkeztek. MT., 1526–1608. 342–343.

⁹¹ A Vallásalap megteremtésében fontos egyezményt és jogi természetét ismerteti: *Csorba*, 1999. 217–219.

egyetlen célja, hogy eleget tegyenek a szent kánonok előírásának, melyek tiltják az egyházi javak megfelelő formai követelmények nélküli elidegenítésének megkezdését, nem pedig az, hogy a tizedeknek a törvény szerinti, a nép javára tett elengedését újratárgyalják vagy megtámadják. Mindkét tábla egyházi személyei egyaránt jól emlékeznek arra, hogy bár egyrészt a lelkészkedő papságot illető tizedekből levonták a saját tekintélyes részüket mint papi illetéket (kongruát), másrészt ezekből sok más egyházi intézetre is költöttek; az országgyűlésen a tomboló forradalom legnagyobb viharai közepette nyíltan fogalmazva hívták fel az ország két táblához tartozó rendjeit, hogy a tizedek eltörlése miatt felmerült szükségletekre méltányos és elegendő támogatással legyenek segítségükre. Így most az összegyűlt püspökök ő szent császári Felsége és magas minisztériumának igazságosságától és a nemzet nemes alattvalói hajlandóságától tisztelettel és teljes bizalommal kérik és várják, hogy (miután a papság – az Isten tiszteletének és az egyház szolgálai táplálásának biztosítását hangsúlyozva – oly nagy áldozatot hozott, továbbá a szükséges nyilvános dicsérő beszédek között az 1848/13. tc.-ben – annak ellenére, hogy az egyházi intézetek hanyatlásnak indultak – elfogadta az országnak közös kötelező érvényű hitvallását) méltó és korunk körülményeihez szabott ellátással késedelem nélkül elsősorban a lelkészkedő papságnak nyújtsanak segítséget, mindazoknak a jogos figyelembe vételével, amelyeket ez a papság a tizedekkel és tizenhatodokkal⁹² elveszített.

DER VERZICHT DER KATHOLISCHEN KIRCHE AUF DEN ZEHNTEN AM 18. MÄRZ 1848

Ein außerordentlich wichtiges Ereignis der ungarischen Revolution von 1848 war die Liquidierung der feudalen gesellschaftlichen Verhältnisse sowie der Besteuerung, die als Auswirkung der Märzrevolution in Wien und Pest erfolgte Bauernbefreiung und die Einführung der allgemeinen Steuerpflicht. Der in Preßburg beratende letzte Ständetag erbrachte am 18. März (ähnlich dem 4. August 1789 der französischen Revolution) an einem einzigen Tag das Gesetz über die Abschaffung der Fronarbeit der Leibeigenen, des Neuntels und des Zehnten der Kirche.

Die in der unteren Tafel des Landtages Platz nehmenden Stiftsgesandten (Kanoniker) bzw. die in der oberen Tafel sitzenden Bischöfe erklärten feierlich, daß sie „den Wink der Zeit verstehend“ auf den seit achthundert Jahren genossenen Zehnten verzichten. So konnte der Gesetzartikel 1848/13 entstehen, der diese Form der Rentenleistung (eine der schwersten Steuer der Leibeigenen) „für immer und ohne Entschädigung“ abschaffte und über die staatliche Regelung des Unterhaltes der niederen Geistlichkeit verfügte. Der Verzicht der Kirche auf den Zehnten ist bereits von sehr vielen gewürdigt worden, doch die historischen Bewertungen sind immer (z.B. in der Zeit zwischen den zwei Weltkriegen oder im kommunistischen System) von den aktuellen kirchenpolitischen Absichten überschattet worden.

⁹² Sedecima, a tized 1/16-od része, mely a tizedjövedelemnek a papság közvetlen megélhetésére fordítható részét jelentette.

Die hier vorliegende Studie versucht, die Ereignisse des 18. März zu rekonstruieren und historische Erklärungen für die Gründe des Verzichts der Kirchenpersonen auf den Zehnten zu finden. So ist es z.B. ein unbezweifelbarer Fakt, daß die Kirche nicht freiwillig, sondern auf Aufforderung der weltlichen, liberalen Abgeordneten auf den Zehnten verzichtet hat. Nämlich deshalb, weil es ihnen klar wurde, daß nach der Abschaffung der Fronarbeit und des Neuntels bei den weltlichen Grundbesitzern auch der priesterliche Zehnt nicht unangetastet bleiben kann, auf jeden Fall abgeschafft wird, und es deshalb besser ist, wenn sie schon „im Voraus fliehen“ und versuchen weiteren kirchenpolitischen Veränderungen (z.B. die Säkularisation der kirchlichen Grundbesitze) vorzubeugen. Wenn man die historischen Quellen der Absage auf den Zehnten bewertet, muß man zwischen den Äußerungen der kirchlichen Personen (Reden im Landtag oder die Presse) vor der Öffentlichkeit und den für die inneren Behörden oder für den eigenen Gebrauch bestimmten Dokumenten unterscheiden. In den ersten sprechen die Kirchenmänner nämlich über ihre freiwillige Absage, über ihre patriotischen Verpflichtungen und über ihre Opferbereitschaft der Nation gegenüber, aber aus den zweiten geht hervor, daß sie in Wirklichkeit stracks gegen die Abschaffung des Zehnten waren und Angst um die feudalen Privilegien der Kirche hatten.

Die Studie dokumentiert dies auch mit der Übersetzung von drei wichtigen, jedoch kaum bekannten Dokumenten. Die Eingabe des Episkopats vom 21. März 1848, sowie die nach dem Zusammenbruch des Freiheitskampfes verfaßten Dokumente (der Brief an den Papst aus dem Jahre 1849 und die Denkschriften aus den Konferenzen des Episkopats aus dem Jahre 1850) nehmen alle den gleichen Standpunkt ein: sie erklären den Verzicht der Kirche auf den Zehnten für nichtig und wünschen anstatt der Ministerialverwaltung der Kirchenangelegenheiten die Aufrechterhaltung des einstigen Statthalterrates.

Die Verfasser beweisen damit, daß die Absage der Kirche auf den Zehnten nicht freiwillig sondern unter dem Einfluß der schweren Last der Umstände erfolgte und daß es der Kirche vor 1848 nicht mal in den Sinn gekommen ist, auf die Einnahmen durch den Zehnten zu verzichten. Auf Grund dessen ist die genaueste Formulierung vielleicht so, daß man die Kirche auf den Zehnten absagen ließ.

Csaba Fazekas–Éva Gyulai

AZ „ÚRBÉRI PÁTENS” VÉGREHAJTÁSA BAKTÁN ÉS KÉTYEN

TAKÁCS LÁSZLÓ–KOVÁCS ZSOLT

Baktakék a Cserehát települése, a történeti Abaúj vármegyében, a Szárazvölgy közepén fekszik. A község elnevezését 1950-ben kapta, amikor Bakta és Szárazkék községeket egyesítették.

Mind Bakta, mind Kéty (1905-től Szárazkék) lakossága évszázadokon át alapvetően állattartásból, mező- és erdőgazdálkodásból biztosította maga és családja megélhetését. Érthető, ha a helybeliek kitörő lelkesedéssel fogadták az 1848 áprilisában meghozott IX. törvénycikket, amely a jobbágyfelszabadításról rendelkezett. A törvény – kompromisszummal – a volt jobbágyok örök polgári tulajdonába adta (állami kármentesítés mellett) a megművelt földterületnek, országos viszonylatban 40%-át (ami lényegében telki állomány volt), ugyanakkor az allodiális földek (50%) a nemesség szabad polgári tulajdonává váltak. A kettő közötti földek jogállása vitatott volt. Megszüntették a jobbágyi szolgáltatások rendszerét, a robotot, a kilencedet, a kisebb szolgáltatásokat, az úri-szék intézményét. Külön rendelkeztek (XIII. tc.) a papi tized eltörléséről.

A baktai és kétyi úrbéresek 1848 májusától mindennemű feudális szolgáltatás teljesítését beszüntették.¹

Ebben változás a forradalom és szabadságharc bukása után sem történt.

A szabályozatlan kérdések az 1848/49 eseménysorozatában többnyire a tömegmozgalmakkal, illetve a szabadságharc mozgósításával összhangban kerültek napirendre. A forradalom az úrbéres kategória szélesítése irányában igyekezett befolyásolni a jogalkotást.

A forradalom és szabadságharc leverése után az új hatalom első intézkedései közé tartozott az 1848 tavasza után hozott intézkedések hatályon kívül helyezése.

A birtok-elkülönítési eljárások vitás kérdéseit az 1853-ban kiadott úrbéri pátensek szabályozták. Ferenc József 1853. március 23-án adta ki az „úrbéri pátens”-t és a „földtehermentesítési nyílt parancsot”, ami elfogadta ugyan az állami kárpótlás elvét, de az irtások és zsellérföldek nagy részét, meg a regáléjogokat a volt földesurak kezén hagyta, és megváltásának terhét – a dézsmás szőlőkével együtt – a parasztságra háritotta. Így hát nőttek a parasztságra nehezedő terhek. A sorra induló hosszú úrbéri perek során pedig kiéleződtek a társadalmi ellentétek. A szabályozás után került sor a „nagy osztokzodásra”, Baktán 1856 és 1868, míg Kétyen 1857 és 1863 között.²

1856-ban a Kassai Úrbéri Törvényszék többször tárgyalta a felperes közbirtokosság és az összes baktai lakos, mint alperes vitás kérdéseit.³ A törvényszék előbb felmérte az akkori állapotokat, földkönyvet és térképet készített a birtokviszonyokról (sajnos a földkönyv nem maradt ránk), felmérte az erdőket és osztályozta minőségük szerint a

¹ B.-A.-Z. M. Lt. VII. 1/c. 9.ad. 8. Kéty. Az 1848. május 1-jétől elmaradt szolgáltatások jegyzéke.

² uo. VII. 1/a. Bakta és 1/c. Kéty tagosítási periratai.

³ uo. VII. 1/a. Bakta úrbéri törvényszéki jegyzőkönyve 1856. május 13.

dűlőket, a földeket. Ez utóbbi eseményre a mérnök, a törvényszéki szakértő és a községi előljárók jelenlétében került sor.

Eszerint első osztályba tartoztak, tehát a falu legjobb földjei voltak a következő dűlők: Alsó mező, mind a három Kenderföld, a Zsidó temető, a Nagy csér, a Babar alja, az Agyagos földek, a Rózsás-dűlőnek azon déli része, mely a bereti határtól északra volt, az Istenhegynek a keleti része a Ternye legelőtől, a Dudvás csér, a Csorda kapu, a Vagyos alja-dűlő déli és keleti része, az Ártányhát, a Vagyos sark, az Oltvány, a Nemes földek, a Malomszög, a kéki határ menti földek, az Oldal földek, a Pusztaszőlő északi csúcsa, a Templom oldal és a Borsószer. Ezek a földek voltak a legtermékenyebbek és ezek feküdtek a legközelebb a faluhoz.

Második osztályba sorolták a következő területeket: a Babar ortást, a Rózsás-dűlő északnyugat felé terjedő többi részét, a Guba földeket, a Hegedüst, a Kis kölest, mely a Rigós gyepre lemenő vízmosásig terjedt, az Istenhegynek a nyugati részét, a Forrásfejnek az árok által elválasztott keleti részét, a Lápaföldeket, a Lesekút földek déli és nyugati részét, a Kerekerdő földek nyugati oldalát, a Paprét földek északnyugati részét, a Pusztaszőlőnek az 1. osztályból kimaradt többi részét.

A legkisebb termékenységű, a falutól távoli, jórészt meredek fekvésű és nehéz munkát igénylő földek kerültek a 3. osztályba. Ide tartozott a Kisrigós, a Hosszú köles, a Forrásfej nyugati része, a Vagyos aljának a nyugatra eső része, a Kalme, a Kurták, a Lesekút földekből a korábban nem említett területek, a völgyön keresztül keletre fekvő Lese földek, a Kerekerdő földek keleti oldala, a Sűrűföldek, a Paprét földeknek a Cseresnyés felé fekvő része, a Belső cseresnyés a Bátorba járó útig, a Gagyi cseresnyés és a Sűrű alja.

A réteket ugyancsak osztályozták. Azokat, melyeket szántóföldnek használtak, a szántóföldi besorolás szerint értékelték. Azok kerültek az első osztályba, melyek fekvésüknél fogva jó helyen voltak, kétszer kaszálhatók és dúsabb fűvet adtak, 800 négyszögölön 1 szekér szénát. A második osztályba került rétek szárazabbak voltak, 900 négyszögölön adtak egy szekér szénát, és távolabb helyezkedtek el a településtől.

Az első osztályba tartoztak az Alsó rétek a bereti határ mindkét oldalán, a Babar és a Felső rétek.

Második osztályba kerültek a falu felett fekvő Kis rétek, a szőlők közt fekvő Falu rétje, a Kisrigós földek és a Guba földek alatt fekvő rétek, az Alsó rétek helységtől kezdődő részei a patak mindkét oldalán és a Paprét földek felett levő pap- és rektor rétje.

A legeltetést a kevés gyeplegelőn, részint a művelés alatt nem lévő földeken végezték a lakosok. A Ternye nevű legelő jó tulajdonságokkal rendelkezett, jó apró fűvet termelt, s néha csak nagy szárazság esetén égett ki. A szőlők közt lévő gyep a falutól távolabb feküdt. Ez is jó fűvet adott, s szántónak – hasonlóan a Ternyéhez – is jó volt, de csak második osztályzatot kapott.

A baktaiak legeltettek a közös erdőkben is, de az ott lévő fű silány volt. Valamivel több fű a Vagyos és a Czerkó domb erdőrészek között termelt, mivel ott ritkább volt az erdő. A Babargaz sarjadékos volta, a Rigós a növendék fák miatt volt legeltetésre alkalmatlan. A Czikora erdőben favágások voltak, ezért a törvény szerint legelőül nem szolgálhattak. A Vagyos és Czerko domb nyugati része, a Lesefej, Somvölgy, Cseresnyés, a Középbérc és a Sűrű nevű erdőben a fák árnyéka miatt a fű nem nőtt meg, így gyakorlatilag legeltetni ott nem lehetett.

A szántók, rétek, legelők és erdők osztályozása, felmérése után megindult az egyezkedés a felperesek, tehát a birtokos urak és az alperesek, a falu volt jobbágjai, zsellérei között. Tárgyalás tárgyalást követett. A birtokosokat – Gálos András,

Szentimrei Lajost, Szalai Antalt, Szalai Ferencet, Basó Imrét, Basó Jánost, Bodnár Boldizsárt, Papp Lászlót és Dezső Istvánt – Eder Ferenc, míg a falut Juhász Mihály ügyvéd képviselte az 1856. március 8-án indított perben. Az összes perirat 1860. október 8-ára készült el. Ezt követően Kassán az úrbéri törvényszék 1862. január 4-én hozott ítéletet az úrbéri perben.⁴

Baktán az úrbéri telkek számát 21 3/8-ban állapították meg. Ez jelentős növekedés volt a 1773. évi állapotokhoz képest, mivel akkor csak 7 5/8 úrbéri telek létezett.⁵ Az eltelt időben részint a telkek számát felemelték, részint újabb telkeket alakítottak ki. A jobbágyok kezén mindvégig több föld volt az urbáriumban lefektetettekénél, amiért cserébe nagyobb szekeres szolgálatot nyújtottak az uraknak, akik végül a beállt változást elismerték. Másrészt 1773-ban Szentimrei Zsigmond majorsági földjei – amit jobbágyok használtak – nem lettek úrbér alá véve, s idővel ezek összeolvadtak az úrbéres földekkel. (A felperesek 15 7/8 úrbéri telket akartak kiadni, míg az alperesek 24 7/8 úrbéri telket követeltek.)

Bakta úrbéresei és teleknagyságuk 1862-ben

Név	Telek
Tengeri András és János	1
Gulyás Pál és József	1
Dankó András	"2/8"
GulyásAndrás	"2/8"
Szalibszki András	"6/8"
Vlaszár Györgyné	"6/8"
ifj. Dankó István	"4/8"
Dankó János	"4/8"
Kovács András	"3/8"
Kis Pál	"6/8"
Juhász Jánosné tanítóné	"2/8"
Dányi Pál	"6/8"
Tóth Mihály	"6/8"
ifj. Juhász István	"4/8"
Juhász Jánosné	"4/8"
Gulyás Pál és József	"4/8"
Balázs Sámuelné	"4/8"
Meskó Pál	"6/8"
Polifkó György	"6/8"
Sándor András	"4/8"
Petro András	"6/8"
Szobota János	"6/8"
Demeter Ferenc örökösei	"6/8"
Oláh Józsefné	"6/8"
ör. Farkas János	"6/8"
Balogh István és András	"6/8"
K. Gulyás István	"6/8"
ifj. Petró István	"2/8"
Kis Juhász János	"6/8"
Petró István	"6/8"
vak Varga Jánosné	"4/8"
Kis József örökösei, most Tamásiné	1
ÖSSZESEN	21 3/8 telek

⁴ B.-A.-Z. M. Lt. Úrbéri törvényszéki ítélet 1862. január 4.

⁵ uo. Bakta urbáriuma 1773.

Abonyi Megyeinek alólis Elió állapánja, kolge bírása és Eö
 kúdijs. mind az 1848: 10 Törvény és az Országkérni
 Értekezlet VI^{ik} Törvénye szerint illetékes bírói. Bír
 óság által. - Bakta helysége határainak bírói
 rendbevezetése és átvétele iránt Elió Terence ügy
 véd által képviselt János Andrá, Szendrői János, János
 Szalay család, Szalay Terence, Basi Imre, Basi János
 Bodnár Boldizsár, Szapp László és Döcsö István fel
 porossága alatt; - juhász tiszta ügyvéd által
 védett Bakta helysége bírása is általa az egész hely
 ségeli község, mind alporossok ellen, a vélt elbány
 forma meggy. cs. k. bírói Törvényreket elött még
 1858-ik évi március hó 22-án indított is az írócs per
 iratolatnak 1860-ik évi October 5-én lett bizonyozási
 val alólis alá rendezett perben

Helyeslet

I^{sten} Bakta helységében az bírói helyek száma 21³ k. az
 juttaték meg.

Judokok:

a) amint a mintán az falatti régi bírói táblánál, bizony
 sága szerint Bakta helységben az 1773. M. Törvény
 féle bírói bevezetésekor csak 7³ bírói helyek létező
 de mivel az időközben névint felmelt, névint
 újtal alakított, és egészen 1848-ig itt találhatók
 helyek, így az ezekhez hasonló költésgek meny
 ongszer, valamint ezek utáni legjelöltek dekes
 téri végzetéseknél - az bírói által közzaboldatott
 hasoldi vállaltára képeket (21³ Felki állomány) re
 rend folytonos bírói kereset alatt voltak s kész
 ilgeneknek elismerettek, - mindenképp az 1858
 év. 9. §-a és az bírói Nyeltparancs 5. §-a alólisban
 utóvizetést megállapítani kellett.

b) Erték jövedel 1788-ik évben beleszerezte. Erték száma
 az alólisból nyitlars kétszer, hogy néhai Szendrői

ny József

24) Szigmund majornagi földjei, melyek Urbéri alá vannak
 jelöltetve, az ott magának tartozóak tulaj-
 sága mellett jobbágyainak használatára engedé-
 de mivel azóta 78 évvel elfolyt az ott éven föl-
 dek mindig a volt jobbágyok kezén forogtak,
 és több birtokváltásokban után is a valóságos
 birtoktulajdonosoktól megkülönböztetni és kiválasztani,
 ezeket most teljes lehetetlen, annál fogva ezek
 mint terményestől vezetettaknak és az Urbéri
 ékkel összeolvadtaknak tekintendők.

c.) Most Szeprenyénél azon keresetbeli kívánásokról, am-
 ezeket az I. alatti elismerésről és II. alatti
 bírói megkülönböztetésről indoklások alapján, a felki-
 vásra 15^{2/3} hold alapítást meg is a többetnél felsze-
 mitott 85^{2/3} holdak, mint majornagi birtokok,
 az illető földesuraságot szabad rendelkezésre alá vinni
 illetőlegnek; figyelembe azért nem vehetendők,
 mivel az alparancsok 6 ad X. alatti beparancsolt Dicale
 Summariumból is megismerik, hogy Baktán 1829-
 évben 28 gazda jobbágy személy, vagyis hártya helyen
 mellett az adóval terhelt szántó földök is vélték
 együtt venni 471 holdat illetőleg használt földök,
 mi 28 holdat, mint itt egy egész felki kívánat-
 sággal felváltva már a 17^{2/3} felki szántó megüti.

d.) Most ellenben alparancsoknál azon kívánásokról, am-
 ezeket Urbéri felki figyelembe, mivel az a felki
 száma 24^{2/3} ben azért is lenne megálapítandó, mivel
 a most hivatalos 6 ad X. alatti Dicale Summariumból
 és a 2- és 3 ad VIII. alatti individualis összeírások
 28 gazda személyt mutatván ki, ezeknek egész felki
 felki felki-munkájuk ezen összeírás rovataok egy-
 sül az adózási személyes minőségére, nem pedig a
 felki felki-munkájuk vonatkozának, és utóbbira nézve
 felki felki-munkájuk nem szolgálhatának.

Urbéri rendezés és összesítés tárgyában hozott ítélettel részlete Baktán 1862-ben
 (B.-A.-Z. M. Lt. VII. 1/a. Bakta)

Az egyes úrbéreseknek a teleknagyságát a marhával teljesített úri szolgálat alapján számították ki, és ekképpen határozták meg.

A fent nevezett személyek bel- és külsőségekben összesen $700 \frac{5}{8}$ hold földet kaptak három nyomásban. (E területekből kivonták a hasznavehetetlen helyeket, az utak $1,5$ ölnyi széles, a marhacsapások 10 ölnyi széles területét.) Mivel kevesebb volt a rét, azokat szántóföldekkel pótolták.

A maradványföldek – az úrbéres földek felett birtokolt jobbágyterületek – $78 \frac{5}{8}$ holdat tettek ki. Az ezekért járó, a jobbágyok által fizetett kárpótlást 1 hold után 19 forint 31 krajcárban állapította meg a bíróság. Ezek a földek a jobbágyok kezén maradhattak, de azért fizetniük kellett. A kárpótlási összegről egyéni jegyzéket készítettek, amit végmegállapítás végett felterjesztettek a Helytartótanácsához, fenntartva a földesuraknak a kamathoz való jogát.

Baktán 10 úrbéri zsellér volt, akik a birtokolt úrbéri belsőségeket tulajdonukba kapták, az ezen felül birtokolt külsőségeket pedig megválthatóknak nyilvánították.

A törvényszéki ítélet a 17 majorsági zsellérről úgy rendelkezett, hogy közülük a négy haszonbérlet – Frank Márton, Guthman József, Grosz Adolf és Töldi Sámuel – haszonbérleti viszonya érintetlen maradt, míg a többi 13 zsellér megválthatta belső- és külsőségét. Azon kérésüket, hogy $\frac{1}{4}$ illetve $\frac{1}{8}$ telket kapjanak, a bíróság elutasította, mivel nem birtokoltak úrbéres földeket. Az általuk használt földek utáni szolgálatok feladások voltak, azok sokszor nem álltak arányban a használt földterület nagyságával.

A 10 úrbéri zsellér fejenként $\frac{2}{8}$ telket kapott. A református lelkész és tanító kérésére mind a felperesek, mind az alperesek hozzájárultak ahhoz, hogy a pap egy telket, a tanító fél telket kapjon a rendezés során. Így összesen $24 \frac{1}{8}$ telek után adták ki a legelői illetőséget, minden telek után 6 , összesen $145 \frac{2}{8}$ holdat. A közös legelőből – $46 \frac{7}{8}$ hold – ezt nem tudták megvalósítani, ezért a legelőterületeket hozzáadták a szántóföldekhez, illetve azt az erdőkből adták ki, ugyanakkor a jobbágyokat eltiltották a korábban szokásban lévő szabad erdőben való legeltetéstől. (A földesurak csak 4 hold erdőt akartak kihalásítani, de azt elutasították a silány, gyér legeltetési lehetőségek miatt.)

Az írtványföldeket – $11 \frac{24}{100}$ hold – a bíróság a földesuraknak ítélte. Holdanként 4 p. forintnyi, vagyis 4 forint 20 krajcár megváltási árat kellett a földesúrnak lefizetni az eddigi birtokosok részére, ha azt akarta, hogy az a tulajdonába visszakerüljön. Összesen 28 -an rendelkeztek különböző nagyságú irtásföldekkel a Borsószeren, az Istenhegyén, a Lese földeknél, a Lesekútnál, a Forrásfejnél, a Hosszú kölesnél, a Kis kölesnél, a Lába földeknél, a Rózsásnál, a Kalmenál és a Sűrű földeknél.

A református lelkész összes birtokát 29 holdban, a tanítóét $14,5$ holdban, a református eklézsia külön birtokát $7,6$ holdban, a község birtokát 8 holdban határozták meg. Az iskola gyümölcsöskertnek kapott 1 hold földet a régi temetőből, az új temető pedig 1 holdat a templom melletti földekből.⁶

Az alperes jobbágyok, a lelkész és a tanító 1 telek után 4 hold erdő kiadását kérte. Ezt nem kapták meg, mivel a legelő illetőségüknek egy részét az erdőkből osztották ki, másrészt a faizás hasznából korábban sem részesültek, mivel a faizásért járó viszontszolgáltatásokat nem teljesítették. Az erdők kizárólag a felpereseket illették meg.

⁶ A tanító és a lelkész az említett földmennyiségeket még 1858 . május 2 -án kérte. A pap földbirtoka korábban 20 kat. holdból, a tanítóé $9,5$ kat. holdból állt. uo. 1858 . május 2 -i levél.

Erdők becsült területe 1858-ban

Erdőrész neve és faminősége	Erdei terület		Legelésre használt terület		Terméketlen, hasznavehetetlen terület		Összes terület 1200 ölekből		Összes fatömeg 3 hasábos ölek	Egy holdra esik
	hold	□-öl	hold	□-öl	hold	□-öl	hold	□-öl		
Babar gaz csupán sövénynek való 5 éves tölgy vessző					17	1128	17	1128		
Rigós szép fiatal 12-20 éves tölgyerdő, jó mély földek, kedvező fekvés	73	30					73	308	551	7 "51/100"
Vagyos, Czerkó domb, Czikora, Lesefej, Somvölgy, Cseresnyés kevés televény 5-50 éves, s a legeltetés miatt növéseben visszamaradt tölgyerdő	333	400	157	68			790	468	2863	8 "51/100"
Vagyos Kevés televény, legeltetésnek használt ritka erdő, itt-ott fiatal fákból	166	800					166	800	243	1 "45/100"
Sűrű erdő szép fiatal 5-20, s közte 50 éves magfákkal, jó földek és kedvező fekvés	180	0	83	1096			263	1046	3068	17
Közép bércz Vagyoshoz és Cseresnyéshez hasonló, kevés televény, 5-50 éves tölgyerdő	64	0	16	932			80	932	86	1 "35/100"
Utak, hasznavehetetlen területek					6	335	6	335		
ÖSSZESEN	817	308	297	896	24	263	1094	267	6812	

Irtások kimutatása Baktán 1857-ben, az úrbéri ítélet meghozatala előtt⁷

Név	Terület	
	Hold	Négyszögöl
Zengeri András és János	1	174
Gulyás Pál és József	1	571
Dankó András		207
Szalipszky András		404
Maszlár Györgyné		383
ifj. Dankó István		119
Dankó János		141
Kovács András		448
Kiss Pál		700
Juhász tanítónő		69
Danyi Pál		640
Tóth Mihály		472
ifj. Juhász István		688
Juhász Jánosné		376
Balázs Samuné		644
Meskö Pál		838
Polisko György		336
Sándor András		691
Szobotka János		408
Demeter Ferenc örökösei		150
Olah Józsefné		416
őreg Farkas János		317
Balogh István és András		359
K. Juhász István		30
Petró István		676
ifj. Petró János		22
Tomassy Jánosné		391
ÖSSZESEN	11	298

Maradványföldek birtokosai Baktán 1857-ben⁸

Volt jobbágy neve	Úrbéri hold	Illetőség feletti birtok "8/8"	Földesurak neve
Tengeri András és János	2	"5/3"	Trepp Mózes
Gulyás Pál és József	8		Somody Endréne
Dankó András	3	3	Bassó Imre
Gulyás András	3	5	Bassó Imre
Szalipszky András	15	2	Szentimrei Klára
Maszlár Györgyné	15	4	Bodnár Boldizsár
ifj. Dankó István	5	6	Szentimrei Lajos
Dankó János	5	7	Szentimrei Lajos
Kovács András	3		Szentimrei Lajos
Kiss Pál	12	2	Szentimrei Klára
Juhász tanítónő	8	2	Szentimrei Klára
Danyi Pál	6	7	Szalai Antal
Tóth Mihály	5	1	Szalai Antal
ifj. Juhász István	10		Szentimrei Zsuzsa

⁷ uo. Irtások kimutatása Baktán 1857-ben.

⁸ uo. A maradványföldek utáni összes kárpótlás összege 3425 forint 38 krajcárt tett ki.

Juhász Jánosné	10	3	Szentimrei Zsuzsa
Gulyás Pál és József	8	1	Trepp Mózes
Balázs Samuné	7	3	Trepp Mózes
Meskó Pál	13	2	Putnoki József
Poliskó György	4		Putnoki József
Sándor András	6	2	Putnoki József
Petró András	4	4	Putnoki József
Szobotka János	5	3	Putnoki József
Demeter Ferenc örökösei	3	6	Putnoki József
Oláh Józsefné	2	5	Putnoki József
öreg Farkas János	4		Putnoki József
Balogh István és András	1	6	Szalai Antal
K. Gulyás István	2	4	Szalai Antal
Petró István	1	2	Szalai Antal
ifj. Petró János			Szalai Antal
ÖSSZESEN	180	"5/8"	

Allodiális földek birtokosai Baktán 1857-ben

Birtokos	kiterjedés (öl)	Birtokos	kiterjedés (öl)
Bagoly Ignác	1 637	Hatházy Mihály	5 901
Bagoly Pál	945	Horváth István	2 910
Bazsó Imre	64 103	Juhász István	108 753
Bazsó István	16 869	Kádas András	7 565
Bazsó János	78 615	Kiss Ferenc	1 519
Bazsó József	45 698	Kondás András	4 181
Bazsó Károly	15 900	Körösiné	775
Bazsó Péterné	10 799	Körössy Imre	4 479
Bodnár Boldizsár	64 035	Nagy János	1 180
Bodóné	692	Nagy László	1 180
Czerödy János	3 819	Papp István	1 532
Dezső András	11 310	Papp László	15 235
Dezső István	4 908	Raiczy Istvánné	21 708
Dienes László	13 724	Reichmann Samu	137
Fábián József	344	Somody Andrásné	81 175
Fazekas Ferenc	24 652	Szalay Antal	729
Fazekas János	20 144	Szalay Ferenc	10 189
Fazekas József	20 637	Szentimrey Klára	49 423
Frank Márton	102	Szentimrey Lajos	79 840
Grosz Ármin	158	Teleky József	225
Gutmann József	720	Tóbiás János	28 808
Hatházy József	21 206	Tóth Mihály	29 055

Az úrbéri ítélet gyakorlati megvalósítása csak 1868-ban fejeződött be. Az új földkönyv meghitelesítésére, a birtokok törvényes átadására 1868. november 16-án került sor.⁹

Az eltelt hat év alatt a birtokok kihasításáról szóló ítéletet több helyütt módosítani kellett, az a helyi körülményeknek megfelelően változtatásra szorult. Az egyes birtokoknál beállt kisebb-nagyobb módosításokat nincs módunk végigkövetni, csak a jelentősebb változásokat jelezzük.

A maradék földek után pontosan meghatározták a megváltási illetéket és a fizetés módját. 5 év alatt kellett törleszteni 5%-os hátralékos kamattal az egyes személyekre ki-

⁹ uo. 1868. november 16-i jegyzőkönyv.

rótt összeget. A fizetési részleteket félévente – az első részletet 1869. január 1-jéig – kellett a földesurak felé rendezni. Egy telek után a kárpótlást 550 forintban határozták meg, ami azt jelentette, hogy 1 holdra 18 forint 57 krajcárt kellett fizetni. A 78,8 hold maradék földek utáni megváltási összeget egyénekre lebontották, beleszámítva, hogy a korábbi földek utáni szolgálatokat – dézsma, gyalogmunka – ki milyen mértékben teljesítette. 1868-ig az úrbéres és majorsági zsellérek közül 6 fő váltotta meg a földjét, egyezett ki a földesurával: F. Farkas János, öreg Petró János, N. Gulyás Istvánné, öreg Dankó István, Dienes István és Juhász Andrásné.

A megválthatónak ítélt földekről hasonlóan rendelkeztek, a fizetési határidőt 10 évre felemelve.

Kijelentették, hogy a község birtoka nemcsak a volt úrbéreseké, hanem a falu valamennyi rendű és rangú lakosáé, így a volt földesuraké is.

Módosították az erdősegekből kihásított területek felosztását, mivel a tilalom ellenére sokan pusztították, lopták a tulajdonosok fáit, megváltoztatva azok értékeit.

Meghatározták a dűlőutak, csapások pontos helyét, azok nagyságát, nem egyszer új utakat kijelölve. A tagosítás költségeit a közbirtokosságra ruházták, pontosan lejegyezve – egyes birtokok zár alá helyezése mellett – a fizetés módját és határidejét.

Az irtásokért a jobbágyoknak járó, a földesurak által fizetett összegről úgy rendelkeztek, hogy azt levonták a jobbágyok maradványföldek utáni fizetési kötelezettségéből. Akik időközben megváltották magukat, illetve nem volt maradványföldjük, azoknak a földesurak fizettek. Összesen 8 forint 58 krajcárt tettek le Tóbiás János bíró kezébe, hogy azt egy kimutatás alapján juttassa el az illetékeseknek, az elismervényeket pedig küldje be a bírósághoz.

A majorsági zsellérek szántóföldbeli illetékeiket egy-egy összesített tagban kapták meg a falu nyugati végétől az úrbéri legelő felé, az úrbéri szántóföldek északi részében elvonuló széles csapásnak déli és északi oldalában lévő szántóföldekből, illetőleg a szántóföldként kiosztott Ternye legelő földekből oly módon, hogy az ezen csapás keleti végében kétoldalvást levő belső és közép Kenderföld dűlő az úrbéri telkeseknek lett kiosztva. A majorsági zsellérek szántóföldje ezen két Kenderföld nyugati részétől vette kezdetét, ahol az egyes illetőségek délről északra húzódó vonalak által elkülönítve házsámok szerint lettek kiosztva.

Az úrbéres szántóföldeket azon úrbéres zsellérekkel, akiknek külső illetménye volt, három nyomásban osztották ki, szintén házsámok szerint; hogy az osztást melyik házsámmal kezdjék, azt sorshúzással döntötték el. Ilyen földek voltak a Forrásfej, a Babargaz, a Babar rét dűlőben.

A Lucernástól délre osztották ki a majorsági és úrbéri zsellérek rétilletékeit egy keletről nyugatra húzódó vonal mentén. Ezen túl a bereti határig voltak az úrbéri telkesek rétjei. Ugyancsak az övéké lett birtokarányosan a Babar rét és a Forrásfej egy része.

Birtokkiigazításokra került sor a Sűrű erdőből és a Vagyos erdő északi részéből. Az erdő-tagok végleges átadásáig mindenkinek, így a birtokosoknak is megtiltották a fakivágást. A csapásokon és utakon a legeltetést tiltották el.

A földesurak, a közbirtokosság közt létrejött 1862. november 13-án szignált erdőkkel kapcsolatos egyezséget 1868-ban kisebb változtatás után megerősítették.¹⁰ Ezek szerint a Sűrűaljtotól kezdve az első „nyíl” volt Szalai Antalé. Majd a bereti kisebb birtokosok, Dezső András, Dienes László, Dezső Istvánné és Hatházy Terézia következett. A

¹⁰ uo. Baktai közbirtokosság egyezsége 1862. november 13.

templom oldalától, a falu szélső házától kezdve a Fazekas család birtokolt földeket, utána a Tóbiás familia és Rajczi Istvánné.

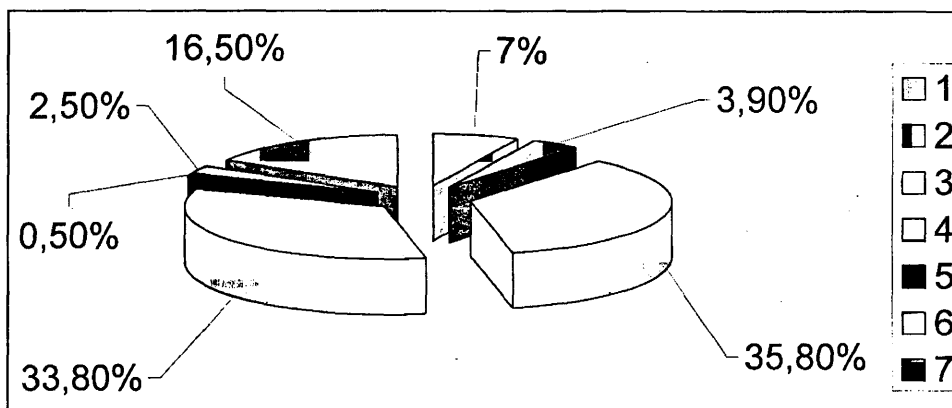
A szőlőbe járó úton felül a Pusztaszőlő, az Oldal földek, a Malom szög a kéki kenderföldig Szentimrei Kláráé volt. Basó István, Basó Károly, Papp László erdője a Sűrűből adatott ki. A Gagyai cseresnyés és az Ártányhát Szentimrei Lajos erdeje volt a Somvölgygel együtt. A bátori úton felüli Belső cseresnyés Bodnár Boldizsáré. Innen a Lesefejig Basó Imréné. A Lesefej nyugati oldalától Basó Jánosné, majd Basó Imre lett erdőtulajdonos. Juhász István földbirtoka az úgynevezett Tót sorosi kertektől kezdődött, erdeje a Sűrűből adatott ki. Juhász István illetménye következett, majd a Somodi örökösök földbirtoka. Azon túl a falu felé az Istenhegy mellett lévő részekből Tóth Mihály kapta meg az erdőket.

A réteket megpróbálták mindenkinek az illetősége mellett kiadni.

Az Istenhegy-dűlő délnyugati végében lévő homokgödört egy holdnyi területen továbbra is vályogvetésre használhatta a falu.

A beállt változásokat 1868 végén egy új földkönyvben rögzítették, amibe a maradék földek nem kerültek bele. Sajnos ez nem maradt ránk. Csak azokat a feljegyzéseket ismerjük, amelyek a régi földkönyvhöz képest beállt birtokváltozásokat, illetve az erdőbirtoklásban bekövetkezett módosulásokat írták le.¹¹ Ez 28 úrbéres jobbágyot, 6 volt úrbéres zsellért, 18 volt majorsági zsellért és 29 erdőbirtokost érintett. Az 1873-as helységnévtárban szereplő 2073 k. hold területtel számolva, az 1860-as évek végén a falu határát tulajdonjog cím szerint a következőképpen oszthatjuk fel.¹²

Bakta határának felosztása az 1860-as évek végén tulajdonjog cím szerint (2073 k. hold)

1. kiadott legelők (145,25 k. hold);
2. volt zsellérek (80 k. hold);
3. allodiális földek (742,45 k. hold);
4. volt jobbágyok (700,63 k. hold);
5. falu, temető, vályogvető, iskolakert (11 k. hold);
6. lelkész, tanító, eklézsia (51,1 k. hold);
7. közös legelő, megváltandó földek, hasznavehetetlen terület 342,57 k. hold).

Földkönyv hiányában teljesen pontos képet nem alkothatunk a beállt változásokról. A keretszámokat azonban ismerjük. Az úrbéresek jobbágyok 700 hold földet tud-

¹¹ uo. A régi földkönyvhöz képest bekövetkezett birtokváltozások taglalása.

¹² Helységnévtár 1873. 56. A közös legelő, a még megváltandó földek – ennek nagysága valószínűleg 30,56 kat. hold – és a hasznavehetetlen területek pontos nagyságát nem tudtuk elkülöníteni.

háltak a magukénak (1862), a maradványföldek az úrbéres földek felett birtokolt jobbágyterületek 78,6 holdat tettek ki (1868), amit a volt jobbágyok megválthattak. A biztosan allodiális tulajdonú földek területe 731,2 hold volt (1857), míg a földesurakhoz visszakérült irtások 11,2 holdból álltak (1862). A református lelkész, a tanító és az eklézsia földterülete összesen 51,1 holdat tett ki (1868), míg a községé, a temetőé, az iskolakerté és a vályogvetőé 11 holdat (1868). Az úrbéres zsellérek 80 hold földet kaptak (1862), míg az összes úrbéres kiadott legelői járandósága 145,2 holdat jelentett (1868). 1868-ban tudunk 30,6 hold még meg nem váltott földterületről. Ez összesen 1839,65 hold területet jelent. Bakta közigazgatási területe 2173 k. holdat (1873) tett ki, tehát 342,57 kat. hold az a terület, ami a még megváltandó földeket, a közös legelőt, a hasznavehetetlen területeket és a bizonytalan jogállású földeket foglalta magába.

Bakta volt úrbéres és majorsági zsellérei 1868-ban

úrbéresek:	ifj. Farkas János	Trepp Mózes
	K. Dankó István	Hornyák Jánosné
	Ortó István	Kis József örökösei
majorságiak:	F. Farkas János	öreg Dankó István
	Szőke Mihály	Molnár András
	Ambrus József	N. Gulyás Istvánné
	Béres József	Kis Juhász János
	Geczi Mihály	V. Varga Istvánné
	öreg Petró János	Fónyi Istvánné
	Bacsó György	Dienes István
	Petálik István	Juhász Andrásné
	Dányi Ferenc	Keresztesi István
	ifj. Varga János	

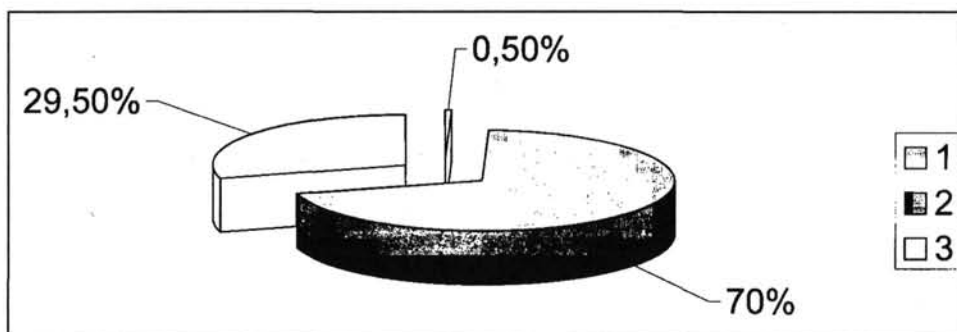
Kéty úrbéri rendezési pere az Abauj megyei Császári és Királyi Úrbéri Törvénysek előtt 1857. június 20-án vette kezdetét. Fáy Istvántól még korábban a fancsali Joób Ferenchez és Vendelhez került a kétyi birtok. A perben már ők voltak a felperesek, szemben az alperes kétyi paraszti népességgel. A bíróság 1861. február 9-én zárta le a pert, de a fellebbezések miatt előbb 1862. április 25-én a Királyi Ítéző Tábla újratárgyalta az ügyet, majd a Hétszemélyes Királyi Tábla 1862. szeptember 30-án hozott jogerős ítéletet.¹³

Az 1864-ben megszerkesztett földkönyv szerint a 19 volt úrbéres jobbágy két zsellérral kiegészülve 425,86 hold szántót és rétet, 150 hold legelőt és 154,68 hold úrbéri telket kapott. A 23 úrbéres és egy adományozott zsellér összes birtoka 135,84 holdat tett ki. A majorsági birtokok 410,35 hold területűek voltak. A községnek volt 5,58 hold, a görög katolikus egyháznak 68,5 hold földje. Az utak, hidak, patakok, árkok és szakadások nagysága az úrbéres területeken 23,46 míg a majorsági földeken 7,77 holdat tettek ki. A kétyi határ így 1392,1 holdból állt.¹⁴ A falu területének 70%-át a rendezés után a volt jobbágyok és zsellérek birtokolták, míg Joób Ferenc és Vendel a földek 30%-át tudhatta magáénak. Ezen utóbbiak a majorsági földeket pontosan a felében birtokolták.

¹³ B.-A.-Z. M. Lt. VII. 1/c. Kéty 2597. XX/1862.

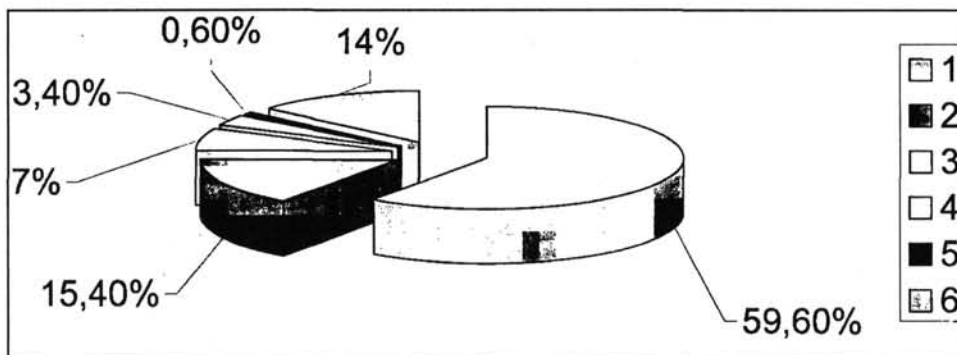
¹⁴ uo. 2. ad. XIV. 664/891

A kétyi határ birtokmegoszlása 1864-ben (1392,1 kat. hold)

1. úrbéres földek; 2. Joób Ferenc és Vendel allodiális földje; 3. árkok, patakok

Az úrbéres területek megoszlása Kétyen 1864-ben (973,98 kat. hold)

1. volt jobbágyok birtoka; 2. közlegelő; 3. görög katolikus egyház birtoka;
4. utak, patakok, árkok; 5. község birtoka; 6. volt zsellérek birtoka

A kétyi jobbágyok a rendezés után jelentős nagyságú földeket tudhattak magukénak. A volt jobbágyok átlagosan fejenként 27,6 hold szántó és rét, a zsellérek 5,66 hold felett rendelkeztek.

Volt 6 fő, akik kikérték a közös legelőkből az őket megillető részüket. Poliskó András, Krajnyák Mihály, Gyuricza István egésztelkesek, Cservák János féltelkes, Lukács Jánosné $\frac{3}{4}$ telkes és Gyuricza János $\frac{1}{4}$ telkes paraszt kapta meg a legelőjárandóságát (telkenként 8 holdat). A többi volt úrbéres nem osztotta fel a megmaradt legelőt, hanem közösen használta. Azokat, akik a legelőjárandóságukat teleknagyság arányában kikapták, tagosoknak nevezzük.

Ház- szám	Térképi Dűlők neveze- te 57.60.	Vett jobbgy helynek mértéke	Birtoknak						Melly dűlők osztályo- zata szerint térszen				Jegyzék	
			Dűlő osztályozata	Szélessége			Hosszasága	Kiterjedése négyzetű	Belső birtokban	Szántóföldekben és Rétekben				
				egyik	másik	hárszó				I oszt.	II oszt.	III oszt.		Össz. sch
Bécsi ölben														
<i>Majorsági Birtokok</i>														
<i>Settes József Ferencz úr</i>														
<i>Szántóföldben</i>														
	<i>II. Bod. Kaszáriskami</i>	<i>3²</i>				<i>8796</i>		<i>779</i>						
	<i>„</i>	<i>„</i>				<i>20588</i>		<i>174</i>						
	<i>„</i>	<i>„</i>				<i>27778</i>		<i>222</i>						
	<i>Rétben</i>													
	<i>II. Kenderföldben</i>	<i>1</i>				<i>2254</i>		<i>254</i>						
	<i>„ Erdőben</i>													
	<i>III. Bod. vícsi lapom</i>	<i>5³</i>				<i>81080</i>		<i>1404</i>						
	<i>„</i>	<i>3</i>				<i>72906</i>		<i>534</i>						
	<i>„</i>	<i>14</i>				<i>60660</i>		<i>1104</i>						
	<i>La. Nerb.</i>	<i>15</i>				<i>22374</i>		<i>1772</i>						
	<i>Összesen</i>					<i>297072</i>		<i>20232</i>						
<i>33.60. Settes József Ferencz úr</i>														
<i>Szántóföldben</i>														
	<i>K. Konyajáni is. Huszárs</i>	<i>1.0</i>				<i>44578</i>		<i>374</i>						
	<i>„ Csapár</i>	<i>2</i>				<i>7108</i>		<i>544</i>						
	<i>„ Bod. Kaszáriskami</i>	<i>2</i>				<i>9811</i>		<i>804</i>						
	<i>Rétben</i>													
	<i>I. Kenderföldben</i>	<i>1</i>				<i>2254</i>		<i>254</i>						
	<i>„ Erdőben</i>													
	<i>I. Bod. vícsi lapom</i>	<i>11</i>				<i>6000</i>		<i>4</i>						
	<i>„ Huszárs</i>	<i>3</i>				<i>85710</i>		<i>1068</i>						
	<i>„</i>	<i>2</i>				<i>44224</i>		<i>2844</i>						
	<i>La. Nerb.</i>	<i>3</i>				<i>42546</i>		<i>3544</i>						
	<i>„</i>	<i>1</i>				<i>12386</i>		<i>1072</i>						
	<i>Összesen</i>					<i>218360</i>		<i>21232</i>						

Létszám	Térképi szám	Dűlők neveze	Birtoknak						Mely dűlők osztályozata szerint tészen				Jegyzék
			Dűlő osztályozata		Szélessége	Hossza sága	Kiterjedése nagyságán	Belső birtokban	Szántóföldekben és Rétekben				
			egyik	másik					I oszt.	II oszt.	III oszt.	Össze	
Vált jogosság helyének mértéke			Bécsi ölben			hódat és Kaszást							
		<i>Földes József Árpád</i>											
		<i>Récsai dűlők</i>											
		<i>Portosana</i>				264	³² / ₁₀₀						
		<i>Offert</i>				288	³⁰ / ₁₀₀						
		<i>Tomcsaimelleni gye</i>				244		9.20					
		<i>Komona legelő</i>				200		9					
		<i>Vadveszert</i>					⁵⁶ / ₁₀₀	5.35				5.34	
		<i>Éves határ összesítése</i>											
		<i>Dűlői birtok</i>										973	
		<i>Magyarorsági birtok</i>										410	²⁵ / ₁₀₀
		<i>Éves határ és partakel</i>										477	
		<i>Határ összege</i>										1392	⁵⁶ / ₁₀₀
		<i>Kéty Kégyen 1864. évi Állás</i>											
		<i>Thomján helynév</i>											
		<i>működő mérték</i>											

Részlet Kéty 1864-es földkönyvéből
(B.-A.-Z. M.Lt. VII. 1/c. 2 ad. XIV. 664/891.)

Kéty volt jobbágyai és teleknagyságuk 1864-ben

Név	Telek
Poliskó Mihály	1
Czap András	1
Poleskó Mihály és György	1
Reskó János	1
Lipusz Mihály	"2/4"
Cservák Mihály	1
özv. Lipusz János	1
Rohaly János és György	1
Siroki Mihály	1
Rohaly Pál és Mihály	1
Gyidik Péter	1
özv. Hoblyák András	"2/4"
árva Cservák András	1
Tóth András	1
Cservák György	"2/4"
TAGOSOK	
Gyuricza János (úrbéri zsellérből)	"1/4"
Lukács Jánosné(úrbéri zsellérből)	"3/4"
Poliskó András	1
Krajnyák Mihály	1
Gyuricza István	1
Cservák János	2"4"
ÖSSZESEN:	13"2/4"

A rendezés során Baktához hasonlóan itt is kiderült, hogy a jobbágyok az úrbéres birtokaik felett is birtokoltak földeket. Kéty esetében – mivel itt a jobbágyok tekintélyes nagyságú úrbéres területtel rendelkeztek –, az úgynevezett maradványföldek csak 8,96 holdat tettek ki, ami után az ittenieknek 148 forint 35 krajcár megváltási összeget kellett fizetni. Ez az összeg a kamattal utóbb növekedett, mert a földesurak bebizonyították, hogy ezen földek után járó szolgáltatásokat a volt jobbágyok 1848 óta nem teljesítették.

A zsellérek hosszú küzdelem után érték el, hogy a földesurak kedvezően bírálják el kéréseiket. A belső telken kívül szerették volna megváltás nélkül a külsőségeket is megtartani, másrészt nem akarták teljesíteni, pénzben kifizetni az 1848 májusától elmaradt szolgáltatásaikat. A fellebbezéseik ellenére a Hétszemélyes tábla 1862. szeptember 30-án a földesurak javára döntötte el a vitás kérdéseket.¹⁵

1863. október 9-én a peres felek a szolgabíró jelenlétében a jogerős ítélet ellenére másképp egyeztek ki. A földesurak elálltak az 1848. május 1-jétől elmaradt szolgáltatások pénzbeni követelésétől. 1848 óta a zsellérek összes tartozása 2742 forint 6 krajcárt tett ki.

Az inquilinusok által korábban használt 118,89 hold földet a külső illetőségekkel együtt – megváltás terhe mellett – a zsellérek örök tulajdonába adták. Ez volt majorsági birtok volt, amit a zsellérek korábban haszonbérben használtak és bírtak. A zsellérek természetesen örültek és hálálkodtak. A megváltás összegét – 4000 ezüst forintot – közösen kellett kifizetniük öt év alatt, az első részletet – 800 forintot – 1864. november 1-ig; a fennmaradt összeget 6%-os kamat terhelte. A zsellérek száma 26 volt, 14 úrbéri és 12 majorsági. Közülük két főt azonban a volt úrbéres jobbágyok közé soroltak.

¹⁵ u. o. 1862. szeptember 30-án hozott ítélet.

*A volt kétyi úrbéri és majorsági zsellérek 1864-ben,
birtokuk nagyságával (kat. hold)*

Krajnyák József örökösei	7,35
Rohály János	8,01
Kucskár János	7,73
Demeter Mihály	8,03
Kucskár András	8
Lipusz András	7,93
Vaskó János	7,76
Kucskár György	7,91
Rohály András	7,83
özv. Kucskár Mihályné	7,6
Polifkó Mihály	8,43
Gyuricza András	7,95
Tvernyák Mihályné	5,71
Karajecz Péter	7,9
Gyuriczó Jánosné	7,6
Gyuriczó Mihály	7,76
Hoblyák Miklós	1,7
Polefkó György	1,37
Gyuricza Péter árvái	1,5
Rohály János	1,55
Torkos János	1,5
Havas András	1,5
Dudás Péter	1,5
Kerekes Péter	1
Összesen az egyénileg kihalított legelővel és adományozással együtt:	135,84 kat. hold

Az úrbéri perben irtványokról, foglalásokról nem esett szó, mivel ilyenek Kéty esetében nem voltak. A faizástól az egész kétyi paraszti társadalom el lett tiltva. A görög katolikus lelkész eddig szerződésben rögzített faizálását – 13 öl fát vihetett évente az erdőből – megtiltották. Kárpótlásul 8 hold erdőt kapott a földesuraktól, a tanító pedig ajándék gyanánt 3-at. A korcsmáltatás korábbi gyakorlatát érvényben hagyták. A jobbágyok Szent Mihály napjától karácsonyig árulhatták boraikat.

A földesurak Baktához hasonlóan itt is 1 hold föld kihalítását engedélyezték a temető számára, s az iskola itt is létesített példány, azaz iskolakertet.

A tagosítási perek lezajlása után a birtokviszonyok mindkét faluban újra és újra módosultak. Volt, aki növelte birtokát, egyesek földje az örökösök között felosztódott, mások eladták, értékesítették földtulajdonukat. A földesurak és az egyes volt jobbágy, illetve zsellér birtokosok között évtizedeken át még számtalan peres ügy várt rendezésre. Ezek hosszú évekig elhúzódtak, és változásokat okoztak a birtok tiszta jövedelmén. Ez azért volt fontos, mert ez alapján vetették ki a fizetendő állami adó mennyiségét. A tulajdonviszonyokban a perlezárásoktól a 20. század elejéig lényegi változás ennek ellenére nem következett be. A két falu lakói közül a kétyiek váltak tehetősebbé, gazdagabbá, akik ezen „előnyüket” a 20. század közepéig megőrizték.

LEVÉLTÁRI RÖVIDÍTÉSEK

- B.-A.-Z. M. Lt. VII. 1/a. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár,
Miskolc. Urbéri Törvényszéki iratok Bakta.
B.-A.-Z. M. Lt. VII. 1/c. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár,
Miskolc. Urbéri Törvényszéki iratok Kéty.

IRODALOM

Benda Gyula

1973 Statisztikai adatok a magyar mezőgazdaság történetéhez 1767–1867. Bp.

Berend T. Iván–Ránki György

1972 A magyar gazdaság száz éve. Bp.

Berend T. Iván–Szuhay Miklós

1974 A tőkés gazdaság története Magyarországon 1848–1944. Bp.

Csikvári Antal (szerk.)

1939 Vármegyei szociográfiák VII. Abaúj-Torna vármegye. Bp.

Dobány Zoltán

1999 A Cserehát történeti földrajza (18–20. század). Nyíregyháza

Gergely András (szerk.)

1998 19. századi magyar történelem 1790–1918. Bp.

Gyáni Gábor–Kövér György

1998 Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig.
Bp.

Honvári Lajos (szerk.)

1997 Magyarország gazdaságtörténete a honfoglalástól a 20. század közepéig. Bp.

Kövér György

1982 Iparosodás agrárországban. Magyarország gazdaságtörténete 1848–1914.
Bp.

Magyarország helységnévtára

1873 Bp.

Nagy István

1944 A mezőgazdaság Magyarországon az abszolutizmus korában (1849–1867).
Bp.

Sándor Pál

1973 A birtokrendezési periratok. Bp.

Szabó István

1965 A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában I–II. kötet. Bp.

Sziklay–Borovszky (szerk.)

1896 Magyarország vármegyei és városai. Abaúj-Torna. Bp.

Takács László–Kovács Zsolt

1998 Baktakék története (kézirat). Baktakék

Varga János

1971 A jobbágyfelszabadítás kivívása 1848-ban. Bp.

DIE DURCHFÜHRUNG DES „URBARIALPATENTS“ IN BAKTA UND KÉTY

Baktakék, eine Gemeinde im Komitat Borsod-Abaúj-Zemplén, im historischen Komitat Abaúj, liegt in der Mitte des Száztales. Das Dorf erhielt seinen Namen im Jahre 1950, als die Gemeinden Bakta und Százakék zusammengelegt wurden.

Sowohl die Einwohner von Bakta als von Kéty (ab 1905 Százakék) sicherten ihr Einkommen und das ihrer Familie im Grunde genommen aus Viehzucht und aus Land- und Forstwirtschaft. Auslöser der neuen wirtschaftlichen und gesellschaftlichen Veränderungen in der Mitte des 19. Jahrhunderts war die Leibeigenenbefreiung von 1848. Nach der Revolution und der Niederschlagung des Freiheitskampfes um 1848/49 sind die strittigen Fragen der Bodenverteilung durch die 1853 herausgegebenen Urbarialpatente geregelt worden.

Nach der Regelung kam es zu den „großen Verteilungen“ in Bakta zwischen 1856 und 1868 und in Kéty zwischen 1857 und 1863. Während der Urbarialprozesse verschärften sich die örtlichen gesellschaftlichen Gegensätze und die auf der Bauernschaft lastenden Bürden nahmen zu. Im Laufe des Verfahrens wurde die Zahl der Hufen in Bakta in $21 \frac{3}{8}$ tel und in Kéty in $13 \frac{4}{8}$ tel festgelegt, die sich in Bakta 32, in Kéty 21 ehemalige Zinser teilten. 37,7% des Hotters von Bakta und 70% des Hotters von Kéty kam in den bürgerlichen Besitz der einstigen Leibeigenen von Bakta und Kéty bzw. der Meiereihäusler. Von den zwei Dörfern konnten die Kétyer von sich behaupten, die Wohlhabenderen und Reicheren zu sein.

Während dieses Verfahrens wurden die Streitfragen bezüglich des Besitzrechtes der Wälder beigelegt, man kam in der Frage der Rodungen, der Restfelder, der kirchlichen Besitztümer, der Größe der Kirchhöfe, in der Frage der Schulgärten, der Ziegelschlagerei, der Gemeindebesitztümer, der Trennung der Felder aufgrund ihrer Qualität und in der genauen Festlegung der Hotterwege überein.

Nach der Beendigung der Prozesse der Felderzusammenlegung veränderten sich die Besitzverhältnisse in beiden Dörfern immer wieder ein wenig, doch die in den Jahren 1950 und 1960 stattgefundenen Regelungen wurden gewollt oder ungewollt zur Grundlage der bis zur Mitte des 20. Jahrhunderts bestehenden Besitzverhältnisse beider Dörfer.

László Takács, Zsolt Kovács

EGY BORSODI UDVARHÁZ TÖRTÉNETE

Szekrényessy Árpád élete

SZEKRÉNYESSY ATTILA

*„És mily nehéz az eszközt megszerezni,
mellyel az ember a kútfőkhöz ér!”
(J. W. Goethe: Faust)*

TANULÓÉVEK

Szekrényessy József (1811–1877) és zadjeli Slachta Etelka ötödik gyermekeként született, 1849. január 25-én Pesten, az Úri utca 7. számú (ma V. kerület Petőfi Sándor utca) kétemeletes Szekrényessy-házban.

Keresztelésére a Széna téri református egyházban került sor február 8-án, Szekrényessy Endre és Szekrényessyné, Rumbach Hermina keresztszülősege mellett.¹ Gyermekkorát a gondtalan jólét jellemezte. Nevelője készítette fel az elemi osztályok iskolai tananyagából.

Mindössze nyolcesztendő, mikor atyjától a pesti Heckenastnál nyomtatott Károli Bibliát kap az olvasni már jól tudó fiú.² Tanulmányai sorát a pesti „gymnasium” nyolc esztendeje követte, 1859–1867-ig terjedő időszakban. A kiegyezés évében érettségizik.

Ezenközben „*az ének és general bassust a pesti Conservatoriumban tanulmányozta*”,³ 1859–1864 között. A konzervatóriumba ajánló részvényese – atyja barátja – báró Prónay Gábor volt. Kitűnő tanárai: Langer János és Engeszer Mátyás.

Zenei érzékét dicséri, hogy jelesnél rosszabb érdemjegyet a szigorú zeneakadémiai vizsgákon egyetlen alkalommal sem szerzett.⁴ Remek basszus énekhangját jól egészítette ki saját hangszeres kíséretével. Többen feljegyzik róla a későbbiekben, hogy „...*kitűnő zongorajátékos*...”⁵ Másod-unokatestvérének, Pikéthy Etelkának fia, Császár Ernő visszaemlékezésében ugyancsak elismeréssel szól ez irányú tehetségéről: „...*gyönyörűen zongorázott*...”⁶

Az időskori birtokostárs és rokon, Bárczay László, Róza lánya önéletrajzi regényében erről így számolt be: „Csak akkor jöttem rá, hogy van a világon zene, amikor vendégek voltak nálunk és Szekrényessy Árpád bácsi zongorázott...”⁷

A „gymnasium” után „...*végezte az 1-ső évi jogot Pesten*”.⁸ Atyja saját hivatását szánta neki, ám a nem túl szorgalmas tizenkilenc esztendő fiú, elunva a jogi tanulmányokat, – Kálmán bátyjához hasonlóan – pályát módosított.

„...JÓ LOVASTISZT VÁLÍK BELŐLE...”

1868. szeptember 6-án, „önkéntesen” a császári királyi 5. dragonyosrezred kötelékébe áll, mint „közlovas”. Katonai előmenetele érdekében „hallgatta a 13. számú hadosztály hadapródi iskolájának 2-ik évfolyamát, ennek végezetével hadapróddá való kinevezésre alkalmasnak találtatott.”⁹

Mintegy öt hónapnyi „közlovas szolgálat” után, 1869. január 29-én, az „5-ik dragonyosok” ezredhadapródjává nevezik ki. 1869. november 1-jén hadnagyi kinevezésével tiszti rangot szerez, s egyúttal áthelyezik az „1-ső huszárezredhez”. Ezzel kezdetét veszi – a német rendszerű vasas dragonyosok után – huszárezredi szolgálata.

Tiszti működése első évében „magánviszonyairól” az ezred jelentése alapján a következőket tudhatjuk meg: „... segély nélkül, anyagi viszonyai rendezettek”.¹⁰

A következő – 1870-es esztendő – a fiatal hadnagy feltámadó életkedvére enged következtetni: „keves segélyben részesül, pénzügyi viszonyai nem igen rendezettek”.¹¹ Mindezt fokozandó, két esztendő múltán tisztán azzal szembesülünk, miszerint „pénzügyi viszonyai nem rendezettek”.¹² A fiatal, elegáns hadnagy tisztársaival előszeretettel látogatja a nagyvárosok – különösen Kassa – mulatóhelyeit és csapszékeit. Nem válik léha életű hadnagyocskává, de fiatalos virtusból társaival tart.

Bizonyára sikerük is lehetett a kassai hajadonok körében, mikor cifra huszáruhában parádéztatták lovaikat a dóm tér macskakövein. Egy ilyen leányszívet melengető, bajuszt sodrogató városi bevonulásnak köszönhetette későbbi feleségét, s hozományul annak domíniumát.

Tisztté való kinevezése egészen új feladatokat rótt a „középtermetű, erőstestalkatú, egészséges és hadiszolgálatra alkalmas”¹³ férfiúra. El kellett sajátítania a tiszti kötelmeket, amikben biztatóan haladt, „van tehetsége és alapja, mert tanulmányozás és szigorú felügyelet mellett egy egészen kielégítő eredményt hozhatnak ... Jelen hatáskörében való ismereteit nem bírja még egészen, azonban igyekszik, s jötehetségei mellett nem sokára elfogja sajátítani azokat.”¹⁴

Igyekezetére és kötelességtudatára utal az a dandártábornoki vélemény, mely szerint: „A fegyvernem iránti előszeretéből sok szolgálati buzgósága van és már némi eredményt mutathat fel.”¹⁵ A fizikai megpróbáltatásokat könnyen és szívesen veszi, „...jól lovagol és hajlammal bír ebben magát különösen kiképezni, még kevés lóismerettel bír, ... kitűnő tornász, vívó, úszó”.¹⁶

Mivel civilként iskolai szorgalma – a szintén katonai pályán működő – Béla bátyjához nem volt fogható, ebből adódóan nyelvismeretei is meglehetősen szerények. 1869-ben „nem egészen jól beszél és ír németül”.¹⁷ Katonai éve alatt nyelvtudását is hatékonyan fejleszti, két esztendő elmúltával már arról kapunk tájékoztatást, hogy „németül beszél és ír jól”.¹⁸

1872-ben szolgálati alkalmazásában változás történik, az addigi csapatszolgálatban lévő hadnagyot szorgalmának és tehetségének megfelelően szakaszparancsnokká nevezik ki a „6-ik huszárezrednél”.

A vezető beosztás megnövekedett felelősséggel is járt, személyesen irányította ill. ellenőrizte az újoncok kiképzését és tartott előadásokat a hadtudományokból.

Személyiségének, jellemének megfigyelése, nyilvántartása fontosabbá válik előljárói számára. Ezekről az évekről személyi anyagában a következő olvasható: „Előljárói irányában tiszteletteljes, nyílt, elbizakodás nélkül. Alattvalói irányában jóakaró és gondoskodó némileg túlságosan elnéző, a legénység ragaszkodását bírja. Igen bajtársias, előzékeny, jó ajánló magatartása van ... mint oktató jól alkalmazható...”¹⁹

1873. október 1-jétől a dandártiszti iskola hallgatója. 1874. március 1-jén a „12-ik gr. Haller huszárezred” tartalékába került át, ahonnan hét hónap elteltével, mint század-tisztet, 1874. október 1-jével a „7-ik Frigyes Károly porosz herceg nevű huszárezredbe”²⁰ helyezik át, hol egy hónap elmúltával, november 1-jén huszár főhadnaggyá léptetik elő.

Szekrényessy Árpád ekkor a huszonhatodik életéve betöltése előtt állt. Szülei idős, beteg emberek, az öröklendő vagyon nagy részét elvitte a tőzsdekrach. Mindezek józan-ságra és megfontolt bölcsességre intették az ifjú főhadnagyot, valahányszor a jövőről gondolkodott. Mindezen szempontok bizonyára szerepet játszottak nősülési célkitűzéseiben.

DZSENTRIKARRIER

Árpád gyermekkorában atyja még nagy vagyont birtokolt, ekkorra már csupán egy-két budapesti ingatlannal és egy újpesti kisebb birtokkal ill. kúriával rendelkezett. A dzsentrifőhadnagy lehetőségei egy reménylett jó házasságtól függtek, hisz a fiatalember családja tekintetében partiképesnek ígérkezett.

Ereiben – III. Károly király (1711–1740) kedvenc udvarhölgyének – herceg Pignatelli Anna Mária Jozefa (1689–1755) palotahölgy, csillagkeresztes dáma vére csörgedezett. Ezen úkanya révén Árpád ága rokonságba került az Eszterházy, Pálffy, Zichy, Károlyi, gr. Pejachevich és br. Hauer stb. familiákkal.

Szekrényessy Árpád szépapja, Hauer Ferenc József (1678–1748) Bécs háromszori polgármestere, császári tanácsos, kinek dédunokája br. Hauer Mária Terézia volt. A nagymama egyben összekötő kapcsot is jelentett a főúri, királyi körök és a Szekrényessy család között.

Árpád nagyatyja zadjeli Slachta Ferenc királyi, kamarai tanácsos, József nádor bizalmasa. Ő alapította az erdélyi Buziás-fürdőt, mely később többek között Deák Ferenc kedvelt pihenőhelye lett.

Az esemény után mintegy harminc esztendővel, a fiatal Szekrényessy Árpád hadnagy, Buziáson tett látogatásáról Margit húga így ír: „Árpád bátyámnak mutattak egy ablaktáblát a község házában 1871-ben, amelybe nagyatyám gyémántgyűrűjével karcolta egyszer be a nevét, míg „forspont”-jára, azaz a kocsijába befogandó idegen lovakra várakozott”.²¹

Nagyatyja halála után, Slachtáné br. Hauer Mária Terézia 1841-ben tízezer forintos kegydíjat kap V. Ferdinándtól, melyet Árpád nagyanyja és anyja, Slachta Etelka mennek megköszönni az uralkodóhoz.

Árpád anyja – ki Széchenyi jó ismerője és tisztelője – tündöklő szépségű és páratlan műveltségű leány. Tehetséges zenei, irodalmi személyiség, Liszt Ferenc baráti köréhez tartozott. A nagy művésztől ajándékba kapott kesztyűt később Árpád kegyelettel őrizte Borsodon. Augusz Antal – Liszt „leghűségesebb barátja” – pedig hosszú időn át komolyan udvarolt a leánynak. Végül Széchenyi belső munkatársa, a „kis Széchenyinek” nevezett ügyvéd, Szekrényessy József felesége lett.

Széchenyi István a hazafi, a barát nagy tiszteletnek örvendett a Szekrényessy famíliában, Józsefen kívül még két Szekrényessy fiú lett munkatársa, barátja a „legnagyobb magyarnak”. Árpád magával hozza a szülői házból a reformer politikus kultuszát, a forradalmi Kossuthal szemben.

Árpád célja e családi tekintély mellé kellő vagyont szerezni. Nősülni tehát, s ha lehet előkelő, rangban illő s a vesztett gazdagságot pótoló, megfelelő prediummal bíró úrhölgyet az oltár elé!

Zsinóros, dolmányos lótáncoltatás Kassán, Miskolcon. Összetalálkozó szempárok farsang idején, s a vármegyei vigalmak kristálycsilláros gyertyafényénél, néhány fejet bódító keringő, finom bók. S végül Árpád kesztyűs kezében az atyai vizitkártya, az árkádos sajoszentpéteri Lossonczy kúriába.

Az ábrándos tekintetű leány, Lossonczy Károly (1802–1888) főszolgabíró és hadi adórovó, valamint kiscsoltói Ragályi Albina leánya, losonci Lossonczy Albina (1850–1906). A származáson túl egyetlen – miként egy generációval korábban Árpád szüleinél – fontos kapcsolódási pont Széchenyi István személye.

Albina anyai nagyatya, Ragályi Tamás (1785–1849) Borsod vármegye egykori híres reformkori diétai követe, Kazinczy sógora, Wesselényi és Széchenyi barátja.

Ragályi és Széchenyi barátságát hűen tükrözi a gróf 1831. november 15-én Nagykárolyban írott levele: „Ha vesznem kell, s azt tudhatnám, hogy véremből szabadság virága hajt ki nemzetemre a nagy Istenre mondom, derült kedvvel lépném át tömlőczöm küszöbét vagy a vesztőhely sorompóit, de gyávák, gyengék vagyunk, fájdalom véremnek tudni minden csepjéből ijesztő kísértet válik, mely minden szabad vágást, s nemes hevet hosszú időre el fog ölni, fagylalni – Kérlek lehelj bátorságot a csüggedőkbe, mond meg nekik, hogy sorsom nem sajnálást, de irigylést érdemel – így most is sokkal nyugodtabb lellem mint a kinek fényes csillaguk alatt rág keblekbe az olykor eszmélő lelkiismeret férgé, így szenvedni könnyű, ha az ösmerés nyugalmat, jutalmat ad.”²²

1875. június 7-én a Bódva- és Sajó-völgyi nemesség legjavanának képviselőjében, pazar külsőségek közepette tartották meg Sajószentpéteren az esküvőt,²³ azaz egyesítették a két címet. A vármegyei képviselőkn, rokonokon túl kisebb „deputációval” a Szekrényessyek is képviseltették magukat. Kulcsszerep jutott a legkedvesebb unokatestvérnek, Szekrényessy Nándornak (1842–1883), ki mint a vőlegény tanúja érkezett, nyolcesztendő Károly (1867–1938) és ötesztendő Gyula (1870–?) fiával s feleségével egyetemben.²⁴

Nagy volt a sürgés-forgás, erre az alkalomra virágba borították az egykori Ragályi Tamás-féle udvarházat. Szolgálók hada tüsténkedett, de erre a néhány napra közülük is a szakácsnéknak jutott főszerep. Az ő feladatuk volt az ezüsttálcákat rogyásig megtölteni fűszeres, illatozó süttekkel, a finom Alt-Wien porcelán levesestálakat aranylós húsvéssal, a szosziékat vadakhoz illő mártásokkal, a jóllakott úrinépet felderíteni édes süteményekkel. Nem kisebb szerep hárult a vincellérre, kinek tiszte és felelőssége a kellő mennyiségű és minőségű, pincehideg fajborok folyamatos biztosítása. Az esküvői szertartás után a hangulat folyamatos élesztése a miskolci cigánybanda dolga volt.

A Bódva és a Sajó vidékén – miként az ország egyéb birtokos falvaiban – még jó negyedszázad múltán is mozdulatlan volt a feudalizmus. Féltség áhitattal és őszinte tisztelettel figyelte a készülődést Sajószentpéter, Borsod és Hangács parasztsága. Ez utóbbi két falu, azon oknál fogva is, hogy Szekrényessy Árpád személyében új földbirtokost kaptak. Találgatás, faluról falura járó hírek, mesemondák kőszá kavaládja indult el Sajószentpéterről, a cselédház terített asztala mellől, a kigyúlt arcú, boldog mulatozók köreiből.

A huszár főhadnagy úr, ki egészen 1873. július 24-ig „...igen egészséges, a hadi fardalmakra teljesen alkalmas volt”,²⁵ ez évben, egészen az ősz beálltaig – azaz október 5-ig – betegszabadságát töltötte.

A rákövetkező, 1874-es esztendőt meghülés nélkül kiállja. Nem így történik mindez, az esküvő esztendejében, 1875-ben, amikor is február 28-tól egészen október 1-jéig

„*phisikai fogyatkozásánál fogva*”²⁶ katonai szolgálatát nem tölti be. Ez idő alatt zajlott le a fent említett esküvői ceremónia.

Szekrényessy Árpád fiatal földbirtokosként 1875-ben; Szekrényessy Árpádné sz. Lossonczy Albina 1875-ben (A kép eredetije Lakatos Mária tulajdona, Ausztrália)

A Szekrényessy-udvarház az udvar felől, az 1910-es években (Bp., a szerző tulajdona)

Nyár utóján végül, a hosszú szabadság miatt, állapotát ellenőrizendő felülvizsgálatot rendeltek el. „*A felülvizsgálat eredménye folytán egy évre várakozási illetéssel szabadságoltattott*”.²⁷ Ennek következményeként, az immár harmadik éve tartó „*...dandártiszti iskolát félbeszakította...*”²⁸

Minden bizonnyal Szekrényessy Árpád megváltozott életkörülményeiben keresendők gyakori „betegeskedéseinek” okai. Ezt támasztja alá az a tény is, miután lejárt egy esztendei betegszabadsága, s 1876. november 24-én „... megújított felülvizsgálat útján, mint erős alkotású szolgálatképes, szolgálattételre beosztott” a december 1-jei határidőre „... be nem vonult ...”, ezért „...a tartalékba való áthelyezése”²⁹ kezdetét vette.

Végül Szekrényessy Árpád katonai pályája a „7-ik Frigyes Károly porosz herceg nevű huszár ezredbe”³⁰ véget ér, mikor is, 1883. szeptember 21-én, hivatalosan tizenöt – tényleges szolgálatban hét – eltöltött esztendő után véglegesen leköszönt.

Az egyébként némiképp elfogult „unokaöccs”, Császár Ernő visszaemlékezéseinek ide vonatkozó, hiteles része így summázza az eseményeket: „Árpád bátyánk huszárfőhadnagy korában elvette a gazdag Lossonczy Albinát, s tüstént otthagyván az armádiát, ennek borsodi birtokán telepedtek meg ...”³¹

„BORSOD, SZEKRÉNYESSY ÁRPÁDÉK FÉSZKE”

Borsod tehát az újdonsült Szekrényessy-birtokközpont, mely „... Edelény szomszédságában Szekrényessy Árpádék fészke volt”.³²

A falu, melynek első számú nagybirtokosa – mintegy hetven esztendőn át – a Szekrényessy család, ill. annak leszármazottai, már a honfoglalás idején jelentős szereppel bírt. Anonymus krónikájából tudjuk, hogy: „Borsut, Bunger fiát erős haddal kiküldték a lengyelek földje felé, hogy az ország határszéleit ... gátakkal erősítse meg ... és alkalmas helyen építsen várat az ország őrizete végett. Bors pedig sok parasztságot összegyűjtvén a Buldua vize mellett várat épít, melyet azon nép Borsodnak”.³³

S hogy mennyire „alkalmas helyen” épült az egykori fa őrtornyú, cölöpfalal körülvett és sövénygáttal védett ispánsági földvár, azt a táj természetes adottságai rögtön elárulják.

A Bódva-völgy – mely egyben a későbbi Szekrényessy-domíniumnak is helyszíne – még ma is gyönyörű látványt tár az utazó elé. A völgy alján szép ligeterdőkkel tarkított réteken át kanyargott a Bódva halban gazdag, friss vize. E folyó határolta később a Szekrényessy udvarházhoz tartozó gyönyörű ötholdas díszparkot, s szelíd csobogással vette útját az épület mellett elhaladva dél felé, hogy a Sajó és Hernád vizeivel egyesülve, a Tiszába fusson.

A völgy magasabb teraszain apróvadban gazdag füves cserjések, míg a hegytetőkön nagyvadakban bővelkedő sűrű rengetegek húzódtak. E festői táj kellős közepén a Bódva vizéből, mintegy húsz méter magasan kiemelkedő mészkőbérc tetején állt hajdan a megyei névadó vár. De ugyanitt az évszázados erősség közvetlen szomszédságában feküdt Szekrényessy Árpád prediuma is.

A táj összekötő kapocs az Alföld és a Felvidék között. Az Alföld egy kicsiny szelete – a Bódva mentén annak szűk szurdokvölgyében – felfut egészen Borsodig. Az Alföld irányából érkező utasnak jelentős felvidéki városaink, Szendrő, Rozsnyó, Kassa felé, ugyancsak Borsod nyit utat.

E jelentős földrajzi, kereskedelmi helyzetének köszönhetően vált a 11. században vármegyei, főesperesi székhellyé, valamint piachellyé. Jelentőségét a tatárjárás után teljesen elveszíti, várát 1241-ben az ázsiai hordák felperzselik. Erősséggé ismét Bebek Ferenc birtokossága idején válik, ki az 1540-es években csinos várkastélyt építtet, mely 1552-ben kiáll egy Egerből elportyázó kisebb török rohamot. A várkastély sorsát a főispáni féltékenység pecsételi meg, mikor Balassa Zsigmond hadai felperzselik.

A falu nagybirtokosai sorában – Szekrényessy Árpád előtt – a honfoglalás idejéből az Örsúr nemzetséget, majd Szent István idején élt Bors ispánt találjuk. Kiemelkedik a 14. századi Ákos nembeli Chelen fia, János, ki Zách Felicián meggyilkolásáért jutalmul kapta Borsodot. Őt követi az Edelényi család, majd Károly Róbert özvegye, az óbudai apácák, Szapolyai János, valamint a Bebek család. 1603-tól – száz esztendőre – a Rákócziak, őket a Lorántffyak, Karácsondiak, Kisfaludyak, Szentpéteryek stb. követik. A 18. század folyamán a Ragályiak vetik meg itt lábukat.

A Ragályiak kiterjedt, igen népes és tehetséges famíliájából származott Ragályi Tamás (1785–1849), kit néhány éves Lossonczy birtoklás után 1875-től unokaveje, Szekrényessy Árpád követett.

Ragályi Tamás atyja nyomdokait követve jogi pályára lépett. Kezdetben ugyan költői ambíciókat is dédelgetett, s ennek a hajlamának engedve, a 19. század legelején – úttörő próbálkozásként – rövid életű irodalmi folyóiratot indított.

1805-től rokonságba kerül Kazinczy Ferencsel (Ragályi és Kazinczy testvérei lépnek házasságra, Ragályi Mária és Kazinczy József). Mint „komák” gyakorta összejártak, s Ragályi Tamás nem egy ízben fogadta borsodi udvarházában a rokon Kazinczyt.

Ragályi Pestről hazatérve tagja lett az ármádiának, s az 1809-es inszurrektio alkalmával teljesített katonai szolgálatot. Miként későbbi unokaveje, Szekrényessy Árpád is – ki egyébként Ragályi Tamás halála után nyolc nappal született – huszárfőhadnagyként köszönt le, s lépett a civil életbe.

A pálya 1811-ben, a tekintetben szintén hasonlóan folytatódott, hogy Ragályi is vagyonát megalapozandó gazdag leányt vezetett oltár elé. A rokon Kazinczy minderről levélben így tudósít: „*A kisasszony belső érdemeit nem ismerem, így arról nem szólhatok, de azt mondhatom, hogy tíz esztendő múlva is elevenen emlékszem, mely gyönyörű szempár pillanta rám, midőn Kassán megláttam. Uramöcsém tehát egy szép és gazdag asszony férje lesz és remélem olyan asszonyé, akit nem egyedül a szépség miatt lehet és kell becsülni...*”³⁴

A gazdag és szép asszony, Ragályi Tamás István nevű unokatestvérének lánya, kiscsoltói Ragályi Magdolna volt. Esküvőjüket követően Szentpéter és Hangács mellett, Borsodon éltek.

Ragályi, ki családtagjaihoz híven kellő politikai fogékonysággal rendelkezett, mind nagyobb érdeklődést kezdett mutatni a közügyek iránt. Rendszeresen bejárt a megyegyűlésekre, hol rövidesen táblabírává lépett elő, majd 1825-ben – sorsfordító időben – Borsod megyei követként feljutott a pozsonyi diétára. Itt lelkes nemzeti elkötelezettségű szónoklatai folytán hamar országos hírnevet szerzett.

Széchenyi gondolataival megegyezően, – többek között – követelte a magyar nyelv hivatalossá tételét, a Nemzeti Színház felállítását, a céhek eltörlését és a Tudományos Akadémia létrehívását stb. Megalkuvást nem ismerő szónok, az országgyűlési ifjúság ünnepelt példaképe. Részt vett a soron következő, rövid ideig működő, 1830-as diétán, melyet azonban az országos kolerajárvány miatt el kellett halasztani. A Magyar Tudományos Akadémia 1831-ben tiszteletbeli tagjává választotta.

Az időközben sorait rendező ellenzéknek 1832-ben sikerül követte választását megakadályozni. Országos népszerűsége igazán csak ekkor mutatkozott meg. Wesselényi Miklós báró kezdeményezésére, 1833. márciusában a diétai követek felkérték a képviselőségre, többen hajlandók voltak a javára visszalépni. Végül két vármegye, Torna és Heves is küldöttévé választotta.

E híres 1832/36-os reformországgyűlésen Deák, Kölcsey, Wesselényi, Kossuth felbukkanásával ellenzéki szerepe csökkent. Az udvar mindezt méltányolva, 1837-ben alnádorrá, 1842-ben királyi tanácsossá, s még ugyanezen esztendőben septemvirré, azaz

a Hétszemélyes tábla tagjává, majd elnökévé nevezte ki. Ebben a minőségben vett részt 1847-ben az utolsó rendi országgyűlésen.

A diétai ülések szünetében alig várta, hogy hazatérhessen Borsodra. „*A házi boldogság és a mezei élet kebelébe.*”³⁵ Okos, művelt feleségétől – ki méltó szellemi társa – két leánya született: Albina Emília és Eugenia Laura. Közülük Szekrényessy Árpád anyósa Ragályi Albina lett. Az asszonynak Lossonczy III. Károly (1802–1888) főszolgabírótól, két fiát követően (Jenő 1831, Károly 1838), egyetlen leányként született Albina, 1850-ben.

A név hagyományteremtő továbbvitelére tett kísérlet figyelhető meg, három generáción át.

Látszólag Ragályi Tamástól indult a leányai számára választott egyedi névadás, s így az Albina is, azonban a háttérben a nyelvész Kazinczy sejthető. A névadó hajlamáról ismert kedves rokon, ki többek között saját faluját, de gyermekeit is különleges nevekkal illette, a következőket írta Ragályi Tamás felesége keresztnévvel kapcsolatban: „*Magdolnának keresztelni gyermekét, s a szép leányt ily irtóztató névvel veszteni össze magával. Bérnálja át uramöcsém kérem az Istennel.*”³⁶

Ragályi Tamás utódaiban is ott munkált az újítás igénye. Ezért adta leánya, Albina Emília is e nevet saját gyermekének (Lossonczy Albina), s ugyanezen okból kifolyólag keresztelték Ragályi Tamás dédunokáját Szekrényessy Albinának.

BÓDVA-PARTI PARADICSOM

Borsod hírneves követének unokaveje örökölte meg Borsodot és a hangácsi birtok egy részét. Szekrényessy Árpád birtokközpontjául a borsodi évszázados udvarházat választotta, hova annak idején Széchenyi, Wesselényi, Kossuth, Kölcsey, Kazinczy levelei futottak be, mely a reformkorszak – minden túlzás nélkül mondható – egyik szellemi központja volt. Falai között országos jelentőségű ügyek forogtak, nagy horderejű nemzeti eszmék, gondolatok születtek.

Itt jött létre a Ragályi Tamás-féle **könyvtár**, melynek kötetei a Szekrényessyék patinás gyűjteményét gyarapították, melyben „...benne volt Apácai Cseri Enciklopédiája, Bod Péter Magyar Aténása, Haller Hármas históriája, Kazinczy számos műve, köztük a Tövisek és virágoknak egy példánya, melyet a széphalmi mester Ragályi Tamásnak dedikált stb.”³⁷

E Ragályi-féle könyvtár, idővel Szekrényessy Berta keresztfiához (másod-unokatestvérének gyermeke), az akadémikus dr. Császár Elemér irodalomtörténész professzorhoz, a Pázmány Egyetem tanszékvezetőjéhez került: „*így vetette meg a Hungaricum gyűjteménye alapját. Most a kolozsvári egyetemi magyar irodalomtörténeti intézeté.*”³⁸

A fent említett kötetek még 1906. előtt elkerültek Borsodról, Szekrényessyné adakozó kedvéből kifolyólag. Míg teljes volt a Szekrényessy-könyvtár, addig sok értékes Hungaricum volt fellelhető benne, mely közül néhány leírását is ismerjük: „...*ódivatú kemény kötésben Hugo Victor „Notre Dame” és „Marion Delorme”-ja, Mme Geulis pástorregényei, Mme me Stael „Voyage en Allemande”-ja, Lafontaine, Delaigine, Beranger költeményei, Chateaubriand „Atala”-ja. Azután I. Napóleonról szóló híres műve Baurienne-nek, tizenegy kötetben Thierry kitűnő „Histoire de la Revolution”-ja, nemkülönben Schiller munkáinak első összes kiadása, ... a korabeli (18–19. századi) magyar litteratura összes terméke s a francia és német irodalom minden nevesebb könyve, tudományos könyvek s a latin klasszikusok ... Beethoven hegedű szonátáinak az első*”

rézmetszésű kiadásai ...”.³⁹ De itt volt a neves zeneszerző, Hummel János saját kezű ajánlásával ellátott több zeneműve, melyet Szekrényessy Árpád nagyanyjának (br. Hauer Mária Terézia) ajánlott. Ez utóbbi anyag a Szekrényessy-hagyatékból később Kodály Zoltán tulajdonába került.

Ugyancsak a borsodi Szekrényessy-könyvtár állományát gyarapította Jókai műveinek első, teljes kiadása, Szekrényessy Endre, egykori pesti városszolgabíró művei. Úgy mint az első pesti vicccgyűjtemény, „*Demokritusi cseppek (1833–34), Ügyvédek és perlekedő felek kézikönyve (1835), A magyar magános polgári törvény (1837), A tisztí írásmód saját szavai (1834), Az álhalottak... (1835)*”,⁴⁰ s igazi kultúrhistoriái unicumként a Lánchíd alapkövetételére időmértékes verseléssel írott, s díszkiadásban megjelentetett verse.

A kéziratok között több Széchenyi-, Kossuth-levél mellett Árpád atyjának, Józsefnek művei, nevezetesen az 1830-as években bemutatott vígjátékok tisztázott szövege, valamint az elkallódott „*Széchenyi István gróf némely terve*” illetve „*Az újpesti kikötő*”.⁴¹

A borsodi családi könyvtár mellett jelentős a Szekrényessy-levéltár anyaga is, mely főként levelezésekből, évszázados családi feljegyzésekből, hivatalos értesítőkből, peranyagokból stb. tevődött össze.

De milyen volt maga az épület, mely falaival az értékes családi könyvtár őrizőjévé vált?

Ősi földön, a várdomb közvetlen közelében, az Edelény irányába vivő hepehupás falusi út (Borsodi út) mellett, a Bódvától övezve állt az ódon épület. Biztosra vehető, hogy központi helyzeténél fogva középkori alapokon nyugvó, nemesi udvarházzal van dolgunk. Valamelyik részbirtokos alakíthatta itt ki falusi gazdasági központját. Erre utal az épület, az út ill. Edelény irányából határoló, azt mintegy szoros gyűrűbe fogó gazdasági épületek elhelyezkedése.

Semmi elegancia, minden pusztán a hétköznapi teendő, a falusi gazdaság feladatainak volt alárendelve. A főépület hármastagolású, mondhatni szimmetrikus egységet alkotott. A középső, zömök, kontyolt tetejű épület képezte az udvarház ősi magvát, mely ha leegyszerűsített, s szerényebb formában is, de az egykori széphalmi Kazinczy-kúriával mutatott némi rokonságot. Az épület egésze alatt szép boltozatos pince húzódott, melynek lejárata – a télikert alatt – a park felől nyílt.

Ezen ódon épületrész vályogtégla és terméskő keverékéből emelt falai között élt Szekrényessy Árpád előtt minden korábbi földbirtokos.

A középső épület hajdan – jobb ill. bal oldali hozzátoldás híján – magányosan állt, a gazdasági épületek gyűrűjében. Díszítéseit tekintve is roppant szerény kivitelű alkotás. A falsíkon vájatolt falpillérek ismétlődtek, melyek valaha korinthoszira emlékeztető oszlopfézetekben végződtek, a késő klasszicizmus provinciális formáit idézve.

A középső részhez Szekrényessy Árpád birtokossága idején ragasztották az alacsonyabb és keskenyebb jobb- ill. balszárnyat, valamint az épület túlsó oldalán álló fedett télikertet, ill. bádogsüvegű romantikus tornyot. Ilyenformán a „*Szekrényessy-kastély*” – ahogy erre felé még ma is nevezik – a mellékhelyiségeket leszámítva toronnyal, s terasszal egyetemben tíz helyiségből, szobából állt.

A Borsodi út felől többnyire úri fogattal érkező látogatók, az udvarra behajtván, az öreg épülettel szemben álló „nagy grupp” (rózsákkal beültetett kör alakú virágágy) mögé kanyarodva szállhattak ki. Míg a kocsis a lovakkal foglalatoskodott, addig a vendég a fatimpanonos, esőfogóval védett ajtón át nyert a cseléd révén bebocsátást az ódon épület előszobájába.

Innen jobb kéz felé nyílt egy vendégszoba, mely ablakával az udvar virágágyaira tekintett. A bejárati ajtó túoldalán – szintén az udvarra néző ablak mögött – az előszobából balra nyíló hálószoba helyezkedett el, szépmívű antik ágyával, finom 18. századi toalettasztalkával, meissen mosdótállal, s az éjjeliszekrénykéken ezüst gyertyatartókkal. A sarokban bécsi barokk öltözőszekrény, telve Szekrényessyné finom atlasz, brokát és selyem estélyi toalettjeivel, s a nagyságos úr zsinóros huszáregyenruhájával, s prémes díszmagyarjával.

A Ragályi Tamás-féle átalakított kúria középrészén – a belső parkra eső szép kilátással – helyezkedett el a tágas, elegáns **ebédlő**. Letűnt idők vigalmait, boldog lakomák helyszínét jelentette ez a kellemes szoba. Fehér abroszok fölé hajoló, kigyúlt arcú megyei nemesek egymásra találását, nehéz fűszerillatú ebédek, vacsorák évszázados ismétlődését. Sűrű viaszgyertyák hevétől, s testes boroktól átizzott levegőjű hajdan volt estéket, suhogó cselédszoknyák hangját, ezüstök csillanását, poharak csengését, palackban táncoló tokaji aranylását, ezüst kandeláberек méltóságát, szuszogó bajuszos nagyurak, s csipegető dámák kavalkádját.

A baloldali épületrész, a **hálószobán** túl az udvarra néző kis **vendégszobával**, mögötte elhelyezkedő korszerű **fürdőszobával** (e korszakban igen ritka még a fővárosban is), **toalettel**, s az ugyancsak parkra tekintő, de a gazdasági épületekhez közel eső **cselédszobával** folytatódott. Praktikumból a cselédszoba mögötti udvari traktuson lévő **konyha** közös ajtóval összenyílt.

A nagy gazdaságnak és vendéglárnak megfelelő tekintélyes konyha, szép világos helyiség volt. Ablakával az udvar öreg diófájára tekintett. Tisztára süroit bordó-fehér kövezetén hatalmas rézzel borított munkaasztal állt. A padlóból nyíló csapóajtót mívesen faragott fakorlát övezte, mely az óriási uradalmi pince mélyébe nyílt. Célszerű, ugyanakkor kedélyes helyiség benyomását tette az idáig merészkedő látogatóra.

A falakon Bizell Margit tizenhárom darabos Wilhelm Busch meséjét ábrázoló dísztányérai ill. Szekrényessy Berta árnyképes mesetányérai díszlettek. Szép régi verebes vörösréz edények tucatjai sorakoztak a polcokon, melyeket alkalmanként három-négy nőcseléd tisztogatott az udvaron, jókedvű énekük távolra hallatszott: „Kiöntött a Bódva vize messzire...”.

A Szekrényessy-kúria jobb oldali szárnya, mely nem véletlenül az ebédlővel volt határos, a ház úri jellegét hangsúlyozta. Innen nyílt az ún. **kisszalón**, mely ablakával a virágba borított udvarra tekintett.

Falait szép bordűr fedte, berendezése zömében a Szekrényessy család 18–19. századi reprezentatív bútorából állt. Központi darabjai biedermeier ülogarnitúrából, klasszicista szekreterből, s szép üveges vitrinből tevődött össze. A falakon kisebb történeti metszetek és olajképek lógtak, világításul finommívű ezüst kandeláberек szolgáltak. A kézi csomózású vastag szőnyeg futó ornamentikája a kétszárnyas ajtó felé terelte a szemet, melynek felnyitásával kitérült a látogató előtt a „*kastély*” legreprezentatívabb helyszíne, az ún. **nagyszalón**.

E helyiség három irányból kapta természetes fényét. Egyrészt látni lehetett az udvar eleven növényeit, de pompás kilátás nyílt a külső park ösfenyőire, s a mögöttük hömpölygő Bódvára, valamint harmadik irányként a belső park rengetegére, s az előtérben őrt álló zömök toronyra.

A nagyszalón berendezése csupa patinás, Mária Terézia-korabeli barokk bútor, mindössze az ülogarnitúra biedermeier itt is. A komódon két szép barokk ezüst szamovár, díszes zenélő óra a 19. század elejéről, mind-mind Szekrényessy-hagyaték. A szőnyeg bársonyába oroszlánkörmökkel kapaszkodó asztalon gyönyörű rokokó díszes ezüst cukortartó pihent.

A falakon a Szekrényessy-ösgaléria néhány jeles portréja, így Szekrényessy Árpád nagyszüleit (Szekrényessy János és Nagy Eötvös Erzsébet) ábrázoló kvalitásos olajkép. Atyjának, Józsefnek 1842-ben a neves Johan Babtist Clarot által készített kisméretű akvarellje, valamint anyjáról az 1830-as és 40-es években, nagyanyjáról pedig 1819-ben készült olajminiatűrök. De itt függtek a falon Árpád anyai nagyszüleit (Slachta Ferenc és br. Hauer Mária Terézia) ábrázoló életnagyságú mellképek, Peter Kraft ecsetje nyomán. E két utóbbi kép már a 19. század végén is vagyont érőnek számított.

A nagyszalon gyönyörű barokk csillárja alatt állt Szekrényessy Árpád legkedvesebb berendezési tárgya, egy elsőrendű bécsi zongora. Nagyobb társasági vizitáció alkalmával a két szalon ajtószármányait feltárta a cselédség, ezáltal növelve az eleganciát és belső teret.

A kisszalomból nyílt a kúria legszajgatósb helyszíne, a **télikert**, melyet a szemtanú Bárczay Róza csak „üvegház-szerű kerti szoba”-ként⁴² említi. Ennek a belső park irányába üvegfallal ellátott télikertnek csodálatos híre terjengett a faluban.

Szép, zömében egzotikus, s a kinti klímát el nem viselő növényekkel volt be telepítve, melyek több méter magaságba nőve tropikus hangulatot keltek. Különösen Szekrényessy Árpád húga, Berta gondozta e kis oázist „...*ahol mindenféle virágot tartott*”⁴³. A lián sűrűségű növények erdejében kellemes felüdülést kínált az a fonott ülőgarnitúra, melyről elragadó kilátás esett az ötholdas őspark fáira, a szökőkúttal.

Innen a télikert szögletéből kis bolt-hajtásos ajtón át léphetett a látogató a **torony** aljába, hol szép mívés öntöttvas csigalépcsőn lehetett a télikert báboskorlátos tetejére, azaz a **teraszra** felkapaszkodni. Szemet gyönyörködtető panoráma fogadta, a hozzávetőleg tíz méter magasságból körbetekintőt.

Amit látott az a borsodi Szekrényessy-udvarház Bódva által részint körülölelt ötholdas díszparkja és konyhakertje. Megálmodója Szekrényessy Árpád huszárfőhadnagy volt, ki nemcsak megtervezte Miskolc főkertészével „*az úri házukhoz tartozó*” parkot, de „... *igen szép rendben*”⁴⁴ is tartotta.

Volt kitől örökölnie ez irányú hajlamát. Anyai nagyatyja, zadjeli Slachta Ferenc „...*igen nagy kertész volt és áldás követte ügyes keze, szakértő tudománya, éles elméje minden működését. Paradicsomot tudott maga körül varázsolni, sorsa bár merre vezetete őt*”⁴⁵. Lánya, Szekrényessy Józsefné – ki szintúgy lelkes kertész hírében állt – ars poetikája így hangzott: „... *kietlen pusztaságot, kellemes, üdítő és gyönyörködtető lak-hellyé átváltoztatni: az azután az igazi mesterség*”⁴⁶.

Árpád mindezekben követte övéit. Az elhanyagolt, sár- és trágyaszagú falusi uradalomból a „kastély” körül virágzó paradicsomot varázsolta. 1875-től több tucat ősfával,

*A Szekrényessy-udvarház a park felől
1910-es évekbeli állapot (Korabeli borsodi
képeslap, OSZK Agronyomtatványtár)*

így fenyők, nyírek, körisek – a Bódva két partjára pedig – topolyák (nyárfa) és jegenyék telepítésével vetette meg a park alapját.

A kastély háta mögött húzódó nagyobb díszpark, az ún. **belső park** legreprezentatívabb része három, párhuzamosan futó sétaút közepén elhelyezkedő, mintegy 25–30 méter átmérőjű körsétány volt. A szép virágokkal beültetett kör közepén állt az 5–8 méter átmérőjű kerek kő **szökőkút**, melynek medencéjében aranyhalak úszkáltak, vízsugara pedig egészen magasba szöktek.

E szökőkút a környék földbirtokos-csemetéi számára mindig nagy élményt jelentett. Különösen szerették a „*nagy attrakciót*”,⁴⁷ mikor bemutatták Szekrényessyék a vízsugarakon táncoló színes labdákat. Bárczay Róza (1905–1909), ezekre az esztendőkre így emlékszik. „*Szekrényessy Berta néninek volt mindenféle színes üvege, azokon keresztül nézegettük a kertet és a szökőkutat*”.⁴⁸

A belső park egy központibb díszhelyén ismeretlen eredetű – minden bizonnyal mészkőből faragott – kerti **díszszobor** is állt. Az ősfák csoportját helyenként gyepes, virágos tisztások ill. nyírekkel és bokrokkal tarkított ligetes részek tették változatossá.

Kedvelt visszatérő nemes virága volt a „*kastély*” hölgyeinek a rózsa, mely felbukkant a park pihenő kőpadjai tövében, de illatos virágaival körbeölelte a romantikus szép faoszlopokon nyugvó **születli** szellős épületét is.

A belső park mögött következett az udvarház **gyümölcsös- és konyhakertje**. Itt az egyik kertész irányítása mellett folyt a gazdálkodás. Ez idő tájt különlegességszámba menő nagy mennyiségű ringló, veres és úgynevezett „*durkó*” szilva valamint sóvári és jonatán alma értékesítése a miskolci piacon történt. Ezeken túl fellelhető volt még a vérbélű és téli körte s egy bordó termésű hatalmas eperfa, melynek gyümölcse kenyérrel a cselédség kedvelt reggeli eledelét képezte.⁴⁹ A gyümölcsöst a mögé kanyarodó Bódva vize zárta le.

Az udvarház másik jelentős területe az ún. **külső park**, mely a Bódva hídfője és a mosóház között terült el, egészen a „*kastély*” toronymagasságáig és le a vízpartig. Esztétikai funkcióján túl feladata volt a Bódva hidján közlekedők szeme elől elrejtetni az épületet és a **strandot**.

Az ősfák alatt három-négy, fehérmurvával leszórt, egymásba fűződő körsétány vezetett a fürdőig. Itt fából készült öltözőház állt, az állandóan friss homokkal felszórt mesterségesen kialakított partszakaszon. A terep több csónak kikötésére is alkalmas volt. A folyó „*kastély*” felőli oldalán sűrű egymásutánban jegenyék álltak őrt, méltóságteljesen susogva a szélben. A külső park növendék fenyőit karácsonytájt különösen a falubeli gyerekek dézsmálták előszeretettel. Ezen időszaki tolvajlások felett az uraság rendszerint szemet hunyt.⁵⁰

A kastély körül található valamennyi növényt egy ló energiájával működtetett korszerű szivattyú öntözte a Bódva friss vizével.⁵¹ E technikai bravúrnak számító megoldás előtt egy Szucsik nevű lajtos cseléd szekerezte fel a szükséges vízmennyiséget a folyóról.⁵²

A ház utcai homlokzata és a Borsodi út közötti zöld területen feküdt az **udvar**. Ide az útról szabad behajtása volt az érkező úri fogatoknak, a jobbra eső mosóház és a bal oldali melléképületek között.

A zömök mosóházzal szemben állt egykor az udvari kút, amely döntően ezt az épületet és a konyhát látta el friss vizével. Kerek rendszerrel működött, fölötte csinos kútházzal.

Az udvar közepén feküdt a már említett, rózsákkal teli „*nagy groupp*”. Tőle jobbra, a kis- és nagyszalon ablakai alatt, öreg szelídgesztenyék árnyékában elegáns fonott ülőgarnitúra állt. Feladata a fogatolásra várakozó háziak kényelmét szolgáltni.

Az udvar egészét különleges növények, virágos bokrok tarkították, melyeknek látványa a Borsodi úton elhaladót ámulatba ejtette. Az ezer színben játszó virágszőnyeg vörös virágai alkonyatkor oly hatást tettek a Bódva hídján átkelőre, mintha tűz égne Szekrényessy Árpád udvarán.

Az épület balszárnya előtt Ragályi Tamás idejéből való vén diófa borított árnyat forró nyári napok alkalmával.

Az udvar épületei gazdasági célúak, közülük kiemelkedik az önálló nagy **mosóház**, mely közvetlenül a falusi út mellett állt.

Az épület, mely teljes terjedelmében alá volt pincézve, két nagy egységre tagolódott. Az egyik, a kút felől nyíló bejárattal, a mosóhelyiség, nagy üstökkel, tüzelési alkalmatosságokkal. Innen e hatalmas terű helyiségből nem volt átjárás az épület többi részébe.

A mosóház másik része egészen más funkcióval bírt. Ennek bejárata a nagyszalon ablakával szemben, az udvar felől nyílt. Az ajtón belépve előszoba következett, honnan szemközt a kevésbé előkelő vendégek számára két vendégszoba nyílt, egy-egy útra néző ablakkal.

Az előszobából balra nyílt a gyakori disznóvágások alkalmával használatos füstölő. Ezzel szemközt két külön helyiségben, az ételek nemei szerint, a meleg ill. hideg speiz. E két szoba egyben hatalmas élelmiszerraktárként is funkcionált, ahonnan rendszeresen pótolták a kúriában lévő speiz készletét.

Az udvar másik két jelentős melléképület-csoportja az „L” alakban elhelyezkedő, egyszerű épületegyüttes. A falu hepehupás útjával párhuzamos, három helyiségből álló külön épület (összedőlt épületrészeit mára már lebontották), mely egy időben az uradalmi **kocsis lakásaként** funkcionált.

Az Edelény felé eső helyiségben volt a kenyérsütő kemence, mely hetente átlagosan 20 kg kenyérral látta el a háziakat, ill. a vendég úri népet. A mellette álló két helyiség egyike a **tehénistálló** ill. a távolabbi az ún. **vendégistálló**, a vizitációba érkező nemesi közönség lótartási helye.

E háromhelyiséges épületre merőlegesen, de attól valamelyest távolabb, az „L” betű száráként négy helyiség következett. Az úthoz legközelebb eső volt Szekrényessy Árpád szép **telivéreinek jól felszerelt istállója**.

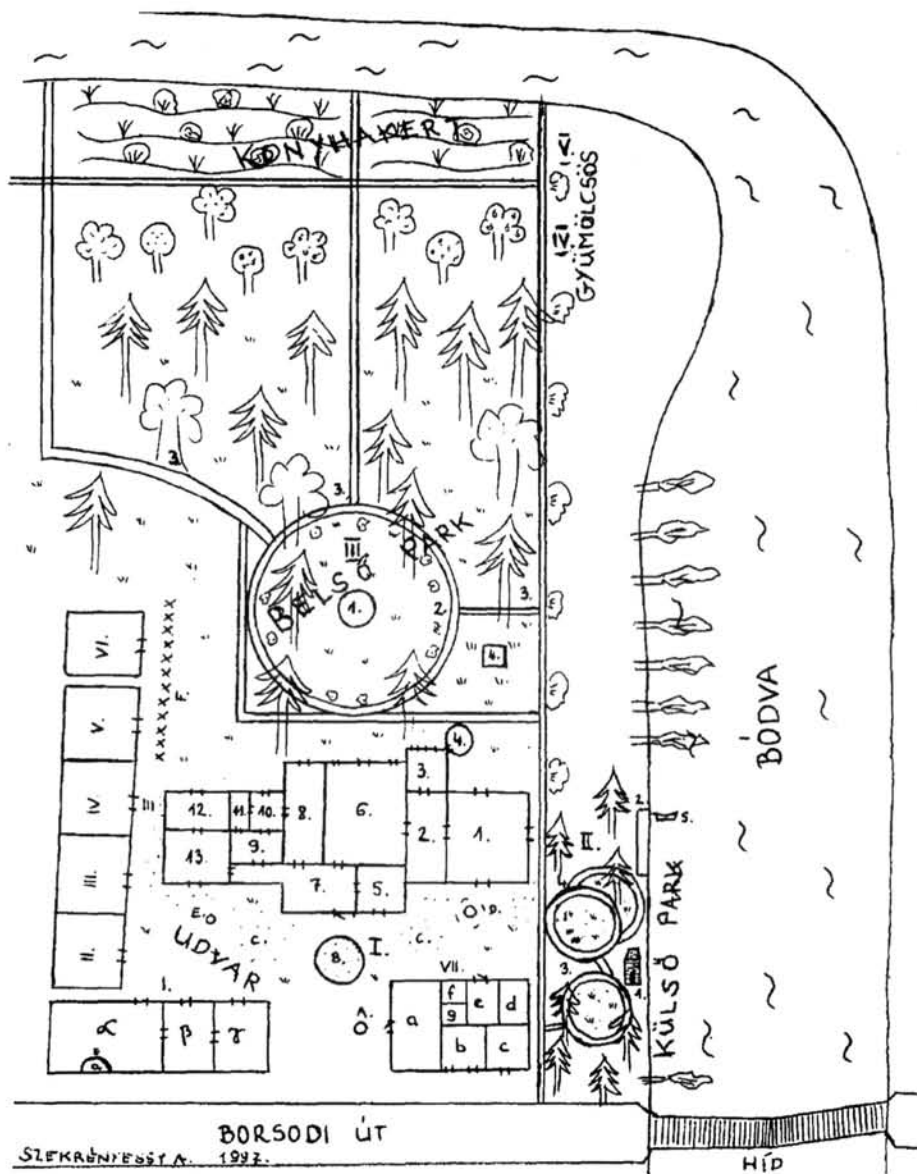
A nagyságos úr híres volt lószeretetéről, istállójában hat-nyolc háttas ill. fogatos ló topogott állandóan a friss szalmán.

A mellette elhelyezkedő kocsiszín adott helyt Szekrényessy Árpád két kocsijának. Közülük az egyik, egy fekete színű, ódivatú, kétüléses, hétköznapiokon használatos szerkezet volt. Sajátossága, mely miatt feltűnést keltett a vármegyében, kocsis és utas fordított helyzetéből adódott. Nevezetesen, a két utas ült elől, a gyeplő pedig kettejük között húzódott a hátul elhelyezkedő hajtóig. A kocsit egyetlen ló ereje mozgatta.

Jelesebb alkalmakkor négyfogatos, barna, nyitott hintón hajtattott a környező kastélyokba vagy Miskolcra.

A sorban következő helyiség a **ruhamángorló**, melynek alapincézettsége miatt három lépcső magasan nyílt a bejárata. Egy öreg rézhengeres, kézzel hajtható mángorlógépjajongott itt, vasalásra előkészítendő a ruhát. Az alatta húzódó nagy **pince** öszönként magába fogadott egy vagon borsodi szenet. Az iménti épülettömegetől külön, de mintegy folytatásaként állt a **pajta**.

Az oldalain nyitott, szellős épületben tartották az állatok takarmányozására szolgáló szénát, szalmát, lucernát, kukoricát stb.

A Szekrényessy-udvarház (1890. évi állapot) alaprajza (készítette a szerző, Bp. 1997.)
 UDYARHÁZ 1. nagyszalon, 2. kishalon, 3. télikert, 4. torony, 5. vendégszoba, 6. ebédlő, 7. előszoba, 8. hálószoba, 9. kishálószoba, 10. fürdőszoba, 11. WC, 12. cselédszoba, 13. konyha.
 MELLÉKÉPÜLETEK I. α, kenyérsütő helyiség, β, vendégistálló, γ, tehénistálló, II. telivéristálló, III. kocsiszín, IV. ruhamángorló, V. pajta, VI. ólak, VII. mosóház; a, mosóhelyiség, b, c, vendégszobák, d, e, előszobák, f, meleg speiz, g, hideg speiz. I. UDYAR A. kerek kút, B. nagy „grupp” (virágágy), C. virágok, D. ülögarnitúra, E. öreg diófa, F. bokorsövény. II. KÜLSŐ PARK 1. fürdő-kabin, 2. strand, 3. körsétányok, 4. virágok. III. BÉLSŐ PARK 1. szökőkút, 2. nagy körsétány, 3. sétautak, 4. díszszobor. IV. GYÜMÖLCSŐS. V. KONYHAKERT

Ugyancsak különállva helyezkedett el az ólak kétszintes építménye. Alul a változó számú disznók óla, felül pedig a baromfiól. Mindkettő igen rendezett, tiszta állapotban. Az imént említett – Borsodi útra merőleges – épületsor mögött külön csirkeketető működött, nagymennyiségű szép fehér tojást termelve a miskolci piacra.

A pajtát és az ólakat szép fehér virágú fagyalkasövény takarta az udvarház elegánsabb részleteitől.

Mindezek mellett Szekrényessy nagyságos úrnak a közeli hegyoldalban lévő birtokán, szőlőkultúrához kapcsolódva tekintélyes **borospincéje** volt.

URADALMI HÉTKÖZNAPOK

A fentiekből kitűnhet, hogy már az udvarház körül is jelentős gazdasági tevékenység folyt, melyhez komoly tárgyi, személyi feltételek szükségeltettek. Ez utóbbit a „kastély” állandó, 12–18 fős személyzete jelentette.

A nőcselédek között megtalálható volt a **komorna**, ki a háziasszony ill. az udvarház nőtagjainak személyes kiszolgálását végezte, úgymint a toalett készítés, öltöztetés, fésülés, ékszerelés, utazás alkalmával csomagolás stb. Szerepköre irigyelt a többi cseléd körében, adott esetben, mint hírvivő, azaz legfőbb pletykaforrás, megbecsült személy volt a faluban.

Őt követte a kúria belső helyiségeinek rendben tartásával, takarításával megbízott – általában két – **szobalány**. Ezekon túlmenően feladata még a terítés, felszolgálat, ezüsttisztítás, s telente a ház helyiségeinek fűtése.

A Szekrényessy-kastély több névtelen szobalánya közül egynek, Gyömbér Ilonának a neve fennmaradt.⁵³ Az állandó fiatal szobalány mellett általában – az ott megöregedés jogán – volt egy idős asszony is, ki legfeljebb naponta végig tipegett a szalonokon, s a tollseprűjével meglegyezte az antik tárgyakat és bútorokat.

Nagy hatalommal és irányító szereppel bírt az **uradalmi szakácsné**, kit a cselédek félttek, s az uraság megbecsült. Mondhatni bizalmi állás volt. A jó konyha egyaránt minősítette a ház úrnójét – ki éppen ezért rendszeresen felügyelte e „funkcionáriust” –, de sokat elárult a vendégszeretetről is. Feladata volt főzni, sütni, befőzni, a disznóvágásokkor a feldolgozást részleteiben irányítani.

Ez utóbbi tevékenység közül kiemelt szereppel bírt a kenyérsütés. Ez a hetente megismétlődő ceremónia a hajdani kocsislakásban lévő kemencében történt. Ebben a szobában állt egy obsitos sparhelt, mely csőrendszerrel volt összekötve a két-három lépcsőfokkal lejjebb lévő kemencével. A heti sütés alkalmával három-négy kenyeret sütöttek, melyek darabonként 4–5 kilogrammosak voltak.

A szakácsné utasítására a kemencét szalmával már előző nap befűtötték a férficselédek, kiknek felelőssége volt, hogy a kemence kenyérsütés idejére kellőképpen felmelegedjék. A szakácsné saját teendőit is már előző nap előkészítette, bekovászolta a kenyértésztaát és lefedve állni hagyta. Másnap irányításával a nőcselédek közreműködésével bedagasztották, szakajtóba tették és lisztes konyharuhával lefedték.

Később a kenyérformára alakított tésztaát sütőlapátra tette a szakácsné – a munkába másnak belekontárkodnia tilos volt –, miközben a férficseléd elkorlora a kemence belsőjéből a parazsat, szép tiszta helyet készítve elő a kenyereknek.

Miután megsült a tészta, a szakácsné szakszerűen valamennyi tetejét vizes kefével kente meg, hogy ropogós legyen. A kihűlt kenyereket a „kastély” konyhájában lévő speizba vitték át, hol vászonnal takarták le. Mindezek után a szakajtóból kiszedett mara-

dék tésztát összegyúrta, kilapította és kisütötte, melyből lett az ún. lángos, a másnapi kedvelt urasági reggeli.

A Szekrényessy-uradalom szakácsnéi közül kettőt ismerünk név szerint, Simon Julcsát, ki lévén télen-nyáron pirosba járt, a helyiek csak „Piros Julcsa”-ként emlegették,⁵⁴ s a kései időszakból a szép Gyömbér Julcsát – a szobalány Ilona lánytestvérét –, ki 1931–32-ben vezette a konyhát, egészen férjhezmeneteléig.⁵⁵ E lány szépségére jellemző, miszerint az idős, öt esztendeje béna Szekrényessy Margit – egy ízben, nyugágján a park rózsái között pihent – Julcsa szépségét a bomló rózsához hasonlította.⁵⁶

Ez utóbbi szakácsné igen ügyes volt. Gyakorta főzte a háziak kedvenc ételeit, köztük a megyszerte különlegességszámba menő, fehér tyúkokból készült húslevest. Szekrényessy Margit e kitűnő tojó fajtát csak vén korukban vágatta le, de ekkor kiváló leves készült belőlük. Gyömbér Julcsa az öreg jószág kemény húsát ügyesen összedarálta sertéshússal, s így már a további feldolgozáshoz pompás és ízletes alapanyagot kapott.

A borsodi parasztasszonyok mindig ámulattal lesték e különleges szép fehér lábajószágot, melynek tojásait Szekrényessyék szívességből gyakorta kicserélték az asszonyok által hozott közönséges tojásokra. Egy ilyen alkalommal a kissé elszemtelenedett asszonyosság, Berzi mama – a jóindulattal visszaélve – csupa apró s ráadásul piszkos tojást vitt cserére, melyért komoly dorgálást kapott s elvesztette az uraság jóindulatát.⁵⁷

Édességek közül a ház úrnői különösen kedvelték a diótortát, valamint az úgynevezett „boszorkánykását”. E speciális csemege sült, hámozott, reszelt alma és cukor keverékéből állt.⁵⁸

A szakácsnék feladata volt még a befőzés, melynek alapanyaga a park mögötti konyhakertből került ki. Így többek között eltevéésre került paradicsom, valamint alma-, körte-, veresszilvakompót, melyet a háziak csak „keszöcének” neveztek.⁵⁹

A nőcselédek egy alacsonyabb presztízsű személye volt a **konyhalány**, ki a szakácsné közvetlen irányítása alatt állt. Feladatai közé tartozott a konyhai rendtétel, mosogatás, a tűzhely vasporozása, azaz szép fényesre csiszolása, valamint a nagyszámú szép vörösréz edények ill. rézzel borított nagy konyhaasztal tisztogatása, melybe időnként alkalmi falusi cselédek voltak segítségére.

Külön személyzet működött a mosóházban. Itt rendszeresen 3–4 markos **mosónő** emelte, farudak segítségével, az üstökben fortyogó mosószeres ruhákat, s gőztől kipirult arccal sulykolta, öblítette a finom vásznakat, selymeket, fehérneműket.

Az ő feladatuk volt az udvar túlsó felén lévő mángorlóban a további munkálatok elvégzése. Az öreg mángorlógép nagy rézhengere erős asszonyi mozdulattól végiggurult a vasalás előtt álló nagyobb holmikon, mint amilyen a selyempaplan, bársonyhuzat vagy lepedő. Csak ezt követően vasalták az asszonyok. Az uradalom egyik állandó mosónője az öreg Galydos Jánosné volt.⁶⁰

A nőcselédek kiváltságolt, tulajdonképpen alkalmazotti része a **nevelőnő** és **társalkodónő**, az előbbiből általában kettőt alkalmaztak. Így Szekrényessy Árpád leánykájánál, Albinánál is volt magyar és német nevelőnő egyaránt. A ház megbecsült személye volt, a cselédség kiszolgálta. Ő felügyelte a gyerekek napi tevékenységeit, úgymint az evés, tanulás, séta, fürdetés stb.

A társalkodónő – rendszerint idősebb hölgyeket, pl. özvegyeket – volt hivatva szórakoztatni, egészségüket felügyelni. Ilyen volt Borsodon a Szekrényessy Berta és Margit mellett a művelt Lehoczky Róza.

Az uradalom férjcselédeinek a sorát Szekrényessy Árpád személyes, belső szolgálatra rendelt embere, a **komornyik** végezte. Miként Szekrényessynénál, Bertánál ill.

Margitnál a komorna, úgy itt a komornyik feladata a ruhákról való gondoskodás, s egyéb személyi feladatok ellátása.

Rangban öt követi a **parádés kocsis**, ki Szekrényessy Árpádtól önálló lakrészt és szép zsinóros dolmányt kapott. Közvetlenül a nagyságos úr fennhatósága alá volt rendelve, neki az ispán sem parancsolt.

Feladata a kocsik karbantartása, lovak, szerszámok ápolása, az istálló és kocsiszín rendben tartása volt. A Szekrényessy-uradalom késői kocsisa Dankó Pista⁶¹ és Simon András (Bander)⁶² volt, mely utóbbinak elsőként volt pap nélküli temetése a faluban.

Megbecsült szakfeladatot láttak el a **kertészek** (konyha- és díszparkkertes), a park és gyümölcsös ápolásával. Adatunk van arra vonatkozólag, hogy Szekrényessy Árpád kertésze a nagyságos úr utasítására és költségén némelykor közmunkát is végzett, melyet ékesen bizonyít egy 1884-ből származó feljegyzés: „Az iskolakert azon része, melly be van fásítva és a tanító gondozása alatt, általa használtatik, mind a négy oldalról felszántogatni és jól bekeríteni határozatik és a benne megfogamzott és szépen díszlő vadonczok a tanító és tanítványok jelenlétében megejtendő beoltására nagys. Szekrényessy úr kertésze felkértek.”⁶³ Az uradalom két kései kertészalkalmazottjának, Simon Józsinak⁶⁴ és Záborszki Lászlónak⁶⁵ nevét is ismerjük.

A kertész beosztottjaként állt alkalmazásban az ún. **udvaros**, kinek reszortja a söprögetés, levélegetés, sétautak újramurvázása, strand homokjának felfrissítése, hótakarítás stb. volt.

Ugyancsak neki kellett a mángorló alatti pincéből szemet hozni, s gyújtóst vágni – ez utóbbi, ha vizes talált lenni, a szobalány szidalmaival kellett szembenéznie – s mindezeket a konyha melletti előszobába bekészítenie. Ezek mellett neki jutott még kenyérsütéskor a kemence fűtése és felügyelete.

A Szekrényessy-udvarházhoz 520 katasztrális holdnyi, jó minőségű borsodi föld tartozott, mely részint a földvártól Balajt irányába terült el, s egy része nevét – egykori tulajdonosaira utalva –, „Nemesi III. nyomás”-ként viseli ma is.

A Szekrényessy-domínium fele a Balajtra vivő út két oldalán húzódott. Balról az Isten hegygel, az obsitos pincével, szőlőkkel és uradalmi kőbányával határolva. Jobb felől, a domb oldalából csorgó kristálytiszta vizű forrás fölött – mit a helyiek ösidők óta „kis kút”-nak neveznek – lankás szántók s akácok lágú dombhajlatok fűtöttek a látóhatár pereméig, a Szekrényessy „birodalom” képzeletbeli gyeplíniáját jelölve. A birtok többi része, ún. tagja részint Hangácson, valamint a Sajószentpéter irányában fekvő, Kopaszföld-Duzsnok nevű helyen feküdt. Itt működött a Szekrényessy tanya, hol intenzív majorsági gazdálkodás folyt.⁶⁶

A birtok jövedelemviszonyairól Borsod megye hivatalos lapjának 1911. évi jelentése nyújt hiteles képet. A vármegye 214, legtöbb adót fizető bizottsági tagjának sorában Szekrényessy Árpád 677 korona 51 fillérrel a 167. helyen, azaz a tisztas középmezőnyben állt.⁶⁷ 1910-ben „összes állami egyenes adója” 499,75 korona, 10%-os egyházi adója, 49,97 korona, a „III. t.-cz. 13 § b. pont” értelmében személyi adója pedig 20 koronát tett ki.⁶⁸ Az 1913-as esztendőben 165 egyházi által 7091,95 korona fizettetett a gyülekezet pénztárába, melyből Szekrényessy Árpád 678,23 koronás adománya tekintélyes hányadot, mintegy 9,5%-ot tett ki.⁶⁹

A gazdaság gondjaival Szekrényessy Árpád nem kívánt vesződni, s hogy tehermentesítse magát és feleségét, „a birtokot bérbe adták, Albine néni még a háztartást is rábízta Bertára, sógorasszonyára”.⁷⁰

A bérlők sorában többek között Markovics Pált és Bárczay Lászlót találjuk, ki utóbb a birtok nagy részét bérelte. Szekrényessy Árpád idejében – Császár Ernő visszamemlékezésével ellentétben – a birtok fele még saját kezelésben volt. E közvetlen gazda-

sági irányítás alatt álló, legkevesebb 250 holdnyi terület 210 hold erdőből, 22 hold szántóból, 4 hold kertből és 14 hold rétből állt.

Itt kilenc cseléd volt alkalmazásban, azonban a teljes Szekrényessy-uradalom cselédlétszáma, a kastély körüli személyzettel együtt 45–50 fő körül mozgott. A belső udvari cselédeken túl, külön szerep jutott az uradalmi mestereknek. Közülük állandó alkalmazásban két személy volt.

A **kovács** feladata, uradalmi műhelyében a lópatkolás, szerszám javítás és mindenfajta vasmunka elvégzése volt. A **kerékgyártó** pótolta, javította az eltört kocsikerekeket, s készítette az összes fa szerszámot.

A falut Balajt felé elhagyva, az 1898-tól erre közlekedő Bódva-völgyi vasút síneinek közelében a gyorsuló sodrású Bódva vizén kerepelt a Szekrényessy-féle vízimalom. Az ódon faalkotmány mohos kerekei évszázadok óta hajtották itt a vizet, tulajdonos földesuraiknak pedig a gabona őrléséből származó busás hasznot. Egy, esetenként két uradalmi **molnár**, s az őket kiszolgáló segédszemélyzet végezte itt teendőit, örölték a nagyságos úr és a falu lakóinak gabonáját.

A Szekrényessy-uradalomban két állandó **majoros** dolgozott. Feladatuk a harminc-negyven tehén, tizenöt-húsz borjú és néhány növendékcsikó etetése, almozása, legeltetése volt. Felelősséggel tartoztak az állományt megőrizni. Ha felfújódás miatt mégis kényszerválgást kellett végrehajtani, a húst a cselédek közt osztották szét. Velük összhangban dolgoztak az ún. **hetesek**, kik két ökrös vagy bivalyos szekérral hordták az etetéshez szükséges szénát és almozáshoz használatos szalmát. Feladatuk volt még a szecs-kavágás, mely döntően állati takarmányként is használatos cukorrépa-darabolásból állt.

Az uradalom cselédei sorában álltak még a **bérese**k. Tevékenységi körtük kiterjedt négy-öt ökrük etetésére, itatására, almozására, befogására és hajtására. Rendszerint a gőzeke után szántották, boronálták a földet. Részt vettek a vetésben, betakarításban, trágyahordásban és egyéb szállítási munkákban.

Vezetőjük, ki felelős volt a kiadott eszközökért és a munkák elvégzéséért, előző este kapta meg utasításait az ispántól.

A béresek mellett külön alkalmaztak szállítókat, ún. **igáskocsisokat**, kik két-két lóval, az első kocsis irányítása mellett végezték kijelölt feladatukat. Létszámuk, Szekrényessy nagyságos úr idején, hat főt tett ki.

Külön feladatkörrel rendelkeztek a **mezőőrök** vagy csőszök. Idényszerű munkájuk a mező védelme a tolvajok és állatkárok ellen.

Hasonló feladattal fogadták fel az **erdőkerülőket** és **vadőröket**. Szerepük különösen télen volt jelentős, az erdei tolvajlások és orvvadászatok elszaporodása idején. Hattaskörükbe tartozott még az időnkénti erdőirtás, s – a munkások fizetségéül – a gallyfa kiadása. A **szőlőcsősz** Szekrényessy Árpád szőlőjét felügyelte.

Nyári idénymunkákra szegődtek – többnyire a környék falvaiból – a **hónaposok**, kiknek fizetsége havi két mázsa búza, és négy kilogramm szalonna volt. Szállást az uradalmi cselédházban kaptak, hol akár nyolcan-tizen is elaludtak egy szobában. Hetente jártak haza „tiszta váltani”.

Szekrényessyék átlagban négy **dohánykertészt** alkalmaztak, kik egy esztendő alatt ötvenöt-hatvan mázsa termék takarítottak be, simítottak és osztályoztak.

A közeli Bordai hegyen külön **juhász**család állt alkalmazásban s nevelte az uradalom háromszáz-négyszáz birkáját, s tarthatott ingyen takarmányon a magáéból szárat. A juhászt e vidéken csak bacsónak nevezték. A Szekrényessy-uradalom egyik kései bacsóját Dudics Istvánnak hívták, ki mellett állandóan egy bojtár is szolgált.⁷¹

A község határában a Balajt felé vivő út fölött az ugyancsak családi birtoknak számító Isten hegyen állt Szekrényessy Árpád borospincéje. Ez a méreteinél fogva is

impozáns, boltozatos építmény, mintegy 30–40 méter mélyen két ágra válva nyúl a hegy gyomrába. Nem messze tőle a pince felett feküdt a nagyságos úr kőbányája, hol folyamatosan – részint a község építkezései számára – uradalmi kőfejtők dolgoztak.⁷²

Az uradalmi cselédek vezetője az **ispán** volt, ki közvetlenül, mint a nagyságos úr bizalmi embere referált a gazdaság helyzetéről. Feladata volt a munkák ellenőrzése, intézte a raktározást, szállítást, eladást és vásárlást. Felügyelte a magtárak, szerszámok, gépek állapotát, s a **béres- és kapásgazdák** segítségével nyomon követte a földművelés fázisait.

Tisztségben alatta állt az ún. **gyakornok**, ki az állattenyésztés ügyeinek ellenőrzésével volt megbízva, így felelt a tejszállításért, birkasajt értékesítésért, állatszaporulatért stb.

E vezetői körhöz tartozott még a **számtartó**, az ún. „*botosispán*”, ki mint uradalmi tisztviselő, írástudó ember lévén a könyvelést vezette, s a cselédek járandóságát tartotta nyilván.

Borsodon a Szekrényessy-uradalomba esztendőnként szegődtek a cselédek. Minden évben április 24-től (Szent György napjától) számítottott a szolgálat. Az év lejárta előtt két hónappal, február 24-én (Mátyás-napkor) vette kezdetét a „*marasztalás*” vagy „*ajánlás*”.

Ezen a napon, a munka befejeztével, az ispán felsorakoztatta a cselédséget az udvaron. Ekkor derült ki, kinek kell lopás vagy más vétség miatt távoznia, s ajánlás révén ki szegődik újonnan. A megbízható cselédeket az ispán „*marasztalta*” újabb esztendei szolgálatra.

A feudalizmus 1848. évi megszűntével a falu lakosai szabad elhatározásukból vállalhattak munkát, bármelyik uradalomban.

A földeken dolgozó ember élete és munkája mind a mai napig embert próbálóan nehéz, ugyanakkor az egyik legéletszerűbb hivatás is. Nem véletlen, hogy az antik római közgondolkodás inszakasztó volta ellenére is költői magaslatokba emelte e tevékenységet.

Nem volt könnyű feladata a Szekrényessy-uradalom földműveseinek sem, „*reggel 4 órakor (nyáron 2 órakor vagy ½3-kor) végigpengette az ébresztőt az azzal megbízott cseléd. A pengető, egy acéllemez volt, ami korábban eke-kormánydeszkául szolgált. Két óra hosszig tartott az almozás és az etetés-itatás. Hat órakor megkapták a parancsot, hogy melyik dűlőbe mennek dolgozni és mit csinálnak aznap. A béresek és kocsisok ekkor befogtak. Feleségeik átadták a tarisznyát, a reggelivel, ami többnyire egy szelet főtt cukorrépból (jobb esetben néhány szem kockacukorból) és egy kenyérdarabból állt. Ezt a reggelit vagy a kukoricamálét a fél órás reggeli szünetben ették meg (8–1/2 9 közt) ... délben egyórás szünet szakította meg a monoton munkát. Ekkor az állatokat etették-itatták, majd megehették a levest, amit az asszony hozott vagy kiküldött a gyerekekkel. Délután 5 órakor félórás uzsonnaidő volt. ... sötét volt már amikor visszaérkeztek. Először az állatokat kellett ellátni és csak 8–9 óra körül tölthettek el egy órát a család körében. Vacsoráztak, ellátták saját állataikat, és legtöbbször azt várták, hogy a környék elcsöndesedtével lophassanak ...*”⁷³

Az uradalmi cselédek ezen magatartására az elmúlt negyven esztendő szakirodalma olcsó ideológiai magyarázatot adott. Eszerint a lopás létjogosultsággal bíró, „osztályharcos” tevékenység. Az uradalmi cselédek némelykori nehéz helyzete ellenére is, úgy gondoljuk e tevékenység erőteljesen morális indíttatású, túlzott általánosítása pedig egyszerűen nem felel meg a valóságnak.

Meglétéről nem is ebbéli, sokkal inkább kultúrhistoriai vonatkozása miatt érdemes szót ejteni: „*A lopásra alkalmas időpontok többnyire az éjfél körüli órák voltak, amikor-*

ra elcsendesedett az ispán és a cselédek szállásainak környéke. Módszeresen, sokszor előkészítve és egymást lehetőleg nem zavarva végezték lopási ténykedéseiket a cselédek. Leleplező akciót főleg az ispán szervezett, mivel az ő „szerzési” érdekeit is sértette a cselédek lopása. Volt egy bizalmi embere, aki egy alkalommal el is kapta a falu kondásának a kezét, amint az előre meglazított deszka résén benyúlókálva félmarokkal szedte ki a szecskát az oldalára erősített kis szütyőbe. Az ijedségen és hírbe esésen kívül nem történt semmi, mert a kondás el tudott szaladni, de az imából káromkodásba átcsapó megrökönyödött kifejezéseit jóízűen emlegették a cselédek hosszú ideig: „Oh Uram Isten segíts! ... ez mindjárt leharapja a kezemet is.” – kiáltotta a kondás.⁷⁴

Más alkalommal az ispán bizalmasa került hasonló kényelmetlen helyzetbe: „Éppen akkor jött haza menyecskézésből az ispán, amikor megbízottja szecskával telt szütyőjével indult volna haza. „Hát maga is lop?” – rivallt rá az ispán. Erre a megszeppent ember a közzájon forgó szólásmondást hadarta el válaszul: „A pap az oltárról az ispán a magtárból, meg aztán nekem is élnem kell!”⁷⁵

Szekrényessy uradalom cselédei, készpénz mellett átlagosan, a következő évi juttatásokat kapták: 12 kg zsírszalonna, 4 mázsa búza, 8 mázsa rozs, 2 mázsa árpa, 10 kg só, 4 köbméter fa, később 16 mázsa szén. A nagyságos úr használatra családonként átengedett 1200 négyszögöl szántót és 100 négyszögöl konyhakertet.

Meg volt engedve, hogy saját malacot hat hónapig, tehenét pedig mindvégig az uradalmi legelőn etesse. Tehéntartás helyett esetenként napi két liter tejet kapott a cseléd.

Később, liba kivételével szabadon tarthatta uradalmi takarmányon baromfijait. Mindezekért cserébe évi tizenkét nap ingyenmunkával tartozott, mely főként vasárnapokon lucerna- és szénakaszálásból állt.

SZALON HÖLGYEK, URAK

A gazdálkodás gondjaitól kevésbé függő Szekrényessy nagyságos úr sokkal inkább élhetett a közügyeknek és családjának.

Eredeti vidám ember volt „... sok szimpatikus vonással”.⁷⁶ Könnyen tudott kapcsolatot teremteni, mindig jól megtalálta a hangot az emberekkel, kik ha megismerték, hamar megszerették. „Állandóan ragyogó jókedve, tréfálkozó hajlama, szellemes ötletei felderítették a házat ... a vármegyében igen népszerű ember volt.”⁷⁷

Kedélyes tréfálkozásai miatt különösen kedvelt volt az apróságok körében, hisz „... kitűnően tudott a gyerekekkel bánni”.⁷⁸ Nyaranta gyerekzsivajtól volt hangos a Szekrényessy-park, melyre Bárczay Róza ekként emlékezik: „A kertje a Bódva partján feküdt és délutánonként sokszor elvitt minket csolnakázni Árpád bácsi... A házon torony is volt, ahová vas csigalépcső vezetett föl. Nagy élmény volt számunkra ezen a lépcsőn fölrohanni és a toronyból szétnézni... Azonkívül mindenféle történettel mulattatott minket.”⁷⁹

Nagy mesélő hírében állt, s eleven fantáziájának köszönhetően mindenből tréfát faragott. Így nevezte el a miskolci vörös templom közelében működő Nemes Árpád patikust, „vazelin sógornak”,⁸⁰ az ugyancsak Miskolcon működő Trill ház béli cukrászdát „Három nyúl cukrászdának”⁸¹ (Tri haas). A környéken működő méhészeket kaptárfosztogatóisairól gyermeknyelven csak „síkkasztó méhészeknek”⁸² titulálta.

Előfordult, hogy a Bárczay gyerekeket kisebb kirándulás címén megutaztatta: „Szekrényessy Árpád bácsi ... kis hajtókocsiján elvitt minket a Sajószentpéter határában lévő Kopaszföld-Duzsnok korcsmájába. Ott egy spriccert rendelt nekünk ...”.⁸³ A borsodi

kastélynál átélt élményekre az egykori szereplők hetven-nyolcvan esztendő elmúltával is egyként emlékeztek: „... nagyon szép és jó multság volt”.⁸⁴

Székrenyessy Árpád és Lossonczy Albina házasságában két eltérő személyiség, két külön világ találkozott össze. Árpád a harsány életigenlő bohémság, míg Albina a zsörtölődő, kényeskedő szárazság példaképe.

A szemtanú Császár Ernő Albinát ekként jellemezte: „*Gyöngye volt testben és lélekben egyaránt. Élete utolsó tíz esztendejét ágyban fekve töltötte, bár nem volt semmi baja, ott cigerettázott, pasziánszozott, olvasgatott reggeltől estig, ott fogadta látogatóit.*”⁸⁵ Közülük is gyakorta fogadta Árpád másod-unokatestvérét, Császárné, Pikéthy Etelkát (Pikéthy Gusztáv honvédtábornok rokonát), akit „... bizalmasává tett, neki öntötte ki panaszait Árpád bácsira, akivel egyébként nem élt rosszul”.⁸⁶

Közös gyermekük, Székrenyessy Albina (1881–1885) halálát követően, fokozottabban éltek együtt a Bódva-völgyi nemességgel. Élénk társadalmi életükre enged következtetni az udvarházban rendszeresen megforduló számos rokon, barát és ismerős.

A Székrenyessy-kastély állandó vendége volt Sajószentpéterről az agg **Lossonczy II. Károly** (1802–1888), egykori főszolgabíró (Árpád apósa), valamint **Lossonczy Jenő** (1831–?) feleségével, **bárczai Bárczay Irénnel** és lányukkal **Jennyvel** (1866–1904), kinek veje **csikszezsimoni Lakatos Géza**, a későbbi miniszterelnök volt.

Lakatos Géza, Székrenyessy Árpádhoz hasonlóan kitűnő zongorajátékos hírében állt, s annak halála után gyakorta játszott az elárvult zongorán: „*Délután itt volt ... Lakatos Géza ... átmentünk Berta néniékhez. Ott Géza és Ambrózy Margit néni föl váltva zongoráztak. Mind a kettő nagyon jól játszik...*”⁸⁷

Elmaradhatatlan rokoni látogató volt a fent említett Lossonczy Károly és elragadó felesége **vajai Vay Leonie**. Károly veszte az lett, hogy vajai Vay Gyula és gróf Vay Ida leányát vette feleségül, ki szépsége mellett előkelősködő hajlamát is örökölte anyjától.

Lossonczyné hihetetlenül szórta a pénzt, melyet a sajószentpéteri birtok, még jó termésű évben sem bírt. A férj, hogy felesége luxusigényeit fedezze, folyamatosan kölcsönt vett fel Jenő bátyjától. A hitelek végül a birtok „betáblázásához” vezettek, minek következtében az Jenőre szállt át.

Károly, hogy bánatát enyhítse, inni kezdett. Mint a bábolnai magyar királyi gazdaság igazgatója nem egy esetben kínos helyzetbe került. Egy ízben figyelmeztetés ellenére a vizitációba érkező miniszteri bizottság előtt dülöngélt részegen.

Tamás (1871–1904) nevű fia, szintén sokat játszott nagybátyjával, Székrenyessy Árpáddal. Őt a család katonának szánta, már tízesztendősen katonai iskolába járt. Később a csehországi Merisosztrau katonai akadémiáját végezte, s hadnagyként került Bécsbe, az első huszárezredbe.

Fellobbanó vérének nem tudott parancsolni, s fiatalon szifilisz lett, melyből nehezen ugyan, de kigyógyult. Harasztosi Horváth Aurél, királyi testőr révén ismerte meg annak lánytestvérét, Constance-t (1878–1974), kinek atyjától, a dévai főügyésztől megkérte a lány kezét, s 1899-ben nőül is vette.

Mivel a katonai pálya nem nyújtott elegendő megélhetést, iszonyú erőfeszítések árán, újra megtanult magyarul. Beiratkozott a Tavaszmező utcai gimnáziumba, s vele párhuzamosan, ún. „piros indexszel” a budapesti jogi egyetemen kezdte meg tanulmányait.

Emellett, hogy családját eltartsa, az Andrássy úti MÁV igazgatóságon, mint titkár dolgozott. Ez idő alatt születik két fia, Antal (1900–1921) és Tamás (1904–).

Doktorandusként nem bírva a roppant megterhelést, megbomlott elmével vitték el kéthónapos fia mellől. Zokogó feleségének csak annyit tudott mondani: „*itt hagylak két gyerekkel*”.⁸⁸ 1904. október 20-án halt meg.

Két fia rendszeresen Sajószentpéteren és Borsodon tölti a nyarakat, Szekrényessy Árpád vendégszeretetét élvezve.

Az idősebb fiú, **Antal** 1921. október 5-én, szigorló építészként, a „Rongyos Gárda” tagjaként Sopron védelmében osztrák csendőrgolyótól halt hősi halált. Ő azon magyar hősök egyike, kiknek helytállása eredményeként maradhatott Sopron magyar város.

Lossonczy II. Tamás (1904) – ki e sorok írójában egyetlen élő rokonát tiszteli – családi elvárásként, 1922-ben a jogi karra iratkozott be, de egy esztendő elmúltával a Képzőművészeti Főiskola növendéke lett. Vaszary János tanítványaként végzett s tett franciaországi és hollandiai tanulmányutat. Barátságot kötött Piet Mondriannal, – a holland absztrakt festészet atyjával – mely kapcsolat meghatározta későbbi pályáját.

Itthon 1929–31 között az Iparművészeti Főiskolán belsőépítészetet tanult, Kaesz Gyula növendékeként. Bekapcsolódott a legradikálisabb festészeti irányzatokba. Korai nonfiguratív műveinek lelkes hívéül szegődött Kassák Lajos, Kállai Ernő és Hamvas Béla. Művészeti hitvallását 1996. szeptember 6-án, e sorok írójának ekként foglalta össze: „*Egy kép a szeretet megnyilvánulása!*”

Anyja tiltakozása ellenére 1931-ben – a második világháború kirobbanásának évében – feleségül vette Schwartz Ibolya (1906–1992) zsidó származású lányt. A feleség három testvére közül két húga koncentrációs táborban vesztette életét. Fiútestvére, Tivadar pedig még a zsidóüldözések előtt Sorosra magyarosította nevét.

Soros Tivadar jogászként működött. Két fia született, Pál (1926) és György (1930), kit jelenleg a világ egyik legvagyonosabb embereként tartanak számon. Mielőtt az országot elhagyta, Lossonczynétól vett angol nyelvleckéket.

A Szekrényessy-birtokon egykor önfeledten játszó Lossonczy II. Tamás számára meglehetősen göröngyös út vezetett a sikerig.

1954-ben kizárták a Magyar Képzőművészek Szövetségéből, 1957–68-ig iparis-kolai rajztanár. Az 1970-es évektől mind gyakrabban rendezhetett kiállítást. Előbb Erdemes, majd 1994-től Kossuth-díjas művész. Túl a kilencvenedik életévén készítette el Róma város egyik metrómegállójának nagyszabású mozaikját (2x14 méter).

A Szekrényessy udvarház úri összejöveteleinek tagja volt még **Lossonczy III. Károly** (1838–1949) **Dezső** (1875–1916) nevű fia, ki gazdasági intézeti tanárként kereste kenyerét, s felesége **Kossuth Gizella** (1878–1949).

A Bódva-völgyi nemesség egyik társaséleti centruma tehát – Szekrényessy Árpád integráló személyiségének köszönhetően – hosszú időn át a borsodi Szekrényessy „kastély” volt.

Idejárt Boldváról **örgróf Pallavichini Adolf** és felesége **bárcai Bárczay Anna**, a másik Pallavichini fiú a vatikáni udvarban játszott jelentősebb szerepet.

A boldvai kastélyban az 1910-es évek folyamán élt még **Bárczay Vera**, – ki a háztartást vezette – Teréz, – ki rengeteget utazott – és **Mária** (Mickó) ill. **Bárczay Anna** féltestvére – Szepessy Kálmán – kiről ismerős úri körökben, diszkrétén az a hír járta, hogy gyengéd érzelmekkel viseltetik saját neme iránt. Egzotikus szép üvegháza volt, melyben az évente egyszer virágzó kaktusz kuriózumnak számított. Pallavichiniékhez járt még br. **Vécsey Alfonz** (Tomi), ki az úri konvenciókhoz kevésbé igazodva szeretett csúnyán beszélni.

A „mindennapos” látogatók közé volt sorolható **Polonkay András** (Pami bácsi) bécsi gárdatiszt, **Ferenc József** testőre, ki az első világháború idején ezredesi rangban ment nyugdíjba. Felesége **Fábián Anna** (Anci néni), előkelő aradi családból származott. Atyja közjogi pályán működött, tekintélyes birtokuk volt az Arad külterületi részén levő Angyalföldön. Félárva leányként nőtt föl, hisz anyja az ő születésekor halt meg. A

szendrőládi elegáns kastélyban velük élt Polonkay András anyja, Augusztá néni, ki unoka híján, mégis kitűnően értett a gyerekek nyelvén.

Szendrőlád határából, az ún. Gabriellánumból jártak át Borsodra a nyarakat itt töltő Kubikék.

A családfő **Kubik Béla** borsodi főispán volt, ki civilben mérnökként tevékenykedett, többek között tervezte a Fiumei Karszt vasutat és a mezőcsáti vasutat. Első felesége horai Horánszky Emília, kitől három leánya: Emília (1887), Marianna (1891) és Katalin (1897) születtek.

Második felségét, **nádudvari Bónis Saroltát** tartós özvegyiség után vette nőül. Bónis Sárka – korábban Putnoky Domonkosné – hírhedten előnytelen külsővel rendelkezett. Egy ízben, mikor a dúsgazdag erdélyi földbirtokos férjével, Putnoky urammal a pesti Pannónia Szálló éttermében tartózkodott, egy tapintatlan ifjú az asszonyra pillantva így kiáltott fel: „*Az angyalát, de csúnya!*”⁸⁹ Az inzultust szóváltás, majd elégtétel követte, melynek során a gáláns férj lőtt sebbel, holtan rogyott a városerdő fűvére.

A két özvegyember frigyéből újabb Kubik lányok születtek, szám szerint hat: Ágnes (1905), Ilona (1906), Sarolta, Jolán, Anna és Gizella.

A Gabriellánumban csupán egy nyári lakkkal rendelkeztek. Igazából a Mezőkeresztes melletti Zöldhalompusztán éltek. A polgári eredetű Kubik familia itteni birtokát az atya, Kubik Endre vásárolta. Mérnök lévén tervszerűen alakította ki az új lakóhelyet. Szép verandás házat emeltetett, s a tartós berendezkedés okán a vizes, lapályos vidék enyhe magaslatán jelölte ki a családi temető helyét.

1927–28 körül, mikor Kubik Endre, Gyula nevű fia meghalt, a kertész Csík Józsi az orgonabokor eltávolításakor csákányával kettészelte a világhírűvé vált, zöldhalompusztai fejedelmi aranyszarvast.

Ugyancsak a Szekrényessy-udvarház válogatott társaságához tartozott Boldváról a rokon **Szathmáry-Király** familia, s Szendrőből **gróf Csákyék**.

Nemcsak a közelség és rokonság okán voltak mindennaposak Balajtról, **Ragályiék** és **Koósék** sem. Balajton Ragályi Tamás fivérének, Józsefnek volt birtoka, ki – Ragályi Ábrahámon keresztül – unokájára hagyta azt. **Ragályi Béla**, a finkei **Miklós Ilonát** vén nőül, Szekrényessy Árpád szívesen látott rokona lett.

E házasságból egyetlen leány, **Ragályi Ilona** született, ki lévai **Koós József** felesége lett.

Koóséknál három fiú, **József, Elemér** (Mícu) és **Béla** (1908–1997) látott napvilágot. Közülük az utóbbi – e sorok írójának személyes ismerőse – miskolci főszolgabíró, s kitűnő vadász hírében állt. Gyermekkorának meghatározó személyisége volt Szekrényessy Árpád.

1938-ban nősült, felesége Semsey Ilona, kinek nagyanyja Purgly Janka, Horthy Miklósné Purgly Mária testvére. Ennek köszönhetően az esküvőjükön részt vett ifj. Horthy Miklós is.

A kommunizmus idején lévai Koós Béla, mint politikailag megbízhatatlan egyén, liftszerelőként kereste kenyerét.

Ugyancsak Balajton élt Koósné **Ragályi Ilona** öccse, **Miklós** (1881–1955), kinek feleségétől, Kirste Máriától született **Róza** (Dódi) nevű lánya, ki e sorok írójának ugyancsak meleg szavakkal méltatta Szekrényessy Árpádot. Balajton a kastély mellett gondozott teniszpálya működött, s rendszeresen itt tartották az Ilona ill. később a Róza-napokat.

A Szekrényessy-birtokosság vége felé támadt fel újra a hajdan szebb napokat látott finkei Miklós-kastély. A **Miklósok** szívesen látott vendégek voltak a Szekrényessy-udvarházban. Elköltözvén e vidékről kastélyuk egy zsidó bérlő gabonaraktáraként romoso-

dott (nevezetesen két tornyát lebontva, anyagából magtárat emelt). A trianoni békediktátum után dr. **Gömör Vilmos** vette meg a birtokot, s vele az épületet, melyet kitűnő kultúrérzékkel alakított át.

Gömör Vilmos, ki nagy tisztelője volt a Szekrényessy családnak, 1920 előtt Gálszécsen működött, bíróként. A cseh intervenció után Miskolcon kapott állást és ennek közelében szerzett birtokot. Rövidesen Budapestre került a minisztériumba, így Fejér megyében, Aba községben vásárolt birtokot, melyet bérbe adott. Borsod megyébe helyezik, mint törvényszéki tanácselnököt, hol fő feladata a birtokrendezési ügyek irányítása. Ekkor vásárolja meg a finkei uradalmat, majd kéri nyugdíjaztatását. Kiváló jogászról lévén szó – a miniszter csak nehezen teljesíti kérését.

A birtok leányára, **Gömör Ellára** (1915–2000) száll, ki beházasodván a Benczúr családba, Benczúr Gyula neves festőnk oldalági rokonságába került.

Árpád udvarházának rendszeres rokoni látogatói közé tartozott még a világotutató és első Balaton-átúszó báty, **Szekrényessy Kálmán** (1846–1923). Az országos és nemzetközi hírnévvel rendelkező férfiú, borsodi látogatásakor valóságos vendégjárás kerekedett.

Mindenki látni és hallani szerette volna a nagy kalandor – Garibbaldi egykori katonájának – históriáit, miként küzdött 1866-ban a legendás custozzai csatában, hol több mint tizenhatezren vesztették életüket. A francia–porosz háborúról, hol téli éjszakai roham után „... a brandenburgi vértés ezred rohamra vitte zászlóját”.⁹⁰ Spanyol és török-földi küzdelmeiről, hol Plevnának déli sáncerődje közvetlen közelében „légbeszállt”. Órák hosszát tudott lebilincselően mesélni a perzsa sah vendégszereteten át a Szezi-csatorna, Gibraltári szoros, Bódeni tó átúszásának élményéről. Magával ragadó előadással ismertette a két általa készített léghajót vagy olvasta fel legújabb regényét, versét, szindarabját, miközben újabb és újabb előfizetőket szerzett saját politikai és sport vonatkozású lapjainak.

Kálmánnál gyakoribb vendége volt az udvarháznak a fiatalabb báty, **Szekrényessy Lajos** (1847–1909), ki **tolcsvai Mezőssy Margitot** nőül véve, hol Miskolcon, hol Budapesten, hol pedig Bécsben élt.

Asküvőjük kerek öt hónappal korábban (1875. január 7.) volt Árpádékénál, a miskolci református ekléziában, méltóságos Szathmáry Király Pál és tekintetes Kun József tanú jelenlétében. Szekrényessy Árpád és felesége lett bátyja 1877-ben született Ernő nevű fiának keresztszüelője. Lajos anyósa, Tolcsvay Nagy Antónia (e családból származik később Tolcsvay N. László és Béla beat-zenész).

Szekrényessy Lajos 412-es hrsz. alatt szép ingatlannal rendelkezett Miskolcon, melyet 1891-ben átruházott feleségére, kitől 1893-ban elvált. E családhoz tartozott még Mezőssy László (1812–1893) híres borász, valamint Mezőssy Béla (1870–1939) földművelésügyi miniszter. Unokája, Pap-Ragány Livia, utóbb Baross Józsefnéként, bellusi Baross Gábor 1848–1892) „vasminiszter” rokona lett.

URI MULATSÁGOK

Ezek az előkelő hölgyek és urak alkották tehát hajdan a Szekrényessy-udvarház törzsközönségét.

Minden évben nyár közepén a környék birtokosait kerti mulatsággal összekötött összejövetelel látták vendégül, de nemcsak ezen alkalmakkor, hanem Berta- és Margitnapokon, reggelig tartó házibálok, szüretrek stb. idején is.

Ilyenkor a belső park ősfái alatt, a szökőkút csobogó vize mellett, szépen terített asztaloknál folyt a diskurzus, melyet rendszerint délutáni **házihangverseny** követett. Ilyenkor „... *Székrenyessy Árpád bácsi zongorázott és Szomjas Lulu énekelt, szomorú a nyárfaerdő*”.⁹¹ Rendszerint Székrenyessy Árpád sógornője, a szentpéteri birtokos Lossonczy Károlyné vajai Vay Leonie játszotta még Shopen kis menüettjeit.

A hölgyek külön társaságot alkotva, előszeretettel beszélgettek Goethe lírájáról, megbízható cselédekről, vasárnapi prédikációkról, s a legújabb bécsi és pesti divatról.

Nagy mulatságszamba ment, ugyancsak nyaranta a **fürdőzés**. A külső park ősfái alatt, meredek partoldalon lépcső vezetett le, a csendes sodrású Bódvához. Itt külön, mindig friss homokkal felszórt, egyenesre planírozott partszakasz kínált kitűnő lehetőséget a fürdésre és csónakkikötésre. Szép formájú egypárevezős csónakból kettő szolgált a háziakat.

Jó időben a környék rokon gyerekei mindennaposak voltak itt, „... *délelőttönként eljártunk a Székrenyessyék kertjébe a Bódvába fürödni ... szerettünk a vízben lubickolni*”.⁹²

A homokos parton csinos kis fa fürdőkabin szolgált átöltözési helyül. A régi szokásoknak megfelelően az úri közönség diszkrétén kezelte a fürdőzést. A kastély felőli partszakaszt a hölgyek, míg a Bódva másik felén lévő az urak használták. „*Margit nagysága*” idejében a cselédség használhatta a férfiszakaszt.

Árpád maga is szívesen úszott – különösen Kálmán bátyja otlétekor – ódivatú csikos vállpántos fürdődresszében.

Egy ilyen önfeledt fürdőzés alkalmával Ragályi Róza (Dódi néni) kis híján belefulladt a megáradt Bódvába, vőlegénye, Horváth Márk mentette ki.

A gyerekek számára a társasági összejövetelek legkedveltebb része a nyári fürdözések után a befagyott Bódván való **korcsolyázás**: „Berta néni nekünk adta az összes régi korcsolyáját. Ezeket mind kivittük a Bódva jegére és osztogattuk a körénk seregülő falusi gyerekeknek. Némelyiknek csak fél pár jutott, némelyiknek egész, úgy vonultunk végig a Bódván.”⁹³

Ugyancsak kedvelt mulatságszamba ment a Székrenyessy birtok erdejében a **számóházás**. Ezt engedéllyel falusi lakosok is megtehették, ha a nagyságos úr engedélyezte, s a számtartó által nevük felvételét egy szigorú nagy könyvbe.

A felnőtt közönség egyik legönfeledtebb mulatsága a kis- és nagyvadra menő **vadászat**. A tavasz megjelentével az urak szívesen jártak szalonkalesre, télen pedig nagyvadra.

A Székrenyessy leszármazott, s az udvarház örököse Bizell Margit (1879–1943), 1894. januári feljegyzése hűen szemlélteti az egykori vadászatok eseményeit: „*Ma korán, fél hatkor keltem fel, a hold még süttött. Kissé ügyetlen cselédnek segítettem mindent elkészíteni ... az urak sebtiben megreggeliztek, aztán rendbe szedték fegyvereiket. Az udvarban addig 140 hajtó várt. Miután Papa (ti. Bizell Gyula) őket csoportokba elosztotta és rendeléseiket elvégezte elindultak ... Nagyon tiszta szép idő volt. 4 ember később Mamától (ti. Székrenyessy Margit, 1854–1932) gondosan bepakolt hideg pecsenyét, sodart, pogácsát és bort, a hajtóknak meg pálinkát vitt el. Mi addig lassan készültünk az ebédhez, mely 6 órakor lesz. Az erdőből nemsokára 2 ember, 3 nyulat és egy rókát majd aztán 2 nyulat és 2 rókát hozott haza. 7 hajtás volt összesen. Vaddisznó nyomokat sokat láttak, de puska elé egyet se tudtak hajtani. Egy őzet lőttek, de melyet még nem találtak meg. Este az urak haza jöttek. 6 órakor ebédeltünk. 12-en voltunk. Ebéd után a vendégszobában mindnyájan kártyáztak, azután Demeter kitűnő anekdotákat beszélt el. 11 órakor haza mentek.*”⁹⁴

Egy ilyen vadászatról hazatérőben érte baleset Szekrényessy Árpád sógorát, Lossonczy Jenőt. A Borsod irányából lovasszánon érkező úr, kocsisára hagyatkozva, meleg prémekbe burkolózva szendergett. A pálinkából többet ivott kocsis, a Sajó hídjához érve – lévén a híd felhajtójának csak egyik oldalán volt kerékvető – azt rossz irányból közelítette meg, s a szánt utasával együtt, a Sajó meredek mederszéléről a vízbe borította. Az elszenvedett sérüléseken túl, rövid időn belül tüdőgyulladás végzett az agg földesúrral.⁹⁵

Telente külön eseményszámba ment a **halászat**. A környékbeli gyereksereg nagy tetszése mellett zajlott ez a látványosság. A kastély alatt, a Bódván hosszú léket vágtak, melyen hálót eresztettek a vízbe. Egy csapat, nagy bottal felszerelkezett hajtó, hangos kurjongatások közepette, a jeget ütve zavarta a halakat a lék irányába. A gazdag halfogást fent a kastélyban rendszeresen fényes társasági együttléten, pazar halvacsorával ünnepezték meg Szekrényessyék.

Jelentős multságai voltak még a helyi nemességnek az időről időre megrendezésre kerülő miskolci **agarász-és lóversenyek**, mely utóbbi mindig a Sajó-parti szép, gyepek pályán került lebonyolításra.

A férfiak tiszte volt – miként Ragályi Tamás idejében – látogatni a **megyegyűléseket**, hova nejeik, s eladósorban lévő lányaik csak jelesebb alkalmakkor szegődtek kísérről. Ilyenek voltak a fő- és alispáni beiktatások.

Szekrényessy Árpád ez alkalmakkor fogatott be előkelő négylovas hintójába, melynek bársonyülésén kócsagtollas, prémes, ezüstpitykés díszmagyarjában feszített, Berta és Margit húga társaságában. Pazar látványt nyújtott a címeres díszhintó, amint a borsodi földúton, virágzó akácok sorfala között megindult Miskolc felé.

A Bódva-völgyi nemes rátartóságát mutatta, hogy a vasút korában – még ha egyébkor mindig azon utazott is – a megyegyűlésre saját úri fogatán hajtattott. Ősi divat ez, mint ahogy a gyűlés ezredéves sarkalatos jogaik szimbóluma, akként a családi címeres úri fogat, korlátozhatatlannak vélt nemesi szabadságuk jelképe.

Pompás látványt nyújtott a vármegyeháza előtt parádézó fogatok, hintók kaval-kádja, nemkülönb az ódon falak közé sereglett országos híru famíliák „karneválja”. Ilyenkor megelevenedett a feudalizmus. Az öreg padok közt vígan tereferelő, szegről-végről rokon családok fiai zsbongtak, míg a karzat mívesen faragott fakorlátja mögött ösanyáik ékszerével felékített anyák és hajadonok bájos csevegése, s legyező surrogása hallott. Éles csengő nyitotta meg az ülést, lelkes buzdító szavak méltatták a hazát, s a megyét, melyre zajos „Vivát!” felelt, s ugyancsak „Vivát” járt nemes Borsod vármegye új főispánjának.

Délután színházlátogatás, egynémely ismerősnél vizitáció, s este cigányzenés, pezsgős, parádés vacsora a Koronában, a nemesség elsőszámú szállójában. Azután estétől hajnalig tánc és tánc, mely időről időre sok úrileány és ifjú lelkében hagyott mély nyomokat.

Borsod kicsiny falu, a 19–20. század fordulóján mintegy ötszáz lelket számlált, lakosai dolgos parasztemberek, kiknek egyszerű házai részben a földvár lapos mészkő-fennsíkján húzódtak. Kultúrára nemigen volt módja adni. Jó ha évente néhányszor vándor színtársulat vetődött a környékre, de az is csupán a nagyobb Edelénybe, miként kó-sza mutatványosok is legfeljebb odáig merészkedtek.

Bárczayék dohánysimító helyiségében részint a Szekrényessy-domínium uradalmi cselédei játszottak egy-egy rögtönzött szindarabot.

A maroknyi falusi intelligencia kedvelt gyülekezési helye, kaszinója pedig az itteni zsidó boltos, Grünne asszonyság vegyeskereskedése volt. E kis létszámú polgári értelmiség köreihez tartozott – miként a feudalizmus századaiban – a tanító, jegyző, bíró,

uradalmi nevelő, s a pap – lévén orvos nem lakott helyben. E szűk körhöz tartozó fiatalság örök problémája már ekkor is a párválasztás.

Így volt ez az 1910-es évek elején, mikor nagy rivalizálás támadt a Bárczay gyerekek tanítónője, Lenke asszony, s a helyi tanító lánya, Fehérvári Ilonka között, a fiatal Kovács segédjegyző kegyeiért. Nagyon is emberi élethelyzet, s mint ahogy a szerelem nem ismer lehetetlent, mind Lenke, mind Ilonka kisasszony igyekezett minél többet korozni a falu utcáján. Még a tavaszi esőktől felázott út sem jelentett akadályt, a sárba fektetett pallón könnyű napernyővel egyensúlyozva igyekeztek eljutni Grünne boltjáig.⁹⁶

E kispolgári egzisztenciával a Bódva-völgyi nemesség nem tartott fenn társas kapcsolatot. Tisztelet és távolságtartás, így jellemezhetnénk viszonyukat. E körből a birtokosok számára legszalonképebb a lelkész volt, mint Isten szolgálja.

Az egymással érintkező birtokos réteg képezte a társas életet, mely sokszor komoly kulturális tartalma ellenére is belterjes és provinciális maradt. Valamennyi nemesi család vágyott egyfajta magasabb kulturális életterre – ha másért nem gyermekei neveltetése okán –, mint amelyet a Bódva-völgy, Miskolc vagy akár Kassa nyújtani tudott.

Szekrényessyék még inkább vágytak nagyvárosi kultúrmilióre, hisz valamennyien felnőttként kerültek ide a fővárosból. Árpád vidéki birtokos léte ellenére, mindvégig megmaradt (fő)városi embernek. Otthonosan mozgott nagyvilági körökben, járt kaszinóba, operába. Nem úgy, mint sok tősgyökeres vármegyei prediális, ki feszegetve rendelt a Pannónia éttermében, s szmoking helyett szívesebben húzott volna magára zsinóros dolmányt, s szivar helyett szítt volna cseresznyeszár pipát.

Árpád és neje, Lossonczy Albina, gazdag emberek lévén, gyakran tartózkodtak a császárvárosban, Bécsben. Ily alkalmakkor a család találkozóhelye Árpád unokatestvére, Szekrényessy Kornél (1841–1883) mérnök és felesége Wandl Irma tulajdonában lévő szállóban volt, melyről a kislány Bizell Margit így emlékezik: „...*Wandl fogadóba szálltunk. Árpád bácsit és Albine nénit ott találtuk.*”⁹⁷

Bécs eleven kulturális életével vonzotta Árpádékat. Valahányszor ott jártak ellátogattak a Burgh Theater előadásaira. Ez idő tájt aratta itt sikereit Árpád unokahúga, Szekrényessy Gizella (1881–1920) az operaműfajban. Mint Wagner-énekesnő, kasszadarabja a „Bolygó hollandi” Zentája volt.⁹⁸

Bécsből a gyermekszerető Árpád rendszerint valamennyi unokaöccsének, húgának ajándékkal kedveskedett: „...*Árpád bácsi mindegyik testvéremnek vett, és küldött ajándékokat.*”⁹⁹

Bécsből hol együtt, hol külön Budapestre mentek, folytatva a rokoni látogatások sorát. Ily alkalmakkor szállást Szekrényessy Lajos elegáns budai lakásában vettek, hol testvéri szeretettel gondoskodtak róluk.

Fentlétük idejét igyekeztek minél több kulturális programmal változatossá tenni. „... *Árpád bácsi, Lajos bácsi (Szekrényessy) és mi megvacsoráltunk, azután Árpád és Lajos bácsi Orfeumba mentek.*”¹⁰⁰

Az Orfeum, mint zenés mulatóhely kedvelt szórakozási centrum volt a 19. század végi Budapestben, mely látványos, vidám és könnyed produkcióival hívogatta a vidéki dzsentrit: „*Anna, Lajos és Árpád bácsival vitorlázni ment. Hazajövetelüknél mondotta Árpád bácsi, hogy minket (ti. Bizell Margitot és Szekrényessy Annát) elvisz az Orfeumba. ... Egy jó asztalt kaptunk. Nagyon szép volt: „Fárao felesége”, aztán „Miss ophélia”, aztán „Némajáték”, aztán „Rasden bárónő”, aztán „Barisson testvérek”, aztán „John és Jagux” aztán egy „Szerpentin táncosnő”. Anna meg én fagyajtót ettünk. Pause közt megnéztük a helységeket. Nagyon herczigek voltak ... a némajátékban, melyet csupa akrobata játszott rémítő sokat nevettem ... A szerpentin táncosnőnél kioltották az*

összes lámpákat és csak a színpalak körül lett a színpad folyton másszínű üveglámpások által megvilágítva.”¹⁰¹

Abban az esetben, ha Szekrényessy Árpád és neje, Albina külön érkeztek Budapestre, a kényes, könnyen sértődő nagyasszonyt illő ceremóniával és pátoosszal fogadták: „Bécsből Albine néni csak vasárnap jön ... Ma reggel Árpád bácsi elutazott Albine néni elé, Berta néni pedig elutazott Nyáregyházára, az öreg Ragályi temetésére. Anna, Albine néni számára rózsát vett ... Lajos bácsi, Galop (főhadnagy) és (Máriássy) Tivadar, Albine néni elé mentek ki, a Bombatéren érkezett meg a bécsi hajóval. Anna meg én pedig díszbe csaptuk magunkat. Én fehérbe, Anna rózsaszínbe. 8-ra itt voltak. A szalonba ültek le. Árpád bácsi zongorázott. 9-kor vacsoráztunk. Csak vacsora után jött Berta néni haza. Mi 11 órakor mentünk aludni. Albine néni hozott Annának és nekem egy kis gránát brochet.”¹⁰²

A borsodiak, ha teheték együtt szerveztek különféle programokat, melyet a rokonni, baráti látogatásokon túl, kisebb kirándulásokkal, rendezvényekkel stb. igyekeztek színesebbé tenni.

„Ma este mindnyájan, azaz Berta és Albine néni és Árpád bácsi színházba mentek és délután pedig, ... kint voltak a Margit szigeten.”¹⁰³ Ez utóbbi helyszín már csak azért is kedvelt tartózkodási helye volt a Szekrényessy család tagjainak, mert hajdanán atyjuk egyedüli bérleménye volt, s mint ilyen valamennyi Szekrényessy gyerek kizárólagos játszóhelye.

1894-ben meghalt az agg Kossuth, az egész ország megrendült izgalommal fogadta a hírt, melybe némelyek a 48-as eszmék halálát látták. Aki csak tehetette a fővárosba jött a temetés idejére. A végtisztesség előtt két nappal hozták haza Kossuth holttestét, melyről Bizell Margit a szemtanú hitelességével ír: „Délután mindnyájan elmentünk. A 2 cseléd együtt, Lajos bácsi meg én együtt. Tudniillik ma hozzák be Kossuth Lajost Pestre. Én Lajos bácsi iroda ablakából néztem, onnan nagyon jól lehetett látni. Az összes utcák, melyeken áthozták bevoltak feketével vonva. Igazán csak még Istent lehet így ünnepegni, mint a Pestiek Kossuthot. A menet szép volt. Persze minden fekete. A feleségét és leányát is behozták. A sok koszorú, a deputációk, az öreg honvédek és a közeli rokonok fekete kocsi, a temédek sok nép, az a meghatottság, ez mind szép kép volt.”¹⁰⁴

A temetés előtti nap Szekrényessy Berta – ki ekkor már egy idő óta Borsodon élt – jelezte jövetelét. „Este Berta néni megérkezett, Bárczay László és Lajossal, kik szintén a temetésre jöttek. Lászlót már Borsodról ismerem.”¹⁰⁵

Végül, 1894. április 1-jén érkezett el a temetés napja: „Ma nagy napra ébredt Magyarország. Kossuth Lajos temetése lesz ma. ... Mi Berta néni, én és a 2 Bárczay meg elmentünk helyet keresni. Találtunk is az Erzsébet körüti nagy tribünön. Egy jegy 3 fr volt. Pedig 12.-ik sor. Roppant drága. De jól láttunk mindent. A temetés gyönyörű volt és megható. A koporsó előtt a zászlókat meghajtották és az összes kalapokat levették.”¹⁰⁶

AZ UTOLSÓ NAGYSÁGOS ÚR

Szekrényessy Árpád, ha nem a két főváros valamelyikében múlatta az időt – ha már a pénzt nem: „...nem ivott, kártyázott és nem szórta a pénzt”¹⁰⁷ – akkor többnyire hivatalos ügyeivel foglalkozott. Ilyen pedig akadt bőven.

1886-tól gazdasági tudósítói megbízást töltött be. Ez nagy szaktudást igénylő, bizalmi feladatnak számított. Tevékenysége kiterjedt az árak és bérek, valamint a munkaerő-szükséglet változásainak figyelemmel kísérésére, melyről rendszeresen referált a Földművelésügyi Minisztérium felé.¹⁰⁸

1895-ben Rettig Fülöp, Bíró Géza és Frankl Artúr mellett **felügyelő bizottsági tag** volt a Magyar Királyi Államvasutak által üzemben tartott **Bódva-völgyi helyi-érdekű vasútnál**.¹⁰⁹

1896-ban, az 1882. Évi XX. Tc. alapján Borsodvármegye részéről őt delegálták, mint **közgazdasági előadót**, a Ménesintézetek és ménetelek országos szervezetéhez.¹¹⁰ Emellett, mint **felügyelő bizottsági tag** 1908-tól már bizonyosan részt vett az **Országos Bérszántó Vállalat Rt.** munkájában,¹¹¹ miként 1912-ben a miskolci székhelyű **Tibolddaróci Szőlőtelep Rt. Igazgatóságában**.¹¹²

Aktív szerepet vállalt, egészen haláláig a **Borsodmegyei Egyesület közgazdasági előadójaként**. Ugyanakkor tagja volt **Borsodmegye törvényhatósági és közigazgatási bizottságának**.¹¹³ Rendszeres **cikkírója** a „**Borsodmegyei lapok**”-nak,¹¹⁴ s emellett jelentek meg írásai bátyja „**Sport**”¹¹⁵ lapjában is.

A jelentősebb megyei rendezvények elképzelhetetlenek voltak nélküle, mindenhol számítanak rá. Mikor II. Rákóczi Ferenc hamvait különvonattal Pestre vitték, amerre elhaladt, rögtönzött nemzeti ünnep keretében emlékeztek a nagy államférfiúra.

1906. október 28-án éjjel – mindössze huszonhárom nappal felesége halála után – a gyászvonat megállt Miskolcon, melynek méltó fogadására Szekrényessy Árpád részvételével, rendezőbizottság alakult „*a megye kiválóságaiból*”.¹¹⁶

Megegyei minisztériumi munkássága és általában a közpályán eltöltött évtizedes szereplése miatt 1909-ben az – I. Ferenc által 1816-ban alapított – Ausztriai Császári Vaskoronarend III. osztályát nyerte az uralkodótól.¹¹⁷ Megyei tekintélye ezt követően látványosan nőtt, nem késlekedtek a világi és egyházi gratulációk: „*Elnöklő lelkész üdvözölte szeretve tisztelt főgondnokunkat Nsg. Szekrényessy Árpád urat, abból az alkalmából, hogy őt Ő Felsege a Király sokoldalú munkásságáért a III. ik osztályú vaskoronarenddel tüntette ki, s kívánta neki, hogy ő ezen vaskoronarendet még sokáig viselhesse, erőben, egészségben kedves övéinek az örömeire, a haza s anyaszentegyházunk felvirágzására. – Főgondnok úr meghatottan mondott köszönetet az üdvözléséért.*”¹¹⁸

E kitüntetésére mindvégig büszke volt, testvérei pedig halála után felvésették szép fehérmárvány obeliszkjére.

1883-ban nyolc gyülekezeti taggal együtt a helyi egyház presbiterévé választják: „*...kik is az esküt letévén a presbiteri hivatal jogainak és kötelességeinek gyakorlatában megerősítettév.*”¹¹⁹

1889 ősztől haláláig viselte a borsodi református egyház **főgondnoki** tisztét, valamint a **felsőborsodi református egyházmegye tanácsbírói** méltóságát.¹²⁰ „*...néhai*

„Az utolsó nagyságos úr”
Szekrényessy Árpád 1909-ben
(Edelény Városi Könyvtár tulajdona)

Ragályi György elhunyt és feledhetetlen főgondnok helyére Szekrényessy Árpád úr választatott egyhangúlag főgondnokká ...”¹²¹

A vezetése alatt működő presbitérium szigorúan örködött a református község erkölcsi rendjén, különösen is nagy problémát jelentett ez idő tájt (1906!), hogy „a vadhá-zasság igen kezd terjedni”.¹²² A presbitérium eltökélte, a bűnösök megbüntetésével vet gátat a folyamat terjedésének: „...a felek meg lesznek idézve s ha az illetők a képviselő-testületi közgyűlés határozatának bizonyos idő alatt eleget nem tennének a községből le-endő kitiltásokat fogja kérni.”¹²³

Szekrényessy Árpád által készítettett borsodi református templom orgonája a Lossonczy- és Szekrényessy-címerrel (fotó a szerző: 1996.)

Árpád úr egy díszes orgonát ajándékozott, mintegy 3000 korona értékben egyházunknak, amely nagybecsű ajándékért elnöklő lelkész a maga részéről hálás köszönetét fejezi ki ... Egyházunk presbyteriuma ... Ngs. Szekrényessy Árpád főgondnok és presbyteri tag úr nevét nagybecsű kegyes ajándékáért jegyzőkönyvünkben törölhetetlen betűkkel örökíti meg.”¹²⁷ (3000 korona vásárlóértéke 1906-ban 1 kg finom aranyéval ért fel!)¹²⁸

Az orgonaház jobb szélén a Szekrényessy-, bal szélén pedig a Lossonczy-címer kvalitásos képe került elhelyezésre.

A hangszer hátsó részén – hol a karzat fa korlátja a gyülekezet felől egy ponton megszakad – mives ezüst betűkkel a következő vésett felírás olvasható: „Ezen orgonát Isten dicsőségére és az 1906. Évi X. hó 5.-én Istenben boldogult áldott jó felesége szül. losonczy Lossonczy Albine úrasszony emlékére készítette Szekrényessy Árpád főgondnok.”¹²⁹

Mint aktív gyülekezeti tag vesz részt a hitéletben. Hű sáfárként felajánlásaival gyakorta támogatta saját kálvinista egyházát: „...nagyságos Szekrényessy Árpád főgondnok úr ... öt éven keresztül évenként 50, összesen 250 koronát az egyház pénztárába ajándékképpen befizetni s azon felül a lelkész és tanító részére öt éven keresztül a szokásban levő bért is természetben kifizetni ... Felkéri azért a közgyűlés tagjait (ti. a lelkész) hogy az uraság igaz szívből eredő nemes ajánlatát elfogadni szíveskedjenek.”¹²⁴ Hogy példával járjon elől az „úrvacsorai szent jegyek megajánlására ... Ngs. Szekrényessy Árpád főgondnok úr volt kegyes 60 krt kenyérre adni ... vallásos buzgóságáért egyháztanácsunk szíves köszönetét nyilvánítja.”¹²⁵ 1893-ban arról értesülünk, hogy a felállítandó egyházi iskola javára kisebb részösszegként 30 forintot adományozott.¹²⁶ 1907-ben, a festett kazettás mennyezetű, késő barokk templom számára – az országos hírű, pécsi Angster céggel – szép neogótikus orgonát készítettett, saját költségen: „elnöklő lelkész jelenti, miszerint egyházunk buzgó főgondnoka és presbitériumunknak egyik tagja Ngs. Szekrényessy

A kegyes donátor, „Szekrényessy nagyságos úr éveken át járt fel a templomba orgonálni”,¹³⁰ ezzel új lendületet adva a gyülekezeti éneklésnek.

Az orgona, s rajta a két családi címer a templom csöndjében még azokban a zajos években is hirdette a Szekrényessyek birtokosságát, mikor néhány méterrel odébb a vár-domb alján már a Vörös Csillag Tsz sztahanovistái álmodtak egy „szebb” jövőt a letarolt udvarházban.

A folyton kényeskedő, hypochonder hajlamú Albina vélt betegségeivel volt elfoglalva. Talán ő maga sem hitte, hogy egyszer valóban megbetegedhet, s ez végzetes is lehet számára. 1906 őszének egyik hűvös éjjelén – némiképp meglepve övéit – Ragályi Tamás egyetlen lányunokája csendesen elszenderedett.¹³¹

Szekrényessy Árpádné temetésekor a falubeli lányok fehérbe öltöztek és fenyőfából font koszorút vittek a koporsó mellett két sorba. A ravatal a Szekrényessy-kastély udvarán lett felállítva, hova az üvegtetejű koporsóhoz néhány lépcsőn fellépve lehetett feljutni.¹³² A „halottnézés” Borsodban mind a mai napig szokásban van.

Feketével vont gyászfogattal vitték Sajószentpéterre, a Lossonczy-sírboltba örök nyugalomra helyezni, hol egyetlen gyermeke, az ötévesen elhunyt Szekrényessy Albina pihent.

Felesége halála után Árpád gyakrabban ellátogatott pesti, miskolci, soproni rokonaihoz. Ez utóbbi helyszín a báró Hauer rokonságot jelentette számára, kik közül br. Conrad-Hauer esküvői tanújával is szegődött.

Az özvegy férfi minden egyes útja fokozott érdeklődésre tarthatott számot, mely különösen is a vénasszonyok fantáziájára tett hatást. Így született a mesemonda, mely szerint Árpádnak törvénytelen fia fogant, ki utóbb a szendrőládi pap törvénytelen lányával házasodott össze.¹³³ Bárki is költötte, egy biztos, kerek történetre sikeredett.

Az idősödő, joviális földbirtokos – ki jó ideig Berta húgával lakott Borsodon – békés megelégedettségben múlatta napjait. A mindig elegáns, bőrkanapén szivarozó úr néha meglepő mutatványra szánta el magát.

A lovakat köztudomásúan kedvelő Szekrényessy Árpád, időnként cingár „vasgebe” nyergébe szállt, s a falusiak nagy ámulatától kísérve, elindult Edelény irányába. Övé volt a falu első biciklije.¹³⁴

Korának előrehaladtával némiképp egyszerűsödött társas élete. Át-átrándult Szendrőladra, Szentpéterre, Balajtra, hol mindenütt első dolga volt a zongoránál helyet foglalni.¹³⁵

Legfőbb tartózkodási helye – már pusztán a közelség okán is – a falu túlsó végében lakó rokon Bárczayék kúriája volt. „Szekrényessyék sokszor jöttek át hozzánk. Árpád bácsi délelőttönként bekocsizott Edelénybe a postára, visszafelé jövet benézett hozzánk és beadta a mi postánkat is. Délutánonként pedig ketten jöttek át Berta nénnivel teára. Mind a ketten nagyon szerettek beszélni és mi érdeklődéssel hallgattuk a régi történeteiket. A karácsony és szilveszter este pedig sohasem lehetett volna meg

Szekrényessy Berta 1870-ben
(Bp., a szerző tulajdona)

nélkülük. Délután már teára jöttek, azután megvolt a karácsonyfagyújtás, a kapott játékokkal Árpád bácsi egész vacsoráig játszott velünk. Szilveszter estéjén vacsorára jöttek, vacsora után pedig tombolán sorsoltunk ki mindenféle apróságot. Az éjjelt is megvártuk együtt, azután meggyújtották a kis lámpásukat és útra keltek a falun keresztül.”¹³⁶

Idős korában nyári programjai közé tartozott – ugyancsak Bárczayéknál – az ifjúság számára rendezett mulatságon való részvétel. „A kertben volt tenispálya is. Ott rendezték a ... tenisz-zsúrokat nyaranként, minden csütörtökön. Ezekre rendszeresen eljöttek ... a Borsod falu másik végén lakó Szekrényessyék.”¹³⁷

Árpád mindvégig jó fizikummal rendelkezett. Közel a hetvenhez, rendszeresen lovagolt, utazott, vadászott és kerékpározott, s ha csak tehette kikocsizott birtokára. Még megérte számos, azonos korú rokona halálát, mikor 68 esztendősen, 1917. április 12-én, éjjel 11 órakor váratlanul meghalt,¹³⁸ melyre az ekkor tizenkét esztendőös Bárczay Róza így emlékezett: „1917 tavaszán nagy szomorúság ért minket. Meghalt Szekrényessy Árpád bácsi. Lehangelő tudat volt, hogy soha többé nem fogjuk látni.”¹³⁹

Két nap elteltével (április 15-én délután 3 órakor) megyei kiválóságok, s a Bódvavölgyi nemesség, valamint egyházi és társadalmi szervezetek képviselőit, ravatalozták fel a kastély udvarán. Halála érzékenyen érintette az egyházat: „Kicsi egyházunkat nagy veszteség érte mert a megboldogult mindenben és mindenkor példászerűleg mozgította elő egyházunk jólétét – boldogulását a valódi szeretet, köztiszteletől körülövezetten – égő fátylaként világítva keresztény testvéreinknek, nemcsak jópéldáival, de tetteivel is... Ravatalára az egyház terhére vásárolt, elnöklő lelkész által az egyház nevében koszorút helyeztet”.¹⁴⁰ Lovas huszárak sorfala mellett – kellő pompával kísérték ki a Szekrényessy-sírkertbe.¹⁴¹ E családi kegyhely az egykori lepratemető helyén feküdt, melyet ma védett „Nemesi sírkert”-ként tart számon a város.

A temetkezési helyül kiszemelt terület megszerzésére vonatkozólag a következőkről tudósít az 1917-es borsodi református presbiteri jegyzőkönyv május 20-i bejegyzése: „székelyhídi Szekrényessy Berta úrnő – borsodi lakos a ref. egyház tulajdonát képező egyik temetőből, néhai fivére székelyhídi Szekrényessy Árpád volt főgondnok családja részére sírhelyül 126 nm területet kér engedélyezni és kijelölni, amelyért 200 koronát nemcsak, hogy felajánlott, de a presbitérium utólagos jóváhagyása reményében az egyház pénztárába be is fizetett, kéri a presbitériumot e tekintetben határozathozatalra.”¹⁴² Az egyházi vezető testület nem késlekedett a válasszal: „A presbitérium az egyházi törvény 43 § ban előírt névszerinti szavazás mellőzésével egyhangúlag határozatilag kimondja, miszerint saját részről a kért területet...engedélyezi, felkéri elnöklő lelkészt arra, hogy a sírhelyet kérelmező úrnővel együtt jelölje ki és kérelmező úrnőnek adja át.”¹⁴³

A lakóházakkal és a fűrészteleppel körülölelt területen Borsod három, egykor legjelentősebb – egymással rokon – nemesi családjának vannak itt önálló sírkertjei. A Ragályit időrendben a Szekrényessy, majd a Bárczay követi.

A Szekrényessy-sírkert kőoszlopos, kovácsoltvas kerítéses területén helyezték örök nyugalomra Szekrényessy Árpád földbirtokost. Egyszerűségében is elegáns fehér márvány obeliszkjére testvérei a következő feliratot vésték: „Itt nyugszik székelyhídi Szekrényessy Árpád a vaskoronarend lovagja, a borsodi református egyház főgondnoka 1849–1917. Embertársainak szerető jó barátja volt, a közjónak önzetlen buzgó munkása. Áldott legyen emlékezete.”¹⁴⁴

Ragályi Tamás unokavejével Borsod utolsó jelentős feudális típusú földbirtokosa szállt sírba.

A nemesi sírkertek fennmaradásukat a kommunizmus idején a Bárczay-sírkertbe temetett szovjet katonáknak „köszönhették”. Több mint negyven esztendőn át „Hősi temető” néven tartotta számon a munkásmozgalmi kegyelet. A rendszerváltást követően

végül exhumálták a háborúban elesett oroszok földi maradványait, így a sírkert méltóképp visszakaphatta eredeti rendeltetését. Újra az egykori birtokos családok panteonja lett.

Székrenyessy Árpád halála érzékeny veszteségként érte a megyei közéletet, melyet jól mutat a Borsodmegyei Gazdasági Egyesület 1917. április 19-én tartott igazgatóválasztmányi üléséről készült jegyzőkönyv. „*Jelen vannak: Miklós Ödön elnök, Melczér László és Kohn Gábor alelnök, Bónis Bertalan, Ragályi Béla, Vladár Ervin stb. Elnök a megjelent igazgató választmányi tagokat üdvözli s az ülést megnyitja. A tárgysorozat előtt meleg szavakkal emlékezik meg Székrenyessy Árpád volt közigazgatási előadó és egyesületi tag haláláról, s indítványozza, hogy az igazgató választmány az elhalálozás feletti részvételének jegyzőkönyvben adjon kifejezést.*”¹⁴⁵

EMANCIPÁLT URADALOM

Az elárvult Székrenyessy-udvarház tulajdonosa immár a hatvanöt esztendőös Berta lett, ki a gazdálkodás és háztartásvezetés ránehezedő terheinek enyhítéseként maga mellé vette húgát, Bizellné Székrenyessy Margitot, s annak férjét. „*Berta néninél akkor már (ti. 1919-ben), régebben ott voltak húgák, Bizell Gyuláné, a férjével és leányával. Mind a hárman igen műveltek voltak és anyám (ti. Bárczay Lászlóné Kóczán Lilla) nagyon élvezte a társaságukat.*”¹⁴⁶

Az egykor tündöklő szépségű Székrenyessy Berta Pest egyik legjobb partiját ígérő leányának számított az 1860–70-es évek fordulóján. Atyja vagyona s befolyása volt a garancia minderre.

„*Hervadhatatlan érdemeket szerzett ... Székrenyessy József, aki ... a Császár- és Rudasfürdőt bérelte. Székrenyessy, aki hosszú éveken keresztül gazdája volt a nemzeti kaszinónak, meghitt embere az 1848. előtt is már szerepet játszott Széchenyi Istvánnak, Dessewffy Emilnek, széles ismeretségi körét kitűnően érvényesítette társadalmi úton. Télen az Úri-utcai házban levő szalonjában gyűjtötte össze az itthon lévő jelesek, nyáron pedig a Császár-fürdő platánjai alatt.*

A platánok! – minden vidéki leány vágyainak ez volt akkor az utópiája és kalásztermő Alföldünk, az erdős, lankás Cserhát, a kincses hegyoldallal dicsekvő felvidék, csak úgy ontotta a gentryt, amely a medárdusi vásárra mind tömegesen jött nyaralni Pestre – a Császárfürdőbe. Nem is volt sikkes gavallér, aki nem itt rendezte a bálakat és a Hölgyfutárt rongyosra tépték a kisasszonyok, úgy kapkodták egymás kezéből, hogy a báli referendákat olvassák.”¹⁴⁷

Berta lánykora ilyen közegben telt. A híres Székrenyessy szalonba bejáratos volt atyja barátja, a Lánchíd-építő Clark Ádám révén, az angol intelligencia is. Ezen estélyi alkalmak egyikén ismerkedett össze egy fiatal, jóképű angol nemessel, ki mint ausztráliai vasútépítő mérnök volt hazánkon átutazó. A kölcsönös szimpátiából idővel eljegyzés lett, azonban a fiatal férfit végleg elnyelte az ausztráliai ősvadon. Berta ezután számtalan kérője ellenére is pártában maradt, s az 1890-es években végleg Borsodra költözött.

Magas, vékony nő volt, s mindig szűk fekete ódivatú ruhákban járt, „*a haját úgy viselte, mint Erzsébet királyné*”,¹⁴⁸ koszorúba fonva, mely cseppet sem volt ősz. Természetre vidám, bohém lelkialkat.

Balajton, Ragályiéknál minden vasárnap megjelent, hol különösen is a vele egykorú Ragályi Bélánéval tartott jó kapcsolatot. Egy ilyen alkalommal, ebéd után Berta – kissé szórakozottan – szénporos szelencéjébe fűjt, minek következtében – a Ragályi és Koós gyerekek nagy derültségére – egész arca fekete lett.¹⁴⁹

Borsodon a falusiak emlékezete mindmáig mint közvetlen, bohém embert tartja számon. Ha csak tehette kesztyűs kezéből kockacukorral kínálta a falusi gyerekeket, s ha fogytán volt az édesség, négyfelé vágva osztogatta tovább.¹⁵⁰ Kis kétüléssel homokfutóját – Árpád halála óta a hintó a kocsiszínből rozsdásodott – maga hajtva járta a környéket. Római katolikus lévén, vasárnaponként Edelénybe járt misére.

Berta, ki még negyvenéves korában is el-ellátogatott a pesti Lechner-féle rajziskolába, előszeretettel és ügyesen használta az ecsetet és ceruzát. Borsodon a kisszaloni képei között megtalálható volt anyjáról készített olaj-vászon mellképe (47x32 cm-es), de a konyha díszítéséül – unokahúgának ötletadójaként – láthatók voltak tányérra festett árnyképei, 1892-ből.

A Bizellekkel, – főként külön sógórával – eltérő lelkialkatuk miatt, némelykor nehezebben értett szót.¹⁵¹ „Szekrényessy Margit 1874-ben ment nőül Bizell Gyulához, ki ... Wien-ben végezte tanulmányait a technikán, majd elvégezte a Wien melletti Mariabrunnben levő erdészeti akadémiát és az első erdőmérnökök egyike volt, kik Magyarországon felmérték a nagyobb hitbizományi és városi erdőuradalmakat és elkészítették az üzemterveket. Férjével megismerte Erdélyt, Dunántúlt a felvidéket és nagy magyar érzését is átvitte, hogy az 1881-ben megszerezte magyar állampolgárságot ... és végleg Magyarországon telepedett le.”¹⁵²

Az udvarház új tulajdonosa, a Szekrényessy leszármazott Bizell Margit (1879–1943) 1940-ben (Bp. a szerző tulajdona)

Maga a Bizell család francia nemesi család, mely a forradalom idején menekült Ausztriába. Bisell Lipót, ki hg. Eszterházy gránátos őrmestere volt, Bécsben telepedett le. Fia, Ferenc már a császár személyes hírvivője,¹⁵³ kitől futárt ábrázoló aranszobrot kap ajándékkul, mely mint becses relikvia az udvarház szalonját díszítette. Bizell Ferenc és Barenthali Praxa Anna egyetlen gyermeke volt az erdőmérnök-főerdész Gyula, kinek Szekrényessy Margittól két lánya és négy fia született.

A Borsodra került Bizell Gyuláról unokaöccse, Császár Ernő ad kitűnő jellemzést: „... kétségen kívül kiváló erdőmérnök, ... Tanult, művelt és jómodorú úriember volt, de bizonyos dolgokban igen bogaras. Szegény árva fiú létére a maga erejével szerezte meg az erdészdiplomát, fiaitól is azt követelte, hogy minél előbb éljenek meg a saját erejükből. Ennek a hóbortos törekvésének meg is lettek a szomorú következményei. ... Bizelleknek szomorú sors jutott osztályrészül. ... a fiúk mind fiatalon haltak el, sőt három erőszakos halállal. Odo (1874–1930), a legidősebb, nagy erős legény...”¹⁵⁴ „...Ritka gyors felfogású

gyerek volt, ki azonban ideges, szeszélyes és összeférhetetlen természete következtében végtelen sok gondot okozott szüleinek. ... Amibe bele kezdett mindenben gyorsan szép eredményeket ért el, de semmi mellett kitartani nem tudott.”¹⁵⁵ 1906-ban Ausztráliába ment ki, ahol „Roppant ügyes volt az artézi kutak furásánál, de dolgozott az ezüstbányákban is, mint mérnök és sok éven át Queenslandban a vasútépítésnél. ... színes élete

volt, a magaslatoctól, a mélységekig és anyjának irt austrál levelei irodalmi értékkel bírnak.”¹⁵⁶

„Bátor, a második, derék fiú volt, s iskolái végeztével a pozsonyi diószegi cukorgyárban hivatalnokoskodott, de húsz és egy néhány éves korában vonat gázolta el. Margit volt a harmadik, komoly, művelt és csinos lány. Rajztanári oklevelet szerzett és a Csalogány utcai tanítóképzőben kapott állást...”¹⁵⁷

„A negyedik ... Béla (1880–1914) is jóravaló ember volt. Katonai pályára lépett és mint vezérkari százados esett el az első világháborúban, egy fiatal özvegyet és egy kis leányt hagyva maga után. Gyula a legkisebb egészen fiatal korában föbbe lőtte magát.”¹⁵⁸

Bizelléknél 1917-re hat gyerekből mindössze, a pártában maradt Margit – ki állítólag a gyermekkori fekete himlőtől elcsúfított arca miatt nem ment férjhez¹⁵⁹ – és az iszákosossá züllött, erőszakos természetű Odo élt csupán.

Szekrényessy Árpád röviddel az első világháborús nagy összeomlás előtt halt meg. Kimaradt mindabból a tragédiából, mely legsúlyosabban Magyarországot sújtotta, a Tanácsköztársaság néven hírhedtté vált első kommunista diktatúrával és az azt követő trianoni békediktátummal.

Még a nagyszágos úr életében jelei mutatkoztak a háborúnak. A nagyszámú gazdasági cseléd frontszolgálatával csökkent munkaerőt rövidesen a Borsodra került orosz hadifoglyokkal pótolták.¹⁶⁰

Románia hadba lépésével – melynek nyíltan Erdély erőszakos megszerzése volt a célja – kissé nehezedett a gazdasági helyzet, minek következtében nem lehetett petróleumot kapni.¹⁶¹

A háború befejeződése után féltő aggodalommal figyelte mindenki az eseményeket. Ebben a vészterhes, zavaros időben ragadták magukhoz Kun Béla és elszánt proletárjai a hatalmat.

Borsodon ebből kezdetben csupán annyi volt érzékelhető, hogy kötelezővé tették a vörös gomb viselését a férfiak sapkáján. A faluban pusztán a gazdasági cselédek tettek ennek eleget, de templomba menet ők is levették.¹⁶²

1919 áprilisában egy zsidó fiú irányítása mellett két uradalmi dohánykertész, mint a „falusi direktorium” tagjai, végigjárták a Bárczay és Szekrényessy-udvarházakat és számba vették a készpénz összegét.¹⁶³

Időközben hírek röppentek fel az intervenciós cseh csapatok közeledéséről, kik nem akartak kimaradni Magyarország feldarabolásából. Polonkayéknál Szendrőladon egy fiatal hadnagy lett embereivel elszállásolva, ki miként sok jobboldali, azaz fehér tiszt automatikusan átkerült a Kun Béla-féle Vörös Hadseregbe. Ők magukat szellemesen csak hónapos retekhez hasonlították, mely kívül vörös, de belül fehér.¹⁶⁴

1919. április közepe táján Miskolc térségébe húzódott a románok elől visszavonuló székely hadosztály. Végül a hónap folyamán megérkeztek – a megszálló és egyben a vöröshatalom ellen harcoló – csehek, melyről a szomszéd birtokos leány, Bárczay Róza így tudósít: „Egy reggel borongós, nedves időben kint álltunk a kapuban. Az utcán nagy nyon ellenséges szemmel, a vörös hadsereg, a tanácsköztársaság ellen harcoltak.”¹⁶⁵ A két szembenálló fél között 1919. április 30.-án került sor kisebb összecsapásra: „...vagy három golyó süvített el...lövéseket a vörösök páncélvonata küldte. A cseh páncélvonat is elébe ment lövöldözni...Délután Berta néninél voltunk. Mondta, hogy az egyik ágyúgolyó az ő kertje mellett egy útra esett le és föl is robbant. Egy a temetőbe, egy az egyik kertbe, egy a Bódvába és egy az útra esett. De ezek nem robbantak föl”.¹⁶⁶

Mi érték volt célszerűnek látszott biztos helyre rejteni. Ennek szellemében cseledett Szekrényessy Berta is, ki féltett aranyait, ezüstjeit a park egy fájának tövébe ásta

el, úgy hogy a földbe rejtett batyu végére kötelet erősített, melynek másik végét a fa törzsére kötötte. A bohém Berta ezen naiv cselekedete később szájról szájra járt, mint anekdota.¹⁶⁷

Bárczayék, kik elmenekültek a cseh katonák jövelekor, komoly anyagi veszteséget szenvedtek: „*A csehek minden könnyen mozdítható dolgot elvittek, ezüstöt, porcellánt, ruhafélét.*”¹⁶⁸

Május 20-án miskolci menekülő ismerősök érkeztek a Szekrényessy-udvarházba, kik azon szomorú hírral jöttek, hogy a vörösök megszállták a várost.¹⁶⁹ A frontok és „színek” váltakozása a szendrőládi bírót komoly feladat elé állította. Lányával hol fehér, hol vörös lobogót tüzetett ki.¹⁷⁰ Végül Kun Béla bolsevikjei tartósabban berendezkedtek.

A Szekrényessy-birtokot – szerencsére egybefüggő egészben – orosz típusú állami gazdasággá változtatták. Ennek „előnye”, hogy az állatállomány, szerszám és gabonakészlet egyben maradt, s csak a zsirt – mely a falusiak legfőbb fogyóeszköze volt – lopták el az utolsó cseppig.¹⁷¹

Ekkorra már a vasúti közlekedés megbénult, de rövidesen a hadi helyzet is változott, s leáldozott a bolsevikok vörös csillaga. Edelényben a legfőbb kommunistákat megverték, de egyéb atrocitás nem történt, lassan helyreállt a rend.¹⁷²

Nyaranta folytatódottak a fürdőzések, télen a korcsolyázások, s egyébkor a szokott társas összejövetelek, a karácsony és a szilveszter, mígnem: „*Az 1928-as esztendő szomorúan kezdődött. Szilveszter estéjét együtt töltöttük Ragályiékkel és Koósékkal. Szekrényessy Berta néniék is meg voltak hívva, de egyszer csak üzentek, hogy nem jön, mert beteg lett, szélhűdés. Az orvos, akit elhívtak hazamenet beszólt hozzánk és mondta, hogy a felgyógyuláshoz nincs semmi remény. Természetesen szomorúságra változott a szilveszter esti hangulat. Néhány nap múlva csakugyan meghalt.*”¹⁷³

1928. január 5-én, 76 évesen követte Árpád bátyját. Temetésére január 7-én került sor a családi sírkertben.¹⁷⁴ Halála előtt külön gondolt örökösire, Bónis Aladárnéra, kinek egyik közös ősük ékszerét hagyta,¹⁷⁵ másod-unokatestvérére, Császárné Pikéthy Etelkára pedig készpénzben ezer pengőt örökölt.¹⁷⁶ Kiemelten emlékezett meg néhai unokatestvére, Szekrényessy Nándor Károly fiáról – mely fiai révén egyébként is a Szekrényessy család továbbterjesztője –, rájuk a közös ős Szekrényessy-portrékat és egyik Szekrényessy özánya függőit hagyta.¹⁷⁷

Húga Bizellné Szekrényessy Margit ekkor már „*súlyosan beteg.*”¹⁷⁸ Halála évében, 1932-ben még rendezte feljegyzéseit, ugyanakkor naplói nagy részét megsemmisítte.¹⁷⁹

Fiatalabb asszony korában az irodalmi pályával is kacérkodott: „*írni a 90-es évek elején kezdett és noha nagy gyönyörűséget jelentett számára az írás, falusi háztartása és nagy családja nem engedték, hogy több időt szenteljen eme kedvtelésének és miután később színdarabokra tért át és azokat az akkori liberális kor frivolabb ízlése mellett nem sikerült érvényre juttatni, felhagyott teljesen az írással. Nagy műveltségű ritka szellemes bájos asszony volt, aki ismerte emlékezetébe zárta.*”¹⁸⁰

Szekrényessy Margit egyébiránt Bertához képest komoly természetű, visszahúzódozó lelkialkatú ember volt. A falusiak igazi úrinőnek tartották, „*igazi méltósága*”,¹⁸¹ ki kevésbé barátkozott a helyiekkel.

Idős korában lánya, Bizell Margit gondozta két barátnőjével, Ambrózy Margittal és Lehoczky Rózsával, kik közül az utóbbi huzamosabb ideig lent élt Borsodon, még mint Berta társalkodónője.

Margit, Kálmán bátyjához hasonlóan jó fizikumú, egészséges életvitelű ember volt, amolyan „*igazi sporthölgy*”.¹⁸²

Rendszeresen összejártak a rokon Bónis Aladár alispánékkal. Egy ízben a kis Bónis fiú, hogy Margitnak örömet szerezzen, Edelényből lóháton vitte kedvencét, egy szép érett görögdinnyét.¹⁸³

Élete utolsó éveit ágyhoz kötve töltötte, Lehoczky Rózsi és lánya ápolására utalva, míg végül valamennyi testvére közül továbbélve, hetvennyolc évesen halt meg a Szekrényessy-udvarházban. Férje után nyolc esztendővel került ki a családi sírkertbe.

Az udvarházat a Szekrényessy leszármazott, ötvenhárom esztendőös Bizell Margit „...megörökölvén Szekrényessy Árpádné borsodi birtokát oda vonult vissza gazdálkodni.”¹⁸⁴

Nem egyedül élt itt, a három barátnő együttesen végezte a falusi birtok irányítását. Atyjától örökölt szakértelemmel mintagazdaságot működtetett. Kitűnő jövedelmet jelentett számára az ún. tyúkházban lévő kétszáz szép fehér tyúk tojásának értékesítése.¹⁸⁵

Miként anyja, szívességéből angolul tanította a Bárczay gyerekeket és emellett rajzra is oktatta őket, szintűgy a gyakori vendég Bónis csemetéket.

A birtok majdani örököse, unokahúga és keresztlánya Bizell Alice (1914–1983) volt. Az ő eljegyzése idején vőlegénye dr. soborsini Forray Tibor (1910–?), s annak testvére Forray Irma Mária (1913–1996) tett látogatást a Szekrényessy-birtokon.¹⁸⁶

Néhai Forray Irma Mária (Bébi néni) – ki e sorok írójának jó ismerője és rokona – Habsburg Istvánné, Temesváry Paola (1967) magyar királyi hercegnének nagyanyja volt.

A Szekrényessy Árpád-féle birtok és udvarház sorsa végül másként alakult. Bizell Margit kora előre haladtával nem kívánt tovább a gazdálkodás gondjaival vesződni és 1940-ben az udvarházat a rokon Bóniséknak adta el.¹⁸⁷ A birtokot egy bizonyos Piklik József nevű miskolci ingatlanközvetítő közreműködésével tagosították és adták el.¹⁸⁸

A vevő tolcsvai Bónis Aladár, egykori főszolgabíró, 1928-tól alispán és felesége, Altorjay Ilona.

Bizell Margit a birtok eladási összegén, Budán az I. kerületi Karátsonyi utca 19. szám alatt vett szép elegáns lakást. A fennmaradó összeget a dunaszerdahelyi cukorgyár részvényeire váltotta be ill. két barátnőjével világ körüli utazást tett.¹⁸⁹

„VÖRÖS CSILLAG” BORSOD FELETT

Bónis kezelésében nem sokáig maradhatott a birtok. Magyarország 1944. március 19-i német megszállását követően az ország potenciális célpontja lett a szövetségesek támadásainak. A szovjet és német csapatok hadszíntérré változtatták az ország területét. Borsodra az első német egységek 1944. december közepe táján érkeztek és december 13-án délután három-négy óra tájban vonultak tovább.¹⁹⁰

A szovjetek elől visszavonuló német alakulatok, a váratlan orosz támadást megelőzendő két őrt küldtek fel a Szekrényessy-kastély tornyába, kik rövidesen észleltek a kukoricáson át a várdombra érkező két felderítő orosz katonát.¹⁹¹ A köztük keletkezett tűzpárbajban kölcsönösen egy-egy katonát vesztek.¹⁹²

Ekkor Istenhegy, Balajt, Borsodszirák felől egy századnyi magyar csendőr érkezett, kik lövést foglaltak el a várdomb magaslatán.¹⁹³ Rövidesen észlelték a délkeleti irányból, Szikszó, Lak, Hangács felől közeledő orosz alakulatokat, akiket tűz alá vettek.¹⁹⁴ A szovjetek válaszként eszeveszett golyózáport zúdítottak a várdombra, halott azonban egyik oldalon sem volt.¹⁹⁵

A helyi lakosok, hogy a falut kíméljék, a csendőrszázad parancsnokát – kiket közben a visszavonuló németek is hívtak – megkérték, hogy embereivel ne bocsátkozzon harcba az orosz túlerővel szemben.¹⁹⁶ A szovjetek közeledésétől megrettent észak-

borsodi lakosság, – legalább ötven ember – a Szekrényessy-kastély öreg boltozatos pincéjébe húzódott.¹⁹⁷ Itt érte őket az immár csendőrökkel kiegészült német alakulat híd-robbantása. Az irtóztató légnyomás a pincében kucorgó lakosokat a sarokba hajította.¹⁹⁸ Időközben a megérkező oroszok a Bódva innenső partján rekedtek és tűz alá vették a vízbe gázoló németek utóvédjét, kik közül ketten a megáradt Bódvába fulladtak, egyet pedig orosz golyó sebesített meg.¹⁹⁹ Ez utóbbi katonát egy borsodi család ápolta, de orosz fenyegetésre elárulták búvóhelyét. A szobába lépő orosz tiszt helyben agyonlőtte a szerencsétlent.²⁰⁰

A szovjet alakulatok a híd felrobbantása után jó egy hetet töltöttek a faluban. A pincébe rejtőző „lakosságot nyomorgatták”²⁰¹ mérhetetlen sok szenvedést okozva a helyieknek.

Kedvezőbbben alakult a sorsa azoknak a falubelieknek, kik az istenhegyi Szekrényessy-pince oltalmába húzódtak. Őket a megszálló orosz csapatok nem gyötörték meg.²⁰² December 20-a táján a férfiakat a Szekrényessy-kastély parkjába terelték, s kivágattak velük mintegy ötven sudár ősfenyőt, melyből, s a kocsislakás megbontott gerendáiból új hidat építettek a Bódván.²⁰³

Az udvarházban működő Vörös Csillag, utóbb Vörös Zászló Tsz táblája (fotó: a szerző)

A háború vége után, de különösen 1948-tól a „fordulat évétől” jelentős politikai átalakulás ment végbe Magyarországon. Negyven esztendőre hazánk a „népi demokrácia” foglya lett, létrejött a második kommunista diktatúra. A földbirtokokat államosították, de nem csak a nemesi eredetű birtokokat számolták fel, hanem a vállalkozó parasztság kisbirtokait is sztálinista eszközökkel kollektivizálták.

Az egykori Szekrényessy-udvarházból – melynek berendezése a Bónisok összes antik értékeivel együtt a háború sodrában „nyomtalanul” eltűnt – a szovjet típusú kollektivizálás egyik védbástyája lett. Itt rendezték be a helyi „Vörös Csillag” Termelőszövetkezet irodáját. Az egykori kultúrcentrum – ami némelykor országos jelentőségű eszmék bölcsője, hazai kiválóságok s megyei jelesek találkozóhelye – méltatlan sorsra jutott.

Falai között Sztálin hazai tanítványai álmodtak „boldog jövőt”, élezték az „osztályellentéteket” s buzdítottak sztahanovi teljesítményekre.

Prókai István a tsz első elnöke teljesítette be az ősparkon esett háborús károkat, mikor kivágatta a még meglévő fákat s a Bódva partján őrt álló jegenyéket.²⁰⁴ A hajdankor dicsőségére ma már csupán két ódon fenyő emlékeztet.

Így enyészett el az udvarház gyönyörű díszparkja, különleges növényei hozzáértő kezek híján pusztultak el, szökőkútját vályúnak használták, kőpadjait összetörték. A szocialista realizmustól távoli, antik témájú kőszobra „osztályidegenné” lett. Sétautjait mindenhol gyom verte fel.

Az épületet is elhanyagolták, felújításokat nem végeztek az évszázados falakon, a torony szép 19. századi öntöttvas csigalépcsőjét pedig egyik mozgalmi téveszember „privatizálta”²⁰⁵ épülő nyaralójába.

A rendszerváltással beköszöntő kedvezőbb politikai légkörben Bónis alispán lánya, tolcsvai Bónis Ilona (Babszi, 1911), a kissé kusza jogi helyzet következtében lemondott birtokigényéről.

Jelenleg hat-nyolc volt tsz-alkalmazott család lakja²⁰⁶ az épületeket, melyek meglehetősen rossz, méltatlan állapotban vannak. Az itt lakók, tévesen értelmezve e sorok írójának 1996. augusztus 22–23-i borsodi látogatását – kérését figyelmen kívül hagyva – két hónap elteltével az udvarház ódon tornyát lebontották.

Az egykori Ragályi–Szekrényessy udvarház megmentése, közcélokra történő felhasználása még várat magára. Az országos jelentőségű földvár tövében alkalmas lenne Ragályi Tamás személyén keresztül reprezentálni a reformkor nemzeti buzgalmát, s a Bódva-völgyi nemesség mindennapjainak bemutatásával felvillantani letűnt hétköznapijait.

JEGYZETEK

1. Kálvin téri református egyház irattára: Keresztelési anyakönyv, Szekrényessy Árpád, 1849. febr. 8.
2. Szekrényessy Árpád Bibliája, Pest 1857. Edelény Városi Könyvtár tulajdona Galydos Györgyné sz. Kelemen Erzsébet (1900–1997) adományából.
3. Hadtörténeti Levéltár, Szekrényessy Árpád tiszti törzsanyaga, 19.386.
4. Budapesti Zeneakadémia Irattára, Zenedei évkönyvek 1859–1864.
5. Hadtörténeti Levéltár, Szekrényessy Árpád tiszti törzsanyaga 19.386.
6. Magyar Tudományos Akadémia Kézirattár, Ms 5669/114, Császár Ernő: Visszapillantás a múltba I–II. Bp. 1949–50, kézzel írott, magyar nyelvű.
7. *Dr. Jalsoviczky Zoltánné sz. Bárczay Róza: Amit láttam és megéltem 4 p. (gépelt kézirat másolata)*
In. Szekrényessy család levéltára.
8. Hadtörténeti Levéltár, Szekrényessy Árpád tiszti törzsanyaga, 19.386.
9. Hadtörténeti Levéltár, Szekrényessy Árpád tiszti törzsanyaga, 19.386.
10. Hadtörténeti Levéltár, Szekrényessy Árpád tiszti törzsanyaga, 19.386.
11. Hadtörténeti Levéltár, Szekrényessy Árpád tiszti törzsanyaga, 19.386.
12. Hadtörténeti Levéltár, Szekrényessy Árpád tiszti törzsanyaga, 19.386.
13. Hadtörténeti Levéltár, Szekrényessy Árpád tiszti törzsanyaga, 19.386.
14. Hadtörténeti Levéltár, Szekrényessy Árpád tiszti törzsanyaga, 19.386.
15. Hadtörténeti Levéltár, Szekrényessy Árpád tiszti törzsanyaga, 19.386.
16. Hadtörténeti Levéltár, Szekrényessy Árpád tiszti törzsanyaga, 19.386.
17. Hadtörténeti Levéltár, Szekrényessy Árpád tiszti törzsanyaga, 19.386.
18. Hadtörténeti Levéltár, Szekrényessy Árpád tiszti törzsanyaga, 19.386.
19. Hadtörténeti Levéltár, Szekrényessy Árpád tiszti törzsanyaga, 19.386.
20. Hadtörténeti Levéltár, Szekrényessy Árpád tiszti törzsanyaga, 19.386.
21. Szekrényessy Margit (1854–1932) naplótöredéke 1905., 36 p. Kézzel írott, magyar nyelvű, másolata In: Szekrényessy család levéltára.
22. Magyar Országos Levéltár, Széchenyi család levéltára, Széchenyi István gyűjtemény P 626/2.
23. Magyar Országos Levéltár X szekció, Sajószentpéteri házassági anyakönyv, Szekrényessy Árpád 1875. június 7. A 1451.
24. Magyar Országos Levéltár X szekció, Sajószentpéteri házassági anyakönyv, Szekrényessy Árpád 1875. június 7. A 1451.
25. Hadtörténeti Levéltár, Szekrényessy Árpád tiszti törzsanyaga, 19.386.
26. Hadtörténeti Levéltár, Szekrényessy Árpád tiszti törzsanyaga, 19.386.
27. Hadtörténeti Levéltár, Szekrényessy Árpád tiszti törzsanyaga, 19.386.

28. Hadtörténeti Levéltár, Szekrényessy Árpád tiszti törzsanyaga, 19.386.
29. Hadtörténeti Levéltár, Szekrényessy Árpád tiszti törzsanyaga, 19.386.
30. Hadtörténeti Levéltár, Szekrényessy Árpád tiszti törzsanyaga, 19.386.
31. Magyar Tudományos Akadémia Kézirattár, Ms 5669/114, Császár Ernő: Visszapillantás a múltba I–II. Bp. 1949–50, kézzel írott, magyar nyelvű.
32. Magyar Tudományos Akadémia Kézirattár, Ms 5669/114, Császár Ernő: Visszapillantás a múltba I–II. Bp. 1949–50, kézzel írott, magyar nyelvű.
33. Anonymus: Gesta Hungarorum 18. fejezet, Szabó–Fejérpataky 1892. 24 p.
34. Nyilas Ilona: Ragályi Tamás. Bölcsészdoktori értekezés, Miskolc 1934. 11 p.
35. Nyilas Ilona: Ragályi Tamás. Bölcsészdoktori értekezés, Miskolc 1934. 27 p.
36. Nyilas Ilona: Ragályi Tamás. Bölcsészdoktori értekezés, Miskolc 1934. 11 p.
37. Magyar Tudományos Akadémia Kézirattár, Ms 5669/114, Császár Ernő: Visszapillantás a múltba I–II. Bp. 1949–50, kézzel írott, magyar nyelvű.
38. Magyar Tudományos Akadémia Kézirattár, Ms 5669/114, Császár Ernő: Visszapillantás a múltba I–II. Bp. 1949–50, kézzel írott, magyar nyelvű.
39. Szekrényessy Margit (1854–1932) naplótöredéke 1905., 34–35 p.p. Kézzel írott, magyar nyelvű, másolata In. Szekrényessy család levéltára
40. Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái XIII. kötet, 621–622 p.p. Hornyánszky Viktor Bp. 1909.
41. Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái XIII. kötet, 621–622 p.p. Hornyánszky Viktor Bp. 1909.
42. Dr. Jalsoviczky Zoltánné Bárczay Róza: Amit láttam és megéltem 6 p. (gépelt kézirat másolata) In. Szekrényessy család levéltára.
43. Dr. Jalsoviczky Zoltánné Bárczay Róza: Amit láttam és megéltem 6 p. (gépelt kézirat másolata) In. Szekrényessy család levéltára.
44. Magyar Tudományos Akadémia Kézirattár, Ms 5669/114, Császár Ernő: Visszapillantás a múltba I–II. Bp. 1949–50, kézzel írott, magyar nyelvű.
45. Magyar Országos Levéltár, Kisebb családi fondok, Szilassy család levéltára. Szekrényessy Józsefné sz. Slachta Etelka levele Szilassy György Pest megyei szolgabírónak, 1865. március 15. Kézzel írott, magyar nyelvű.
46. Magyar Országos Levéltár, Kisebb családi fondok, Szilassy család levéltára. Szekrényessy Józsefné sz. Slachta Etelka levele Szilassy György Pest megyei szolgabírónak, 1865. március 15. Kézzel írott, magyar nyelvű.
47. Dr. Jósáné sz. tolcsvai Bónis Ilona (1911) szóbeli visszaemlékezése nyomán, Bp. 1997. nov. 14.
48. Dr. Jalsoviczky Zoltánné, Bárczay Róza: Amit láttam és megéltem 6 p. (gépelt kézirat másolata) In. Szekrényessy család levéltára.
49. Veresné Gyömbér Julianna (1910) szóbeli visszaemlékezése nyomán, Borsod 2000. március 22.
50. Fazekas Imre (1911) szóbeli visszaemlékezése nyomán, Borsod 2000. március 22.
51. Fazekas Imre (1911) szóbeli visszaemlékezése nyomán, Borsod 2000. március 22.
52. Tóbiás Pálné (1925) szóbeli visszaemlékezése nyomán, Borsod 2000. március 22.
53. Veresné Gyömbér Julianna (1910) szóbeli visszaemlékezése nyomán, Borsod 2000. március 22.
54. Galydosné Kelemen Erzsébet (1900) szóbeli visszaemlékezése nyomán, Borsod 1996. aug. 23.
55. Veresné Gyömbér Julianna (1910) szóbeli visszaemlékezése nyomán, Borsod 2000. március 22.
56. Veresné Gyömbér Julianna (1910) szóbeli visszaemlékezése nyomán, Borsod 2000. március 22.
57. Veresné Gyömbér Julianna (1910) szóbeli visszaemlékezése nyomán, Borsod 2000. március 22.
58. Veresné Gyömbér Julianna (1910) szóbeli visszaemlékezése nyomán, Borsod 2000. március 22.
59. Veresné Gyömbér Julianna (1910) szóbeli visszaemlékezése nyomán, Borsod 2000. március 22.
60. Veresné Gyömbér Julianna (1910) szóbeli visszaemlékezése nyomán, Borsod 2000. március 22.
61. Fazekas Imre (1911) szóbeli visszaemlékezése nyomán, Borsod 2000. március 22.
62. Galydosné Kelemen Erzsébet (1900) szóbeli visszaemlékezése nyomán, Borsod 1996. aug. 23.
63. Borsodi Református Egyház Irattára, presbiteri gyűlés jegyzőkönyve, 1884. március 30. 72 p.
64. Fazekas Imre (1911) szóbeli visszaemlékezése nyomán, Borsod 2000. március 22.
65. Galydosné Kelemen Erzsébet (1900) szóbeli visszaemlékezése nyomán, Borsod 1996. aug. 23.
66. Fazekas Imre (1911) szóbeli visszaemlékezése nyomán, Borsod 2000. március 22.
67. Borsodvármegye Hivatalos Lapja 1911. október 26.
68. Borsodi Református Egyház Irattára, egyházi adófükönyv, 1910. év, Szekrényessy Árpád
69. Borsodi Református Egyház Irattára, egyházi adófükönyv, 1911. év, Szekrényessy Árpád
70. Magyar Tudományos Akadémia Kézirattár, Ms 5669/114, Császár Ernő: Visszapillantás a múltba I–II. Bp. 1949–50, kézzel írott, magyar nyelvű.
71. Veresné Gyömbér Julianna (1910) szóbeli visszaemlékezése nyomán, Borsod 2000. március 22.

72. Fazekas Imre (1911) szóbeli visszaemlékezése nyomán, Borsod 2000. március 22.
73. Dr. Sági Vilmos (szerk.): Edelény múltjából 205 p. Edelény 1973.
74. Dr. Sági Vilmos (szerk.): Edelény múltjából 200 p. Edelény 1973.
75. Dr. Sági Vilmos (szerk.): Edelény múltjából 200 p. Edelény 1973.
76. Magyar Tudományos Akadémia Kézirattár, Ms 5669/114, Császár Ernő: Visszapillantás a múltba I–II. Bp. 1949–50, kézzel írott, magyar nyelvű.
77. Magyar Tudományos Akadémia Kézirattár, Ms 5669/114, Császár Ernő: Visszapillantás a múltba I–II. Bp. 1949–50, kézzel írott, magyar nyelvű.
78. Dr. Jalsoviczky Zoltánné, Bárczay Róza: Amit láttam és megéltem 1p. (gépelt kézirat másolata) In. Szekrényessy család levéltára.
79. Dr. Jalsoviczky Zoltánné, Bárczay Róza: Amit láttam és megéltem 1p. (gépelt kézirat másolata) In. Szekrényessy család levéltára.
80. lévai Koós Béla visszaemlékezése nyomán, Bp. 1996. augusztus 26.
81. lévai Koós Béla visszaemlékezése nyomán, Bp. 1996. augusztus 26.
82. lévai Koós Béla visszaemlékezése nyomán, Bp. 1996. augusztus 26.
83. Dr. Jalsoviczky Zoltánné, Bárczay Róza: Amit láttam és megéltem 5–6 p. p. gépelt kézirat másolata In. Szekrényessy család levéltára.
84. Dr. Jalsoviczky Zoltánné, Bárczay Róza: Amit láttam és megéltem 23 p. gépelt kézirat másolata, In. Szekrényessy család levéltára.
85. Magyar Tudományos Akadémia Kézirattár, Ms 5669/114, Császár Ernő: Visszapillantás a múltba I–II. Bp. 1949–50, kézzel írott, magyar nyelvű.
86. Magyar Tudományos Akadémia Kézirattár, Ms 5669/114, Császár Ernő: Visszapillantás a múltba I–II. Bp. 1949–50, kézzel írott, magyar nyelvű.
87. bárcai Bárczay Róza naplója 1922. július 28. , 27 p. gépelt kézirat másolata, magyar nyelvű In. Szekrényessy család levéltára.
88. losonci Lossonczy Tamás (1904) szóbeli visszaemlékezése nyomán, Bp. 1999. augusztus 27.
89. Székér Istvánné szóbeli visszaemlékezése nyomán, Bp. 1997. november 18.
90. Szekrényessy Kálmán: Fél évszázad harcterepeken (vers) In. Ország–Világ 39. sz. 518 p. 1916. szeptember 24.
91. Dr. Jalsoviczky Zoltánné, Bárczay Róza: Amit láttam és megéltem 4p. gépelt kézirat másolata, In. Szekrényessy család levéltára.
92. Dr. Jalsoviczky Zoltánné, Bárczay Róza: Amit láttam és megéltem 2p. gépelt kézirat másolata, In. Szekrényessy család levéltára.
93. Dr. Jalsoviczky Zoltánné, Bárczay Róza: Amit láttam és megéltem 15p. gépelt kézirat másolata, In. Szekrényessy család levéltára.
94. Bizell Margit naplója III. kötet 1894. január 24. 34–36 p. kézzel írott magyar–német nyelvű másolat In. Szekrényessy család levéltára.
95. Dr. Szentiványiné sz. csikszentsimoni Lakatos Mária szóbeli visszaemlékezése nyomán, Bp. 1998.
96. Dr. Jalsoviczky Zoltánné, Bárczay Róza: Amit láttam és megéltem 2 p. gépelt kézirat másolata, In. Szekrényessy család levéltára.
97. Bizell Margit naplója I. kötet 1888. május 15. 3 p. kézzel írott magyar–német nyelvű másolata, In. Szekrényessy család levéltára.
98. Dr. Szekrényessy Margit szóbeli visszaemlékezése nyomán, Makó 1998. február 18.
99. Bizell Margit naplója I. kötet 1888. május 14. 5 p. kézzel írott magyar–német nyelvű másolata, In. Szekrényessy család levéltára.
100. Bizell Margit naplója III. kötet 1894. május 31. 159 p. kézzel írott magyar–német nyelvű másolat In. Szekrényessy család levéltára.
101. Bizell Margit naplója III. kötet 1894. június 1. 160–161 pp. kézzel írott magyar–német nyelvű másolat In. Szekrényessy család levéltára.
102. Bizell Margit naplója III. kötet 1894. június 3. 162–163 pp. kézzel írott magyar–német nyelvű másolat In. Szekrényessy család levéltára.
103. Bizell Margit naplója III. kötet 1894. május 11. 137 p. kézzel írott magyar–német nyelvű másolat In. Szekrényessy család levéltára.
104. Bizell Margit naplója III. kötet 1894. május 11. 92–93 pp. kézzel írott magyar–német nyelvű másolat In. Szekrényessy család levéltára.
105. Bizell Margit naplója III. kötet 1894. május 11. 95 p. kézzel írott magyar–német nyelvű másolat In. Szekrényessy család levéltára.
106. Bizell Margit naplója III. kötet 1894. május 11. 96 p. kézzel írott magyar–német nyelvű másolat In. Szekrényessy család levéltára.

107. Magyar Tudományos Akadémia Kézirattár, Ms 5669/114, Császár Ernő: Visszapillantás a múltba I–II. Bp. 1949–50, kézzel írott, magyar nyelvű.
108. Dr. Sági Vilmos (szerk.): Edelény múltjából 194 p. Edelény 1973.
109. Tiszti czim és névtár, Bp. 1895.
110. Tiszti czim és névtár, Bp. 1896.
111. Tiszti czim és névtár, Bp. 1908.
112. Tiszti czim és névtár, Bp. 1912.
113. Országos Széchenyi Könyvtár, Aprónyomtatványtár, Szekrényessy Árpád gyászjelentése 1917.
- április 13. Klein és Ludvig nyomda, Miskolc.
114. Magyar Tudományos Akadémia Kézirattár, Gulyás Pál: Magyar írók élete és munkái (hagyaték), kézzel írott, magyar nyelvű.
115. Szekrényessy Kálmán előfizetési felhívása, Sport, Bp. 1883. 1. évf. 1. sz.
116. Borsodvármegye Hivatalos Lapja, 298 p. 1906. október 11.
117. Tiszti czim és névtár, Bp. 1909. Szekrényessy Árpád
118. Borsodi Református Egyház Irattára, presbiteri gyűlés jegyzőkönyve, 1909. augusztus 22. 83 p.
119. Borsodi Református Egyház Irattára, tanácsgyűlési jegyzőkönyv 1883. év 69 p.
120. Országos Széchenyi Könyvtár, Aprónyomtatványtár, Szekrényessy Árpád gyászjelentése 1917.
- április 13. Klein és Ludvig nyomda, Miskolc.
121. Borsodi Református Egyház Irattára, presbiteri gyűlés jegyzőkönyve 1889. szeptember 8.
122. Borsodi Református Egyház Irattára, presbiteri gyűlés jegyzőkönyve, 1906. május 27. 75–76 p. p.
123. Borsodi Református Egyház Irattára, presbiteri gyűlés jegyzőkönyve, 1906. május 27. 75–76 p. p.
124. Borsodi Református Egyház Irattára, presbiteri gyűlés jegyzőkönyve, 1911. július 2. 94 p.
125. Borsodi Református Egyház Irattára, presbiteri gyűlés jegyzőkönyve, 1895. május. 29 9. p., ill. 1897. augusztus 1. 27 p.
126. Borsodi Református Egyház Irattára, egyházi adó befizetési napló, 1893. január 21. 106 p.
127. Borsodi Református Egyház Irattára, presbiteri gyűlés jegyzőkönyve, 1907. március 3. 77–78 p. p.
128. Magyarország története 1848–1890 (főszerk. Kovács Endre) Akadémiai, Bp. 1979. 6/2 k. 967 p.
129. A borsodi református templom emléktáblája, 1906 után.
130. Galydos Györgyné sz. Kelemen Erzsébet (1900–1997) szóbeli visszaemlékezése nyomán, Borsod, 1996. augusztus 23.
131. Országos Széchenyi Könyvtár, Aprónyomtatványtár, Szekrényessy Árpád gyászjelentése 1917.
- április 13. Klein és Ludvig nyomda, Miskolc.
132. Galydos Györgyné sz. Kelemen Erzsébet (1900–1997) szóbeli visszaemlékezése nyomán, Borsod, 1996. augusztus 23.
133. Jalsoviczky Zoltánné sz. Bárczay Róza szóbeli visszaemlékezése nyomán.
134. Ötvös Bálintné (1942) „gyűjtése” nyomán, Borsod 1997. december 9.
135. lévai Koós Béla visszaemlékezése nyomán, Bp. 1996. augusztus 26.
136. Dr. Jalsoviczky Zoltánné, Bárczay Róza: Amit láttam és megéltem 4–5 pp. gépelt kézirat másolata In. Szekrényessy család levéltára.
137. Dr. Jalsoviczky Zoltánné, Bárczay Róza: Amit láttam és megéltem 1 p. gépelt kézirat másolata In. Szekrényessy család levéltára.
138. Országos Széchenyi Könyvtár, Aprónyomtatványtár, Szekrényessy Árpád gyászjelentése 1917.
- április 13. Klein és Ludvig nyomda, Miskolc.
139. Dr. Jalsoviczky Zoltánné, Bárczay Róza: Amit láttam és megéltem 6p. gépelt kézirat másolata In. Szekrényessy család levéltára.
140. Borsodi Református Egyház Irattára, presbiteri gyűlés jegyzőkönyve, 1917. május 20. 159 p.
141. Galydos Györgyné sz. Kelemen Erzsébet (1900–1997) szóbeli visszaemlékezése nyomán, Borsod, 1996. augusztus 23.
142. Borsodi Református Egyház Irattára, presbiteri gyűlés jegyzőkönyve, 1917. május 20. 160 p.
143. Borsodi Református Egyház Irattára, presbiteri gyűlés jegyzőkönyve, 1917. május 20. 161 p.
144. Szekrényessy Árpád márvány obeliszkje, Borsod, Szekrényessy sarkert 1917.
145. Egyesületi Értesítő XVI. évf. 5. sz. 19 p., 1917. május 1.
146. Dr. Jalsoviczky Zoltánné, Bárczay Róza: Amit láttam és megéltem 12 p. gépelt kézirat másolata In. Szekrényessy család levéltára.
147. gr. Vay Sándor: Régi magyar társasélet II. kötet (Nyári mulatságok régen), 459–465 p.p. Bp. é. n.
148. Horváth Márkné sz. Ragályi Róza (1910) szóbeli visszaemlékezése nyomán, Bp. 1996. aug. 25.
149. Horváth Márkné sz. Ragályi Róza (1910) szóbeli visszaemlékezése nyomán, Bp. 1996. aug. 25.
150. Ötvös Bálintné (1942) „gyűjtése” nyomán, Borsod, 1997. december 9.
151. Horváth Márkné sz. Ragályi Róza (1910) szóbeli visszaemlékezése nyomán, Bp. 1996. aug. 25.

152. Országos Széchenyi Könyvtár Kézirattár 36/1260, Bizell Margit levele Gulyás Pálnak, kézzel írott, magyar nyelvű.
153. Szekrényessy család levéltára (magángyűjtemény), Bizell családfa, készítette Dr. Forray Tibor.
154. Magyar Tudományos Akadémia Kézirattár, Ms 5669/114, Császár Ernő: Visszapillantás a múltba II. kötet 122–123 p.p. Bp. 1949–50, kézzel írott, magyar nyelvű.
155. Országos Széchenyi Könyvtár Kézirattár 36/1260, Bizell Margit levele Gulyás Pálnak, kézzel írott, magyar nyelvű.
156. Országos Széchenyi Könyvtár Kézirattár 36/1260, Bizell Margit levele Gulyás Pálnak, kézzel írott, magyar nyelvű.
157. Magyar Tudományos Akadémia Kézirattár, Ms 5669/114, Császár Ernő: Visszapillantás a múltba II. kötet 122–123 p.p. Bp. 1949–50, kézzel írott, magyar nyelvű.
158. Magyar Tudományos Akadémia Kézirattár, Ms 5669/114, Császár Ernő: Visszapillantás a múltba II. kötet 122–123 p.p. Bp. 1949–50, kézzel írott, magyar nyelvű.
159. Dr. Machayné sz. soborsini Forray Zsuzsanna (1940) szóbeli visszaemlékezése nyomán, Bp. 1997. november 27.
160. Dr. Jalsoviczky Zoltánné, Bárczay Róza: Amit láttam és megéltem 6 p. gépelt kézirat másolata In. Szekrényessy család levéltára.
161. Dr. Jalsoviczky Zoltánné, Bárczay Róza: Amit láttam és megéltem 6 p. gépelt kézirat másolata In. Szekrényessy család levéltára.
162. Dr. Jalsoviczky Zoltánné, Bárczay Róza: Amit láttam és megéltem 8–9 p.p. gépelt kézirat másolata In. Szekrényessy család levéltára.
163. Dr. Jalsoviczky Zoltánné, Bárczay Róza: Amit láttam és megéltem 9 p. gépelt kézirat másolata In. Szekrényessy család levéltára.
164. Dr. Jalsoviczky Zoltánné, Bárczay Róza: Amit láttam és megéltem 9 p. gépelt kézirat másolata In. Szekrényessy család levéltára.
165. Dr. Jalsoviczky Zoltánné, Bárczay Róza: Amit láttam és megéltem 9 p. gépelt kézirat másolata In. Szekrényessy család levéltára.
166. Bárczay Róza naplója, 1919. április 30. 5p. géppel írott, magyar nyelvű, másolata In. Szekrényessy család levéltára
167. Szekér István szóbeli visszaemlékezése nyomán, Bp. 1997. november 18.
168. Dr. Jalsoviczky Zoltánné, Bárczay Róza: Amit láttam és megéltem 10 p. gépelt kézirat másolata In. Szekrényessy család levéltára.
169. Dr. Jalsoviczky Zoltánné, Bárczay Róza: Amit láttam és megéltem 9 p. gépelt kézirat másolata In. Szekrényessy család levéltára.
170. Dr. Jalsoviczky Zoltánné, Bárczay Róza: Amit láttam és megéltem 9 p. gépelt kézirat másolata In. Szekrényessy család levéltára.
171. Dr. Jalsoviczky Zoltánné, Bárczay Róza: Amit láttam és megéltem 11 p. gépelt kézirat másolata In. Szekrényessy család levéltára.
172. Dr. Jalsoviczky Zoltánné, Bárczay Róza: Amit láttam és megéltem 11 p. gépelt kézirat másolata In. Szekrényessy család levéltára.
173. Dr. Jalsoviczky Zoltánné, Bárczay Róza: Amit láttam és megéltem 29 p. gépelt kézirat másolata In. Szekrényessy család levéltára.
174. Szekrényessy család levéltára (magángyűjtemény), Szekrényessy Berta gyászjelentése 1928. január 5., h.n.
175. Dr. Jósáné sz. tolcsvai Bónis Ilona (1911) szóbeli visszaemlékezése nyomán, Bp. 1997. nov. 14.
176. Magyar Tudományos Akadémia Kézirattár, Ms 5669/114, Császár Ernő: Visszapillantás a múltba II. kötet 182 p. Bp. 1949–50, kézzel írott, magyar nyelvű.
177. tornai Deseő Zoltánné sz. Szekrényessy Katalin (1909) szóbeli visszaemlékezése nyomán Bp. 1987.
178. Szekrényessy család levéltára (magángyűjtemény), Szekrényessy Berta gyászjelentése 1928. január 5., h.n.
179. Szekrényessy Margit (1854–1932) naplótöredéke, 1 p. Borsod, 1925. március 23. Kézzel írott, magyar nyelvű.
180. Horváth Márkné sz. Ragályi Róza (1910) szóbeli visszaemlékezése nyomán, Bp. 1996. aug. 25.
181. Ötvös Bálintné (1942) „gyűjtése” nyomán, Borsod, 1997. december 9.
182. Dr. Jósáné sz. tolcsvai Bónis Ilona (1911) szóbeli visszaemlékezése nyomán Bp. 1997. nov. 14.
183. Dr. Jósáné sz. tolcsvai Bónis Ilona (1911) szóbeli visszaemlékezése nyomán Bp. 1997. nov. 14.
184. Magyar Tudományos Akadémia Kézirattár, Ms 5669/114, Császár Ernő: Visszapillantás a múltba II. kötet 122–123 p.p. Bp. 1949–50, kézzel írott, magyar nyelvű.
185. Ötvös Bálintné (1942) „gyűjtése” nyomán, Borsod, 1997. december 9.

186. Dr. Rozinskiné sz. soborsini Forray Irma (1913–1996) szóbeli visszaemlékezése nyomán Bp. 1995. december 5.
187. Dr. Jósáné sz. tolcsvai Bónis Ilona (1911) szóbeli visszaemlékezése nyomán Bp. 1997. nov. 14.
188. Fazekas Imre (1911) szóbeli visszaemlékezése nyomán, Borsod 2000. március 22.
189. soborsini Forray Tibor (1943) szóbeli visszaemlékezése nyomán, Bp. 1997.
190. Szarka István (1931) szóbeli visszaemlékezése nyomán, Borsod, 1997. november 16.
191. Szarka István (1931) szóbeli visszaemlékezése nyomán, Borsod, 1997. november 16.
192. Szarka István (1931) szóbeli visszaemlékezése nyomán, Borsod, 1997. november 16.
193. Szarka István (1931) szóbeli visszaemlékezése nyomán, Borsod, 1997. november 16.
194. Szarka István (1931) szóbeli visszaemlékezése nyomán, Borsod, 1997. november 16.
195. Szarka István (1931) szóbeli visszaemlékezése nyomán, Borsod, 1997. november 16.
196. Szarka István (1931) szóbeli visszaemlékezése nyomán, Borsod, 1997. november 16.
197. Szarka István (1931) szóbeli visszaemlékezése nyomán, Borsod, 1997. november 16.
198. Szarka István (1931) szóbeli visszaemlékezése nyomán, Borsod, 1997. november 16.
199. Szarka István (1931) szóbeli visszaemlékezése nyomán, Borsod, 1997. november 16.
200. Szarka István (1931) szóbeli visszaemlékezése nyomán, Borsod, 1997. november 16.
201. Szarka István (1931) szóbeli visszaemlékezése nyomán, Borsod, 1997. november 16.
202. Fazekas Imre (1911) szóbeli visszaemlékezése nyomán, Borsod, 2000. március 22.
203. Szarka István (1931) szóbeli visszaemlékezése nyomán, Borsod, 1997. november 16.
204. Ötvös Bálintné (1942) „gyűjtése” nyomán, Borsod 1997. december 9.
205. Ötvös Bálintné (1942) „gyűjtése” nyomán, Borsod 1997. december 9.
206. („lim-lom emberek”) Anonim helyi adatközlők, Borsod, 1996. augusztus 22–23.

GESCHICHTE EINES HERRENHOFES IN BORSOD – DAS LEBEN VON ÁRPÁD SZEKRÉNYESSY –

Während der Zeit der ungarischen Landnahme im 9. Jahrhundert erfolgte die Ansiedlung im Karpatenbecken entsprechend den Stämmen. Das Niederlassungsgebiet der die leitende Schicht der Gesellschaft bildenden 108 Stämme – aber besonders der Stammoberhäupter – bildete zugleich auch das Zentrum des örtlichen politischen und wirtschaftlichen Lebens.

Die Wiege des Komitates Borsod lag einst im winzigen Dorf Borsod des Bódvatales (heute Vorort der Stadt Edelény). Am Fuße der uralten Erd feste des namengebenden Fürsten Bors wirkte ab der frühen Periode des Feudalismus – als Zentrum des umliegenden Herrschaftsgutes – ein adeliger Herrenhof (curia nobilitaris).

Die hier vorliegende Studie versucht, sich auf authentische Quellen stützend die hier betriebenen spätf feudalen Wirtschaftsformen des 19. Jahrhunderts vorzustellen.

Wir erhalten Einblick in den provinziellen Alltag eines aus dem Mittelalter stammenden adeligen Herrenhauses und seiner Bewohner. Wir können durch die mehr als zehn Räume des aus dem Gemisch von Lehm und Stein errichteten Gebäudes gehen, angefangen bei der Klassiker der Antike bergenden Bibliothek über den Salon, der mit strahlenden barocken- und Rokoko-Verzierungen geschmückt ist, durch den Wintergarten mit tropischer Stimmung bis zum romantischen Turm. In unserer Vorstellung können wir im fünf Joch umfassenden – vom Fluß Bodva umgebenen - Ziergarten des Schlosses spazieren, den Springbrunnen mit den Goldfischen bewundern, das antike Steinbild und den sich unter den Spazierwegen erstreckenden, mit frischem Sand bestreuten Strand usw. Zur gleichen Zeit können wir aufgrund von Briefen, Tagebüchern und Memoiren aus erster Hand Informationen über das Leben der Gutsbesitzer, den Alltag der Adelligen des Bodvatales, die zeremoniellen Jagden, das

Walderdbeerensuchen, das Fischen, das Baden, die Hauskonzerte, Windhund- und Pferderennen sowie über Komitatsversammlungen und über die in den Hauptstädten der zweizentrierten Österreich-Ungarischen Monarchie gefeierten Feste usw.

Wir werden mit der Führung des aus dem Mittelalter stammenden Gutes vertraut gemacht, lernen die Tätigkeit der Knechte und Mägde des Herrschaftsgutes kennen, nämlich den Alltag des Wagenmachers, des Schmiedes, des Müllers, des Meiers, des Wildhüters, des Forstaufsehers, des Tabakgärtners, des Gutarbeiters, des Steinbrechers und des Schafhirten usw. Vor unseren Augen ziehen – als Personal des Herrenhauses - das Stubenmädchen, die Kammerzofe, die Köchin, der Paradekutscher und der Gärtner vorbei. Wir können den letzten feudalen Grundbesitzer von Borsod, Árpád Szekrényessy, durch die Vorstellung seiner Persönlichkeit und der Rolle, welche er in seiner öffentlichen Laufbahn eingenommen hatte, kennenlernen.

Zuletzt wird im Kapitel „Der rote Stern über Borsod“ das Fortleben des Gutes vorgestellt, sein einzigartiges osteuropäisches Schicksal in der Zeit der ersten (1919) und der zweiten (1948-1991) kommunistischen Diktatur. Es zeigt sich, wie aus dem florierenden, adeligen Gut eine Landwirtschaftsgenossenschaft (Kolchose) stalinistischen Typs geworden ist, aus der Blütezeit Verfall, aus dem einstigen Kulturzentrum erbärmliche Zustände zeigende Wirklichkeit.

Attila Szekrényessy

MEZŐKÖVESD VÁROS ÉS KÖRNYÉKE NÉPESSÉGÉNEK ALAKULÁSA A 20. SZÁZAD ELEJÉIG

KÁPOLNAI IVÁN

Mezőkövesd és környéke Borsod megye déli részén 724 km² területet foglal el közel kéttucatnyi településsel a Bükk hegység Alföldre néző dombos-hegyes előterében – egri Bükkalja: Bükkzsérc, Cserépfalu, Cserépváralja, Szomolya, Bogács, Tard; miskolci Bükkalja: Borsodgeszt, Kács, Sály, Tibolddaróc, Vatta, Bükkábrány –, a Nagyalföld északi szegélyén, a Tisza, Sajó folyók és Eger patak által határolt Borsodi Mezőségben (Mezőkövesd, Mezőkeresztes, Mezőnyárad, Mezőnagymihály, Szentistván, Egerlövő, Borsodivánka) és a Közép-Tiszavidék borsodi árterében (Négyes, Tiszavalk, Tiszababolna), középpontjában Mezőkövesd várossal, az egykori mezővárossal.

Nem egységes földrajzi táj, hanem elsődlegesen inkább *közigazgatási* tájegység. A térség az 1983-ig fennállott mezőkövesdi járást alkotta, kiegészítve a vonzáskörébe tartozó Tisza-parti Bábolnával.

Az elmúlt századokban Borsod megye déli része közigazgatásilag – a daróci, vattai, ónodi és egyéb elnevezésű, majd a 18. század derekától a 20. század elejéig egrinek nevezett járás – olykor 40-nél is több települést foglalt magába. A mezőcsáti (később Leninvárosról elnevezett) járás létesítése (1884), az 1940-es években rövid ideig fennállott mezőkeresztesi járás megszüntetése, majd néhány község Heves megyéhez csatolása után alakult ki a mezőkövesdi járás területe, az 1984–1990 között városkörnyéknek nevezett jelenlegi mezőkövesdi kistérség.

Székhelyének, az 1973 óta (újból) városi rangú Mezőkövesdnek bizonyos *gazdasági* központ szerepet kölcsönöz földrajzi helyzete a hegyvidék és a síkság találkozásánál. A 20. század elejétől – elsősorban gimnáziuma, majd egyéb iskolái révén – jelentős *művelődési* központ. Egy kis *néprajzi* tájegység, az (egykori) színes népviseletéről és ma is élő népművészetéről ismert matyóság „fővárosa”-ként múzeumaival és néhány évtizede gyógyfürdőjének vonzásával számottevő idegenforgalmi központ is, a Bükk hegységbe irányuló kirándulások indulópontja.

1. A NÉPESSÉG SZÁMÁNAK ALAKULÁSA AZ ELSŐ MAGYARORSZÁGI NÉPSZÁMLÁLÁSIG

a) A török uralom előtti századok

A honfoglaló magyarok valószínűleg szláv eredetű lakosságot találtak a környéken. Egyes települések szláv hangzású nevéből – mint pl. Zsérc, Szomolya, Bogács, Pázsag (a közeli Novaj, Noszvaj), s talán Daróc, Cserép, Kács is – erre következtetnek a

megye, illetve Mezőkövesd város monográfusai. De vannak – Anonymus nyomán – turk eredetű népelemek ittletét feltételező vélekedések is.¹

Béla király jegyzője, Anonymus az 1220 körüli években született „Gesta”-jában környékünkről úgy tájékoztat, hogy „Árpád vezér és nemesei... a Nyárad vizéig vonultak, s tábort ütöttek a patakok mellett, attól a helytől kezdve, amelyet most Kácsnak mondanak...”. Árpád itt egy nagy földet adott Ousadnak, akinek fia, Örsur „a folyónak a forrásánál várat épített, melyet most Örsur várának tartanak”. A nemzetség, illetve leszármazottai: Tibót vagy Tibold, Daróci, Geszti, Sályi család szállásbirtokai közé tartozott a környéken – a leszármazott családokról elnevezett – több település, ezen kívül még Nagymihály is. Az Örsur nevet Anonymus „kun”-nak, azaz kabarnak tartja, Györffy György, az Árpád-kori Magyarország történeti földrajzának legkiválóbb ismerője pedig – a krónikák nyomán – magyarnak.²

Az eddigi történeti irodalomban eléggé általános volt az a nézet, hogy e tájat a vezető honfoglaló törzseken kívülálló, csatlakozott népek, elsősorban a kabarok, az ún. „fekete magyarok” szállták meg. Egyes feltevések szerint a Cserhát–Mátra–Bükk vidéket lakó „palóc” népcsoport elnevezése is valamilyen kunhoz hasonló népelemet jelölt. Mások szerint a palócok már a hun-avar korban itt éltek, s a szamojédhez hasonló nyelvet beszélő őslakosság leszármazottai.³

Más adatok is utalnak Mezőkövesd környékén a csatlakozott népelemek jelenlétére. Borsod megye ugyanis eredetileg határvármegye volt. Az őrszervezet nyomait ma is őrzi Lövé neve; íjász lövő („sagittarius”) lakói lehet, hogy székelyek voltak – amire az látszik utalni, hogy a faluba vezető egyik utat „székelyút”-nak nevezték. Lehetséges, hogy a határőrök közé tartoztak a besenyők is, akik Nyáradot és Kereszttest lakták – a 13. század első feléből származó oklevelek szerint.⁴

A települések közül Szomolyát, Cserépfalut már a 12. századbeli oklevelek említik. A II. András korából származó Várad Regesztrumban, a várad káptalan jegyzőkönyvében – amely a Szent László király sírjához küldött személyek peres ügyeinek hivatalos leírását tartalmazza –, találkozunk Bábolna („Bobona”, 1214), valamint Tard, Ábrány és Lövé nevével (1220–21).

A ma külterületi lakott helyként ismert Mocsolyás neve is előfordul már 1221-ben. Nyáradot és Kereszttest 1238-ban, Bogácsot, Kácsot, Zsércet 1248-ban, Püspököt 1261-ben említi először oklevél. A környék mai központja, Kövesd 1275-ben fordul elő okleveleinkben először, mint lakatlan falu, Négyes 1277-ben – ugyanúgy, mint a későbbiekben csak pusztaként szereplő Tilaj –, Geszt és Váralja 1292-ben, Ivánka is a század végén. A 14. század elején tűnik fel először Nagymihály, 1323-ban Vatta, 1348-ban Sály. Valk nevével pedig először az 1332. évi pápai tizedlajstromban találkozunk.⁵

A népesség számának alakulásáról ebből a korból ismereteink nincsenek. Az 1241. évi tatárjárás bizonyára megviselte Dél-Borsod népét, mert hisz a Mohi csata is a közelben zajlott le. A pusztulás mértékét Györffy György egész Borsod megye lakosságára nézve 24%-ra becsüli.⁶

¹ Borovszky S., 1909. 7–9.; Klein G., 1939. 15–16.; Sárközi Z., 1976. 40.

² Györffy Gy., 1987. 737.

³ Sárközi i. m. 40. és 145. (hivatkozással a palóckutatással foglalkozó irodalomra is).

⁴ Sárközi i. m. 41.

⁵ Soós J., 1985. 79–102.; Klein i. m. 18.

⁶ Gyimesi S., 1970. 16.; Györffy i. m. 743.

A legrégebbi olyan források, melyekből a települések nagyságának legalább egymás közti arányaira vonhatunk le bizonyos következtetéseket, a pápai tizedjegyzékek az 1332–35. évekből. A fennmaradt lajstromokban a táj ma ismert településeinek mintegy fele szerepel. Többségük Bükk-vidéki. A garasban fizetett tized évi átlagos összege a legmagasabb Ábrányban (20), Püspökiben (19) és Szomolyán (18). Nyárad évi 14–15, Bogács és Tard 11–12, Szentistván és Valk 10–11 garast fizetett, Daróc és Geszt 5-öt, Cserép és Kács tizedösszegét nem tüntetik fel az összeírásban.⁷

Ábrány – az Alsó- és Felsőábrány egyesüléséből született és 1950 óta Bükkábrány névvel jelölt helység – a megye fontosabb községei közé tartozott. Alsóábrány már az Anjou-korban heti- és országos vásárok tartására kapott engedélyt, és a megyében az elsők között emelkedett mezővárosi rangra. Teljesen hiányzik viszont a pápai tizedjegyzékből – egyebek között – Kövesd és Keresztes, a tájnak századokon át (és ma is) legnépesebb két települése. Ezek fejlődésére vonatkozóan inkább csak a következő századtól ismerünk adatokat. (Egyes korábbi helytörténeti művek szerint ugyan Kövesd is szerepelt a tizedlajstromban, de Györffy György nem említi mértékadónak tekinthető történeti földrajzi művében. „Kövesd” helynévvel ugyanis az ország más vidékein is találkozhatunk, s valószínűleg nem Mezőkövesdet jelöli a tizedjegyzékben előforduló „Kövesd”.) Keresztesre Zsigmond király a 15. század elején, 1409-ben vlach (oláh, vagyis román) marhapásztorokat telepített. A telepések – saját vajdáik vezetése alatt – hamarosan elmagyarosodtak és jelentős részük volt a környéken a juhtenyésztés elterjesztésében. (Napjainkban már csupán a Csinccse-patak és a róla elnevezett tanya, illetve településrész őrzi emléküket.)⁸

Az 1275-ben (még) lakatlannak mondott Kövesdről 14. századbeli oklevelek hiányában annyit tudunk, hogy Zsigmond uralkodása alatt (1387–1437) vásártartási jogot kapott és 1439-től évszázadokon át – Keresztesel együtt – annak a koronauradalomnak a birtoka, melynek központja Diósgyőr, a királyok kedvenc tartózkodási helye Nagy Lajostól Hunyadi Mátyásig.

Kövesd 1450-ben országos jelentőségű esemény színtere is volt: itt tartották márciusban Hunyadi János kormányzó és Giskra huszita vezér között a béketárgyalásokat, mindkét részről nagyszámú résztvevővel. Egy héten át Kövesden voltak egyrészt az országos főméltóságok (országbíró, tárnokmester, egri püspök stb.), a megyei fő- és alispánok kíséretükkel együtt, másrészt Giskra kapitányai és az észak-magyarországi városok (Kassa, Eperjes, Lőcse, Bártfa, Körmöc-, Selmec- és Besztercebánya) követői. Aból, hogy ezt a vendégsereget képesek voltak elszállásolni, étellel-itallal ellátni, a helység nagyságára és viszonylagos fejlettségére (is) lehet következtetni. Ezt alátámasztani látszik az 1457-ből fennmaradt töredékes névsor, melyben – akkoriban még a foglalkozást és a származást híven jelölő nevek tanúsága szerint – voltak iparos és kereskedő elemek (szabó, kalmár) és idegenből érkezett (német, horvát, olasz) jövevények egyaránt.⁹

Mind Keresztes, mind Kövesd a 15. század derekán mezővárosi rangot kapott (1441–70 között mintegy 40 település jutott az országban hasonló kiváltságokhoz). Keresztesnek már 1456-ban V. László adományozott címet és pecsétet, majd 1471. és 1475-ben Mátyás királytól további kiváltságokat, adómentességet kaptak Keresztes lakói. Kövesdnek pecsétet és szabadalomlevelet 1464-ben Mátyás király adományozott, aki 1472-ben személyesen is meglátogatta a várost, és újabb kiváltságlevélben bővítette

⁷ Györffy i. m.

⁸ Klein i. m. 26.; Klein G.–Péchy-Horváth R., 1939. IV. r. 89.

⁹ Sárközi i. m. 46–47.

jogait. A későbbiekben ezeket 1494-ben II. Ulászló, majd 1520-ban II. Lajos király is megerősítette.¹⁰

A mohácsi csatavesztés, majd különösen Buda török kézre kerülése után az 1540-es évektől megnehezült a dél-borsodi táj településeinek élete is. Kisebb török csapatok már a mohácsi csatát követően is eljutottak környékünkre, sőt Mohi és Miskolc közelébe is, de főleg Hatvan 1544. évi eleste után váltak sűrűbbé és súlyosabbá a pusztítások. A Miskolc ellen 1544-ben indított hadjárat például 45 helységet érintett a megyében. A dél-borsodiak egy része – köztük Mezőkövesd – véglegesen be is hódolt a török hatalomnak. Mintegy fél évszázadon át, az 1596. évi mezőkeresztesi csatáig itt húzódott – illetve hullámozott – az Oszmán Birodalom határa Kövesd, Lövő, Négyes és Keresztes, észak felé pedig Szomolya és Kistálya vonalában.¹¹ 1544-ből adatok vannak Négyes, Lövő, Szentistván, Nagymihály, Keresztes, Nyárad, Vatta, 1552-ből Tard, majd újból Keresztes felégetéséről; Nagymihályt 1555-ben a török pusztította, 1566-ban tatár csapatok égették fel, Valk pusztulásáról is olvashatunk a század második felében.¹²

b) A török hódoltság korszaka

A 16. század derekától a települések nagyságáról, társadalmi-gazdasági viszonyairól számszerű adatokat is ismerünk a különböző korabeli összeírásokból. Ilyenek például a porták (kapuk) számát feltüntető ún. *dikajegyzékek* és a legfontosabb terményekből, állatokból az egyháznak dézsmát fizető háztartásokról számot adó különböző – gabona- és egyéb (főleg bor-, juh-, méhkas-, olykor sertés- stb.) – tizedlajstromok.

A Károly Róbert által – az évenkénti pénzverésből származó korábbi bevételek pótlására – bevezetett kapuadózás alapjául minden olyan kapu (porta) szolgált, amelyen szénával vagy terménnyel megrakott szekér ki- és befért – tekintet nélkül az ott lakó személyek (háztartások) számára. A régebbi eredetű, még Szent István által előírt dézsmafizetési kötelezettség ennél szélesebb körű volt, kevés kivételtől eltekintve kiterjedt a lakosság túlnyomó részére. Az egyház részére fizetendő tizedhez („decima” → dézsma) kapcsolódott a későbbiekben Nagy Lajos 1351. évi törvénye alapján a földesúrnak járó kilenced („nona”), vagyis valójában a második tized fizetése. A töröknek fizetett adóról, a „defter”-ek, a török adóösszeírások tájékoztatnak. A dél-borsodi községek eleinte Budára, majd Hatvanba fizettek, de a füleki, esetenként a szolnoki bég is kivetette az adót, vagy éppen Jászberénybe fizették (pl. Bogács) az egyre növekvő adót.

Az állami adózás céljait szolgáló dikális összeírások portaszámait és az egyházi, illetve földesúri dézsma alapjául szolgáló jegyzékekben feltüntetett háztartások számadatai között a legtöbbször jelentős eltérések mutatkoznak. Részben tárgyi okokból, az összeírások céljából és a hozzájuk kapcsolódó hivatalos előírásokból (is) adódóan. A dikális összeírások ugyanis mellőzték a zselléreket, a pásztorokat, kézműveseket, valamint a földesúri birtokon gazdálkodó népességet. A dézsmajegyzékek ezzel szemben a jobbágyokon kívül a nincstelenek és zsellérek számát is feltüntették, mert a zsellérektől és nincstelenektől is szedett az egyház – kereszténypénz címén – dézsmát (a földesúr pedig kilencedet). Csupán a nemesek, papok, tanítók s a libertinus helyzetű parasztok

¹⁰ Klein i. m. 26–27.; Klein–Péchy i. m. 89–91.; Sárközi i. m. 43., 48–52.; Kápolnai I., 1970. 47–52.

¹¹ Sárközi i. m. 54., 57.

¹² Soós i. m. 79–102.

mentesültek a dézsma alól. De ha jobbágytelek volt tulajdonukban, ők is tizedlajstromra kerültek, mert a paraszti föld után – bárki is művelte – dézsma járt.¹³

Az összeírások jellegéből adódó eltérésekhez hozzá kell még venni azt a lélektani tényezőt is, hogy az adózó mindig szemben áll az adóztatóval, s igyekszik magát a legkülönbözőbb ügyeskedésekkel – akár az összeírók előli meneküléssel is – kivonni az adózás alól.

A különböző összeírások közötti eltéréseket jól példázzák csupán a kövesdi adatok. Az 1544. évi dikajegyzékben 50 porta szerepel (és egy malom), 1546-ban 64 (és 9 elhagyott, felégetett) porta; 1549-ben az összeírt porták száma 25, az elhagyott és mentesítetté 6, majd az 1550-es évtizedbeli dikákban 25–28 portával találkozunk. Ugyanakkor a török adóösszeírás 1550-ben 41 családot talált a városban, de 1559-ben már csak 21 élt közülük Kövesden, viszont közben új beköltözőkkel – szám szerint 33-mal – növekedett a töröknek adózó lakosság.¹⁴

Ezzel szemben a gabona-dézsmajegyzékekben ennek többszörösét írták össze: az 1548. évi tizedlajstromban 167 főt, sőt 1549-ben 174-et. (Fő alatt természetesen háztartást értve, bár néha nőtlen egyének is előfordultak – különösen a szolgák és zsellérek között.)

1564-ben 98 adózó portát írtak össze Kövesden, 1570–76 években számuk 57–61 között mozgott, 1578-ban már csak 29, 1584-ben 48, 1588-ban pedig mindössze 17 és fél. Mezőkövesd 1583-ból származó, utcák szerinti leírásában viszont 101 háztartásról olvashatunk, a gabona-tizedlajstromban pedig a dézsmázók száma 1576-ban 105. Ezek a rapszódikus változások nemcsak a lakosság hullámzását jelzik, hanem azt is, hogy a dézsmajegyzékeket a többi összeírásnál teljesebbnek (azonkívül folyamatosabbnak is) tekinthetjük. A dikális adószedők gyakran nem hatoltak be a török hódoltsági területekre, a dézsmaszedők viszont tizedszedési és szabad mozgási engedélyt szereztek a török hatóságoktól, és keresztül-kasul járták a hódoltsági településeket is. Így pl. az 1596. évi mezőkeresztesi csata utáni években a dikális összeírások többé nem említik Kövesdet, gabonadézsma-jegyzékek pedig ismeretese az 1600-as évekből is. Ezek után a következőkben a gabonadézsma-jegyzékek alapján kíséreljük meg nyomon követni a környékbeli települések népességének alakulását.

Az 1548-tól fennmaradt Borsod megyei tizedjegyzékekben a környék településeinek többsége szerepel, néhánynak azonban nem sikerült nyomára akadni, vagy ha szerepel is a jegyzékben, hiányoznak a számszerű adatok. Előfordul olyan jelölés, hogy a település lakatlan helység, elhagyott („deserta”), puszta falu („praedium”), ahol rendszerint már házak sem állnak, vagy egyszerűen semmiféle jelzést nem kapunk a faluról. Valójában nem tájékozódhatunk a település nagyságáról nemes falu esetében sem, vagyis ahol csak „curialis” egytelkes nemesek laktak, vagy nemesek jobbágyokkal vegyesen, illetve csak jobbágyok, de nemesi földön, s így dézsmát nem adtak. Ha a „curia”, mint lakatlan faluhely földjei nemesi földekké váltak, azok után sem járt többé dézsma. A curiális falu jelölés főleg a 17. század derekától vált gyakoribbá.

Az 1548. és 1576. évből származó jegyzékekben a környéken még 14–15 település dézsmázóiról kapunk számszerű adatokat, az 1605. évi jegyzékben már csak 9-ről, a későbbiekben egyre kevesebbről. 1700. évben pedig mindössze 4 településről (1. táblázat).¹⁵

¹³ Bakács I., 1957.; Ila B., 1957. 51., 82.

¹⁴ Klein-Péchy i. m. 91.; Kápolnai I., 1958. 1–2. sz. 18.; Sárközi i. m. 54–61.

¹⁵ Kovacsics i. m. 405–413.

1. táblázat: Családfők, házak, háztartások száma (1548–1720)

Helység neve	Gabonadézsma-jegyzékek ¹						Házak ² 1685		Adóössze- írás ³	
	Családfők								Háztartások	
	1548	1576	1605	1647	1673	1700	Pusz- tult	La- kott	1715	1720
Kövesd	167	105	65	–	c	c	–	–	41	69
Környék	366	566	311	76	66	32	251	77	160	190
Ebből:										
Zsércz	–	–	–	–	–	–	12	8	8	22
Szomolya	–	–	–	–	–	–	22	8	11	19
Bogács Pazsag	– des.	–	–	–	–	–	11	9	13	17
Cserép	33	43	45	12	4	5	10	6	12	28
Tard	80	93	47	13	32	des.	34	6	9	15
Daróc	25	40	23	13	c	13	10	10	–	–
Kács	pr.	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Sály Leányfalu	18 8	27 pr.	22 pr.	3 pr.	8 pr.	c pr.	10	4	29	–
Geszth	16	31	–	10	4	10	6	4	12	–
Vatta	6	1	c.	c.	c.	c.	–	–	–	–
Alsó Ábrány	36	73	38	–	–	–	–	–	8	10
Felső Ábrány							19	5	6	–
Bükk-vidék	222	308	175	51	48	28	134	60	108	111
Nyárad	3	68	–	14	14	4	–	–	1	1
Keresztes	91	81	68	–	c.	c.	74	6	5	16
Keresztes Püspöki	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Nagymihály	26	34	45	11	4	c.	22	8	5	20
Szentistván Tilaj	des. pr.	32 pr.	pr. pr.	pr. pr.	pr. pr.	pr. pr.	– –	– –	15	23
Lövő	6	–	–	–	–	–	21	3	–	–
Iván(ka)	–	pr.	pr.	pr.	pr.	pr.	–	–	4	7
Négyes	4	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Valk	6	18	14	pr.	pr.	pr.	–	–	8	–
Bábolna Montaj	8 –	25 –	9 –	– –	c. –	– –	– –	– –	14	12
Alföld	144	258	136	25	18	4	117	17	52	79
Kövesd és környéke	533	671	376	76	66	32	251	77	201	259

Rövidítések: c. = curia; nemesi falu
des. = deserta; lakatlan helység
pr. = preadium; puszta falu

Források: 1. Kovacsis József (szerk.): A történeti statisztika forrásai. 1957. 406–416.
2. Borovszky Samu: Borsod vármegye története I. 1909. 353–354.
3. Acsády Ignác: Magyarország népessége a Pragmatica Sanctio korában (1720–1721), 1896.

Találkozunk azonban a 16. századi dézsmajegyzékekben elhagyott helységgként („deserta”) vagy pusztaként („praedium”) feltüntetett helyekkel, amelyek korábban önálló falvak voltak. Így pl. Szentistván és Ivánka között a 17. század végéig „praedium”-ként szereplő Tilajnak már 1274-ben említik templomát. Ugyancsak önálló település volt Bábolna határában Montaj. Nevükben az -aj végződés – mint a környéken Novaj és Noszvaj esetében is – egyes nyelvészeti feltevések szerint – kun-besenyő eredetre látszik utalni, és a telepítés Szent László királynak az országba becsapódó keleti népeken aratott győzelmei utáni időkre vezethető vissza.¹⁶ A Kövesd és Bogács közötti határban ismert Pazsag puszta is önálló településként tűnik fel a 13. században (1269).¹⁷ Csakúgy, mint a honfoglaló Ör/ö/sur nemzetség szállásbirtokának részeként Daróc határában később pusztává lett Leányfalu és Nagymihály határában Fejéregyháza. Az előbbinek 1548-ban még volt dézsmázó lakossága, az utóbbi nevével azonban nem találkozunk a 16–17. századi összeírásokban.¹⁸ A török uralom alatt a jegyzékekben „deserta”-vagy „praedium”-ként jelölt legtöbb más hely azonban a 18. század folyamán fokozatosan benépesült, illetve visszatértek egykori lakóik vagy azok leszármazottai.

Az adatok szerint Kövesd a 16. század derekán kiemelkedően legnagyobb települése nemcsak a környéknek, hanem az egész megyében közvetlenül Miskolc után következik. Míg azonban a dézsmázó lakosság az évszázad második felében a környéken egy ideig bizonyos emelkedést mutat, Kövesden 167-ről 105-re, a másik mezővárosban, Keresztesen 91-ről 81-re csökkent. Közben a szomszédos Nyáradon az összeírt háztartások száma 3-ról 68-ra ugrott, szinte felszívta a két mezőváros dézsmázóinak jelentős részét. Ábrány is kétszeresére duzzadt, a korábban is népes Tard pedig oly mértékben növekedett, hogy megelőzte Keresztest.

Bár mérséklődött Kövesd súlya a környék népességében – amelynek 1548-ban egymaga közel harmadát adta –, de továbbra is jelentős a népesség koncentrációja a Kövesdet és Keresztest, valamint az említett három szomszédos települést magában foglaló, kb. 10–15 km sugarú térségben, ahol a táj dézsmázó lakosságának több mint 2/3-a élt.

Az 1576. évi tizedjegyzékben szereplő háztartások alig egyharmada nyolc további település között oszlik meg, nagyobbrészt a Bükk-vidéken (zárójelben a dézsmázók számával): Cserép (falu és -váralja együtt 43), Daróc (40), Geszt (31), Sály (27), az alföldi részen pedig Nagymihály (34), Szentistván (32), Bábolna (25) és Valk (18). A sík vidéki települések közül Négyes és Lövő 4, illetve 6 háztartással szerepelt még 1548-ban a jegyzékben, de a továbbiakban hiányzanak, Ivánkát pedig – amely 1548-ban sem szerepelt – a későbbiekben puszta faluként tüntetik fel. A hegyvidékiek közül egyáltalában nincs nyoma a gabona-dezsmajegyzékekben Zsércnek és Szomolyának, Kácsnak is csak 1556-ig. Ez azonban nem jelenti feltétlenül azt, hogy lakatlanok voltak, mert ezek ugyanakkor szerepelnek egy ideig a dikális összeírásokban vagy más forrásokban.

Zsércet például egyetlen tizedjegyzék sem tartalmazza, de feltüntetik az 1546, 1549, 1555, 1564, 1574 és 1568. évi dikajegyzékek, különösen magas portaszámmal (53!) 1564-ben, mint nem hódoltsági települést. Bár a török már a 16. század közepén elpusztította a karthauziak falubeli kolostorát, Eger ostromakor is feldúlta és részben elpusztította a falut, de lakói fizették a töröknek Budára a folyton növekvő adót, és közben folyt a versengés a falu birtokjogáért a püspökség, a káptalan és különböző protestáns (hajdú) családok között – az új hit lassú terjeszkedésével egyidejűleg. *Bogács* néhány

¹⁶ Györffy i. m. 754.; Soós i. m. 88.

¹⁷ Györffy i. m. 801.

¹⁸ Borovszky i. m. 26–27.

esetben szerepel ugyan a tizedlajstromokban, de dézsmaadóóját egyszer sem jegyezték fel. Ezzel szemben ismerjük a töröknek fizetett – rövid idő alatt többszörösére emelt – adók összegét. Arról is tájékoztatnak a források, hogy bár az egri káptalan mind jobban kiterjesztette, és a 17. század első felében kizárólagossá tette birtokjogát, Bocskai és Bethlen Gábor fejedelmek is újólá adományozták a falut kapitányaiknak. *Kács* 1548-ban Váralja megnevezéssel szerepelt még a dézsmajegyzékben mint „praedium”, majd 1556-ban *Kács* néven 2 méhtizedet fizető fővel, de többé nincs a jegyzékben. Tudjuk viszont, hogy lakói – az apátság és a falu pusztulása után – fizették az adót a töröknek Hatvanba. *Szomolya* nemcsak a tizedlajstromokban nem fordult elő egyszer sem, hanem a töröknek adót fizető községek sorában sem szerepelt, lakossága azonban a 16–17. században fokozatosan terjeszkedett olyannyira, hogy az eredeti – már a 12. században fennállott – Egyházas-Szomolya és a 15. században létesült Felső-Szomolya a 17. században egybeépült, sőt 1635-ből fennmaradt plébánosának neve is.

A gabona-dézsmajegyzékek Borsod megyében a 16. század második felében összesen mintegy 3500–4000 dézsmázóról tájékoztatnak. A megyében jelentős szőlőművelés is folyt – a század derekán a jobbágyok közel fele a szántón kívül szőlőt is, vagy csak szőlőt művelt – de a gabona-dézsmajegyzékek rendszerint feltüntetik a bordézsmát és méhtizedet szolgáltatókat is.¹⁹ Mezőkövesd és környékén a gabona-dézsmajegyzékek alapján az össznépeség számának alakulásáról az alábbiakban tájékozódhatunk.

A gabona-dézsmajegyzékek 1548-ban 533, majd 1576-ban 671 háztartásfőt jeleznek tájunkon. Ez kb. egyhatoda a megye összes dézsmázóinak. Ha a történeti demográfiai irodalomban általában szokásos 5–6 fős háztartással számolunk, és figyelembe vesszük az 5–10 százalékra becsülhető dézsmamentes, nem paraszti lakosságot, akkor 4 ezer körüli népesség adódik Mezőkövesd és környékén. Ebből Kövesd népessége a 16. század derekán minden bizonnyal meghaladta az 1000 főt, majd a későbbi évtizedekben 600–700-ra apadt. Ezenkívül további 4 település lélekszáma közelítette, vagy túl is haladta a félezret. Figyelembe véve azonban, hogy a tizedjegyzékekből – a lehető teljességre törekvés ellenére – nemcsak egyes dézsmaköteles háztartások maradtak ki, hanem egész falvak dézsmalajstromai is hiányoznak, akkor a táj összlakossága 4 ezernél valószínűleg jelentősen nagyobb volt a 16. század második felében. A század utolsó éveiben azonban drasztikus csökkenés következett a népesség számában.

Eger 1596. évi elestének és az alig két hét múlva, október 23–26 között lezajlott mezőkeresztesi csatának, a „Borsodi Mohács”-nak a hatását jól érzékelteti, hogy az összeírt porták száma Borsod megyében az 1593. évi közel ezerről 1597-ben alig 200-ra zuhant. Kövesd és további 12 falu elnéptelenedését jelzik az összeírók, egy 1599. évi portális összeírásban pedig több, mint félszáz település pusztulásáról olvashatunk. Átmenetileg megszüntették a megye vattai – a későbbiekben ónodiként számon tartott, negyedik – járását is. A lakosság a déli részéről északabbra menekült. Ezt látszik valószínűsíteni az (is), hogy például az észak-borsodi arlói districtus népessége 1594–98 között jelentősen megnövekedett. Az elnéptelenedés azonban csak átmeneti volt, és erős túlzás egyes helytörténeti műveknek az az állítása, hogy például „Mezőkövesd jóformán egy egész századon át lakosok nélkül volt”. Az elmenekült lakosság egy része visszatért, miután a hatvani bég adókedvezményekkel visszacsalogatta, sőt maga is telepített a környékre tatár harcosokat. (Egyes feltevések szerint ezektől származik több falu – köztük a matyó települések – lakosságának egy része is.)²⁰

¹⁹ *N. Kiss I.*, 1960. 1035.; *Ila* i. m. 97.

²⁰ *Borovszky* i. m. 117.; *N. Kiss* i. m. 750.; *Sárközi* i. m. 66–67.

Végül is a gabona-dézmajegyzékben összeírtak száma Borsod megyében a 16. századbeli 3500–4000-ról mintegy 2800-ra csökkent, Mezőkövesd és környékén pedig a 600 körüli dézsmázóról 376-ra. Különösen nagymérvű volt Mezőkövesd háztartásainak megfogyatkozása az 1548. évi 167-ről 65-re. Kövesd már nem a legnépesebb települése a tájnak: megelőzi Keresztes, melynek népessége kevésbé fogyatkozott, sőt a szomszédságában Nagymihály lakossága még növekedett is – a Bükk-vidéki Cseréphez hasonlóan. Erőteljesen csökkent viszont Tard dézsmázóinak száma, Szentistván pedig „praedium”-má, puszta faluvá vált, talán már házai sem álltak. Daróc, Sály és Ábrány, az alföldi részen pedig a Tisza-parti Valk és Bábolna tizedfizető lakóinak száma csökkent ugyan 1576-hoz képest, de 1548-hoz viszonyítva inkább emelkedett. Végül is az 1605. évi gabona-dézmajegyzékben összeírtak számából 2000-et jóval meghaladó lakosságra következtethetünk Mezőkövesd és környékén. De ha figyelembe vesszük a dézsmajegyzékből hiányzó – minden valószínűség szerint lakott – Gesztet és Nyáradot, a „curiális” Vattát, a korábban már említett, ugyancsak hiányzó Zsércen, Szomolyán, Bogácson és Kácson kívül, akkor a 17. század elején is bizonyára még 3 ezer körüli lélekszámú népesség élhetett Mezőkövesd és környékén.

A dézsmajegyzékben összeírtak számából (68) következtetve Keresztesen a – csata után alig tíz évvel – mintegy 400 személy lakott: 20–25%-kal kevesebb, mint korábban, és ez valamivel több volt már, mint Kövesd lakossága, amely a fél évszázaddal azelőtti 1000 körüli szintnek alig több, mint harmadára zsugorodott. A csata színteréhez közeli Nagymihályon közel 300 főnyi népesség tömörült – több mint az előző században. Hasonló lélekszámú faluvá növekedett a Bükk-vidéki Cserép, illetve kb. ilyen szintre csökkent a korábban kétszer népesebb Tard. Ábrány lakossága 1605-ben ennél valamivel kevesebb: kb. annyi, mint a múlt század derekán, de jóval kevesebb, mint az 1570-es években. Daróc és Sály csökkenő, illetve stagnáló lélekszáma a másfél százat közelíthette, a Tisza-parti Valké viszont 100 alatt volt, s még inkább Bábolnáé. A múlt század derekához viszonyítva azonban ez emelkedést jelent.

A későbbiek során egyre kevesebb háztartást mutatnak ki a dézsmajegyzékek, vagy éppenséggel egyáltalán nem nyújtanak számszerű tájékoztatást. Borsod megye egyes északiabb településein ugyan nem mutatkozik ez a csökkenés, vagy csak kisebb mértékben: Sajószentpéteren például 1647-ben, a Miskolctól délre eső Emődön 1673-ban is több háztartást írtak össze, mint korábban bármikor, az edelényi háztartások száma is csak mérsékelten fogyott stb. A megye egészében azonban a század közepén összeírtak száma már a felét sem éri el, tájunkon pedig alig több mint 1/5-ére zsugorodik az évszázad elejeinek. 1647-ben csupán 7 településről – Nagymihály és Nyárad, északabbra pedig Tard, Cserép, Daróc, Geszt és Sály – jeleznek a dézsmajegyzékek néhány (többnyire csak 10–14 közötti) háztartást, amiből falvanként 100-nál kevesebb lakosra lehet következtetni.

A század második felében még tovább csökken az összeírtak száma, és 1700-ban a dézsmajegyzékek összesen csupán 32 háztartásfőt mutatnak ki 4 településen: Darócon (13), Geszten (10), Cserépben (5) és Nyáradon (4). Praediummá vált a 17. század folyamán Valk, már az előző század vége felé Szentistván, a középkorban még önálló Tilaj településsel együtt, még korábban Ivánka, északabbra pedig az egykor ugyancsak önálló Leányfalu, Sály közelében. Curialis (nemesi) településként tüntetik fel a század második felében Vattán kívül a három egykori mezővárost: Ábrányt, Keresztest és Kövesdet, sőt

az 1670-es években Darócot és Bábolnát, a század végén pedig Sályt és Nagymihályt is.²¹

A többi településnek nem sikerült nyomára jutni a dézsmajegyzékben. Ez sem jelenti azonban feltétlenül azt, hogy lakatlanná váltak – amint néhány Bükk-vidéki falu esetében már láttuk – hanem talán csupán annak a következménye, hogy a dézsmajegyzékek hiányosak. Végül is a környék településeinek nagyobb részénél kimutatható, hogy – bár csökkenő létszámú és jelentős mérvű fluktuáció következtében összetételében is gyakran változó népességgel – lakottak voltak a török hódoltság 100–150 éves időszakában.

Szó lehet azonban egyes településeknél a folyamatosság átmeneti, rövidebb-hosszabb ideig tartó megszakadásáról. Egyebek közt Keresztes és Püspöki lakói például földüregekbe, vermekbe bújtak el az ellenség elől. Mezőkövesdről pedig – egyes adatok szerint – a várostól délre, a régen erősen vizenyős „Nagyszállás” nevű határrészebe húzódtak, illetve telepedtek meg átmenetileg a 17. század első felének egy részében. Ugyanakkor azonban vannak adatok arról, hogy 1625-ben egyes személyek Kövesden nemességet kaptak, Pázmány Péter esztergomi érsek 1629. évi zsinati előterjesztésében pedig szó esik az egri egyházmegye területén lévő Kövesd nevű település – feltehetően Mezőkövesd – plébániájáról. Az 1650-es évekből a neve is fennmaradt a Kövesden működött Nagy János plébánosnak, az általa 1657-től vezetett anyakönyv azonban elkallódott.²²

Kövesden kívül másutt is működött plébánia a közeli tájon a török hódoltság idején – bár anyakönyveik nem maradtak fenn. Ismeretes azonban 1635-ből a Szomolyán működött plébánosnak a neve is, az ugyancsak szomszédos – de 1950-ben Heves megyéhez csatolt – Szihalomnak pedig az 1670-es évekből jelzik a plébánosát, aki a község pusztulása után, 1686-tól Kövesdről intézte parókiájának ügyeit.²³ Kövesden fennmaradt az 1676. pünkösdi vasárnapján, május 24-én – tehát még a török uralom alatti időkben – fölfektetett anyakönyv, amely nemcsak Borsod megyében, hanem az egész országban a legrégebbek közé tartozik. Bejegyzései értékes adalékul szolgálnak a népesség számának alakulására vonatkozóan is olyan korban, amikor más források alig állnak rendelkezésre: a dézsmajegyzékekből már alig kapunk támpontot, és a népességbecslésre kevéssé alkalmasnak tartott dikajegyzékek sem tájékoztatnak tájunkról – országos viszonylatban is megszűnnek 1696-tól.

A kövesdi anyakönyvben a megkereszteltek szülői, illetve keresztszülői között jelentős számban voltak környékbeliek (különösen Szentistvánból, Novajból, de távolabbi megyéből származott – például Zólyomból, sőt Árvából Kövesdre került – szülők gyermekeivel is találkozunk. Az 1677-ben bejegyzett 91 név közül 28 esetben van utalás idegenből származásra.

Az 1679-ben megyeszerte dühöngő pestis pusztításai után – melynek során egyes adatok szerint csak Miskolcon több mint 1500 halálesetet jegyeztek fel – a kövesdi anyakönyvben az 1680-as évtized elején évente 50–52 keresztelés szerepel. Ha legalább 50 ezrelékes nyers születési arányszámot tételezünk fel – ami még két évszázaddal később is jellemző volt –, akkor 1000 körüli népességgel számolhatunk – kb. annyival, amennyire a 16. század derekán, a török uralom kezdetén a dézsmajegyzékben Kövesden összeírtak száma alapján következtetni lehetett. A kereszteltek számából következtetett

²¹ Kovacsics i. m. 405–413.

²² Sárközi i. m. 67–70., 73.; Soós i. m. 31.

²³ Soós i. m. 251.

lélekszám azonban csökkentendő a nem kövesdi lakosoktól származott, de ott kereszteltek arányában!

Más településről alig áll rendelkezésre olyan támpont – az igencsak megfogyatkozott számú dézsmázóról tájékoztató néhány fennmaradt gabona tizedjegyzéken kívül –, amelyből a lakosság számát legalább hozzávetőlegesen meg lehetne becsülni. Némi tájékoztatásul szolgálhat talán az az összeírás, amely a török uralom végén, 1685. évből az elpusztult és lakott házak számát tünteti fel. Kövesdet nem találjuk ebben a kimutatásban, csak a környék 12 települését, nagyjából a Bükk-vidéken. Az alföldi részen csak 3 település (Keresztes, Nagymihály és Lövő) fordul elő, s azok házainak is túlnyomó része elpusztult. A század elején még Kövesdnél is népesebb Keresztesen például az összeírt házaknak még 1/10-ében sem laktak. (Más forrásból tudjuk azonban, hogy például Szentistván is népes falu volt az 1670-es években,²⁴ lakóit Kövesden anyakönyvezték.)

A Bükk-vidéken csak Vatta, Kács és Alsóábrány hiányzik az összeírási jegyzékből. A feltüntetett települések házainak közel egyharmadában laktak, de például Darócon a házak felében. Voltak olyan települések is a megyében, ahol a házak nagyobb részét lakták (pl. Csát, Kisgyőr, Görömböly stb.), és a megye egyéb (környékünkön kívüli) tájain az összeírt házaknak több mint 40%-a volt lakott. De az összeírás után hamarosan, az 1688. évi tizedlajstrom pusztá faluként tünteti fel az 1685. évi összeírás szerint éppen a legkevésbé pusztult Darócot, azonkívül az előző évtizedbeli dézsmajegyzék szerint viszonylag még népes Tardot, mely az 1700. évi tizedlajstrom szerint is teljesen lakatlan („deserta”). Ismét más források szerint 1697 nyarán Kövesd, Keresztes, Szentistván és Bábolna pusztultak el.²⁵

Ilyen gyorsan hullámzó, egymásnak is olykor ellentmondó és főleg nem számszerű adatok birtokában nehéz (lenne) a táj népességét megbecsülni a török hódoltság végén. Mégis: ha az anyakönyvi bejegyzésekre támaszkodva elfogadjuk Kövesd 1000 körüli (illetve alatti) lélekszámát, ugyanakkor a környék összeírt házainak nagymértékbeni lakatlanságát is jellemzőnek tartjuk, de egyben azt is feltételezve, hogy az összeírásból nemcsak házak, hanem egész települések is hiányoznak, akkor mindezt összevetve tájunk összlakosságát a török hódoltság végén bizonyára tehetjük legalább 2 ezerre.

Nem vontuk be számításainkba a 17. században már szóba jöhető forrástípust, az urbáriumokat, amelyek egy-egy uradalom, földesúr birtokát és az ott lakó „ürbéres” kapcsolatban álló népességét (a háztartásokat és a telek nagyságát) vették számba. Ezek tartalma azonban – az összeállításukra vonatkozó egységes előírások hiányában – eléggé eltérő, így az adatok egymás közti összevetése (s még inkább összegzése) meglehetősen kétes értékű vállalkozás lenne. Csupán jellemzésül az urbáriumokban szereplő háztartások számának – azonos településen belül is – nagyfokú hullámzására néhány mezőkövesdi adat: a diósgyőri uradalom emberei által 1682-ben készített urbárium 66 adózót sorol fel név szerint, a lovak után kivetett taksa megjelölésével. Az 1686. évi urbáriális összeírás 22 családot említ, amely családtagokkal együtt is csupán töredéke az anyakönyvi bejegyzések alapján becsülhető lélekszámnak. Egy 1702-ből származó urbáriumban az összeírt háztartások száma 104, ugyanabból az évből származó másik összeírás pedig csak 64 háztartást tüntet fel, de Mezőkövesdet tisztán nemesi településnek mondja. A következő évben 113 háztartásról van adatunk stb.²⁶

Mellőzhetjük tehát az urbáriumokat vizsgálódásainkban. A 18. században más forrásokra támaszkodva folytatjuk a népesség számának nyomon követését.

²⁴ *Borovszky* i. m. 353–354.; *Soós* i. m. 86.

²⁵ *Borovszky* i. m. 355.

²⁶ *Kápolnai* i. m. 1958. 19.

c) A népesség alakulása a 18. században

A török uralom alatt eléggé elnéptelenedett dél-borsodi táj újranépesülése megkezdődött már a 17. század vége felé. A felszabadító harcok után megindult a népesség ide-oda hullámozása, amely jórészt spontán jobbágyvándorlás formájában jelentkezett, részben pedig szervezett telepítések keretében is. A dézsmajegyzékekben közel másfél évszázadon át lakatlan faluként („praedium”) szereplő Ivánkára 1692-ben érkeztek szabad költözködési jogú jobbágyok, és már 1705-ben átépítették a falu romtemplomát.²⁷ Elsők között érkeztek új lakók több olyan faluba is, amely lakott volt és maradt a török hódoltság alatt is, így például 1669-ben Sályba, majd Nyárádra.

A Bükk-vidéknek a 17. században talán legnépesebb települése, Tard elhagyottá vált ugyan a század végére, de újranépesülése megindult 1700-tól, a cserépi uradalmat birtokló egri várparancsnok, L'Hulier tábornok idejében. Hamarosan önálló plébánia létesült a faluban, ahol megindul az anyakönyvezés. 1706-tól fennmaradt anyakönyvei Mezőkövesd után a legrégebbiek a környéken.²⁸

Minden bizonnyal növekedett a századfordulótól Kövesd lakossága is, melyet a dézsmajegyzékek 1688–89-ben elhagyott, puszta helyként tüntetnek fel, az 1690-es években pedig curialis, egytelkes kisenemesek által lakott településként. Egy 1697. évi összeírás – a valóságosnál jóval alacsonyabbra becslést – adata szerint legfeljebb 200 lakosa volt. A korabeli urbáriumok meglehetősen hullámozó adatai 1703–4-ben 100-nál több háztartásról adnak számot.²⁹

Viszonylag korán, már a török hódoltság vége felé, a 17. század utolsó évtizedeiben népessé vált a harmadik matyó település, Szentistván is. A törökök ismételtelen feldúlták, az 1544, 1586. évi összeírások lakatlannak minősítik, de 1576-ban mégis jelentős számú dézsmakötelet találtak a faluban. A 17. század nagy részében „praedium”-ként említik, 1637 és 1641-ben lakatlan, nincs adat arról sem, hogy a töröknek adót fizetett, de 1672-ben már népes település, lakóiról a kövesdi anyakönyvek első bejegyzései (is) tanúskodnak az évtized második felében. 1699-ben már működik megrongált temploma, 1719-ben pedig megkezdődött az anyakönyvezés is a faluban – Kövesd és Tard után harmadikként a táj katolikus települései sorában.³⁰

A református lakosság körében a török uralom alatt is mindvégig lakott Cserépfalu népessége regenerálódott, illetve növekedett meg a leghamarabb: 1704-ben megyei támogatással helyreállították a régi katolikus kőtemplomot, és egyes adatok szerint már 1703-ban megindult az anyakönyvek vezetése. (Ezek azonban nem maradtak fenn, csak azok, amelyeket 1730-ban fektettek fel.)³¹

A népesség lassú növekedését megakasztotta, sőt nagymértékben visszavetette az 1709–13 közötti országos pestisjárvány tömeges pusztítása. Egyes becslések az összes áldozatok számát az egész országban 300–400 ezerre teszik, ami 3–4 milliós össznépesség feltételezésével – a lakosság megtizedelését jelenti. Ezen belül Abaúj megyében a lakosságnak csaknem a felét, Zalaiban több, mint harmadát ragadta el a „fekete halál”, Miskolcon pedig mintegy 6000 személyt. Ezek az adatok azonban bizonyára kissé eltúloztak – hisz Miskolcon talán összesen nem laktak annyian (a század vége felé volt 13–14 ezer lakosa!). Túlzó az az állítás is, hogy „Kövesd... lakói 1710–11-ben teljeseen ki-

²⁷ Soós i. m. 81.; OL P 2030 13 Cs. M. et Fasc. 31.

²⁸ Soós i. m. 98–100.

²⁹ Sárközi i. m. 78.; Kápolnai i. m. 1958. 19.

³⁰ Soós i. m. 86.; Klein-Péchy i. m. 147.

³¹ Soós i. m. 83.; Lajos Á., 1963. 103–104.

haltak”.³² A mezőkövesdi anyakönyvek tanúsága szerint 1709. október és 1710. február között, nem egészen 5 hónap alatt a járvány 403 halottat követelt. Ennyiben összesítik a pestis áldozatainak számát, nevük részletezése nélkül. Bár az anyakönyvi bejegyzések ebben az időben eléggé hiányosak és zavarosak, a következő évben, 1711-ben 49 kereszteléssel találkozunk, ami 1000-hez közeleső lélekszámról látszik tanúskodni.

Aligha heverte ki a lakosság az 1709–13. évi pestisjárvány pusztításait, mikor 1715-ben az egész országban általános adóösszeírásra került sor, s azt 1720-ban megismételték. Ennek az 1715–20. évi országos adóösszeírásnak az adatait a múlt század végén a jeles történetíró (és szépíró) Acsády Ignác településenkénti részletezésben közreadta, és eredményeinek értékeléseként arra a megállapításra jutott, hogy Magyarország népessége a török hódoltság után – a könyv címe szerint: „a Pragmatica Sanctio korában” – az oszmán uralom előtti 4 millióról 2,6 millióra apadt.³³ Egy statisztikai kiadványsorozat keretében 1896-ban megjelent könyv nyomán településenkénti részletezettségű adatai bekerültek a legtöbb helytörténeti munkába, az ország össznépségének nagymérvű csökkenéséről szóló tétele pedig az iskolai tankönyvekbe is. Ezt ugyan az elmúlt évtizedekben többször is szakszerű, módszeres statisztikai bírálatnak vetették alá,³⁴ de a társadalom történeti köztudatában beivódott tétel ma is elevenen él.

Mit mutatnak az összeírás adatai környékünkéről?

Előljáróban említésre érdemes, hogy az összeírók – akik Borsod megyébe az ország másik végéből, Moson megyéből jöttek – viszonylag rövid idő alatt végeztek munkájukkal: az ónodi járás 32 községét – ahová környékünk is tartozott – 12 nap alatt írták össze. Nem is kell rá utalni, hogy – nem sokkal a Rákóczi-szabadságharc leverése után – talán a szokásosnál is nagyobb bizalmatlansággal fogadták az idegen összeírókat, s aki csak tehetett, elbújt, elfutott előlük.

Végül is 1715. augusztus 10–21 között Kövesd és környéke 17 helységében 201 adózó háztartást írtak össze, köztük 4 nemeset. Az adatok helyesbítésére elrendelt 1720. évi összeíráskor nem járták be a környéket, hanem több falu bíróját berendelték egyszerre az összeírók tartózkodási helyére, és azok eskü alatt tett vallomásai alapján jegyezték fel a községekről kapott felvilágosításokat. A megyében – és az ország 16 más megyéjében – az 1715. évinél kevesebb adózóról írtak ekkor össze, környékünkön azonban több, 259 adózóról adnak számot, s ebből 59 volt a nemesi háztartás. Ha ehhez hozzávesszük Valk, északabbra pedig Felsőábrány, Geszt és Sály háztartásainak 1715-ben összeírt számát – 1720-ban ugyanis ezekről nem szereztek adatokat –, akkor összesen 314 adózót kapunk környékünkön. És ebben még nem szerepelnek Püspöki és Négyes, északabbra pedig Kács, Váralja, Daróc és Vatta községek, melyekről egyik alkalommal sincs említés az összeírásokban. Pedig Daróc az 1685. évi összeírásban a környéken a legtöbb lakott lakóházzal, a tizedlajstromban még a század végén is a legtöbb dézsmázó háztartással szerepelt, és a Rákóczi-szabadságharc alatt a kálvinista Szepessy Pál földesúr református jobbágyokat telepített a faluba;³⁵ Vatta is mindvégig ismert a dézsmajegyzékekből nem adózó nemesi lakóiról.

Lövétt 1715-ben és 1720-ban egyaránt feltüntetetik az összeírásban, de számadat nélkül, pedig benépesítésére vonatkozóan már 1718-ból vannak utalások.

Mindkét összeírás alkalmával a táj legnépesebb települése Mezőkövesd: 41, illetve 69 adózóval. Messze elmarad mögötte a másik mezőváros, Keresztes adózóinak száma

³² Borovszky i. m. 360.

³³ Acsády I., 1896.

³⁴ Barsy Gy., 1938. 27–28.; különösen Dávid Z., 1957. 145–199.

³⁵ Sós i. m. 101.

(5, illetve 16). A szomszédos Nyárádon is mindössze egyetlen adózó háztartást írtak össze mindkét alkalommal, pedig benépesítése megkezdődött már a 17. század vége felé – miután 1694-ben az egri jezsuiták megszerezték Nyárád pusztát két vízimalmával.

Az alföldi részen Mezőkövesd után a legtöbb (15, illetve 20) adózót Szentistvánon mutatják ki, ahol – mint láttuk – 1719-ben megkezdődött már az anyakönyvezés is. Nagymihályon is 20 adózó háztartást írtak össze 1720-ban, Bábolnán pedig 12-t. Ivánka és Valk adózóinak száma 10 alatt marad. Az utóbbi – ahová Kollonics tapolcai apát telepítési akciója keretében 1714-ben főleg Tiszafüredről református magyarok érkeztek –,³⁶ 1720-ban kimaradt az összeírásból.

A Bükk-vidéki községeket az összeírás általában népesebbnek mutatja: 1715-ben több mint kétszerese az összeírt adózók száma a sík vidékiekének, és 1720-ban nincs település 10-nél kevesebb adózóval. A legtöbb háztartást 1715-ben Sályon írták össze – 1720-ban azonban nincs adat róla. 1720-ban Cserépfalu (28) és Zsérc (22), majd Szomolya (19), Bogács (17), Tard (15) és Alsóábrány (10) a sorrend; ehhez – 1715. évi adataival – Felsőábrányt (10) és Gesztet (12) vehetjük még hozzá (1. táblázat). Végül is a megyében összeírt adózóknak 1715-ben 11,6%-a élt környékünkön, 1720-ban pedig közel 16%-a. Az összeírás eredményeit közreadó Acsády Ignác előtt sem volt kétséges, hogy sokan kimaradtak belőle. (Említést érdemel, hogy pl. egy 1720. évi mezőkövesdi urbárium 117 úrbérest tüntet fel az adóösszeírásban szereplő 69 adózó háztartással szemben.)³⁷ A kihagyott úrbéres népesség pótlására ezért átlagosan 50%-kal megemelte az összeírt háztartások számát. Így Mezőkövesd és környékén 1720-ban – a fentiekben már említett 1715. évi adatokkal való kiegészítés után – $314 + 157 = 471$ háztartást kapunk. Ez az Acsády által alkalmazott 6-os szorzószámmal 2826 lakost ad. Acsády számítási módszerét követve, ehhez hozzáveendő még az összeírásban eleve nem szereplő személyek (papok, tanítók és főleg a nemesek), akik Borsodban a népességnek a 15%-os országos átlagnál jóval nagyobb hányadát tették. (A települések több mint harmada kuriális község volt!) Ilyen számítási móddal Mezőkövesd és környékén mintegy 4 ezerre lehetne tenni az össznépségszámát.

Figyelembe véve az 1715–20. évi összeírás szembetűnő hiányosságait, van példa a történeti irodalomban arra (is), hogy a korabeli népességszámot – az Acsády által alkalmazott körülményes toldozgatás-pótlás helyett – az összeírt adófizető háztartások 15-szörösére becsülik. Ebben az esetben tájunkon mintegy 4700 lakos adódik, a megyében pedig 24–25 ezer.³⁸ Az 1780-as évtized derekán – alig két emberöltővel később – végrehajtott országos népszámláláskor viszont csupán Mezőkövesd és környékének településein több mint 25 ezer személyt vettek számba, az egész megyében pedig 137 ezret. Ily módon hat és fél évtized alatt több mint ötszörösére növekedett (volna) a népesség. Az egész ország Acsády által két és fél millióra becsült népessége ezalatt kb. 8 millióra nőtt, csak jó háromszorosára, illetve valójában csak kétszeresére – ha a történeti demográfusok meggyőző számításai nyomán 4 millió körüli szinten fogadjuk el az ország népességszámát a török uralom, a Habsburg-ellenes szabadságharcok és az 1710-es évtized eleji pestisjárvány pusztításai után.

Tájunkon ezek szerint az átlagosnál is hiányosabb volt az 1715–20. évi összeírás, különösen, ha figyelembe vesszük, hogy Dél-Borsodban nem tudunk idegen ajkúak olyan mérvű szervezett betelepítéséről, mint az ország egyes más vidékein. A vármegyék és a földesurak természetesen Borsodban is támogatták a letelepedést kisebb-nagyobb

³⁶ Soós i. m. 82.

³⁷ Kápolnai i. m. 1958. 20.

³⁸ Gyimesi i. m. 36.

(főleg adó-) kedvezményekkel. A spontán jobbágyáramlás az elpusztult, vagy népességében megfogyatkozott településekre megindult ugyan már a 17. század vége felé, de a szervezett telepítés inkább csak a Rákóczi-szabadságharc után vett erősebb lendületet. A népesség oly mértékben megnövekedett, hogy – Kövesd, Tard és Szentistván után – további községekben is megindult az anyakönyvezés.

Bogácsra már 1724-ben költözött plébános – bár a mikrofilmezett anyakönyvek az Országos Levéltárban csak 1753-tól ismereteseek. Szomolyáról 1726-tól maradtak fenn az anyakönyvek Alsóábrányból pedig 1728-tól, bár más forrásokból származó adatok a helybeli parókia működését későbbi időponttól számítják (1775-től illetve 1763-tól).³⁹ Daróca az 1720-as években az új földesúr, a katolikus Borsy alispán a református jobbágyok után jelentős számban telepített szegény katolikus családokat, de helybeli anyakönyvezésük csak 1746-ban indult meg, a református lakosoké pedig csak jó négy évtizeddel később. A református nemesek által lakott Vattára az 1730-as években érkeztek nagyobb számban római és görög szertartású katolikus szlovákok és rutének, akik többségbe is kerültek a faluban, de önálló lelkészhez és anyakönyvezéshez csak a reformátusok jutottak.⁴⁰

A Bükkalja legnagyobb református településén, a török időkben is mindvégig lakott Cserépfaluban egyes adatok szerint már az 1700-as évek elején megindult az anyakönyvezés, de csak 1731-től maradtak fenn az adatok. Hasonlóképpen 1730–31-től ismerjük az alföldi rész két legnagyobb református településének (Keresztesnek és Nagymihálynak) az anyakönyveit is. Egerlövön 1736-ban fektették föl a református anyakönyveket, a kisebb lélekszámú Valkon pedig 1742-ben. Valknál nagyobb számú adózó háztartást írtak össze 1715–20-ban a másik Tisza-parti faluban, Bábolnán, melynek népessége az 1720-as években tovább növekedett – néhány római és görög katolikus szlovák és ruthén családon kívül – nagyrészt református lakókkal. Az anyakönyvek fölfektetésére azonban csak a század vége felé került sor.⁴¹

Az eddigiekben hivatkozott történeti forrásokból (dika- és dézsmajegyzékek, adó- és házösszeírások stb.) a települések népességének számszerű nagyságára csak következtetni lehetett az összeírt háztartások, családok számának valamely (jól–rosszul feltételezett) átlagos családnagysággal való szorzásával, és az összeírásból feltehetően kimaradtak becslés számának hozzáadásával.

Ahol vannak egyházi anyakönyvi adatok már a 18. század első évtizedéből, ott is csak következtetni lehet(ne) a bejegyzett születések évenkénti átlagos számából a korabeli (feltételezett) nyers születési arányszámok segítségével az anyakönyvezési körzet lakosságának hozzávetőleges számára.

A legrégebbi olyan források, amelyekből minden további művelet nélkül közvetlenül a népesség számát (és összetételét) ismerhetjük meg, az ún. egyházlátogatási („canonica visitatio”-s) jegyzőkönyvek. Az egri római katolikus püspökség területén 1746. évről maradtak fenn ilyen források. Barkóczy Ferenc ugyanis, mikor 1744-ben a püspöki székbe került, kormányzatának kezdetén számba vettette az egyházmegye dologi és személyi viszonyait, így egyebek között az egyházközségek (parókiák) létszámát, de nemcsak a katolikusokét, hanem a más vallásúakét is.

A jegyzőkönyvekből – Sály és Négyes kivételével – környékünk valamennyi településéről kapunk adatokat a népesség számára, vallási összetételére vonatkozóan, sőt –

³⁹ Soós i. m. 79., 90. és Schematismus venerabilis Cleri Agriensis kötetei 1814. évtől.

⁴⁰ Soós i. m. 93., 101.

⁴¹ Schematismus venerabilis Cleri Agriensis kötetei és egyházi anyakönyvek az Országos Levéltár mikrofilmtárban.

legalábbis a katolikus településeken – a gyónni képes és nem képes („capax” és „incapax”) lakosok számából bizonyos korcsoportok szerinti tagolódásra is következtethetünk. Mezőkövesd és környékén az összlakosság 1746-ban 12 647 fő volt, a két hiányzó falu feltételezett népességével együtt pedig minden bizonnyal meghaladta a 13 ezret (2. táblázat).⁴²

2. táblázat: Népszámlálási adatok 1786

Helység neve	Terület ¹		Házak	Családok	Jogi népesség	Távollók (-)	Idege- nek (+)	Tény- leges népesség	Jogi népe- ségből	
	kat. hold	hektár							keresz- tény	izra- elita
Mezőkövesd	17 010	9 787	635	855	4 622	21	27	4 628	4 622	–
Környék	108 773	62 585	3 296	4 264	20 738	272	251	20717	20 298	440
Ebből										
Zsércz	8 684	4 996	102	122	626	2	7	631	626	–
Szomolya	3 937	2 265	134	170	903	3	8	908	903	–
Bogács	4 035	2 322	134	158	818	8	5	815	818	–
Cserépfalu	7 143	4 110	222	256	1 394	16	11	1 389	1 394	–
Cserépváralja	2 504	1 441	73	86	435	12	3	426	435	–
Tard	7 528	4 331	163	214	1 231	25	14	1 220	1 231	–
Tibold Darócz	7 640	4 396	250	330	1 431	29	23	1 425	1 331	100
Kács	2 522	1 451	65	80	380	7	7	380	376	4
Sály	4 432	2 550	233	304	1 336	23	19	1 332	1 301	35
Geszth	2 782	1 601	131	151	716	14	3	705	710	6
Vatha	4 250	2 445	127	181	805	6	7	806	731	74
Alsó Ábrány	1 560	898	55	69	335	3	13	345	335	–
Felső Ábrány	1 450	834	100	131	563	14	14	563	477	86
Bükk-vidék	58 467	33 640	1 789	2 252	10 973	162	134	10 945	10 668	305
Mező Nyárad	2 444	1 406	80	110	520	18	6	508	515	5
Mező Keresztes	12 240	7 042	557	704	3 293	36	46	3 303	3 267	26
Keresztes Püspöki	2 882	1 658	63	95	518	6	6	518	518	–
Nagymihály	10714	6 165	205	298	1 267	6	21	1 282	1 179	88
Fejéregyháza			10	30	141	1	8	148	141	–
Szent István	9 415	5 417	218	300	1 740	11	9	1 738	1 740	–
Tilaj			1	2	8	–	–	8	8	–
Lövő	3 434	1 976	119	138	661	10	7	658	656	5
Ivánka	2 159	1 242	55	74	430	–	–	430	430	–
Négyes	2 475	1 424	56	86	362	2	13	373	351	11
Valk	2 012	1 158	84	101	452	12	–	440	452	–
Bábolna	2 531	1 456	56	70	352	8	1	345	352	–
Montaj			3	4	21	–	–	21	21	–
Alföld	50 306	28 945	1 507	2 012	9 765	110	117	9 772	9 630	135
Mezőkövesd és környéke	125 783	72 372	3 931	5 119	25 360	293	278	25 345	24 920	440

Megjegyzés: 1. Az 1869. év végi népszámlálás adatai szerint

Forrás: Danyi Dezső-Dávid Zoltán: Az első magyarországi népszámlálás (1784–1787) 1960. 42–49.

⁴² Canonica Visitatio 1746. Egri Főegyházmegyei Levéltár rakt. sz. 3412.

Ha az 1720. évi lakosságot – a reálisabbnak tartható magasabb szorzószám alkalmazásával – legelőbb mintegy 5–6 ezerre becsüljük, a rákövetkező negyedszázad alatt a népesség több mint megkétszereződéséről beszélhetünk. Természetes szaporodás révén – évente 1%-kal – legfeljebb kb. 25–30% lett volna a növekedés mértéke. Ez mutatja, milyen jelentős arányokat öltött a *bevándorlás* a 18. század első felében. Ha az 1720 körüli népesség a fentiekben említetténél is magasabb lett volna – mert hisz környékünkön az összehírás (mint láttuk) az átlagosnál is hiányosabb volt –, akkor is a területünkön 1746-ban élt lakosság nagyobb része máshonnan került Kövesdre és környékére. Mezőkövesden, ahol már a 18. század első felében is eléggé folyamatosan vezették az anyakönyveket, a születések számának feltűnően gyors emelkedéséből is következtethetünk a beköltözések méreteire. Az 1720-as évek első felében 70 körüli születést jegyeztek be a mezőkövesdi anyakönyvbe, az 1740-es évek második felében pedig már több mint másfélszázat, sőt az 1750-es években mintegy 180-at. Ha évi 1% körüli természetes szaporulattal számolunk, akkor a század derekáig 1000 körül mozoghatott a városba beköltözötték száma. De betelepülések már korábban is voltak és szórványosan a későbbiekben is előfordulhattak. Így nagy valószínűséggel állítható, hogy Mezőkövesden – ahol pedig a lakosság egy része feltehetően átvészelte a török uralmat – a kontinuusnak tekinthető népesség a 18. század második felében már kisebbségben volt az összlakosságon belül.⁴³

A bevándorlási folyamat nem zárult le – mint olykor olvashatjuk a 18. századi benépesülésről szóló történeti munkákban –, hanem kisebb mértékben, lassú ütemben folytatódott a század második felében is. Az 1780-as évek derekán végrehajtott II. József-féle népszámlálás adatainak tanúsága szerint az 1746 után eltelt négy évtizedben a lakosság közel megkétszereződött, pedig a születések és halálozások különbözetével – a már említett évi 1%-os természetes szaporulat feltételezésével – legfeljebb 40–50%-kal növekedhetett volna. A tényleges népességgyarapodásnak kb. fele származhatott tehát betelepülőkből az 1746 utáni évtizedekben. Ezek az összesített adatok szintjén mutatkozó arányok azonban igen eltérően jelentkeznek az egyes települések részletezésében. Mezőkövesdre az 1750-es évek után nagyobb számban már nem igen érkeztek újabb lakók – vagy ha költöztek is be, kb. hasonló számban el is hagyták a várost, s így számottevő vándorlási egyenleg nemigen keletkezett. Mezőnyárad és Tiszabábolna lakossága is a 18. század derekán már olyan szinten volt, hogy beköltözés nélkül, természetes szaporodás útján is elérhette 1786-ig a 30–32%-os növekedést. Keresztesre és Tardra sem túl sok idegen elem telepszhetett ezekben az évtizedekben. Viszont néhány falu (pl. Szentistván, Kács, Cserépváralja) lakossága ez alatt 3–3,5-szeresére duzzadt. Ezeknek a benépesülése tehát a század második felében erőteljesebb ütemű lehetett, mint az előző évtizedekben. Nem is szólva az 1746-ban alig néhány (21) lelket számláló Püspökiről, amely pásztorok és szolgák lakta kis praediumból mintegy félezernyi lakosságú településsé fejlődött – miután Esterházi püspök-földesúr 1767–68-ban állandó jobbágyokkal népesítette be.⁴⁴ Ha nem is ilyen mértékű, de számottevő volt a betelepülés a környék falvainak nagyobb részében. Az 1760-as évektől számítható a korábban mintegy két évszázadon át néptelen Négyes (Ivánka filiájának) benépesülése is. A gabonadézmajegyzékekben csak a 16. század derekán fordul elő néhány háztartással. Nem ismeretes adat a hódoltság korából, de nem szerepel még az 1746. évi egyházlátogatási jegyzőkönyvben sem. A 18. század derekán Nyárad katolikus lakóinak egy része költözött ide 1765-ben. Lakossága 1768-ban még csak 84 római és 42 görög szertartású – te-

⁴³ Kápolnai i. m. 1958. 21–23.

⁴⁴ Soós i. m. 96.

hát valószínűleg rutén eredetű – lelket számlált, és ez alig két évtized alatt további jelentős mértékű beköltözésekkel több mint megháromszorozódott.⁴⁵ De ugyanakkor jelentős arányú elköltözésekről is tudunk, és végül is a lakosság némely településen kicsérlődött. Jó példát nyújt erre Bábolna, melynek többségében református lakói elköltöztek a faluból és helyükbe 1759 táján az egri káptalan – a falu egyik részbirtokosa – főleg a felvidéki megyékből (de máshonnan is) katolikus vallású vagyontalan újabb telepeseket hozott.⁴⁶

A török uralom alóli felszabadulást követő, változó intenzitással kb. egy évszázadon át tartó regionális és országos méretű népességmozgás utáni helyzetről jó állapotfelvételt nyújt a II. József uralkodása alatt 1784–87. években az egész Habsburg Birodalom területén végrehajtott népszámlálás.

2. AZ 1784–87. ÉVI NÉPSZÁMLÁLÁS EREDMÉNYEI (A népesség száma és tagolódása)

A felvilágosult II. József császár uralkodása alatt a korabeli Habsburg Birodalomban megszervezett népszámlálást Magyarország területén 1784. november–1785. március között hajtották végre, és az adatokat a következő két évben továbbvezették, kiigazították. A statisztikátörténetben általában az 1784–87. évi első magyarországi népszámlálásként ismeretes összeírások során elsősorban katonai szempontok érvényesültek. A fontosabb eredményeket településenkénti részletezésben 1960-ban közreadó kötet Borsod megye községeiről az 1786. évből származó adatokat tartalmazza: a házak és családok számán túlmenően a tényleges és jogi népesség, azon belül főleg a férfilakosság néhány demográfiai, rendi-foglalkozási jellemzőjét stb. A következőkben elsősorban ezeket mutatjuk be, de ismeretese az 1787. évi „kiigazítás” kéziratosa – a Borsod Megyei Levéltárban őrzött – adatai is, melyek egy részét ugyancsak hasznosítjuk.⁴⁷

A népszámlálás idején Mezőkövesden és környékén 25 ezer főt meghaladó népesség – mint már utaltunk rá – mintegy kétszerese a négy évtizeddel korábbiaknak. Egyes településeken – így egyebek közt a két mezővárosban – kb. a természetes szaporodás ütemének megfelelő mértékben (mintegy harmadával) gyarapodott a lakosság, más helyeken pedig (jórészt beköltözésekkel) 3–4-szeresére vagy még nagyobb mértékben is. A század derekán még kiemelkedően nagy népességtömörülés volt a környéken a két mezőváros: a negyedfél ezres lélekszámú Mezőkövesd, és a jó kétezres Mezőkeresztes. Az összes többi településen együttvéve nem laktak sokkal többen. A további legnagyobb településeknek csupán 600–700 körüli lakosuk volt. Az 1780-as évekre Szentistván 1700-at meghaladó népességével felzárkózott Kövesd és Keresztes mögé, ezen kívül Nagymihály, Tard, Daróc, Cserépfalu és Sály lakossága is 1300–1400 között mozgott. Ugyanakkor a legkisebb falvak lélekszáma is – a Tisza árterületére vagy ahhoz közel eső alföldi községekben (Bábolnán és Valkon, Négyesen és Ivánkán) csakúgy, mint a Bükkvidéki Kácson, Váralján és Alsóábrányban – meghaladta a 300–400-at (3. táblázat).

⁴⁵ Soós i. m. 81. és Canonica Visitatio (továbbiakban: Can. Vis.) 1746.

⁴⁶ Soós i. m. 88. és Pesthy F., 1988. 343–346.

⁴⁷ Danyi-Dávid i. m. 5–47., 42–49., valamint Summarium popularis Conscriptio Ignobilium Comitatus Borsodiensis; Processus Agriensis de anno 1787; B.-A.-Z. megyei Levéltár. Conscriptio Populares IV. A-501/i.

A mezővárosokon és falvakon kívül összeírtak tájunkon 3 pusztát („praedium”-ot) is. Közülük Fejéregyházának, Nagymihály határában közel másfélszáz lakosa volt. (A legtöbb a megyében összeírt 20 praedium közül.) A praediumok többsége legfeljebb 1–2 tucatnyi lakost számlált. Így tájunkon is, az egri káptalan birtokán, Bábolna és Szentistván határában, Montaj-, illetve Tilajpusztán együttesen alig 30 lakost mutatnak ki. Végül is a három pusztai település a táj összlakosságának 6–7%-át adja, de a megye népességének akkor még alig fél százaléka lakott pusztán. A tanyásodás a következő században vett nagyobb lendületet.

Tájunk lakosságának térbeli eloszlása egyenletesebbé vált: a 18. század első évtizedeiben a környék össznépességének még közel fele a két mezővárosban tömörült, a század vége felé pedig alig több mint 30%-a, maga a központ, Mezőkövesd pedig csupán 18–19%-át adta a táj lakosságának.

Az egyenletesebb térbeli népességeloszlást jelzik a népsűrűségi adatok is: a 28 körüli országos átlaggal szemben Mezőkövesd és környékén (csakúgy, mint egész Borsod megyében) egy km²-re átlagosan 35 személy jutott, a két mezővárosban 47, sőt Geszten és Felsőábrányban ennél több, viszont 20-nál alacsonyabb átlagnépességgel csupán egyetlen községben, az erdőkkel borított Zsércen találkozunk. Az agrártársadalmakra jellemző nagyfokú földhöz- és lakóhelyhez kötöttséget mutatja a népszámlálás időpontjában *jelenlevő* és az ún. *jogi* népesség egybevetése. Az egész környéken összesen alig 300 távollevő személyt mutattak ki, ami az összlakosság csupán 1,3%-a. Ugyanakkor közel ennyi idegent vettek számba az összeírók, így a távollevők és idegenek száma nagyjából kiegyenlítődik – legalábbis az összlakosságot tekintve. Nemigen találkozunk azonban egyetlen helységben sem 3%-nál nagyobb arányú távollevő, vagy idegen népeséggel – sőt Ivánkán egyetlenegy sem regisztráltak, és Valkon sem volt idegen személy. A két mezővárosban és még néhány faluban több volt az idegen, mint a távollevő, de a falvak többségében inkább az utóbbiak voltak számosabban. A mai iparosodott társadalomban környékünk minden településének lakónépessége kevesebb az állandó népességnél, és a távollevők száma helyenként a 20%-ot is meghaladta.

A katonai segédlettel végrehajtott II. József korabeli népszámlálás elsődleges célja a hadra fogható népességről való tájékozódás volt, így a férfitlakosság számbavételére nagyobb gondot fordítottak, mint a nőkére. (Még a későbbi népszámlálások során is, egészen a 19. század végéig.) Talán ezzel is magyarázható, hogy az adatok több férfit mutatnak ki, mint nőt – miként az egész országban is férfitöbbslet jelentkezik, ellentétben az 1869. év végi és az utána következő összes későbbi népszámlálások eredményeivel. A 18. század végén, Magyarország jelenlegi területén csupán néhány polgárosodottabb dunántúli megyében találkozunk nőtöbbslettel, vagy a nemek kiegyenlítettebb arányaival.

Régióink átlagában 1000 férfire 965 nő jut, az országos átlagnál valamivel kevesebb. Mezőkövesden 983 az arány, a táj alföldi részének átlagában 990, a Bükk-vidéken azonban csak 936. Nőtöbbslet a két legnépesebb alföldi településen: Mezőkeresztesen és Szentistvánon mutatkozik, azon kívül Egerlövön és Valkon, a Bükk-vidéken pedig Vattán és Kácson; de például Geszten 100 férfire alig több mint 82 nő jut, Cserépváralján is csak 90! A családok (háztartások) átlagos nagysága az ország egészében meghaladta az 5 főt, tájunkon és Borsod megye egészében is 5-nél valamivel kevesebb személy. De Mezőkövesden 5,4, a másik két matyó településen: Szentistvánon és Tardon (valamint Ivánkán) 5,8 fő az átlag, ugyanakkor Négyesen és Nagymihályon csak 4,2. Megállapítható az is, hogy 5-nél nagyobb létszámú családok gyakoribbak a Bükk-vidéki falvakban, mint az alföldi részen. Egy-egy házban azonban éppen fordítva: a sík vidéki településeken laktak többen, mint a Bükkalján.

3. táblázat: Az 1786. évi népszámlálás I. Összefoglaló adatok

Helység neve	Birtokos neve	Házak	Családok	Jogi népesség	Tá- volle- vők (-)	Idege- nek (+)	Tény- leges népes- ség	Egy házra jutó átlagos csalá- dok szemé- lyek család nagy- s.			Terület kat. hold	1870 hektár	Nép- sűrű- ség
		száma									fő	fő/km ²	
Mezőkövesd	Kamara	635	855	4622	21	27	4628	1,35	7,28	5,41	17010	9787	47
Környék		3296	4264	20738	272	251	20717	1,29	6,28	4,86	108773	62585	33
Ebből:													
Zsércz	Egri püspökség	102	122	626	2	7	631	1,20	6,14	5,13	8684	4996	13
Szomolya	Egri káptalan	134	170	903	3	8	908	1,27	6,74	5,31	3937	2265	40
Bogács	Egri káptalan	134	158	818	8	5	818	1,18	6,10	5,18	4035	2322	35
Cserépfalu	Eszterházy István gr.	222	256	1394	16	11	1389	1,15	6,28	5,45	7143	4110	34
Cserép Várallya	Eszterházy István gr.	73	86	435	12	3	426	1,18	5,96	5,06	2504	1441	30
Tard	Eszterházy István gr.	163	214	1231	25	14	1220	1,31	7,55	5,75	7528	4331	28
Tibold Daróc	Tibold család örökösei	250	330	1431	29	23	1425	1,32	5,72	4,34	76,40	4396	32
Kács	Tibold család örökösei	65	80	380	7	7	380	1,23	5,85	4,75	2522	1451	26
Sály	Szepessy család örökösei	233	304	1336	23	19	1332	1,30	5,73	4,39	4432	2550	52
Geszth	Tibold család örökösei	132	151	716	14	3	705	1,15	5,47	4,74	2782	1601	44
Vatha	Batta Bálint és mások	127	181	805	6	7	806	1,42	6,34	4,45	4250	2445	33
Alsó Abrány	Egri káptalan	55	69	335	3	13	345	1,25	6,09	4,86	1560	898	38
Felső Abrány	Gellérffy család örökösei	100	131	563	14	14	563	1,31	1,31	4,30	1450	834	67
Bükk vidék		1789	2252	10973	162	134	10945	1,26	6,12	4,86	58467	33640	32
Mező Nyárad	Majthényi Károly	80	110	520	18	6	508	1,38	6,50	4,73	2444	1406	36
Mező Keresztes	Kamara	557	704	3293	36	46	3303	1,26	5,91	4,68	12240	7042	47
Keresztes Püspöki	Egri püspökség	63	95	518	6	6	518	1,51	8,22	5,45	2882	1658	31
Nagy Mihály	Tibold család örökösei	215	328	1408	7	29	1430	1,52	6,55	4,29	10714	6165	23
Szent István	Egri káptalan, Almássy, Fáy, Majthényi család	219	302	1748	11	9	1746	1,38	7,98	5,79	9415	5417	32
Lövő	Platthy, Gyürky, Sós, Lövey család	119	138	661	10	7	658	1,16	5,55	4,79	3434	1976	33

Ivánka	Orcsy br. cs.	55	74	430	–	–	430	1,35	7,82	5,81	2159	1242	35
Négyes	Szepessy Sándor Ferenc	56	86	362	2	13	373	1,54	6,46	4,21	2475	1424	26
Valk	Munkácsi püspökség	84	101	452	12	–	440	1,20	5,38	4,48	2012	1158	38
Bábolna	Egri káptalan	59	74	373	8	1	366	1,25	6,32	5,04	2531	1456	25
Alföld		1507	2012	9765	110	117	9772	1,34	6,48	4,86	50306	28945	34
Mezőkövesd és környéke		3931	5119	25360	293	278	25345	1,30	6,45	4,95	125783	72372	35
Ebből: praedium													
Fejese gyháza	Almásy, Fáy, Majthényi cs.	10130	141	1	8	148							
Tilaj	Egri káptalan	1	2	8	–	–	8						
Montaj	Egri káptalan	3	4	21	–	–	21						

Tájunkon közel hat és fél személy élt egy ház közös fedele alatt – az országos átlaghoz hasonlóan –, de a matyó településeken és Ivánkán több mint hét személy, sőt a rekordot Keresztespüspöki tartotta 8 fölötti átlagléttszámmal. Valk, Geszt és Lövő falvaiban azonban még öt és fél személy sem lakott egy-egy házban. Az egy házra jutó személyek száma jelezheti a házak nagyságát és/vagy zsúfoltságát, illetve azt, hogy egy házban több család (háztartás) is élt együtt. Ebből viszont a házközösségi szokások elterjedtségére többgenerációs nagycsaládok együttlakásának gyakoriságára (is) lehet bizonyos következtetéseket levonni.

A keresztény lakosságot felekezeti megoszlásban nem mutatták ki népszámláláskor, de számba vették a zsidóságot. Tájunkon az 1736. évi 5 családdal⁴⁸ szemben 1786-ban összesen 99 családot írtak össze 440 lélekszámmal. Ez azt jelenti, hogy az átlagos zsidó család (4,4 fő) kisebb volt a közel 5 személyből álló kereszténynél.

Három Bükk-vidéki faluban (Tibolddaróc, Felsőábrány, Vatta), az alföldi részen pedig Nagymihály volt a zsidók fő tömörülési központja. Ebben a négy községben összpontosult a táj zsidóságának mintegy 80%-a, a maradék további 7 helység között oszlott meg. A települések többségében azonban még nem élt zsidó, így Mezőkövesden sem. Az egész ország 1% körüli zsidó népességével szemben Borsod megyében – s benne tájunkon is – 1,7% volt a zsidó lakosság aránya, kb. fele a Pozsony és Nyitra megyeinek és jóval kevesebb az északkeleti Zemplén és Máramaros megyék 3% körüli arányánál. Felsőábrány lakosságának azonban több mint 15, Vattáéknak közel 10%-a, Daróc és Nagymihályéknak is 7%-a zsidó vallású volt (4. táblázat).

Az egész népességet jellemző fontosabb mutatókon túlmenően nagy részletességgel vették számba a hadra fogható férfilekosságot. Ezekből az adatokból a keresztény férfilekosság korcsoport-megoszlására, családi állapotára és rendi-társadalmi, foglalkozási megoszlására vonatkozóan is kaphatunk némi képet.

A keresztény férfiaknál tájunkon 37–38%-a – az országos 35–36%-nál valamivel nagyobb része – tartozott az 1–12 és 13–17 éves korú „sarjadék”-hoz. A 18 éven aluliaknak ez az aránya a települések mintegy felénél meghaladta a 40%-ot, Mezőkeresztesen azonban nem érte el a 24%-ot sem, Lövő és Nagymihály, Felsőábrány és Zsérc falvakban pedig nem sokkal haladta meg a 30%-ot. Ugyanezekben a településeken – Nagymihály kivételével – a nemesi lakosság aránya kiemelkedően magas. A nemesek fiait azonban nem vették számba a „sarjadék”-ban, hanem a nemesi családok valamennyi férfitagját a „nemesek” rovatában tüntették fel, életkorra való tekintet nélkül.

A nemesi lakosság aránya környékünkön meglehetősen magas volt a 4–5%-os országos átlaghoz képest, de a 15%-os Borsod megyei átlagnál kevesebb: 10–11%. Megoszlásuk településenként eléggé változatos. Az egész régió nemesinek több mint fele négy református (többségű) településen tömörült: Felsőábrányban és Lövön mintegy felét, Mezőkeresztesen és Zsércen is több mint harmadát tették a felnőtt férfilekosságnak. További – szintén református többségű – falvakban is (Daróc, Geszt, Vatta, Nagymihály) 20% körül mozgott a nemesek aránya. Ezzel szemben a katolikus – jelentős részben telepes – népesség körében általában kevés a nemes: Kácson pl. egyetlenegy sem volt, Cserépváralján mindössze 2, Keresztespüspökiben 3 férfi személy és így tovább. A katolikus települések közül csak Mezőkövesden, Ivánkán és Négyesen haladja meg számuk a 10%-ot. Külön számba vették és településenként kimutatták a papokat, tisztviselőket és azokat a személyeket – „polgár”-okat, vagyis többnyire mesterembereket –, akiket nem a

⁴⁸ Klein i. m. 50.

földművelés tartott el. Ezek együttes száma azonban még 1%-át sem éri el a felnőtt férfilakosságnak.

Ahol kevés volt a nemes, a nem nemes lakosság jelentős többsége a „parasztok” megjelölésű kategóriába tartozott. Ez a legalább negyedtelek nagyságú földdel (szőlővel) rendelkező férfi személyeket fogta egybe.

A negyedteleknél kisebb földterületen gazdálkodó már „zsellér”-nek számított. Valójában azonban – a minősítéshez szükséges birtokadatok hiányában – a parasztkok és zsellérek szétválasztása nem tekinthető pontosnak, a jobbágyok szegényebb rétegei és a kisebb földterületekkel rendelkező házas zsellérek tehetősebb csoportjai között nem tudtak éles határvonalat húzni.

Külön rovatban tüntették fel a parasztkok (és polgárok) örököszeit is. Ide – az örökösödési szokások szerint – rendszerint a legidősebb vagy legfiatalabb fiúgyermek (esetleg a családfő veje) tartozott (lehetett tehát köztük olyan 18 éven aluli, aki nem szerepelt a „sarjadék” rovatban).

Birtokos parasztkok alkották a többséget Mezőkövesden kívül Alsóábrány, Bogács, Tard, Szomolya, Nyárad, Keresztspüspöki falvaiban. Viszont a nemesi többségű Felsőábrányban – a falu papján kívül csak „zsellérek” (napszámosok, magánszolgálatban álló személyek és egyéb népelemek) éltek. Zsellér többséggel találkozunk a települések nagyobb részében, így Cserépfaluban és -váralján, Kácson, Geszten és Sályban, sőt az előző században mindvégig nemesek által lakott faluként számon tartott Vattán, azon kívül a Tisza közelében fekvő több alföldi faluban is. A táj egészében a zsellérek és egyéb népelemek száma meghaladta a parasztkokét. Külön említést érdemel azonban a környék legmódosabb települése: Mezőkeresztes, ahol a nagyszámú nemes mellett csaknem ugyanannyi birtokos parasztkot is összeírtak, s ehhez képest viszonylag kevés volt a zsellér és egyéb népelem. Mindez a mezőváros anyagi viszonyaira is fényt vet.

A két mezőváros és a többi település keresztény férfilakosságának társadalmi-gazdasági tagolódását az 5. táblázat részletezi és az alábbi adatok foglalják össze:

	Mezőkövesd	Mezőkeresztes	Többi sík vidék	Bükk-vidék	Együtt
Keresztény férfi	2 331	1 618	3 217	5 521	12 687
Ebből:					
– „sarjadék” (18 év alatt)	912	384	1 219	2 238	4 753
– 18 éven felüli	1 419	1 234	1 998	3 283	7 934
Ebből:					
– Pap, tisztviselő, polgár	4	10	20	33	67
– Nemes (kiskorú férfiak is)	185	454	257	463	1 359
– Parasztkok és örököszeit	730	423	765	1 073	2 991
– Zsellér és egyéb	500	347	956	1 714	3 517

Míg a nemesek számaránya Mezőkövesd és környékén több mint kétszerese volt az országos átlagnak, a társadalmi hierarchia élén álló másik (jóval szűkebb) kiváltságos réteg, a papok száma a felét sem érte el az országos aránynak. A régióban összeírt 23 pap összesen 25 ezer keresztény lelki gondozását szolgálta, így egy lelkészre átlagosan – a vallási megoszlást figyelmen kívül hagyva – mintegy 1100 lakos jutott, országos átlagban csak 500–600 fő, Egerben, a püspöki székhelyen pedig alig több mint 100 lakos! A tájon belül is eléggé egyenlőtlen volt az eloszlás: a bükki településeket 14 lelkész látta el, az alföldieket 7, a több mint 4600 lélekszámú Mezőkövesden pedig csak 2 pap működött. A II. József-féle állami plébániaszervezés során még az 1780-as évtized végéig további hattal növekedett ugyan a katolikus lelkészek száma,⁴⁹ de az eloszlásbeli egyenlőtlenlégek fennmaradtak vagy még növekedtek. A Bükk-vidéken három helységbe – Sályba, Bogácsra és Tardra – került pap, az elhanyagoltabb alföldi részen csak Szentistvánra és Borsodivánkára, Mezőkövesd pedig az új káplán ellenére továbbra is – Mezőkeresztessel együtt – lelkipásztori gondozás terén a legrosszabbul ellátott település tájunkon. Mint a fenti összeállításból kitűnik, mindkét mezővárosban a paraszti (jobbágy) réteg nagyobb a zsellérségnél, a többi alföldi település népességét egybe véve azonban a zsellérek vannak többségben, a Bükk-vidéken pedig kiváltképpen!

Az 1786. évi népességszám-adatokkal szemben az 1787-ben készült népszámlálási összesítések a lakosság további – különösen egyes bükk vidéki településeken (pl. Tard, Sály, Felsőábrány) 8–10%-ot is elérő – emelkedését jelzik. Ez származhatik esetleg az eredeti számbavétel hiányosságaiból, és/vagy újabb beköltözésekre is enged következtetni. Vannak adatok még a következő évek beköltözéseiről is: így pl. szlovákokból 1790-ben külterületi település létesült (a Lator-malom melletti Latorica, illetőleg magyar neve szerint Latorut), majd a 19. század elején ugyancsak Sály környékén további külterületi lakott helyek jöttek létre: Mocsolyás(puszt), Tarizsa és Leányfalu.⁵⁰

Az 1784–87. évi népszámlálás után hosszú évtizedekig, a 19. század derekáig nem volt Magyarországon minden lakosra kiterjedő *állami* népesség-összeírás. A 19. század elejéig tartó népességtörténeti vizsgálódásunk utolsó forrásaként figyelembe vesszük még annak az *egyházi* jellegű összeírásnak a fontosabb adatait, melyet 1804-ben hajtottak végre a nagy kiterjedésű – a Jászkunságot és Hajdúságot, Szabolcs, Borsod valamint Heves és Külső-Szolnok vármegyéket felölelő – egri egyházmegye területén (azzal összefüggésben, hogy a Szent István alapította főegyházmegye érsekség rangjára emelkedett). Az egész főegyházmegye területén számba vették ekkor a népesség számán és vallási összetételén kívül a plébániákat és leányegyházait, felszereltségüket, az egyházközségek vagyoni és jövedelmi, általában dologi és személyi viszonyait.⁵¹ A (néhol helyesbítésre szoruló) összeírás adatai szerint a népesség a század utolsó és a 19. század első éveiben általában igen mérsékelten növekedett, sőt némely községben (Vatta, Ábrány, Nyárad) jelentősen meg is fogyatkozott. (Szerepe lehetett ebben a nagymérvű járványos halálzásnak az 1790-es évek elején.) Ugyanakkor két községben olyan kiugró mértékű emelkedéssel találkozunk, mely nehezen valószínűsíthető. Így pl. a legnépesebb bükki község, Cserépfalu lakossága alig két évtized alatt több mint kétszeresére (3000 közelébe) szökött, de a következő évtizedben visszazuhant a korábbi 1400 körüli szintre. A falu lélekszáma egész későbbi története során sem sokkal haladta meg a 2000 főt, így joggal feltételezhető, hogy ez esetben forrásunkban téves adat szerepel, s indokoltnak

⁴⁹ Soós i. m. 45.

⁵⁰ Soós i. m. 99.

⁵¹ Conscriptio proventuum parochiarum ludimagistrorum et campanatorum 1783–1804. Egri Főegyházmegyei Levéltár, rakt. sz. 3210.

látszik a csökkentése mintegy 1500-zal. Ugyancsak irreálisan magasnak tűnik Tiszavalk több, mint 50%-kal megemelkedett lélekszáma, mely a későbbiekben, az 1810-es évekből származó adatok szerint lényegesen visszaesett. Ezért Tiszavalk 1804. évi lakosságát is helyesebb a kimutatottnál legalább mintegy 200 fővel alacsonyabbnak venni. Ezekkel az indokoltan látszó helyesbítésekkel régióink lakossága 1804-ben mindössze 4–5%-kal (alig 1200 fővel) haladja meg az 1786. évit. Ez évi átlagban csupán 2 ezrelék körüli gyarapodást jelent. Ha figyelembe vesszük, hogy közben – mint már szó volt róla – új telepések is érkeztek vidékünkre a századforduló körüli években, akkor a természetes szaporulat rátája ennél is alacsonyabb, illetve a beköltözéseket meghaladó számú elvándorlásról (is) beszélhetünk.

Az 1804. évi egyházi összeírás településenként részletezi a lakosság vallási megoszlását, és az 1746. évi Canonica Visitatio adataival összevetve képet kaphatunk arról, miként alakult a táj vallási arculata. A következőkben a népesség vallási változásairól próbálunk áttekintést adni a 16. századbeli hitújítás korától kezdve. Mínthogy a vallás összekapcsolódik olykor a nemzetiséggel, az etnikummal is, így a rendelkezésre álló adatokra támaszkodva érintjük a népesség etnikai (anyanyelvi) megoszlásának kérdését is.

3. A NÉPESSÉG SZERKEZETE

A középkor századaiban általában és a hitújítás, majd a katolikus megújulás korszakában különösen, a népességen belüli válaszvonalak az alig áthágható renditársadalmi tagolódáson (nemesség, jobbágyság és azon belüli rétegződés) kívül elsősorban a vallási hovatartozás mentén húzódnak. A 19. századig másodlagos jelentőségűek az anyanyelvi, etnikai, nemzeti(ségi) különbségek. A legtöbb számszerű adattal is a népesség vallási megoszlására vonatkozóan találkozunk – főleg egyházi forrásokban – a 18. századtól kezdve. Ezek azonban – és néhány más forrás is – tartalmaznak utalásokat a lakosság etnikai különbségeire is. Ezekre a nehezen számszerűsíthető adatokra támaszkodva kíséreljük meg a népesség szerkezetén belül, először az etnikai megoszlást áttekinteni.

a) Etnikai (anyanyelvi) megoszlás

Tájunk őslakosságára, népességének eredetére vonatkozólag az irodalomban található különböző tudományos feltevések, nézetek vagy népi hiedelmek – egyes települések honfoglalás előtti nevének (pl. Bogács, Szomolya, Zsérc stb.) nyelvészetileg szláv származtatása, a honfoglalás kori Ör(ö)sür nemzetségének jellege, a palócság történeti előzményei, állítólagos tatár származékok Tardon stb. – kívül esnek nagyobb részét konkrét, számszerűsíthető adatokra támaszkodó vizsgálódási körünkön. Történetileg igazolt ténynek csak a vlach (román) pásztorok 1409. évi Keresztesre telepítése tekinthető. Régebbi helytörténeti vélekedések szerint emléküket csak a Csincse patak és a hasonló nevű település őrzi. A nyelvtudomány azonban a magyar népnyelvből – csincsa = mocsaras hely – eredezteti a nevet.⁵²

Sokkal jelentősebb tájunkon a – nagyobb számú települést érintő és időben is tartósabb – szláv népelemek jelenléte. Feltevések szerint beszivárgásuk Borsod megyébe

⁵² Kiss L., 1980. 164.

már a 16. század derekán megkezdődött. (A magyar nyelvben századunkig – más szláv népekkel együtt – általában tótoknak nevezték őket, de ők magukat – a nyelvészek szerint 1458-tól adatolhatóan – szlováknak mondták, és az elmúlt évtizedekben a magyar szóhasználatban is ez vált általánossá.) A szlovákság beszivárgásával magyarázzák, hogy egyes helynevek – kicsinyítő képzős változatban – szlávós formát öltenek: pl. Ivánból Ivánka lesz, sőt Lövő helyett Lövinke is előfordul már 1546-ban a forrásokban. Nagyobb méreteket azonban inkább csak a török uralom után öltött a szláv népek – a szlovákokon kívül rutének (magukat ruszinoknak nevező, régebben kisorosz, újabban kárpátukrán névvel is jelölt népcsoportok) – megtelepedése tájunkon.⁵³

Az oszmán uralom emlékét ugyancsak őrzi jó néhány itt ragadt megkeresztelkedett muzlim harcos leszármazottjainak *török* hangzású családnéve (Mezőkövesden pl. Ali, Bajzáth, Csirmaz stb.). A török hódoltság alatt megfogyatkozott népesség helyére más tájakról – részben szervezett keretek között – megtelepülő, egy ideig ide-oda hullámzó magyar és szláv népelemek mellett kívül megjelentek kisebb számban *német* ajkúak is, majd – főleg a 18. század derekától, túlnyomórészt északkelet (Galícia) felől – érkeztek tájunkra *zsidó* lakosok is. Az utóbbiak nemcsak etnikailag (nyelvileg), hanem vallásilag is erősen különböztek a felekezetekre szakadt keresztény (keresztyén) lakosságtól és a későbbiekben, a vallási megoszlás kapcsán is szó esik róluk.

Bél Mátyás – a szlovákok által Matej Bel néven ismert – felvidéki nagy polihisztor, evangélikus lelkész és tanár túlnyomórészt csak kéziratban fennmaradt latin nyelvű, megyénkenti országismertető művében az 1730-as évekből tájékoztat az egyes népelemekről tájunkon. Azt írja, hogy a megyét legnagyobb részben magyarok lakják, kevés számban vannak németek is, a szláv népek száma azonban növekszik, s szinte *alig* van falu („nullus fere pagus”), mezőváros pedig nincs is, melyben szláv anyanyelvűek ne keveredtek volna a lakossággal. Borovszky Samu, megyénk múlt század végi monográfiája a 18. századról (1711-től II. József koráig terjedő időszakról) írt kéziratban ezen túlmegegy, és már azt állítja, hogy *minden* borsodi településen éltek kisebb-nagyobb számban „tótok” és rutének.⁵⁴ Bél Mátyás tájunk települései közül Geszten és Sályban szlávok, Tardon szlávok és németek jelenlétéről tudósít – a magyarokon kívül. Ezt a megállapítást Borovszky számszerűsíteni igyekszik, s szerinte az első két községben a népesség fele szláv, Tardon pedig harmadolja a lakosságot magyarok, szlávok és németek között. Ezeket az arányszámokat Borovszky nyomán a népesség alakulásával foglalkozó későbbi történeti munkák is átvesszik. Valójában azonban ezek a megoszlási arányok nehezen egyeztethetők össze a későbbi adatokkal (vagy pedig nagyobb arányú népességcserét kellene feltételeznünk, amiről azonban a munkánk során felhasznált források nem tájékoztatnak). Geszt ugyanis túlnyomórészt és Sály is többségében református (tehát feltehetően magyar) falu. Kétségtől számottevő és ősei nyelvéhez ragaszkodó – idegen ajkú népcsoport élhetett azonban mindkét faluban, mert – mint látni fogjuk – még a 19. század elején is használják szláv anyanyelvüket, sőt Geszten még a németet is.⁵⁵ Az összlakosságon belül azonban kisebbségben voltak (vagy esetleg átvették a református vallást?)

Bél Mátyás magyar településnek mondja Lövöt és Nagymihályt, valamint – katolikus magyarnak – Szomolyát. (Az utóbbinak azonban tudunk szlovák lakosairól is.) Tájékoztatója szerint ugyancsak magyarok lakják – helvét hitvallásúak – Nyárádot is. Pedig

⁵³ Borovszky i. m. 359.

⁵⁴ Descriptio Comitatus Borsodiensis per Mathiam Belium adornata (Notitia Comitatus Borsodiensis; Borovszky i. m.

⁵⁵ Az 51. l. ábrájában már idézett Conscriptio 1783–1804.

más források szerint Nyárádra már az 1700 körüli és utáni években érkeztek rutének, azonkívül más idegen ajkú telepések is. Ezt látszik megerősíteni, hogy még 1746-ban is nagyszámú görög katolikust és jó néhány lutheránus (német vagy szlovák ajkú) személyt írtak össze a faluban, bár ezek együttvéve kisebbségben voltak a római katolikus – vélhetően magyar – lakossággal szemben.

Vannak adatok – a már említett Szomolyán kívül – Bogács és Alsóábrány szláv lakosairól is. Az 1720 körüli és utáni években szlovák és rutén lakosok betelepüléséről tájékoztatnak a források a Bükk-vidéki Darócon és Vattán kívül a Tisza menti Bábolnán is.⁵⁶

Az 1746. évi egyházlátogatási jegyzőkönyvek szerint Cserépváralja népe szláv nyelven beszél („calle linguam sclavonicam”), Kácson is szlávok vannak erős többségben („sclavi prevalent”), a prédikáció is szláv nyelvű. A Bükk-vidék e két legkisebb – alig 120–130 lelket számláló – településének lakossága négy évtized alatt többszörösére, 400–500 főre növekedett nagyszámú új betelepülővel. A vármegyei jegyzőkönyvek bejegyzései szerint Cserépváraljára az 1780-as években lengyelek települtek („polonis impopulatus”), akik azonban valószínűleg inkább szlovákok (vagy esetleg rutének) lehettek.⁵⁷ Bél Mátyás azt írja, hogy Daróc nagyobb része református vallású, tehát feltehetően magyar többségű település. Az 1746. évi Canonica Visitatio tájékoztatása szerint azonban a 600 lélekszámú Darócot többnyire szlávok lakják, akik ugyan egymás között anyanyelvüket használják, de értenek magyarul és gyermekeik már magyarul beszélnek. A vegyes nemzetiségű Tardon a Bél Mátyás említette német lakosság már jórészt felszívódott a század közepére, bár a pap – legalábbis közepesen – beszélt még németül a magyar és szláv nyelveken kívül. Szláv többséget jeleznek az egyházlátogatási jegyzőkönyvek – de csak a katolikus lakosságon belül – Vattán is, melynek népessége azonban több mint negyedrészen református (tehát valószínűleg magyar) és mintegy 10%-ban zsidó volt 1746-ban. Magyar és szláv nyelvű faluként említik Nyárádon kívül Ábrányt is, ahol a jelentős számú református magyaron kívül 8–9%-nyi zsidó élt már a század derekán, de ahol inkább magyarul beszélnek vagy legalábbis akarnak magyarul tanulni.

Az egész környéken valószínűleg a sályi idegen ajkú telepések ragaszkodtak leginkább őseik nyelvéhez, pedig egy részük feltehetően már az 1690-es években költözött a faluba. A magyarországi települések nemzetiségi összetételéről a legrégebb – nyomtatásban is közreadott – felmérés: az 1773. évi Lexicon Locorum Populosorum környékünkön egyedül ebben a községben utal a magyaron kívül szláv nyelven beszélő lakosokra. Pedig ez valószínűleg csak kis létszámú közösség lehetett: a református magyar többségű Sály katolikus – köztük szlovák – lakossága csak 1788-ban kapott önálló lelkészt, és ekkor indult csak meg a helybeli anyakönyvezés.⁵⁸

Mint már szó volt róla, a 18. század második felében – ha csökkenő ütemben is – folytatódott a táj benépesülése, s ugyanakkor erősödött az idegen ajkú telepések és a magyar lakosság összeolvadásának folyamata. A 19. század elején, 1804-ben végrehajtott összeírás adatai arról tájékoztatnak, hogy a szlovákot kiegészítő nyelvként Tibolddarócon és filiáján, Kácson, valamint Bogácscon használták, Sály és leányegyháza, Borsodgeszt hívei körében pedig a szlovákon kívül még a német is használatos volt, sőt Sályban még az 1820-as években is említik a szlovák nyelv használatát az egyházmegyei névtárak. Ebben bizonyára szerepet játszott, hogy a szomszédságában még a 18–19. század for-

⁵⁶ Borovszky i. m. 357–358.; Veres L., 1978–1979. 61–62.

⁵⁷ Veres L., 1984. 27–34.

⁵⁸ Veres i. m. 1978–1979. 61.; Lexicon universorum regni Hungariae Locorum populosorum anno 1773. officiose confectum, Budapestini (kinyomtatva 1920.); Soós i. m. 99.

dulója körüli években is jöttek létre szlovák telepesekből új (külterületi) lakott helyek: a már említett Latorut (Latorica), majd Mocsolyás és Tarizsa. Az alföldi részen Keresztespüspökiben tünteti fel az 1804. évi összeírás a magyaron kívül a szlovák és német nyelv használatát, pedig egy öt évvel korábbi, 1799. évi ugyancsak egyházi összeírás⁵⁹ mind magyarnak minősítette a néhány fős kis majorból az 1767. évi nagyarányú betelepítés után önálló parókiává fejlődött Püspöki több, mint félezer lakosát. Ez a körülmény egyben jelzi a lakosság etnikai összetételére is utaló összeírások megállapításainak – szubjektív elemekkel terhes, az összeírást végző személy beállítottságától (is) befolyásolt – ellentmondásosságát. Nem teljesen alaptanul érte bírálat a későbbiekben végrehajtott állami népszámlálások anyanyelvi (nemzetiségi) megoszlási adatait, és fogadja bizonyos kétkedés napjainkban is a nemzetiségi statisztika némely adatát.

Nehéz lenne vállalkozni a népesség anyanyelvi megoszlásának 18. századbeli számszerűsítésére Mezőkövesd és környékén. Bél Mátyás kéziratos műve és a korabeli egyházi összeírások utalásain kívül csak egyes vallási lélekszám-adatok nyomán végezhető becslésre vagyunk utalva. Legalábbis azoknál a hitfelekezeteknél, melyek egyben nemzetiséget is takarnak. Így a görög katolikus vallás tájunkon általában a ruténeket rejti maga mögött, miután a rutén nép nagy többsége az 1646-ban aláírt és az ungvári vár kápolnájában kihirdetett unióval – a római pápa főségét elismerve, de bizonyos egyházfegyelmi és rítusbeli tradíciók fenntartásával – a görögkeleti (ortodox) egyházból visszatért a nyugati (római) egyház keretei közé. A lutheránusok – vagyis a reformáció eredeti lutheri ágát követő, ágostai (augsburgi) hitvallású evangélikusok – tájunkon leginkább szlovákok lehetnek (csak esetleg elvétve német ajkúak vagy magyarok) –, de csak kis hányadát tették az összességében kb. 4/5 részben római katolikus szlovák lakosságnak. Arra viszont alig van támpont, hogy a római katolikus lakosságból környékünkön milyen részt képviseltek a szlovákok és esetleg a német ajkúak. Ilyen megfontolások alapján szláv (szlovák és rutén) eredetűnek vehetjük az 1746. évi Canonica Visitatio adatai szerint 5–6%-nyi görög katolikus és lutheránus híveket. A 40–41%-os arányban református lakosságot általában magyarnak tekintve, nehezebb feladat a népesség több mint felét kitevő római katolikusok nem magyar etnikumú hányadának közelítő meghatározása. Tudjuk azt, hogy a kiemelkedően legnagyobb római katolikus település, Mezőkövesd lakosságában – a családnevek tanúsága szerint – a visszamaradt törökökön kívül szláv és kevés német elem is található. Ezek azonban a 18. század első felében nagyjából már felszívódtak: az 1746. évi összeírás Mezőkövesden egyáltalán nem említ idegen ajkúakat. Ugyanebből és más forrásból tudjuk viszont, hogy szlovák eredetű római katolikusok éltek kisebb-nagyobb számban egyebek közt Daróc, Vatta, Cserépvár-alja, Kács és Sály falvaiban, a sík vidéken pedig főleg Bábólnán.⁶⁰ Ha mindezeknek a községeknek – jelentős túlzással – valamennyi római katolikus lakosát szlováknak tételeznénk is fel, tájunk népességének az is csupán további 5–6%-át jelentené. Ehhez hozzávéve még a többi település nemzetiségi szórványait, az összes nem magyar ajkú lakosok aránya Mezőkövesd és környékén feltehetően több volt 10%-nál, de nem valószínű, hogy számottevően meghaladta volna a 15%-ot. Egyes településtörténeti dolgozatok mintegy 30%-ra teszik Borsod megyében a nem magyar etnikumú betelepültek arányát a 18. században.⁶¹ Az anyakönyvek, melyeket a 18. század végéig a legtöbb egyházköz-
ségben fölfektettek és folyamatosan vezettek, a benne szereplő család- (vagy esetleg ke-

⁵⁹ Conscriptio episcop. Agriensis III. k. 189–231.

⁶⁰ Can. Vis. 1746.; Veres i. m. 1984.

⁶¹ Veres L., 1984a. 21–32.; Veres i. m. 1984.

reszt-) nevek elemzése és más bejegyzések révén nyújthatnának talán megbízhatóbb eligazítást a lakosság etnikai megoszlásáról.

Szót kell még ejtenünk a legkisebb lélekszámú etnikai (nyelvi) kisebbségről, a 17–18. században még általában a némethez közelálló jiddis nyelven beszélő zsidóságról, akik időben is a legkésőbb, inkább csak a 18. század derekától érkeztek – növekvő számban – tájunkra. Az 1736-ban végrehajtott összeírás az egész megyében mindössze 36 zsidó családot talált, közülük 5 lakott Mezőkövesd környékén: egy-egy család Ábrányban, Darócon és Sályban és két család Vattán. Ez összesen 20–30 személy lehetett. Tíz év múlva számuk már 100 körül mozgott: Ábrányban és Vattán 40–40, ezen kívül Nyárádon 12 és (valószínűleg) Sályban is néhány személy, de számuk hiányzik az összeírásból.

Négy évtized múlva, az 1786. évi népszámláláskor már a táj 11 településén élt összesen 440 zsidó. Többségüket a bükkaljai falvakban írták össze, különösen Darócon (100), Felsőábrányban (86) és Vattán (74), az alföldi részen pedig Nagymihály a legnagyobb központjuk 88 fővel. A század utolsó éveiben tovább növekszik a számuk, 1804-ig 542-re. Ez az összlakosságnak 2%-a. A zsidó lakosság száma ily módon fél évszázad alatt 4–5-szörösére emelkedett, miközben az össznépesség csak kb. megkétszereződött. A 19. század elején már Mezőkövesden is él néhány zsidó, kiemelkedően népesebb központjuk azonban Felsőábrány, ahol a lakosságnak mintegy 30%-át alkották. Darócon, Vattán, Sályban és Nagymihályban 5–7% között mozgott arányuk, ezen kívül a legkisebb lélekszámú falvak közé tartozó Kácson és Négyesen is. Nyelviileg a zsidóság (is) gyorsan asszimilálódott, és a 19. század nagyobb részében már nem annyira zsidó etnikai, mint inkább izraelita vallási közösségnek tekinthető.

b) Vallási megoszlás

Minthogy Szent István a bizánci (keleti) kereszténységgel szemben Rómához kapcsolta az ország sorsát, a nép több mint fél évezreden át a római központú egységes nyugati keresztény (katolikus) vallást követte. A reformációs hitújítással ez az egység megbomlott. A Luther Márton fellépésével német földön 1517-ben megindult reformációnak azonban inkább a calvini (genfi) ága terjedt el az országban. A helvét (svájci) hitvallás Mezőkövesden és környékének számos településén gyorsan és nagymértékben elterjedt már a 16. század második felében.

A környéken az elsők között létesült önálló református egyház *Bogácson* 1569-ben – öt évvel a szomszédos noszvaji után (mely akkoriban ugyancsak a járáshoz tartozott). Míg azonban az utóbbi község máig megmaradt túlnyomóan reformátusnak, Bogácson – mikor a 17. század első felében a katolikus egyházi birtokos, az egri káptalan állandósítani tudta kizárólagos birtokjogát – fokozatosan csökkent a hívek száma és megszűnt a református egyház, a falu katolikus vallású lett.⁶² Sorra alakulnak a református egyházak 1576-ban Mezőkövesden, Tardon és Nyárádon, tovább Cserépfaluban, Mezőkeresztesen és Nagymihályon. (A református egyház Egyetemes Névtára korábbra, 1560-ra teszi a keresztesi egyház keletkezési évét!) A három utóbbi település a későbbiekben is református többségű maradt, Mezőkövesd azonban hamarosan újból katolikus lesz, már (valószínűleg) a 17. század első felében működik katolikus plébániája, mely egyike a legrégebbieknek az egri egyházmegyében (egy időben az esztergomi érsekség közvetlen joghatósága alatt). Több mint 3 és fél ezernyi lakossága kivétel nélkül katolikus 1746-ban, a

⁶² Klein i. m. 38.; Soós i. m. 79–80. és Can. Vis. 1746.

19. század elején is mindössze 6 görögkeleti, 4 protestáns és 12 izraelita vallású akad a közel 5 ezer lakosból.⁶³

A földesurak változtatva *Tardon* is fokozatosan fogytak a református hívek. A 17–18. század fordulóján idegen ajkú telepésekkel (is) gyarapodott faluban már a 18. század elején (1705) katolikus plébánia létesült. Ehhez igen kiterjedt filia-körzet tartozott: Daróc és Kács, Sály, Cserépfalu és -váralja, Nyárád, sőt egy ideig Ábrány is a helybeli (az alsóábrányi) plébánia felállításáig.⁶⁴ *Nyárád* önálló katolikus parókiát ugyan csak a 19. század derekán (1853) kapott, de az 1696., 1700. és 1718. években betelepült új – részben rutén – lakosok révén katolikus többségű falu lett. Itt és *Tardon* élt a 18. század első felében a legtöbb görög szertartású katolikus, rítusbeli különállásuk azonban a század második felében megszűnt.⁶⁵

A túlnyomóan református *Cserépfalu*, *Mezőkeresztes* és *Nagy Mihály* egyházai által 1730–31-től – sőt *Cserépfaluban* talán 1703-tól – vezetett anyakönyvek a legrégebbiek a környéken a nem katolikus matrikulumok között. Sály egész lakossága még 1576-ban református lett, de önálló egyház csak 1581-ben létesült a faluban, majd *Felsőábrányban* 1582-ben, *Darócon* pedig 1583-ban. Az utóbbi lakosságában a 18. században többségbe kerültek a katolikusok. Az előző két község azonban református többségű maradt. *Felsőábrányban* már 1703-ban, az elsők között újjáalakult a református egyház, de a szántista katolikus *Alsóábrány* szomszédságában jelentős katolikus lakossága is volt, miként *Sálynak* is.⁶⁶ Református lett (és maradt is) *Geszt*: kezdetben *Kisgyőr*, majd *Harsány* leányegyháza volt, 1634-ben azonban református lelkész működött a faluban.⁶⁷ *Vattán* is valószínűleg csak a 17. század fordulóján létesült önálló református egyház, a régi katolikus templomot is birtokba vették. Az 1718 körül betelepült szlovák és rutén lakosok, majd az 1730 körüli újabb – részben katolikus – telepések révén azonban a község katolikus többségűvé vált jelentős számú görög szertartású hívővel. Templomot is építettek – a hagyomány szerint 1759–65 között – katolikus plébániát azonban nem kapott a falu napjainkig, a *Harsányban* 1732-ben felállított anyaegyház filiája lett. A jóval kisebb lélekszámú református egyház viszont 1759 óta működik a községben, és a 19. századból anyakönyvei is ismeretesek.⁶⁸

Bükkszércen – bár egyházi birtok volt – a reformátusok túlnyomó többségbe jutottak, önálló egyházuk azonban csak 1783-ban alakult meg, majd hamarosan a növekvő katolikus lakosság is lelkészt kapott.⁶⁹ A sík vidéki részen az ugyancsak egyházi birtok *Valk* szintén református lett és az is maradt. A török uralom alatt megviselt és megfogyatkozott lakosság ugyanis a 18. század eleji erőteljes népességmozgás során a szomszédos megyebeli, ugyancsak református *Tiszafüredről* népesült be, részben a régi lakosok visszaköltözésével, az 1710-es években. Kizárólag reformátusok lakták, 1746-ban és 1804-ben is mindössze egyetlen katolikust írtak össze a faluban. Tévesen tájékoztat tehát *Vályi András* pesti egyetemi tanár 1799-ben megjelent művében, hogy *Valk* lakosai „katolikusok és reformátusok”. Miként téves az a közlése is, hogy *Valk Ivánka* filiája. A református egyház *Egyetemes Névtára* 1698-ra teszi egyházközösségének keletkezését

⁶³ *Klein* i. m. 38.; *Soós* i. m. 31.; *Can. Vis.* 1746.; *Conscriptio* 1783–1804.

⁶⁴ *Klein-Péchy* i. m. 154.; *Soós* i. m. 100.; *Veres* i. m. 1984.

⁶⁵ *Veres* i. m. 1984. 27–34.; *Can. Vis.* 1746.; *Conscriptio* 1783–1804.

⁶⁶ *Klein* i. m. 38.; *Klein-Péchy* i. m. 51., 139.; *Veres* i. m. 1984. 27–34.

⁶⁷ *Soós* i. m. 99.

⁶⁸ *Klein-Péchy* i. m. 166.; *Soós* i. m. 93.; *Veres* i. m. 1984. 27–34.

⁶⁹ *Klein-Péchy* i. m. 31.; *Soós* i. m. 82.

és 1742-től anyakönyvei is fennmaradtak Valknak. Ivánkának viszont csak 1788–89-től volt – katolikus! – helyi lelkésze és anyakönyve.⁷⁰

Meghonosították a reformációt még a 16. században a falut birtokló köznemes családok *Egerlövön* is, csakúgy, mint – a városkörnyék mai határain kívül eső – Farmoson. Az utóbbi a későbbiekben katolikusá lett, Lövő azonban az 1718. évi betelepülések illetve visszaköltözések után is túlnyomórészt református maradt.⁷¹

Ellentmondásosak az adatok *Bábolna* lakosságának vallásáról. A falu egy része a 15. század közepétől egyházi (káptalani) birtok volt, másik része azonban világi földesuraké. Az 1939. évi Vármegyei Szociográfia szerint Bábolnán a reformáció nem terjedhetett, mert egyházi birtok volt, más adatok azonban arra utalnak, hogy mégis meghonosodott az új hit a halásztanyából kinőtt faluban. Lakossága nagymértékben hullámzott, cserélődött a 18. században. Így pl. 1717–19 között lakói – miként Valkról és Lövőről is – „átszöktek Füred mezőire”. 1720 körül katolikus vallású szlovák–rutén telepesek érkeztek a faluba, lakossága azonban az 1746. évi Canonica Visitatio adatai szerint túlnyomórészt református. Fényes Elek is Geographiai Szótárában azt írja, hogy „először a lakosok reformátusok voltak”. A későbbiekben a református lakók „különféle viszontagságok miatt” elhagyták a falut, és helyükre a káptalan a Felvidékről 1759 körül vagyontalan katolikus telepeseket hozott. 1788-ban helyi lelkészséget állítottak fel Bábolnán, 1795-ben katolikus templomot is építettek. Vályi András azonban 1799-ben tévesen továbbra is reformátusnak mondja a falut, pedig az 1804. évi összeírás a katolikusokon kívül egyetlen más vallást sem talált a Tisza áradásainak sűrűn kitett környéken.⁷²

A táj településeinek többségében a 16. század második felében elterjedt a reformáció, ha olykor csak átmenetileg is. Néhány falu azonban megmaradt katolikusnak. Így például a Tisza környéki települések közül *Négyes*, melynek pedig protestáns földesurai voltak. A török időkben pusztává lett falu a 16. század második felétől – mint már szó volt róla – Lövővel együtt nem szerepel a dézsmajegyzékekben. Nincs nyoma a török adózójegyzékekben sem, sőt még az 1746. évi egyházlátogatási jegyzőkönyv sem említi, annak ellenére, hogy 1728 után érkeztek telepesek az elpusztult faluba. Csak 1766-ban népesítette be az egri káptalan és a világi földesúr egyik katolizált ága katolikus telepesekkel. 1768. évi összes (126) lakójának egyharmada görög szertartású volt. A falu lakossága újabb telepesek révén alig két évtized alatt megháromszorozódott, de a későbbiekben is megőrizte túlnyomóan katolikus jellegét.⁷³ A reformáció korában köznemesek birtokában volt *Ivánka* lakosságának nagy része is katolikus maradt. Ha volt is a 18. századtól az Orczy család birtokába került faluban 1746-ban néhány református (275-ből 9), 1804-ben egyetlen protestáns vagy izraelita vallást sem írtak össze.⁷⁴

A káptalani birtok *Szentistvánon* sohasem vert gyökeret a reformáció, az egész 18. század folyamán nincs egyetlen protestáns lakosa (a 19. században is alig). Hasonló a helyzet a püspöki birtok *Keresztespüspökiben* is, mely még 1746-ban is csupán néhány fős kis major volt. A püspök-földesúr 1767–68. évi telepítési akciója révén ismét népes, gyorsan szaporodó faluvá vált.⁷⁵ Nem terjedt el a reformáció a korábban két falurészből állt *Szomolyán* sem. A 16–17. században egybeépült falu katolikus plébánosának – mint már szó volt róla – a neve is ismert 1635-ből. Nem található a töröknek adózó községek

⁷⁰ Vályi A., III. 1799. 583.; Egyházi anyakönyvek az Országos Levéltár mikrofilmtárában; *Soós* i. m. 81.

⁷¹ Klein-Péchy i. m. 49.; *Soós* i. m. 82.

⁷² Vályi i. m. I. 1796. 79.; Fényes E., 1851. I. 61–62.; Klein-Péchy i. m. 156.; *Soós* i. m. 88.

⁷³ Can. Vis. 1746.; Conscriptio 1783–1804.; Klein-Péchy i. m. 100.; *Soós* i. m. 81.

⁷⁴ Klein-Péchy i. m. 24.; *Soós* i. m. 80.

⁷⁵ Klein-Péchy i. m. 75., 147.; *Soós* i. m. 86., 96.

sorában, de nem szerepel a dézsmajegyzékekben sem. A 18. századi betelepülések során sem került a káptalan birtokát képező faluba egyetlen más vallású lakos sem.⁷⁶

A káptalan birtoka volt és nem vert gyökeret a reformáció *Alsóábrányban*, *Felsőábrány* közvetlen szomszédságában. Az utóbbi viszont köznemesi birtokként a 16. század végére teljesen reformátussá lett. A török időkben elpusztult Felsőábrálynak már 1703-ban újjáéledt református egyháza, Alsóábrányban is viszonylag korán – a három matyó település után legkorábban – 1728-ban megkezdődött a katolikus anyakönyvezés. Más forrásból származó adatok szerint azonban a hívek 1741-ig a tardi, majd a daróci plébániához tartoztak és csak 1763-ban kapott a falu önálló lelkészt. Az 1746. évi egyházlátogatási jegyzőkönyvben a két Ábrány lakossága még együtt szerepel; az 1804. évi összeírás szerint Alsóábrálynak csak római katolikus lakosa volt, Felsőábrányban pedig relatív többségük volt a reformátusoknak, de a katolikusok és a különösen nagyszámú izraeliták együttesen az összlakosság nagyobb részét alkották.⁷⁷ Alsóábrányon kívül nem volt talaja a protestantizmusnak a Bükk-vidék két legkisebb falujában sem: Cserépvár-alján és Kácson (mely utóbbi régebben szintén viselte nevében a Váralja utótagot). A *Cserépváraljára* települt szláv ajkú lakosok között volt ugyan néhány görög katolikus (szám szerint 1746-ban 17), az 1804. évi lakosságban azonban csupán 1 görög szertartású katolikus szerepel, az egész falu római katolikus vallású.

Kácsra az 1720-as években érkeztek rutén és szlovák telepesek, s ezzel magyarázható a század derekán még jelentős számú lutheránus (evangélikus) és néhány görög katolikus lakos. A későbbiekben azonban túlnyomó többségbe kerültek a faluban a római katolikusok. Cserépváralja a tardi, Kács a tibolddaróci anyaegyház filiájaként működött, a két ősi Árpád-kori plébánia csak a második világháború után vált újból önállóvá.⁷⁸

Annak ismeretében, hogy csupán környékünkön, Dél-Borsod egy részén jó néhány olyan település volt, ahol a reformáció átmenetileg sem terjedt el, némileg túlzásnak tűnik az a megállapítás az 1939-ben megjelent „Vármegyei Szociográfia”-ban, hogy „Borsod megye mondhatni teljesen protestánsná lett”.⁷⁹ A lakosság nagy többsége valószínűleg a református vallás híve lett a 16. században, az ellenreformáció (rekatolizáció) és a török uralom utáni nagy népességmozgás azonban jelentősen módosították a táj vallási megoszlásának a képét.

Bél Mátyás már hivatkozott munkája az 1730-as évekből néhány környékbeli falu népességének vallására is tesz – bár nem számszerű – utalást. Tájékozódhatunk arról, hogy Szomolya katolikus, Nagymihály református, Nyárad és Daróc pedig vegyes vallású település, az utóbbi református többséggel. Ez is hamarosan módosul azonban, ha figyelembe vesszük az 1746. évi összeírás adatait, amely Sály és Négyes kivételével valamennyi település vallási megoszlását bemutatja, esetenként további értékes tájékoztató szöveg kíséretében. Az 1746. évi Egyházlátogatási Jegyzőkönyv adatai szerint a táj mintegy 13 ezer főnyi lakosságának több mint fele (54%-a) volt római katolikus vallású, mintegy 40%-a református, és 5–6%-a egyéb vallások között oszlott meg. Közel 3% volt a görög szertartású katolikus. A legtöbben Mezőnyáradon éltek – ahol a lakosság több mint ¼-ét tették – azon kívül Tardon és Vattán, a lakosság 10%-át meghaladó részarányban. Alig fele annyian voltak a lutheránusok, az ágostai (augsburgi) hitvallású evangélikusok: 1,4%-os részesedéssel az összlakosságban. Többségük Tibolddarócon élt, néhányan pedig Kácson, Nyáradon és Alsóábrányban. Az izraeliták száma a 18. század dere-

⁷⁶ Can. Vis. 1746.; *Conscriptio 1783–1804.*; *Klein-Péchy* i. m. 58–59.; *Soós* i. m. 87.

⁷⁷ *Klein-Péchy* i. m. 2., 51.; *Soós* i. m. 90.

⁷⁸ *Klein-Péchy* i. m. 34, 74.; *Soós* i. m. 91., 94.; *Veres* i. m. 1984. 27–34.

⁷⁹ *Klein* i. m. 38.

kán még nem érte el az 1%-ot sem. Végül is 1746-ban a lakosságnak 57%-a volt katolikus és 42%-a protestáns vallású. A római katolikusok mintegy fele Mezőkövesden tömörül, a reformátusoknak pedig 40%-a Mezőkeresztesen. A Bükk-vidéken a katolikusoknak volt némi többségük. A kivétel nélkül katolikus Mezőkövesd és Szentistván mellett Tard a harmadik legnépesebb római katolikus település a környéken, bár az utóbbi vallásilag kevertebb. Mégis megkapta a „matyó” (vagyis katolikus) gúnynevet – pedig a közeli környéken több színtiszta katolikus falu is volt (pl. Szomolya, Bogács).

A mintegy 3500 katolikust számláló Mezőkövesd nélkül a környék lakosságának többsége (56%-a) még református vallású volt 1746-ban. Néhány bükkaljai faluban (Ábrány, Vatta, Daróc) egyik vallás hívei sem voltak abszolút többségben a görög katolikusok és lutheránusok jelentős száma miatt, ezen kívül mindhárom községben voltak már izraeliták is. A Bükk-vidéken csak három községben voltak a reformátusok abszolút többségben (Zsérc, Cserépfalu, Geszt), a táj alföldi részét azonban mintegy $\frac{3}{4}$ részben lakták (csupán Keresztesen több mint 200 református élt). A század második felében is folytatódott betelepülések és népességmozgás eredményeképpen a 19. század elején – az 1804-ben végrehajtott egyházi összeírás adatai szerint – az alig 6 évtized alatt megkettőződött összlakosságban a római katolikusok aránya 60% fölé növekedett és 36–37%-ra csökkent a reformátusoké. A református lakosság aránya csupán Vattán növekedett, máshol mindenütt mérséklődött. Darócon, ahol 1746-ban a protestánsok (a reformátusok és lutheránusok együtt) a lakosságnak még közel felét adták, a 19. század elején már alig több mint 20%-át. Ábrányban is – Alsó- és Felsőábrányt összevonva – csak 30%-át. Zsérc és Nagymihály korábban 90%-os református többsége $\frac{2}{3}$ – $\frac{3}{4}$ -es arányúra fogyott. A Bükk-vidék legnépesebb településévé vált Sályban is kb. $\frac{2}{3}$ -os arányuk volt a protestánsoknak (a lutheránusokat is beleértve, akiknek a 18–19. század fordulóján Sályban volt a legnépesebb, 40–50 fős gyülekezetük). Ezekkel a változásokkal a környék (Mezőkövesd nélküli) népességében is megszűnik a református többség. Számottevő mértékben hozzájárult ehhez Bábólna lakosságának kicserélődése, mely kivétel nélkül katolikká vált. Színtiszta katolikus falvak voltak még a 19. század elején Ivánka, Keresztespüspöki és Szentistván, a Bükk-vidéken pedig Szomolya és Alsóábrány, valamint Cserépváralja, ahol azonban a katolikusok között egy görög szertartású is volt.

A görög katolikusoknak a 18. század derekán még közel 3%-os aránya fél évszázad alatt alig 0,5%-ra (370-ről alig több mint harmadára) apadt. A túlnyomórészt rutén származású görög katolikus hívek – akik a 18. század derekán néhány községben (pl. Daróc, Tard és különösen Nyárad) még jelentős szívetet alkottak – eltűntek, vagy számuk minimálisra zsugorodott, de ugyanakkor feltűntek ott, ahol korábban nem voltak (pl. Nagymihály). Mindez a nyelvi asszimilációval együttjáró vallási rítusváltással magyarázható, és ugyanakkor bizonyos mértékű újabb (további) népességmozgással is. (Ismeretes, hogy pl. az 1760-as években nyáradai lakosok költöztek Négyesre, és talán a későbbiekben Nagymihályra is?) Erősen megfogyatkozott a jórészt szlovák anyanyelvű lutheránusok száma is (172-ről 120-ra), az összlakosságon belüli arányuk pedig még inkább (településenkénti részletezésben: 2. táblázat).

A népesség vallási megoszlásának a 18. század második felében egyházi összeírások alapján kimutatható tendenciája – a katolikusok arányának növekedése és a protestánsokénak csökkenése – a 19. században és a 20. század első felében is érvényesült az 1869-től kezdve tízévenkénti rendszerességgel végrehajtott állami népszámlálások hivatalos adatainak tanúsága szerint.

A folyamat további vizsgálatához hitelesnek tekinthető adatok a lakosság felekezetről, vagy éppenséggel (növekvő arányú) felekezeten kívüliségéről 1949 óta nem áll rendelkezésre.

IRODALOM

Acsády Ignác

1896 Magyarország népessége a Pragmatica Sanctio korában 1720–1721. Bp.

Barsy Gyula

1938 Magyarország népessége a honfoglalás óta. Magyar Statisztikai Szemle, május

Borovszky Samu

1909 Borsod vármegye története a legrégebb időktől I. 1711-ig. Bp., II. 1711-től II. József koráig (kézirat)

Bél Mátyás

é. n. Descriptio Comitatus Borsodiensis per Mathiam Belium (Notitia Comitatus Borsodiensis (kézirat)

Csikvári Antal (szerk.)

1939 Vármegyei Szociográfiák V. Borsod vármegye Bp. I. r. *Klein Gáspár*: Borsod vármegye és népességének története. IV. r. *Klein Gáspár–Péchy-Horváth Rezső*: Községi adattár

Danyi Dezső–Dávid Zoltán (szerk.)

1960 Az első magyarországi népszámlálás. Bp.

Fényes Elek

1851 Magyarország geográfiai szótára, Pesten

Györffy György

1987 Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I. Bp. (3. kiadás)

Kápolnai Iván

1958 Mezőkövesd. Történeti Statisztikai Közlemények

1970 Mezőkövesd 1520. évi oklevele. Matyóföld

Kiss Lajos

1980 Földrajzi nevek etimológiai szótára. Bp.

Kovacsics József (szerk.)

1957 A történeti statisztika forrásai. Bp. Ebből: *Bakács István*: A dicalis összeírások, *Ila Bálint*: A dézsmajegyzékek, mint a történeti statisztika forrásai, *Dávid Zoltán*: Az 1715–20. évi összeírása, Történeti statisztikai táblázatok.

Kunt Ernő–Szabadfalvi József–Viga Gyula (szerk.)

1984 Interetnikus kapcsolatok Északkelet-Magyarországon, Miskolc. Ebből: *Veres László*: Borsod megye etnikai arculatának változásai a 18. század első felében.

Lajos Árpád

1962 Diszes fadarab a Hór völgyén. Herman Ottó Múzeum Évkönyve III.

Lexicon universorum regni Hungariae Locorum populorum anno 1773. officiose confectum, Budapestini (kinyomtatva 1920)

- N. Kiss István*
1960 16. századi dézsmajegyzékek. Bp.
- Pesthy Frigyes*
1988 Borsod vármegye leírása 1864-ben. Documentatio Borsodiensis V. Miskolc
Sárközi Zoltán–Sándor István (szerk.)
1976 Mezőkövesd város monográfiája. Ebből: *Sárközi Zoltán: Mezőkövesd története 1275–1918.*
- Schematismus venerabilis Cleri Agriensis ad annum 1814. etc.*
Soós Imre
1985 Az egri egyházmegyei plébániák történetének áttekintése. Bp.
- Szabadfalvi József–Viga Gyula* (szerk.)
1984a Répáshuta. Egy szlovák falu a Bükkben. Miskolc. Ebből: *Veres László: Településtörténet.*
- Varga Gáborné* (szerk.)
1970 Borsod-Abaúj-Zemplén megye története és legújabb kori adattára. Ebből: *Gyimesi Sándor: A vármegyék kialakulása; A királyi megyerendszer és a polgári átalakulás felé.*
- Vályi András*
1799 Magyar országnak leírása III.
- Veres László*
1978–1979 Adatok Borsod megye 18. század eleji újratelepülésének történetéhez. A Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei 17.

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

- Canonica Visitatio 1746. Egri Főegyházmegyei Levéltár rakt. sz. 3412.
Conscriptio proventuum parochiarum ludimagistorum et campanatorum 1783–1804. Egri Főegyházmegyei Levéltár rakt. sz. 3210.
Conscriptio episcopalis Agriensis III. k. 189–231. Egri Főegyházmegyei Levéltár
Summarium popularis Conscriptionis Ignobilium Comitatus Borsodiensis;
Processus Agriensis de anno 1787. Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Levéltár
Conscriptiones Populares IV. a-501/i.
Egyházi anyakönyvek az Országos Levéltár mikrofilmtárában
P 2030 13. Cs. M. et. Fasc. 31. Országos Levéltár (Ila Bálint kutatási anyagából).

GESTALTUNG DER BEVÖLKERUNG DER STADT MEZŐKÖVESD UND IHRER UMGEBUNG BIS ANFANG DES 20. JAHRHUNDERTS

Mezőkövesd und seine Umgebung erstreckt sich auf 724 km² im südlichen Teil des Komitats Borsod, mit mehr als 20 Ortschaften am Fuße des Bükk-Gebirges und am

nördlichen Rande des Tieflandes, im Mittelpunkt liegt die wegen der „matyó“ Volkskunst und des Heilbades bekannte Stadt – der ehemalige Marktflecken – Mezökövesd.

Der Verfasser legt die Entstehung, die kurze mittelalterliche Geschichte der Siedlungen ab ihrer ersten urkundlichen Erwähnung dar. Aufgrund der Angaben der Steuerkonskriptionen und hauptsächlich der Zehntkornregister wird die Bevölkerung der Region in der Mitte des 16. Jahrhunderts auf etwa 4 Tausend geschätzt, und die späteren Angaben zeigen großen Schwankungen der Bevölkerung.

Die auf der Grundlage der Steuerkonskriptionen aus den Jahren 1715–20 falsch geschätzten, und andere zu niedrige Bevölkerungszahlen früherer lokalgeschichtlichen Arbeiten werden durch Vergleiche verschiedener Quellen und Berücksichtigung der Eintragungen der schon seit 1676 geführten römisch-katholischen Matrikeln von Mezökövesd mindestens auf 5–6 Tausend erhöht. Nach der Türken-Herrschaft wird über bedeutende Migration, organisierte und spontane Einwanderungen informiert. Die Protokolle der im Jahre 1746 stagggefundenen Kirchenbesuche („Canonica Visitation“) berichten von der Bevölkerungszahl der einzelnen Ortschaften, insgesamt etwa 13 Tausend Seelen, mit einem Anteil von 54,3% der römisch Katholiken und 40,7% der Calvinisten.

Die in den 1780-er Jahren organisierte erste Volkszählung in Ungarn weist mehr als 25 Tausend Bevölkerung in Verteilung nach Geschlecht und Familienzustand aus. Außer der Zahl der Wohnhäuser und Familien (so auch der durchschnittlichen Familiengröße) informieren die Angaben über die sozial-ständische Gliederung der männlichen Bevölkerung: Adelige, Bürger, Bauern, Kätner (Inquiline) und andere soziale Schichten, sogar auch über Altersgruppen.

Nach der Berichtigung der Angaben der kirchlichen Registrierung aus dem Jahre 1804 (insgesamt mehr als 25,5 Tausend Seelen) untersucht der Verfasser je Ortschaften den Maß der Vermehrung der Bevölkerung und auch die Änderung der Bevölkerungsstruktur laut Religion und Muttersprache (ethnische Struktur). Er verwendet dabei die Behauptungen der lateinsprachigen, handschriftlichen Landesbeschreibung von Matthias Bél aus den 1730-er Jahren, vergleicht sie mit mehreren Quellen, und weist auf einige Widersprüche hin. Trotz der Schwierigkeiten wird versucht, den Prozentanteil der Bevölkerung nicht-ungarischer Muttersprache anzugeben.

Die Zahl der römisch Katholiken vermehrte sich in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts in hervorragendem, die der Calvinisten in gemässigtem Maße. Die der griechisch Katholiken und Lutheraner dagegen verminderte sich. Infolge dieser Änderungen vertritt die katholische Religion am Anfang des 19. Jahrhunderts mehr als 60% und der Prozentanteil der Protestanten ging auf 37% zurück. Die Zahl der Israeliten vermehrte sich so sehr, daß sie 2% der Bevölkerung vertraten, im Jahre 1746 nur 0,7%. Diese Tendenzen setzten sich auch im weiteren Laufe des 19. Jahrhunderts fort.

Die Änderungen in der Zahl und Zusammensetzung der Bevölkerung sind bis Anfang des 19. Jahrhunderts im Anhang mit Tabellen illustriert.

Iván Kápolnai

A MISKOLCI 10-ES HONVÉD MÚZEUM

GULYA ISTVÁN

Ha a Tízes honvéd utcáról, vagy a honvédszoborról kérdezik a Miskolcon élőket, a többség bizonyára tudja, hogy egy régi, miskolci parancsnokságú gyalogezredről van szó. A jobban informáltak azt is elmesélhetik az érdeklődőnek, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia hadseregének ezrede kitüntette magát az első világháború csatáterein, esetleg még egy-két katonahistóriát is hallottak ott szolgált apjuktól, nagyapjuktól. Kevesen emlékezhetnek azonban arra a jelentős gyűjteményre, amit az ezred egykori katonái hoztak létre: a 10-es honvéd hadimúzeumra. E gazdag hadtörténeti kollekció az ezred háborús emlékeit és harcait mutatta be, miskolci létének másfél évtizede alatt erősítette a volt honvédek bajtársi összetartozását és a régióhoz való kötődését. Szoros szálak fűzték a Borsod-Miskolci Múzeumhoz: évekig a Papszeren lévő múzeumépület egyik emeleti terme adott otthont a 10-es honvédek kiállításának, szakmai felügyeletével pedig múzeumunk akkori vezetőjét, Leszih Andort bízták meg. E tanulmány, mely a 10-es honvéd múzeum rövid történetének, a miskolci múzeumügy egy méltatlanul elfeledett fejezetének feltárása, az egykori 10-es honvédek emléke előtt kíván tisztelegni.

A 10-es honvéd gyalogezred az első világháborúban

A kiegészést követően az Osztrák–Magyar Monarchia hadseregében is megjelent a dualista berendezkedés. A haderő gerincét a közös csapatok alkották, melyeknek legénysége a Monarchia egész területéről toborzódott, vezényleti nyelve a német volt. A két állam ezenfelül honvédséget is fenntartott (Ausztriában Landwehr-nek nevezték), egyenruhájuk mellett a nemzeti vezényleti nyelv is megkülönböztette őket a közös hadsereg egységeitől. Magyarországon 1869-ben indult meg a honvédség felállítása, amelyet zászlóaljakra és dandárokba soroltak. Az általános hadkötelezettség bevezetésével az ország területét zászlóalj kiegészítő járásokra tagolták. Az 1868. évi 42. törvény rendelkezett a népfelkelés szervezetéről, ide az idősebb korosztályhoz tartozókat sorolták, akik önként vállalták a szolgálatot. Az országot ért támadás esetén hívhatták be a népfelkelőket kiegészítő szolgálatra (hadtáp, objektumok, raktárak őrzése, hátországi szolgálat stb.). Az 1890. évi 5. törvény rendelte el ezredek alakítását, melyek 3 zászlóaljból álltak 4–4 századdal. Minden ezredhez népfelkelő ezred is tartozott. 1912-től mind a rendes, mind a népfelkelő ezrednél felállították a pótzászlóalj-keretet, a pótzászlóalj feladata volt háború esetén az újoncok kiképzése.¹ Miskolcon 1869-től volt honvéd zászlóalj, az egri és a sátorlajújhelyi zászlóaljjal összevonva 1890-ben jött létre a 10. honvéd gyalogezred, kiegészítési területe Borsod, Heves és Zemplén vármegyékre terjedt ki. Bár Miskolcon volt másik csapattest is – a 65. közös gyalogezred – ennek legénysége zömében nem környékeliekből állt, így a város mindig is a „tízeseket” tekintette házi ezredének.

¹ Barcy Z.–Somogyi Gy., 1990. 31–48.. (továbbiakban Barcy 1990.)

1914 augusztusában a hadvezetőség általános mozgósítást rendelt el, kitört az első világháború, melyről ekkor még senki sem sejtette, hogy nem ér véget „mire a lomb lehull”. Tódultak az önkéntesek a zászlók alá, gyorsan feltöltötték a tábori ezredet, a népfelkelő ezredet és a tartalék menetezredet. Mindenki meglepetésére a népfelkelőket nem hátországi szolgálatba osztották be, hanem ezredüket elsőként szállították ki az orosz frontra, Galíciába. Őket követte augusztus közepén a tábori ezred, majd a súlyos harcok miatt a menetezredet is kiszállították.² 1914. augusztus 26-án esett át a 10. honvéd ezred a tűzkeresztségen Tarnawatkánál. A tapasztalatlan ezred nagy veszteségeket szenvedve vereséggel kezdte a háborút.³ Az orosz nyomás miatt a front nyugatra toldott, az ezred állandó harcok közepette Krakkóig vonult vissza. 1914 novemberében nagy szerepet játszottak a 10-es honvédek a limanovai győzelem kivívásában, bár újra komoly veszteségeket szenvedtek. A 10. népfelkelő gyalogezred eközben a Przemysl körüli harcokban tüntette ki magát, majd a város körülvétele után az erőd védőseregét erősítette. Pótzászlóalját közben beolvasztották a tábori ezred pótzászlóaljába, így ösztöl ez látja el mindkét ezredet újoncokkal.⁴ Tél elején véget ér a mozgó háború, mindkét ellenfél beássa magát.

1915 tavaszán az orosz hadvezetőség Przemysl ostromára koncentrált. Március 22-én az erődváros megadta magát, a védősereggel együtt került fogságba a 10. népfelkelő gyalogezred is. Az ezredet nem szervezik újjá, az ezután felállított népfelkelő zászlóaljkat (melyek a rendes csapatoknál eleve gyengébb harcértékűek és felszerelésűek) más ezredékhez osztják be, vagy önállóan hadtápszolgálatot látnak el (pl. Szerbiában, Albániában). A menetezred időközben beolvadt a tábori ezredbe, így 1915 tavaszától már csak egyetlen 10. honvéd gyalogezred létezett. Május elején az ezred harcol a gorlicei áttörésnél, majd augusztus végéig folyamatosan nyomul előre Breszt-Litovszkig. 1915 őszétől újra állóháborút folytat a Strypa folyó mellett, állásaikat a Bruszilov-offenzíva idején átkarolás miatt hagyják el 1916 júniusában. Nyár végén a román betörés miatt átcsoportosítják az ezredet Erdélybe, ősszel kiszorítják a román csapatokat a Görvényi havasokból. A telet a Gyimesi-szoros védelmével töltik, majd 1917 márciusában végrehajtják az ezred legfényesebb haditettét, elfoglalják és megtartják a jól megerősített, stratégiai fontosságú Magyaros határhegységet. 1918 tavaszáig az Ojtozi-szoros védelmét látják el, ez klasszikus lövészárók-háború kisebb román támadásokkal.

1918 áprilisában Újvidék és Zombor környékére vezénylik az ezredet, ahol rendfenntartó szerepet töltenek be, főként az élelmiszerek rekvirálását felügyelik. Nyáron karhatalmi szolgálatra Budapestre szállítják a honvédeket. A negyedik háborús év megpróbáltatásai komoly elégedetlenséget szítottak a hátorszáiban, ezért a hadvezetőség kénytelen volt frontkatonákat alkalmazni a rend fenntartására. Augusztusban Dél-Tirolba kerül a 10-es honvéd ezred, az olasz frontra. Az osztrák hadsereg döntőnek szánt offenzívája kudarcba fulladt, az olaszok vették át a kezdeményezést. Az ezred több komoly támadást vert vissza az ősz folyamán a Piave folyó mentén.⁵ 1918 októberében forradalmak törtek ki, az Osztrák–Magyar Monarchia pár nap alatt összeomlott. A hadsereg felbomlott, a különböző nemzetiségű csapatok egymás ellen fordultak. az olaszok a helyzetet kihasználva nagy offenzívát indítottak és áttörték a védővonalakat. A 10-es honvédek is megkezdték a visszavonulást Trient (Trento) felé, ekkor kapták a hírt a fegyverszünet aláírásáról. A hegyek közt az olaszok a hátukba kerültek. Az 1. és a 3.

² *Sassy Cs.–Réti B.*, 1939. 6. (továbbiakban Emlékalbum 1939.)

³ Emlékalbum 1939. 52–57.

⁴ *Barcy* 1990. 49.

⁵ Emlékalbum 1939. 6–12.

zászlóalj megmaradt katonái kicsúsztak a gyűrűből, sok nélkülözés után, megalázva, rongyosan tértek haza. Az ezred parancsnoksága, a műszaki század, a 2. zászlóalj és az ezred teljes málhája az olasz bekerítés után fogságba került, a tisztek és a legénység csak 1919 őszén térhetett haza a hadifogolytáborból.⁶

A hadiözvegy- és árvaalap és az első gyűjtemény

A 10-es honvéd gyalogezred a háború első két évében komoly emberveszteséget szenvedett. Elsősorban fiatal és zömében nőtlen férfiak vonultak be az első korosztályokkal, azonban így is sok özvegy és árva maradt az elhunytak után. Székely Dezső főhadnagy, ezredélelmező tiszt kezdeményezésére gyűjtést rendeztek a hadiözvegyek és árvák javára. Az ezredben több művészi ambíciójú tiszt is szolgált: Sassy Csaba költeményeit, Kövér Gyula és Meilinger Dezső rajzait képes levelezőlapokon kiadták, ez jelentette az első bevételt. Kobek (Kádár) Béla ezredparancsnok támogatta a kezdeményezést, 1916. március 5-én szervezett formát öltött a 10-es honvéd hadiözvegy- és árvaalap. Bizottsága emléklapokat, levelezőlapokat, fotóalbumot, karikatúragyűjteményt,⁷ sapkajelvényeket, később hazafias dalok szövegeit és kottáit készíttetett. Kotuzowban mozit nyitottak, kuglizót és népligetet létesítettek, melyeknek bevételei szintén az alap vagyonát növelték. 1916 júliusában Sáfrány Géza alezredes vette át az ezred parancsnokságát, aki lelkesen vetette bele magát az alap gyarapításának munkájába.⁸ A parancsnok példája a legénységre is átragadt, a levelezőlapok, fotók jelentős részét ők vásárolták meg. A lövészárokból az állandó életveszély olyan közösséget kovácsolt a katonákból, ami a békeidők kaszárnyájában elképzelhetetlen lett volna. A 10-es honvéd gyalogezred a háború utolsó éveiben híres volt összetartozásáról és moráljáról, ennek kialakításában a folyamatos egymásrautaltság mellett nagy szerepe lehetett az árvaalap gyarapításáért végzett közös munkának.

1917. július 15-én jelent meg a *10-es Honvéd*, az ezred tábori újságjának első száma. Havonta két alkalommal jelent meg a háború végéig, az ezred életét kiválóan dokumentálta. Életre hívásának alapvető célja az árvaalap vagyonának növelése volt, melynek egyrészt az újság eladásából származó jövedelemmel, másrészt az alap hátországban való népszerűsítésével tett eleget. A lap fontos szerepet töltött be a hátország informálásában, bemutatta a katonák hőstetteit, mindennapjait (mindezt könnyed humorral), ezzel az ezred tagjainak összetartozását is erősítette. Az újságot Miskolcon, Egerben és Sátoraljaújhelyen árusították, de előfizetéseket is elfogadtak. 1918 nyarára a kiadóhivatal már állandó munkatársakkal dolgozott, akiket a pótzászlóaljhoz vezényeltek Miskolcra. A Széchenyi u. 4., majd októbertől a Széchenyi u. 32. alatt működött a kiadóhivatal, helyiségében valóságos 10-es honvéd bolt működött: az újságok mellett képes levelezőlapot, karikatúrát, verseskönyvet, kottát, sapkajelvényt is árusítottak, mindezek bevétele az árvaalapot gyarapította. Küldeményeket kézbesítettek a frontra és itt függesztették ki az ezredrel kapcsolatos legfrissebb híreket, a halottak, sebesültek jegyzékét. 1918 őszén már kb. 5000 előfizetője volt az ezred újságjának.⁹

⁶ 10-es Honvéd, 1925. november 8. Az ezred irattára, történetének legfontosabb forrása eltűnt. Az 1930-as években a magyar–olasz fegyverbarátság idején az Emlékalbum szerzői kerestették az olasz levéltárakban, de nem jártak eredménnyel. Az olaszok valószínűleg, mint számukra értéktelent a háború után megsemmisítették, de nem kizárt, hogy még ma is lappang valahol.

⁷ Kacagó lapok a komoly időkből, karikatúragyűjtemény (1915–1916.) Kövér Gyula rajzai.

⁸ Emlékalbum 1939. 194–195.

⁹ 10-es Honvéd, 1918. július 15. és 1918. november 1.; Emlékalbum 1939. 196.

Az oroszországi és erdélyi harcok során az ezred nagy mennyiségű hadianyagot zsákmányolt. E trófeákat 1916-tól szisztematikusan kezdték gyűjteni a honvédek, mivel felmerült egy háborús emlékmúzeum alapításának gondolata. Az ötlet nem volt egyedülálló akkoriban, például a kassai premontrei gimnázium is tervbe vette hadiereklémúzeum létesítését, aminek gyarapításához a 10-es honvédektől is kértek tárgyakat.¹⁰ A katonák szerették volna bemutatni életüket, harcaikat és fegyvereiket, érzékeltetni, kézzel foghatóvá tenni a hátramaradottak számára a háborút. Hadikiállítást szerveztek, mely gerincét alkotta a „10-es Honvéd Hét” című rendezvénysorozatnak, ami 10 napon át hangversenyeket, irodalmi esteket, bálakat, színházi előadásokat jelentett egy-egy városban. A főszereplők természetesen az ezred képviselői voltak, akiket nagy szeretettel vettek körbe a hátrországban élők. A rendezvénysorozat teljes bevétele a hadiözvegyek és árvák támogatását szolgálta, az alap népszerűsítése érdekében a jelen lévő tisztek rendkívüli lelkesedéssel dolgoztak. 1917. december 15–25. között Miskolcon, 1918. február 9–23-ig Egerben, március 15–25-ig Gyöngyösön, április 26–május 6-ig Sátoraljaújhelyen rendeztek „10-es Honvéd Hetet”.¹¹

A rendezvénysorozat fő látványossága a hadi kiállítás volt. Ekkor még nem önálló gyűjtemény, az ezredparancsnok felhívására a háború első éveiben az ezredben szolgált katonák adták kölcsön emléktárgyaikat.¹² A kiállításon, mely mind a négy városban azonos volt, 126 db fegyver, lőszer, felszerelési tárgy (zömmel hadizsákmány); 407 db rajz és festmény; 511 db fotó szerepelt. A festmények, rajzok és fotók szemléltették a katonák mindennapjait, a látogatók számára bemutatták a fegyverek és felszerelések használatát.¹³ A tárlatokkal kapcsolatban a rendezőknek voltak rossz tapasztalatai is, az apróbb tárgyakat a „mügyűjtő, 10-es honvéd emlékekre vágyó közönség” hazavitte.¹⁴ A hadi kiállításnak és a hozzá kapcsolódó rendezvényeknek nagy sikerük volt minden helyszínen, sokan adakoztak az özvegyek és árvák javára. A lelkesedés a negyedik háborús év nehézségei ellenére nem csökkent, sorra rendezték a jótékony célú hangversenyeket, előadásokat Borsod, Heves és Zemplén megye városaiban, ezek zömét már nem a honvédek, hanem támogatóik szervezték. 1918 őszén, a háború végén majdnem félmillió korona volt a hadiözvegy és árvaalap vagyona. A hadi kiállítások anyaga a rendezvénysorozat után együtt maradt, szerettek volna a háború befejeztével ezredmúzeumot berendezni a gyűjteményből, erre azonban nem került sor. 1918 őszén Tápiószülyre szállították a múzeumot. A forradalmak okozta zavaros körülmények között anyagát széthordták, mivel a fegyverek működőképesek voltak, a harcokban valószínűleg felhasználták. A gyűjteményből csak a képtár maradt meg, ami a helyzet normalizálódása után a fővárosba került, az Országos Hadimúzeum (Hadtörténeti Múzeum) gondozásába.¹⁵

Az ezredhagyományok ápolása és a 10-es honvéd múzeum

A háborús vereséget követő zűrzavar, a Tanácsköztársaság, az ország megszállása, majd a trianoni béke okozta sokk nem kedvezett a volt 10-es honvédek szerveződésének. Sokan csak a nemzetközi helyzet rendeződése után térhettek haza a hadifogságból, Olaszországból 1919-ben, a Szovjetunióból zömében 1920–1922 között. A Miskolcon élő egykori tisztek alkalmanként összejártak feleleveníteni a háborús emlékeket és az

¹⁰ 10-es Honvéd, 1917. október 15.

¹¹ Emlékalbum 1939. 195.

¹² 10-es Honvéd, 1917. december 1.

¹³ A m. kir. 10. honvéd gyalogezred hadi kiállításának katalógusa. Miskolc. 1917.

¹⁴ 10-es Honvéd, 1918. augusztus 1.

¹⁵ 10-es Honvéd, 1923. május 19.

árvaalap is megmaradt, mint összekötő kapocs. A hivatásos tisztek jórészt az új hadseregben nyertek alkalmazást, a csapatszellem arra indította őket, hogy bajtársi találkozózt szervezzenek régi ezredük katonái számára. 1922. augusztus 27-én, az ezred első csatájának évfordulóján tartották Miskolcon az ezrednapot, melyen kb. 150–200 egykori tiszt és altiszt vett részt. Ezredgyűlésükön határozatot hoztak a 10-es honvédek világháborús történetének megírásáról, az elesettek emlékének megfelelő emlékművel való megörökítéséről és a muzeális gyűjtemény újbóli létrehozásáról. Az ezred hagyományainak megőrzése céljából évente ezrednapot tartanak Miskolcon valamelyik jelentős ütközetük napján. A hadiözvegy és árvaalap vagyona ekkor 682 000 korona, mely összeg három bankszámlán van elhelyezve. Az összegyűlt adományok mennyisége láttán az ezred határozatot hozott egy 10-es honvéd árvaház felépítéséről, melyhez Miskolc városa telket ígért. Az ezred tagjai közül is többen anyagi támogatásukról biztosították az árvaház ügyét.¹⁶

A következő években folytatódott az anyagiak gyűjtése az árvaház javára és az emléktárgyak gyűjtése a felállítandó múzeum számára. Az ezrednapokat is megtartották minden évben. Újjáéledt a „10-es Honvéd” újság, mely minden évben az ezrednapon jelent meg. Cikkei főként az előző évi ezrednap eseményeiről és az árvaalap helyzetéről számoltak be, de foglalkoztak az ezred történetével is. A magyar gazdaság helyzete azonban nem kedvezett az árvaalap ügyének. Az elszabaduló infláció elérte a mélypontot az alap vagyont, ilyen körülmények között a gyűjtések sem jártak olyan eredménnyel, mint a háború előtt. A segélyezettek száma is erősen csökkent ekkorra, a hadiözvegyek egy része újra férjhez ment, az árvák közül többen felnőttek, családot alapítottak. Az ezredgyűlés a fenti okok miatt elvetette az árvaház építésének tervét és a 10-es honvédek emlékének megfelelő megörökítése érdekében szervezett gyűjtést.¹⁷ Az ezred tagjainak döntését jelentősen befolyásolta, hogy többszöri kérelmezés ellenére sem kapta vissza a Miskolcon állomásozó (13.) gyalogezred a 10-es számot, tehát nem maradt a korábbi ezred hagyományainak szerves folytatása. Ez a vélemény idővel tévesnek bizonyult, mivel a 13. (később Görgey Artúrról elnevezett) gyalogezred saját identitásának, csapatszellem erősítésének érdekében felvállalta az elődjének és példaképének tekintett 10-es ezred hagyományainak ápolását.

A szoborállítás céljából folytatott gyűjtés eredményesnek bizonyult, a volt 10-es honvédek mellett vállalkozások, bankok és magánszemélyek is adakoztak. A 10-es honvédek iránti érdeklődés növekedését jelezte, hogy az egykori kiegészítési terület 180 települése is hozzájárult az emlékmű tervének megvalósításához. Hosszú szervezőmunka után az 1927. október 9-i ezrednap keretében leplezték le a 10-es honvéd szobrot, Vass Viktor szobrászművész alkotását.¹⁸ A bronzhonvédet az ezred egykori laktanyájával szemben állították fel. Az ezredgyűlés kérelmezte Miskolc város vezetésétől, hogy a 10-es honvédek nevét utca őrizze a városban. A város támogatta a javaslatot, a Serház utcát, ahol a volt 10-es laktanya is található, 10-es honvéd utcának nevezték el. 1928. május 6-án az ezrednap alkalmából a város nevében fekete gránit emléktáblát helyeztek el a laktanya falán, melynek szövege indokolta az utcanév megváltoztatását.¹⁹

Az emlékművek állítása mellett tovább folyt az árvaalap gyarapítása és a rászorulóknak gondozása. Az alap vagyont növelte az ezredmúzeum létrehozása is.

¹⁶ 10-es Honvéd, 1923. május 19.

¹⁷ 10-es Honvéd, 1925. november 8.

¹⁸ 10-es Honvéd, 1927. október 9. és 1928. május 6.

¹⁹ 10-es Honvéd, 1928. május 6.

1922-től folyamatosan gyűjtötték az ezred világháborús tevékenységével kapcsolatos tárgyakat. A lassan körvonalazódó elképzelések szerint a Borsod-Miskolci Múzeum épületének egyik terme adna otthont a 10-es honvéd gyalogezred emlékmúzeumának.²⁰ A Hadtörténeti Múzeum hajlandónak mutatkozott az első gyűjteményből fennmaradt képtár átadására megfelelő tárolási körülmények esetén. 163 grafika, 23 akvarell és 14 olajfestmény került a hadimúzeum birtokába.²¹ A szervezők lelkes munkájának eredményeképp 1929. május 5-én megnyílt a „Volt m. kir. 10-es honvéd és népfelkelő gyalogezred hadiözvegy és árvaalapjának hadimúzeuma”. A múzeum ekkor egyetlen helyiségben elfért a Borsod-Miskolci Múzeum papszerei épületének emeletén.²² Az 1917–18. évi kiállítás anyagához képest változást jelentett az olaszországi hadszíntér emlékeinek megjelenése, és egy terepasztal, amely a Breszt-Litovszk körüli csatát mutatta be. A fegyvereken, lőszeren, egyenruhákon, felszerelési tárgyakon kívül minden ellenséges haderő képviseltette magát pénzekkel, kitüntetésekkel, rölapokkal is. Míg az első gyűjtemény darabjait az ezredben 1914–17 között szolgálatot teljesített honvédek adták össze, a hadimúzeum kincsei zömmel az utolsó két évben szolgált katonáktól származhattak. A beszolgáltatók a múzeumnak ajándékozták tárgyaikat, a kiállításon feliratok jeleztek a gyűjtemény egyes darabjainak eredetét. Maga a múzeum a hadiözvegy és árvaalap birtokában volt, vagyonának kimutatásában becsült összegekkel szerepelt.²³ A Borsod-Miskolci Múzeum első kiállítási katalógusában így mutatják be a gyűjteményt:

„A miskolci 10-es honvédek háborús és békebeli emlékei. Kövér Gy. és Meilinger D. harctéri festményei, rajzai, fegyverek, felszerelési tárgyak, emlékek, stb. A tárgyakat itt is feliratos cédulák magyarázzák.”²⁴

Az első években a hadimúzeum csak időszakosan látogatható, általában az egyre nagyobb tömegeket vonzó ezrednapok idején. Gyűjteménye rohamosan gyarapszik, 1933-ra 1765 darabos a kollekció.²⁵ 1934-től Leszih Andor szakmai segítségével megindul a rendszeres és korszerű nyilvántartás, ekkor 1463 tételben 1905 db tárgyat őrzött a hadimúzeum.²⁶ Az 1930-as évek közepén a hadtörténeti gyűjtemény az árvaalap egyik legértékesebb vagyontárgya. Az alap javára befolyó adományok egy részét bankszámlán kamatoztatják, a többit ingatlanba fektetik (pl. telkeket vásárolnak Miskolc-Tapolcán, Hajdúszoboszlón). Az árvaalap 1937. évi alapszabálya már a megváltozott körülményeket tükrözi. Ekkor az alap vagyonának kamataiból már többségében hadiözvegyeket támogattak, az árvák szinte kivétel nélkül elérték a felnőttkort.²⁷ Az alap kezelőbizottságának tagjai díjazás nélkül látták el feladataikat. Az alapszabállyal egykorú lehet a kezelőbizottság tagjainak teendőit meghatározó datálatlan irat. leírása szerint a múzeum gondozását két személy látja el: a múzeumi előadó és a múzeumőr. A múzeumi előadó a negyedévi kezelőbizottsági értekezleten jelentést tesz a múzeum állapotáról, a múzeumőrrel együtt a gyűjteményt negyedévente leltár szerint ellenőrzi. A múzeumőr feladata a múzeum szakszerű rendezése, vezetése, a tárgyak gondozása, őrzése, vagyonleltár

²⁰ 10-es Honvéd, 1925. november 8.

²¹ 10-es Honvéd, 1928. május 6.

²² 10-es Honvéd, 1929. május 5. és 1930. május 4.

²³ HOM. HTD. 76. 1. 16. Kimutatás a volt m. kir. 10. honvéd és népfelkelő gyalogezred hadiözvegy és árvaalap és a múzeum anyagi helyzetéről. 1942.

²⁴ Vezető a Borsod-Miskolci Múzeumban. Miskolc. 1929.

²⁵ 10-es Honvéd, 1933. május 6.

²⁶ HOM. HTD 73. 891. 1. A 10-es honvéd múzeum leltárkönyve.

²⁷ HOM. HTD. 73. 646. 1. A volt m. kir. 10. honvéd és népfelkelő gyalogezred hadiözvegy és árvaalapjának alapszabályai. 1937.

vezetése és leltározás.²⁸ A Borsod-Miskolci Múzeumban töltött évek alatt valószínűleg Leszih Andor és munkatársai látták el az említett feladatokat. 1943-ban alkalmazza a kezelőbizottság Dudás András nyugalmazott 10-es honvéd őrmestert a múzeum gondnoki teendőinek ellátására, „ki a múzeumot rendben tartja, naponta ott van és a nagyon gyéren jelentkező látogatókat kalauzolja” – ő már fizetett alkalmazott.²⁹

Miskolc városa az alapítástól támogatta a 10-es honvéd múzeumot anyagilag és erkölcsileg egyaránt. A gyűjtemény gyarapodásával túlszűfoltta vált hadimúzeum számára felajánlotta a Zenepalota néhány helyiségét, ahová 1939-ben a múzeum át is költözött.³⁰ 1940–1942 között nem történt gyarapodás, a felszerelési tárgyak száma 274 db, a muzeális tárgyaké 2537 db. 1943. év végéig 19 tárggyal nő ugyan a múzeum gyűjteménye, de ez az utolsó gyarapodás.³¹ A 10-es honvéd múzeum számára a II. világháború éveit a stagnálás jellemzi. A 10-esek háborúja már több mint 20 éve befejeződött, a támogatandó hadiözvegyek és árvák száma megcsappant, az egykori ezred tagjai nyugdíjas korúak, vagy a háborúban harcolnak. Az aktív korúak frontszolgálatot látnak el, a háború nehézségei közepette képtelenek a 10-es hagyományokat ápolni. 1942 után már nem tartják meg a hagyományos ezrednapokat. Az árvaalap és a múzeum iránti érdeklődés egyre csökken. Az új háború újabb hadiözvegyeket és árvákat „teremtett”, róluk már nem a bajtársak gondoskodnak. Idéztük a kezelőbizottsági jegyzőkönyvből a múzeum gyér látogatottságát. A gyűjtemény gyarapodásának csekély mértéke ezt az érdektelenséget tükrözi, de az is lehet, hogy ekkorra egyszerűen elfogytak a múzeumba adható 10-es honvéd emlékek.³² 1944. január 1-től az árvaalap, mint hadigondozási alapítvány a Honvédelmi Minisztériumtól átkerült a miniszterelnök felügyelete alá, illetve az Országos Hadigondozó Hatóság ügykörébe.³³ A felügyeleti szerv változásánál komolyabb külső körülmények jelentkeztek 1944 tavaszán. A szövetséges légiő bombái már Magyarországot fenyegették, ezért a múzeum számára biztonságos tárolóhelyről kellett gondoskodni. Kapóra jött Subik Károly kanonok (1916–17 között a 10-es honvéd gyalogezred tábori lelkésze) felajánlása, miszerint az egri líceum pincéiben bombabiztos helyet tud szerezni a gyűjtemény számára. 1944. április végén faládákba csomagolva szállították el a múzeum anyagát Egerbe és elhelyezték a pinceraktárban.³⁴ A 10-es honvéd múzeum ekkor 1980 tételben 2690 tárgyat jelentett (a könyvtárral együtt).³⁵ A háború utolsó évét itt vészeli át a gyűjtemény.

A 10-es honvéd múzeum sorsa 1945 után

1944-ben Egerbe csak a muzeális értékeket szállították el, a tárolásra és kiállításra használt felszerelési tárgyak a Zenepalota helyiségeiben maradtak. 1945-ben a kórháznak használt épületből 11 megmaradt szekrényt és állványt átszállítottak megőrzésre a

²⁸ HOM. HTD. 73. 646. 1. Utasítás a volt m. kir. 10. honvéd és népfelkelő gyalogezred hadiözvegy és árvaalap kezelőbizottság tisztviselőinek teendőire nézve.

²⁹ HOM. HTD. 76. 1. 12. A 10-es honvéd hadiözvegy és árvaalap Kezelő Bizottság és ugyanezen alkalomra összehívott ezredgyűlés értekezletének jegyzőkönyve. 1943. november 20.

³⁰ 10-es Honvéd, 1939. május 21.

³¹ HOM. HTD. 76. 1. 16. A 10-es honvéd hadiözvegy és árvaalap 1940. évi elszámolása; Kimutatás a 10-es honvéd hadiözvegy és árvaalap anyagi helyzetéről 1942. és 1943.

³² „...a mi múzeumunknak se adnak már tárgyakat...” HOM. HTD. 76. 1. 13. Sáfrány Géza ny. altábornagy levele Mindszenty János vezérőrnagyhoz, 1944. február 1.

³³ HOM. HTD. 76. 1. 13. A m. kir. Honvédelmi Miniszter levele Sáfrány Géza altábornagyhoz, 1944. február 8.

³⁴ HOM. HTD. 76. 1. 5. Subik Károly kanonok és Sáfrány Géza ny. altábornagy levelezése, 1944.

³⁵ HOM. HTD. 73. 891. 1. A 10-es honvéd múzeum leltárkönyve.

Borsod-Miskolci Múzeumba.³⁶ A háborút követő létbizonytalanság és a közlekedés hiánya nem tette lehetővé a múzeum Miskolcra szállítását. A múzeum ügyeit intéző Sáfrány Géza ny. altábornagy ekkor már nagyon beteges, nehezen mozog. 1946-ban a Népjóléti Minisztérium állami kezelésbe kívánja vonni a hadiözvegy és árvaalap vagyonát, ami sok huzavonával jár. A múzeum Zenepalotában levő helyiségeit más célra használják fel, a Borsod-Miskolci Múzeum túlszűfolt, nem tudja a 10-es gyűjteményt befogadni. Elhelyezésére számba vették a színház és a miskolci laktanyák épületeit is.³⁷ Sorsa bizonytalan, helye nincs, a gyűjtemény tehát marad ahol van, a líceum pincéjében. Sáfrány altábornagy egy utolsó próbálkozással kísérletet tesz az árvaalap és a múzeum szétválasztására: javasolja a népjóléti miniszternek, hogy a múzeumot Miskolc városa kapja meg, mivel sokat tett a gyűjteményért és a 10-es honvédekért.³⁸ 1949. augusztus 19-én Fályi Béla őrnagy a Honvéd Múzeum (ma Hadtörténeti Múzeum) képviselőjében elszállítja Egerből a 10-es honvéd múzeum ládáit. Az érintetteket nem értesítették, Leszih Andor segítségével tudták meg, hogy a honvédelmi miniszter az összes volt katonai alakulat muzeális anyagát a Honvéd Múzeum rendelkezésére bocsátotta. A 10-es honvéd múzeum anyagát beletárolták a Honvéd Múzeum és Levéltár gyűjteményeibe. Az ötévi pincében való tárolás megviselte a tárgyakat, a ruhaneműk többségét penész borította.³⁹ Több éves kényszerű száműzetés után véget ért a 10-es honvéd múzeum története, tárgyai azonban nem kallódtak el, hanem az alapítók akaratának megfelelően megőrződnek az utókor számára.

IRODALOM

- HOM. HTD.= Herman Ottó Múzeum Helytörténeti Dokumentáció
10-es Honvéd. A m. kir. miskolczi 10-ik honvéd gyalogezred tábori újságja. 1917–1942. évfolyamok.
Barcy Zoltán–Somogyi Győző
1990 Királyért és hazáért: a m. kir. honvédség szervezete, egyenruhái és fegyverzete 1868–1918. Corvina. Bp.
A m. kir. 10. honvéd gyalogezred hadi kiállításának katalógusa. Miskolc. 1917.
Sassy Csaba–Réti Béla (szerk.)
1939 A volt m. kir. miskolci 10. honvéd gyalogezred világháborús emlékalbuma. Miskolc
Vezető a Borsod-Miskolci Múzeumban. Miskolc, 1929.

³⁶ HOM. HTD. 73. 646. 1. Porcs Kálmán levele a M. Népjóléti Minisztériumhoz a hadiözvegy és árvaalap ügyében. 1945.

³⁷ HOM. HTD. 73. 646. 1. Leszih Andor és Sáfrány Géza ny. altábornagy levelezése, 1946–1948.

³⁸ HOM. HTD. 73. 646. 1. Sáfrány Géza ny. altábornagy levele a népjóléti miniszterhez, 1949. január 5.

³⁹ HOM. HTD. 73. 891. 1. Leszih Andor és Sáfrány Géza ny. altábornagy levelezése, Csillag Ferenc őrnagy levele Leszih Andorhoz, átvételi elismervény másolata a 10-es honvéd múzeum anyagáról, 1949.

DAS MUSEUM DER MISKOLCER 10-ER HONVEDEN

Das Infanterieregiment Nr. 10 der Honveden in Miskolc kämpfte in den Jahren des Ersten Weltkrieges in Galizien, in Siebenbürgen und in Italien. 1916 gründeten die Soldaten des Regiments zur Unterstützung der Familien ihrer verstorbenen Kameraden eine Witwen- und Waisenkasse. Neben dem Verkauf von Postkarten, Grafiken und weiteren zahlreichen Andenken wurden die Einkünfte der Kasse durch die Einnahmen der Lagerzeitung und anderer Initiativen des Regiments erhöht. 1917 organisierte man eine Kriegsausstellung um das Leben des Regiments vorzustellen, die zusammen mit anderen kulturellen Programmen einen großen Erfolg in Miskolc, Eger, Gyöngyös und Sátoraljaújhegy erzielte. In der Ausstellung konnten die Interessenten v.a. erbeutete Waffen und Ausrüstungen, sowie Gemälden und Zeichnungen der künstlerisch begabten Offiziere des Regiment sehen. In den dunklen Zeiten nach dem Krieg zerstreute sich diese bedeutende Sammlung, nur die Bildergalerie blieb erhalten.

Ab 1922 organisierten die einstigen Mitglieder des Regiments traditionsbewahrende Zusammenkünfte, sie errichteten ein Denkmal und erreichten, daß man in Miskolc eine Straße nach ihnen benannte. Die Kasse setzte die Unterstützung der Kriegswitwen und Waisen fort. Es kam auch der Gedanke, erneut eine kriegsgeschichtliche Sammlung für ein ständiges Regimentsmuseum zusammenzustellen. Nach langer Organisationsarbeit ist 1929 das Museum der 10-er Honveden eröffnet worden, das damals in einem einzigen Raum im Gebäude des Borsod-Miskolczer Museums Platz hatte. Die Sammlung war dem Material der früheren Kriegsausstellung ähnlich, sie stellte Gewähre, Uniformen und Ausrüstung der einander gegenüberstehenden Seiten, sowie die Kämpfe des Regiments durch Gegenstände, Grafiken, Gemälden und Photos vor. Das Ausstellungsmaterial des Museums nahm in den 30-er Jahren schön zu, doch während des Zweiten Weltkrieges verlangsamte sich seine Entwicklung. Das ausgestellte Material wurde 1944 vor der Bombardierung in Eger, im Keller des Lyceums sichergestellt. Nach dem Krieg blieb das Material noch Jahre lang dort, weil das Eigentumsrecht und die Unterbringung unsicher waren. 1949 ist die Sammlung in staatliches Eigentum übernommen worden und wird heute vom Museum und vom Archiv für Kriegsgeschichte betreut.

István Gulya

A TEHETSÉGGONDOZÁS MISKOLCI MODELLJE A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT Emlékezés Tóth Zoltán Viktorra

TARCAI BÉLA

Az első világháború és az utána ránk kényszerített trianoni békediktátum szétzilálta a magyar gazdaságot, a magyar lakosság jelentős részét kisebbségi sorba szorította, korlátozta az ország függetlenségét, megváltoztatta a társadalom szerkezetét és megakasztotta a nemzetté válás folyamatát is. A leírtak illusztrálására csupán néhány példát említek, ezt is azért, hogy későbbi mondanivalóm egy általános képbe legyen illeszthető. Elvesztettük területünk 71,5%-át, s ezzel együtt nyersanyagforrásaink javát, erdeink 85,7%-át, a lakosság 64%-át. A nagy hírű és nagy múltú pozsonyi Erzsébet Egyetem Pécsre, a selmecebányai főiskola Sopronba, a kolozsvári Ferencz József Egyetem Szegedre menekült.

A békeszerződés kemény feltételei sokkolták a magyar társadalmat. A kezdeti elkéseredett tiltakozást nemsokára a reménytelenség váltotta fel. Az emberek egyszerűen nem mertek hinni abban, hogy a gazdasági katasztrófából ki lehet lábalni, és hogy a nemzet valaha is túl tud jutni a levertség, megalázottság állapotán. A társadalom természetes reakciója volt az irredenta mozgalom, amely a 30-as évektől, mint revíziós politika, állami rangra emelkedett.

Ebben a helyzetben tűnt fel Klebelsberg Kunó¹ vallás- és közoktatásügyi miniszter elképzelése egy olyan kultúrpolitikáról, amely a magyar szellemi hagyományokra épül, korszerű iskolai, közművelődési (népművelési) rendszert valósít meg, a tudomány és a művészetek erőteljes támogatásával az európaiat meghaladó színvonalú értékeket tud felkutatni és bemutatni. A miniszter vallotta, hogy Magyarország csak ezen az úton tud tekintélyt szerezni a világban, és csak így tudja a nemzet önbecsülését is helyreállítani. Ezt a törekvést a kételkedők és a kritikusok az erőltetett „kultúrfőlény” politikájának titulálták, és az ún. utódállamokkal szembeni kihívásnak tekintették.

A hagyományokra támaszkodást Eötvös József² és Trefort Ágoston³ reformjainak továbbfejlesztése és megerősítése jelentette volna. Az általános műveltség szintjének emelkedését a társadalom szerkezetében Trianon hatására bekövetkezett változások garantálták. Az 1910. évi népszámlálás adatai szerint az iskoláskort elért népesség 68,7%-a tudott írni-olvasni. A 20-as évekre ez az arány 84,8%-ra emelkedett. Az

¹ Klebelsberg Kunó 1922-től 1931-ig vallás- és közoktatásügyi miniszter. Foglalkozott a mezőgazdasági vidékek, főként a tanyák népiskolai hálózatának kiépítésével, mezőgazdasági továbbképző tanfolyamok szervezésével, a tanárképzés fejlesztésével, a Magyar Tudományos Akadémia állami támogatásának erősítésével, létrehozta a Nemzeti Közművelődési Alapítványt.

² Eötvös József, 1867-től 71-ig kultuszminiszter. Nevéhez fűződik a kötelező elemi iskolázás, a népnevelés kiterjesztése, a középiskolák hálózatának bővítése, a tanárképzés megszervezése.

³ Trefort Ágoston 1871-től 88-ig volt kultuszminiszter. Az Eötvös által megkezdett reformokat folytatta, kötelezővé tette a magyar nyelv oktatását, az egyetemeket és főiskolákat fejlesztette, középiskolai reformot hajtott végre.

elcsatolt területekről nagy tömegben menekültek Magyarországra az úgynevezett „tisztviselők”, de ilyenek sokan itt maradtak a Monarchia megszűnt hivatalaiból is, növelve ezáltal az iskolázott középosztály számarányát. Ez a jelenség kétségtelenül kedvező volt a társadalom szerkezetének minőségének szempontjából, de szociális és gazdasági szempontból nagy megterhelést jelentett, mert ezeket az embereket megélhetéshez kellett juttatni, lakásgondjukat meg kellett oldani, hogy csak a legfontosabbakat említsem.

Az Eötvös József, Trefort Ágoston és Klebelsberg Kunó nevéhez kapcsolódó kultúrpolitika érintette a szellemi élet valamennyi területét, az óvodától a Magyar Tudományos Akadémiáig. A hangsúlyok időnként változtak, aszerint, hogy a társadalom és a kor milyen igényekkel lépett fel. Minden időben nagy hangsúlyt kapott viszont az alapfokú oktatás bővítése, amit Klebelsberg úgy fogalmazott meg, hogy le kell küzdeni a társadalom egyes rétegeiben mutatkozó lemaradást és hátrányokat. Itt elsősorban a falusi népesség tanultsági, műveltségi szintjének javítása kapott különös hangsúlyt. Ezért szorgalmazta a népiskolai hálózat bővítését a mezőgazdasági területeken, 1926-ban 50 millió pengőt irányzott elő tanyai iskolák létesítésére, támogatta a mezőgazdasági továbbképző tanfolyamok szervezését, a falukutató mozgalom javaslata alapján, dán mintára megvalósult népfőiskola⁴ gondolatát. Az ilyen és hasonló elgondolások háttérében sürgető igénnyel fogalmazódott meg a tehetségmentés-tehetséggondozás problémája. Ebben a témakörben számtalan kezdeményezés, javaslat született Karácsony Sándor földesi kísérletétől⁵ Zilahy Lajos elitnevelési programjáig, a „Kitűnőek Iskolája”-ig.⁶ Viták tüzeiben jött létre 1937-ben a „Horthy Miklós Ösztöndíj Alap”, a szegény sorsú középiskolás diákok támogatására, de csak állami tanintézetekben, mozgalom szerveződött „Magyar tehetségek megmentése” címén, kongresszusok, konferenciák, tanulmányok foglalkoztak a kérdéssel. Sajnos, a sok erőfeszítés csak csekély eredményt hozott. A 30-as évek statisztikája szerint az összlakosság 5,5%-át kitevő jómódú osztályok gyermekei a gimnáziumi tanulók 48%-át, a 39%-os tömeget képviselő szegények gyermekei pedig csak 1,3%-át adják.

A tehetséggondozásnak Magyarországon történelmi előzményei vannak, ha nem is ilyen néven kerültek a krónikák lapjaira. A szerzetesi iskolákban feltűntek szegény sorsú diákok, akik egyházi támogatással képezhették magukat. A reformáció után a protestáns egyházközségek ösztöndíjjal küldtek szegény diákokat külföldi egyetemekre. A legáció, a mendikantúra, a szolgáladiáság, a sorkoszt, az instruálás intézményei mind azt a célt szolgálták, hogy a tehetséges, ámde anyagiakban szűkölködő fiatalok saját erejükből, de szervezett segítséggel tanulhassanak. A közismert példák közül itt elég Fráter Györgyre és Táncsics Mihályra hivatkoznom.

Ebbe a történelmi folyamatba illeszkedik egy szerényen indult, de 30 évig eredményesen működött miskolci kezdeményezés, a Szent Alajos Diákszövetség. Ez a szervezet egy spontán ötletből, az első világháború idején, tehát a tehetséggondozásnak a kultúrpolitika szintjén történt hivatalos megjelenése előtt alakult. Olyan korban, amikor Magyarországon elsősorban azok a gyermekek kerülhettek közép- vagy felső iskolába, akik az ilyen intézmények elérhető közelségében laktak, vagy olyan családban éltek,

⁴ Népfőiskolák először Dániában kezdtek a 19. század közepén működni. Nálunk az 1930-as években, a falukutatók és a népi írók kezdeményezésére indult mozgalom a 18–25 éves parasztfiatalok továbbképzésére.

⁵ Karácsony Sándor (1891–1952) neves pedagógus, egyetemi tanár. 1922-ben kezdett kísérletet 28 falusi gyerek továbbtanulásának megfigyelésével.

⁶ Zilahy Lajos neves író, aki a 40-es években az elitnevelés apostolaként is fellépett. Tervet készített a „Kitűnőek Iskolája” létesítésére. Lebombázott budai villájának maradványait és telték erre a célra ajánlotta fel.

amely anyagi helyzeténél fogva vállalhatta az iskoláztatás költségeit. A szegényebb, főként falusi családok nem is gondolhattak arra, hogy gyermekeiket felsőbb iskolába járassák, s így sok tehetség elkallódott.

1915 őszén Bodrogi István városi tanácsnok – személyes ismeretsége révén – behozta Miskolcra Mezőzomborból Lábás József 6 elemi végzett fiút, akinek értelmi képességeiről és szorgalmáról alkalma volt meggyőződni. Szándéka az volt, hogy társadalmi segítséggel gondoskodik a fiú továbbtanulásáról.

A miskolci Mindszenti Plébániára ekkor került segédlelkészként Tóth Zoltán Viktor, és mindjárt feladatul kapta az alsóvárosi férfiak Szent Alajosról elnevezett Mária Kongregációjának⁷ lelkesi vezetését. Bodrogi István a kongregációban mutatta be a fiút és kérte a prézes valamint a tagok támogatását. Kezdeményezése nem várt sikerrel járt, mert a kongreganisták azonnal vállalták a fiú ingyenes elszállásolását, a szülői gondoskodást pótló felügyeletet és az étkeztetést az ún. „sorkosztos” rendszerben. Mindez annak ellenére történt, hogy ekkor a város lakói már erősen érezték a világháború terheit.

Az „első fecske”, Lábás József sorsáról annyit tudunk, hogy hihetetlen szorgalommal vetette bele magát a tanulásba. 1925. június 1-jén szentelték pappá Egerben. Erdőkövesden, Sajónémetiben, Füzesabonyban, Törökszentmiklóson szolgált, majd 1929-ben Ormosbányára helyezték, ahol közadakozásból templomot építtetett. 1939-ben Hajdúnánásra, 1941-ben Pélyre, innen Gyöngyösorosziba helyezték. Itt súlyosan megbetegedett és emiatt Mádra költözött, ahová időközben családja is áttelepült. Mádon halt meg 1954-ben, 54 éves korában.

Az első kísérlet sikere arra ösztönözte Tóth Zoltán Vikort és a kongregáció tagjait, hogy ezután is szervezeten foglalkozzanak falusi tehetségek felkutatásával és iskoláztatásával. Így jött létre a Szent Alajos Diákszövetség, amely a pártfogolt diákokat fogta össze, és az első két évben mint a kongregáció szociális részlege működött, majd 1917-ben önálló egyesületté alakult, természetesen továbbra is a kongregáció szellemi pártfogása alatt. Az egyesület elnöki tisztét Tóth Zoltán Viktor látta el. Fontos megjegyezni, hogy a szövetség a diákok, és nem a pártfogók egyesülete volt, az elnök pedig nem csupán a szervezési és adminisztratív teendőket intézte, hanem ellátta a fiatalok lelki gondozását is. Amint a tények igazolják, fiatal kora ellenére a gyermeki lélek kiváló ismerőjének és fáradhatatlan szervezőnek bizonyult.

Tóth Zoltán Viktor 1927-ben

⁷ Mária kongregációk. Katolikus hitbuzgalmi egyesületek, melyek fő céljuknak Szűz Mária tiszteletét tekintik. Kezdetben a szerzetesi iskolákban működtek, 1586-ban V. Sixtus pápa engedélyezte a világiak számára is.

A szövetség védőszentjéül a kongregáció névadóját, Gonzaga Szent Alajost választotta. Olasz fejedelmi család gyermeke volt, fiatalon lépett be a jezsuita rendbe, s ott aszketikus életével és a betegek önfeláldozó ápolásával tűnt ki. 1591-ben, 23 éves korában járványos betegségben halt meg. Az egyetemes egyház őt tette meg az ifjúság védőszentjévé.

A szövetség szervezete demokratikus elvekre épült. Az elnök mellett működött a legidősebb évfolyamból választott senior. Az egyes évfolyamok diákjainak összefogását a consultorok segítették. Ennek a szervezetnek a működtetése nem volt nehéz, mert a diákok túlnyomó része a Fráter György Gimnáziumba járt, elvértve akadt egy-két tanítóképzős vagy polgári iskolás közöttük.

Amennyire egyedi volt a szövetség léte és szervezete, annyira egyedi volt a pártfogásba vett diákok kiválasztásának módszere is. Tóth Zoltán Viktor hitt abban, hogy a vidéken kallódó tehetségek egy részét meg lehet menteni, s ennek egyik előfeltétele a felelősségteljes kiválasztás. Mivel a rájuk bízott gyermekeket és képességeiket legjobban a falusi lelkészek és tanítók ismerik, őket kérte fel, hogy válasszanak ki és küldjenek be Miskolcra olyan szegény, de tehetséges fiatalokat, akiket szüleik nem tudnának taníttatni. Ez a módszer rendkívül munkaigényes, de – amint az eredmények igazolják –, biztonságos volt.

A szövetség jelvénye

részből érkezett adományok, másrészt a kongregáció tagjai által szervezett természetbeni felajánlások biztosították. Tóth Zoltán Viktor a nagyobb biztonság okáért megalapította az Aloysianum Könyvkereskedő Rt.-t, amely kötelezettséget vállalt arra, hogy tiszta jövedelmének 20%-át a szövetség javára fordítja. Tervezte egy Szent Alajos Diákotthon felépítését is, de ez nem valósulhatott meg.

A Szent Alajos Diákszövetség pártfogolt tagjainak számáról 1935-ig vannak pontos adatok. Ekkor ugyanis, a megalakulás 20. évfordulójára gyűjtötte össze dr. Bartha László, a Diósgyőri Vasgyár főtisztviselője és dr. Schvendtner István városi főlevéltáros

A szövetség fővédnöki tisztét Szmrecsányi Lajos, a nagy tekintélyű egri érsek vállalta. Ez önmagában is elegendő volt ahhoz, hogy a plébánosok Tóth Zoltán Viktor felkérését komolyan vegyék. A fővédnökség később az anyagi támogatás megszervezésében is hatékonyan mutatkozott, mert az egyházi vezetők, a püspökök és a szerzetesrendek főnökei pártfogásukba vették a miskolci kezdeményezést.

A kiválasztásban Tóth Zoltán Viktor jó partnerre talált Vucskits Jenőben, a Fráter György Gimnázium igazgatójában, aki a tehetségek felkutatása és gondozása kérdésében teljesen azonos nézeteket vallott, és sokszor személyesen is elbeszélgetett a vidékről behozott gyerekekkel.

A szövetség működésének anyagi feltételeit egyrészt az imént már említett egyházi támogatások, az ország minden

– mindketten egykori Szent Alajos diákok – a szövetség történetének fontosabb adatait. Eszerint a növendékek száma 1915-ben 1, 1916-ban 1, 1917-ben 9, 1918-ban 18, 1919-ben 23, 1920-ban 28, 1921-ben 31, 1922-ben 35, 1923-ban 50, 1924-ben 58, 1925-ben 89, 1926-ban 105, 1927-ben 116, 1928-ban 109, 1929-ben 100, 1930-ban 103, 1931-ben 114, 1932-ben 118, 1933-ban 103, 1934-ben 105, 1935-ben 109 volt. A tendenciák ismeretében, a szövetség működésének 30 esztendeje alatt mintegy 2000-re tehető a pártfogolt tanulók száma.

Szent Alajos-diákok 1925-ben. Középen Tóth Zoltán Viktor

Csoportkép 1927. június 12-én a zászlószentelés alkalmával. Középen Vendel János jezsuita páter, az ünnepség szónoka, mellette Tóth Zoltán Viktor tollas sapkában

A pártfogás terjedelme a lehető legszélesebb volt. A már említett szálláson és étkezésen kívül a diákok rendszeres szaktárgyak szerinti instruálásban részesültek. Ezt a

feladatot részben a szaktanárok, részben a felsős diákok látták el, minden ellenszolgáltatás nélkül. A közös tanulás és az instruálás eredménye az átlagon felüli osztályzatokban mutatkozott meg. A gondoskodás körébe tartozott a tankönyvek, tanszerek beszerzése, a rendkívüli tárgyak tandíjának fedezése, az iskolai kirándulások költségeinek megtérítése, segítség a ruházzkodásban, szükség esetén orvosi ellátás, vagy egyéb személyes igények teljesítése. Az orvosi felügyeletet és tanácsadást az elnök fivére, a közismert és közkedvelt dr. Emödi Tóth Béla végezte Vörösmarty utcai rendelőjében.

A szövetség az anyagi támogatások és a testi szükségletek kielégítése mellett gondoskodott a fiatalok erkölcsi neveléséről, a társadalmi beilleszkedés problémáinak megoldásáról és általában mindarról, amit ezeknek a diákoknak az esetében a családi és az iskolai nevelés nem tudott nyújtani. Dr. Bartha László a szövetség fennállásának 20. évfordulóján és Tóth Zoltán Viktor ezüstmiséje alkalmából 1935. szeptember 29-én megjelentetett alkalmi újságban erről a következőket írta: „A Szövetség vezetőjének nagy gondja van arra, hogy ez az intézmény ne maradjon pusztán kosztoló intézmény, hanem a fiúkból egész embereket neveljen, akik gyakorlati, jó hívei lesznek a katolikus Egyháznak és szorgalmas munkásai a magyar hazának.”

Ennek a célnak elérése érdekében Tóth Zoltán Viktor hatalmas programot dolgozott ki, és ennek megvalósításába sok önzetlen szakembert is bevont. Ő maga havonta két alkalommal exhortációt, lelki beszélgetést tartott a gimnázium kápolnájában. Az exhortáció nem prédikáció, nem lelki gyakorlat vagy annak valamilyen pótléka, hanem közvetlen beszélgetések sorozata volt. Kitűnő érzéke volt a félnék, zárkózott gyermeki lelkek megnyitásához, az idősebbek problémáinak megérzéséhez és megoldásához. Ilyenkor nyílt alkalom arra, hogy megbeszéljék a tanulással, szállással, étkezéssel és a szabadidő hasznos eltöltésével kapcsolatos általános és egyéni gondokat. Mivel az iskolákkal is állandó kapcsolatban volt, jól ismerte a másik oldal, a tanárok és az iskolavezetés véleményét is.

A faluról bekerült fiúk mindenekelőtt megtanultak viselkedni. Megismerték az alapvető illemszabályokat, gyakorlati tanácsokat kaptak az evőeszközök használatára, a ruházzkodásra, a beszédmódra, a testápolásra, a sportok gyakorlására. A szövetség által javasolt és szemmel tartott tánciskolába jártak, kirándulásokat szerveztek, amelyekre a szülőket is meghívták. Ilyen alkalmakkor az erdészek ingyen, különvonaton szállították a résztvevőket Garadnára.

A közösségi szellem ápolását szolgálták a jeles ünnepek alkalmával a kivonulások. Az együvé tartozást a kávébarna sapka, a zománcozott jelvény és az 1927-ben felavatott zászló jelképezte. Az érettségizett diákok, amennyiben a városban vagy a környéken maradtak, nem szakadtak el a szövetségtől. Felnőttként, mint közreműködők vagy pártfogók segítettek a szövetség napi feladatainak végrehajtásában.

A szövetség és vezetőjének tekintélyét, elismertségét sok megnyilatkozás igazolja. Szmrecsányi érsek már 1919-ben dicséretes levelet és 1000 koronát küldött a szövetségnek. „...örömmel látom, hogy a Szövetség a mostani nehéz időkben is példásan igyekezett a szegény tanulók erkölcsi és anyagi támogatása által rendeltetésének megfelelni” – írta az érsek. 1927. április 20-án az érseki iroda magas kitüntetésről értesítette Tóth Zoltán Viktort, akit a pápa „fra i Suoi Cappellani Segreti d’Onore” a pápai titkos káplánok testületébe felvette.

Az 1927-es esztendő egyéb esemény révén is emlékezetessé vált a szövetség életében. Június 12-én, a megalakulás 10. évfordulóján zászlószentelési ünnepséget tartottak a katolikus gimnázium udvarán felállított táborigyűlési oltárnál. Az ünnepi misét és

szertartást az egri érsek személyes képviselőjében Kronberger József apát-kanonok végezte. Ekkor vezették be a diákok részére a barna egyensapkát. A zászló és a sapkák elkészítéséhez a város lakói 30 millió koronával járultak hozzá. Szmezsányi érsek ez alkalommal zászlószög megváltás címén 10 db aranyat küldött a szövetségnek.

1935. szeptember 29-én a szövetség időszakosan megjelent Hírnöke kettős jubileumról számolt be. Ekkor ünnepelték Tóth Zoltán Viktor pappá szentelésének 25. és a szövetség megalakulásának 20. évfordulóját. Az ezüstmisét Tóth Zoltán Viktor a kialakult szokásokkal ellentétben, a legnagyobb csendben, Szegeden, a Miasszonyunkról elnevezett zárda kápolnájában tartotta, és élénken tiltakozott az ellen, hogy az ő személyét illetően bármilyen ünnepséget rendezzenek. A Szent Alajos öregdiákok mégis módot találtak az ünneplésre: a 20. évfordulón műsoros ünnepséget rendeztek a Korona Szálló emeleti dísztermében. Ezen az ünnepségen – neves miskolci művészek és diákok műsora keretében – Henkey Hönig Vilmos ny. tábornok méltatta a szövetség és alapítója érdemeit. Érdekes a méltatásból és az ünnepelt válaszából néhány mondatot idézni: „Volt idő, amikor nem volt senki, aki rávezette volna a társadalmi rétegeket arra, hogy fogjanak össze a nemzet közkincsének, a magyar gyermekeknek megmentésére. Tóth Zoltán Viktor volt az első, aki ezt a gondolatot megértette, magáévá tette és megvalósította.”

Tóth Zoltán Viktor válaszából: „...szemrehányást kapok azért, hogy gyarapítom a magyar szellemi proletariátust. Elégtétel, hogy Magyarország kultuszminisztere is legfontosabb feladatának tekinti a fiatal magyar tehetségek megmentését.”

A szövetség és Tóth Zoltán Viktor tekintélyét és népszerűségét az is jelzi, hogy ezen az ünnepségen Borbély-Maczkó Emil vármegyei főispánnal az élen, megjelent a város és a vármegye valamennyi egyházi és állami vezetője. A pártfogolt diákok aranykötésű misekönyvvel ajándékozták meg lelki atyjukat.

Az egri érsek 1939-ben esperessé nevezte ki a mindaddig szerény segédlelkészi minőségben tevékenykedő papot, és megbízta a dévaványai plébánia vezetésével. A miskolci hívek minden elképzelhető formában megpróbálták Egert a döntés visszavonására rábírni, de ez nem sikerült. Az érdekelt maga is azt tanácsolta híveinek, hogy ne tiltakozzanak. Ő a döntést fegyelmezetten tudomásul vette. A hivatalos indoklás az volt, hogy kényelmesebb tevékenységi kört kíván a felsőbbség Tóth Zoltán Viktornak nyújtani, és hogy előmenetelét a hierarchiában csak ezen a módon lehetett biztosítani. A szövetség lelki irányítását Vieszer József apát-kanonok vette át és vitte tovább, elődje szellemében. Nem lehet állítani, hogy a szövetség népszerűsége a személyi változás következtében kezdett csökkenni, de tény, hogy az 1940/41-es tanévben az ellátott diákok száma már csak 30 vidéki és 3 miskolci volt.

Tóth Zoltán Viktor 1941. január 4-én, váratlanul fellépett tüdőgyulladás következtében, Dévaványán elhunyt. Néhány nappal korábban még Miskolcon járt, s a tőle megszokott kedélyességgel kereste fel régi harcostársainak társaságát. Temetésén, január 7-én az öregdiákok nevében dr. Bartha László, a MÁVAG főtisztviselője, az aktív diákok nevében Orosz Lajos nyolcadikos vett búcsút a „Krisztus Szíve szerint való diákapostoltól” – amint a Fráter György Gimnázium Értesítőjében olvashatjuk. Az egykori és akkori Szent Alajos-diákok 1941. júniusában emlékünnepeket rendeztek volt elnökük tiszteletére. A részt vevő közönség ez alkalommal is megtöltötte a gimnázium udvarát.

Ezután a háború viharai tépázták a szövetséget, majd el is sodorták a többi hasonló szervezettel együtt. A feledés fátylát az Új Ember lebbentette fel egy pillanatra 1987 szeptemberében, rövid megemlékezéssel az alapítás 70. évfordulójára. Az Oktatáskutató

Intézet az 1986-ban kiadott „Tehetségmentés az iskolában 1920–1944” című kiadványában,⁸ Orosz Lajos tollából közölt néhány adatot a szövetségről.

A Szent Alajos Diákszövetség működésének 30 éve alatt gondozásba vett mintegy 2000 diák szinte kivétel nélkül befejezte a középiskolát, ellentétben az állami rendszerben tapasztalt lemorzsolódással. A különbözőség magyarázata a kiválasztás eltérő módszerében található meg. Tóth Zoltán Viktor és munkatársai személyes és többszörösen mérlegelt kiválasztást végeztek, tehát az első pillanattól kezdve élő kapcsolat volt – és ez mindvégig meg is maradt – a kiválasztók és a kiválasztottak között. Az állami rendszerekben az eljárás személytelen volt, a diákok általános felhívás alapján jelentkeztek.

A középiskolát végzett Szent Alajos-diákok túlnyomó része egyetemre, főiskolára került, és valóban hasznos tagja lett a társadalomnak. Sokan választották a papi és a tanári hivatást. Ez érthető is, hiszen a serdülőkorban a példának van hatása a gyermeklélekre. A fiatalok otthon a falujukban papjukat, a középiskolában pedig a tanáraikat tekintették példaképüknek, és ennek hatására döntöttek a pályaválasztásnál. De találunk a diplomások között egyetemi, főiskolai tanárt, tudományos kutatót, törvényszéki bírót, elnököt, főlevéltárost, kórházigazgató főorvost, nagyüzemi műszaki igazgatót és főtisztviselőt.

Végezetül meg kell emlékezni arról az emberről, aki a Diákszövetséget kitalálta, fejlesztette és a két világháború közötti, igencsak nehéz gazdasági viszonyok mellett, tisztességgel működtette.

1890-ben született Emődön, nyolcgyermekes családban. 1910-ben szentelték pappá Egerben, 1915-ben került Miskolcra, segédlelkészként a mindszei parókiára. A szociális kérdések iránti fogékonyságot otthonról hozta magával, a közéleti érdeklődésre az élet nevelte, kényszerítette. Érdeklődésének és tenni akarásának egy pap esetében szokatlan sokrétűségét bizonyítja, hogy sok egyesületben, szervezetben vállalt vezető szerepet. A Szent Alajos Diákszövetség mellett, az azonos nevű Mária Kongregáció prezese, az Alsóvárosi Egyházi Énekkar elnöke, a Miskolci Keresztényszocialista Szakszervezet ügyvezető elnöke, a Magyar Cigányzenészek Országos Egyesülete miskolci csoportjának elnöke, a Miskolci Keresztény Hitelszövetkezet – az ún. „Mezítlábas Bank” alapítója és igazgatóságának elnöke volt. Mint ember a derűs, kiegyensúlyozott, a való világban élő pap típusát valósította meg. Erőtéljes alkatú, erős hangú férfi és ezzel együtt, kiváló szónok volt. Kedvelte a vidám társaságot, anekdotázásával hangulatot tudott maga körül teremteni. Ha megkérdezték, bevallotta, hogy különösen szereti a tejfeles paprikáscsirkét, és hogy a „Kint lakom én Kisperjésen” kezdetű dal a kedvence. Mindemellert papi és vezetői kötelezettségeit mindenkor fegyelmezetten teljesítette. Hívei rajongtak érte, de bezárkózásra hajlamos paptársai „túláságosan világias” magatartása miatt bírálták.

Születésének 110. és felszentelésének 90. évfordulóján hálával és tisztelettel emlékeznek rá diákjai.

⁸ A szaccikkgyűjteményt az Oktatáskutató Intézet sokszorosított formában, 1986-ban adta ki. Írói között két volt Szent Alajos-diák található.

DAS MODELL DER TALENTENPFLEGE IN MISKOLC,
ZWISCHEN BEIDEN WELTKRIEGEN
HOMMAGE A TÓTH ZOLTÁN VIKTOR

Nach dem ersten Weltkrieg, in zerstückeltem, wirtschaftlich ruiniertem und auch moralisch in Hoffnungslosigkeit untergegangenen Ungarn, führte der damalige Minister für Religion und Unterrichtswesen, Klebelsberg Kunó, 1922–1931 eine neue Kulturpolitik ein. Diese hiess, dass Ungarn sein Prestige in dieser Lage, nur durch Verstärkung der geistigen Kräfte wiedererwerben kann. Deswegen unterstützte er zielbewusst die Wissenschaften, die Künste, das Volksbildungswesen und die Institutionen, die auf diesen Gebieten fungierten. Er lag besonderes Gewicht auf die Entdeckung junger Talente, die ohne irgendwelche Unterstützung nicht in die Mittel- und Hochschulen kommen könnten.

Voranehend dem staatlichen Programm und davon ganz unabhängig fing ein junger katholischer Priester, namentlich Tóth Zoltán Viktor, 1915 mit Hilfe der Dorfpfarrer und Lehrer die begabten jungen Schüler auszusuchen, und für die Auserwählten die Bedingungen zur Schulung in den Mittelschulen in Miskolc zu sichern, in Rahmen eines Jugendverbandes, der den Namen des heiligen Alois Gonzaga, des Patrons der Jugend aufnahm.

Ab 1915 bis 1944 sorgte der Verband für etwa 2000 Schüler, die denn fast alle die Hochschulen erfolgreich absolvierten.

Die Schützlinge erhielten nicht nur materielle Versorgung – Unterkunft, Verpflegung, Kleidung usw. mit Hilfe der grossmütigen Bürger der Stadt und des Landes, sondern wurden sie auch seelig gepflegt und zur Herausforderungen des alltäglichen Lebens vorbereitet. So konnten die Sankt Alois-Studenten im Beruf und in der Gesellschaft geachtete Stellen belegen.

Der Verfasser erinnert sich mit dieser Studie an den Priester, der 22 Jahre lang den Verband mit opfermutiger Seele leitete, und die Bahn für 2000 junge Talente zu Fortkommen ebnete.

Béla Tarczai

LEHET-E KIALAKULT GÖRGEY-IKONOGRÁFIÁNK?

Gondolatok Sidló Ferenc: Görgey Artúr (Görgei Arthur) miskolci szobra kapcsán

GODA GERTRÚD

Görgey Artúr alig egy év alatt végrehajtott dicsőséges, bátor és megfontolt hadvezéri sikere felmagasztalta a magyar szabadságharcot. De mindez kevésnek bizonyult ahhoz, hogy megkapja méltó helyét a nemzet történelmi tudatában. A sors kegyelme folytán kijárt neki a kétséges megítéltetésű világsi döntése után 57 életév emberi méltóságban s abban a hitben; bírálói felnőnek elképzeléséhez. Tetteit azóta több nemzedék értékelte újra meg újra, a hadtudomány régtől elfogadja a mártíromságot elvető ésszerű megoldását, mások még most 150 év távlatából is egy nagy lehetőség fel nem ismerésével vádolják. Ez a kettős megítéltetés elegendő ahhoz, hogy a képzőművészetben alakja ne váljék egyértelművé. Másként örökítette meg a csatáiban részt vevő fiatal Than Mór, mint Horvay János szobrászművész. Ő 1908-ban a budapesti Kossuth-émlékműegyüttes mellékalakjának mintázta Görgeyt, gúnyolódva, mint a marcangoló „Lelkiismeret” szobrászi megtestesítőjét.¹

Görgey születése idején családja már csak kisnemesi rangon állt, de a kor szokása szerint készítették magukról arcképet,² így Görgeynek gyermekkori ábrázolata is megmaradt.³ A szabadságharcot megelőző életének három évtizedéből a portretirozónak nem kellett még különösebben a jellem megragadására törekednie. Egyszerűen a hasonlóság volt az elvárás. Talán nem is találkozott ekkor még egyéniségének megragadására képes művésszel, s mint magánembernek erre nem volt miért törekednie sem.

Csak 1848-as színrelépése és sikerei indokolták a jellemportré megszületését. A forradalom idején a 30 éves Görgey élete teljében volt, kialakult személyiségként határozott karakterjegyekkel bírt. Bár a róla készült két ismeretes daguerrotip felvétel is mutatja: vonásai meglehetősen szelídek voltak, s ezzel nem kis feladat elé állította arcképfestőit. Domborulatos koponyájára és tekintetének kifejezésére hagyatkozhattak csupán. Rövidre nyírt kopaszodó feje, gondozott bajsza és szakállja öreg koráig dísz volt arcának.

Érdeemes megfigyelni, hogy a kamera előtt mindkét esetben fegyvertelenül látjuk. Pedig C. Wilhelmb Gizella a sikeres tavaszi hadjárat, 1849. május 21-e utánra datálja azokat. Strelisky Lipót pesti fotográfus kényelmes karosszékebe ültette a Budát felszabadító tábornokot. Görgey szivart tart kezében, s egy biedermeier polgár módján foglal helyet. De így is látszik testének rugalmas, kiművelt, délceg tartása, s a figyelem arcának nyílt tekintetére összpontosul.

¹ Görgey Artúr élete és működése Magyarországon (Magyar Nemzeti Múzeum katalógusa 1990.) Szerk.: Simon V. Péter, Életrajz: Gerendás Lajos, ikonográfia: Cennerné Wilhelmb Gizella 93.

² Herman Ottó Múzeum Képzőművészeti Gyűjteményében megtalálható a Görgey család tagjainak kisméretű arcképe (Ltsz. 97.8. Görgey Julianna, 97.9. Görgey Anna, Namény Pálné, 97.10. Namény Pál)

³ i. m. Szombathely Smidt-Múzeum Ltsz. SI.71.1345. 17.

Barabás Miklós: Görgey Arthur (1849)

Görgey a másik, az ismeretlen műtremből való felvételen is lemond a militáris attribútumokról, de némiképp „katonásabban” – atillája nyílásában nyugtatja kezét (lásd Napóleon-ábrázolások). Ebből a lefegyverzettségből igen jellemző magatartás olvasható ki. A gyermekkorától hadiiskolában nevelkedett Görgey később a katonáskodást nem választotta hivatásának. Természettudománnyal, kémiával foglalkozott, s csak a történelmi pillanat készítésére adja sokrétű tudását és szervezőképességét a szabadságharc javára. Sokkal inkább egy mundért viselő polgár, mint az oktalan virtusokért fegyvert rántó katona benyomását kelti.⁴

Az arckép ikonográfiánál mindenképpen kiinduló helyzetnek kell tekintenünk eme objektív portrékat még akkor is, ha egyikén sem engedte meg a technika, hogy Görgey viselje az általa állandóan hordott fiatalkori szemüvegét, ami különben elmaradhatatlan kelléke volt arcának. Azért is volt ez olyan jellegzetes dolog, mert igen kevesen hordtak még állandó használatra szemüveget. E segédeszköz –

mint látni fogjuk – nagyban segítette személye beazonosítását.⁵ A felvételek készültkor tehát levette azt, s amint a gyakorlatból tudjuk, ezáltal az arckifejezése idegenné lett, tekintete az eredetiségét elvesztette. Ezt veszik át helytelenül a felvételeket később felhasználó grafikák, vízfestmények alkotói, valamint az 1899-ben megjelent Történelmi arcképcsarnok névtelen illusztrátora.⁶

Kezdetekben a sikeres hadvezérről, a tábornokról, a miniszterről, a fővezérről tisztelgő és propagandisztikus ábrázolások készültek s ezen felül tablókat állítottak össze ilyen felirattal: „Magyarország utolsó támaszai”, „A magyar szabadságharc vezérei”, ... ahol meglehetősen sematikus módon, de felismerhetően (szemüveggel) ábrázolták. Úgy látszik e szemüveg arcának olyan fontos velejárója lett (lásd gúnyrajzok és allegorikus ábrázolások), mint Kossuthnak a körszakáll, vagy Bemnek a tollas tábornoki kalap.

A témával foglalkozva ki kell emelnünk Barabás Miklósnak 1849-ből való Görgey-arcképét. Minden bizonnyal a rajz természet után készült, amire az ajánlás is következtetni enged, s az a tény, mely szerint a tábornok neve az általa használatos módon „i”

⁴ I. m. 121.

⁵ Ismeretlen művész: Magyarország utolsó támaszai című litográfia MNM MTK cs 8397, 7703, 55704, 7181.

⁶ Paczka Cornélia 1914-ben készült Görgey-arcképe. i. m.

végződéssel íródott fel.⁷ Míg Jókai az utókor szemében „kiérdemesült” az „y” elhagyására, Görgeynek ez nem járt ki, olyannyira, hogy az Akadémia helyesírási útmutatása több kiadása ki sem tér a név írásmódjára.⁸

Barabás a főparancsnok esetében sem tud változtatni biedermeierizmusán. Mundért öltött fiatal házasember néz velünk szembe szelíden boldogan, pedig Görgey belső indítatásból volt katona. Az általa „marionett”-nek nevezett huszárezredét (Nádor huszárok) 1845 nyarán azért hagyta ott, mert nem volt módja társadalmi hátránya miatt a tehetségét megillető előmenetelre. Tudását ki nem használva főhadnagyodik. 1845 őszétől 1848. április 13-ai ismételt hadbaállásáig sikeres vegytani tanulmányokat folytat, ami a Lembergi Egyetem segédtanári kinevezésével zárul.⁹

Nem elég a művésznek a jellemportré megszületéséhez jó baráti kapcsolatban lennie ábrázoltjával, sokkalta inkább véleményét kell megfogalmaznia. S ez az, ami hiányzik Barabás ouevre-jéből anélkül, hogy lekicsinylenénk a gazdag arcképcsarnok megalkotóját. Azzal a ténnyel, hogy „fürges ecsetjével” korának szinte valamennyi jelentős egyéniségét megörökítette kitűnő esztétikai érzékkel – nagy szolgálatot tett. Mondandóm megvilágítására vegyük a jól ismert példát Petőfi arcképéről. A fennmaradt daguerrotip portré több lendületet, forrongást feltételez a technika realitást követő volta ellenére is, mint Barabás Petőfi-arcképe. Holott Barabásnak és valamennyi festőművésznek feladata a kiemelés, a hangsúlyozás, az elhagyás, hogy a figyelem a leglényegesebb pontra terelődjék. Barabás érezhette ebbéli képességének hiányát minden ünneplés és siker ellenére is. Érdeklődése talán azért fordult a daguerrotip készítése felé.¹⁰

Ha Görgey győzedelmes hadügyminiszter portréját tekintjük,¹¹ hajadonfőtt látjuk továbbra is szemüveggel, de a hős már karddal jelenik meg, s jobb kezét megalégedetten csípőre teszi. Az ábrázolt ifjú szép katonai sikereket maga mögött tudó parancsnokká lett. E megfogalmazás ismeretlen szerzőtől való másik verziója az, mely szerencsénkre kezdi kiszorítani az „ábrándos változatot”. (A Rubicon című lap 1995. 1–2 számában illusztrációként jelent meg.¹²) Ezek háttérében a budai ostromra utaló architektonikus

*Strelisky Lipót daguerrotip felvétele
1849. május 21-e után*

⁷ Barabás Miklós papír, lavírozott krétarajz Jelzés „Barabás M. 1849. természetről(?) Görgei Arthurnak” MNM MTKcs Ltsz. 10836 és Barabás Miklós Görgeyről festett olajképe 1882-ből (Barabás életmű katalógus 1944. 2281 szám).

⁸ A magyar helyesírás szabályai. Akadémiai Kiadó Bp., 1963.; valamint *Kosáry Domokos: A Görgey-kérdés története* Bp. 1994. 10–11.

⁹ *Gerendás* i. m. 21.

¹⁰ Doctor Alberttel együtt folytatott fotografusi tevékenységet. *Végyvári Lajos: Kétszáz év magyar festészet.* (katalógus) Herman Ottó Múzeum Miskolc, 1982. 4.

¹¹ „Győzedelmes hős” litográfia 1849-ből. Jelzés: Mandelló J. Pesten, i. m. 44.

¹² C. Wilhelmb Gizella Sadler Károly rézmetszetének tartalma MNM MTK cs Ltsz. 57.21.

*Krauser rajza nyomán: Görgey
hadügyminiszter hivatalos arcképe*

*Tyroler József: Görgey Artúr
(színezett rézmetszet)*

A. Colette: Magyarország utolsó támaszai (1849)

részletek láthatók. A Kossuth-bankókat metsző Tyroler József is egy csataképi háttér elé applikálja a fehér lován ülő, dicsőséges Görgeyt. De ez már a nemzeti romantika

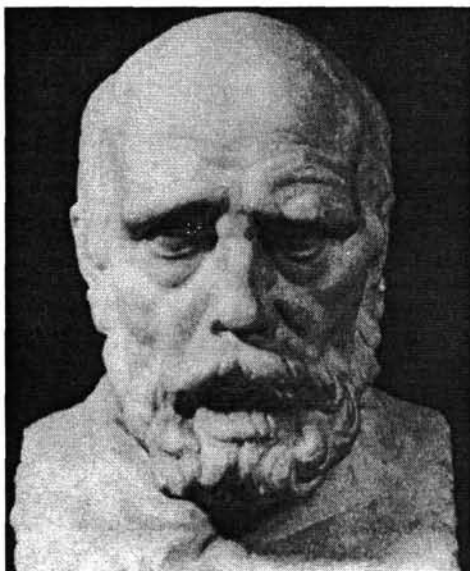
idilli felfogásában fogant, akár a francia királynő kegyeire is pályázhatna a derék vitéz. A sokszorosító grafika utólagos színezése is hozzásegít a mézeskalácsot idéző gondolat-társításhoz.¹³

A hősből a történelem gyorsan árulót csinált, és ehhez is meg vannak a képi vonatkozások. Ezzel csak annyit szándékozunk foglalkozni, mint a kor lelkületének egyik szegmensével,¹⁴ ami még 1871 után is érezhetően megvolt. A másik, a sokkal csendesebb, a tisztelet övezte Görgey-kultusz, az élő hős személyét vette körül. A Visegrádon visszavonultan élő Görgeyről talán még azok is készítettek portrét akik nem teljesen értettek egyet a tetteivel, de a rágalmakat méltósággal megélt egykori fővezért a művészek feltétlen respektálták. László Fülöp (1901), Paczka Ferenc (1887, 1916) olajfestményei, de Strobl Alajos (1981), Holló Barnabás (1898), Telcs Ede (1907), Zsákodi Csiszér János (1911), Kisfaludi Strobl Zsigmond (1913) szobrai jelzik, hogy a kor művészeit mennyire foglalkoztatta – s valószínűleg különösebb megrendelés nélkül – Görgey jellemrajza. De a társadalmat is, hiszen Strobl Alajos műve ott szerepelt a millenniumi rendezvények sorába illeszkedő, az új Múcsarnokot avató kiállításon is.

1930-tól ismételt lendületet vett a Görgey-kultusz. Ennek társadalmi okát nem feladatunk boncolgatni, inkább figyeljük meg az ahhoz kötődő ikonográfiai változásokat. 1934-ben – az országban elsőként – került köztéri elhelyezésre Miskolcon a Sidló Ferenc által mintázott mellszobor.¹⁵ Ezt gyakorlatilag csak egy követte, az ifj. Vastagh György (1868–1946) által készített és a budai Bástya sétányra kihelyezett lovas szobor. Ez utóbbit 1935-ben avatták és 1945-ben már meg is semmisült (vagy részleteiben lappang valahol)*.

Telcs Ede: Görgey-plakett (1907)

Kisfaludi Strobl Zsigmond: Görgey márvány brüsz (1913)

¹³ Tyroler József (1822–1860) kézzel színezett rézmetszet MNM MTKcs Ltsz. 1522.

¹⁴ Litográfia Kászonyi Dani festménye nyomán, 1850. Hamburg MNM MTK cs Ltsz. 96.03. Litográfia Kleinfelder Károly: Görgey álma (1871 után) MNM MTK cs Ltsz. 55.1002.

¹⁵ Zsákodi Csiszér János domborművét 1933-ban a Görgey-bérc emlékművére kihelyezték, ahonnan az gyorsan és nyomtalanul eltűnt.

*1998. májusában ifj. Vastagh Gy. elképzelését figyelembe véve Marton László rekonstruálta a szobrot, ami azóta új helyen, Budán a Fehérvári bástyán látható.

Sidló Ferenc: Görgy Artúr szobra (Kulcsár Géza felvétele 1997.)

A felavatott Görgy-szobor az alkotóművésszel és a Görgy család tagjaival (1934) (Megay Géza felvétele)(HOM Negatívvtár 47.797.)

A Sidló alkotta mű – (Miskolc Városszépítő Egyesületének köszönhetően) – négy és fél évtizednyi szünet után ismét felállításra került. 1997. november 7-én volt újbóli leleplezése.

A Vastagh-féle Görgy lovas szobor bronzmodellje szerencsénkre megmaradt, s a Hadtörténeti Múzeumban látható.¹⁶ Az állatszobrászatban kimagasló művész a két test harmonikus együttesét megteremtve – mégis kissé sematikusán – erős kézzel kantározva

¹⁶ Hadtörténeti Múzeum Ltsz. 85.121.

ábrázolja a lovat és lovasát. Ez a megfogalmazás illik is a nagy feladatot, az önkéntesekből verbuválódott hadtestet kialakító hős emlékének. Mintha Görgey 1849. május 21-én a Svábhegyről szemlélné a zseniális tervét végrehajtó várívó katonákat. A méretében kicsi (45 cm) alkotás is monumentalitást sugall, ami kompozíciós összefogottságának köszönhető. E részletekre ki nem térő mintázási módra utal Genthon István megállapítása: „Görgey feje, a mű fókuszsa sikerült a legkevésbé”. (Magyar Szemle 1937. 236.) Szinte puritán öltözékben, fedetlen fővel, de tartásában mindenképp a feladatoknak eleget tevő ember méltóságát hordozza.

Ugyancsak kabinet méretű mintája maradt meg annak a még 1898-ban készült, Holló Barnabás (1865–1917) által mintázott lovas szobornak is, melyet Zichy Nepomuki János mint magánember rendelt meg nagylánghi kastélya számára.¹⁷ A felállított eredetinek is, és annak Bemről készült párdarabjának is rég nyoma veszett. Holló Barnabás: „Görgey lovasszobra sebesülése után” címet viselő alkotása (1898) egy, a szabadsapatokat összefogó kuruc vitézre emlékeztet, aki maga is részt vállalt a küzdelmekből, s kritikus helyzetekre gyorsan reagálva „Utánam”-ot kiált. Komáromnál szerzett súlyos fejsebével ül a nyeregben Görgey és nyugalommal néz szembe az 1849-es történések felett félszáz év múltán is vitázókkal. E felfogást emelte ki Králik Lajos, mint aminek eszméjét a későbbiekre nézve követendőnek tart.¹⁸

Králik nagy látókörű, művelt inventor módján a szükséges változtatásokra nézve is példát ad az egyetemes művészettörténetből. Az E. Fremiet fogalmazta Jeanne d’Arc (1874) párizsi szobrának egekbe nyúló kardmozdulatát és Moltke berlini emlékművének (1905) fennkölt méltóságát hozza fel példának, s ezen merőben más hangvételű két momentummal jól tapintott rá arra a felfogásbéli különbségre is, ami a két mű időbeli keletkezése okán tapasztalható volt Európa köztéri szobrászatában. E neobarokk előadásmódot a Rodin által képviselt anyagtalán festői impresszionizmus, s a vele ellentétes német A. E. Hildebrand antik elveket felelevenítő szobrai (és elméleti munkái) egyaránt nagy hatással voltak a magyar művészekre. Holló és Vastagh Görgey-megfogalmazása között is merőben más szobrászi elv érvényesül. (Králik elméleti szoboralkotását valóságos nem követte.)

Mint idáig látható volt, Görgeyt szinte kizárólagosan fedetlen fővel ábrázolták. Than Mór, aki a hadmozdulatok alkalmával is testi közelében volt, többféle öltözékben – nem hordott szabályos uniformist – örökítette meg. Fennmaradt róla; a csatákban rend-

Holló Barnabás:
Görgey sebesülése után (1898)

¹⁷ Králik Lajos: Görgey Arthúr: A vadaskodás. Szobra. Reliefjei. Képei Budapest, 1906. 90–92.

¹⁸ Králik i. m.

*Ifj. Vastagh György: Görgey lovas szobor
rekonstrukció (1934–1998)*

szerint vörös zubbonyát viselte, s amint a komáromi, ószönyi csataképek mutatják, tollas tábornoki kalapját a figyelem felhívására használta és azt a magasban lobogtatta.¹⁹ Méltóságának kijáró rangjelzőjét tehát nem tekinthetjük jellegzetes darabjának, mára az Bem József tábornok attribútumává vált. (Lásd: Istók János: Bem-szobor, Budapest, 1934.)

E viszonylag gazdag arcképcsarnokkal a művészek monográfusai is csak érintőlegesen (Than Mór), vagy egyáltalán nem foglalkoztak (Strobl Alajos). Csend vette körül Görgey természet után készült jellemportréit is.²⁰ De az élő történelmi alak megragadása nagy művészi kihívást jelentett a századforduló szobrászainak, – amivel – a művek bizonyítják; szándékoztak is élni. Strobl lombágakkal díszített, időskori bronzszobra (MNG, Ltsz. 33.95.) beszédesen utal a Görgeyek tölgyet kitépő címeralakjára. De mint látjuk küzdelemmel tölti el a művészt, hogy a határozott egyéniség összetett megítélését hogyan fogalmazza szoborrá. Ezúttal már nem a szobrászművészet szakmai értékét

kell vizsgálnunk, hanem attól sokkal összetettebb terminológiának, a jellemhordozó művészi képességnek, az ikonográfiát teremtő nagyságnak kell megfelelnie. Ez csak a két különleges személyiség ihletett találkozása esetén jöhet létre a teremtő Gényusz hatása-ként.

A művészetírás szuperlatívuszi terminusnak tekinti a Gényusz kifejezést és ezért igen ritkán használja azt. De technikától függetlenül akár fotográfiára is lehet alkalmazni, ha az olyan, mint Székely Aladár Adyról készített felvételei.

Fülep Lajos Izsó Miklós Arany János-portréját dicsérte föl, vagy Ferenczy István Debrecenben lévő Csokonai-márványbüsztjét úgy, hogy az ikonográfiát teremt. E művek oly erővel bírnak, hogy már nem a külső jegyek, a viseletek és a kellékek, hanem a tartalmi hatás ejti rabul a nézőt. Még a deheroizálásra hajló korunk művészei sem függetleníthetik magukat az ikonológikus arcképektől, mert akkor ábrázoltjuk nem lesz az aki.

Ha a Görgeyről született arcképeket ilyen szempont szerint vizsgáljuk, akkor még hátra van a példát mutató ikonográfia. Szisztematikus munkával Cennerné Wilhelmb Gizella gyűjtött egybe és publikált Görgey-ábrázolásokat, megengedve annak lehetőségét, hogy a bőséges felsorolás még nem teljes. Szobrunk esetében is mint tudott művet említi, amit mára a feledés homálya árnyékol. Mint a lovas szobrok esetében ezúttal is a köztérre készült mű előképére közgyűjteményben talált rá. (Magyar Nemzeti Galéria újkori osztályán található, Ltsz. 1981.70.)

¹⁹ Than Mór: Csataképei MNM MTKcs Ltsz. 10591,62.66,8802, Kiscelli Múzeum Ltsz. 23.212.

²⁰ Az 1990-ben szerkesztett MNM katalógus tárta fel először a Görgeyről tudott ábrázolásokat.

Miskolc közönsége a gyalázat elől az 1950-es években a Herman Ottó Múzeumba mentette be Görgey szobrát. Az orron esett sérülés lehet, hogy a világháború nyoma volt, de ennek ellenére is már 1985-től szerepeltették a Miskolc város történetét bemutató állandó kiállításon. 1997-ben restaurálta Kováts Tibor művész-restaurátor, s így alkalmas-sá vált, hogy az ismételten Görgey nevét viselő utca 28. szám alatt lévő múzeumépületé-nek portikuszára kihelyezzék (1997. november 7.).

E ritkaságszámba menő szoboremlék előzményét és helybéli kultuszát Dobrossy István dolgozta fel és egy mára szétszóródott Görgey-hadimúzeumhoz kapcsolta, ami az 1919-ben átszervezett 9-es kassai gyalogezred emlékének megőrzésére szolgált. Miskolchoz a szabadságharc alatt nem fűződött különösebb hadiesemény. Ezért már „a Borsod megyei honvédegylet ülésén (Sassy Csaba) éles hangon kelt ki a rehabilitáló mozgalom ellen” is.²¹ Az emlék nem annyira a miskolci honvédek tisztelete révén jött létre, hanem az elcsatolt felvidékiek fejezték ki általa ragaszkodásukat az új szerephez jutó anyaországi városban.

1930-ban a miskolci gyalogezred felvette a Görgey nevet, s 1934-ben a szobor eredeti avatásával egy időben utcát és teret is elneveztek róla. A 13-as Görgey honvéd-gyalogezred ünnepnapján május 21-én a következő szöveggel emléktáblát avattak: „*Görgey Arthúr (1818. I. 30.-1916. V. 21.) a magyar szabadságharc legnagyobb hadvezére. Honvédeivel első ízben a bányavárosokból jövet, 1849. február 22–24-ike közt vonult át városunkon Kápolna felé. Majd március derekán, a diadalmas tavaszi hadjárat küszöbén vezette vitéz hadait erre. Végül seregével Komáromból a Tiszántúlra tartva, július 23-28. közt, a vidéken vívta ki lángeszével túlerős orosz ellenfele maradandó csodálatát. Dicső névadója emlékére a m. kir. Görgey Arthúr 13. honvéd gyalogezred Miskolc, 1934. V.21.*”²² A Herman Ottó Múzeum negatívárában megtalálható az avatásra elkészült alkotás és a művész egy közös felvételen. (Ltsz. 47.797.798.)

A szobor elkészítésére szóló megbízást Sidló Ferenc (1882–1953), korának foglalkoztatott és elismert művésze kapta. Az 1882-ben született mester ez idő tájt akadémiai tanár és a művészeti közélet legmervadóbb csoportjának, a Szinyei Társaságnak nagy tekintélyű főtítkára volt. A híres balassagyarmati Madách-szobron, valamint a székesfehérvári Szent István lovas szobron dolgozik ekkor. Neve ma már kevésbé ismert, s csak mint a hazai szecesszió újraértékelése kapcsán kezd ismét felbukkanni. A gödöllőiekkel indult, úgy emlegetik, mint aki Körösfői-Kriesch Aladárral együtt alkotta a Marosvásárhelyi Kultúrpalotára épületszobrászati műveit. Ettől azonban sokkal többértékelőbb, filozofikus megközelítésű műveket alkotott, melyeken Rodin ismerete is felfedezhető (Madách).

Bécsi, müncheni tanulmányok után Rómában járt, ahol Michelangelo erőteljessége gyakorolt rá nagy hatást.²³ A népi szecesszióból a klasszicizáló akadémizmuson keresztül jutott el Meštrović expresszív dinamizmusáig. Egyik méltatója, Kampis Antal ezt írja róla: „Az egyszerű nagyvonalakat és bontatlan síkokat kedvelő, szűkszavú naturalizmusnak lett méltán sokra becsült mestere.”²⁴ A két világháború közötti Magyarország közterein ott voltak kedvelt monumentumai. Belülről feszített, szuggesztív hatású munkái alapján kortársaink méltatlanul elfelejtett jó szobrásznak tartják annak ellenére, hogy a

²¹ *Gerendás* hivatkozik az i. m-ben Mikszáth Kálmánra 89.

²² *Dobrossy István*: Miskolc írásban és képekben I. 121.

²³ Bécsben H. Bitterlich, Münchenben W. Rümman volt a mestere. 1906–1909 között Rómában járt. A „Gödöllőiekhez” 1908–11 között kötődött.

²⁴ *Kampis Antal*: Az újabb magyar szobrászat (A Szépművészetek könyve, Pesti Hírlap kiad. 1940. 517–518.

hivatalos megrendelésre készített alkotásai nem állták ki az idő próbáját. De számos tantványában tovább élt plasztikai elképzelése.

A miskolci Görgey-mellszobor is abba a „kupolisztikus” megfogalmazású művek sorába illeszkedik, ahol a nagy, erőteljes, letisztult formák mintegy szétfeszítik az anyagot. A szobrász megtalálta a Görgeyhez méltó kifejezést. Erről a markáns férfiról már elhihető, hogy a nemzet sorsát harctéren eldönteni képes logikával, erővel és eréllyel bír, s ha kell diktátor, aki átlátva a reménytelen helyzetet a romantikus életérzésen felülkerekedik, és megadással menti meg hazáját.

E szoborportré előzménye közül ki kell emelni Telcs Ede (1872–1948) megindítóan kifejező profildomborművét. De Telcs már nem a reálpolitikust, hanem az árulás vádjával szembesülő s azt megélni képes ember igazságát fogalmazta meg. Kisfaludi Strobl Zsigmond márványportréja a régmúlt dicsőségét újraélő idős embert mutatja. Sidló szobra már egészen más. Ő ereje teljében, a történelem adta teher egész felelősségével ruhazza fel a főparancsnokot. Mindazért amiért tisztelhető Görgey, Sidló megfogalmazni is képes volt. Ennek ellenére még mindig az az érzésünk, hogy nem sikerült egy elfogadható Görgey-ikonográfiát alkotni, s az csak részben a művészi hiányosság, inkább a változó korok megítéltetésének következménye. Hiába készült el 1934-re Sidló szobra, a leleplezésre országos rendezvényt szerveztek, azt végül is hallgatás övezte, regionális üggyé vált. Most az 1997. november 7-ei újraavatás ismét felhívta a figyelmet arra, hogy nem csupán a hős rehabilitálására, hanem azon meggyőződéses művészek újraértékelésére is szükség van, akik mint például Holló Barnabás, ifj. Vastagh György, Lux Elek, vagy Sidló Ferenc ikonográfiához vezető művészi invencióval rendelkeztek.

Nem söpörhetők le a művészek azon rágalmakkal a művészettörténet-írás lapjairól, hogy „hivatalos művészként” kiszolgálták koruk uralkodó elitjét. Hiszen itt vannak az élő kortárs szobrászaink, akik ugyanezt tették a közelmúltban mindannyiunk tudtával és hallgatólagos egyetértésével, mert ez a hatalom természete. Ha demokrácia van, akkor az őket megillető tolerancia illesse meg azokat is, akik egy-két generációval előbb tették ezt, kiváltképp akkor, ha fel mertek vállalni és meg tudtak oldani egy feladatot úgy, mint ahogyan Sidló a miskolci Görgey-szobor esetében tette.

Görgey István, a hős szeretett testvére rehabilitálására megírt háromkötetes könyvében (1885–1888) így ír: „Görgey ügye végleg tisztázva van, de nincs kellően rendezve.”²⁵ S történt azóta változás?

IST ES MÖGLICH, EINE AUSGEBILDETE GÖRGEY-IKONOGRAPHIE ZU HABEN?

Artúr Görgey, dem erfolgreichsten General des ungarischen Freiheitskampfes um 1848–49 wurde auch jene schwere und viel diskutierte Aufgabe zuteil, vor der erkannten österreich-russischen Übermacht die Waffen niederzulegen. Wegen dieser Tat ist seine historische Rolle bis zum heutigen Tag umstritten: ein Held oder ein Verräter- und so bewegen sich seine künstlerischen Abbildungen auch zwischen diesen beiden Extremen.

²⁵ *Görgey István: 1848-49-ből címmel 1885–1888 között megjelent 3 kötetes könyve alapján.*

Seine authentischen Gesichtszüge werden an daguerreotypischen Aufnahmen bewahrt. Er hatte sanfte Züge, so konnte sich nur schwer eine nicht mehr biedermeierhafte klassizistische Darstellung über ihn herausbilden. Auf Gruppenbildern war er durch seine ständig getragene Brille erkennbar, die fast zu solch einem Attribut von ihm wurde, wie der Vollbart von Lajos Kossuth, (der übrigens auch nach ihm benannt wurde) und wie auch der Generalhut von József Bem. Auf den Gemälden, die seine ruhmreichen Schlachten verewigen, ist er – der Geschichte treu – an seinem roten Dolman und an seinem in der Hand geschwenkten Federhut zu erkennen. An seinem „offiziellen“ General- und später seinem siegreichen Kriegsminister-Porträt ist er barhäuptig, auch mit Brille, doch bereits mit seinem Degen um den Leib gegürtet zu sehen, und er stemmt zufrieden seine rechte Hand in die Hüfte. Dies ist die einzige Geste, die bereits etwas auf den energischen Soldat hinweist.

Görgey (1818-1916) wurde ein mit menschlicher Würde erlebtes langes Leben beschert. Nach der Waffenniederlegung sind verleumderische Spottbilder über ihn gemacht worden, doch kamen dann diese Angriffe um ihn zu Ruhe, und die zeitgenössischen Künstler verehrten ihn als den letzten überlebenden Helden und fühlten sich fast verpflichtet, ihn zu verewigen. (Alajos Strobl 1881, Barnabás Holló 1898, Fülöp László 1901)

In den vergangenen 150 Jahren gab es Perioden, in denen die gerade aktuelle Politik durch ein neu erstelltes Görgey-Monument ihre eigene Konzeption unterstützte. Auch die ikonographische Herausbildung seines Bildnisses ist in diese Zeit zu legen, in der nicht mehr die Ähnlichkeit, sondern viel mehr die Festhaltung der Idee in den Vordergrund des Kunstwerkes rückt.

Auf Aufforderung des Miskolcer Infanterieregiments im Jahre 1934 setzte Ferenc Sidló (1882–1953) das erste in der Reihe der Görgey-Denkmäler an öffentlichen Plätzen. Die Aktualität der Schaffung des kostspieligen Werkes lieferte die unsichere Lage der durch den Trianoner Beschluß abgetrennten Gebiete. Noch im gleichen Jahr wurde die Reiterstatue von Görgey in der Budaer Burg aufgestellt, die von György Vastagh angefertigt wurde. Doch den festen Charakter beschwörenden monumentalen Denkmälern war nach dem zweiten Weltkrieg die neue Geschichtsauffassung nicht hold, so verschwanden sie von den Plätzen der Öffentlichkeit. Restauriert (bzw. rekonstruiert) wurde im November 1997 in Miskolc ihrem ursprünglichen Platz nahe, doch bereits dem Portikus unseres Museums angepaßt, jene Büste aufgestellt, an der sich all das widerspiegelt, wofür der Dargestellte verehrt werden kann. Trotz dessen haben wir immer noch das Gefühl, daß es nicht gelungen ist, eine akzeptable Görgey-Ikonographie zu schaffen, und dies ist nur zum Teil eine künstlerische Mangelhaftigkeit, eher die Folge der sich ändernden Beurteilungen der Zeiten.

Gertrud Goda

SZALAY LAJOS ARGENTÍNAI PERIÓDUSA (1948–1960)

SÜMEGI GYÖRGY

Az Argentínából New Yorkba telepedő Szalay vallomásából a periódushatár, a váltás pontosan rögzíthető: „1960. június 9-én érkeztem az Egyesült Államokba. Három – francia, spanyol és angol – nyelv és kultúrterület egy egyrétű magyar embernek még kedvező körülmények között is nagy nehézséget okoz. Szegényesen, nyelvismeret, kapcsolatok és ajánlások nélkül kezdeni 37, 39 és 51 éves korban felséggel, később gyermekkel együtt és egyébként is nehéz pályán nagyon kimerítő. Ezekhez a már magukban is nehezítő körülményekhez járult még az én rajzolásom figuratív formája akkor, amikor mindenütt az absztrakció nem-figuratív iránya a szinte hivatalos stílus”.¹

Szalay, idézett élet-újrakezdési summázatában életkorát is pontosan jelöli: argentinai életperiódusa 39. és 51. életévei között 12 esztendő. Nagyjából hasonló időperiódus ez, mint az első itthoni alkotói időszaka, amely az 1936–1947 közötti évtizedhez köthető. Ha fél évszázadban (1935–1985 k.) állapítjuk meg Szalay teljes alkotói pályáját, akkor az argentinai idő a teljes művészi pályának bő egyötöde, mint látni fogjuk: Szalay művészetében is meghatározó, releváns elemeket fölmutató periódusa.

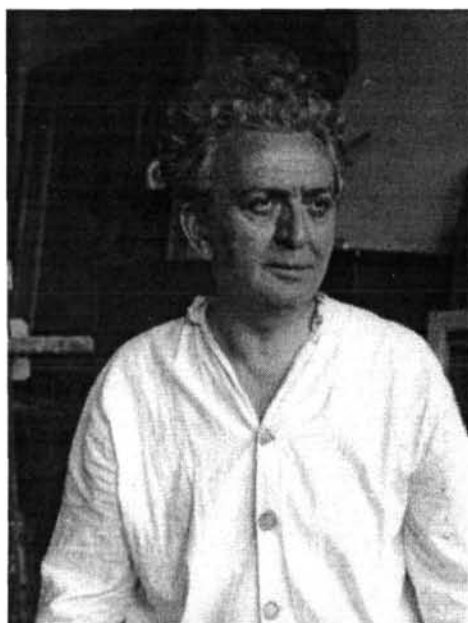
Ugyanakkor tudnunk kell, hogy sok nehézségbe ütközik az életműszakasz művészettörténeti vizsgálata – Szalaynál is. A helyváltogatásokhoz kötődő periodizáció a művészi oeuvre, az életműfolyam erőszakos, nem a mű lényegéből következő földarabolása. Ugyanis nem a mű, az opusz jellege válik ilyenkor elsődlegessé, hanem az élethelyszín-változást tesszük limesszé, s a műre is vonatkoztatjuk. Más a helyzet, ha a mű genezise felől pásztázzuk az életművet, mert akkor a stílusváltozás, a stílusfejlődés lesz a vizsgálódás döntő mezeje (pl. ilyenek egyes életművekben a színek dominanciájára alapozott stílusorszakok: kék, rózsaszín korszak, fehér periódus). Szalay argentinai periódusának tüzetes vizsgálata fölvet olyan általános kérdéseket is (emigráns művész, vándorművészet, migrant art,² vándorművész, magyar művész³), amelyekre a konkrét esetben is föltétlen szükséges válaszolnunk. Kendőzetlenül föltéve a kérdést: magyar művész maradt-e Argentínában (is) Szalay, vagyis, magyar művészként épült-e be az argentinai képzőművészeti kultúrába, vagy valamennyire is idomult, hasonult a meghatározó argentin közeghez? Vagyis, argentinizálódott-e bizonyos mértékben, avagy csupán témaváltoztatására volt hatással új élethelyszíne? Nála is, mint a fordulat éve vagy az 1956-os forradalom után emigrált művészeknél elsősorban azzal kell számolnunk, hogy

¹ Lánosz S., 1973. 13–14.

² Keserű K., 2000. 21–22, 28–29, 37–38.

³ A Kortárs Magyar Művészeti Lexikon előmunkálataiban szükséges volt meghatározni a magyar művész fogalmát – az emigrációban, a külföldön élőkre vonatkozóan. Így: Magyar képzőművész (fotó-, ipar- és építőművész) az az alkotó, aki: 1. magyarnak vallja magát; 2. beszél az anyanyelvét (vagy második nyelvként használja a magyart); 3. magyar művészként jeleníti meg a műveit: egyéni, közös (átfogó) kollektív kiállításokon, publikációkban (katalógus, könyv, munkásságáról szóló ismertetés, cikk, tanulmány stb.); 4. magyar tárgyú, magyar vonatkozású/tematikájú munkákat (is) készít; 5. a többségi kultúrában, az őt befogadó ország művészeti közéletében is magyar művészként/alkotóként tartják/vagy tartották számon, akként ismerik.

az emigrációs közeg, az argentinai mozgásterét, kapcsolatai zömét jelentő valóság az ottani magyarok valósága: szervezeteik, egyesületi életük, lap- és könyvkiadásuk. Az is igaz persze, hogy Szalay a befogadó közegei (Párizs, majd Argentína után New York) sorában még éppen Argentínában került legközelebb, a legintenzívebb kapcsolatba a művészeti élettel – tanítványai révén (Tucumán, Állami Egyetem; Képzőművészeti Főiskola, Buenos Aires). Élete során egyedül itt volt lehetősége arra, hogy tanítson, hogy átadja mindazt az alkotói tapasztalatot, amely rajzoló praxisában fölgyülemlett. Itt lettek tanítványai is, akiken keresztül az argentin képzőművészetnek egy, az 1940-es évek végén, az 1950-es évtizedben tanult meghatározó generációja szellemiségére, művészete (ki)alakulására lehetett valóságosan hatással Szalay.⁴

Szalay Lajos 1950 k. (Buenos Aires)

A háború utáni Európából, az „éhező” Párizsból Argentínát választó Szalay a korabeli magyar emigráció egyik legerősebb helyszínére érkezett: emelkedő gazdaság, sokszínű, az európai értelmiség és művészek krémjét odavonzó kultúra, fejlődő egyetemi szféra. „1948 és 1951 között igen népes és (...) magas értékű magyar hullám jött Argentínába. (...) Az 1949-ben alakult *Centro Húngaro* első öt-száz tagja közül a felnőtt férfiaknál a főiskolát végzettek aránya 94% volt!”⁵ Az intellektuális-művészeti-egyetemi szférában mozgó Szalay magánéletében is fontos változást hozott Argentína: ott született egyetlen gyermekük, Klára, akiben édesapja sokáig rajzoló tehetséget dédelgetett.

A Szalay munkásságáról monografikus tanulmányt publikáló *Végyvári Lajos* művészettörténész élethelyszínek (Párizs, New York), s a fontosabb rajzkönyvek (pl. *Genesis*) főszerkesztésében tárgyalja az életművet. Az argentinai periódusa alcímeként „Szalay pedagógiai módszere” szóösszetételt használja, de végül is nem tud megfelelni eme saját célkitűzésének. Igaz ugyan, hogy idéz néhány passzust Szalaytól a tanításról, a rajzolásról – ám egyénivé nemesített módszerét, pedagógiai metódusát nem mutatja be, nem jeleníti meg. Nyilvánvalóan azért, mert nem volt módjában erről adatokat gyűjteni, vagy az érintetteket megkérdezni, a helyszíneket meglátogatni. Végyvári azt helyesen állapítja meg, hogy „a természetutánzó rajzról áttért az eszméket közlő rajzolásra”. Azt is jól veszi észre, hogy „kitágultak Szalay művészetének kapcsolatai a kortárs és a közvetlen előtte lévő művészeti törekvések befogadásával. Nem csupán a szürrealizmus mágikus tárgyiaságát fogadta el, de tanulmányozta a futurizmust is”.⁶ Végyvári továbbá az argentin periódus rajzairól, illusztrá-

tételt használja, de végül is nem tud megfelelni eme saját célkitűzésének. Igaz ugyan, hogy idéz néhány passzust Szalaytól a tanításról, a rajzolásról – ám egyénivé nemesített módszerét, pedagógiai metódusát nem mutatja be, nem jeleníti meg. Nyilvánvalóan azért, mert nem volt módjában erről adatokat gyűjteni, vagy az érintetteket megkérdezni, a helyszíneket meglátogatni. Végyvári azt helyesen állapítja meg, hogy „a természetutánzó rajzról áttért az eszméket közlő rajzolásra”. Azt is jól veszi észre, hogy „kitágultak Szalay művészetének kapcsolatai a kortárs és a közvetlen előtte lévő művészeti törekvések befogadásával. Nem csupán a szürrealizmus mágikus tárgyiaságát fogadta el, de tanulmányozta a futurizmust is”.⁶ Végyvári továbbá az argentin periódus rajzairól, illusztrá-

⁴ Argentinoktól származó meghatározás szerint: az argentin rajzművészet két korszaka: 1. a Szalay előtti, 2. Szalay tanítása utáni időszak.

⁵ Kesserű I., 1984. 201.; L. még: Némethy Kesserű Judit: *Az argentinai magyar emigráció 1948–1968: intézmények, sajtó, irodalmi élet.* PhD-értekezés, Buenos Aires–New York–Szeged, 1999.

⁶ Végyvári L., 1990. 43–54.

cióiról, rajzkönyveiről ír. Adekváтан interpretálja az életműben már korábban fölbukkanó témákhoz (Don Quijote) való visszatérést.

Az argentinai periódusban jelenik meg először Szalayban a visszatekintés igénye, addigi munkássága összefoglalásának a szándéka. Föltehetően azért is, hogy a művészetben az európai elismerő argentinoknak megmutassa művészi múltját a pályakezdéstől Tucumánig, az őt befogadó, munkát adó egyetemi városig. Az Universidad Nacional de Tucuman kiadásában megjelenő nagyalakú rajzkönyv (*Lajos Szalay Dibujos Drawings*, 1954.) belső címloldalán a retrospektivitást összefogó évszám: 1937–54. S valóban: évszám-jelzések föltüntetése nélkül keverednek a korai és az argentinai rajzok – ciklusokba rendezve (Költészet-Művészet, Szerelem, Család, Nő, Férfi, Halál, Háború, Hit). Argentínában megerősödött Szalay-

nál a nagyobb egységekben, rajzciklusokban való gondolkodás (előzményeként lásd a háború alatt keletkezett Karamazovok-ciklust), vagy a meglévő rajzok egybefüggő ciklus-cím mögé rendezésének az igénye, amit egyfajta pedagógiai célzat is motiválhatott: a könnyebb megértést segítő, a belső összefüggéseket egy témán belül több rajz árnyaltabban gazdagabban, szélesebb formai artikulált-ságban képes bemutatni. A ciklus-használat következő etapjában 30–50 darabos egységeket hoz létre azonos cím alatt (*The Hungarian Tragedy*, „*Les Fleurs du Mal*”)⁷ és további, önálló címmel megjelölt rajzokkal kiegészíti-fölgazdagítja az addigi ciklusokat.⁸ Speciális rajzciklusként, egyedi-különös műként, egyúttal sajátos végpontként (vagy a látványhoz közelsége miatt: kezdőpontként) jelölődik a Szalay-életműben a legargentinabb tollrajz-kollekció (*Impresiones de un inmigrante, Egy bevándorló impressziói*).⁹ Szalay Buenos Aires, a „Déli Bábelt” (Kerecsendi Kiss Márton metaforája) a magyar bevándorló, az emigráns néző-

pontjából látatja. Cikluskezdő darabként a savariai születésű Tours-i Szt. Mártont, Buenos Aires védőszentjét mutatja meg, és a rövid bevezetőben is hozzá fohászodik: „azért jöttem, hogy köpenye oltalmába vegyen Tours-i Szent Márton”. Szalay 1949-es Buenos Aires-i sétálásainak, a várossal való megismerkedésének is dokumentumai a jellegzetes városképrajzok: a Mayo és Congreso tér, a belváros hangulata, a Pilar templom, a Belgrano összeboruló fasora, az állatkert bejárata, a kávéház, a Colón Színház, a régi Városháza (El Cabildo), külvárosi részletek, a kikötő: La Boca. Szalayt a történelem

El Cabildo – Szalay Buenos Aires-i rajzkönyvéből 1949.

⁷ *Lajos Szalay Dibujos-Drawings*. Buenos Aires, 1957.

⁸ A Szalay-féle önálló rajzciklus végső stádiumában, utolsó fejlődési fokán az egy nagy ciklus–egy nagy könyv szisztéma érvényesül; *L. Genesis*, New York, 1966.

⁹ *Szalay L.*, 1998. Kétnyelvű magánkiadás.

kényszerű Odüsszeusz-ként, művész-vándorként vetette ki a La Plata partjaira. Rajzkollekciója utolsó három darabján (*Bevándorlók, Nostalgia, A bevándorló álma*) fölerősödött a vallomásjelleg, a művész egyidejű állapot-meghatározása: a magányosság, magára utaltság, a családjába kapaszkodás-zártság, a haza, Európába vágyódás sajgó fájdalma. Szalay rajzkönyvének – vallomásos jellege mellett – legnagyobb eredménye az, hogy a világváros meghatározó és jellegzetes városképi együtteseit, releváns képi elemcsoportjait pontosan rögzítette. Rajztollával leírta a dél-amerikai metropolisz képét: hozzájárulva Buenos Aires városképei sorozatának a gazdagításához. Szalay argentinai munkálkodásának az első idejére esik – városképrajzaival együtt – az a néhány könyvfedél és illusztrációs megbízása, amelyeket az EMECÉ kiadótól kapott¹⁰ (lásd erről a Függelékben Virginia Carreno vallomását).

Szalay Lajos, Tucumán, 1949.

Szalay egy késői interjúbán azt állította, hogy „a festést 1935 táján abbahagytam”. Az akkor már idős mester a folyamatos festésre gondolhatott, azt valóban abbahagyta. Azonban időnként, rendszertelenül Argentínában (később New Yorkban) is festett képeket. Tucumánban megfestette szállásadójának, dr. Aczél Mártonnak a feleségét és a kislányát: egy enteriőrbe helyezett kettős portrét.¹¹ Szalay argentinai festményei között kisméretű, de jellegzetes csoportot alkotnak a könyvekhez, könyvcímlap-tervekként elkészült kisméretű festményei. Terv formában ismerjük mindegyiket: Federico J. Peltzer (*Tierra de nadie*) könyvborítójára zsúfolt-expresszív, többfigurás kompozíciót tervezett. A *Torstahl 50* (Acélkapu 50) című, kisméretű festett kollázsán a mesteri kiegyensúlyozottságot, a hideg és meleg színek kiegyenlített használatát, a szellemes megoldást egya-

¹⁰ Ignacio B. A., 1949.; Cain, James M., é. n.; Conrad, J. é. n.

¹¹ A festmény olaj, vászon, 66,5x76 cm, Etele L. Aczél tul., Buenos Aires.

ránt értékelhetjük.¹² A megfeszített Krisztust és tanítványait hármas csoportokban, kereszt formában megfogalmazó alfától az omegáig kompozíció lilába oltott szinhangja a szenvedést, Jézus kereszthalála után a templomokban föltámadásig használatos gyász színével a megváltás, a kereszthalál magasztosságát emeli ki.¹³ Az argentinai festmény-leltár fontos darabja még az 1956-os magyar forradalomhoz készült két mű. *A Délamerikai Magyarság Jubileumi Évkönyve 1958* címlapjára fölragasztott színes, *Hungaria – Sicut et nos dimittimus* föliratú nyomat¹⁴ egy kereszt formájú (valószínűleg kisméretű), az 1956-os forradalom tragikus pusztítását, nemzetet megrázó drámáját megjelenítő, lappangó festmény reprodukciója. A könyvcímlap-festmény párdarabját egy publikációból lehet azonosítani: *Keresztre feszítettek*, 1956.¹⁵

A Szalay család 1950 k., Argentína

Szalay argentinai működése csúcspontját (egyben befejezése előidézőjét) jelentik az 1956-os magyar forradalom idején és közvetlenül utána készült rajzai, a forradalomnak szentelt rajzsorozata. Indítékai, a rajzok alapmotivációja a legtisztább művészi szándék: kilométerezrek távolából, az óceán másik oldaláról is a magyar ügy, a magyar sors, a magyar tragédia mellé állni. Rajzi eszköztárral rámutatni a történések fontosságára és fonákosságaira egyszerre. Megvallani, hitet tenni mellette – ahogy az argentinai magyar kolónia nagyobbik fele is habozás nélkül ugyanezt tette – egészen a forradalom miatt vándorútra indulók befogadásáig, a magyar ügy folyamatos dél-amerikai ébrentartásáért dolgozva.

¹² Papír, tempera, 177x119 mm, Mgt. Bp. L. *Sümegei Gy.*, 1999/1. 30–33.

¹³ Reprodukálva: *Rajz és irodalom. Szalay Lajos (1909–1995) illusztrációiból című katalógus (szerk. Tóth Piroska) címlapján. Bp. 1999.*

¹⁴ A nyomat mérete: 158x119 mm.

¹⁵ *Lucas, P.* 1961/4. A színesen reprodukált festményt a Makarius-gyűjteményben lévőnek jelzi a cikk.

Szalay Lajos és Szalay Klára, Buenos Aires, 1958.

Kiállítás-megnyitón, Buenos Aires, 1955.

A magyar forradalom argentinai sajtó- és irodalmi visszhangja jelentős (a *Hungria ne se rinde* – Magyarország nem adja meg magát – fotókkal illusztrált kötet mellett) darabja lett a Szalay-rajzokkal kiadott *S. O. S. El drama de Hungría* (Magyarország drámája) kötet.¹⁶ Ez az egyetlen kiadvány, amelynek az illusztrációin kívül a tervét (borító, betűk megválasztása, méret) is Szalay készítette. Rajzain a forradalom eseményeinek, a tragikussá fordulás, drámaivá válás folyamatának a megrögzítésére tett kísérletet – hiteles beleélő-képességgel, nagyfokú együttérzéssel. A forradalom leverése után az argentinai magyar emigrációban ismét megerősödtek a baloldali körök, akik a szocializmus restaurálásában, a Kádár-rendszer megszilárdításában voltak érdekeltek: Szalayt – és családját – a forradalom mellé állása miatt megfenyegették. Ők megkeseredve, kétségbeesetten, kb. 250 rajz pánikszerű eladásából biztosított repülőjegyekkel az Egyesült Államokba települtek.¹⁷

Szalay argentinai periódusának mérlegére az ott készült számba veendő munkáit ugyanúgy tekintetbe kell venni, mint rajzkönyveit, tanítását, szellemi mozgásterét a magyar emigrációban. Mindazon tényt és adatot, amely valahogyan is árnyalni, gazdagítani tudja a folyamatosan gyarapodó összképet. Az alkotói periódus attól gyarapszik, hogy előkerülnek művek, új összefüggésekre bukkanunk, a Szalay-irodalomban korábban nem ismertetett adatok új megvilágításba jutnak. Az alkotói periódus teljes körű föltárása miatt természetesen minden mű, minden adat fontos lehet. Tudjuk, hogy Szalay 1950 körül készített egy domborművet (gipsz és bronzpéldánya: Szalay Állandó Kiállítás, Miskolc, Petró-ház). Azt mind ez ideig csupán sejteni lehetett, hogy rajzai fölhasználásával „valamilyen vas-munkák” készültek. Egy Argentinában kapott kiállítási meghívó egyértelművé teszi, hogy Juan Martin és Manuel Nieto Szalay-rajzok felhasználásával „kovácsolt és cizellált” vasmunkákat készített, s ezekből huszonnégyet Tucumánban kiállítottak (1956. 06. 19–26.; Pena „El Cardon”, San Martin 445).

Szalay Lajos: *Zongorista*, papír tusrajz,
1950-es évek
(Havrán-gyűjtemény, Buenos Aires)

¹⁶ Összeállította: *Fercsey János, Simon László, Zbigniew Bau*, kiadta: Comité pro Hungría Libre és a Délamerikai Magyarság. Nyomtatták: Czanyó Adorján Danubió nyomdájában. A kötet címadására hatással lehetett *Herbert Beiner*: *El drama de Hungría*, I–VIII. című cikksorozata, *La Nación*, 1956. 11. 26–12. 07.

¹⁷ Szalay akkori hangulatához, élethelyzetéhez l. *Szalay L.*, 1987.; *Sümei Gy.*, 1996. 529–545.

Marina Briones: *El hermano sembrador*.
In: *Primera antologie Poetica de Tucuman*,
Tucuman MCMLII, (64.)

Szalay szenvedélyes vitakészsége érvényesülhetett azokban a művészkollégáival folytatott kávéházi beszélgetésekben, amelyekben a kor művészetének problematikáját, művészet és filozófia viszonyát boncolgatták.¹⁸

A Pázmány Péter Szabadegyetemen 1956 első félévében *Modern művészet és filozófia* (I–II.) rész címmel tartott előadást Szalay.¹⁹ Tanári, rajzoló, illusztrátori aktivitása miatt is kiemelkedő jelentőségű az életműben az argentinai periódus. Az alkotót, a rajzolókat ugyan regisztrálták akkor argentin, Argentínában élő művészek,²⁰ de ő Buenos Airesben, a spanyol, az argentin kultúra ölelésében is megmaradt magyar rajzoló, Argentínába csak bevándorló európai alkotónak.

FÜGGELÉK

Nagyobbrészt a Magyar Alkotóművészeti Közalapítvány pályázata tette lehetővé számunkra – Tóth Piroskával –, hogy Argentínában, elsősorban Buenos Airesben kutassunk Szalay-művek, a Mester argentinai periódusa tárgykörében. A Biblioteca Nacionalban, Buenos Airesben 1998. november 2-án részt vettünk a kiadásunkban két nyelven megjelent Szalay Lajos: *Impresiones de un inmigrante* című kötet bemutatóján, ami alkalmi Szalay-kiállítással társult. Az argentinai, Buenos Aires-i magyar kolónia idősebbjei és az argentinai művészek eleven élményként, máig ható való-

¹⁸ Diego F. Pró-Lorenzo Domínguez 1996. 31–37.

¹⁹ Némethy Kesserű J., i. m. 5. jegyzet, M-14.

²⁰ Walter, A. 1968.

ságként őrizték meg a Szalayval való találkozásuk emlékét. Készségesen segítettek bennünket eligazodni, anyagot gyűjteni.²¹

A Kurucz László úr hathatós segítségével elkészült interjúkat, visszaemlékezéseket és az egy Szalay-levelet abban a reményben teszem közzé, hogy rávilágítanak eddig nem tisztázott részletekre, megerősítenek bizonytalan sejtéseket, valamint bemutatják Szalayt mint művészpédagógust, rajzprofesszort.

1.

Buenos Aires, 1958. III. 14.

Tito Pérez úrnak
„La Gaceta” Tucumán

Tisztelt és kedves Barátom!

Nagyon köszönöm dicséző írását, melyet a könyvemről közölt. A szerénység nem engedi, hogy megerősítem, mennyire találó az Ön elemzése és még csupán arra szorítokozom, hogy elmondjam, milyen jó érzés olyan valakivel találkozni, aki engem csak az előnyös oldaláról ismer.

Másrészt meglepetést okozott azzal, hogy Ön a cikk aláírója, ugyanis a La Gaceta szerkesztőségétől azt a tájékoztatást kaptam, hogy Ön már nem dolgozik a lapnál. Ezért is nem küldtem Önnek egy példányt, ami hiba volt részemről, ám ezt most szeretném helyrehozni, jelen levélhez mellékelek egy könyvet.

Szeretném föltételezni, hogy érdeklődik a sorsom iránt. Ezért hát tájékoztatom, hogy Tucumánban a körülmények elviselhetetlenek, és itt Buenos Airesben még inkább azok, de olyannyira, hogy ha sikerülne valakit hasonló helyzetben találni, én volnék a legjobban meglepve. Még ha tévedésnek is látszik, de a baj oka nem énbennem keresendő, hanem a magyar forradalomban, ami annyi kellemetlenséget okozott jobbra is és balra is, vagyis a jobboldaliaknak is meg a baloldaliaknak is. Dühöt vált ki az egyik oldalon és szégyent a másikon. És mivel kellően exponáltam magam, valahogy úgy érzem, mintha ennek a kellemetlenségnek én lennék a megtestesítője. Ha józan eszem lenne, a népemért kiáltanék és rajzolnék. Ennek hamar meglenne a visszhangja, és akár a szabadság mezején, megdicsőülnék.

Remélem jó egészségben találja levelem. Minden jót kívánok és ismét csak köszönetemet tudom kifejezni a cikkért.

Üdvözlöm Önt és családját,
a legőszintébb barátsággal
Lajos Szalay

Lajos Szalay
Zabala 3538. N°4
Buenos Aires
(Fordította: Vida László)

2.

Szalay első napjai Argentínában

Amikor Szalay Lajos 1948-ban megérkezett Argentínába, az első napokban természetesen ő is a Hotel de Inmigrantesben kapott szállást, mint annyi más menekült, akik akkoriban ezrével érkeztek Argentínába. Már a második napon onnan egyenesen a mi régi lakásunkba jött, a Tucuman és Rodriguez Pena sarkán.

²¹ Köszönjük a Magyar Alkotóművészeti Közalapítvány Kuratóriumának pályázati támogatását. Köszönjük továbbá Czanyó Adorján, Fercsey János, Kurucz László és Livia Simon sok nehézségen átgátló, önzetlen támogatását.

Az ismeretség úgy kezdődött, hogy Szalay akkor spanyolul nem tudott és az EMECÉ művészi igazgatójával sem találkozott, de bemutatkozásképpen otthagya egy rajzát. Mikor a következő nap a főnök az asztalán találta a rajzot, szinte elámult, majd hívta a spanyol Elvira Martint, aki szintén ott dolgozott. Bár a rajzot zseniálisnak tartották, abban a percben nem volt rá lehetőség, hogy azt valamilyen illusztrációképpen felhasználják.

Közben E. Martin értesített engem – tudva, hogy segítségére vagyok az újonnan jött művészeknek –, hogy felfedezett egy magyar művészt, aki jól beszél franciául és megkért, fogadjam, hátha tudok valamit érdekében tenni.

Mikor első ízben jelentkezett, megkérdeztem, nem adna-e nekem rajzleckéket. Elvállalt, de amikor egy racionális összeget ajánlottam fel az óráért, nem akarta elfogadni mondván: „Madame, ne mettez pas ce gens entre nous”. Végül is elfogadta. A legközelebbi órán egy óriási doboz bonbonnal jelent meg, ami legalább annyiba került, mint amit én fizettem neki. Az egyetlen, amit kért, hogy hozzak neki egy modellt, aki egyformán hasznos lesz mindkettőnknek. Egy délelőtt elhoztam gróf Bethlen kislányát, akinek az anyja egy dekorációs üzletben dolgozott és nagyon szerényen élt. Elengedte a kislányt annál is inkább, hogy kigyógyítsa végtelen féltékenységéből. Mikor a kis Katalin megérkezett, megkértem Szalayt, jól nézze meg, megismeri-e. A művész nagy csodálkozással kiáltott fel: Nem lehet! Ez a volt miniszterelnök unokája! Meglepetése szinte határtalan volt, csaknem elsírta magát. Azért fegyelmезetten rajzoltuk a modellt és mikor Katalin elment, mondta csak nekem: Ez a gróf egy szörnyűség volt! Miért? – kérdeztem én meglepetve. Mert ez volt Magyarország ezeréves történelmének legintelligensebb embere.

És akkor?

Az ő vezetése alatt semmiféle változásra nem lehetett számítani. Nem kérdeztem, hogy mi féle változásra gondolt, mert már meggyőződtem, hogy Szalay soha semmivel és senkivel nincs megelégedve. E pillanatban még „Luis”-nak titulálta a képeit és igyekezett beleilleszkedni az argentin művészársadalomba. Örökös ellentmondásokban élt, nem beszélgettünk, hanem inkább csak megfellebbezhetetlen véleményeket nyilvánított. Kitűnő francia nyelven drámai fordulatot adott mondatainak, gazdagítva a magyar nyelv kifejezési gazdagságaival. Egy alkalommal mikor leckét adott mondotta volt: „Le desordre, Madame, devient bientot de l'ordure” (Asszonyom, a rendetlenség hamar piszkos szemétté változik).

Megpróbáltam közelebb hozni művészi körökkel, így az Estimulo de Bellas Artes-el, ahol akkoriban élő modellekkel dolgoztak.

Később egy kiállítást rendeztünk zseniális rajzainak. A „Pro Arte” amit akkor „Pipina” Diehl Ayerza vezetett, már több kiállítást rendezett a mi lakásunkban, ami a szép ház első emeletén a legszebb és legnagyobb resedencia volt. Középen egy nagy ovális szalonnal, amit azonnal át lehetett alakítani egy 710 személyes konferenciateremmé, mely közvetlen a nem sokkal kisebb ebédlőhöz csatlakozott. Néha még szindarabokat is adtunk elő, és több szociális összejövetelt tartottunk az „Amigos de Hungria” javára, magyar művészekkel és muzikusokkal. Egyébként ennek az elnöke dr. Hector Bulrich volt, aki sok más megmozdulást is szervezett hasonló céllal. Egy másik, román, volt diplomata Popp Serbannal kiválasztottuk a kereteket Szalay rajzaihoz. Poppnak gyönyörű képgyűjteménye és nagyszerű dekorációs érzéke volt. A kiállítást a „Pro Arte” rendezésében meg is nyitottuk, sőt más helyre is kiállítottuk, de egyetlen képnek sem akadt új gazdája.

Az elnöknő ezer bocsánatot kért, de az az igazság, hogy valójában senki sem törődött igazán az eladással. Lényegében a művészetet sohasem lehetett eladni, ami eladható az a hűhó, amit a megfelelő pillanatban csapnak a műtárgy körül. Mikor az lecsendesedik, nincs többé eladás.

Serbannal összeszedtük a képeket, néhányat törött üvegekkel és visszaadtuk Szalaynak, a kereteket ajándékképpen. Nem fogadta el fizetés nélkül. Végül két képet ajándékozott a legkevésbé érdesek közül. Egy anyát a Hotel de Inmigrantesből, és egy dramatikus „Menekülés Egyiptomból”, melyeket azóta is híven őrzök. Úgy hallottam akkoriban, hogy néhány rajzát megvette a „Saber Vivir” képesújság.

Mikor végtelenül béketűrő és áldozatos feleségével Belgránoba költözött a Pintér családhoz, aki a Colon szótlótáncosa volt, megkért, hogy vigyem magammal a legközelebbi rajzóra Elisa Martint. Különleges élmény volt egy szűk szobában rajzolni és festeni két különböző nézőpontból ugyanazt a személyt. Szalay festménye (nem rajza!!) harsogó színekben tobzódott, de sohasem

fejezte be a képet. Később bevallotta, hogy inkább a hölgy érdekelte, mint a festmény. Végül is, mint annyi más európai művészt, akik akkor jöttek Argentínába, meghívták őt is tanárnak a tucumani egyetemre. A kis provincia fővárosa akkor az argentin Athén dicsőségére pályázott, és bár más nagy művészek is tanítottak ott, mint Gieseking és Dohnányi, a lakosság nem túlságosan érdeklődött ezek után a nagyságok után. Néhányan visszamentek Európába, másoknak sikerült az Egyesült Államokba továbbvándorolni.

Szalay rajzaiból egy könyvet még a tucumani egyetem kinyomtatott és sok művész mondhatja tanárának Szalayt Tucumanban, majd az Escuela Pueyrredonban, ahol később tanított. Bibliai témái és hihetetlenül nagyvonalú sokoldalúsága sokaknak lett mintaképe. Mégis, növendékei közül csak Nogués Isaiasra emlékszem vissza, akinek rajzait egy saltai verseskötetben fedeztem fel.

Tucumanban volt, mikor az a boldogság érte, hogy felesége két abortusz és egy igen nehéz szülés után, egy gyönyörű leánygyermeknek adott életet. Mint később mesélte, még Magyarországon egy (béljós?-tenyérs) azt mondta volt neki, hogy feleségének sohasem lesz gyermeke. Szerencsére ez a jóslat végül is nem teljesedett be.

Mikor visszajött Tucumanból, már nem találkoztam vele többet, csak annyit tudtam, hogy továbbment az Egyesült Államokba, ahol a publicitásban dolgozott. Szalay számomra felejthetetlen maradt. Egy nagy egyéniség, aki soha meg nem szűnő zsenialitással élt, alkotott, néha szinte túlméretezett formában és sokoldalúsága változatos rajzaiban tükröződött vissza.

Az ihletései ebből az állandó átlényegülésből fakadtak, de soha ki nem apadtak (fogytak?).

3.

Beszélgetés Carmen del Ric Sënorával

Sënora, hogyan került kapcsolatba Szalayval?

Virginia Carreno újságíró nő ajánlotta nekem, mint rajztanárt. Nekem nem voltak művészi ambícióim, inkább csak kedvtelésből rajzoltam, akkor még mint nagyon fiatal leány

Hol tanított?

Akkor a Maipu és Cordoba sarkán volt egy bérelt műterme, ahol rajtam kívül mások is voltak, és mindent kellett rajzolni, csendélettől aktig.

Mik voltak Szalaynak a tanítási principiumai?

Mindenképpen az alapvető törvényeket kellett követnünk, de nagyon szemmel tartotta a növendékeket és ha valami hibát követtünk el, rögtön felhívta rá a figyelmet. Nagyon alaposan és precízen tanított, de senkire sem akarta rátukmálni az ő zseniális vonalvezetését, amit egyébként mindnyájan a legjobban csodáltunk. Rajzainak mély, szimbolikus értelmét sem rögtön fogtuk fel, de mihelyt megértettük, esetleg pár szóval rávezetett, elismerésünk még nagyobb volt.

Rendkívül figyelemmel, csaknem apai szeretettel foglalkozott mindnyájunkkal. Egy alkalommal figyelmeztetett, hogy a következő órára nem kell jönnöm, mert férfiaktól fognak rajzolni, és nem akarja, hogy én mint fiatal kislány feszélyezve érezzem magam. Tapintatossága szinte végtelen volt. Mikor azután elkerült Tucumanba, megszűnt a kapcsolat közöttünk, de később is elmentem kiállításaira és láttam, hogyan fejlődik nemcsak technikában, hanem súlyos, legtöbbször drámai mondanivalóiban is.

4.

Barátság két világrészen át

Havrán László a 40-es évek végén végezte a Sorbone-t Párizsban. Mivel szerette a művészeteket, gyakran járt művészek társaságába és ott ismerte meg Szalay Lajost, aki akkor a Béke-delegáció tagjaként érkezett Párizsba.

Igen hamar összebarátkoztak és Havrán 1948-ban már Argentínában keresett új hazát magának. Alig pár hét múlva már Szalay is követte és a barátság természetesen folytatódott, sőt még szorosabbra fűződött.

Mikor Szalay Tucumanban tanított, terhes felesége Havránéknál lakott, azok támogatták és ápolták, mert szinte egész terhességét ágyban kellett végigszenvednie. Mikor a gyönyörű kis Klárika megszületett, Havránék lettek a keresztszülei, nekik dedikálta Szalay egyik legszebb képét. Később a Havrán család Venezuelába költözött, de pár év múlva visszatértek Buenos Airesbe.

Szalay 56-os, forradalmi rajzai későbbi életét is erősen befolyásolták, érezte, hogy nemcsak félreállítják, hanem el is akarják sülyeszteni. Meg is fenyegették párszor és Szalay nagy változáson ment keresztül. Szinte üldözési mániában szenvedett – nem is egészen alaptalanul –, és mindenkitől félt, rettegett. Mint Havrán testvére elmondotta volt, még tőlük is, akik pedig igazán csak a javát akarták. Szinte kerülte az embereket és menekülni akart. Úgy gondolta, hogy az Egyesült Államokban majd nagyobb sikere lesz. Igen sok rajzát, szinte fillérékért elkótyavetyélte, hogy kifizethesse amerikai útiköltségét. Azt hitte, hogy ott majd harmadszor is új életet kezdhet. Nem így történt, és a suttgó de hatásos ellenpropaganda ott is utolérte.

De ez már egy más szakasza lett életének, amelyben Havránék már nem igen vettek részt. Csak emlékéket őrzik, és néhány nagyon szép rajzát.

5.

K.: Alfredo Da Vicenzo, hogyan ismerkedett Ön meg Szalayval?

Prof. De Vicenzo: Ezt kérem, egy kicsit messzebből kell kezdeni. Az ötvenes évek elején a tucumani Egyetem Művészi Fakultásának dékánja (itt azt is rektorak hívják) egy Horacio Descole nevű biológus (!) volt. Ez nagyzási mániában szenvedett és Tucumanban egy dél-amerikai kultúrközpontot akart alakítani. Ez már önmagában is lehetetlen volt, mert nemcsak Tucumanban, de akkor egész Argentínában nem volt erre megfelelő kulturális alap. Viszont nagylelkűen fizetett mindenkit, hogy honnan volt minderre a mérhetetlen pénz, senki nem tudta... nem is kutatta.

Minden állásra a lehető legjobbat akarta, lehetőleg világhírességeket. Így került oda Dohnányi és Gieseking is, akik természetesen arra nem vállalkoztak, hogy szolmizációt tanítsanak, viszont csak egy-két növendékük volt olyan fokon, hogy mesteriskolát végezhessenek. Fourniernek, az akkor már világhírű francia csellóművésznek csupán egyetlen tanítványa volt, egy chilei.

A festőiskolán Rebuffó és Spilimbergó tanítottak az akkori Argentína legkiválóbb művészei, de nekik is csak egy-két növendékük volt. A grabadói műhelyt egy Egon Hirsch nevű kiváló osztrák vezette, akkoriban én csak mint kisegítő famulus dolgoztam mellette. Egy nap Descola megkérte Hirschet, hogyha Buenosba megy, hozza Tucumanba a legeslegeslegjobb rajzolókat. Ez természetesen Szalay volt, akit Virginia Carreno (akinek quintáján voltunk) ajánlott Hirschnek és aki addig alig hallott valamit Szalayról.

Szalay nem kapott önálló tanszéket, csak az Egyetemi Bolletint kellett illusztrálnia, ami már önmagában is abszurdum. Viszont hamar felfedezték nagyszerű képességeit, és készítettek neki kiállításokat, megbízták rézdomborművek tervezésével, sőt kiadták nem is egy könyvét kiváló rajzaival. Hivatalosan nem voltak tanítványai, de azért többen elmentek pár órát venni Szalaytól. Ezek neveit ma már persze lehetetlen kikutatni.

A szobrászatot a kiváló Lorenzo Dominguez vezette, de Szalaynak bármennyire is igyekeztek kedvében járni, nem igen volt jövője Tucumanban. Persze, a többieknek sem és azt mindnyájan tudták, hogy az egész Descole konceptus egy napon kártyavárként fog összeomlani. Viszont a fizetéseket folyósították és bár az akkori gazdasági viszonyok igen jók voltak Argentínában, nem szívesen hagyták el kényelmes – és jól fizetett – állásaikat.

Descolének egyszer az az ötlete támadt, hogy egy kontinenst átölelő (!) kulturális folyóiratot létesít. Erre a célra óriási pénzért Németországból egy olyan modern nyomdagépet hozatott, amilyen akkor Buenos Airesben sem volt. Mindezt azért, hogy másfél éven keresztül adjanak ki egy TROPICO nevű folyóiratot, amiből talán 12–15 szám jelent csak meg.

Azt hiszem 1952 vagy 53-ban politikai látogatásra megjelent Tucumanban a mindenható Éva Perón. A peronista pártnak akkor nem volt saját napilapja, az összes komoly újság ellenzéki álláspontot képviselt. (Ma is...) Mikor Éva Perón meglátta a nyomdacsodát, azonnal rendelkezett, hogy azt szállítsák Buenos Airesbe. Azon nyomták a párt első napilapját, a „Democraciá”-t. Descole persze megpróbált tiltakozni, de elszámította magát. Az elnököfeleség egy szava elég volt,

hogy egy gubernadort is kibillentsenek az állásából, nem egy vidéki dékánt. Descole egyik napról a másikra eltűnt és attól kezdve az egész kulturális szappanbuborék szétpattant. Szétszéledtek a tanárok, megszűntek a műhelyek és azóta Horació Descoléről nem lehetett hallani...

Persze Egon Hirsch is elment, de a grabadó műhely már előbb is fennállt és tovább is folytatódott. Én lettem a vezetője, de pár év múlva már én is visszajöttem Buenos Airesbe.

6.

Enrique Barilari

Mikor és hogyan találkozott Ön először Szalayval?

Amikor Szalay itt az első kiállítását csinálta, a Tucumán utcában találkoztunk. Azonnal kértem őt, hogy tanítson engem rajzolni. Szalay azt mondta, hogy vigyek neki rajzokat, és ha érdemes, akkor vállalja. A munkákat azután két és fél óráig nézte, és végül közölte, hogy érdemes volt az időt rá vesztegetni.

Azután szinte minden nap jártam Szalay belgramói lakására, ott tanultam tőle. Nehéz volt tőle tanulni, mert nagy erővel, sokat követelt. Mikor tetszett neki egy rajz, akkor azt mondta: „ma vasárnap van”. Egyszer Szalay nálunk járt és azt mondta a feleségemnek: – Egy festő mindig állapotos, de soha nem születik gyereke. Ezért nehéz ezt kibírni. De az a nő mégis szerencsés lehet, aki nagy művésszel élhet együtt.

Rajtam kívül nem volt más tanítványa abban az időben. Volt úgy, hogy egy nap 10 órát is dolgoztunk együtt. A korrigálás zsilettel történt, ha vérzett az ujjá, a vérét a ruhájára kente, olyankor csak a munka számított neki. Azt mondta a korrigáláskor, hogy az istennek kell köszönni, hogy helyzet adódott arra, hogy a tanítvány hibázzon.

Milyen módszereket alkalmazott Szalay a rajztanításban?

Például behunytt szemmel is rajzoltunk. A figurát alulról, alulnézetből vagy felülről, fejtől kezdtük el – így gyakoroltunk. Még a beszédünk is hasonló volt, ahogy lelki alkatunk is hasonló. Hét évig voltam Szalay tanítványa. Utoljára talán a *Genesis* bemutatóján, New Yorkban 1966 táján találkoztunk. Mindkettőnknek öröm volt. Szalaynak, hogy a tanítvány is ott lehetett, amikor kiállított; azt az örömhírt is megosztotta velem, hogy épp akkor adták vissza az állampolgárságát. A tanítványának pedig ő volt a legfontosabb kapcsolat az életben, benne élt Szalay erősen.

Milyen Szalay-tanítványokra, tisztelőkre emlékszik?

Kenneth Camblay is ismerte Szalayt, ő később velem tartozott egy csoportba; egy Castehanos nevű nő is volt később a tanítványa. Oscar Grille szintén szereti Szalayt. Londonban is vannak argentinok, akik ismerik Szalay rajzait, köztük az én legjobb tanítványom, Carlos Bavala reklámgrafikus is.

Sok másnak is jutott a Szalay adta erőből. Én ezt még most is köszönöm Szalaynak. Magam is beszéltem vele New Yorkban, épp akkor kezdte rajzolni az *Életrajzát*, házakat, utcákat, lovakat is rajzolt épp akkor. De nem lett befejezve, nem volt jól, ezért rajzolt keveset. Egyébként adtam 12 Szalay-rajzot az Argentínai Nemzeti Szépművészeti Múzeumnak, de azokról ott most nem tudják, hogy hol vannak. Több Szalay-rajzot 5000 dollárért vett meg a FORTUNA című újság New Yorkban, de nem volt Szalaynak öröme a pénzben soha. Azt mondta: ilyenkor kellene vennie egy kisebb számú cipőt, hogy legyen neki, ami fájjon.

Festett-e Szalay Argentínában, és milyen művészelődöket emlegetett?

Szalay keveset festett. Legjobban szerette a sárgát. Azt használt legszívesebben, világító krómsárgát.

Michelangelót és Picassót emlegette. Picasso maga is nagyon jót mondott Szalayról. Egy cikk meg azt írta egy amerikai lapban, hogy Szalay jobb, mint Picasso.

(Az interjút készítette dr. Tóth Piroska, fordította: Róth Péter.)

7.

Egy tanítvány visszaemlékezése a Pueyrredon iskolából

K: *Senora, hogyan került Szalay osztályába a Pueyrredonon?*

Sra. Labé: Én két évig egy másik professzorhoz jártam rajzot tanulni, aki időközben meghalt és így áthelyeztek Szalay osztályába.

K: *Mik az emlékei Szalay tanítási módszeréről?*

L: Rendkívül aprólékosan magyarázott el mindent, ami a rajzolás alapelemeit illeti. Meglepően sokat beszélt a rajzok matematikájáról és azok szinte mérnöki felépítéséről. Nem mindig értettük sokszor magasröptű magyarázatait, de azt láttuk, hogy a látszólagosan rendetlen vonalai szinte geometriai összefüggésben vannak egymással. Persze a kívülálló ezt nem mindig érzékeli, de akik belelátanak a képei struktúrájába – mint az ő növendékei – felfedezik a vaskövetkezetessé-
gű alapvonalakat, amire a rajz felépül. Mint mondotta, a rajznak nem szabad testetlenül lebegni a papíron, szilárd alapokra kell helyezni és akkor szinte szoborszerű három dimenziót nyernek.

Az ő művészi és kulturális hatása alól senki nem tudta kivonni magát, aki növendéke volt. Megtanított minket nemcsak rajzolni, hanem látni is és főleg hogyan kell a rajz vagy festmény elemeit harmonikusan egyensúlyban tartani. Mindig kihangsúlyozta a rajz „alapállását”, mely biztonságot és súlyt ad a képnek.

Sajnos csak egy évig tanultam nála, mert befejeztem tanulmányaimat a Pueyrredonon és a következő évben már ő is elment az iskolából, mint később hallottam elég zavaros körülmények között.

K. *Senora, úgy hallottuk, hogy Szalay politikai és társadalmi nézetei nem egyeztek az akkori vezetőség felfogásával és ezért kellett távoznia az iskolából?*

Sra. L: Lehet, hogy Szalay politikai nézetei túl haladóknak számítottak, de az iskolában erről soha nem beszélt. Szigorúan ragaszkodott csak a tanításhoz és tanártársaival a kötelező udvariasságon kívül nem sok kapcsolatot tartott. Velünk viszont rendkívül barátságos és előzékeny volt, minden művészi problémát nyugodtan fel lehetett vetni előtte és ő mindig, mindenre határozott, biztos választ adott. Nagyon felnéztünk átfogó műveltségére, de persze 35 év távlatából már sok emlék elmosódott az emberben.

Sra. Labró Szalay-tanítvány volt a Pueyrredonon és ott rendes tanár a festői tanszakon.

8.

Tunica Róbert, egy különleges Szalay-képgyűjtő

Szalay barátai közül kuriózszerűen érdekes jelenség volt Tunica Róbert. Szalay Argentínából való távozása után tanult rajzolni és festeni, és az általa látogatott művészi körökben sokszor említették Szalay nevét, néhány rajzát is látta. Akkor Szalay művészi befolyása még nagyon intenzív volt.

Tunica úr azután „jobb útra” tért, abbahagyta művészi pályafutását és a sokkal jövedelmezőbb kereskedelmi pályára lépett, melyen rövidesen jelentős sikereket ért el. Évente 2–3 alkalommal is utazott az Egyesült Államokba, ahol rögtön felkereste Szalayt. Már első alkalommal el volt ragadtatva Szalay drámai rajzaitól, és azonnal vásárolt is tőle 2–3 rajzot.

Attól kezdve szinte minden évben amerikai útjai után Szalay-rajzokkal a táskájában tért vissza Argentínába. Pár év múlva már több mint 30 Szalay-rajz volt a birtokában, mikor pár évvel ezelőtt váratlanul meghalt.

A rajzokat fiai örökölték, akiknek saját bevallásuk szerint nem sok közül volt Szalayhoz, soha személyesen nem is ismerték, az apjuk csak néha beszélt róla, de mindig a legnagyobb elismeréssel. Tunica természetesen más, argentin művész képeit is megvásárolta, de ezek együttesen sem érik el Szalay rajzainak a számát.

Az utódok ma is híven őrzik a rajzokat és az elegáns üzletház tárgyalótermét Szalay 4 ragyogó rajza díszíti, közöttük egy a forradalmi sorozatból. Talán itt kell megjegyezni, hogy Szalay 56-os rajzai nemcsak a forradalom hevében buzogtak elő véres valóságukban tollából, hanem még sokkal később is vissza-visszatért a témára, így azokat csak az évszám alapján lehet követni, amiket azonban Szalay nem mindig tüntetett fel.

9.

Kurucz László: Emlékek Szalay Lajosról

Szalay Lajos az 1947–48-as párizsi békekonferencia magyar delegátusának volt tagja, mint rajzoló, sajnos ott készített művei egyszerűen eltűntek. Argentínába 1948 közepén érkezett feleségével és szinte az első naptól kezdve ismertem. Pintéréknél, a Colon szőlőtáncosánál laktak és az akkori Színjátszó Társulat tagjai előadásai után rendszerint ott gyűltek össze a sokszor reggelig tartó eszmecsere.

A nagyszerű humorú Vaszary Piroska szinte ontotta az anekdotákat, amelyekhez asszisztált a szintén nem búskomor Pintér házaspár és Valézy Lajoska, aki a kövér emberek finom humorát képviselte. De a társaság középpontja Szalay Lajos volt. Műveltségével elkápráztatta a résztvevőket, magyar beszédének szépségét és változatosságát a színészek is megirigyelheték. Lajos meghatározásai szinte megfellebbezhetetlenek voltak, akár politikáról, művészetről, vagy közgazdaságról volt szó. Sajnos e vidám összejöveteleknek már csak e sorok írója az egyetlen élő tanúja.

Innen került Dohnányival együtt Tucumanba, ahol hamarosan felismerték csodálatos képességeit. Szalayban egyesültek olyan tulajdonságok, melyek ritkán adódnak egy emberben. Mesterségbeli abszolút tudásához széles körű műveltség járult, rajzainak mindig súlyos mondanivalója volt, ami a szemlélet néhány vékony vonallal is azonnal szinte mellbe vágta. Noha templomba nem járt, mélységesen istenhívó volt, rajzainak szinte többsége bibliai téma, legtöbbször forró drámává alakítva.

Felkerestem 1950-ben a forró északi városban, ahol akkor már megszületett egyetlen leánya is. A hosszú beszélgetések alatt is állandóan rajzolt, felváltva jobb és bal kézzel, ugyan azt a rajzot. Mind mondotta volt, a sok rajzólástól már elfáradt a jobb keze, így szükségből tanult meg a másikkal is rajzolni... Hatalmas ládányi rajza volt már akkoriban is felhalmozva, pedig minden tízből csak egyet-kettőt tartott meg, a többi azonnal eltépte.

Az ötvenes évek elején visszatért Buenos Airesbe, ahol a Pueyrredon tanárképző iskola egyik rajz tanszékének lett a vezető professzora. Óráira nem fértek be a diákok, azok is eljöttek, akik más tanárokhoz voltak beosztva. Mindennap bement tanítani, amit senki más nem tett meg, szinte túlzott lelkiismeretességgel végezte munkáját. Mindenkihez volt tanító szava, amit a diákok kinyilatkoztatásképpen hallgattak, pedig az ő növendékei voltak Carlos Alonso, Martinez Howard, Benítez és sokan mások, akik ma már elsőrendű, befutott művészek.

Felülmúlhatatlan technikáját nagyszerűen lehetett alkalmazni szinte minden kifejezési formára, de mondanivalójának mélységeihez már nem igen jutottak el.

Vérbeli pedagógusképességei természetesen felkeltették tanártársai féltékenységét is, fizetését nem folyósították, és állásáról való lemondásra kényszerítették. Amire még nem volt példa a diáksztrájkok történetében, a hallgatók követelték, hogy Szalay maradjon meg tanárnak és az igazgatót be sem engedték addig az iskolába, míg ezt meg nem ígérte. Szalay viszont megunt a sok hercehurcát és nem ment vissza, viszont az igazgatót is felmentették az állásából.

Szalay Lajos: Áldozás,
435x319 mm, papír tusrajz, 1950 k.

Az 56-os forradalom lelke mélyéig megrázta. Egy egész könyvet megtöltöttek döbbenetes rajzai, melyeket napok alatt készített a forradalomról, de az eredeti, kiállított képekből egyetlen darabot sem adott el. Mint megjegyezte, „Ha eladtam volna őket, örülnék a pénznek, amire bizony nagy szükségem volna, így annak örülök, hogy megmaradtak a legszebb rajzaim”. Sajnos ezek a rajzok is szinte megmagyarázhatatlan módon tűntek el és a kiadott könyvek is alig fellelhetők.

Végül is a sok itteni nélkülözés után áttelepedett az Egyesült Államokba, de igazán itt sem érvényesült az a rajzoló, akiről Picasso azt mondta, hogy „Rajtam kívül csak egyetlen igazi rajzművész van a világon: Szalay”. Mikor 3 évvel ezelőtt utoljára még meglátogattam Miskolcon a már nagyon beteg művészt, keserűen emlékezett vissza amerikai tartózkodására, ahol saját szavai szerint abból élt, amit áldozatos felesége keresett, és ahol több ellensége volt, mint barátja. A hosszú beszélgetés lényegét annak idején a Magyar Hírlap közölte.

Kétségtelen, hogy minden művészi nagysága mellett is volt egy különleges, néha szarkasztikus magatartása, amit nem mindenki tudott elviselni, főleg azért, mert velőkéig hatóan őszinte volt.

Szalaynak itt Argentínában is több könyve jelent meg. Szinte rögtön megérkezése után a főváros adott ki egy kis füzetet „Egy emigráns emlékezései” címen, később a forradalom alatti rajzai több kötetben is megjelentek. Tucumanban még otléte alatt adtak ki egy ma már megszerzethetetlen kötetet és két évvel ezelőtt az egyetem, ahol tanított, ott fellelhető műveiből adott ki igen szép albumot.

Amerikába való távozása után is többször kiállították ideküldött rajzait, azokat már nagyrészt el is adták, de magyar tulajdonban tudomásom szerint csak igen kevés van. Szalay 12 évet élt Argentínában, működésének nyomai azonban ma is eltörölhetetlenül élnek a művészi életben.

IRODALOM

Cain, James M.

é. n. Carrera en do mayor. Buenos Aires

Conrad, Joseph

é. n. Hermano (El)de le costa. Buenos Aires

Diego F. Pró-Lorenzo Domínguez

1996 Beszélgetések a Kelta Kávéházban. In: Érintések. In memoriam Szalay Lajos (Szerk.: *Tóth Piroska*) Miskolc, 31–37.

Ignacio B. Anzoátegui

1949 Mitología y víspera de Georgina. EMECÉ, Buenos Aires

Keserű Katalin

2000 Migration Kunst (Vándorművészet) Migrant art. In: *Simonyi* 21–22, 28–29, 37–38.

Keserű István

1984 Az argentinai magyar emigráció 1945 után. A XXIII. Magyar Találkozó Krónikája, 201.

Láncz Sándor

1973 Szalay Lajos. Budapest, 13–14.

Lucas, Padilla

1961/4 Los dibujos religiosos de Szalay. Atlantida

Sümegei György

1996 Szalay Lajos levelei Kovách Aladárhoz. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXXIII–XXXIV. Miskolc, 529–545.

1999 Kényszerű Odüsszeusz. Új Művészet 1. 30–33.

Szalay Lajos

1987 Végtelen a tenyérben. *Bakonyi Péter* interjúi. Budapest

Tóth Piroska (szerk.)

1998 Buenos Aires, 1949. Utószó: *Sümegei György*. Budapest

Véghvári Lajos

1990 Szalay Lajos. Miskolc, 43–54.

Walter, Amstutz

1968 Who's who in graphic art: Lajos Szalay. Enciclopedia del Arte en America. Biografias III. (Szerk.: *Vicente Gesualdo*). Bibliografica Omeba Argentina, Buenos Aires

DIE ARGENTINIEN-PERIODE VON LAJOS SZALAY (1948–1960)

Lajos Szalay (1909–1995), hervorragender Vertreter der ungarischen Zeichenkunst des 20. Jahrhunderts verbrachte 4 Jahrzehnte schöpferischer Tätigkeit außerhalb seiner Heimat. Die Argentinien-Periode erfolgte nach einem kürzeren Parisaufenthalt (1947–48) und war eine, mit der Phase seines Laufbahnbeginns in Ungarn ca. gleichlange, 12jährige Lebens- und Schaffensperiode (1948–1960). Diese Phase brachte viele neue Elemente sowohl in sein Privatleben (seine Tochter wird geboren), als auch in die Gestaltung seines künstlerischen Oeuvres.

Unter allen Kreisen, die Szalay aufgenommen haben, war es gerade Argentinien, wo er die unmittelbarste Beziehung zum künstlerischen Leben aufbauen konnte – dies erreichte er v. a. durch seine Schüler (Tucuman, Staatliche Universität; Buenos Aires Hochschule für Bildende Kunst – im Anhang zeugen einige seiner ehemaligen Schüler über seine individuellen pädagogischen Methoden und über seine menschliche Größe). Szalay hatte nur in Tucuman und in Buenos Aires die Möglichkeit zu unterrichten und seine schöpferische Erfahrung, die sich im Laufe seiner Zeichnungspraxis angesammelt hat, den Mitgliedern jener Generation(en) weiterzugeben, die die argentinische Zeichnung später bestimmen würden.

Neben seiner Tätigkeit, Kunst zu unterrichten, was während seiner Laufbahn alleinstehend gewesen ist, bereichert sich natürlich auch sein zeichnerisches Oeuvre: Zeichnungen entstehen, er stellt sich auf gemeinsamen, mehreren Teilnehmern Möglichkeit bietenden Ausstellungen vor, und er hat auch mehrere eigene Ausstellungen in Argentinien. Die grundlegende Erscheinungsform seiner Zeichnungen kann neben den Ausstellungen in selbständig erscheinenden Zeichenbänden, zu Texten und literarischen Werken gefügt oder im Zusammenhang mit diesen ausgewählten Zeichnungen am meisten abgemessen und zusammengefaßt werden.

In seinen Zeichenbänden erscheint zum ersten Mal die Absicht, zurückzuschauen und das bis dahin erfolgte Schaffen zusammenzufassen. Das von der Universidad

Nacional de Tucuman herausgegebene großformatige Zeichenbuch (*Lajos Szalay Dibujos Drawings*, 1954 – zweite Auflage: Batuz Foundation, Tucuman, 1992) wählt aus den Werken in den Jahren 1937–1954 aus und stellt sie in Zyklen (Dichtung-Kunst, Liebe, Familie, Frau, Mann, Tod, Krieg, Glaube) geordnet vor. Die Zeichnungsreihen, die 30 bis 50 Zeichnungen enthalten, erscheinen als selbständige Zeichnungsbände (*Lajos Szalay Dibujos-Drawings*, Buenos Aires, 1957 0150 – zwei größere Zeichenzyklen: The Hungarian tragedy und „Le Fleur du Mal“) oder als Illustrationen. Die Zeichnungen des *S.O.S. El drama de Hungría* sind zeitgenössische Zeichen-Geständnisse von hohem künstlerischem Wert für die Revolution von 1956 und für die ungarische Sache. (Diese Reihe erschien später im neuen Kontext auch in anderen Büchern. – z.B. in der Publikation *Jubiläumsjahrbuch der Ungarn in Südamerika 1958*.) Szalay malte auch Bilder über die ungarische Revolution (z.B. *Gekreuzigt*, 1956). In seiner Argentinien-Periode schuf er auch Reliefs (siehe: Lajos Szalay Ständige Ausstellung, Miskolc) und bei Verwendung seiner Zeichnungen sind auch Eisenreliefs angefertigt worden.

Seine spezielle, mit Argentinien am meisten verbundene Zeichnungsreihe ist die „*Impresiones de un inmigrante*“, ein Büchlein, das charakteristische Stadtbilder vorstellt, welches 1949 Buenos Aires in seiner eigenen Reihe herausgegeben hat (eine zweisprachige, moderne Ausgabe: *Impressionen eines Einwanderers*, Budapest 1998.).

Die Argentinien-Periode seines Lebenswerkes ist wegen Szalays Aktivität als Lehrer, Zeichner, Illustrator und wegen seiner aktiven Teilnahme am künstlerischen Leben (auch an den Diskussionen) von hervorragender Bedeutung.

György Sümegi

EGY FESTMÉNY WÁNTZA MIHÁLYTÓL

PIRINT ANDREA

Miskolc képzőművészeti életének kezdetét az 1899-es esztendőhöz köti a szakirodalom. Ekkor került megrendezésre az első, írott forrásokban tetten érhető képzőművészeti kiállítás a városban, melyen a Nemzeti Szalon a magyar festészet aktuális legjobbait mutatta be. Az élénk visszhangot kiváltó kiállítást hamarosan újabbak követték, s kezdetét vette a város képzőművészeti érdeklődésének kibontakozása, a várost állandó lakhelyül választó művészek letelepedése, a képzőművészet szervezett kereteinek kiépülése. Ám a városnak 1899 előtt is voltak képzőművészeti vonatkozásai. A témával foglalkozó irodalom a lokálpatrióták büszkeségével méltatja annak a néhány tanult művésznek a tehetségét, akik a 18–19. század folyamán hosszabb-rövidebb ideig Miskolcon tartózkodtak. Ezek egyike Wántza Mihály, aki festőként – Miskolc monográfusa, Szendrei János szerint – „korának jobbjai közé tartozott”.¹

Wántza (Wándza, Vándza) Mihály (Perecseny, 1781 – Miskolc, 1854 k.) életéről többet tudunk, mint festői munkásságáról. A színészként, színműíróként, festőként és grafikusként tevékenykedő művész sűrűn váltogatta tevékenységi területeit. Festészeti tanulmányait Kolozsváron annál a Neuhauser Ferencnél kezdte, akit a magyar művészettörténet Barabás Miklós legjelentősebb ifjúkori mestereként tart számon. Wántza érdeklődése azonban hamarosan más irányba, a színészet világa felé fordul. Magával ragadja a színjátékos pezsgő, mozgalmas és szabad életformája, s maga is színésznek csap fel. „Valami nagy tehetség azonban nem igen lehetett s valószínűleg csak azért vették maguk közé az aktorok, mert ügyes kezű fiú volt s a dekorációk festéséhez pompásan értett” – írja Szendrei,² s megállapítása helytállónak tűnik, mert Wántza útja a színi pályáról hamarosan ismét a festészet felé vezet. 1807-től két évig a bécsi festészeti akadémián folytatja tanulmányait, ahol a magyar származású Hess János Mihály osztályába jár. Olyanokkal tanul együtt, mint a később híressé vált, Kazinczy Ferenc által pártfogolt Balkay Pál, s ekkor végzi akadémiai tanulmányait a szendrői származású Marczinkey Elek, kinek neve – hosszabb-rövidebb itt tartózkodása okán – szintén helyet kapott Miskolc képzőművészeti múltjának ismertetésében.

Az akadémia elvégzése után Wántza útja ismét a színészet felé vezet. Kolozsváron 1809-től az erdélyi színtársulat igazgatója lesz, s 1814-ig, a színtársulat feloszlásáig ez jelenti fő tevékenységi területét. A színjátszástól ezután sem szakad el. A vele maradt színészekkel Marosvásárhelyre helyezi székhelyét, ahonnan kiindulva még évekig gyakorolja a színjátszás-színigazgatás mesterségét a közelebbi és távolabbi települések közönsége előtt. Minden bizonnyal színre vitte saját, Zöld Marci című három felvonásos népszínművét is, mely 1817-ben Nagyváradon nyomtatásban is napvilágot látott. A kiadványhoz saját maga készített rézmetszet-illusztrációt.³ „1818-ban ... Miskolcra jött s

¹ Szendrei J., 1911. 382.

² Uo. 381.

³ A rézmetszetet reprodukálja Szendrei János 1911. 383.

1819-ben alighanem a színháznál nyert alkalmazást, bár az sincs kizárva, hogy tisztán a festőművészetből élt. A szóhagyomány szerint a mai Kismajor-utcában s a Városház-téren is lakott s a mai alsó Markó-ház egykor az ő tulajdonát képezte” – írja Szendrei 1911-ben.⁴ Úgy tűnik, hogy ideérkezésétől 1854 körül bekövetkezett haláláig, több mint két évtizeden keresztül Miskolc volt Wántza Mihály életének kizárólagos színtere.

Festői képességeiről tiszta fogalmat ez idő szerint nem alkothatunk. 1911-ben még ismert volt néhány, magántulajdonban lévő, az idő által igencsak megviselt portré, melyek az ő ecsetje alól kerültek ki. De nagyobb kompozícióiról már ekkor is csak elmondásból ill. leírásokból lehetett tudni. A művész fiától nyert értesülés szerint *Ferenc császár koronázását* ábrázoló képét – mivel nagy mérete miatt sehol sem volt számára elegendő hely – felvágták, s viaszosvászonként hasznosították tyúkólban és padláson. Hasonlóan száználmas sorsra jutott a *Zrínyi Miklós szigetvári kirohanását* ábrázoló nagyméretű olajfestmény, mely – szintén egyik családtag elbeszélése szerint – egy szoba padlóján, szőnyegként fejezte be földi pályafutását.

Hogy a festészettel – legalábbis az 1820-as években – Wántza aktívan foglalkozott, arra bizonyíték az a tény, hogy 1828-ban Pesten önálló kiállításon voltak láthatóak képei.⁵ Nemcsak egy kiállításra elegendő anyag létezése, de a legnagyobb mesterségbeli tudást igénylő festészeti műfajba, a sokalakos történelmi kompozíciók közé tartozó festményeiről írt méltató szavak is arra engednek következtetni: Wántza folyamatosan gyakorolta a festészet mesterségét, s ha nem is volt kimagasló tehetség, jó festőnek számított. E kiállításon *Mátyás király és Beatrix hercegnő találkozását* ill. *I. Máriának Zsigmond brandenburgi herceggel való eljegyzését* ábrázoló sokalakos, életnagyságú figurákat megjelenítő kompozíciói mellett néhány portré, és számos csendélet volt még látható. Valószínűleg ez utóbbi műfajba tartozott az *Egyveleg* című képe is, mellyel a pesti műegylet 1841-es kiállításán tűnt fel.⁶ A díszlettervező Wántzáról – ezúttal a műfaj jellege miatt teljesen érthetően – ismét csak írásos értesüléseink vannak. Színházi díszleteiről elismeréssel szólnak.⁷

Kevés képzőművésszel büszkélkedhetünk, akik a 19. század folyamán huzamosabb ideig Miskolcon éltek és dolgoztak. Ezért is volt különösen sajnálatos, hogy a több mint harminc évig városunkban tevékenykedő Wántza Mihálytól egyetlen munka sem került be a Herman Ottó Múzeum képzőművészeti gyűjteményébe – legalábbis a legtöbb időig így tudtuk. Az az érdekes eset állt elő, hogy a miskolci múzeum jó ideje őriz egy olajfestményt, amelyről csak a közelmúltban bizonyosodott be, hogy mestere Wántza Mihállyal azonos. A *Kund vezért* ábrázoló festményt az 1953-as, múzeumunk képzőművészeti gyűjteményének nyilvántartásában mérőfldkövet jelentő leltározás során ismeretlen magyar festő alkotásaként határozták meg.⁸ A dr. Bodnár Éva nevéhez fűződő nagyarányú munka során csaknem háromszáz, a miskolci múzeumba az 1899-es megalakulástól 1953-ig bekerülő műtárgyak hivatalos nyilvántartásba vételére került sor. A nehéz feladat megoldásához a művészettörténész szakértelmén túl egy korábbi „leltárkönyv-féle” nyújtott segítséget. A munkát nehezítette, hogy a hevenyészettnek tűnő leltárkönyv nem adta meg a műtárgyak méretét, s hogy számos tétel fordult elő benne, amely 1953-ra vagy letétként, vagy közelebbről meghatározatlan módon már elkerült a múzeum gyűjteményéből. Ennélfogva nem szűrhatott szemet, hogy a századik tételként

⁴ Uo. 382.

⁵ Hasznos Multságok. 1828. II. 257–259.

⁶ Honművész. 1841. 404.

⁷ Magyar Kurír. 1821. I. 147.

⁸ Olaj, vászon 205x125 cm Ltsz.. 53.216.1.

szereplő, Wántza Mihály által festett, Botond vezér címet viselő olajfestményt a hivatalos leltározás során nem sikerült nyilvántartásba venni. Érthetően az sem merült fel, hogy az elhúzódó munka vége felé a pincéből felkerülő, rossz állapotban lévő *Kund vezér* azonos lehet Wántza Botond vezérével, vagy hogy annak legalábbis párdarabja.

A következő adatokkal kell számolnunk: az 1953-as évet megelőzően valamikor a miskolci múzeumba került egy Kund vezért ábrázoló olajfestmény, melyet a múzeum első képzőművészeti leltárkönyve Kund vezérként egyetlen tételben sem határoz meg. Szerepel viszont a leltárkönyvben egy Wántza Mihálytól származó Botond vezér, melynek a hivatalos leltározás során nem akadnak nyomára. Ez utóbbi képről elmondja a leltárkönyv, hogy Mikuleczky Gyula ajándékként 1922-ben került a múzeumba. S végezetül Szendrei ezt írja Wántza kapcsán: „Mikuleczky Istvánné birtokában voltak s az ő ajándékából a Borsod-Miskolczi Múzeumba kerültek Attila, Lehel és Szabolcs vezéreknek állítólag szintén Wántzától eredő elég ügyesen festett képei, melyek azonban csupán régi metszetek után készült szolgálai másolatok”.⁹ Az tehát tény, hogy Wántza – korábbi metszetábrázolások nyomán – megfestett egy több darabból álló vezérsorozatot, s véleményem szerint nem szorul további bizonyításra, hogy a szintén metszetábrázolást követő *Kund vezér* e sorozatnak egyike.

A festmény alacsony horizontú táj előtt, életnagyságban ábrázolja a bal alsó sarokban KUND felirattal megnevesített férfigurát. A szembenéző, álló vezér kék süveget visel, rajta tollforgóval; dolmánya mustársárga, mentéje bíbor, sarkantyús csizmája piros. Jobb kezében buzogányt tart, a bal keze kardjának markolatán. A szakadozott, pergő, majd teljesen rossz állapotban lévő képet 1994–95-ben Okruzsnaja Irina restaurálta, s állította vissza régi pompájába. A festmény minden részletében, arányában, beállításában, az öltözéknek és kellékeknek megválasztásában az ekkorra már hosszú múltra visszatekintő, Kund vezért ábrázoló, közismert rézmetszet szolgahű kópiája.

A magyar nemesség körében már a 16. században kialakult, s a 17. századra széles körben elterjedt a családi arcképgaléria, az ún. „ösgaléria” létrehozásának szokása, melyben a távolabbi és közelebbi ősök portrészorozatát a még élő családtagok arcképei zárták le. A feudális uralkodó osztály a nemzeti hagyományt őrző nemes nemzetségben látta a magyar nemzet gerincét, s ennek a gondolatnak képzőművészeti vetületeként a főúri családok hatalmuk, tekintélyük erősítésére az „ösgaléri-

1. kép. Wántza Mihály: Kund vezér
(HOM Ltsz. 53.216.1.)

⁹ Szendrei J., 1911. 385.

ák” terén is egészen a legrégebb múltba, Árpád vezérig visszanyúlóan igyekeztek igazolni a család dicső eredetét. Részben ennek az igénynek kielégítésére, részben a nemzeti öntudatot ápoló, a magyarság történiáját összefoglaló történelemkönyv létrehozásának szándékával látott napvilágot 1664-ben Nürnbergben a „Mausoleum Regni Apostolici Regum et Primorum militantis Ungariae Ducum”, melyet a rendekhez szóló ajánlás szignáló és a kiadás költségeit fedező Nádasdy Ferenc országbíróról Nádasdy-Mausoleumként szokás emlegetni. A kiadvány hatvan darab egész oldalas rézmetszetet, köztük tizennégy hun és magyar vezér, s IV. Ferdinánddal bezárólag a magyar királyok fiktív ábrázolását tartalmazza az ábrázoltakat bemutató latin szöveggel s ennek német fordításával. Az idők folyamán többször is kiadott Nádasdy-Mausoleum képzőművészeti tekintetben archetípusokat nyújtott, amelyek több mint két évszázadra meghatározták a magyar múlt legtöbbet felidézett alakjainak képzőművészeti megjelenési formáját, nemcsak a grafikában, de a festészet terén is. E rézmetszetek felnagyított festmény-másolataival főúri arcképgalériákban éppúgy találkozunk, mint sokalakos kompozíciókhoz szolgáló, az öltözet és karakter szempontjából forrásértékű előképekkel.

2. kép. Kund vezér
(a Mausoleum illusztrációja)

Ez persze csak feltevés, amely nélkülöz minden bizonyítékot, mindenesetre ez a körülmény jól magyarázná a festmény minőségbeli hiányosságait.

Wántza Mihály festménye ugyanakkor kortörténeti jelentőséggel bír, s ezen túlmenően egy képzőművészeti ábrázolás utóéletének dokumentumértékű példája.

A festménymásolatok csoportjába tartozik Wántza Mihály *Kund vezére*, amely a Mausoleum 62. lapjának illusztrációja után készült kópia. A másolás során művésznk egyszerűsítette a kompozíciót; a háttérben jobbra felvonultatott sereg, s a balra jászol alatt álldogáló lovak megfestését száműzte saját képéről. Ha hihetünk a forrásoknak, Wántza vezérsorozatába beletartozott Attila, Lehel és Szabolcs vezér minden bizonnyal szintén a Mausoleum vonatkozó rézmetszete nyomán megfestett másolata is. S e helyen újra hangot kell adni a gyanakvásnak, miszerint az 1953-as leltározásnál alapul szolgáló korábbi leltárkönyvben elírás következtében szerepel Kund helyett Botond neve, ugyanis a Mausoleum metszetei között Botond vezér nem is ábrázolatik.

Wántza Kundja alkotójának tehetségéről kevésbé ad hírt. Másolat lévén nem árulkodhat a téma megfogalmazásának festői leleményéről. Amiről árulkodik, az inkább jó dekorátori képesség, mintsem színvonalas festői előadásmód. Nem tudni, művésznk milyen indíttatásra, miféle megbízásból festette vezérsorozatát. Meglehet, hogy egy, a miskolci színtársulat által előadott darabhoz szolgált díszletül.

A Mausoleum metszeteinek hatására keletkező táblaképekről Rózsa György egy tizenhét tételes listát készített,¹⁰ melyben olyan példák szerepelnek, mint a Batthyányak megrendelésére a 17. század utolsó harmadában készült híres rohonci sorozat, vagy a Wrabetz Ferenc által 1783-ban, a nagykállói megyeháza számára festett vezérsorozat. E két, ma is „kézzelfogható” kollektió mellett Rózsa György listáján – az emlékek hiánya miatt – jórészt csak írott forrásokból ismert, gyaníthatóan a Mausoleum hatására keletkezett példák szerepelhetnek. Ha e listát ma újraírnánk, Wántza Mihály *Kund vezére* igen előkelő helyet kapna benne.

IRODALOM

Bartus Ödön

1929 Miskolc képzőművészete. In: Miskolc monográfia. (Szerk.): *Halmai B.–Leszih A.* Budapest

Buzási Enikő

1988 Régi magyar arcképek. Budapest

Cennerné Wilhelmb Gizella

1988 A „Mausoleum” metszetei után festett vezérsorozat. In: Főúri ősgalériák, családi arcképek a Magyar Történelmi Képcsarnokból. Kiállítási katalógus. Budapest

Galavics Géza

1980 A történeti téma. In: Művészet Magyarországon 1780–1830. Kiállítási katalógus. Budapest

Rózsa György

1973 Magyar történetábrázolás a 17. században. Budapest

Szendrei János

1911 Miskolc város története V. kötet. Miskolc

Mausoleum Regni Apostolici Regum et Primorum militantis Ungariae ducum. Nürnberg, 1664. Faksimile kiadása Budapest, 1991.

EIN GEMÄLDE VON MIHÁLY WÁNTZA

Mihály Wántza (1781–1854) Maler, Kupferstecher, Schauspieler und Schriftsteller, der über drei Jahrzehnte in Miskolc wirkte. Über seine malerischen Fähigkeiten können wir uns nur schwer ein Bild machen, da die Zeit mit seinen Gemälden stiefmütterlich umgegangen ist. Besonders bedauerlich ist, daß keine seiner Arbeiten in die Sammlung der bildenden Kunst des Miskolcer Ottó Herman Museums aufgenommen wurde – zumindest wußten wir bis vor kurzem nichts darüber. In

¹⁰ *Rózsa Gy.*, 1973. 69–72.

Wirklichkeit birgt das Museum seit geraumer Zeit ein Gemälde, von dem sich in jüngster Vergangenheit herausstellte, daß sein Meister mit Mihály Wántza identisch ist. Das den Fürsten Kund darstellende Bild (Öl, Leinen 205x125 cm, Inventarnummer: 53.216.1.) ist eine nach der Kund-Illustration der aus dem 17. Jahrhundert stammenden Kupferstichsammlung, des sog. Nádasdy-Mausoleums, angefertigte Kopie. Da es sich um eine Kopie handelt, sagt es wenig über das künstlerische Talent seines Schöpfers und über dessen malerische Einfallskraft aus, doch zur gleichen Zeit spiegelt es die gute dekorative Fähigkeit seines Urhebers wider und verfügt über einen dokumentarischen Wert. Über die im Laufe der Jahrhunderte angefertigten Tafelbildkopien, welche als Auswirkung der Kupferstiche des Mausoleums angefertigt wurden, haben wir mehr Kenntnisse als konkrete Kunstwerke. Das Fürst Kund Gemälde stellt diesbezüglich ein weiteres Beispiel dar und zeugt vom Weiterleben der Kupferstichsammlung im 19. Jahrhundert.

Andrea Pirint

A RÉGIÓFOGALMAK NÉHÁNY ELMÉLETI ÉS MÓDSZERTANI PROBLÉMÁJA¹

CSÍKI TAMÁS

Több mint két évtizede, a Pannon térség gazdasági (ipari) fejlődésének vizsgálata, illetve ennek tervezete során fogalmazódott meg az a ma is aktuális és az állami (vagy a nemzeti) kereteken belüli, kisebb történeti egységekre ugyancsak alkalmazhatónak vélt, sőt előfeltételnek tartott megállapítás, miszerint „A térség problémáihoz csak akkor juthatunk igazán közel, ha történelmi régiókban gondolkodunk, azt tekintjük kutatásaink bázisának. A regionális összehasonlítás esetén továbbá korántsem elegendő a különböző régiókhoz való viszonyítás hagyományos formája, az egyes régiók pontos rangsorolása. Sajátos történeti útjukat kell feltárni, a régiók közötti fejlődési változat-különbségek vizsgálatát kell elvégezni. Csak ez teszi lehetővé, hogy a regionális összehasonlítás legfőbb előnye érvényre jusson: ne csak tipizáljuk az egyes régiókat, és meghatározzuk fejlettségi hierarchiájukat (vagy akár fejlődési eltéréseiket), hanem ezen keresztül eljussunk valódi egymásra hatások felismeréséig. Annak a bonyolult kölcsönhatásnak a tisztázásához, hogy az egyidejűleg, egymás mellett létező, eltérő gazdasági szintet és jellegzetességeket képviselő régiók hogyan hatnak egymásra, hogyan és milyen irányban befolyásolják egymást.”² E célkitűzésben nyilvánvalóan benne rejlett az összehasonlítás alapját jelentő régió (mint nem csupán földrajzi, gazdasági stb., hanem általános történeti kategória) fogalmának tisztázása és tartalmi körülhatárolásának szándéka, ami – épp e fogalmi és tartalmi komplexitásból következően – az egyéb tudományágak eredményeinek (régió-meghatározásának) figyelembevételét teszi szükségessé.

A gazdaság (miként a társadalom) térbeli jelenségeinek s a lokalizációnak elméleti igényvel való megközelítése ugyanis más tudományágakban jelent meg: a településföldrajz, a településtörténet, a regionális gazdaságtan (illetve a szociológia vagy a néprajztudomány) említhető, amiből következik, hogy ezek módszereit, tapasztalatait a történeti kutatásoknak is hasznosítaniuk lehet, anélkül azonban, hogy azt saját módszerként vehetné át.³ Településföldrajzi tanulmányok sora foglalkozott pl. a határ menti területek (az ún. határhatás effektus) vizsgálatával,⁴ a határmentiséget legtöbbször a „periferikus” jelzővel (gazdasági, településfejlődési, infrastrukturális értelemben) azonosítva. A történetiség szempontjai azonban többnyire háttérbe szorultak (holott egy-egy régió fejlődésének, gazdasági szerkezetének alakulását, egységesülését vagy felbomlását meghatározó belső tényezők és külső hatások állandóan változó együttese általában hosszú történeti folyamat eredményeként alakult ki), így vált lehetővé a régiót földrajzi integrációként

¹ A tanulmány a Bolyai János Ösztöndíj támogatásával készült. (A kutatás a történeti Magyarország felbomlásának gazdasági következményeit regionális szinten vizsgálja – jelen írás, mely része egy hosszabb munkának, néhány régiófogalmat és ehhez kapcsolódó módszertani eljárást mutat be.)

² Ránki Gy., MTA II. Oszt. Közl. XXVIII. köt. 1–3. sz. 156., 163.

³ Vö. Tóth T., 1980. 229.

⁴ Kovács Z., 1990. 1–2. sz.; Kocsis K., 1988. 1–4. sz.; Süli-Zakar I., 1992. 1–2. sz.; Tóth J.–Csatári B., 1983. stb.

értelmezők részéről pl. olyan megállapítás, hogy az „... ideológiai szempontból is erősített Győr és Miskolc a mai napig sem képesek a regionális szerepköröket illetően Pozsony, illetve Kassa hiányát pótolni”,⁵ amit a régiótörténeti kutatások némiképp módosíthatnak. A dualizmus időszakában ugyanis Győr iparforgalmi növekedése meghaladta Pozsonyét (amelynek korábbi piacközponti funkciója is csökkent)⁶; vagy hasonló módosulás figyelhető meg Miskolc és Kassa esetén, aminek a fő oka, hogy a salgótarjáni, az ózdi és a sajószentpéteri szénmedencék feltárása a miskolci (a diósgyőri) nehéziparnak kedvezett, miként az is, hogy a Munkács–Ungvár–Miskolc vasútvonal (éppen Kassa megkerülésével) e várost kötötte össze a Kárpátalja nyersanyagforrásaival, aminek következtében a régi kézművesközpont – már a megelőző évtizedekben is jellemző – hanyatlása a múlt század végén tovább folytatódott, s majd Trianon után, a Felvidék nagyobb részének új államalakulatba integrálódása révén nőtt ismét a szerepköre, miután a cseh és morva területek, valamint Szlovákia – a Monarchiából örökölt s az eltérő gazdasági adottságokon és lehetőségeken nyugvó – egymásrautaltsága a két világháború között erőteljesebben érvényesült, s Kassa a megelégnélkül kelet–nyugati irányú gazdasági és árukapcsolatoknak (immár a Kárpátalja forgalmát is ide számítva) az egyik fő központjává vált.⁷

A településföldrajz, illetve a településtörténet tehát a településhierarchia és -struktúra funkcionális vizsgálata alapján igyekszik a maga régiófogalmát megalkotni, amelyben a településhálózat központjai: a nagyvárosi centrumok és a régiók léte szorosan egymáshoz kötődik: „A régió nagy- és kisvárosi vonzáskörzetek, településegységek, infrastrukturális hálózatok összekapcsolódása, integrálódása... bázisa a gazdaság területi összefonódása (kiemelés tőlem – Cs. T.), valamint a helyi társadalmak szoros egymásrautaltsága. A közigazgatási kapcsolatok és a területi beosztás a régiók létrejöttében csaknem érdektelenek.”⁸

E meghatározásnál azonban (amely nem nélkülözi a gazdaság működésének szempontjait) figyelembe kell vennünk (a történeti kutatások igazolták), hogy a múlt század végén s a két világháború között is léteztek olyan területek: a Cserhát, a Bódva-völgye, az Ormánság, a Sárrét említhető példaként,⁹ ahol az egyoldalú (kistelepülési) struktúra miatt az előbbi meghatározás nemigen alkalmazható. Az örökölt földrajzi-táji adottságokra és az ennek talaján továbbélő termelési hagyományokra épülő agrárszerkezet ugyanis gazdasági és társadalmi egységet biztosított, amit ráadásul – s ezt a néprajzi kutatások bizonyíthaták – „...a jellegzetes természetföldrajzi adottságok bázisán, a közös történelmi múlt, a gazdálkodási mód és szerkezet, az ezekre épülő erős összetartozás, az infrastruktúra többé-kevésbé egységes rendszere (vagy hiánya) révén a népesség tudatában is megőrződő »régio-tudat« erősíthetett”,¹⁰ mindez azonban nem válhatott funkcionális (ellátási, forgalmi stb.) egységé.¹¹

⁵ Süli-Zakar J., 1976. 142.

⁶ Egyetlen adatot idézve, 1910-ben az iparban, a kereskedelemben és a közlekedésben foglalkoztatottak aránya Győrben 59%, míg Pozsonyban 57% (a keresőket tekintve). Magyar Statisztikai Közlemények 64. köt. 216.

⁷ Csiki T., 1999. 252., 386.

⁸ Süli-Zakar i.m. (A régió: földrajzi...) 145.

⁹ A Cserhátra a legátfogóbban: Dobány Z., 1999. különösen: 34–65., továbbá G. Fekete É., 1991., elméleti áttekintés keretében: Beluszky P., 1982. 2–3. sz. 323–24., a Bódva-völgyére: (szerk.) Bodnár M.–Rémiás T., 1999.

¹⁰ Tóth J., Társadalomismereti és Kulturális Szemle IV. 2. 29. Akkor is így van ez, ha – a Bódva-völgyi példánál maradva – e területen az „alföldi”, illetve a „domb- és hegyvidéki” gazdálkodás egyes elemei (pl. a folyó alsó folyása mentén a búzatermelés, a középső és a felső szakaszán inkább a rozstermelés) együttesen

Ugyancsak nyilvánvaló, hogy a múlt század utolsó harmadától a területi-gazdasági egységek egyre kevésbé azonosíthatók a közigazgatási keretekkel, ám mégsem teljesen alaptalan az utóbbi szempontnak is a figyelembevétele. Amellett ugyanis, hogy a megyék elszigeteltsége jellemző maradt, a közigazgatás dualizmus kori modernizációjával párhuzamosan, a törvényhatóságok az őket közvetlenül érintő, legfontosabb gazdasági vagy infrastrukturális ügyekben (pl. utak, közművek), ezek pénzügyi fedezetének megteremtésében egyre növekvő és önállósuló szerephez jutottak (saját vállalkozásaikra, vagyionokra is utalhatunk), ami az adott közigazgatási egység további lehetőségeit, fejlődési irányait is meghatározhatta – ami akár egybeeshetett, ezáltal erősíthette a gazdasági-piaci tényezők indukálta regionális fejlődési irányokat.

A másik alapdiszciplína, a közgazdaságtudomány a múlt század közepétől – a felgyorsuló iparosodással, illetve urbanizációval párhuzamosan – szintén figyelmet fordított a gazdasági térpolarizáció vizsgálatára. Az egyik, szerteágazó kiindulópontnak talán a Thünen-körök geometrikus (és leegyszerűsített) térgazdasági modelljét tekinthetjük, amit kezdetben a városokra, mint zárt gazdasági egységekre alkalmaztak (Thünen a mezőgazdasági termelés térszerkezeti sajátosságait vette alapul), de ami könnyen adaptálható volt nagyobb területekre (régiókra) is oly módon, hogy a kezdeti, teljes önellátásra berendezkedő, piac nélküli homogén gazdasági teret a piac megjelenése szétoldotta, a specializáció hosszú folyamatát indítva el.¹² S majd erre épültek a különböző polgári telephelyelméleti iskolák: a Weber-féle költségminimalizálási, a Lössch-féle bevételmaximalizálási vagy az ún. helyettesítésméleti elképzelések, amelyek pl. az egyes vállalatok, sőt iparágak telepítésének vagy racionális elhelyezésének természetföldrajzi, valamint ökonomiai és társadalmi előnyeit, illetve hátrányait vizsgálták, ami az ipar- és vállalat történet számára kínál, ugyancsak a térszerkezet vagy pl. az ipar régióképzési szerepének vizsgálata révén (eddig alig érvényesített) lehetőséget.¹³

Elsősorban közgazdaságtani (részben szociológiai) alapozottságúak a *történeti táj* fogalmának definiálására tett elszórt kísérletek is. Tóth Tibor rendszerszemléletű meghatározása pl. történeti tájon „olyan hosszú távon változatlan területi-ökonómiai szociális egységet ért, melyet döntően a gazdaság más egységeitől elkülönítő funkcionális rendszer jellemez, s ehhez egyúttal a társadalmi fogyasztás speciális rendszere is kapcsolódik”,¹⁴ amely a gazdasági régiók funkcionális egységének említett problémáit kevésbé veszi figyelembe, emellett éppen a történetiség dinamikus szempontját nélkülözi.¹⁵ Vagyis – miként a közgazdaságtani megközelítések – nem veszi figyelembe a történeti hagyományok esetlegesen továbblépő szerepét, a régiókat formáló centrifugális és centripetális erők szüntelen változását, s ebből következően a régióknak – mint rugalmas egységnek – az állandó formálódását, átalakulását, melynek során alternatív lehetőségek vagy legalábbis variánsok képzelhetők el.

Csupán egyetlen példát hadd idézzünk e megközelítésmód problémájára. Tóth Tibor – aki szerint a magyar mezőgazdaság kapitalizmus kori térszerkezete Thünen telep-

hagyományozódtak tovább. Az egyéb néprajzi-tárgyi összetartozásra: *Gunda B.*, Néprajzi Értesítő XXIX. 1–2. sz. 45–70.

¹¹ *Beluszky* i. m. 323.

¹² *Tóth* i. m. 231. A térgazdaság első elméleteiről, illetve Thünenről (magyar fordításban): *George, B.* 1999. 40–42.

¹³ Bővebben, tudománytörténeti áttekintéssel: *Benko* i. m. 42–59.

¹⁴ *Tóth* i. m. 241.

¹⁵ E gnoszeológiai ellentmondásra: a történetiséggel szorosan összefüggő (gazdasági, társadalmi) *folyamatok*, illetve a *struktúrák* alaposabb elemzésének együttes problémájára a szerző maga is utal a két világháború közötti mezőgazdaságunk vizsgálata során: *Tóth T.*, 1988. 222.

helyelmélete alapján leírható – a két világháború közötti agrárszerkezet faktor-, illetve clusteranalízist is felhasználó, ökonometriai vizsgálata során megállapította, hogy a kedvezőtlen agrárpiaci viszonyok s a gazdaságok fokozott önellátási kényszere miatt a termelési, továbbá az ezzel összefüggő technológiai-munkamegosztási specializáció alacsony szinten rekedt, ami a mezőgazdasági körzetek homogenizálódásához vezetett.¹⁶ Ez a magyar mezőgazdaság egészére (komplex szemlélete esetén) nyilvánvalóan helytálló megállapítás (bár ennek hosszú előzményei lehettek), ami a konkrét, helyi vizsgálatok alapján úgy árnyalható, hogy valóban a legjobb alföldi gabonatermelő vidékek elcsatolása után pl. a békési löszháton vagy a Dél-Dunántúlon (Zala megyében) is jelentősen nőtt és 50% fölé emelkedett a kenyérgabona vetésterülete (ez azonban nem törvénytörően a gazdaságok – valamennyi gazdaság – romló piaci lehetőségeinek a következménye), ezzel szemben a Tiszántúlon csökkent, ahol a takarmánytermelés (s ezen belül a kukorica) részesedése nőtt meg, amit nem (vagy kevésbé) szerkezeti torzulásnak, mint inkább a termelés specializációjának tekinthetünk.¹⁷ Vagy az agrártörténet ugyancsak feltárta, hogy az Alföldön működtek, s a világháború után megerősödtek a mezőgazdaság környezetüktől fejlettebb szigetei: a Duna–Tisza-közi tanyás területek kertkultúráira, az egykori mezővárosok művelési-technológiai fejlettségére vagy általában a nagyobb iparforgalmi centrumok (pl. a fővárosi öv) differenciáltabb fogyasztására épülő, valamint a feldolgozóipari vertikumok (cukor- vagy konzervgyárak stb.) által erősített, sajátos agrártermelési körzetek létrejöttére utalhatunk¹⁸, ami mind-mind a területi s az ezzel összefüggő ágazati specializáció erősödését jelentheti (ezt a két világháború között az Országos Magyar Gazdasági Egyesület által szervezett adatgyűjtés is alátámasztja¹⁹), ha ennek valóban meg is voltak a piac gyengeségéből vagy a birtokstruktúra sajátosságaiból származó korlátjai. Sőt arra is vannak – úgy véljük általánosítható – adataink, hogy egyes északkelet-magyarországi falusi településeken, ahol a világháború után a mezőgazdaság eltartóképesége csökkent, s a termelés színvonala rendkívül alacsony szinten rekedt, éppen ez váltott ki pl. a miskolci piacra épülő s a kormány által is támogatott baromfi- és tojástermelés vagy gyümölcsstermesztés révén, igaz kényszerű és korlátozott termelési specializációt.²⁰

Az eddigiekből nyilvánvaló, hogy a gazdaság térbeli jelenségeinek vizsgálatakor, vagyis a történeti régiók fogalmának meghatározása során fontos tényezőként kell figyelembe vennünk a területi munkamegosztással összefüggő specializációt, ami a régió-fogalom dinamizmusát, illetve hierarchizálását: vagyis egymásra épülő térszerkezeti szintek kialakítását is lehetővé teheti. A munkamegosztás történeti folyamatában a rendelkezésre álló irodalom ennek két fajtáját különíti el. Az első esetben a cserekapcsolat – ami a munkamegosztás alapja – olyan egymás mellé rendelődő területek között jön létre, amelyek termelési s ezt meghatározó földrajzi-táji feltételei viszonylag állandóak, ezáltal kapcsolataik is jórészt változatlanok s hosszabb távon differenciálatlanok maradnak, ami a történetileg kialakult termelési-ökonómiai feltételeik stabilitását (vagy konzerválódását) eredményezi. Ilyenfajta (talán nevezhetjük: kistáji) munkamegosztás alakulhat ki és

¹⁶ Uo. 169.

¹⁷ Timár L., 1986. 61–63. A világgazdasági válság után a legfontosabb kenyérgabona, a búza termelése a Dunántúlon ugyancsak csökkent. *Gunst P.*, 1970. 134.

¹⁸ Berend T. I.–Szuhay M., 1973.; Für L., 1984.; Timár i. m. 70. stb.

¹⁹ Lásd még: *Magyary Z.–Reichenbach B.*, 1941.

²⁰ Pl. *Csiki Tamás: Szirmabesenyő gazdaság- és társadalomtörténete a kapitalizmus korában* (kézirat). Vagy a borsodi bányatelepülések (Sajókaza, Mucsony, Sajóbáony, Kurityán stb.) köré telepített gyümölcsösökre utalhatunk. (szerk.): *Orbán S.*, 1970. 133.

szilárdulhat meg pl. mezőgazdasági termelőterületek (körzetek) között, vagy a tradicionális kézművesipar dominanciáját megőrző és agrártermelő vidékek között.²¹

A munkamegosztás másik típusa az urbanizáció folyamatával párhuzamosan, a városok és vonzaskörzetük viszonylatában jöhet létre, ahol a javak előállítására – szűken vett – gazdasági feltételeinek különbözősége mellett, egy sor egyéb tényező: pl. a termelés társadalmi vagy munkaszervezeti aspektusainak eltérései is meghatározóvá válhatnak (bár az előző típusnál sem lehet ezeket teljesen kiiktatni), s ahol a kapcsolatok – épp az utóbbiak állandó módosulása révén – maguk is differenciáltabbak, s dinamikusabban változóak. A munkamegosztás ezen típusának az előbbinél nagyobb (nevezzük makroregionális) szerveződési egységek kialakításában lehet (igaz, nem kizárólagos) szerepe,²² ahol valóban érvényesülhet az a vélemény, hogy „nem létezik erős régió, ha nincs a centrumában egy életerős, nagyteljesítményű város.”²³ Mindez azonban nem jelenti – ha a tendenciák ilyen irányúak is voltak a dualizmus évtizedeiben és a két világháború között –, hogy teljesen oszthatnánk a településföldrajz, illetve a településtörténet látott megközelítésmódjának abszolutizálását, pl. Timár Lajos véleményét, aki szerint „az országon belüli feltételezett gazdasági régiók... az esetek többségében egy-egy nagyobb várost és a másik oldalon falvakat vagy tanyavilágot jelentenének – vagyis a feltételezett »gazdasági régiók« helyett a településhálózatot, ezen belül a városhálózat funkcionális és hierarchikus tagoltságának történelmi elemzését kell középpontba állítanunk.”²⁴

A funkcionális várostörténet eddigi eredményeinek felhasználása persze nem nélkülözhető, a különböző regionális egységek meghatározásánál azonban aligha elegendő. A munkamegosztás említett két típusa ugyanis nemigen választható el élesen egymástól (összekapcsolódásuk ezért a nemzetgazdaság egységesülésének lehet a mutatója)²⁵, mivel a magyarországi városfejlődés egyik sajátossága, hogy jelentős részük a funkcionális, térségi (vonzaskörzeti) szerepkör mellett, megőrizte a tradicionális („prefunkcionális”) szerepkörét, illetve annak egy részét (pl. kézművesipari hagyományait vagy mezőgazdasági termelését). Vagyis az előbbi megközelítésmód maga régiófogalmának kialakításakor ugyancsak a történetiséget, a továbbelő hagyományok szerepét szorította háttérbe: a Dél-Dunántúlon pl. a két világháború között az iparon belül meghatározó maradt a kisipar, illetve a kézműipar súlya, aminek nemcsak a gyáripar formálódásában, kialakulásának módjában volt szerepe (a tolnai selyemgyárat vagy Nagyatád textiliparát említhetjük példaként²⁶), hanem – ezzel összefüggésben – a kistáji (vagy kistérségi) szerveződést előtérbe állítva, a régióképződés sajátosságait is befolyásolta.

Az elmondottakból szintén következik, hogy szükséges – az eddig jobbra esetlegesen használt – régiófogalom differenciálása, illetve vertikális tagolása. A korábbi kísérletek részben egyetlen termelési ág vizsgálata alapján vállalkoztak erre (vagy ugyancsak a történetiség szempontját nélkülözték), amelyek közül csak egyet említünk. Gunst

²¹ Tóth i. m. (A történeti tájak...) 230–31. E kategóriában a kistájak (sok esetben maguk az elnevezések is árulkodók: Bodrogköz, Bodrogmellék, Hegyköz, Hegyalja, Bódva-völgye stb.) termelését és fogyasztását befolyásoló tárgyi-mentális, illetve földrajzi-ökológiai feltételek, valamint a különbségekre épülő sokrétű táji kapcsolatok (munkamegosztás) feltárásában (amelyek talán a közösségek történeti „régió-tudatának” legfontosabb elemei) a néprajztudomány, újabban a történeti ökológia meghatározó szerepet játszik. A gazdag, empirikus kutatásokra épülő irodalomból: *Andrásfalvy B.*, 1980.; *Hofer T.*, 1980.; *Viga Gy.*, 1988. stb.

²² Tóth i. m. (A történeti tájak...) 230–31.

²³ Pálné Kovács I., *Tér és Társadalom* VI. 3–4. sz. 291.

²⁴ Timár i. m. 18.

²⁵ Tóth i. m. (A történeti tájak...) 231.

²⁶ *T. Mérey K.*, 1985. különösen: 40., 59–60., valamint *uő.* 1979. 1–2. sz. 225–57.

Péter az agrártörténeti régiók kialakulásának folyamatában, lényegében a mezőgazdasági áruterelés fejlődésével összefüggésben *földrajzi egységeket, gazdasági egységeket* (tájakat), *közigazgatási egységeket*, közigazgatási értelemben vett *termelési körzeteket*, *agrártermelési tájakat* s végül *történeti régiókat* (nagytájakat) különböztet meg, aszerint, hogy a földrajzi-ökológiai viszonyok által determinált termelést fokozatosan felváltja a specializációra, a fogyasztás differenciálódására épülő mezőgazdasági és ipari, illetve a mezőgazdasági termékek közötti rendszeres árucserére.²⁷ Ez a felosztás azonban – miként a szerzője is utalt rá – nem vehette figyelembe, hogy az egyes tájak vagy egységek gyakorlatban való elválasztása a fenti kategóriák szerint nem feltétlen valósulhat meg, mivel a mezőgazdaság (csakúgy mint valamennyi gazdasági ágazat) fejlődése nem tekinthető időben és térben homogén folyamatnak (ezért különböző fejlődési-szerveződési szinten lévő egységek működhetnek egymás mellett, amelyek között ugyancsak valamilyen kapcsolat létezhetett); valamint azt sem, hogy a specializáció – a növekedés, illetve a modernizáció extenzív elemeinek fennmaradása s a piacosodás ellentmondásai miatt – csak szórványosan járt együtt geográfiailag megszakítatlan, összefüggő, homogén agrárregiók kialakulásával²⁸, ami – a korábban említettekre visszautalva – azt is jelenti, hogy egy-egy termelési körzeten, agrártermelési tájon stb., vagyis az egymásra épülő egységeken belül fejlettebb, illetve kevésbé fejlett belső perifériák különíthetők el. (Mindebből az az általánosítható módszertani elv következik, hogy egyetlen, még oly fontos tipizáló tényező nem elégséges egy gazdasági régió körülhatárolásához és leírásához, nem helyettesítheti a különböző: a termelést, a fogyasztást, az elosztást befolyásoló ökonómiai szempontok együttes, egymást ütköztető és kiegészítő felhasználását.²⁹)

A szociálgeográfia a saját kutatásai számára ugyancsak önálló térszerkezeti szinteket különített el, jellemzően: *országos szintet*, *regionális* (vagy teljes értékű regionális) szintet, *nagytérségi* (másképp részleges regionális) szintet, majd *kistérségi* (vagy városkörnyéki), valamint *települési szintet*, s végül még megkülönböztet egy ún. *lakókörzeti és háztartási szintet* is.³⁰ S bár ez a felosztás (elvben) nem tételez fel alá- és fölérendeltséget az egész és a részek között, ám mivel abból indul ki, hogy a régiók a kisebb területegységek horizontális integrációja révén tevődnek össze, mégis – talán túl egyhangúan – a fő hangsúlyt az ún. makroregionális (vagyis a regionális és a nagytérségi) szintek vizsgálatára helyezi (pl. Nyugat- és Dél-Dunántúl, Észak- és Dél-Alföld stb.), amelyeket, a közigazgatási egységekhez igazodó statisztikai gyakorlat kényszereire igazodva, a megyékből építi fel; míg a kistérségek elméleti és módszertani körülhatárolására jóval kevesebb figyelmet fordít.³¹

Mindezek alapján úgy véljük, hogy a régiótörténeti kutatások számára valóban egy hierarchizált s több tényezős régiófogalom kialakítására van szükség, amelynek keretében a komplex, statikus gazdasági körzetek léte megkérdőjeleződik, s ehelyett olyan ru-

²⁷ Gunst P., 1979. 205–07.

²⁸ Tóth i. m. (A magyar mezőgazdaság struktúrája...) 167.

²⁹ Vö. Tóth i. m. (A történeti tájak...) 237., 240.

³⁰ Süli-Zakar i. m. (A régió: földrajzi...) 141.

³¹ Krajko Gyula a Dél-Alföld vizsgálata során tett definíciója sok szempontból (ám nehézkesen) határozza meg a mikrokörzet fogalmát: „A földrajzi munkamegosztás legkisebb területi egysége, amely még az integráns gazdasági körzet legfontosabb tulajdonságaival rendelkezik: specializálódik, területileg azonos vagy alkotója egy területi termelési komplexumnak, szűkebb keretek között része az országos munkamegosztásnak, gazdasági központja és ehhez kapcsolódó sajátos gazdasági, társadalmi életritmusa alakult ki, amely objektív keretül szolgál a területileg rendkívül differenciált gazdasági és társadalmi élet bonyolult folyamatainak elemzéséhez.” S bár a szerző a mikrokörzetet „...funkcióját tekintve területi termelési egységnek” tekinti, konkrét vizsgálatakor voltaképp a vonzáskörzetekből építi fel. Krajko Gy., 1973. 2–3. sz. 260., 269., vö.: Beluszky i. m. 322–23.

galmasan változó téregységek jelennek meg benne, amelyek maguk is „homogén magterületekből” és belső perifériákból, másfelől állandó és a gazdasági fejlődés eltérő típusaival, lehetőségeivel összefüggésben folytonosan változó, más-más egységekhez kerülő, tehát átmeneti helyzetű (vagy „mozaikszerű”) elemekből állnak, ami kétségtelenül megfelel a dualizmus kori és a két világháború közötti magyar gazdaságfejlődés egyik fő térbeli sajátosságának.³² Ugyanakkor – immár a gazdaságtörténeti kutatások konkrét lehetőségeihez is igazodva – alapvetően kétosztatú megközelítésre nyílnak lehetőségek. Első egy ún. *makroregionális* szint lehet, amely a közigazgatási egységeket magába foglaló, szilárdabb területű nagytérségeket, valamint a városi centrumok és vonzáskörzetük funkcionálissá váló kapcsolatrendszerét integrálja, s amelyre elsősorban (bár nem kizárólagosan) a statisztikai anyagra épülő, strukturális vizsgálat, illetve a deduktív módszer kínálkozhat. A másik, az előbbtől nem mereven elválasztható *mikroregionális* szint, amely a táji tradíciók, valamint a területi munkamegosztás elemeit erőteljesebben megőrző, ugyanakkor kevésbé szilárd területű kistérségeket, továbbá egy kevésbé strukturált településhálózatot foglal magába (mindez nem – az előző szinthez viszonyított – fejletlenség paradigmája), melynek vizsgálatára (a néprajz utalt eredményei mellett) leginkább talán a tágran értelmezett üzem-, illetve vállalat-történet, valamint a mikrotörténelem kínálta analitikus módszer a legadekvátabb (s adhat új lehetőségeket), ami az előzőekben nyert információkat egészítheti ki és konkretizálhatja.

E rendszerben – miként az üzem-történetírás ráirányította erre a figyelmet – egy-egy vállalatot komplex gazdasági, technikai és társadalmi jelenségként, egyfelől az adott régió vagy település, másfelől a megfelelő iparág s az egész ipari struktúra szerves részeként kell értelmeznünk. Emellett a termelés technikai-üzemszervezeti, munkaerő és piaci feltételeinek, a termelékenységnek és a jövedelmezőségnek, valamint a vállalkozás üzletpolitikájának (ide értve akár a bérezést vagy a szociálpolitikát), a vezetés és az ellenőrzés mechanizmusának egységes vizsgálata szükséges, egyrészt mert ezen tényezők között szoros összefüggés állhat fenn, másrészt mert ez teszi lehetővé az üzemek összehasonlítását, ami valóban elhelyezheti őket a szűkebb és tágabb földrajzi-gazdasági és társadalmi környezetükben, meghatározva azokat a kölcsönhatás-szerű kapcsolatokat is, amit egyfelől az adott terület nyújtott az alapítás számára, másfelől ahogyan az üzem járult hozzá, pl. újabb gazdasági lehetőségek megteremtésével annak további formálódásához.³³

³² Beluszky Pál hipotézisét idézi: *Timár* i. m. 3.

E modellnek megfelelően tudott Mózes Mihály „tökés szigeteket” (pl. Krassó–Szörény), „belső perifériákat” (Fogaras), továbbá e két szélsőség között egyedi gazdasági adottságokat (a modernizációba, illetve a nemzetgazdaságba bekapcsolódó más-más szektorokat) kifejlesztő körzeteket megkülönböztetni Erdély, a Bánát és a Tiszántúl dualizmus kori vizsgálata során, aminek alapján a feltételezett „plasztikusabb regionális sajátosságok, a statisztikai régiók, illetve a sajátos fejlődést mutató kisebb területek súlyos ellentmondása tárulkozott fel.” *Mózes M.*, 1998. (h. n.) 3.

³³ Mindebből következően hosszú távú ökonómiai folyamatok vagy Trianon hatásai természetesen vállalati szinten is vizsgálhatók, ami új összefüggések feltárását eredményezheti. A magyar pamutipar vállalat 1930-as évekbeli hanyatlását pl. előbb a gazdasági válság következményeiben keresték, majd a konkrét: termelési, műszaki és üzletpolitikai vizsgálatok bizonyították be, hogy ennek gyökerei korábbra nyúlnak vissza. A cég ugyanis az I. világháború után a pamutipari struktúra egyoldalú förlénye miatt, a fonást kényszerült fejleszteni, s bár ezáltal a '20-as években az iparág élére került, eközben az új technológiákat igénylő szövést, illetve kikészítést elhanyagolta, ami a két tevékenység egyensúlyának végzetes felbomlását s az évtized végére minőségromlást, az önköltségek emelkedését eredményezte.

Vagy a vállalat-történet, miként általában a regionális megközelítésmód a Duna-medence országainak 1920-as évekbeli autarkiai gazdaságpolitikájáról kialakult egyoldalú álláspontot is módosíthatja, amit az északkeleti iparvidék némely ágazata példázhat. Igaz, a békeszerződés után a borsodi kohászat elvesztette a legfontosabb vasérc-, mész- és bányafa-forrásait, ugyanakkor a fejlődő szénbányászat következtében egyre

Az üzemtörténet-írás azonban a nagyvállalkozásokat, a tömegtermelést megvalósító szervezeteket helyezte vizsgálatai középpontjába, míg a kisipari (és kereskedelmi) cégeket – amelyek szerepe a magyar gazdaság fejlődésében a dualizmus évtizedeiben és a két világháború között is meghatározó maradt – teljesen elhanyagolta. Persze ezek vizsgálata is lehetséges a statisztikákra épülő strukturális megközelítéssel,³⁴ amely azonban a mikroökonómiai elemzések lehetőségét háttérbe szorítja, ezáltal az eltérő tájtelepülési és gazdasági feltételek között működő egységek közötti nyilvánvaló különbségeket is elfedi. Ennek pótlására a mikrotörténelem szemléleti és módszertani elvei nyújthatnak segítséget a gazdaságtörténet számára, mivel annak egyediségre és a konkrét körülményekre való koncentrációja (amely ugyanakkor nem mond le a tipizálás és – pl. az ökonómiai – összefüggések feltárásának az igényéről sem), alkalmas lehet a mikroregionális szinten érvényesülő: egy-egy mezőgazdasági, ipari vagy kereskedelmi kisüzemre, illetve cégre jellemző sajátos vonások és tendenciák, a gazdasági törvényszerűségek (akár a makroökonómiai folyamatok) érvényesülési módjainak, valamint az említett egységek és környezetük kapcsolatának (mindezt konkretizálva: a vállalkozói stratégiák vagy kényszerek, a jövedelmezőség, a korszerűsítési-befektetési, illetve felhalmozási lehetőségek, az árukészlet, az üzletvitel stb.) vizsgálatára. Példák mindenestre már rendelkezésre állnak³⁵, ezek azonban jórészt módszertani alapvetések, s mind több konkrét eset elemzése és összehasonlítása teszi lehetővé az említett szempontok érvényesítését, ezáltal a mikroregionális gazdasági sajátosságok egyre pontosabb feltárását, valamint az egyelőre elég differenciálatlanul használt fogalmaink („kisüzem”, „középvállalat” stb.) kritériumainak helyi feltételekhez való igazítását.

inkább a helyi szénbázisra, és mivel megszűnt a rudabányai vasérc Csehországba szállítása – ami a világháború előtt jellemző volt – a helyi vasércbázisra is támaszkodhatott. Emellett a cseh és a magyar kormány 1922-es megállapodása szerint a felvidéki vasércet továbbra is Ózdra szállították – mivel Szlovákiában nem működtek kohászati üzemek –, miként a szlovák mészkőbányák jelentős része is a borsodi nyersvastermelést szolgálta. A gömöri és a borsodi ipar között tehát nem szűnt meg a kapcsolat (a Rimamurányi társaság jogi és gazdasági egysége is fennmaradt), amit kihasználva a borsodi kohászat termelése a háború után csakhamar elérte azt a szintet, ami a lecsökkent igényeket kielégíthette, illetve sikerült megszüntetni a vasfeldolgozó- és a gépipar nyersanyaghiányát is. S ha ehhez hozzátesszük, hogy az 1920-as évek elejétől a módosult helyzethez igazodva, a Rima nógrádi és borsodi üzemekben fokozódott a specializáció folyamata, új profilokat honosítottak meg, valamint a borsodi iparvidéken felgyorsult a gépipar fejlődése, akkor bizonyos, hogy Trianon következményeit ezen az iparvidéken az eddigieknél árnyaltabban kell megítélnünk. *Hanák P.*, 1968. 5–6. sz. 915–17., 925–28., 930–31., *Kóródi J.*, 1959. 51.

³⁴ *Pl. Ránki Gy.*, 1964. 2. sz.

³⁵ *Gyáni G.*, 1983. 3. sz.; *Tóth Z.*, 1977. 1–2. sz.; *L. Nagy Zs.*, 1997.; *Csiki T.*, 1999. 377–91. stb.

IRODALOM

Andrásfalvy Bertalan

1980 Néprajzi csoport, kistáj és régió. Népi kultúra–Népi társadalom. XI–XII. Bp.

Beluszky Pál

1982 Hittétel vagy a gazdasági földrajz alapkategóriája – avagy léteznek-e komplex gazdasági körzetek? Földrajzi Értesítő XXXI. 2–3. sz. 323–24.

Berend T. Iván–Szuhay Miklós

1973 A tőkés gazdaság története Magyarországon 1848–1944. Bp.

Bodnár Mónika–Rémiás Tibor (szerk.)

1999 Tanulmányok a Bódva-völgye múltjából. Putnok

Csiki Tamás

1999 Egy Bódva-völgyi parasztgazdaság termelésének néhány jellemzője a 19. sz. végén (Kertész István naplója alapján). 377–91. In: *Bodnár Mónika–Rémiás Tibor (szerk.): Tanulmányok a Bódva-völgye múltjából. Putnok*

1999 Városi zsidóság Északkelet- és Kelet-Magyarországon. (A miskolci, a kassai, a nagyvárad, a szatmárnémeti és a sátoraljaújhelyi zsidóság gazdaság- és társadalomtörténetének összehasonlító vizsgálata 1848–1944.) Bp. 252., 386.

Dobány Zoltán

1999 A Cserehát történeti földrajza (18–20. század). Nyíregyháza, 34–65.

Für Lajos

1984 Kertes tanyák a futóhomokon. Bp.

G. Fekete Éva

1991 Egy elmaradott terület felzárkózásának történeti földrajzi lehetőségei. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXVIII–XXIX. Miskolc

George Benko

1999 A regionális tudomány. Pécs–Bp. 40–42.

Gunda Béla

Népi mezőgazdálkodás a Boldva-völgyében. Néprajzi Értesítő XXIX. 1–2. sz. 45–70.

Gunst Péter

1970 A mezőgazdasági termelés története Magyarországon 1920–1938. Bp. 134.

1979 Néhány megjegyzés egy akadémiai agrártörténeti kutatócsoport feladatairól. Mezőgazdaság, agrártudomány, agrártörténet. Szerk.: *Gunst Péter* Bp. 205–207.

Gyáni Gábor

1983 Szatócok. Valóság. 3. sz.

Hanák Péter

1968 Az üzemtörténet kutatásának problémái. Századok. 5–6. sz. 915–17., 925–28., 930–31.

Hofer Tamás

1980 A regionális tagoltság különböző megközelítési lehetőségeiről. Néprajzi csoportok kutatási módszerei. Szerk.: *Paládi-Kovács Attila* Bp.

Kocsis Károly

1988 A határ menti fekvés hatása egy régió népesedési viszonyaira. Földrajzi értesítő XXXVII. 1–4. sz.

Kóródi József

1959 A borsodi iparvidék. Bp. 51.

Kovács Zoltán

1990 A határ menti területek központhálózatának átalakulása az első világháború utántól napjainkig. Földrajzi Közlemények XXXVIII. 1–2. sz.

Krajko Gyula

1973 A gazdasági mikrokörzetek elvi és módszertani kérdései. Földrajzi Értesítő XXII. 2–3. sz. 260., 269.

L. Nagy Zsuzsa

1997 A műhely és a bolt. A haszonból élő kispolgár. Kisiparosok és kiskereskedők a két világháború közötti Magyarországon. Debrecen

Magyary Zoltán–Reichenbach Béla

1941 A szántóföldi termesztés és állattenyésztés üzemi tájai. Magyarország mezőgazdasági politikájának alapvetése I. Bp.

Mózes Mihály

1998 A kiegyezéstől Trianonig (Regionális gazdaságtörténeti tanulmányok). Erdély, Bánát, Tiszántúl. (h. n.) 3.

Orbán Sándor (szerk.)

1970 Borsod-Abaúj-Zemplén megye története és legújabb kori adattára. Miskolc, 133.

Pálné Kovács Ilona

Gondolatok egy lehetséges folyamatról, egy periféria-főváros születése: Lyon? Tér és Társadalom VI. 3–4. sz. 291.

Ránki György

1964 A kisipar szerepe a magyar kapitalizmus fejlődésében. Történelmi Szemle 2. sz.

Süli-Zakar István

1976 A régió: földrajzi integráció. Tér-gazdaság-társadalom. Szerk.: Dövényi Zoltán. Bp. 142.

1992 Az államhatár társadalmi-gazdasági fejlődést akadályozó hatásának vizsgálata Északkelet-Magyarország határ menti területein. Földrajzi Közlemények XL. 1–2. sz.

T. Mérey Klára

1979 Az ipar története a kapitalizmus idején egy Duna menti kistájban. Levéltári Szemle. 1–2. sz. 225–57.

1985 Dél-Dunántúl iparának története a kapitalizmus idején. Bp. 40., 59–60.

Timár Lajos

1986 A gazdaság térszerkezete és a városhálózat néhány sajátossága a két világháború közötti Magyarországon. Pécs, 61–63.

Tóth József–Csatári Bálint

1983 Az Alföld határ menti területeinek vizsgálata. Területi Kutatások 6. Bp.

Tóth József

A demográfiai és migrációs viszonyok szignifikánsak. Juss. Társadalomismereti és Kulturális Szemle IV. 2. 29.

Tóth Tibor

1980 A történeti tájak kérdéséhez. Tanulmányok a területi kutatások módszertanából. Szerk.: *Tóth Tibor*. Pécs, 229.

1988 A magyar mezőgazdaság struktúrája az 1930-as években. Bp. 222.

Tóth Zoltán

1977 Schiszler Károly kádármester Szekszárdon. Egy kisvárosi mesterember gazdasági-társadalmi viszonyai a századfordulón. Agrártörténeti Szemle 1–2. sz.

Viga Gyula

1988 Néhány szempont a táji munkamegosztás néprajzi vizsgálatához (észak-magyarországi példák alapján). A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXV–XXVI. Miskolc

EINIGE THEORETISCHEN UND METHODISCHEN PROBLEME DER REGIONSBEGRIFFE

Die Studie beschäftigt sich mit einigen theoretischen und methodischen Erfahrungen der, die wirtschaftlichen Folgen der Auflösung des historischen Ungarn auf regionaler Ebene untersuchenden Forschung: mit den Problemen der Begriffe und der Abgrenzung der „historischen“ Regionen.

Die anfängliche Untersuchung der räumlichen Erscheinungen der Wirtschaft (sowie auch der Gesellschaft) und der Lokalisation schloß sich der Siedlungsgeographie, der Siedlungsgeschichte, der Wirtschaftswissenschaft (regionale Ökonomie), sowie der Soziologie und der Ethnographie an, deshalb darf die Geschichtsforschung auch deren Methoden anwenden, ohne diese als ihre eigene zu übernehmen.

Die einführenden Kapitel stellen die Annäherungsweise der Siedlungsgeographie vor, die ihren Regionsbegriff auf Grund der funktionellen Untersuchung der Siedlungsstruktur und der Siedlungshierarchie bildet und in welcher dadurch die Zentren des Siedlungsnetzes: die städtischen Zentren und die Existenz der Regionen fest miteinander verbunden sind. Diese Bestimmung nimmt jedoch – da der geschichtliche Aspekt in den Hintergrund gedrängt wird – nur wenig in Rücksicht, daß es Ende des letzten Jahrhunderts und auch zwischen den zwei Weltkriegen Gebiete gab (z.B. Cserehát, das Bódva-Tal, Ormánság, Sárrét), wo die Agrarstruktur, die auf die ererbte geographisch-landschaftliche und die Produktion bestimmende Beschaffenheit beruhte, zwar eine wirtschaftliche und gesellschaftliche Einheit sicherte, diese sich jedoch mit einer einseitigen (kleingemeindlichen) Struktur, bzw. mit dem Mangel an funktioneller (Versorgung, Verkehr) Einheit paarte.

Das nächste Kapitel skizziert die Methode der Wirtschaftswissenschaft, die parallel mit der ab Mitte des letzten Jahrhunderts sich beschleunigenden Industrialisierung und Urbanisation auch der Untersuchung der Raumpolarisation Aufmerksamkeit schenkte. Wir können die verschiedenen bürgerlichen, auf die Niederlassungstheorie basierenden Schulen erwähnen, die vom geometrischen Raumwirtschaft-Modell der Thünen-Kreise ausgingen und darauf aufbauten (Weber, Lösch), Schulen, die z.B. die geographischen, ökonomischen und gesellschaftlichen Vorteile bzw. Nachteile der Ansiedlung oder der rationellen Anlegung von gewissen Unternehmen und sogar von

Industriezweigen untersuchen, was der Industrie- und der Unternehmensgeschichte, ebenfalls durch die Untersuchung der regionsbildenden Rolle der Raumstruktur oder der Industrie, (bisher kaum wahrgenommene) Möglichkeiten anbietet.

Nächster Teil der Studie untersucht die verschiedenen Typen der mit der territorialen Arbeitsteilung zusammenhängenden Spezialisierung, was auch die Dynamik bzw. die Hierarchisierung des Regionsbegriffes: die Herausbildung von aufeinander aufbauenden raumstrukturellen Ebenen möglich macht. Im ersten Fall kommt die Arbeitsteilung zwischen den sich nebeneinander ordnenden Gebieten zustande, wo die Produktionsvoraussetzungen und die sie bestimmenden landschaftlichen Voraussetzungen relative beständig sind, deshalb bleiben ihre Beziehungen auf längere Sicht unverändert und undifferenziert, was die Stabilität der sich historisch herausentwickelten ökonomischen Gegebenheiten zur Folge hat (kleinlandschaftliche Arbeitsteilung, deren Produktion und Konsumtion beeinflussenden sachlich-mentalenen bzw. geographisch-ökologischen Voraussetzungen – welche möglicherweise die wichtigsten Elemente des geschichtlichen „Regionsbewußtseins“ der Gemeinschaften bilden – aufgedeckt werden. In der Aufdeckung dieser Voraussetzungen spielt die Ethnographiewissenschaft und neuerdings die historische Ökologie eine bestimmende Rolle.).

Der andere Typ der Arbeitsteilung kann parallel mit dem Vorgang der Urbanisation, in der Beziehung zwischen den Städten und ihrer Einflußsphären zustande kommen, wo neben dem Unterschied zwischen den wirtschaftlichen Voraussetzungen der Herstellung der Güter noch weitere Faktoren, wie z.B. der Unterschied zwischen den gesellschaftlichen und arbeitsorganisatorischen Aspekten der Produktion bestimmend werden können, und wo die Beziehungen selber differenzierter, sich dynamischer ändernd sind (makroregionale Arbeitsteilung).

Der letzte Teil der Studie beschäftigt sich mit den Möglichkeiten der vertikalen Aufteilung des Regionsbegriffes: sie stellt die, für die eigenen Forschungen der Agrargeschichte und der Sozialgeographie vorbehaltenen raumstrukturellen Ebenen vor, und kommt – auf Grund all dessen – zu der Schlußfolgerung, daß es wirklich wichtig ist, einen Regionsbegriff zu bilden, der mehrere Faktoren umfaßt, wo die Existenz der komplexen, statischen Wirtschaftsbezirke in Frage gestellt wird, wo anstatt deren solche, sich flexibel ändernden Raumeinheiten erscheinen, die einerseits selber aus „homogenen Kerngebieten“ und inneren Peripherien, andererseits aus beständigen und im Zusammenhang mit den unterschiedlichen Typen und Möglichkeiten der wirtschaftlichen Veränderung sich ständig ändernden, zu verschiedenen Einheiten gelangenden Elementen, also aus Elementen mit Übergangsposition („mosaikartig“) bestehen.

Tamás Csiki

AZ IDEGENFORGALOM SZEREPE A VÁROSKÉP ALAKÍTÁSÁBAN MISKOLCON

† FÜGEDI MÁRTA–DOBROSSY ISTVÁN

1973–1993 között a miskolci múzeumban eltöltött két évtizedünk számos közös tanulmányt eredményezett, voltak közös és megvalósított kutatási elképzeléseink, s immár maradtak olyanok, amelyek a megvalósítandó feladatok területéről áttevődtek az emlékek világába. Negyedszázada az észak-magyarországi kenderkultúra vizsgálata kapcsán vetődött fel, hogy közel száz településen végzett recens gyűjtések, az 1960-as évek végétől, 1970-es évek elejétől készített – ma már archívnek tekinthető – fénykép-felvételek, terminológia-vizsgálatok, eszköztipológiák, munkafolyamat-elemzések felhasználásával készítsünk egy monografikus igényű áttekintést „A kender feldolgozása és a vászon-alapanyagú termékek szerepe Észak-Magyarország népviseletében” címmel. A kötet címe még bizonytalan volt, de tematikai rendszere már összeállt. A rostot szolgáltató növények (kender, len, csalán) szerepe a paraszti gazdálkodásban, a rostfeldolgozás a fonal előállításáig, s még annak megszövése, a vászon előállításáig az én feladatom lett volna. A különböző vászonfélék kereskedelme, cseréje, ennek a családok történetében „aranytartaléknak” nevezett terméknek (mert mindig pénzzé tehető, értékesíthető volt), a mennyiségi számbavétele, a paraszti gazdálkodáson belül az értékek és arányok megtalálása közös elképzelés és munkamegosztás alapján történt volna. A munka harmadik nagy fejezete a vászonból, vagy vászon-alapanyagú termékekből készült ruházati cikkek, vagy viseletdarabok, s azoknak a paraszti világban, a paraszt-polgári társadalomban betöltött szerepe, bemutatása, a változások nyomon követése már egyértelműen Márta sokszínű, árnyalt megközelítését, a bemutatásban az ő figyelmes-érzékenységet kívánta meg. Az ő útja az egyetemre, az enyém a levéltárba vezetett, s ha a téma felvetődött mindig nyugalmasabb évekre várva, megnyújtottuk a határidőt. S a határidő – negyedszáznyi dobozba zárt, feldolgozásra, összegezésre váró anyaggal – kitolódott a végtelenbe. Mátraderecske – mint az 1970-es évek elejének nagy néprajzi gyűjtőtábora a debreceni Néprajzi Tanszék és az egri múzeum közös istápolásával – a megjelent köteten túl, a résztvevők számára minden bizonnyal kellemes, gyakran felidézett emlékké vált. A hiedelemanyag átalakulási, megszűnési folyamatát szerettük volna nyomon követni, amikor öt-öt évenként visszamentünk, s az, hogy más „generációval”, a hordozók és befogadók gyorsan változó megnyilvánulásaival, a hiedelemanyag meseszerűvé váló kopásával találkozunk, hittük azt, hogy egy különleges folyamatot tudunk majd nyomon követve elemezni. Mátraderecske hiedelemanyagának változásvizsgálata is végérvényesen lezárult 2000-ben.

Közös munkáink egyik szép emléke a borsodi-gömöri megyehatárok közelében, Putnok központtal működött termelészövetkezet (több mint 10 település tartozott a központhoz) történetének, történeti néprajzának megírása volt. Néprajzos berkekben nem váltott ki osztatlan elismerést és sikert a kötet, hiszen az 1980-as években ez nem minő-

sült néprajzi témának. Ekkor még nem hiszem, hogy bárki is gondolt volna arra, hogy a mezőgazdasági termelőségvetkezet, mint „olyan” két évtized múlva jobbára már csak történelmi emlék lesz. (Az egyetemen a történészek számára megismerendő tananyag, míg a levéltárban fontos dokumentációegyüttes, már amennyit sikerült az egyes termelőségvetkezetek anyagából felszámolásuk közben, vagy után megmenteni. A megmaradt anyag kutatása pedig ugyanolyan fontos, mint a lassan mögöttünk lévő 20. század bármelyik más kutatási területéé.) Mindenesetre mi akkor azt gondoltuk, hogy a termelőségvetkezetet lehet úgy is szemlélni, mint a „hagyományos” paraszti gazdálkodás (és gondolkodás) szétrobbanását, s más társadalmi körülmények között, de a faluszervezet keretein belül történő újraszerveződését, a paraszti gazdálkodás megjelenését más minőségben. Hogy a termelőségvetkezetek megszűnése (megszüntetése, felszámolása) után szerveződő, kisebb-nagyobb területen termelő gazdaságok válhatnak-e egy néprajzos számára kutatási feladattá, ugyanolyan dolog, mint amire mi két évtizeddel korábban vállalkoztunk.

E hevenyészve kiragadott néhány példát azért említettem, hogy azok számára is akik nem voltak munkatársai a múzeumnak, vagy fiatalabb generációt képviselnek, érzékelhető legyen: különböző szakterületünk, témáink ellenére gondolkodásunkban nagyon sok volt a közös, meglátásunkban a hasonló, s a végső konklúzió levonásában mindig eljutottunk az egyetértésig. Egyikünk ki tudta egészíteni, be tudta fejezni a másik írását, előadását.

A múzeumból kilépve, ahogyan útjaink másfelé vezettek, más feladatokat kellett megoldanunk, más-más szakmai problémákkal, igényekkel és természetesen elvárásokkal találkoztunk. Egyetemi oktatómunkája közben Márta megtartotta közvetlen, napi kapcsolatát a múzeummal, és speciális témákban európai szintéren, európai gondolkodóként mozgott. Ez szó szerint értendő, hiszen hosszabb-rövidebb tanulmányútjain Európa számos egyetemén megfordult, s a magyar népművészet alakulását ő már nem belülről, hanem európai rálátással szemlélte. Habilitációs értekezésében a 19–20. századi nemzeti kultúra és magyarságkép árnyaltabb és reálisabb megközelítését vállalta fel, három tájegység, Kalotaszeg, Sárköz és a matyóság népművészetének „felfedezését és divatját” állítva a bemutatás, elemzés középpontjába. Azt vizsgálta, milyen következményei lettek annak, hogy „háziipari szervezeti keretek között indult meg a három legkorábban felfedezett tájegység, Kalotaszeg, Mezőkövesd és Sárköz népművészetének újraélesztése, újrafogalmazása és propagálása is.”¹ A propagálás, a propaganda elvezette az idegenforgalomhoz, azt vizsgálta, hogy egy település kultúrája (függetlenül attól, hogy faluról vagy városról van-e szó) az idegenforgalom, főleg az 1920-as években felfokozott, erőltetett idegenforgalom hatására milyen változásokon megy át, hogyan változik meg.

A Miskolc monográfia negyedik kötetéhez (1848–1918) kapcsolódva vizsgálta a miskolci polgári viselet 18. századi gyökereit, amihez vagyonszeírásokat használt, önálló levéltári kutatásokat végzett.² A 19. század végén, a honfoglalás ezredik évfordulójára készülve (de ezt megelőzően már a világkiállításokon való részvétellel) a falusi és városi kultúra jeles tárgyai kikerültek saját, természetes környezetükből, s a nemzeti ipar reprezentánsává váltak, a nemzeti sajátosságokat képviselték. Ezt a folyamatot érzékelte a „Borsod megye népe a millenniumi kiállításon” című tanulmányában.³ A századforduló „arculatváltásához” elemzés tárgyává tette az 1898–1938 között megjelent, s Miskolcra szóló idegenforgalmi tájékoztatókat, almanachokat, „kirakat”-okat, útikalau-

¹ Fügedi M., 1999. 10–11.

² Fügedi M., 1991. 169–177.

³ Fügedi M., 1996. 349–363.

zokat, de az igazán értékes, lényeges elemeket feltáró összefoglalókat, mint pl. Zsedényi Béla meghatározó jelentőségű munkáját.⁴ Ezek után jutott el a fenti tanulmányához. 2000-ben vagy 2001-ben szeretttünk volna Miskolcra egy „imázs” könyvet megjelentetni. Ebbe a kötetbe készült Gyulai Éva tanulmánya: „Bor és kenyér. Miskolc toposzok az újkori ország- és útleírásokban” címen. S mivel Gyulai Éva a 19. század 60-as éveiből is hoz anyagot (Pesthy Frigyes), Fügedi Márta a 19. század harmadik harmadától folytatta volna a városról alkotott kép változásainak nyomon követését, s ebben igyekezett megtalálni az idegenforgalom szerepét. A tanulmány befejezésére azonban már nem adatott számára idő, így alábbiakban ismét együtt és közösen fogalmazunk.

* * *

A 19. század végén – minden bizonnyal ebben nagy szerepet játszott a magyar honfoglalás ezredéves ünnepségeire való készülődés, a nemzetközi, majd az országos és a helyi rendezvények lebonyolítása – egy „műfaji” váltásnak lehetünk tanúi. Egyrészt „megszületik” a magyar képeslevelezőlap-kiadás, amely először egy-egy település központi építészeti képét, később egy-egy jelesebb objektumot (középületet, szobrot), majd különlegességeket is bemutat, illetve a helyi megrendelők ezt a sorrendet követik, a helyi nyomdák pedig ezt követendő példaként fogadják el. Az érintett várost tehát nem bemutatják, hanem a város mutatkozik be az ország előtt a legjellemzőbb, legtöbbet sejtető építészeti arculatának egy részletével. Ezt a képet pedig nemcsak magával viszi, hanem elküldi a turista, az „idegen”, magával víve szubjektív tapasztalatait, benyomásait, véleményét. Egy város a látvánnyal lép a külvilág, az ország nyilvánosságára elé.⁵

A korábbi tudományos vállalkozások, amelyek az ország egészének bemutatását tűzték célul – nevezhetnénk a műfajt országleírásnak, – most „konkretizálódnak”, megyetörténeti és főleg várostörténeti monográfiák születnek. 1886–1911 között negyed évszázad alatt Szendrei János ötkötetes monográfiája a város imázsát alakító tényező. Egy évszázad elteltével és a városban élők számára, vagy a város iránt érdeklődők számára is meghatározza a városról alkotott képet.⁶

A nap és hetilapok rendszeressé válása új kaput nyit befelé, s betekintést, rálátást enged a kívülálló számára. A századfordulóra összességében más válik fontossá, mint a korábbi évtizedekben.⁷ Gyulai Éva állítása szerint „a Magyar Millennium körüli ünnepek felélesztették a klasszikus honismeretet, de már propagandisztikus céllal, az ezeréves Magyarország táji szépségeit, társadalmi vívmányait és sokszínűségét bizonyítandó.”

A megszülető új igény az idegenforgalom. Részben a közlekedés adta lehetőségeket kihasználva, részben – s valóban propagandisztikus céllal is – kiadványok, emléktárgyak sokaságával igyekeznek megismertetni először a magyar népművészet táji egységeit

⁴ Zsedényi B., 1929. 35–72.

⁵ Petercsák T., 1994. 13–23.

⁶ Szendrei J., 1886–1911. I–V. kötet.

⁷ 1881-től jelent meg a Kereskedelmi és Iparkamara elsősorban gazdasági, társadalmi híreket közlétező, s egyszerű reklámmal, közérdekű hirdetésekkel megjelenő lapja, a Borsodmegyei Lapok. 1883-tól ezt kiegészítette a Borsod-Miskolczi Közlöny. A századfordulóhoz közeledve, 1892-től jelent meg a Szabadság, amely 1903-ig a függetlenségi párt lapjaként jelent meg, majd ekkortól – de új évfolyam számozással – megjelent helyette az Ellenzék. Inkább társadalmi, szépirodalmi hetilapként forgatták a városiak a Borsod-Miskolczi Hírlapot, amely 1900–1903 között az egyébként sokoldalú információöszönben is hézagpótló volt. Főleg ezek a lapok azok, amelyek ismerete nélkül aligha alkothatunk reális képet a századforduló közhangulatáról, izlésvilágának átalakulásáról, jellemzőiről.

és értékeit (matyóság, Kalotaszeg, Sárköz), majd a megismertetésnek ugyanez az igénye eléri a városokat, így Miskolcot is. A háború előtti monarchiában, az Osztrák–Magyar Monarchia városaiban – az idegenforgalom lehetőségeit és vonzerejét felhasználva – új városkép kialakítása fogalmazódik meg. Így ki kell alakítani az önálló törvényhatósági jogot nyert város nagyvárosi imázsát. Tehát jóval a trianoni döntést, jóval az első világháborút megelőzően megfogalmazódik Nagy-Miskolc képe. Ez a kép a meg nem valósult szabad királyi városságból is következett. (Ehelyett a város csak ígéreteket kapott, reményt veszített és a cél érdekében nem kímélte pénzét sem.) A szabad királyi városság helyett megtörténik az első nagy szakadás az uradalomtól, a második nagy szakadás pedig a vármegyétől. A „szakadások” megszülik az „egységesítési” törekvéseket. Miskolcra főiskola kell (Sárospatakról), ipari-bányászati központtá kell válni (Diósgyőr, Pereces), ki kell bővíteni a mezőgazdaságilag művelhető határt (Martintelep, Hejőcsaba), s a nagyváros ivóvíz-ellátásához (másképp az üdülő „övezet” kialakításához) szükség van Tapolcára, amely ekkor jogilag Görömböly-Tapolca. Ez az új város, s a 20. század imázs kialakításában részt vesz a sajtó, minden városismertető kiadvány, s a megalakuló idegenforgalmi szervezet.⁸

A történelmi múltat láttató Diósgyőr, a nagy hagyományokkal rendelkező kereskedőváros olyan vonzerőt kínál, ami a város jelképe: az Avas, s olyan városkörnyéket, mint Hámor-Lillafüred és Görömböly-Tapolca.

Miskolc 20. századi imázs-alakítását lépésről lépésre nyomon követhetjük a századforduló környéki „Miskolczi Almanach”-okból, majd a 10-es években a „Miskolczi Kalauz”-okból, amelyeket a 30-as években a „Miskolci Kirakat”-ok, a 40-esekben a „Miskolci Útmutató”-k követték. A 20. század második felében az idegenforgalmi ismertető mellett a „Miskolc Útikönyv”-ek uralják a terepet, s évtizedeken keresztül ugyanazok a sztereotípiák fogadják a helybelit, mint az idelátogató (de magyarul is tudó) turistát. A század utolsó évtizedét a „Vendégváró” sorozat darabjai jellemzik, amelyek a város, a táji kistérség vagy régió, és a nagyobb közigazgatási egység, a megye idegenforgalmi (látványosságokat, hagyományokat, építészeti–művészeti–történeti emlékeket bemutató) „értékesítését”, „eladhatóságát” igyekeznek előtérbe helyezni úgy, hogy formabontó köteteket jelentet meg a kiadó. Ez új, magas színvonalú kínálat, ennek megfelelő nyomdatechnikával, információs és képi anyaggal, új tartalmi felfogással és megfogalmazással.⁹

A városkép-alakítás „idegenforgalmi vonulata” az alábbi Miskolc-elemeket sorakoztatja fel.

Az 1897-ben megjelent Miskolczi Almanach köszöntőjét Lévay József írta, s az egész gondolatsort áthatotta a készülő Kossuth-szobor anyagi támogatásának vágya. Ennek ellenére úgy látja, „hogy bármennyire bámulatos és lélekemelő Budapest haladása a közelebbi ötven év alatt; tündöklő fénye és gazdagsága még sem jelenti a nemzet egyetemének boldogságát.” Az ország nemcsak fővárosáról szól – mint azt érzékelték és bírálták is a millennium idején –, hanem a vidékről, így Miskolcra is, amelynek törekvései „nem csupán helyi érdeket, hanem az általános nemzeti kultúra érdekét is szolgálja.”¹⁰

Ugyanez a hangvétel 1904-ben már a város, mint organikus egység jelentőségét hangsúlyozva megfogalmazza: Miskolc = Avas alatti metropolis. Ez a 20. század egyik

⁸ Dobrossy I., 1995. 65–76.; Terplán Z., 1956. 1–7.; Terplán Z., 1958. 71–74.; Terplán Z., 1970.; Zsámboki L., 1991.; Zsedényi B., 1929. 145–146.

⁹ Láng O., 1897. 3–6.; Lippay B., 1910. 46–48.; Gencsi S., 1906. 5–7.; Halmay B., 1936.; Halmay B., 1937.; Földes L., 1942. 11–13.; Bánhegyi Gy., 1956. 3–4.; Körtvélyesi E., 2000.

¹⁰ Lévay J., 1897. 5–8.

legfontosabb szlogenje, ami az 1920-as években annyira felerősödik, hogy néhány évtized múlva, tartalmát tekintve nem lesz több mint egy közhely a többi között.

A városbemutató idegenforgalmi kiadványok sorába Miskolc 1910-ben illeszkedett be, vagy jelent meg először. Ennek egyszerű oka az volt, hogy a hasonló kiadványokat Magyarországon a lipcsei Woert-féle cég jelentette meg (Miskolc előtt így látott napvilágot Eger, majd Brassó idegenforgalmi útmutatója). A kiadvány mind a mai napig a legkorrektebb, leghasználhatóbb (várostörténeti értékű) áttekintése Miskolcnak, Diósgyőrnek, Hámor-Lillafürednek, Görömböly-Tapolcának és Pecesnek. Mít őriz Miskolc korábbi érdekességei, toposzai és újabb kutatási eredményei közül, amelyek imázsalkító tényezők lesznek? „Akinek nincsen hosszabb tartózkodási ideje: jól teszi, ha Miskolc különleges sajátosságával köt futó ismeretséget” – fogalmazódik meg a konkrét ajánlat. „A várost hosszában átszelő Szinva a belső városrészben fekvő házak közt – legtöbb helyen – partképződés hián olyan módon folyik, hogy az épületek csaknem függelyes alapfalai egyúttal a meder kőfalait alkotják, s így kicsiben velencei utca képe tárul a szemlélő elé.”¹¹ A „miskolci Velence” megjelenik a kötetben is, de megjelent kb. 1909–1911 között színes képeslapon is. A Szinva, mint „Miskolc Velencéje” olyan tömörített reklámszöveg, amely az 1950-es évekig jó szlogen. (Amikor a diósgyőri vasgyár és környezetében számos más üzem szennyvizét a Szinván keresztül vezette el, illetve le a Sajóba, ez már csak értelmezhetetlen szólammá vált, olyan egykori városképi hangulattá, amelynek emlékét a képeslapok és a korábbi generációk őrizték.) „Más specialitás nyilvánul meg a »Lacikonyhának« nevezett utcai, nyílt üstökben, melyekben rendszeren sertéshúsból igen ízletes falatokat zsírban sütnek ki és árusítanak ott helyben. A Lacipecsenyének nevezett – igen jó gyomrot kívánó sülteteket – különösen a heti és napi vásárok idején – tömegesen fogyasztja a szintén közelben kapható friss fehércipóval az ingyencözönség.” (Lacikonyhásokat a Búzavásár-téren, a Tetemvár-téren, de még a Rákóczi és Kálvin utcák kereszteződésében lévő vashídnál is található – reklámozza a „történelmi” ingyencözönséget a kötet szerzője.) Bár már van villamos, bérkocsi és fogatos személy- ill. teherszállítás Miskolcon, mégsem ez a figyelmet felkeltő, hanem „a közlekedő járművek között a kétkerekű talyigák, amelyek egyszerű kiállításuknál és eredeti ősmagyar szerkezetükénél fogva tűnnek fel. Tulajdonosaik ezeket egy lóval, kizárólag teherszállításra alkalmazzák.” A „látnivalók és szórakozások” között Miskolc 10 temploma közül elsődlegesen az avasi templomot, a múzeumot és a színházat javasolják. Az Avas, mint „páratlanul szép hegyi liget”, s a jövőben „valóságos Tusculum” jelenik meg a tervbe vett Rákóczi-toronnyal, amelyet a Horváth Lajosról elnevezett legfelső platón kívánnak majd felépíteni. „Az Avas megtekintését senki el ne mulassza; mert a már említett élvezetek mellett a miskolci népeletet innen lehet legközvetlenebbül szemlélni” – ajánlja az „idegenvezető”, de a vendéglátásban nem esik szó a kocsonyáról, s az ebbe fagyott béka történetéről sem. Úgy tűnik, mintha a történettel (vagy legendával) nem szívesen barátkoznának a miskolciak, de a kötet egyik reklámjában mégis megjelenik a város akkori „logója”, a „hamutartónak alkalmas tányérka, mely a miskolci kocsonyát a befagyott békával ábrázolja, s egyedül Pfliegler J. Ferencz üveg-, porcellán-, fém- és lámpaáru üzletében kapható”.¹²

Az ismert, s a korábbi évszázadokból átörökölt toposzok mellett megtudjuk, hogy Miskolc „geológiai és archeológiai szempontból tekintve – környékével együtt – felette érdekes hely”, s „nem csekély fontossággal bír az a tény”, hogy az őseMBER eszközeit az

¹¹ Lippay B., 1910. 46–48.

¹² Lippay B., 1910. 91.

avasi szőlőkből és egyes városi telkekről százsámra ásták ki. (Még évtizedeket kell várni, hogy megfogalmazódjék, s bekerüljön a köztudatba: az Avasalján ekkor egy új, az európai kutatásoknak e témában irányt szabó tudomány született. A „Bársonyházi kőszakócák” ma már Miskolctól, az Avastól elválaszthatatlan tudományos és közismert megfogalmazások, részévé váltak a város 20. századi imázsának.)

1906-ban egy olyan tanulmány látott napvilágot, amely érdemi folytatása a 18–19. századi nagy leírásoknak, Bél Mátyás vagy Benkő Sámuel munkásságának, s előfutára Zsedényi Béla 1929-ben megjelent, s Miskolcot mai napig példaértékű szakmai nagyvonalúsággal bemutató feldolgozásának, amelyben a város szellemi életét és kultúráját tette vizsgálat tárgyává.¹³

Gencsi Samu nemcsak régi toposzokat elevenít fel, hanem Miskolc imázsát fogalmazza meg „Miskolcz város jövője” című munkájában. Amiben ötvözi az elődök munkáját, a következő: „...Miskolcz város földrajzilag oly szerencsés fekvéssel bír, az ország fővárosához oly közel van, a természetadta előnyök, mint fürdőhelyek és nyári tartózkodásra alkalmas területek oly bőségesen vannak körülötte, de maga Miskolcz lakossága is oly ipusztériális érzékkel bír, hogy vétek lenne, ha ezen személyi és dologi előnyök kellő módon ki nem használnának.... hiszen Miskolcz ma már a tekintélyes vidéki város jellegét nemcsak kereskedelmi, hanem külső szépsége által is kiérdemelte.” Az új elem a „külső szépség”, amely kettős tartalmú. Egyrészt a tanulmány megírását alig egy évtizeddel megelőzőleg készült el az 1878. évi árvíz utáni, s a város történetének első rendezési terve (1894). Annak elfogadása után (1897) megkezdődhetett egy modern, 20. századi polgári nagyváros arculatának kialakítása.¹⁴ A millennium nagy építkezései (Korona szálló, Erzsébet tér, Városház tér épületei) új hangulatot adtak a történelmi belvárosnak. A „külső szépség” másrészt szólt a környezet kulturáltabbá tételéről, az Avas, a Kálvária-domb és a Népkeret egységes városi ligetté alakításáról, az Avasrendezésről. Ezen túl szólt Tapolca és Lillafüred idegenforgalmi hasznosításáról, az alábbiak szerint: „Miskolcz város lakossága, melyre nem mondhatni azt, hogy a körülötte fekvő latifundiumok képezték volna létezésének és fejlődésének alapját, ép e pillanatban áll tehát azon feladat előtt, hogy a jelentkező vállalkozási szellem előnyeit a maga részére kiaknázza, mégpedig az által, hogy magából is a körülötte fekvő szép helyekből oly központot teremtsen, melyen a vidéken lakó, valamint a fővárosból, sőt az ország más részéből is, üdülésre és ideiglenes tartózkodásra kívánckozó elemek szívesen megtelepedjenek, vagy ideiglenes tartózkodást keressenek.”¹⁵

Ez tehát az idegenforgalmi koncepció, amely a turistákat és a véglegesen letelepülni szándékozókat egyaránt vonzza. Erre még ki kell építeni egy intézményrendszert, „a melyek minden emberre nézve kívánatosná teszik, hogy ha más város és Miskolcz között kell választani, akkor ezen városnak adja az előnyt és különösen, hogy városunk vezetése a mellettünk fekvő Görömböly-Tapolca, Diósgyőr-Tapolca, és Lilla-Füred természetadta előnyeit úgy használja fel a város fejlesztési műveletben, hogy a nyári üdülést kereső nagyközönség egyrészt e helyek természeti szépsége, másrészt a közelben fekvő Miskolcznak berendezkedése által e városnak és vidékének minél tömegesebb látogatására bírassék.”¹⁶

¹³ Zsedényi B., 1929. Főleg az első rész, „A genius loci”-ban megfogalmazott gondolatai azok, amelyek folytatása a 20. század végén is kívánatos lenne. i. m. 11–40.

¹⁴ Iglói Gy., 1992. 66–79.

¹⁵ Gencsi S., 1906. 5–7., 70–82.

¹⁶ Gencsi S., 1906. 6–7.

Gencsi Samu és Zsedényi Béla munkái megjelenése között közel negyed évszázad telt el. Közben „volt” egy elbukott világháború, amely eredményeként széthullott az Osztrák–Magyar Monarchia, s az utódállamok sorában „elfoglalhatta” helyét a trianoni határok mögé kényszerített Magyarország. A társadalmi szintre emelkedett depresszió, a békediktátum szülte sokk és hosszan tartó trauma, a megváltozott helyzet kilátástalansága különleges „továblépési” lehetőséget fogalmazott (fogalmaztatott) meg Miskolccal. Többféle elképzelés született a város arculatának alakulására, illetve alakítására. Az adott helyzetet, s ebben a múlt jelentőségét, a hely szellemét Zsedényi a következőképpen látta és fogalmazta meg: „Nehéz feladat előtt áll az, aki Miskolcon a *genius loci*-t keresi. Pedig feltalálható itt is. Él, hat és lobog. Tehát van. Csak nem a régi fény romjai között kell keresni, hanem a földrajzkönyvben. A poros akták, elsárgult föliánsok között nem a zászlólengető és kardvillogtató, harcilármás nagy haditények beszélnek róla, hanem az a szerény és láthatatlan, de szívós és nagyszerű energia rejtegeti, amely itt él valahol halhatatlanul az Avas alján, a Szinva-parton, és bármily csapást vagy pusztulást hoznak is az idők, új munkára serkent.” Az új munkát, az új jövőt pedig látja, s abban véli felfedezni, hogy „nagy riválisa Kassa nyelt el előle mindent, s amikor fejlődése végre, immár felszabadult erővel, a legújabb korban szinte vágta csapott át, a magyar felvidéki szellemi élet vezető szerepe még mindig Kassa kezében maradt, s – ti. Miskolcnak – a szürke »csizmadiaváros« szerepével kellett megelégednie ... A trianoni sorsban azonban Kassa öröksége szállt reá. ... Miskolc máról holnapra a magyar Felvidék fővárosa lett.”¹⁷

E sorokból szinte süt, perzsel az a gondolat, hogy nem a múlt idézése a fontos, hanem az adott helyzetben megtalálni a létezés, a városépítés és gondolkodás további kereteit. Most „Miskolc a mai magyar Felvidék szíve”. Miskolc szívébe pedig bekönyörül az Avas, „amely nélkül Miskolc és a miskolci élet el sem képzelhető. ... Az Avas a város romantikája, de bölcsője azoknak az álmoknak is, amelyek odalent a városban, a felébredéskor, köveket raknak egymásra és palotákat emelnek a jövőnek.” Ez az összekötő gondolat, a kapcsolat a „mai magyar Felvidék szíve” és „Nagy-Miskolc problémája” között. Zsedényi – de mellette mások is – Diósgyőr és Hejőcsaba csatlakoztatásával (19 236 fővel, illetve 4455 fővel) kialakítja a 81 673 főt számláló Nagy-Miskolcot, az ország negyedik, a magyar vidék (avagy a vidéki Magyarország) harmadik legnagyobb városát. Ennek a városnak a perspektívája a következő: „joggal követelhet érdeklődést, megértést és féltve ápoló gondoskodást szellemi élete és kultúrája iránt, nemcsak saját polgáraitól, hanem úgy az állam-kormánytól, mint a nemzet egyetemes közvéleményétől is, mert kultúrája, de a magasabb szellemi életre való törekvése is, ezen az előkelő örhe-lyen, ma már saját érdekén túlmenő egyetemes nemzeti érdek.”

A Zsedényi Béla által használt „magyar Felvidék szíve” után sorban jelennek meg a Miskolccal kapcsolatos új szlogenek. A Nemzeti Újság különszáma a „magyar Ruhrvidék székvárosá”-nak nevezi, a Reggeli Hírlap cikksorozata a „Felvidék fővárosá”-nak, a Felsőmagyarországi Reggeli Hírlap „Borsodország”-nak titulálja. A Magyar Szalon című fővárosi képes folyóirat a „Felsőmagyarország központja” megjelölést használja. Érdekes azonban elemeznünk Móricz Zsigmond 1930-ban, a Nyugatban megjelent írását, amelyben „Miskolc a legnagyobb jövőjű magyar város” képét mutatja a látogatónak. De ha ez a látogató történetesen Szabó Zoltán (1938-ban), s a „város lelkét kutatja, a város csak sokféle képpel válaszolt”. Ekkortól egy bő évtized alatt alakul ki az, aminek előrevetített képét Szabó Zoltán a következőképpen fogalmazta meg: „Ha van város, amely

¹⁷ Zsedényi B., 1929. 164–165.

pontosan nyomon követte az ország fejlődését és a városalkotó középosztály alakulását, Miskolc ilyen. Ennek a városnak a szeme mindig Budapesten volt, és a magyar középosztály kialakulásának egyes fázisai szépen látszanak Miskolc történetén. ... Miskolc mindig haladt a korrallal, ami annyit is jelent, hogy engedelmesen, sőt túlbuzgón felvette mindazokat a hibákat is, amelyeket a kor magával hozott.”¹⁸

Minden – 1920–1940 között megfogalmazott – szlogenben van valami korábról ismert, jellemző megfogalmazás, vagy arra alapot adó természeti, gazdasági adottság, lehetőség. Ezek a miskolci „márkajelek” vagy helyesebben márkajel-kísérletek valóban új arculatot keresnek, új tartalmat kívánnak feltárni. Ma már azonban ugyanolyan közhellyé süllyedt a „magyar Ruhr-vidék” elképzelése, mint a mórliczi „legnagyobb jövőjű magyar város” feltételezése, gondolata. Néhány kiragadott példa is érzékelteti, hogy a politikai közgondolkodás és az idegenforgalom célkitűzései miként erősítik (erősítették) egymást a 20. század első fele városképének formálásában, kialakításában. „Miskolc a városok előretörésének szimbóluma lett” – fogalmazta meg Mikszáth Kálmán főispán (az író fia) 1930-ban. „Miskolc szimbolizálja azt a fiatalos erőt, amellyel a régi városok az összeomlás után új életre keltek. Miskolc fejlődése nem azért indult meg, mert Kassa »elesett«. – Kassa közelsége nyomta Miskolcot és a megmaradt Felvidék gravitációt mutat Miskolc felé. De Miskolc fejlődésének megindulása már a mostani század első decenniumában kezdődött, amikor még Kassa megvolt és virágzott. ... Miskolc előretörésének természetes erőforrásai vannak: Borsod gazdag természeti kincsekben, a nagy szén- és vastelepekben, kedvező gazdaságstratégiai helyzetében, az Alföld és a Felvidék találkozásában a két kultúra határvonalán egy sajátos kultúra területén, amelynek kifejezője.”¹⁹

Ennek a kultúrának a megismertetésére vállalkozott az 1926-ban megalakult Északmagyarországi Idegenforgalmi Szövetség. (Jogelődjét 1912-ben Kassán hozták létre Felsőmagyarországi Idegenforgalmi Egyesület néven, amely az első világháborút követően megszűnt, de célkitűzései, alapelvei a miskolci példában tovább éltek.) Az Idegenforgalmi Szövetség központja Miskolc lett, hiszen Hodobay Sándor polgármester elmondása szerint: „e várost valósággal erre predesztinálja fejlett kultúrája, intenzív szellemi élete, erősen fejlődött ipara és kereskedelme, alkalmas fekvése, szép vidékű környéke. Mindez Miskolcot különösen alkalmassá teszi az idegenforgalom nyújtotta előnyök kellő kihasználására.” Miskolc idegenforgalmi szerepvállalásában meghatározó volt a polgármester elhatározása, amelyet az alábbi tartalmú körlevélben tudatott a magyar városok hasonlóan első számú vezetőivel: „Miskolc thjf. város vezetősége elhatározta, hogy a város idegenforgalmának növelésére idegenforgalmi hivatalt szervez, amelynek célja Miskolc thjf. város és környékének, nevezetesen a Bükk, Csonka-Magyarország legmagasabb és legszebb őserdőkkel borított hegyvidékeinek, a lillafüredi és aggteleki cseppkőbarlangok vidékének, a Szeleta-barlangnak, nemkülönben a Bükkben lévő fürdők és klimatikus gyógyhelyeknek, um. Lillafüred, a város tulajdonát képező Görömböly-Tapolca fürdő, továbbá Diósgyórtapolca fürdő, Hámor természeti szépségeinek, gyógy- és kultúrtényezőinek, ipari és kereskedelmi értékeinek a legszélesebb körben való ismertetésével e helyeken könnyen, kényelmesen és olcsón hozzáférhetővé tenni. E hivatal címe: Miskolc thjf. város Idegenforgalmi Hivatala, székhelye: Miskolc Városháza.” Megvolt tehát az idegenforgalmi elképzelés, s a megvalósításra – a város

¹⁸ Szabó Z., 1938. 265.

¹⁹ Mikszáth K., 1930.

minden magyar lakosa számára történő megismertetésére – komoly propagandamunka kezdődött.²⁰

Az Unger Hugó által írt Miskolc és környéke című kiadványt folytatják a Miskolci Kirakat című sorozat évente megjelenő köteteivel. A városról és a város nevezetességeiről, különlegességeiről fényképek sokasága készül azzal a céllal, hogy fotóalbum is bemutatthassa a Felvidék fővárosát. 1934-től Miskolci Hét elnevezéssel városbemutató tudományos-kulturális-sport rendezvények kezdődtek, amelyek nemcsak a helybelieket, hanem olcsóbb vasúti közlekedés biztosításával az ország más városaiban, településein élőket is fogadták. Az országos propaganda hatékonyabbá tétele érdekében plakátpályázatot hirdettek. (Mai fogalmaink szerint ez logó- és jelmondatpályázat volt.) A „logópályázat” kiírása szerint a feladat az volt, hogy „Miskolc az északmagyarországi hegyvidék központja, a Bükk legnagyobb városa, a turistaság, nyaralás, fürdőzés gócpontja”, ezért fejtsen ki idegenforgalmi vonzó hatást a város és a régió iránt. A logók és jelmondatok közül néhányat a pályázat bírálata után publikáltak, így az alábbi mondatok kerülhettek a köztudatba: „Felvidéki város”, „Jobb itthon”, „Csak Miskolc”, „Halló Miskolc”, vagy a „Templomok városa”.

A városi műipar, vagy kézműipari tevékenység iparművészeti színvonalra emelését célul tűző idegenforgalom mellé egyértelmű partnerként szegődött a Kereskedelmi és Iparkamara. Miskolcra a kereskedelemügyi miniszternek írott levelében a kamara elnöke kiemelte: „ismeretes, hogy külföldön az egyes idegenforgalmi gócpontok környékén, az idegenforgalom fontosabb áramlási vonalai mellett a műipar igen magas fejlettségű, s – ami a legnagyobb jelentőséggel bír – mindenütt sajátos jellegzetességekkel rendelkezik, amely helyi jelleg az onnan szétáramló műipari cikkekben át az illető vidéknek és lakosságának sajátosságait, kiemelkedő jellemvonásait hirdeti szerte a világon, s nagy idegenforgalmi vonzerőt képvisel.”²¹ Ezért aztán felsorolták az idegenforgalmi célokot szolgáló képes műipart, s az iparosok által gyártható (eladható) termékeket, áruféleségeket. A kerámiaiparosoknak tányérok, kancsókat, vázákat javasoltak (így éledt újjá a 20. század első harmadában dísztalként és hamutartóként a miskolci kocsonyába fagyott béka.) Az ötvösök és ékszerészek, a fa- és bőrárúkesztők, a textilművesek, de még a grafikusok is kaptak javaslatokat idegenforgalmi nevezetességek, emléktárgyak készítésére. Utóbbiaknak a városképeket, levelezőlapokat, a magyar és helyi népviseletet, a helyi tájat ábrázoló képek készítését és díszalbumok árusítását javasolták. (Az pedig a népviselet, régi népi kultúra, vagy polgári életmód eredetisége, a hagyományok megőrzése, a hitelesség miatt volt fontos, hogy az idegenforgalmi tárgyak, emlékdarabok terveit, modelljeit javasolták összevetni a múzeumban őrzött darabokkal. Az idegenforgalom így szólt bele pl. a matyó népviselet „újjaélesztésébe”, árusítható tárgyakká válásába.)

Egy másik irategyüttes szerint 1930-ban az Országos Magyar Idegenforgalmi Tanács Miskolcon tartotta ülését, s meglátogatták a résztvevők Lillafüredet és Tapolcát, elmentek Aggtelekre, Mezőkövesdre és Egerbe. A tanácskozásról egy 42 pontos előterjesztés készült, ami ma is haszonnal forgatható azok számára, akik egy szakterület, vagy egy település imázsának kialakításán (megváltoztatásán) dolgoznak. Az idegenforgalmi fogadóképesség (szállodák, turistaházak, magánfogadók) kapcsán külön foglalkoztak a belföldi propaganda területeivel, elsősorban művészi képeslapokkal és diaképek készítésével, propagandaalbumok, füzetek és újságok, de plakátok megjelentetésével is. „A

²⁰ B.-A.-Z. m. Lt. IV. 1925/b. 34. d./13., Miskolc THJF. Város Hivatalos Értesítője, 1928. 3. sz., valamint Hodobay Sándor polgármester szövegét l. B.-A.-Z. m. Lt. IV. 1906. 15198/1931.

²¹ B.-A.-Z. m. Lt. IX. 201. 2322/1928.

történelmi hűség kedvéért jegyezzük meg – fogalmaz a beszámoló, hogy egy vidékünkre nagy jelentőségű propaganda eszköztől sajnos elestünk, mert eddig nem vezetett eredményre az az akció, hogy a tervezett vidéki rádió leadó állomás Északmagyarország metropolisában, Miskolcon állíttassék fel.”²² A külföldi propagandáról megtudjuk, hogy lengyel, holland, finn, észt és olasz kapcsolatokat ápoltak, csoportokat fogadtak. A közlekedés fejlesztéséről (a lillafüredi állami erdei vasútról, a Miskolc–Diósgyőr–Lillafüred–Miskolc belterületének buszforgalmáról, a villamosról) többet megtudunk, mint a városi közgyűlések jegyzőkönyveiből. A „turistaság” a két háború közötti időszak generációi számára életelemmé, életérzéssé vált.

Az idegenforgalom és egy adott város megismertetése kapcsolatáról még 1939. március 18-án megjelent egy dokumentum-együttes, amely már tekintettel volt „a megváltozott viszonyokra”. Az idegenforgalmat gátló tényezők, akadályok között olvassuk a „háborús hangulatot, amely miatt senki sem mer túl messzi menni hazájától”, de a „politikai averziók” mellett komoly szerephez jutottak a „megcáfolhatatlan híresztelések, a szájpropaganda és egyéb, az utazási idegenforgalmi hangulatot rontó tényezők.”²³ Tehát 1939-től elkezdődött előbb egy háborús időszakkal terhes, másrészt, s a háborút követően egy új politikai gondolkodással terhelt időszak, amely az idegenforgalmat törölte egy város, így Miskolc imázsformáló elemei közül. (A háborús években megjelent „Miskolci útmutató” viszont tartalmaz egy különleges fejezetet. Ez Miskolc érdekességeiről szólva kifejti, hogy „Miskolcnak különösebb nyelvjárása nincsen. Meséi, mondái nincsenek, de azért sok érdekessége van, amikről hallunk ugyan, de eredetét nem igen ismerjük.” Ezek közül megismerjük vázlatosan a miskolci kapuk történetét, a 999 csizmadia és a miskolci kocsonya legendáját, olvashatunk a Jézus kútjáról, a város fejező pallosairól, a forgó hídról, amelyik nem forog, a Vörös templomról, amely nem vörös (ez a Szent Anna templom) és a városról, amelyre azért ragadt a 28-as szám, mert a vasúti közlekedés hőskorában az átmenő vonatok ennyi percet álltak az itteni állomáson.)

A háborús káreltakarítást, az újjáépítést követően ismét városkalauzok és útmutatók jelentek meg a legkorábban. Ezeknek – a város rövid történeti ismertetésén túl – elsődleges feladata a változások dokumentálása volt. A változások társadalom- és várospolitikai, városépítészeti és a tulajdonviszonyokat, a régi hagyományokat (pl. utcaelnevezéseket) alapvetően megváltoztató jellegűek, a város struktúrájának egészét érintőek voltak. „A közigazgatásilag Miskolchoz csatolt Diósgyőr, Hámor, Hejőcsaba, Görömböly és Szirma községekkel a város lélekszáma annyira megnövekedett, hogy hazánk második városává lett és az utolsó tíz év alatt annyit fejlődött, mint azelőtt 100 év alatt sem” – írja a városkalauz 1956-ban, kiemelve, hogy „a felszabadulás tényével szükségsszerűvé vált a mai kor szellemének meg nem felelő utcanevek megszüntetése. Ezáltal kb. 250 utcanév változott meg és ez a lakosság körében a több évtizedes megszokás következtében nehezen megy át a köztudatba.” A kiadványnak kimondottan is egyik fő célja az, hogy bevezesse a köztudatba az új elnevezéseket.²⁴

Az 1950-es években, pontosabban az 1950-es éveket követő néhány évtizedben, a korábbi kereskedő-polgár város ipari-munkásvárossá kívánta alakítani arculatát. Bár nem a magyar Ruhr-vidékről esik már szó, nem is Felsőmagyarország fővárosa, hanem olyan ipari központ és munkás város, amely Magyarország második számú települése, s a rang-

²² B.-A.-Z. m. Lt. IX. 201. lkt. sz. n./1930. Ügyvezető alelnöki jelentés az idegenforgalmi eseményekről c. anyag kézirat közgyűlési előterjesztésre.

²³ B.-A.-Z. m. Lt. IX. 201. lkt. sz. n./1934. „A megváltozott viszonyok miatt milyen feladatok várnak az Országos Magyar Idegenforgalmi Hivatalra? Bizalmas, kelt 1939. március 18.”

²⁴ *Bánhelyi Gy.*, 1956. 3–4.

sorban – csaknem mindenben – Budapest után sorolják be. Kohászváros, amely ezt kifejezésre juttatja megváltoztatott városcímerében is. Az 1960-as évekre az „átépülő városok példája” lesz. A városkép (valós és átvitt értelmű) megváltoztatása azért is indokolt, mert „különös Miskolc helyzete. Nincs magyar nagyváros, amelynek fejlődését annyira eltorzította volna a kapitalizmus, nincs olyan város, amelyet az első öt éves terv hibái annyira sújtottak volna, mint éppen Miskolc városát” – hangzott el 1957-ben azon a konferencián, amely az iparfejlesztés miatt felduzzasztott várost kívánta „emberszerűen befogadóképessé” tenni.²⁵ Miskolc imázsát az adta, hogy „népgazdasági tényező” lett, ahol 250 000 embernek kellett munkát, lakást, s egy olyan életmódot biztosítani, amely példája lehet a szocialista városfejlődésnek (városfejlesztésnek). Érdekesen viszonyul ehhez az idegenforgalom, amelynek láttatni kell a megváltozott környezetben az átalakuló várost. A Miskolcra szóló útikönyvek az 1960-as években így fogalmazzak: „Korunk idegenforgalmi szemlélete sokban eltér a korábbi nemzedékekétől. Az idegenforgalom ma hatalmas, széles tömegek népmozgalma, mint gyakran szoktuk emlegetni: a jelenkor »népvándorlása«. Ma már nemcsak a szoros értelemben vett »üdülő«, »vakációzó« közönség utazik, a mai idegenforgalom nem néhány tízezer anyagi jólétben élő, unatkozó ember kedvtelése, mint évtizedekkel ezelőtt. A ma embere kitágult érdeklődéssel néz körül a világban, s mikor új tájakat, városokat lát meg, az ott zajló élet egésze érdekli, annak minden vonatkozásában. ... Ilyen szempontból pedig Miskolc egyike a legérdekesebb, korunk nagy ütemű fejlődését leginkább példázó magyar városoknak. Hogyan alakult át a hajdani, viszonylag kis Avas-alji város nagyvárossá. ... Nem véletlen, hogy Miskolcon alakult ki a legtöbbet emlegetett magyar üdülőhelyek közé tartozó Lillafüred és Miskolc-Tapolca.”²⁶

Miskolc tehát az 1960–1970-es évekre nemcsak spontán módon keletkezett (a régít megtartó), hanem tervszerűen, tudatosan alakított „márkaképpel” rendelkezik: az ország kiemelkedő, kellemes, üdülésre alkalmas környezettel rendelkező ipari nagyvárosa. Az 1980-as évekre tovább „egyszerűsödik” a város minősítése „az ország egyik legnagyobb gyár- és bányavárosa, – lélekszámát tekintve pedig – az ország második városa. De miként alakult ki ez a kép három évtized alatt, s mi volt a kényszerítő erő abban, hogy a régi toposzok eltűntek, a város imázsa pedig nem a vártak megfelelően alakult, hiszen a „második város” egyben „koszos, kormos gyárváros” is lett. A történész 1982-ben készült magyarázata elfogadható: „A nehézipar új nagyvárosának lakónegyedei közé ipari körzetek ékelődtek. A közigazgatás egyesítése a széttagolt városrészek szerves kapcsolatának csak a kereteit teremtette meg. Felmérhetetlen anyagi és szellemi erőfeszítést igényelt a hirtelen óriássá nőtt iparváros sokoldalú fejlesztése. ... Munkaalkalmat elsősorban az állami tulajdonba vett gyárak és bányák biztosítottak. Mindent megelőzőt tehát a gyors ütemű iparfejlesztés és a tömeges lakásépítés igénye.”²⁷ A városfejlődés ekkor látható üteméből prognosztizálni lehetett az elkövetkezendő negyedszázadot. A század elején városi képeslapokon volt látható az Avas és a város külső megjelenése, ahogy az akkoriak ezt elképzelték. Miért ne lehetett volna az 1980-as években láttatni a 21. század elejének „Miskolc-képét”? Az ezredforduló Miskolca pedig nemcsak a tervezők asztalán, a statisztikusok előrelátásában, hanem a várostörténetek optimizmusában is megfogalmazódott, „kikristályosodott”. Eszerint: „... megvalósul a helybeliek régi álma, a földalatti gyorsvasút, és akkor a Széchenyi, Kazinczy utca nagy része sétálóutca lesz. A 21. század küszöbén Miskolcnak minden bizonnyal ki kell lépnie a Szinva szűk völ-

²⁵ Horváth B., 1958.

²⁶ Csorba Z., 1960. k. 5–7.

²⁷ Dallos A., 1982. 33–36.

gyéből, hogy a táj mind több szépségét megőrizve kitárulkozzék majdani 300 000 lakójának. A nehézipar metropolisza és a körzetébe tartozó száz település adja majd az országnak az építőanyag-ipar gyártmányainak 10%-át, a bányászat 13%-át és a kohászati termékek egynegyedét.”²⁸

Ezzel szemben az 1980-as évek végének, 90-es évek elejének gazdasági változásai – az elképzelt városképhez viszonyítva – katasztrofálisan érintették Miskolcot. A főbb, vagy korábban meghatározó iparágai visszafejlődtek, a kohászat és a gépipar tevékenysége minimálisra csökkent, más ipari üzemeké megszűnt, amelyeket már nem lehetett pótolni. A korábbi ipari-gazdasági struktúra összeomlott, ugyanakkor megjelentek a piacgazdaság új intézményei, elkezdődött egy új struktúra, új intézményrendszer kialakulása. A gazdaság strukturális átrétegződése viszont megkívánta az új városarculat, egy új imázs kialakítását.

Még nem volt „látványosan tetten érhető” az ipari struktúra tarthatatlansága, a várható „összeomlás”, amikor a városarculat-városkép átalakítása nagyon erőteljes támogatást kapott. Ez látványosan a főutca építészeti képének megváltozásában mutatkozott meg (az ún. 80-as évek városrehabilitációs tömbmunkálatai, a kutatás-tervezés-kivitelezés szintjén), de emögött egy gondolkodási szerkezetváltás húzódott meg. Az egykori homlokzati díszeitől, elemeitől megfosztott, „letisztított” épületek felújítása, s – lehetőleg – eredeti megjelenésükben való visszaállításuk már valóban a „polgárváros” arculatának a hagyományos nyugalmat árasztó, de felfokozottan lüktető megjelenésű sétálóutca kialakítása irányába hatott. A „harmonikus polgárváros” megteremtése – az építészeti gondolkodásában – visszavezethető az 1980-as évekre.

Aztán a 90-es évektől az új városi struktúra és annak képviselői „szülik” meg a századforduló, vagy a következő évszázad „harmonikus polgárvárosá”-nak képét. A város Európának ebben a térségében a Kassa–Miskolc tengelyre építve megfogalmazza újfajta regionális szerepét, feladatkörét is. A 20. század végére elkészül az új városmarketing, Miskolc fejlődésének-fejlesztésének koncepciója. Napi tanúi vagyunk, hogyan állnak össze az új városkép elemei formai és tartalmi vonatkozásaival együtt.

²⁸ Dallos A., 1982. 36.

FORRÁSOK

- B.-A.-Z. m. Lt. IV. 1906. (Miskolc város Polgármesteri Hivatalának iratai.)
B.-A.-Z. m. Lt. IV. 1917. (Miskolc város Idegenforgalmi Hivatalának iratai.)
B.-A.-Z. m. Lt. IV. 1925. (Miskolc város Levéltárában elhelyezett őrzemények gyűjteménye.)
B.-A.-Z. m. Lt. IX. 201. (A Miskolci Kereskedelmi és Iparkamara iratai.)

IRODALOM

- Bánhegyi Gyula*
1956 Miskolci Kalauz. Miskolc, 3–4.
- Csorba Zoltán* (szerk.)
1960 Miskolc. Budapest, 5–7.
- Dallos Attila*
1982 Miskolc. Budapest, 33–36.
- Dobrossy István*
1995 A városi törvényhatóság harca Miskolc egyetemi várossá fejlesztéséért. (1906–1949) Publicationes Universitatis Miskolciensis. Sectio Philosophica, II. Miskolc, 65–76.
- Földes Lajos*
1942 Miskolci útmutató. Miskolc, 11–13.
- Fügedi Márta*
1991 A miskolci polgárok 18. századi lakáskultúrájához. A miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei, 27. 169–177.
1996 Borsod megye népe a millenniumi kiállításon. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve, XXXIII–XXXIV. 349–363.
1999 Reprezentáns szerepkörbe emelt népcsoportok a századforduló népművészet-képében. (Habilitációs értekezés tézisei). Miskolc
- Gencsi Samu*
1906 Miskolcz város jövője. Miskolcz, 5–7.
- Halmay Béla*
1936 Miskolc idegenforgalmi központ lett. (In: Miskolci kirakat.) Miskolc
1937 Miskolc trianoni Magyarország fővárosa. (In: Miskolci kirakat.) Miskolc
- Horváth Béla* (szerk.)
1958 Miskolc városrendezési kérdései. Miskolc
- Iglói Gyula*
1992 Miskolc 19. századi városrendezési tervei és építési szabályzatai. Miskolc
- Körtvélyesi Erzsébet* (főszerk.)
2000 Vendégváro láttnivalók Miskolcon. Miskolc
- Láng Ottó*
1897 Miskolczi Almanach. Miskolc, 3–6.

Lévay József

1897 Előszó a Miskolczi Almanachhoz. (In: Miskolczi Almanach.) Miskolc

Lippay Béla

1910 Miskolczi Kalauz. Útmutató Miskolcz törvényhatósági jogú város és közvetlen környéke területén. Miskolcz, 46–48.

Mikszáth Kálmán

1930 Önként hull ölébe Miskolcznak az országos súly és hatalom, amely a Felvidék fővárosát joggal megilleti. Reggeli Hírlap, április 6.

Petercsák Tivadar

1994 A képes levelezőlap története. Miskolc

Szabó Zoltán

1938 Cifra nyomorúság. A Cserehát, Mátra, Bükk földje és népe. Budapest, 263–274.

Szendrei János

1886–1911 Miskolc város története és egyetemes helyirata. I–V. Miskolcz

Terplán Zénó

1956 Miskolc város és a műszaki egyetem. Borsodi Műszaki Élet, 3–4. szám. 1–7.

1958 A miskolci Nehézipari Műszaki Egyetem. Borsodi Szemle, 1. szám. 71–74.

1970 A Nehézipari Műszaki Egyetem 20 esztendeje. Miskolc

Zsámboki László (szerk.)

1991 Műszaki Egyetem. Miskolc

Zsedényi Béla

1929 Miskolc szellemi élete és kultúrája. Miskolc

DIE ROLLE DES FREMDENVERKEHRS IN DER GESTALTUNG DES STADTBILDES IN MISKOLC

Die Verfasser sind einst Mitarbeiter des Ottó Hermann Museums gewesen, sie waren Museologen auf dem Gebiet der Ethnographie und der Geschichte. Es erschienen zahlreiche gemeinsame Studien von ihnen auf dem Gebiet beider Wissenschaftszweige bzw. auf dem Grenzgebiet dieser. Die hier vorliegende Studie erscheint zwar unter gemeinsamem Namen, doch ist sie eine Ehrenbezeugung vor dem Andenken Márta Fügedis, die sich zu einer besonderen Aufgabe entschloß. Aus der traditionellen ethnographischen Umgebung, der Welt des Dorfes, „heraustretend“ machte sie jetzt die Großstadt zum Schauplatz ihrer Untersuchungen. Sie analysierte, wie der Fremdenverkehr ab der Zeit des ungarischen Millenniums das Antlitz einer Ortschaft formte. Ihre frühere Studien befaßten sich mit der Frage, wie die Entdeckung der Matyós (Bewohner von Mezökövesd und Umgebung - der Übersetzer) für den Fremdenverkehr das „Weltbild“, das Denken und die Tracht dieser Gruppe beeinflussten. Kann der Fremdenverkehr eine Großstadt entdecken oder ruft die Großstadt den Fremdenverkehr zur Hilfe um ihre engere und weitere Umgebung mit dem über sich entwickelten Bild bekanntzumachen? Sie kommt zu der Schlußfolgerung, daß der Fremdenverkehr für eine gute Stadtführung Mittel bedeuten kann, Gegenstände, Werke, Gebäuden, die bebaute und die natürliche Umgebung und ihre unterschiedliche Beschaffenheit in den

Mittelpunkt des Interesses zu stellen. So ist die Entwicklung und die Formung des Images einer Gemeinde ein kontinuierlicher Prozeß. Im Falle von Miskolc sind im heutigen Stadtbild Elemente aufzufinden, die auf eine jahrhundertealte Vergangenheit zurückweisen, doch zahlreiche Elemente und Komponenten sind das „Geschöpf“ des 20. Jahrhunderts. Auch das letzte Jahrzehnt des 20. Jahrhunderts schuf sein einzigartiges Stadtbild, das über eine harmonische Bürgerstadt des folgenden Jahrhunderts spricht, und auch darüber, daß in diesem Raum Europas die mehrere Jahrhunderte alte Beziehung von Kassa und Miskolc sich mit neuem Inhalt füllt. In dieser Studie durfte der Mitverfasser die Rolle und die Aufgabe der Zusammenfassung übernehmen.

† Márta Fügedi–István Dobrossy

EREDMÉNYEK ÉS FELADATOK A MAGYAR–SZLOVÁK HATÁR MENTI MÚZEUMI EGYÜTTMŰKÖDÉS TERÜLETÉN

VIGA GYULA

I. ADOTTSÁGOK ÉS ELŐZMÉNYEK

1. A *multikulturalitás* a modern európai eszmerendszerekben egy-egy térség különös, jobbára pozitív adottságaként jelenik meg. Az európai integrációról, ill. annak közép-európai megvalósulásáról szóló vélekedések kifejezetten szorgalmazni látszanak azokat a térségi együttműködések, amelyeknek egyik – a kultúrában koherensnek tűnő – jegye az együtt élő népek közös kulturális öröksége. Talán ezért is volt meglehetősen nagy a várakozás az elmúlt 10 esztendőben a legkülönbözőbb tartalmú népi kapcsolatok, köztük a magyar–szlovák határ menti kapcsolatok iránt: az érintettek azt remélték, hogy az amúgy is sokféle módon meglévő, működő összeműködések esélyeit csak javítani fogják az államközi és más nemzetközi megállapodások. Mára jószerével kiderült, hogy érdemi eredményeket csak az alulról felépülő, lokális, ill. regionális tartalommal megtöltött együttműködések hozhatnak, s elsősorban olyan államközi szerződésekre, nemzetközi jogi kondícióra van szükség, amelyek szabadabb mozgásteret biztosítanak ezeknek az összeműködéseknek. Más közelítésben talán az is megfogalmazható, hogy a politika feladata véget ér az együttműködés kereteinek, ha szükséges intézményrendszerének létrehozásával, a működés lehetőleg optimális feltételeinek biztosításával, a struktúra megkonstruálása, s a megvalósítás már a konkrét szereplők, résztvevők feladata. Alkalmanként az is sikernek tűnhet, ha engedik működni a helyi kezdeményezéseket.

A múzeumok közötti kapcsolatoknak a térségünkben jelentős hagyománya van, a közgyűjtemények közös rendezvényei, főleg kiállításcserék vagy közös kiállítások azonban olykor kifejezetten a politikai szándékok demonstrálói voltak. Ebben a vonatkozásban sem kell mindent újra kitalálni, előről kezdeni. Az élet sok területén működő népi diplomácia, különösen a kulturális életben megvalósult térségi kapcsolatok eddig is szép eredményeket hoztak már a határ két oldalán. Ezek jobbára nem intézményesültek, inkább személyes, szakmai, baráti érintkezések hozadékai. Intézményesítésük a továbbiakban is csak ott szükséges, ahol az együttműködés sikere azt indokolja. Vonatkozik mindez a kulturális örökség tárgyi emlékeit gyűjtő, őrző, tudományosan feldolgozó és bemutató *múzeumok* kapcsolatrendszerére is. Az együttműködésnek számos természetes formája működik és hosszabb távon is működőképes. Hatékonyságukat és továbbfejlesztésüket gátolja az államközi megállapodások hiánya, de elmaradtak eddig azok a támogatások is, amelyek kifejezetten preferálnák a térségi együttműködést a határ két oldalán. Beleérttem ebbe a nemzetközi támogatások elmaradását is: mintha Brüsszelben olykor nem egészen pontosan értenék ennek a térségnek az adottságait és elvárásait. (Tartok tőle, hogy az itteni feltételek és előzmények egy része valóban nem modellezhető sem

Nyugat-Európában, sem a nagy amerikai egyetemeken. A dolog sok tekintetben sajátos, ezzel persze nem lehet sokáig elodázni bizonyos lépéseket. Nem kell talán a kulturális élet működésének egész rendszerét átszabni, e térségnek nagyon pozitív hagyományai vannak. Nem érv, de nem elhanyagolható szempont, hogy a krakkói egyetem abban az esztendőben égett le először, amikor Kolumbus első útját tette meg az Újvilágba...) Térségünk múzeumügye az elmúlt évszázad során, a második világháború után is igen produktív kulturális ágazat volt, eredményei sok tekintetben példamutatók egész Európa számára. Más kérdés, hogy az 1989. előtti művelődéspolitika a nyugat-európaival eltérő elvárásokat támasztott ezzel az intézményrendszerrel szemben, azok azonban nem sértették a muzeológia alapvető érdekeit, s rendkívül széles tömegek számára biztosították a kulturálódás lehetőségét. Nem biztos, hogy ezeket az elvárásokat a tulajdonlás megváltozott formáival együtt át kell alakítani.

Előre kell még bocsátanom, hogy az együttműködés, a két- és többoldalú kapcsolatok további fejlesztésének igénye mára a muzeológia fejlődésének, elvárásrendszerének is természetes következménye. Más kérdés, hogy mindez – reméljük szerencsésen – egybeesik a térségi kapcsolatok fejlesztésének más irányú folyamataival. Az elmúlt évtizedekben – politikai rendszerektől függetlenül – a múzeumok, de különösen az egyes múzeumi szakmák és képviselőik, igen sok pozitív tapasztalatot halmoztak fel a térségi együttműködésben. Bizonyos, hogy a kapcsolatok alapja mindig is a szakmai, emberi érintkezés, a közös szakmai érdek és ügyszeretet marad. Ezt kell segíteni, támogatni minden eszközzel.

2. A múzeumok kapcsolatainak jellegét és lehetőségeit, az együtt élő népek tárgyi kulturális örökségének történetét máig hatóan meghatározzák a Kárpát-medence földrajzi adottságai, jellege és a térség évezredes története. Ezek értelmezése számos alkalommal ellene hat az intézményi együttműködésnek, ami persze csak vetülete az államközi kapcsolatok mindenkor alakulásának. Ennek megértéséhez néhány dolgot meg kell foglalmaznunk.

a) 1920-ig a térség egy államalakulat része volt, s az itt élő etnikumokat évszázadokon át a nagytájak és népek közötti munkamegosztás kapcsolta össze. A kulturális határok közül csak egy a nyelvhatár; térségünkben a nyelvhatárok nem esnek egybe az országhatárokkal, s az országhatárok itt nem kulturális határok. A különböző történeti diszciplínák tömegével tárták fel az évezredes népi kapcsolatok mibenlétét, amelyekben az egyik meghatározó tényező az eltérő adottságú tájak gazdasági kapcsolatrendszere, – a tárgyi örökségre fordítva – a tárgyalkotók és tárgyhasználók olykor nagy amplitúdójú összeműködése volt. A témát a szakmájuk felől közelítő múzeumi szakemberek jól tudják, hogy a Kárpát-medence népeinek tárgyi öröksége ilyen módon jószerével „nemzetközi”, s egészében az interetnikus kapcsolatok lenyomata. Ha csak a két szomszédos ország, Szlovákia és Magyarország tárgyi kulturális örökségét nézzük, akkor is magyarok, szlovákok, ruszinok, morvák, lengyelek, németek, horvátok, örmények, zsidók és még számos náció emlékegyarájáról van szó, ami a több évszázados, harmonikus népi kapcsolatok kulturális vetülete. A múzeumokban őrzött emlékegyarája a térség jelentős részében több nép együttéléséről szól, ebben a feltételrendszerben az egyes államok jószerével egy-egy terület kulturális örökségét gondolják.

A szakemberek – a felsorolt adottságokon túl is – jól tudják, hogy a 20. század végén nem a muzeális tárgyak tulajdonlása az első számú kérdés. Az elmúlt hetekben is formálódó magyar–szlovák kulturális-tudományos-oktatási szerződés előkészítése során higgadtan lehet persze egyeztetni a két állam speciális igényeit, érdekeit, s lehet olyan

megállapodást kötni, ami kölcsönösen előnyös mindkét fél számára. Ugyancsak fontos az intézmények közötti kapcsolatok fejlesztése, a gyűjtemények közötti átjárhatóság biztosítása, a közös kiállítások, egyáltalán: a szakmai, muzeológiai szempontok érvényesítése. A feladat annak garantálása, hogy az országhatár ne zárja el egymástól a szomszédos népek kulturális tárgyi örökségét, ne akadályozza saját múltjuk és a szomszéd etnikumok történelmének ezek révén való megismerését, különösen a közös múltba való betekintés lehetőségét. Ezt ma mind a múzeumügy nemzetközi szervezetei, mind a nyilvántartás modern rendszerei, mind az egyes diszciplínák adottságai lehetővé teszik, s lényegében adottak hozzá – a határ menti térségben is – a kulturális-tudományos intézményrendszer feltételei is. Megítélésem szerint az államközi szerződésekkel támogatott, jól finanszírozott regionális és intézményi kapcsolatrendszer képes a határ két oldalán úgy működtetni a múzeumokat, hogy azok alapvető funkcióikkal kifejezzék az együttélés tradícióját. Lehet tehát olyan kondíciót teremteni, ami lényegében nem hátráltatja a közös feladatok elvégzését a határ két oldalán.

A tárgyi kulturális örökség természetesen alkalmas a nemzettudat kifejezésére és annak ápolására, de aligha lehet komoly szakember, aki csak egy nemzet örökségét akarja felfedezni térségünk múzeumi kincseiben. A magyarországi szlovákok tárgyi műveltsége éppen úgy lakóhelyükön organikus, ahogyan a Felföld városainak németiségé vagy magyarságáé. A szlovákiai magyarság sajátos geográfiai helyzete, az, hogy lényegében egységes sávot alkotnak a szlovák–magyar határ északi oldalán, olykor kirekesztően magyar–magyar kérdéssé teszi a határ menti kapcsolatok problémáját, sajnálatosan gyakran politikai konfliktussá formálja a szakmai-tudományos kérdéseket is.

b) Az első múzeumok térségünkben a nemzetté válás időszakában, annak kifejezőiként is jöttek létre. Viszont a 19. század utolsó harmadában alakult, jobbára vármegyei és városi múzeumok már a polgárosodás és az azzal járó lokális identitástudat megnyilatkozásai is, miközben megjelenítik az előző generációk „globális” tárgyi örökségét is. Az első világháborút követő békerendszer ezt a kulturális örökséget több állam tulajdonába juttatta. Magyar és (cseh)szlovák viszonylatban sajátos helyzetet idézett elő, hogy a múlt század második felében-utolsó harmadában létrehozott vármegyei múzeumok többször a vármegyék Csehszlovákiához csatolt részén helyezkedtek el (Abaúj-Torna – Kassa/Košice, Zemplén – Borsi/Borša, Gömör – Rozsnyó/Rožnava, Rimaszombat/Rimavská Sobota, Komárom/Komarno stb.), s a műveltségében századokon át organikusán összetartozó terület kulturális öröksége két ország ügye lett. Fokozta ezt a szakmai gondot, hogy térségünkben, főleg annak keleti, a Dunától, Garamtól keletre eső részén éppen ebben az időszakban zajlott a megkésett polgárosodás, elsősorban a paraszti életforma nagy átalakulása, ami felértékelte a muzeális gyűjtemények szerepét. De ezek az évtizedek a régióban a régészet, műtörténet, s lényegében minden múzeumi diszciplína kialakulásának kezdetei is, s ma már nehezen pótolható az a szakmai veszteség, amit az egymástól elzárt évtizedek okoztak.

II. A JELEN

1. A mellékletben felsorolom azokat a konkrét információkat, amelyek a határ két oldalán fekvő múzeumok sikeres együttműködéséről, a kapcsolatok hozadékaról szólnak. Utalni kell azonban arra, hogy a magyar–szlovák múzeumi kapcsolatok számos sajátos vonást hordoznak, azok nem foglalhatók bele a múzeumügy általános nemzetközi megállapodásaiba, rendszerébe. Az érintkezések nem maradtak meg a határ menti térségben, hanem vannak eredményei az országos múzeumok és más vidéki közgyűjtemények vonatkozásában is, ugyanakkor a kistérségi érintkezések sajátos, olykor egyedi vonásokat tükröznek. Ezek részletező ismertetése nem feladatom, csak utalok arra, hogy a két főváros kapcsolatában – változó intenzitással – intézményesülnek a közgyűjtemények érintkezései (*Magyar Nemzeti Múzeum, Magyar Nemzeti Galéria, Budapesti Történeti Múzeum – Pozsony, Városi Múzeum*), de a vidéki városok „testvér” kapcsolatainak is van hozadéka a két ország múzeumügye számára. Számos pozitív példa van a tárgykölcsönzésekre is, például az egyetemes, európai rangú művészek életmű-kiállítása kapcsán (*Csontváry-centenárium, Aba Novák évforduló – Szeged, Szolnok, ill. Érsekújvár és más vidéki múzeumok révén*). Úgy tűnik azonban, hogy az országos múzeumok együttműködése lényegében csak a kapcsolatfelvételig jutott.

2. Lényegesebb azonban, hogy a két ország múzeumügyébe illeszkednek a határ menti érintkezések, jóllehet azok gyakran a kistérségi kapcsolatrendszerben jelennek meg. Az interregionális együttműködés ilyen módon egyszerre felel meg a múzeumok nemzetközi kapcsolatrendszerében már intézményesült formáknak, adminisztratív elvárásoknak, valamint a kistérségi érintkezések igényeinek és formálódó lehetőségeinek. Hasonlóan több szálon működik az egyes múzeumi diszciplínák kontaktusa is: a múzeumi gyűjteményekben tárgyasult anyag feldolgozásában egyetemi és akadémiai kutatóhelyek, intézmények is közreműködnek, így a tudományos élet kapcsolatrendszere árnyalja a közgyűjteményekét.

Bár egészen mások a kapcsolatok lehetőségei és elvárásai az egyes intézmények esetében, mások a múzeumok egyes alapfeladatai vonatkozásában, s eltérőek múzeumi szakterületenként is, néhány tanulsága az eddigieknek, ill. a mostani állapotnak is megfogalmazható.

1. Különböző struktúrákban, más formákban működik az utódállamok múzeumügye, de alapelvük egészében azonos: a tárgyi kulturális örökség emlékeinek gyűjtése, megőrzése, bemutatása. Az Önkormányzati Törvény alapvetően megosztotta a múzeumi műkincsállomány tulajdonlását: az állami vagyon mellett létrehozott önkormányzati tulajdon befolyásolja a tárgyak kezelésének, mozgatásának lehetőségeit is. Ez a vidéki gyűjtemények esetében erősíti a határon túli kiállítások, műtárgyszállítások lehetőségét, gyengíti viszont annak anyagi feltételeit. Önerőből a helyi önkormányzatok nem képesek megfelelő kondíciót biztosítani a közös programhoz, az állami, ill. nemzetközi támogatás viszont – egyelőre – nem preferálja ezeket az együttműködéseket.

2. A magyar–szlovák határ menti együttműködésre alapvetően rányomja a bélyegét az a tény, hogy alapvetően mindkét ország szegény. Mindkét állam területén eltérő gazdasági és kulturális hagyományai vannak a nyugati és a keleti résznek: a Dunától (és Garamtól) keletre eső területeken az elmúlt évtizedben nagyobb a visszaesés, magas a munkanélküliség, s számos gazdasági-szociális nehézség fékezi a kulturális területek fejlesztését. (A kettő közötti kapcsolat nem adekvát: a hátrányos helyzetű Borsod-Abaúj-

Zemplén vagy Szabolcs-Szatmár-Bereg megyék önkormányzati közgyűjteményei nem tartoznak a leggyengébben finanszírozottak közé, s az előbbi kifejezetten intenzív és eredményes a határ menti együttműködésben is.)

Egyelőre csak reménykedhetünk abban, hogy a regionális integráció felhajtóerőt jelent majd a kulturális kapcsolatokban is. Az *Alpok-Adria*, a *Kárpátok Euro-Régió*, az éppen most szerveződő *Ipoly Euro-Régió* és a *Vág-Duna-Ipoly* (esetleg *Vág-Duna-Garam*) *Euro-Régió* interregionális együttműködések célkitűzései között mindenütt szerepel a multikulturális térség kulturális kapcsolatainak feltárása és erősítése. A valóságban azonban ezek az együttműködések jelenleg – botladozva, nagyon is nehézkesen – elsősorban a térségek gazdaságának fejlesztésére, az európai integrációs folyamatok előkészítésére vállalkozhatnak. Vannak persze pozitív példák az interregionális együttműködésben is: ezek elsősorban demonstratív rendezvények, programok, kiadványok, amelyek azonban – hosszú távon – valóban alkalmasak lehetnek az adott térség sokszínű műveltségének, az együtt élő népek közös kulturális örökségének érzékeltetésére.

A jó szándék és akarat mellett is nehéz legyőzni a finanszírozás nehézségeit. Vonatkozik ez részben a szűkös pénzügyi lehetőségekre: mindkét ország kulturális élete hiányokkal küzd, a keleti területeken feltűnően nagy a munkanélküliség, gyengék az önkormányzatok. A nagy európai pályázatok egyelőre nem preferálják a szegény térségek közös próbálkozásait. A három ország intézményeinek összefogását igénylő, rendkívül bonyolult EU. pályázati rendszer méltatlanul figyelmen kívül hagy bizonyos programokat.

Nem említettem még azokat a tényezőket, amelyek mindkét országban gátolják a közös munkát: a határ két oldalán, egymástól 60–80 km-re fekvő városok között az értékes műtárgyak átszállítása rendkívül bonyolult.

3. A határ két oldalán működő intézmények kontaktusa a mindenkori politikai helyzet függvénye, alárendelt az országos prioritásoknak. Az elmúlt évtizedek – beleértve az 1989 utáni időszakot is – szeszélyesen befolyásolták a közgyűjtemények érintkezését is a határ mentén, s jószerével a civil kurázi határozta meg olykor az összeműködést. A legalább középtávon működő folytonosság, kiszámíthatóság nélkül nem várható előrelépés ebben a vonatkozásban sem.

4. A muzeológustársadalom szakmai érdeke azonos a határ két oldalán, a politikai, ill. szélsőségesen nemzeti elkötelezettségtől mentes szakemberek között az együttműködés természetes dolog. A gyűjtemények létrehozása és gyarapítása helyi feladat, ám azok tudományos feldolgozása és bemutatása, a közös örökség együttes értelmezése regionális (és tágabb) szakmai érdek a határ mindkét oldalán. A kapcsolatokat elsődlegesen ezek a szakmai elkötelezettségek tartják életben, viszonylag ritka az írásbeli megállapodás, szerződés, ráadásul sérülékenyebb is, mint a perszonális érintkezés. Viszonylag ritkák a közös kiállítások – ennek okait másutt említtem –, teljesen közönséges a konzultációk, közös konferenciák, publikációk cseréje. Akadályozza az együttműködést, hogy ritka ma már a kétnyelvűség – különösen a magyar oldalon – a muzeológusok között, s a vidéki múzeumokban most nő fel az a generáció, amelyik számára a közvetítő világnyelv ismerete természetes készség.

5. A virulens múzeumi kapcsolatok mögött általában a települések, mikrorégiók többirányú együttműködése, ill. annak támogatása áll. A közgyűjtemények önerőből nem tudnak túljutni a szűk szakmai kapcsolatokon, már egy közös kiállítás létrehozását is sok adminisztratív és pénzügyi akadály nehezíti. A városok közötti megállapodások (Vác-Ipolyság [Šahy], Salgótarján–Losonc [Lučenec], Miskolc–Kassa [Košice], Sárospatak–

polyság [Šahy], Salgótarján–Losonc [Lučenec], Miskolc–Kassa [Košice], Sárospatak–Királyhelmec [Kráľovský Chlmec] stb.) húzzák magukkal a múzeumokat is.

6. Hiányoznak a korábban bevett, központilag támogatott tanulmányutak, ösztöndíjak, amelyek révén a muzeológusok – kölcsönösen – megismerhették saját szakterületük határon túli gyűjteményeit, adottságait, tapasztalatait.

7. A kapcsolatok tartalma nem mindig az intézmények, illetve szakmák hosszú távú érdekeit tükrözik. A szlovák partnerek által nem ritkán hangoztatott *reciprocitás* nem feltétlenül a muzeológia szempontjait tükrözi.

III. LEHETŐSÉGEK ÉS JAVASLATOK

Kétoldalú államközi szerződésnek kellene megformálnia a kulturális és tudományos együttműködés kereteit, ami – túl a múzeumügy nemzetközi elvárásain – a két szomszédos ország és kapcsolatuk sajátosságait is figyelembe venné, s *keretszerződés-ként* jelenítené meg a közgyűjtemények együttműködésének lehetőségeit. Ha mindennek a két ország művelődéspolitikája, ill. az Európai Unió pénzügyi prioritást is biztosítana, akkor reális lehetősége lenne annak, hogy a határ két oldalának múzeumi konkrét és reális tartalommal töltsék ki ezeket a kereteket. A szakmai feladatokat a szakemberekre kell hagyni, a politikának a megvalósítás szintjén lehetőleg ki kell vonulnia erről a területről.

Szólnak érvek mellett, hogy a határ menti muzeológia prioritásainak megfogalmazásában és a folyamatos kétoldalú egyeztetésben kis létszámú konzultatív testület működjön közre. Ennek eredményes működését azonban elsősorban az intézmények közötti jó kapcsolat és információáramlás teremtheti meg. Nem szerencsés persze intézményt ráerőltetni a rendszerre: az eredményesen működők valószínűleg nem igénylik, a többiek számára indifferens. Jelentőségét elsősorban az adná, hogy a tárgyi kulturális örökség gyűjtése általános és regionális szempontjainak, valamint az egyes múzeumi diszciplínák (régészet, néprajz, természettudományok stb.) egésze elvárásainak megfelelően határozhatná meg a közös feladatok sorrendjét, valamint a helyi feladatokon túlmutató, a lokális lehetőségeket meghaladó, közérdekű célok megvalósításához nyújtana segítséget.

Biztosítani kell a folyamatos információáramlást a térség közgyűjteményei között (ez történhet a levéltárakkal és nagy könyvtárakkal közös formában is). Szorgalmazni kell a könyvek, kiadványok, információhordozók rendszeres cseréjét, amit intézményesíteni is lehetne. (Ma egy könyvcsomag postai küldése csaknem annyi a határ túloldalára, mint az óceán túlsópartjára.) Az internet-csatlakozás, a modern információhordozók már lehetővé teszik a gyors tájékoztatást, ám ezek technikai feltételeit az érintett múzeumok még nem mindenhol tudták megteremteni. A tárgytípusok, gyűjteményi egységek feldolgozását segítő adatok ma már floppyn, CD-n is átadhatók. Szorgalmazni kellene a határ menti múzeumok gyűjteményeinek számítógépes feldolgozását. A modern informatikai eszközök fenntartása – a gépek megszerzése után is – meghaladja számos múzeum költségvetési lehetőségeit. A tárgyi anyag közös gyarapítása igen nehéz feladat, bár a konzultációk ebben is segítenek. Könnyen működik a természettudományi anyag kölcsönös gyarapítása a szlovák és magyar oldalról. Gond nélkül megoldható például, hogy a kortárs művészet jeleseinek reprezentatív alkotásai bekerüljenek az adott táj, mikrorégió

gyűjteményeibe a határ mindkét oldalán. Magam elképzelhetőnek tartom – megfelelő előkészítés után – a *cserét* is, különösen a képzőművészeti, numizmatikai, irodalomtörténeti, képeslap stb. anyagok vonatkozásában, de a *tartós letét* sem zárható ki a határ túlsó oldalán.

A két-(és több)nyelvűség az érintett térségben a múzeumi munkában is sajátos elvárásokat támaszt. Kötelezően szerepeltetni kell a nyilvántartásokban a helyi elnevezéseket, ill. a tárgy készítésével, használatával kapcsolatos terminológiát az egykori tulajdonosok, tárgyhasználók anyanyelvén is. A határ menti térségben szorgalmazni és támogatni kell a kisebb múzeumok kiállításaiiban is a kétnyelvű feliratok és katalógusok, tájékoztatók készítését.

Adminisztratív és pénzügyi eszközökkel is szorgalmazni és támogatni kell a közös kiállításokat. A közös történelmi múlt, a két nép életében fontos esemény, folyamat, a szlovák és a magyar kultúra, tudomány, művészet, közélet területén egyaránt jelentőset alkotó személyiségek életútját közös kiállítások, kutatások, kiadványok révén kell megismerni, megismertetni (életmű-kiállítások, oeuvre-katalógusok, biográfiák stb.). Az együttélés pozitív példáinak bemutatása intézményeink számára is közös érdek.

Az együttélés történeti, néprajzi, művészeti emlékeinek közös feltárása és feldolgozása (tárgyi és tematikus monográfiák, katalógusok) egyszerre helyi és globális érdek. A múzeumi szakágaknak (történettudomány, néprajz) – elsősorban a gazdasági tevékenységek mindennapi életre, a közkultúrára gyakorolt hatásának vizsgálatával (gazdasági kapcsolatok, központok, árucseré, piacok stb.) – hangsúlyosan kell rámutatniuk a térségi érintkezésekre, az interetnikus kapcsolatok történeti múltjára, eredményes működésére. A cél végső soron egy közös kulturális „példatár” megalkotása az együttélés pozitív tapasztalatainak közzétételével. A közös kutatások az együttműködés legkönnyebben szervezhető formái. Prioritást kellene biztosítani a tudománytörténeti és intézménytörténeti munkáknak (pl. 2002-ben kétszázéves a magyar múzeumügy), valamint azoknak a tárgykatalógusoknak, -monográfiáknak, amelyek a határ mindkét oldalán levő gyűjtemények anyagát feltárják, feldolgozzák.

Az egyes szakterületeknek önállóan kell kidolgozniuk a maguk érdekeltségét. Pl. a történettudomány és a néprajz vonatkozásában együtt kell kimunkálni a szlovákiai magyarság és a magyarországi szlovákság kutatásának rendjét. Sajátos kérdéseket vetnek fel ebben a vonatkozásban a szabadtéri néprajzi múzeumok: a szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeumban be kellene mutatni a Kárpát-medence valamennyi házvidékének reprezentáns építményeit, s hasonló módon kellene biztosítani Magyarországról reprezentatív épületeket a határon túli skanzenek számára.

Amennyire azt a nemzetközi szerződések és szabályok megengedik, egyszerűsíteni kellene a „kishatár” területén a tárgyszállításokat, -kölcsonzéseket. A tízmilliósi léptékű biztosítások a területi múzeumok erejét meghaladják. Erre közös alapot kellene képezni, s – ez nem mostani témánk persze –, a biztosításoknak olyan formáját terjeszteni, amelyben káreset nélkül a díjtétel nagyobb része visszajár.

Részben túlmutat a közgyűjtemények körén a képzés és a továbbképzés problematikája. Az egyeztetésre és a folyamatos kapcsolatokra ebben a vonatkozásban is szükség lenne. A határ mente felsőoktatási intézményei (pl. a *Miskolci Egyetem Művelődéstörténeti és Muzeológiai Tanszéke*) ebben részt vállalhatnának.

Vélhetően igen sok konkrét ötlet, terv van, amelyek megfelelő támogatással megvalósíthatók, s megfelelő kondícióval a határ menti kapcsolatok automatizmusként működhetnek a múzeumok között is. Ennek a kereteit kell megteremteni államközi szinten,

biztosítani kell a pénzügyi feltételeit is – ez nem különleges elvárás –, a megvalósítást pedig, alulról felépítve, az intézményekre és szakemberekre kell bízni.

MELLÉKLET

A MAGYARORSZÁGI ÉS SZLOVÁKIAI MÚZEUMOK KÖZÖTTI KAPCSOLATOK EDDIGI FORMÁI ÉS EREDMÉNYEI

(Az adatokat szakmai–baráti kapcsolatok révén szereztem meg az érintett múzeumoktól, leszámítva természetesen saját munkahelyemet, a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei intézményeket. Hivatalos és részletes felméréssel bizonyára bővíthető az itt közölt adatok köre és száma. Ezúton mondok köszönetet *dr. Bodó Sándor* /Budapest/, *dr. Cseri Miklós* /Szentendre/, *dr. Hála József* /Budapest/, *dr. Horváth István* /Esztergom/, *dr. Horváth István* /Salgótarján/, *dr. Kapros Márta* /Balassagyarmat/, *dr. Liszka József* /Komárom/, *Németh Péter Mikola* /Nácl/, *dr. Perger Gyula* /Győr/, *dr. Pintér János* /Budapest/, *dr. Cs. Schwalm Edit* /Eger/, *dr. Szalipszki Péter* /Forró/ és *Szoboszlai Lilla* /Miskolc/ adataiért, szíves segítségéért.)

1. Győr-Moson-Sopron megye

a) Az első kísérletek a határ menti múzeumi kapcsolatok kialakítására az 1980-as évek derekán történtek, a valóságos és működő kapcsolatok azonban 1992-től datálódhatnak. Ekkor a megyei önkormányzat együttműködési szerződést kötött a galántai járással. (A szlovákiai járás akkori vezetője, ma galántai múzeumigazgató, személyes kapcsolatait és a közgyűjtemények melletti elkötelezettségét használta fel a kapcsolatteremtésre.) 1994-től a szlovákiai intézmény számára lehetetlenné vált a kapcsolat hatékony működtetése. Négy év szünet után, 1998-tól ismét intenzívebbé váltak a kapcsolatok, ekkor azonban a szlovákiai fél lényegében a két város (Győr és Galánta /Galanta/) kapcsolatait használta fel közös program megszervezésére, s nem a saját múzeumi szervezetét.

b) 1992-től *együttműködési szerződés* szabályozza a kapcsolatok tartalmát, ami azonban nem biztosította annak folytonosságát.

c) A kapcsolatok elsődleges formája a közös kiállítások megrendezése, ill. kiállítások cseréje.

1986: a győri múzeum anyagából képzőművészeti kiállítás nyílt *Nagyszombaton* (Trnava, Západoslovenské Múzeum).

1993: *Faragott mézeskalácsformák* címmel tematikus kiállítás nyílt a Győr-Moson-Sopron megyei múzeumok anyagából a galántai múzeumban (Galanta, Vlastivedné Múzeum). A tárlathoz kisebb szlovák–magyar nyelvű katalógus készült.

1994: népviseleti kiállítás készült a galántai múzeum anyagából a győri *Xantus János Múzeumban*.

1998. októbere: *19. századi asztali ezüstök* címmel nyitottak kiállítást a galántai Eszterházy-kastélyban a győriek anyagából. A tárlathoz szlovák–magyar–német nyelvű katalógus készült.

1998. október 28.: a győri múzeum és a komáromi (Komarno) *Fórum Intézet* együttműködésének keretében közös kiállítás nyílt a komáromi Szent András templom-

ban *Istennek dicsősége* címmel, ami 1999. tavaszán előbb a pozsonyi *Magyar Intézetben*, majd a csornai múzeumban került bemutatásra.

d) A lehetőségek ellenére is nehézkesen szerveződött a kutatók cseréje és a tudományos kapcsolatok. A győri régészek – az együttműködési szerződés alapján – a galántai múzeum 16–17. századi felvidéki kályhacsempéit tanulmányozták. 1998-tól a Fórum Intézettel való megállapodás keretében közös kutatás folyik a *Kisalföld szakrális emlékeinek és népi vallásosságának feltárására*, újabban a *Vendel kultusz* kisalföldi emlékeinek megismerésére.

2. Komárom-Esztergom megye

a) A szakmai kapcsolatok, elsősorban a régészek kapcsolatai 1979-től, a *bősnagymarosi vízi erőmű* építésével kapcsolatban intenzívvé vált archaeológiai kutatásokkal bontakoztak ki. Elsősorban egymás ásatásainak megtekintésére és szakmai konzultációra terjedt ki a kontaktus, de ebben a témában 1988. október 6–7-én *Kisvezekényben* (Malé Vozokany) közös konferenciát is rendeztek, aminek az anyaga Nyitrán 1990-ben – német, orosz, szlovák és magyar nyelven – meg is jelent (Die Ergebnissen der archäologischen Ausgrabungen beim Aufbau des Kraftwerksystems Gabčikovo – Nagymaros). A régészek szakmai konzultációjára sor került *Bényben* (Bína), *Ipolyságon* (Šahy), *Magyarszögyénben* (Svodín). A konzultatív kapcsolatok azóta is működnek, de 1990-től, a szlovákiai múzeumok Mečiar-féle átszervezése óta a kiállítások cseréi elmaradtak. A szlovákiai politikai változások, valamint az interregionális együttműködés új formája (1999. július 3-án írták alá a *Vág–Duna–Ipoly együttműködési megállapodást*) reményt kelt az együttműködés megújítására. A múzeumi szervezet keretei között végzett tevékenység sok vonatkozásban túlmutat a közgyűjtemények körén, s összefügg a térség interregionális önszerveződésével. Keretei között zajlik a *Rákóczi Szövetség* helyi tevékenysége is.

b) A határ két oldalának múzeumai között nincs az együttműködést szabályozó írásos megállapodás, a kapcsolatok szakmai-kollegiális viszonyon nyugszanak.

c) Az esztergomi *Balassa Múzeum* – főleg régészeti, történeti (főleg török kori) és néprajzi témákban – két alkalommal kiállítást rendezett *Érsekújvárbán* (Nové Zámky, Vlastivedné Múzeum v Nových Zámkoch), *Léván* (Levice, Tekovské Múzeum), *Újbányán* (Nová Bana, Vlastivedné Múzeum) és *Ipolyságon* (Šahy, Hontianske Múzeum és Galéria). A tervek szerint a szlovákiai közgyűjtemények kiállításokkal viszonzták volna ezt, azonban ezek a tárlatok nem készültek el.

d) A múzeumi szervezet nagy figyelmet szentel a megye nemzetiségei kutatásának és múzeumi bemutatásának. Szakmailag felügyelik és támogatják a szlovák nemzetiségű *Kesztölc* önkormányzati fenntartású Falumúzeumát, segítik *Pilisszentlélek* szlovák tájházának kialakítását.

3. Pest megye

a) Információim szerint, Pest megye múzeumai közül jelenleg csak a váci *Tragor Ignác Múzeum* rendelkezik szlovákiai kapcsolatokkal. Az 1980-as évek végén személyes szakmai kontaktusok révén indult meg az együttműködés. Azóta *Vác* és *Ipolyság* testvérvárosok lettek (1995), ami nagyban elősegíti az intézményi kapcsolatok elmélyítését. Az 1994-ben Ipolyságon létrehozott *Honti Múzeum és Galéria* szakmai előkészítésében komoly részt vállaltak a váci muzeológusok is. (A *Hontvármegyei Múzeumtársulat* 1898-

ban alakult meg Ipolyságon, múzeuma 1902-ben nyitotta meg kapuit. Az intézményt 1922-ben megszüntették.) A *Honti Múzeum és Galéria* aktív kapcsolatban áll a váci *Katona Lajos Városi Könyvtárral*, valamint a szobi *Börzsöny Múzeummal* is.

1994-ben testvérvárosi megállapodást kötött *Nagykőrös* és *Rimaszombat* (Rimavská Sobota), ennek eredményeként került sor egy kiállítás-cserére (lásd *c*) pontot). A kapcsolat azóta nem működik.

b) Szerződés, megállapodás nem rögzíti az együttműködés kereteit. A másutt említett *Ipoly Euro-Régió*, ill. *Vág–Duna–Ipoly Euro-Régió* programjában hangsúlyosan szerepel a múzeumok (és más közgyűjtemények) közötti kapcsolatok erősítése.

c) Az intézmények könyv- és más információ-cserével, szakmai konzultációkkal segítik egymás munkáját. 1992-ben kezdődött el a *Honti Kutatási Program* című néprajzi gyűjtő- és feldolgozó munka, aminek társszervezői a szobi *Érdy János Könyvtár és Információs Központ*, valamint a váci és ipolysági múzeumok. A váci muzeológusok részt vállaltak az ipolysági múzeum megtervezésében, újjászervezésében is.

1995-ben *Nagykőrös népművészete* címmel az *Arany János Múzeum* kiállítást rendezett Rimaszombatban.

4. Nógrád megye

a) A két határ menti közigazgatási egység, Nógrád megye és Közép-Szlovákia intézményeinek együttműködése az 1970-es évek második feléből datálódik. Ebben az időszakban elsősorban személyes szakmai kapcsolatok formálódtak (gyűjteményi tapasztalatcserék, egy-egy kölcsönös előadás megtartása stb.), de az évtized végére ezek is elhalványultak majd elhaltak. Részt vállalt ebben a balassagyarmati *Palóc Múzeum* is, melynek munkatársai elsősorban az *Ipolysági Múzeummal* alakítottak ki szakmai, kollegiális kapcsolatot. Az 1980-as évek elejétől került sor – a salgótarjáni *Nógrádi Történeti Múzeum* kezdeményezésére – újabb kapcsolatfelvételre. A működő kapcsolatok azonban nehezen alakultak, azt elsősorban a (cseh)szlovákiai fenntartók hátráltatták, s nem a múzeumi terület akadályozta a kibontakozást. Az 1990-es évek elejétől kölcsönösen megerősödtek az együttműködési szándékok, s gyarapodott azok formája, tartalma is. A pénzügyi feltételek szűkössége azonban azóta is alapvető gátja az érdemi közös munkának.

b) Szerződés, megállapodás nem szabályozza a kapcsolatokat, azok tartalmát az egyes szakmák szakmai kapcsolatrendszere és érdekeltsége határozza meg. Elsősorban a besztercebányai *Közép-Szlovákiai Múzeum* (Banská Bystrica, Stredoslovenské Múzeum) és a losonci *Nógrádi Múzeum* (Lučenec, Novohradské Múzeum), ill. a *Nógrádi Történeti Múzeum* (Salgótarján), valamint az *Ipolysági Múzeum* (Ipolyság), ill. a *Palóc Múzeum* (Balassagyarmat) kapcsolatai voltak eddig eredményesek.

c) A kapcsolatok elsődleges formáját a *közös kiállítások* képezték. (Ezek adatai 1990-től állnak részletesen rendelkezésemre.)

1967: *Közép-Szlovákia népművészete* (Balassagyarmaton a besztercebányai múzeum anyagából)

1970: *Nógrád megye népművészete* (Besztercebányán a Palóc Múzeum anyagából)

1990: – *A Salgótarjáni Rajzbiennálé* (Besztercebánya, Állami Galéria/Štátna Galéria)

– *Megtöretés* (Losonc)

– *Mihályfi-gyűjtemény*, Salgótarján (Losonc)

- *Mikszáth-kiállítás* (Rimaszombat/Rimavská Sobota, Gömöri Múzeum/ Gemerské Múzeum/, Rimaszécs /Rimavská Seč/)
- *Kondor Béla hagyaték* /Salgótarján/ (Losonc, Besztercebánya)
- *Szabó Gyula festményei* /Losonci Galériából/ (Salgótarján)
- *Szlovák szürrealisták* /Besztercebányáról/ (Salgótarján)
- *Gömöri verticsipke* /Rozsnyóról/ (Salgótarján)
- 1991: – *Volt egyszer egy mesterség* /Zsolna, Drótos Gyűjtemény/ (Salgótarján)
- *Értékpapírok, pénzintézetek Nógrád megyében* /Salgótarjánhól/ (Zsolna /Žilina, Považské Múzeum)
- *Elene Holeczyová csipkái* /Pozsonyból/ (Salgótarján)
- *Földi Péter képei* /Salgótarján/ (Losonc)
- 1994: – *Vlado Durbák* /Losonc/ (Salgótarján)
- 1995: – „Az időnek változása vagyon” *Balassi-kiállítás* /Salgótarján/ (Rimaszombat)
- 1996: – *A céhek letűnt világa* /Besztercebányáról/ (Salgótarján)
- *A nógrádi textil* /Losonci Múzeumból/ (Salgótarján)
- *Tény – fény – kép* /Salgótarján története/ (Besztercebánya)
- 1997: – *Válogatás a Nógrádi Történeti Múzeum grafikai anyagából* (Besztercebánya)
- *Mikszáth* /Salgótarjáni Múzeum gyűjteménye/ (Besztercebánya)
- *Báránycám, báránycám* /Pásztorművészet szlovákiai gyűjteményből/ (Salgótarján)
- 1998: – *Tény – fény – kép* /Salgótarján története/ (Losonc)
- 1999: – *A tűzben született szépség* /a besztercebányai, losonci és a salgótarjáni múzeumok tüveggyűjteményei/ (Besztercebánya, Losonc, Salgótarján)

A kiállításokhoz többnyire – rövidebb-hosszabb – kétnyelvű katalógus, leporell is készült.

d) A határ két oldalán levő múzeumok között több alkalommal került sor *előadók, előadások cseréjére*. Magyarországi muzeológusok – nem szervezett formában – bekapcsolódtak a történeti *Hont vármegye* (szlovákiai) kutatásába, jó szakmai kapcsolatok vannak a néprajz, a helytörténet, az irodalom- és a művészettörténet területén. A *Nagy Iván Történeti Kör* néven működő tudományos műhely is összefogja valamelyest az Ipoly két oldalán élő kutatókat, előfordul a *publikálás* is a másik ország múzeumi kiadványaiban.

5. Heves megye

a) A szakmai kapcsolatok kezdete az 1980-as évek eleje volt. Kezdetben Besztercebánya múzeuma felé kerestek kapcsolatot az egeri muzeológusok. 1996-ban Betliér (Betliar) múzeumával vették fel a kapcsolatot: a két intézmény szakemberei évente két alkalommal beszélnek meg szakmai problémáikat. Rendszeresen a kutatók szakmai útja és tapasztalatcseréje a szlovákiai múzeumok és a Heves megyeiek között.

b) Szerződés, írásbeli megállapodás nem rögzíti az együttműködés kereteit.

c) A kapcsolatok egyik formája itt is a kiállítások cseréje.

1982: *Heves megyei népviseletek* (Besztercebánya, Közép-Szlovákiai Múzeum)

1983: *Közép-szlovákiai fejviseletek* (Eger, Dobó István Vármúzeum)

1987: *Heves megye élő népművészete* (Besztercebánya)

d) *Dobóruszkán* (Ruská) nincs múzeum. Ott van eltemetve az egykori egri várvédő, az egri múzeum névadója, Dobó István. Az egriek a Csemadokkal vették fel a kapcsolatot, s az ő közbenjárásukkal készítették el 1995-ben a Dobó síremlék fedőlapjának másolatát, aminek felszentelésén több egri muzeológus is részt vett. Az egri kutatók előadásokat tartottak Dobóruszkán, s onnan is többször érkeztek vendégek az egri várba.

6. Borsod-Abaúj-Zemplén megye

a) A határ két oldalának kapcsolatait az 1970-es évek elejétől elsősorban a Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Tanács, ill. a Miskolc Városi Tanács kezdeményezte, a közgyűjtemények kezdetben elsősorban demonstratív kiállításokkal kapcsolódtak ebbe a programba. 1974-ben az interetnikus kapcsolatokat taglaló miskolci tanácskozás, valamint a szlovák népművészetet bemutató kiállítás volt a szorosabb szakmai együttműködés nyitánya. A miskolci *Herman Ottó Múzeum* és a kassai *Kelet-Szlovákiai Múzeum* (Východoslovenské Múzeum) együttműködési megállapodást kötött, 1991-ben és 1992-ben éves munkaterve is megfogalmazódott az együttműködésnek. A kapcsolatok tartalmát és intenzitását alapvetően befolyásolta a szlovákiai politikai helyzet, ill. a szlovák múzeumok vezetésének politikai hovatartozása. 1995-től jelentősen javított az együttműködés lehetőségein a két város, Kassa és Miskolc erősödő kapcsolata. Napjainkban már a valódi szakmai együttműködés, a tartalmi kapcsolatok a jellemzők – főleg egyes szakterületek és munkatársak között –, s nem a demonstratív megnyilvánulások.

Hasonló kapcsolatokat ápol a Herman Ottó Múzeum a rozsnyói (Rožnava) *Bányászati Múzeummal* (Banícke Múzeum), kevésbé intenzív az érintkezés a rimaszombati *Gömöri Múzeummal*.

A városi fenntartású *Miskolci Galéria* az egymás mellett élő népek művészetének kölcsönös megismertetéséért szervezi szlovákiai kapcsolatait. A kassai *Vojtech Löffler Múzeummal* (Múzeum Vojtecha Löfflera) és a *Kelet-Szlovákiai Múzeummal* tart fenn intenzív kapcsolatot, ami elsősorban kiállítások és kiadványok cseréjében, konferenciákban realizálódik, de segíti az alkotóművészek cseréjét is.

Az 1987-ben megnyílt putnoki *Gömöri Múzeum* megalakulása óta intenzív kapcsolatot tart a rozsnyói *Bányászati Múzeummal* és a rimaszombati *Gömöri Múzeummal*. Ennek működése ugyancsak a mindenkori szlovákiai politikai és személyi helyzet függvénye volt. Az 1990-ben megalakult *Gömör-Kishonti Múzeumegyesület* munkájában a putnoki múzeum munkatársai intenzíven vesznek részt.

A Forrón működő *Abaúji Múzeum* a kassai *Kelet-Szlovákiai Múzeummal* működik együtt a történeti Abaúj megye kulturális örökségének feltárásában.

A sátoraljaujhelyi *Kazinczy Ferenc Múzeum* 1986-ban a CSEMADOK királyhalmeci és nagykaposi szervezetével vette fel a kapcsolatot. (Ekkor még nem volt múzeuma a Bodroghköz szlovákiai oldalának, ill. az Ung-vidéknek.) Természettudományi Gyűjteménye a királyhalmeci *Városi Múzeummal* működik együtt a Bodroghköz flórájának és faunájának kutatásában. Az 1990-es évek elejétől szakmai kapcsolatot tartanak fent az újhelyi muzeológusok a tóketerebesi kollégáikkal.

A szerencsi *Zempléni Múzeum* az 1980-as évek elején *Homonna* (Humenné, Vlastivedné Múzeum) múzeumával tartott fent kapcsolatot a régi képes levelezőlapok cseréjére, 1990-ben *Nagymihály* (Michalovce, Zemplínske Múzeum) múzeumával tervezett közös kiállítást a levelezőlapokból.

A Miskolcon működő *Központi Kohászati Múzeum* a rozsnyói Bányászat Múzeummal tart fent szakmai, kollegiális kapcsolatot.

b) A miskolci Herman Ottó Múzeum és a kassai Kelet-Szlovákiai Múzeum együttműködését írásbeli megállapodás rögzíti, az 1990-es évek elején évente közös munkatervek is fogalmazódtak a kapcsolattartás tartalmára vonatkozóan. Ezek elsősorban kiállítások és szakemberek cseréjét, tanulmányutak biztosítását, egyes szakterületeken közös kutatásokat irányoztak elő.

1985-ben írásbeli megállapodás született a *Herman Ottó Múzeum* és a rozsnyói *Bányászati Múzeum* együttműködéséről.

1992-ben a *Herman Ottó Múzeum* és a tóketerebesi (Třebíšov) múzeum (Vlastivedné Múzeum) között került sor kapcsolatfelvételle: az 1992–93. évekre kötött *együttműködési szerződés* rendszeres kiállításcserét, szakmai tudományos együttműködést irányzott elő.

1993-ban a Borsod-Abaúj-Zemplén megyével határos kelet-szlovákiai területek közös néprajzi feltárására, a közgyűjteményekben materializálódott néprajzi anyag közös feldolgozására, együttes és közös bemutatására kötött megállapodást a kassai *Kelet-Szlovákiai Múzeum*, a tóketerebesi, a királyhelmei, a nagymihályi, a rozsnyói, a rimaszombati múzeum, a miskolci *Herman Ottó Múzeum*, valamint a debreceni *Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszéke*. Ha a megállapodás tartalma egészében nem is valósult meg, de számos részeredmény született (lásd c) és d) pontokban).

A *Miskolci Galéria* 1995 tavaszán *együttműködési megállapodást* kötött a kassai Vojtech Löffler Múzeummal és a Kelet-Szlovákiai múzeummal. A szerződés – a fentebbi formákban – azt célozza, hogy a földrajzilag is közel fekvő területek, különösen Miskolc és Kassa városa képzőművészetét a szakma és a nagyközönség számára megismerhetővé tegye, ugyanakkor kölcsönösen segítse az intézmények regionális szerepkörének megvalósítását.

A *Központi Kohászati Múzeum* szlovákiai kapcsolatai lényegében a MUT (*Mitteleuropäische Union Technischer Museen*), a *Műszaki Múzeumok Közép-Európai Uniója* kereteibe illeszkedik, amit 1991-ben Budapesten hoztak létre Közép-Európa műszaki történelmének megismerésére, tárgyi emlékeanyagának megmentésére és egységes elvű tudományos feldolgozására. (A kérdéstről részletesen: *Vámos Éva: Mitteleuropäische Union Technischer Museen /MUT/ – története és tervei. Magyar Múzeumok 1997/3. szám 54–55.*)

c) A Borsod-Abaúj-Zemplén megyei múzeumi szervezet, ill. tagintézményei szlovákiai kapcsolatainak egyik formája a közös kiállítások rendezése és a tárlatok cseréje.

1974: – *Szlovák népművészet* című kiállítás – Miskolc, HOM

1977: – *Borsod-Abaúj-Zemplén népművészete* kiállítás – Eperjes (Prešov, Šarišská Galéria)

1985: – *Matyó népművészet* című kiállítás – Kassa

1986: – *Löffler Béla* kassai művész kiállítása – Sárospataki Galéria

1990: – *Pipák a kassai múzeum gyűjteményéből* – Miskolc

– *Régi rozsnyói képeslapok a szerencsi múzeum gyűjteményéből* – Rózsnyó

– *Dúdor István-émlékiállítás a rimaszombati Gömöri Múzeum anyagából*
Putnok, Gömöri Múzeum

– *Igó Aladár havvai fafaragó kiállítása* – Putnok, Gömöri Múzeum

1991: – *Bronzkincsek című régészeti kiállítás a HOM anyagából* – Kassa

– *A gömöri vertcsipke* (A rozsnyói múzeum vendégkiállítása) – Putnok

- 1992: – *Gömöri falfestmények* (A rozsnyói múzeum anyagából) – Putnok
 1996: – *Maria Regina Pacis* címmel a Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Múzeumi Igazgatóság és a Kelet-Szlovákiai Múzeum közös kiállítása – Miskolc,

HOM

A *Miskolci Galéria* szlovákiai kapcsolatainak keretében az alábbi kiállítások valósultak meg.

- 1995: – *Adam Szentpétery kiállítása* (Löffler Múzeum) – Miskolc
 – *A XVII. Országos Grafikai Biennálé díjazottjainak kiállítása* – Kassa, Kelet-Szlovákiai Múzeum
 1996: – *Borgó (György Csaba) kiállítása* – Kassa, Löffler Múzeum
 – *Szlovák grafikusművészek kiállítása a XVIII. Országos Grafikai Biennálén* – Miskolc, Herman Ottó Múzeum
 – *Szabados Árpád kiállítása* – Kassa, Kelet-Szlovákiai Múzeum
 1997: – *Peter Scranka kassai szobrász kiállítása* – Miskolc
 – *A XVIII. Országos Grafikai Biennálé kiállítása* – Besztercebánya
 1998: – *Varga Éva szobrászművész kiállítása* – Kassa, Löffler Múzeum
 – *A Túlsó P'art képzőművészeti csoport kiállítása a Miskolci Galéria alkotóházában készült munkákból* – Miskolci Galéria
 1999: – *Hat kortárs szlovák képzőművész kiállítása (Ivan Csudai, Bohdan Hostinák, Dorota Sadovská, Mária Blažová, Adam Szentpétery, Robert Urbšek)* – Miskolci Galéria
 – *Urbán Tibor kiállítása* – Kassa, Löffler Múzeum

d) 1. Tudományos tevékenység

A Borsod-Abaúj-Zemplén megyei múzeumok munkatársai az 1970-es évek derekától részt vettek és vesznek a térség nemzetközi tudományos együttműködésének rendszeres fórumain (pl. *Seminarium Ethnologicum*, *Szlovákiai Magyar Néprajzi Társaság*, *Kárpátok-Euro-Régio* stb). Az intézmények, különösen a *Herman Ottó Múzeum* kiemelt feladatként végzi a térségi kapcsolatok történetének kutatását, mai formáinak támogatását. A putnoki *Gömöri Múzeum* az egyik filiája a Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszéke által irányított, másfél évtizede a határ mindkét oldalán zajló Gömörkutatásnak. A KLTE Néprajzi Tanszéke szervezte az 1980-as évek elején az Ung-vidék (Szlovákia) néprajzi kutatását is, amiben ugyancsak részt vettek a miskolci munkatársak. Megszámlálni is nehéz mindazokat az előadásokat, szakmai találkozókat, amelyek során a határ két oldalának szakemberei eszmét cserélhettek a múzeumok, ill. az egyes múzeumi szakmák kérdéseiről. Igen sok publikáció jelent meg a kétoldalú együttműködés keretében a térség együtt élő népeinek történetéről, néprajzáról.

1974-ben Miskolcon tudományos ülést rendezett a *Herman Ottó Múzeum* – kelet-szlovákiai múzeumi szakemberek bevonásával – az interetnikus kapcsolatok kutatásának lehetőségeiről és feladatairól. 3–3 szlovák és magyar kutató számolt be vonatkozó eredményeiről.

1979-ben a *Herman Ottó Múzeum* megkezdte a kutatást egy magyarországi szlovák telepes falu, *Répáshuta* monográfiájának elkészítéséhez. A munkába 3 szlovákiai kutató is bekapcsolódott. A kötetek 1984-ben magyarul (*Szabadsfalvi József–Viga Gyula szerk.: Répáshuta. Egy szlovák falu a Bükkben*. Miskolc) és szlovákul (*Viga Gyula–Szabadsfalvi József szerk.: Répáshuta. Národopis Slovákov v Maďarsku V*. Budapest) is megjelentek.

1984-ben a *Herman Ottó Múzeum* tudományos konferenciát rendezett Miskolcon *Interetnikus kapcsolatok Északkelet-Magyarországon* címmel. A konferencián részt vettek a szomszédos szlovákiai múzeumok szakemberei is. A tanácskozás anyaga (szerk.: Kunt Ernő–Szabadfalvi József–Viga Gyula, Miskolc 1984) megjelent, hasonlóan napvilágot látott annak kiegészítő kötete is (Szabadfalvi József–Viga Gyula szerk.: *Interetnikus kapcsolatok Északkelet-Magyarországon II.* Miskolc, 1985).

A miskolci múzeum, *A miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei* című, évente megjelenő periodikájában 1972–1991 között (10–27. kötet) *Szlovákiai Téka* címmel könyvszemlét jelentetett meg a (cseh)szlovákiai régészet, történettudomány és néprajz új kiadványairól. A kiadvány lapjain közel 200 könyvet szemléltek a szerzők a határon túli termésből. Ez a maga nemében páratlan vállalkozás volt a vidéki múzeumokban.

1992-ben – OTKA támogatással – kezdődött meg a Bódva-völgy kutatása, beleértve a folyó szlovákiai és magyarországi szakaszának településeit is. A természettudományok, régészet, történettudomány és néprajz (múzeumi) művelőinek bevonásával zajló munkát a putnoki *Gömöri Múzeum* és a miskolci *Herman Ottó Múzeum* koordinálta. 1999-ben vaskos tanulmánykötetben jelentek meg a kutatás eddigi eredményei (*Bodnár Mónika–Rémiás Tibor szerk.: Tanulmányok a Bódva-völgy múltjából.* Putnok).

1991-től a *Herman Ottó Múzeum* néprajzos munkatársai a Szlovák Tudományos Akadémia Néprajzi Intézetének (Narodopisní USTAV SAV, Bratislava) meghívására kezdték kutatni a Bodrogköz szlovákiai oldalának falvait. Számos publikáció mellett, Viga Gyula 1996-ban önálló kötetben jelentette meg vonatkozó tanulmányait (*Hármas határon. Tanulmányok a Bodrogköz változó népi kultúrájáról.* Miskolc).

1994-ben jelentette meg a forrói *Abauji Múzeum Baráti Köre a Történelmi Közlemények Abauj-Torna vármegye és Kassa múltjából* című, magyar és szlovák nyelvű periodikájának első kötetét. (Válogatás a periodika 1910–1918. évfolyamaiból. Szerk.: Rémiás Tibor.) 1997-ben látott napvilágot a kiadvány új folyamának 1. száma (szerk.: Rémiás Tibor–Szalipszki Péter), ami ugyancsak bilingvis, s a kassai levéltár és múzeum munkatársaival való együttműködés révén valósult meg. Az Abauji Múzeum és a Kelet-Szlovákiai Múzeum ebben az esetben a kiadvány szlovákiai terjesztésére kötött megállapodást.

1995-ben – *Sárospatak és Királyhelme*c központtal – megalakult a *Bodrogközi Művelődési Egyesület*, ami a határ két oldalán fogja össze a trianoni határ által kettéválasztott történeti táj múltjának kutatását és múzeumügyét. Az egyesület konferenciákkal (1998, 1999), a népi műemlékállomány felmérésével, kiadványokkal segíti a táj kutatását. Égisze alatt szerveződött – hazai és szlovákiai muzeológusok bevonásával – *Kisgéres* (Maly Horeš) szlovákiai magyar lakta település történeti néprajzi monográfiája, amit ez év őszén jelentet meg a Liliun Aurum Kiadó (Dunaszerdahely [Dunajská Streda] – szerk.: Viga Gyula). A határ két oldalán levő múzeumokra épülő összefogás előre mutató példája a határ menti összeműködésnek.

1996-ban – *Mária alakja a magyar évszázadokban* címmel – szlovákiai kutatók bevonásával – tudományos tanácskozásra került sor a miskolci *Herman Ottó Múzeum*-ban.

1996-ban Kassán, a Löffler Múzeumban *emlékülésre* került sor a Miskolci Galéria munkatársainak részvételével.

d) 2. Szakmai konzultációk, tanulmányutak

Az 1970–80-as években a Művelődési/Kulturális Minisztériumok rendszeresen biztosítottak 2–3 hetes tanulmányutakat a múzeumi szakemberek számára. Ennek keretében több régész, történész, etnográfus kolléga járt (Cseh)Szlovákiában, ill. Magyarországon. A *Herman Ottó Múzeum*, ill. más megyebeli múzeum és a Miskolci Galéria munkatársai rendszeresen felkeresték a kelet-szlovákiai múzeumokat, ill. fogadták Magyarországon azok delegációit. Alig múlt el fontosabb kiállítás megnyitó, konferencia, évforduló, ill. más múzeumi ünnep, hogy azon ne képviseltették volna magukat a szomszédos ország határ menti múzeumai. Hasonlóan rendszeres volt a szereplés egymás konferenciáin, ahol – több múzeum mellett – a magyar és a szlovák tudomány akadémiai intézetei is képviseltették magukat (*Nyitrai Régészeti Intézet, Kassa Archaeológiai Intézet, MTA Néprajzi Kutató Csoport stb.*). A magyarországi múzeumi eredmények szlovákiai társadalmisításában hatékonyan vettek részt 1990-ig a CSEMADOK területi szervezetei is.

1993-ban történész és néprajzos múzeumi munkatársaink előadást tartottak a Kárpátok-Euro-Régió kassai konferenciáján, ami az interregionális együttműködés társadalomtudományi feladatainak elvégzéséhez adott (volna) programot. A Herman Ottó Múzeum, a Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Karának kihelyezett tanszékeként, társult tagja az együttműködés (Társadalom) Tudományi Tanácsának.

1994-ben – a GEOMUZEUM '94. program keretében – a Herman Ottó Múzeum Ásványtára, a Koch Sándor Alapítvány és a Miskolci Egyetem Selmeczi Műemlékkönyvtára szervezésében került sor a Mineralogical Museology in Central Europe című konzultációra, ami az 1996-ban Budapesten rendezett Mineralogy and Museums III. világkonferencia előkészítő rendezvénye volt. 1995-től – A Kárpátok ásványai monográfia előkészítése során – együttműködés alakult ki a szlovákiai múzeumokkal, elsősorban a Kelet-Szlovákiai Múzeummal.

1997-ben a Miskolci Galériában, 1998-ban a kassai Löffler Múzeumban került sor *regionális találkozóra*. 1996-ban *Vladimir Jenik* és *Milan Sokol* szlovák képzőművészek voltak két hétre a Miskolci Galéria Alkotóházának vendégei, 1997-ben *Urbán Tibor* miskolci képzőművész kapott kétéhetes meghívást Kassára.

d) 3. Egyéb formák

Nem gyakoriak a tárgykölcsönzések a határ túlsó oldaláról, de több kiállítás előkészítése során volt rá példa az elmúlt években. (Miskolci tárgye gyűttes került a Kassán felújított, ún. *Rodostói-ház* berendezésébe, roznói, betléri, krasznahorkai múzeumi tárgyak kerültek (1996-ban) a Herman Ottó Múzeum vadászati kiállításába stb.).

1994-től az M3 autópálya nyomvonalának régészeti feltárásában részt vettek a Nyitrai Régészeti Intézet és a Kelet-Szlovákiai Múzeum régész szakemberei is.

A debreceni egyetem szlovákiai néprajz szakos hallgatói már több alkalommal végtek kötelező nyári múzeumi gyakorlatukat a putnoki Gömöri Múzeumban.

A Borsod-Abaúj-Zemplén megyei muzeológusok többször vettek részt 1990-től a Szlovákiai Magyar Néprajzi Társaság nyári táboraiban.

A magyar–szlovák határátkelők közelében fekvő múzeumok kiállításait 1998-tól *szlovák nyelvű feliratokkal* láttuk el (Sátoraljaújhely, Pácín, Putnok, Gönc). A Borsod-Abaúj-Zemplén megyei múzeumi kiadványokban rendszeresen szerepeltetünk *szlovák nyelvű rezüméket*.

7. Még néhány adat a határ szlovákiai oldaláról

1976-ban – a dunaszerdahelyi *Csallóközi Múzeum* (Žitnoostrovské Múzeum) részlegként – nyitották meg *Somorján* (Šamorín) a *Városi Honismereti Házat*, aminek rendezésében magyarországi muzeológusok működtek közre.

Az 1980-as évek elején az *érsekújvári múzeum* a váci *Tragor Ignác Múzeummal* tartott fent baráti kapcsolatot, ami azonban a szakmai találkozók szintjén maradt.

Az 1980-as évek elején a CSEMADOK égisze alatt szerveződött az *Alsó-Garam mente néprajzi kutatása*, amiben több magyarországi muzeológus és részt vett.

A komáromi *Duna Menti Múzeum Magyar Nemzetiségi Osztálya* is részt vett négy éven keresztül – a másutt már említett – *Hont-kutatás*ban, együtt az ipolysági és a váci múzeum munkatársaival. 1991-ben Komáromban konferenciát rendezett a múzeum *Interetnikus kapcsolatok a Kárpát-medence északi részén* címmel, ahol szlovák és magyar kutatók, köztük számos muzeológus tartottak előadást. A tanácskozás anyaga 1994-ben kétnyelvű kiadásban jelent meg (*Liszka József szerk.: Acta Museologica 1. Komárom–Dunaszerdahely*). Ugyanők *Dél-szlovákiai tájak fafaragó művészete* címmel készítették kiállítást, ami eljutott az ausztriai *Köpcsény* (Kittsee) múzeumába is. 1994-ben a pápai *Képfestő Múzeum* kiállítását fogadták Komáromban, amit aztán bemutattak Rimaszombaton és Galántán is. A komáromiak a *Martosi* (Martovce) *népviselő* kiállítással viszonzták Pápán a tárlatot.

ERGEBNISSE UND AUFGABEN AUF DEM GEBIET DER ZUSAMMENARBEIT UNGARISCH–SLOWAKISCHER MUSEEN AN DER GRENZE

Die Arbeit stellt am Beispiel von Institutionen im Grenzgebiet die wichtigsten Charakteristika der ungarisch-slowakischen Museumsbeziehungen vor. Sie weist darauf hin, daß die Festlegung der Grenzen durch Trianon im Bezug zum kulturellen Gegenstandserbe eine anorganische Situation schaffte und daß sie die Zusammenarbeit den jeweiligen politischen Verhältnissen und der Absicht der einzelnen Institutionen unterwarf, obwohl die öffentlichen Sammlungen der Region die Hüter des kulturellen Erbes der zusammenlebenden Völker sind. Trotz all dem haben in den vergangenen Jahrzehnten zahlreiche Ausstellungen, der Austausch von Ausstellungen, gemeinsame Forschungen und Konferenzen die Funktionsfähigkeit der Beziehungen bewiesen. Doch diese wurden meistens nicht institutionalisiert, sondern verblieben die Ergebnisse persönlicher Kontakte, die durch viele Faktoren gehindert werden. Der Verfasser hat viele Vorschläge bezüglich dessen, wie man durch die ungarisch–slowakischen Staatsbeziehungen, sowie mit Hilfe der Möglichkeiten der Europäischen Union die Zusammenarbeit der öffentlichen Sammlungen der Museen beider Länder wirkungsvoller gestalten könnte. Dies würde – über die fachlichen Ergebnisse hinaus – auch das eigenartige kulturelle Angesicht dieser Region kräftiger widerspiegeln als bisher.

Gyula Viga

20 ÉVES A MEZŐGAZDASÁGI GÉPMŰZEUM MEZŐKÖVESDEN

HAJDU RÁFIS JÁNOS

A Mezőgazdasági Gépmúzeum fennállásának 20. évfordulóját 1999. évben érte meg. Az elmúlt két évtized ad arra indítékot, hogy e múzeum létrejöttének, kiteljesedésének eddigi történetét átgondoljam és az általam lényegesnek ítélt történéseket írásba foglaljam.

E múzeumnak nemcsak a tárgyi anyaga, de létrejöttének körülményei is igen sajtóatosak, országos viszonylatban is egyedülállónak mondhatók.

A múzeum anyaga két részből áll. Az első rész a 19. század végén, a 20. század első felében a vidéki ember által használatba vett gyáripari technikai eszközök változatos gazdagsága, sokfélesége. Ezek a gépek, termelési eszközök napjainkra már egy messze meghaladott technikai szint produktumai. Egyben a gyáripar elindulásának, az első tömegtermelésnek megmaradt egyedei, amelyek a 21. századba átvive az emberiség számára egy kézzelfogható, működésbe hozható, rendkívül értékes kortörténeti dokumentumként szolgálhatnak.

A múzeum második része az e korhoz kapcsolódó, de szorosan a mezőkövesdi gazdálkodó parasztság életéhez, munkakultúrájához tartozó eszközök és dokumentációk anyaga. E rész számomra nemcsak mint elkötelezett lokálpatriótának rendkívül fontos, hanem városunk múltjának alaposabb megismerése szempontjából is szükségszerű. Annál is inkább, mert a Mezőkövesdről szóló néprajzi publikációk döntő többségben csak a matyóság népművészetével és a túlnépesedés következtében létrejött mezőgazdasági bérmunkások életkörülményeivel foglalkozott. Mellőzték a lakosság jelentős részét kitevő, történelmi hagyományait legkövetkezetesebben képviselő, a település határát megművelő kisbirtokos paraszti réteget.

A MEZŐGAZDASÁGI GÉPMŰZEUM LÉTREJÖTTÉNEK TÖRTÉNETE

1. Az előzmények

Ha a fenti témát akarom megfogalmazni, úgy érzem, előbb röviden saját életemről kell szólnom.

Az ember, ha idős korához érve visszatekint élete megtett útjára elcsodálkozhat, milyen előre nem tervezett feladatok megoldására kényszerítette őt az élet. Van ugyan, aki fiatal korában iskolai tanulmányokkal, szakirányú képzéssel rááll egy pályára, és magát folyamatosan továbbképezve egy előrelátható életpályát fut be. A másik embernél több előre meg nem tervezett, egymástól lényegesen eltérő, de valahol a mélyen talán mégis egymásba kapaszkodó, különböző életszakaszok megélése jelenti a gazdag, eredményes életutat.

Az életemre ez utóbbi a jellemző. Ha nyiladozó értelmem hajnalán nekem valaki azt mondta volna, hogy neked egy nagyméretű, országos viszonylatban is egyedülálló mezőgazdaságtéchnika-történeti szakmúzeumot kell majd létrehoznod, bizony képtelenségnek tartottam volna. Erre a feladatra én iskolai indíttatást nem kaptam, hiszen életkornak megfelelően nappali tagozaton csak 6 elemi végeztem. Később láttam meg, hogy az általam megélt „életiskola” szinte egyenesen erre a feladatra képezett ki.

Népes családban, kisbirtokos paraszti gazdaságba születtem 1930-ban. Egész kicsiny gyermekkoromtól belém ivódott a természet, a föld szeretete, a sokirányú szorgalmas paraszti munka, az állatokkal, technikai eszközökkel való együttélés és bánásmód, a mindennapos munkavégzés, a minden javaival, lehetőségével gazdálkodni akaró ember szemlélete. Ezt a paraszti életutat világította meg előttem a két télen át végzett, 1948-ban befejezett Aranykalászos Gazdaképző iskola. Ezt követően jó iskolának bizonyult számomra a tényleges katonai szolgálat is, ahol 1951–1953 végéig aknakutató tűzszerészként az ország lösztermentésén dolgoztam. Itt ismerkedtem meg a finomabb műszaki szerkezetekkel, az életveszélyes feladatok elvégzéséhez szükséges előre nagyon átgondolt, erősen fegyelmezett munkavégzéssel, magatartással. A katonaság után „átképzős” végzettséggel teherautó-javító szakmában több mint két évtizeden át dolgoztam, ahol a nagyobb motorok, a gépjárműtechnika és a vasipar szerelmese lettem. Éveken át e területen művezető, minőségi ellenőr is voltam, ahol az emberekkel való bánásmódban is nagy tapasztalatokat szereztem. Életiskoláim eddigi szakasza szerintem már egy technikai végzettséggel felért.

Mindig szerettem olvasni, főleg a népi írók műveit. Érdekelt a történelem, a képzőművészet és az építészet. Nagyon szerettem a múzeumokba járni. Itt a néprajz, a technika-történet vonzott legjobban. Korán elhalt szüleim emléke is a múlt iránti fokozott érdeklődésemet és tiszteletemet váltotta ki. Közben rádöbbenem, milyen lényeges társadalmi változás zajlik körülöttünk. Az 1940-es évek végén megkezdődött az erőszakos kollektivizálással a hagyományos családi munkaerőre alapozott kisparaszti gazdálkodás felszámolása. Nagy ütemben szélesedett az ipari munkavállalás lehetősége és kényszere. Ezek hatására az 1950-es években megszűnt az addig oly jellemző és híres matyó népviselet. Az addig jobbára népi készítésű ruhadarabokat teljes mértékben a gyáripari konfekció termékei váltották fel. Ugyanígy nagy tömegben használaton kívülre kerültek a kisparaszti gazdálkodás kézi és állati igaerőre alapozott termelőeszközei, valamint a kisipari műhelyek berendezései, szerszámai. Mindez a folyamat kb. két évtized (1950–1970) alatt zajlott le. (Ma már láthatjuk, hogy e „fejlődéssel” párhuzamosan elindult a magyar nép lélekszámának tragikus kimenetelű csökkenése is.)

A letűnt életforma tárgyi emlékeinek megőrzését múltunk családi-rokonságbeli relikviáinak mentésével kezdtem. A Körisfa u. 29. alatti szülői örökségű telekrészen 1968-ban egy 35 m² alapterületű, szoba–konyha–kamra beosztású, „Matyó kisházat” építettem e tárgyak élethű elhelyezésére. Ugyane körből szedtem össze a mezőgazdasággal kapcsolatos munkavégzés kisebb-nagyobb eszközeit is. Az igazi gyűjtőmunkám azonban az erőgépek felkutatásával és megszerzésével kezdődött.

1971 decemberében vásároltam egy szalagfűrészszel egybeépített, század elején készült, benzines lokomobilt. Előző gazdája egy mezőnyárádi Kozák Iván nevű, első világháborúból itt maradt orosz hadifogoly, kiváló gépészmester, aki származására való tekintettel legálisan használhatta azt.

1972-ben 2, 1973-ban már 8 darab különböző „ősmotort”, egyhengeres stabil vagy vontatható (lokomobil) felépítésű gépet gyűjtöttem be. Ezzel kezdetét vette a mai múze-

um fő profilját jelentő muzeális erőgépek tudatos gyűjtése. Ez az értékmentő munka akkor talán egyedülálló jelenség volt Magyarországon.

Mezőkövesd paraszti társadalmában széles körben elterjedt a bércséplős, darálós, olajütős vállalkozás. Ezek felszámolása az államosításokkal 1954-ig megtörtént.

Nagy változást hozott a háború utáni években megindított, nagyütemű elektromos hálózatfejlesztés, amely az addigi, helyenkénti robbanómotoros stabil erőgépeket villanymotorra cserélte fel.

Így kerültek használaton kívülre azok az első motorikus erőgépek, amelyek a századforduló tájékán megjelenve, műhelyeknek és különböző kisüzemeknek meghajtó gépei voltak. (Mezőkövesden az 1906-ban létesült helyi áramfejlesztő és szolgáltató telep 1942-ben megszűnt, amikor is a község elektromos hálózatát a Kazincbarcikát és Eger városát összekötő, folyamatos áramellátást biztosító, regionális hálózatra csatlakoztatták.)

Ezek az erőgépek, az akkori politikai megítélés szerint jelentős termelőeszközöknek minősültek, magántulajdonban tartásuk, üzemeltetésük törvényileg tilos volt.

Bármilyen nagymérvű is volt az 1950-es években az „ősmotorok” tudatos pusztítása, beolvasztásra való begyűjtése, imitt-amott mégis maradt belőlük: a kisebb falvakban eldugva, kazlak alá helyezve, tüzelőanyaggal, fagallyakkal letakarva, vagy gazdájuktól elhagyott, egykor virágzó gazdaságú portákon földbe süllyedve, beomlott tetők alatt, szétszedve ócskavas halomba hányva.

Kezdetben sokan félve adták el gépjüket, féltek a hatóságok esetleges negatív reakciójától. Más esetekben a tulajdonosokat volt nehéz megtalálni. (Ez időben sokan faluról városra költöztek.) Kemény akarat, rámenősség és sok munka kellett szinte minden gép megszerzéséhez. A nagy súlyú gépek helyszíni kibontása, kiszerelése, gépkocsira való fel-lerakódása – sokáig rakodógép nélkül – külön nagy feladat volt.

A megvásárolt és nehéz körülmények között hazaszállított – hisz legális autófuvar kezdetben szinte lehetetlen volt szerezni – gépeket itthon szétszereltem, megtisztítottam, alkatrészenként lefestve összeszereltem és ha lehetséges volt, üzembe is helyeztem. Megőrzésükre a Kőrösfá utcai telkünkön 1972–73-ban 120 m² alapterületű, betonoszlopokon álló, hullámpala tetős szint építettem, amely épület 1979–1992-ig múzeumi kiállítóhelyiségként szolgált, jelenleg múzeumi raktár.

Sok segítséget kaptam az 1970-es években a gépek felújításához egykori MEZŐGÉP-es munkatársaimtól, majd később, amikor gyűjteményem kezdett jelentős látványossággá, értékké válni, munkahelyem vezetőitől is. Egyre szélesedett a gyűjtemény iránti érdeklődők köre. Motorszerető emberek mellett különböző vállalatok vendégei is gyakran felkeresték.

Mindig több és több információ, segítőkészség jutott el hozzám. Ez időben eszméltem rá, hogy nekem e téren milyen óriási feladatom van. Kezdetben csak mint az egykori paraszti vagy kisüzemi használati eszközöket láttam e gépekben, de felirataikat, gyártó cégtábláikat olvasva hamarosan rádöbbentem, hogy e termékek a korai – nagyobbrészt magyar – gépgyárak emlékét őrzik. 1949-től a politika átkeresztelte az államosítás előtti gépgyárak nevét.

Így lett a HSCS Hofherr Mátyás kispesti gyárából Vörös Csillag Traktorgyár, a Röck István gépgyárból Április 4, a Ganz Danubius hajógyárból Georghiu Dész, a Weiss-Manfréd művekből Rákosi Mátyás Művek, a szombathelyi Pohl Ede gépgyárból Élelmiszeripari, a mosonmagyaróvári Kühne Ede gyárából csak Mezőgazdasági Gépgyár, a Miskolci Hercz Jenő és a Szilágyi és Diskant gépgyárból Borsodvidéki Gépgyár, a Fried Gyula gépgyárból pedig Miskolci MEZŐGÉP vállalat stb.

A gyáralapítók nevét igyekeztek kitörölni a társadalmi tudatból. Óriási igazságtalanságnak éreztem ezt, hisz ezek az emberek egy-egy jelentős ipari üzemot építettek ki és hagytak maguk után. Ugyanígy elítéltem azt, hogy a hivatalos politika e gyáripari termékek birtoklóit – malmosokat, olajütősöket, darálókat, cséplőgép-tulajdonosokat – a nép ellenségének kiáltották ki, hisz e vállalkozók nélkül lényegesen szegényebb lett volna az a társadalom, amelyben ezek működtek. Történelmünk tudatos elszegényesítését, nemzeti értéktudatunk beszűkítését éreztem e jelenség mögött. Úgy gondoltam, a pusztulástól megmentett gépeim az egykori magyar gépipari fejlődés elindulásának és kiteljesedésének szolid reprezentánsai lehetnek és egyben az azt létrehozók nevét is megőrzik az utókornak. Továbbá maradandó emlékei lehetnek sok vidéki kisüzemi, családi vállalkozásnak is.

A nagy ütemben gyarapodó gyűjteményről egyre több újságcikk jelent meg, közlik országos lapokban. Az 1973. január 28-i Szabad Földben Kőműves Gyula már a „Múzeumlapító motorszerelő” címmel írt, az 1975. október 18-i Népszavában Takács Tibor „Hogy ne múltunk el nyomtalanul a világból” címmel tájékoztat. 1977 augusztusi Autó Motorban Liener György: Levél és látogatás című terjedelmes írás sok szakmai érdeklődőt, motorgyűjtőt irányított hozzánk. Nagy jelentőségű írás volt többek között dr. Horváth Árpád, a népszerű technikatörténet-író cikke: „Motorgyűjtemény Matyófülön”, a Magyar Nemzet 1977. szeptember 3-i számában, majd Hajdú Imre: „Őseink gépeik – Gépeink ősei” – az Észak-Magyarország 1978. november 6-i számában.

Ezekben az években pozitív változás indult el a politikában és a gazdasági életben egyaránt. Az 1972-ben megjelent MÉM-rendelet már 10 lóerő teljesítményig engedélyezte az erőgépek magán célú használatát. Ez a lehetőség évek múltával 15, majd később 34 lóerőre emelkedett. 1977-ben jelent meg az agrártörténeti emlékek fokozott védelméről szóló három minisztérium által kiadott MÉM–ÉVM–KM. 42/1977/XII. 8. számú rendelet, amely elindítója lett egy agrártörténeti emlékgyűjtés országos kibontakoztatásának. Ez egyben legalizálta, igazolta az én eddigi gyűjtő törekvéseimet.

2. Az alapok lerakása

1978-ban gyűjteményünk már olyan mennyiségűre szaporodott, hogy úgy éreztük, annak kiállítászerű fenntartása és továbbfejlesztése magánérből tovább már nem lehetséges. Ekkor feleséggel úgy döntöttünk, hogy a gyűjtött anyagot az elhelyezését biztosító 100 négyzetméteres telekrésszel együtt, térítés nélkül, állami tulajdonba ajánljuk fel azzal a kikötéssel, hogy a gyűjteményt a mi közreműködésünkkel Mezőkövesden múzeummá fejlesszék. Ajánlatunk a Magyar Mezőgazdasági, majd az Országos Műszaki Múzeumnál tett sikertelen próbálkozásaink után a Kulturális Minisztériumhoz került, amely azt elfogadta és a gyűjteményt a helyileg illetékes Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Múzeumi Szervezet hatáskörébe utalta.

A megyei múzeum igazgatója, dr. Szabadfalvi József 1979 tavaszán nagy érdeklődéssel fogadta a valószínűleg számára kevésbé ismert gyűjteményt és vele a múzeumi szervezet két új dolgozóját, Hajdu Ráfis Jánost mint intézményvezetőt és Hajdu Ráfis Jánosné sz. Bakos Máriát, mint múzeumi gondnokot. A múzeumközpont szakemberei közreműködésével az udvartéren és az általam korábban épített szin alatt, rövid időn belül egy állandó kiállítást alakítottunk ki. E kiállítás a nagyközönség számára 1979. augusztus 4-én ünnepélyes keretek között nyílt meg a Kőrösfű utca 27. szám alatt, Mezőgazdasági Gépek Gyűjteménye néven.

Kiállításra került 50 db erőgép, közel 500 db díszes kovácsmunka és jelentős kis-paraszti gazdasági eszköz. A múzeumi látnivalókat bővítette a saját tulajdonban maradt „Matyó kisház”, amelyben főként a családunk múltjának relikviáit helyeztük el. Ugyanakkor a 300 négyszögöles udvarunk, amely közepén egy 30 darabból álló fenyőfacsoport állt, teljes egészében a múzeumi látogatók mozgástere lett.

1980-ban saját költségemre egy 12 m² alapterületű tornácos pavilont építettem vendégkönyv elhelyezésére és belépőjegy, valamint múzeumi kiadványok árusítására. E szűkös helyre kerültek Mezőkövesd egykori társadalmának emlékei, többek között a MÉH-telepi ócska rongyok közül kimentett Mezőkövesd városának múlt században készült zászlaja, valamint Pető József egykori kisbirtokos gazda és énekkari tag által megmentett dalárda-relikviák, pl. a front idején szlovák területre elhurcolt és az ottani magyarok által visszahozott 1908-as énekkari zászló, Gaál István márványtáblás, bronzból öntött portréja, 1904–1935-ig készült énekkari csoportképek és egyéb írásos dokumentációk. Mindezek után elmondhatom, hogy ez a szülőktől örökölt udvar, mint az egykori nagyobb parasztporta része, ahol 4 évtizeddel ezelőtt egy 25 holdas népes kisbirtokos család élete, gazdálkodása zajlott, ez időben egy sajátos kultúrmissziót teljesít: múltunk emlékeit őrzi.

Hivatalos kiállítóhellyé válásunkkal múzeumi tevékenységünk felerősödött. Múzeumi látogatóink száma 1980-ban közel 6 ezer, 1986-ban már több mint 11 ezer fő. A gyűjtemény műtárgyanyagának egy személy általi gyarapításához évről évre megközelítően elegendő pénz jutott. A begyűjtött anyagot a szomszéd udvarokban helyeztük el (Cserfa u. 14., Eötvös u. 36, 32, 37. sz. alatt).

A múzeumi terület bővítése hamarosan kényszerítő feladatnak bizonyult. 1982 elején a mi kezdeményezésünkre, a helyi tanács közreműködésével a megyei tanács és a Herman Ottó Múzeum vezetése elővásárlási jogon megvásárolta a szomszédos Eötvös utcai, akkor még 38. szám alatti telket, amely korábban elhunyt nagybátyám, Hajdu Ráfis Gáspár gazdálkodó udvara volt. E terület megszerzése alapja lett egy végleges mezőgazdasági technikatörténeti múzeum létrehozásának. Ezt a törekvésünket támogatta Fejes László megyei tanácselnök-helyettes. Közreműködésével az OMF 200 000 Ft-ot adott az új telken levő, egy korábban istállóépület – népi műemlék jellegű tüzelős ól – felújításához. Ez a feladat egy poroszlói magánkivitelező által 1983-ra megvalósult. Az istálló belső berendezésének rekonstrukcióját magam készítettem el.

Bán József mezőkövesdi gimnáziumi tanár kérelmező levelére Vánca Jenő mezőgazdasági miniszter 200 000 Ft támogatást nyújtott múzeumunknak, amit 1982–1986-ig a múzeumi telek rendezésére, ideiglenes tárolók építésére, műtárgyak vásárlására és az istálló mellett álló magházépület felújítására fordítottunk. E feladatok elvégzését magamra vállaltam, melyhez nagy segítséget nyújtottak Urbanovics Ferenc járási tűzoltóparancsnok és munkatársai. Így valósult meg a matyó parasztudvar emlékét őrző ólaskerti rekonstrukció: tüzelős ól, lóhíves, magház, félszer, hidas, kocsiszín, gémeskút együttese.

A múzeumi terület további hasznosítási tervét Wirth Péterrel, az Országos Műemléki Felügyelőség építésével és a megyei múzeumi szervezet vezetésével 1982-ben közösen alakítottuk ki, amely három kiállító- és egy iroda-műhely-vizesblokk új épület létrehozását rögzítette. Fejes László elnökhelyettes nyugdíjba vonulásával azonban múzeumunk továbbépítése majdhogy leállt. 1985-ben elkészült ugyan két tervezett kiállító-épület betonalapzata, de a felmenő falak csak 1987-ben, a tetőzet 1988-ban, bevakolása csak 1989-ben valósult meg, jelentős részben a Mátra-Bükkvidéki Idegenforgalmi Intéző Bizottság támogatásából.

Közben folytattam a műtárgyak gyűjtését. Jelentős értékű és mennyiségű muzeális anyag gyűlt ez időre össze. Gyűjteményünk anyagáról „Gyártmánytörténeti ismertető”-t és katalógust írtam, amelyet 1985-ben dr. Szabadfalvi József szerkesztésében a megyei múzeumi szervezet adott ki. Ekkorra egyre sürgetőbbé vált az új telken egy felújító műhelyt, irodahelyiséget, vizesblokkot magába foglaló építmény létrehozása. Látogatóink száma ez időben évi 10 000 fő körül volt. Ezt a forgalmat angol WC és kézmosó nélkül kulturáltan lebonyolítani nem lehetett. Az általam igényelt újabb építkezés pénzügyi feltételeit bárhogy is kértem, sem az illetékes megyei, sem a városi szervek nem biztosították. Végső elkeseredésemben 1989-ben szerződészegéssel vádoltam meg a megyei múzeum vezetését, a város részére pedig becsomagoltam és kísérvéllel visszaküldtem az 1983-ban a városi tanácstól kapott „Pro Urbe” kitüntetésemet.

Múzeumunk anyaga, területe és üzemeltetése a megyei tanács hatáskörében volt, így annak továbbfejlesztési feladata is reá hárult. Mezőkövesd városa csak érdekeinek megfelelően és erejéhez mérten támogathatta volna törekvéseinket.

3. Létrejön a múzeum

Ilyen gondok közepette ért el bennünket a rendszerváltás. Az 1990. évi városi költségvetés újratárgyalásakor már az MDF, a Független Kisgazda Párt és a Városszépítő Kör képviselői is felszólaltak érdeklődésükben. Így szavaztak meg múzeumunk részére a város költségvetéséből először támogatást. Ez az összeg 500 000 Ft volt, amelyhez a megyei múzeumi szervezet vezetése 400 000 Ft-ot adott. Pályázatomban a megyei Mecénás Alapból 340 000 Ft-hoz, a MEBIB-től pedig 200 000 Ft-hoz jutottunk. Ebből az összegből építettük meg az 1982-ben tervezett irodaépületet.

Ekkor jelentkezett támogató szándékkal egy korábbi látogatóm – akit a miskolci dr. Terplán Zénó professzor hozott el múzeumunkhoz –, dr. Pálffy Sándor Svájcban élő magyar mérnök, egyetemi professzor. Ő előbb saját pénzét, majd a Magyar Mérnökök és Építészek svájci szervezetében gyűjtött valutát küldte el számunkra. E pénzből még 1990-ben két épületet összekötő félhajast és egy nagyméretű lebetonozott kiállítóteret hoztunk létre.

1991-ben a svájci és a helyi önkormányzat támogatásából külső szakipari kivitelező közreműködése nélkül, megkezdtem felépíteni a 365 m² alapterületű erőgépcarnokot, amely malmi vízerőgép-bemutatónak és egyéb kiállításoknak is helyet biztosított. E negyedik épület 1992-ben történő befejezésével teljes egészében kiépült az (időközben új házszámot kapott) Eötvös u. 32. sz. telek.

Ezt követően a Kőrísfa utcai telken lévő első kiállításunkat teljesen felszámoltuk és átköltöztettük az új múzeumi területre. Az új kiállítást teljes egészében magam terveztem és építtetem fel. Ünnepeyes keretek között dr. Bodó Sándor kulturális minisztériumi főosztályvezető 1992. május 7-én nyitotta meg nagy érdeklődés mellett. Ezután hamarosan megjött a Kulturális Minisztériumból az az okirat, mely intézményünk nevét Mezőgazdasági Gépmúzeumra változtatta.

Ilyen szép eredmények láttán nagy volt az örömünk, de már közben láttuk azt is, hogy e terület kevés elképzeléseink megvalósításához. Ekkor a helyi önkormányzati képviselők és Pesti Ferenc országgyűlési képviselő szorgalmazására Szabó György, a megyei közgyűlés elnöke felkereste múzeumunkat és egyetértett javaslatunkkal, melynek eredményeként a megye és a Herman Ottó Múzeum 1 millió Ft-ért megvásárolta a szomszédos Eötvös u. 30. számú telket. E terület kitakarítása után dr. Horváth Béla váro-

si főépítéssel és dr. Veres Lászlóval, a megyei múzeum igazgatójával megbeszéltük az itt létrehozandó kiállítóépületek elhelyezési rendjét. A megyei önkormányzat viszont ki nyilvánította, hogy az új terület beépítésére nem tud pénzt biztosítani. Oldja meg a feladatot a megyei múzeum, ahogy tudja. Azzal én tisztában voltam, hogy múzeumvezetésünk ilyen feladatot saját költségvetésből nem fog megvalósítani, ezért elhatároztam, hogy újabb pénzüsszegeket szerezve, saját kivitelezésben, a nyári hónapokban egy-két kiegészítő munkaerővel, létrehozom a tervezett épületeket.

Rendelkezésemre állott ez időben a 700 000 Ft-ot kitevő svájci adomány megmaradt része, Szabó János földművelésügyi minisztertől kérésemre kapott 100 000 Ft, egy kisebb összegű németországi, valamint a mezőkövesdi városi önkormányzattól szinte évről évre kapott támogatás. Ezen összegeket még a megyei központ múzeumfenntartási keretéből egészítettem ki, és mindezt építőanyag vásárlására fordítottam. Nagy segítségemre volt az a bontott tetőcserép anyag, amely a megyei múzeum tetőfelújítása során jutott hozzánk.

Mindezek alapján évenként felépült egy-egy kiállítóépület, és az általam elvégezhető építkezéseket, állandó kiállításokat 1997. év végére befejeztem. E területen ma még egy bontásra váró lakóház van. Helyére földszintjén egy előadóterem, tetőterében dokumentációs anyag elhelyezésére szolgáló helyiség épülhetne.

Így jött létre, közel két évtizedes munka eredményeként az a múzeumi egység, amely sajátosságánál fogva egyedülálló az országban. Ma már külföldön is számon tartják. Ez a kiállítás magába foglalja a kisüzemi mezőgazdaság szinte teljes eszköztárát, a sokféle erőgépet, a szállító- és talajművelő eszközöket, különböző terményfeldolgozó berendezéseket. Továbbá a kovácsműves és bognármesterséget, valamint a vidéki tűzoltóeszközöket. Különleges látványosság még az a vendégpihenő épület, amelyet Kovács András és fia Szabolcs festett matyó bútoraival, Fehér Tibor fazekasmunkáival, Skarbíneck György matyó festményeivel és Hajdu Ráfnis János fafaragásaival rendeztem be.

A múzeum összes területe 2685 m², műtárgyak száma 2105 db. A műtárgyak becsült súlya összesen: 250 tonna.

Mindig nagy tisztelettel és köszönettel emlékszem azokra az emberekre, intézményekre, akik a múzeumépítő munkámban esetenként, vagy tartósan segítségemre voltak. Szűkebb rokonságom mellett Mezőkövesden Bajzáth Péter, Kiss László, vidéken Jancsár József (Babócsa), Klisics János (Szeged), Kisapáti István (Bordány), Péter László (Pécs), Tóth Imre, Hajdú András (Tiszalök), Süle Gábor (Orosháza), Réz Gyula (Budapest) stb. Továbbá a helyi MEZŐGÉP, a Kismotor és Gépgyár, az AVF dolgozóira, akik egy-egy problémám megoldásában közreműködtek. Nagy jelentőségű volt még a mezőkövesdi ÁFÉSZ, az ÉMÁSZ és a MÉH telep támogatása műtárgyaink gyarapításában, de kapunk muzeális értékű gépet a Matyó Mg. Szövetkezettől is. Legyen itt megörökítve köszönet szavával támogatásukért a Svájcban élő dr. Pálffy György mellett a markdorfi Jakab Gábor dipl. inek.-ng, a Párizsban élő mezőkövesdi származású „szappanos” Amsel György fizikusnak, az egykori mezőkövesdi malomtulajdonos Amerikában született fiának, Stefan Klein gyárosnak és dr. Berecz István hannoveri lakosnak a neve.

Építkezéseim befejeztével 1997-ben a legfőbb segítóm tiszteletére, Isten dicsőségére, egy út menti fészületet állítottam. Tőle kaptam e nagy munkák elvégzéséhez az éveket, a kitartást, az erőt, és köszönhetem neki feleségemet, aki kezdettől fogva támogatott e nagy feladat megvalósításában.

Úgy érzem, múzeumunkat Mezőkövesd városa és vezetése mára már véglegesen befogadta és értékeli. Munkám elismeréseként 1990-ben a Művelődési és Közoktatási

Minisztérium „Nívó Díjában” részesített, 1991-ben a Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Közgyűlés „Alkotói díjat”, városunk önkormányzata „Mezőkövesd város díszpolgára” címet adományozta részemre.

Intézményünk 1997-ben, a Pulszky Társaság és a Magyar Múzeumok Szövetsége pályázatán az „Év múzeuma” különdíjat nyerte el.

DAS MUSEUM FÜR LANDWIRTSCHAFTLICHE MUSEEN IN MEZŐKÖVESD IST 20 JAHRE ALT

Das oben benannte Museum feierte das 20. Jubiläum seines Bestehens im Jahre 1999. Die vergangenen zwei Jahrzehnte veranlassen mich dazu, die bisherige Geschichte der Gründung und der Entwicklung dieses Museums zu durchdenken und die von mir für wichtig erachteten Ereignisse in schriftliche Form zu fassen.

Nicht nur das Gegenstandsmaterial, sondern auch die Umstände der Gründung dieses Museums sind einzigartig, und auch auf Landesebene als einmalig zu bezeichnen.

Das Material des Museums besteht aus zwei Teilen. Der erste Teil umfaßt das Reichum und die Vielfalt jener technischen Geräte der Fabrikindustrie, die am Ende des 19. und in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts von Leuten auf dem Lande gebraucht wurden. Diese Maschinen und Produktionsmittel sind das Produkt eines heute längst überholten technischen Niveaus. Sie sind die übriggebliebenen Exemplare aus den Anfängen der Fabrikindustrie und aus der ersten Massenproduktion, die in das 21. Jahrhundert übernommen als handgreifliche, in Betrieb setzbare und außerordentlich interessante zeitgenössische Dokumente dienen können.

Der zweite Teil des Museums umfaßt das Material jener Geräte und Dokumente, die in diese Epoche gehören, jedoch eng mit dem Leben und der Arbeitskultur der Mezőkövesder wirtschaftenden Bauernschaft verbunden sind. Dieser Teil ist für mich nicht nur deshalb außerordentlich wichtig, weil ich verpflichteter Lokalpatriot bin, sondern weil sie aus dem Gesichtspunkt des gründlicheren Kennenlernens der Vergangenheit unserer Stadt zugleich auch notwendig ist. Um so mehr, da die ethnographischen Publikationen über Mezőkövesd sich in ihrer Mehrheit nur mit der Volkskunst der Matyós (Bewohner von Mezőkövesd und Umgebung – der Übersetzer) und den in Folge der Überbevölkerung eintretenden Lebensumständen der landwirtschaftlichen Lohnarbeiter befaßt haben. Sie übergingen die Bauernschaft der Kleingrundbesitzer, die den bedeutenden Teil der Bevölkerung ausmachten, die historische Tradition am konsequentesten vertraten und den Hotter der Gemeinde bedauten.

János Hajdu Ráfis

A PARASZTHÁZ: A LEGRÉGIBB ÉS A LEGJOBB(?)

HOFFMANN TAMÁS

Korszakalkotó találmány

Az európai állatvilág csúcsragadozója, az ember évszázaredeken át barlangokban élt, sziklaereszek alatt húzta meg magát. Őseink hordákba verődtek, tíz-húsz fős csoportokban pusztították az ehető vadakat, alkalmazkodtak az őket körülvevő világhoz, az eredmény pedig egyelőre nem állt arányban erőfeszítéseikkel: egyik napról a másikra tengették életüket. Azóta, hogy a faj létezik, őseink története csaknem 99%-ában az ideiglenesség, a vándorlás jegyében telt el. Bár az egyes csoportoknak voltak felségterületeik, de ha fogyott a zsákmány, annak érdekében, hogy pótolják a működésük által keletkezett veszteségeket, új területeket kellett elfoglalniuk. Ez hódítás volt, többnyire nem is ment békésen. Aztán tovább kellett állniuk, vagy azért, mert elfogyott a zsákmány, vagy azért, mert erőszakosabb hódítók őket zavarták el. Mai fogalmaink szerinti lakásaik egyáltalában nem voltak, nomád-kóbor eleink nem élvezték az otthon kényelmét. Ahol nem voltak barlangok, egy-egy fa oltalmában éjszakáztak, lombokból tákolt szélernyő oltalmát élvezve keresték a megnyugvást. Az ember fennállásának mindössze 1%-nyi ideje alatt épített magának kunyhót, sátrat vagy házat. Európában talán hét-nyolcezer éve annak, hogy házba költözött, ekkor már nem kényszerült szinte naponta váltogatni szállását, ideiglenes használatú lakóhelyről egy másikba költözni. A ház a megélhetés biztonságának kézzelfogható jelképe. Tízezer éve annak, hogy a vadászszerencse elpártolt tőlük, ráfanyalodtak az élelmiszer-gazdálkodásra, és ettől kezdve a növénytermesztés meg a háziállatok haszna maradandóságot ígért nekik.

A *Termékeny Félhold* övezetében ekkor még sok földműves trogloditaként élt, de hovatovább mindannyian kunyhókat vagy házakat építettek. (Ugyanez történt az Indus, a Sárga-folyó, a Nílus stb. völgyében is, másrészt Mexikóban vagy Peruban.) Szomszédjaik közül sokan továbbra is vadászatból tartották el magukat.

A vadászok gúla alakú kunyhókat vagy sátrakat állítottak, gyakorta változtatták szálláshelyüket, a hajlékukat lebontották és tovaköltöztek. Az ukrainai vadászok az i. e. VIII. évezredben sátraik vázát elejtett mamutok csontjaiból rakták össze, majd fakéreggel, fűvel és bőrökkel takarták be. Északnyugat-Európában fajtestvéreik földünk legnagyobb emlősének, az Északi-tengerben és a Csatornában ekkor még nagy számban élő bálnának csontjaiból készítették el kalyibájuk tartószerkezetét. Bőrökkel, fűvel és gyeptéglával fedték be tákolmányukat. Egyes csoportjaik még az i. e. III. évezredben sem változtattak lakásépítési módszereiken, holott lett volna kitől tanulniuk, hiszen ekkor már sok földműves közösség telepedett meg a kontinensen. A gazdálkodók kikísérletezték a létfenntartás Európában eleddig ismeretlen technológiáit, házakat építettek a sátrak és gúla alakú kunyhók helyett.

A négy falból és egy nyereg- vagy sátotetőből álló ház nem omlik össze néhány nap vagy hét elteltével, lakóinak egyébként sem kell költözniök, mert már nincs mit enniök, hiszen megtizedelték és el is üzték a vadállományt. A földművesek által épített

ház talán kezdetleges alkotás, de tartósan lakható, építőik sorsa nem a szakadatlan vándorlás, akár egy emberöltőn át élhetnek a falak védelmében. Ez az első otthon fajunk történelmében.

A gazdálkodó ősrünk jóval ritkábban kényszerült elhagyni lakhelyét, akkor, ha megélhetése kilátástalanná vált, mert kimerült léalapja, a termőtalaj, ami emberöltőnként legalább egyszer be is következett. Őseink lakókörnyezetükben vették művelésbe a termőföldet, majd – néhány éves ciklusokat alakítva ki – váltogatták a parcellákat. A házak nem voltak ilyen tartós alkotások. Az emberek élete könnyebb lett ugyan, ám ezzel egyelőre mégsem állt arányban a házak élettartama. Az építők tudása volt véges. Gyenge tákolmányoknak bizonyultak. Főleg az épületek statikája hagyott maga után kívánnivalókat.

Bár ezeket a kalyibákat már nem szerkezetük váza tartotta össze, mint a sátort, de a földműveshajlék sem volt örökéletű. Statikailag legfontosabb épületeleme, a fal megrogyott, mert nem tudta tartani a tető, a héjazat és a saját súlyát, és ilyenkor össze is dőlt a házikó. Sokszor azért következett be a tragédia, mert a ház falát egy sárral betapasztott karóváz alkotta, a karóváz közeiben az esőtől szétmállott a sárfal, az épület megrogyott. Pusztította a falat a tető résein becsorgó eső is. A házbéliek is sokat szenvedtek a lyukas tető miatt. A héjazattal volt talán a legtöbb bajuk, s hogy be ne ázzon, állandóan javítaniuk kellett.

Mindezek ellenére a ház egy emberöltőn át lakható hajlék ígérete volt, állandó építmény, maga az emberkézzel alkotott örökkévalóság, az első tartós fogyasztási cikk fajunk történetében. A legtöbb ház tovább tartott, mint lakójának élete. A nemzedékek múltán majdnem mindig változtak az igények, a lakók elérkezettnek látták, hogy módosítsanak a még álló épületen. Hozzátoldtak, belső tereit átalakították. Vannak olyan parasztházak a kontinensen, amelyeknek falai hét-nyolcszáz éve állnak és minthogy többször átalakították belső területet, még ma is lakhatók.¹

Legtovább állnak a kőfalak. Tartós építőanyag a téglá. De a kutató nem nagyon tudja megbecsülni, mióta? Ezek a falak ugyanis nem árulják el korukat. A faház azonban, mióta hasznosítják a gerendák dendrokronológiai vizsgálatainak eredményeit vagy a radikarbon datálás révén szerzett ismereteket – igen. Azt is tudhatni, hogy csak ott áll faház, ahol erdő van. Ott építenek kőből, ahol a vidék fában szegény. Fához olcsón jutottak hozzá erdővidéken, a kő ugyanitt megfizethetetlenül drága, s ma is az. A mediterrán partokon már régen kivágták a fákat, mindenütt kőépületek állnak. Skócia, Írország vagy Bretagne a jégkorban még tundra és gleccser volt, ahol sok morénakő rakódott le. A házak falait időtlen idők óta kőből építik. Ezzel szemben a kontinens belsejében mindenütt sok fát használtak fel az épületekhez, különféle fakonstruksiókat hoztak létre, miközben tőlük északnyugatra és délre a kőépítkezés tartományai harapófogóba fogták Európát. A periféria sok száz éve a kőkunyhók és kőből rakott emeletes házak övezete. Már ilyen volt a prehistóriában is. Azóta természetesen a házak méretein és belvilágukon sokat változtattak. A kontinentális Európában az urbanizáció elterjesztette a tégláépítkezést, ami költséges beruházás volt mindenütt.

¹ *Arnsberg*, 1976.; *Barabás-Gillyén*, 1987.; *Barley*, 1961.; *Baumgarten*, 1980.; *Bedal*, 1993².; *Blomkvist*, 1956.; *Brunskill*, 1982.; *Chapelott-Fossier*, 1980.; *Chapman*, 1971.; *Chierci*, 1921.; *Cusnier*, 1985.; *Deffontaines*, 1939/I–II.; *Deffontaines*, 1972².; *Demangeon*, 1937.; *Dion*, 1934.; *Donat*, 1980.; *Erixon*, 1947.; *Füzes*, 1997. 309–26.; *Haenel*, 1972–1977/I–VIII.; *Meitzen*, 1872.; *Merion-Jones*, 1982.; *Moser*, 1985.; *Müller-Karpe*, 1960–1980/I–IV.; *Raenk*, 1949/I.–1951/II.; *Ricerche*, 1943–1964/ I–LXXII.; *Rütimeyer*, 1924.; *Sage*, 1982. 9–36.; *Schier*, 1966².; *Trier-Schepers*, 1941. 11–25.; *Vajkai*, 1949.; *Wardperkins*, 1984.; *Weiss*, 1959.; *Wiedenau*, 1983.; *Zippelius*, 1974.

Az ókorban a római megszállók építettek néhány kő- és téglapületeket, a középkorban nemes urak és némely, gazdagabb polgárok léptek nyomdokaikba. A parasztok csak az elmúlt fél évezredben zárkóztak fel, lépésről lépésre araszoltak. A változás legtovább a keleti és északi periférián váratott magára, itt a tartós építőanyagok tömeges használata csak az ipari forradalom hatására indult el.

A szilárd halmazállapotú építőanyagok szinte teljesen hiányoznak a délkelet-európai sztyeppén. Az itt élők a középkorig sátrakba vagy veremházakba húzódtak, majd mindinkább előnyben részesíthetik azokat, akik földből rakott falakkal akarták felépíteni házaikat.

Veremházakat a korai középkorig Európa más részein is építettek. Skandinávia déli részén olyan lakóistállós házakban éltek sokan, ahol ember és állat egyaránt közös tető alatt talált oltalmat és az egész konstrukciót (mint egy nagyobb, majd befedni szándékozott gödröt) ásták ki a földből. Veremépítmények nyomait tárták fel a régészek továbbá a Német síkságon, Kelet-Németországban, Angliában, Svájcban, Lengyelországban, Csehországban, Magyarországon. Ezek az épületmaradványok prehistorikus és kora-középkori rétegekben találhatók.

Míthogy a házépítés tudománya a földművesek találmánya, a talajszintre merőleges falú házak építésének praktikáját ők terjesztették el a kontinensen. Hét-nyolcezer éve zajlik ez a folyamat. Mint minden kultúra, ez is regionális értékeiben öltött testet. Mindenütt a helyileg legnagyobb bőségében fellelhető építőanyagot használták fel.

A kontinentális Európában, ahol a lombhullató fák erdőövezete húzódik, gerendaszerű házakat építettek, a magashegységekben (az Alpokban, a Pireneusokban, a Kárpátokban), Skandináviában és az oroszoktól lakott Kelet-Európában fenyőgerendákból rötták a házakat. Délkelet-Európa sztyepei síkján veremházakban laktak, majd a talajszintre emelt házakba költöztek. Délkelet-Európa lakói – elhagyván veremházaikat – eleinte gerendaszerűket állítottak fel, a gerendák közeit befönták és sárral betapasztották. Ennek azonban a középkor múltán, amikor megfogyatkoztak a galériaerdők – véget vetettek. Az építkezésekhez felhasználható fa ugyanis mind ritkább érték környezetükben, takarékosabb megoldást kellett találniuk. Jó fél évezrede annak, hogy fokozatosan áttértek a földfalú házak építésére. Ugyanakkor ott, ahol még a múlt században is erdők tarkállottak, Nyugat- és Közép-Európában (bár egyre több téglaházat emeltek), a falusiak továbbra is építették a fa-tartószerű házaikat. A tölgyoszlopokat eleinte csaknem mindenütt függőlegesen ásták a talajba, hogy falat építsenek. Magyarul ezt a faltípust – szláv jövevényszóval – *paliszádnak* nevezik a szakirodalomban. A paliszádépítés a középkorig volt szokásos Közép-Európában. Később változtattak a technikán. Az épület sarkain, a fal hosszában meghatározott távolságokra függőlegesen állítottak gerendákat, a tartóoszlopokba hornyokat vágtak és ezekbe a vájatokba deszkává hasított tölgygerendákat zsilipeltek. Aztán betapasztották az épületet sárral. Anyagtakarékosabb megoldás volt, ha összeállítva a ház gerendavázát és befonva annak közeit vesszővel, a fal felületét sárral betapasztották (*patics*).

A beépített fa állaga gyorsan pusztul, amikor tehát néhány évtized után megrogyott a fal, új gerendát kellett beépíteniük a ház falába. Északnyugat-európai adatok szerint az elmúlt évezredben sokat módosítottak a tölgyfaserkezeteken. Akik *patics*házat építettek, célszerűbben és anyagtakarékosabban dolgoztak, mint azok, akik cölöpházakat állítottak össze. Néhol kétféle technikát alkalmaztak egyidejűleg. Az egyiket a lakóház építésekor, a másikat a melléképületen. Az épületmaradványokból ítélve, mindenütt átépítették lakásaikat. A fokozatok leginkább a sztyeppén a leginkább szembeötlők, akik itt éltek, komfortosabb otthonokra vágyva felmenő falú házakba költöztek a veremépítményekből.

Később a civilizációk építkezési szokásainak terjedésével lehet magyarázni, mi lehet az oka annak, ha téglafalakkal helyettesítették a faszervezeteket, illetve a földfalakat. További civilizációs befolyás érvényesült ott (elsősorban Közép- és Nyugat-Európában), ahol faragott kövekből építkeztek. Erre azonban csak a városokban került sor és ott, ahol a közelben kőbányák voltak, vagy a tengeri útvonalon – olcsón – szállították az építőanyagot, a kőfaragók nagy számban dolgoztak és kielégíthették az igényes, tehetősebb építetők óhajait.

Időtálló épületeket akartak emelni. Céljukat – középületeket építve – sikerült elérni. De aki tehetett, annak magánélete is időtálló keretek közé került. Sokan a középkor óta már egymást váltó nemzedékeknek otthont adó lakóépületeket is tudhattak magukénak. (A gerendák dendrokronológiai vizsgálata nyomán csak Németországban közel félezer olyan – a 13. század óta emelt és természetesen többször átépített – házat tartanak nyilván, amelyben folyamatosan laktak.) Tartósabb építőanyagot választottak, ha jobb küllemű és nagyobb élettartamú házat akartak építeni. A maradandóságra törekvés közeletű példája a templomépítészet. A fatemplomokat még a középkorban majdnem mindenhol lebontották és kő- vagy téglafalú kegyhelyeket emeltek. Ugyanez történt a város-házak épületeivel. Minthogy a szilárd és tartós építőanyagok mindig is drágák voltak, a kő- vagy téglafalú építmény költséges beruházás, aránylag kevés településen dicsekedhettek el kőből vagy téglából magánerejükkel épített lakóházak látványával. A kisember anyagi helyzetére jellemző, hogy a falvakban még a templomokat is csak akkor építettek, ha a földesurak jelentős anyagi hozzájárulásukkal segítették népeiket, a parasztok ilyenkor – közmunkát végezvén – vettek részt az építkezésekben.

Miközben megalkották az igények növekedésének megfelelő alkotásaikat, sikerrel kellett védekezniük az időjárás szélsőségei ellen. Eleinte (akárhogyan is igyekeztek) jó szerével csak az alkalmazkodás bizonyítékait építették fel. Északnyugat-Európában, ahol a Golf-áram hatására sokat esik az eső, a bronzkor óta embert és állatot egyaránt befogadó családi házakat emeltek. „Minden egyetlen tető alatt” elvet alkalmazták. A Német síkságon több mint három évezrede olyan lakóházakat építenek, amelyek csarnokra emlékeztetnek, egyharmad részük az emberek lakása, kétharmad részükben pedig az állatok ólját alakították ki. A marhaállások között egy hosszanti folyosó vezet a ház tengelyében rakott tűzhelyhez. A füstöt alig háromszázötven év óta vezetik el – egy kürtöt építve a tűzhely fölé. A tűzhely mögött fal van, ez keresztezi a csarnokot, a fal mögött képezték ki – a füstmentes és a fáltól melegített – hálókamrákat, illetve a szobát.

A csarnokház előnye, hogy a parasztnak nem kellett gazdasági melléképületeket építeni. Ilyen házat az angolszász bevándorlók építettek először Angliában, mikor megszállták a kelták szigetét, majd egy évezred múlva, mikor az angolok megjelentek az Újvilágban, ezt az épülettípust terjesztették el csaknem az egész kontinensen. Később az a mód, ahogyan kialakították a konyháikat, visszakerült Európába – „amerikai konyha” néven, holott a rendszer innen került át az óceán másik partjára.

Amikor prehistórikus lakóik, a vikingek csarnokházakat építettek fel Izlandon, vagy eljutottak Grönlandra, ott is ilyen épületben laktak.

Egy másik irány a lakóházak építéstörténetében a gazdasággal, a vagyon felhalmozással és a szociális egyenlőtlenségek létrejöttével kapcsolatos. Ezeknek a tényezőknek a hatására nagyobb befogadóképességű, többnyire emeletes házakat építettek. A természethez való alkalmazkodás kényszere mindössze arra ösztönözte az embereket, hogy védekezzenek az időjárás ellen. A társadalom rétegzettségéből és a foglalkozási csoportok kialakulásának nyomán egyéb – építéstörténetileg értékelhető – következmények is előadódtak. A vidék egyszerű lakóit azonban ezek a tényezők még nem készítették

mesterségesen teremtett körülményeik átalakítására. Az eke és a fejszajár mellett a középkor végéig arra már nem futotta erejükből, hogy többszintes házakat építsenek.

Vastag falak, szűk lakóterek több mint hétezer éves bizonyítékok arról, hogy emeletes házakat tudtak építeni. Jericho, Catal Hölyük lakói féltették életüket, és vastagfalú tornyokban laktak. Ezt az épülettípust elterjesztették a Közel-Keleten, Fehér-Afrikában és a Mediterráneumban. Mintegy ötezer éve annak, hogy a mediterrán Európában tornyokat emeltek. A többszintes építkezés statikai tapasztalatait később a paloták, templomok építkezéseinél kamatoztatták. Az antik világban ezek már szokványos alkotások. A középkori toronyépítményekben vélték megőrizhetni a barbár klánfönökök utódainak, a lovagoknak testi épségét. Amikor a nemes urak beköltöztek a városokba, szomszédaik, a rátarti kereskedők építettek többszintes lakóházakat. Ezeknek építési tapasztalatait vették át a tehetős parasztok vagy (Itáliában a városi eredetű) kertészek, szántóvetők akkor, amikor nem óhajtottak földszintes házban lakni, hanem – büszkén dicsekedve: milyen tehetősek? – emeletes lakóházakba költöztek. A középkor végén az emeletes parasztház megjelent az Alpoktól északra is. A vidék urbanizációjának kézzelfogható bizonyítéka lett az emeletes parasztház. Új életminőség keletkezett a kontinensen. Ez a rendszer Dél-Európában, majd Közép- és Nyugat-Európában terjedt el.

Másrészt ezeket az épületeket azért is építették nagyobb alapterületen, mert multifunkciós házakban akartak élni. Lakóház, istálló, csűr stb. közös tető alatt állt. Erre a megoldásra nem a természet elleni védekezés készíteti építőiket. Városokban felhalmozott tapasztalatok mondatják velük, hogy takarékoskodhatnak az építőanyaggal, ha összevonják és kisebb alapterületen, közös tető alatt falazzák fel a multifunkciós lakóházat. Ekkor azonban összehasonlíthatatlanul magasabb színvonalú szaktudásra van szükségük, mint a földszintes házak, ólak, színek stb. építésein. Az emeletes ház egy darab város a vidéken.

Ha tehát az építőkéltúra tényeit az emberek fogyasztási szokásainak megnyilvánulásaiként fogjuk fel, azt kell tapasztalnunk, hogy kezdetben az építetők messzemenően alkalmazkodtak a környezethez, nem is tudtak elszakadni a biotóptól. Később, minél gazdagabbak lettek – anyagiakban és műszaki ismeretekben, annál jobban sikerült eltávolodniuk attól a határtól, amely az emberi élet feltételeit elválasztja az ember alkotásaitól. Javítottak épületeik statikáján, a teherbíró képesség és a tetszetősségre való törekvés találkozott egymással és testet öltött az épület jobb minőségű kivitelében. A folyamat a szaktudás színvonal-emelkedésének jegyében telt el. A földművesek házikóitól hosszú a sor azokhoz az emeletes lakóházakhoz, amelyeket tehetős parasztok építettek maguknak. A neolitikus kunyhókat lakóik barkácsolták, az elmúlt fél évezredben épült nagy tömegű parasztház kivitelezői viszont kőművesek, kőfaragók, épületasztalosok, ácsok és tetőfedők, ereszsatornát készítő bádgosok voltak, tehát mindenféle szakiparos keze nyoma fedezhető fel az épületeken. Nincs még olyan költséges beruházás fogyasztási kultúránkban, mint az építkezés. Olyan kényszer ez, amely érvényesült a parasztok történetében is.

Már a neolitikumban megvonták a biotóphoz alkalmazkodó építkezési szokásaink övezetétárait. Az emberek – házakat építve – hasznosították a környezetükben fellelhető nyersanyagokat. Az építőanyagot nem szállították (legalábbis nagyobb távolságról) az építkezésekhez. Ahol volt fájuk, gerendákat ácsoltak. Ahol a talajfelszínen kőveket szedgettek össze vagy egy nagy vágotat készítve bányásztak, kőből építették a falakat. Ahol a leggyakoribb építőanyagból egyikhez sem jutottak hozzá, ott beérték földdel, sárból rakták a házak falát. Az építőanyagok regionális használatának övezetétárai alig

változtak az elmúlt évezredekben, a természeti adottságokhoz való alkalmazkodás kényesere erősebbnek bizonyult a lakók nyelvi hovatarozásánál és etnikai származásánál.

A parasztagazdaság a bronzkor óta családi üzem volt. A neolitikumban sok helyütt egy egész nemzetség (vagy legalább annak egyik ága) lakott egyetlen házban. Földjeiket családi rendszerben művelték ugyan, de kiségették egymást. Családok szerint osztották el a javakat. Ennek a gyakorlatnak véget vetett a szántógazdaság. Amióta nem kertekben gazdálkodtak, hanem nagyobb földterületet véve birtokba, ekével törték fel parcelláikat, a paraszti szántógazdaság a családok kölcsönös munkavégzésén alapult. Noha családoként elkülönülve gazdálkodtak, de néhány feladatot (például ha erdőirtással termőföldhöz akartak jutni) közösen oldottak meg. A kollektív együttműködés nyomot hagyott az építkezéseken is. A kaláka a közelmúlt házépítési szokása az európai periferián.²

Az épületek küllemét a gazdálkodók anyagi helyzete határozta meg. Többféle stratégiát érvényesítettek egyidejűleg. Nem mindenütt tekintették a házépítést a legfontosabb beruházásnak. Sok helyütt inkább öltözködtek és elhanyagolták házaik csinosítását. Erre már nem futotta tehetségükből, miközben lépést akartak tartani a divatváltozásokkal. Voltak továbbá, akik minden erejükkel a gazdálkodást igyekeztek tökéletesíteni, nem öltözködtek és épületállományuk rozszant viskókból állt. Ezek a parasztek ugyanakor rendszerint igényesebb küllemű istállókat építettek, mint amilyen házakban laktak.

Talán a legnagyobb lépést azok tették meg, akik veremépületekből felmenő falú házakba költöztek. Svájcban, Angliában, a Német síkságon ezt már a korai középkorban megtették, másutt későbbre halasztották a döntést. Mindamellett a prekapisalista társadalmakban a parasztek csak halogathatták, de meg nem kerülhették az építkezésekkel kapcsolatos áldozatokat. Egyes középkori – leszakadni nem akaró – csoportjaik történetesen szinte tüntettek azzal, hogy milyen sok erőfeszítést tettek. Közép-Európa keleti övezetében például veremházakból költöztek felmenő falú otthonaikba – korszakalkotó módon javítva lakásviszonyaikat. Skandinávia déli karéjában pedig az ipari civilizáció kibontakozásáig fenntartották azt a vaskori hagyományt, hogy az ólakat, tárlópincéket, szövőgunyhókat a veremházak mintájára tákolják össze. Hasonló állapotok uralkodtak a Fekete-tengertől északra húzódó sztyeppén. A történetekben a fő ok alighanem az volt, hogy voltaképpen az Elbától keletre már a periferia terület el, ahol a változások aránylag későn, a 13. században indultak meg, mert itt is növekedtek a népesség igényei, ők is fel akartak zárkózni sorstársaikhoz. Persze az építészeti hagyományok ezeken a tájakon is motiváltak. A népvándorlás kori sztyeppén történetesen a pásztorok sátrakban laktak, a parasztek veremépítményekben, az előkelőségek pedig házakban (nyaranta sátrakban). Kelet-Közép-Európában a változásokat felgyorsították azok a kereskedők és iparosok, akik a Keleti-tenger mellékétől a Kárpát-medencéig városokat alapítottak, vagy azok a parasztek, akik keletre költözve kijjebb tolták a falusi gazdálkodás övezethatárát. Lengyelországban legrégebb kereskedőházak (Danzig, Volin stb.) fatákolmányok voltak, alig különböztek a parasztek kunyhóitól. Ahol az ókori civilizációk befolyása érvényesült (például a Krím-félszigeten a görögöké, a Kárpát-medencében a rómaiaké), a kereskedők

² *Bielenstein*, 1907/I–1918/II.; *Blomkvist*, 1956.; *Brunskill*, 1987².; *Burnett*, 1978.; *Chierici*, 1921.; *Demangeon*, 1927. 1–3., 87–114.; *Fehring*, 1978/a.; *Fehring*, 1978/b.; *Fevrier*, 1978. 208–74.; *Filipetti-Trotreau*, 1979.; *Foville*, de., 1894.; *Hausbau*, 1982.; *Hausbau*, 1985.; *Hausbau*, 1988.; *Hekker-Poel*, van der 1967.; *Hunziker*, 1907.; *Hurst*, 1969/a. 258–70.; *Meitzen*, 1895–1898/I–III.; *Mercer*, 1976.; *Moufrin*, 1965. 103–24.; *Rapoport*, 1972.; *Raulin*, 1964. 96–119.; *Sch Sennhauser*, 1979/VI.; *Settia*, 1984.; *Smetanka*, 1974.; *Soeder*, 1964.; *Suttcliff*, 1972. *Terlau-Kaspar*, 1985/III. 469–512.; *Thomson*, 1956.; *Vareka*, 1977.; *Veller-Lamoth*, 1977.; *Wardperkins*, 1984.; *Whitehouse*, 1973.; *Yonekawa*, 1977.

lakóházait kő- vagy téglafalakkal építették, holott a parasztok veremépitményekben laktak.

A tanyasi paraszt és a városi polgár építészeti kultúrája között sok emberöltőnyi különbség volt. A vidék felzárkózása tehát évszázadokba tellett és jobbra a középkorban kezdődött el. A Keleti-tenger és az Adriai-tenger közötti kelet-közép-európai övezetben, így a Kárpát-medencében ez az átalakulás a 13–14. században ment végbe. A sztyeppén (minél messzebb haladunk keleti irányba) változásokra egyre később került sor. A Volga mentén csak a 17–18. században kezdődött el a parasztlakóépületeinek és lakáskultúrájának átalakítása. Dél-Ukrajna lakói vagy azok, akik a Duna alsó szakaszának síkságán éltek, csak az ipari forradalom hatásaként érzékelhető életszínvonalváltozások nyomán, azaz néhány emberöltővel ezelőtt kezdtek el kiköltözni a veremházakból. Jöcskán megkértek valamennyien. Úgyszintén az utolsók között, csak a 18–20. században változtattak lakásviszonyaikon és építészeti kultúrájukon a Balkán-félsziget parasztjai vagy pásztorai.

Másrészt a lakáskultúra története azt bizonyítja, hogy az építkezési szokások periférikus helyzetét nemcsak geográfiai tényezők határozzák meg, hanem az építkező társadalom, hiszen az egyes rétegek életfeltételeit és maguk alakította környezeti kultúráját tekintve is. Az egykori barlanglakók szintén csak a modern világban változtattak lakáskultúrájukon. Őseik ugyanis idővel rájöttek arra, hogy milyen előnyök rejlenek a mediterrán mészkőmasszívumban található sok természetes üreg, barlang hasznosításában. Egy részüket már a prehistóriában lakták. Dél-Franciaországban vadászok, nyájaikat terelő pásztrok éltek a természettől felkínált lehetőséggel, később követték példájukat a földművesek is. Ott, ahol a középkorban kiirtva a tölgyerdőket, minden talpalatnyi helyre szőlőt telepítettek, még az ókorban is éltek természetes és mesterségesen vájt barlangokban. A szántó-vető parasztlakók egy része tehát troglodita volt, noha szomszédaik közül már sokan kőből építettek házakat. A kép tehát korántsem volt egyöntetű. A Kaukázustól a Közel-Keleten át a Mediterrán-medencéig mindenütt laktak emberek, kivált szerzetesrendekbe tömörült papok mesterséges barlanglakásokban. (Egyelőre tisztázatlan, hogy mióta számolhatunk a magyarországi barlanglakók mediterrán kapcsolataival.) Néhol (Fehér-Afrikában és Délnyugat-Ázsiában) még ma is a természetes és mesterségesen vájt barlangokban lakók sokasága fogadja az idegent.

A kontinens belsejében másként alakult a parasztlakók sorsa.

A középkor életminőségének javulása mindenütt házépítésre készítette őket. A jobbagság új fejezetet nyitott a környezeti kultúra krónikájában, a kortársak különféle épülettípusok keletkezéstörténetének lehettek tanúi. Az ekkor épített házak zöme faácsolat volt. A középkor parasztlakásviszonyaiban beállott szerencsés kimenetelű változásoknak az erdők faállománya vallotta kárát. A parasztlakók, ha kultúrtájakat alakítottak ki, nemcsak szántóföldekkel váltották fel a ligeteket vagy a sűrű erdőket, hanem utcát alkotó teleksoron álló lakóházakkal, falut telepítve, erdőt irtva, fából építették otthonaikat.

Az európai hagyományos építkezési szokások típuspéldái

FAÉPÜLET

Paticsfalu épület Állványépület Réteges falú épület

Cölöpépület Állványos (tartóoszlopos) épület Gerenda (blokk)épület

tartóoszlopok nyílt alkalmazása gerendaépület deszkával fedve keresztfás épületek rovott gerendafalú épület gerendablokkok épülete

Fachwerk

oszlopnyalábos épület csapolt gerendafalú épület

TÖMÖRFALÚ ÉPÜLET Földfalak Kőfalak Tőzegfalak

agyag téglá görgeteg és hasított kő, faragott kő

döngölt fal vályog és égetett téglá gyűjtögetett és tördelt kő faragott (kocka)-kő.
(*Bedal, 1993² nyomán*)

A természet ajándékai

A történeteket közvetlenül befolyásolták a vaskor és a korai középkor között eltelt idő építkezési szokásai. Elsősorban Északnyugat-Európa lakóinak életfeltételei alakultak át.

A tanyavilágból a parasztok – a feudális munkaszervezet révén – a terület nagyobb részén az ezredfordulóig falvakba költöztek. A 11–13. század között stabilizálódtak a falusi településviszonyok. Az akkor létrehozott épületállomány igazodott a tartós egyhelyben maradáshoz. Javult a házak statikája és az épület tömege nagyobb lett, terjedt a gerendavázás paticsépítkezés. Nemcsak a kontinens nyugati térfelén.

Bár Kelet-Közép-Európában az újabb korszak csak a 12–14. század közötti építkezésekkel köszöntött be a jobbágyi rend bevezetése nyomán, de itt is falvak épültek és rendezett házsorok épületei adtak otthont a parasztnak. Keleten az építészet forradalmára tovább kellett várni, de amikor az ipari társadalom fogyasztási szokásait tápláló energiák kezdtek feltölteni az emberek mindennapjait, ez is bekövetkezett.

Egy évezreddel ezelőtt Délkelet-Európában a parasztnak mindenütt veremházakban (10–20 m² alapterületen) laktak. Gyakorta megesett, hogy télen, illetve nyáron másik putriban találtak otthonra. Azok a kollégáik, akik falakkal épült házacskákban laktak, de kis alapterületen, a férgek és a klíma anomáliái, nemkülönben a családi tüzhely égéstermékei miatt télen, illetve nyáron úgyszintén váltogatták lakóhelyüket. Nem kellett nomád pásztornak lenni ahhoz, hogy kétlaki életet éljenek. A parasztnak is erre kényszerültek. Amikor a délkelet-európai parasztnak kezdtek a veremházakból kiköltözni (a 13–19. század között), szintúgy kényszerpályára kerültek, ezáltal egyszersmind annak bizonyosságát szolgáltatták, hogy a természet fogságából csak lassan, lépésről lépésre lehet elszakadni. Ritkán sikerült nekik. Ezenközben ők is rájöttek, hogy melyek a hagyományos építészeti kultúrát alkotó legfontosabb törvények. Kitapasztalták az anyagszerűség szabályait, amelyek eredetileg minden másnál felismerhetőbben jellemzik az architektúrát.

Más a köépítészeti és másként kell dolgozni a fával. Más szabályok érvényesek, ha tölgyből ácsolják a házat és ismét mások, amikor fenyőgerendákat rónak össze. Akik történetesen fenntartják mindmáig a kő- vagy a faépítkezés hagyományait, akarva-akaratlan ragaszkodnak az iratlan szabályokhoz. A faépítészet Nyugat-, Észak- és Közép-Európa területén a modern ipari civilizációig meghatározta a települések képét és ennek hátterében látványosan alakította a tájat az erdőpusztítás. Az itt alkalmazott gerendaszerkezetek magasszintű építészeti tudásról árulkodnak. A fakonstrukciójú ácsolatokat alkotó emberek nemcsak kalyibákat, palotákat is tudtak építeni. Mindamellert azon voltak, hogy ezenközben mindinkább elhagyják a természettől kijelölt pályát. Végül is sikerült elrugaszkodniok a földtől, jóllehet még mindig csak arra törekedtek, hogy mesterséges teret alkossanak. A célszerűség azonban nem minden! Meggondolásaikban szerepet játszott a presztízs is.

Mindezen tényezők együttesen azt eredményezték, hogy átalakítsák az épületek szerkezetét, változtassanak az építőanyagok alkalmazásán, módosítsák a házak belvilá-

gának, földszintes vagy emeletes kivitelüknek, másrészt a lakóháznak és a melléképületeknek egymáshoz való viszonyát.

Ezek a fejlemények egy-egy nagyobb tájon nagyjából egy időben zajlottak le, egymással többnyire összefüggő okok következtében mennek végbe a változások, ezért, ha összesítjük jellemző vonásaikat, *házvidékekről* beszélünk. A tények gyakoriságának statisztikailag értékelhető eredményei nyomán lehet állíthatni, hogy a vidéki építkezési szokások inkább a természethez való alkalmazkodás példái, mintsem annak bizonyítékai, hogy az ember döntő sikereket ért el abban a szűnni nem akaró küzdelemben, amelynek segítségével ki akart emelkedni az állatvilágból. Ha történetesen összevetjük egymással a neolitikus építészeti emlékek európai térképét azokkal a lapokkal, amelyeket a népi építészet kutatói az utóbbi századokban készült házak adataiból szerkesztettek, az építési anyagok használatát tekintve úgyszólván semmilyen táji eltérést nem tapasztalunk, az emberek ugyanazon anyagokból építik házaikat hét évezreden át. Nevezhetők-e maradiaknak? Valószínű, hogy nem! Inkább a célszerűségekre törekvést bizonyítják ezek a tények. Egészen más a helyzet, ha maguknak az épületeknek a szerkezetét, méreteit, besztásukat stb. tekintjük vizsgálatunk tárgyának. Itt a műszaki tudás alkalmazását tanulmányozhatjuk. Folyamatos, bár kétségtelenül lassú előrehaladást figyelhetünk meg.

Ahol az urbanizáció átalakította lakásvizonyainkat, az emberek többsége emeletes házakban lakik. A vidékiség földközelen tart. A mediterrán városokban kezdődött – még az ókorban. Róma bérkaszárnái máig emlékeztetnek. A középkor urbanizációja újra energiával látta el az építkezéseket. De ekkor már a városokban főleg családi házak épültek, lévén, hogy a gazdaság családi műhelyekben koncentrálódott. Az itt foglalkoztatott bérmunkások, például a takácsok segédei a mester házában emeleti kamráiban felállított szövőszékeken dolgoztak, azokban a helyiségekben, ahol – családostul – laktak. A középületek is emeletesek voltak.

A kontinens keleti felén azonban még a városokban is jóval kevesebb többszintes épület állt. Szlovákiában ma Kassa az egyik legnagyobb iparváros. Az elmúlt fél évszázad alatt több, nagy kiterjedésű lakótelepet építettek itt, a lakosság tízeemeletes házakban zsúfolódott össze. Az előre gyártott betonkártyavárák magassága – hatszáz év elmúltával – vetekszik a középkorban épített dóméval. A dóm mása a franciaországi Tours háromhajós templomának. A kassai polgárok székesegyháza ígéretes beruházás volt a középkor végén. Nem is volt egy jó ideig folytatása ennek a hatalmas tömeget teremtő építkezésnek. Az író, Márai Sándor memoárjában festi le az I. világháború előtti városképet és azt állítja, hogy „kétemeletes ház mindössze tucat akadt a városban: az, amelyikben laktunk, a két honvédkaszárnya s még néhány középület. Később megépítették a hadtestparancsnokság palotáját, az is kétemeletes volt, s villanyos felvonó járt benne. De ez a mi házunk, a Fő utcán, igazán nagyvárosi bérháznak tetszett, valóságos bérház volt, kétemeletes, széles homlokzatával, tágas kapualjával, széles lépcsőivel – szélhuzat járta át ezt a lépcsőházat, a vásárosok délelőtt a lépcsőn tanyáztak, halinaködmönükben, birka-bőr sapkásan, szalonnáztak, pipáztak és köpködtek –, minden emeletről hosszú ablakosor, tizenkét ablak bámult az utcára. Az első emeleti lakosokhoz, így a mienkhez is, keskeny erkélyt építettek, melynek vaskorlátját nyáron megraktuk földes ládába ágyazott muskátlifüzérrel. („Csinosítsd városodat!” – ez volt a jelszó, s egyesület is alakult a nemes ötlet szorgalmazására, a Városszépítő Egyesület.) Nagyon szép, s főleg tekintélyes ház volt, az első igazán „modern” ház a városban, nyers, vörös téglából épült homlokzata is, az építész teleragasztotta gipszcfiraságokkal az ablakok alját, s általában beleépített mindent, amit a századvégi építészcélcsoport ilyen vadonatúj bérházra ragaszthatott.”

Az emelet és a homlokzatszáz, amióta városi ház épült, a leglátványosabb eszköze a városépítészetnek. Akik ilyen házban laknak (mindenesetre így érezték), levetkőzték vidékiségüket, fölébe emelkedtek azoknak, akik városuk mögöttes térein, kivált a falvakban laktak. Az emelet és a homlokzatszáz egy életformát és egy öntudatot védett. Néha hatékonyan. Mindenesetre még egy foltozó vargának vagy egy házaló kereskedőnek is nagyobb volt a mozgástere, mint egy parasztnak. Két – gazdasági-társadalmi – rendszer működött egymás mellett és találkozott a város piacán. A várost az ott lakó építőmesterek építették, majd megjelentek a falvakban is. Mikor a piacozó parasztnak elegendő pénzük volt, a városépítő mestereket fogadták meg, hogy – városi minták nyomán – nekik is emeletes lakóházakat építsenek.

Ezekről a folyamatokról nem sok mondanivalójuk van az építészet történéseinek. Csúcsteljesítményekről: templomokról, palotákról lehet olvasni értekezéseikben. Profán térekre tévedve legfeljebb színházakat, pályaudvarokat írnak le ezek a szerzők, bérházakat úgyszólván soha. Családi házakat is ritkán tüntetnek ki figyelmükkel. A vidék, a parasztház az más! Az iránt nosztalgiával éreznek. Sajnos ez a szellemi teljesítmény a kívánt eredményhez, az építészeti kultúra megújulásához nem volt elegendő.

A tömegépítészet problémáival kapcsolatos érdeklődést a modern ipari civilizáció keltette fel. Részint praktikus okoktól indítatva vizsgáltak tényeket. A kutatók kifejezetten keresték, majd közszemlére is kitették (publikációkban) a múltban alkotott – ideálisnak ítélt – épületeket, másrészt kijelentették róluk, hogy a lakóik etnikai hovatartozása miatt fedezhetők fel a köztük érzékelhető formai különbségek. A program kezdetben gyakorlati célokat követett. A régi épületek és szerszámok közül melyek a használhatók a születőben lévő modern világban? Takarékos embereknek ez a gondolat sosem hagyott nyugtot. Hollandiában *Jan Kops* (1765–1849) a 19. század elején összeállította a hagyományosnak vélt épületek (szerszámok, stb.) dokumentációját, megalapítva Utrechtben 1808-ban 51 parasztház műszaki rajzát őrző *Kabinet van Landbaws* nevű gyűjteményt. Az alapító azt remélte, hogy a közszemlére kitett példákat elfogadják az emberek és amikor megújítják környezeti kultúrájukat, a kabinetben látottakat fogják utánozni. *Kops* nem volt igazi újító, a hagyományos megoldások közül választotta ki azt, amit ideálisnak tartott. A régit nem akarta a történelem szemétdombjára hányni. Ugyanígy gondolkodtak azok is, akik az ipar-kereskedelmi kiállítások mintájára (és az állatkertek alapításával egy időben) a múlt század utolsó harmadában építészeti bemutatókat rendeztek, meg voltak győződve arról, hogy a jövő embere számára állítják ki példaképként fajunk múltbeli életének még mindig hasznosnak ítélt alkotásait. A választék kialakításakor – az esztétikai és gyakorlati megfontolások mellett – már döntő szempontjuk volt, hogy milyen az épületek lakóinak nyelvi-etnikai hovatartozása?

A történelem háztetői

Mi marad meg egykor volt környezetünkéből, mi a szerepe a véletlennek és a szándékos karbantartásnak, hogyan lehet érzékeltetni a mai ember számára, milyen mesterséges körülmények között éltek őseik?

A környezeti kultúrának az iparosodással együtt járó változásai túlságosan gyorsnak és kiszámíthatatlanoknak tűntek. Bizonytalanok voltak továbbá annak megítélésében is, hogy vajon mit hoz a jövő? A múlt reprezentatív értékeit mindenesetre hasznosnak és szépek találták. Végeredményben kompromisszumra jutottak. A templomot és a kastélyt kitartozták, ez a megoldás azonban a parasztházak esetében nem vált be vagy volt, ahol fel se merült. Említett szempontjaikat alkalmazva válogattak még később is, amikor a század végén megépítették az első szabadtéri múzeumokat. (Stockholm, Oslo, Kop-

penhága, Helsinki). Ezek az intézmények – az alkotók akarata szerint – már nem hagyományos múzeumok, nem kincsek és ritkaságok sajátos egyvelegét voltak hivatva őrizni, mert úgy vélték, nemcsak a mesés drágaságokat, a kincseket kell közszemlére kitenni, azokat a felbecsülhetetlen értékeket, amelyeket eleddig csak néhány arisztokrata tekinthetett meg. Az ékszerek, festmények stb. sorsa a múzeumban vagy (miként erre ma is sok példa van) a banktrezorban folytatódott az elmúlt kétszáz évben. Ezzel szemben a *skanzen* építői a berendezett házakból építészeti tárlatot óhajtottak rendezni, bemutatván a kisember életkereteinek mintagyűjteményét. A tanulni vágyók számára készített látvány, a múzeum volt egy évszázaddal ezelőtt az egyik legdivatosabb pedagógiai intézmény Európa-szerte. A skandináv fővárosokban és másutt múzeumi negyedeket jelöltek ki a terjeszkedő intézmények számára, ahol a tanulás és a szórakozás együttes feltételeit akarták megteremteni. Budapesten ezért építették egymás mellett a Szépművészeti, a Mezőgazdasági, a Közlekedési Múzeumot, a Múcsarnokot, az Állatkertet és a Vidám Parkot. Szomszédságukban állt a Néprajzi Falu. Később Szentendrén festők és szobrászok életműveit bemutató kis múzeumok nyíltak és egy nagy kiterjedésű szabadtéri néprajzi múzeum. A kultúrpolitika mindenhol találkozott a városfejlesztés igényeivel. Több mint egy évszázaddal ezelőtt fordulat ment végbe a múzeumalapítások történetében. Az elvek azóta sem sokat változtak. Ma is ragaszkodnak az első szabadtéri múzeumok épület-kiválasztásakor alkalmazott szabályokhoz. A házegyüttesek berendezésének hagyományai sem enyésztek el. Érdekes, hogy még mindig keveseket érdekel, hogy mi lett a környezeti kultúra átalakulását kiváltó technikai újítások sorsa. Kétségtelen, hogy az építészettörténetileg értékelhető változások iránti érdeklődés későbbi keletű, mint a múzeumi bemutatók szervezésével kapcsolatos tüsténkedés. De akár így van, akár másként, sosem kerülhetett volna sor a szabadtéri múzeumok háztemetőinek megnyitására, ha vidéken a hagyományos társadalom nem omlik össze. Ezt elkerülendő, a mezőgazdasági bemutatókat (megelőzve a későbbi múzeumi tárlatokat) azért rendezték meg, hogy elhárítsák a közelgő vést és propagálják a hatékonyabbnak vélt fajtákat és eljárásokat. Amikor egy-egy gép vagy fajta bemutatóját szervezték, prototípusokat akartak a látogatóknak ajánlani, nem pedig felállítani a múlt mérföldköveinek táráját. Jól tudták azt is, hogy egy berendezett épületegyüttes látványa felér egy – a múltban tett – romantikus utazással. Ma is annak tekintik. Osztatlan a siker. Aki idelátogat, nézelődik, ráadásul eszik-iszik, végül is kötetlenebbül tölti el idejét, mint egy képzőművészeti tárlaton vagy egy műszaki újítások bevezetésére ösztönző vásáron. A múltból szóló bemutatók tehát népszerűek mindazok számára, akik kíváncsiak a mindennapok történetére, a kisemberek életfeltételeinek változásait érzékeletető kiállításokra. Közönségük is más, mint a múzeumi galériáknak.

A szabadtéri néprajzi múzeumokban sokat változott a múzeumi pedagógia. Az első létesítményeket egy évszázaddal ezelőtt még mintagyűjteménynek szánták. Milyen értékeket akarnak tudatlan emberek elpusztítani – modernizáció címen? Példát statuálni, ez volt a kimondatlan-kimondott indoka az építkezéseknek. A 19. század végén a budapesti néprajzi kollekción, mely jobbra színpadi díszletekből állt, azért mutatták be, hogy a nagyérdemű belássa, milyen kulturális egységben éltek az országban ezer éve fennálló politikai rendszerben az emberek, holott nem is igen beszéltek egymás nyelvét. (Ekkortájt ugyanis az ország lakosságának fele nem volt magyar ajkú.)

A múzeumalapításokkal kapcsolatos igény azóta mindenütt megváltozott. Az elmúlt emberöltő során azért építettek szabadtéri múzeumot, hogy bemutassák, mennyi értéket teremtettek a múltban az építészeti szokások iratlan szabályaitól vezérelve őseink. Ez már több, mint nosztalgia! Amilyen mértékben változnak életünk mindennapi

keretei, úgy növekszik a múlt reáliai megértésének vágya az emberekben. A száz évvel ezelőtti ezredfordulóig féltucatnyi háztetetőt sikerült megnyitni a látogatók előtt. Aztán csend következett. A második világháború óta átépült Európa. Ismét hódított a szabadtéri múzeumépítés divatja. Az elmúlt ötven évben közel félezer intézményt adtak át a múzeumlátogató közönségnek, hogy megismerje a múlt építészetét, lakásviszonyait, a kisemberek életvitelének körülményeit.

A siker záloga az a történelmi háttér, ahonnan a szabadtéri múzeumok teoretikusai előléptek. Ők is vidékről jöttek. Azokról a tájakról jutottak el a központba, ahonnan épületeiket áttelepítették, mert a vidék is átépült, modernizálódott. Ha egy régi épületet az elmúlt száz év során lebontottak, egyre többen voltak, akik pótolhatatlan veszteségnek tekintették az épülethalált. Egyidejűleg tisztában voltak azzal is, hogy a bontásokkal és építkezésekkel megújul a környezeti kultúra. Új szakismeretekkel kell pótolniuk a régit, mert az a világ sora, hogy új kapcsolatokat teremtenek az emberek az egymás közötti érintkezésben. Ezenközben a múlt kézzelfogható bizonyítékai történelmi tanulságokká szelídünek. A régi házak lakói (miután kényelmesebb és lakhatóbb mesterséges környezetet alakítottak ki maguknak) nem ragaszkodtak ahhoz, ami megszokott vagy egyszerűen csak elavultan régi. Mindamellett, akik karnyújtásnál távolabb kerültek a történelem bizonyítékaitól, jobbra nosztalgiával tekintettek a múlt még épségben túlélő tanúira. Napjainkban azok a kortársaink, akik naphosszat ücsörögnek a televízió képernyője előtt, új vizuális élményekre vágyva, néhanapján felkerekednek és kirándulnak a szabadtéri múzeumokba, mert ott nemcsak nézelődhetnek, hanem derekasan jól is lakhatnak, sőt programszerűen arról sem feledkezhetnek meg, hogy a kirándulás elmaradhatatlan élményeként a helyszínen oltás szomjukat.

A háztetetőben nem a csendes áhítat kerítheti hatalmába a látogatót. Úgy érzi, nem kell a fennköltlen szépet mustrálnia, mint azon a tárlaton, ahol pucér hölgyek képeit aggatták a falra. Ráadásul a II. világháború óta sokat változott a közgondolkodás. Okulva a múlt századi múzeumépítkezéseken, egy emberöltő óta a hitelesség látszatát akarják kelteni a múzeumi tárlatok rendezői. Azt a látszatot akarják kelteni, amelyet nézve a közönségben olyan illúzió támad, hogy régmúlt helyszíneken jár, maga is részese valamikori (egyébként általa elérhetetlen) eseményeknek. Ennek a divatnak a hatására a történelmi katasztrófák is új felismerésekre kényszerítik a rendezőket és a tárlatlátogatókat egyaránt. A II. világháború pusztításait látván (főleg a városokban) belátták, hogy új építészeti és múzeumi programokra van szükség. Egyre kevesebben gondolták azt (mint a múlt században), hogy a vidéki épületek ősi korokból felfogott üzenetek. Gyakorlatilag hasznosítani akarták a lerombolt épületek telkeit. Ezért újjították fel a városok régi épületeit. A városközpontokban álló öreg házak nem kiállítási látnivalók csupán, jó esetben kortársaink laknak is bennük.

Régebben még bontásra ítélték sok öreg épületet, az utóbbi fél évszázadban pedig, ha még állnak falaik, kitatarozzák a házakat, miközben teljesen átépítik belsejüket. Csak taláalomra kiragadottak a példák! Varsó főterén történelmi díszletek állnak és bennük korszerű technikai feltételek között tanárok, orvosok, adóhivatalnokok, egyszóval kortársaink laknak. Átoperálták Lüneburg középkori főutcájának házsorát is. Valóságos plasztikai műtétet hajtottak végre. A bulgáriai Lovecs egyik negyedében szintén „rendbehozták” az omladozó házakat, noha újakat építettek, azaz korszerűsítették infrastruktúrájukat, miközben küllemüket archaizálták. Amerre fordulunk, mindmegannyi protézis villan elő Európa-szerte, a kultúrpolitika derűsen mosolyog. Számtalan példa, hosszan lehetne sorolni őket. Néhány évtizeddel azután, hogy szinte céltalanul lődözött V-bombák lerombolták London óvárosát, a londoniak újraépítették a negyedet. Modern

alkotások állnak ma itt (pl. a Barbican-center), illetve néhány régi ház rekonstrukciója. Van olyan példa is, ahol egy új épületben őrzik a régit. A *Museum of City London* a már említett kulturális intézménykomplexumban működik, benne őskori, római időkből és a középkorból feltárt épületmaradványok látogathatók. Történelmi tárlatokban terelik a rendezők korunk felé a látogatót. A kisemberek hétköznapi életkereteinek modernizálódását látja maga előtt teremről teremre jutva. Ha a kiállításon végigmegyünk, különféle korokban élt londoniak berendezett lakásain át haladunk, végigsétálunk múltbeli otthonokon, a magántörténelmen. Ez a múzeum prototípus korunk kultúrpolitikai létesítményei között. Amikor ezek a találmányra kiragadott példák épültek, kicserélődött a vidék épületállománya is. Sok mindent lebontottak, de néhány öreg háznak megkegyelmeztek. Ezeket konzerválták, olykor felújították, kiállítást rendeztek az öreg falak között, vagy más rendeltetést találtak a műemléknek nyilvánított épületnek. Néhányat szabadtéri múzeumokba telepítettek át.

A vidék és a város adottságai természetesen mások a műemlékvédő szemszögéből nézve. A vidék többnyire magányos épületeket kínál, ritkán őriz épületegyütteseket. Egy-egy templom, kastély, major, parasztgazdaság (kivált a lakóház) önmagában is reprezentálja egy-egy település hagyományos építészettörténetét. A parasztház esetében többnyire azért, mert kényszerpályán a műemlékvédő: a házcsoportot lebontották, az utolsó mohikánt akarja átmenteni az öröklétbe. A városban mások az adottságok. Itt egész városnegyedre van szükség, ha a múlt egy-egy darabját akarják megőrizni. Egy-más szomszédságában álló lakóházakat akarják tehát műemléki védettségben részesíteni. A templomok és más középületek esetében ismét mások a szempontok, itt helyénvaló az egyedi értékválasztás. A lakóházak esetében más a helyzet. A házcsoportokban az egyes épületek egy-egy háztípus variánsai. Ezen sajátosságuk kívánja meg, hogy ne egyedi példákat konzerváljanak, hanem épületegyüttesek értékmegőrzését célozza a műemlékvédelem.

Mindazonáltal az épületállomány táji változatosságának bemutatására csaknem minden szabadtéri múzeumban törekedtek az építők. Azt tapasztalták ugyanis, hogy a tájilag kikövetkeztethető épülettípusok egyedi változatokban valósulnak meg. Jó példája ennek a Szentendrén, Zalaegerszegen, Szombathelyen, Kommernben, Detmoldban stb. látogatható múzeum.

Van azonban az épületállományt alakító építkezési szokásoknak egy olyan törvényszerűsége is, amelyet sehol sem sikerült érzékeltetni a házak bemutatásakor. Ez a *házvidék* tényével kapcsolatos. A természeti és a történelmi adottságokhoz való alkalmazkodás ugyanis olyan egyezéseket eredményezett az épületállomány formavilágában, amelyek meghaladják a földrajzi, etnikai, nyelvi stb. határokat. A Német Síkság házai teljesen különböznek a dél-németországi területeken látható épületektől. A Bécsi-medence és a Nyugat-Dunántúl *kerített házai* más történelmi közegből valók, mint egyfelől a tiroliak, másrészt a Tiszántúl parasztságainak épületei. A nyelvi határ nem választóvonal ebben a régióban, aminthogy másutt is csak ritkán. A *házvidék* és a *kultúra regionalitása* ugyanazon szabályok ismeretében értékelhető.

Ezt azonban a szabadtéri múzeumok építői nem tudják érzékeltetni. Nemcsak a néprajzi közgondolkodás akadályozza őket (hiszen a *regionalitás* tényét is kollégáik ismerték fel), hanem intézményes működésük közigazgatási korlátai. „Nemzetközi” léptékű szabadtéri múzeumot tehát nem építettek sehol sem a kontinensen.

Még akkor sem, ha az építők régészeti kultúrák rekonstrukcióját tekintették feladatuknak, amikor is olyan épületállományt akartak bemutatni, melynek övezete több országhatárt elfedve terül el.

Házak városon és vidéken

A parasztek építkezéseinek a változatosságra való törekvés régebben alig hagyott nyomot, a sokféleséget akaró építőmesterek csak az ipari forradalom előestéjén kezdtek sokarcúvá formálni a házak küllemét. A középkorból ismert házak – maradványaikból és ábrázolásaikból ítélve – valószínűleg nem tűntek ki helyi értékek szerinti változatosságukkal. Amennyire meg lehet ítélni ezt az építészeti kultúrát, úgy tűnik, hogy ezek az épületek még uniformizáltak lehettek, ezt a hagyományt örökölték az építkezők a korábbi korszakokból. Az ipari korszakban vagy annak előestéjén – hagyományos módon – épült parasztházak többségét nem ügyeskedő kontárok építik, ezek mind szakiparosok alkotásai, még az is kiment a divatból, hogy a nagyobb tömegű épületekhez vándoriparosokat fogadjanak, volt már vidéken elegendő számú mesterember, bár a szakiparosok közül mindössze néhány dolgozott egy-egy faluban, de ezek ellátták a vidéket és mindannyian a maguk elgondolásai szerint kivitelezett egyedi alkotásokat akartak létrehozni. Törekvésük találkozott a parasztekével. Az utóbbiakat ugyan még mindig a kollektív magatartásnormák fogták keretbe, de viselkedésüket már egymástól eltérő anyagi tehetőségük motiválta. Az iparosokat foglalkoztató megrendelők már nem a földesúrtól függő – kollektív kényszerekkel egymáshoz illeszkedő – jobbágyok voltak, hanem egymás kárára érvényesülni akaró vállalkozók, mindegyiknek volt valami külön kívánsága, noha saját árnyékát nem léphette át. Amint haladt előre az ipari társadalom kiépülése, fogyott a múltból itt maradt agrártömb, a parasztek szakosodtak, gazdaságuk irányítására, illetve kulturális életükre egyaránt kihatott ez a magatartás. Az elmúlt két-, háromszáz évből ránk maradt „népi alkotások” (velük töltötték meg a múzeumokat) valamennyien ennek a megváltozott alkotóerejű parasztságnak az életéhez szükséges kellékek. A „tárgyak” (hogy a múzeumokban szokásos kifejezéssel éljek a múlt használati eszközeivel kapcsolatban) jobbára mind szakiparosok kezéből kerültek ki, aminthogy az épületeken is felismerhető a kőművesek, ácsok és épületasztalosok keze nyoma, a kalákás építkezés munkaszervezete korunkat megelőző évtizedekre szép emlék maradt csupán.

Kiderült az is, hogy nemesi és polgári életmintákat utánozni akarván építkeztek a falvak lakói. A parasztek a piaci kínálathoz alakították igényeiket, ha fogyasztási eszközöket vásároltak. Az ízlést a piac diktálta.

Ezt a tényt a néprajzi gyűjteményeket megteremtő szakemberek a múlt században nem ismerték fel. Azt gondolták, hogy a kultúra ősi hagyatékai közt válogatva prezentálják a múltat. Talán a természet közelségét fedezték fel a használati eszközökből összehordott gyűjteményekben vagy az épületek küllemén is meglátták, hogy alig távolodtak el – mesterséges környezetet teremtve – a növények és állatok élővilágától? Talán az evolucionista gondolkodás befolyásolta őket? Azt a tételt akarták mindenáron igazolni, hogy minden, ami az emberi világban van, a természet logikus folytatása? Végére is, majdnem mindegy. Nem lehet tudni, mi foglalkoztatta képzelőerejüket.

Azt mindenesetre le kell szögezni, hogy a régebbi kutatók időrendje, az „ősi sor” a romantika szóhasználatából való, teljesen alkalmatlan arra, hogy történelmi helyzeteket érzékeltessenek vele.

Abban azonban igazuk volt, hogy az építkezők, ha építőanyaghoz akartak jutni, mindenütt a természet készleteit dézsmálták meg. Alighanem korunk építészeti divatja szakított csak ezzel a gyakorlattal. Másrészt napjaink építészeti – a vasbetonszerkezetek alkalmazását látva – jutottak arra a következtetésre, hogy a hagyományos építkezés olyan kulturális értékteremtés, amely még ezer szállal kötődik a természethez, ezért letagadhatatlan nosztalgiával vették szemügyre az előttük lévő múltbéli alkotásokat.

A biológusokkal ellentétben, akik az emberi tulajdonságokat a majoméból vezetik le, a kultúrhistorikusok azt vallják, hogy az elmúlt kétszáz év során megvizsgált ház-temek hozzásegítenek valamennyiünket megismerni a korábban eredményesnek bizonyult építőkultúrát. A tételt régészeti megfontolásokkal is szokás alátámasztani.

A prehistorikus lakóházak alapterülete Európában sehol nem haladja meg a húsz m²-t (inkább csak ennek felét!), még a marhaállításokat magukba fogadó házak is csak a kétszeres alapterületen épültek. A házakban négy-hattagú családok éltek, és idehúzódott az aprójószág is. A lakók a klánrendszer kötelékeit még nem hagyták el, de a bronzkor óta változtattak a gazdaságon és az elosztáson. Családonként gazdálkodtak és többségük igyekezett a többitől függetlenedni. Erdei tisztásokon épített tanyán lakott. Ez volt a nagy ugrás, vagy legalábbis az a döntő lépés, amit a világtörténelemben csak az európaiak tettek meg. Később már csak azon voltak, hogy tágítsanak életük mesterséges keretein.

Északnyugat-Európában például a római idők óta növekedtek házaik méretei. Még mindig valamennyi lakóházban a járószíntén raktak tüzet, nem tudták (vagy talán nem is akarták?) elvezetni a füstöt, nem alakítottak ki padlásteret, de arra már valamennyien törekedtek, hogy hálókamrát válasszanak le a lakótérből, tehát falat húzzanak a nappali, illetve az éjszakai tartózkodás színtere között. A kelta nyelvű néptörzsek hagyományos épületeiben (Írországban, Skóciában és Bretagne-ban) a múlt századig megőrizték ennek a lakáskultúrának a hagyományait.

A középkorban csaknem Európa egész területén számottevő módon változtak az építkezési szokások. Sok helyütt megnagyobbították a ház alapterületét és tömegét, több helyütt áttértek a multifunkciós házak építésére (közös tető alatt társítva a lakó- és gazdasági épületet), néhol emeletet építettek, a középkor végén a tehetősebbek a házban szobát különítettek el, amit kályhával fűtöttek. A városokban több volt ugyan a hozzáértő iparos, de mindig kisebb a beépíthető telek. Az épületek hovatovább elfoglalták az egész telket, s ha ez sem volt elég, többszintes házakat építettek. Az újítások tehát mind a városban kipróbált minták utánzatai voltak, zömük azt bizonyítja, hogy az építőiparosok lassanként nekiláttak a vidék átépítésének. Sok akadályba ütköztek ugyan, ám végül is igyekeztek az elmúlt három évszázadban eredményesnek bizonyulni.

A parasztházak építői innovatívok voltak, de az általuk alkalmazott találmányok nem az ő felfedezéseik. Követendő példának tekintették a társadalmi piramis magasabb szintjein élők lakáskultúrájával kapcsolatos építkezési szokásokat, azokat az építőket utánozták a maguk módján, akik a lakótornyokban, várakban alakították át a konyhát (tűzpadot építve), vezették el a füstöt, kályhát állítva, szobát képezve ki stb. javítottak a lakások komfortabilitásán.

Ezzel azonban új korszakot nyitottak a lakóházak építéstörténetében. Talán ez volt a legfontosabb periódus. Ekkor alkalmazták az épületfunkciókat döntő módon megváltoztató újítást. Hozzájuk képest a lakások napjainkban is tartó modernizációja már lényegesen kevesebb új elemből tevődik össze.

Tudniillik a történet újabb fejezete az utóbbi másfél évszázadot fogja át. A vidék építkezésein ekkor alkalmazott újításokat úgyszintén nem a parasztházakon kísérletezték ki. Az infrastruktúra átalakításával (vízvezeték, világítás, csatornázás, fűtésrendszer stb.) a városban kipróbált technikák jelentőségét felismerve módosítottak a vidékiek életmódjában.

Anyaghiány és értékorientáció

Dél-Európa lakóinak voltaképpen sohasem volt elegendő épületfájuk, ezért amióta világ a világ, kőből építkeztek. A kőépület jobban ellenállt az időnek, mint azok, amelyeket fából, földből vagy akár téglából emeltek. A kőfalak tovább bírták az ostromot. Ezt felismerve, jó kétezer éve már a kontinens belsejében is kőből építették a reprezentatív épületeket. A rómaiak városi középületeit szinte egytől-egyig (tehát a templomokat, színházakat, kaszárnyákat, vízvezetékeket, fürdőket, vásárcsarnokokat, városkapukat, őrtornyokat stb.) kőből vagy téglából építették, ugyanígy a hatalmi elit lakóépületeit, vagy elegeesen használták fel ezeket az anyagokat egyetlen épület falainak felhúzásakor. Néhol majorokban is építkeztek kőből, aminthogy ugyanez a történelmi háttér adott biztonságot azoknak, akik a téglafalakat rakták, ha csűröket, istállókat, kocsiszíneket stb. emeltek. Olykor még a cselédházak fala is téglából volt.

A téglát szabványosított méretű építőanyag, iparszerű előállításának, a téglaegetésnek emlékei minden nagyobb település vagy major szomszédságában felfedezhetők. Az antikvitásban prosperált a kőbányászat is. A kő és a téglát kétezer év óta drága portéka, a kőfaragó és a kőműves mindenütt jól keres. A kisember számára azonban ez az építő-kultúra szinte megfizethetetlen.

A drágaság mindig értékorientáló a történelemben, még a szakiparosokat is kaszt-szerű csoportokba kényszerítette. A kőfaragó középkori céhébe sehol sem léphetett át a kőműves, ezt a mesterembert átjárhatatlan fal választotta el az ácsból stb. Bár az iparosok foglalkoztatottsága idővel növekedett, de az időtállóbb, értékesebb épületek falrakása mégis lassan haladt. A modern ipari civilizációt megelőzően minden nagyobb épületet presztízsberuházásként építettek meg, noha egy részük elemi igényeket szolgált. Akár-mint is értékelték az egyes házakat, végül a kő- és a téglaeépületeket nélkülözhetetlen alkotásoknak tekintették mindenütt Európában. A mediterrán világból terjedt például az a divat, amelynek eredményeként a középkori Európában egyre több kőtoronyt, kőfalat emeltek. Kezdetben csak a kereskedelmi útvonalak mentén terjedt a kőépítkezés. Akkoriban biztonságosnak remélt erősségekben védték életüket a főemberek, a kőfalakkal értékeket akartak menteni rablólktól, fosztogató zsványoktól, kivált a magukhoz hasonlóktól. A kincseket osztályos társaik elől rejtegették, azon urak számára tették vagyontárgyaikat hozzáférhetetlenné, akik kalandra éhesen fosztogattak és jövedelemszerző foglalkozásként sosem vetették meg még az útonállást sem. Aki tehette, erődítménybe, fallal védett toronyba költözött, majd terjeszkedett, idővel várat épített. A kőmonstrumokat látva a kalmárok és iparosok is falakat vontak a városok köré. Mindenki védekezett, aki értékeket halmozott fel. A feladatot azonban maradék nélkül nem tudták háztartásaikban megszervezni. Vagyonuk tetemes hányada közösségük beruházásaként öltött testet.

Minden város főterén építettek tehát két presztízsépítményt, egy templomot és persze egy városházát. A kegyúr és a polgár egyaránt hozzájárult adományaival az építkezések költségeihez. A templomépítkezés költségei – mondhatni – közteherként nehezdedtek a városlakók életét meghatározó notabilitásokra, sőt még a kisemberekre is. A háttérben meghúzódó okok között a tulajdonképpeni probléma az volt, hogy a tehetős rétegekhez tartozók nem tudták jövedelmeiket maradéktalanul befektetni, ha tehát kiadták a pénzt, előszeretettel költötték a templomépítkezésekre. A középkori gazdagok úgy gondolták, hogy a templomépítés hasznos beruházás, amelyben a pénz megtérül, ha máshol nem – a túlvilágon. (Az antikvitásban ilyen épületek még államköltségen épültek.) A középkori templomok építkezései nemzedékeknek adtak kenyeret, munkaalakmban sosem volt hiány. A kőfaragók és a kőművesek az egyik munkahelyről a másikra vándoroltak. Ők

építették a falusi templomokat is. A város és a vidék építkezésein ott nyüzsgött a sok ács, falrakó és mindenféle kontár, néha közéjük keveredve egy-két szakiparos, akinek egyébként – a nagyarányú kereslet ellenére – sehol sem ment jól a sora.

A középkorban és annak előtte, amikor az európai presztízsepületek ezerszámra öltöttek testet, építkezési szokásaiban kiáltó ellenpéldával szolgált a föld népe. Nem tudtak elrugaszkodni az anyaföldről. Az Alpoktól északra még mindenütt földszintes házakban laktak a parasztok. A házakat fűrni-faragni tudó rokonok, szomszédok építették, mesterembert aligha lehetett volna találni az építkezéseken. Az élők munkája kivételével mindennel takarékoskodtak. A legkönnyebben megszerezhető építőanyagokat használták fel.³

A tölgyrégióban és a fenyvesekkel borított tájakon fából építkeztek. A lombhullató erdők övezetében takarékoskodniok kellett a fatörzsekkel, itt vázát ácsoltak és a gerendák közeit befonva sárral töltötték ki a hézagokat. Észak- és Kelet-Európában, valamint a magashegységekben sudár fenyőgerendákból rótták a házakat. Talán csak az itt lakók voltak bővében az építőanyagoknak. A Fekete-tengertől északra húzódó sztyeppén ellenben szinte semmilyen épületfajuk nem volt, itt még a középkorban is veremházakban laktak a parasztok. Később, talán egy jó fél évezred óta mind többen földfalú házakat építettek.

Az anyagiak és az építőiparosok hiánya az oka annak, hogy miközben – dél-európai példák nyomán – az Elbától nyugatra az elmúlt fél évezredben mind több emeletes parasztházat emeltek, a kontinens keleti része földszintes maradt. A kontinens keleti felén csak a urak épületei voltak – presztízis-okok következtében – többszintesek. Kastélyok és templomok uralták errefelé a faluképet, és rozszant gunyhók sokasága vette körül őket.

Ez volt a benyomásuk a 18–19. századi utazóknak vagy II. József császár hadmérnökeinek, akik a birodalmat feltérképezve készítettek el a *Landesbeschreibungot*, az országleírást. Számba kellett venniük a katonai elszállásolásra alkalmas épületeket (*solide Gebaeude*). Jelentésük lehangolóan sikeredett. A templomokon, kastélyokon és a paplakokon kívül csak néhány csúrt találtak – az elmaradottság kézzelfogható bizonyítékain kívül. Európa urbanizált tartományaiban ezzel szemben (főleg, ha azok fátlan

³ *Anderegg*, 1979/I.; *Anderegg*, 1987/II.; *Arnstberg*, é. n.; *Balassa*, 1986.; *Barabás-Gullyén*, 1985.; *Bargel*, 1938: 1–13.; *Baumgartner*, 1964: 405–14.; *Baumgartner*, 1980.; *Bauernhaus*, 1987: 207–15.; *Bedal*, 1977.; *Bedal*, 1978.; *Bielenstein*, 1907–1918: I–II.; *Binding*, 1982.; *Binding-Nussbaum*, 1978.; *Binding-Rogatz*, 1990.; *Bischof*, 1968: 43–68.; *Blomkvist*, 1956.; *Brunner*, 1977.; *Brunskill*, 1982.; *Brunskill*, 1987³.; *Bucaille-Lévi Strauss*, 1980.; *Buttler*, 1934: 134–44.; *Collodo*, 1980: 5–36.; *Cseri*, 1997/III: 102–38.; *Dám*, 1981: 7–31.; *Dias*, 1973–1974: 133–62.; *Donat*, 1980.; *Doyon-Hubrecht*, 1969.; *Dölling*, 1958.; *Dülmen*, van, 1990/I: 12–23.; *Egloff*, 1987/I.; *Erixon*, 1947.; *Fachwerk*, 1900.; *Falkowski*, 1937.; *Fehring*, 1973: 1–35.; *Fehring*, 1978/b.; *Folty*, 1960.; *Frolec*, 1970/a: 7–59.; *Frolec*, 1989/a: 125–83.; *Frolec*, 1989/b: 15–25.; *Frolec-Vareka*, 1983.; *Furrer*, 1985.; *Gérard*, 1981.; *Gauthier*, é. n.; *Gotthardi-Pavlovsky*, 1979/a: 281–308.; *Gotthardi-Pavlovsky*, 1979/b: 319–72.; *Gschwendt*, 1971/I.; *Gschwendt*, 1982/II.; *Gschwendt*, 1971.; *Gschwendt*, 1992/I: 319–48.; *Guibal*, 1982.; *Haarnagel*, 1984/I: 167–93.; *Harris*, 1992: 29–49.; *Haenel*, 1975.; *Hensel*, 1956².; *Hinku*, 1964.; *Hintz*, 1973.; *Hintz*, 1989/a.; *Hintz*, 1989/b.; *Hoffmann*, 1972: 708–21.; *Houston*, 1964.; *Hösli*, 1983.; *Hvass*, 1982: 189–95.; *Jean*, 1981.; *Joachim*, 1982: 155–62.; *Johannsen*, 1989–1991: 105–31.; *Jurcsenko*, 1941.; *Kimball*, 1966.; *Kudrnác*, 1966: 197–221.; *Kwasniewski*, 1963.; *Kwasniewski*, 1965: 103–201.; *Ligers*, 1954/I.; *Manninen*, 1933.; *Mehring*, 1900: 247–90.; *Merion-Jones*, 1977: 343–406.; *Merion-Jones*, 1982.; *Moser*, 1974.; *Moszyński*, 1967²/I: 473–577.; *Moutinho*, 1979.; *Müller-Wille*, 1977: 153–218.; *Ramquist*, 1992: 73–83.; *Taulin*, 1977.; *Raulin-Ravis-Giordani*, 1978.; *Raybot-Ferreard*, 1982.; *Raenk*, 1949/I.; *Raenk*, 1951/II.; *Raenk*, 1962.; *Renfer*, 1982.; *Royer*, 1977.; *Royer*, 1979.; *Rösener*, 1991: 73–91.; *Rötting*, 1991: 22–28.; *Schepers*, 1973/c.; *Scheiermeier*, 1943/.; *Scheiermeier*, 1956/II.; *Schier*, 1966².; *Simonett*, 1986/I².; *Simonett*, 1968/II.; *Sirelius*, 1908: 121–54.; *Sirelius*, 1907: 55–128.; *Sirelius*, 1908: 8–59.; *Sirelius*, 1909: 17–113.; *Sirelius*, 1911: 23–122.; *Smetanka*, 1974: 121–27.; *Smith*, 1978.; *Smith*, 1979.; *Stjernquist*, 1970: 144–52.; *Talve*, 1960.; *Valonen*, 1975: 175, 172–213.; *Waterbolk*, 1975: 382–94.; *Weiss*, 1959.; *Wiliam*, 1982.; *Zimmermann*, 1988: 405–88.; *Zimmermann*, 1992.

síkságok voltak, mint Lombardia vagy Hollandia) a 13. század óta terjedt a kő- és a téglalapítkezés, Franciaország a 16. század óta, kivált a „hosszú tizenhetedik században” átépült, miközben az építetők mindenütt a drágaságra panaszkodtak és gyakorta elszenvedték az anyagihiányt is egyre nagyobb lendületet vett építkezéseiken.

Ezek voltak a csúcsteljesítmények, mellettük és mögöttük Európában mindenütt (így az Elbától keletre is) úgyszintén átalakult az építkezési kultúra. A változásokat itt is a fahiány, az építőmesterségbeli tudás gyarapodása és az igények növekedése kezdeményezte egymással kölcsönhatásban.

A téglaegetés mesterségbeli tapasztalataira elsőként a Közel-Kelet áradmányos folyóvölgyeiben lakók tettek szert, alkalmasint az i. e. III. évezred óta gyarapították tudásukat. Itt sárkoloncokat gyúrtak, ezeket szárították a napon és a szikkadt darabokból építkeztek, majd rájöttek, hogy milyen előnyökhöz jutnak, ha egyenlő nagyságú, hasáb alakú sárdarabokat szárítanak meg és azokat ki is égetik. Ennek az eljárásnak a tapasztalatait hasznosították később a vályogvetők is. A történet tehát nem úgy alakult, hogy a vályogvetők feltalálták a téglaegetést, hanem fordítva: az égetett téglá ismeretében készítették vályogtégglát. Ez tulajdonképpen már a téglá olcsóbb változata volt, az égetőkemencét kiiktatták a gyártási folyamatból. A technikák mind átkerültek Európába. Persze nincsenek pontos információk, mikor? A rómaiak mindenestre széles körben működtettek téglaegető kemencéket. A provinciákban is. Európában végül is római hagyomány lett a téglalapítkezés. Ha mindenütt nem is, de Dél-Európában a középkori téglaegetés kontinuos a római gyakorlattal.

A téglafalak főleg a középkori városokban váltak be, de nemsokára (ahol fahiány volt) átvették vidéken is. Hollandiában a ciszterciták a Maas és a Schelde iszapját mészszel keverték, ebből az anyagból égettek téglát a 13. században. A technológiát nemsokára más, elsősorban a városi építkezéseken dolgozó iparosok is alkalmazták. Ekkor (talán mert kevesen voltak, vagy azért, mert ritkán tehették próbára tudásukat), a kőművesek csapatostul vándoroltak az egyik építkezéstől a másikig. A templomokat építő mesteremberek, akár követ faragtak, akár téglát égettek és abból rakták a falat, továbbá az ácsok valamennyien egyik építkezésről – munka végeztével – áttelepültek a másik munkahelyre. A munkaerő-áramlás oka részben az volt, hogy az egyes építkezéseket szervezők esetleg ugyanazon beruházók voltak. (Például a cisztercita rend egyik kolostorát a másik után építették a kőben szegény Német Síkságon.). Az Alpoktól északra a 13. század előtt kő- és téglalapítványok jobbára csak városokban voltak láthatók. A vidéken még mindenütt erdők sötétlettek, jóval több volt még az épületfa, mint a középkor után.

Közép- és Nyugat-Európában sok parasztházat építettek fából. A parasztok földszintes házaik egyelőre még a rurális építkezési szokások bizonyítékait szolgáltatták. A vidék és a város architektúrája közötti különbségek tehát mindenütt mérhetőek Északnyugat-Európában, a szilárd, időálló építőanyagok alkalmazásában és az emelet kialakításában (illetve hiányában) egyaránt megmutatózó különbségeket azonban az újkorban fokozatosan kezdték eltüntetni.

Kétségtelen, hogy a városokban (a vidékhez képest) gyorsabb volt a változások üteme az Alpoktól délre csakúgy, mint északra. Ennek oka, hogy a városlakók mindenhol jobban függetlenítették építészeti kultúrájukat a természeti környezettől, mint a vidékiek. A kő- és téglalapítvány divatját azonban sehol sem lehetett megállítani vagy akár csak feltartóztatni. Amikor a városi építészetben kipróbált újításokat a vidéken is hasznosították az építőiparosok, a faluképen érzékelhetővé váltak az urbanizáció jegyei. Mindamelllett az egész átalakulás lassan haladt előre. A rómaiak még Dél-Európában sem tudták elérni, hogy a parasztok valahol is téglából építkezzenek. Ezen a gyakorlaton

csak a falu-város kapcsolatok jegyében sikerült később változtatni. Itáliában a 13. században kezdődött a történet. A parasztnak téglaházakat építettek és így tettek valamivel később Hollandiában, majd nemsokára téglaházban akartak lakni a tehetősebb parasztnak Angliában is. Kelet- és Észak-Európában a parasztnak csak az elmúlt kétszáz évben építettek téglaházat, többségük ma is fa-csopátokban rendezi be otthonát. Idővel az épületek méretei sokszorosukra növekedtek. Sokrétűbbé vált az építő-kultúra. Dél-Európa építkezési szokásaihoz mérten a kontinens belsejében változatosabban építkeztek, táji típusokat lehet elkülöníteni egymástól.

Megnevezésük alapján két osztályba lehet sorolni a lakóépületeket: 1. a ház (*Haus, house, maison* stb.), 2. házikó (*Kate, cottage* stb.).

Mindkét név a jelentéstörténet paradoxája. Az első a lakóház ősi neve, lehet kis – egyetlen helyiséget magába záró – épület és lehet többemeletes, soklakásos bérkaszárnya. A másik szó jelenti a nincstelenek, de még a maguk kenyereén élők hajlékát. (Ilyen épületben laknak a város és a vidék szegényei, mindazok, akiknek a házukon kívül nincs más ingatlanuk. Az utóbbi épülettípusnak több változata van, földszintes és emeletes házakat ismerünk.)

A típusok abban az időben alakultak ki, amikor a szociális megoszlás már mindegyütt rányomta bélyegét a lakásviszonyokra. A Római Birodalom városaiban sok helyütt építettek kőből és téglából emeletes bérkaszárnnyakat. Aztán a kisember lakóházainak építkezéseiben alább szálltak az igények. Végeredményben a középkor alkonya óta növekedett az emeletes épületek száma előbb a városokban, majd vidéken. Annak következtében, hogy ezekben a házakban szegény emberek laktak, kénytelenek voltak beérni kicsiny lakótérrel, még a téglából vagy kőből épített emeletes házakban is.

De bármilyen kicsik is voltak a lakótér, rendszerint nem haladta meg egy-egy lakás a 20 m²-t, ezeknek mintájára városokban építettek – a családi ház és a bérkaszárnny hátrányait egyesítő – sorházakat is, kis alapterületű, gyakorta kétszintes lakásokat magukba foglaló házacsokakat. Az újkorban folytatták ezeket az építkezéseket. Egymás mellé állított, nem ritkán közös tető alatt meghúzódo láncolatát emelték a kis alapterületű családi házikóknak. Valamennyi szembeötölő bizonyítéka annak, hogy a városokban a szociális problémákon túlmenően a telekspekulációk is motiválták a lakásviszonyokat. Mindenesetre ezek az emberek a sorházakat – kulturális környezetük okán – egytől-egyig kő- vagy téglafalakkal építették. Végeredményben a kastélyok és a bérkaszárnny építői mind eltávolodtak a családi ház architektúrájától.

A parasztházak építői még mindig ragaszkodtak a helyi anyagokhoz. Ezt tudták a legkönnyebben megszerezni. A paraszti gazdálkodás is alkalmazkodott a helyi feltételekhez. Egyelőre mindenütt eluralkodott a regionalitás. A gyakorlat a középkorban kezdett megváltozni, majd a falu-város kapcsolatok következtében jelentősen átalakult. Idővel újabb követelményeknek kellett eleget tenni az építőknek. A gazdagok palotákban akartak lakni, a városi szegénységnek bérkaszárnny jutott osztályrészül. Az elemi rendszerek összekeveredtek, feloldódtak egymásban. Már az építőanyagok használatában is ezt kell tapasztalunk.

Sok parasztházban nem az emberek otthonának szánták az igényesebben épített épületrészt, hanem a jószág óljának. Az Alpokban például gyakori, hogy az istálló falai kőből vannak, az egész épületet pedig (beleértve a parasztnak lakását) gerendákból ácsolták. Van az ellenkezőjére is példa: kőből van a szoba (néha konyha) és fenyőfából rótták az épület többi részét. Ez egy középkori építészeti megoldásra emlékeztet, a városokban alkalmazták. Azt akarták ugyanis elérni, hogy lakószobájuk – kályhát állítva – fűthető legyen. Ennek a házrésznek rangot adtak azáltal, hogy a kályhából egy kéményen át el-

vezették az égéstermékeket. A kéményt nem falazhatták gyúlékony anyagból. Mielőtt tömegesen építettek a lakóházban szobát, széles körű tapasztalatokat szereztek a fürdőházak építése során. Közép-Európában megszámlálhatatlan ('kéményes' házrész) *caminata – kemenate* – (majd Kelet-Európában) *komnata* épült, a lakóházak komfortosításának mindmennyi példája. A történet az elmúlt két évezredet fogja át és az utóbbi fél évezred városi-vidéki kapcsolatainak emlékét őrzi. Az épületeket látva arról is meggyőződhetünk, hogy a házak építésekor nemcsak kövel helyettesítették a gerendafalakat, hanem téglával vagy faácsolattal, amely utóbbinak közeit vesszővel befonták és sárral tapasztották.

Más példák is azt látszanak bizonyítani, hogy sokan akarták kiegyenlíteni a városi és vidéki építkezési szokásokat. Holott a város és a vidék két külön világ. A városban jóformán nincs az építkezésnek tere. Középkorból (délien sok helyütt az ókorból) örökölt telekméret korlátozza az építkezést, olyan szűk a mozgásterük, hogy nem vízszintesen, inkább függőlegesen kénytelenek növelni a ház tömegét. Vidéken nagyok a telkek, van hely bőven. A helyzet adta előnyöket azonban senki sem használta ki. Valamennyi vidéki ház építése a városban kialakított normák szerint történt. Az ekkor alkalmazott újításokat a városokból közvetítették az építőiparosok és így kénytelenek tenni talán még ma is. A magasabb komfort, egykor a kályha, a szoba, ma a központi fűtés (amit persze csak úgy használnak, hogy takarékoskodnak a hővel) – a város üzenete a vidéknek. A kultúrtörténet számos példával szolgál arra nézve, hogy ezt az üzenetet nem mindenki értette meg. Valószínűleg nem a közvetítővel volt baj, a szakiparosok mindenütt kitettek magukért.

A probléma objektív okok miatt állt elő. Végére is az építészeti alkotásokban felismerhető a kultúra Janus-arca. Az építészeti kultúra története alkalmasint azon példák gyűjteménye, amelyből kiderül, hogy az emberek – újításaikkal – védekezni akartak, elhatárolni magukat a természettől, mesterséges világot igyekeznek teremteni maguknak. Mikor ez sikerült, a helyzet a visszájára fordult. A városokban nosztalgiajuk támadt az embereknek, vissza akartak szerezni egy darabot a természetből, mert úgy érezték, meg gondolatlanul léptek ki ebből a közegből és ezenközben eltékozták örökségüket.

IRODALOM

Anderegg, J.-P.

1979/I Die Bauernhaeuser des Kantons Freiburg. Die Bezirke Saane, See, Sense. –
1987/II: La maison paysanne fribourgeoise. Broye, Glane, Gruyere,
Veveyse. (In: Bauernhaeuser der Schweiz 7–8). Basel

Arnstberg, K. O.

1976 Datering av Knuttimrade hus i Sverige. Stockholm

Balassa, I.

1960 A magyar kukorica. Néprajzi tanulmány. Budapest

Barabás, J.–Gillyén, N.

1987 Magyar népi építészet. Budapest

Bargel, E.

1936 Alteuropa in der Karpaten-Ukraine. Atlantis 10: 1–13.

- Barley, M. W.*
1955 Farmhouses and cottages. 1550–1725. EHR. 2nd s. 174–83.
- Barley, N. W.*
1963 The house and home. London
- Baumgarten, K.*
1961 Zimmermannswerk in Mecklenburg. Die Scheune. (In: Veröffentlichungen des Instituts für Deutsche Volkskunde 26). Berlin
1964 A XVI. századi konjunktúra hatásai az alsó-németországi parasztházra. AtSz., 6: 405–14.
1965/a Diele und Dreschen im mecklenburgischen Hallenhaus. ZAA 13: 28–34.
1965/b Die Tischordnung im alten mecklenburgischen Bauernhaus. DJbVk 11: 5–15.
1967 Nachbarschaftshilfe beim laendlichen Hausbau in Mecklenburg. DJbVk 13: 16–26.
1980 Das deutsche Bauernhaus. Eine Einführung in seine Geschichte vom 9. bis zum 19. Jahrhundert. (In: Veröffentlichungen zur Volkskunde und Kulturgeschichte 63) Berlin
- Baumgarten, K.–Bentzien, U.*
1963 Hof und Wirtschaft der Ribnitzer Bauern. Edition und Kommentar der Kloster Inventariums von 1620. (In: Veröffentlichungen des Instituts für Deutsche-Volkskunde 31). Berlin
- Baumgartner, E.–Krueger, J.*
1988 Phoenix aus Sand und Asche: Glas des Mittelalters. München
- Bedal, K.*
1993² Historische Hausforschung. Bad Windsheim
1994⁴ Haeuser aus Franken. Museumsführer Fraenkischen Freilandmuseum Bad Windsheim. Bad Windsheim
- Bielenstein, A.*
1907–1918/I–II Die Holzbauten und Holzgeraete der Letten. Petersburg
- Binding, G.*
1982: Bürgerhaus címszó. (In: LMA)
- Binding, R.–Rogatz, A. hgs*
1990 Fachterminologie für den historischen Holzbau: Fachwerk-Dachwerk. Zusammenarbeit mit ROGATZ, A. (In: Veröffentlichungen der Abteilung Architekturgeschichte des Kunsthistorischen Instituts der Universitaet zu Köln 38) Köln
- Bischoff, K.*
1968 Haus und Hof im Sachsenspiegel. Niederdeutsches Jahrbuch 91: 43–68.
- Blomkviszt, E. E.*
1956 Kresztyanszkie posztrójki russzkih, ukraincev i beloruszov. (Poszelenija, zsilicsa i hpzjajsztvennűje sztroenija). (In: Vosztocsnoszlavjanszkij etnograficeszkek szbornik. Trudü Insztituta Etnografii im. Mikluho-Maklaja. Novaja szeria 31). Moszkva 5–458.
- Brunner, E.*
1977 Die Bauernhaeuser im Kanton Luzern. (In: Bauernhaeuser der Schweiz 6). Luzern
- Brunskill, R. W.*
1982 Traditional farm buildings of Britain. North Pomfret, Vt.

- Bucaille, R.–Lévi-Strauss, L.*
1980 L'architecture rurale française. Corpus des genres, des types et des variantes. Bourgogne. Paris
- Buttler, W.*
1934 Gruben und Grubenwohnungen in Südosteuropa. Bonner Jahrbuch 139: 134–44.
- Chapelot, O.–Fossier, R.*
1980 Le village et la maison au Moyen Age. Paris
- Chapman, St. D. (ed.)*
1971 The history of working-class housing. A symposium. Newton Abbot
- Chierici, G.*
1921 La casa senese al tempo di Dante. Bullettino senese di storia patria 28: 343–80.
- Collodo, S.*
1980 Recinti rurali fortificati nell'Italia nord-orientale (sec. XII–XIV). Archivio venetos . 114: 5–36.
- Cuisenier, J.*
1990 Ethnologie de l'Europe. Paris
- Cseri, M.*
1997/III Építőanyagok és szerkezetek. (In: Magyar Néprajz. Életmód. *Paládi-Kovács, A.* szerk.) Budapest 102–38.
- Dám, L.*
1981 Grubenwohnungen in der großen ungarischen Tiefebene. Múveltség és Hagyomány. Ethnographica et Folkloristica Carpathica 20: 7–31.
- Deffontaines, P. Notice de,*
1939/I–II Enquete sur l'habitation rurale en France. Paris
1972² L'homme et sa maison. Paris
- Demangeon, A.*
1937 La définition et le classement des maisons rurales. Paris
- Dias, J.*
1973–1974 Aspects of Ethnology. Ethnologia Europaea 7: 133–82.
- Dion, R.*
1934 Essai sur la formation du paysage rural français. Tours
- Donat, P.*
1980 Haus, Hof und Dorf in Mitteleuropa vom 7. bis 12. Jahrhundert. (Archaeologische Beiträge zur Entwicklung und Struktur der bäuerlichen Siedlung. Schriften zur Ur- und Frühgeschichte 33). Berlin
- Doyon, G.–Hubrecht, G.*
1969 L'architecture rurale et bourgeoise en France. Paris
- Dölling, H.*
1958 Haus und Hof in westgermanischen Volksrechten. (In: Veröffentlichungen der Altertumskommission im Provinzialinstitut für Westfälische Landes- und Volkskunde 2). Münster
- Dülmen, van, R.*
1990/I–1992/II. Kultur und Alltag in der Frühen Neuzeit. Das Haus und seine Menschen. – Kultur und Alltag in der Frühen Neuzeit. Dorf und Stadt. München

- Egloff, W.-A.*
1987/I Die Bauernhaeuser des Kantons Wallis. Das Land. Der Holzbau, das Wohnhaus. (In: Die Bauernhaeuser der Schweiz 13). Basel
- Erixon, S.*
1947 Svensk byggnadskultur. Stoc
- Fachwerk*
1990 Fachwerk vor 1600 in Franken. Eine Bestandaufnahme. (In: Veröffentlichungen des Fraenkischen Freilandmuseums in Bad Windsheim 11). Bad Windsheim
- Falkowski, J.*
1937 Zachodnie pogranicze huculszczyzny. (In: Prace Etnograficzne 3). Lwow
- Fehring, G. P.*
1973 Zur archaeologischen Erforschung mittelalterlicher Dorfsiedlungen in Südwestdeutschland. ZAA 21:1–35.
- Fehring, G.*
1978/b Staedischer Hausbau des Hochmittelalters in Mitteleuropa. Siedlungsforschung. Archeologie-Geschichte-Geographie 5.)
- Frolec, V.*
1989/a A kárpáti – Duna menti balkáni kapcsolatok a 19. század végi és a 20. század eleji hagyományos parasztházak alaprajzi fejlődésében. (In: Népi építészet a Kárpát-medence északkeleti térségében. *Cseri, M.–Balassa, M. I.–Viga, Gy.* szerk.) Miskolc–Szentendre 135–43.
1989/b Die Genesis der dreiteiligen Bauernhauses auf dem Territorium der Tschechoslowakii. (In: Ideen, Objekte und Lebensformen. Gedenkschrift für *Zsigmond Bátky. Gunda, B.–Lukács, L.–Paládi-Kovács, A.* hgs.). Székesfehérvár 15–25.
- Frolec, V.–Vareka, J.*
1983 Lidové architektura. Encyklopedie. Praha
- Furrer, B.*
1985 Die Bauernhaeuser des Kantons Uri. (In: Die Bauernhaeuser der Schweiz 12). Basel
- Fillipetri, H.–Trottereau, J.*
1979 Symboles et pratiques rituelles dans la maison paysanne traditionnelle. Paris
- Foville, de, A.*
1894 Enquete sur les conditions de l'habitation en France, les maison types. Paris
- Füzes, E.*
1997/IV A népi építészeti emlékek védelme. (In: Magyar néprajz. Életmód. Anyagi kultúra 3. *Paládi-Kovács, A.* szerk). I–VI. Budapest 309–26.
- Gauthier, J. S.*
é. n. Les maison paysannes des vielles provinces de France. Paris
- Gérard, Cl.*
1981 L'architecture rurale francaise. Corpus des genres, des types et des variantes. Lorraine. Paris
- Gotthardi-Pavlovsky, B.*
1979/a Laendliche Bauformen und Raumgefüge in Gorski Kotar. Jahrbuch für Hausforschung 29: 281–308.
1979/b Die grundlegende Merkmale des laendlichen Raumes in Istrien. Jahrbuch für Hausforschung 29: 319–72.

Gschwend, M.

- 1971 Schweizer Bauernhaeuser. Material, Konstruktion und Einstellung. (In: Schweizer Heimatbücher 144/145/146/147) Bern
1976/I Die Bauernhaeuser des Kantons Tessin. Hausbau – 1982/II: Bauernhaeuser des Kantons Tessin. Hausformen, Siedlungen. (In: Die Bauernhaeuser der Schweiz. 4–5). Basel
1982/I–II Die Bauernhaeuser des Kantons Tessin. Basel
1992/I–III Laendliches Bauen und Wohnen. Zur Bauernhausforschung in der Schweiz. (In: Handbuch der schweizerischen Volkskultur- *Hugger, P.* hg.) I: 319–48.

Haarnagel, W.

- 984/I–II Siedlungen, Hausbau. (In: Archaeologische und naturwissenschaftliche Untersuchungen an laendlichen und frühstaedtischen Siedlungen im deutschen Küstengebiet vom 5. Jahrhundert v. Chr. bis zum 11. Jahrhundert n. Chr. *Kossack, G.–Behre, K. E.–Schmid, P.* hgs.) Laendliche Siedlungen 1: 167–93.

Haenel, J.

- 1975 Stube. Wort- und sachgeschichtliche Beitræge zur historischen Hausforschung. (In: Schriften der Volkskundlichen Kommission der Landschaftsverbandes Westfalen-Lippe 21). Münster

Harris, R.

- 1992 Einführung zum Fachwerkbau in England. Hausbau in Großbritannien. Jahrbuch für Hausforschung 40: 29–49.

Hensel, W.

- 1956² Slowianszczyzna wczesnosredniowieczna. Zarys kultury materialnej. Warszawa

Hinku, I.G.

- 1964 Szeliscse lukasevka v XI–XV vv. (In: Materialü i iszledovania po arheologii i etnografii moldavszkoj SzSzR.) Kisinev

Hinz, H.

- 1973 Bauteile des Hauses címszó. RGA 113–22.
1989/a Grubenhaus címszó. (In: LMA)
1989/b Laendlicher Hausbau in Skandinavien vom 6. bis 14. Jh. Stova–Eldhus–Bur. ZAMA Beiheft 5.

Hoffmann, M.

- 1972 Der „Augiasstall“ vom südwestlichen Norwegen aus gesehen. (In: Studien zur Volkskultur, Sprache und Landesgeschichte. *Zender, M.* Festschrift. *Ennen, E.–Wiegelmann, G.* hgs.) Bonn 708–21.

Houston, J. M.

- 1964 The West Mediterranean World. An introduction to its regional Landscapes. Chicago

Hösli, J.

- 1983 Die Bauernhaeuser des Kantons Glarus. (In: Bauernhaeuser der Schweiz. 3). Basel

Hvass, S.

- 1982 Vorbasse. The Viking-age settlement at Vorbasse, Central Jutland. Acta Archaeologica 50: 137–72.

- 1982 Laendliche Siedlungen der Kaiser- und Völkerwanderungszeit in Daenemark. *Offa* 39: 189–95.
- Jean le Patourel, H. E.*
- 1968 Documentary evidence and the medieval pottery industry. *Medieval Archeology* 12: 101–26.
- Jean, S.*
- 1981 L'architecture rurale française. Corpus des genres, des types et des variantes. Poitou, pay charentais. Paris.
- Joachim, M. A.*
- 1982 Laendliche Siedlungen der vorrömischen Eisenzeit im rheinischen Raum. *Offa* 39: 155–62.
- Johannsen, C. I.*
- 1989–1991 Bunte Bauernhauslandschaften in Schleswig-Holstein. *NE* 71–73: 104–21.
- Jurcsenko, P.*
- 1941 Narodnoje zsilisce Ukraini. Moskwa
- Kimball, F.*
- 1966 Domestic architecture of the American Colonies and of the early Republic. New York
- Kudrnác, J.*
- 1966 Die slawischen eingetieften Wohnstaetten. *Origine et débuts des Slaves* 6: 197–221.
- Kwasniewski, K.*
- 1963 Paleniska i piece w polskim budownictwie ludowym. Wroclawa
- 1965 Brogi jako element zagrody chlopskiej w Polsce. *Ethnografia Polska* 9: 103–21.
- Ligers, Z.*
- 1954/I Ethnographie Lettone. (In: *Schriften der Schweizer Gesellschaft für Volkskunde* 35). Basel
- Manninen, I.*
- 1933 Die Sachkultur Estlands. (In: *Sonderabhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft* 2). Tartu
- Meitzen, A.*
- 1882 Das deutsche Haus in seinen volkstümlichen Formen. Berlin
- 1895–1898/I–III + Atlasband: Siedlung und Agrarwesen der Westgermanen und Ostgermanen, der Kelten, Römer, Finnen und Slawen. Berlin
- Mercer, E.*
- 1975 English vernacular houses, a study of traditional farmhouses and cottages. (In: *Royal Commission on Historical Monuments*. 22). London
- Mercer, H. C.*
- 1979 Ancient carpenter's tools. Doylestown, Pa.
- Moser, O.*
- 1974 Das Bauernhaus und seine landschaftliche und historische Entwicklung in Kaernten. (In: *Kaertner Museums-Schriften* 56). Klagenfurt
- Moszynski, K.*
- 1967²/I–III Kultura ludowa slowian. Warszawa

- Moufrin, J.*
1965 Habitats ruinés et noms de lieux. (In: villages désertés et histoire économique). Paris 103–24.
- Raenk, G.*
1966 Fran mjölk till ost. Drag ur den aeldre mjölkhusaellningen i Sverige. Stockholm
- Raenk, G.*
1970 Gegorene Milch und Kaese bei den Hirtenvölker Asiens. Suomalis-Ugrilaisen Seuran. Journal de la Société Finno-Ougrienne 70/3: 12–72.
- Raenk, G.*
1971/a Molke als eine volkstümliche Nahrungsquelle. (In: Studia ethnographica et folkloristica in honorem Béla Gunda). Múveltség és Hagomány 13–14: 315–20.
1971/b Verbreitungsverhaeltnisse einiger Milchprodukte im eurasischem Raum. Ethnologica Scandinavica 120–26.
1973 Zur Kulturgeschichte des Kaeses im griechisch-römischen Altertum. (In: Festschrift für Robert Wildhaber. Escher, W.–Gantner, Th.–Trümpy, H. hgs.) Basel 541–50.
1981/IV „Butter“ címszó (In: RGL). New York 285–90.
- Rapoport, A.*
1972 Pour une anthropologie de la maison. Paris
- Raulin, H.*
1964 L'architecture rurale française. Une enquête nationale inédite. Ér 13–14: 93–119.
- Renfer, Ch.*
1982/I Die Bauernhaeuser des Kantons Zürich. Zürichsee und Knonaueramt. (In: Die Bauernhaeuser der Schweiz 9). Basel
- Ricerche*
1955–1964 ...sulla dimore rurali in Italia. (Consiglio Nazionale della Ricerche). 1–22. Fiorenza
- Royer, Cl*
1979 L'architecture rurale française. Corpus des genres, des types et des variantes. Lyonnais. Paris
- Rütimeyer, L.*
1924 Ur-Ethnographie der Schweiz. Ihre Relikte bis zur Gegenwart mit praehistorischen und ethnographischen Parallelen. (In: Schriften der Schweizerischen Gesellschaft für Volkskunde). Basel
- Sage, W.*
1982 Hausforschung und Mittelalterarchaeologie. Jahrbuch für Hausforschung 33: 9–36.
- Sennhauser, H.*
1979/VI Der Profanbau. (In: Ur- und frühgeschichtliche Archaeologie der Schweiz. Das Frühmittelalter). Frauenfeld 149–64.
- Settia, A.*
1984 Castelli e villaggi nell'Italia padana. Popolamento, potere e sicurezza fra IX e XIII secolo. Roma

- Schier, B.*
 1966² Hauslandschaften und Kulturbewegungen im östlichen Mitteleuropa. Münster *Simonett, C.*, 1965–1968/I–II.: Bauernhaeuser des Kantons Graubünden. Basel
- Sirelius, U. T.*
 1906 Über die Sperfischerei bei den finnisch-ugrischen Völkern. Helsingfors
 1906–1911 Über die primitiven Wohnungen der finnischen und ob-ugrischen Völker. FUF. 6: 121–54., 7: 55–128., 8: 8–59., 9: 17–113., 11: 23–122.
- Smetanka, P.*
 1974 Die Archaeologie und das mittelalterliche Dorf in Böhmen. Rückblick, Gegenwart, Perspektive. ZAMA 2: 121–27.
- Smith, C. D.*
 1979 Western Mediterranean Europe. A historical geography of Italy, Spain and Southern France since the Neolithic. London–New York–Toronto–Sydney–San Francisco
 1978 An historical geography of Western Europe 1800. London
- Soeder, H.*
 1964 Urformen der abendlaendischen Baukunst in Italien und dem Alpenraum. (In: Dumont Dokumente 3). Köln
- Talve, I.*
 1960 Bastu och torkhus i Nordeuropa. (In: Nordiska museets handligaar 53). Stockholm
- Thomson, R. HG.*
 1956/II The medieval artisan. (In: A history of technology. *Singer, Ch.* ed. I–V) Oxford 388–96.
- Yonekawa, S.*
 1977 Champion and woodland Norfolk: the development of regional differences. Journal of European Economic History 6: 7–38.
- Vajkai, A.*
 1948 A magyar népi építkezés és lakás kutatása. Budapest
- Valonen, N.*
 1975/a Über die Methoden und Probleme der finnischen Nahrungsforschung. (In: Ethnologische Nahrungsforschung. Ethnological Food Research. Kansatieteellinen Arkisto 26). Helsinki 302–18.
 1975/b Zu den aeltesten Schichten der finnischen Hauskultur. Ethnologia Europaea 8/2: 172–213.
- Vareka, J.*
 1977 Cesko-nemecky a némeskocesy Slovník vybraného názvoslov, lidového domu a Bydlení (Tschechisch-deutsches und deutsches-tschechisches Wörterbuch laendliches Bauwesen.) Ustav po etnografii a folkloristiku Československé Ved: Zpravodaj koordinované síte védeckých informací pro etnografii a folkloristiku...) Praha
- Waterbolk, H. T.*
 1975 Evidence of cattle stalling in excavated pre- and protohistoric houses. (In: Archaeozoological Studies. *Clason, A. T.* ed.) Amsterdam–Oxford–New York 383–94.
- Weiss, R.*
 1959 Haeuser und Landschaften der Schweiz. Erlenbach–Zürich

Wiedenau, A.

1983 Katalog der romanischen Wohnbauten in westdeutschen Staedten und Siedlungen. (In: Das Deutsche Bürgerhaus 34). Tübingen

Wiliam, E.

1982 Traditional farm buildings in North-East Wales 1550–1900. Cardiff

Zimmermann, W. H.

1988 Regelhafte Innengliederung praehistorischer Langhaeuser in der Nordseeanreinerstaaten. Ein Zeugnis enger, lang andauernder kultureller Kontakte. *Germania* 66: 465–88.

1992 Die Siedlungen des 1. bis 6. Jahrhunderts nach Christus von Flögel-Eekhöltjen, Niedersachsen: Die Bauformen und ihre Funktion. (In: Probleme der Küstenforschung im Südlichen Nordseegebiet 19). Hildesheim

Zippelius, A.

1974 Handbuch der europaeischen Freilichtmuseen. Köln

DAS BAUERNHAUS: DAS ÄLTESTE UND DAS BESTE (?)

Die modernen Architekten kennen sozusagen keine technischen Schwierigkeiten mehr: Die Statik und die Materialverwendung betrachtet können sie fast alle Probleme lösen. Sie mißbrauchen auch die Lage, ihre Werke erklären den Traditionen der Architekturgeschichte den Krieg. Gleichzeitig nimmt die Nostalgie für die Vergangenheit immer mehr zu, und unsere Zeitgenossen, die die moderne Kultur unserer Umwelt erschaffen haben, zeichnen v.a. die Bauernhäuser mit ihrem vorzüglichen Interesse aus.

Die traditionelle Architektur, die die Bauernhäuser erschaffen hat, kann vielleicht auf eine Vergangenheit von zehntausend Jahren zurückblicken, eine Phase, die nur geringer Bruchteil jener Zeit ist, im Laufe welcher unsere Vorfahren in der Gestaltung ihrer Umwelt eine tätige, aktive Rolle gespielt haben. Die Werke der traditioneller Architektur sind v.a. Bauernhäuser und solche Gebäuden, die unsere Vorfahren aus spärlichen Baumaterialien und ohne große Technik geschaffen haben.

Der Verfasser veröffentlicht ein Kapitel, das er als Fortsetzung seiner Monographie „Europäische Bauern“ geschrieben hat. (Erster Band des Werkes erschien 1998 mit dem Untertitel „Die Arbeit“ in Budapest im Osiris Verlag.) Er versucht die Kategorie des *Verbrauchs* mit seinen Ansichten zu füllen.

Über die Baukultur des europäischen Landes ist er der Meinung, daß die Traditionen aus Südwest-Asien stammen und daß sie v.a. die Bemühung, sich maximal der Umwelt anzupassen, beweisen. Im mediterranen Süden baute man v.a. aus Stein und nördlich der Alpen (wo es Urwälder gab) aus Holz. In der Eichenregion des kontinentalen Europa zimmerte man eine Balkenkonstruktion, der Raum zwischen den Pfosten ist im allgemeinen mit Korb eingeflechtet und die Wandflächen mit Schlamm verschmiert worden. Im Norden und im Osten (so wie in den Hochgebirgen Mittel- und Westeuropas) sind Balken aus Nadelholz aufeinandergelegt worden, wenn man eine Wand hochziehen wollte. Auf den Steppen Südosteuropas wohnte man meist in Grubenhäusern, obwohl solche Gebäuden auch auf den anderen Gebieten des Kontinents

zu sehen waren. Ursache dafür war v.a. der Mangel an Baumaterialien. Man war fast überall bestrebt, zum Wohnen von Menschen und Tieren, bzw. zur Lagerung von Produkten voneinander abgetrennten Gebäuden zu errichten. Die Sparsamkeit mit den Baumaterialien war vielleicht nicht mal so ein wichtiges Prinzip, man wurde eher von der Anspruchslosigkeit motiviert, da geschickte Bastler am Bauen waren, die die Arbeitskräfte der Familie, der Verwandtschaft und der Nachbarn zusammenhielten. Das beim Bau von alten Bauernhäusern angewendete Wissen überstieg nicht das technologische Niveau des Bastelns. In Nordwesteuropa und in manchen Teilen Mitteleuropas, wo es viel regnet, baute man auf verschiedene Art und Weise das Haus des Menschen und den Stall der Tiere zusammen. Das Prinzip „alles unter einem Dach“ kam auch im mittelalterlichen Städtebau zur Geltung, da die Bauplätze klein waren und man sparsam mit den Baumaterialien umging. In diesem Milieu trat mit den Maurern und den Zimmermännern die Bauindustrie auf die Bühne und gestaltete die traditionelle Architektur um. Diese Baukultur ist seit Ende des Mittelalters durch professionelle Handwerker aufs Land vermittelt worden.

Davor waren alle Gebäuden nur erdgeschossig. In Osteuropa sind die Häuser – wegen des niedrigen Niveaus der Urbanisation – auch erdgeschossig geblieben.

Doch bereits in der Prähistorie kann man beobachten, daß sich die wohlhabenderen Familien mehrgeschossige Türme bauen ließen, da sie sich, wenn sie in ein Stockhaus zogen, erfolgreich gegen jene verteidigen konnten, die nach ihrem Leben und Hab und Gut trachteten. Der Wohnturm ist in den Ruinen von Catal Hüyük und Jericho erkennbar. Das Stockhaus gehörte den Reichen vom Lande und wurde später die Sehenswürdigkeit der Städte. Die Mächtigen des Mittelalters bauten sowohl auf dem Lande als auch in den Städten Wohntürme. Die Hochhäuser sind aus Stein oder Ziegel gebaut worden, doch zimmerte man im Altertum und im Mittelalter westlich der Elbe viele Stockhäuser aus Balken zusammen. In diesen Häusern wohnten vornehme Leute und die Armen (zuerst im Süden, dann im Mittelalter auch nördlich der Alpen) verzogen sich in die Städte. Mehrstöckige Wohnhäuser sind im Süden zuerst im Mittelalter nach Ansprüchen der Bauern, in West- und Mitteleuropa erst nach dem Mittelalter gebaut worden.

Die von Handwerkern gebauten Häuser waren solide Investitionen, sie bedienten mehrere Generationen. Sie waren größtenteils aus Stein oder aus Ziegeln gebaut worden. Solche Häuser wollte Jan Kops (1765–1849) – zusammen mit ihren Einrichtungen – in den Niederlanden dokumentieren, als er die Sammlung *Kabinet van Landhaws* zustandebrachte. Die Gründer der Freilichtmuseen Nordeuropas sind um die Jahrhundertwende auch von der Sehnsucht getrieben worden, – der Vergangenheit ein Denkmal stellend – für die Gegenwart und die Zukunft ein Muster des Bauens, der Einrichtung und der Umweltkultur des Alltages zu schaffen oder hinüberzueretten.

Dieses Bestreben durchdringt seit mehr als einem Jahrhundert die Gründer der Freilichtmuseen. Auch im Laufe der Bauarbeiten von Baudenkmalern ist es festzustellen, daß die Fachmänner – in die Greifzange der Veränderungen der Vergangenheit und der Gegenwart geraten – eine ästhetische und historische Lehre präsentieren wollen, indem sie ein herausgeputztes Stück der Vergangenheit aufweisen. Die Kulturhistoriker erreichten v.a. durch die Stadtrekonstruktionen ihre Erfolge, als nach den Verwüstungen des II. Weltkrieges die unumstritten authentischen Dokumente der Architektur- und Privatgeschichte in den Städten ans Licht kamen.

Die Forscher der Vergangenheit erlebten die Bauarbeiten als nie empfundene Herausforderung. Sie sind zu der Einsicht gelangt, daß die traditionelle Umweltkultur

meist den Fingerabdruck der professionellen Handwerker auf sich trägt. Die Gebäuden und die anderen Werke sind Beweise für die Durchschreitbarkeit der Grenzen zwischen gewissen gesellschaftlichen Schichten, Gruppen und Klassen, die Geschichte hat gut erkennbare Phasen und es ist eine regional meßbare Verbreitung der Erscheinungen festzustellen. Es gehört sich, die meisten Vorstellungen, die man sich über Kultur und Tradition gebildet oder aus der Vergangenheit ererbt hat, zu vergessen, die Theorien über ethnische Abstammung, prähistorisches Erbe usw. erweisen sich als unbrauchbar.

Demgegenüber haben sie die Erfahrung machen können, daß unsere Vorfahren bestrebt waren, die in ihrer Umgebung auffindbaren natürlichen Rohstoffquellen zu nutzen, d.h., sie gingen mit den Energien, die sie bei ihren Bauarbeiten verwendeten, sparsam um. In der traditionellen Architekturgeschichte Europas begannen die Initiativen im altertümlichen Süden und verbreiteten sich langsam in Richtung Norden. West- und Mitteleuropa wurde im Mittelalter und danach umgebaut, zu einer Zeit, als man auch im Süden ein neues Kapitel in der Geschichte eröffnete. Im Osten und im Norden, sowie in Südosteuropa erstreckte sich die Peripherie, Veränderungen sind in diesen Regionen fast nur in den letzten dreihundert Jahren veranlaßt worden. Der kulturelle Mechanismus zwischen Dorf und Stadt kam überall zur Geltung, die aus den Höhen der Städte herunterfließende Erosion nahm an den Abhängen und in den Niederungen des Landes sein Ende. Die Gestaltung der nützlichen Grundfläche der Wohnhäuser und die Gestaltung des *Zimmers* darin ist ein illustratives Beispiel für das Gesagte.

Tamás Hoffmann

A NÉPI FÖLDMŰVELÉS TÖRTÉNETI-NÉPRAJZI KUTATÁSÁNAK MÓDSZERTANÁHOZ

BALASSA IVÁN

Hosszú út vezetett odáig, amíg a földművelés történeti-néprajzi kutatója lettem. Érdemes ennek az útnak néhány állomását felsorolni, már csak azért is, hátha lehet belőle másnak is tanulni.

A Bihar megyei Bárádon, a Nagy-Sárrét szélén születtem. Gyermekkorom első tizenkét éve itt és a közeli ugyancsak sárréti Bihartordán telt el. Az előbbi faluban a nyírségi származású nagyapám református papként 52 évig szolgálta a gyülekezetet, az utóbbi községben édesapám községi főjegyzőként dolgozott. Mindebből következik, hogy közvetlen munkával kifejezhető kapcsolatom nem volt a földműveléssel. A családi kötelek azonban ide vezettek. Apai nagyapám Kenderes (Jász-Nagykun-Szolnok m.) határában Kakat-pusztán 4–6 hold földön gazdálkodott és közelebbi családjával együtt kint élt a tanyán. Anyai dédnagyapám Kéken (Szabolcs m.) tehetős gazda, 50–60 hold földdel. Ez azt jelentette, hogy nagyapám és édesapám gyermekkori élményeiket mesélve a földművelés, érdekes módon különösen az aratás, nyomtatás, majd a gépi cséplés sokszor előkerült, és én nagyon élveztem ezeket az elbeszéléseket, melyek ma is élnek bennem.

Ezek még csak erősödtek bennem a nyári látogatások alkalmával. Ekkor érezkelhettem, hogy mit jelent tanyán élni, kis földön gazdálkodni, egyszerű körülmények között a falutól távol lakni. A földből adódó nagyon csekély jövedelmet mint kellett részesaratással kiegészíteni. Mennyivel más volt a szabolcsi rokonság élete, ahol nagy istállóra merőlegesen hatalmas csűr zárta el az udvart, a jószágra béres vigyázott és egy bizonyos jómód sok vonatkozásban érződött.

Személyes élmények otthon is bőven akadtak. Bihartordán a szomszédunkban élő jómódú *Szigeti* család nálam fiatalabb egyetlen fiához, *Károly*hoz jó barátság fűzött. Nemcsak a szekereken játszottunk a színben, forgattuk a csak ritkán használt rostagépet, hanem az eketalyigával kergetőztünk az udvaron. Eleinte sehogy sem értettem, hogy miért nagyobb annak egyik kereke és ezt ő magyarázta meg, hogy a barázdában jár a nagyobbik, míg a kisebb a még felszántatlan földön szalad. A közelünkben lakó és anyai ágon távoli rokonnak tartott *Karalyos Gábor* sokszor felültetett a szekérre, amikor szántani vagy vetni ment, esetleg trágyát hordott (természetesen mindig *ganének* mondta) a közeli földekre. Ekkor láttam először közelről szántást és értettem meg teljesen az eketalyiga különböző méretű kerekeit. Megfigyelhettem a kézi és a gépi vetést, a boronálást és más szántóföldi munkákat.

Nagyapám papi járandóságát (52 kh) az én gyerekkoromban már bérbe adta és így a pontosan meghatározott termékeket minden évben ősszel beszállították. Ezért csak a mennyiséget és minőséget kellett ellenőrizni. Édesapám jegyzői földjét (22 kh) felében munkáltatta, amire azért másképpen kellett vigyázni. Emlékszem, hogy 10–12 éves koromban már kora hajnalban mentem ki a cséplőgéphez, ami nagy élményt jelentett, bár a

bicikli kormányán majd megfagyott a kezem. A tengeritöréskor kellett különösen ébernek lenni. Egyszer a már letörtnek mondott nagy tábla közepén tévelyegtem, amikor egy jelentős területet találtam, amit nem törtek le. Gyermekésszel ezt feledékenységnek vagy felületességnek véltem, de később, mikor a kukoricáról szóló monográfiámhoz az anyagot gyűjtöttem, kiderült, hogy ez gyakran előforduló szokás az 'urakkal' szemben, amit bocsánatos bűnnek tartottak.

Az apai és anyai rokonságnál tett látogatások alkalmával éreztem először, hogy milyen különbség van földműves és földműves között (a paraszt megjelölést nem szívesen használom, mert gyerek- és fiataalkoromban azt rokonaim és ismerőseim egyaránt lealacsonyítónak tartották). Az előbbi helyen a 'tisztos szegénység', az utóbbin a falusi értelmiséghez (pap, tanító, jegyző) közelálló, illetve azzal sok vonatkozásban megegyező életforma volt a jellemző, bár számos hagyományos elemet is megőriztek, olyat is, amit a falusi értelmiség már elhagyott. Feltűnt nekem, hogy az én közvetlen családom sem egyik, sem másik helyen nem örökölt és ezt rögtön meg is magyarázták, hogy ha egy földművescsalád valamelyik gyerekét taníttatja, akkor annak a taníttatás költségeivel az örökséghez való jussát kielégítették.

A tájankénti földművelésben jelentkező különbségekkel is hamar megismerkedtem, hiszen a sárréti sokban különbözött a nyírségitől, de egy-két vonásban a kenderesitől (kunságítól) is. Nagypám jó barátságban volt a helybeli postamesterrel, aki szinte minden este meglátogatta és a beszélgetés közben gyakran előkerült a földművelés is. A postamester egri volt és beszélt a hadaróval történő cséplésről, amit nagypám enyhe kétkedéssel fogadott, és barátja nagyotmondásai között könnyvelte el. Nekem csak akkor jutott eszembe, amikor rövid időre (két év) magam is egri lakos lettem és láttam, hogy Dezső bácsinak bizony igaza volt. Gyerekkorom egyetlen nyaralása Bártfán arra is ráébredtettem, hogy milyen nagy eltérés van a hegyvidéki és az alföldi földművelés között.

Ez néhány olyan tényező, melyek gyerek és kora ifjúságomban a földművelés irányába fogékonnyá tett. Maga a kutatás akkor kezdett érdekelni, amikor 1936-ban beiratkoztam a debreceni Tisza István Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karára magyar-német szakra. Ettől kezdve lettem a 'népnyelv-kutató' *Csúry Bálint* (1886–1941) tanítványa. Ő javasolta az első alapos beszélgetésünk során, hogy szülőföldemen, a Bihar megyei Sárreton gyűjtsek határrészneveket és a földműveléssel kapcsolatos leírásokat és műszavakat. Erre már 1937 nyarán sor került Bárádon, Szerepen, majd később Nagyrábén, Sárretdudvariban és több más faluban. Az előző kettő helynevei meg is jelentek nyomtatásban. A földműveléssel kapcsolatos első feljegyzéseim Báránhoz fűződtek, a református egyház tanácstermében *Futó István* kurátor volt az, aki a kérdésbe bevezetett. Többször felkerestem egy borbélyműhelyt, ahol különösen *Szőnyi Mihály* mondott el sok jellegzetes eljárást és annak elnevezését. A hely különösen jónak bizonyult, mert az idősebb generáció, akik a földeken már nem dolgoztak, szívesen tért ide be egy kis eszmecserére. Ezek a gyűjtéseim sohasem jelentek meg és legfeljebb egy szemináriumi dolgozat szintjét érték el.

Csúry Bálint egyetemi előadásaiban és két tanársegédével folytatott beszélgetéseiben 1936–37 tanévben felmerült a *Debreceni Cívisszótár* terve. *Végh József* és *Bakó Elemér* is arra ösztönzött, hogy ennek munkálataiban vegyek részt. Ez a tervek szerint nemcsak az élő, de a történeti szókincset is magába kívánta foglalni. A gyűjtés és a feldolgozás egyaránt a „Wörter und Sachen” elve alapján történt, vagyis a munkaeszköz, a tárgy, az eljárás belső összefüggését vizsgálta annak elnevezésével. Mivel történeti alapon állott, ezért nagy súlyt vetett a változásokra és azok törvényszerűségére. *Csúry Bálint* 1937 őszén megbízott, hogy rendszeresen gyűjtsem a 'debreceni cívisszótár' földművelés

és köznyelv' anyagát. Ezért nemcsak öreg gazdákat kerestem fel, hanem egyidejűleg kutatást végeztem Debrecen város Levéltárában, a Déri Múzeumban. Igaz, hogy történeti és levéltári ismeretekkel nem rendelkezttem, de segítséget igénybe véve igyekeztem több-kevesebb sikerrel a kérdéseket történeti mélységükben feltárni.

A földművelés munkamenetének és szókincsének lejegyzésében két támasztékom volt. Az egyik *Ruszkay Endre: A földműveléssel kapcsolatos műszavak Göncruszán* (Abaúj m.) 1938. Szakdolgozat, kézirat. A másik *Gunda Béla: 1. Gyűjtögető gazdálkodás. 2. Az elvetett búzától a kenyérig*. Budapest, 1939. Mindkét munkának nagyon sokat köszönhetek. Ruszkay benne élt szülőfaluja földművelésében és sok olyan tényezőre felhívta a figyelmemet, melyet másként aligha vettem volna észre. Gunda kérdőíve pedig szélesebb látókört biztosított számomra; kitekintést nemcsak a Kárpát-medencére, hanem sokszor egész Európára.

Csűry Bálint állandó irányításával, *Végh József* és *Bakó Elemér* tanácsaival született meg első könyvem s egyben doktori disszertációm: *A debreceni civis földművelésének munkamenete és műszókincse*. Debrecen, 1940., melynek kiadását a Debreceni Református Kollégium Tanárképző Intézete tette lehetővé. Hadd álljanak itt *Csűry Bálint* értékelő sorai, melyeket visszatekintve túlzónak és nagyon jóindulatúnak tartok szerény munkámra, de további sorsom szempontjából nagyon sokat jelentettek: „Éppen most jelent meg Balassa Iván alapos szókincstanulmánya: A debreceni civis földművelés munkamenete és műszókincse. Benne párezerre tehető cíviszót gyűjtött össze és magyarázott a legmodernebb módszerességgel. Tanulmányában bemutatja a gazdasági eszközök pontos rajzait, a munkamenet legjellemzőbb mozzanatairól fényképeket közöl”.¹

Ugyanakkor *Balogh István*, a Déri Múzeum munkatársa kemény bírálatban részesítette könyvem, elsősorban történeti oldalról.² Meg kell mondanom, hogy igaza volt és ezt már szóban, írásban, nyomtatásban is többször rögzítettem; sokat tanultam ebből a bírálatból és ha ma a történeti adatokat jobban és pontosabban fel tudom használni, abban *Balogh István*nak is része van.

Ezzel a megelőlegezett útravalóval indultam el és lett néprajzi működésem központi területe a földművelés. Egy-egy táj, település kérdéséhez többször is visszatértem. Az Erdélyi Tudományos Intézet Borsa völgyi kutatásában azt a feladatot kaptam, hogy három falu (Bádok, Kide, Csomafája – Kolozs m.) gazdálkodásával foglalkozzam, de csak a gyűjtés egy részét végeztem el, és a megfogalmazásig nem jutottam el. Székelyföldön elsősorban Erdővidéken (Háromszék-Udvarhelyszék) jegyeztem fel sokat és fényképeztem, de itt meg a háború akadályozta meg, hogy ezt a munkát tovább folytassam és befejezzem. Tiszaigarról (Heves, majd Jász-Nagykun Szolnok m.) rövidebb összefoglalásom a *Kardos László* által szerkesztett tiszai monográfiában jelent meg. Önállóan adtam közre az abaúji Hegyköz földműveléséről szóló könyvem,³ melyet történetileg is sikerült jól alátámasztanom. Írtam egy nagyobb összefoglalást a palócok földműveléséről,⁴ melyhez előzőleg egy kérdőívet is szerkesztettem.⁵

A szántóföldi kapásnövények közül különösképpen érdekelt a *kukorica* (tájnevei: *tengeri, törökbúza, málé*), mellyel már a debreceni földművelésről szóló könyvemben is elég részletesen foglalkoztam. Különösen izgatott, hogy ez az Amerikából származó növény miképpen alakította ki nálunk művelésmódját, szókincsét, miképpen illeszkedett be

¹ Csűry B., 1940. 180.

² Balogh I., 1941. 134–140.

³ Balassa I., 1964.

⁴ Balassa I., 1989.

⁵ Balassa I., 1972.

egy évszázadok alatt kialakult mezőgazdasági rendszerbe, hogyan változtatta át a korábban kizárólag ekés művelést ekés-kapás műveléssé. Behatolt a nyomásos gazdálkodásba és lassan szétbontotta annak két- és háromfordulós rendszerét. Nagy változásokat hozott az emberi táplálkozásban, az állati takarmányozásban. Mindez az utóbbi két-három évszázadban zajlott le, ezért nagyon sok részletkérdés könnyebben megfogható, mint az évezredek meghaladó korú gabonák esetében. Itt is használtam levéltári forrásokat, sőt *Szabó T. Attila* még cédulán lévő hatalmas erdélyi szótári anyagát is rendelkezésemre bocsátotta, ugyanígy rendelkezésemre állott a Magyar Nyelvatlasz még csak próbatérképen meglevő hatalmas és az egész Kárpát-medencére kiterjedő anyaga. Így jött létre a kukoricáról szóló könyvem,⁶ melynek megjelentetését az is indokolta, hogy a 20. században vetésterülete többször meghaladta a búzáét. Kezdeményezésemet több más növénymonográfia is követte.⁷

1944 végén a budapesti Néprajzi Múzeumba kerültem, és ott rögtön a földművelési gyűjtemény gondozását bízták rám. Darabról darabra átnézhettem, tanulmányozhattam azokat az ekéket, melyeket *K. Kovács László* (1937) olyan széles körű ismerettel dolgozott fel néhány évvel azelőtt. Számos kisebb-nagyobb tanulmányt, közlést írtam, melyben egy-egy munkaeszközt, tárgyat, eljárásmodot igyekeztem történetileg, az etimológiai eredményeket felhasználva szélesebb összehasonlító keretben vizsgálni. Feldolgoztam többek közt a különböző favillaféléket, nemcsak formájukat, hanem a velük végzett munkát is igyekeztem bemutatni.⁸ Vizsgáltam az aratáshoz kapcsolódó kérdéseket.⁹ A kérébe kötött szálasgabona keresztbe, kalangyába, kepébe történő összerakása során a szélesebb körű összehasonlítás eredményeként egy régebbi számrendszer körvonalai bontakoztak ki, melyeket talán ó-európainak is lehet nevezni.¹⁰ Feldolgoztam a szórás művelését és az ahhoz kapcsolódó lapátokat, melyek a külső körülményeknek megfelelően változtak.¹¹ Máskor a művelet oldaláról közelítettem meg a kérdést, mint a kézzel történő vetés és annak előkészítése esetében.¹²

Különösképpen érdekelt és érdekel az eke és a szántás kérdése és számos részlet-tanulmány után nagy összefoglaló munkám is megjelent.¹³ Ebben régészeti, történeti, néprajzi, agrártörténeti, nyelvészeti és más tudományterületek eredményei alapján próbáltam legfontosabb mezőgazdasági munkaeszközünk történetét két évezreden át megvilágítani.

E munkám előkészítése során szinte valamennyi vidéki múzeumot felkerestem és ekkor láttam, hogy a régészeti koroktól elkezdve milyen hatalmas mezőgazdasági vonatkozású anyagot őriznek. Ennek során ötlött fel bennem az a terv, hogy ezeket szerbeszámba kellene venni és ezért a Magyar Mezőgazdasági Múzeumban 1962-ben létrehoztam a *Mezőgazdasági Munkaeszköztörténeti Archívumot*. Ebben feldolgoztuk és külső munkatársakkal feldolgoztattuk a magyar múzeumok régészeti, történeti, néprajzi mezőgazdasági vonatkozású tárgyait, fényképeit, továbbá minden olyan ábrázolást, mely a mezőgazdaság valamelyik ágával kapcsolatba hozható. A kartonok száma napjainkban megközelíti a 150 000 (százötvenezer) darabot. Minden kartonhoz nemcsak a leírás, hanem a fényképnegatív és -pozitív is tartozik. A kutatást megkönnyíti a jól követhető

⁶ Balassa I., 1960.

⁷ Bálint S., 1962.; Takács L., 1964.; Kósa L., 1980.; Selmezi Kovács A., 1993.

⁸ Balassa I., 1949.

⁹ Balassa I., 1945., 1947., 1949a.

¹⁰ Balassa I., 1956.

¹¹ Balassa I., 1961.

¹² Balassa I., 1998, 1999.

¹³ Balassa I., 1973.

rendszerben történő elrendezés, mely lehetővé teszi, hogy az egyes kartonokat rövid idő alatt meg lehessen találni. Ma már az adatok nagyobb részét számítógépre vitték át, ami a gyűjtemény használhatóságát még csak növeli. Ezt a munkát sohasem lehet befejezni, mert kisebb gyűjteményekben újabb-újabb értékes tárgyak kerülnek elő, de meg a gyarapodás évenként a múzeumok többségénél rendkívül jelentős.

Próbáltam az ilyen archívum megvalósítását más országokra is kiterjeszteni, mégpedig olyan módon, hogy létrehoztuk a Mezőgazdasági Múzeumok nemzetközi szervezetét és ennek éppen egyik feladata lett volna, hogy a saját országukban a mi tapasztalatainkat felhasználva hasonló gyűjteményt hozzanak létre. Arra gondoltam, hogy a kutatást mennyivel biztosabb alapokra lehetne építeni, ha minden ország múzeumainak mezőgazdasági anyagáról a miénkhez hasonló áttekintéssel rendelkeznenk. Sajnos ez nem sikerült, bár egy-két kezdeményezés elindult, de az eredmények nem teljesedtek ki.

Ezért kénytelen voltam más módszerhez folyamodni. Az Akadémiai Kiadó gondozásában kiadtam német nyelven egy olyan kötetet, mely Közép- és Kelet-Európából tartalmaz földműveléssel kapcsolatos feldolgozásokat¹⁴. Ennek jelentősége többek között abban van, hogy pl. olyan kaukázusi népek (grúz, örmény, azerbajdzsán), melyek saját nyelvükhöz és ősi írásukhoz annyira ragaszkodtak, hogy más módon nem adtak közre, ezért az európai tudomány számára nagyon értékes kutatásaik hozzáférhetetlenek bizonyultak. Most ezzel a kötettel sok érdeklődő igényét kielégítettük, és magam is nagyon értékes összehasonlító adatokhoz jutottam.

A földmégmunkáló kézi eszközöket sem hanyagoltam el, és többször foglalkoztam az ásóval,¹⁵ melynek nemcsak a kertekben, hanem a hegyvidéki földművelésben is jelentős a szerepe. Többször érintettem a kapa kérdését is,¹⁶ mellyel az ekéhez hasonló megmunkálást is lehet végezni. Megpróbáltam tisztázni a borona és a henger történeti néprajzát, formáját és a vele végzett munkát.¹⁷

Többször visszatértem a földművelési munka szervezetéhez nagyobb munkáim egyes fejezeteiben, de külön tanulmányokban is.¹⁸ Egy terjedelmesebb könyvben foglaltam össze az aratás munkaszervezetét, elsősorban a közép- és nagybirtokon a 19. század közepétől a 20. század közepéig.

Évtizedeken keresztül egészen a mai napig foglalkoztat az a kérdés, hogy a honfoglaláskor és az azt megelőző időkből ismerték-e a magyarok a földművelést, milyen lehetett az, és mennyire befolyásolta vagy határozta meg az egész nép életét. Arra a megállapításra jutottam, hogy a 7–10. században a magyarság rendelkezett bizonyos földművelési ismeretekkel, ha az ezzel foglalkozók nem is képezték az egész nép meghatározó rétegét.¹⁹ E kérdés vizsgálatának az a jelentősége, hogy igyekszik választ adni arra a kérdésre is, vajon elődeink a népvándorlás többi népeivel ellentétben hogyan maradhattak fenn a Kárpát-medencében és képezik napjainkban is a legnagyobb lélekszámú egységet.

Életemből csaknem hat évet töltöttem Tokaj-Hegyalján, Sárospatakon, mint a Rákóczi Múzeum igazgatója, és több vonatkozásban foglalkoztam e vidék földművelésének kérdéseivel is.²⁰ Legtöbbet mégis Tokaj-Hegyalja világhírű szőlőművelésével és borá-

¹⁴ Balassa I., (szerk.) 1972.

¹⁵ Balassa I., 1973, 1993.

¹⁶ Balassa I., 1960.

¹⁷ Balassa I., 1991, 1998.

¹⁸ Balassa I., 1955, 1985, 1985/a.

¹⁹ Balassa I., 1970, 1971, 1972, 1990.

²⁰ Balassa I., 1964.

szatának kutatásával töltöttem, melynek eredménye több részletközlés után egy terjedelmes könyvben²¹ született meg. Ebben a középkortól kezdve napjainkig igyekeztem a kérdést vizsgálni, de a témáról bizonyára lesz még sok mondanivalója az utánam következő nemzedéknek is.

A munkaeszközök állottak kutatásaim középpontjában és különösen foglalkoztatott azok változása, fejlődése, a folyamat gazdasági, társadalmi és szellemi rugói, lehetőleg mindig összehasonlítva Európa bennünket körülvevő és távolabbi országaival. Az egyszerű, sokszor maguk készítette szerszámokat bonyolultabbak váltották fel és az emberi munkaerőt az állatok, majd később a gőz és a motor segítette. Az emberi tudás és értelem egyre nagyobb, helyesebben más feladatokat kapott a földművelésben is.²²

A magyar földműveléssel kapcsolatos munkásságom, melynek egy kis része idegen, elsősorban német és angol nyelven is megjelent, felkeltette az európai szakemberek érdeklődését. Ezért megválasztottak a Koppenhágában működő és az egész világra kiterjedő Mezőgazdasági Munkaeszközök Történeti Kutatás Titkársága rendes tagjának, majd az elnökségben is helyet kaptam. Így a világ ekeutatóinak többségével kapcsolatba kerültem, ami elsősorban azért fontos, mert olyan kisebb-nagyobb dolgozatokhoz jutottam hozzá, melyek hazánkba el se kerültek. Amikor a Herder-díjat (1980) megkaptam, akkor annak indokolásában többek közt ezek olvashatók: „A kitüntetett legfőbb érdeme a magyar anyagi kultúra kutatása, legfőképpen a földművelés és az eke sok cikkben és könyvben való tanulmányozása”. Hasonló megállapítás olvasható a Dán Királyi Tudományos Akadémia és a Svéd Király Gusztáv Adolf Tudományos Akadémia rendes, majd tiszteletbeli taggá választásomról szóló határozatban is. Mindezek arra köteleztek, hogy eddigi kutatásaimat nemzetközi, főleg európai területre egyre jobban kiterjesszem.

Nemzetközi vonatkozásban az eke és a szántás kérdését ismerem a legjobban; az erre vonatkozó ismereteket *Paul, Leser* (1931) nagyon régen foglalta össze és azóta hatalmas adatmennyiség gyűlt fel. Ezek új fejlődési utat és még csak nem is sejtett összefüggéseket rejtenek; éppen ezért arra gondoltam, hogy egy új európai, esetleg eurázsiai összefoglalást próbálok elkészíteni erről az alapvető szerszámról. Ehhez a megfelelő irodalom jórészt rendelkezésemre állott, alkalmam volt a környező államokon túl Dániában, Svédországban, Finnországban és máshol is hosszabb-rövidebb kutatásokat végezni, néhány részletkérdést tanulmányokban is kidolgoztam.²³

Két hatalmas munka megírásának lehetősége állott előttem: 1. *A magyar szántó-földi földművelés történeti néprajza*, 2. *Az eke és szántás története Euráziában*. Mindkettővel egyszerre nem lehetett foglalkozni, és viszonylag csekély lehetőség mutatkozott arra, hogy mindkettőt be tudjam fejezni. Ezért elhatároztam, hogy az előbbit próbálom megvalósítani és kiadásra előkészíteni, mert ezt tartom a magyar néprajztudomány számára fontosabbnak.

Évtizedek alatt hatalmas mennyiségű adat gyűlt össze, és jelentős gyarapodás következett be a mások által közreadott irodalomban is. Ezért elhatároztam, hogy az egyes fejezeteket nem sorrendben dolgozom ki, hanem aszerint, hogy melyik érett meg legjobban az összefoglalásra és nem utolsósorban azt is mérlegeltem, hogy melyik számára kínálkozik kiadási lehetőség. Ez a módszer lehetővé teszi, hogy ha valamilyen ok miatt a munkát nem tudnám folytatni, akkor a részeredmények nem vesznek kárba, hanem a további kutatás rendelkezésére állanak.

²¹ Balassa I., 1991.

²² Balassa I., 1979.

²³ Balassa I., 1973, 1975, 1976, 1983, 1986.

A továbbiakban azt mutatom be, hogy milyen forrásokat milyen módon használtam és milyen tudományok vonatkozó eredményeit igyekeztem munkámban hasznosítani. Tehát a saját szemüvegemen át nézem a forrásokat és nem kívülről, amint azt – nagyon helyesen – *K. Kovács László* (1948) tette, amikor nagyjából tanulmánya megjelenéséig áttekintette az addig megjelent irodalmat; *Tálas István* (1955) felmérte, hogy mi minden történt a néprajz e szektorában és milyen munkálatok indultak meg az 1950-es évek elejétől kezdve. A két alapvető összefoglalás elsősorban a néprajz eredményeivel foglalkozik és kevésbé veszi figyelembe a társtudományok népi földműveléssel kapcsolatos utalásait, eredményeit.

A néprajztudományban *Györffy István* nemcsak hangoztatta a történetiség fontosságát, hanem azt számos munkájában alkalmazta is. *Tálas István* ezt még csak jobban megerősítette és eljutottunk odáig, hogy napjainkban a néprajzot a történeti tudományok között tartják számon, és ez a folyamat elsősorban a 20. század második felében erősödött meg. Ehhez járult az a törekvés is, hogy sokan dolgozunk ezen a területen olyanok, akik a más tudományszakok eredményeit is igyekeznek felhasználni. Mindez felfogásom szerint a néprajznak csak egy irányzatra, mely mellett más kiindulóponttal rendelkező és más módszerrel dolgozó irányzatok ugyancsak jelentős eredményeket érhetnek el.

Az alábbiakban a magyar földművelés történeti-néprajzi kutatásának általam használt legfontosabb forrásait sorakoztatom fel, melynek során egy-egy csoportot inkább csak jelzésszerűen néhány munkával, illetve jellegzetes adataival mutatok be. Ezekhez más kutatóknál még ugyanazon téma esetében is különböző további csoportok kapcsolódhatnak. Természetesen nem tudok a szerzők közül mindenkire hivatkozni, akik e kutatási területen munkálkodnak, mert hála Istennek, ma már olyan szép számmal alkotnak, hogy valamennyiük felsorolása egy ilyen személyes vonatkozású beszámolóban aligha lehetséges; ezért szíves elnézésüket kérem.

A FORRÁSOK

A magyar szántóföldi földművelés történeti néprajzának áttekintéséhez sokféle forrást, feldolgozást, leszűrt eredményt használtam fel. A legrégebb korszakokban a régészet sietett segítségemre, de csak akkor, ha a szerszámok fémből, elsősorban vasból készültek. Ezeket az írott adatok egészítették ki, melyek általában nagyon szűkszavúak, éppen ezért a szavakat a nyelvtudomány, az etimológia módszerével kellett megvizsgálnom, hogy használható eredményhez jussak. A 16. század második felétől a levéltári források jelentősen megszorodnak és az összeírások sok mindent elárulnak a mezőgazdasági termelés mennyiségéről, kevesebbet annak módjáról. A 17. század második felétől már szórványosan felbukkannak a földműveléssel foglalkozó szakkönyvek, melyek a következő század végén szaporodnak meg, amikor az önálló munkák mellé egyre növekvő számban a folyóiratok is csatlakoznak. A sorban utolsónak említtem az agrártörténeti feldolgozásokat és az 1920-as évektől a néprajzi feldolgozott, kiadott és kéziratos forrásokat, melyek száma igen jelentős, különösen, ha a néprajzi és nyelvjárási atlaszokat is hozzászámítom.

A régészet

A régészet korábbi szakaszában a művészettörténethez állott közel, ezért a mezőgazdasági és ipari termelés eszközeit, ha fel is tárta, de annak feldolgozására ritkán vál-

lalkozott. Ez magyarázza azt, hogy a rendkívül nagy terjedelmű irodalomban csak elvétve találjuk egy-egy mezőgazdasági eszközelet bemutatását, illetve annak a feldolgozását. Ezek ásatói és közreadói között a néprajz képviselőit vagy legalábbis e tudomány iránt érdeklődőket találunk. *Ecsedi István* (1931), *Szabó Kálmán* (1938), mint néprajzkutató ismert. Tőle származik az első nagyobb terjedelmű összefoglalás, melyben a földművelési eszközök nagyobb teret kaptak. Miután *László Gyula* (1944) felvetette annak lehetőségét, hogy a honfoglaló magyarság egy rétege földműveléssel is foglalkozott, e területen is megindult az alaposabb kutatás.

Az eddigi leleteket leírással és rajzokkal *Müller Róbert* foglalta össze és értelmezte azokat nélkülözhetetlen munkájában: *A mezőgazdasági vaseszközök fejlődése Magyarországon a késő vaskortól a törökkor végéig* 1–2. Zalaegerszeg 1982. Ebben nemcsak több mint kétezer tárgyat sorol fel, hanem az egyes tárgyakat, eszközöket bemutatja, feldolgozza és összehasonlító irodalom segítségével el is helyezi Európában. Ez olyan kézikönyv, amelyet nem igen találunk más országokban. Mindenképpen érdemes lenne valamelyik világnyelvre lefordítani.

Néhány jelentős, a régészeti korokra vonatkozó feldolgozás lehetővé teszi az összehasonlítást. Számunkra nagyon fontos *Dovzsenok, V. J.* (1961) kiváló könyve az órosz földművelésről a legrégebb korszakoktól kezdve a 13. századig. *Kirjanov, A. V.* (1955, 1958) összefoglalásai a volgai bolgárok földműveléséről nélkülözhetetlenek. A Balkánon *Bratanić, B.* munkássága kiemelkedő ebben a vonatkozásban, továbbá a bolgároknál *Vakarelski, Chr.* írt a legtöbbet a földművelés kérdéséről. A lengyeleknél *Podwińska Z.* (1962) könyve nyújt sok segítséget, míg az egykori Csehszlovákia területén *Beranová, M.* (1957) bibliográfiája és könyve legjelentősebb. Ma már elmondhatjuk, hogy a kutatásnak nemzetközi folyóirata is van, a *Tools and Tillage*, mely Koppenhágában jelenik meg.

A régészethez csatlakozik két fontos tudományág, mely a magyar földművelés legrégebb korszakainak feltárásában sokat segített. Ezek bár nem tekintenek hosszú múltra vissza, már eddig is jelentős eredményeket értek el.

Az *archeozoológia* magyarországi megindítása *Hankó Béla* (1937) nevéhez fűződik, de az ásatások állatcsont-maradványainak nagyméretű összegyűjtése és feldolgozása *Bökönyi Sándor* érdeme (1961, 1968, 1969), aki kimagasló eredményeket ért el. Ezen az úton indult el *Matołcsi János* (1973, 1975), aki csaknem egy évig tartó Szovjetunió-beli kutatóútján próbálta felderíteni a múzeumok raktáraiban azokat a régészeti állatcsontleleteket, melyek a honfoglalás előtti magyarsággal hozhatók kapcsolatba.

Az *archeobotanika* kibontakozásának nagy nehézsége, hogy ha az apró gabonaszemek meg is őrződtek pl. egy sírban vagy telephelyen, könnyen elkerülhették az ásató régész figyelmét. A magyarországi gabonamag-leletek feldolgozásában jelentős munkát végzett *Tempir, Zdanek* (1964), a Magyar Nemzeti Múzeum anyagának feldolgozásával. A Magyar Mezőgazdasági Múzeum jól rendezett gyűjteménye is értékelésre került,²⁴ de még nagyon sok az eddig feldolgozatlan gyűjtemény. Ha a magyarok dél-orsz. vonulási területén előkerült gabonamagvakat is megismerhetjük, akkor hozhat az összehasonlítás jelentős eredményeket a magyarság korai földművelésével kapcsolatban.

²⁴ *Hartyányi B.–Nováki Gy.–Patay Á.*, 1968.

Az frott és kiadott történeti források a munkaeszközökre, a velük végzett munkára, a művelési módokra viszonylag kevés adatot tartalmaznak. Sokszor csak egy szó fordul elő, de ha azt az etimológia módszereivel tanulmányozzuk, akkor már használható eredményhez juthatunk, különösen a feltételezett származás tekintetében.

Rendszeresen használtam a *Magyar nyelvtörténeti szótárat* (NySz), a *Magyar Oklevél Szótárat* (OkLSz), a *Háromszéki Oklevél-Szójegyzéket*²⁵ és néhány más szógyűjteményt, ezek között különösen a *Régi Magyar Glosszáriumot* (RMG). Nagyon sokat jelentett számomra *Szabó T. Attila: Erdélyi magyar szótörténeti tár* (SZT) 1–9. kötete (A–Op), melyben az elkövetkezendő kötetek szóanyagából is a példamondatokban sok mindent meg lehetett találni. Számos kéziratot összeírást, leltárt és kisebb számban ezek kiadásait is felhasználtam.

Viszonylag kevés az olyan nyelvtudományi munka, mely a földművelés szókincsének eredetével foglalkozik, ezek megállapításait, ha azokkal egyetértettem, mindig bedolgoztam munkámba. Elsősorban szláv vonatkozásban *Kniezsa István* (1955), ötörök esetében *Gombocz Zoltán* (1912) és *Ligeti Lajos* (1986) megállapításait tekintettem irányadónak. Az etimológiai kérdésekben *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* (TESZ), illetve annak újabb eredményeket is feldolgozó német kiadása *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen* (EWUng) jelentette számomra a legtöbbit. A Mutatók segítségével természetesen használtam a legfontosabb nyelvészeti folyóiratokat is. Ahol erre mód és lehetőség kínálkozott, ott elsősorban a környező országok szótárait és etimológiai forrásait is segítségül hívtam.

A mezőgazdasági irodalom

A magyar mezőgazdasági irodalom az olaszhoz, némethez, de még a lengyelhez vagy a csehhez viszonyítva magyar nyelven viszonylag későn indult meg. Ennek egyik oka minden bizonnyal az, hogy kiváló munkák latin nyelven, mint egész Európában, nálunk is rendelkezésre állottak. Ezek anyanyelvre történő lefordítását későn vagy egyáltalán nem végezték el, míg pl. *Crescentius* egész földrészünkön elterjedt alapvető munkáját lengyelre 1571-ben átültették és kiadták.

A legkorábbi nálunk megjelent mezőgazdasági könyvek általános európai mintát követtek, amikor a naptárat követve sorolják fel a mezőgazdasági teendőket. Ilyen *Lippay János* 1662-ben megjelent naptára, mely 1753-ig számos kiadást ért meg. Ez a forma tovább élt és *Nagyváthy János* a Festetics-birtokok számára készült instrukcióiban éppen úgy ezt a bemutatást használta, mint *Veszelszky Antal* 1799-ben kiadott Százszentendős Kalendáriumában. A 19. századi folyóiratokban a földművelési ismeretek ilyen formában történő közlése gyakran előfordul, de alkalmanként ma is találkozunk e módszerrel, különösen a kertészetre vonatkoztatva.

Bél Mátyás (1684–1749) az első magyar földművelés jellegzetességeit, táji tagozódását *Notitia Novae Historico geographica...* című munkájában (1735–1742) tizenegy vármegyéből összefoglalja, de kéziratot dolgozta meg még további területeket is érintettek, melyekből részfordításokat adtak csak közre. Különösen jelentős *Tractatus de Re Rustica* című kéziratban maradt műve, melyben elsőként kísérel meg a magyar mező-

²⁵ *Bogáts D.*, 1943.

gazdasági ismeretek összefoglalását.²⁶ A gondos fordítás lehetővé teszi, hogy a magyar néprajzkutatás ezt a munkát szélesebb körben használja.

A 18. század utolsó negyedében a nyugaton már egy évszázada virágzó ún. *gazda-irodalom* (Hausvater-literatur) példája nyomán a század utolsó negyedében néhány kiváló munka keletkezett. Ezekben a római kori szerzők tapasztalatai éppen úgy helyet kaptak, mint a nyugati országok (főleg angol és német nyelvterület) legújabb eredményei. A hazai eljárásmodokat, tapasztalatokat bőségesen közlik ritkábban pozitív, de gyakrabban negatív értékeléssel. A mezőgazdasági irodalom fellendülését elősegítette, hogy a Nagyszombatból Pestre költözött egyetemen mezőgazdasági tanszéket is szerveztek és annak első tanára, Mitterpacher Lajos (1734–1814) kiadta *Elementa rei rusticae...* (1777–1794) című összefoglaló munkáját.

A 18. század végének és a 19. század elejének egyre gyarapodó mezőgazdasági irodalmából érdemes néhány tudós gazdát kiemelni, akiknek munkáit az agrártörténeti és agrárnéprajzi kutatás is haszonnal forgathatja. Ezeket magyarul írták, ritkábban németül, de akkor magyarra is lefordították.

Tessedik Sámuel (1742–1820) fő műve először németül jelent meg, de két év múlva (1786) magyarul is napvilágot látott: *A Paraszt ember Magyarországon Mitsoda és mi lehetne...* címen. Ebben a mezőgazdaság helyzetét rajzolja meg Szarvason (Békés m.) szerzett ismereteire támaszkodva, de megállapításai lényegében az egész Dél-Tiszántúlra érvényesek. Részlettanulmányai közül érdemes megemlíteni azt, mely a szikes talajok javításával foglalkozik (1804).

Nagyváthy János (1755–1819) Miskolcon született, de iskoláit Sárospatakon járta; számos külföldi út után a Festetics-birtokok jószágkormányzója. Alapvető munkája 1791-ben jelent meg: *A szorgalmatos mezei gazda* címhez ezt is hozzáfűzte: *A Magyarországon gyakoroltatni szokott gazdaságnak rendjén keresztül*. Ez azt mutatja, hogy a sok külföldi és sokszor a mienknél korszerűbb ismereteken kívül, a hazai gyakorlatnak is nagy figyelmet szentel. Ez a fontos munkája, más könyvei, számos kézírata a történeti-néprajzi földművelés-kutatás fontos források a 18. század második felére vonatkozóan.

Kisszántói Pethe Ferenc (1762–1832) Szabolcsban született, majd a Debreceni Református Kollégium diákja. Fiatalkori ismeretei a Tiszántúlról származnak, de sokat járt külföldön, később a Keszthelyi Georgikon tanára, gazdaságának vezetője, kitűnő szervező. Gyakran használtam háromkötetes kiváló munkáját: *Pallérozott mezei gazdaság*.²⁷ Bevezetőjében megírja, hogy a mezőgazdasági ismereteket „a nemzet állapotához szabva...” adja elő. A hazai gyakorlatot nemcsak ismerte, hanem annak számos elemét továbbfejleszthetőnek is tartotta. A fentén kívül más munkáit is haszonnal forgattam.

A 19. század első felében a mezőgazdasági irodalom kivirágzott. Ebből érdemes a sok közül két irodalmi munkásságot kifejtő gazdát kiemelni, már csak azért is, mert munkásságukat jól lehet tájhoz kötni. Az egyik *Balásházy János* (1797–1857), aki Sátorajújhelyen és Sárospatakon (Zemplén m.) nevelkedett ugyan, de életének második részét Debrecenben töltötte, ezért: *A háztartás és mezei gazdaság tudományáról* (1838) írt kétkötetes munkája rengeteg debreceni és tiszántúli adatot foglal magába. Ugyanebben az évben jelent meg *Milotai Ferenc: Az erdélyi gazda kézikönyve...*, melyben harminc év gazdatiszti és jószágkormányzói tapasztalatait foglalja össze, melyet Teleki József gróf birtokain szerzett.

²⁶ Wellmann I., 1984.

²⁷ Kisszántói Peth F., 1805–1814.

Csaplovics János (1780–1847) kétkötetes német nyelvű könyvében²⁸ a földműveléssel kapcsolatban is számos megfigyelést rögzített. Az 1855. évben két fontos forrás is megjelent. Az egyik *Stephens, Henry: The Book of the Farm* (1845, 1852), melyet *Korizmic László–Benkő Dániel–Morócz István: Mezei gazdaság könyve* 1–6. Pest 1855–1868. címen a „hazai körülményekre alkalmazva” lefordított és kiegészített, többek között először sorolta fel a „Gazdasági intézetek és egyesületek”-et, továbbá „Gazdasági irodalom” címen szakonként tekinti át a magyar mezőgazdasági könyvészetet és értékeli eredményeit. A másik általam is sokat forgatott könyv *Galgóczy Károly* (1823–1916): *Magyarország, a Szerb Vajdaság és a Temesi Bánság mezőgazdasági statisztikája* (1855). A hatvanas évek második felétől meginduló Statisztikai Évkönyvek agrártörténelileg és néprajzilag is jól hasznosítható adatsorokat tartalmaznak.

A 19. század utolsó negyedétől kezdve megszaporodnak a mezőgazdaság-történeti munkák, sőt az első országos összefoglalás is megjelent. *Wenzel Gusztáv* (1812–1891): *Magyarország mezőgazdaságának története* (Bp. 1887). Majd a millennium és a századforduló táján *Magyarország Vármegyéi és Városai* sorozatban az adott megye gazdaságtörténetéről különböző szintű összefoglalásokat találunk. A mezőgazdaság története sokáig sem színvonalban, sem mennyiségben nem érte el a politikatörténet-írást. A 20. században már számos kiváló gazdaság- és agrártörténész munkálkodott. Ezek közül kettőt is kiemelek. *Domanovszky Sándor* (1877–1955) saját és tanítványai munkássága széles körre kiterjedt. Különösen nagy jelentőségű a *Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéből* nagyobbrészt általa szerkesztett sorozat, melyben egy-egy uradalom történetét dolgozták fel tanítványai. *Szabó István* (1898–1969) inkább a parasztság mezőgazdaság-történetével foglalkozott, erre és a mezővárosok, falvak kutatására nevelte tanítványait, akik az utóbbi évtizedekben az agrártörténeti kutatás derékhadát képezték. Az *Agrártörténeti Tanulmányok* 1975-ben indult meg,²⁹ és eddig 20 kötete látott napvilágot változatos témákkal, magas tudományos szinten.

A legújabb évtizedekben korszakokra, illetve az agrártörténet nagyobb egységeire összefoglalások is jelentek meg. A két háború közötti időszakon kívül,³⁰ általánosabb összefoglalások is napvilágot láttak. Így *Gaál László* jeles munkája³¹ a növénytermelést mutatja be. 1982-ben a mezőgazdaság történetéről egyetemi tankönyvet is adtak ki,³² mely a különböző mezőgazdasági egyetemeken és főiskolákon szabadon választott előadások alapjául szolgált.

A mezőgazdasági források felkutatása során nagy segítséget jelentettek a különböző bibliográfiák. Több olyan is akadt, melyeket még a gyűjtés alatt használhattam. Némelyik forrásnak a megtalálása nem kis utánajárást okozott, némelyiket csak másolatban tudtam megszerezni.

Fontosak voltak azok a bibliográfiák, melyek a folyóiratokat is felölelték: *A magyar gazdasági irodalom első századainak könyvésze* 1–8. Budapest 1934–1968. adott sok fogódzót. *I. Tóth Zoltán* (szerk.): *Magyar történeti bibliográfia* 2. kötet. Gazdaság. Budapest 1952. éppen úgy nagyon sokat jelentett, mint *Sándor István: A magyar néprajztudomány bibliográfiája. 1850–1870.* Budapest, 1977. Ez utóbbi a mezőgazdasági cikkeket, tanulmányokat és könyveket is az adott korszakból magába foglalja. Sok haszonnal forgattam *Kosáry Domokos: Bevezetés a magyar történelem forrásaiba.* 1–3.

²⁸ *Csaplovics J.*, 1829.

²⁹ Szerk. *Hoffmann T., Gunst P.*,

³⁰ *Gunst P.*, 1970.

³¹ *Gaál L.*, 1978.

³² Szerk. *Gunst P.–Lökös L.*, 1982.

Budapest 1951–1958. A 18. századra *iff. Bartha János* (1973) jeles munkája nyújtott sok segítséget. Ezekon kívül számos helyi, helytörténeti bibliográfiát használtam, melyek egy-egy táj adott kérdéseiben igazítottak el.

A folyóiratokkal kapcsolatban *Turányi Kornél: Mezőgazdasági szakfolyóirataink bibliográfiája* 1. 1796–1899. Budapest 1958. volt számomra a legfontosabb, de e sorozat másik két kötetét is forgattam. A magyar nyelvű mezőgazdasági folyóiratok elindítója *Pethe Ferenc* (1763–1832), aki 1796-ban három különböző és egymás után megjelenő folyóirattal is kísérletezett: *Gazdaságot Tzélzó Újság*, Bécs (GTU), melynek bevezetőjében a földművelést 'a' leg-első Mesterség'-nek nevezi. Ezt megelőzte a *Magyar Újság*, mely Magyar és Erdély Országban a' Mezeigazdaságot, és Szorgalmatosságát erányozza. Bécs (MU). Az előbbiből 7, az utóbbiból 24 szám látott napvilágot. A *Vis'gálódó Magyar Gazda* 1796–1797. Bécs (VMG) 63 számában nagyon sok számomra is használható cikk maradt fenn. A fentieknél sokkal fontosabb az ugyancsak *Pethe* szerkesztette *Nemzeti Gazda*, mely 1814–1815-ben Bécsben, 1816–1818 között Pesten jelent meg (NG) összesen több mint három és fél ezer lapon; egy-egy esetben ábrázolást is találunk benne.

Az 1820-as évek legjelentősebb, bár a szakirodalomban kevésbé használt folyóirata a *Mezei Gazdák Barátja* Pest 1824–1825, 1829–1832, *Angyalffy Mátyás András* (1776–1839) szerkesztésében (MGB). A nyugati szakemberek munkáinak fordítása mellett különösen jól használható vidéki levelezése, melyben papok, tanítók, gazdatisztek, birtokosok mondják el a helyi eljárásokat és ismereteket.

Mezőgazdasági jellegű cikkeket, tudósításokat találunk olyan általánosabb folyóiratokban is, mint a *Tudományos Gyűjtemény* 1817–1841. Pest, melynek havonta egy száma jelent meg (TGy). A *Kémlő* 1836–1837. Pest. Szerk.: *Balla Károly* (Ké). Ez elsősorban az iparral és kereskedelemmel foglalkozott, de a mezőgazdaságon is rajta tartotta a szemét. Bizonyos mértékben hasonló felfogású az *Ismertető összművészetben, gazdaságban és kereskedésben* Pest 1839–1841. Szerk.: *Borsos Márton, Rumi Károly* (Is).

Nagyon sok számomra is jól használható cikk, közlés található a *Magyar Gazda* 1841–1848 Pest. című folyóiratban. Szerkesztői: *Kacskovics Lajos, Török János* (MG). A *Magyar Gazdasági Egyesület* adta ki. Az 1848. évi egyik füzetében az októberi és novemberi számok elmaradását így indokolták: „... a szerkesztőségnek minden hivatalnokai táborba szálltak”. Ugyanezzel a címmel még számos folyóirat jelent meg a későbbi időkben, de ezeket csak alkalmasszerűen használtam (vö. *Turányi Kornél* 1958. 66–68.). *Gazdasági Lapok* Pest, Budapest 1849–1880. Szerk.: *Korizmic László* (1816–1886), *Morócz István* (1816–1881) (GL). Az első lap, mely a szabadságharc leverése után újra indulhatott. Elsősorban a nagybirtokosoknak szólt, de leírásai, tudósításai közül többet magam is értékesíteni tudtam. Inkább a kisbirtokosoknak jelent meg a *Falusi Gazda* Pest, Budapest 1850–1895. Szerkesztői közül érdemes megemlíteni: *Fényes Elek, Érkövy Adolf, Galgóczy Károly* nevét (FG). Főleg a korai évfolyamokat tanulmányoztam.

Erdélyi Gazda Kolozsvár 1869–1944. számos szerkesztő gondozásában adták ki egy év kihagyással (1919). A 19. századi számaiban találtam számomra hasznosítható adatokat (EG). Rövid ideig melléklete az *Erdélyi gazdaságtörténeti Szemle* Kolozsvár 1897–1898. Szerk.: *Tokaji László* (EGSz). Tanulmányokat és forrásértékű közléseket találni füzeteiben.

Sokszor fedeztem fel a kertészeti folyóiratokban is olyan közléseket, melyeknek adatai a szántóföldi földművelésre vonatkoztak. Így pl. *Kertészgazda* 1865–1873. Pest (KG); *Kertészgazda s a nép kertésze* 1867–1868. Pest.

A folyóiratok sorában még két történeti tartalmút kell megemlítenem, melyeket a legjobban tudtam használni. Az egyik a *Magyar Gazdaságtörténeti Szemle* 1894–1906. Budapest. Szerkesztők: *Paikert Alajos, Tagányi Károly, Kováts Ferenc*. Évente tíz számban jelent meg, a kiváló tanulmányokon kívül jó forrásközléseket is tartalmaz (GTSz). *Agrártörténeti Szemle* 1957-től Budapest. Főszerkesztő *Lázár Vilmos*, majd *Hoffmann Tamás*, szerkesztő: *Belényesy Márta, Hoffmann Tamás, Gunst Péter, Szakács Sándor*. Az MTA Agrártörténeti Bizottságának folyóirata (Asz).

Néprajz

A földművelés néprajzi kutatása viszonylag későn indult meg és azt messze megelőzte a népművészet, a halászat, az állattartás feltárása. Ezeken a területeken a népi kultúra őstörténeti gyökereit mélyebben érezték a kutatók, mint a földművelés esetében. *Jankó János* (1868–1902) egy-egy tájat bemutató munkáiban (1892, 1893, 1902), ha érintőlegesen is, de foglalkozott a földműveléssel. *Bátky Zsigmond* volt az (1900), aki a sarlóról szóló kis cikkével a munkaeszközök kutatását elindította. Tudjuk azt, hogy *Jankó* az *Évezredes Kiállítás Néprajzi Falujában* (1896) már szeretett volna egy munkaeszközöket bemutató kiállítást szervezni, de ez nem sikerült.

A *Jankó* által elkezdett és *Bátky* által befejezett és kiadott: *Útmutató néprajzi múzeumok szervezésére* (1906) a *Gazdálkodás* címszó alatt 13 táblán mutatja be a földművelési szerszámokat és megállapítja: „Szerszámfajtajában szegények, de formában gazdagok vagyunk” (31). Egy táj földművelésének néprajzi igényű feltárása *Gönczi Ferenc* (1914) nevéhez fűződik. *Bátky* a földművelés kutatásának fontosságát a két háború között is hangoztatta, amikor *Györffy István* (1928) aratásról és nyomtatásról szóló korszakot jelző munkáját ezekkel a szavakkal adta közre: „Mezőgazdaságunknak, mint a *pásztorélettel* idestova egyidős és egyértékű *ősfoglalkozásunknak* néprajzi szempontból való tanulmányozása, eleddig sajnálatosan hátra maradt. Kétségtelen pedig, hogy ebben a munkakörben, úgy fajunk múltja, mint az egyetemes, összehasonlító néprajz javára egyaránt felhasználható becses tanulságok rejteznek”. A szélesebb körű kutatás megindulását ettől kezdve számíthatjuk, melyet kitűnő összefoglalásában *K. Kovács László* 1948-ig, majd *Tálas István* 1955-ig értékelt, de igazán jelentős eredmények jórészt ezután születtek. A már említett bibliográfiákon túl teljes néprajzi könyvészet felmérésével rendelkezünk 1945–1960 között két kötetben.³³ 1971-től kezdve 1988-ig a *Néprajzi Hírek* közölte az éves néprajzi bibliográfiát,³⁴ majd 1989-től a kiadást a Néprajzi Múzeum vette át.

Györffy István (1928) az alföldi aratást és nyomtatást bemutató munkája után számos, a magyar nyelvterület más és más tájairól szóló, ezt példaként követő tanulmány jelent meg.³⁵ Egy munkaeszköz sokoldalú feldolgozására *K. Kovács László* (1937) mutatott példát. Ez az ekéről szóló monográfiája németül is megjelent és bekerült az európai néprajz vérkeringésébe.

A munkaeszközök, egyes műveletek leírása mellett a táji monográfiák is feltűntek. A sort *Kiss Lajos* (1929) Nyírségről szóló összefoglalása nyitotta meg. *Györffy István* (1934) a matyók mezőgazdaságát mutatta be, míg a Néprajzi Múzeum közös gyűjtőútjai

³³ Szerk. *Sándor I.*, 1965, 1971.

³⁴ Szerzőné *Gémes M.*,

³⁵ *Morvay Gy.*, 1929.; *Nyárády M.*, 1930.; *Turi-Mészáros I.*, 1931.; *Gunda B.*, 1933.

közül a szokolyai (Hont m.)³⁶ és a pusztafalusi (Abaúj m.)³⁷ jelentett nyereséget. Két könyv terjedelmű gyűjtés kiadását a debreceni *Csúry-népryelvkutató iskola* tanítványai próbálták meg. Az egyik Debrecen,³⁸ a másik a burgenlandi Felsőőr földművelését³⁹ dolgozta fel. 1934-ben *Györffy István* vállalkozott arra, hogy a magyar földművelésről feltárt ismereteket a Magyarság Néprajzában összefoglalja. Ez a főbb vonalaiban ma is helytálló tanulmány minden további részletes vagy teljes áttekintésnek alapját képezte.

A második világháború után a földművelés néprajzi kutatása megélné, és számos olyan eredményt ért el, amit az európai néprajz is számon tart. Bár ezeket valamennyit igyekeztem használni, de tételes felsorolásuk itt lehetetlen, ezért meg kellett elégednem azzal, hogy tartalmi, módszertani osztályozást követve próbálom a legfontosabb eredményeket megmutatni.

A történeti irányzat *Györffy Istvánt* követve mind nagyobb területet hódított és ebben a skandináv példák is segítettek. *Belényesy Márta* egy egész munkaközösségre támaszkodva okleveles források alapján tekintette át a magyar földművelést a 14–15. században, de időnként a későbbi időszakokra is találunk útmutatásokat (1954–1955, 1955, 1958, 1960). A korábbi korszakokra *Györffy György* (1963–1987, 1987) és *Szabó István* (1966, 1969, 1975) műveiben találjuk a legtöbbet. Ma már alig akad olyan földművelést bemutató néprajzi munka, mely ne igyekeznék a közelebbi vagy távolabbi korok forrásait is felhasználni.

A munkaeszközök kutatása különösképpen megélné, de azoknak nemcsak formáját vizsgálták, hanem alkalmazását is bemutatták. *Kós Károly* az Erdélyi Nemzeti Múzeum faekéit (1947) dolgozta fel, *Balassa Iván* (1949) a különböző favillákat osztályozta, míg *K. Kovács László* (1950) a hazai csépfarmákat elemezte, majd ugyanezt tette néhány évtizeddel később *Paládi-Kovács Attila*.

Az eke és szántás történetével egész könyv⁴⁰ foglalkozik, de feldolgozásra került az ásó, a henger⁴¹ formája és használata is, éppen úgy mint a vesszőboronáé.⁴² A különböző vágóeszközök történeti néprajzát nyomonza *Takács Lajos* (1967, 1967a, 1968–1969, 1969, 1970, 1973), aki ezenkívül kötözőbotról (1969), az ásóbotokról, az ásókról, kapákról (1964) és több más földművelési eszközről adott kiváló áttekintést. *Hoffmann Tamás* (1963) a nyomtatás munkaeszközeit és táji módjait elemezte történeti mélységben is terjedelmes könyvében.

Egy-egy növény termelésének egészét, annak munkaeszközeivel és társadalmi vonatkozásaival együtt mutatja be *Balassa Iván* (1960), ezt *Takács Lajosnak* a dohányról szóló monográfiája követte (1964). A szegedi paprikáról szóló könyv⁴³ több évtizedes gyűjtő- és feldolgozó munka eredménye. Ebbe a sorba illeszkedik *Kósa László* (1980) burgonyatermesztésről írt monográfiája, éppen úgy, mint *Paládi-Kovács Attila* (1979) a magyarországi rétgazdálkodásról kiadott munkája. Egészen új területet tár fel *Selmecki Kovács Attila* olajosmagvak termeléséről szóló alapos összefoglalása (1993).

A jellegzetes munkafolyamatok területén az irtással kapcsolatban kiemelkedő munkát végzett különösképpen a Dunántúlra vonatkoztatva *Takács Lajos* (1964a, 1966a, 1966b, 1976, 1980). A folyó menti és lápi gazdálkodás kérdéseiről a Duna mellékén

³⁶ *Morvay P.*, 1938.

³⁷ *Tagán G.*, 1940.

³⁸ *Balassa I.*, 1940.

³⁹ *Imre S.*, 1941.

⁴⁰ *Balassa I.*, 1973.

⁴¹ *Balassa I.*, 1991, 1993.

⁴² *Ikvai N.*, 1981.

⁴³ *Bálint S.*, 1962.

Andrásfalvy Bertalan műveiből tudhatjuk a legtöbbet (1965, 1973, 1975). A Kis-Balaton környékén *Takács Lajos* (1966c), az Ecsedi-láp vidékén *Farkas József* (1982) vizsgálta a kérdést.

A gabonátárolás módjairól *Ikvai Nándor* (1966) tanulmánya és *Füzes Endre* (1984) könyve nyújtja a legtöbbet.

A földművelésről szóló könyvek, tanulmányok egy jelentős része egy táj vagy település jellegzetességeit ismerteti. A Zempléni-hegység mind a két oldaláról napvilágot látott egy-egy könyv nagyságú összefoglalás.⁴⁴ Békésből Orosháza környékéről *Nagy Gyula* könyvei, tanulmányai a legfontosabbak (1959, 1967, 1975). *Bellon Tibor* Karcag földművelését mutatja be a történeti források segítségével (1973). *Takács Lajos* a Tolna megyei Várong (1976), *Pais Sándor* a Zala megyei Becsvölgye földművelését ismerteti (1964). A Szendrő (Borsod m.) környéki falvakkal *Szuhay Péter* foglalkozik (1982). Két kiváló erdélyi munkát a szerzők jóvoltából kéziratban használhattam: *dr. Kós Károly: Népi földművelés Kalotaszegen* (1999); *Molnár István: A népi gazdálkodás formái az Alsó-Nyikó mentén* (1948). Továbbá *dr. Kós Károly* Mezőségről származó földművelési jegyzeteit volt szíves rendelkezésemre bocsátani. Köszönet érte!

Nemzetközi vonatkozásban is kiemelkedő jelentőségű *Fél Edit* és *Hofer Tamás* átányi (Heves m.) feltárása. A szerzők e falu földművelését anyagában és összefüggéseiben a legmélyebben vizsgálták egész Európában. A három nagy kötet (1969, 1972, 1974) németül illetve angolul jelent meg, ezért a magyar néprajzi irodalomra nem hatott a kívánt mértékben. Magyarul csak kisebb részletek (1961, 1961a, 1967) láttak napvilágot, míg végre 1998-ban egyik kötet magyarul is megjelent.

Az utóbbi két-három évtizedben, különösen hazánk keleti felében nagyon megsza- porodtak az olyan város- és községmonográfiák, melyekben egy terjedelmes rész a néprajzzal és azon belül a földműveléssel foglalkozik. Csak Bihar megye egy kis területén: Berettyóújfalu, Derecske, Báránd, Biharudvari, Biharnagybajom, Nagyrábé monográfiáiban találunk olyan fejezetet, mely a falu földművelését mutatja be. Békés megyében Mezőberény, Orosháza, Békés, Szeghalom, Gyoma, Szarvas és más települések monográfiáiban találunk a földműveléssel foglalkozó fejezeteket. Csongrádban Szeged, Tápé, Kistelek, Sándorfalva nevét lehet említeni. Sorolhatnám a többi megyéket is, de ezekkel kapcsolatban a munkám végén található irodalomra hívom fel az érdeklődők figyelmét, mert ott mindazokat a munkákat megtalálja, melyeket áttekintésemben felhasználtam.

A 20. század második felében a néprajz jelentősen megerősödött és különösen vonatkozik a vidéki múzeumokra. A 19 megyei múzeumban 120–140 néprajzkutató tevékenykedett, több mint a fővárosi intézményekben. A kitűnően képzett szakembereknek eredményeik közreadására évkönyvek, időszaki kiadványok állottak rendelkezésre, melyekkel belföldi és külföldi csereviszonyt létesíthettek. Ez a könyvtárgyarapítás egyben a feldolgozás színvonalát emelte.

A múzeumi évkönyvekben egy-egy megye valamennyi múzeuma megjelentette munkatársainak dolgozatait, és ebben jelentős helyet kapott a néprajz és benne a földművelésről szóló tanulmányok is. Némelyik megyei múzeum évkönyve már nem is egy, hanem két kötetben jelent meg és a tudományokat elkülönítették egymástól. Ezen kívül egy-egy néprajzzal foglalkozó kötetet külön is megjelentettek.

Az egyetemek néprajzi tanszékei is jelentős kiadói tevékenységet folytattak. Ezek közül is kiemelkedik a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszéke, mely nemcsak a doktori disszertációkat jelentette meg, hanem olyan sorozatokat indított,

⁴⁴ *Balassa I.*, 1964.; *Ikvai N.*, 1967.

melyekben a dolgozatok száma már meghaladja a százat. Évkönyvük pedig mindig kiváló dolgozatokkal, többször idegen nyelven is megjelenik. Ezek között több földművelési monográfia is napvilágot látott. Itt indították el a határon túli magyarok számára a *Néprajzi Látóhatárt*.

Rendkívül fontos forrás a *Magyar Néprajzi Atlasz* (szerk.: *Barabás Jenő*), melynek 80 lapja foglalkozik a földműveléssel, az egész Kárpát-medencéből (MNA). *Szolnok megye néprajzi atlasza* (SzMNA). 1974. szerk.: *Szabó László–Csalog Zsolt*) a Tisza középső folyása mellékéről ad jó áttekintést többek között a földművelés szerszámairól és munkamódszereiről. *A magyar nyelvjárások atlasza* (MNYA. szerk.: *Deme László–Imre Samu* 1970–1977) az egyes szavakon túl is tartalmaz adatokat. *Végh József: Őrségi és hetési nyelvatlasz* (1959) egyes lapjait néhányszor értékesítettem.

Szinte áttekinthetetlenül gazdag forrás található a budapesti Néprajzi Múzeum Etnológiai Adattárában és a megyei múzeumok adattáraiban. A gyűjtés munkáját két nagyszerű kérdőív segítette,⁴⁵ és így a nem szakemberek által gyűjtött adatok is jól felhasználhatók. Az értékesítésük megfelelő mutatók hiányában sok fáradságot igényel.

A magyar földművelés néprajzi kutatói sokáig elsősorban a munkaeszközökre, azokkal végzett munkára figyeltek. Viszonylag kevesebbet foglalkoztak a társadalmi és szellemi vonatkozásokkal.

Néhány kisebb kísérlet után *Fél Edit* (1910–1988) kezdte meg a paraszti társadalom kutatását és ennek nagyon sok vonatkozása érintette a földművelést is (1936, 1948 és a már említett átányi feldolgozások). A kubikusokkal *Katona Imre* foglalkozott (1957), a summásokkal többen is, így *Sándor István* (1956). E területen jelentős munkát végzett *Szabó László* (1968, 1970, 1993), míg magam egész könyvet szenteltem a részesaratók munkájának és társadalmi körülményeinek 1848–1944 között (1985). Az ilyen jellegű kutatás, mely sokszor közelít a szociológiához, viszonylag nehezen és későn indult meg a magyar néprajzban, de ma már alig képzelhető el olyan földműveléssel foglalkozó munka, mely a társadalmi körülményekre ne lenne figyelemmel. Nemrégiben látott napvilágot a *Magyar Néprajz VIII.* kötete, mely több mint ezer oldalon a társadalom kérdéseivel foglalkozik és számos jeles tanulmányt tartalmaz, melyek biztosan előmozdítják az ilyen jellegű további kutatásokat (2000).

A földművelés szellemi vonatkozásaival nem sokat foglalkozott a kutatás és a feldolgozás. *Szendrey Zsigmond, Szendrey Ákos Babonaszótár*ában találunk néhány címszót, éppen úgy, mint a *Magyar Néprajzi Lexikon*ban (1977–1982), de ezek a korábbi szerény kutatásról tanúskodnak. Sajnos a 21. században aligha lesz lehetőség ilyen adatok helyszínén történő gyűjtésére, ezért a már megjelent, illetve kéziratban lévő forrásokra kell támaszkodni. Az agrárkultusszal kapcsolatban csak *Ujváry Zoltán* (1969) könyve jelent meg, de ezen a téren is bőven akad még kutatni való a részletekben. Nem sok munka foglalkozik az időjárás kérdésének néprajzi vonatkozásával, csupán néhány részlettanulmányt adtak közre, mint azt magam is tettem (1997).

Munkáimban, ahol erre lehetőség mutatkozott, a társadalmi és szellemi vonatkozásokat egyaránt igyekeztem feldolgozni, mert enélkül aligha lehet egy-egy kérdésről megfelelő képet kapni. Mindehhez nagy segítséget nyújtott a néprajzi folyóiratok egész sora.

Ezek között elsőnek kell megemlítenem az *Ethnographiát* (1890–), melynek 110 évfolyama rengeteg apró adatot, de összefoglalásokat is tartalmaz a földműveléssel kapcsolatban. A *Néprajzi Értesítő* (1900–) a nyolcvanadik kötet felé közeledik és elsősorban anyagi műveltséggel kapcsolatos dolgozatokat tartalmaz. A megindulás után sokáig az

⁴⁵ *Gunda B.*, 1939., és *Balogh I.–Hofer T.–Végh J.*, 1966–1973.

Ethnographia elsősorban szellemi vonatkozású cikkeket közölt, de amikor Györffy István átvette szerkesztését (1935), attól kezdve a néprajz minden ága helyet kapott benne, éppen úgy, mint a Néprajzi Értesítőben. Hasonló elvek szerint történik a tudományágunk idegennyelvű folyóirata, az *Acta Ethnographica* (1950–) szerkesztése is.

Két olyan folyóirat (sorozat) indult meg az elmúlt évtizedekben, mely a határon túli magyarok néprajzával foglalkozik. Az egyik a Kriterion Kiadó kiadásában Bukarestben jelent meg: a *Népismereti Dolgozatok Kós Károly*, majd *Kós Károly–Faragó József* szerkesztésében (1976–) gazdag tartalommal, de most mintha megjelenése szünetelne. A másik a *Néprajzi Látóhatár* (1992–) *Viga Gyula* szerkesztésében és elsősorban a határon túli magyarok néprajzi tanulmányait közli, illetve olyan dolgozatokat, melyek az ottani kérdésekkel foglalkoznak. Természetesen még számos olyan folyóirat földműveléssel kapcsolatos cikkeit használom, melyek ilyen csak elvétve adnak közre. Ebben az esetben van a bibliográfiának különös jelentősége.

Ikonográfia

A földművelés kutatásának rendkívül fontos, nélkülözhetetlen eleme a metszet, rajz, térkép, fénykép vagyis az ábrázolás. Ezek nélkül nem lehet egy-egy munkaeszközt, a vele végzett munkát, mindezek térbeli elterjedését igazán megérteni. Minél régebbi egy ábrázolás, esetenként kialakított forráskritikai eljárással legalább két jellemzőjét kell megállapítani. Az egyik a keletkezés idejének minél pontosabb megállapítása, a másik a kép területéhez történő kötése. Ezen kívül jó, ha a szerző nevét, annak műveltségét, ismereteit fel tudjuk deríteni, hogy az ábrázolás hitelességének mértékét megállapíthassuk.⁴⁶

A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Munkaeszköztörténeti Archívuma (MMMA) mintegy húszezer képes ábrázolást tartalmaz, de ez feltevésem szerint csak töredéke annak, amit még a jövőben meg lehet szerezni. Ezen kívül használtam a *Néprajzi Múzeum Etnológiai Adattárának Fényképgyűjteményét* (EAF), mely egészen a múlt század végéig visszanyúlik és több száz ezres negatív és pozitív gyűjteménye felbecsülhetetlen érték. A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Fényképtára éppen úgy sok adattal szolgált, mint a megyei múzeumok sokszor egy századot felölelő pótolhatatlan felvételei. Néhány kép kiváló fénykép-művészekről származik, de merítettem a NMA fényképgyűjteményéből éppen úgy, mint az önkéntes néprajzi gyűjtők képeiből is. A fenti forráskritikai szempontokat, rugalmasan ugyan, de mindig megpróbáltam érvényesíteni.

Egyes régészeti leleteken is felbukkannak a gazdasági életre vonatkozó ábrázolások, de ezek hazánkban csaknem kizárólag a római korból származnak. Az első freskók, táblaképek a Kárpát-medence peremvidékén maradtak meg a 14–15. századtól kezdve. Ezek néprajzi, munkaeszköz-történeti értékelése csak szórványosan történt meg. A sokkal későbbi templomi zászlókat érdemes lesz egyszer feldolgozni a földművelés vonatkozásában is.

A nemesi címerekben, ha ritkábban, de a 15. századtól kezdve fel-felbukkannak a mezőgazdasági szerszámok, míg a falu- és város címerekben ezek valamivel később jelentkeznek. A pecséteken a 17. század második felétől találkozunk velük, de nehéz megállapítani, hogy ezek mennyiben tükrözik a rézmetsző mester megmerezett ismereteit, és mennyiben egyeznek meg az adott településen használatos szerszámokkal vagy annak egyes részeivel (pl. az eke esetében az ekevas és csoroszllya szerepel, teljes ekeábrázolás rendkívül ritka).

⁴⁶ Balassa I., 1981.

A kézzel készült kalendáriumok már a 15. századtól kezdve a hónapok fölé az azt jellemző munkajeleneteket festettek. Ezt az eljárásmodot a nyomtatott változatok is átvették metszett fejlécekkel. Magyar vonatkozásban jelentőségében kiemelkedik az ún. *Nagyszombati Kalendárium*, mely 1579-től kezdve 23 éven át jelent meg és ez idő alatt ábrázolásai csak kismértékben változtak. Ezzel a forrástípussal nagyon kell vigyázni, mert a nyomódúcok országhatárokat nem ismerve és tisztelve vándoroltak, ezért minden egyes kiadvánnyal szemben külön-külön kidolgozott forráskritikai módszert kell alkalmazni.

A könyvek is tartalmazhatnak olyan metszeteket, melyeket jól lehet értékesíteni. Ilyen többek között *Comenius, Á. J.: Orbis sensualium pictura*, melynek a nagy mester sárospataki tartózkodását figyelembe véve, különösen a magyar nyomóműhelyekben megjelent példányokban, hazai vonatkozásai is lehetnek. A 18. században, de a 19. században annál több olyan szakkönyv, folyóirat jelent meg nálunk is, melyek ábrázolások tartalmazzak, ezeknél elsősorban a származást kell vizsgálni.

Elvétele a levéltári források is megőriztek mezőgazdaságra vonatkozó rajzokat. Nagyon értékesek azok, melyeket a határt bemutató térképek sarkában, mintegy díszítésként örökítettek meg egy-egy eszközt vagy jelenetet. Sajnos az ilyenekből is csak néhányat ismerek, de jövőben teljesebb átnézésükre érdemes a kutatás figyelmét ráirányítani. Ezeket mérnökök készítették, akik a helyi sajátosságokat feltételezhetően figyelembe vették.

Akármilyen hihetetlenül hangzik, de a 19. század első negyedétől kezdve a vas- és acélgyárak árjegyzéke is jó forrásnak bizonyult. Ezek ugyanis pontosan felmérték az egyes vidékeken használt formákat, igényeket és ezt árjegyzékeikben pontosan ábrázolták. Ilyen a *Josef Wathner*-é, aki Grácban 1825-től kezdve azt rendszeresen kiadta. Ilyen a múlt század második felétől Mecenzéfen (Abaúj-Torna m.), Oravicán (Krassó-Szörény m.) Szentgotthárd (Vas m.) és az ország sok más pontján is megjelent. Ezekre csaknem teljes biztonsággal lehet támaszkodni, hiszen a gyárak érdeke volt a pontosság, mert csak úgy tudták készítményeiket értékesíteni.

A századforduló táján nagy mennyiségben megjelent a néprajzban is a fénykép, de mivel a földművelés iránt ebben a korszakban kevés érdeklődés nyilvánult meg, ezért viszonylag kevés a felvétel is. Szerencsére egyes vidéki kutatók és „fotografusok” sok jó felvételt készítettek (pl. *Plohn József, Farkas Sándor, Sági János* és mások), de egyre növekedett a néprajzi szakemberek által készített fényképek száma is.

Az utóbbi fél évszázadban néprajzi filmeket is forgattak a földművelésről. Ezzel kapcsolatban elsősorban *K. Kovács Lászlót* kell említeni, aki az 1950-es években számos olyan filmet vett fel, mellyel sok minden fontos mozzanatot tudott megörökíteni (aratás sarlóval, kaszával, nyomtatás, szórás stb.). Ezek olyan munkafolyamatokat rögzítettek, melyeket napjainkban aligha lehet felvenni. De azért a jelenre is maradt sok lehetőség és ezzel a néprajzi filmeket forgató szakembereink élnek is.

A fentiekben nem felsorolni, inkább csak jelezni akartam azokat a forráscsoportokat, melyeket megpróbáltam értékesíteni. Az egyes kategóriákban talán nem is mindig a legfontosabb munkákat említettem, de mindenesetre olyanokat, melyek azt jellemezték. Mivel a magyar földművelés szerszámkészletét és munkamódszerét egy közép-, illetve európai egységben kívántam elhelyezni, az összehasonlítás érdekében sok külföldi tanulmányt, könyvet is használtam. Ezek felkutatására több bibliográfiát hasznosítottam, de leginkább az *Internationale Volkskundliche Bibliographie* és a Magyar Mezőgazdasági Múzeum által kiadott *Bibliographia Historiae Rerum Rusticarum Internationalis* (1960-tól) adataira támaszkodtam. Ezek alapján elsősorban az összefoglaló munkákat

igyekeztem megszerezni és használni, továbbá a hazánkban megtalálható külföldi folyóiratokat néztem át. Bécs, Koppenhága, Stockholm könyvtáraiban néhány olyan munkát tanulmányoztam, melyhez itthon nem jutottam hozzá. Mindez bizonyos alapot nyújtott ahhoz, hogy az esetleges kapcsolatokat, párhuzamokat jelezzem, illetve felvázoljam.

A FELDOLGOZÁS MÓDSZERE

A fentiekben megemlítettem azokat a legfontosabb forrásokat, melyeket egy-egy részletkérdés vagy éppen az összefoglalás megírásában a magyar földművelés történeti néprajzi vizsgálata során igyekeztem felhasználni. A legfontosabbnak mégis azt tekintem, amit a nyelvetterület különböző vidékein gyűjtöttem azoktól az emberektől, akiknek egy életen keresztül a földművelés volt mindennapi foglalatosságuk.

Kezdetből kezdve tervvel indultam útra és az alapvető kérdéseimet igyekeztem írásban rögzíteni. Ezeket különböző korú és eltérő földbirtokkal rendelkezőktől gondosan végigkérdeztem, de mindig lehetőséget biztosítottam arra, hogy az adatközlők elkalandozzanak, hiszen sok esetben éppen ilyenkor nagyon érdekes megállapítások kerülhettek elő. Arra is ügyeltem, hogy a kikérdezettek származását megtudjam, mert nem mindegy az, hogy az adott településen élte le egész életét vagy valamelyik szomszédos, nem egy alkalommal távolabbi faluból költözött be. Arra is vigyáztam, hogy az elbeszélés során elővegyük azokat a szerszámokat, melyekről éppen szó van, mert ez az előadó számára kötődést jelentett és biztonságot adott. Amikor csak lehetett, a különböző munkák helyszínét is felkerestem és fényképpel, esetleg rajzzal rögzítettem az eljárások részleteit. Az is megesett, hogy rajzolókat vittem magammal (pl. *Csikós Tóth András, Nagy Dezső* Sárospatak), akik később vázlateikat kidolgozták. Mivel gyorsírást nem tudok, ezért vázlatos jegyzeteimet igyekeztem minél hamarabb gépirásba áttenni és ezeknek döntő többségét valamelyik hivatalos múzeumi adattárban elhelyezni.

A gyűjtési módszeremben jelentős változás 1957-ben következett be, amikor először magnetofonhoz jutottam. Ettől kezdve a következőt igyekeztem megvalósítani, ami nem mindig sikerült. Sokkal pontosabb tervet, kérdőívet állítottam össze, ezt másoknak is rendelkezésre bocsátottam és nagyon sok hasznos adattal gyarapodtam (pl. kukorica, eke, az aratás munkaszervezete, a palóc földművelés stb.), amit most és itt is megköszönök a kitöltőknek.

Először igyekeztem a munkamenetet és az eszközöket a helyszínen elsősorban fényképpel, illetőleg egyszer-egyszer rajzban rögzíteni. Majd a fényképeket rendbe szedve, késő ősszel, télen visszatértem ugyanazokhoz, akiknek munkáját megörökíttettem. Sorra néztük a képeket és az ahhoz fűzött megjegyzéseket hangszalagra rögzítettem. A fénykép az adatközlőket valósággal lázba hozta, különösen, amikor jeleztem, hogy az könyvben is meg fog jelenni. A képek ösztönzésére sok olyat is elmondtak, ami egyébként aligha került volna elő. Az is megesett, hogy többen részt vettek egy ilyen megbeszélésen, de ilyenkor elég nehéznek bizonyult, hogy egyszerre csak egy mondja el közölni valóját.

Ezek után került sor otthon a hangszalagokon rögzített anyag írásba való áttételére, melyet sokszor magam végeztem, de az esetek többségében munkatársaim valósítottak meg (köszönet érte). Ezt magam a hangszalaggal együtt átnéztem, hiszen én jelen lévén a felvételen az esetleges hibákat jobban ki tudtam szűrni, az esetleges nyelvjárási sajátosságokat jelezni tudtam. Mindezt összevettem a fényképpel és ha a szükség úgy kívánta, ismét visszatértem a helyszínre és igyekeztem a hiányokat pótolni.

A fenti – többé-kevésbé forráskritikának nevezhető – eljárásokhoz még egy befejező mozzanat is fűződhet, amit *László Gyulától* tanultam és amit a néprajzban többek között *Nagy Gyula* alkalmazott. A már kész dolgozatot felolvasta abban a körben, ahol a gyűjtést végezte és egy-egy esetben még a megjelenés előtt nagyon hasznos tanácsokat kapott. Sajnos, ezt a módszert csak néhányszor tudtam alkalmazni, mert a rohanó idő ebben akadályozott. Ez pedig nemcsak az esetleges hibák kiszűrésére rendkívül alkalmas, hanem azt is megmutatja, hogy a megfogalmazás olyan áttekinthető, hogy azt az egyszerű emberek is meg tudják érteni. Márpedig minden tudományos feldolgozásnak erre kell törekednie.

A feldolgozást végző kutatónak legfontosabb feladata a részletmunkák után az összefoglalás elkészítése. A magyar földművelés néprajzi összefoglalására először *Györffy István* tett kísérletet a Magyarország Néprajza második kötetében és ezt vettem mintaképnek magam is, amikor háromszor próbáltam meg összefoglalni az eddig összegyűlt ismereteket. Erre először nagyon vázlatosan a *Balassa Iván–Ortutay Gyula: Magyar néprajzban* Bp. 1979. (185–220) került sor, aminek inkább csak az a jelentősége, hogy angolul és németül is napvilágot látott. Már terjedelmesebb összefoglalás *Balassa Iván: A magyar gabonatermelés néprajza*. Debrecen, 1990, mely az egyetemi hallgatók számára írt tankönyv. A magyar földművelés történeti-néprajzi összértékelését írtam meg a *Magyar néprajz* II. kötete számára mintegy 10–12 ív terjedelemben számos rajzzal és fényképpel, melynek kiadása most van folyamatban. Ezen túl egy nagyobb összefoglalást tervezek, melynek egyes fejezetei már elkészültek, most inkább az okoz nehézséget, hogy nagy terjedelmű könyveim (kukorica, eke, munkaszervezet stb.), hogyan illeszhető mindebbe bele, hogy a kereteket ne feszítsék széjjel.

Fentebb már utaltam a forráskritikára, amit igyekszem következetesen alkalmazni a nyomtatott források esetében is. Így a szerző szülőhelye, ifjúságának színtere és működési területe mind érzékelhető írásban rögzített munkásságában is. *Comenius Á. J.* bár négy évig Sárospatakon (1650–1654) működött, mégis szóhasználatában számos nyugat-dunántúli szó található, ami a fordítóra utal és ezt az adatok helyhezköltése esetében szükséges figyelembe venni. *Balásházy János* sátoraljaújhelyi származású, ezért ha szőlőről ír, az mindenképpen Tokaj-Hegyaljára vonatkozik, de ha a szántóföldi földművelésről értekezik, akkor az Debrecenhez és környékéhez köthető, mert ott élte le egész életét. Természetesen ez nem ilyen egyszerű, mert egykorú vagy későbbi adatokkal kell ellenőrizni mindenkinek a megállapításait. A történeti írott források esetében a forráskritika nehezebb, hiszen a tizedösszeírásokat rendszerint nem helybeliek intézték, hanem a részrehajlás elkerülése miatt távolabbi vidékekről jöttek. Ha még tudjuk is a nevét, szinte lehetetlen megállapítani, hogy az kit takar. Mindenesetre a forráskritika sok munkával jár ugyan, de elvégzése az egyes adatokat sokkal biztosabbá teszi és ezzel a leírások, következtetések valódiságát megerősíti.

A különböző és más-más módszerrel dolgozó tudományok eredményeit nagyon nehéz összeegyeztetni és a történeti néprajz szolgálatába állítani. Már egy-egy természetes növény elnevezése is annak eredetére, illetve a közvetítő népre utalhat. A *haricska* 'görög gabona' a románból került hozzánk, a *pohánka* elnevezés valamelyik nyugati szlávból származik és eredeti jelentése 'pogány gabona'. A *kukorica* valahonnan délről került hozzánk, de ennek a szónak az eredetét még nem sikerült megnyugtatóan tisztázni. E növénynek *török búza* elnevezése az első pillanatban könnyen megoldhatónak látszik és a törököktől való átvételre utal. Ez az elnevezés azonban olyan népeknél is előfordul, ahol ilyen kapcsolatra aligha lehet gondolni. A francia *blé de Turquie*, az angol *Turkey corn*, az olasz *granturco* (TESz), ez arra utal, hogy volt egy korszak, amikor a keletről

jött árukat, terményeket *török* jelzővel illették. A kukoricát pedig kezdetben még Amerika felfedezése után is sokáig keletről (Kínából) származtatták. A nyelvtudomány, az etimológia, a Magyar Nyelvatlasz nagyon sokat segíthet, de az eredményeiket a néprajz szempontjából minden alkalommal felül kell vizsgálni.

A történeti néprajz a jobbágy, majd a kisparaszti birtokokon végzett munkát vizsgálta és vizsgálja napjainkban is. Az agrártörténet elsősorban a nagybirtok üzemszervezetét, munkamódszerét és eredményeit tárja fel. Ez azonban a néprajz számára is nagyon fontos, mert a 18–19. század fordulójától kezdve az új eszközök, munkamódszerek, főleg nyugatról, a nagybirtokokon honosodtak meg és innen terjedtek tovább a parasztföldekre. A részesaratók az uradalmak jobb minőségű gabonáit, visszatérve falujukba, drágábban adták el a gazdáknak. A félvas és teljesen vasból készült ekék, boronák, a vetőgépek itt mutattak arra példát, hogy nemcsak a munkát lehet ezekkel megkönnyíteni, hanem a termést is lehet fokozni. Sajnos a paraszti földművelés átalakulásának ilyen mozgóját eddig sem az agrártörténet, sem a néprajz nem tárta fel kellő mértékben.

A különböző tudományágak eredményeinek egyeztetése a földművelés történeti-néprajzi feltárása érdekében minden témánál másképpen jelentkezik. A fentiekben csak általánosabb útmutatást kívántam nyújtani, hogy miként lehet szélesebb és ezzel biztonságosabb alapokra helyezni a kutatást és a feldolgozást, melyre munkáimban is igyekeztem utat mutatni. Remélem, hogy egy utánunk következő nemzedék ezt a módszert nemcsak felhasználja, hanem kiigazítja és továbbfejleszti.

IRODALOM

Andrásfalvy Bertalan

1965 A sárköziek gazdálkodása a XVIII. és XIX. században. Dunántúli Dolgozatok 3. Pécs

1973 A Sárköz és a környező Duna menti területek ősi ártéri gazdálkodása és vízhasználatai a szabályozás előtt. Vízügyi Történeti Füzetek 6. Budapest

1975 Duna mente népének ártéri gazdálkodása Tolna és Baranya megyében az ármentesítés befejezéséig. Tanulmányok Tolna megye történetéből 7. Szerk.: *Balogh István*. Szekszárd

Angyalffy Mátvás András (szerk.)

1824–1832 Mezei Gazdák Barátja

Balásházy János

1838 A háztartás és mezei gazdaság tudománya 1–2. Debrecen

1844 Debreczen a mint van s jövendője. Debreczen

Balassa Iván

1940 A debreceni civis földművelésének munkamenete és műszókincse. Debrecen

1945 Takarás és marokverés. Ethn. 56. 26–30.

1947 Szallai kasza. MNy. 43. 47–48.

1949 A Néprajzi Múzeum favillagyűjteménye. Ethn. 60. 99–139.

1949a A vontatószekér keletkezésének és elterjedésének kérdése. Ethn. 60. 286–292.

- 1955 Adatok a Békés és Csongrád megyei részesmunka és ledolgozás kérdéséhez. Ethn. 66. 187–224.
- 1956 A kérébe kötött szálasgabona összerakása és számolása. Ethn. 67. 401–442.
- 1960 A magyar kukorica. Néprajzi tanulmány. Akadémiai Kiadó, Budapest
- 1961 Beiträge zum Problem der Worf-schaufeln und des Worfelns im Karpatenbecken. AE. 10. 345–361.
- 1964 Földművelés a Hegyközben. Mezőgazdaságtörténeti Tanulmányok 1. Budapest
- 1970 A magyar ekés földművelés kezdetei. MMMK. 45–68.
- 1971 The Appearance of the One-Sided Plough in the Carpathian Basin. AE. 20. 411–437.
- 1971a V-shaped Plough-Slide in the Carpathian Basin. Műveltség és Hagyomány 11–12. 157–174.
- 1972 Szimpózium agrarnaja etnografija. Az agráretnográfiai kutatások kérdéséről. Moszkva 11. 737–743.
- 1972 A szókingcs és az anyagi kultúra kutatása. Népi kultúra – Népi társadalom 5–6. 323–331.
- 1972 Kérdőív a hagyomány palóc szántóföldi földművelés kutatásához. Eger. Dobó István Vármúzeum. Palóc Kutatás – Módszertani Közlemények 15.
- 1973 Az eke és a szántás története Magyarországon. Akadémiai Kiadó, Budapest
- 1974 Randbeschlagene Holzspaten in Mittel- und Ost-Europa. In: Festschrift für Robert Wildhaber zum 70 Geburtstag. Basel
- 1978 Ikonographische Quelle der Arbeitsgeräteforschung. In: Museum und Kulturgeschichte. Münster
- 1979 A gépesítés kezdetei az európai mezőgazdaságban. In: Mezőgazdaság, agrártudomány, agrártörténet. Szerk.: *Gunst Péter*. Budapest
- 1985 Az aratómunkások Magyarországon 1848–1944. Agrártörténeti tanulmányok 13. Szerk.: *Gunst Péter–Hoffmann Tamás*
- 1985 Aratómunkások Magyarországon 1848-ig. MTA I. Osztályának közleményei 33. 235–289.
- 1985 Néprajztudomány és a magyar őstörténet. In: Az őshazától a Kárpátokig 72–107. Budapest
- 1986 Ein Bodenbearbeitungsgerät: der Riss in Europa. In: Tradition und Entfaltung Volkkundliche Studien 169–188. Trautenfels
- 1989 A palócok földművelésének jellemzői. In: Palócok 3. Szerk.: *Bakó Ferenc*. Eger
- 1990 A magyar gabonatermelés néprajza. Néprajz egyetemi hallgatóknak 7. Szerk.: *Ujváry Zoltán*. Debrecen
- 1991 Tokaj-Hegyalja szőlője és bora. Tokaj-Hegyaljai Mg. Borkombinát, Tokaj
- 1994 A futóhomok telkesítése. MMMK 1992–1994. 89–107. Budapest
- 1994 A megszántott föld elegyengetése. A rögtörő. In memoriam Sztrinkó István. KLTE 135–152. Debrecen
- 1997 Hagyományos időjósítás, időmágia Magyarországon. HOMÉvk. XXXV–XXXVI. 567–594.
- 1998 A borona és a boronálás. Agria 34. 215–261.
- 1998 A gabona vetőmag kiválasztása és előkészítése. Asz. 39. 11–62.
- 1999 A gabona kézívetése Magyarországon. HOMÉvk. XXXVIII. 1011–1063.

- Balassa Iván* (szerk.)
1972 *Getreidebau in Ost- und Mitteleuropa*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Balassa Iván–Ortutay Gyula*
1979 *Magyar Néprajz*. Corvina Kiadó, Budapest
- Bálint Sándor*
1962 *A szegedi paprika*. Budapest
1976 *A szögedi nemzet. A szegedi nagytáj népelete 1*. Szeged
- Balogh István*
1941 *Adatok a debreceni polgár földművelésének műszókincséhez. A debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1939–1940*.
1964–1973 *Hofer Tamás–Végh József: A hagyományos paraszti gazdálkodás ismeretanyaga és szókincse 1–3*. Budapest
- Beranova, M.*
1957 *Slovenské znové nastroje v 6–12 století. Památky Archeologické 99–117*.
- Bátky Zsigmond*
1900 *Adatok a fogazott élű sarló elterjedéséhez*. NÉ. 1. 13, 54, 140.
1906 *Útmutató néprajzi múzeumok szervezéséhez*. Budapest
- Bellon Tibor*
1973 *Karcag város gazdálkodása (Földművelés)*. Szolnok
1981 *A köles termesztése*. Ethn. 92. 233–288.
- Belényesy Márta*
1954–1955 *A földművelés alapvető kérdései a XIV. században*. Ethn. 65–66.
1955 *Az erdei irtások parlaggazdálkodása. A Néprajzi Múzeum Adattárának Értesítője 1–2*.
1958 *Kerített település és gazdálkodás kapcsolata néhány zalai irtásos falunál egy 1460-as határjárás alapján*. Ethn. 69.
1960 *A permanens egymezős földhasználat és a két- és háromnyomásos rendszer kialakulása Magyarországon a középkorban*. Ethn. 71.
- Bökönyi Sándor*
1961 *Die Haustiere Ungarns auf Grund der Knochenfunde. Viehzucht und Hirtenleben in Ostmitteleuropa*. 83–111. Akadémiai Kiadó, Budapest
1968 *Az állattartás történeti fejlődése Közép- és Kelet-Európában*. Asz. 10.
1969 *Közép- és Kelet-Európa házi emlősállatainak fejlődéstörténete*. Budapest
- Bratanić, B.*
1939 *Orače sprave u Hrvata*. Zagreb
- Comenius, A. J.*
1643 *Janua linguae latinae referata aurea in hungaricam linguam translata per Stephanum Beniamin Szilágyi. Varadini*
- Crestentius, P.*
1478 *Opus ruralium commodorum libri XII*. Firenze
- Csaplovics János*
1929 *Gamälde von Ungern 1–2*. Pest
- Csűry Bálint*
1940 *A Debreceni Cívis Szótár*. In: *Csobán Endre* szerk.: *Debrecen sz. kir. város és Hajdú vármegye*. Debrecen
- Deme László–Imre Samu*
1970–1977 *A magyar nyelvjárások atlasza*. Budapest

- Domanovszky Sándor*
1932–1943 Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez 1–15. Budapest
- Dovzsenok, V. J.*
1961 Zemlerobsztvo drevnoj Ruszi do szereredini XIII. szt. Kijev
- Ecsedi István*
1931 Középkori gazdasági eszközök a debreceni Szepes-pusztán. NÉ. 23.
- Farkas József*
1982 Fejezetek az Ecsedi-láp gazdálkodásához. Studia Folkloristica et Ethnographica 9. Szerk.: *Ujváry Zoltán*, Debrecen
- Fél Edit*
1941 Kocs 1936-ban. Budapest
1948 A magyar népi társadalom életének kutatása. Budapest
- Fél Edit–Hofer Tamás*
1974 Bauerliche Denkweise in Wirtschaft und Haushalt. Göttingen
1997 Arányok és mértékek a paraszti gazdálkodásban. Balassi Kiadó, Budapest
- Füzes Endre*
1984 A gabona tárolása a magyar parasztgazdaságokban. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Gaál László*
1978 A magyar növénytermesztés múltja. Budapest
- Galgóczy Károly*
1855 Magyarország, a Szerb Vajdaság s Temesi Bánság mezőgazdasági statisztikája. Pesten
- Gombocz Zoltán*
1912 Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache. Helsinki
- Gunda Béla*
1939 Népi mezőgazdálkodás a Boldva völgyében. NÉ. 29. 45–70.
1939 Délkelet-európai kultúrréteg a magyar népi mezőgazdálkodás szerszámanyagán. NÉ. 29. 253–263.
- Gunst Péter*
1970 A mezőgazdasági termelés története Magyarországon 1920–1938. Budapest
- Györfly István*
1928 Takarás és nyomtatás az Alföldön. NÉ. 20.
1934 Földművelés. Magyarság Néprajza 2.
- Györfly György*
1963 Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza 1. Budapest
- Hankó Béla*
1937 Ősi magyar háziállataink. Debrecen
- Hartyányi P. Borbála*
1968 Növényi mag- és termésleletek Magyarországon az újkőkortól a XVIII. századig. MMMK.
- Hofer Tamás*
1956 Hajdúböszörményi földművesek karámja. Ethn. 67.
- Hoffmann Tamás*
1956 Egy palóc falu földművelő technikájának néhány jellegzetessége a századforduló tájékán. Ethn. 67.
1963 A gabonaművek nyomtatása a magyar parasztok gazdálkodásában. Akadémiai Kiadó, Budapest

- Ikvai Nándor*
 1966 Föld alatti gabonátárolás Magyarországon. Ethn. 77.
 1967 Földművelés a Zempléni-hegység középső részén. MÉH. 10.
 1977 Földművelés az Ipoly és a Börzsöny között. In: Börzsöny néprajza. Szerk.:
Ikvai Nándor, Szentendre
 1981 A tövisborona Észak-Magyarországon és szlovák párhuzamai. Ethn. 92.
- Imre Samu*
 1941 Felsőöri földművelés. Debrecen
- Jankó János*
 1892 Kalotaszeg magyar népe. Budapest
 1893 Torda, Aranyosszék, Toroczkó magyar (székely) népe. Budapest
 1902 A Balaton-melléki lakosság néprajza. Budapest
- Kardos László*
 1997 Tiszaigar. Egy tiszántúli falu életrajza. 1744–1944. Budapest
- Katona Imre*
 1957 A magyar kubikusok élete. Bp.
- Kirjanov, A. V.*
 1955 K voproszu o zemlegyelii volszkih bolgar, (I. *Balassa Iván* 1973. 558.)
 1958 K voproszu a rannebolgarszkom zemlegyelii (I. uo.)
- Kiss Lajos*
 1929 Földművelés a Rétközön. Debrecen
- Korizmits L.–Benkő D.–Morocz I.*
 1855 Mezei gazdaság könyve. Pest
- Kósa László*
 1980 A burgonya Magyarországon. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Kós Károly*
 1947 Az Erdélyi Nemzeti Múzeum Néprajzi Tárának faekéi. Kolozsvár
 1994 Népi földművelés a Mezőségen. Népismereti Dolgozatok 88–119.
 1999 Népi földművelés Kalotaszegen. A Néprajzi Látóhatár Kiskönyvtár 7. Sorozatszerkesztő: *Ujváry Zoltán*, Debrecen
- Kosáry Domokos*
 1951–1958 Bevezetés a magyar történelem forrásaiba 1–3. Bp.
- K. Kovács László*
 1937 A Néprajzi Múzeum magyar ekéi. NÉ. 29.
 1948 A magyar földművelő gazdálkodás kutatása. Szerk.: *Györffy György*, Budapest
 1950 Die ungarischen Dreschflegeln und Dreschmethoden. Acta Ethnographica 1.
- László Gyula*
 1944 A honfoglaló magyar nép élete. Budapest
 1988 Árpád népe. Budapest
- Ligeti Lajos*
 1986 A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban. Budapest
- Lippay János*
 1662 Calendarium oeconomicum perpetuum... Nagyszombat
- Matolcsi János*
 1973 Domestikationsforschung und Geschichte der Haustiere. Akadémiai Kiadó, Budapest

- 1975 A háziállatok eredete. Mezőgazdasági Kiadó, Budapest
- Milotai Ferenc*
1838 Az erdélyi gazda könyve... 1–2. Nagyenyed
- Mitterpacher Lajos*
1779, 1794 Elementa rei rusticae... Buda
- Morvay Gyula*
1929 Nyomtatás Tardoskedden. NÉ. 21.
- Morvay Péter*
1938 Szokolya gazdálkodása. NÉ. 30.
- Müller Róbert*
1982 A mezőgazdasági vaseszközök fejlődése Magyarországon a késő vaskortól a törökkor végéig 1–2. Zalaegerszeg
- Nagy Gyula*
1954 Takarás és nyomtatás a kardoskúti (Békés m.) Kérdő-tanyán. Ethn. 65.
1959 Adatok Doboz gabonatermesztéséhez. A gyulai Erkel Ferenc Múzeum kiadványai 7. Szerk.: *Dankó Imre*, Gyula
1967 Hagyományos földművelés a Vásárhelyi-pusztán. Néprajzi Közlemények VII/2.
1975 Paraszt élet a Vásárhelyi-pusztán. Békéscsaba
- Nagyváthy János*
1791 A szorgalmas mezei gazda 1–2. Pest (A nevét Nagyváti-nak is írták)
1795 Instructio... (Széchenyi Könyvtár, kézirat)
1822 Magyar practicus termesztő. Pest
- Nyárády Mihály*
1930 Az őszirozs termelése Ramocsaházán. NÉ. 22.
- Orbán Balázs*
1868–1873 A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi és népismerteti szempontból 1–5. Pest–Budapest
- Pais Sándor*
1964 A becsvölgyi gazdálkodás. Néprajzi Közlemények IX/2. Budapest
- Paládi-Kovács Attila*
1973 A magyar parasztság kerek járműveinek történeti és táji rendszeréhez. Néprajzi Közlemények 18. Budapest
1979 A magyar parasztság rétgazdálkodása. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Pethe Ferenc*
1805–1813 Pallérozott mezei gazdaság... Sopron, Pozsony, Bécs
- Podwińska, Z.*
1962 Technika uprawy roli w Polsce średniowiecznej. Wrocław–Warszawa–Kraków
- Rapaics Raymund*
1934 A kenyér és a táplálékot szolgáltató növényeink története. Budapest
- Sándor István*
1956 Otthon és summásság a mezőkövesdi matyók életében. NÉ. 38.
1965 A magyar néprajztudomány bibliográfiája 1945–1954. Budapest
1971 A magyar néprajztudomány bibliográfiája 1955–1960. Budapest
1977 A magyar néprajztudomány bibliográfiája 1850–1870. Budapest

- Selmezi Kovács Attila*
1993 A magyarországi olajnövény-kultúra. Történeti-néprajzi monográfia. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Szabó István*
1966 Ungarns Landwirtschaft von der Mitte des 14. Jahrhunderts bis zu den 1530-er Jahren. Asz. 8. Supplementum
1966 A falurendszer kialakulása Magyarországon. Budapest
1975 Jobbágyok-parasztok. Értekezés a magyar parasztság történetéből. Szerk.: Für Lajos, Budapest
- Szabó Kálmán*
1938 Az alföldi magyar nép művelődéstörténeti emlékei. Bibliotheca Humanitatis Historica 3. Budapest
- Szabó László*
1968 Munkaszervezet és termelékenység a magyar parasztságnál a XIX–XX. században. Szolnok
1970 A társadalomnéprajz alapvető kérdései. Szolnok
1993 Társadalomnéprajz. Debrecen
- Szabó László–Csalog Zsolt*
1974 Szolnok megye néprajzi atlasza
- Szabó T. Attila*
1975 Erdélyi magyar szótörténeti tár 1–9. Bukarest–Budapest
- Szendrey Ákos*
1938 A népi-élet társas-összejövetelei. Ethn. 49. 124–138.
- Szendrey Zsigmond–Szendrey Ákos*
1937 Szokások. Magyarság néprajza 4. Budapest
- Szilágyi Miklós*
1977 A Békés megyei mezővárosok termelési szervezete a XVIII–XIX. század fordulóján. Ethn. 88. 224–246.
- Szuhay Péter*
1982 A Szendrő környéki falvak paraszti gazdálkodása a kapitalizmus időszakában. Miskolc
- Tagán Galimzán*
1939 Pusztafalu gazdálkodása. NÉ. 31. 142–156.
- Takács Lajos*
1964 A dohánytermesztés Magyarországon. Akadémiai Kiadó, Budapest
1964 A szántóföldi irtás kérdéséhez. Ethn. 75.
1966 Lápi gazdálkodás és irtás a Kisbalatonon. NÉ. 48.
1966 Irtásföldek és irtási eszközök (irtókések) az Őrségben és a Fertő-Rábavidéken. Ethn. 77.
1967 Kaszasarlók Magyarországon. Ethn. 78.
1968–1969 Kaszaszerű vágóeszközeink történetéhez. NÉ. 51–52.
1969 A kötőzbot Magyarországon. Ethn. 80.
1970 A magyarországi rövid kaszák történetéhez. Ethn. 81.
1973 Bozótkések és rokon szerszámok a Dunántúlon. Ethn. 84.
1976 Egy irtásfalu földművelése. Akadémiai Kiadó, Budapest
1980 Irtásgazdálkodásunk emlékei. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Tálas István*
1948 Néprajzi életünk kibontakozása. Budapest

- 1955 Az anyagi kultúra vizsgálatának tíz éve (1945–1955). Ethn. 66.
 1957 A termelés és nyelv kapcsolata arató műveleteinkben. Ethn. 68.
- Tempir, Zdanek*
 1964 Beiträge zur ältesten Geschichte des Pflanzenbaus in Ungarn. Acta Archeologica 16.
- Tessedik Sámuel*
 1786 A paraszt ember Magyar Országban Mitsoda és mi lehetne... Pécs
 1804 Ueber die Kultur und Benutzung der sogenannten Székes-Felder in der Gegend an der Theiss. Patriotisches Wochenblatt für Ungarn 3.
- Turányi Kornél*
 1858 Mezőgazdasági szakfolyóirataink bibliográfiája 1. 1796–1899. Budapest
- Turi-Mészáros István*
 1931 Adalékok az alföldi gazdálkodáshoz. NÉ. 23.
- Ujváry Zoltán*
 1969 Az agrárkultusz kutatása a magyar és az európai folklórban. Debrecen
- Vakarelszki, Christo*
 1972 Traditionelle landwirtschaftliche Geräte der Bulgaren. In: Getreidebau in Ost- und Mitteleuropa. Budapest
- Varga Gyula*
 1972 A parasztság munkaeszközei. In: A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848–1914. Szerk.: Szabó István 1–2. Budapest
- Végh József*
 1959 Őrségi és hetési nyelvatlasz. Budapest
- Veszelszky Antal*
 1799 Száz esztendő kalendárium... Buda
- Wellmann Imre*
 1961 Földművelési rendszerek Magyarországon a XVIII. században. Asz. 3.
 1967 A parasztság sorsa Pest megyében kétszáz évvel ezelőtt tulajdon vallomásai tükrében. Mezőgazdaságtörténeti Tanulmányok 3. Budapest
 1984 Magyarország népének élete 1730 táján (Bél Mátyás). Budapest
- Wenzel Gusztáv*
 1887 Magyarország mezőgazdaságának története. Budapest

RÖVIDÍTÉSEK

- ÁSz Agrártörténeti Szemle (folyóirat)
 DDME A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve
 Ethn. Ethnographia (folyóirat)
 EWUng Etimologisches Wörterbuch des Ungarischen 1–2. Budapest 1993–1994.
 GL Gazdasági Lapok (folyóirat)
 HOMÉvk A Herman Ottó Múzeum Évkönyve, Miskolc
 KG Kertész Gazda (folyóirat)
 MG Magyar Gazda (folyóirat)
 MGB Mezei Gazdák Barátja (folyóirat)

- MMMK Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei (évkönyv)
MNA Magyar Néprajzi Atlasz. Szerk.: *Barabás Jenő*
MNL Magyar Néprajzi Lexikon 1–5. Főszerk.: *Ortutay Gyula*, Budapest, 1977–1982.
MNY Magyar Nyelv (folyóirat)
MnyA Magyar Nyelvjárások Atlasza 1–6. Szerk.: *Deme László–Imre Samu* 1970–1977.
NÉ A Néprajzi Múzeum Értesítője (folyóirat, 1954-től évkönyv)
ND Népismereti Dolgozatok. Szerk.: *Kós Károly–Faragó József*, Bukarest
NG Nemzeti Gazda (folyóirat)
Nlá Néprajzi Látóhatár (folyóirat) Szerk.: *Viga Gyula*
NySz *Szarvas Gábor–Simonyi Zsigmond*: Magyar Nyelvtörténeti szótár... 1–3. Budapest, 1890–1893.
OkISz *Szamota István–Zolnai Gyula*: Magyar oklevél szótár. Budapest, 1902–1906.
RMG *Berrár Jolán–Károlyi Sándor*: Régi magyar glosszárium. Budapest, 1984.
SZT *Szabó T. Attila*: Erdélyi magyar szótörténeti tár. Budapest–Bukarest 1–9. 1975–1997.
TGy Tudományos Gyűjtemény (folyóirat)

ZUR METHODIK DER HISTORISCH-ETHNOGRAPHISCHEN FORSCHUNG AUF DEM GEBIET DESVOLKS-ACKERBAUS

Im Mittelpunkt der ethnographischen Tätigkeit des Verfassers stand in den letzten 60 Jahren der ungarische Volksackerbau. Dies beweisen 8 selbständig erschienene Bücher, mehr als hundert kleinere-größere Studien, Artikel und Beiträge aus diesem Gebiet. In dieser Arbeit stellt er seine Arbeitsmethode vor, und geht gleichzeitig auch auf die Forschung des ungarischen Volksackerbaus im 20. Jahrhundert ein.

Obwohl seine Familie unmittelbar der dörflichen Intelligenzschicht (Priester, Lehrer, Notar) angehört, lebten seine Groß- und Urgroßeltern ein bäuerliches Leben und besaßen unterschiedlich große Grundstücke. Er hatte auch in seiner Kindheit Kontakt zu ihnen, der auch dadurch verstärkt wurde, daß er bis zu seinem 12 Lebensjahr auf dem Dorf lebte und seine enge Beziehung zum Dorf auch später nicht verlor. Seine ersten Freunde kamen aus der Reihe der Bauernkinder des Dorfes. Hier ging er auch zur Grundschule.

1936 beginnt er seine Studien auf der Debrecener Universität in den Fächern Deutsch und Ungarisch und wird unmittelbarer Schüler von *Bálint Csűry* (1886–1941), dem größten ungarischen Dialektforscher des 20. Jahrhunderts, der ihn beauftragte, die Arbeitsmethoden der debrecener Bauern und deren Wortschatz zu sammeln. Das Material erschien später (1940) in Buchform als seine Dissertation. Diese Aufgabe führte ihn zur Ethnographie, denn das Buch „Wörter und Sachen“ ist mindestens genauso sehr ethnographisch, wie mundartlich.

Bei der Bearbeitung des Materials hielt er die in den Dörfern gesammelten Kenntnisse immer für das Wichtigste. Dafür erarbeitete er für sich und auch für andere einen Fragebogen. Aufgrund dieses Fragebogens machte er seine Aufzeichnungen, seine

Photos und seine Zeichnungen und versuchte auch Mitarbeiter in seine Tätigkeit einzubeziehen. Er begann seine Sammeltätigkeit ab 1957 mit Photographieren auf den Feldern, und kehrte im Winter zu denen, die er während der Arbeit photographierte, zurück. Er zeigte ihnen die Bilder, fragte sie über die Arbeitsgeräte und Arbeitsprozesse aus und hielt alles mit einem Recorder fest. Meistens nahm man die Geräte auch vor, weil das den Datenmitteilern größere Sicherheit verlieh. Er oder sein Mitarbeiter schrieb den Text dann vom Band ab, und dann verglich er immer noch einmal das Geschriebene mit der Aufnahme. Diese Methode erwies sich als sehr lehrreich, denn wenn die Frage nicht richtig gestellt wurde, konnte darauf auch keine gute Antwort erhalten werden. Jener, der fragt, muß sich immer der Auffassung und den Kenntnissen des Datenmitteilers anpassen. So z.B. kamen die Sammelbegriffe bei älteren Bauern nur selten vor. Durch seine Fragen konnte man sich bis zu Beginn des 19. Jahrhunderts zurücksinnen.

Die sprachwissenschaftliche Grundausbildung des Verfassers (ungarisch, finnisch-ugrisch, indoeuropäisch) war eine große Hilfe bei der Bearbeitung des Materials. Er blätterte viel in den ungarischen zentralen Landkarten für Ethnographie und Dialekte, sowie auch in den Landkarten der umliegenden, wie auch der ferneren Länder herum. Die Ethymologie zeigte den Ursprung eines Wortes, sowie seine Bedeutungsänderung, und so konnte sie bei entsprechender Quellenkritik gut angewendet werden. Genauso durften die geschichtlichen Ikonographiedaten nur mit gewisser Vorbehalt benutzt werden, weil z.B. die Klischees der Kalender ab der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts in ganz Europa herumwanderten.

Ab dem 17. Jahrhundert begann die landwirtschaftliche Literatur, die am Anfang erst langsam rieselte, doch in einem Jahrhundert sich bereits verstärkte. Am Ende des 18. Jahrhunderts starteten die landwirtschaftlichen Zeitschriften, die auch für die Ethnographieforschung eine gewaltige Fundgrube bedeuteten. Die ethnographische Erforschung des Ackerbaus lief erst am Anfang des 20. Jahrhunderts an und verblieb neben dem Forschungsgebiet Tierhaltung lange Zeit im Hintergrund. Obwohl in der ersten Hälfte des Jahrhunderts auch einige grundlegende Arbeiten erschienen sind, nahm die Zahl der Publikationen erst in der zweiten Jahrhunderthälfte richtig zu. Es erschienen mehrere Arbeiten, die die bisherigen Ergebnisse aufreichten und noch zu erreichende Ziele festsetzten.

1962 gründete der Verfasser im Ungarischen Landwirtschaftsmuseum das Archiv für die Geschichte der Landwirtschaftlichen Arbeitsgeräte, in dem die Aufzeichnungen und Photographien über das Material der Museen auf dem Lande Platz bekommen haben. Bis zum heutigen Tag beträgt dieses Material mehr als hundertfünfzigtausend Stücke und sein Sammelkreis erstreckt sich von den archäologischen Zeiten bis zum 20. Jahrhundert. Die Aufarbeitung der Daten wird auch heute noch fortgesetzt, denn die Sammlungen des Museums nehmen ständig zu. Das bereits existierende Material wird nach und nach auf den Computer übertragen. Über die Einteilung steht den Forschern neben der ungarischen auch eine deutschsprachige Information zur Verfügung.

Mit Hilfe der ungarischen und internationalen Bibliographien arbeitete der Verfasser während seiner Tätigkeit mit einer bedeutenden Zahl an europäischen Daten. Als Ergebnis seiner diesbezüglichen Wirksamkeit ist er zum Mitglied der Königlichen Wissenschaftlichen Akademie Dänemarks und der Gustav Adolf Königlichen Wissenschaftlichen Akademie Schwedens gewählt worden. Dies verhalf ihm in großem Maße dazu, die historisch-ethnographischen Fragen des ungarischen Ackerbaus in europäischem Umfeld zu sehen.

Iván Balassa

HAGYOMÁNY ÉS ÚJÍTÁS A NÉPI GAZDÁLKODÁSBAN

SZILÁGYI MIKLÓS

Előljáróban néhány szűkítő-pontosító megjegyzést kell tennem, elhárítandó, hogy a T. Hallgatóság olyan tartalmakat is várjon a cím hallatán,¹ melyekre egy rövid előadás keretében nem vállalkozhatom:

– A „népi gazdálkodás” fogalmába természetesen beleérthető lenne a halászat vagy a méhészet is, az állattartásról pedig, ha meggondoljuk, hogy paraszti *gazdálkodásról* csak a földművelés és állattartás összhangja, egyensúlya értelmében beszélhetünk, még nyilvánvalóbban szólanom kellene. Ez alkalommal mégis a földművelés 19–20. századi „újításaira” célszerű leszűkítenem ezt az inkább tézisszerű, mint teljességre törekvő összefoglalást.

– A földművelésre, még pontosabban az eszközkészlet, a technikai felszereltség átalakulására – modernizálódására szűkítem tehát az áttekintést, jöllehet a „hagyomány” és az „újítás” viszonya ugyanilyen joggal és okkal elemezhető lenne a nem tárgyasítható tudásanyag tovaterjedését, popularizálódását végigkövetve (pl. a természetű növények fajtaválasztékának bővülésén, a nemesített változatok paraszti termelésbe állításán, a vetőmag *csávázásának* mind általánosabbá válásán, a talajjavítás–trágyázás elterjedésén, illetve az állattartás mindegyik ágában lezajlott fajtaváltásokon és az istállózó tartás túlsúlyba jutásán szemléltetve az „újításokat”).

– Elkerülhetetlen ez alkalommal, hogy a szakirodalomból ismertnek vagy néprajzi gyűjtés közben tapasztaltnak tételezzek igen sok néprajzi tényt és összefüggést – technikai részletet és munkaszervezeti megoldást –, és azzal hárítsam el a részletes ismertetés amúgy jogos hallgatói igényét, hogy a néprajzi irodalomból utólag előkereshető mindaz a részlet, amely most, egyszeri hallásra nehezen követhetőnek tetszik.

Kutatástörténeti megjegyzések

A paraszti földművelés 19–20. századi – azaz: a kapitalizmus kori, illetve a szocialista korszak programszerű kényszer-modernizációja eredményeként bekövetkezett – megannyi *változása* természetesen nem kerülte el a néprajzkutatók figyelmét, noha a kutatástörténet egyetlen korszakában sem a *változásvizsgálat* volt a meghatározó kutatói törekvés. Az is jellemző volt, hogy miközben az etnográfusok és néprajzi gyűjtők – ki nyilvánított szándékuk szerint – elsődlegesen az *archaikus részleteket* igyekeztek megörökíteni, korántsem a paraszti életformával való szakítás „szomorúságra” okot adó tüneteként értelmezték a „modernebb” eszközök, technikai-technológiai megoldások, mechanikai szerkezetek és gépek terjedését. Ellenkezőleg: bár keresték jeles eleink, keressük manapság mi magunk is, és nem titkolt örömmel fedezték/fedezzük fel a gazdál-

¹ A XI. Néprajzi Szemináriumon 1999. július 16-án, Lendván elhangzott előadás bővebb és jegyzetekkel kiegészült változata.

codás „archaikus(abb) vonásait”, ezeket inkább az *elmaradottság*, mintsem a *dicséretes hagyományörzés* bizonyítékaiként kezelték/kezeljük. Egy-egy faeke vagy sarlóval aratás vagy kézi cséplés hiteles dokumentálhatósága kutatói *örömeinek*² és a nyomor, az elesettség kiváltotta *keserűségnek* az ambivalenciája a néprajzi kutatások kezdete óta érzelmi kísérője volt a gazdálkodás-vizsgálatoknak. Bátky Zsigmondnál – 1905-ben – ez így fejeződött ki: a földművelést „sajnos meglehetősen primitív módon űzik még most is hazánk nagy részében. Itt is csak ép megemlítyük, hogy pl. Erdélyben még bővében találunk faekéket, faásokat, primitív arató sarlókat, más gyatra munkaeszközökkel egyetemben [...] és sokfelé még most is ősi módon lovakkal nyomtatnak”.³

A paraszti elmaradottságot ostorozó vagy emiatt sajnálkozó, a régiességeket mégis eltökélten kereső etnográfusi szemléletből az következik, hogy a „hagyományos földművelést” leíró néprajzi dolgozatok (amúgy különböző felkészültségű) szerzői a két világháború közt is, a közelmúltban is a „*még*” és a „*már*” ellentétének stílushatását kihasználva inkább csak jelezték, mintsem részletesen elemezték volna az „archaikumok” felfedezhetőségét-bemutathatóságát alapvetően meghatározó *változásokat*. Azaz: azt írták le részletesen, ami a 19. század közepe – második fele óta országszerte (Kárpát-medence-szerte!) jellemző volt, ám az igen eltérő ütemű modernizáció *ellenére* „még megmaradt” archaikusnak (idő telvén persze *relatív*e régiesnek!), a változásokat pedig az ilyen vagy olyan szerkezet, gép „már az 1880-as/1920-as/1940-es években megjelent/mind gyakoribbá vált/általánosan elterjedt” egyszerű kijelentésével fejezték ki, a részletesebb leírástól rendszerint eltekintettek.

Íme néhány, a kutatói szemléletet általános érvényűen kifejező példa a 19–20. századi változásoknak az *emlékezet hitelesítette* kronológiájára:

– Hódmezővásárhelyen – Kiss Lajos 1920–1930-as években végzett gyűjtéseinek és az 1890-es évek óta szerzett gyermekkori-ifjúkori tapasztalatainak tanúsága szerint⁴ – 1860 előtt még faekével és hat ökörrel szántottak. „A faekét a kovácsolt vaseke, ezt az öntöttfejű, – gyári – Vidacs-eke követte.” 1870 előtt a farámájú és fafogú boronát használták, utána a faromás vasfogút, 1880 óta pedig a vasboronát. Az 1880-as években kezdett elterjedni az ekeka; az 1895-ös agrárszocialista zendülés vádlottainak tárgyalásán már azt hangoztatták a földmunkások, hogy „az ekeka kiszorítja a szegényt a harmados részes kukoricából”. 1876 óta ismerték a vásárhelyiek a járgányos cséplőszerkezetet, az első gözcséplő pedig 1880-ban került a város határába, Vajhára, „hova ezernyi ember ment ki nézni”.

– Kalotaszeg falvaiban – Kós Károly 1940-es évek legelején végzett gyűjtése szerint⁵ – a századforduló táján váltotta fel a faekét a félvas eke, egyes falvakban azonban még az 1930-as években is lehetett látni olyat, aki faekével szántott; abban az évtizedben tehát, amikor a teljesen vasból készült ekék (*resicai eke*) is megjelentek. 1880 tájáig csak fafogú boronát használtak, utána a vasfogú fakeretes változat terjedt el, s csak 1940-től jelent meg a teljesen vas láncborona. A gabonafélék gépi vetése – a kézi vetéshez képest

² A *régiességet* övező „kutatói öröm” fejeződik ki pl. abban, hogy a *még 1991-ben is* megfigyelhető sarlós aratásról *Novák L.*, 1994: 473–474. szükségesnek tartotta fényképsorozat közlését, egy színes felvételének pedig a kötet címlapjára emelését.

³ *Bátky Zs.*, 1990: 39. – A kortárs *Gönczi F.*, 1914: 562. szintén azért „dicsérte” a göcsejieket és hetésieket, miközben a földművelés archaikus eszközeit és munkafogásait ismertette, mert „a föld mivéléséhez használt eszközök egy része már kielégítő”. Konkrétabban: „[a göcseji gazda] különösen a gyakorlatilag jól bevált eszközöket szívesen beszerzi. A vagyonosabbak kisebb gazdasági gépeket, szecskavágót, konkolyrostát stb. is beszereznek. A drágábbá kerülőket közösen veszik meg.”

⁴ *Kiss L.*, 1981: I. 89, 111, 207, 209.

⁵ *Kós K.*, 1999: 76, 87–91, 94, 115, 138, 140–143.

– az említésre sem érdemes alkalmiság szintjén maradt. A *lókapa* a '30-as évek vége felé kezdett terjedni az EMGE gazdaköreinek szorgalmazására, de mert használatának feltétele volt a kukorica vetőgépes sorba vetése, az elterjedtség nem igazán számottevő. Néhány kalotaszegi faluban, pl. Jákótelkén, a '40-es évek elején is sarlóval arattak az asszonyok, így a néprajzi gyűjtő is megfigyelhette ezt az aratási módot, jóllehet a '30-as évek eleje óta az Alszeg falvaiban már általános volt a kaszás aratás. A 20. század első évtizedeiben még Kalotaszeg-szerte általános a kézi cséppel való szemnyerés, a '40-es évekre pedig azokban a falvakban maradt meg szokásos és rendszeres módszernek, ahol a szalmát – háziiparszerűen – szalmakalapfonásra használták. A kézzel hajtott cséplőszerkevény egyébként már az 1890-es évektől, a lovas-járgányos pedig századunk elejétől, a tüzesgép 1907–1920 között kezdett elterjedni, s az utóbbit a '30-as évekre a benzinmotorral hajtott cséplőgép váltotta fel.

– A Zempléni-hegység középső részén – Ikvai Nándor 1950–1960-as évek fordulója tájt végzett gyűjtése szerint⁶ – csak halványuló emléke élt az 1870 tájt még általánosan használt faekének, a Vidats- és Sack-ekék néhány példányát viszont, az ekkorra már túlsúlyba került vaskékkal együtt, még használat közben is meg lehetett figyelni. A favázú – fa fogú boronára emlékeztek csupán, a vasfogú változatot viszont „még mindig” nem tudta kiszorítani a vasborona. A Hernád-közeli falvakban a '30-as évek óta általánossá lett a gabonafélék gépi vetése, viszont a hegyek közt 1960 tájt is szinte minden szemes terményt kézzel vetettek. A *lókapa* csak az 1940–50-es évektől terjedt el. A hegyi falvakban az 1900-as évek elejéig – majd a két világháború idején is – általános volt a sarlós aratás, a hegyoldalak apró parcellákra tagolt rozsvetéseit pedig még 1960-ban is inkább sarlóval vágják le az asszonyok. A 19. század végén megismerték ugyan az itteniek is a kézzel hajtott *vasmasinát*, 1910 körül a *járgányt*, a hegyi falvakban azonban nem terjedtek el igazán ezek a cséplőszerkezetek: a cséphadaróval való cséplést csak a benzinmotoros cséplőgép szorította háttérbe az első világháború után – annyira persze mégsem, hogy 1960 tájt ne lett volna fényképen is bemutatható a kézcisép használata.

Az idézett (s minden földművelésről szóló néprajzi közleményből, tanulmányból, monográfiából hasonlóan idézhető,⁷ bár – az emlékezet torzító hatása miatt – nem minden esetben feltétlenül megbízható⁸) változás-adatokból legalább két továbbgondolásra érdemes következtetés vonható le:

⁶ Ikvai N., 1967: 50–51, 63, 88, 100, 104, 147–158.

⁷ Néhány földművelés-monográfia: Kiss L., 1929 (Rétköz); Nagy Gy., 1963 (Orosháza – Vásárhelyi pusztá); Pais S., 1964 (Becsövölgye); Balassa I., 1964 (Hegyköz); Takács L., 1976 (Várang); Sebestyén Á., 1976 (Bukovina, Andrásfalva); Knézy J., 1977 (Csököly); Janó Á., 1982 (Szank és Mörícgát); Kovács E., 1993 (Doroszló). Jelentősebb földművelés-tanulmányok: Hoffmann T., 1956: 536–561 (Istenmezeje); Nagy Gy., 1965: 109–185 (Orosháza); Molnár L., 1971: 361–408. (Táapé); Nagy Gy., 1973: 437–480 (Vésztő); Varga M., 1973: 227–262 (Mezőberény); Ikvai N., 1977: 129–219 (Börzsöny-vidék); Novák L., 1977 (Gyoma); Bellon T., 1979b: 493–560 (Szeghalom); Novák L., 1980: 271–301 (Alsónémedi); Varga M., 1981: 417–431 (Berettyóújfalú); Bellon T.–Botka J., 1982: 153–175 (Csépa); Márton L., 1983: 323–423 (Békés); Bellon T., 1984: 549–572 (Kecel); Ikvai N., 1985: 171–318 (Tápió-mente); Varga M., 1985b: 273–331 (Báránd); Bellon T., 1988: I. 103–155 (Bag); Balassa I., 1989: 7–82 (palócok); Nagy Gy., 1989: 373–409. (Doboz); Bellon T.–Hagymási S., 1992: 329–354 (Túrkeve); Fodor F., 1992: 379–413 (Mórahalom); Bellon T., 1993: 194–252 (Békéscsaba); Madar I., 1994: 359–405 (Alsó-Garam mente); Fodor F., 1995: 247–297 (Csólyospálos); Szilágyi M., 1998: 297–370 (Homokméggy).

⁸ Jó néhány, az emlékeztetre hivatkozó adattal kapcsolatban megfogalmazhatóak ilyen és hasonló forráskritikai észrevételek: mivel másutt több évtizedig eltartott a „régí” és az „új” egymás mellett élése, korántsem biztos, hogy Kópácon „a nyomtatás már az 1900-as év előtt megszűnt”, csupán azért, mert „1880-ban már elkezdődött a gépi cséplés” (Lábadai K., 1994: 93). Számon tartván, amit maga a szerző is, más vajdasági etnográfus is idéz, hogy ti. Bácskában az 1850-es évek eleje óta alkalmazták a gőzgéppel működtetett cséplőszerkezetet, aligha lehet vitathatatlanak tekinteni a *tüzesgép* feltűnően késői: 1909. évi temerini megjelenését,

a) Ugyanazok az *újítások* – hatékonyabb kézi eszközök, mechanikai szerkezetek és valóságos gépek – a magyar nyelvterület más-más vidékén több évtizedes különbséggel jelentek meg, majd váltak általánosan elfogadottá.⁹ Ebből a sokszorosán adathozható tényből az is következik, hogy a centrum–periféria, elsődleges–másodlagos jelentőségű termelési körzet relációk többé-kevésbé felvázolhatóak az újítások néprajzi módszerekkel dokumentált ütemkülönbségei alapján.¹⁰ Abban az értelemben természetesen, ahogyan Kósa László a paraszti polgárosodást értelmezte volt,¹¹ abból indulván ki, hogy a négy nagytájon, az Alföldön, a Dunántúlon, Felföldön és Erdélyben más és más volt a központ, a peremek és a reliktumok viszonya; azaz: az Alföldön, illetve Erdélyben „élen járó” kistájak *nem ugyanarra* a polgárosultsági szintre jutottak el.¹²

b) Az „új” eszköz, gép megjelenése és általánossá válása között olykor több évtizednyi idő telt el: a „rég” és az „új” munkaeljárás párhuzamosan, egymás mellett, majdnem egyenértékűen jellemző volt ugyanabban a faluban-mezővárosban. Azzal a megszorító megjegyzéssel igaz persze ez a következtetésünk, hogy a centrumban valamivel rövidebb ideig tartottak a párhuzamosságok, mint a peremeken, s különösen rövidebb ideig, mint a reliktum területeken.

Az ilyen általánosítások sokkalta magabiztosabbak és megalapozottabbak lesznek az esetben, ha a leíró földművelés-tanulmányok változás-adatait gondosan egyeztetjük azoknak a történeti és néprajzi elemzéseknek az adataival és következtetéseivel, melyek kifejezetten a magyarországi mezőgazdálkodás modernizálódásának, az eszközkészlet kapitalizmus kori átalakulásának a bemutatására-értelmezésére vállalkoztak. Ilyen pl. a

ha ezt az évszámot csupán egy 1900-ban született asszony emlékezete őrizte meg (*Csorba B.*, 1988: 30–31. – vö. *Beszédes V.*, 1995: 25). Az *Egyed Á.*, (1981: 218–219) közölte adatok ismeretében nem elképzelhetetlen ugyan, ám gondosan ellenőrizendő, hogy nem jelent-e meg a Felső-Maros menti Magyarón 1912-nél valamivel korábban a *lovasszéplőgépet* (*Palkó A.–Zsigmond J.*, 1998: 37).

⁹ A falu 19. század közepétől zajló „technikai forradalmának” ezt a „különleges magyar jelenségét” – az elhúzódottságot, a lassúságot – *Erdői F.*, (1980: 125) *A magyar paraszttársadalom* c. könyvében 1941-ben, továbbgondolásra érdemesen, ám vitathatóan, konzervatívizmusként értelmezte: „...ebben a technikai átalakulásban szinte egészében passzív volt a magyar parasztság, és nemhogy maga is részese lett volna a technikai haladásnak, hanem inkább vonakodva, ellenállva és lassan beletörődve fogadta el a felülről érkező technikai újításokat.”

¹⁰ A statisztikai adatfelvételek pontosan kifejezik pl. az eke-újítások terjedésének az egyes országrészek közötti szembetűnő különbségeit. Az 1871–1872-es országos statisztika szerint (vö. *Varga Gy.*, 1972: 322–323) Magyarországon az összes eke 48%-a volt faeke. Viszont: míg Moson megyében csak 3%, Heves megyében 6%, Pest megyében, a Jász kun Kerületben, Fejér megyében 9%, Csongrád megyében 10%, addig Kraszna, Máramaros és Arva megyékben 98%, Kővár vidékén és Zaránd megyében 99% volt a faekék aránya. – Konkrét példák a vaseke terjedésének ütemkülönbségére: Cegléden már 1860-ban felvették egy hatvanéves korban elhunyt asszony hagyatéki leltárába a vasekét és a vasboronát (*Kocsis Gy.*, 1988: 111), a Palócföldön viszont az 1920-as évek elején is „a fatengelyes és fagerendelyes ekét használták, az 1920-as években kezdtek terjedni a vasekék” (*Manga J.*, 1979: 87); Nován (Zala m.) az első vasekét 1925-ben vette egy gazda (*Vaska M.*, 1979: 40); a Fekete-Körös völgyében a vasfejú eke 1870–1900 közt szorította háttérbe a faekét, a moldvai csángók pedig a századfordulóig kizárólag a *magyar ekének* nevezett faekét ismerték (*Kós K.*, 1976: 15, 111).

¹¹ *Kósa L.*, 1990.

¹² Az egyazon régióhoz tartozó falu vagy város paraszti üzemei „modernebb” eszközökkel-gépekkel való felszereltségének mélyen feltűnő különbségeit is eléggé kockázatos persze a „polgárosodottság” vagy „konzervatívizmus” cáfolhatatlan bizonyítékává nyilvánítani. *Juhász A.*, (1991: 299) pl. – ha elfogadni látszik is egy századelőn élt szakíró magyarázatát a szegedi kisbirtok túlsúlyáról és az itteni gazdák „maradiságáról” – eléggé óvatosan fogalmazott, amikor Hódmezővásárhely és Szeged 1895. évi gép- és eszközellátottságának adatait összehasonlítva kézenfekvő lett volna az előbbi nagymezőváros „fejlettségére”, az utóbbi „elmaradottságára” következtetnie. Más példa: a répáshutaiaknak *Selmecei Kovács A.*, (1984: 127. skk.) által bemutatott, feltűnően szegényes, viszont mind „régies”, mind „modern” darabokat magában foglaló mezőgazdasági eszközkészletét csak annak ismeretében lehet megítélni, amit előljáróban hangsúlyoz a szerző: „Répáshuta lakosságát mindmáig elsődlenül az erdő tartja el [...] tulajdonképpen a gabonaművelés nem folyt”.

technikatörténész Barbarits Lajos tanulmányosorozata a vetés, az aratás, a cséplés gépesítéséről,¹³ valamint az etnográfus Varga Gyula több tanulmánya a parasztgazdaságok eszközkészletének átalakulásáról.¹⁴ Idézhetőek ebben a vonatkozásban a mezőgazdaságtörténeti összefoglalásokba belefoglalt adatok és következtetések is; pl. Egyed Ákosé Erdély dualizmus kori mezőgazdaságáról¹⁵ és Gunst Péteré a Trianon utáni Magyarország mezőgazdaságáról.¹⁶ Ezeknek a jeles tanulmányoknak – a néprajzi leírásokhoz képest különösen feltűnő – szemléleti újdonsága a következőkben összegezhető:

– Forrásként döntően nem az emlékezést és a régies formák megfigyelését, hanem a hivatalos adatfelvételeket és a kortársak modernizáció mellett elkötelezett állásfoglalásait, helyzetjelentéseit használták, lehetőséget kínálnak tehát a múltra emlékezések forráskritikai indítékú ellenőrzésére.

– Elsősorban nem a parasztgazdaságok eszközváltásairól informálnak a tanulmányok forrásai, hanem a nagyüzemekéről-középgazdaságokéről. Aki tehát, mint Varga Gyula, a parasztgazdaságok „teljes” és „részleges” eszközváltásaira következtet belőlük, bonyolult forrásértelmezési-forráskritikai műveletekre kényszerül. Arra mégis jó lehetőséget adnak, hogy a magyar mezőgazdaság egészét átjáró modernizáció részeként, ne elszigetelten paraszti döntéseként értelmezzük az eszközváltásokat. Keressük tehát a választ arra a kérdésre is, hogy vajon mi minden motiválta a parasztok közvetlen vagy közvetett „példakövetését”, illetve a kínálókozó példa elutasításának olykor racionális, olykor irracionális érvrendszerét.¹⁷

– Lehetőséget kínálnak e források arra is, hogy a mezőgazdaság egésze, s ennek részeként a parasztgazdaságok korszerűsítésének társadalmi programját, törvényi-jogi és szervezeti hátterét az elemzési szempontok közé emeljük. Azaz: ne csupán megismerjük, vegyük is számításba a korszerűsítést propagáló és támogató állami politika, intézményrendszer, társadalmi-gazdasági szervezetek tényleges befolyását. És vegyük figyelembe a hazai ipar és az import-kereskedelem felkínálta eszköz- és gépválaszték minőségét és mennyiségét: a *kiszűzemi* hasznosíthatóság lehetőségét vagy lehetetlenségét.¹⁸

A 19–20. századi eszközváltásokról felhalmozódott ilyen kutatási eredményektől függetlenül – kritikusan és önkritikusan – meg kell állapítanom, hogy bőven van még tennivalónk. Hiszen nemcsak a változások tényei a fontosak – érteni, értelmezni szeretnénk a parasztgazdaságok eszközváltással-gépesítéssel kapcsolatos *magatartását*, ezzel együtt a paraszti elfogadások és elutasítások hagyományból megérthető-levezethető *érvrendszerét!* Ennek az előadásnak végül is a kutatási feladatok *ilyen értelmű* számbavétele a vállalt feladata.

¹³ Barbarits L., 1958, 1965: 517–549, 1972: 437–474, 1974: 426–445, 1975: 121–143, 1977: 178–198, 1979: 432–463. – A cséplés gépesítéséről l. még: Sándor V., 1962: 403–446.

¹⁴ Varga Gy., 1972: I. 267–348, 1982: 291–301, 1985a: 183–206. – L. még Balogh I., (1972: I. 349–428) és Balassa I., (1979: 303–316) összefoglalását, valamint az utóbbi eke-monográfiáját (1973).

¹⁵ Egyed Á., 1981 – az „újítások” elterjedésének adataihoz l. különösen: 213–219.

¹⁶ Gunst P., 1970: 426–438 – L. még a Gunst P. (1998) szerkesztette agrártörténeti összefoglalást.

¹⁷ Egy példa az elutasítás paraszti magyarázatára: Gönczi F., (1914: 562) figyelte meg, hogy a göcsejiek „a modernebb vasekét még mindig nem merik használni, mert 'az után nem lesz kenyir', vagyis kevés terem”. Majd értelmezi is az elutasítás logikáját: mivel a faekével évszázadokon át sekélyen művelték meg a földet, a vaseke felszínre hozza a „holtréteget”, s ez az *első évben* valóban kevesebbet terem.

¹⁸ L. erről pl.: Sporzon P., 1910; Hevesi Gy., é. n. [1917?]; Sass G., 1931; Gruner L., 1932; Sass G., 1936; Rotmeyer I., 1936; Farkas Á., 1944.

Elsősorban arra kell – most és a későbbiekben – választ keresnem/keresnünk, hogy:

– miért indokolt a 19. század közepe – második fele óta zajló eszközváltások *ellenére* „hagyományosnak” tekinteni a parasztnak gazdálkodását mindaddig,¹⁹ amíg nem a paraszti lét alapjának, a földtulajdonnak államhatalmi elvitásával – azaz: a térszbe kényszerítéssel – kapcsolódott össze a földművelés technikai modernizálása;²⁰

– miért indokolt a „hagyományos földművelés” részeként bemutatni az „új” eszközökkel-gépekkel végzett munkaműveleteket, annak ellenére, hogy ezek az eszközök és gépek külön-külön és együttesen *nem-paraszti* tudást: a mechanizációhoz nélkülözhetetlen szakipari ismeretek legalább részleges elsajátítását feltételezték.

Néhány – részben már elvégzett, ha a társadalmi összefüggések figyelembe vételét elemi követelménynek fogjuk fel, mégis inkább elvégzendő – néprajzi feladatról tehát konkrétan és részletesebben:

Folyamatos korszerűsödés: a „régii” és az „új” egymásmellettsége

A földművelés-leírások fontos tanulsága – utaltam már rá –, hogy a teljes(nek tűnő) eszközváltás²¹ után még évtizedekig jellemző maradt a régies munkaeljárás. Illetve az egymást gyorsan követő újabb meg újabb szerkezetek, gépek szintén egymással párhuzamosan használatban maradtak: az „új” megoldású változat megjelenése után esetleg több évtizedes késéssel selejtezték ki a relatíve „régit”. A faeke és a félvas eke pl. egyidejűleg is használatban lehetett a vaskével,²² a járgányos cséplőszerkezetet több helyütt nem a tüzesgéppel cserélték le, hanem a benzinmotor hajtotta cséplőgép megjelenéséig használatban maradt,²³ miközben a nyomtatást vagy a kézcicséppel való cséplést szintén alkalmazták, ha ez utóbbi módszerek mind szűkebb körre szorultak is vissza.

¹⁹ „A gyári szerkezetek és gépek megjelenése ellenére hagyományos maradt a paraszti gazdálkodás” tartalmú kutatói felfogást érdekesen szemléltetik az 1940–1941-ben keletkezett, de csak a közelmúltban publikált néprajzi-néprajzi módszerű kismonográfiák (*Költő Gy.*, 1994 – Biharkeresztes; *É Kiss S.*, 1995 – Hajdúhadház): a szerzők az *akkor* jellemző volt eszköz és munkamód leírására-lefényképezésére törekedtek, tehát a „hagyományhoz” tartozóként kezelték a vaskével, vasboronával vagy a cséplőgéppel végzett munkákat.

²⁰ Most nem érinthető kérdés persze, hogy a kisgazdaságoknak – Magyarországon és néhány szomszéd országban a „háztájának”, Jugoszláviában a méreteiben korlátozott kisbirtoknak – a szocialista programú gépesítés-modernizáció árnyékában a közelmúlt 40–50 évben lezajlott eszközváltásai milyen mértékben tekinthetők a *paraszti hagyományból* levezethetőnek és megérthetőnek. Néhány egészen új földművelés-dolgozat szerzője – a „hagyományos földművelésről” képet alkotván – azt is evidens néprajzi feladatnak tekinti, bár elméletileg nem indokolja, hogy ezeket az eszközváltásokat regisztrálja (l. pl. *Kovács E.*, 1993 – Doroszló; *Fodor F.*, 1992: 379–413 – Mórahalom; *Fodor F.*, 1995: 247–297 – Csólyospálos).

²¹ A „részleges” és a „teljes” eszközváltás fogalmáról l.: *Varga Gy.*, 1972: 319.

²² *Dömötör S.*, (1954: 159–160) úgy tapasztalta, hogy az 1950-es évek elején minden őrségi faluban volt „még legalább 8–10 darab faeke” [azaz: fagerendélyű, vasfejű eke]; esetleg már nem használatban. Azt is hozzátette, hogy „az öregebb emberek ma is szívesebben szántanak *fagerendüs* ekével, mint vaskével”. – *Vajkai A.*, (1959: 53) szerint a Bakonyban is használták az 1940-es évek elején az ilyen faekéket, „sőt egyesek jobbnak tartották a gyári tiszta vaskénél.” – *Takács L.*, (1976: 88–90.) Várong földműveléséről szólva hangsúlyozta ugyan, hogy az ekék (más mezőgazdasági eszközökhöz képest) „gyors pusztulása természetesen megkönnyítette az új típusok gyorsabb átvételét”, ám azt is tapasztalta, hogy az ún. *repülő eke* (a Vidats-ekék egyik változata), mely 1900–1905 körül kezdett terjedni, „szegényebb családoknál még 1945 után is megmaradt”. – *Nagy Gy.*, (1989: 375) Dobozon, *Bellon T.*, (1984: 555) Kecelen – olyan vidéken tehát, ahol a két világháború közt általánossá vált a vaské – még látott néhány példányt a Vidats-ekéből.

²³ Az ember hajtotta, a ló vontatta (járgányos) cséplőszerkezt, a tüzesgép és a motoros cséplő egymást követő, de „régii” és az „új” hosszabb-rövidebb ideig eltartó párhuzamosságára l. pl. *Nyárády M.*, (1930: 99–100) ramocsaházi, és *Erdész S.*, (1974: 79) az egész Nyírségre vonatkoztatott (de sejtethetőleg Nyárády megfigye-

A néprajzi publikációkból az egymásmellettségnek, a „régí” továbbélésének az alábbi – kisebb vagy nagyobb mértékben helytálló – okai következtethetők ki:

1. Az „új” eszköz vagy gép beszerzése vagyonosság-függő volt:²⁴ a parasztek közül azok tudtak beruházni, akik tehetősebbek voltak, tehát meg tudták fizetni a viszonylag drága – az önellátás eszményéhez igazodás kényszerének engedelmeskedő parasztszámára nagyon drága!²⁵ – gyári készítményt, piaci árut. A „régí” eljárásához ezek szerint a kevésbé tehetősek kényszerűségeiből ragaszkodtak – minél szegényebbek voltak, annál inkább.²⁶

Az aligha cáfolható, hogy az újítások kezdeményezői a nagygazdák és a középparasztek voltak – általában. Néhány kutatói megfigyelés viszont további megfontolást és részletesebb igazolást kíván:

– A módos parasztek, ha a „polgári” eszmények felé tájékozódtak is, mégiscsak *parasztek* maradtak, következésképpen a drága pénzen megvásárolt „új” eszköz mellett természetesen megtartották a „régí”.²⁷ A paraszti felfogás szerint ui. minden olyan tárgy, eszköz, amelyik használható – használandó is: véték lenne kidobni.²⁸ Nem meglepő tehát, hogy a legnagyobb parasztagazdaságokban (is) huzamosan megmaradtak az „új” mellett a „régí” eszközök – esetleg funkciómegoszlás alakult ki közöttük.

– Ha a „drága” eszközöket (legalábbis egy részüket: a kevésbé bonyolult szerkezeteket, leggyakrabban az ekekapát) házilag barkácsolt vagy kisipari műhelyekben elké-

léseire alapozott) leírását. – Viszont: a Palócvidéken (*Balassa I.*, 1989: 48–49) a járgányos cséplőszelekrényt, a tüzesgépet és a benzinmotoros cséplőgépet a két világháború között egyidejűleg használták; az Aggtelek közeli Trizsben 1918-ban született parasztember csak hallotta emlegetni a kézicsép és a *hajtógép* használatát, a nagyapja által a 20. század elején beszerzett *lovasszéplővel*, valamint a '20-as évek vége felé egy időben megjelent *tüzes géppel* és benzinmotor hajtotta géppel pedig maga is dolgozott (*Bajor Nagy* 1978: 107–108); a Börzsöny vidékén – *Ikvai N.* (1977: 188) így rögzítette – feltűnően késői: I. világháború utáni volt mind a járgányos cséplő, mind a tüzesgép megjelenése, traktorral pedig csak a II. világháború után hajtották a cséplőgépet.

²⁴ Néhány példa a tehetőség és az eszközbeszerzés összefüggésére: *Novák L.*, 1980: 284. (Alsónémedi – „a nagyobb gazdák” a századfordulón kezdtek vásárolni Kühne- és Hoffmann-féle 13–14 soros vetőgépeket, szélesebb körben azonban csak az 1930-as évektől alkalmazzák); *Ikvai N.*, 1985: 231. (Tápió-vidék – az I. világháború után a nagygazdák kezdték a gépi vetést); *Zsupos Z.*, 1987: 30. (Esztár – „vetőgépet az 1910-es években vett egy-két nagygazda”); *Nagy Gy.*, 1989: 376. (Doboz – 1945-ig „mindössze kb. 10 vetőgép volt”; „a 8–10 holdas embereknek a fele még 1945-ben is kézzel vetett”); *Bellon T.–Hagymási S.*, 1992: 341. (Túrkeve – félvas ekét századunkban is használtak, „elsősorban kisparaszti gazdaságokban. Gyári vaskéket eleinte csak néhány nagygazda szerzett be, sőt némelyiknél még kettős ekét is találunk”); *Palkó A.–Zsigmond J.*, 1998: 34. (Magyaró – az 1930-as években előbb a gazdakör szerzett be vetőgépet, majd „évek múltán már 3–4 nagyobb gazda is vásárolt”)

²⁵ Az ilyen értelmű „drágasság” kényszerítette ki a *közös* – gyakran *szövetkezeti* – eszköz- és gépvásárlást, illetve az egyénileg vagy közösen vásárolt gépek bérbé adását (leggyakrabban persze a ledolgozással való fizetést!). A közös vásárlás már csak azért is feltűnő, mert országszerte szentenciaként („Közös lónak túros a háta”) szokták megfogalmazni, hogy inkább hátrányai vannak, mint előnyei a közös eszközhasználatnak. – A közös vásárlásra és a bérbéadásra l. *Varga Gy.* (1985a: 189. skk.) értékelését, valamint a lokális adatokat, pl: *Balassa I.*, 1989: 30, 62. (Palócföld – vetőgép, ekekap); *Madar I.*, 1993: 93. (Sárrétudvari – *garét* 'vetőgép'); *Molnár I.*, 1971: 373, 388. (Tápe – vetőgép, cséplőgép); *Varga Gy.*, 1985b: 326–327. (Báránd – a magtisztító gépek, a triőrök kölcsönkérése „bevett szokás” volt)

²⁶ A sarlós aratást vagy a kézicséppel való cséplést azok alkalmazták tovább – erre is utalni szoktak a leírások – akiknek annyira kevés gabonájuk termelt, hogy így is boldogultak vele. – L. pl.: *Nyárády M.*, 1930: 86. (Ramocsaháza); *Vajkai A.*, 1959: 54. (Bakony vidéke).

²⁷ A „megtartás” nem bizonyítja persze a facke tényleges használatát, csak a „selejtezés” elhúzódsát, ha pl. *Bellon T.* (1973: 130) karcagi adatközlője gyermekkorában, a 19. század végén, az *utolsó* kettőt-hármat egy nagygazda udvarának sarkában látta.

²⁸ Ez a felfogás fejeződik ki pl. abban, amit *Varga Gy.*, (1972: 333) figyelt meg: a gőzgépek elterjedésével a lovas cséplőszelekrények kimentek ugyan a divatból, „a járgányokat azonban még megtartották, mert velük más gazdasági gépeket is lehetett hajtani (szecskavágó, daráló, kukoricamorzoszó stb.)”.

szített utáztatokkal helyettesítették,²⁹ az „újítás” lényegesen kisebb beruházást kívánt, mivel a régebbi eszközökből kimentett hulladékanyagok beépültek az „új” szerkezetekbe. A gyáripár kínálta példa és a felismert szükséglet egyébként is nagymértékben felpezsdítette az újítókésztséget mind a barkácsoló parasztokban, mind a paraszti igényeket kiszolgáló kisiparosokban: olyan „kiszépek” (illetve felettebb egyszerű, mégis a termelékenységet számottevően növelő kézi eszközök) is létrejöttek a 19. század vége óta a falusi-mezővárosi műhelyekben, melyeknek nem volt közvetlen előképe.³⁰

– Több megfigyelés, gyűjtői tapasztalat tanúskodik arról, hogy éppen a *nem-módos* parasztok – szegényparasztok inkább, mint agrárproletárok – a vállalkozás, a bérmunka lehetőségére számítva szereztek be egy-egy gépet. A szórórosta³¹ pl. a lóval rendelkező „szegényemberek” vállalkozásait alapozta meg a 19. század második felében a még nyomtatott Alföldön: a megtisztított gabona 1/40–1/80 részéért vállalkoztak a rostatulajdonosok az igen fáradságos és szélmentes időben nem is végezhető *szórást* helyettesítő munkára.³² Az aratógép paraszti alkalmazásában kezdeményező szerepű alföldi mezővárosokban a mechanikus hajlandóságú kisparasztok, félig-paraszt ezermesterek azért vásárolták a 20. század elején s a két világháború között kéveköti aratógépet, hogy béraratást vállalhassanak.³³

– A paraszti vagyonság gyakran kivagyiságban, magamutogatásban fejeződött ki, az „új” mezőgazdasági eszköz beszerzésének tehát nem feltétlenül gazdaságfejlesztési stratégia: a rentabilitás gondos mérlegelése volt a háttérben, hanem a presztízs ki nyilváníthatásának eltökéltsége. Ami a *vállalkozóitól* jól megkülönböztethető *parasztos* életfelfogás jellemzője! Erre a mentális háttérre nagyobb figyelmet fordítva értjük meg igazán, hogy milyen tapasztalatok birtokában tartották szükségesnek a gazdasági szakírók már a századelőn, még inkább a két világháború között óvni a gazdákat a meggon-dolatlan gépvásárlásoktól. Csak olyan gépet szabad beszerezni – hangsúlyozták – amely az adott gazdaságban megfelelően ki lehet használni, s a felszabaduló munkaerő más munkákban jobban hasznosítható (figyelembe véve az esetenként 8–10 hónapos „állás-időt” és az erre az időszakra is érvényes amortizációt!); inkább javasolták tehát a szövetkezeti gépbeszerzést.³⁴

²⁹ Adatok a házilag barkácsoló, illetve a helybeli bogárn és/vagy kovács készítette ekekapára: *Ikvai N.*, 1977: 178. (Börzsöny-vidék); *Ikvai N.*, 1985: 203, 239. (Tápió-vidék); *Bellon T.*, 1993: 215, 221–222. (Békés-csaba).

³⁰ A paraszti újításokról-találmányokról összefoglalóan: *Kósa L.*, 1969: 65–77. – Alighanem az ekege-rendelyre szerelt kukoricavető-szerkezet készült a legtöbb változatban; összefoglalóan *Balassa I.*, 1960 – lokális példák: *Nagy Gy.*, 1963: 118. (Orosháza – Vásárhelyi-pusztá); *Nagy Gy.*, 1973: 456. (Vésztő); *Bellon T.*, 1979: 96–97. (Nagykunság); *Madar I.*, 1993: 94. (Sárrétudvari).

³¹ A szórórosta táji változatairól l. *Selmezi Kovács A.*, 1988, 1991.

³² A Békés megyei Dobozon „idősebb emberek közül voltak olyanok, akik a rostálásból éltek. Szerűről szerűre mentek [...] Minden 40. véka az övé lett” (*Nagy Gy.*, 1989: 393–394). Békésen köböljék egy literért rostálták (*Márton L.*, 1983: 386). Kisújszállason – a magam gyűjtési tapasztalata szerint – „nyolcvanadán” végeztek a tisztítást.

³³ L. *Szilágyi M.*, 1994: 477–494. összefoglalását.

³⁴ L. pl. *Gruner L.*, (1932: 205–206) fejtegetését, aki szerint az 1920-as években – „sokszor lelketlen gépgyűnőkök rábeszélése folytán” – 30–50 holdas gazdák vettek traktort, sőt cséplőgépet, így „megterhelték kis földjüket oly holt-leltártökövel, melyet az gyümölcsözővé tenni nem volt képes”. S ez a meggon-dolatlan beruházás „hány kiszépkéznek vitte el lába alól a földjét, házát és földönfutóvá tette”. *Sass G.*, (1936: 6.) így érvelt a „felesleges” gépek ellen: „A haszon lehet csak az is, hogy valamilyen nehéz munka terhétől szabadítja meg a gazdát, de pénzbeli eredményeket csak akkor érhetünk el, ha a gép segítségével megtakarított időnkét más munkával tudjuk hasznosítani.” *Farkas Á.*, (1944: 101) megfogalmazása szerint a „gépek, amelyek hosszú időn át használhatók, olcsóbban dolgoznak. Előfordulhat, hogy a gyenge kihasználás következtében a gépek használata annyira megdrágul, hogy a gépi munka drágább lesz, mint a kézi munka”. – L. még *Sporzon P.*, 1910 és *Rothmeyer I.*, 1936 alapos költségszámításokat tartalmazó kézikönyveit.

2. A talaj- vagy éghajlati adottságok, társadalmi-gazdasági krízisek és speciális élethelyzetek egyes személyeket, olykor nagyobb csoportokat időlegesen *visszakényszeríthettek* a régiesebb eszközöz-munkaeljáráshoz.³⁵ Mindaddig lehetséges a visszakényszerítés, amíg legalább *látens tudásként* jelen van az adott közösségben az amúgy már meghaladottnak, korszerűtlennek ítélt valamikori munkatapasztalat. Íme a példák:

– Bár általános volt a vetőgép használata, ha azonban mélyen felázott a talaj, nem lehetett rámenni, feleleveníthetőnek, *tehát* felelevenítendőnek tekintették a kézzel vetést. Ezért van, hogy Alföld-szerzte a mai 60–80 évesek, noha fiatal korukban, amikor a vetést tanulták, a vetőgépeknek legalább már a második-harmadik „generációja” szolgált a gazdaságukban, kiválóan tudják ismertetni a néprajzi gyűjtővel a kézzel vetés „titkait”.³⁶

– Azok, akik a faluközösség kollektív emlékezete szerint *utolsóként* sarlóval arattak, gyakran magányos (özvegy) asszonyok vagy a háború idején magukra maradtak voltak, és inkább vállalták a régies, de „női munka” aratási módot, mint a „férfimunka” kaszás aratást.³⁷

– A nyomtatással végzett szemnyerést³⁸ – gyűjtéseim szerint Kisújszálláson, de Alföld-szerzte másutt is³⁹ – a következő okok tartották meg alkalmi gyakorlatban az eszközváltás után még 60–80 esztendőn át: a) a túl messze lévő földeken megtermett gabonát (különösen az árpát) nem volt érdemes a cséplés helyére behordani (illetve a cséplőgépet kivontatni), az itteni termést tehát elnyomtatták, a másutt termettet pedig cséplőgéppel cséplették; b) egyes növényeket (pl. a kölest vagy a borsót) azért nyomtattak, mert ezek cséplésekor kiegészítő alkatrész lett volna szükséges a cséplőgépnél, amivel éppen nem rendelkezett a gépész, vagy a kis mennyiség miatt nem vállalta az áttállítását; c) az állami beszolgáltatási kötelezettséget kijátszandó: a hatóság emberei elől rejtőzködve folyamodtak – legutoljára az 1950-es évek elején – a nyomtatáshoz; d) személyesmentális oka is lehetett, ha egy-egy gazda évtizedekig ragaszkodott a régies, de olcsó és nem tűzveszélyes szemnyerési módhoz – és ezek a „visszafelé igazodó” különcök a közösségi megítélés szerint nem voltak szánnivaló bolondok!⁴⁰

3. A munkaeljárások, a haszonvételek a rendszer értelmében összefüggenek egymással: egyetlen eszköz megváltoztatása sok egyéb módosítást is ki szokott kényszeríteni.⁴¹ Vagy éppen emiatt nem vállalták a parasztok, hogy a kényszernek engedelmessé

³⁵ Gyakran az éppen adott éghajlat és talaj alapján döntötték el, hogy a „régies” vagy az „új” munkaeljárást célszerű-e alkalmazni. *Bellon T.*, (1973: 140) karcagi, feles földön gazdálkodó adatközlője pl. a gazdával folytatott vitáit idézte fel annak szemléltetésére, hogy ő maga egyik évben a friss szántásba pergette, máskor géppel vetette a kukoricát.

³⁶ A gépi vetést kiegészítő kézzel vetésről l. pl.: *Nagy Gy.*, 1963: 21–26. (Orosháza – Vásárhelyipusztai); *Nagy Gy.*, 1973: 450–455. (Vésztő); *É Kiss S.*, 1995: 31–34. (Hajdúhadházi); *Bellon T.*, 1993: 222. (Békéscsaba). – Legfrissebb gyűjtői tapasztalatom: *Szilágyi M.*, 1998: 340–341.

³⁷ L. erről *Takács L.*, (1976: 120–121) példásan elemzett várongi (Tolna m.) adatait.

³⁸ A nyomtatásról összefoglalóan: *Hoffmann T.*, 1963.

³⁹ Vö. *Szilágyi M.*, 1993: 415–421. – Az is felbukkan az irodalomban, hogy a cséphadaróval való cséplést szintén alkalmazták helyenként a beszolgáltatások korszakában „fekete munkára” (*Vajkai A.*, 1964: 90. – Balatonmellék).

⁴⁰ *Tálasz I.*, (1977: 210–211) más okkal magyarázza a Kiskunságban a 20. század közepén is előforduló nyomtatást: „A második világháború idején üzemanyagihiány miatt esetenként nyomtattak a tanyákon, aztán legutóbb már csak a később beérő *tarlóköles*nél alkalmazták ezt a munkamódot”.

⁴¹ Abban az értelemben is „rendszer” alkottak, és valamilyen „újítás” esetén további változásokat is lehetővé tevőek (máskor kikényszerítőek) voltak a paraszti eszközök és munkaeljárások, amint azt *Fél Edit* és *Hofer Tamás* (1997: 150, 153–154) Átányban megfigyelte: a szántás a századfordulói „három emberes” munka volt, s azért válhatott „egy emberessé”, mert a tükörcél kormánylezelt nem kellett tisztítani, aki pedig az ekét tartotta, mivel nem kellett nyomnia, hajtani is tudta a lovakat. Ezzel egyidejűleg a vonóerőt is csökkenteni lehetett, ami – statisztikailag – abban fejeződik ki, hogy 1895-ben a fogatok 47,1%-a négyes, illetve hármas

láncszerűen módosítsanak, egyszersmind lemondjanak a régies munkaeljárással együtt járó előnyökről, haszonvételekről is!

– Az ekekaipa feltételezi a kukorica sorbavetését: a legideálisabb a vetőgép használata.⁴² Ha az adott gazdaságban nem volt mód a gépi vetésre, s azt tapasztalták, hogy az eke után pergetett kukoricából túl sokat kivág a kipróbálásra kölcsön kért ekekaipa („több kárt csinál, mint hasznot”), az ára miatt akár be is szerezhető munkakönnyítő szerkezeztől lemondtak mindaddig, amíg a „túl drága” vetőgépet be nem tudták szerezni.⁴³ Az ekekaipa használatának további feltétele, hogy „a sorokat szélesebbre kellett hagyni”, a *köztes növények* – elsősorban a tök és a bab – korábbi termelési módszerét pedig hozzá kellett igazítani a sorok közének „gépi” műveléséhez.⁴⁴

– A kézicsép használatát – a rozs kicséplését – mindenütt, ahol szokás volt rozszalmával fedni a házakat, a zsúpkészítés (azaz: a házfedél javítása mint folyamatos szükséglet), illetve – másutt – a szalmából font tárolóeszközök nyersanyag-szükséglete tartotta fenn a cséplőgép elterjedése után évtizedekig.⁴⁵ Az olyan részletkérdések persze tűzetesen vizsgálandók lennének, hogy pl. a nyomtató terület Nyírségben,⁴⁶ Jászságban és a vele szomszédos Tápió-vidéken miért maradt meg, s az Alföld más vidékein miért nem a zsúpkészítésre és babcséplésre használatos cséphadaró a 20. század közepéig.⁴⁷ Kárpátaljai gyűjtéseim szerint egyébként nemcsak a kézicsépet és a régies munkaeljárást, hanem az etnikumok közötti hagyományos munkakapcsolatokat is tovább éllette a „régí” eszköz használata: a rozscséplést – zsúpkészítést a két világháború közt is ruszinok végezték a beregi magyar falvakban.

Az „újítások” paraszti hagyományvá válása

1. A legalaposabban dokumentált a cséplőgéppel való szemnyerés mint *hagyományos* munkaeljárás: a néprajzi leírások az 1920–1930-as évek óta mutatják be részletesen (a fényképek, szórványos említések persze évtizedekkel korábbiak!) – napjainkhoz kö-

fogat volt, 1935-ben viszont hármas vagy négyes lófogat nem akadt, s a négyökrös fogat csak 2,9%-ot tett ki. – Hasonló műveléstechnikai változást figyelt meg *Nyárády M.*, (1955: 282) Ramocsaházán: „A kézikapával az 1930-as évek közepéig csak két kapát adtak a tengeri-földeknek”, *kapálógéppel* viszont háromszor kapálnak.

⁴² A kukoricát több helyütt még a 20. században is szórva vetették, és utólag ritkították. A sorba vetést leggyakrabban szántáskor a barázda oldalába *sarkalva*, illetve az eke gerendelyére szerelt adagolószerkezetet alkalmazva (*pergető*) oldották meg, ezek a módszerek azonban nem voltak igazán alkalmasak az ekekapával való *húzatáskor* kívánatos egyenes sorok elérésére. – Az egymást váltó és egymás mellett élő kukoricavetési módokról összefoglalóan: *Balassa I.*, 1960. – I. még: *Nyárády M.*, 1955: 278–282 (Ramocsaháza); *Ikvai N.*, 1985: 231–233. (Tápió-vidék); *Márton L.*, 1983: 394. (Békés); *Varga Gy.*, 1985b: 321. (Báránd); *Zsupos Z.*, 1987: 34–35. (Esztár); *Madar I.*, 1993: 94. (Sárrétudvari); *Bencsik J.*, 1993: 186. (Battonya); *Lábadi K.*, 1994: 95. (Kopács).

⁴³ Egyes leírások szerint az ekekaipa terjedése után, ha nem volt mód géppel vetni, sorhúzóval (*soroló, utaló, rónázó*) jelölték ki az egyenes sorokat: *Katona I.*, 1962: 80. (Sárköz); *Erdész S.*, 1974: 87. (Nyírség); *Papp Z. S.* 1975: 199. (Beregdaróc); *Tálassi I.*, 1977: 204. (Kiskunság); *Vaska M.*, 1979: 40. (Nova)

⁴⁴ L. erről: *Nyárády M.*, 1955: 281. (Ramocsaháza); *Balassa I.*, 1989: 58–59, 62. (Palócföld)

⁴⁵ L. pl. *Papp Z. S.* 1975: 201. (Beregdaróc); *Tálassi I.*, 1977: 208 – Kiskunság; *Vaska M.*, 1979: 34. – Nova; *Novák L.*, 1980: 287. – Alsónémedi; *Timaffy L.*, 1980: 111–112. – Szigetköz; *Szabó L.*, 1982: 172–173 – Jászság;

⁴⁶ A Nyírségben a 18. században is egymás mellett élt a nyomtatás és a cséplés (*Nyárády M.*, 1930: 90); *Erdész S.* (1974: 76–78) értelmezése szerint azért, mert csak a módos gazdáknak volt lovuk, ökörrrel pedig sohasem nyomtattak.

⁴⁷ *Ikvai-Iváncsics N.*, 1961: 149–157; *Ikvai N.*, 1985: 252–253. – *Szabó L.* (1982: 165) szerint egyébként a Jászságban nemcsak a zsúpnak való rozst, hanem a vetőmagnak kiválasztott, hordáskor is külön kezelt búzát is „kézicséppel cséplték el, annyira vigyáztak rá”.

zeledvén mind egyértelműbben, a legcsekélyebb fenntartás nélkül – a bandában való cséplést.⁴⁸

A cséplőgépet kiszolgáló paraszti munkaszervezeti forma az ún. társasmunkákból fejlődött ki, jóllehet maga a munkafeladat teljesen új volt,⁴⁹ több szempontból is:

– egy mechanikai szerkezet diktálta a munkatempót, amihez minden munkásnak külön-külön és a részmunkákat összehangolva a *banda* egészének folyamatosan alkalmazkodnia kellett; csak egyszerre lehetett pl. pihenőidőt közbeiktatni, vagy gondoskodni kellett az éppen pihenő személy teljes értékű helyettesítéséről;

– a „szakiparosnak” számító, a bandához amúgy sem tartozó gépész teendőit figyelmen kívül hagyva is voltak a részfeladatok között addig nem létező „szakmunkák” (pl. etetés), s voltak a korábbi munkaeljárásokkal lényegileg azonosak (kévék villázása, szalma- és törekhordás, kazalrakás), el kellett tehát döntení, hogy mindezek azonos értékű, egymással felcserélhető munkafajták-e, vagy bizonyos feladatokat specialistára bízva „szakmunkaként” lehet elismerni;

– a gép üzembn tartása s a vele végzett munka folyamatos veszélyt jelentett, s ehhez egyrészt alkalmazkodniuk kellett a „kiszolgálóinak”, másrészt el kellett fogadniuk, hogy a balesetveszélynek leginkább kitett munkakörökben (kévévágó, etető) „pihenőidőt” célszerű biztosítani, míg a munkacsapat többi tagjának csupán annyi a kedvezménye, hogy szabályozott rendben egymás között váltogathatja a munkafajtaikat.

A cséplőgép „veszélyes üzem” voltát egy, a 19. század vége óta országszerte ismert új stílusú ballada is segítette ébren tartani.⁵⁰ Ennek ellenére – s a valóban bekövetkezett kévévágó balesetek ellenére – a munkaszervezet 20. századi módosulásáról nem tudunk. Az valószínűsíthető tehát, hogy a ballada keletkezésének idejére: az 1880-as évekre – azaz: amikor a *tüzesgépet* a peremeken még nem is használták! – véglegessé, azaz „hagyományossá” szilárdult a munkaszervezet. Azt persze alaposabban is elemezni kell, hogy a cséplőgéphasználat „másnapján” kialakult, a magyar nyelvterület egészén egységesnek látszó munkaszervezet létrejöttében milyen szerepük volt – általában és falvanként – a gépészek „javaslatainak”, s mert a gépész munkaadóí, tehát hatalmi helyzetben volt, a személyével összekapcsolódó „diktátumoknak”. Ha azt igazolná is ez az elemzés, hogy a cséplőgépet kiszolgáló munkaszervezeti formát nem a parasztok alakították ki, elfogadták csupán a gépészek racionális javaslatát, a cséplőgépnek a hagyományos gazdálkodásba szerveződése akkor is vitathatatlan lenne. Gyűjtési tapasztalataim szerint a mai 60–80 évesek, ifjú koruk mezőgazdasági munkáira emlékezve nem különböztetik meg „gépi munkaként” a cséplést a paraszti életre jellemzőnek tekintett „kézi munkától”: nem érzékelik s emlékezéseikben nem érzékeltetik a földművesmunka egésze és a gép kiszolgálása közötti minőségi különbséget – a gépesítést a téesz-időkhöz kapcsolják.⁵¹ Ami félreérthetetlen kifejezője a cséplőgép és munkaszervezete „parasztivá” válásának!

2. A gépi munka elfogadásának – úgy tűnik – elsődleges feltétele volt a közvélekedést formáló paraszti közösségekben, hogy azt „szép” és „jó”, ne csupán embert kímélő, a munkaidőt megrövidítő munkatevékenységként lehessen elismerni:

⁴⁸ L. Türi K., 1931, Báth J., 1976, Gelencsér J., 1978, Nagy G., 1989 – és majd' az összes földművelés-tanulmány.

⁴⁹ Balassa I. (1989: 50) a palócok földművelése kapcsán, de általános érvénnyel hangsúlyozta, hogy a cséplőgép volt „az első olyan komplikált és nagy teljesítményű gép, mellyel a magyar parasztság kapcsolatba került.” indult el a gépesítés útján, melynek eredményeként mára az aratás, a cséplés, a magtisztítás egy ember vezette gép egyszerre végzett feladata lett. Oly módon szabta meg már a cséplőgép is az időt és az elvégzendő munkát, hogy egyetlen részfeladatot sem lehetett halogatni és a legkisebb hiba is balesettel fenyegetett.

⁵⁰ Kriza I., 1968: 229–250.

⁵¹ Vö. Szilágyi M., 1998.

– A tükörekével való szántást, a vasfogással, lánchoronával, hengerrel való talajmunkát, a gépi vetést, a kukorica sorainak ekekapával való meghúztatását azért fogadták el „azonnal” a parasztok, mert a munkáról vélekedésük értelmében *szépnek és jónak* volt értékelhető a végeredmény: a gazda szorgalmáról-hozzáértéséről „beszélő” megművelt földdarab. Vagyis: ha az „esztétikum” és a „praktikum” egymásba játszása: „a jó munkának szépnek is kell lennie” szentencia értelmében az addig hagyományos munkaeljárásával egyenértékű, sőt előnyösebb képet tudott kialakítani magáról az „újító” gazda, ez a gazdaságosságtól többé-kevésbé függetlenül jelentősen segítette bármilyen eszköz elterjedését. Ha viszont nem felelt meg igazán az ilyen értelmű „ideálnak”, bár a munka könnyítését-gyorsítását elismerték, az elutasításhoz kerestek érveket.⁵² A sarlós és a kaszás aratást összehasonlító élményelbeszélések – a különböző vidékeken feljegyzett, pl. a Kósa László közölte Fekete-Körös-völgyi⁵³ és az általam 1990-ben gyűjtött beregújfalusi szövegekben⁵⁴ egymáshoz nagyon hasonlóan – a „csúnya” tarlót és a nagy szemvesztéséget egybekapcsolva utasították el – ideig-óráig legalábbis – a kaszás aratást.

3. Jelentős ösztönzője volt az innovatív készség paraszti hagyományba szerveződésének: a munkaműveletek gyorsításának és racionalizálásának a piacra termelés,⁵⁵ mely – bár voltak előzményei – a 20. században vált mind tömegesebbé.

A magyar néprajzi kutatások sokoldalúan igazolták, hogy mind a főváros és a nagyobb városok „zöldségvezeteinek” kialakulása,⁵⁶ mind az egy vagy néhány, eredetileg kerti művelésű zöldségfélére (a hagymára,⁵⁷ a dinnyére,⁵⁸ a paprikára,⁵⁹ a káposztára,⁶⁰ a burgonyára⁶¹) szakosodás, a majdnem-monokultúras termelés jellegzetesen *paraszti* teljesítményként értelmezhető. Parasztként akkor is, ha a többségükben szegényparaszt- agrárproletár származék árutermelő kertészekre nem-parasztos értékfelfogás, életstratégia és magatartás volt igazán jellemző! Messzire vezetne azonban, ha a parasztkertészek „parasztos” és „nem-parasztos” életviteli jellemzőinek számbavételére vállalkoznánk. Most elegendő annyit számon tartanunk, hogy a piac felé forduló paraszttokra általában, a parasztkertészekre pedig különösen jellemző volt a munkagyorsító és -könnyítő, a hatékonyságot növelő „újítások” gyors elfogadása, sőt a speciális szükségletek diktálta, az agronómiai kísérletektől és a gyáripar felkínálta gépválasztéktól független racionalizálás és eszközkonstrukció is.⁶²

A parasztkertészetet tüzetesen vizsgáló néprajzi dolgozatok egybehangzó tanúsága szerint azonban a piacra termelés kikényszerítette újítókészségnek – ezt is nyomatékosítanom kell – *nem a gépesítés* volt a legszembetűnőbb eredménye. És nemcsak azért, mert a kertművelés sokkal kevésbé gépesíthető, mint a szántóföldi növénytermesztés.

⁵² Érvek a gépek munkája ellen: „A vetőgépek feltűnése után a régiek azt tartották, hogy a kézzel vetett gabona jobban sarjad, és kétszer annyit fizet” (*Tálasi I.*, 1977: 204 – Kiskunság); „A traktor súlyánál fogva nagyon összetöri a földet, csúnyán szánt” (*Vaska M.*, 1979: 40 – Nova)

⁵³ *Kósa L.*, 1967: 26.

⁵⁴ L. pl. *Szilágyi M.*, 1991: 149.

⁵⁵ L. pl. *Kósa L.* (1980: 165. skk.) a burgonyatermesztés kapcsán elvégzett részletes vizsgálatait.

⁵⁶ Néhány fontosabb tanulmány: *Boross M.*, 1956: 129–161; *Boross M.*, 1963: 202–229; *Boross M.*, 1973: 29–52; *Varga Gy.*, 1974: 397–401; *Varga Gy.*, 1975: 259–280; *Varga Gy.*, 1988: 169–183.

⁵⁷ *Boross M.*, 1968: 127–153; Tóth 1998.

⁵⁸ *Boross M.*, 1957: 257–272.

⁵⁹ *Bálint S.*, 1962; *Fodor F.*, 1992: 404–407.

⁶⁰ *Enyedi J.*, 1962: 404–431.

⁶¹ *Kósa L.*, 1980.

⁶² A paraszti „találmányokról” és újításokról összefoglalóan: *Kósa L.*, 1969: 63–77; *Kósa L.*, 1980: 166–174.

Azért is, mert a célszerűen adaptált vagy átalakított felettebb egyszerű kézi eszközök,⁶³ illetve más funkciójú „előképek” figyelembevételével kifundált és házilag barkácsolt, olykor kisipari műhelyekben kivitelezett mechanikai szerkezetek, kisgépek feleltek meg igazán a tőkével nem rendelkező, a munkatempót viszont az önpusztításig fokozni képes szegényparaszti és agrárproletár tömegekből toborzódott parasztkertészeknek.⁶⁴

IRODALOM

Bajor Nagy Ernő (szerk.)

1978 *Életünk történelem*. Budapest

Balassa Iván

1960 *A magyar kukorica*. Budapest

1964 *Földművelés a Hegyközben*. (= *Mezőgazdaságtörténeti tanulmányok*, 1.) Budapest

1973 *Az eke és a szántás története Magyarországon*. Budapest

1979 *A gépesítés kezdete az európai mezőgazdaságban*. In: *Gunst Péter* (szerk.): *Mezőgazdaság, agrártudomány, agrártörténet*. Budapest, 303–316.

1989 *A palócok földművelésének jellemzői*. In: *Bakó Ferenc* (szerk.): *Palócok*, III. Termelés és a javak felhasználása. Eger, 7–82.

Bálint Sándor

1962 *A szegedi paprika*. Budapest

Balogh István

1972 *A paraszti gazdálkodás és termelési technika*. In: *Szabó István* (szerk.): *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848–1914*. I. Budapest, 349–428.

Barbarits Lajos

1958 *Mezőgazdaságunk gépesítésének kezdetei*. (= *Mezőgazdasági Múzeum Füzetek*, 5.) Budapest

1965 *A vetés gépi formáinak elterjedése Magyarországon a jobbágyfelszabadítás után*. *Agrártörténeti Szemle*, VII. 517–549.

1972 *A magyar mezőgazdaság gépesítését hátráltató jelenségek a tőkés gyáripari verseny körülményei között*. *Agrártörténeti Szemle*, XIV. 437–474.

1974 *Munkaszervezési kérdések a gabonaaratás gépi formáinak magyarországi kialakulása során*. *Agrártörténeti Szemle*, XVI. 426–445.

1975 *A gazdaságosság számítása a gépi aratás fejlődéstörténetében*. *A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1973–1974*. Budapest, 121–143.

1977 *A gabonaaratás gépeinek meghonosodása Magyarországon a múlt század aratógép-versenyeinek és gépkiállításainak tükrében*. *Agrártörténeti Szemle*, XIX. 178–198.

⁶³ L. pl. *Takács L.*, 1958: 241–245; *Takács L.*, 1963: 350–373; *Takács L.*, 1964: passim; *Takács L.*, 1974: 121–130.

⁶⁴ Legrészletesebben a makói hagyományok és a helybeli kisiparosok együttműködése eredményeként létrejött speciális eszközkészletet ismerjük: *Tóth F.*, 1998: 313–341.

- 1979 A kézi és gépi eszközváltás és az aratómunkás-mozgalmak. Agrártörténeti Szemle, XXI. 432–463.
- Bárth János*
1976 A gépi cséplés paraszti munkaszervezete Dunaszekcsőn. Ethnographia, LXXXVII. 182–192.
- Bátky Zsigmond*
1990 Magyarország néprajza. (= A Magyar Néprajzi Társaság reprint kiadványai, III.) Budapest
- Bellon Tibor*
1973 Karcag város gazdálkodása – Földművelés. (= A Damjanich János Múzeum Közleményei, 34–35.) Szolnok
1979a Nagykunság. Budapest
1979b Szeghalom paraszti gazdálkodása. In: *Miklya Jenő–Szabó Ferenc* (szerk.): Szeghalom – történelmi, néprajzi és földrajzi tanulmányok. Szeghalom, 493–560.
1984 Földművelés. In: *Bárth János* (szerk.): Kecel története és néprajza. Kecel, 549–572.
1988 Termelés és értékesítés. In: *Asztalos István–Korkes Zsuzsa* (szerk.): Bag – Néprajzi tanulmányok, I. (= Múzeumi Füzetek, 35.) Aszód, 103–155.
1993 Földművelés. In: *Grin Igor–Krupa András* (szerk.): Békéscsaba néprajza. Békéscsaba, 194–252.
- Bellon Tibor–Botka János*
1982 Adatok a csépai földműveléshez. In: *Barna Gábor* (szerk.): Csépa – Egy alföldi palóc kirajzás népéletéből, I. (= Tematikus és lokális monográfiák, V.) Eger–Szolnok, 153–175.
- Bellon Tibor–Hagymási Sándor*
1992 Túrkeve földművelése. In: *Örsi Julianna* (szerk.): Túrkeve földje és népe, I. Túrkeve, 329–354.
- Bencsik János*
1993 Paraszti és mezővárosi kultúra a XVIII–XX. században – Történeti és néprajzi tanulmányok. Miskolc–Tokaj
- Beszédes Valéria*
1995 Örökség – Kis magyar bácskai néprajz (= Életjel könyvek, 60.) Szabadka
- Boross Marietta*
1956 A nagybudapesti és Pest-környéki paradicsomkultúra gazdasági és néprajzi vizsgálata. Néprajzi Értesítő, XXXVIII. 129–161.
1957 A csányi dinnyetermesztés eszközei. Néprajzi Értesítő, XXXIX. 257–272.
1963 A kecskeméti homoki zöldségtermesztés. Ethnographia, LXXIV. 202–229.
1968 A makói hagymatermesztés eszközanyaga. Néprajzi Értesítő, L. 127–153.
1973 Bolgár és bolgár rendszerű kertészetek Magyarországon 1870–1945. Ethnographia, LXXXIV. 29–52.
- Csorba Béla*
1988 Temerini néphagyományok. Újvidék
- Dömötör Sándor*
1954 Bakhátas szántás és a nyugat-magyarországi eketípusok. Néprajzi Értesítő, XXXVI. 149–164.

- Egyed Ákos*
1981 Falu, város, civilizáció – Tanulmányok a jobbágyfelszabadítás és a kapitalizmus történetéből Erdélyben 1848–1914. Bukarest
- Enyedi József*
1962 A káposzta jelentősége a nép életében Hajdúhadházon. *Ethnographia*, LXXIII. 404–431.
- Erdei Ferenc*
1980 A magyar társadalomról. (E. F. összegyűjtött művei) Budapest
- Erdész Sándor*
1974 Nyírség. Budapest
- Farkas Árpád*
1944 Mezőgazdaságunk gépesítése. *Magyar Gazdák Szemléje*, LXIX. 99–104.
- Fél Edit–Hofer Tamás*
1997 Arányok és mértékek a paraszti gazdálkodásban. Budapest
- Fodor Ferenc*
1992 Gazdálkodás a tanyán. In: *Juhász Antal* (szerk.): Mórahalom – A település földje és népe. Mórahalom, 379–413.
1995 A gazdálkodás fejlődése. In: *Fodor Ferenc* (szerk.): Csólyospálos – Tanulmányok Csólyospálos történetéből és népéletéből. Csólyospálos, 247–297.
- Gelencsér József*
1978 A gépi cséplés Sárkeresztesen. *Alba Regia*, XVI. 345–350.
- Gönczi Ferenc*
1914 Göcsej s kapcsolatosan Hetés vidékének és népének összevontabb ismertetése. Kaposvár
- Gruner Leopold*
1932 Gazdaságaink mechanizálásának háttere. *Magyar Gazdák Szemléje*, XXXVII. 205–206.
- Gunst Péter*
1970 A mezőgazdasági termelés története Magyarországon (1920–1938). Budapest
- Gunst Péter* (szerk.)
1998 A magyar agrártársadalom a jobbágyság felszabadításától napjainkig. Budapest
- Hevesi Gyula*
é. n. A mezőgazdasági gépek. (= Közhasznú Könyvtár, 151. sz.) Budapest [1917?]
- Hoffmann Tamás*
1956 Egy palóc falu földművelő technikájának néhány jellegzetessége a századforduló tájékán. *Ethnographia*, LXVII. 536–561.
1963 A gabonaneműek nyomtatása a magyar parasztok gazdálkodásában. Budapest
- Ikvai-Iváncsics Nándor*
1961 Adatok a jászági csépfarmákhoz. *Műveltség és Hagyomány*, III. Budapest, 149–157.
- Ikvai Nándor*
1967 Földművelés a Zempléni-hegység középső részén. (= *Műveltség és Hagyomány*, IX) Debrecen

- 1977 Földművelés az Ipoly és a Börzsöny között. In: *Ikvai Nándor* (szerk.): Börzsöny néprajza (= *Studia Comitatusia*, 5.) Szentendre, 129–219.
- 1985 A paraszti gazdálkodás és változásai a Tápió vidékén a XVIII–XX. században. In: *Ikvai Nándor* (szerk.): Tápió mente néprajza (= *Studia Comitatusia*, 15.) Szentendre, 171–318.
- Janó Ákos*
1982 Fejezetek a szanki és mórícgáti tanyásgazdálkodás múltjából. (= A kecskeméti Katona József Múzeum közleményei, 1.) Kecskemét
- Juhász Antal*
1991 A mezőgazdaság. In: *Gaál Endre* (szerk.): Szeged története 3/1. 1849–1919. Szeged, 233–336.
- Katona Imre*
1962 Sárköz. Budapest
- Kiss Lajos*
1929 Földművelés a Rétközön. Budapest
1981 A szegény emberek élete, I–II. Budapest
- Kiss Sándor, É.*
1995 A földművelés munkamenete és műszókincse Hajdúhadházon. (= *Folklor és Etnográfia*, 88.) Debrecen
- Knézy Judit*
1977 Csököly népének gazdálkodása és táplálkozása (XVIII–XX. sz.) (= *Somogyi Almanach*, 26.) Kaposvár
- Kocsis Gyula*
1988 Hagyatéki leltárak 1850–1900. (= *Ceglédi Füzetek*, 24.) Cegléd
- Kósa László*
1967 Az Alföld és a hegyvidék gazdasági kapcsolata (Adatok a sarló – kasza eszközváltáshoz). *Ethnographia*, LXXVIII. 22–40.
1969 Találmányok a paraszti gazdaságban. Népi kultúra – népi társadalom, II–III. Budapest, 63–77.
1980 A burgonya Magyarországon. Budapest
1990 Paraszti polgárosulás és a népi kultúra táji megoszlása Magyarországon (1880–1920) (= *Studia Folkloristica et Ethnographica*, 27.) Debrecen
- Kós Károly*
1976 Tájak, falvak, hagyományok. Bukarest
1999 Népi földművelés Kalotaszegen. (= *A Néprajzi Látóhatár Kiskönyvtára*, 7.) Debrecen
- Kovács Endre*
1993 Földművelés egy bácskai magyar faluban. Budapest–Újvidék
- Költő Gyula*
1994 A biharkeresztesi földműves műszókincse. (= *Folklor és Etnográfia*, 83.) Debrecen
- Kriza Ildikó*
1968 A mezőgazdaság kapitalizálódásának visszhangja népköltészetünkben. (A cséplőgéphez esett lány). In: *Katona Imre–Maróthy János–Szatmári Antal* (szerk.): A parasztdaltól a munkásdalig. Budapest, 229–250.
- Lábadi Károly*
1994 Kopács – a víz melletti falu. Budapest

Madar Ilona

1993 Sárretudvari néprajza. Debrecen

1994 Alsó-Garam mente földművelése. In: *Novák László* (szerk.): Néprajzi tanulmányok Ikvai Nándor emlékére, I. (= *Studia Comitatus*, 23.) Szentendre, 359–405.

Manga János

1979 Palócföld. Budapest

Márton László

1983 A békési földművelés és állattartás leírása. In: *Dankó Imre* (szerk.): Békés város néprajza. Békés, 333–423.

Molnár Imre

1971 Földművelés. In: *Juhász Antal* (szerk.): Tápé története és néprajza. Tápé, 361–408.

Nagy Géza

1989 A gépi cséplés Karcsán. A miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei, 26. Miskolc, 138–146.

Nagy Gyula

1963 Hagyományos földművelés a Vásárhelyi-pusztán. (= Néprajzi Közlemények, VII. 2. sz.) Budapest

1965 Földművelés. In: *Nagy Gyula* (szerk.): Orosháza néprajza. Orosháza, 109–185.

1973 Hagyományos földművelés Vésztőn. In: *Leiner Gyula–Szabó Ferenc* (szerk.): Vésztő története. Vésztő, 437–480.

1989 Adatok Doboz gabonatermesztéséhez. In: *Réthy Zsigmond* (szerk.): Dobozi tanulmányok (= A Békés megyei Múzeumok Közleményei, 14.) Békéscsaba, 373–409.

Novák László

1977 Gyoma településnéprajzi viszonyai és hagyományos paraszti gazdálkodása. In: *Szabó Ferenc* (szerk.): Gyomai tanulmányok. Gyoma, 505–574.

1980 Alsónémedi hagyományos gazdálkodási viszonyai a XVIII–XX. században. In: *Balassa Iván* (szerk.): Alsónémedi története és néprajza. Alsónémedi, 271–301.

1994 Adatok a Sóvidék határhasználatához és hagyományos paraszti gazdálkodásához (sarlós aratás) Parajdról. In: *Novák László* (szerk.): Néprajzi tanulmányok Ikvai Nándor emlékére, I. (= *Studia Comitatus*, 23.) Szentendre, 467–475.

Nyárády Mihály

1930 Az őszi rozs termelése Ramocsaházán. Népr. Ért. XXII. 84–101.

1955 A tengeri népi termelése Ramocsaházán. Néprajzi Értesítő, XXXVII. 269–291.

Pais Sándor

1964 A becsvölgyi gazdálkodás. Néprajzi Közlemények, IX. 2.

Palkó Attila–Zsigmond József

1998 Magyaró hétköznapi – Népi foglalkozások, mesterségek. Marosvásárhely

Papp Zoltán Sándor

1975 A beregdaróci emberek élete a századfordulón. Budapest

Rothmeyer Imre

1936 A gépmunka és újabb mezőgazdasági gépek. Budapest

Sándor Vilmos

1962 A gabonacséplés gépesítése Magyarországon. Agrártörténeti Szemle, IV. 403–446.

Sass Gábor

1931 Az aratás és cséplés mechanikai eszközeinek legújabb fejlődése. Budapest

1936 Kiszárazások gépeinek kezelése és használata. Budapest

Sebestyén Ádám

1976 Gazdálkodás a bukovinai Andrásfalván. (Szekszárd)

Selmeczi Kovács Attila

1984 A mezőgazdasági eszközök kultúra. In: *Szabadfalvi József–Viga Gyula* (szerk.): Répáshuta – Egy szlovák falu a Bükkben (= A miskolci Herman Ottó Múzeum Néprajzi Kiadványai, XIII.) Miskolc, 125–140.

1988 A „sváb szórómalom” Magyarországon. *Ethnographia*, XCIX. 179–188.

1991 A szatmári szórórosta. In: *Ujváry Zoltán* (szerk.): Történelem, régészet, néprajz. Tanulmányok Farkas József tiszteletére. Debrecen, 199–208.

Sporzon Pál

1910 A kisgazda mezőgazdasági gépei, I–II. (= Köztelek Olcsó Könyvtára, II. évf. 5–6, 11–12. füzet) Budapest

Szabó László

1982 Jászság. Budapest

Szilágyi Miklós

1991 Gazdaságnéprajzi adatok a Szernye-mocsár vidékéről. In: *Halász Péter* (szerk.): A Duna menti népek hagyományos műveltsége – Tanulmányok Andrásfalvy Bertalan tiszteletére. Budapest, 147–152.

1993 A gabona nyomtatásának utóélete a kisújszállási parasztgazdaságokban. *Ethnographia*, CIV. 415–421.

1994 Az aratógépek az alföldi parasztgazdaságokban. In: *Novák László* (szerk.): Néprajzi tanulmányok Ikvai Nándor emlékére, I. (= *Studia Comitatus*, 23.) Szentendre, 477–494.

1998 A paraszti gazdálkodás Homokmégyen a XX. században. In: *Romsics Imre* (szerk.): Homokmégy – Tanulmányok Homokmégy történetéből és néprajzából. Homokmégy, 297–370.

Takács Lajos

1958 Dohánytermesztésünk egy eddig ismeretlen eszközéről (a luklocsoló). Néprajzi Értesítő, XL. 241–245.

1963 Ültetőfák Magyarországon. *Ethnographia*, LXXIV. 350–273.

1964 A dohánytermesztés Magyarországon. Budapest

1974 Ásóbotok, ásók, kapák. Néprajzi Értesítő, LVI. 121–130.

1976 Egy irtásfalú földművelése. Budapest

Tálas István

1977 Kiskunság. Budapest

Timaffy László

1980 Szigetköz. Budapest

Tóth Ferenc

1998 A makói hagyma (= Makó monográfiája, 2.) Makó

Túri Károly

1931 Cséplés Cegléden. Népünk és Nyelvünk, III. 52–65, 123–140.

Vajkai Aurél

1959 Bakony. Budapest

1964 Balatonmellék. Budapest

Varga Gyula

1972 A parasztgazdaság munkaeszközei. In: *Szabó István* (szerk.): A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848–1914. Budapest, I. 267–348.

1973 A mezőberényi paraszti gazdálkodás. In: *Szabó Ferenc* (szerk.): Mezőberény története, II. Mezőberény, 227–262.

1974 A bolgárkertek és a magyar konyhakertkultúra. A debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1972. Debrecen, 387–401.

1975 A derecskei hagyma- és zöldségtermesztés. A debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1973. Debrecen, 259–280.

1981 Berettyóújfalu gazdaságnéprajza a két világháború között. In: *Varga Gyula* (szerk.): Berettyóújfalu története. Berettyóújfalu, 417–431.

1982 Kiszolgáltatások gépi felszereltsége a két világháború között a Berettyó völgyében. In: *Balassa Iván–Ujváry Zoltán* (szerk.): Néprajzi tanulmányok Dankó Imre tiszteletére. Debrecen, 291–301.

1985a A parasztgazdaságok gépi eszközellátásának kérdései a két világháború közötti Magyarországon. A debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1983–1984. Debrecen, 183–206.

1985b A bárándi agrártermelés 1700–1945. In: *Balassa Iván* (szerk.): Báránd története és néprajza. Báránd, 273–331.

1988 A zellertermesztés hagyománya Monostorpályiban. A debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1987. Debrecen, 169–183.

Vaska Miklós

1979 Paraszti gazdálkodás Nován a két világháború között. (= Zalai Gyűjtemény, 11.) Zalaegerszeg

Zsupos Zoltán

1987 Esztár néprajza (= Folklor és etnográfia, 30.) Debrecen

TRADITION UND ERNEUERUNG IN DER
VOLKSTÜMLICHEN WIRTSCHAFT

Für die ungarische Forschungsgeschichte auf dem Gebiet der bäuerlichen Wirtschaftsführung ist eine doppelte Anschauung charakteristisch. Die Forscher des Ackerbaus haben zwar die rapide Verbreitung der Arbeitsmaschinen und anderer technischer Erneuerungen des 19–20. Jahrhunderts konstatiert, doch trachteten sie vor allem danach, die archaischen und traditionellen Arbeitsvorgänge und Arbeitsgeräte zu dokumentieren. Aus den zahlreichen Studien und Monographien kann man einerseits darauf schließen, daß die Erneuerungen auf den zentralen Gebieten bzw. auf der Peripherie mit einem Unterschied von mehreren Jahrzehnten erschienen und sich allgemein verbreiteten. Andererseits geht aus diesen Arbeiten hervor, daß die alten und neuen Arbeitsmethoden im gleichen Dorf mehrere Jahrzehnte lang nebeneinander existierten.

Der Verfasser versucht – sich auf diese Forschungsergebnisse stützend – dieses unterschiedliche Tempo in der Verbreitung der Neuerungen bei Beachtung des Wirkens der die bäuerliche Wirtschaft durchdringenden Tradition zu analysieren.

Die alten und neuen Geräte und Arbeitsvorgänge konnten nicht nur deshalb nebeneinander existieren, weil die wohlhabenden Bauern leichter investieren und die ärmeren also aus Not nicht erneuern konnten. Weitere Gründe dafür waren auch die Beschaffenheit des Bodens und des Klimas, bzw. die wirtschaftlichen Krisen, die auch jene, die zur Erneuerung bereit waren – wenn auch nur zeitweilig – zurück zu den alten Methoden zwangen. Dieses Zurückkehren ist solange möglich, bis die einstige Arbeitserfahrung, z.B. das Aussäen mit der Hand, Korngewinnung mit dem Dreschflegel oder durch Drusch mit Pferden, in der Gemeinschaft als latentes Wissen lebt. Eine weitere Ursache für die zeitweilige Ablehnung der Erneuerung war der Fakt, daß man auf gewisse Vorteile, die mit den alten Arbeitsvorgängen einhergingen, nicht verzichten wollte. Solch ein Vorteil z. B. war das zum Dachdecken geeignete Roggenstroh, das sich nur beim Dreschen mit dem Dreschflegel ergab.

Die Eingliederung einer Erneuerung in die traditionelle Wirtschaftsführung wurde auch dann erleichtert, wenn die Bedienung der neuen Maschine – meistens die der Dreschmaschine – bei Beachtung der Regeln der gemeinsam durchgeführten Arbeit mit der Adaptierung der neuen Bedürfnisse organisiert wurde. Schneller war die Akzeptanz auch in jenem Fall, wenn der erneuernde Bauer im Sinne der bäuerlichen Sentenz „Die gute Arbeit muß auch schön sein“ als Ergebnis der mit der Maschine verrichteten Arbeit ein vorteilhafteres Bild über sich erstellen konnte, als ohne sie. Anregend auf die innovative Fähigkeit wirkte auch die Produktion auf den Markt. Das war am meisten für jene Gärtner-Bauer charakteristisch, die sich auf den Anbau von Zwiebeln, Melonen, Gewürzpaprika, Kohl und von anderen Gemüsen spezialisierten. Diese Bauern jedoch erneuerten nicht durch den Ankauf von Maschinen, die die Fabrikindustrie anbot, sondern durch zu Hause gebastelten oder in den örtlichen Werkstätten des Kleingewerbes hergestellten Handwerkzeuge und Kleinmaschinen.

Miklós Szilágyi

A LAKODALMI ÉTREND, ÉTELEK VÁLTOZÁSA 1941–1996

BÁTI ANIKÓ

I. AZ ÜNNEPI ÉTKEZÉSEK

1. Az ünnep

Az ünnep az élet öröme, igenlése, tobzódás az élvezetekben. Hozzá tartozik a parázlás, a bőkezűség, a mindennapok időszemléletének felfüggesztése. Az ünnep során az ember felülemelkedik a hétköznapi életkorlátait, jeles alkalom, kivételes idő, amely összekapcsolja a jelent a múlttal és a jövővel, kiragadja az embert a megrögzött szokásokból.¹

Az ünnepi bőség megnyilvánul többek között az étrendben, étkezési szokásokban: a hétköznapi élettel ellentétben az ünnepi étrend általában hosszabb ideig fennmarad, a változtatás lehetősége minimális. Ez a viszonylagos állandóság összefügg azzal, hogy az ünnepi ételek táplálék voltukon túl hiedelem- és szokáselemekhez is kapcsolódnak.² Mindezt a táplálkozás körülményei, az étkezés megszervezése is kifejezi. A közös étkezés, a végrehajtott rítus a közösség egybetartozását erősíti a rendszeresen ismétlődő rítuscselekmények által. Az ünnepi étkezés azonban reprezentációs alkalom, éppen ezért az újítások leggyakrabban itt tűnnek föl: új technológiák, új alapanyagok, melyek tovább emelik a jeles alkalom fényét, az étkezés jelentőségét. Az ünnepi táplálkozásnak ez a kettőssége, az állandóság és a változás a táplálkozáskultúra kutatása szempontjából nagyon jó kiindulási alap. Tükröződnek benne a gazdasági, társadalmi változások, a tárgyi, szellemi kultúra mozgásai, jól kitapinthatók segítségükkel a közösség életének eseményei.

2. A lakodalmi étkezések

Az emberélet fordulói közül kiemelkedő esemény a lakodalom, egy új család létrejötte, melyet a befogadó közösség nagy mulatsággal, tánccal, zenével, közös étkezéssel ünnepel meg. A házasságra lépőket a szokáskör cselekményei segítségével vezetik át a gyermeki állapotból a házasesetbe, új családi helyzetbe.³ A lakodalom nagyságát az étrend gazdagságából és a meghívottak számából lehet megítélni. A lakodalom a falu és az egyén életében is a legjelentősebb ünnep, a szokáscselekmények megszervezésében, lebonyolításában a családot tisztségviselők segítik, a násznép munkájával, anyagiakkal és ételajándékokkal is hozzájárul az új család létrejöttéhez. A cselekmények teljes kont-

¹ Nyíri T., 1977. 650.

² Kisbán E., 1963. 193.

³ Györgyi E., 1990. 33.

rollját a falu teljes nyilvánossága adja, a híres lakodalmakat még évek múlva is emlegetik.

A szokáscselekmények, a lakodalom tartalmi és formai jegyei tükrözik a gazdasági, társadalmi hátteret. Ezek hatására idővel módosulnak a lakodalom eseményei, időpontja, méretei, anyagi vonzata. A népszokások többségével ellentétben a lakodalmak az idő folyamán semmit sem veszítettek vonzerejükből, sőt ha lehet, jelentőségük még nőtt is,⁴ ezt fejezi ki például a bőséges, gazdag étrend. Az ünnepi étkezés változatosabb, mint a hétköznapoké, nagyobb figyelemmel állítják össze az ételsort, drágább, különlegesebb alapanyagokat használnak fel. A lakodalom cselekményei között kiemelt szerepe van a több fogásból álló étkezéseknek. Hosszabb-rövidebb ideig meghatározott a fogások száma, sorrendje, az ételek milyensége. Ugyanakkor a lakodalmi étrendben jelennek meg legkönnyebben formai, technikai újítások, a vendégeknek mindig a legújabb fogásokat igyekeznek kínálni. A múlt „táplálkozásbeli változása konkrétan lemérhető az ünnepi ételtekben, ezt a témát a változásvizsgálat számára kiválóan alkalmassá teszi”.⁵

II. A CSERÉPFALUI LAKODALMAK VÁLTOZÁSAI

1. Cserépfalu története, gazdálkodása

A lakodalmi étrend, étkezési szokások változását egy konkrét községben, a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Cserépfaluban vizsgáltam, időben a 20. század második felére korlátozva.⁶ Cserépfalu a Bükk hegység déli lejtőin terül el, Egertől 20 km-re északkeletre, Miskolctól 57 km-re délnyugatra található. A község első okleveles említése 1248-ból származik. A többségében reformátusok lakta község 1576 óta folyamatosan megőrizte vallását rekatolizált környezetben is,⁷ sőt a „cserépiségnek”, a faluhoz való szoros kötődésnek ma is elengedhetetlen feltétele a református vallás. 1898-ban épült temploma Borsod-Abaúj-Zemplén megye legnagyobb neogótikus stílusú református temploma, amely közadakozásból épült fel.

Cserépfalu⁸ határának nagy része erdő, művelhető földje kevés van, az is rossz minőségű. Az elzártság és a kevés föld miatt a második világháború előtt a lakosság számára fő megélhetést az erdőgazdálkodás, fakitermelés, mészégetés jelentette.⁹ A férfiak télen fafaragással foglalkoztak, díszes munkáik híressé váltak.¹⁰ Tavasztól őszig summásként az Alföldre jártak, hogy biztosítsák egész évi megélhetésüket. Az asszonyok hóvirágoztak, gombát szedtek, gyümölcsöt termesztettek. A méz, a faragványok, a gyümölcsök nagy távolságokra való szállításához időszakosan dolgozó fuvarosréteg alakult ki. A környező falvakba, piacokra főleg a nők vitték eladni termékeiket. Cserépfalu tehát bekapcsolódott a környék és a nagyobb tájegység árucseréjébe is.¹¹

A második világháború után a korábbi paraszti életforma gyorsan és teljesen átalakult. A lakosság nagy része belépett a tsz-be, mások pedig a környező városokba jártak,

⁴ Sárkány M., 1983. 279.

⁵ Morvay J., 1950. 148.

⁶ A tanulmány részlete a JATE BTK-án, a Néprajzi Tanszéken írt szakdolgozatotnak, melynek a címe: A lakodalmi étrend, étkezési szokások változása Cserépfaluban a XX. század második felében.

⁷ Benke Gy.–Zsírka L., 1998. 410.

⁸ Közigazgatási területe 4464 ha, ebből 116 ha a beépített terület, jelenlegi lakossága 1200 fő, a lélekszám az 1940-es évektől kb. 1000 fővel csökkent.

⁹ Bakó F., 1968.; Kiss Gy., 1966.; Petercsák T., 1986.

¹⁰ Lajos Á., 1959. 103.

¹¹ Viga Gy., 1985., 1986.

járnak el dolgozni, de nem szakadtak el teljesen a mezőgazdaságtól. A mobilitás az előző korszakban is jellemző volt, fuvarosként, summásként eljártak dolgozni. Az ötvenes évektől ez sokkal nagyobb méreteket öltött. Nemcsak munkavállalók, de a továbbtanulni szándékozók is elhagyták hosszabb-rövidebb időre falujukat.¹² A tsz-ben a munkák már nem a korábbi paraszti életritmushoz és a mezei munkák rendjéhez igazodtak, hanem az iparhoz hasonlóan az egész évre vonatkozóan a heti munkanapok mellé beiktatták a szabadnapokat. A hétköznapi, a munkák átszervezése kihatással volt az ünnepekre, a lakodalomra is.

Paraszti kultúráját a falu a terület zártsága, szegénysége miatt sokáig megőrizte a gazdasági és politikai helyzet megváltozása után is, egységesebbnek, hagyományosabbnak tűnik, mint a szakirodalom alapján más hasonló községeké. „...az emberi kapcsolatok hálózata, amely a rokonság, szomszédság, barátság és a gazdasági együttműködés változatos sorát foglalja magába és erősebb ... mint a legtöbb magyar faluban”.¹³ Továbbéltek és csak lassan változtak, egyszerűsödtek például a lakodalmi szokások is, ezért bizonyult Cserépfalu megfelelő terepnek az étkezési szokások változásának vizsgálatához.

2. Változások a lakodalom menetében

Vizsgálataimat a 20. század második felére korlátoztam. Szüleink és nagyszüleink generációjának lakodalmait vettem össze napjaink, saját generációm házasságkötéseivel. Az elmúlt ötven év volt az, amit interjúkkal, megfigyelésekkel, fotókkal, írásos forrásokkal még el tudtam érni. A három generáció lakodalmai az 1940–50-es, 1960–70-es, 1980–96-os időzónákba esnek, összehasonlításhoz ezen időszakaszok adatait vettem alapul.

A lakodalom szokáskörén belül fontos szerepe van a különböző étkezéseknek, így a cselekmények, időpontok, helyszínek változásai kihatnak az ételekre, étrendre, étkezési szokásokra is.

A szabadnap fogalmának létrejöttével változott a lakodalmak időpontja. Az 1940-es években elsősorban ősszel, hétfőn és szerdán voltak az esküvők, korszakunkra viszont a nyári, szombati időpontok állandósultak. Ehhez igazodtak az előkészületek is. A lakodalmi szokáskörön belül végrehajtott cselekmények egyszerűsödtek, elvesztették jelentőségüket a mágikus, varázsló elemek. A gyermek állapotból a házasság „státuszba” való átmenet rítusának súlya is csökkent. Egyes korábbi előkészületi társasmunkák, például a kalácssütés, *csigacsinálás* megszűnt, időt és munkát takarítva meg, inkább pénzt fektettek bele, iparostól, specialistától rendelik meg ezeket a tésztákat. Módosult tehát az idő és a pénz paraszti szemlélete is, a feladatorientált időszemlélet helyett az óra-orientált lépett életbe.

Az 1940–70-es években a lakodalmi cselekmények legfőbb színtere még az átrendezett lakóház, annak is az első szobája, az *első ház* volt. Az udvaron felállított sátorban legtöbbször csak táncoltak, az étkezések, meghatározott ülésrenddel a házban folytak. Az 1980-as évektől a lakóház jelentősége csökken, csak tároló funkciójú lett, a legfontosabb helyszín a sátor, ahol az új pár és a vendégek együtt, egyszerre étkeztek, illetve együtt mulattak. A helyszín módosulásával az étkezések lebonyolítása, időtartama, a tállalás menete, az ülésrend is változott. Napjainkban a lakodalom teljesen el is szakadt a

¹² Szuhay P., 1994.

¹³ Huseby É., 1985. 495.

lakodalmas háztól, annak udvarától is, előfordul, hogy középületekben, például az iskola aulájában zajlanak az események, átmenetet képezve a falusi és a városi lakodalmak között. A hagyományos elemek közül amit lehet, amit az új helyszín megenged, még végrehajtanak, de már a vőlegényes, menyasszonyos ház „szent hely” szerepének kiiktatásával. Mindez jól tükrözi a szokáskörön belül rövid időn belül bekövetkezett változások mélységét, a tartalom és a forma egységének a felbomlását.

A lakodalom egészének lebonyolításában a rendező családokat felkért tisztségviselők segítik. Az ő feladataik is módosultak korszakunkban: egyes szerepek, például a *gazda*, nyoszolyóasszony¹⁴ tisztsége napjainkra eltűnt, feladataik más szereplőkre hárultak. A vendéglátás színvonalának emelkedésével, az élelmiszerek és az italok mennyiségének növekedésével az 1980-as évektől az ezekkel foglalatostkodó tisztségviselők feladatai jelentősen megszaporodtak. Ezért mára több *gazdasszonyt*, *csapost* kérnek fel ezekre a felelősségteljes posztokra.

III. AZ ELŐKÉSZÜLETEK ÉTKEZÉSEI

1. Kihirdetés

Az 1980-as évek előtt a kihirdetés a vasárnapi istentisztelet része volt csupán, az esküvő előtt háromszor, nem volt túl hangsúlyos eleme a szokáskörnek. Az utóbbi években már csak egyszer hirdetnek, a házasságkötést megelőző vasárnap. A kihirdetés Cserépfaluban új, világi ünnep lett, jelentősége az előző korszakhoz képest megnőtt, megváltozott a neve is: *kísérés*. A vőlegény és a menyasszony fiatal rokonaikat, barátait meghívják az esküvő előtti vasárnapra. A templomi szertartás előtt az egyik lagzis háznál gyülekeznek a vendégek, süteményt hoznak ajándékként. A behordott süteményeket, tortákat, üdítőt, röviditalokat kínálnak svédasztalszerűen, a vendégeket csak rövid időre ültetik le. A közös „tízórai” után a jegyesek és a meghívottak közösen vonulnak a templomba. Mindez a most felnőtt generációnak az egyházhoz és a falu ellenőrzéséhez való megváltozott viszonyát jelzi. A vasárnapi istentiszteletre ez a korosztály már nem magától értetődően jár el rendszeresen, de mint a lakodalmi szokáskör első eseményén a jegyeseket megtisztelik jelenlétükkel, ezzel is kiemelve az egyháznak még mindig élő jelentőségét a házasságkötés törvényesítésében. Sajátos példája ez a mai vallásos életnek. A hirdetés utáni délutánon indulnak a vőfélyek a vendégeket meghívni.

2. Sátorcsinálás

Az 1940–80-as években az előkészületek során először, nagyobb tételben a *csiga-csináláskor* vendégtelték meg a segítséget. Ma már az esküvő hetén, szerdán, csütörtökön és pénteken is reggelit, ebédet, vacsorát adnak. Mindezt a lakodalom étkezései közé sorolom, mert nagyobb mennyiségeket főznek, mint hétköznapiakon a családnak, költségeit a házigazdák a lakodalom összes kiadásai közé számolják, ugyanazon szakácsasszonyok készítik ezeket az ételeket is, mint akik a lagzi napján főznek. A lakodalom maga, mivel az esküvő délután van, tulajdonképpen csak félnapos, de az előkészületek méretei, költ-

¹⁴ A tisztségviselők funkciójáról lásd bővebben a Néprajz és Nyelvtudomány XXXIX. 1998. 21–30. vonatkozó tanulmányomat.

ségei, a jelenlévők száma alapján a több napos lakodalom jelentőségével ér fel, azzal a különbséggel, hogy jelen esetben maga a házasságkötés az utolsó napra esik.

A sátor alapanyagát, a ponyvát, a szarufákat az 1990-es évekig a rokonoktól, szomszédoktól kérték kölcsön, ma már kölcsönzőből bérlik a sátrat, amelyhez elemekből összerakható fémváz is tartozik. A felállításában meghívott rokon férfiak segítenek az esküvő előtt két-három nappal. Reggelire hurkát, kolbászt, tepertőt, tejeskávét kínálnak nekik, az udvaron terítenek. Ebédre húsos, hétköznapi ételek készülnek, például zöld-bableves füstölt csülökkel és *pampuszka*, fánk. Vacsorára rántottát csinálnak.

Ezek az ételek a mai hétköznapi étkezések fogásai, tehát nem emelkednek ki a mindennapok sorából. Korábban a *pampuszka*, a tejeskávé az ünnepi ételsor elemei voltak, mára azonban a köznapi fogások közé süllyedtek, a lakodalom napján már nem kínálják őket.

3. Tejbehordás, kalácsbavaló, ételajándék

A 20. század során a lakodalom anyagi vonzata megváltozott. A vendégek részvétele egyben feladatok teljesítésével is jár. Hozzájárulnak a lakodalom költségeihez: nyersanyagokkal, süteményekkel, a fiatal pár indulásához pénz és természetbeli ajándékokkal. A lakodalomban való részvétel az anyagi kötelezettségekkel, segítséggel együtt kölcsönösségen alapul.¹⁵

Az 1940-es években ételajándékként két liter tejet vittek a kalácssütéshez minden meghívott háztól a lagzi előtt két-három nappal. Az esküvő előtti este, a csigacsinálásra minden háztól lisztet és tojást hordtak be. A lakodalom napján pedig tyúkokat (egy-öt darabot), két liter bort, süteményt (fánkot, csörögét, pogácsát) vagy kalácsot vitt minden vendég a lagzis házhoz, oda, ahhoz a családhoz, ahová vacsorára hívták.¹⁶

Az 1960-as években az ételajándékok értéke nem változott, csak a behordás időpontja módosult a lakodalom időpontjának állandósulásával. A *kalácsbavalót* a kalácssütéshez csütörtökön vitték és a két liter tej mellé esetleg már egy kilogramm cukrot is adtak. A közelebbi rokonok süteményt is sütöttek ekkorra, hogy az előkészületeknél segítőköt azzal kínálhassák. A *csigacsináláskor* szokás szerint vitték a tojást és a lisztet, másnap pedig a tyúkokat és a bort is.

A mai lakodalmakban az ajándékok mennyiségében és értékében nagyon nagy változások történtek. A lagzi hetén csütörtökön vitt *kalácsbavaló* minden olyan alapanyagot magába foglal, melyet a sütéshez, a vacsora elkészítéséhez felhasználhatnak. A kalácsot azonban már nem háznál sütik, ezért tej helyett pénzt adnak, *kalácspénzt*, az ajándékot ezzel váltják meg. Az előkészületekhez is mindenki krémes süteményt hoz. Mindezt – a pénzt, az ételajándékot – egy füzetbe jegyzik, mivel nagy mennyiségekről van szó, hogy a kölcsönösség jegyében ugyanezeket, sőt még valamivel többet is vissza tudjanak adni.

¹⁵ Györgyi E., 1990. 49.

¹⁶ A két család nem egyformán hívta meg a vendégeket. Csak saját rokonaikat hívták vacsorára is, a másik ház hozzátartozóit csak az esküvőre, a *hitre* hívták kölcsönösen.

4. Kalácsütés

A 20. század közepén Cserépfaluban is nagy szerepe volt a kelt tésztának, kalácsoknak. Mindkét lagzis háznál sütöttek kalácsot és kenyeret is az előkészületek során, a szakácsasszonyok irányításával. Szinte minden mozzanatot kísért valamilyen formában kalács. Az étkezések alkalmával minden fogáshoz tálták, a vacsora végén önállóan is, de adtak belőle a hívatlanoknak: a *lesőknek*, a papnak, a jegyzőnek is.¹⁷ Az ünnepi étkezésekben a kalács hasonló jelentőségű, mint a hétköznapi étkezésben a kenyér. A kalácskészítés tulajdonképpen a kenyértésztának finomabb lisztből készült ízesített változata. A kalács – kelt tésztaként – szimbolizálja az ünnepet, a jó módot, még a kenyér a munkának, a hétköznapiaknak, a szegényebb éltrendnek a jelképe lehet.

Cserépfaluban kétféle kalácsot sütöttek: dióval, mákkal töltöttet, azaz *hajtottat* és töltetlent, *csupaszt*. Méreteivel és díszítésével kiemelkedett közülük a nyoszolyólány által sült tésztából formázott madarakkal, fonatokkal ékesített *nyoszolyólány kalácsa*, melyet éjjélkor vágtak csak föl a vendégeknek.¹⁸ A lakodalom lezárásaként az új pár kalácsot osztogatott az utcában a szomszédoknak.

Az 1960-as évektől a kalács és a kenyér saját kemencében való elkészítése csak keveset vesztett a jelentőségéből, fontos eleme volt az előkészületeknek. A korábbiakhoz hasonlóan kínálták a vendégeknek a lakodalom során, de másnap már elmaradt az osztogatás. Ugyanakkor már megjelentek a házi készítésű sütemények, torták, boltból vásárolt aprósütemények, amelyek megtörték a kelt tészták egyhangúságát. Mindez a cukorfogyasztás növekedését jelzi Cserépfaluban. Korábban csak a rizskására, a fánkra, a tejeskávéba került cukor, az 1960-as évektől viszont megjelennek a torták – a piskóta, mint tésztaforma, igaz néhol még csak szilvalekvárral töltve –, cukros sütemények a lakodalmi éltrendben.¹⁹ A vendégek által összehordott süteményeket a komódfiókban csoportosították s a néhány darab, városból hozott, cukrász által készített tortát a komód tetejére tették, csak vacsorakor vágták föl.

Napjainkra már csak néhány kemence működik a faluban. Az 1940-es évektől terjednek el a takaréktűzhelyek, s az 1960-as évektől már a gáztűzhelyek, amelyek az épülő új házakban fölöslegessé tették a nagyméretű kemencéket.²⁰ A mi szempontunkból mindez azt jelenti, hogy a lakodalmakba a szükséges mennyiségű kalácsot, kenyeret nem otthon sűtik, hanem a pékségben rendelik meg. A kalácsütés, mint társas munka elvesztette a jelentőségét, elenyészett a sütéshez szükséges tudás, gyakorlat, eszközkészlet. Az elnevezés azonban tovább él, mert az ételajándékok között az alapanyagokat még most is *kalácsbavalónak* hívják. A rendelt kalács nagy részét a hívatlanoknak osztják szét, a vendégeknek inkább tortákat, süteményeket kínálnak. Az éjjélkor felvágott *nyoszolyólány kalácsa* helyén emeletes torta szerepel. A kalács, a kelt tészta jelentőségének csökkenését mutatja, hogy a hivatalos vendégeknek nem, csak a *lesőknek* kínálják a lakodalom napján. Megkülönböztetve így a násznépet, akiknek a finomabbnak, értékesebbnek tartott tortákat szolgálják fel. A kalács napjainkra elvesztette szerepét az ünnepi éltrendben. A még meglévő néhány kemence azonban még mindig működik, ezekben sűtik meg a bélest, a túrós lepényt, amely nem része a lakodalmi ételsornak, csak az előké-

¹⁷ Schwalm E., 1981. 350.

¹⁸ A palóc centrum fő kalácsa a díszítetlen, vagy kis tésztafigurákkal díszített morvány. A papírral díszített menyasszonykalács Borsodban ismeretlen. Cserépfalu környékén a díszített nagykalácsok következő elnevezései ismertek: Noszvajon morványkalács, díszítés nélkül; Bogácson köszöntőkalács, díszítetlen; Cserépváralján köszöntőkalács, melyen tésztából készült díszek vannak. Schwalm E., 1981. 360–367.

¹⁹ Kisbán E., 1987. 259.

²⁰ Szarvas Zs., 1986. 320.

születeken találják, de az 1970-es évek óta onnan elmaradhatatlan. A kelt tészta új helyen, új formában, de a szokáskörnek még mindig része, nem tűnt el teljesen, bár a cukros sütemények mennyiségben messze felülmúlják.

5. Csigacsinálás

A csigacsinálás az 1980-as évekig fontos társasmunka-alkalom volt,²¹ melyre minden meghívott ház nőtagja eljött, tojást és lisztet hozott a lakodalmat megelőző estén. A munka során kaláccsal és borral kínálták őket, majd vacsorát adtak a segédkezőknek. Az 1940–50-es években *csigaleves*, húsleves és kalács volt a menü, vacsorára a násznép férfitagjai is eljöttek, együtt mulatoztak. A csigaleves és a kalács is a lakodalmi étkezés egy-egy fogása volt, így a csigacsinálást szinte hozzákapcsolta a lakodalomhoz, megkülönböztetve más társasmunkáktól és a hétköznapoktól. Az 1960-as évektől a *csigalevest* fölváltotta a májgaluskaleves. A munkaalkalom ezáltal már nem annyira az ünnephez, inkább az előkészületekhez kapcsolódott. A csigatészta a lakodalom során kiemelkedő szerepű – ünnepi jelzi a csigacsinálás megtételének módosulását. Az 1980-as évektől, bár a tészta még mindig fontos része az étrendnek, már nem hívogatnak *csigacsinálásra*, nem közösen készítik el, hanem specialisták foglalkoznak ezzel, náluk rendelik meg a szükséges mennyiséget.

6. Csirkepucolás

A vendégek ellátásához szükséges húsmennyiséget egyrészt a lakodalmas ház saját jószágállománya fedezi, másrészt az ételajándékként behordott tyúkok, csirkék. Az 1940-es években a baromfi mellé még borjút vágtek, abból készültek a sültök. Az 1950-es években, a beszolgáltatások idején előfordult az is, hogy csak csirkét tudtak vágni, minden fogás abból készült. Az 1960-as évek közepétől azonban a baromfi mellé egyhárom sertést vágtek le, a vendégek számától függően. A hűtőgépek, hűtőkocsik megjelenése előtt, gyakran még az 1980-as években is az állatokat csak az esküvő napján vágták le, mivel tárolásukat nem tudták megoldani. Napjainkban a disznóvágás, a csirkepucolás a pénteki előkészületi nap legfontosabb eseményei. A számos segédkezőnek ebédet főznek, amelynek tíz éve elmaradhatatlan fogásai a májgaluskaleves és a *béles*, a túrós lepény. Összefügghet ezzel, hogy az utolsó előkészületi nap legfontosabb eseménye, a csigacsinálás már nem él, így annak leves fogása egy másik fontos feladatához, a csirke- és disznóvágáshoz kapcsolódott.

IV. A LAKODALOM NAPJÁNAK ÉTKEZÉSEI

1. Ajándékhordás, reggeli

A lakodalom reggelén vitték a meghívott vendégek az ajándékokat. A lagzi költségeihez hozzájárulva, tulajdonképpen a rendező család részére bort és kalácsot, illetve süteményt, továbbá az ifjú párnak szánt ajándékokat. Az ajándékhozókat vendégül látták. Az első korszakban tejeskávét, forralt bort és kalácsot adtak. Aki elfogadta – nem

²¹ Viga Gy., 1990. 465–482.

mindenki –, azt a szobában helytel kínálták és a kalácsot, bögrét a kezében fogva fogyasztotta el a reggelit. A második korszakban a közelebbi rokonoknak az egyik szobában terítettek, reggelire tepertőt, hurkát, abált szalonnát tálaltak. A többi vendégnek tejeskávét, kalácsot kínáltak, de nem ültették le őket. A harmadik korszakban már minden ajándékhozót a sátorba kísérek, ahol reggelivel várják őket. Korábban csak egy-két fő képviselt egy házat, most viszont szinte az egész család eljön ajándékhordáskor is. Reggelire kocsonyát, hurkát, tepertőt, abált szalonnát tálalnak erre külön felkért fiatalok.

2. Ebéd

A lakodalom napján az ebéd korszakunkban még az előkészületekhez tartozott, mivel az esküvő mindig délután volt, így a segítőknek, a konyhán dolgozóknak főztek. Ez az étkezés nem volt ünnepélyes, bár a vacsora főbb elemeit rakták ekkor is az asztalra. A terítékek hasonlóak voltak, mint este, de a vőfély ezeket a fogásokat nem köszöntötte verssel. Az 1940–50-es években *csigalevest*, főtt húst, marhapörköltet és galuskát főztek. A második korszakban az étrend csak annyit változott, hogy a pörköltet disznóhúsból készítették. A harmadik korszakban ebédre a lakodalmak többségében már nem főznek levest, csak csirke- és disznópörköltet galuskával. Csökkent tehát az ebéd jelentősége, mert *csigalevest*, mely az ünnepi étkezéshez tartozik, már csak vacsorakor tálalják, az ebéd ételsorából kezd elmaradni. Ugyanakkor napjainkra a pörkölt a vacsoráról eltűnt, mint ünnepi étel elvesztette szerepét, az előkészületek étrendjén szerepel csupán.

3. Vacsora

Az étkezések közül az esküvő napján, este tartott vacsora a legfontosabb, amely ünnepélyes módon zajlik le. Az 1980-as évekig a lakóházban terítettek a vacsorához. A szobákat rendezték át ehhez, a szomszédoktól kölcsönkért padokat, asztalokat, terítékeket rakták le. Az asztalhoz meghatározott ülésrendben ültek le: Az *első házban*, az első szobában, a fő helyen – a tükör alatt – ült az új pár, mellettük a násznagyok, az *előkelők*, azaz az idősebb rokonok, a pap, a jegyző, a tanító. Csak többszöri terítéssel tudták megoldani a vacsoráztatást, mivel kevés hely volt.

Amikor elkészültek a szakácsasszonyok a főzéssel, kezdődhetett a vacsora. Az első fogás előtt a gazda vagy a násznagy köszöntőt, imádságot mondott az új párért. Majd a vőfély minden ételhez verset mondott és a tálat az új pár elé tette. A vacsora ünnepélyességét szolgálta a közös étkezés, az ülésrend, a teríték, a vőfély verses köszöntői, a tálalók sokasága, az ételek bősége, a mindennapok fogásaitól való eltérés.

Cserépfalun az első fogás mindig *csigaleves* volt, a legfontosabb ünnepi leves a tyúkhúsleves csigatésztával. Ebben megegyezik a tágabb Palócföld étkezési rendjével.²² Az első korszakban a menyasszonyt a leves kiszedésekor megtréfálták: a merőkanál helyett *lyukaskanalat*, szűrőkanalat adtak neki. Belemerítve a levesbe csak a tésztaját szedte ki, csak a „csigáját”, később hoztak neki merőkanalat is. A csigatészta itt nyilvánvalóan, mint fallikus szimbólum szerepel.²³ A vacsora más ételeihez nem fűződött más szokás és a későbbiekben ezt is elhagyták.

²² Bakó F., 1987. 167.

²³ Bakó F., 1987. 168.

A második fogás főtt hús – legtöbbször tyúkhús –, mellé csalamádét adnak savanyúságként, illetve a leveszöldséget vagy a hús mellé rakják a tányérra, vagy külön körbekínálják. A vőfély verseiben a kakas és a tyúk a házaspárt szimbolizálja.

A harmadik fogás *sült hús*, azaz pörkölt, a 20. század közepén marhahúsból készült, mellé köretnek galuskát, vagy párolt rizst és csalamádét adtak. Az 1960-as évektől már disznót vágta, és abból készítették a pörköltet. A rizs és a nokedli mellett a körítés székelykáposzta lehetett.²⁴ Az ételkészítés technikája nem, csak a felhasznált alapanyagok változtak.

A vacsora utolsó fogása az 1950-es évekig mindenhol kalács és tejbekása volt, mézzel édesítve. Mára ez az étel a hétköznapi étrendből is elmaradt, esetleg gyerekeknek főznek csemegeként tejberizst. Az 1960-as évektől a vacsorát sütemények, torták zárják, számuk idővel egyre nő, javul a minőségük. Az üdítőitalok elterjedéséig, az 1980-as évek elejéig csak bort kínáltak italként, pálinkát csak nagyon keveset, a nőknek pedig tejeskávét.

Napjainkban az étkezés és a mulatság is sátorban zajlik, itt azonban nincs kialakult meghatározott ülésrend. A menyasszonyt és a vőlegényt a sátornak olyan részére ültetik, hogy mindenki jól lássa őket. A terítéket, az asztalokat a sátorral együtt kölcsönzöből bérlik, nem kell már a rokonoktól összeszedni. Pénzbe kerül, de szebb, egységesebb így az egész sátor. Az összes vendéget egyszerre le tudják ültetni vacsorához, mivel mindenkinek jut teríték és a sátor is elég tágas. Másodszorra már csak a konyhán dolgozóknak és tálalóknak terítenek.

A vacsora mindig este hét órakor kezdődik. Korábban nem volt konkrét időpont, a vendégek egy része éhes volt, mások elkéstek a vacsoráról. Jelenleg az esküvő időpontját is úgy időzítik, hogy utána már ne sokat kelljen várni az étkezéssel, illetve a szakácsaszonyok is igyekeznek pontosan elkészülni. A vacsora megkezdése előtt röviditalokat kínálnak, köszöntőt azonban nem mondanak. Minden fogáshoz más-más nem specialista vőfély mondja a verset. A tálalást kb. négy éve egy új „tisztviselő” vezeti: általam elnevezve a „tálalás irányítója”, akinek eddig még nincs neve. Nem kéri fel, és nem kap feladatáért semmit. Számolja a vacsora során, hogy melyik asztalra hány tál kell, és ennek megfelelően irányítja a tálalókat. Gyorsabban, kavardás nélkül tudják így lebonyolítani az étel felhordását, ezáltal szervezettebbé vált a vacsoráztatás. Korábban a *gazda* felügyelte a tálalást, kínálta a vendégeket.

A vacsorát ma is a *csigaleves*, főtt hús vezeti be, a harmadik fogásban a hústelekek között azonban jelentős különbségeket találunk a korábbiakhoz képest. Egyrészt megnőtt a vacsora fogásainak száma, másrészt ugyanazokból az alapanyagokból – csirke- és disznóhús – töltött káposztát és új technikával sokféle sült húst készítenek: fasírozottat, rántott szeletet, rántott és töltött csirkét. Körítésnek burgonyát adnak püréként, vagy petrezselymesen elkészítve.

Morvay Judit vizsgálatai szerint a Boldva-völgyében a töltött káposzta elterjedése már a századfordulón megtörtént, a sült húsokat 1940-re már többféleképpen készítik, tíz-tizenöt féle süteményt és sok tortát említenek.²⁵ Cserépfaluban ehhez képest szinte harmincöt-negyven év időbeli eltolódásról beszélhetünk, az étrend módosulásának ez a folyamata jóval később zajlott le, de a fejlődés vonala, a változás iránya azonos.

Napjainkra a sütemények, torták nagy részét cukrászdában rendelik meg. A házi készítésű krémes sütemények számának növekedését a különböző szakácskönyvek, a

²⁴ Székelykáposztának nevezik Cserépfaluban a gyalult nyári káposztát tejfölösen pörköltalapon megsütve. Ehhez külön készítik el a húst, melyet csak a tálaláskor tesznek a káposzta tetejére.

²⁵ *Morvay J.*, 1950. 160–162.

televízió, a sajtó is elősegítette. A legnagyobb mennyiségi és minőségi változás egyrészt az édességek, másrészt az italok tekintetében történt az utóbbi tizenöt-húsz év alatt. Borból jóval kevesebb fogy, mint korábban, a fiatalabbak – mivel főleg nyáron tartják a lakodalmakat – a sört kedvelik. A nők, a gyerekek a különböző üdítőitalokból válogathatnak, minden lagziban a bőség, a gazdagság jeleként igyekeznek minél többfélét kínálni. Új jelenség a röviditalok elterjedése is: reggel, délben, este étkezések előtt fogyasztják. Az 1940-es években tejeskávét ittak pótkávéból reggel és éjszaka, ma viszont presszókávé főznek a lakodalom napján folyamatosan, mindig kínálják a vendégeknek.

4. Éjféli étkezés

A menyecske kontyolása idején az 1940–50-es években a vendégeknek a nagy, díszes *nyoszolyólány kalácsát*, forralt bort és tejeskávét kínáltak, de nem terítettek meg egyszer, az ételeket a kezükben fogva fogyasztották el. A második korszakban hurkát, tortát adtak éjszaka és már eltűnt a bor, a tejeskávé az étrendből. Napjainkban a sátor közepén svédasztalszerűen, talán a városi éttermekben tartott fogadások mintájára találunk fasírozottat, sült húst, hurkát, franciasalátát, kenyeret és a nagykalács helyett emeletes tortát vágnak föl. Az asztalra tányérok, villákat, szalvétát raknak, és minden vendég kiszolgálja magát, de a vacsora után kivitt asztalokat már nem rakják vissza, mindenki a kezében fogja a tányérját.

Az éjféli étkezések „kidolgozatlanságának” talán az lehet az oka, hogy a hétköznapi napokon nem szerepel ilyen késői időpontban étkezés, tehát nincs rá példa, hogy mit és hogyan kellene enni. A reggeli, ebéd, vacsora esetében nincs ilyen probléma, hiszen az étkezéseket a mindennapihoz viszonyítva igyekeznek ünnepélyessé tenni. A lakodalomban viszont az éjféli ezért kivételes időpont. Igen nagy a variációs lehetőség, az étkezések közül talán itt tűnnek fel legkönnyebben az újítások, mint például a franciasaláta.

V. ÉTELKÉSZÍTÉSI TECHNIKÁK, ÉTKEZÉSEK ESZKÖZEI

1. A konyha

Mindhárom korszakban külön konyhasátrat építettek, ott főzték meg az ünnepi ételsor ételeit, mert a lakóház konyhája kicsi lett volna. Külön tűzhelyet alakítottak ki az udvaron. Az 1940-es években a *szánkát*, a lovas szánt használták tűzhelyként,²⁶ kukoricaszárral megrakva, letapasztva, ezen álltak a cserépfazekak. A pörköltet pedig zománcos lábasokban, sparhelton készítették. A sütemények egy részét, a kalácsot, a kenyeret kemencében sütötték.

Az 1960-as évektől már üstökben főznek, melyeket a konyhasátor oldalai mentén állítanak föl. A húsokat tepsiben sparhelton sütik. A *bélest*, azaz a túrós lepényt, a hurkát azonban a még működő néhány kemencébe viszik el. Hagyományosan még mindig fával fűtenek az üstök alatt és a sparheltekben is, erre egy külön férfi tisztségviselő, a *konyhapokla* ügyel. A sátor közepén lévő asztalokon készítik elő, illetve tálalják a szakácsaszonyok az ételeket a mellettük dolgozó számos asszony segítségével. Korszakunkban a konyhasátor szerepe, formája nem, csak a benne lévő tűzhely változott.

²⁶ Schwalm E., 1989. 458.

2. Főzés és tálalás

A főzés technikája mindhárom korszakban az adott tűzhellyel és a felhasználandó alapanyagokkal függ össze. Az 1940-es években a csigaleves és a tejbekása cserépfazékban készült, volt közöttük ötvenliteres is, azokban a leves főtt, a kisebb edényekben pedig a tejberizs. Minden fazék leveshez egy levesestál vegyes zöldséget és kb. öt tyúkot számoltak. A csigatésztát még a lakodalom előtti estén kifőzték. Tálaláskor a levest a szakácsasszonyok két, külön fazékból szedték egy-egy tálba, hogy az ízek keveredjenek. Beletették a tésztát, végül a leves tetejére kevés fűszerpaprikával színezett piros zsírt öntöttek. A levesben főtt húsokat tányérokra halmozták és mellé leveszöldséget tettek. A marhapörköltet, a galuskát zománcos tálakba szedték. Ugyanígy tálalták a tejberizst is, tetejére mézet öntöttek.

A második korszakban már üstökben főztek. A levesbe kilenc-tíz tyúkot számoltak üstönként, a húsokat madzagra felfűzték, és amikor megfőtt, könnyebben ki tudták szedni. A kalácsot és a hurrkát is kemencében, tepsiben sütötték. Az egyes fogások tálalása a korábbiakhoz hasonlóan történt.

A harmadik korszakban a leves az előzőekhez hasonlóan készült, de tálaláskor nem öntöttek rá paprikás zsírt. A csigaleveshez hasonlóan a töltött káposztát is üstökben főzik és a sülték mellé tálalt petrezselymes krumplit is. A fasírozottat, kirántott húst pedig sparhelton, tepsiben sütik. Az egyes fogásokat kölcsönzökből bérelt jénai tálakra rakják, ügyelve az ételek elhelyezésére, díszítésére is.

3. Az étkezéslet

Korszakunk első felében a terítéket rokonoktól, szomszédoktól szedték össze. Az 1940-es évek elején előfordult az is, hogy nem mindenkinek tettek külön tányért, hanem közösen étkeztek nagy tálakból, nem fémkanalakat, hanem fakanalakat adtak. Nem volt az asztalon terítő és szalvétát sem használtak. A tányérokon kívül fűszertartó és felszeletelt kenyér volt az asztalon. Pohár kevés volt, inkább üvegből itták a bort.

A második korszakban a teríték: mélytányér, kanál, villa. Pohár nem jutott mindenkinek, többen üvegből ittak. Az asztalt terítő helyett csomagolópapírral borították, szalvétát nem használtak.

Napjainkra az étkezésletet kölcsönzökből bérlik, a teríték tehát egységes és jut minden vendégnek: mély-, lapos-, süteményes tányér, kés, villa, kanál, pohár. Az asztalt nylonterítővel borítják, hogy le lehessen törölni, a szalvétát pedig egy-két éve nemcsak eredeti funkciója szerint használják, hanem díszítő, esztétikai szerepe is van: nyomdában ráírják az esküvő dátumát, az új pár nevét, a szalvéta színét pedig úgy választják meg, hogy az étkezéslettel, a sátor díszítésével harmonizáljon. Az asztalokra vázákban virágot tesznek, korábban nem volt ilyen. Fűszertartót, kenyérkosarat és egy-egy tortapapírt raknak le a tálak alátéteként, négy személyre számolva egyet.

Az étkezésletben jelentős változások történtek, a polgári, civilizációs hatást itt lehet a leginkább lemérni. Ma már az asztalterítőt kivéve nincs különbség egy városi és egy falusi lakodalomban használt teríték között. Ez a változás is, az étrendhez hasonlóan, a város példáját követi, ahhoz igyekszik igazodni, bár jelentős időbeli eltolódással.

VI. ÖSSZEGZÉS

Vizsgálataimat egy Borsod-Abaúj-Zemplén megyei református községben, Cserépfaluban végeztem, megfigyelésekkel, interjúkkal az elmúlt ötven év lakodalmaikat hasonlítottam össze.

A lakodalom, mint az egyén és a falu életének is egyik legfontosabb eseménye, jól reprezentálja a kulturális mozgásokat, melyeket három generáció házasságkötéseit, a kapcsolódó szokásokat összevetve nyomon lehet követni. A lakodalom menetének, időpontjának, helyszínének változása hatott az ünnepi étkezésekre is.

Viszonylag rövid idő alatt a lakodalmi étrendben jelentős technológiai, formai módosulásokat figyelhetünk meg: új ételek, új alapanyagok, új technikák jelennek meg, egyes fogások viszont kiszorulnak az ünnepi ételsorból és a hétköznapi étkezések szintjére süllyednek vagy teljesen el is tűntek. Az étrend gazdagodásával az előkészületek jelentősége nőtt. Változott a tűzhely és ehhez kapcsolódva az ételkészítés módja is. A vacsora lebonyolítása egyszerűbb, gyorsabb lett. A város, a tágabb környezet felé nyitással, a kommunikációs csatornák kiszélesedésével polgárisult elemek épültek be a szokáskörbe. Ezt leginkább az étkezésleten, a teritéken lehet lemérni.

Az elmúlt ötven évben Cserépfalu táplálkozáskultúrájában jelentős változások következtek be: az étrend, a technológia átalakult, a mennyiségek növekedtek, a minőség javult. Mindez jelzi számunkra, hogy a néprajzi vizsgálatoknak nem szabad időbeli korlátokat húzni, a közelmúlt, a jelen ugyanúgy a kutatás tárgyát kell, hogy képezze, mint az adatközlők emlékezete és egyéb források által még elérhető távolabbi múlt.

1. táblázat: A vacsora fogásai az egyes korszakokban a leírások alapján

I/1.	I/2.	I/3.	II/1.	II/2.	III/1.
Csigaleves főtt hús + csalamádé + leveszöldség	Csigaleves főtt hús + csalamádé	Csigaleves főtt hús	Csigaleves főtt hús + csalamádé + leveszöldség	Csigaleves főtt hús + csalamádé + leveszöldség	Csigaleves főtt hús + csalamádé + leveszöldség
marhapörkölt rizs	vaddisznó vadasan kirántott disznóhús	csirkepörkölt csőtészta	disznópör- költ székelyká- poszta	disznópör- költ székelyká- poszta	töltött ká- poszta kirántott csirke kirántott disznóhús fasírt petrezsely- mes krumpli
tejberizs	sütemény	tejberizs	torta sütemény	torta sütemény	torta sütemény
bor	bor	bor	bor	bor	bor üdítőitalok sör kávé

2. táblázat: Kölcsönzöböl bérelt edények (1996)

Edény fajtája	Száma (db)
Jénai levesestál	70
Jénai ovális tál + teteje	70
Merőkanál	70
Kenyérkosár	70
Mélytányér	400
Lapostányér	400
Süteményestányér	400
Kanál	400
Kés	400
Villa	400
Sótartó	48
Likőröspohár	30
Söröspohár	175
Boros pohár	80
Üdítőspohár	400
Virágváza	18

3. táblázat: Kalácsbavalók összegzése a bejegyzések alapján 1996. (84 tétel)

Anyag	Mennyiség
Rizs	35 kg
Túró	35 kg
Tejföl	16 l
Tej	50 l
Likőr	60 l (57 üveg)
Tojás	1120 db
Liszt	175 kg
Cukor	64 kg (5 kg kockacukor)
Margarin	3,5 kg
Kávét	12 kg
Sütemény	20 tányér
Pénz	16 500 Ft
Egyéb	Mazsola, tarhonya, majonéz, árpadara, mustár, tejpör, szalámi

4. táblázat: Az előkészületek és a lakodalmor során elfogyasztott alapanyagok 1996.
(összeírás, kifizetett számlák alapján)

Húsok: 3 disznó (65 kg darált hús, 50 l zsír), 110 db tyúk. A hentesnél vásároltak: 20 db csirkecomb, 20 db csirkeszárny, 20 db csirkemell.

Kelt tészták: pékségben vásároltak: 130 kg kenyér, 130 kg kalács. Bélesbe való: 20 kg liszt, 120 kg túró, 50 kg krumpli.

Zöldségek: 5 kg uborka, 120 kg káposzta, 180 kg krumpli, 5 kg paradicsom, 5 kg paprika, 10 kg petrezselyem, 20 kg sárgarépa, 10 kg vöröshagyma.

Tejtermékek: 125 kg túró, 16 l tejföl, 20 l tej.

Egyéb: 500 db tojás, 100 kg liszt, 20 kg cukor, 14 kg rizs, 5 kg árpadara, 3,5 kg margarin, 2 kg fűszerpaprika, 2 kg bors, 10 kg só, 12 l étolaj, 1 kg élesztő, 30 kg csigatészta.

Italok: 60 l likőr, 20 l pálinka, 600 l sör, 180 l bor, 720 l üdítőital, 8 kg kávé.

IRODALOM

Bakó Ferenc

1968 A méhészetők életmódja a Bükk hegységben. In: Egri Múzeum Évkönyve VI. 267–293.

1987 Palócföldi lakodalom. Bp.

Benke György–Zsirka László

1998 A cserépfalui református egyházközség története. In: *Nagy Károly* szerk.: Cserépfalu hét és fél évszázada, Cserépfalu, 408–411.

Györgyi Erzsébet

1990 A házasságkötés szokásai. In: Magyar Néprajz VII., Bp. 32–66.

Huseby Éva Veronika

1985 Közösség és identitás Cserépfaluban. In: Ethn. XCVI. 493–508.

Kisbán Eszter

1963 A népi táplálkozás alakulásának problémái. In: Műveltség és Hagyomány V. 189–203.

1987 „Köleskását hoztam, mégpedig cukrozva...” A cukor bevezetése a parasztonknál Magyarországon. In: *Agria XXIII.* 239–264.

Kiss Gyula

1966 A méz honában: Cserépfalun. In: Borsodi Szemle III. 50–57.

Lajos Árpád

1959 Díszes fafaragás a Hór-völgyében. In: Herman Ottó Múzeum Évkönyve III. 103–135.

Morvay Judit

1950 Az ünnepi táplálkozás a Boldva-völgyében. In: Ethn. LXI. 148–171.

Nyíri Tamás

1977 Homo festius. In: *Vigilia XLII.* 649–656.

Petercsák Tivadar

1986 A fa és erdei termékek az Északi-középhegység és az Alföld közötti népi kereskedelemben. In: *Szabadfalvi József–Viga Gyula* szerk.: Árucseré és migráció, Miskolc, 233–237.

Sárkány Mihály

1983 A lakodalom funkciójának megváltozása. In: Ethn. XCIV. 279–285.

Schwalm Edit

1981 A palóc lakodalmi kalácsok. In: Ethn. XCII. 350–373.

1988 A palócok táplálkozása ünnepeken és hétköznapokon. In: *Bakó Ferenc* szerk.: Palócok III. Eger, 379–497.

Szarvas Zsuzsa

1986 A háztartás eszközkészletének átalakulása és az életmódváltozás összefüggései Szeremlén. In: *Cumania*, 9., 293–337.

Szuhay Péter

1994 A magyarországi parasztság életmódjának változása 1945-től napjainkig. In: Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXXII. 345–371.

Viga Gyula

1985 Gyümölcsstermesztés és gyümölcszel való kereskedelem a Bükkalján. In: Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXII–XXIII. 285–307.

1986 Tevékenységi formák és javak cseréje a Bükk-vidék népi kultúrájában, Miskolc

1989 A tésztakészítés sajátos eszköze a magyarságnál (csigacsináló táblácskák). In: Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXVIII–XXIX. 465–482.

VERÄNDERUNGEN IM HOCHZEITLICHEN MENÜ UND IN DEN HOCHZEITSGERICHTEN (1941–1996)

Cserépfalu, das von 1200 Einwohnern bewohnte Dorf, zum größten Teil reformierten Glaubens, befindet sich im Komitat Borsod-Abauj-Zemplén, am Fuße des Bükk Gebirges. Hier untersuchte ich die in den letzten 50 Jahren eingetretenen Veränderungen in der hochzeitlichen Speiseordnung. In dieser Zeit vollzogen sich bedeutende wirtschaftliche und gesellschaftliche Veränderungen, die die frühere bäuerliche Lebensform ganz und gar umgestalteten. Die Grundlage des Auskommens, der Lebensverhältnisse gestaltete sich um und dies hatte auch seine Auswirkungen sowohl auf das alltägliche Leben als auch auf die Feste. Die einzelnen Stationen dieses Prozesses in der von mir untersuchten Zeit verfolgte ich, indem ich die Hochzeiten von drei Generationen verglich. Ich verwendete die Ergebnisse meiner eigenen Sammeltätigkeit, die Erfahrungen, die ich als teilnehmende Beobachterin gewinnen konnte und auch schriftliche Quellen.

Die Mahlzeiten der Hochzeiten untersuchend konnte ich bedeutende Veränderungen im ganzen Ablauf der Hochzeit feststellen. Die Hochzeit blieb in den letzten fünfzig Jahren weiterhin die bedeutendste repräsentative Veranstaltung für die Öffentlichkeit des Dorfes, das bedeutendste Fest im Leben sowohl des Einzelnen als auch der Gemeinschaft. Gerade deshalb äußert sich in der Speiseordnung und auch in den Bräuchen bezüglich der Mahlzeiten das eigenartige doppelte Vorhandensein des Alten und des Neuen. Durch die Hochzeitsgerichte ist die Veränderung des bäuerlichen Geschmacks auf Einfluß der Städte, der Kochbücher usw. gut zu dokumentieren. Zugleich ist das Festmenü in einer gewissen Zeitphase ziemlich festgelegt, die Zahl und die Qualität der Gerichte ist gebunden. Mit der Zeit jedoch kann sich eine Zutat verändern oder die alte Zutat wird mit einer neuen Technik verarbeitet – so kann die Doppelheit der Beständigkeit und der Bewegung in den Hochzeitsmahlzeiten zustande kommen.

In einer verhältnismäßig kurzen Zeit können im Hochzeitsmenü bedeutende technologische und formelle Veränderungen beobachtet werden: neue Gerichte, neue

Zutaten, neue Techniken erscheinen, manche Gänge jedoch werden aus der Reihe der Gerichte verdrängt und sinken auf das Niveau der alltäglichen Mahlzeiten oder verschwinden ganz und gar. Mit dem Reicherwerden des Menüs nahm auch die Bedeutung der Vorbereitungen zu. Der Herd veränderte sich und damit im Zusammenhang auch die Art und Weise der Zubereitung der Speisen. Die Abwicklung des Abendessens wurde einfacher und schneller. Mit der Öffnung in Richtung Stadt und in die weitere Umgebung, mit der Erweiterung der Kommunikationskanäle bauten sich verbürgerlichte Elemente in den Traditionskreis ein. Dies kann v.a. am Geschirr und am Gedeck beobachtet werden.

In der Ernährungskultur von Cserépfalu erfolgten in den letzten fünfzig Jahren bedeutende Veränderungen: die Speisenauswahl, die Technik veränderte sich, die Mengen nahmen zu, die Qualität wurde besser. All dies zeigt uns, daß den ethnographischen Forschungen keine zeitlichen Grenzen gesetzt werden sollten; die jüngste Vergangenheit und die Gegenwart müssen genauso Gegenstand der Untersuchungen sein, wie die Erinnerung der Datenangeber sowie die durch weitere Quellen noch erreichbare ferne Vergangenheit.

Anikó Báti

A MÁJUSFA ÁLLÍTÁSÁNAK ÉS DÖNTÉSÉNEK TÁJI TAGOLTSÁGA A MAGYARORSZÁGI SZLOVÁKOKNÁL

KRUPA ANDRÁS

A zöld vegetációnak, mint a tavaszi megújulás jelképének a tisztelete a húsvét előtti virágvasárnapi, illetve feketevasárnapi zöldághordástól kezdve a pünkösdi zöldágakkal való díszítéssel át az úrnap virágos oltárokig az európai népekhez hasonlóan – különböző módon és szándékkal – a szlovákoknál is fontos szerepet töltött be. Ennek a népszokás-folyamatnak egyik legáltalánosabban elterjedt alkotórésze volt a májusfa.

Mind a magyar, mind a szlovák hagyomány szerint egyformán állítottak május elsejére vagy pünkösdvasárnapra virradó éjszakán májusfákat. Szlovákia nyugati és keleti felében inkább május elsején, a középső részén zömében pünkösdkor tették. Közép-Szlovákia északibb térségében (pl. Árvában is) csak május elsején, de a Garamtól délre a települések váltakoznak a két dátum között.¹ Magyarország legnagyobb részén május elsején, a nyelvterület északi és nyugati felében pünkösdkor is állítottak májusfát, de nehézségekbe ütközik a határ megvonása.² Ez a kettősség jellemző a hazai, illetve a vizsgált szlovákságra is. Viszont legtöbb olyan helységben, ahol korábban pünkösdi szokás volt, századunkban átkerült május elsejére, vagy elhalt.

Miután a magyarországi és romániai szlovákok a mai Szlovákia minden részéből érkeztek, s a telepítés során általában és az egyes régiókon belül is erőteljesen összekeveredtek, többnyire nem tükrözik a szlovák, illetve a magyar nyelvterület e témakörbe tartozó tagoltságát. Ennek ellenére a májusfa állításának és döntésének több szokásmozzanatában felfedezhetők táji jellegzetességek, amelyek részint a szlovák közösségi tradíciókra épülnek, illetőleg a földfelszín és a jellemző vegetáció hatása nyomán alakultak ki. A tanulmányokat a mintegy 60 hazai és 8 romániai szlovák lakta településen végzett saját gyűjtésem alapján vontam le, mivel ezzel összefüggésben még nem volt rendszeres kutatás, kivéve azt a néhány közzétett egyedi forrást, amelyet szintén felhasználtam.³

A májusfa állítása lassan elenyészik, több településen azonban még napjainkban is kedvelt szokásgyakorlat. 1995. május elsején lebonyolított gyűjtőmunkám során a vértesi Oroszlánytól kezdve a Bakonyban meghúzódó Bakonycsernyéig terjedő sávban jó néhány szlovák és magyar helységben láttam középkorú épületek elé beásott sudármagas májusfákat.

A májusfa elnevezése a vizsgált szlovák településeken rendkívül sokszínű, s éppen az említett keveredés miatt nincsen táji jellegzetessége. Legáltalánosabb a *máj*, illetve a *májovka* név, a többi változat május elsejére vagy pünkösdre utal (*prví máj*, *prvimájjski strom*, *májoví strom*, *májoví stromčok*, *májjsko drevo*, *turično drevo*), vagy egyszerűen *fa* (*stromčok*, *drevo*) a neve. Nagyon kedvelt a magyarból átvett *májfa*, *májusfa* elnevezés is.

¹ Etnografický atlas Slovenska, 1990. 80.; Horváthová, E. 1988. 536.

² Magyar Néprajzi Lexikon, 3. 1980. 507.; Tátrai Zs., 1990. 169.

³ Žatko, R. 1973.; Niedermüller P., 1984. 333.; Petercsák T., 1985. 58.; Manga J., 1968. 96.; Lami, Š. 1984. 195.; Krupa A., 1971. 158.

Napjainkban, illetve amíg élt a szokás, a Délkelet-Alföldön egyértelműen május elsejére virradóra állítottak fel májusfákat, a többi szlovák lakta régió településeinek jórésztében – a vizsgált térség minden vidékén szétszóródva – is ez az időpont az elterjedtebb. A történeti adatok és az emlékezet szerint korábban általánosabb volt a pünkösdi ünnepén, vagy pedig mindkét alkalommal történő májusfaállítás. A délkelet-alföldi helységeken, pl. a 18. században pünkösdkor és május elsején hozták a májusfát. Az 1730-as években a Békéscsabára szállásolt katonák május elsején és pünkösdi idején a templom körül lövöldöztek, és májusfákat állítottak. Mindezt az evangélikus egyház fizetett is nekik.⁴ Szarvason üldözték a szokást, mégis továbbélt. *Tessedik Sámuel* számol be kegyesen arról, hogy milyen módon állították fel a lelkészkedésekor pünkösdi ünnepén a templomban a május-, illetve pünkösdi fákat. A tanítók a tanítványaikkal együtt a szőlőskertekből vágta ki őket, s Tessedik ráismert „a saját két-három-négyéves szép karcsú gyümölcsfáira”. Emiatt is 1764-ben a lövöldözést, 1770-ben a májusfaállítást tiltották be.⁵ A sarvasi evangélikus egyházi tiltás annyi „eredményt” ért, hogy magában a városban a 20. században nemigen volt májusfa, de a szőlőkben s a határából később kivált helységeken napjainkig éltették.

A Zempléni-hegyvidéki szlovák falvakban a század első harmadában áttérni kezdtek a pünkösdi időpontról a május elsejére. Ez tapasztalható a bükki helységeken (pl. Répáshután) is. De a hegyközi Füzéren, Filkeházán és Rudabányácskán mindvégig megmaradt pünkösdi ünnepeken. Jellegzetes átmeneti állapotot tükröznek azok a települések – fekvésük szintén szőrt képet mutat –, amelyekben még ekkor is május elsején és pünkösdkor egyaránt hozták májusfát. Sokszor ugyanazok az informátorok is ellentmondásba keveredtek, hol május elsejét, hol pedig pünkösdt jelölve időpontjául (pl. romániai Apatelek, nógrádi Lucfalva).

Sajátos a két napon történő állítás megoldása a nógrádi Sámsonházán: itt május elsején mindegyik ház kapujára csak zöldágakat tűztek ki, míg a kedvesüknek pünkösdkor vittek májusfát a legények.

A szlovákok körében a vizsgált helységeken a 20. század közepéig, mintegy a 60-as évekig mindenütt állítottak fel májusfákat a nagylányok, illetve a feleségnek kiszemelt eladólányok számára. Napjainkban ritkán figyelhetők meg, de lakodalmak alkalmából a férjhez menő lány házáat a Galga völgyi Püspökhatvanban, Galgagyörkön vele tisztelik meg, s e nembem feltűnik a Dél-Alföldön is (pl. Pitvaroson, Tótkomlóson).

A májusfa fajtáit a táj és a helység jellegzetes fái határozzák meg, s a díszítés tárgyai, módjai is régióként váltakoznak. Azokat a fákat részesítették előnyben, amelyek ebben az időben kizöldültek. A Zempléni-hegyvidéken általánosabb a fehér nyírfa (*breza*), s előfordul a hársfa (*lipa*) is. A Bükkben a jegenye-, vagy lucfenyő, a Mátrában a bükkfa (*buk, bučina*), s Nógrádban a gyertyánfa (*hrab*) a népszerűbb. Pest környékén pedig a nyárfa (*linda, topol*). A Pilisben, Vértesben, Gerecsén, valamint a Bakonyban ismét a fenyő, a bükkfa, illetve a borókafa. A Dél-Alföldön az orgonáról (*orgován*), a virágzó meggyfáról (*višňa*) és a fűzfáról (*vřba, osika*) vágta egy-egy nagyobb ágat. A századelőn a bakonyi Ösküben is csak fenyő- (*jedlina*) és orgona- (*selenča*) csokrot helyeztek el, s csak a 30-as évektől állítottak fenyőfát. A romániai bihari falvakban főként a nyírfa, a gyertyánfa volt kedveltebb. Ha fenyőfát ástak be, ágait letisztították, s a tetejére kötötték nyírfaágat.

Azokban a helységeken, ahol szálfákat használtak fel, ott több legény társult mind a kivágásra, mind az erdőből való beszállításra és a felállításra. A májusfa díszíté-

⁴ Haan L., 1991. 141.

⁵ Tessedik S., 1938. 52., 76.

sét a Zempléni-hegyvidéken, a Bükkben, a Pest környéki falvakban a legények végezték. A mátrai helységekben a díszítésbe bekapcsolták a lányokat is. A nógrádi, a Galga menti falvak egy részében (Lucfalva, Sámsonháza, Terény stb.) a lány adta a díszeket, a színes szalagokat, az üveg bort és más ajándékokat, a többinél (Erdőkürt, Galgaguta, Acsa stb.) a legények. Előfordult, hogy egyazon helységben (pl. Bánk) a szokás mindkét változata élt. A dunántúli szlovák helységekben is kettős megoldás észlelhető: egy részükben előre megkérték a lányt a díszek elkészítésére (Oroszlány, Piliscsév, Pilisszántó, Szápár, Jásd stb.), másoknál (Sárisáp, Tardosbánya, Öskü, Vértesszőlős stb.) szintén a legények feladata volt. A dél-alföldi településeken korábban nem raktak díszeket a fákra; később feldíszítették őket, de ezt ugyancsak a legények végezték, mint rendszerint a romániai bihari falvakban.

Mindebből következik, hogy ahol a lány is résztvevője volt a májusfaállításnak, ott természetesen tudott róla, s elképzelhetetlen volt, hogy a nagy munkát igénylő és zajjal is járó árást ne vette volna észre, még ha nem is ő adta az ajándékokat. Mégis a helység közösségi rendje szerint nem illett, hogy tudjon róla. Ráadásul ezekben a helységekben általában az egyik szülő vagy maga a lány ki is ment, és megkínálta a legényeket itallal. Ahol előre megbeszélték, be is hívták, és gazdagon megvendégelték őket étellel és szintén itallal. Megtörtént, hogy énekszóval mulattak, s táncoltak is. Ahol csupán zöld vagy virágos ágakat tűztek fel (Dél-Alföld, Öskü, Nyíregyháza), ott minden a legnagyobb titokban történt. A legény dicsőségére vált, ha minél magasabbra (pl. a háztetőre, a kémény mellé) és észrevétlenül rakta fel a májusfáját. Másnap hajnalban ezen a vidéken valóban meglepetés volt a lány számára a májusfa, s igyekezett kitalálni, hogy ki hozhatta. A közvélemény előtt a többi helyen is mímelték a lányok a meglepetést, akkor is, ha részesei voltak a szokás-cselekményeknek. Minderről számtalan konkrét változat élt, bemutatásukra most nincs módunk.

Érdekes jellegű váltás következett be a mátrai szlovák falvakban. A század közepéig nemcsak a nagylányoknak, hanem a fiatalasszonyoknak is állítottak májusfákat. Az 1960-as években a nagylányok már nem kaptak, ám szinte a csecsemőkortól, a két éve-sektől a tizenhat éves korig mindegyik lánynak vittek májusfát. Miként az idők folyamán számos szokásból, hiedelemből gyerekjáték vagy -ének lett, a májusfaállítás az utolsó szakaszban úgyszintén a gyerekek, a serdülők ügyévé vált. Ettől függetlenül néha előfordul a legény szerelmét valló komoly májusfa is.

A fahiány az elsődleges oka annak, hogy az alföldi szlovákok inkább fa- vagy bokorágat tűztek fel. Ezen a tájon egyértelműen egyéni jellegűvé vált a tiszteletadás. Ez nem az alföldi ember individuális sajátosságából fakad, amire esetleg hajlandók lennének gondolni, hanem a feladat adottságából. Más tájakon a magas, nehéz fák kivágása, majd elásása közös munkát, összefogást igényelt a legényektől. A felállítás összes munkafázisa figyelmes tevékenységet kívánt, nélkülözhetetlenné tette több ember együttműködését. Tehát maga a munkafolyamat követelte ki a közös, társas együttműködést. Ezzel elválaszthatatlanul összeforrva alakult ki a hagyomány is, s ugyancsak befolyásolta a legények összefogását. Ezért vált közösségi megnyilvánulássá a májusfák kidöntése is, mert szintén több ember (legény) részvételére volt szükség. Ezt azután összekötötték áldomással, tánccal, zenés vigalommal.

A májusfáknak a *középiletek* (község háza, templom, kocsmá) előtt történő felállítását legtöbb helyen kialakult szokásrend szabályozta. Úgy is mondták: a bírónak vagy a jegyzőnek, a papnak, a kocsmárosnak (*richtárovi, notárovi, kňazovi, šenkárovi*) állítják. Többnyire fenyőt, borókát választottak, s az ide szánt fa mindig a legszebb és legmagasabb volt. Századunkban a templom előtt szórványosan ástak be májusfát, a Dél-Alföld

kivételével egyformán megtalálható az evangélikusoknál és a katolikusoknál. A Pest megyei Péterin, Csomádon – mint hajdan Szarvason – a legények a templomba vittek színes szalagokkal, fehér zsebkendőkkel feldíszített májusfákat. A kocsmá és a község-háza előtt rendszeresen a dunántúli szlovák lakta településeken álltak májusfák (Bakonycsernye, Jásd, Oroszlány, Öskü, Sós-kút, Szápár, Tardosbánya stb.) A század első felében Nyíregyháza tanyabokor közepén helyezték el a *májfát*. Fűzfát vágta ki, és szintén szalagokkal, borosüvegekkel díszítették.

A Dunántúlon a díszítés a lányokra hárult. A fa csúcsára kerültek a szalagok, a boros, a pálinkás üvegek, mert a fa törzsét a legények előzetesen legallyázták, s a kiásott gödörbe téve kötelekkel húzták fel a magasba.

Mind a lányok, mind pedig a középületek májusfaínak *kidöntése* különböző időpontokban történt, s nincs regionális jellege. Legtovább egy hónapig állt a májusfa. Sok helyen, ahol május elsején állították fel, pünkösdkor következett a kidöntése. Legrövidebb időtartama egy nap volt, másnap döntötték ki pl. Acsán, Csomádon, Püspökhatvanban. Ugyancsak ezen a vidéken egy hét (pl. Erdőkürt, Felsőpetény) vagy két hét (Bánk) múlva történt. A bihari szlovák falvakban a lányok májusfaikat pünkösdkor távolították el. Több helységben táji megkötöttség nélkül maga a szülő vette ki a földből. A dél-alföldi régióban egységesen szintén a családtagok szedték le.

Ha a legények végezték, a lányos házaknál vagy a kocsmában táncos mulatságot rendeztek, mely legtovább a dunántúli és a bihari szlovákoknál maradt meg. Bakonycsernyén, amíg a legények kihúzták a földből a májusfát, a lányok cigányzenére táncoltak, majd mind a két nemű fiatalság is táncra perdült. Jásdon a közösségi fák kidöntésekor volt táncmulatság, a lányos házaknál nem tartottak. A bihari falvak közül Sászteleken a legények muzsikaszóval mentek el a lányos házakhoz, s ott a lány lakomára (*hostína*) hívta őket. Fűvesen a legények és a lányok a falu szélén gyülekeztek, közösen végigmentek a falun. Sorra vették a májusfákat. Mindenütt az a legény húzta ki a fát, aki felállította. Mindig zeneszóra végezte. Az volt a virtus tárgya, hogy melyikük húzza ki hamarabb. A végén a legény megtáncoltatta a lányt, akinek a fáját kidöntötte. A szülők süteményt és bort hoztak, mindenkit megkínáltak, s illett elfogadni. A májusfák kidöntése nyomán valamelyik háznál reggelig tartottak táncvigalmat.

Oroszlányban a népszokást továbbéltetik a közművelődési intézmények. Mindmáig pünkösdkor másnapján a délutáni istentiszteletet követően kezdik a májusfák kidöntését. Azonban ma már csupán a kocsmá előtti májusfánál zajlik le az esemény. A város szélén várják a Tatabányáról érkező zenészeket, innen vonulnak a kocsmához. A menetnek meghatározott rendje van. A zenészek után közvetlenül azok a legények haladnak, akik az évben voltak sorozáson. Kalapjukon nemzetiszínű szalag lobog. Utánuk a következő évbéli regrutajelöltek vonulnak. Az utóbbi időben a legényeket népviseletbe öltözött lányok követik, sőt a legények és a lányok párosával mennek. A kidöntést a regruták végzik. Ez az ő feladatuk lesz 1995 pünkösdjén is.

Ha van lányos májusfa, azt is kidöntik, majd reggelig bált rendeznek.

A májusfa másodlagos továbbélése figyelhető meg az épülő házaknál, amikor befejezik a falak felhúzását. Ez etnikumra való tekintet nélkül országszerte ismert jelenség, a mesterek maguk is terjesztik.

A szlováklakta városokban, falvakban a lányok májusfaikat részben pótolták a májusi szerenádok, de ezek is elhaltak már. S ritkák a májusi kosarak is. Az átmenetet a zeneszó kísérettel történő májusfaállítás mutatta, mely táji meghatározottság nélkül néhány szlovák lakta helységben nagyon népszerű volt (Vértesszőlős, délkelet-alföldi települések: Csanádalberti, Nagylak, Tótkomlós stb.). A cigányzenekar mindaddig játszott az

ablak alatt, amíg a májusfát fel nem tűzte a legény. Mivel az volt a szokás, hogy a legény nem árulhatta el magát, mielőtt készen volt, a zenészekkel gyorsan eltűnt. A zempléni-hegyvidéki Óhután is összekapcsolták a májusfa hozását *éjjeli zenével*. Ilyenkor megtudhatta a lány, ki állította fel neki, s a szerenád elfogadása jeleként – mint általában – gyertyát gyújtott, de nem volt szokásban a legény behívása vagy megvendégelése.

A májusfa helyett századunk közepén a bükki Répáshután és néhány nógrádi szlovák lakta helységben szép virágokból álló ún. májusi kosarat vásároltak a legények a kiszemelt lányoknak, illetve a jövőbelijüknek, miként a borsodi, hevesi magyar (barkó, palóc) településeken is.⁶

A tárgyalt szokás többoldalú, összetett vizsgálatának tömör összegzése: az eladó lányok májusfáinak felállítása a szlovák népesség körében a 20. század közepén halt el, azóta ritka esemény, kivéve a bihari szlovák falvak többségét, ahol napjainkig fennmaradt. A korábbi századokban a középületek előtt szinte mindegyik szlovák lakta helységben állt májusfa, napjainkban valójában csak a dunántúli szlovák településekre jellemző. Viszonylag pontosan elhatárolható a hegyvidéki és az alföldi szlovákok májusfaállítás gyakorlatára, míg Észak-Magyarországon, Dunántúlon a legények közös tevékenységként készült a májusfa, az alföldi legények egyértelműen individuális jelleggel tűzték fel kedveseik házára a virágos vagy a földízített zöld ágaikat. Az alföldi lányok rendszerint nem tudták, mikor, ki állította fel a májusfájukat, a hegyvidékiek többnyire a szép eljárás résztvevői voltak. Kisebb régióként mindez azonban sajátos változatokban valósult meg. Napjainkra az együttes tevékenység főként a dunántúli közösségi májusfák felállításakor maradt csak fenn.

IRODALOM

Etnografický atlas Slovenska

1990 Szerk. biz. elnöke: *Filová, Božena*. Bratislava

Gulyás Éva–Szabó László

1989 Jeles napok. In: *Palócok*, IV. Szerk.: *Bakó Ferenc*, Eger, 303–459.

Haan Lajos

1991 Békés-Csaba. A város története a kezdetektől a XIX. század harmadik harmadáig. Békéscsaba

Horváthová, Emília

1988 Zvyky a obrady. In: *Hont. Tradície ľudovej kultúry*. Szerk.: *Botík, Ján*. Banská Bystrica. 468–548.

Kotics József

1986 Kalendáris szokások a Medvesalján. Debrecen

Krupa András

1971 Jeles napok a Békéscsabán és környékén élő szlovákoknál. Békéscsaba

Lami, Štefan

1984 Výročné zvyky a ľudové hry. Budapest

⁶ *Gulyás É.–Szabó L.*, 1989. 412.; *Kotics J.*, 1986. 93.; *Paládi-Kovács A.*, 1982. 149.

- Magyar Néprajzi Lexikon, 1–5.*
1977., 1979., 1980., 1981., 1982. Szerk.: *Ortutay Gyula*. Budapest
- Manga János*
1978 *Z minulosti Veňarcu*. Budapest
- Niedermüller Péter*
1984 *Výročné obyčaje*. In: *Národopisné štúdie z Répášhuty. Národopis Slovákov v Maďarsku*, 5. Szerk.: *Viga Gyula–Szabadfalvi József*. Budapest, 321–339.
- Paládi-Kovács Attila*
1982 *A barkóság és népe*. Miskolc
- Petercsák Tivadar*
1985 *Népszokások Filkeházán*. Debrecen
- Tátrai Zsuzsanna*
1990 *Jeles napok – ünnepek, szokások*. In: *Magyar Néprajz*, VII. Szerk. biz. vez.: *Paládi-Kovács Attila*. Budapest, 102–264.
- Tessedik Sámuel*
1938 *Szarvasi nevezetességek*. Budapest
- Žatko, Rudolf*
1973 *Spoločenská a duchovná kultúra Slovákov v Maďarsku*. 3. časť. *Slovenský národopis*. 61–78.

LANDSCHAFTLICHE VARIATIONEN AUF DAS AUFSTELLEN UND FÄLLEN DES MAIBAUMES BEI DEN SLOWAKEN IN UNGARN

Eines der Symbole der Erneuerung im Frühling in der grünen Vegetation ist der Maibaum. Sowohl in der ungarischen als auch in der slowakischen Volkstradition wurden Maibäume gleichfalls zu Pfingstsonntag oder in der Nacht zum ersten Mai aufgestellt. Diese Doppelheit charakterisiert auch den Brauch der Slowaken in Ungarn, obwohl neuerdings die Praxis mehr und mehr zum ersten Mai übergeht.

Im allgemeinen wird der Brauch *máj*, *májovka* genannt, die anderen Benennungen variieren von Region zu Region, sogar von Ortschaft zu Ortschaft: *prví máj*, *prvímájski strom*, *májoví strom*, *májsko drevo*, *turícno drevo*. Beliebte ist auch die dem Ungarischen entnommene Bezeichnung *májfa*, *májusfa*.

Angaben über den Charakter des Maibaum-Aufstellens gibt es seit dem Beginn der massenhaften Ansiedlung der Slowaken in Ungarn, dem Anfang des 18. Jahrhunderts. Die Art des Maibaumes wird durch die typischen Bäume und Sträucher der Landschaft bestimmt (Birke, Linde, Tanne, Pappel, Weide, Flieder). In den meisten slowakischen Bergdörfern erhielten neben den Mädchen auch die öffentlichen Gebäuden (Gemeindehaus, Kirche, Wirtshaus) einen Maibaum, den die Burschen aufgestellt haben. Auch das Fällen des Maibaumes war hier ein regelmäßiges Volksfest. In den Dörfern auf der Tiefebene befestigte der einsame Bursche den blühenden Ast möglichst geheim am Haus des erwählten Mädchens. Ab der Mitte des 20. Jahrhunderts ist das Absterben des schönen Frühjahrsbrauches zu erkennen.

András Krupa

ZEMPLÉN MEGYEI HELYSÉGNÉV-VIZSGÁLATOK

MIZSER LAJOS

Pesty Frigyes 1864. évi – egyelőre – kéziratos Helynévtárában Zemplén megye 407 helységgel képviseltette magát. Az igen természetes, hogy óriási minőségi eltérések vannak leírás és leírás között. A kérdőív 6. pontja így hangzott: „Mit lehet tudni köztudomásból, írott vagy nyomtatott emlékből a név eredetéről, értelméről, mindegyik nyelvű helyre nézve?” Alighanem ez volt a legfogósabb kérdés. Sokan megkerülték, válasz nélkül hagyták. Vagy éppen bevallották, hogy nem tudják. Kácsánd (Kačanov) pl. így: „A’ név eredetéről sem köztudomás sem hagyomány írott v. nyomtatott emlékekből semmit sem lehet tudni”. Nagygéres (Velký Horeš) sommásan ennyit ír: „Semmit”.

A történelmi Zemplén megye választ adó helységeinek többsége túlesik a jelenlegi határon, így zárójelben megadom a szlovák nevét is. Ha 1864–1918 között névmagyarosítás, névváltoztatás történt, ezt is jelzem, akár a Magyar Köztársaság területén fekszik, akár nem.

Abara (Oborín): „A helység neve ... a tót Oborából lett. Abara – mely tótul annyit tesz mint akol – tehát kezdetben valami majorság lehetett”. A FNESz (I, 48) annyiban pontosítja a jelentést, hogy alátámasztja a második mondatot: ’körülkerített hely’.

Agárd (Zemplénagárd): „Hajdani földes ura Agárdi család volt, és úgy látszik ezen családról vagy is ennek a’ nevéből kapta a’ község is ezen nevét...” Éppen fordítva! A név származhatott személynévből is, illetve az *ágár* + -d ’fűzcerjéjékel benőtt zátony’ szóból is (FNESz II, 803–4, I, 57 Agárd a.).

Ágcsernyő (Ágcsernyő; Čierna): „...a név eredetéről Cserney család említettik”. Ez a megfordítottság nemcsak Zemplénre jellemző, hanem más megyék leírására is. A név a szláv *černa* ’fekete’ szóra vezethető vissza. A nőnemű alak arra utal, hogy az elmaradt utótag vagy *voda* ’víz’ vagy *zemja* ’föld’ lehetett (FNESz. I, 58).

Bacskó (Bačkov): „A községnek elnevezése hallomásból, s csekély okiratok után is Bocskai Istvántól Bocskának, de jelenleg már csak Bacskonak ... neveztetik”. Egy szó sem igaz a leírásból. A helység személynévi eredetre megy vissza (FNESz. I, 133).

Barancs (Zemplínsky Branč): „A jelenlegi lakoság által állítatik, hogy ez előtt Isten tudja hány évekel lakott benne egy Barantsi nevű földes Úr ..., ki is a községet Barants Helységnek nevezte ...” Némiképpen megkerülte a válaszadást. Barancs község neve személynévi eredetű (FNESz. I, 164).

Battyán (Boťany): „...a Battyányi család névtől íratott ...” Ez is filius ante patrem. Valójában a Battyán személynév az alap (FNESz. I, 168, II, 508, Szabadbattyán a.).

Bodrogkeresztúr: „Bodrog előnevét az alatta folyó Bodrog folyóvíztől nyerte, Keresztúr nevezetét pedig az itt szétágazó ország útaktól kaphatta, miután az utak valóságos kereszt utat képeznek”. Ez igaz lehet, de nem a névadás alapjaként, hiszen nem Keresztút, hanem Keresztúr. A Szent Kereszt tiszteletére szentelt temploma adta a község nevét (FNESz. I, 125).

Bodrogolasi: „...monda szerént a Helység azon szőlő mivesektől vette eredetét, kik Nagy Lajos Király idejében Olaszországból Hegyalljára hozattak”. Ez igaz is lehet, a FNESz. (I, 225) vallon telepésekre gondolt, ami a lényegesen semmit sem változtat, hiszen az *olasz* szónak eredeti jelentése: 'nyugati neolatin nyelvet beszélő ember' volt.

Bodrogsára (Sárazsadány): „Irott emlékekből mit sem tudni, egyedül a község idősebb emberei Olasz női nevének származását állítják”. Hogy olasz volt-e vagy sem, teljesen mindegy, de tény, hogy a Sára személynévből származik (FNESz. II, 448, Sárazsadány a.).

Bodrogszög (Klin nad Bodrogom): „...a Bodrog folyam halakban bővelkedett, ide telepedtenek, s egy szöglet alapján építkezének (ti. az emberek), ebből tehát következtethető s világosan be is ismerhető jelenlegi nevének keletkezése”. SZIRMAY (296) pontosabban fogalmaz: „*Szögh* pagus Hungaricus, FNESz. uia Bodrogo amne, et palude piscosa *Páltó* cingitur, insulae normen ab Hungaris accepit”, azaz: *Szög* magyar falu, mivel a Bodrog folyó és a halbó Pál-tó övezi, *sziget* nevé a magyaroktól kapta. Mindezt megerősíti a TESz. (III, 964) jelentésmegadása is: 'sarok, zug, sziget'. A község 1326-ból és 1327-ből adatolható *zeek* és *zek* formában (Com. Zempl. 90). A szlovák Klin nad Bodrogom a Bodrogszög név csaknem szó szerinti fordítása.

Bodrogvécs (Véc): „Védekezéséről vette nevezetét – ugyanis a szomszédos Szomotor helységnél tanyázó szlávok ellenében a berohano magyarok véd sánczokat vonván, buzdították egymást s védelemre, mondván védsd vagy védelmezd”. Néprajzi adaléknak megfelel. A *Vécs* egykor személynév volt (FNESz. II, 745, Véc a.). A Bodrog előtag megkülönböztető jellegű.

Brezovec (Berezóc; Brezovce): „...nevét pedig költsönzi azon völgy nyírfásairól, minthogy a nyírfá oroszul bereza”. A község nevét csak 1772-től tudom adatolni (T–U. I, 151). A pontosabb jelentése: 'nyírfás'.

Bukóc (Kisbukóc; Bukovce): „...nevét a nagy Bükkfa erdejétől vehette, mi oroszul Búknak nevezetik”. Az eredetibb Bukovec-ből (jelentése: 'bükkös') szabályos hangfejlődéssel lett Bukóc a magyarban. Első előfordulásai: 1379: Bokoch, Bokoucz, Bokwa; 1414: Bwkolch (Com.Zempl. 31).

Csabalóc (Csabaháza; Čabalovce): „Név eredete szóbeli hagyományból Csabala nemzetségetől vette nevét ...” Itt helyes a szóbeli hagyomány, a FNESz a hímnemű *Čabal* személynév + birtoklást kifejező képzővel ellátott helységnévre gondol (I, 298).

Csalános (Újcsanálás): „...bizonyosan a Csalán növényről vette eredetét Csanálás helysége...” A FNESz (II, 698) pontosít: 'olyan hely, ahol sok a csalán'.

Csertész (Nagycsertész; Čertizné): „...oroszul az irtást Csertes-nek nevezik annál fogva a községet is később Csertésznek magyarították meg”. Teljesen igaz, a FNESz (II, 180) is 'irtványföld' jelentést ad, és a hangváltozás is a magyarban ment végbe.

Dara (Dara): „Hagyományból szóbeli után az orosz szóból Daré, Dár, magyarul Ajándékból vet eredetű nevét”. Onnan ugyan nem. Valószínűleg személynévből (FNESz. I, 354).

Erdőbénye: „...a Bénye nevezettel a Latin Bene a latin nyelven atyafias nemzetek bénye, bunye szavak, ... régi Palesztina térképén is van egy Béne nevű város ... E hegyalljai Bénye különböztetés okáért a' határban lévő nagyszerű és erdősegekről Erdő Bénye nevet kapott”. Az előtag magyarázata kifogástalan, de az utótagé a délibábos nyelvészkedés körébe tartozik. A Bénye személynévi eredetű (FNESz. I, 422).

Felsőberecki: „E község elnevezését alligha nem a telepedés előtt talált berekről vette mert igen természetes, – hogy beregek vagy régenten berek az idők elteltével bereczkire mely utobbi ragaszték kicsiséget jelent okozván a helység kissességét – ne-

vezetet nyert”. A tudálékos etimologizálásra nagyon jó példa. A névadás nem ennyire bonyolult: a Bereck személynév + -i, birtoklás kifejező képző (FNESz. I, 458, 74. – Alsóberecki a.).

Felsőcsebinye (Alsócsebény; Vysné Čabiny): „...a Tatórok ellen a magyarok itt táborozván Kőztők leg több Oláh Katonaság találatott, kik őrt álván a jövőktől: „cse binye” az az mi jó, mi hir? mely Oláh szótól a községnek neve eredett”. Sem a románban, sem a szlovákban nincs arra példa, hogy szójárásból helységnév keletkezett volna. Ez nem más, mint a Cseb személynév többes száma (FNESz. I, 76, Alsócsebény a.): ‘Csebék’.

Füzesér: „Nevét vette a Füzeséry föld birtokos családtól ...”. Nem véletlen ez a vélemény, hiszen a füzeséri anyagot Füzeséry Bertalan főszolgabíró írta alá. A helynév pataknevből származik (FNESz. I, 487).

Gatály (Hatalov): „...A’ község név eredetéről köz tudomás szerint tót ajku hely névre nézve, egy hajdanában le telepedett Hatala hadvezér nevérol tudhatni”. A szlovák nevet helyesen magyarázza. A Gatály és Hatalov párhuzamos névadás eredménye (FNESz. I, 504).

Habura (Laborcő; Habura): „16-ik századba, midőn a Törökök és Lengyelek az itten megtelepedő orosz ajku népet háborgatták s szüntelen csatároztak, s mind hogy Magyar Országí részen lévén, s többször a Magyarokkal is öszve ütközvén, tehát oroszul vijna magyarul háboru ennek következtében a községet habura-nak nevezték”. Első látásra felismerhető, hogy a helységnévnek semmi köze sincs a magyar háború szóhoz. A lejegyző Komendovits Josef nem sejtette, hogy az utolsó mondata lehet az igaz: „A folyóvíz mely egy részen az erdőségből foly a falu felső végére, nevezetik Haburkának, más része pedig, melly Csertész helységétől lefele foly öszve jön a Haburkával nevezetik Laborcznak”. Némi földrajzi tévedés van a leírásban: a Haburka Csertésznél ered, a Laborc Kalenó felett a határon, és Mezőlaborcnál egyesülnek. A Habura helységnév tehát víznévi eredetű. Csak a 16. századtól tudom adatolni: 1543: *Habura*, 1551: *Halbwra* (Com.Zempl. 62).

Hegedűsfalva (Hudcovce): „...hagyomány szerint ezen Községben sok hegedűs lakot, – tót ajkon Hudaczi – és ezektől el nevezetett a’ Község”. Nem foglalkozásnévből alakult, hanem személynévből, akár magyarul, akár szlovákul (FNESz. I, 758).

Hernádkak: „...szó hagyomány szerint Kaki Uraságnak volt egész Község századok előtt birtoka, mely nemzetség egészen magnélkül kihalván, Kak nevezetét onnan venni származtatják, később hogy a Hernád folyó bé mosta magát határjába Hernád Kaknak nevezetett”. Csak az előtag magyarázata megfelelő. A Kak személynévi eredetű (FNESz. I, 588).

Hernádnémeti: „Hernád folyótól Kaptá a’ Község hason Melléknevet Németi Névi eredetére nézve azonban mit sem tudni”. Ez utóbbi kijelentés némiképpen meglepő, vagy az egyszerűség zavarta meg a lejegyzőt: német + -i birtoklást kifejező képző (FNESz. I, 588).

Homonnazbojna (Óbajna; Nižné Zbojné): „Eredetét megnevezésének onnan lehet magyarázni: hogy mohácsi ütközetkor három rabló az az görögül [értsd: ruszinul] Zbijnik annak hogy erdőben lappangott, ki az egész környéket rettegésben tartotta...” Nem valószínű, hogy a község a 16. században keletkezett volna, első említése 1726: *Zbojna* (Com.Zempl. 130). A helynév alapja a szlovák *zboj* ‘rablás, fosztogatás’, ennek nőnemű melléknévi alakja a *zbojna*, azaz: ‘rablófalú’. Vö. Izbugyazbojna. A magyar Homonna és a szlovák Nižné ‘Alsó’ előtag megkülönböztető jellegű.

Hoporty (Sóstófalva): „A lakosok úgy vélekednek a Név eredetéről, hogy a helység ezen szótól Hop-part eredhetett mert igen nagy parton kell a helységbe be ereszkedni”. A magyarban sincs szójárás eredetű helységnév. Bár halvány utalás történik a térszinformára, de a névadás alapját képező hoporty jelentése ’göröngy, vakondtúrásos, begyöpösödött dombocská’ (FNESz. II, 492, Sóstófalva a.).

Izbugyabéla (Zbudská Belá): „Izbugyának azért neveztetik mert Drugeth jorzaga lévén leány agon Izbugyai családra szállt. – Bela vagy Bila eredeti nevét veszi a Bila voda-tól, a mely a falut át metczi”. A FNESz (I, 641) is ugyanezt a magyarázatot adja. Ugyanígy indokolja az előtagot Izbugyabresztó (Laborcbér; Brestov nad Laborcom), Izbugyahosszúmező (Laborcmező; Zbudské Dlhé), Izbugyahrabóc, (Izbugyarabóc; Hrabovce nad Laborcom), Izbugyaradvány (Vyšná Radvaň) lejegyzője is.

Izbugyarikitó (Zbudský Rokitov): „...nem tudhatni csupán azt: hogy Rokotya fáktól, mint szomszéd község is vette volna meg nevezetét is”. *Roykytho* formában lehet adatolni 1463-ból (CSÁNKI I, 361), ez igazolja a lejegyző igazát. A magyar Izbugya-, a szlovák Zbudský – miként a leíró is céloz rá – megkülönböztető jellegű.

Izbugyazbojna (Újbajna; Vyšné Zbojné): „A név eredetét Fedor Iván és Gubás rablaktól az az Görögöl Zbijnyiktől vette ... Község pecsétje is furolyás rabló alakkal él...” A magyarázatot ld. Homonnazbojna a. Ez a helység lehetett az elsődleges, hiszen 1463-ból és 1560-ból is adatolható *Zbojna* formában (Com.Zempl. 130), bár a Com.Zempl. (130) Homonnazbojna alatt is említi az első adatot.

Jalova (Jármos; Jalová): „Jalova község elnevezése a hely minőségétől vette, amennyiben szó Jalova szlav nyelven medőt jelent”. – Az 1568-ból (Com.Zempl. 75) adatolható (Jelowa) község valóban a szlovák *jalová* ’meddő, terméketlen’ szóra megy vissza, ti. zemja ’föld’. A Jármos nevet köznévvé váló helyettesítéssel kapta (MEZŐ, 176).

Jeszenő (Várjeszenő; Jasenov): „...el nevezését azon tértül vette melyen épült, melyet is azon volt nagy mennyiségű Körös fatul Körösösnek vagy is Slavul Jasenovnak neveztek...”. Ezt a FNESz. (I, 568) is megerősíti.

Józseffalva (1912-ben Sárospatakhöz csatolták): „...lakosai I-ső József Császár által telepítették Nagy Német Országból, miről is nevezetét vette Józseffalva...”. Mivel a telepítés 1785-ben történt, a névadó II. József volt. Pesty informátora, Raisz Gusztáv bíró megjegyzi, hogy „Ujpatáknak is neveztetik”. 1786: Iósef-falva, az Ujpaták elnevezés 1790-ben fordul elő először (BALASSA, 30–1).

Kaleno (Kalenó; Kalinov): „...bizonyosnak állítják, hogy régenten Borro községe határjához tartozott, de miután egy ember honét honét nem gyött ’s azon völgybe meg telepedet volna ’s építet magának házat ez egy Orosz fajú és Kalina nevezetű ember volt. Később anyira meg szaporodtak hogy mindég többet foglaltak a Borroi határból ’s azért a község neve eredetett vette Kalina-rul ’s maradt Kaleno, később osztán sok határ beli czivakodások után a megye külön határt Kalenonak és külön Borronak kijelelt...”. Igen, valószínű a borói határból való kiválás, Borót (Borov) 1543-ban (FNESz. I, 240) említik először, míg Kalenót csak 1604-ben: Kalino (Com.Zempl. 78). A község elnevezése kétségtelenül a Kalina családnévből származik, azaz: ’Kalináé, Kalina földje, faluja’.

Kaponya (Kapoňa). „Név eredetét veszi Kaponyás vagy Kaponyásy család után...” A fordítottja az igaz. A községnevet a FNESz. (I, 683) a ’merítőedény, az erre hasonlító mélyedés’ jelentésű közsézből vezeti le.

Karcsa: „A Község Közeliében terjedvén el a Karcsa nevű ér..., honnan a helység nevezetét veszi”. Ezt a FNESz. (I, 690) is megerősíti.

Károlyfalva: „Lakosai Magyar és Német nyelven beszélnek, valami Károly Herczeg által telepítették...”. A FNESz. (I, 693) pontosít: Trautson János Vilmos nevezte el Károly fiáról.

Kelcse (Kelča, az 1965. évi áttelepítés után Nová Kelča): „Kelcse nevezetét hihetőleg orosz Hrabóczi határt meg ütő Kelcsicze nevű erdős ároktól (:Kelcsicze az itteni szójárás szerint agyart – vadkan agyarárt jelenti:) mely vaddisznók tartózkodási helye”. Az elnevezésnek a hangalaki hasonlóságon kívül nincs köze a felsoroltakhoz, mivel személynévi eredetű (FNESz. I, 707).

Kisráska (Malý Raškovce): „...a’ tulajdonos Ráskayaktól vette eredetét”. Pontosan megfordítva! A magyarázatot l. Nagyráska a.

Kladzán (Klazán; Kladszany): „Kladzán helysége nevezetére nézve az adatik elő hogy valaha ezen erdő részére valami bodnár mester emberek le telepedtek ’s kapta volna ezen tót nevezetett – ’s ezt magyar nevezetben is meg tartotta”. A leíró jó helyen keresi a megoldást. A FNESz. (I, 763) a szlovák klada ’rönk; méhköprü, bödön’ jelentésű szóból vezeti le a helységnevet.

Kolbaszó (Végaszó; Kolbasov): „...szóbeli hagyomány, hogy ezen telelési tanyába, a’ pásztorok sok Kolbászt ettek, innét ered a’ név a helységnek Kolbaszó”. Ezt a magyarázatot a lejegyző alighanem kinyáiban találta ki. Az valószínűsíthető, hogy eredetileg telelési tanya volt, hiszen 1548-ban említik először *Kolbasa*, *Kolbazo* formában (Com.Zempl. 92.). A községnév a Kolbász személynév + a birtoklást kifejező *-ov* származéka, azaz Kolbászé, Kolbász területe, faluja.

Koskóc (Koškovce): „Koskóc falu. Hagyomány szerint régen Urasági major volt, melyben lakott egy szegény ember ki kasokat font miután pedig Kass annyi mint tótul Kos onnan eredett Koskóc”. Meglehetősen zavaros magyarázat. A falunév jelentése: ’Koskókék helysége’ (FNESz. I, 783).

Krasznibrod (Laborcrév; Krásny Brod): „...a vidéken Laborcz vize is széjjel terjedt, annyira hogy sokszor gázolhatatlan volt mint hogy akkor országut nem lévén tehát a Laborcz folyóján keresztül utazni gyalog és szekereknek csak ott lehetett át menni szerentsésen annál fogva Kraszni brodnak neveztetik”. E körülírás után lássuk SZIRMAY pontosítását! „*Krasznibrod Latine Pulchrum vadum ad amnem Labórczium*, FNESz. qui hic transuadatur” (386: Krasznibrod latinul szép gázló a Laborcz folyónál, amely itt átmegy). A helységnevet SZIRMAY 1552-ből adatolja (53), a Com.Zempl. (97) 1551-ből *Kraznybrod* formában.

Laborcvolya (Laborcfalva; Voľa): „...Labórcz nevezetét onnan vette mivel Laborcz vizéhez közel fekszik”. Csak az előtagot magyarázza. Az utótag a voľa ’az adótol ideiglenesen mentesített hely’ szóra megy vissza (FNESz. II, 5, Laborcfalva a.).

Lasztóc (Lastovce): Két magyarázata is van. 1. „E község név eredet tulajdonosságától származottnak állítatik...” 2. A néprege szerint „a tó egy láz alatt vólt, Láztónak nevezték el ... a község név származását innen vette vólna”. Egyik sem jó, mivel a községnév a *Vlast* személynév *-ovce* képzős alakja (FNESz. II, 18).

Legenye (Luhyhna): „...egy István nevű Királyi udvari apródnak mint Ifju legénynek vitézségeért ajándékozott, kitől a község nevezetét, a család pedig praedicatumot nyert”. A lejegyző SZIRMAYra hivatkozik, aki még az adomány évét is megadja: 1263. (267). Mihályi a. a szóhagyományt olvashatjuk: „István, Mihály kapták e helyet..., két részre osztatván ... Legenye az Istváné lett, de mivel István Legény maradt ... birtoka lett Legenye”. Az elnevezés nem a családi állapotról utal, hanem pusztán személynévről (FNESz. II, 22).

Leszna (Lesné): „...ezen tót szótól lyesz, mely erdőt jelent maradt meg azon nevezete Leszna...”. Ez igaz is, de némi pontosítás szükségeltetik: *lesna ves* ’erdei falu’, illetve *lesné miesto* ’erdei hely’ (FNESz. II, 30).

Luka (Bodroghalom): „...a helység nevezetét gyanítani lehet, hogy tót bévándorlók által alapított ’Luka’ tót nyelven rétet” (ti. jelent). Ez utóbbi igaz ugyan, de a községnév személynévre megy vissza (FNESz. I, 225, Bodroghalom a.), amely hangalakjában megegyezik a ’rét’ jelentésű szlovák szóval.

Magyarizsép (Nižný Žipov): „Két I’sép van Zemplén Vármegyébe ... a’ Tótok között fekvődvén Tót I’sépnek – ez pedig Magyar I’sépnek neveztetik, amennyiben az előtt Magyar Helység volt”. Csak az előtagot magyarázza, az utótag személynévi eredetű (FNESz. II, 71).

Makkoshotyka: „...ezen helység ... természeti fekvése és tulajdonságairól felvett rendes elnevezése”. Eléggé homályos, nem tudjuk, hogy pontosan mire is gondolt a lejegyző. Az előtag jelentése: ’makkban bővelkedő’, az utótag pedig személynév (FNESz. II, 82).

Málca (Malčice): „Azt mondják, hogy Malcza régi kaldeus nyelvből veszi eredetét, s annyit tesz mint Kenyér föld”. Nagyon rosszul mondják! Ez is személynévi eredetű, a magyarban pusztán áll, a szlovákban pedig képzővel (FNESz. II, 85).

Márk (Markovce): „...a’ nép között élő emlékezések folytán folytonosan Márknak tótul Markovcze-nak neveztetett s nevezetik, – nevét állítólag hajdani földes urától Markó v. Márktól nyere”. Nemcsak állítólag, hanem valóban is. 1257: (terra) *Mork*, *Mark* (SZIRMAY, 303). A Com.Zempl. (116) csak 1281-ből (Marky). A szlovák *-ovce* képzős alak másodlagosnak látszik.

Megyaszó: „Hogy ezen Város nevezetét, mint ezt többen írták a szótól nem vette volna Megy a szó semmi szó hagyomány nem bizonyítja, míg a Medve szótól Megy asszúvá lett származást, a Szó hagyomány és a Sipot szájában tartó Medve, mint e város által mai napi is használt Czimer, igazolni látszanak”. Szép okoskodás, kár, hogy nem igaz. A megoldás sokkal egyszerűbb: meggy + aszó ’időleges vízfolyás’ (FNESz. II, 115).

Mihályi (Alsómihályi; Michal’any): „...ezen község első tulajdonosa Mihály magister volt”. SZIRMAYra hivatkozik, aki ezt írja (268): „Nomen *Michali* accepit a magistro Michaele filio Bertholdi ... (Mihályi nevét Bertold fia Mihály magisztertől kapta). Szóhagyomány: „István, Mihály testvérek kapták e helyet..., két részre osztván Mihályi Mihályé lett...”. Az elmondottakat a FNESz. (I, 85, Alsómihályi a.) is megerősíti.

Mocsár (Močarany): „Nevét vette különösen hogy olyan helyen fekszik, – több Mocsáros Szántó földjei voltak.” Első említése: 1315-ből *Mochar* alakban (Com.Zempl. 123) – kétségtelenül mocsarassága játszott szerepet a névadásban. A szlovák Močarany többes számban áll: ’mocsarak’.

Morva (Moravany): „...bizonyos Morvay nevezetű család települt azon téren, hol jelenleg Morva helysége létezik, ’s attól vette volna eredet nevezetét”. Inkább a Morvayak Morváról! A FNESz. (II, 160) Morva melléki telepésekre utal.

Nagykázmér (Veľky Kazimír): „E Község név eredete Kazimér Lengyel Hercegtől származik ... kisérői közzül itt meghonosodtak e helyet Kázmérnak nevezték...”. Az kétségtelen, hogy egy Kázmér nevű ember volt a névadó (FNESz. I, 702, Kázmér a.).

Nagypolena (Nagypolány; Veľká Poľana): „Hagyományból irott nincs csak szóbeli hogy egy nagy sima kiterjedésű tér volt. Orosz szóból veleka Polyenka innen vette az

eredeti névet” Az előtag megkülönböztető jellegű, az utótag jelentése: ’legelőhely, erdei rét, tisztás’ 1430: *Polyam* (Com.Zempl. 205). Azután egész 1773-ig nincs adat.

Nagyráska (Velké Raškovce): „...hihetőleg vagy a tulajdonos Ráski családtól vette nevét – vagyviszont”. Inkább viszont. A Ráska személynévi eredetű, a szlovák név ennek képzett alakja (FNESz. II, 206–7).

Nagytárkány (Velké Trakany): „...a’ falú neve Árpád fiáról Tárkánynak nevezetik”. Onnan nem, mivel Árpádnak ilyen nevű fia nem volt. A helységnév igen valószínűen a *tárkány* tisztségnévből származik, esetleg a szónak a honfoglalás előtti jelentéséből: ’vasverő’ (FNESz. II, 215, Tárkány a.).

Nagytoronya (Velká Třina): „Az őskorból maradt szóhagyomány szerint e helyen a Magyarok bé vándorlások idejében egy ima helyet csináltak, és mint hogy erdővel vala környezve, hogy könnyebben reá találhassanak magasra rakták, melynek Thurul vagy Thurun nevet adtak, később Thurony így Toronya nevet nyert...” Érdekes néprajzi adalék. Eredetibb alakja Tolna volt, amely később hozzáigazodott a torony főnév birtokos személyragos alakjához (FNESz. II, 216).

Nátafalva (Nacina Ves): „...bizonyos Nátafalusy úr nevezettől veszi származását...” Onnan ugyan nem, hanem a Náta személynév + falva összetételből (FNESz. II, 216).

Nézpest (Mészpest; Kucany): „...még 1700 elején is Mészpestnek hívtak ... ehelységben a’ méh tenyésztés volt az egyedüli legfőbb jövedelmi forrás”. Továbbá: „...a’ volt földes uraság által tenyésztett a’ méhek tartása ’s ebből eredhetett a’ méz- és méz-pest elnevezés”. A Mészpest szó valójában mészégető kemencét jelentett (FNESz. II, 126). A megtévesztő csak az lehet, hogy mind a Mészpest, mind a Mészpest teljesen egyformán hangzik. Mivel a *pest* szó kemencét jelentett, így a méhészet szóba sem jöhet.

Olaszliszka (Olaszliszka): „...B. Olaszi községből – halászok jártak volna halászat végett ’s itten a Folyó mellett halász kúnyhokat építettek volna a’ hól tartozkodtak – azonban a vizen által járnai nem tudván – vesszöböl magoknak Leszkákat fontak ’s azon jártak által, – ’s innen neveződött volna Olaszi Leszkának – mely nevet hóggy mikor változtatták Líszkának semmi adat nincsen”. Kizárt dolog, hogy vesszöböl font, hordozható juhkarámokon (ezt jelenti a lészka) közlekedtek volna. A *liszka* köznév szláv eredetű, jelentése: ’kopár hely’, az előtag pedig valamelyik nyugati neolatin népre (az olaszra is) vonatkozik (FNESz. II, 273).

Ond: „...a Hon alapító Árpád által e hely Und alvezérnek ajándékozta rolla neveztetnék” (szóhagyomány alapján). A helység neve több mint 200 évvel Árpád halála után bukkan fel, de az igaz, hogy az Ond személynévből származik a helynév (FNESz. II, 278).

Oroszhrabóc (Nagyereblyés; Ruský Hrabovec): „A sok gyertyánfától, mely e falu határában találhatik, s mely oroszul hráb-nak hívatik, nevezetik Hrabócznak”. 1408-ban *Rabouicz*, 1454-ben *Hrabowcz* (CSÁNKI I, 350). Igaza van a lejegyzőnek, magyarra gyertyánosnak lehetne lefordítani. 1864–1918 között Nagyereblyés lett a neve (MEZŐ, 256) „az utótag fordításával és jelzőcserével”. A hasonló hangzás megtévesztette azokat, akik e községnek új nevet adtak: *hrab* ’gyertyán’, *hrabli* ’gereblye’.

Oroszvolova (Barkóház; Ruská Volová): „...Orosz Volova helység régenten ökör legelőnek használtatott...” Az 1609-ből *Oroszvoloua* alakban (Com.Zempl. 161) adatolható község nevének utótagja a ruszin *vól* ’legelő’ szó származéka, az előtag egyrészt megkülönböztető jellegű, másrészt utal az etnikumra is. A Barkóház magyarosítás alapja: egykor a Barkóczyaké volt (MEZŐ, 207).

Osztroznica (Szedreske; Ostrožnica): „Hagyományból írott nincs, csak szóbeli, hogy egy pásztor Tárak család volt, orosz szóból Strusnicza Osztruhács, eret a Osztusniczá”. 1585: *Ostoznicza, Osztrocznycza* (Com.Zempl. 140). A község elnevezése nem ruszin, hanem szlovák: feltehetően az *ostroh* ’földnyelv, szirtnyelv’ származéka. A Szedreske „szerkezetileg felbonthatatlan név fordítása differenciált névvel” (MEZŐ, 195). Itt jegyzem meg, hogy az *ostrožina* nemcsak ’szeder’-t, hanem ’gyaluforgács’-ot is jelent.

Palota (Palota): „...azon ember ki leg előbb községet telepíteni kezdte Pilátnak nevezetett ... házat épített, ezt oroszul Palotának elnevezték eszerint a község ezen háztul eredetét vette”. A helység neve kétségtelenül a *palota* köznévre megy vissza, s a névadás formája inkább magyar, de a ruszin sem zárható ki (FNESz. II, 311).

Pazdics (Pozdišovce): „a név eredetéről semmit sem tudni, egyedül van egy igen közü ivó vizü kutacskaja Pazditska”. Ez csak másodlagos elem, mivel a község neve személynévre megy vissza (FNESz. II, 327).

Peticse (Ptičie): [Gr Pethő a jó céllövés jutalmaként] „...ki kérte miként a hely tiszteletére Pethöcskének neveztessek mi is a nép között Pethöcse, most pedig Peticisére változtata, és a’ nép között e vidéken Pticse néven ismeretes”. A név eredetére tehát mondat kerékítették. Alapszava a ’madár’ jelentésű köznévi (FNESz. II, 341).

Petrik (Petrikovce): „...onnan eredhetett e kis falunak Sz. Péter tiszteletére elnevezése, és pedig diminutívumban, mint neve mutatja: Petrik”. A szentek nevét soha nem használjuk még szóban sem diminutívumban, így helységnév sem válhatott belőle. Tehát nem „valamely szent védnökségé”-ről van szó, hanem az első birtokost hívták Petriknek (FNESz. II, 343).

Porubka (Kisortovány; Porúbka): „...az erdőtől örített helyet vágásnak illetőleg Slav nyelven Porubának nevezték jelenleg Porubka”. A helység 1451-től adatolható *Purupka* formában (Com.Zempl. 149). A jelentésmegadás a lényegre mutat. A Kisortovány „fordítás új jelzővel” (MEZŐ, 254), én inkább arra gondolnék, hogy a kicsinyítő képzőt adták vissza a Kis- előtaggal.

Priszlop (Kispereszlő; Príslop): „...hagyományból írott nincs, hogy a dombon egy Oszlop volt, mellette pasztorok tanyáztak, orosz szóból ered Pri-szlupe”. A FNESz. (II, 376) adja meg az eredeti jelentést: szlovák *prislop* ’csekély bemélyedésű nyereg magas hegységben’.

Pritulyan (Hegyvég; Pritul’any): „Ezen helység azon orosz nével iratik, és nevezetik, melly magyarul (:menedékhelyet teszen:) tud. Illik Tatárjárás alkalmával a menekültek azon völgyben menedék helyet találtak”. Első előfordulása: 1454-ben *Prythwlan* formában (Com.Zempl. 151). Amire a leíró hivatkozik, az a ruszin és szlovák *pritulok* szó. Csak némi köze van az elnevezéshez, amely a *pritulit’* szlovák ige származéka, így a helységnév jelentése: ’az oltalmazottak, a védettek’. Pritulyant „ismeretlen motiváló tényező” alapján változtatták Hegyvégre (MEZŐ, 208).

Proszács (Porszács; Prosačov): „Külömben Proszács talán e tót szótól Proszo – Köles származik”. Első említése 1363-ban *Prozach* formában (Cs. I. 360). Az igaz, hogy az alapszó: *proso* ’köles’, rajta az *-áč* képző, így személynév. Ezt alátámasztja a többes szám birtokos esetben levő szlovák alak: Prosačov, azaz ’Proszácsék (ti. faluja)’. Némi képpen magyarították e nevet a mássalhangzó-torlódás feloldásával (MEZŐ, 166).

Roskóc (Roškovec): „Hagyomány szerint, mint ha itten csuppa körtve fa lett volna, a gyümölcsön a szomszédok öszve vereketek volna, és onnan kapta a nevét Hruski – Ruskiv, mostan Roskócz”. A hangalak csak némiképp hasonlít. Valójában szláv személynév szláv képzésű alakja (FNESz. II, 424).

Rudabányácska: „Ember emlékezettől soha más nevet nem viselt mint Rudá Bányátska, ezt pedig (:Ruda:) onnan kapta, hogy régi időkben határában aranyat ástak”. Tehát az ércbányászatra utal (FNESz. II, 429).

Runyina (Juhászlak; Runina): „Szóbeli hagyományból, orosz szó Runyina, sima térségtől meg kapta eredeti nevét...” Első említése 1569: *Ronua* (Com.Zempl. 160). Az elnevezés alapja a ruszin *rovnyina* 'síkság' szó, így a lejegyzőnek igaza van. A helység nevét belső motiváció (minden gazda juhtenyésztéssel foglalkozik) alapján változtatták Juhászlakra (MEZŐ, 206).

Szécstarnóka (Tarnóka; Trnávka): „Szécs mellék nevét tőzsomszédjába fekvő Gálszécs Mező várostól veszi”. A 6. pontban ez áll: „A' községen Tarna nevű patak folyik keresztül, nevét ettől nyerhette”. A község a szlovák Trnavka patakról kapta a nevét (FNESz. II, 622, Tarnóka a.).

Szelepka (Dénesújfalú; Sliepkovce): „Ezen községnek hajdanában Sliyivkocze elnevezése volt a' honnan is jelen hely nevét származtatja, azon megjegyzéssel hogy hajdan múlt századok előtt ezen helység mostani rovna tere gyümölcsös pusztá szilvásból állot”. Bizony, „hajdanában” sem volt Sliyivkocze neve, és a szilvához sincs semmi köze. Korai említései: 1345: *Selephke*, 1411: Szelepke (modernizált alak!), 1460: *Zelepka* (CSÁNKI I, 362, 369). Szlovák eredetű, ún. dictus név: vagy a *slep-* 'vak' + *-ka* képző vagy a *sliepka* 'tyúk' volt az alap. Pusztá személynévből keletkezhetett tehát magyar névadással. A magyar *szelep* szóhoz semmi köze sincs, mert az nyelvújítási alkotás, és csak 1835-től adathozható (TESz. III, 708). A Szelepka nevet idegennek érezhették, mert Dénesfalura változtatták. A lakosságot ugyanis gr. Andrassy Dénes telepítette új helyre az elpusztult falu helyett (MEZŐ, 207). A mai Sliepkovce nevet 1948-ban hatósági úton állapították meg az 1920–1938 között használt Dénešovce helyett.

Szilvásújfalú (Slivník): „Nevét talán onnan vehette, hogy Sok Szilvás, és böven Szilvát termelő Kertje van...” A magyarázat megfelelő, az utótag a környezetnél újabb településre utal (FNESz. II, 582–3).

Szmolník (Újszomolnok; Smolník): „Hagyományból irott nincs, csak szóbeli, az orosz szóból (:szmola:) magyárol szuroktól vett eredett nevét”. 1568: *Zmolnyk* (Com.Zempl. 173). A leírónak igaza van, valóban a 'szurok, gyanta' jelentésű szó származéka (vö. FNESz. II, 592, a Szepes megyei Szomolnok a.). A magyarosított alakot MEZŐ (92) Zemplénszomolnok néven hozza.

Szomotor (Somotor): „Hajdan a Község a nép ajkán fenn levő regényes elbeszélés szerint Szomorútorinak hivatott; – mivel Laborcz vezér eleste alkalmával halotti tora a Kérdéses helyen tartatott meg, – s nevét is ez alkalomból nyeré”. Ez bizony nem „a nép ajkán” született, hanem SZIRMAY ANTAL találta ki a Hungaria in Parabolis (Budae, 1804., 108) című munkájában. Maga a községnév valószínűleg személynévi eredetű (FNESz. II, 593).

Szólóské (Viničky): „...természeténél fogva azért nevezetik mert szőlőhegy alatt fekszik”. Ez is megfelelő (a *-ka*, *-ke* képző a Zemplén megyei magyar helynevekben gyakori), de inkább a FNESz. (II, 596) magyarázata a megfelelőbb: szőlőművelők faluja.

Sztakcsin (Takcsány; Stakčín): „Sztakcsin község elnevezése biztos adatok hiányában valószínűleg Szlav szóból eredett Sztökati – összefolyni; a menyiben itten három hegyi folyó össze foly”. Vö. 1528: Staktz, 1551: Ztakchyn (Com.Zempl. 176). A leíró jó helyen keresgél: a szlovák *stok* 'összefolyás' szó származéka a helységnév. A későbbi Takcsány a mássalhangzó-torlódás feloldásával keletkezett (MEZŐ, 166).

Sztakcsinrosztoka (Zuhatag; Stakčínska Roztoka): „Sztakcsin-Rosztoka elnevezése, a helység fekvéséből eredett, a mennyiben roosztoka szó itteni értelemben annyit je-

lent: mint két hosszú domb közötti fekvő térséget”. Első említése 1574: *Ztakczin, Roztoka* (Com.Zempl. 176). Bár a ruszin *roztoka* jelentése: ’két ágra oszló vagy két egyesüléséből keletkező vízfolyás’, de könnyen lehet, hogy ott a dombvonulat elágazását is jelentheti. Az előtag Sztakcsin közelségére utal. Magyarosított alakját – Zuhatag – ismeretlen motiváló tényező alapján alkották meg (MEZŐ, 208).

Szterkóc (Sterkovce): „A név eredetéről szóbeli hagyományból annyit tudhatni: hogy a nevet Szterka zsidótól, és Szteranka az ott le telepedett családtól vette volna meg”. Első említése 1494: *Zterkocz* (Com.Zempl. 179). Kétségtelenül a *Szterka* (esetleg Szterko) név az alap, és ehhez jön még az *-ovce* képző, azaz: Szterkáék (ti. települése).

Szuha (Zemplénszuha; Suché): „...az erdő azon helyen kiszáradt, ahol jelenleg Szucha helysége, azon tót szótól Szuhi, melly magyarul száraz szót jelent maradt meg nevezete is, ’s onnan hívatik Szuhának”. Első említése 1266: *Zuha* (Com.Zempl. 182). A FNESz. (II, 84) a helységgel azonos Szuhát, a Sajó mellékvizét így magyarázza: ’száraz, nyaranta kiszáradó víz’. 1461-ben *Zwha* alakban írták (CSÁNKI, I, 364), így a Szuha alak az elsődleges a (semleges nemű) szlovák Suché (ti. miesto ’hely’)-val szemben.

Szukó (Sukov): „Hagyomány szerint régi időkben ebben a kies völgyben egy Bacsa a ki juhait itt legeltette, név szerint Szukó ... és innen van Község neve Szukó”. Ha ez így lenne, akkor puszta személynévből származik magyar névadással. Valószínűbb azonban, hogy a Szuk vagy Szuko nevet látták el a birtoklás kifejező *-ov* szuffixummal (vö. FNESz. II, 602).

Szürnyeg (Sirmík): „A monda azt regéli, mintha Szürnyeg valaha csak sertés kosár lett volna és a Szür-nyeg nevét is a kondások szürítől vette”. Attól ugyan nem. Nagy valószínűség szerint puszta személynévből keletkezett (FNESz. II, 605).

Tállya: „Ezen városnak régi neve Talia volt nevét vehette Talian olasz gyarmattól, a’ mennyiben a’ hegyallya több városaiban szőlőművelés végett települtek. Ezen olasz név Taglia (:olv. tallyia:) olasz hon több helyneveinél fordul elő”. Nem olasz, hanem inkább vallon eredetű: *taille* ’irtvány’ (FNESz. II, 611).

Tarcal: „A város neve eredetét vette Árpád Turzul vezéretől. A’ mennyibe Árpád ezen területet Turzul vezérének adta”. Monda ez a javából. A FNESz. (II, 618) megállapítása a helytálló: eredetileg a Tokaji- (Kopasz-) hegy régi neve volt, amely átvonódott a községre.

Tiszalúc: „...nevét vette e Zsidó szótól Lúcz, melly szó magyarul ezt teszi általment, általkelt p. o. a vízen”. Nem egyéb, mint tudákos etimológia. Valójában puszta személynévből származik (FNESz. II, 652).

Tokaj: három magyarázatot is hoz: 1. A fok-halászatról kapta a nevét („monda szerint”), 2. „Indokoltabb vélemény szerint a város elnevezését nyerhette a közelében folyt Takta vizétől, mely a magyarok bejövetele alkalmával itt lakott szláv nemzetségek által Tokotának neveztetett, később Toktaj...”, 3. ’...más vélemény szerint azonban a Tokaj név a „Sztoktaj” vízzakadás tót szóból keletkezett ’s Sztoktajból lett Elvégre szép hangzás szempontából Tokaj”. Egyik sem állja meg a helyét. Vagy a török *toqay* ’folyó menti erdő’ köznév az alap, vagy személynévi áttétellel vált helynévvé (FNESz. II, 659).

Tolcsva: Eördögh Ignác bíró cáfolja SZIRMAY (115) vélekedését, amely szerint a község neve a *Tósvár* elnevezéséből származna. S ezt írja: „A város neve bizonytalan, ezen elnevezés a közzel Abaujban keletkező ’s a várost végig futó Tolcsva nevű folyotól ered...” Ezt a FNESz. (II, 6606) is megerősíti.

Topolya (Kistopolya; Topoľa): „Hagyományból írott nincs, csak szóbeli, az orász szóból, Topolya magyaról Nyár fától vett eredett nevét...” A FNESz. (I, 758) véleménye is ez, s megjegyzi, hogy a névadás formája magyar is lehetett.

Tótjablonya (Tótalmád; Jabloň): „Tót nevét az át menyő Magyaroktól mi után tót lakosaival birt. Jablonya pedig alma fától nyerte volna meg”. Teljesen igaza van. Első előfordulása 1405: *Almag*, 1560: *Jablonya*. Ezek szerint a magyar név az eredetibb, a *Jablonya* ennek a lefordítása. A Tótalmád az utótag lefordításával keletkezett (MEZŐ, 201) – inkább visszafordítása.

Tótkriva (Görbény; Slovenské Krivé): „...e nevet Tót, minthogy tót lakosai a magyaroktól Kriva pedig minthogy tekervényes helyen van tótoktól nyerte volna meg”. Első előfordulása *Kriva* formában 1478-ban (CSÁNKI, I, 354), 1773: *Tott Kriva* (Com.Zempl. 173). A leírás igaz lehet, hiszen a helységnév jelentéstepadással keletkezett: *Kriva ves* 'görbe, tekervényes falu', *Krivé miesto* 'görbe, tekervényes hely'. A Görbény elnevezés a jelző elhagyásával történt fordítás (MEZŐ, 256).

Traufalva (Hercegkút): „E' Község egykori Földes Ura Traustsman Herczeg nevérel elmagyarosítva nevet kapott...” ezt írja a FNESz. (I, 585, Hercegkút a.) is. Nem Trautsmannak hívták a herceget, hanem Trautsonnak, akinek ősei 1609-ben kaptak honfújíást.

Vajdácška: „Vajda községének hivatott de mostan jelenleg Vajdácskának nevezetik – talán azon indokból mivel régenten lehet hogy a nép jobb modú lévén jobban terjeszkedett”. Továbbá hivatkozik arra, hogy az erdélyi fejedelemséghez is tartozott, azaz szerinte a Vajdasághoz. Csakhogy a községnév több évszázaddal régebbi, mint az erdélyi fejedelemség. A FNESz. (723) megerősíti, hogy az eredeti név Vajda volt, amely méltóságnév is, személynév is lehet. A kicsinyítő képzős alakot nem „a viszontagságos évek” hozták. A diminutívum szerepelhet a helységnevekben (vö. Szöllöske, Rudabányácska), de a határrészek neveiben meglehetősen gyakoriságú Zemplén megyében.

Vámosújfalu: „...a kertje alatt elvonuló patakon ... hajdanta Vám volt – híhetőleg innen nyerte elnevezését”. Ezt a FNESz. (II, 730) is megerősíti, és az utótagot is megmagyarázza.

Vásárhely (Trhovište): „Hagyományilag ... a' régi időben híres vásárok estek ott, onnan maradt volna ez az elnevezés Vásárhely”. A FNESz. (II, 739) pontosít: időközi vásárokról kapta nevét a község.

Vehéc alatt van leírva Juszkoválya, illetve Kőporuba községe.

Juszkóvolya (Juszkóvölgy; Jusková Voľa): „...ezen barlangokban mondatik 400–500 év előtt lakott bandájával egy híres zsvány Jozseff nevü oroszul Juszko, kiről a falu is később alakulván vette nevezetét, Volyának pedig mi magyarul annyit tesz jó kedv azért híjják, mert azon a helyen és vidéken jó kedvök volt az ottan tanyázó rablóknak”. Elsődleges a Volya alak, hiszen már 1343-ban, 1357-ben *Wołya* alakban adatolják (Com.Zempl. 77), magyarázatát l. Laborcvolya alatt. A Juszkó név inkább góralnak látszik, mint ruszinnak. A Juszkóvölgy, majd a Józsefvölgy a jelzős idegen nevek minden tagjának a fordításával történt (MEZŐ, 198), azzal a megjegyzéssel, hogy a voľa nem jelent völgyet, hanem a megalkotásban a hasonló hangzás játszhatott szerepet.

Kőporuba (Kővágó; Kamenná Poruba): „Azért neveztetik Kőporubának, mert ezen helység kővel van tele”. Első előfordulása: *Porupka*, 1410-ből (Com.Zempl. 80). SZIRMAY (343) így írja le: Kamena-Poruba. Az előtag későbbi és megkülönböztető jellegű, a *poruba* jelentése: 'irtás, vágás'. Az újabb Kővágó ~ Kővágás név az utótag lefordításával keletkezett (MEZŐ, 360).

Vidrány (Výdraň): Egy hosszadalmas anekdotát mesél el: egy ökör véletlenül pálinkát ivott, be is rúgott, a gazdája azt hitte, hogy elpusztult. Ezért megnyúzatta. „...’s mint hogy nyuzni Oroszul téssen Dratz, vagy obdrecz, vidretz annak következtében a

községnek is nevet adtak mint egy gunyból Vidrány”. Ez nem egyéb, mint falucsúfoló. A továbbképzett *vidra* szó jelentése: ’vidra’, illetve ’kristálytisztá vizű kis forrás’ (FNESz. II, 762).

Világ (Svetlice): „...e nevet Világ Lengyel országból vonuló Magyaroktól volna meg ... már biszkid erdőségből sejdítvén jobb országot kiálltattak volna: itt már a világ! Eze időtől fogva közel lévő falu maiglan e nevet nyert, ’s a községi pecsét világitó tornyot visel”. A helynévhez mondát kerekítettek. A FNESz. (II, 764) igen helyesen mutat rá arra, hogy itt a *világ* köznevünknek egy másik jelentéséről van szó, ti. a helységet mindig éri a napfény.

Virava (Výrava): A hagyomány szerint „Virava e szoták elnevezéstől száraz idejekor arra átmenő egymásnak mutató egyéntől Vir melly mélyebb vízzel teli helyet, és ava, melly nézd jelent; nyerte volna meg”. Itt is említenünk kell, hogy szójárásból nem keletkezhet helységnév. Víznévből annál inkább, mint itt is (FNESz. II, 767–8), pedig a lejegyző is szól a Viravka patakról.

Visnyó (Višnov): „... Visnyon pár század előtt még erdőség volt, ’s innen nyerte a helység elnevezését, mely avval is be bizonyítható, hogy a pecsét nyomján meggy találtak be mecze”. Első előfordulása 1270: *Vysno*, 1289: *Wysnow* (Com.Zempl. 207). Valójában ’meggyes’ a jelentése (FNESz. II, 219, Nagyvisnyó a.).

Zemplén (Zemplín): „...hajdan a megyének székvárosa volt ’s onnan vette eredetét” (ti. a név): ez éppen fordítva történt: előbb volt Zemplén vára, azután a vármegye. Jelentése: ’földből való’ (vár) (FNESz. II, 804).

Zombor (Mezőzombor): [a név eredetét] „...a régi Római Zobora egyéntől származtatni gondolják, ...vagy Zobor vezérről”. Csak azt „gondolják” jól, hogy személynévi eredetű (de nem a két említett személy volt a névadó) (FNESz. II, 139).

Zavada (Homonnazávod; Závadka): „...Závody tsalád töle nevéet költsönzi”. Csak a régiségre utal, ami igaz is: *Zavadka* néven 1454-ből adatolható (CSÁNKI, I, 366). Elképzelhető, hogy személynévi eredetű (vö. Závod, Tolna megyei község, FNESz. II, 801), és lehetséges, hogy a szlovák *zavada* ’akadály’ helynévvé válása is. A községnev a múlt század végén jelzöt kapott megkülönböztetésként (MEZŐ, 245).

Zuella (Zellő, Zvala): „Hagyományból irott nincs, csak szóbeli, hogy a’ nagy vihar által a’ fákat le terítette az orosz szó Zvaliszka a hol a pásztórok telelési tanyájok volt Zvaliszka nevezték, innét erett Zuella helység neve’. Kétségtelenül összefügg a szlovák *zvalit* ’lerombol, összedönt’ igével, de a részleteket még nem tisztáztam. Első előfordulása 1588: *Zwyela*, *Zwela* (Com.Zempl. 229). A magánhangzó-torlódás feloldásával tudatos magyarosítás történt a Zellő létrehozásakor (MEZŐ, 168).

Zemplén megye 407 helységéből egyáltalán nem ad választ a községnev eredetét illetően 168, bevallja, hogy nem tudja: 125, valamiféle választ ad: 114 lejegyző. Azon lehet vitatkozni, hogy ez sok vagy kevés. Ha azt nézzük, hogy pl. Kis- és Nagykövesd, Kisújlak, Nagymihály stb. nem adja meg a magától értetődő választ, akkor kevés, ha viszont azt nézzük, hogy feltűnően sok jó etimológiát adnak, akkor megfelelőnek tarthatjuk a válaszadást. Az csak természetes, hogy mondákat, anekdotákat találtak ki a magyarázatokra, vagy éppen a földesúr nevéből próbálták levezetni – anakronisztikusan – az eredetet. Ez más megyében is így van.

A népnevek használata olykor megtévesztő lehet. A ruszinokat többnyire oroszoknak nevezik, ritkábban görögnek, akárcsak a szlovákok általános neve a tót, néha pedig a szláv. Sem a ruszin ~ ruszn(y)ák, sem a szlovák névvel nem találkoztam Zemplén megye leírásában.

Amikor szó szerint idéztem a leírásokból, ragaszkodtam az eredeti helyesíráshoz: egybe- és különírás, az ékezetek használata, nagy- és kisbetűs írás, a mondatok tagolása írásjelekkel stb.

Nagy segítségemre volt az eredet megállapításában a FNESz, de ha az illető helység ott nem volt meg, akkor magamra hagyatkoztam.

Végezetül egy érdekességet hadd említsek! Eléggé feltűnő a puszta személynévből keletkezett helységnevek száma – ezek mind magyar névadással alakultak. A szlovák és a ruszin ugyanis a személynévet mindig képzővel látja el, náluk puszta személynévből soha nem válhat helységnev.

IRODALOM

- BALASSA: *Balassa Iván*: Sárospatak történeti helyrajza a XVI–XX. századból (Miskolc–Sárospatak, 1994)
- Com.Zempl.: *Heller, Georg*: Comitatus Zempliniensis (München, 1981)
- CSÁNKI, I.: *Csánki Dezső*: Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában I. (Bp., 1890)
- FNESz.: *Kiss Lajos*: Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II. Negyedik kiadás (Bp., 1988)
- MEZŐ: *Mező András*: A magyar hivatalos helységnevéadás (Bp., 1981)
- SZIRMAY: *Notitia topographica comitatus Zempliniensis per Antonium Szirmay de Szirma* (Buda, 1803)
- TESz: A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. I–II. Főszerkesztő: *Benkő Loránd* (Bp., 1967–1976)
- T.–U.: *Takács Péter–Udvari István*: Zemplén megyei jobbágy-vallomások az úrbérrendezés korából I–II. (Nyíregyháza, 1995–1996)

ORTSNAMEN-UNTERSUCHUNG IM KOMITAT ZEMPLÉN

Die Untersuchungen führte ich aufgrund des (vorerst)handschriftlichen Ortsnamenverzeichnisses des Komitates Zemplén von Frigyes Pesty durch. Die Sammlung erstreckte sich auch auf die Erklärung der Namen. Aus den 407 Ortschaften gaben 114 eine Antwort. Unter diesen gibt es viele, die auch heute noch bestehen, d.h., die Etymologie wurde richtig bestimmt. Bei manchen versuchte man den Ortsnamen aus dem Namen des einstigen Grundbesitzers abzuleiten (filius ante patrem). Es gibt auch zahlreiche Ortsnamen, mit denen Sagen, manchmal auch Anekdoten verbunden wurden. Die Erklärungen enthalten manchmal auch interessante sprachliche, ethnographische, historische, kulturgeschichtliche und geographische Beiträge. Die Beschreibungen sind alle in Ungarisch verfaßt worden. Wir konnten die Daten dreier Sprachen kennenlernen: die der ungarischen, der ruthenischen (im Text: russisch, griechisch) und der slowakischen (im Text: slawisch) Sprache.

Lajos Mizser

**KELET-CSERHÁTI KUTATÁSOK
(ACCIPITRIFORMES, FALCONIFORMES,
CICONIIFORMES ÉS CORVIDAE)
AZ 1989-TŐL 1997-IG TERJEDŐ IDŐSZAKBAN**

DUDÁS MIKLÓS

Bevezetés

A terepi felmérések elsősorban a mintegy 7 ezer hektáros védett területre koncentráltak (észak–déli tengely: Márkházától Bujákig, kelet–nyugati tengely: Mátra-szőlőstől–Zsunypusztáig terjedt), de több mint 5 ezer hektár nem védett rész is belekerült a feltáró munkába. (Észak–déli tengely: Nagylóctól Bokorig, kelet–nyugati tengely: Herencsénytől Hollókőig terjedt).

A kutatás célja az volt, hogy átfogó képet kapjunk a térség nappali ragadozómadár-állományának nagyságáról, fészkelési viszonyairól és eloszlásáról. Továbbá választ keresni arra, hogy az egyes kihasználható táplálékforrások milyen limitáló szerepet töltenek be, az itt előforduló karakter ragadozómadár-fajok mennyiségi viszonyaiban.

Végezetül feltárni s felhívni a figyelmet a veszélyeztető tényezők jelenlétére és állományszabályozó szerepükre.

Ez a jelen állapotfelmérés alapja lehet egy későbbi még hosszabb időszakot felölelő munkának, mely a populációdinamikai változásokat lenne hivatott demonstrálni, a mostani eredményekhez viszonyítva. A mintegy kilenc évet felölelő munka zöme őszi, kora tavaszi időszakokra esett, amikor is a talált gallyfészkek feltérképezése, továbbá a fészkelési időszak alatt talált új revírek behatárolása, s a lakott fészkeknek az ellenőrzése is megtörtént.

A terepen töltött napok száma összesen 58 volt.

A terület jellemzői

A Kelet-Cserhát az Északi-középhegység tagjaként, a Börzsöny és a Mátra között helyezkedik el. Döntően alacsony-hegységi, dombos jellegű. A kis kúpok és gerincek magvát vulkáni kőzetek képezik, elsősorban andezit.

A hegység magassági pontjai is alig haladják meg az 500 métert. A legmagasabb csúcsok: Macska hegy 572 m, Tepke 566 m, Purga 575 m.

A vizsgált kistáj nem homogén, az erdőstült részeket gyakran megszakítja egy-egy lankásabb, másodlagosan kialakult irtásrét, amiket gyakran legelőként vagy kaszálóként hasznosítanak. Egyes helyeken a zárvány szántók felhúzódnak az erdőhatárig is.

Fás vegetációja változatos az Északi-középhegységre jellemző társulásokkal.

Az északi oldalakon helyenként, s ott is inkább csak foltokban kevés bükköst (Melittio-Fagetum) találhatunk. Az alacsonyabb régiókban gyertyános-kocsánytalan tölgyesek (Querco petraeae-Carpinetum) húzódnak. A déli kitettséű oldalakon és a sziklakopáros gerinceken a molyhos-cseres tölgyesek (Corno-Quercetum pubescenti-cerris) uralkodnak. A mélyebb fekvésű völgyekben a cseres-kocsánytalan tölgyesek (Quercetum petraeae-cerris) a jellemzőek, míg a délkeleti lejtőkön a molyhos tölgyes – virágos kőrises (Orno-Quercetum pubescenti-cerris) bokorerdők kapaszkodnak a sekély termőrétegű sziklás részeken, néhol kissé mediterrán jelleget kölcsönözve a tájnak. Az állandó vízhozamú patakok mentén (Zsunyi-p., Cserkuti-p. stb.) mézgas égeresek (Carici brizoidis-Alnetum) húzódnak. Egyre több helyen, igaz, még csak kisebb foltokban plantázsok ékelődnek a „természetes” erdőtársulások közé (erdei, vörös fenyő, vöröstölgy, akác stb.).

Az adatok feldolgozása

A megfigyelési adatok az áttekinthetőség kedvéért területegységenként vannak összesítve. A megtalált lakott fészkek és a revírt tartó párok száma alapján történt az állománybecslés, melyet 3 táblázat és 3 grafikon szemléltet.

A fészkelő állomány megoszlása a védett területeken

Terület	Pernis apivorus	Accipiter gentilis	Accipiter nisus	Buteo buteo	Aquila pomarina	Falco subbuteo	Falco tinnunculus	Corvus corax
Órhegy	1	1	–	2	–	–	–	1
Zsunyi-hegyek (legelők)	1	3	–	4	1	–	2	1
Hármas-határ-hegy	–	–	–	2	–	–	–	–
Nagykötető-Kövesbérc (Ördög-völgy)	–	1	–	4	–	–	–	–
Macska-hegy-Purgatepke-Tarcsa-hegy	2	2	–	3	–	–	–	1
Barát-hegy	1	1	–	2	–	–	–	1
Kerek-bükk	–	–	–	2	–	–	–	–
Függőkő-völgy	–	1	–	2	–	–	–	1
Nagymező-hegy-Bükk-hegy-Major-hegy (felsőtold-legelő)	–	1	–	2	–	–	1	–
Bézma	1	2	1	3	–	–	–	1
Közép-hegy	–	–	1	1	–	–	–	–
Magas-hegy-Bokri-hegy	–	1	2	2	1	–	–	1
Bujáki legelő-Beregi legelő	–	–	–	–	–	1	1	–

A fészkelő állomány megoszlása a nem védett területeken

Terület	Pernis apivorus	Accipiter gentilis	Accipiter nisus	Buteo buteo	Corvus corax
Fekete-hegy-Dobogótető Pusztavár-hegy Csóka-hegy-Málna-hegy	1	2	1	4	1
Káva-hegy-Szúnyog-hegy- Nagy-hegy	–	2	1	4	2

A fészkelő állomány alakulása

Faj	Védett területen (pár)	Nem védett területen (pár)	Összesen
Pernis apivorus	6	1	7
Accipiter gentilis	13	4	17
Accipiter nisus	4	2	6
Buteo buteo	29	8	37
Aquila pomarina	1–2	–	1–2
Falco subbuteo	1	–	1
Falco tinnunculus	4	–	4
Corvus corax	6	3	9
Összesen	65	18	83

A kutatások közel 15 ezer ha-t érintettek, a 75 db feltérképezett gallyfészkekkel együtt 83 revír vált ismerté. A revírek megoszlása: 180 ha-ra jut egy fészkelő pár.

Összefoglalás

Az egyes ragadozómadár-fajok előfordulását döntően az életterük minősége határozza meg, a fészkelőhelyek zavartalansága, a táplálékforrások közelsége a fészkelőhelyekhez, a fészkelésre alkalmas erdőrészek aránya stb.

Ki kell emelni, s külön foglalkozni az egyes zsákmányállatok előfordulásával, összetételével, mely az adott térségben meghatározza a fészkelő állomány fajösszetételét.

A legjelentősebb táplálkozó területek:

- Szente (bujáki legelő)
- Bogdony (ecsegi legelő)
- Nagymező puszta
- Csapások (Cserhátszentiván–Bokor–Kutasó határában elterülő irtásrétek)
- Nagynyilas-dűlő (Zsunypuszta–Hollókő–Nagylóc közötti legelők)

Többségükben másodlagosan kialakult irtásrétek, melyek jelentős részét mezőgazdasági művelés alá vonták.

A maradvány hegylábi legelők erősen degradált állapotban vannak, a szakszerű kezelésük hiányát jelzi a nagymérvű gyomosodás és a spontán beerdősülési folyamatok előrehaladott állapota. A kaszálás és a legeltetés felhagyása jól látszik a „lábon álló”, több éves, elöregedett vegetációból.

Az intenzíven kezelt gyepek (felülvetett, műtrágyázott, szakaszosan legeltetett stb.) jobb kihasználtságot mutatnak. A legeltetés elsősorban szarvasmarhával történik a térségben, az extenzívebb juhtenyésztési ágazat jelentősen visszaesett. A legeltetésen kívül az évenkénti legalább egyszeri gyomirtó kaszálás elengedhetetlen feltétel lenne a legelőterületek állagának jobb megőrzése érdekében.

A szántóföldi művelésre alkalmas vonulatok (a lejtésszög erősen behatárolja kiterjedésüket) zárványként ékelődnek a legelők közé.

A térség ragadozómadár-állományának fő táplálékbázisát a mezei pocok (*Microtus arvalis*) képezi. A négyévenként bekövetkező gradációs csúcs (1995-ben volt a legutóbbi) idején az egyedsűrűség egyenletes eloszlást mutat, az összes átvizsgált táplálkozó területen.

A másik jelentős zsákmányállat lehetne az ürge (*Citellus citellus*), de sajnos csak két mikropopulációja ismert, az is erősen veszélyeztetett. A legeltetés hiánya valamint a

környéken lakók (Buják, Ecseg) általi módszeres irtása következtében állományuk a kritikus szint alá esett.

Jelen helyzetben kipusztulásuk elkérülhetetlennek látszik, a folyamat megállítása komoly feladatot fog jelenteni a természetvédelmi szakembereknek.

A hörcsög (*Cricetus cricetus*) előfordulását, egyáltalán jelenlétét a mezőgazdasági kultúrákban csak szórványosan tapasztaltam. Az 1991-es országos nagy gradációja óta erősen visszaesett az állománya. Az 1998-as évben volt tapasztalható először, hogy várhatóan ismét kulminálni fog a populációja.

A nyíltabb élőhelyek kisemlős életközösségei közül még a vakond (*Talpa europaea*) és a törpe egér (*Micromys minutus*), mint potenciális zsákmány, jelenik meg alkalmilag az egerészölyv és a vörös vércse táplálékmaradványaiban. Egyébként az egerészölyv esetében az erdőállományok gypszintjében elsődlegesen hasznosítható táplálékmenyiség zömét az erdei egerek adják (*Apodemus sylvaticus*, *Apodemus tauricus* stb.)

A vizsgált területeken a galambféléknek (*Columba palumbus*, *Columba oenas*, *Streptopelia turtur*, *Streptopelia decaocto* stb.) elenyésző számuk miatt nincs igazán jelentőségük, esetenként jelennek meg a héja táplálékmaradványaiban.

Inkább a gazdag énekesmadár-faunából (rigók, seregélyek stb.) zsákmányol ez a faj.

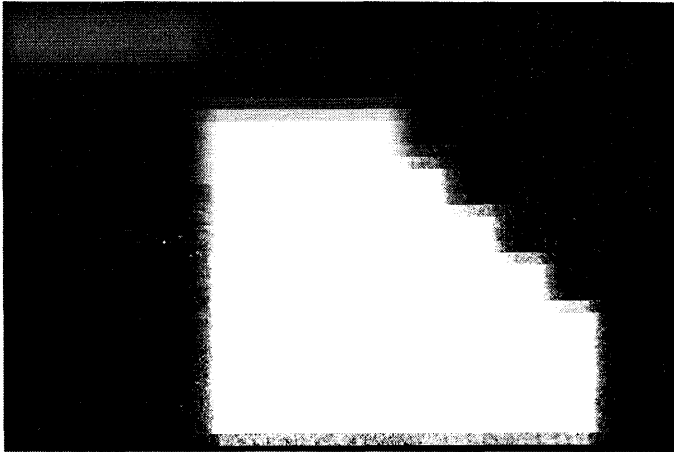
Az egyes hüllőfajok előfordulása is limitálja a csúcsragadozók jelenlétét. A kopárabb kőfolyásos, déli kitettséggű sziklagyepeken, a tájvédelmi körzet több pontján is sikerült a pannon gyík (*Ablepharus kitaibelii*) előfordulását bizonyítani, de apró termete, s szűk elterjedési területe miatt (Zsunyi-patak völgye, Cserkúti-patak völgye, Függekő-völgy stb.), mint táplálékállatnak szintén nincs számottevő jelentősége.

A jóval nagyobb és gyakoribb fali gyík (*Lacerta muralis*) és a fűrgye (*Lacerta agilis*) már szórványosan előfordul egyes fajok tápláléklistáján (pl. egerészölyv). A vízisikló (*Natrix natrix*) is viszonylag gyér egyedszámban fordul elő, az állandó vízhozamú patakok „öntésterületeinek” közelében. Erdei siklóval (*Elaphe longissima*) egy, törékeny gyíkkal (*Anguis fragilis*) két, valamint rézsiklóval (*Coronella austriaca*) néhány alkalommal sikerült találkozni. A kockás siklót (*Natrix tessellata*) Ecseg község belterületén sikerült megfigyelni.

Hogy hüllőfajokban ilyen szegényes a terület, alátámasztja az a tény is, hogy a kilenc év alatt egyetlen alkalommal sem sikerült kígyászölyvet (*Circaëtus gallicus*) megfigyelni, noha számtalan jó, fészkelésre alkalmas élőhelyet sikerült találni (lucfenyves csoport a hegygerinc közelében, jó beszállási lehetőséggel stb.).

A kétélűek szintén gyér előfordulásúak (*Rana dalmatina*, *Bufo bufo*, *Bombina bombina*, *Bufo viridis*, *Triturus triturus* stb.) az időszakos vagy a kis vízhozamú patakok miatt. Kevés az igazán alkalmas ivóhely, a kora tavaszi kiöntések hamar kiszáradnak, a békák, gőtéek számos esetben már pete stádiumban elpusztulnak. A területet járva kilenc év alatt két alkalommal sikerült foltos szalamandrával találkozni. (*Salamandra salamandra*). Az egy fekete gólya (*Ciconia nigra*) megfigyelési adat is egyértelműen azt jelzi, hogy a táplálékforrás nem kielégítő, noha háborítatlan, fészkelésre alkalmas idős erdőállományok még jelentős területeket borítanak a tájvédelmi körzetben.

Az egyes ragadozómadár-fajok előfordulási gyakoriságából jól látszik, hogy a nagy alkalmazkodó képességű (kultúrtűrő és -követő) fajok dominálnak. Legnagyobb egyedszámban az egerészölyv (*Buteo buteo*) fordul elő.

Zsákmányszerzési stratégiájának sajátos volta biztosítja, hogy sikeres a nyílt legelőkön s a mezőgazdasági területeken egyaránt (mezei pocok, ürge gyík), valamint az erdőállomány zárt lombkorona szintje alatt is (erdei egerek stb.).

A héjának (*Accipiter gentilis*) is széles tápláléklistája van, de a madáralkatúak dominálnak a zsákmányai között. Jelentős fészkelő állománnyal követi az egerészölyvet.

A darázsölyv (*Pernis apivorus*) szórtan, csak néhány párban fészkel, a déli kitettségű, száraz, meleg oldalakat kedveli, ahol jelentős számban élnek a földi méhek (pl. a nagy bányászmeék).

A karvaly (*Accipiter nisus*) igen rejtett életmódot folytat, főleg a fészkelési időszakban s így a megtalált revírek közel sem a ténylegesen fészkelő párok számát tükrözik.

A vörös vércse (*Falco tinnunculus*) és a kabasólyom (*Falco subbuteo*) gyér előfordulását ebben a magassági régióban elsősorban a kevés fészkepítő faj (dolmányos varjú, szarka stb.) jelenléte magyarázza. A lankásabb legelőkön szórványosan elterülő akácerdőkben költ néhány pár.

A térségben az egyetlen fokozottan védett faj a kis békászó sas (*Aquila pomarina*) két revír vált ismertté, de csak az egyik fészket sikerült megtalálni, melyből évek óta rendszeresen egy fiókat repít a szülőpár.

Említést érdemelnek a rendszeres törpe sas (*Hieraëtus pennatus*) megfigyelések is, de ezek többnyire az áprilisi vonulásokat érintették. Egyetlen adata volt fészkelési időben (június), de ez is csak egy magányos példány volt. A világos színváltozatú egyedek fordultak elő gyakrabban (3 esetben), s egy alkalommal a sötét változat, de költése ez ideig nem nyert bizonyítást.

Két vörös könyves és fokozottan védett fajt, a kerecsensólymot (*Falco cherrug*) és a parlagi sast (*Aquila heliaca*) nem sikerült megfigyelni a kutatási időszak alatt, de bizonyos ellenőrizhetetlen szóbeszéd említést tesz fészkelésükről a korábbi évekből.

A tapasztalatok szerint itt az ürgés legelők fokozatos degradációja a legfőbb limitáló tényező, amiért is nincsenek jelen a térségben, mint fészkelő fajok.

A holló (*Corvus corax*) fészkelő állománya stabil, viszont a fekete gólyának (*Ciconia nigra*) egyetlen fészke sem vált ismertté a kutatott területeken.

A populáció nagyságát befolyásoló antropogén hatások közül itt is az első helyre a 20 kV-os távvezetékek által okozott madárelhullások kerültek. Az egyik legjelentősebb táplálkozóterületen (Nagynyilas-dűlő) több nyomvonal is keresztezi egymást. Néhány

alkalmi ellenőrzéskor mindig előkerültek elhullott madarak az oszlopok alól, egerész-ölyv (8–10 db) és vörös vércse (3–4 db). Érdemes lenne ezt a néhány km hosszú oszlop-sort szigetelő papucsokkal ellátni, mint ahogy ez az Alföld számos természetvédelmi területén már sikeresen megtörtént.

Fontos javaslat: a még meglévő ürgés legelők fragmentumainak kezelését rendszeresen elvégezni (gyomirtó kaszálások), s kívánatos lenne a legeltetést is újra szorgalmazni, továbbá az arra alkalmas élőhelyekre a már jól bevált hazai módszer segítségével ürgét telepíteni, új élőhelyeket létrehozva. A vizsgált terület táplálékállat-ellátottsága, a fészkelésre alkalmas erdőrészek aránya, s azok viszonylagos háborítatlansága (mérsékelt turizmus, korlátozott erdészeti tevékenység, vadászat stb.) stabilizáló hatása a fészkelő ragadozómadár-állomány nagyságára és jelen faj összetételére.

IRODALOM

Dudás M.–Endes M.

1998 Jelentés a Kelet-Cserhát Tájvédelmi Körzet területén végzett gerinces zoológiai felmérésről és természetvédelmi értékeléséről. Kézirat

Dr. Fancsik János

1987 Nógrád megye védett természeti értékei. Kollár József Nógrád Megyei Tanács V. B. Mezőgazdasági és Márton Ferenc Élelmészeti Osztálya

Dr. Solti Béla

1982–83 Madártani megfigyelések a Cserhátból. Mátra Múzeum Gyöngyös Fol. Hist.-nat. Mus. Matr. 8.

FORSCHUNGEN IN OST-CSERHÁT (NORDUNGARN) ZWISCHEN 1989–1997.

Researches were conducted basically with the aim of getting an overall view of the population size, breeding ecology and distribution of diurnal birds of preys of „Kelet-Cserhát”, as well of Raven and Black Stork occurrences. Moreover, investigations tried to answer how do food resources limit population trend of breeding birds of prey of the area and to consider influence of threatening factors on population size.

„Kelet-Cserhát”, being part of the Northern Uplands is situated between Börzsöny and Mátra Hills. Dominantly is a hill of low elevation, partly with medium character. Core of small cones and ridges are made up of volcanic rock. The investigated minor landscape is not a homogenous one, woodland dominated parts are often scattered with secondary developed, gently sloping clearings, which are used as pastures or hayfields. On some parts, inserted plough-lands stretch as far up as timber-line. Arborescent vegetation is diverse, holding typical communities of the Northern Uplands.

Data obtained from survey covering about nine years are summarised for each site. Population size was estimated based on the nests we found and the number of pairs occupying territory. Results are shown in tables and figures.

Altogether 83 territory were discovered with 75 twig-nests surveyed. Investigations were carried out on approximately 15 000 hectares. Distribution of territories: one breeding pair per 180 hectares.

Populations of prey species deserved particular attention and had to be taken separately, as it basically determined the species composition of the breeding population of the area. Species frequency of occurring birds of prey clearly shows, that species with highest tolerance and adaptivity (cultivation tolerant and favours cultivated areas) dominate on the area. Death caused by 20 kV transmission lines is first on the list of human induced factors influencing population size. On one of the most important feeding grounds („Nagynyilas-dűlű”) more traces are crossing. During occasional field visits, under pylons one after another can be found dead Common Buzzards, Kestrels. It would deserve to insulate these critical sections, as it was successfully undertaken on other protected areas of the Great Plain. Actual food resource of the investigated area, the favourable proportion of forest patches suitable for breeding and their relative undisturbedness (moderate tourism, limited forestry activity and hunting, etc.) stabilise the size and actual species composition of the breeding population.

Miklűs Dudás

MISKOLCZI CSULYAK ISTVÁN (1575–1645) SÍRIRATA

† HUSZTI VILMOS

Az alábbiakban közöljük egy borsodi származású, a 17. század elején Miskolcon is működött protestáns lelkész, költő és irodalmár eddig ki nem adott, illetőleg magyarra le nem fordított, és ennek bő jegyzetekkel ellátott magyar fordítását.¹

Miskolczi Csulyak István (1575–1645) főúri család nevelőjeként elkísérte növendékét, báró Thököly Miklóst hosszabb németországi tanulmányútra. Ezzel a magyar művelődéstörténet szempontjából oly fontos külföldi egyetemjárások (peregrinatio) részese, tanúja és megörökítője lett.

Mindezen adatokat tartalmazó, saját maga által készített sírfeliratot a következő sorrendben közöljük: a) latin szöveg, b) ennek fordítása.

a) *Miskolczi Csulyak István sírírata*

Hic Stephanus Miscalcinus post fata quiesco
Ultima, Pierii pars quacunq̄ue, chori,
Janus quidem Toltsvae Miskolczi Mysta Tonantis
Hevaque progenuit Nomina dicta Poli;
Liszka dedit Lingvae mihi prima elementa Latinae,
Ingenii dias Ujjhel adauxit opes.
Sárosium, Kálmáncséum, Variumque docentes
Vidi ubi Tholnaeum, Vacziademq̄. meum.
Limina Debrecii lustravi docta Lycei
Csorba, Taraczk hujus frena regente Scholae.
Post schola Discipulum Detsii formavit adultum
Al Cruce quae Domini Nomen et omen habet.
Hinc Aganippe Satagens pars esse Lycei.
Ingredior gremium mox Patak alma tuum.
Carcovius fautor, fuit hic Debrecinus amicus
Doctoris Titulum dono Emerice tibi.
Nicolei datus inspector vitaeque Scholaeque
Thökölii: magni gloria magna Patris!

¹ Latinból fordította és magyarázó jegyzetekkel ellátta: *dr. Huszti Vilmos*. Miskolczi Csulyak István verses önéletrajza antik hagyományokat követ. Hangvétele, szerkezete hasonlít Ovidius római költő (i. e. 43–i. u. 17.) számkivetésében írt önéletrajzához. Igen sok benne az egyéni életkörülményekre vonatkozó, ma már nem ismeretes adatokat tartalmazó utalás. Az egész költemény csak az egész életrajz alapos tanulmányozása alapján érthető és fordítható. Sírfeliratát maga írta meg, s halála után fia fejezte be. A fordító által készített magyarázó jegyzetek a megértést kívánják szolgálni. Az életrajzot lásd: *Harsányi István*: Miskolczi Csulyak István élete és munkái. Debrecen, 1926. (A Debreceni Tisza István Tudományos Társaság I. Osztályának kiadványai. III. kötet 1. sz.). A hivatkozások mind erre a műre vonatkoznak.

Görlicium propero Tulli sermonis ad arcem
 Nissus ubi pingvem lambit amicus humum.
 Mylius hic, alter Cücler, Papa tertius, atque
 Falkenhain, doctor Linkius artis erat.
 Praga mihi hospitium tribuit, Viteberga clienti
 Ostendit cippum docte Philippe tuum.
 Lipsia me vidit, Madeburgum, Erfordia, Francfurt
 Atque Palatini Musa sacrata soli.
 Illic me solers divinis cura Parei
 Imbuerat studiis moribus aula bonis.
 Funere Botskaidae pullata et morte Patroni
 Patria, me cursu mox properante vocat.
 Exin, Tarczalidum schola me vacat ore Magistrum
 Ses qui Anno usus fuit namque labore meo.
 Inde Szerentsinam sponsus Pastorq. Cathedram
 Messibus exposui dogmata dia tribus.
 Me doctore bibit Miskolcz veneranda Tonantis
 Verba, quater Szinyvam cum glaciasset hyems.
 Turca lares postquam Patrios mutare coegit
 Atque patris cippum visere: Liskam abeo.
 Induxi thalamo socias sex ordine Castas
 Unde decem Christo pignora chara dedi
 Siccine perdoctus misceri tristia laetis
 Vitam, plusque acidi, mellis habere parum?
 Cumque decem lustris hyems tres forte dedissem:
 Mystrarum Zemplén nuncupor ecce Pater.
 Septenos decie, compleeram temporis annos
 Expectata senem cum Libitina rapit.
 Qui legis haec igitur, sic Christo vivere disce,
 In pace ut posses cum Siniérne mori.

b) Miskolczi Csulyak István (1575–1645) sírírata

Itt nyugszom emberi sorsom beteljesedése után, én, a Miskolczi István, mint a műszak karának jelentéktelen tagja. Miskolczi János, tolcsvai lelkész és Póli Éva voltak a szüleim. A latin nyelv elemeit Liszkán² tanultam, a szellemem nagyszerű kincseit Újhely³ gyarapította. Itt Sárosit,⁴ Kálmáncsehit,⁵ Várit,⁶ mint tanítóimat láttam, de találkoztam Tolnaival⁷ és Váczival⁸ is. Átléptem a debreceni líceum tu-

² Ma Olaszliszka.

³ Ma Sátoraljaújhely.

⁴ Apja halála után (1584) édesanyjával együtt Újhelybe költözött. A következőkben újhelyi tanítóit sorolja fel (*Harsányi* i. m. 3.). Sárosi Molnár András iskolamester, később újhelyi lelkész.

⁵ Kálmáncsehi, a jeles reformátor és püspök fia 1584–89 között volt tanító Újhelyben.

⁶ Vári nevű pap vagy tanító ebből az időből nem ismeretes.

⁷ Tolnai Fabricius Tamás pataki tanár és lelkész volt (1595–1599).

⁸ Valószínűleg azonos Váczy György lelkésszel, aki később zempléni esperes lett és 1629-ben halt meg.

dománnyal ékes épületének a küszöbét, ahol Csorba⁹ és Tarack irányították ezt az iskolát. Ezután Decsi iskolája alakította a serdülő ifjút.¹⁰ Bodrogkeresztúrból pedig, amely nevében az Úrnak jelét (ti. keresztet) viseli, hogy a tudós kollégium tagja legyek, nem-sokára beléptem, nevelő Patak, te kebeledbe.¹¹ Karkói (Demeter), ez a debreceni barátom volt itt a pártfogóm, a doktori címet adom neked, Imrém.¹² Thököly Miklós tanulmányainak és életvitelének irányítójaként,¹³ aki nagynevű atyjának nagy dicsőségére szolgált, Görlitzbe,¹⁴ a cicerói ékesszólás fellegrárába¹⁵ igyekszem, ahol a békés Neisse folyó öntözi a szomjas földeket. Itt Mylius, továbbá Cücler, harmadszor Papa és Falkenstein végül Linkius voltak a tudományok oktatói.¹⁶ Prága barátságosan fogadott, Wittenberg pedig megmutatta nekem, mint követődnek, tudós Fülöp, a sírodat.¹⁷ Látott engem Lipcse, Magdeburg, Erfurt és Frankfurt városa és rajnai Pfalz szent műzsája.¹⁸ Pareus hozzáértő gondoskodása vezetett be a hittudományokba,¹⁹ a jó erkölcsökbe pedig a fejedelmi udvar.²⁰ Bocskai halála²¹ miatt gyászba öltözött hazám s magas pártfogóm halála sürgősen hazahívott. Ezután a tarcali iskola hív el mesterének, amely másfél évig

⁹ Csulyak István 1589–94 között tanult a debreceni kollégiumban. Itteni tanáraitól emlékezik meg. Ezek: Csorba Debreceni István és Debreceni Tarack János. Az utóbbi 1592–94 között volt a kollégium tanára.

¹⁰ Debrecenből 1594-ben a tatároktól való félelem miatt Bodrogkeresztúrra menekül, ahol 1598-ig a kisgyermek tanítását végzi. Az iskola vezetője ebben az időben Decsi Kristóf volt. (*Harsányi* i. m. 3.)

¹¹ A Bodrogkeresztúrtan megkeresett pénzen Sárospatakra megy, ahol két évig (1598–1600) mint n. n. togatus diák a teológiai tanfolyamot végzi (*Harsányi* i. m. 3.)

¹² Patakon Karkovius (Karkói, Krakói) Demeter és Katona Ujfalvi Imre voltak a professzorai. Az utolsó megjegyzés célzás arra, hogy ebben az időben a tudósok az egymásközi szóbeli és írásbeli érintkezésben gyakran a doktori címmel tisztelték meg egymást (*Harsányi* i. m. 8.). Ezt a címet igen nagyra értékelték. Elérése a 16. században magyarok számára – hazai egyetem híján és a török–magyar háborúk légkörében – igen költséges és körülményes volt. A doktori fokozat elérését hosszú és nehéz tanulmányok előzték meg.

¹³ 1600-ban Csulyak Istvánt – a kitüntetésnek számító és sok előnnyel járó – főúri nevelői állásra hívják meg báró Thököly Sebestyén kisebbik fia, Miklós mellé.

¹⁴ Thököly Miklós tanulmányait irányítja egy évig a sárospataki, majd rövid ideig a késmárki kollégiumban. 1601-ben tanítványával együtt Németországba utazik. Először a sziléziai Görlitz városának híres gimnáziumába mennek, ahol egy évig és nyolc hónapig tartózkodnak.

¹⁵ A latin szöveg szerint egyértelműen a cicerói ékesszólás fellegrárának minősíti Csulyak a görlitzi gimnáziumot. A megjegyzés azonban az itt tanító Tullus nevű professzorra vonatkozó szójátéknak is tekinthető.

¹⁶ Csulyak egymás után sorolja fel a görlitzi gimnázium nagyszerű professzorait. Az előadásokat kiskorú tanítványával együtt hallgatta. A tanárok magukat a kor divatja szerint latin névvel (Tullus, Mylius), vagy latinus végződéssel ellátott eredeti nevükön (linkius) nevezték.

¹⁷ A reformáció bölcsőjénél, a wittenbergi vártemplomban tisztelegtek az alapító Luther Márton (1483–1546) és leghűbb segítőtársa, Melancthon Fülöp (1497–1560) sírjánál.

¹⁸ Wittenbergből Lipcsén, Magdeburgon, Erfurton és Frankfurton át tanulmányaik folytatására Heidelbergbe, a mindmáig híres egyetemi városba utaztak. Heidelberg egyetemét 1386-ban alapították. Így Németország legrégebbi egyeteme.

¹⁹ Heidelberg a 17. században a kálvinizmus egyik szellemi központja. Csulyak István és főúri neveltje 1603–1607 között tartózkodnak itt. Főleg a híres Pareus Dávid professzor hittudományi előadásait hallgatják.

²⁰ A latin szövegben szereplő „Aula” (királyi palota, királyi udvar) IV. Frigyes választófejedelem udvara. Ez a régi várkastély ma is Heidelberg egyik idegenforgalmi látványossága. Egyik életrajzírója szerint a választófejedelem annyira megkedvelte a tudományra szomjas Csulyak Istvánt és kedves tanítványát, hogy „mind a maga eleibe, mind könyvesházába szabadon bocsátotta”. A latin szövegben szereplő „bonis moribus” (jó erkölcsök) kifejezést minden bizonnyal nem morális értelemben kell felfogni. Ezekkel az értékekkel Csulyak István bőségesen rendelkezett. Sokkal inkább vonatkozik ez a fejedelmi udvarban szokásos etikett formáira, azaz az udvari életben való forgolódás Európa-szerte általános szabályaira. Mindez a nagy tudományú és széles látókörű fiatalembert alkalmassá tette volna a közéleti szereplésre, vagy a diplomáciai pályára is.

²¹ Bocskai fejedelem és a pártfogó Thököly Sebestyén báró szintén ebben az évben (1606) halt meg. Így a további külföldi tartózkodásnak az anyagi forrásai is elzáródtak. Közel négyéves heidelbergi tartózkodásuk költségei 4850 Ft-nyi összegbe kerültek (*Harsányi* i. m. 6.).

vette igénybe munkámat.²² Ezután elnyerve a szerencsi egyház igehirdetői székét, három éven keresztül hirdetem a szent vallási tételeket.²³ Tőlem a doktortól²⁴ issza Miskolc a szent igéket, míg a tél a Szinvát négyszer fedi be jéggel. Majd a törökök arra kényszerítettek, hogy elhagyjam lakhelyemet, és atyám sírjának meglátogatására Liszkára mentem.²⁵ Egymás után hat tiszta hitvest vezettem otthonomba,²⁶ akiktől tíz jámbor utódot adtam Krisztusnak. Így hát jól megtanultam, hogy a szomorúság és a vígság váltakoznak, és hogy az életben több a keserűség, mint az öröm. Midőn már ötven évet és három telet megértem, ünnepélyesen a zempléni lelkészek vezetőjének nyilvánítottak.²⁷ Hetvenedik életévemet töltöttem be, midőn ilyen öreg korban ragadott el az óhajtott halál. Aki ezt elolvasod, úgy tanulj meg Krisztussal élni, hogy békében halhass meg.²⁸

²² Csulyak István 1607 tavaszán tért vissza Heidelbergből. Tarcali működése 1608 őszeig tartott.

²³ Csulyak 1608–1612 között lelkészkedik Szerencsen. A latin szöveg szerint „tribus messibus” (három aratásnyi időn át), tehát több mint három évig működött itt.

²⁴ A „me doctore” (tőlem a doktortól) kifejezés arra utal, hogy Csulyak István Heidelbergben doktori fokozatot is szerzett. Ezt a címét azonban sohasem használja (*Harsányi* i. m. 8.).

²⁵ Miskolci működése idején, 1613. november 30-án az Egerben állomásozó törökök megtámadták és kirabolták a várost. A város polgáraival együtt Csulyak István is sok kárt szenvedett (*Harsányi* i. m. 8.).

²⁶ Csulyaknak összesen hat felesége volt, akiktől tíz gyermeke született. Ezek közül kilenc pestisben halt meg. Csak Gáspár nevű fia maradt életben (*Harsányi* i. m. 16.).

²⁷ 1629-ben a zempléni egyházkerület esperese lett. Tisztségét haláláig (1645) viselte, és igen nagy hozzáértéssel és lelkiismeretességgel látta el. Működéséről naplót (*Diarium*) vezetett. Ebben feljegyezte a kerületi lelkészi gyűléseken tartott beszédeit. Naplójának fennmaradt kézírata kétkötetes (*Harsányi* i. m. 11.).

²⁸ Sírfeliratát természetesen nem ő fejezte be. Gáspár nevű fia írta meg az utolsó sorokat, és Nagyváradon nyomatta ki (*Harsányi* i. m. 17.).

JOBBÁGYKÖLTÖZÉS SÁROS MEGYÉBŐL ZEMPLÉN MEGYÉBE A 18. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN

JÁN ADAM

Annak ellenére, hogy a kora újkor (16–18. század) elnevezés szinonimájaként Kelet-Közép-Európában a második jobbágyság elnevezést használják, mind a csoportos, mind az egyéni migráció kisebb vagy nagyobb távolságokra megfigyelhető. Jelentősebb társadalmi események következményeként tömeges méreteket öltött a vándorlás – például háborús konfliktusok, járványok stb. – amelyek után egyes területek nagymértékben elnéptelenedtek, s így vonzóak lettek közelebbi és távolabbi régiók lakossága számára. A Sáros vármegyei jobbágyok gyakori célterülete Zemplén. Már 1699-ben Sáros vármegye Andrásy báróhoz és Monok mezővároshoz fordult azzal a kéréssel, hogy adják vissza a sárosi szökevényeket.¹ Egy évvel azelőtt ugyanezt követelte az abaúji, szepességi, zempléni nemesség. A Zemplén vármegyéhez címzett levelek azt bizonyítják, hogy ez a mozgás a következő években sem szűnt meg.² 1738-ból és 1741-ből lehetőségünk van pontos adatokra támaszkodni, bár ezek csak Sáros vármegye két kerületéből, a makovicai uradalomból és az Alsótarcai járásból származnak. Ezek az összeírások tartalmaznak névjegyzékeket (telektulajdonosok), amelyek az egyes falvak szerint kerültek leírásra. Ezek lakosai vagy meghaltak, vagy az 1738–41-es pestisjárvány elől szöktek el.³ A makovicai uradalom összes népességfogyása 353 telektulajdonos, közülük 242 meghalt, 111 elszökött (családostul). E szökevények több mint fele (65) Zemplénbe ment, mégpedig a vármegye déli részeibe. Az Alsótarcai járást 174 család hagyta el önkényesen. A legtöbben Abaúj és Zemplén vármegyébe, kevesebben Borsodba mentek. Nemcsak a földéhség a sárosi jobbágyok szökését kiváltó tényező. Tekintettel a már több évtizede tartó elvándorlási hullámra, és az elhagyott telkek nagy számára (az utolsó pestisjárvány alatt is) feltételezhetjük, hogy a földterület és a lakosságszám közti viszony abban az időszakban bizonyos mértékben javult.⁴ Ebben jelentős része volt a rosszabbodó belpolitikai helyzetnek. Minden jobbágytemetés mások számára a földesúri kötelezettség növekedését jelentette. A 18. század első felében eléggé gyakoriak voltak a különböző elemi csapások: felhőszakadás, jégeső, erős fagy, melyek nemegyszer teljesen elpusztították a teljes termést, aminek következménye az élelmiszerhiány, a betegségek és a halálozások nagy száma.⁵ Ebben a helyzetben az elköltözés lehetősége egyre vonzóbb lett a termékenyebb területekre, ahol szintén elég szabad föld volt. A következő táblázat azon zempléni mezővárosok és községek jegyzékét tartalmazza, amelyekben a Sárosból jött jobbágyok letelepültek, ezeken kívül azokat a sárosi falvakat, amelyeket

¹ Állami területi levéltár (*Šoba Prešov*, ŠŽ, Knihy, 19, 840.

² *Šoba Prešov*, ŠŽ, Knihy, 19, 125. *Horváth, P.*: Poddany ľud na Slovensku v prvej polovici XVIII. storočia. Bratislava, 1963. 219–220.

³ *Šoba Prešov*, ŠŽ II, L. C. 1742/86, 90.

⁴ Az akkori szokások szerint a földesúr az elhagyott jobbágytelket birtokához csatolta.

⁵ Makovicai uradalmat több elemi csapás sújtotta: 1721–, 1725–, 1728-ban a jégeső, 1733–, 1741– jégeső és felhőszakadás. *Šoba Prešov*, ŠŽ II, a. p. 1721/4, 1725/10, 1728/17, 1733/12, 1741/21, 1741/30.

elhagytak, a járást, amelybe tartoztak (SZJ – szolgabíró járás; M – makovicai uradalom; A – Alsótarcai járás), az évet, melyben eltávoztak és a volt telek nagyságát (M-nél terület virgában, A-ban a részben). A táblázat a családfők jegyzékét is tartalmazza, hogy a megmaradt források alapján lehessen további sorsukat követni.⁶ (Tükröződik-e a térségi mobilitás a szociális mobilitásban is? Javult-e helyzetük annak folytán, hogy nagyobb telket kaptak használatba, a parasztok szőlőtermelőkké váltak-e, vagy az ideiglenes betelepülés után tovább folytatódott-e a migráció?)

Cél község	Kiinduló község	SzJ	Név	Év	T
Bačkov	Kapišová	M	Vaszily Radocczinsky	1741	2
Banyacska	Benedikovce	M	Ivan Halykuv	1739	1,5
			Ivan Jevcsak	1739	2
	Ruská Nová Ves	A	Ivan Luszkanics	1738	¼
Biel	Šapinec	M	Jaczko Mihaluv	1738	3
Brezina	Veľké Bukovce	M	Vaszil Hudakuv	1738	3
Budkovce	Poliakovce	M	Tomko Svecz	1739	2,5
	Červenica	A	Ivan Holinka	1740	¼
Bystré	Kurima	M	Maczko Rusznak	1742	1,5
Čelovce	Kecеровské Lipovce	A	Ivan Hudák	1740	¼
Čierne	Ofšavka	M	Michal Bilobtuv	1740	1,5
Davidov	Lesiček	A	Fran. Kobulniczky	1740	1/8
Detřík	Ladomírová	M	Stefan Varjanka	1738	2
Dobrá ⁷ +	Opiná	A	Ivan Sztaniszlav	1739	1/8
Drahňov	Kecеровské Lipovce	A	Ivan Simcsák	1740	¼
	Červenica	A	Ivan Smajda	1740	¼
			Joannes Valyka	1740	1/8
			Joannes Soltisz	1740	1/8
			Martinu Stoffa	1740	¼
			Joan. Knap	1740	¼
			Michal Petrus	1741	1/8
Ďurďoš	Vyšný Svidník	M	Jurko Koszonka	1739	1,5
Havaj	Pstrina	M	Jurko Polihanin	1739	1,5
Hermanovce	Rovné	M	Ihnat Judka	1738	2
Hlinné	Šapinec	M	Hricz Staskuv	1738	2
Horovce	Mudrovce	A	Stephan Gazdarczin	1741	1/8
Kochanovce ⁸	Hrabovčík	M	Vaszily Potochnany	1738	2
	Červenica	A	Joan. Jencsusak	1740	1/8
Kožuchov	Gribov	M	Havrila Konik	1738	2

⁶ Közép-Zemplén néhány községében az anyakönyvekben az elszökött jobbágyok neveit sikertelenül kerestem. Ebben bizonyos szerepet játszott az is, hogy az új telepesek továbbköltöztek délre, vagy az új település nevét vették át, vagy a családok férfiága kihalt.

⁷ Zemplénben ezt a nevet két falu viselte: 1. Nagydobra a Varannói járásban (1965-ben a víztároló építése miatt pusztult el), 2. Kisdobra a Töketerbesi járásban. Vlastivedný slovník obcí na Slovensku I., II. Bratislava, 1977. I. 321–322. (Kisdobra), II – 123–125. (Kvakovce, Nagydobra). Az elhagyott telek számát nézve a terebesi járási Dobráról van szó (1715-ben 6 lakott és 26 elhagyott gazdaság). Ezt a községet Bél Mátyás 1732-ben a vagabunosok, szökevények és beköltözők településeként jellemezte. Žudel, J.: Národnostná štruktúra obyvateľstva na južnom Slovensku v 1. polovici 18. storočia. Geografický časopis 44, 1992, 2, 142, 13. jegyzet (vagi profugi, advenae ... mixti geberis nationisque).

⁸ Feltételezhetjük, hogy nem a Homonnai járásban található Kohányról, hanem a Gálszécs mezőváros melletti Kohányról van szó, ahová a Homonnai járásból is szöktek jobbágyok.

Cél község	Kiinduló község	SzJ	Név	Év	T
Kravany	Hrabovčík	M	Ivan Hubalik	1738	3
	Červenica	A	Joann. Maczka	1740	1/8
Kuzmice	Kurima	M	Onda Lepecsin	1738	1,5
Lastovce	Čížatice	A	Steph. Kurucz	1738	¼
Luhyňa	Šapinec	M	Ivan Maruhics	1738	1,5
			Ivan Uhrinik	1738	2
Mád	Havranec	M	Lesko Uhrin	1739	3
	Dlhá Lúka	M	Jura Rabiczkeho	1741	3
Malé Ozorovce	Poliakovce	M	Tomko Rabuv	1738	2
	Červenica	A	Georg. Kolleszar	1740	¼
Plechotice	Dubinné	M	Michal Lelek	1741	1,5
Prosačov	Kurima	M	Jura Krucsovski	1740	1,5
Rokytovce	Driečna	M	Fedor Popovecz	1741	1,5
Sečovce	Chmeľová	M	Grenjo Szeman	1740	3
		M	Ivan Pramuv	1739	1,5
		M	Vaszily Dimissin	1740	1,5
		M	Fedor Mikuluv	1742	2
		M	Matta Vilcsek	1741	1,5
			Hricz Rusznak	1740	1,5
		M	Sima Balon	1740	1,5
Sečovská Polianka	Kurima	M	Jura Kovaljov.	1740	1,5
Sírník	Kostoľany nad Hornádom ⁹	A	Andreas Horky	1739	¼
Soľ	Poliakovce	M	Onda Jancsuv	1740	1,5
Somotor ¹⁰	Červenica	A	Paulus Gajdos	1740	1/8
Stanča	Gribov	M	Lesko Koszcsak	1738	3
Strážske	Kostoľany	A	Andreas Uhrascsak	1741	¼
Svinice	Červenica	A	Georg. Hreha	1740	1/8
Szerencs	Chmeľová	M	Danko Szuda	1739	3
		M	Michal Pasztiruv	1741	3
		M	Paulus Szliuszar	1740	1,5
			Andreas Mazurek	1741	3
			Joannes Vcsassny	1741	1,5
Tallya	Dubova	M	Fedur Holbicsek	1741	1,5
	Kurima	M	Palya Pirnah	1742	1,5
	Stebník	M	Ivan Lazorik	1742	3
	Vladiča	M	Matey Mikituv	1740	2
	Vyšný Svidník	M	Jaczko Spancsissin	1741	1,5
Trebíšov	Boliarov	A	Andreas Girman	1739	¼
	Solivar	A	Joan. Hajduk	1742	½
Úpor	Chmeľová	M	Hricz Orincsin	1741	1,5
		M	Ivan Hubanics	1740	2
		M	Vaszil Ondzikuv	1741	3
		M	Vaszil Dzubak	1740	1,5
Vavrinec	Kapišová	M	Ivan Maczkuv	1740	3
Veľká Tŕňa	Kurima	M	Jura Sztrak	1738	1,5

⁹ Ma Družstevná pri Hornáde község része.

¹⁰ Ma Nová Vieska pri Bodrogu (1964-ben Szomotorhoz csatolt).

Cél község	Kiinduló község	SzJ	Név	Év	T
Veľké Ozorovce	Cígeľka	M	Lesko Licsakuv	1741	1,5
	Ladomírová	M	Jaczo Kacsuruv	1741	2
	Kecеровské Lipovce	A	Ivan Bencsa	1740	¼
Veľký Kazimír ¹¹	Červenica	A	Michal Janocs	1740	¼
			Joan. Sarkány	1741	¼
			Georgius Uhrinyák	1740	1/8
			Joan. Zamutovszky	1740	1/8
Veľký Ruskov ¹²	Okružná	A	Danyko Szokoly	1738	1/8
Vojtovce	Veľké Bukovce	M	Andrig Matyszszak	1739	1,5
	Ofšavka	M	Vaszil Klimissin	1740	1,5
Zamutov	Abranovce	A	Ivan Maczko	1741	¼
	Červenica	A	Joannes Kovacs	1740	1/8
			Stephan Kurilla	1741	¼
			2. Stephan Kurilla	1741	1/8
			Georgius Stoffa	1740	¼
	Kecerevské Lipovce	A	Ivan Bencsa	1740	¼
			2. Ivan Bencsa	1740	¼
			Petrus Bencsa	1740	¼
	Kokošovce	A	Stephan Bednarsik	1742	¼
	Kostoľany nad Hornádom	A	Andreas Hudak	1741	¼
			Ivan Hudak	1741	¼
			Stephan Horky	1741	¼
Zemplín	Kecеровské Lipovce	A	Michal Tomesik	1740	¼
	Kurima	M	Jancsa Furkos	1739	1,5
			Jancsa Gregor	1742	1,5
Zemplínska Teplica	Žehňa	A	Andreas Mallink.		
Zemplínske Hradište	Kostoľany	A	Andreas Antollik	1739	¼
Vila penes Bodrog	Bunetice	A	Mathias Rusznak	1738	¼
Nem sikerült pontosan meghatározni					
Darhóc	Červenica	A	Andr Kovacs	1741	1/8
Hajdo	Šapinec	M	Lukacs Chilak	1741	2
Kirima	Dubinné	M	Onda Honcs	1740	1,5
			Jura Honcs	1740	1,5
penes Tarhany	Vtáčkovce	A	Ivan Hreska	1738	¼

¹¹ Ma Kazimír község része.

¹² Ma Nový Ruskov község része.

AZ ELSZÖKÖTT LAKOSSÁG NÉHÁNY JELLEGZETESSÉGE

Gazdasági viszonyok

Mindenekelőtt a kisebb telkek tulajdonosai szöktek. A makovicai uradalomból 32 család. Másfél virgás telket hagytak el, 2 virga nagyságú telket 14 család, 2 és fél virgásat 1 és 3 virgásat 13.¹³ Az alsótarcai területéről 16 család 1/8 telekről szökött, 29 negyedtelkes család és 1 féltelkes.

Vallási összetétel

A makovicai uradalomból elszököttek között a görög katolikus vallásúak voltak többségben, csak a zborói, kurimai, dubinai, szemelnyei és polyáki jobbágyok esetében van szó római katolikus vallásról. Az Alsótarcai járásban bonyolultabb helyzettel találkozunk. Itt a 2 előző valláshoz az á. h. evangélikus vallás is csatlakozott.¹⁴ A szökés idejéről (az évszak, hónap) és módjáról nem rendelkezünk közelebbi információkkal. Beszélnek azonban róluk más források, amelyeknél viszont hiányzik a szökés helye. Így pl. 1736 tavaszán (március, április, május) Szedikertről 5 negyedtelkes jobbágy szökött el, és közülük 4 semmit nem hagyott maga után, 1 két köből gabonát és 3 zsellér szintén nem hagyott ott semmit. A 4 elszökött szentimrei jobbágy után (1736. május–december, 1737. január és február) semmi nem maradt, csak az adósság. Az a 11 jobbágy, aki 1718-ban Oroszvojáról Lengyelországba szökött, otthon hagyott 18 ökröt, 12 tehenet, 60 juhot, 27 kereszt árpát, 49 kereszt zabot és maradt 74 Ft adósságuk.¹⁵ Feltételezhetjük tehát, hogy az általam vizsgált szökevények esetében is hasonló lehetett a helyzet, és a jobbágyok elvittek magukkal mindent, amit lehetett.

Családi viszonyok

Csak Zboróról és Kuzsináról maradtak meg anyakönyvek a 18. század első feléből. Belőlük sikerült a család helyzetét rekonstruálni.¹⁶ A szökés idején legtöbb gyereke (6) 2 családnak volt, 4 gyereke szintén 2 családnak, 3 gyereke 2 családnak, 2 gyereke 2 családnak, és 1 családnak csak 1 gyereke volt. Az átlag: családonként 3–4 gyerek. A gyerekek kor szerinti összetételéből kiderül, hogy a nehéz útra egészen kis gyerekekkel is elindultak a családok. A gyerekek több mint fele 10 év alatti volt.

¹³ Encyklopédia Slovenska IV. Bratislava, 1980. 570. I. szerint egy jobbágytelek 10–15 virgából állt. Sáros vármegyében egy jobbágytelek 12 virgának felelt meg, úgyhogy 3 virga negyed telekkel és 1,5 virga 1 nyolcadtelekkel volt azonos. Horváth, P.: Poddaný fud na Slovensku v prvej polovici XVIII. storočia. Bratislava, 1963. 123.

¹⁴ Az á. h. ev. parókia Opínán volt, melynek leányegyházai voltak Bunyita, Vörösvágas, Tisithe, Kecerlipóc, Kosytolány, Patacskó. Sarmányová, J.: Cirkevné matriky na Slovensku zo 16.–19. storočia. Bratislava, 1991. 251–252.

¹⁵ Horváth, P.: Poddaný fud na Slovensku v 1. polovici 18. storočia. Bratislava, 1963. 220. 20. jegyzet.

¹⁶ Šoba Prešov

*A gyerekek kor szerinti összetétele:*¹⁷

0 – 1 év	1 – 5 év	6 – 10 év	11 – 15 év	16 – 20 év	21 – 25 év	26 év felett
0	10	8	7	4	1	1

A Sáros megyei lakosság is hozzájárult Alsó-Zemplén vegyes etnikai és vallási képéhez. A makovicai uradalomból elsősorban a ruszinok és a görög katolikusok érkeztek Zemplénbe, kisebb számban a szlovákok és a római katolikusok, az alsótarcai kerületből pedig a katolikusokon kívül a mindkét hitvallású evangélikusok is,¹⁸ akik nemzetiségileg szlovákok voltak. Egy külön problémát alkot a görög katolikusok etnikai (nyelvi) hovatartozása. Ezek dél felé költözésük következtében az eredeti ruszin nyelvi jelleget elvesztették. Arra a kérdésre, hogy az Alsótarcai járásból immár a szlovák vagy még a ruszin társalgási nyelvvel mentek-e el, csak azon körülmények vizsgálata után válaszolhatunk, mint az új helyen való tartózkodás, az egyes településeken való koncentráció, a környező lakossággal meglévő kapcsolatok és ennek keretében a vegyes házasságok. Feltételezhetjük tehát, hogy kisebb csoportjuk a más nyelvű többségi környezetben már a 2. és a 3. nemzedékben alkalmazkodott a többségi etnikumhoz, a nagyobb és izoláltabb csoportoknál ez hosszabb ideig tarthatott.

¹⁷ A házaspár összes utódját gyermekeknek tekinthetjük, sőt a felnőtteket is, míg nem alapítottak saját családot. A vizsgált csoportban ilyen esettel nem találkoztunk. Az idősebb gyermekek azonban más parasztnál, illetve a katonaságnál szolgálatban lehettek, tehát nem biztos, hogy minden gyermek szüleivel együtt ment el. Ezen kívül ebben az időben sok árvával is számolni kell. Azt, hogy az árva gyermekeket (a legközelebbi rokonok után) az elsőként jobbágyok magukkal vitték, csak feltételezhetjük.

¹⁸ Az alsó-zempléni evangélikusokról 1749 – *Kalavský, M. Jazykové a náboženské zloženie obyvateľov Zemplínskej župy v polovici 18. storočia. Slovenský národopis* 39, 1991, 3–4, 373., térkép 4, táblázat 1.

KÉZIRATOS VERSGYŰJTEMÉNY 1842-BŐL¹

JÁNOS ISTVÁN

A versgyűjteményt Stoll Béla alapvető bibliográfiája nem tartalmazza², eredetét tekintve pedig feltehetően sárospataki provenienciájú lehet, tekintettel arra, hogy tartalmi szempontból igen nagy hasonlatosságot mutat számos, általunk már publikált sárospataki eredetű versgyűjteménnyel.³ A gyűjteményben szereplő legkorábbi dátummal ellátott bejegyzés 1842-ből származik (337. lap.). A 371. lapon olvasható bejegyzés alapján a gyűjtemény egykori tulajdonosa ill. másolója bizonyos Chyk Mihály miskolci polgár volt 1846-ban, ezt követően került az előzéklap posszeszor bejegyzése szerint Mizser Lajos tulajdonába: *Mizser Lajos ref. Tanító tulajdona, Cserépfalu, 1920. Karácsony.*⁴

A 13 x 20 cm méretű, barna bőrkötésű kötet gerincén a *Mindenes gyűjtemény* felirat olvasható, s 388 + X számozott oldalt tartalmaz, zömében egy kéz írása, s igen valószínűnek látszik, hogy a legtöbb vers nyomtatott szövegről készült másolat, s jellemző a gyűjtemény összeállítójára a tudatos válogatás, megszerkesztettségre való törekvés. Eszerint a kötet első fele a szinte valamennyi felvilágosodás kori versgyűjteményben helyet kapó Csokonai-, Kovács József-, Fáy András-költemények után a klasszicista és a romantikus költészet darabjai kapnak helyet. Virág Benedek, Dayka Gábor, Ányos Pál, Szemere Pál, Kölcsey Ferenc, Hutter Antal, Kulcsár István, Ferge István néhány verse mellett kitüntetett figyelmet szentel a költészetrajongó Chyk Mihály Berzsényi Dánielnek, akitől egész terjedelmes válogatást közöl, valószínűleg a Helmeczy-féle kiadás alapján.⁵ Chyk Mihály tehát olyan antológiát szerkesztett, melyben egyaránt képviselve van a tradicionális kollégiumi izlésvilág és az igényes, nyomtatott irodalom, beleértve a Társalkodó című folyóiratból kimásolt néhány verset is. Gyűjteményünk tehát szerkesztésében és a művek kiválasztásában inkább elszakadást jelent a kollégiumi hagyományoktól, s egy reformkori átlagolvasó izlésvilágába enged bepillantást. Bizonyítja továbbá, hogy változatlan formában ugyan, de megváltozott tartalommal tovább élnek a kéziratok antológiák, melyek iránti igényt a könyvkereskedelem még nem tudja kielégíteni, s a válogatás is olyan szelekció eredménye, melyben egyre nagyobb súlyt kapnak az esztétikai és hazafias szempontok. Ez a tendencia a protestáns papság és a művelt középosztálybeli olvasók által készített antológiákban érvényesül elsősorban, akiknek

¹ A tanulmány az OTKA T 025408 sz. pályázat keretében készült.

² Stoll Béla, *A magyar kéziratok énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1565–1840)*. Bp. 1962.

³ KOMÁROMI Sándor, *A XVIII. századi sárospataki kéziratok énekeskönyvek és versgyűjtemények*. Debrecen, 1992. JÁNOS István, *Ismeretlen kéziratok versgyűjtemény a XIX. sz. elejéről*. In: *A miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei* 24. 87–92. Uő. *Reformkori kéziratok versgyűjtemény a Szerencsi Múzeumban*. I. m. 26. 206–210. Uő. *Komáromi János versgyűjteménye*. In: *Kultúra és tradíció*. Szerk.: Viga Gyula. Miskolc, 1992. 449–510.

⁴ Mizser Lajos (1896–1981.) református tanító, a gyűjtemény jelenlegi tulajdonosának, dr. Mizser Lajos főiskolai tanárnak apja. Ezúton is köszönetet mondok dr. Mizser Lajosnak, hogy a gyűjteményt rendelkezésemre bocsátotta.

⁵ Berzsényi Dániel versei. Kiadta egy Kalauz Értekezéssel megtoldva Helmeczy Mihály. Pest, 1816.

szellemi nyitottságára leginkább támaszkodhatott a Kazinczy fellépésével új irányt vett irodalom. Ilyen jellegű, viszonylag terjedelmes versgyűjteményt szerkesztett – többek között – pl. Rácz Pál, aki előbb a Komárom megyei Csuzán, majd a Baranya megyei Kopácson volt református lelkész, teljesen kihagyva antológiájából a népszerű és alkalmi költészet darabjait, s egy-két kivételtől eltekintve, csak a kortárs költők műveit másolta együvé, jelentős számban vonultatva föl a hazafias líra alkotásait.⁶ Néhány darabnál érezhető az a késő barokk költői virtuozitás, mely a jezsuita poétikák⁷ által is tárgyalt *technopaedion* műfaját jelenti. Ilyen kötetünk 1. sz. darabja, mely egy virtuóz rákvers Rudnay Sándor esztergomi primás személyére.

Az alábbiakban a gyűjtemény részletes leírását közöljük a már régebben alkalmazott következő gyakorlati szempontok szerint:⁸ minden vers (vagy próza) kap egy sor-számot, közöljük továbbá a lapszámot, a címet, a kezdősört, a verssorok számát, s és – ha ez megállapítható – a szerzőt. A kommentárokat, kiegészítéseket, rövidítéseket [...] különíti el a gyűjtemény eredeti szövegétől.

[1.] 1. *Versus Cancrini ad Primatem Rudnay.*⁹

[Ks] *Pauperibus sua dat gratis, nec munera curat* [6 sor disztichon].

[2.] 1. *Szemere Albert Levele az Öccséhez Lászlóhoz mikor az Pápistává lett.* [Ks] *Édes öcsém László!* [30 sor próza].

[3.] 3. *Több egy fiú mint ezer Leány vagy a' Pánki Csuda. Melly történet 1817-be. A ngy. Tettes Pilási és Szilási Szilasy László Úrnak több Leány gyermekek születése után el lankadt reménysége fel vidulására István Fia születésén. Csupa férfi barátjai számáraF.A.*¹⁰

[Ks] *Egy pohár bort ide szomjúhozó Músám,* [244 sor]

[4.] 14. *Templom elengedetés.* [Ks] *Az Anya szent egyház 'sindelyes aklába* [12 sor] *Szigethy Gábor S. Patakon.*¹¹

[5.] 15. *A Fellegvár formájának és megvételének le írása.* [Ks] *Ne csudáld Barátom, hogy a Felleg várnak* [210 sor] *Cs. V.M.*¹²

⁶ A kéziratok antológiák és olvasónaplók reformkorban betöltött szerepéről ld. FÜLÖP Géza, *A magyar olvasóközönség a felvilágosodás idején és a reformkorban.* Bp. 1963.

⁷ pl. MOESCH Lukács, *Vita poetica...* Nagyszombat, 1693.

⁸ A leírás elveire nézve l. *Kilián István, Barla szabó János versgyűjteménye 1824-ből. A Debreceni Déri Múzeum évkönyve,* 1981. Debrecen, 1984. 481–496.

⁹ Rákversek Rudnay primáshoz. Rudnay Sándor (1760–1831) esztergomi érseket a szegények önzetlen patrónusaként dicsőíti az epigramma, visszafelé olvasva azonban épp ellenkező értelmet kapunk. A rákvers (versus cancrinus) műfajáról l. *Kilián István, A régi magyar képv. Bp. 1998.* 314. A költeményt poétikai különlegessége okán teljes egészében közöljük:

VERSUS CANCRINI AD PRIMATEM RUDNAY

*Pauperibus sua dat gratis, nec munera curat
Curia Papalis, quod modo perspicimus.
Laus tua, non tua sors, virtus, non gratia Regum
Scandere te fecit, culmen ad eximium.
Conditio tua sit stabilis, nec tempore parvo
Vivere concedat te Deus Omnipotens.*

¹⁰ Fáy András trágár és erotikus művei kedvelt darabjai a kollégiumi versgyűjteményeknek.

¹¹ Szigethy Gábor pataki diák observatorhoz intézett szellemes verses kérelme a vasárnapi templomlátogatás elengedése ügyében.

¹² Csokonai Vitéz Mihály: *A pendelbergai vár formája s megvétele.*

- [6.] 24. *Péczei József Sírverse*. [Ks] *Útazó! Ki hamva van itt megtisztelve* [8 sor] Kovács József.¹³
- [7.] 24. *Julishoz*. [Ks] *Julcsa! Ne tarcsa a' Rósával* [6 sor] Kovács József.
- [8.] 25. *A' Tök panasza*. [Ks] *Halljátok meg panaszaimat és szánjatok meg* [8 oldal próza] F.A.¹⁴
- [9.] 33. *Minek adjam a' Fiamat?* [Ks] *Szép dolog uraságra születni, hintón vágatni...* [4 oldal próza] F.A. által.¹⁵
- [10.] 37. *Epistola Pontificis Romani ad Caesarem Josephum Idum*. [Ks] *Notum sit Tibi Imperator!* [6 sor próza]
- [11.] 38. *Responsio Josephi Ildi*. [Ks] *Sancti Apostoli Petri beate* [8 sor].
- [12.] 39. *Az Isteneknek az elsőségben való veszekedések 's osztozások* [Ks] *Hogy a' vén Saturnus ki holt* [326 sor] Cs. Vitéz Mihály által.¹⁶
- [13.] 55. *Tolvaj Isten vagy Crimen raptus* [Ks] *Hajdan a' régi világnak* [488 sor] Csokonai Vitéz Mihály által.¹⁷
- [14.] 81. *Két Forintos Tallér Mária Terézia Krajczára, és a' Kajla Márjás Együtt Beszélgetések*. [Ks] *Jó napot Pajtás! Be régen* [224 sor] Horváth Ádám által 1800.¹⁸
- [15.] 93. *A' Munkásságról*. [Ks] *Szedj gyönyörű Rózsaszálat* [12 sor] Cs. Vitéz Mihály által.¹⁹
- [16.] 94. *Csók és bor*. [Ks] *Egyedül csak a csók és a szőlő nedve* [2 sor]
- [17.] 94. *Egy könyvrőli Ítélet*. [Ks] *A' Deák, a' Görög és a' 'Sidó R-nek* [2 sor].²⁰
- [18.] 94. *Egy fősvény halála*. [Ks] *A' beteg 'Sugori egyszer észre vette:* [6 sor].
- [19.] 94. *Susannához (Koszorú vers)* [Ks] *'Susánna Rózsái között* [4 sor] CsVM által.²¹
- [20.] 95. *Az 1809dik évi felült Nemes Sereghez*. [Ks] *Ülj fel Magyar a' Lovadra*, [64 sor]
- [21.] 99. *Rejtvény*. [Ks] *Mi az, a' mi halva holt magzatokat szül?* [10 sor + 10 sor Jegyzés prózában]
- [22.] 100. *Epigramma a' Nádor Ispánné halálára*. [Ks] *A' neki szépült Budára* [6 sor] Csokonai Vitéz Mihály által.
- [23.] 101. *Manczi Kis Asszonyhoz*. [Ks] *Sír a Bölcs, vagy pedig nevet* [72 sor] Kovács József.
- [24.] 105. *A' Szántóvetőhöz*. [Ks] *Ni mint iszik az ártatlan* [96 sor] Kiss Áron²²
- [25.] 111. *Kevéssel jár é a Csizmadiaság? Sőt inkább sokkal jár*. [Ks] *Bicskia, Musta, Dikics, Hosszútó, Sámfa, Kerekszék* [8 sor disztichton a csizmadiaszerszámokról]
- [26–30] 112. *Kiki a' maga balját nyúzza – Magyarúl ugyanez – Élni kell a hazáért – Új Logica – A' Méh* [Öt epigramma. Kskk] *Basti al nochiero – A Hajós örömet beszél*

¹³ (Rím) Kovács József (1780–1819) a diákköltők példaképe, rokokó népiessége, erotikája olykor a vulgaritással társul. Dunántúlon volt iskolamester és segédlelkész, mígnem részegen elkövetett templomgyalázás vétkéért börtönre ítélték, s ott halt meg. BÁN–JULOW, i.m. 249. Verseit kiadta FERDŐS Dániel (Pest, 1815).

¹⁴ Fáy András

¹⁵ Fáy András

¹⁶ Csokonai Vitéz Mihály: *Az istenek osztozása*

¹⁷ Csokonai Vitéz Mihály Bürger-parafrázisa: *A tolvaj isten, vagy az a crimen raptus*

¹⁸ A költemény valójában Bányai József ismert diákköltő szatírája

¹⁹ Csokonai

²⁰ Kovács József

²¹ Csokonai Vitéz Mihály

²² Kiss Áron (1788–1834), Szatmár megyei lelkész, a Mondolat-perben Kölcsey és Kazinczy ellenfele, horatiusi ódáit Kölcsey is méltatta.

a' szelekről – Bár sokan azt tartják, hogy szép meghalni a hazáért – Pénze, ha nincs az Okos semmit sem nyerhet okokkal – Mézet gyűjt, táplál, gyógyít, gyertyája világít – [Összesen 15 sor].

[31.] 113. A' Magyarhoz. [Ks] Bátran előre Magyarom [88 sor] Gr. Teleki Domokos Által.²³ L. Társalkodó 30.sz.a.Pest Apr. 14. 1832.

[32.] 119. Emlékezet. [Ks] A' helyett, hogy vissza bájolod [6 sor] Szemere.²⁴

[33.] 119. Ősi Törvények. [Ks] A' Nemzetnek Teste a' Nép [8 sor] Kisfaludy Sándor.

[34.] 120. A' Rény nem retteg. [Ks] Nézd a' dicső Rény, s tiszta erős kebel [4 sor] Hutter.²⁵

[35.] 120. Férj és Nő. [Ks] A' Férj fennkölt, tüzes legyen [8 sor]

[36.] 121. A' Túdós. [Ks] A' Bölcs kebeléből szívét ki szakasztja [6 sor] Berzsenyi.

[37.] 121. Él az Idővel. [Ks] Élünk, élünk a jelennek [6 sor].

[38.] 121. Die neue Zeit. [Ks] Es ware ein citel und vergeblich Wagen [4 sor]

[39.] 122. Az állat és az Ember. [Ks] A' Fenevadak is együvé férkeznek, [8 sor] Kohári²⁶

[40.] 122. Késő megbánás. [Ks] Hív szívünk csendesebb intésit nem halljuk [6 sor] Berzsenyi.

[41.] 123. Igazság. [Ks] Méltatlanoknak még soha nem leve [8 sor] Kazinczy.

[42.] 123. Nefelejcs Koszorú. [Ks] E' Koszorút ékesítő [4 sor] Chyk.²⁷

[43.] 123. A' Szerelem és Barátság. [Ks] Lidike! A' Szerelem olyan, mint reggel az árnyék [4 sor] Vitkovics.

[44.] 124. Erény. [Ks] Erény! Csak a' te nyomdokodon lehet [4 sor] Dayka.

[45.] 124. A' Bölcs. [Ks] A' Bölcs ki szegett célja felé siet, [4 sor] Virág.

[46.] 124. Szerencse. [Ks] Rossz törvényt tart a' Szerencse [8 sor] Kisfaludy Sándor.

[47.] 125. Igaz-e? hogy: Solatium est miseris socios habuisse malorum. [Ks] Non e ver, che sia contento [6 sor] Metastasio.

[48.] 125. Magyarúl ugyan ez. [Ks] Nem igaz, hogy a' keservteli [6 sor] Szabólczy.

[49.] 126. Hévmérő [Ks] Milly melegült Levegőnk? Hévmérőnk tünteti szembe, [4sor] Kulcsár István.²⁸

[50.] 126. Özvegy. [Ks] Elmaradás, te vagy a' keserű, ah együtt halni, [4 sor] Kazinczy.

[51.] 126. Hová? [Ks] A' Csermelyke siet, de háová? Nincs tudva előttünk. [2 sor] Szentmiklósy.²⁹

[52.] 126. A' Szeretethez. [Ks] Ah! Hol, szent Szeretet! Lelked uralkodik, [4 sor] Hutter.³⁰

²³ Gróf Teleki Domokos (1810–1876), a 30-as, 40-es években rendszeresen publikált költeményeket a Társalkodóban.

²⁴ Szemere Pál

²⁵ Hutter Antal (1797–1863) piarista tanár, a reformkori hazafias költészet művelője.

²⁶ Kohári István (1649–1731.)

²⁷ Chyk Mihály, a gyűjtemény összeállítója.

²⁸ Kulcsár István (1760–1828), lapszerkesztő, irodalomtörténész, Mikes Leveleskönyvének kiadója, a Hazai Tudósítások, majd a Hazai és Külföldi Tudósítások alapító szerkesztője.

²⁹ Szentmiklósy Alajos (1793–1849) egri jogász, 1815-től jelentek meg versei a korabeli folyóiratokban. Az 1820-as években epigrammái miatt polémiába keveredett Bajzával. VELLEDDITS Lajos, Szentmiklósy bökversei. It 1916.

³⁰ Hutter Antal

- [53.] 127. *Jövendő.* [Ks] *Tűnő élttem rövidségét* [6 sor] *Berzsenyi.*
- [54.] 127. *Bóldogság.* [Ks] *Az Ész, 's a' szív – ez a' kettő* [8 sor] *Gr. Teleki Ferencz.*³¹
- [55.] 128. *Egy részeg észrevétele.* [Ks] *Mit? Hazudik, ki hiszi Földünket's Csillaginkat* [4 sor] *Hutter.*
- [56.] 128. *Percz.* [Ks] *Az embernek szerencséje* [8 sor] *Kisfaludy Sándor.*
- [57.] 128. *Fő Nyereség.* [Ks] *Kétes harcok után az ember fő nyeresége* [2 sor] *K.*
- [58.] 129. *Remény.* [Ks] *Kéklő Lepelben messze jár* [7 sor] *Kölcsey*³²
- [59.] 129. *Emberszív.* [Ks] *Szeret, és nem tudja okát,* [8 sor] *Kisfaludy Sándor.*
- [60.] 130. *Ifjúság.* [Ks] *Barátom! Futva fut éltünk szép szakasza,* [4 sor] *Kis János.*³³
- [61.] 130. *Ifjú's Öregkor.* [Ks] *Örül az Ifjúság érzékeny tüzének,* [7 sor] *Ányos.*³⁴
- [62.] 130. *Az Igazságszerető.* [Ks] *Nem vagyok a hjdán, se Jelen csupa vak követője* [2 sor] *K.k. Egerből.*
- [63.] 131. *Magyar Királytisztelet* [Ks] *A' Magyar hív Királyáért* [8 sor] *Kisfaludy Sándor.*
- [64.] 131. *Tiszta régi Magyar szeretet.* [Ks] *Szép volt a' hajdan együgyű szerelem* [4 sor] *Közlé: Révai Miklós.*
- [65.] 131. *A' Kezdő Küszdő.* [Ks] *Kezdeni dicséret, nem kezdeni szenny, 's henye restség,* [2 sor] *Fáy András.*
- [66.] 132. *Bóldogság.* [Ks] *Hogy vágyhat az Ember világ kincseire,* [4 sor] *Barcsai.*³⁵
- [67.] 132. *Az Erény Bajnoka.* [Ks] *Mint a' Tenger hullámi közt* [8 sor] *K.k. Egerből.*
- [68.] 132. *Enyészet.* [Ks] *A' Legszebb Fának is gyökerén féreg rág* [2 sor] *Kis János.*
- [69.] 133. *Rejtett szó.* [Ks] *Elsőm hárma csak keserű* [10 sor] *K.k. Egerből.*
- [70.] 133. *Magyar virtus szeretet.* [Ks] *Nem félelemből áldozik e sereg:* [4 sor] *Virág.*³⁶
- [71.] 134. *Potrohosira.* [Ks] *Azt mondják Potrohosinál* [8 sor] *Lovász Imre.*³⁷
- [72.] 134. *A' telljes győzedelem.* [Ks] *Le tiprottad ellened* [8 sor] *K.k. Egerből.*
- [73.] 135. *A' Hit.* [Ks] *Az Égi szent Hit mennyei balsamot* [4 sor] *Hutter.*
- [74.] 135. *Fohász.* [Ks] *Hová lettek életemnek* [8 sor] *K.k. Egerből.*
- [75.] 135. *Chimaera.* [Ks] *Ante Leo, retroque Draco, mediumque Capella* [2 sor].
- [76.] 136. *Nagyravágás.* [Ks] *A'ki sokat kíván, az többnyire csak keveset nyer* [4 sor] *Kisfaludy.*
- [77.] 136. *A' szerény.* [Ks] *Hódol az érdemnek, 's nem tudja, nem érzi magát* [2 sor] *Szentmiklósy.*
- [78.] 136. *A' jobb élet előérzése.* [Ks] *Minden földi csak tünemény* [6 sor] *Gr. Teleki Ferencz.*

³¹ Teleki Ferenc gróf (1790–1853), régi magyar költészet, Janus Pannonius kutatója.

³² Kölcsey: *Remény, emlékezet* c. versének 3. strófája

³³ Kis János (1770–1846) Kazinczy barátja, versei gyakran bukkannak fel a kéziratos gyűjtemények lapjain.

³⁴ Ányos Pál

³⁵ Barcsay Ábrahám (1742–1806) testőrírő.

³⁶ Virág Benedek

³⁷ Lovász Imre

[79.] 136. *Intés*. [Ks] *Szép Nem! Már ha szeretsz hevedet lobbancsd, de csak egynek* [2 sor] R-nyi. K. Eperjes.

[80.] 137. *A' valódi Szabadság*. [Ks] *Drága szabadsággal mért kérkedsz balga Halandó?* [4 sor] K.k. Egerből.

[81.] 137. *A magyar Uracsra*. [Ks] *Van pedrett bajszod, kucsmád, van himre ki-varrott* [4 sor] K.k. Egerből.

[82.] 137. *Crucifixi superinscriptio* [Ks] *Christum non istum, sed Christum crede peristum* [2 sor] *Fragopolis in Calvaria*

[83.] 138. *Kenyérféltés*. [Ks] *Irigy a' Hangász Hangászra, Szegény Szegényre*, [2 sor].

[84.] 138. *Bátorság és Igazság*. [Ks] *A' Bátorság az Igazság* [6 sor].

[85.] 138. *Halászat*. [Ks] *Az élet nagy tengerének* [8 sor] *Ferge István*.

[86.] 139. *Ifjúság*. [Ks] *Az Ifjúság gyönyörű Kor* [8 sor] *Kisfaludy Sándor*.

[87.] 139. *Hív Barát ritka madár*. [Ks] *Hogy a' Fenyő Czedrushoz ér* [4 sor] *Gr. Teleki Ferencz*.

[88.] 140. *Az összes erő*. [Ks] *Kis dolog is gyakran nagy czélt okoz a' sokaságnál* [4 sor] *Kisfaludy*.

[89.] 140. *Ki az igaz Magyar?* [Ks] *Magyar az, ki szép Hazáját* [6 sor].

[90.] 140. *Pompa's Ék elmúlik*. [Ks] *Egy történet repülése* [4 sor] *Kölcsey*.³⁸

[91.] 141. *A' Korcs Maradékhoz*. [Ks] *Elődid dicső rényeit* [8 sor] *Szegényfi Péter V...ról*.

[92.] 141. *Himfy*. [Ks] *Te a' csudát újjá tevéd közöttünk*. [4 sor] *Kazinczy*.

[93.] 142. *Vándorpályám*. [Ks] *Rablánczok a' földi szennyvedések* [4 sor] *Berzsenyi*.

[94.] 142. *Aphorismusok*. [négy sor próza] *L. Társalkodó. Pest Apr. 30. 1826. 35. sz. a.*

[95.] 143. *Emelkedés*. [Ks] *Törekedjél, bár ha nehéz*, [7 sor] *Gr. Teleki Ferencz*.

[96.] 143. *Magyar köznépi ipar* [8 sor próza].

[97.] 144. *Élők és holtak bírái – Politicus ember* [5 sor próza].

[98.] 145. *Emlék vwrswk' s Irások*. [Ks] *Egy szerető igaz szívet* [8 sor] *Chyk Balsay Bora Hügának 1837*.

[99.] 145. *Emlék Vers*. [Ks] *Zordon éltünk bús folyamát* [8 sor] *K.J.*³⁹

[100.] 145. *Emlék Vers*. [Ks] *Három kincset keress*: [2 sor] *H.K.*

[101.] 146. *Emlék Irat*. [5 sor próza].

[102.] 146. *Emlék Vers*. [Ks] *Nézd a' Rózsát! Egy kietlent* [8 sor] *K.J.*⁴⁰

[103.] 146. *Emlék Vers*. [Ks] *Élj boldogúl az életben!* [4 sor] *H.K.*

[104.] 147. *Újoncz állítási Népdal*. [Ks] *Falu Háza gadorában* [32 sor] *L. Társalkodó. Pest. Febr. 20. 1836. 15.sz. a.*

[105.] 149. *Barátság's Szerelem*. [Ks] *Minden virágát életemnek* [18 sor] *Kölcsey inkább Berzsenyi*.

[106.] 150. *Az élet csak zarándokság*. [Ks] *Ah! De minden csak mulandó* [4 sor]

[107.] 150. *A' jelenkor jelleme*. [4 sor próza].

[108.] 151. *Tavaszkor*. [Ks] *A' kemény Télnek hava már eloszlott* [32 sor] *Virág*.⁴¹

[109.] 153. *A' Szerencséhez*. [Ks] *De Istenleni még úgy se foglak*. [56 sor]. *V.N.F.*⁴²

³⁸ Kölcsey: *Vanitatum Vanitas*

³⁹ Kovács József

⁴⁰ Kovács József

⁴¹ Virág Benedek

- [110.] 157. *Vigasztaló*. [Ks] *Csendre vágy a' hit zajos Égeumban* [36 sor] *Virág*.
 [111.] 159. *A' Fantáziához*. [Ks] *Fenn leebegő szárnyaiddal* [60 sor] *Gr. Teleky Ferencz Pázmóson*.
 [112.] 163. *Vanitatum vanitas*. [Ks] *Itt az írás forgassátok* [72 sor] *Kölcsey Fer.*
 [113.] 168. *Élet Philosophia*. [Ks] *Én is öröme születtem* [60 sor] *Berzsenyi Dani.*
 [114.] 172. *Osztály Részem*. [Ks] *Partra szállottam. Levonom vitorlám*, [24 sor]⁴³
 [115.] 174. *Élj az idővel*. [Ks] *Használd a' napokat, 's a' mi jelen vagyon* [8 sor].⁴⁴
 [116.] 175. *A' Szerelem*. [Ks] *Mi a' földi élet minden ragyogványa* [28 sor].⁴⁵
 [117.] 177. *Militat omnis amans*. [Ks] *Ha katonáskodnak minden szerelmesek* [102 sor].
 [118.] 184. *A' Temető*. [Ks] *Elrémülve tekint őh Temető reád* [32 sor] *Berzsenyi*.
 [119.] 186. *Melencholia*. [Ks] *Te a' setét erdők vadonjain* [24 sor] *Berzsenyi*.
 [120.] 188. *A' közelítő Tél*. [Ks] *Hervad már ligetünk, 's diszei hullanak*, [24 sor] *Berzsenyi*.
 [121.] 190. *Régi Magyar Hívtség*. [Ks] *Egy Istenért, egy Hazáért* [24 sor].
 [122.] 192. *Vigasztalás*. [Ks] *Mindég csak sírsz? Csak bús siralomra* [40 sor].⁴⁶
 [123.] 195. *A' Felkölt Nemességhez. A' szombathelyi Táborban 1797*. [Ks] *Él még nemzetem Istene*. [42 sor]⁴⁷
 [124.] 198. *Barátimhoz*. [Ks] *Már már félre teszem Lesbosi Lantomat* [21 sor]⁴⁸
 [125.] 200. *Az Élet dele*. [Ks] *Felhágsz élted napja eged délpontjára* [20 sor]⁴⁹
 [126.] 201. *Az Ulmai Ütközet. 1805. Oct. 14*. [Ks] *Mit hallok Árpád Honja határain* [32 sor].⁵⁰
 [127.] 203. *A' Felkölt Nemességhez. 1805*. [Ks] *Mint majd midőn láng szárnyakon eljövend* [56 sor].⁵¹
 [128.] 207. *Barátimhoz*. [Ks] *Én is éreztem, 's tüzesen szerettem* [32 sor].⁵²
 [129.] 209. *Foháskodás*. [Ks] *Isten! Kit a' Bölcs lángesze fel nem ér* [28 sor].⁵³
 [129.] 211. *Élj a' jelenmel*. [Ks] *Ember éljed a' Jelennek* [64 sor] *Szenvey*.⁵⁴
 [130.] 215. *A' Temetőben andalgó*. [Ks] *Melly tiszta csend övedz holtak hazája!* [14 sor] *Szenvey*.
 [131.] 216. *Hazámhoz*. [Ks] *Szép hazámnak szent határa!* [96 sor] *Szenvey*.
 [132.] 222. *Kétféle Nagyság*. [Ks] *Az emberi nagyság kettő ide alatt* [36 sor].
 [133.] 224. *A' Barátság ereje*. [Ks] *A' Halál is édes érzés* [40 sor] *Guzmics Izidor*.⁵⁵
 [134.] 227. *Búcsúzás a' szülő földtől*. [Ks] *Messze sötétedik más a' Ság teteje*, [36 sor] *Berzsenyi*.⁵⁶

⁴² Vályi Nagy Ferenc (1765–1820) a sárospataki kollégium tanára, költő.

⁴³ Berzsenyi Dániel

⁴⁴ Berzsenyi Dániel: *Horác* (részlet).

⁴⁵ Berzsenyi Dániel

⁴⁶ Berzsenyi Dániel

⁴⁷ Berzsenyi Dániel

⁴⁸ Berzsenyi Dániel

⁴⁹ Berzsenyi Dániel

⁵⁰ Berzsenyi Dániel

⁵¹ Berzsenyi Dániel

⁵² Berzsenyi Dániel

⁵³ Berzsenyi Dániel

⁵⁴ Szenvey József (eredetileg Kvcicola volt a családi neve) hírlapíró, szerkesztő, (1800–1857), költeményei és fordításai többnyire az Aurórában, a Társalkodóban, stb. jelentek meg.

⁵⁵ Guzmics Izidor (1786–1839), Kazinczy körének sokoldalú támogatója.

[135.] 229. *A' Szerelemhez.* [Ks] *Bájos szent részegsége* [112 sor] *Gr. Teleki Ferencz.*

[136.] 236. *Barátomhoz.* [Ks] *Imé lassanként le foly a' Virágkor,* [24 sor]⁵⁷

[137.] 238. *Barátnémhoz.* [Ks] *Tudom, hogy a' szív nem vigyáz tanácsra* [65 sor] *Berzsenyi.*

[138.] 242. *A' Képzülethez.* [Ks] *Szálj Képzület, szálj rózsza fátyolodban* [32 sor] *Kölcsey.*

[139.] 244. *Magyar Nemzeti Ének.* [Ks] *A' Nemzetnek teste a' Nép,* [48 sor] *Kisfaludy Sándor.*

[140.] 248. *Sétálási fantáziám.* [Ks] *Búsongó magány! Agg fenyőid* [80 sor] *Gr. Teleki Ferencz.*

[141.] 253. *A' Bóldogság vágya.* [Ks] *Minden ember szeme előtt* [88 sor] *Gr. Teleki Ferencz.*

[142.] 259. *Csata Dal.* [Ks] *Harsog a' Trombita Lóra Vitéz* [32 sor] *Gr. Teleki Ferencz.*

[143.] 261. *Wesselényi Hamvaihoz.* [Ks] *Leomlom én is szent porodon Nemes!* [52 sor]⁵⁸

[144.] 265. *A' Csermelyhez.* [Ks] *Óh Csermely! Arra térsz látom* [32 sor]⁵⁹

[145.] 267. *Esdeklő szerelem.* [Ks] *Im a' Nap le ereszkedik* [40 sor]⁶⁰

[146.] 270. *Lollihoz.* [Ks] *Lolli! Deli kellemiddel* [36 sor].⁶¹

[147.] 272. *Az Halál.* [Ks] *A' Gonosznak és gyáva szíveknek* [44 sor].⁶²

[148.] 275. *A' Mulandóság.* [Ks] *Hol a' mohos szirt öbléből* [96 sor].⁶³

[149.] 281. *Vigasztalás.* [Ks] *Mindig csak sírsz? Csak bús siralomra* [40 sor].

[150.] 284. *A' Reggel.* [Ks] *Nézd a' Napnak derülő sugára* [32 sor].⁶⁴

[151.] 286. *Az én Kegyesem.* [Ks] *Az én Kegyesem nem Nemes* [21 sor].⁶⁵

[152.] 287. *Lillihez.* [Ks] *Jer Lilli! Nézd langyos szellők* [72 sor].⁶⁶

[153.] 292. *A' Pesti Magyar Társasághoz 1815.* [Ks] *Ki kétli 's kérdi, hogy csak a' dicső Ész* [99 sor]⁶⁷

[154.] 297. *Döbrentei Gáborhoz.* [Ks] *Ne véld Barátom, hogy nyugalmamat* [98 sor].⁶⁸

[155.] 302. *Dukai Takács Judithoz 1815.* [Ks] *Hogy a' szeliden érző szép nemet* [105 sor].⁶⁹

[156.] 308. *Lyánykák vigyázatok.* [Ks] *Drága kedves leányka* [16 sor].

[157.] 309. *Emlékezet.* [Ks] *Ismét egy boldog érzet* [14 sor].

[158.] 310. *Boldog pár.* [Ks] *Egy titkos ah felém 's egy elpirulat* [14 sor].

[159.] 311. *Himfy.* [Ks] *Szökdelve, mint hullám közt a' halak* [14 sor].

⁵⁶ Berzsenyi Dániel: *Búcsúzás a Kemenes-Aljától.*

⁵⁷ Berzsenyi Dániel

⁵⁸ Berzsenyi Dániel

⁵⁹ Berzsenyi Dániel

⁶⁰ Berzsenyi Dániel

⁶¹ Berzsenyi Dániel

⁶² Berzsenyi Dániel: *A halál.*

⁶³ Berzsenyi Dániel: *Mulandóság.*

⁶⁴ Berzsenyi Dániel

⁶⁵ Berzsenyi Dániel

⁶⁶ Berzsenyi Dániel

⁶⁷ Berzsenyi Dániel

⁶⁸ Berzsenyi Dániel

⁶⁹ Berzsenyi Dániel

- [160.] 312. *Echo*. [Ks] *Halgatsz, 's csak sóhajtásid lengenek*, [14 sor].
[161.] 313. *Remény*. [Ks] *Szelíden, mint a' szép esttűnemény*, [14 sor].
[162.] 314. *Remény* [Ks] *Bár e szív* [24 sor].
[163.] 315. *A' Pipa és az Élet*. [Ks] *Hív társam, dohányos börbönczém!* [14 sor]
[164.] 316. *Leányi Törvénykék*. [Ks] *Három Leányka ültetett virágot* [15 sor]. *Bajza*.⁷⁰
[165.] 317. *Kérdések kérdése*. [Ks] *Ha a' Leány akar szeretni* [24 sor].
[166.] 319. *A' Rab költő*. [Ks] *Volnék mint sas, szabad* [44 sor] *Bajza*.
[167.] 321. *Csörsz árka*. [Ks.] *Borsod's Heves határán* [244 sor] *Tompa Mihály*.
[168.] 337. *Komoly beszédek víg Thema felett azoknak a' kik értenek hozzá.... 1842.*
...Motto: Nevetve élj, Is kacagva halj meg. Quid vulva dulcius? Horac. [A vers nincs meg, a gyűjteményből 31 oldal hiányzik]
[169.] 369. *Kivezetés*. [Ks] *Kinek morálrőf van zsebében* [14 sor] *Tompa Mihály*.
[170.] 370. *Magyarhoni védegylet*. [Ks] *Váltótörvény Bank nélkül* [20 sor].
[171.] 371. *Magyar Költők. Őszve szedettek Chyk Mihály által Miskólczon 1846-dik Évben*. [170 magyar költő neve ABC-rendbe szedve].
[172] 383. *Két Menyasszony*. [Ks] *Gyors ladik repül a' Balatonon* [102 sor] *Tompa Mihály*.
[173.] I.–X. *Foglalat* [Versek betűrendes mutatója].

⁷⁰ Bajza József

A TOKAJI ÁTKELÉS (1849. JANUÁR 31.)

JACZKÓ ZSOLT

Az 1848/49-es forradalom és szabadságharc folyamán Tokaj szerepe, katonai jelentősége az országgyűlés és az OHB Debrecenbe költözésével rendkívüli mértékben megnőtt, mivel a császári csapatok számára kulcsfontosságúvá vált az ideiglenes főváros eléréséhez valamelyik tiszai átjáró megszerzése.¹ Tanulmányunk a folyón való átkelés megkísérlését megelőző néhány nap helyi eseményeit dolgozza fel, előzményként azonban röviden tekintünk át az 1848/49 fordulója utáni történéseket.

A haditanács január 2-án a haderő Tisza-vonal mögötti összpontosításáról döntött azzal a nyilvánvaló céllal, hogy az osztrákok átkelését megakadályozza „mert ha Pest elveszne is, a hazát védeni meg nem szűnünk”.²

A haditervet azonban, amely arra a feltételezésre épült, hogy Görgey elvonja a császári királyi főereget a Tisza-vonal elleni támadástól, módosítani kellett, mivel január 4-én Kassánál a Mészáros Lázár hadügyminiszter vezette felső-tiszai hadtestet súlyos vereség érte, és ezzel megnőtt annak a veszélye, hogy a honvédsereg nem lesz képes megállítani az ellenség előrenyomulását.³ Mészáros utódjává, Vetter Antal vezérőrnagy helyettes hadügyminiszter javaslatára a még csak 28 éves Klapka György őrnagyot,⁴ immár ezredest nevezte ki, aki január 13-án Tokajban a honvédsereg legfiatalabb hadtestparancsnokaként átvette a vezényletet és rövid időn belül jelentősen átszervezte a sereget.⁵ Klapka helyesen felismerve Schlick osztrák altábornagy szándékait, melyek egy tiszai átjáró elfoglalására irányultak, a következő lépésként Szemere kormánybiztos tiltakozása ellenére⁶ kiűrtette Miskolcot és csapatait valamint az erősítésként kapott Zákó István őrnagy dandárát (2 gyalogos zászlóalj, 2 huszár század, 11 löveg) Szerencs–Tokaj

¹ *Hermann Róbert*: A feldunai hadtest kapcsolata a politikai és katonai vezetéssel az 1849. évi téli hadjárat időszakában. Századok 1997. 131. 5. 1101–1102. Ugyanakkor Kazinczy Lajos honvédtábornok emlékirataiból megtudhatjuk, hogy Tokaj mellett állandó megfigyelés alatt tartották Tiszafüredet és Palkonyát is. AZT 1906. XI. 312.

² *Barta István* (szerk): Kossuth Lajos összes munkái (KLÖM) XIII–XIV. Kossuth Lajos az országos honvédelmi bizottság élén. I–II. Bp. 1952–53. A délutáni nyílt ülés jegyzőkönyvét közli KLÖM 941–952. lásd: *Barta István*: Az 1849. január 2-i haditanács és a főváros kiűrtése. Hadtörténeti közlemények. 1955/2.

³ *Hermann Róbert* (szerk): Az 1848–49. évi forradalom és szabadságharc története. Bp. 1996. 246–247. MOL R 215 Vetter Antal iratai 2 tétel.

⁴ A Schlick elleni seregosztály vezényletét, miután Mészáros Lázár hadügyminiszter úr, részint meghülés, részint hófény által okozott szemgyöngöseség miatt lemondott, a HB Klapka György tábornoki ezredesre bízta. Megjelent Közlöny 1849. jan. 16.

⁵ Klapka György: Emlékeimből Bp. 1886. 77. Amikor január 13-án Klapka átvette a parancsnokságot, a következő nap már így írt Szemerének „ezen terhes hivatásom ügyeiben, amennyire azok a kormánybiztos úrnak körébe vágnak – nekem erélyes közremunkálása által segédkezet nyújtani szíveskedjék”. HL 1848–49. 9/204.

⁶ Klapka nem kezelte Szemerét teljhatalmú kormánybiztosként (január 11-i miskolci tartózkodása alatt föl sem kereste!), Szemere tudta ezt, hiszen így írt Klapkáról az OHB-nak. „Akárki legyen Klapka ezredes úr, kérem megírtni neki, hogy én a kormány tagja és képviselője vagyok teljes hatalommal felruházva, s mint ilyennek tartozó egyetértésre utasítatik. OL OHB 1849. 955.

térségében vonta össze. Miközben Schlick január 17-én elszánta magát a támadásra és megindult Kassáról Szikszó felé, Klapka a Tarcal–Bodrogkeresztúr vonal mögé helyezkedett védőállásba.⁷ Az első előőrsi összecsapásra 2 nappal később Szántónál került sor, míg a főerők első komolyabb ütközete január 22-én Tarcalnál zajlott.⁸ A csata a császáriak támadásával vette kezdetét, melyet a lengyel Jerzy Bulharyn ezredes által vezérelt dandár pontos tüzelése sikeresen állított meg. Az ezt követő, Klapka által elrendelt gyalogsági szuronyroham (2 zászlóalj, lengyel századok) következtében, melyet huszárhoam is támogatott a császáriak egészen Mádíg voltak kénytelenek visszavonulni.⁹

Még ugyanezen a napon, január 22-én a Bodrogkeresztúr–Szezilong térségben lévő magyar jobbszárnyat is támadás érte, melyet a Schulz Bódog által vezényelt dandár itt is sikeresen hártott. Sőt, másnap Klapka segítséget küldött Schulz csapatainak és így a Dessewffy Arisztid dandárjával megerősített honvédsereg ezt a hadoszlopot is Mádíg vetette vissza, jelentős veszteségeket okozva ezzel az ellenségnek.¹⁰

Klapka tehát január 22-én és 23-án Tarcalnál illetve Bodrogkeresztúrnál megállította Schlick előrenyomuló csapatait. Ugyanakkor ezekben a napokban egymást érték a honvédsereg győzelmeiről szóló hírek. Perczel január 22-én Szolnoknál, 24-én Ceglédnél győzött és megérkezett a hír Bem gálfalvai győzelméről is.¹¹ Görgey a feldunai hadtesttel a bányavárosokban tartózkodott, igaz, már január 24-én a hadügyminisztérium tábornokari osztályának vezetője, Stein Miksa alezredes utasította, hogy 3000 embert hagyjon hátra a bányavárosok védelmére s „tüstént nyomuljon Kassára és támadja meg Schlicket, kit Klapka Tokaj felől visszatartand állodásában”.¹² Schlick lassú visszavonulása folytatódott, Szántó és Vizsoly közelébe húzódott és Boldogkőváralján rendezte be a főhadiszállását. Klapka óvatosan nyomult utána. Január 29-én Dessewffy az elővéddel Tállyán, Klapka csapatai nagy részével Mádón táborozott. Itt tudta meg, hogy Schulzig hadosztálya elérte Miskolcot, igaz, közeledéséről már tudott.¹³ Az osztrák erők ilyen mértékű megerősödése (10 000 osztrák állt szembe 8900 honvéddel) változást hozott az erőviszonyokban. Schlick csapatainak megközelítése azzal a veszéllyel járt, hogy a Miskolc felől előrenyomuló osztrákok Szerencsen át elérhetik Tokajt így két tűz közé kerül. Ugyanakkor az ellenség üldözését a lőszerhiány is akadályozta „puskátöltényünk nincs, csak 3000, pisztolytöltény 6395. E szerint rendkívül gyorsan kérek küldeni puskátöltényeket” – írta a magyar vezér az OHB-nak küldött jelentésében január 23-án este.¹⁴ Schlick és Schulzig csapatai január 26-án egyesültek Szikszón, Klapka pedig visszavonult a tokaji átkelőhely védelmére a Tarcal–Tokaj–Bodrogkeresztúr vonal-

⁷ MOL Vegyes 13 doboz d. sz.

⁸ A tarcali csatáról bővebben Justus János tarcali akkor volt római katolikus segédlelkész egykorú naplójából. Megjelent AZT IV. 1899. 347.

⁹ Görgeyt tájékoztatták Klapka sikereiről, hiszen a parancs szerint a két hadtestnek Miskolc és Tokaj között kellett volna egyesülnie. MOL Görgey lt. 6/10/e/3. Fasc. (oktatókönyv) Franciául és magyarul megjelent *Görgey István*: I. 1848 és 1849-ből. Élmények és benyomások. Okiratok és ezek magyarázata. Tanulmányok és történelmi kritika. I. Bp. 1889.

¹⁰ Kossuth január 27-én hosszú levélben mondott köszönetet Klapkának eddigi győzelmeiért. KLÖM XIV. 252–254. A bodrogkeresztúri csatáról bővebben Karsa Endre nemzetőr levelei. Közli : AZT X. 1909. 130–203.

¹¹ Hermann i. m. 1996. 254–258.

¹² MOL Görgey ltsz. 6/10/e/3. fasc.

¹³ A hadügyminisztérium utasította Klapkát, hogy küldjön egy zászlóaljat Tiszafüredre, s ebben értesítik Schulzig közeledéséről. MOL OHB 1849:926. illetve KLÖM XIV. 218–219.

¹⁴ *Borus József*: Dembinsky fővezérése és a kápolnai csata. Bp. 1975. 82.

ra.¹⁵ Klapka január 26-án Tokajba hívta össze haditanácsát. Ő maga a tokaji hídfő védelmét a folyó jobb partján képzelte el. Tisztjei azonban meggyőzték arról, hogy a tarcali–bodrogkeresztúri állás az erős túlerő, illetve a Szerencs felőli bekerítés veszélye miatt nem tarthatók. A városban pedig túlságosan szűk a hely a védekezésre. Végül úgy döntöttek, átvonulnak a Tisza bal partjára és a folyó mögött foglalnak állást.¹⁶ Január 28-án kiürítették Tokajt és a sereg átkelt a Tiszán.

Az áthúzódo hadtest utóvédje tisztázatlan körülmények között felégette a tokaji hidat.¹⁷ Az eseményt Szemere közölte Kossuthal. Kossuth felháborodott, s másnap (29-én) szemrehányó levelet írt Klapkának. Feltette a kérdést „ha offenzíve előre akarunk menni, merre megyünk előre – és ha jó Görgey, merre egyesül önnel?”¹⁸ „Kossuth szerint a főváros mielőbbi visszafoglalásának előfeltétele az, hogy Klapka és Görgey hadtestei egyesüljenek és semmisítsék meg Schlicket. A Szemere által az alig egy éve épült híd felégetéséért felelőssé tett Friwiz Ferenc századost (aki valószínűleg félreértette Klapka utasítását) Kossuth azzal vádolta, hogy „ezen ember a hidat elégeti, s így Görgeyt, ha jönni talál Klapkától elvágja, veszélybe dönti, mert a tokaji híd elégetése által el van vágva.”¹⁹ Klapka utasította Csemelyi Lajos őrnagyot, vezérkarának főnökét arra, hogy mielőbb állíttassa helyre a hidat, mint jelentésében írja „nekünk előre kell mennünk, hogy a kombinált operációt lehetővé tegyük, és Görgey tábornokot ne tegyük ki verecsének.”²⁰ A következő napon, január 30-án a magyar sereg elrendezése a következő volt. Balszárnyon Bulhasin dd. Nagyfalunál és Eszlárnál, a centrum Dessewffy és Gedeon dd.-ok Rakamaznál, jobbszárnyon Sulz Szabolcs Tímár községnél illetve Balsánál.²¹ Végül Kossuth utasítására a Perczel Mór hadtestéből 4000 fő már Tiszalöknél járt Klapka segítségére sietve.²² Schlick támadása január 31-én indult Tokaj ellen. Pergen Keresztúr, Fiedler Tarcalon át, a Parrot dd tartalékban maradt. Az osztrák tábornok szerint átkelésre alkalmas helyek Tokajnál és Tiszalöknél voltak. De az utóbbi átkelési kísérlethez a tokaji csapatait kellett volna meggyöngyíteni, viszont tudomása volt a Perczel hadtestből elvont hadosztály Tiszalöknél való táborozásáról.²³ Schlick csapatából a Fiedler dd vonult be elsőnek Tokajba. Csapatára a Kistokajban maradt 35–40 honvéd rálőtt, majd a Tisza jegén áthúzódo a túloldalra. Rakamaz előterében a folyóparton Zákó őrnagy zászlóaljja erős puskatűzet zúdított Tokajra. Fiedler röppentyűi felgyújtották ugyan a fedezékül szolgáló kazlakat, de a honvédek kitarítottak. Mikor lőszerük elfogyott, a Gedeon dd-ből érkezett segítség, s együttesen üzték vissza a 3. század jegén átkelni szándékozó osztrák gyalogosait.²⁴ Dessewffy dd-a is bekapcsolódott a harcba, Rakamaztól északra az ismét jegén támadó osztrák századokat visszaverték. Tokajban igen szűk a hely, tulajdonképpen sem a gyalogság, sem a tüzérség nem tudott kibontakozni. A 34. zászlóalj löszert vételezve visszatért a folyó bal partjára és erős gyalogsági tűz alatt tartotta a másik oldalt. Az osztrák gyalogság még a partra sem tudott lejutni. Klapka felismerte a vá-

¹⁵ Klapka már a jelentésében közölte, hogy szívesen támadna ugyan, de nincs löszere. Ha Schlick és Schulzig hadosztálya egyesül, akkor a január 21-i haditervet fogja követni. (Tarcal–Tokaj vonal) MOL OHB 1849. 999.

¹⁶ KLÖM XIV. 283–284.

¹⁷ MOL Dembinsky ir. 2. k. No. 40.

¹⁸ MOL Klapka ir. 1. cs. 3 tet.

¹⁹ KLÖM XV. 883–886.

²⁰ MOL Görgey ltsz. 6/19. fasc. oktatókönyv.

²¹ Klapka i. m. 83.

²² OL OHB 1849:1307.

²³ Karsa Endre nemzetőr levelei. AZT X. 1905. 241.

²⁴ Hermann i. m. 1996. 264–265.

rosban rekedt osztrákok mozgásképtelenségét. 1 db 6 fontos, 12 db 12 fontos üteget közvetlenül a folyópartra állíttatott, s onnan lövette ágyúból a várost, illetve a Tisza jegét is felszaggatták a lövedékek. Szétzilálta az ellenséges gyalogságot Tokajban, tüzérségük akcióképtelen (a Tisza-parton felállított röppentyűs üteget, mely lőtte a honvédeket, az egyik ágyú parancsnoka, Máté József tüzemester a Tisza jegére levitt ágyújával kilőtte), kivonultak a városból, a zsinagógában felhalmozott lőszerkészlet a magyar ágyútűz hatására felgyúlt. Már leszállt az est, mikor Schlick tábornok parancsot adott a visszavonulásra. A megfigyelésre két század Tokajban maradt. Fiedler Tarcalra, ő maga pedig Mádra vonult. A veszteségek viszonylag jelentéktelenek voltak (jelentős gyalogsági összecsapás nem történt). Osztrák veszteség: 3 halott, 11 sebesült. Magyar veszteség 5 halott, 18 sebesült.²⁵

Schlick, aki csak február első napjaiban hagyta el Tokaj-Hegyalját, a tokaji átkelésről így írt Windisch Graetz hercegnek szóló jelentésében:

„A Debrecen elleni támadás, a tokaji átkelőhely elfoglalásával, csak nagyobb erőkkkel és csak kemény fagy esetén lehetséges. Ha eljön az olvadás, a Debrecen elleni hadművelet a legközelebbi jövőben lehetetlen!”²⁶ Ez volt a kapitány első és egyben utolsó átkelési kísérlete is. Február 1-jén Tokaj nagy része magyar ellenőrzés alatt állt. Klapka a január végi győzelmeivel biztosította a Tiszántúlt és Debrecent megóvta egy északi támadástól.

A CÁRI CSAPATOK TOKAJBAN 1849 NYARÁN

A tokaji átkelőhely sikeres megvédése után Tokaj katonai szerepe 1849. tavaszán a hadszíntér nyugatabbra tolódásával háttérbe szorult. A híres tavaszi hadjáratban a magyar csapatok egyik győzelmet a másik után aratták az osztrákok felett úgy, hogy az ország 1849. április közepéig – kevés kivételtől eltekintve – saját erejéből felszabadult az idegen megszállás alól. Ausztria helyzete kritikussá vált, s egy külső segítség igénybevétele egyre inkább elkerülhetetlennek látszott.²⁷ A Habsburgok a cári Oroszországra számíthattak, amelynek érdeke fűződött a monarchia fenntartásához, nem csupán dinasztikus szolidaritásból, hanem valódi biztonsági érdekből.²⁸

1849. június 12-én I. Miklós cár a Duklai-hágón át Magyarországra vonuló csapatait, I.–V. hadtesteket megáldotta, s a közel 200 000 főnyi sereg vezényletét Paskievics varsói hercegre (táborszernagy) bízta, majd visszatért országába.²⁹ Az orosz intervenció kezdetét vette. „Az erőviszonyok katasztrofálisan eltolódtak. A harc katonailag eldőlt. Az országot csak az erők forradalmi mozgósításával, egy Napóleon katonai zsenialitásával lehetett megmenteni, s csak akkor, ha ... a hadvezéri tévedések sorozata és az

²⁵ OL OHB 1849:1307. Szemere Bertalan jan. 31-i esti jelentése az OHB-nak.

²⁶ Kriegsarchiv, Hauptermee Windisch-Graetz 1849.2/22. ½ (fordítást tartalmaz).

²⁷ Herman Róbert (szerk.): Az 1848–49. évi forradalom és szabadságharc története. Bp. 1996 316.; Stefan Kovats: 1849. évi orosz intervenció. In: Századok, 1991/125. 3–4. 268–297.

²⁸ Herman i.m. 322–325. *Andics Erzsébet*: A nagybirtokos arisztokrácia ellenforradalmi szerepe 1848–49-ben Bp. 1965. III. 311: melyben számunkra érdekes levéltöredéket találunk. Gróf Dessewffy Emil írta Jósika Samu bárónak: „Az biztos, hogy a jelen pillanatban Európában csak egy hatalom van, amelyik az alattvalóit a feltörő eszmék anarchiája ellen meg tudja védeni és az az orosz. Az ok egyszerű mert még az valódi monarchia.”

²⁹ Ivan Fjodorovics Paszkievics 1782–1856 Jereván grófja, Varsó hercege I. Herman i. m. 351.

együtműködés teljes hiánya lehetővé tette volna a hatalmas túlerő egyenkénti felmorzsolását.”³⁰

A nyugat felől támadó, kb. 170 000 fős császári-királyi seregeket az időközben felmentett br. Welden tábornagy helyére kinevezett, br. Haynau altábornagy vezette.³¹ Paskievics Északkelet-Magyarországról a Duna–Tisza közégéig maga előtt űzte Dembinszky 10–12 000 fős gyatrán felszerelt seregét, így jutva ki az Alföldre. Onnét az ország fővárosa felé vonult óvatosan. Az orosz és az osztrák katonai vezetés bár egymással szoros kapcsolatban állt, a cári vezérkar mégis egyedül, egyetlen nagy csatában kívánta megsemmisíteni a magyar honvédsereget.³² Magyarország sorsa megpecsételődött. Világossá vált, hogy a magyar hadaknak a továbbiakban minden külső segítség nélkül, egymagában kell felvennie a harcot Európa két legnagyobb és együttvéve több mint kétszeres erőfölényt élvező hadseregével.³³

A felaprózódott magyar hadak számára (kb. 160–165 000 fő) három haditerv készült. Az időben legelső, Klapka Györgyé, az volt (máj.–jún. fordulóján), hogy szétszórva a magyar csapatokat az országhatáron kell feltartóztatni az ellenséget. Az osztrák felvonulás a Vág vonalra, majd az orosz betörés ezt a tervet fölöslegessé tette. Görgey elképzelése szerint, csapataival Komárom várára támaszkodva a Vág mentén döntően megveri Haynau csapatait, majd a többi magyar sereggel egyesülve próbál szerencsét az oroszok ellen. Még ki sem derült, hogy Görgey ezt nem tudja megvalósítani, mikor a pesti haditanács minden magyar haderő délvidéki koncentrációja mellett döntött, átengedve ezzel az ország területének nagy részét az ellenségnek.³⁴

Míg Paskievics Miskolc – ellenállás nélküli – megszállása után a Miskolc–Hatvan–Pest útvonalon nyomult rendkívül óvatosan előre a I–II–IV hadtesttel, addig a IV. Cseodajev altábornagy vezette hadtestnek más feladat – a forradalomban oly fontos szerepet betöltő városnak, Debrecennek az elfoglalása – jutott. S itt jelentkezett a magyar hadvezetésnek az a hibája, hogy a nyugati hadszíntéren zajló küzdelem hevében nem gondolt – az orosz betörés ellenére sem – a tiszai átkelőhelyek védelmére.³⁵ Az orosz katonai vezetés a magyarok ellen az utolsó pillanatig lovagias és korrekt volt, a magyar hadsereget miután harcban megismerték becsülni is megtanulták és úgy kezelték, mint egy reguláris, fegyelmezett sereget. Az orosz udvar több tagja, magas rangú politikusok és katonai vezetők, köztük maga Nesselrode miniszterelnök is, figyelmeztették I. Miklós cárt, hogy ne helyeselje az osztrákok elhibázott magyarországi törekvéseit és ajánlották neki, hogy egy kiengesztelődesi politikára beszélje rá.³⁶

A cári csapatok bevonulásáról, működéséről számos magyar forrás (útikönyv, naplójegyzet, emlékirat) maradt ránk,³⁷ de a Tokaj környéki harcokról a legtöbb infor-

³⁰ Váradai Géza: 1848. Te csillag. Bp. 1976. 29.

³¹ Haynau 1786–1853. a hesseni választófejedelem és hírhedt „katonakereskedő” I. Vilmosnak és egy hanauai zsidó gyógyszerész lányának, Rebeka Ritternek volt a törvénytelen gyermeke. L. Stefan Kovats i. m. 295.

³² Paskievics nem akarta elérni a hadi hírnevét kockáztatni, ezért is akart minél hamarabb útközetbe bocsátkozni a magyar honvédsereggel. Herman i. m. 350–352.

³³ Szijj Jolán (szerk.): Saját kezébe ott, ahol... Bp. 1998.; Az 1848–49-es forradalom és szabadságharc Hadtörténeti Levéltárban őrzött irataiból. 17–18. ; I. még Katus László (szerk.): Magyarország története 1848–1890. I. Bp. 1987. 392–393.

³⁴ Katus László i. m. 395–400.

³⁵ A tiszai átkelőhelyek védelmére (Tiszalök, Dob, Tokaj) számottevő magyar haderő nem állt rendelkezésre, hiszen a tavaszi hadjárat idején a hadszíntér jóval nyugatabbra tolódott.

³⁶ Stefan Kovats i. m. 289–290.

³⁷ A legjelentősebb, tokaji csatával kapcsolatos magyar források: Klapka György: Emlékeimből Bp. 1886.; Görgey Artúr: Életem és működésem Magyarországon az 1848. és 1849. években Bp. 1911.; Barta

mációt mégis az orosz hadsereg tisztjeinek visszaemlékezéseiből nyerhetjük, melyek a háború átfogó értékelésének igényével fellépő hadtörténeti munkáknak tekinthetők.³⁸ A szabadságharc utolsó szakaszának igen fontos forrásai ezek, mert bemutatják az orosz tisztikar Magyarországról, az osztrák–magyar viszonyról alkotott elképzeléseit, értékel-tetik a cári hadsereg élelmezési, betegellátási és utánpótlással kapcsolatos nehézségeit, ütközetleírásokat közölnek, felhívják a figyelmet az orosz és osztrák szövetségesek kö-zötti nézeteltérésekre, a cári tisztek egy részének a magyarok irányában megnyilvánuló rokonszenvére és nyilván egészen más szemmel nézik és értékelik az eseményeket és azok szereplőit. A továbbiakban Pjotr Alabin ezredsegédtiszt és Leontyin Nyikolai báró emlékiratait is figyelembe véve, de fő forrásként Mihail Lihutyin – a magyarországi hadjárat idején a Cseodajev tábornok parancsnoksága alatt álló IV. hadtest törzsében volt tisztként beosztva – naplótöredékére támaszkodva elevenítjük fel a tokaji csata esemé-nyeit, aki visszaemlékezésében az egész hadjárat áttekintésére törekszik, de legapróléko-sabban természetesen hadtestének működéséről szól. Ez az a hadtest, mely júniusban felvonult a Felső-Tisza-vidékére és ez állt Görgey seregével szemben 1849. július 23–26-án Miskolc környékén, de Görgey átkelését a Tiszán többszöri összecsapással sem sikerült megakadályoznia.³⁹

A IV. hadtest vezetői Cseodajev gyalogsági tábornok, Veszelitszkij ezredes vezér-kari főnök, majd az őt követő Glinka-Mavrin ezredes voltak. Összlétszáma meghaladta valamennyivel a 44 000 főt, összetétele:

- 4. könnyűlovas hadosztály: Zassz altábornagy vezetésével
- 32 lovasszázad = 5001 fő
- 11. gyaloghadosztály: Belogusev altábornagy vezetésével
- 16 gyalogzászlóalj = 14.113 fő
- 4. tüzérhadosztály = 112 löveg és 2903 fő
- kozákalakulatok: Kuznyecov altábornagy vezetésével
- 30 lovasszázad = 4416 fő és 24 löveg

A harcoló alakulatok létszáma tehát 39 830 fő és 136 löveg volt. Az egyéb alaku-latoké: 4353 fő. Összlétszám: 44 183 ember.⁴⁰

A visszaemlékezésekben több helyen találunk olyan leírásokat is, melyek Tokaj városának akkori képét, valamint a helyi polgárok jellemét igyekeznek bemutatni. Né-hány a szemléletes, érdekes ábrázolások közül, először Pjotr Alabin naplójából: „Tokaj kellemes kisváros, egyvonalban terül el a szőlővel beültetett, a Tisza partjáig nyúló hegyoldallal, s itt a folyó túlsó partján kezdődik a beláthatatlan nagyalföldi síkság. A vá-ros kőből épült. A földszintes, de szintén kőből épült, cseréptetős házak közt sok emele-tes házat is láthatunk. A kereskedőházak sokaságából – noha a boltok nagyobb részét most zárva tartják – következtetni lehet a város kereskedelmének, elsősorban a nagybani borkereskedelemnek a fejlettségére. Tokajon nincs különösebb látnivaló, kivéve a hegy lábánál található, úgynevezett orosz negyed, amely tulajdonképpen csak számunkra, oroszok számára érdekes. Anna Joanova uralkodása idején vásárolta meg e területet az orosz cár itt élő megbízottja, ... A cár emberének feladata volt, hogy bort szállítson az

István (szerk.): Kossuth Lajos kormányzóelnöki iratai Bp. 1955.; Breit József: Magyarország 1848–49. évi függetlenségi harcának története Bp. 1897.; Görgey István: 1848 és 49-ből Bp. 1885.; Mészáros Károly: Kos-suth levelei a szabadságharc hadvezéreivel 1848–49-ben Ungvár 1862.; Czetz József: Bem Erdélyi hadjárata 1848–49-ben Hamburg 1850. ném. ford. Kovács Endre: Bem József Bp. 1954.

³⁸ Katona Tamás (szerk.): A magyarországi hadjárat. 1849. Bp. 1991. 10–12. (Válogatás az orosz részt-vevők visszaemlékezéseiből)

³⁹ Szijj Jolán i. m. 17–18.

⁴⁰ Katona i. m. 820–822. Részletes tájékoztatást nyújt az orosz hadtestek összetételéről, felépítéséről.

udvarnak, a bort itt vásárolta fel, gondozta, s vezette a tizenöt évre bérelt szőlő- és gyümölcsös kerteket is”.⁴¹ Ugyanerről Lihutyin a következőképpen szól: „A mind Eperjesnél, mind Kassánál kisebb város a Tisza jobb partján fekszik, a Kárpátok utolsó magas nyúlványa és a folyó közötti szűk völgyben szinte csak egy utcaként nyúlik el. A hegyet a legtetejéig szőlő borítja, mégpedig az, amelyből a legdrágább édes, tokaji bort készítik”, míg a helyiekről az alábbiakat írja: „A magyarok semmiféle gyűlöletet nem mutatnak ki, házukban, családjuk körében, vendégszeretettel, szívélyesen fogadtak bennünket. A harciasságból fakadó tekintélyt már csak a legendák őrzik.”⁴²

A főparancsnok a IV. hadtestet Tokajhoz küldte, hogy az ottani hidat vegye birtokba, ha le van rombolva, állítsa helyre és a város megszállása után hidfőállással biztosítsa azt. A Tokajba vonuló IV. hadtest nem teljes erejével, létszámával vett részt a akcióban: 25,5 gyalogszázalaj; 22 lovasszázad; 98 löveg, összesen: 27 100 fő.

Ehhez már a város elfoglalása után csatlakozott az ugyancsak a hadtestbe tartozó: 11. gyaloghadosztály egyik ezrede.

Igy Cseodajev csapatai kb. 30 000 emberre egészültek ki.⁴³

1849. június 28-án került sor Tokaj városa és a tiszai átkelőhely elfoglalására.⁴⁴ A IV. hadtest előőrsei, a doni kozákok két oszlopa Kuznyecov atamán altábornagy vezetésével elérték a várost. Először a fogadásukra küldött polgárokkal találkoztak, akik azt állították, hogy a városban nincs ellenség. Az utcákban széthúzódozó kozákokra azonban a Tisza túlsó oldaláról ágyútüzet nyitottak a magyarok, a házakból pedig – mint a későbbiekben kiderült – puskával lötte őket a lakosság. Amikor a cári tüzérség megérkezett, kilötte a Tokajra irányított két kis magyar ágyút és kb. egyórás tüzpárbaj után a magyarok visszavonultak. Ezt követően a csapatok, melyek a Tokaj melletti síkon gyülekeztek (1 lovasdandár és 2 doni kozákezred) bevonultak a városba, és 8 ágyút (később még kettőt) felállítottak a part menti fűzfák menedékében. Megkezdődött a szabad rablás, fosztogatás, a tisztek kifejezett rosszallása ellenére. Ahogyan Lihutyin fogalmaz: „Az ilyesmit egyébként nagyon nehéz megakadályozni, mert a katonák szemében ugyanis alattomoságnak hat, ha a békés lakosság beleavatkozik a háborúba és ilyenkor kegyetlen bosszút állnak.”⁴⁵ Tokaj feldúlását, kirablását mégis eltitkolták.

Bár Lihutyin nem említi visszaemlékezésében, br. Nyikolai naplója annál részletesebb a Tisza túlsó partjára való átkelés kérdésében. „Először a 41., 51. doni kozákezred keresett gázlót lefele az átkeléshez. Gázlót nem találtak, a part pedig olyan meredek volt, hogy lóval nem tudtak leereszkedni a vízhez. Ekkor az 51. ezred 6 szotnyája, élén parancsnokával Gubkin őrnaggyal ruháját ledobva, egy szál karddal a vízbe vetette magát, átúszta a folyót és támadást intézett a túlsó parton felállított hídrészek ellen. Az orosz ágyúk és karabélyok egyfolytában szórták a magyarokra a tüzet, akik ettől megzavarodtak és Rakamaz felé vonultak vissza. A magyarok négy halottat és tíz sebesültet hagytak a táborukban. Az orosz veszteség két halott és öt sebesült volt. Az orosz elővéd a magyarok által előző nap szétszedett úszóhidat helyreállítva, még aznap átkelt a túlsó partra.”⁴⁶

⁴¹ Katona i. m. P. V. Alabin 179. (aki a 22. számú kamcsatkai vadászrezred ezredsegéd tisztje volt)

⁴² Katona i. m. M. D. Lihutyin 685. Aki meglepő rokonszenvvel írt a magyarokról, sok hasonlóságot fedezett fel a magyarok és a szlávok között, a magyar rónát az orosz sztyeppékhez hasonlította.

⁴³ Katona i. m. M. D. Lihutyin 684–685.

⁴⁴ Herman i. m. 360. Kuznyecov altábornagy a IV. orosz hadtest kozákjaival elfoglalta a tokaji átkelőt a Knezics vezérőrnagy vezette csapatoktól.

⁴⁵ Katona i. m. M. D. Lihutyin 688–689.

⁴⁶ Katona i. m. L. P. Nyikolai 283–284.

Lihutyin még arról is beszámol, hogy a magyarok Rakamazon nagy mennyiségű sót, zabot és ökröt hagytak.⁴⁷

Tokaj megszállására a Beloguzsev altábornagy 11. gyaloghadosztályának egyik ezrede maradt hátra július 1-jén. Ugyanakkor a főserég elindult Miskolcra Pest felé, a IV. hadtest többi része pedig Paskievics parancsát követően Debrecen felé indult, hiszen a volt ideiglenes főváros és környéke hadászatiilag „kiürült”, mivel a magyar főerők főleg a főváros és Komárom között koncentráltak.⁴⁸

A stratégiai fontosságú, 60 000 lakosú civisváros, gazdagságával és a körülötte felhalmozott nagy mennyiségű élelmiszerkészlettel is felkeltette a köztudomásúlag „portyázó” oroszok érdeklődését.

Cseodajev csapatai július 3-án foglalták el Debrecent. Ultimátumuk: a lakosságtól 24 óra leforgása alatt 6000 csetverty (4000 q) lisztet és egyéb élelmet, elszállításukhoz pedig legalább 1000 fogatot követeltek. Amíg a városban tartózkodtak, a katonáknak a szabad rablás is megengedett volt. Július 5-én a főparancsnoktól azt az utasítást kapták a IV. hadtest egységei, hogy a sereg főerőivel való egyesülés céljából, ne Polgár–Tiszafüred felé vonuljanak vissza, hanem a korábbi útvonalon, Tokaj irányába.⁴⁹

A hadtest július 6-án hagyta el a megsarcolt Debrecent és július 8-án már Rakamazon volt, ahol fedezetet biztosított az élelemmel megrakott és betegekkel megtelt végtelen kocsisor átkeléséhez a folyón. A IV. hadtest Tokajból, hogy a főerőkkel egyesüljön, a Tisza jobb partján, Tarcalon és Szerencsen át Körömrre vonult. Két zászlóalj a betegeket Kassára kísérte, két másik pedig négy ágyúval, az ezredparancsnokkal Rot vezérőrnaggyal az élén Miskolcra vonult.⁵⁰

A cári hadak mozgását nehezítette, az időközben a katonák körében elterjedt kolerajárvány, amely jelentékeny veszteségeket okozott a seregnek. A kolerajárvány mértékéről Lihutyin részletesebben ír: „Csapataink Tokaj alatt három napot töltöttek és rendkívül sokat szenvedtek a vidéken már elterjedt kolerától. A betegség – amelynek első jelei Bártfán mutatkoztak – mire elértük a Tiszát, az egész hadseregben, különösen IV. hadtestben aggasztó méreteket öltött. Egy nagy ütközet kétségtelenül kevesebb áldozatot követelt volna tőlünk.”⁵¹ A betegség nagymértékű kifejlődéséhez hozzájárulhatott a tisztaság hiánya, a kimerültség, a rekkenő hőség és a piszkos víz, a szabadban, pusztán, nyirkos földön alvás, táborozás, a Tisza alsó völgye mélyen fekvő – a táborok általában a folyók mentén helyezkednek el – mindez jó táptalaja a lázas betegségeknek, a sok éretlen, savanyú gyümölcs fogyasztása.

A magyar főserégnek, miután nem sikerült szabaddá tenni az utat a Tisza–Maros szöge felé, az egyetlen lehetséges út a Duna bal partján vezetett. Ez akkor már az orosz csapatok ellenőrzése alatt állt, így más választás nem lévén Görgey július 12-én megindította csapatait, a komáromi vár őrségének alapos megerősítése után.⁵² A visszavonulást azonban már Vácnál, július 15-én megállította egy orosz különítmény, így Görgeynek más útvonalat kellett választania, ezért északkelet – Losonc, Miskolc, Debrecen – felé fordult (megőrizve serege épségét). Ez azt is jelentette, hogy a már Tiszánál álló orosz

⁴⁷ *Katona* i. m. M. D. Lihutyin 690.

⁴⁸ *Katona* i. m. M. D. Lihutyin 698–699. Debrecen – mint a forradalom egyik központja – elfoglalása a cári csapatok számára létfontosságú volt, ugyanakkor nem nélkülözhetők a város víz-, élelmiszer- és gyógyszerkészletei sem.

⁴⁹ *Katona* i. m. M. D. Lihutyin 703–704. Polgártól a Tiszáig az út szinte járhatatlan volt, a folyón való átkelés szinte lehetetlennek tűnt az előző napok esőzése miatt.

⁵⁰ Uo. 712–713. Rot tábornok Miskolcon a parancsnokságot is átveszi.

⁵¹ Uo. 693–694.; *Herman* i. m. 360–370.

⁵² *Sziji* i. m. 17–19.

csapatok háta mögött, azok utánpótlási vonalát keresztezve kellett a három magyar hadtestnek menetelnie. A manővert Szerencse kísérte, néhány kisebb ütközet után 22-én Görgey már Miskolc közelébe ért. Az eldöntetlen váci csata után lassan visszafelé (Miskolc) mozgó Paskievics vezette orosz főerő Gyöngyösnél, Mezőkövesdnél is várta, hogy a magyar sereg délnek fordul. Görgey azonban számos meglepetést tartogatott még az orosz hadvezetés számára,⁵³ s itteni felbukkanása a cári vezérkar számára több kombinációs lehetőséget vetett fel:

Nem tudják elvágni Magyarországnak középső részétől.

Ha északkelet felé fordul, elvágja az utat az orosz utánpótlás számára Galícia felé.

Tokajon keresztül átjuthat a Tiszántúlra (1. délvidéki magyar erőkoncentráció!) és ellenőrzése alá vonja a folyó mindkét partján elterülő síkságot.

Görgey seregének hozzávetőleges létszámáról egy Miskolcra kivetett élelmiszerbeadási kötelezettség alapján is tudunk (1849. júl. 22.).⁵⁴ Eszerint: 28 000 gyalogos, 8000 lovas, 80 löveg melletti tüzérlétszámra vetették ki a városra ezt az élelmiszer mennyiséget.

A magyar sereg utóvédje három Miskolc környéki ún. késleltető összeütközésben vette fel a harcot a IV. hadtest ellen: júl. 23-án Harsánynál, júl. 24-én Görömbölynél, majd Miskolcot kiürítve 25-én Zsolcánál. Ennél a harmadik összecsapásnál az a különös helyzet állt elő, hogy egész napi ágyúzás után a két szembenálló összecsapás nélkül hátrált meg egymás elől. Görgey a Hernád mögé vonult vissza.⁵⁵ A csata közben érkezik Paskievics parancsa Cseodajevhez: „Ha elkezdtek, akkor is szakítsák félbe az ütközetet. Visszavonulás Ábrányig, Miskolcon csak elővédet hagyva.”⁵⁶ Ti. az orosz fővezér jelentősen túlbecsülte Görgey feldunai haderőit és a IV. hadtest súlyos vereségétől tartott. Nem akart és nem mert kockáztatni!

Miközben Görgey csapatai a Hernád mögé vonultak vissza, s a fővezér július 25–29 között Szerencsen, a várban rendezte be főhadiszállását.⁵⁷ Ugyanakkor július 28-án Görgey útban Tokaj felé, Gesztelynél összecsapott Grabbe osztagával és vereséget mért rá. Másnap Görgey serege Tokajnál átkelt a Tiszán s megindult Arad felé, ahová később a kormány is költözött. Mindeközben az orosz csapatok vezére, Paskievics hiába erőltette volna a harcot, Görgey folyamatosan, ügyesen manőverezve kitért a jelentős túlerő elől. Ezért nem maradt az orosz fővezér előtt más választás, csak az állandó üldözés. Nyikolai báró fogalmazása igen találó, amint kiderül, hogy Görgey átkelt Tokajnál a Tiszán „Azonnal elhatároztatott, hogy Debrecenbe vonulunk, Cseodajev tábornok osztagából leválasztották a 12. hadosztályt és a 8. hadosztály egyik dandárát és ezek azt a parancsot kapták, hogy vonuljanak Tokaj irányában, Dobnál létesítsenek átkelőhelyet a folyón, majd csatlakozzanak Sacken tábornok erőihez, melyeknek Tokajban kell maradniuk.”⁵⁸ A sokszoros túlerőben lévő orosz csapatok most már a győzelem biztos hitében haladtak előre. Tokajnál július 31-én a feldunai hadtest utóvédét, a Zöldi Antal százados

⁵³ Herman i. m. 365.; *Görgey Artúr: Életem és működésem Magyarországon az 1848. és 1849. években.* Bp. 1911. I.

⁵⁴ Katona i. m. M. D. Lihutyin 735.

⁵⁵ Herman i. m. 380–385.

⁵⁶ Katona i. m. L. P. Nyikolai 305.

⁵⁷ Görgey főhadiszállása Szerencsen volt július 25–29 között. Számos, számunkra fontos levél, utasítás, jelentés található a Hadtörténeti Levéltárban (HL. 1848/49: 40/172.; HL. 1848/49: 40/176.; HL. 1848/49: 40/278.) melyekből kitűnik, hogy a július 29-i tokaji átkelést tudatosan készítette elő, ugyanakkor valószínűleg itt lövetett főbe néhány tisztet, aki a harcmezőről megfutamodott. Katona i. m. M. D. Lihutyin 774.

⁵⁸ Katona i. m. P. V. Nyikolai 312–313.

által vezetett mintegy 300–350 főnyi kicsiny sereget szinte letarolták. Az oroszok elvonulása után visszatért a császári közigazgatás a Hegyalja fővárosába.⁵⁹

Augusztus 2-án az oldalvédet képező I. hadtest (Nagysándor) Debrecennél szenvedett vereséget, de ez nem akadályozta jelentősen a magyar sereg mozdulatait. Görgey élhadteste 9-én már Aradon volt. Augusztus 9-én a Bem-féle sereg megütközött Temesvárnál az osztrák főszereggel. A csata azonban a magyar sereg teljes összeomlását eredményezte. E döntőnek bizonyult vereség után a legnagyobb magyar hadsereg, Görgey 30 000 fős serege maradt, amely egyedül nem vehette fel a harcot. A diktátorsággal felruházott Görgey számára egyetlen lehetőség maradt, letenni a fegyvert. Ez augusztus 13-án Világosnál következett be. Ezután sorban megadták magukat a várak is, utoljára október 2–4 között kiürítették Komáromot is.⁶⁰

A magyar szabadságharc leverése után 1849-ben felvetődött a kérdés, s még ma is vitatják, hogy Ausztria orosz segítség nélkül, saját erejéből legyőzhette volna-e Magyarországot. Az orosz tábornokok azt állították, különösen a krími háború idején, amikor Oroszország az osztrákok „hálátlansága” miatt el volt keseredve, hogy Ausztria orosz segítség nélkül sose tudta volna Magyarországot legyőzni. Mindenesetre tény, hogy a császári-királyi haderő egyedül – akkor és ott – nem tudott volna elbánni a magyar honvédsereggel, s ennek nyilvánvaló oka az volt, hogy Ausztria elkövette 1848/49-ben azt a számára majd végzetessé váló hibát, hogy lebecsülte a magyarság politikai és katonai szervező és rögtönző képességét. A bécsi megmerevedett harcászati szisztéma egyszerűen figyelmen kívül hagyta a magyar nemzeti sereg intézményének rohamos fejlődését, hiszen a néhány hónap alatt életre hívott haderő Európa egyik legszámottevőbb hadseregét arra kényszerítette, hogy szövetségest keressen.⁶¹

⁵⁹ *Angyal Béla* (szerk.): Szerencsi járás monográfiája Szerencs 1955. 168–169. Zöldi Antal kapitány a 89. honvédszászlóalj egy tüzérsztyályaival és két négyfontos selmeci ágyúval fedezi a honvédcsoportok visszavonulását, csak amikor egy a Tiszán lóháton átkelt kozák csapat bekerítése veszélyeztette, volt kénytelen meghátrálni.

⁶⁰ *Katus* i. m. 428–430.

⁶¹ *Stefan Kovats* i. m. 290.

HÁBORÚS ANZIKSZ

SZALIPSZKI PÉTER

A 2. világháborúról megjelent már számos monográfia, a hadmozdulatok részletes taglalásával. Különböző szemléletek érvényesültek ezekben a kiadványokban és sokáig munkát adnak az igazra törekvő történészek számára. Revideálni a már megfogalmazottakat, eddig még fel nem használt források bevonásával új ítéleteket alkotni az apokaliptikus évek valamely részletéről -vonzó perspektíva. Tanulmányunkkal nem ilyen babérokra pályázunk. A rendelkezésünkre álló források közzétételével, elemzésével elsősorban az a szándékunk, hogy a háborús idők hatását, következményeit egy matyó (nagy)család esetében bemutassuk.

Első világháborús ihletésű kéziratok, tábori levelek közzétételére, elemzésére, mint a népi írásbeliség¹ egyik formájára, leginkább a néprajzi irodalomban találunk példát.² Az etnográfusok a lapokat elsősorban, mint a népi (paraszti) társadalom egy különleges helyzetre (a háborúra), a közösségből való kiszakadásra való reagálásának, megnyilvánulásának attribútumait vizsgálják.

Történeti forrásként igen ritka a felhasználásuk,³ hiszen a háborúra vonatkozólag ezek a levelek alig tartalmaznak információt, a hátszág történetéhez pedig számos más forrástípus is rendelkezésre áll. A második világháborús tábori levelezőlapok a háború menetére vonatkozólag még annyi információt sem tartalmaznak, mint a megelőző háborúban keletkezett levelek,⁴ hiszen nem lehetett a harci cselekményekre vonatkozó semmiféle adatot közölni, mert ezek „hadi titkot képeztek”, s nem lehetett a katonának a saját helyzetére, állapotára vonatkozó megjegyzést tenni, mert az meg”demoralizáló” lett volna. S mindezt az előljárók alaposan ellenőrizték is, és a tüzetes átolvasást a címző lapon pecsétjükkel („Ellenőrizve”) és aláírásukkal hitelesítették. Mindezek ellenére úgy véljük, a lapok érdemesek a közzétételre, hiszen felhasználásuk, feldolgozásuk említett korlátai ellenére is igen érdekes kortörténeti dokumentumok, a nehéz idők markáns hírmondói.⁵

Minden forrásközlés óhatatlanul felvet ortográfiai problémákat. Keskeny mezsgyét jelent a szövegűség és az érthetőség helyes arányának megtalálása. Ezen arányok megállapításánál és alkalmazásánál úgy véljük, a szövegközlés legfőbb célja az elsődleges szempont. A képeslapok és levelezőlapok szövegét elsősorban a történelmi korról szóló

¹ A népi írásbeliség etnográfusi szemléletű vizsgálatát kétségkívül Ujváry Zoltán alapozta meg. *Ujváry Z.*, 1960., 1963., 1980.

² Például *Viga Gy.*, 1985.; *Xantus Gy.*–*Zsupos Z.*, 1989.

³ Ezek közé tartozik *Hanák P.* 1973. cikke, amely a népi levelezés, így a fronton harcoló katonák és családtagjaik közötti lapváltás történelmi előzményeit rendkívül széleskörűen feltárja.

⁴ Ez lehet az oka, hogy tudomásom szerint nemigen van olyan történeti munka, amely forrásként alkalmazná a második világháborús levelezőlapokat. A néprajzosok érdeklődését pedig a második világháborús levelezőlapok talán ezért nem keltették fel, mert a háború időszakának népeletére vonatkozólag még a legutóbbi időkig is számolatlanul álltak rendelkezésre az élő adatközlők.

⁵ Magunk nem foglalnánk állást e cikk „tudományi” hovatartozásában, egyformán ajánljuk a történészek, a néprajzosok és a nagy háború emberi vetületei iránt érdeklődő minden olvasó szíves figyelmébe.

informatív anyagnak tekintjük, ezért megengedhetőnek vélünk némi változtatást. A tagolatlan, folyamatos szövegbe interpunkciós jeleket iktatunk, az új gondolati egységeket a szöveg eredeti írásmódjától eltérve nagy kezdőbetűvel kezdjük.

A képeslap és levelezőlap együttes az Abaúji Múzeumba az encsi Helytörténeti Gyűjtemény felszámolásakor került, így eredete, mint számos más, az encsi gyűjteményből származó anyagnak nem tisztázott, és már nem is tisztázható.⁶ Meg kell elégednünk a pusztá tartalommal, de nem várható el a közreadó részvétlensége sem, hiszen a lapok a kor meghatározta életmozzanatok közvetítik, ugyanakkor örökérvényű alapkérdésekről: életről, halálról, túlélésről, kapcsolatokról, kapcsolattartásról szólnak. A frontkatonák számára kapaszkodót, gyakran az utolsó szalmaszálát jelentette az otthoni levél, a kis csomag.

A képeslapok, levelezőlapok címzettjei Mezőkövesden a gróf Tisza István 1. szám alatt. Gáspár András, Gáspár Andrásné, Gáspár Mátyás, Gáspár Mihály és Ali Jánosné, vélhetően a népes Gáspár familia egyik lány tagja, aki ha férjhez menetelekor az Ali hadba⁷ is költözött, miután férje a frontra került visszament szüleihez. Ennél sokkal valószínűbb azonban, hogy a vő, Ali János költözött Gáspárekhoz, mert egy, Gáspár Katalinnak, az említett címre szóló levelezőlapon Gáspár Gáspár honvéd a frontról sógorát is „*tisztel*”, másrészt egy 1943. XI. hó 3-án Gáspár Mihály honvédtől származó „Ali Jánosné úrasszonynak” a már említett címre szóló lapon a következő a megszólítás: „*Kedves testvéreim, Kati és Mari...*”⁸ Nyilvánvaló, hogy az első helyen megszólított testvér keresztnéve egyezik meg a címzettel. Egyébként Kövesden az egyik legnagyobb a Gáspár had volt, s a nemzetség olyan 100 holdat bírt, egy tagja Gáspár György (Gyura) pedig 1900-tól 1922-ig bírója volt a városnak. Az Alik sokkal kevésbé voltak módosak, közöttük még zsellér is akadt.⁹

Hogyan érinti meg az idő a Gáspár családot a lapok tanúsága szerint?

1938. XI. 13-i kassai postai pecséttel találunk egy képeslapot a kassai főtérről.¹⁰ A képeslap azonban még az I. bécsi döntés előtt adatott ki, hiszen kiadója így jelöli magát „Fried-Kosice”, az ábrázolt tér megjelölése pedig így iratik: „Kosice-Stefánikova ul.” Mindezt ellensúlyozandó az előző érából maradt lapon, illetve a Széchenyit ábrázoló 10 f-es bélyegen van egy másik pecsét is, ennek peremfelirata KASSA VISSZATÉRT, köztép mezejében pedig szárnyas takarók között a Szent Korona látható. Lám, csak egyetlen képeslap jegyei is mennyire idézik az időt amelyből való.

A képeslap frott szövege sajnos nem olvasható ki végig, mert a ceruzás írás nyilván a sok fogdosástól helyenként teljesen lekopott. Az aláírás is kivehetetlen, ezért nem tudjuk, hogy a népes Gáspár család melyik tagja írta néhány nappal Kassa megszállása, Horthy kormányzó fehérlovas bevonulása után: „*Szeretett kedves Szüleim! Jó egészséget kívánok mindnyájuk számára, mint hála Isten nekem van. Tudatom soraim (sorsom - Sz. P.) felől, a csomagot megkaptam. Tudatom velük, hogy eszt a lapot már Kassán vettem. Egy huszárhadnaggal járok autón, a hadnagy úr futár, én meg kísérő vagyok mellette. ...kával a bevonulást is láttuk, igaz, hogy egy kicsit félős volt, mert könnyen belénk*

⁶ Az encsi Helytörténeti Gyűjtemény fennállásának 12 esztendeje alatt semmiféle leltározási, nyilvántartási tevékenység nem történt az intézményben, ezért szinte lehetetlen a gyűjteményből a felszámolásakor az Abaúji Múzeumhoz került tárgyak és dokumentumok eredetének és történetének feltárása.

⁷ Témánk szempontjából feleslegesnek véljük a hadas településrendről való bővebb fejtegetést, csak Morvai Judit alapvető tanulmányát említjük. *Morvai J.*, 1966.

⁸ Abaúji Múzeum adattára: 612/1.

⁹ Köszönet a Gáspár és az Ali familiára vonatkozó szóbeli információkért Hajdú Ráfis Jánosnak.

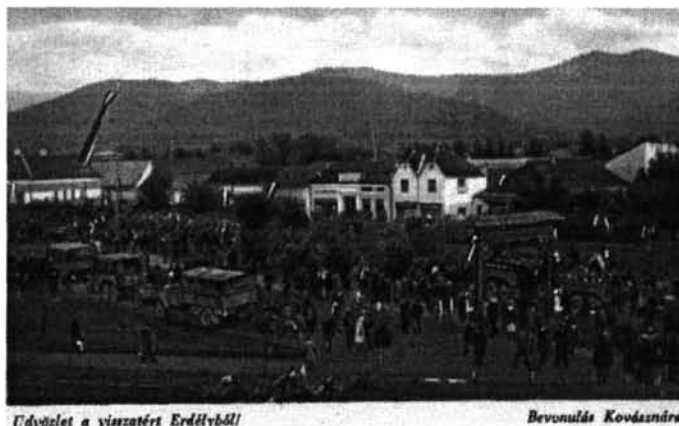
¹⁰ Abaúji Múzeum adattára: 612/1.

löhettek volna azok a bitang csehek...” Sajnos a szöveg a továbbiakban teljesen megfejt-
hetetlen.

*Horthy bevonulása Kassára*¹¹

A következő lap arról tanúskodik, hogy Gáspár György szkv., a 2. bécsi döntés után már Erdélyben szolgál. A képeslap egyébként román kiadású, 2 filléres bélyege a magyar Szent Koronát ábrázolja. A feladás időpontja 1940. X. hó Gáspár András úrnak. „*Szeretettel gondolok Erdélyből szerető fiuk Gyurj*”¹² feladó Gáspár György szkv. Kovászna.

*A magyar hadsereg bevonulása Kovásznára*¹³

¹¹ Az osztott képeslapon a fehér lovon bevonuló kormányzó körüli képek azt asszociálják, hogy Horthy a kuruchagyományok folytatója, nemzetgyarapító, általa nyerte vissza Magyarország egyházi életének, kultúrájának Trianonnal elvesztett emlékeit.

¹² Abaúji Múzeum adattára: 612/2.

¹³ Zempléni Múzeum gyűjteménye

A 3. képeslapot Losoncon adták fel 1941. IX. havában. Szövege: „Kedves Szüleim. Szeretettel szólok a messze távolból, ahol én magam nagyon jól érzem, nincsen semmi bajom. Józsi bátyámék is jól vannak, nagyon szép kis csendes lakások van. Elég szép kis város ez a Losonc, majd ha haza megyek, pénteken majd többet tudok mondani. Mégegyszer üdvözljük mind a hárman mindnyájukat. Isten velük.”

A lap szövegéből kiderül, hogy a Gáspár család egyik tagja, Józsi a feleségével a visszacsatolt Felvidékre költözött, és már be is rendezkedett új lakóhelyén, olyannyira, hogy vendégül tudja fogadni egyik testvérét. Ebből a lapból még nem tudni, hogy Józsi Losoncon mivel foglalkozik, de egy 1938. XII. hó 19-én keltezett levelezőlapból, amelyet Gáspár György örvezető úrnak a miskolci Rudolf Laktanyába címezett, egyértelműen kiderül, hogy Józsi egyike azon számosoknak, akik a visszacsatolt területek igazgatására, a magyar szupremácia biztosítására érkeztek, hiszen a lap zárósora a következőképpen szól: „Szervusz öcsém ölel bátyád Józsi. Losonc. Rendőrség.”¹⁴ A visszacsatolt területek autochtón magyar értelmisége meglehetősen -és joggal- sérelmezte mellőzöttségét, hiszen a trianoni diktátumot követően a csehszlovák állam fosztotta meg államigazgatási és államhatalmi funkcióitól és hivatalaitól megbízhatatlanságára hivatkozva, a visszacsatolást követően pedig a magyar állam sem tartott igényt szolgálataira, hanem az „anyaországból” telepített hivatalnokokat, rendőröket a visszakerült részekre.

A Gáspár család közvetlen részese a második bécsi döntés következményeinek is, hiszen az egyik Gáspár fiú, György tagja az Észak-Erdélyt megszálló magyar hadseregnek. Természetesen egy katonának nagyon kevés információ állt rendelkezésére az események megítélésére vonatkozólag, pedighát maga a katona volt alapeleme a hadmozdulatoknak. Meggyőződésünk az, hogy csak a primér források, a korabeli szereplők -még ha oly kicsiny szereplők - közvetlen megnyilvánulásainak ismerete vezethet el ahhoz, hogy a résztvevőket ne pusztán a parancsokat automatikusan teljesítő ólomkatonáknak, hanem a háborús helyzetben is élő-eleven embereknek tekinthessük, akiknek érzéseik, vágyaik vannak. A legelsőlegesebb vágyuk a leszerelés, az hogy szeretnének mihamarabb visszakerülni a megszokott, biztos élethelyzetbe, családtagjaik körébe, ennek kifejezése a levelezőlapok leggyakrabban visszatérő motívuma. „Kedves Szüleim! Jó egészséget kívánok a számokra, mint hála Isten nekem van. Kedves szüleim még mindig itt vagyunk a határon, nem tuggyuk, hogy mikor lépjük át a határt vagy hogy egyáltalán átlépjük-e, mert már a mi századunktól is szereltek le ötvenen, hát így nem tuggyuk, hogy mi lesz velünk az is lehet, hogy haza menyünk Egerbe, de az is, hogy bevonuljunk. Hát még biztosat nem tuggyunk, hogy hogy lesz. Kedves édes anyám Jóskától még mindig nem kaptam lapot, lehet, hogy nem is akar írni. Még lehet, hogy egy lapot írok neki, de nem biztos. Édes anyám Técsőnél vagyunk egyéb semmi nincs. Isten velük fiuk (György).”¹⁵

A fentiekben már idézett 1940. IX. 20-án a kovásznai postahivatalban lepecsételt képeslap arról tanúskodik, hogy a második bécsi döntés után a magyar hadsereg és Gáspár György szkv. átlépte a magyar-román határt.¹⁶ A Magyarországhoz újonnan visszakerült területeken szolgálatot tévő katonák gondolkodásáról, lelkiállapotáról jó képet ad Gáspár György szkv. 1940. IX. 26-án írt levelezőlapja: „Kedves édes apám, édes anyám és testvéreim(!) Jó egészséget kívánok a jó istentől, mint hála isten nekem van. Édes anyám, a levelüket megkaptam, mind a hármat majdnem egyszerre. Édes anyám, amióta

¹⁴ Abaúji Múzeum adattára: 611/1.

¹⁵ Abaúji Múzeum adattára: 611/49. 1940. szeptember 5. pecséttel.

¹⁶ L. 12. hivatkozásunk.

aratási szabadságomról bejöttem legalább 10 levelet írtam haza, majd lassan hazaér mind.”¹⁷ Arról is értesülünk a levelezőlap olvasásakor, hogy az Erdélyben szolgálatot teljesítő katonáknak lehetőségük volt a számukra és családjuk számára fontos dolgokkal is foglalkozni: „Édes anyám az(t) a vászon(t) meg a gyócsot még itt nem néztem, főrevaló kendőt néztünk, én kettőt akartam venni, de odahaza épen négyet lehet kapni azér a pénzér...”¹⁸ A legfontosabb tényező azonban a hazakerülés lehetősége, a leszerelés esélye, várható ideje: „Édes anyám a leszerelésről pedig még nincs semmi szó, de körülbelül egerbe szerelünk le. 21. ikén leértünk a határra, mellett vagyunk egy faluba, Kovásznán.”¹⁹ A lap a továbbiakban arról szól, hogy a leszerelés helyszínére, Egerbe való érkezés legalább 6 napot vesz igénybe, „minden percen” várják az indulást. A többi lapból azonban kiderül, hogy ez csupán a haza vágyakozó katona megalapozatlan reménykedése volt, hiszen jó ideig még állomáshelyén kellett maradnia. Az is kiderül a levelezőlappól, hogy a Gáspár családból van egy másik katona is, Mátyás. „Matyival pedig nem tudom, hogy mi van..., írják hogy kórházba volt..., ha még nem szerelt le, írják meg neki a címem...”²⁰

Magyarországnak a Szovjetunió elleni háborúba való belépése után nemsokkal már a fronton találjuk a Gáspár család egy másik tagját, Gáspár Mátyás őrzetetőt a „107. ell. o.” kötelékében. Szinte minden tábori levelezőlap a következő kezdőformulával kezdődik: „Kedves szüleim, szeretettel küldöm hozzájok ezt a kis lapot, mejbe kívánok hasonló jó egészséget, mint nekem van hála az Istennek...”²¹ Érdekes a lap egész szövegét közölni, hiszen így érzékelhető, mennyire erős a hazavágyódása, másrészt ez a lap azon ritkák egyike, amelyben a körülményekre vonatkozóan van némi információ. „Nincs semmi bajom és mégis azt írták marinak, hogy beteg vagyok és operáltak. Csak az, hogy nem vagyok odahaza, már pedig nagyon szeretnék haza menni. A hozzám küldött levelüket megkaptam, mejnek nagyon megörültem. Kedves édes anyám én már nagyon sok levelet küldtem, amejbe írtam is, hogy a csomagot megkaptam nem volt semmi baja. Mostmár örjüt (kiemelés - Sz. P.) messze vagyunk egymástól, inét már egy hamar nem fogok haza menni és már meglehetősen fagyások járnak. Szeretném már tudni, hogy édesapámnak nincs e valami baja, mert nagyon rossz álmom volt valamejik nap. Isten velük kedves Szüleim, és testvéreim a messze távolból Mátyás. Kedves szüleim úgy hangzik, hogy már rövidesen haza felé tartunk. Itt már nagyon hideg van, sőt hó is esett. Isten velük.”

A következő 1942. február 12-én lepecsételt losonci levelezőlap arról tanúskodik, hogy Gáspár őrzetető vágya teljesült, hiszen Mezőkövesdre már neki címezték. Testvére, Radványi József, a losonci rendőr írt neki. A néveltérés ellenére a legbelsősegebb testvéri viszonyra engednek következtetni a sorok. Nincs ezen mit csodálkozni, hiszen egy később, 1943. XI. hó 9-én írt lapból kiderül, hogy Radványi József édesanyjának második házassága az, amit Gáspár Andrással kötött. (Lásd a 73. ponthoz tartó levelezőlap szövegét!) Számunkra azonban inkább az az érdekes, hogy a befolyásos rendőr báty, hogyan ajánlja fel segítségét másik testvére, György elhelyezkedéséhez. Csupa olyan hely kerül szóba, ahol valamilyen hadi szempontból fontos termelés folyik! Nem nehéz ebből kihámozni, hogy a testvérek törekvése a frontszolgálattól való megmenekülés. „Édes Matyikám, ne haragudj, hogy hamarább nem írtam, de mindég el vagyok fog-

¹⁷ Abaúji Múzeum adattára 611/7.

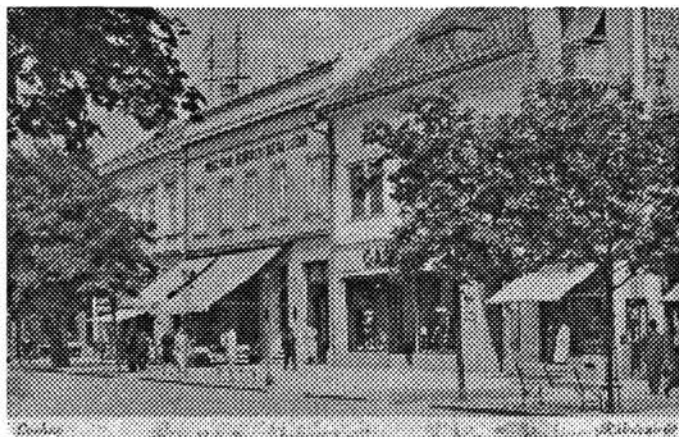
¹⁸ Uo.

¹⁹ Uo.

²⁰ Uo.

²¹ Abaúji Múzeum adattára: 611/6.

lalva. Nem tudom, sikerül e néked az említett hely. Értem szavaidból még, hogy Gyurink talán ide számítana eljönni valamilyen munkára. Ellenben ő nékem írt már levelet, de nem említette benne csupán csak annyit, hogy szeretne már velem beszélni. Ha így van, ahogyan írod, akkor írájtok meg, hogy mit szeretnétek, mert esetleg a Füleki gyárban, vagy talán még a Diósgyőri gyárat is megkíséreljük, de közöljétek velem nyíltan az esetleges szándéktokat.”²²

Losonc a Gáspár család „levéltárában” található egyik képeslapon²³

Nem járt azonban eredménnyel a frontszolgálat elkerülésére tett kísérlet, mert Gáspár György szakaszvezető lapjár 1942. június 8-án a frontról írja. A lap megindító részletet tartalmaz az elvállásról: „...Kedves édes anyám, majd ki szakatt a szívem, mikor láttam ott az álmúson magát, Erzsit, Katinkát és Marikánkat. Azt gondoltam, nem is tudom, mi lesz velem, demost már kint vagyunk, és itt kel leni szívvel lélekkel.”²⁴ A sorok végkicsengése még optimizmust sugall, de az idők múltával és a hadi helyzet romlásával egyre inkább a szomorúság, a reménytelenség, az apátia érződik még akkor is, ha a lapok meglehetősen erős sablonba vannak szorítva az ellenőrzés és annak a bevezetőben említett szempontjai miatt. Ez a lap is utal erre a kötöttségre: „...sokat lehetne írni, denem tér, hát majd hahaza megyek többet tudok.”²⁵ Az információ tilalmának még az is általános megnyilvánulása, hogy feladójuk a helyet, ahonnan ír legfeljebb így jelöli meg: „Valahol Oroszországban.”

Ugyanabban az időben két Gáspár fiú is a fronton van. Gáspár Gáspár honvéd 1942. július 13-án lepecsételt lapja így szól: „Szeretet kedves édes apám, kedves testvéreim, tis(zt)elem minyjukat, jóegéséget kívánok, mint nékem van. Ideértünk szerencsésen, gyurinkék is ide jönnek mihozánk, csak még nem beszéltem vele, mer most éjel értünk ide, de hamarosan beszélék velük, hogy nincsevalami baja. Most mást nem írok. Isten velük, velem is(!)”²⁶

²² Abaúji Múzeum adattára: 611/37.

²³ Abaúji Múzeum adattára: 612/3. A képeslap bélyegződátuma 1941. szeptember 4.

²⁴ Abaúji Múzeum adattára: 611/8.

²⁵ Uo.

²⁶ Abaúji Múzeum adattára: 611/9.

Nem tudni mi az oka, hogy a katonai szolgálatot tevőktől annyira eltérő számú levelezőlapot találunk az anyagban. A legrendszeresebb levelező kétségkívül Gáspár György, a Gáspár Gáspártól származó lapok száma mindössze öt, Gáspár Mihály sokszor kap, viszont tőle csak egyetlen lapot találunk az anyagban. Az egyértelműen kiderül, hogy Gáspár Gáspár (köz)nyelvi műveltsége és írástudása a legalacsonyabb szintű a levelezők közül, de éppen ezért az ő lapjain találjuk a palóc–matyó dialektus legarchaikusabb, legérdekesebb megnyilvánulásait. Érzékeltetésül álljon itt 1942. IX. hó 28-án keltezett lapjának néhány sora az ő írásmódja szerint, amikor Mihály öccsét korholja kicsit viccesen, amiért soká írt neki: „...aszt hitem hogy nem is gondoltok ránkse mert ot még más mint it most má meg kezdődött a szüret oszt iszogáltok deit anak hírisincs mánagyon elvégezhetetek (kiemelések – Sz. P.) hameg miránk is gondoltál Kedves misukám...”²⁷ Következő, 1942. okt. 13-án írt lapja Katalin testvérehez és sógorához, vélhetőleg Ali Jánoshoz szól, aki ekkor még odahaza tartózkodik: „...demajmegsegít ajoistenhogy még a messze földrüis hazamenük Kedves Katikám aleveland meg kaptam mejből megértettem, hogy még sogorék odahazavanak matyival hála ajoistenek maj mink is hazamenünk ha el végezőnk csak még nekünk van egy kis munkánk... Kedves Katikám most másat nem írhatok tisztelem sogort tisztelek minyátokat tisztelem éspámékot (kiemelések – Sz. P.) is Istenveletek. Gáspár”²⁸ Utolsó lapja egy húsvéti üdvözet, melyet Mátyás öccsének címezett 1943. április 18-án. Ezután már nem találunk Gáspár Gáspártól származó levelezőlapot, aminek okát nem tudhatjuk, a többi, későbbi lapokban sem találunk utalást arra, hogy leszerelt, vagy, hogy meghalt volna.

Az anyag legnagyobb blokkját Gáspár György szakaszvezető levelezőlapjai alkotják. A már idézettel együtt 21 db tőle származó tábori lapot találunk, amelyeket az orosz frontról írt 1942. június 8. és 1943. január 9. között. Az 1942. június 12-i dátummal írt lapja²⁹ azért érdekes, mert megtudjuk, hogy ebben az időben hol szolgált. A megszólítás felett jól kivethetően más, vastagabb ceruza írással valaki megpróbálta a később tankcsatájáról nevezetessé vált orosz város Kurszk nevét a lapra írni, a kísérlet csak másodszorra sikerült. Elképzelhető, hogy egy itthon lévő katonatárs tudatta Gáspár György szkv. hollétét szüleivel. A várost egyébként a Moszkva felé nyomuló németek még 1941. novemberében foglalták el és 1943. február 8-ig tartották, s ebben, mint forrásunk is jelzi a magyar hadseregnek is volt szerepe. Ugyanezen a napon testvéreinek is ír egy másik lapot, melynek sorait legkifejezőbbben talán az *ironikus* jelzővel jellemezhetnénk: „Szeretett, kedves Katikám, Marikám és miskánk(!) Szeretnék küldeni egy fényképet, hogy lásátok tik is eszt a nagy gyönyörűséget, ami itt van, de külömben láhasátok oda haza is a moziban. Majd, ha eljön az idő, és hazamegyek a jó isten segítségével, majd többet tudok...”³⁰ 1942. július 26-án is két levelezőlap hagyja el a tábori postahivatalt, de az egyiket még 19-én írta Gáspár György: „Kedves szüleim, sokszor eszembe van, hogy de jó volna otthon aratgatni, de ha el hoztak. Igaz itt is aratás van, csak más. Kedves szüleim, ha az első lapot meg kapják, irjanok mán az otthon létükről, mert ojon jó volna olvasni, hogy mi von otthon. Isten velük és velem is... maradok hűftok, gyuri oroszországban”.³¹ A másik lap a szovjetek által alkalmazott *felperzselt föld* taktikára utal és kifejezi azt a hadi propaganda által táplált reményt, hogy az év végére a háború győzelmesen befejeződik: „...Kedves szüleim, küldjenek csomagot, mert ez az orosz ország nagy és üres...

²⁷ Abaúji Múzeum adattára: 611/33.

²⁸ Abaúji Múzeum adattára: 611/26.

²⁹ Abaúji Múzeum adattára: 611/3.

³⁰ Abaúji Múzeum adattára: 611/10.

³¹ Abaúji Múzeum adattára: 611/11.

Kedves szüleim, ha nagyon jól megy, talán boldog karácsony lesz, olyan amijen még sosem volt, de ez az isten kezében van, mert itt csak ő segíthet rajtunk...³² Az 1942. augusztusából való lapok individualista korunkban különösen tanulságosak, azt bizonyítják, hogy Gáspár György szkv-t nehéz frontszolgálata közepette nemcsak a maga kínja-baja, hanem az otthonmaradottak gondjai is erőteljesen foglalkoztatják: „...Kedves édes anyám, édes apám(!) 27-én kaptam meg a levelet, amira azonnal válaszolok. Meg értem, hogy nagyon hitvány termés van. Talán kevés az eső, hát innen mehetne egy kicsi haza. Legközelebb írják meg, hogy hol menyi let, mert olyan jó, ha egy lapot kapunk. ...aszt is hallom, hogy a búzát elverte a jég...³³ „...Mihály öcsém, neked csak anyit írok, hogy mulas az őszi lagzikban jól, de a lovakról ne feledkez meg, mert ha a jó isten el hozza aszt a napot, hogy hazamegyünk, kövér lovakat szeretnék látni, mert itt látok elég rosszszat, hát legalább oda haza lássak jót.³⁴ „Kedves aranyos Katikám és Mariskám(!) Ahogy it jövünk megyünk, látom a sok búzát, gabonátt, árpát, de sokat eszembe van, hogy amikor odahaza bisztattalak benneteket az aratásnál, hogy ne féljetez ez mán jobb lesz, ez mán könnyebb lesz, ha a végére érzünk, pihenünk. Hát most nem bisztatlak benneteket, és aszt sem tudom, hogy mikor bisztatlak, mert mán a nyáron nem, mert ez mán elmúlt, ha csak a jövő nyáron nem. Isten veletek kedves testvéreim, éreztétek jól magatokat, csak a híradót ne nézzétek meg a moziban (!) (kiemelés – Sz. P.).³⁵ Ez utóbbi kiemelt részből kitűnik Gáspár György tapintatossága is, hiszen meg akarja kímélni hűgait a háború borzalmainak vizuális élményétől, mert vélhetőleg tudja, hogy a borzalmakat, megpróbáltatásokat nem képes egészen elfedni a propaganda.

Gáspár György augusztusi lapjai között találunk kettőt, amelyekben a hazavágyódás érdekes kifejezést nyer. „Kedves szüleim és testvéreim(!) Legyen ez a pár sor írásom reátok boldog büszkeséggel gondoló, szívből szerető, életetek meg tartásáért az édes otthonról tá(vol) idegenben örökös élet veszéjben forgó, imádkozó lelkem üzenete. Most érzem csak, mennyire szeretlek benneteket, látom elhagyott falumat, hajlékomat, hol bölcsöm ringott, az igazi hazámat, hol még a túske is szebb, mint itt a virág. De én nem lehetek ott, elkellit jönnöm, hogy bisztos nyugalommal hajthassátok le a fejetezket álomra, én addig öröködöm mesze mesze idegenben.”³⁶ Szembetűnő az idézett sorok eltérő stílusa Gáspár György más lapjaihoz képest. Megjelenik benne a propaganda által sulykolt abnormális motívum, miszerint a magyar honvéd hazáját védi, az itthoniak nyugalmát óvja az ország határaitól többszáz kilométerre. E gondolat „formába öntése” származhatott akár egy megtévesztett, irodalmiaskodó frontarcostól is, aki akár komolyan is gondolhatta a lelkesítésére sokszor hangoztatott lózungot, de valószínűbb az, hogy egy puska-port soha nem szagolt bértollnok émelvítő „alkotása”. Az is bizonyítja a klisészerű szöveg átvétel voltát, hogy mindvégig „falumról, kis falumról” tesz említést, holott Mezőkövesd 1942-ben is városrangú település. Ha nem is ennyire (mesterkélten) fennkölt, de mennyivel emberibb és hitelesebb ugyanennek az érzésnek a sajátlagos kifejezése! „...Hej, de sokat gondolom, hogy de jó vólna mán oda haza jól lakni süteménnyel, de az még soká lesz, vagy hogy lesz e nem tudom...”³⁷

A háborús levelezés nagyon fontos vonatkozása az is, hogy a levélíró nemcsak magáról számol be, hanem azokról a társairól is, akiknek rokonsága elérhető közelség-

³² Abaúji Múzeum adattára: 611/15.

³³ Abaúji Múzeum adattára: 611/16.

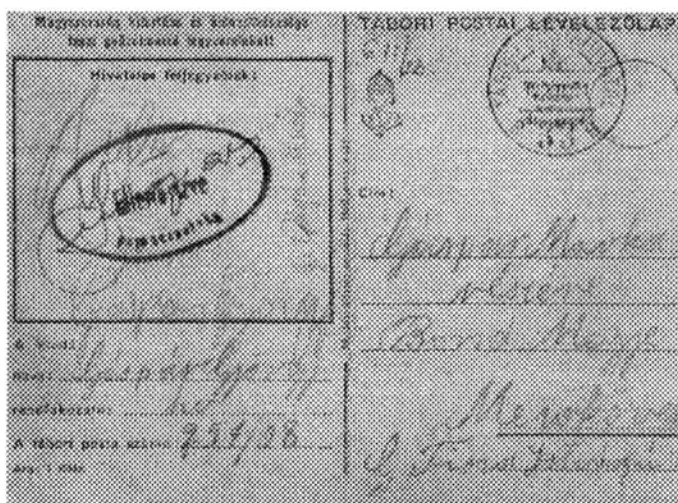
³⁴ Abaúji Múzeum adattára: 611/55.

³⁵ Abaúji Múzeum adattára: 611/32.

³⁶ Abaúji Múzeum adattára: 611/14.

³⁷ Abaúji Múzeum adattára: 611/12. 1942. augusztus 24.

ben van a saját családjához. „...Kedves Szüleim, még a kövesdiek meg vagyunk mindnyájan együtt, csak Fülöp Jancsi ment el közülünk...”³⁸ Gáspár György szkv. igencsak szorgalmas levélíró, amint ezt egy napon keltezett több lapja is bizonyítja, de megsebesüléséről már csak a felgyógyulásáról szóló lapjából értesülünk. „Kedves Szüleim(!) A legnagyobb szeretettel szollok hozzájuk, szeretném ha ez a pársor írásom a legjobb egészségben találná mindnyájukat, mint hála a jó isten nekem van. Kedves szüleim, szépen felgyógyultam, a kórházból már kijöttem, most már itt vagyok a csapatomnál.” A keserves frontszolgálatban a legnagyobb eseménynek számít a találkozás a közvetlen rokonokkal. „Kedves szüleim(!) Az útban, mikor a kórházból mentem kifelé a csapatomhoz, Gazi bátyámmal találkoztam. Ő jó hejen van, ő is várja a leváltást, de mink megmég jobban, de egyre csak késik, hogy egyáltalán lesz e belőlle vala, hát nem tudjuk.”³⁹ A népes Gáspár familia másik tagja, szintén a frontról küldi lapját Mezőkövesdre a Tisza István út 1. szám alá. Őt is Gáspár Györgynek hívják, de a rendfokozata honvéd, és a tábori posta száma is más: 257/08. Valószínűnek tűnik, hogy ez a másik Gáspár György öccse Gáspár Andrásnak, hiszen egyik lapján Gáspár Andrásné ángyának szólítja.

Gáspár György hv. levelezőlapja keresztlányának,
„Gáspár Marka részére”⁴⁰

Unokaöccsének sérüléséről is tőle értesülünk: „...megértettem, hogy Gyuri felgyógyult, és megint kihoszták, de csak nyugodjon bele, mert így akkor Gyuri még épen van, mer most bár menyitis szenvedünk mi iten, nem adhatunk elég hálát a jóságos istenek, ha minket épen hazasegít inen...”⁴¹ A sebesüléséből felépült Gáspár György szakaszvezető 1942. december 10-én már megint az orosz frontról ír. Lapja azért különösen érdekes, mert a háború viszontagságai közepette is igyekszik megőrizni jókedélyét, öccsének tréfás hangulatú lapot küld. „Kedves öcsém(!) Először is gratulálok neked és a többieknek is, már ha egy kicsit elkésve is, de tudod, úgy el vagyunk mi itt foglalva a pálinka ivásban, hogy sokat aszt sem tuggyuk, hogy mi van(:) vasárnap, ünnepnap vagy hétköznap.

³⁸ Abaúji Múzeum adattára: 611/30. 1942. szeptember 7.

³⁹ Uo.

⁴⁰ Abaúji Múzeum adattára: 611/23.

⁴¹ Abaúji Múzeum adattára: 611/4. 1942. december 15.

Itt olyan egyformák a napok... ”.⁴² A családtól elszakítva, a háború pokla még elviselhetlenebb akkor, amikor jeles napok, családi ünnepek közelednek. Gáspár György szakaszvezető 1942. XII. hó 17-én két lappal is megkeresi övéit. Az egyiket szüleinek írja, amelyben megnyugtatja őket, hogy már egészséges. A másik lapot húgához, „Gáspár Borbála kisleánynak” írja, mely érdemes az idézésre: „Kis hugocskám(!) Nagyon szépen köszönöm a hozzám való jószágodat, te nem felejtesz engemet el, de csak imád kozzál, és a jó isten meg fog segíteni. Aszt pedig, hogy az éjjéli misére egygütt menjünk, mán nem lesz belőle semmi. Minekünk itt lesz az éjjéli mise, még orgona is van. Sztalin orgona, szépen szól, csak halgatni nem jó. Demán többet nem tudok írni. Kicsi Boriskám, jó kis lány legyél, egyszer majd találkozunk, és akkor majd el megyünk az éjjélire, de csak 1943-ban. Isten veled és Bözsikével is, bátyátok sokat gondol rátok, Gyuri.”⁴³

Üdvözlőlappal 1942. karácsonyából az orosz frontról⁴⁴

A következő, 1942. XII. hó 26-i dátummal keltezett lapból az derül ki, hogy Gáspár György öccse, Mátyás a karácsonyt és a szilvesztert otthon töltötte. Gáspár György utolsó levelezőlappját 1943. január 6-i dátummal találjuk. „Kedves jó Szüelim (!) Ma, 6-án kaptam tőlök kupertába cigaretát, és a levelükből értem, hogy huszon harmadikán fel tett egy két kilos csomagot édesanyám idekintre. Nagyon soká ér ki a csomag, ezért kérem, hogy ne külgyenek senkitől és postán sem, mert a jó isten segítségével hamarosan megyek haza szabadságra, külölbélül január vége felé.”⁴⁵ Minden jel szerint Gáspár György szakaszvezető 1943. januárjában „végleges szabadságra ment”, hősi halált halt valahol Oroszországban, talán a Don kanyarnál. Erre egy, az öccsétől, Mátyástól származó 1943. IX. hó 13-i keltezésű lapból következtethetünk.

⁴² Abaúji Múzeum adattára: 611/3.

⁴³ Abaúji Múzeum adattára: 611/27.

⁴⁴ Abaúji Múzeum adattára: 611/50. A képeslap azt a propaganda által a filmhíradókban, korabeli újságokban gyakran hangoztatott képtelenséget illusztrálja, hogy a magyar honvéd a magyar határtól mintegy 2000 km-re hazaáért, családjáért harcol.

⁴⁵ Abaúji Múzeum adattára: 611/34.

„Kedves Szüleim! Fogadják ezt a kis lapot olyan szeretettel, mint amilyennel én küldöm. Jól vagyok, egészséges, melyet maguknak is szívből kívánok az Istentől. Édesanyám az egyik levélben írja, hogy én bennem nagyon csalódott, mert *szegény Gyurink* (kiemelés - Sz. P.) több levelet írt...”⁴⁶ Talán nem tűnik megalapozatlannak az a következtetés, hogy bátyját elhalálózása miatt emlegeti a fenti módon Gáspár Mátyás örvezető az orosz front-ról írt levelében. A lap folytatása is nagyon tanulságos, hiszen tetten érhető benne a reményvesztettség, amely a szovjet Vörös Hadsereg ellentámadásából, előrenyomulásából, a fronton harcoló magyar katonák kiszolgáltatottságából ered. „...*ha egyszer hazasegít az Isten, mindent megmagyarázok édesanyám, minden vasárnap misét halgatok és imádkozok értetük, hogy e(gy)szer erőben és egészségben láthassuk viszont egymást.*”⁴⁷ Habár ez a levél még otthon, Mezőkövesden találja Gáspár Mihályt, hiszen a frontról bátyja az apjuknak való engedelmességére és anyjuk szeretetére biztatja öccsét: „*Miska öcsém, édesapámnak minden szavát megfogadd: anyánkat, azt a drága, jó anyát, misukám; szeresd, tiszteld, s imádd... mert mi Isten után mindent nekik köszönhetünk.*”⁴⁸ Nemsok idő múltán az előbb megszólított Gáspár Mihályt is katonasorban találjuk, hiszen 1943. november 3-án keltezett levelezőlapját „Ali Jánosné úrasszonynak” címezi Tasnádról a 102/1. fog. v.h. szd. kötelékéből. Kiderül ebből a lapból, hogy lánytestvérei közül Katalin a felesége Ali Jánosnak, akivel nemsokára szintén a háború viharában találkozunk.

A Gáspár fiúk egyike, Gáspár István 1943. január- februárjában Budapesten tartózkodik, hiszen három levelezőlap van tőle az említett időszakból. Előtte sem, utána sem találunk tőle híradást, ezért nem tudjuk ott tartózkodásának okát és körülményeit. Az első lapjának tanulsága, hogy az itthoniak a frontról írók visszafogott fogalmazása ellenére is pontosan tisztában vannak a kint lévők helyzetével. Lapjait az eddigiektől eltérő, szép, vallási ichletésű kezdőformulával indítja: „*Dicsértessék az Úrjézus szent neve, e szép szóval köszönök hozzájuk szeretet kedves édes apám és édes anyám és az egész család(!) ... Tudatom velük, hogy gyuritol kaptam levelet, tiszteli magukat, és mikor a levelét olvastam,, a szememből kiesett a könnyű, hogy írta, denagyon szeretet volna haza jöni, velük találkozni, denem engeték, hanem viszakelet szegénynek meni. ... Gáspár tól mégnem kaptam levelet, nem tudom, hogy mivan vele... Tisztelem, csókolom minájukat.*”⁴⁹ A levelezőlapok közül talán a Gáspár Istvánéi tanúskodnak a leggyengébb írásképekről. Érdekes jelenség, hogy valamelyik műveltebb családtag, aki hozzájutott Gáspár István egyik lapjához, jó tanár módjára piros ceruzával kijavította annak néhány sorát.⁵⁰

Nem történelmi feladat megítélni a telepátia létezését, mégis érdekes dolog, hogy 1943. február közepéből két lapot is találunk, amelyekben a szokásostól is nagyobb aggodalom fogalmazódik meg Gáspár György miatt, akinek ezidőtájt való elhalálózására következtettünk egy későbbi lap szóhasználatából (lásd fentebb!). A szülők rossz sejtelmére utal Gáspár István 1943. február 12-én keltezett levelezőlapja. „...*A levelüket megkaptam, mejnek nagyon megörültem, de mikor olvastam, nagyon el szomorodtam. Meg értetem belőle, hogy sem gáspárral nemtudnak, sem gyuriról. Elégszomorú levelet írtak, demajd csak megsegíti a jo isten őketis, hogy hazakerülnek. Én már három három lapot irtamnekik, és egyre sem kaptam valasz(t).*”⁵¹ A losonci rendőr is aggodnik fronton lévő

⁴⁶ Abaúji Múzeum adattára: 611/34.

⁴⁷ Uo.

⁴⁸ Uo.

⁴⁹ Abaúji Múzeum adattára: 611/47.

⁵⁰ Abaúji Múzeum adattára: 611/56.

⁵¹ Abaúji Múzeum adattára: 611/45.

(fél)testvérei miatt. „Gyurinktól - sem Gáspártól még ez ideig levelet nem kaptam, ha magok kapnak tőle levelet, közöljék azonnal. Gyuritól január 6 iki levelet kaptam.”⁵² Különös ez a lap, hiszen két részét szembetűnően más kéz írta. Az első rész egyenes állású robusztus betűit minden bizonnyal férfi írta, vélhetően maga Radványi József. A második rész apró, szálkás, dőlt betűit pedig valószínűleg felesége vetette papírra diktálás után. Azt, hogy az asszony valóban férje szavait írta le, mutatja a következő részlet: „Dohányom is van egy párpakli, alkalom adtán, ha haza sikerülne menni, azt is vinném.”⁵³ Érdekes, életszerű epizódnak tekinthető a háborús időben a következő néhány sor: „Misukám, légy szíves papírba csomagold be az egyik kalitkát, és póstán, vagy vasúton adfel, mert van egy kanári madaram.”⁵⁴

Ezek után egy fél éves hiátus következik a lapok időrendjében, amelyet csak egyetlenegy bont meg: Gáspár Gáspár honvédnak már a bevezetőben hivatkozott húsvéti üdvözlője, melyet öccsének, Mátyásnak címzett: „Boldog Húsvéti Ünepet Kívánok Kedves öcsém, mátyás a mesze ukrainából. Tisztelek min a Ketőtokeket. Tisztelem sogort is meg Katinkat is. Boldog ünepet kívánok, isten veletek, velem is /Gáspár”.⁵⁵ Tőle egyébként (jó idővel) ezek után már csak egyetlen lapot találunk 1944. V. hó 26-i dátummal. Utolsó híradásában édesapja egészségi állapota miatt aggódik: „Kedves édesapám, a hozám küldöt levelit meg kaptam. Értem alevelikbő, hogy nagy-on beteg volt, meg most is nagyon genge. Vigyázék mármagára, mert nem 14 éves már, nemenyék már sehová sem(!)”⁵⁶ Ezen a lapján más tábori postaszám szerepel, mint az előzőkön. Nem lehet tudni, hogy a két utolsó lap között eltelt hosszú időszakban, esetleg sérülés miatt ideiglenesen leszerelték és gyógyulása után más alakulathoz sorozták be, vagy a folyamatos frontszolgálat idején helyezték máshová. További sorsáról sem lehet megtudni semmit a rendelkezésünkre álló anyagból.

A következő blokkot az orosz fronton harcoló Gáspár Mátyás örvezető, a Szilágy megyei Tasnádon katonáskodó Gáspár Mihály honvéd és a Losoncon szolgálatot tévő rendőr, Radványi József levelei jelentik. Bátyja biztató szavai ellenére tehát („...munka az lenne akár a füleki gyárba is...”⁵⁷) Gáspár Mátyásnak sem sikerült a frontszolgálat alól mentesítő hadiüzembe kerülnie, itt kellett hagynia szüleit, testvéreit és feleségét. Valamennyi levelező közül az ő soraiból árad a legnagyobb keserűség, sőt a tehetetlen düh is kifejezést nyer, már amennyire ezt az ellenőrzés lehetővé teszi. Bizonyára nemcsak a többiekétől eltérő természetében kereshetjük a magyarázatot erre, hanem a hadi helyzetnek éppen ebben az időszakban történt gyökeres megváltozásában is. Ne feledjük, túl vagyunk Sztálingrádon, a voronyezsi kataklizmán, szeptemberben a szovjet hadsereg visszafoglalta Nyezsint, Brjanszkot, Csernyigovot, november elején pedig Kijevet. November 1-je, úgy látszik a könnyebb frontnapok közé tartozott, mert Gáspár Mátyás ekkor három lapot is ír: egyet apjának, egyet anyjának, egyet pedig Mihály öccsének. Gáspár Andrásné úrasszonynak címezve a következőket írja: „Kedves Szüleim és testvéreim! / hasonló jó egészséget kívánok a számukra, mint nekem van, hála az Istennek. Igaz, hogy utazunk, de már nagyon régen kaptam tőlük lapot, tehát írják már meg, hogy vannak. Szerettem volna a vetési munkák elvégzésére haza jönni, de már esetleg a végére érek haza, ha az Isten segít. Misinktől kaptam már levelet, írja, hogy jól van. Én sajnós, hogy

⁵² Abaúji Múzeum adattára: 611/57.

⁵³ Uo.

⁵⁴ Uo.

⁵⁵ Abaúji Múzeum adattára: 611/2. 1943. április 18.

⁵⁶ Abaúji Múzeum adattára: 611/38.

⁵⁷ Abaúji Múzeum adattára: 611/57.

már a 4-ik Mind sz. ünnepet töltöm *komiszba* (kiemelés - Sz. P.), de egyszer majd csak meg elégszik a sors vele. Isten velük, csokolom mindnyájukat, fiok Mátyás.”⁵⁸ Nemrég bevonult öccsének, Mihálynak a frontkatoná biztatólag a következőket írja: „Kedves öcsém! / Fogadd kedvesen a lapomat, melyben kívánok jó egészséget, mint nekem van. Hogy múlik az ujonc idő? Tudom egy kicsit nehéz, jóformán még írni is alig van idő, igaz-e(?), de ne fél, majd letelik egyszer. Remélem már ki vagy nevezve tisztos iskolára? Ha egy kissé nehéz is, de szégyelném magam, ha elmaradnál a bátyáidtól. Ügyes légy, hogy karácsonyra kiérdemeld a szabadságot, és akkor majd találkozunk. Isten veled, ölel bátyád az orosz földről, Mátyás.”⁵⁹ November 9-én írt lapját húgának „Gáspár Boriska kislánynak” címezi. A nagyon megfakult lap szövegéből csak a megszólítás (*Kedves testvéreim, Boriska és Rózsika*)⁶⁰ és néhány szó vehető ki, de ezekből is kiderül gyöngéd szeretete kistestvérei iránt. Utolsó 1944. II. hó 18-án írt lapjának szövege is sajnos hiányos, egyik sarkában valamilyen vegyszer teljesen kifakította az írást, de a megmaradt szövegrész is kellőképpen illusztrálja családjá iránti érdeklődő szeretetét és megismerhetjük túlélési stratégiáját is: „Kedves Szüleim! / A jó Isten nevében szólok hozzájuk, és kívánok a számokra hasonló jó egészséget, mint nekem van h. I.⁶¹ Én jól vagyok, egészséges és vidám dacára annak, hogy buskomornak kellene lenni, de rá jöttem, hogy egyre megy.

Miska öcsémet nem-e hívták már megint be, nagyon boldog voltam, amikor halottam, hogy leszerelt. A kis Boriska beteg e, jár e még kezelésre. Mariska férjhez ment e(?) ... kis erzsike szorgalmas e még(?) ... szeretném tudni, de talán már ... győződhetek meg rólla Édesanyám ... a lityát, mert itt jelenleg havazik ... de már soraim zárom, Isten ... Jó szüleim, testvéreim, a boldog visz. lát. rem., Mátyás.”⁶² A féléstestvér, Radványi József 1944. IV. hó 22-én keltezett levelében a következő sorokat találjuk: „Matyit is üdvözlöm Marival együtt, *a levél írást fel ismertem*”⁶³ (kiemelés - Sz. P.). A kiemelt szövegrészből következtetve felmerül annak a lehetősége, hogy Gáspár Mátyás esetleg dezertált, mert nem volna szükség csak az írása alapján azonosítani az otthon tartózkodó örvezetőt, ha nevét ráírja az emlegetett levélre. Ennek ellentmond azonban névszerinti említése, ami igen megkönnyítené a Tábori Csendőrség dolgát. Egy másik, ugyancsak Losoncról érkező lap néhány sora is arra utal, hogy Gáspár Mátyást leszerelték, de az ötödik Mindenszentek ünnepét sem tölthette övéi között, mert a Szálasi-puccsot követő általános mozgósítás idején újra behívták „Rimaszombatba”.⁶⁴

Ezek után ismerkedjünk meg a legfiatalabb Gáspár fiú, Mihály életének a lapokból feltáruló néhány momentumával! Az eddig bemutatott levelekben is többször megszólították testvérei, de csak annyit tudtunk meg, hogy 1943. kora őszéig ő még otthon tartózkodott. A már idézett, 1943. XI. hó 1-jén, Mátyás bátyja által írt biztató sorokból értesülünk arról, hogy bevonult katonának.⁶⁵ Az is kiderül, hogy a Szilágy megyei (Erdély) Tasnád laktanyájában kezdte a katonáskodást. Ide írt neki egyik kövesdi cimborája. „Kedves Miska barátom. A várva várt leveledet megkaptam, ami úgy gondolom, hogy a barátság kifejezője volt. ... Kedves komám, nagyon sajnálom, hogy a koper (Sz. P. bizo-

⁵⁸ Abaúji Múzeum adattára: 611/5.

⁵⁹ Abaúji Múzeum adattára: 611/24.

⁶⁰ Abaúji Múzeum adattára: 611/48.

⁶¹ Teljes mértékben illusztrálja Hanák Péternek a népi levelek állandó formai elemeire tett megállapítását ez a rövidítés is. *Hanák P.*, 1973. 75.

⁶² Abaúji Múzeum adattára: 611/35.

⁶³ Abaúji Múzeum adattára: 611/35.

⁶⁴ Abaúji Múzeum adattára: 611/18. 1944. október 12.

⁶⁵ L. 56. jegyzetpont

nyára egy harmadik cimborájuk beceneve) lakodalmára haza nem jöttél. Hívogató volt a remek, és így gondolhatod nem igen volt neki unalmas. Különböen elég pocsek idő volt a lakodalom napján. Meghíva én is megvóltam, úgy a kéröbe mint a lakodalomba, de sajnos nem mehettem el.”⁶⁶ Nagyon érdekes a folytatás, mert értékes információkat kapunk Mezőkövesd zenei életére vonatkozólag. Tudomást szerzünk arról, hogy létezik egy – valószínűleg – fúvós zenekar, melynek a feladó Nyitrai István és a címzett Gáspár Mihály egyaránt tagja. „Hiába nekem más programom is volt (mint a lakodalom - Sz. P.), tudod minden este zenepóba. (Azért nem a legillöbb dolog, hogy Nyitrai István nem hagyta ki azt az egy próbát - Sz. P.) Képzeld, azt akarja a főök, hogy Laci bácsi december 5-re tanítson be 18 zenész újjoncot gondolod sikerül e ez az állítás. Hát véleményem szerint lehetetlen. Igaz, hogy már 3 fiú eltudja fujni a skállát, de ez még mind kevés... Hát öregem, számozás nélkül már nég indúlót tanultunk meg úgy mint: feszt induló, a tizedes úr induló, a levente ifjúság induló, a huszárnoták ind., a szózatról, a Himnuszról nem is beszélve, na meg a Hiszekegy... Még egy újságot a remekről, mennek sor alá... Kedves öregem, már amióta elmentél tudnék egy néhány új nótát megtanítani veled. És Te tanultál e már? már úgy érteve, hogy nótát. Lajostól most kaptam levelet hogy már kezdi megszokni a katonaeletet. Most már búcsúozom: István.”⁶⁷

A sokszor megszólított Gáspár Mihálytól csupán egyetlen lapot találunk az anyagban, amelyet 1943. november 3-án írt „Ali Jánosné úrasszonyrak” Tasnádról, mint a 102/1. fog. v.h. szd. honvédje. Erre már hivatkoztunk a rokoni kapcsolatok felfejtése kapcsán, de további részei is igen érdekesek. „Kedves testvéreim, Kati és Mari(!) A levelet meg kaptam, amit a Murányi hadapród örmestertől küldtetek. Nagyon megörültem neki, pláne, mikor felbontottam és megtaláltam a tízpengőt. Hallom, hogy minden ki hazament szabadságra, csak én nem. Tudatom veletek, hogy én is megyek máma, csak az a hiba, hogy nem haza, hanem a kórházba, Szatmárnémetibe, egy kis operálásra. A nyakomot vágják ki, meg a kezem fején van vagy 5 seb, és azokat bekötözni. Édesanyáméknak majd onnét írok, legyenek nyugodtak, mert hála Istennek más bajom nincs, nagyon jó egészségem van, amit mindannyiuknak kívánok”⁶⁸ (kiemelés - Sz. P.) A kérvényt oda attam Murányi hadapród úrnak, mert azt mondta, hogy ő majd elintézi, amíg én oda leszek. Majd máskor többet írok, Isten veletek, maradok hű testvéretek, Miska.”⁶⁹ Az emlegetett kérvény nyilván leszerelési kérelem volt, melyben Gáspár Mihály hivatkozhatott frontszolgálatot teljesítő testvéreire, Mihályra és Gáspárra, s talán arra, hogy idős apja mellett feltétlen szükség lenne munkájára a családi gazdaságban. Nem tudni, hogy feltételezett érveinek, vagy betegségének köszönhetően Gáspár Mihálynak sikerült elérnie, hogy leszereljék, bizonyítja ezt, hogy losonci féltestvére 1944. április 22-én neki írt levelét Mezőkövesdre címezte. Kiderül ebből, hogy -akárcsak György bátyja- ő is megpróbál a katonaságtól mentesítő rendőri állományba kerülni. „Kedves Öcsém, Mihály! Hozzám intézett leveledet megkaptam, melyből megértettem, hogy készen álsz az utra. Hátcsak gyere akkor, amikor jönak lássátok édesapámmal. Misukám? most még nem leszel te rendör, ha fel is vesznek, itten csak első fokon megvizsgálnak, és a kérvényeidet beveszik, hamár körülbelüleg megfelelsz, és csak majd ha a főkapitányság érdemesnek tart az okmányaid után a fölvételre, akkor hívnak be az eredeti felvételre, természetesen

⁶⁶ Abaúji Múzeum adattára: 611/52.

⁶⁷ Uo.

⁶⁸ A kiemelt rész tökéletesen alátámasztja a Hanák Péter által a formulák kötöttségéről írtakat. *Hanák P.*, 1973. 75.

⁶⁹ Abaúji Múzeum adattára: 611/44.

most is megvizsgálják, de még ez a fölvétel nem biztos, hogyha itt fel vesznek valakit, akkor már rendőr.

Én is májusba adtam be Miskolcon a kérvényt, és csak a következő év februárjába hívtak be, tehát, hogy a behívás mikor lesz, még azt nem tudom. Gyere, várunk. ...

Jól vagyunk, a gyerekek már kezdenek álldogálni, és menni is próbálkoznak. Isten velük, fajok, Radványi. Losonc, Szabolcska u. 16. sz.”⁷⁰

Nem sikerült Gáspár Mihálynak sem a rendőri állást megszereznie, hiszen József bátyja 1944. VI. hó 9-én a következő vígasztaló sorokat írja: „Kedves Szüleim! Szeretettel üdvözlöm mindanyijokat és a legjobbakat kívánom számukra. Édes apám és Édes anyám, tudom üres lett az udvara megint, Miskának a bevonulásával, és neagódjanak ezért, méghogyha akár milyen nagyszükség is lenne reá, és akár milyen csendes is lett az udvar. Miska már jó helyen van egyenlőre, és lehet, hogy még jobb helyeis lehet idővel, ha sikerül neki a terve. Iszen előb utobb vándornak kellett volna neki is lenni, és miért ne kezdje meg idejében, legalább a gondoktól megszabadult, és e helyet tanul a maga javára és hasznára.”⁷¹ A nehéz időkbén talán mégnagyobb fontossága van az unokákról irtaknak, hiszen (ilyenkor különösen) ők jelenthetik a jövő reménységét. „...Tudatom velük, hogy Lacika már elindult, járkál egyedül. Joska meg csak nézi. Matyiékat is üdv., mind kettőjüket, Marinkat és a két kislányt. Magokat pedig sokszor csókolja szerető fiok, Józsi és a két kis csemete az anyjokkal együtt. Isten velük.”⁷²

A következő levelezőlappól megismerjük Radványi József (vérszerinti) édesapjának és édesanyjának felmenőit, és egyértelmű utalás történik arra, hogy édesanyjának második házassága az, amit többi gyermekének apjával, Gáspár Andrással kötött. Tudva a matyók erős római katolikus vallásosságáról, azt feltételezzük, hogy az első férj korai elhunyt, nem pedig válás miatt került sor a második házasságra, amelyből -a lapok tanulsága szerint- még 5 fiú és 4 lány született. „Kedves Szüleim! Szeretettel köszönök mindanyijokhoz és szeretném, ha a legnagyobb örömben találánám magokat. Mi is jól vagyunk, mind a négyen. A kisgyerekekről vasárnap csináltunk felvételt kettőt, nem tudom, fog e majd sikerülni, ha jó lesz valamelyik majd küldünk belőle. Mostpedig arra kérem édesanyámat, hogy menjen el a plébániára és kérje ki apai részről édesapám születési-anyakönyvi kivonatát, és anyai részről a maga keresztlevelét, valamint a házasságaik anyakönyvi kivonatát. Ugyan így Radványi nagyapa és Kis Csabai nagyanya születési kivonatukat, és házasságuk kivonatát. Anyai részről Takács nagyapa és Nyíkes nagyanya keresztleveleiket és házasságuk kivonatát kérném. Összesen háromszor három drb., vagyis 9 drb. okmány kel igazolás véget, hogy nem e zsidó származású vagyok, de nem csak nekem kel, hanem minden rendőrnek. (kiemelés - Sz. P.) Az okmányoknak drb.ja 1 pengő, vagyis 9 P., amit majd ha a ládát, zsákot és dohányt ha küldöm, azzal egy idejűleg elküldöm. Édesapámnak, ha felhuzza, egy pár cipőt, használatra tudok küldeni hozzá pantalon is, ha kel, írják meg, de másnak ne mondják, ha kel sem, hogy én küldtem. Sokszor csókolom mindanyijokat. Isten velük jó szüleim. Szeretettel, fajok Józsi. Losonc, Szabolcska u 16.”⁷³

A levelezőlapp konkrét példája, megnyilvánulása az állami politika rangjára emelt antiszemitizmusnak. Ennek állomásait a különböző zsidótörvények felsorolását ehelyt, ez alkalomból feleslegesnek véljük, hiszen e témának óriási és könnyen hozzáférhető irodalma van. Összefoglalóan csak annyit jegyzünk meg, hogy a német nyomás, a szélső

⁷⁰ Abaúji Múzeum adattára: 611/53.

⁷¹ L. 61. jegyzetpont

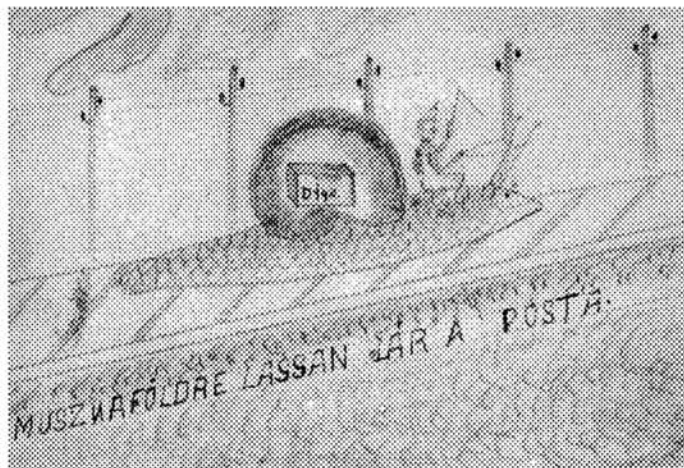
⁷² Uo.

⁷³ Abaúji Múzeum adattára: 611/21. 1943. XI. hó 9.

jobboldali kezdeményezések ellenére is a német megszállás bekövetkeztéig Magyarországon a zsidóellenesség nem tobzódott ugyan oly mértékben, mint a környező államokban (addig deportálások nem voltak és a megkülönböztető jelzést sem kellett viselni), de mint lapunk szövegéből is kitetszik, az idő múltával a vészjósló jelek száma egyre gyarapodott.

A levelezőlap utolsó része a *kivetkőzés* folyamatához szolgál érdekes adalékkal. A népviselet elhagyásának fontos, általános tényezője a polgári kapcsolat, és azt is tudjuk, hogy általában a települések társadalmának módosabb rétegei kezdik először levetni a népviseletet. Mezőkövesden -már említettük- a Gáspár család a matyó város társadalmának felső rétegébe tartozik. Radványi József egy 1944. VI. hó 9-én szüleihez írt lapja azonban arról tanúskodik, hogy (nevelő)apja egyelőre ragaszkodik a régihez. „Édesanyám a cipőt és a nadrágot, ha nem szükséges, ha ráér, lenne szives vissza küldeni, nehogy ott elhanyagódjon.”⁷⁴

1944. májusában új névvel bővül a feladók listája: Ali János, a Gáspár hadba költözött vő feleségéhez, Gáspár Katalinhoz írt levelei új szint jelentenek. Eddig is tapasztalhattuk már, hogy ugyanattól a személytől, akár ugyanazon a napon írt lap hangvétele milyen más, ha szüleinek vagy testvérének ír az illető. Hitveshez írt lapokat csak Ali Jánostól találunk, melyekben a férji szeretetnek, szerelemnek néha szinte irodalmi megnyilvánulásaival találkozunk. „Kedves, drága anyukám(!) Szeretettel szolok hozzád a mesze távolból, és kívánok a számodra ojan jó egészséget, mint nekem van hála Istenek. Drága anyukám, a tizen eggyedik leveled megkaptam, amit minden nap várok. Írjál meg mindent, hogy mit csinálsz, és miért hányodol. Voltunk mármink máskor is külön, most is majd meg segít a jó Isten, és majd haza megyek. Drága anyukám, nem írod, hogy a családi segéjt meg kaptad e már. Meg a malac ólat csináltatod e már meg(?) Most mán zárom soraim. A csomagot várom, nem azért, hogy éhezünk, csak néha jó vona egy kis hazai. Isten veled, sokszor ölel szerető vérjed(:) Jani.”⁷⁵

Ali János saját kezűleg rajzolt lapja 1944. júniusából⁷⁶

⁷⁴ L. 61. jegyzetpontot

⁷⁵ Abaúji Múzeum adattára: 611/51. 1944. június 8.

⁷⁶ Abaúji Múzeum adattára: 611/43. 1944. május 18.

A csiga házában Ali János alakulatának tábori postaszáma látható. Felirata a korban egy igen népszerű Karády sláger első sora, érdemes talán a folytatásra: „...*Megkérem a rádiót oly szépen, / Közvetítsék kívánságdom: / Sokkal jobban szeretlek, mint máskor, / Minden percben rád gondolok százszor, / Valahol Magyarországon, / Valahol Magyarországon. / Arra gondolok, / Nézd, a csillag rám ragyog, / Azt a csillagot, / te ott ép-púgy láthatod. / Sokkal jobban szeretlek, mint máskor, / Minden percben rád gondolok százszor, / Valahol Magyarországon, / Valahol Magyarországon.*” Gondoljuk a sorok mögé még az énekesnő bűgő hangját, s elképzelhetjük, hogy a sívár, megpróbáltatásokkal teli frontonlét közepette valóban nyújthatott némi vigaszt a biztatásnak ez a módja.

Ali János 1944. VI. hó 23-i levelének hangvétele hasonlóan érzelmetli. Arról ír, hogy megkapta felesége három „kedves” levelét, meg a csomagot is a benne lévő levéllel. Vigasztalja feleségét, s közben kitűnik az „ellenség” iránti részvéte is: „...*meg kap-tam... a levelet is... Megértetem mindent, hogy ti nektek mit jósoltak. Hát drága anyukám ne higgyélte, mert asz(t) nem tugya senki, hogy milesz, de úgy nem szabad elke-seredni, mint tik elvagytok. Hát akor az iteni nép mitszojon, és még is bíznak, hogy meg maradnak, tik pedig még hála a jó Istennek, meszevagytok az itenléttől. Hát édes anyukám bízá a jó Istenben, hogy meg segít, és én is haza megyek, mert én bízok.*”⁷⁷

1944. nyara a szovjet Vörös Hadsereg óriási offenzívájának ideje, amikor a Krim félszigettől a Baltikumig jelentős sikereket ér el, és hatalmas területekre terjeszti ki fennhatóságát. A D 144. tábori postaszám nem tudni, melyik magyar alakulatot jelölte, ezért nincs lehetőségünk arra, hogy meghatározzuk Ali János helyét az időben a magyarok által tartott széles frontvonalon. Mégcsak azt sem tudjuk, hogy hányadik magyar hadsereg katonája. Úgy gondoljuk, esetünkben nincs is ennek különösebb jelentősége, hiszen elsődleges célunk a háborús időknek az individumra gyakorolt hatását, következményeit megmutatni. A lapok lehetőséget nyújtanak a szerető férj érzelm nyilvánulásainak kedvességének bemutatására.

Szembevető az írásképből, írásmódból kitetsző képzetlenség és a megfogalmazott búcsúformuláknak a kifejező ereje közlötti látszólagos ellentmondás. Csak az igazán mélyen érzett férji szeretet, szerelem eredményezhetett ilyen sorokat: „...*irod, hogy ne-ke-d nem kívántam szerencsét meg jó kedvet az aratáshoz. Teaszt jól tudod, hogy énne-kem te vagy az elsőminden kínel, most pedig sokszor csokolak és sokat gondolok rád, sze-rető vérjed, Jani.*”⁷⁸ Három nappal később írt levelében is igen szépen köszön el hitve-sétől: „*Csókollak sok milliomszor, szerető férjed, Isten veled, a boldog viszont látásra. Jani.*”⁷⁹

A két levél írása között mindössze 3 nap telt el, és az utóbbi feladói részének tanulsága szerint Ali János honvédet örvezetővé léptették elő. Erre a tényre azonban a le-vél szövegében egy szót sem vesztegetett, sejtethető, mekkora jelentőséget tulajdonított neki. Talán ez az egyetlen olyan levél, amelyben információt találunk a körülményekre, a hadi helyzetre vonatkozólag: „*Kedves kis anyukám, irod, hogy ebe a hónapba is két csomagot atádfel. Csak egy kicsit későn atádfel, mert azota it sokat fáltozott (változott) a hejzet...* (kiemelés - Sz. P.)”⁸⁰ A két csomag meg nem érkezése is jelzi a katonák anyagi és morális utánpótlásának akadozását. A helyzet megváltozásának irányáról mindennél többet mond a dátum: 1944. augusztus 5.

⁷⁷ Abaúji Múzeum adattára: 611/19.

⁷⁸ Abaúji Múzeum adattára: 611/41. 1944. augusztus 2.

⁷⁹ Abaúji Múzeum adattára: 611/42. 1944. augusztus hó 5.

⁸⁰ Uo.

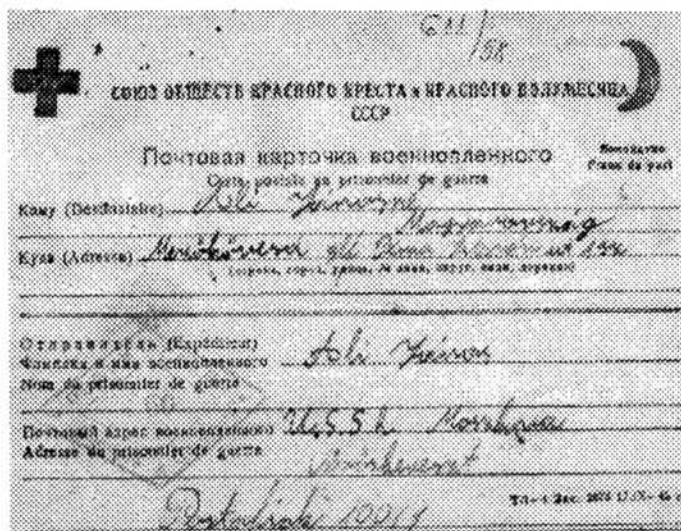
A háború Magyarországot, a magyarságot súlytó utolsó csapásait jól ismerjük, már ami a nagypolitikát és a hadi helyzetet illeti. Hozzávetőlegesen tudjuk az értelmetlen ellenállás, a nyilas uralom áldozatainak számát, ismerjük a felszabadító-megszálló orosz és román hadsereg gyakran kíméletlen harci tevékenységének következményeit. Azonban csak egyetlen levelezőlap is milyen sok apró, de ugyanakkor a történelmet emberközelbe hozó részlettel tud szolgálni. Lássuk mit ír Radványi József Losoncra 1944. október 11-én: „*Kedves Szüleim! Szeretettel üdvözlöm mindanyijokat és minden jót kívánok. Én egyenlőre jól vagyok, nincs semmi különös bajom, csak sok a dolgom az új lakással kapcsolatosan, és ugyan úgy a gondjaim, és nem tudom, hol lenne jó helyen a butoraink, és a még itt lévő ágy neműjeink és egyenruhájainknak. Legutóbb ugyan arra határoztam, hogy hagyom itt, ha vesz itt, akkor másüt is veszne, és ez ideig még nem hurcolkodott el egy rendőr sem, hát én sem fogok. Miska leveléből olvastam, hogy Matyit is be hívták újból Rimaszombatba. Édes apámnak elfelejtettem azt a pár pakli dohányt elküldeni, pedig tudom, hogy már szüksége van rá. Ha Mari eljön valamikor, majd el küldöm. Tudom sok dolguk van maguknak is, de nem segíthetünk semmit rajtok, mert nem engednek el bennünket sehová. A sarnyom is ott vesz, nincs aki lekasálja, se felébe, se pénzér. Még 40 p. napszámot is ígértem már, úgy sem kaszálják, de nem baj lenne semmi, csak az orosz fél ne duljon bennünket. Isten velük Jó szüleim... fajok, Józsi.*”⁸¹ Összefoglalásokból is, szűkebb tematikájú szakmunkákból is jól ismerjük a levél keletkezését megelőző közvetlen időszak legfontosabb eseményeit: Arad térségében megsemmisült a 3. Magyar Hadsereg, Budapesten felrobbantották Gömbös Gyula szobrát, Molotov Moszkvában átnyújtotta a magyar küldöttségnek az előzetes fegyverszüneti feltételeket, a 2. Ukrán Front egységei Szentesnél és Szolnok alatt elérték a Tiszát, már megkezdődött és a levél írásának napján is tart Debrecen térségében a háború második legnagyobb tankcsatája. A még magyar(-német) kézen lévő háterszág hangulatát, egy, a Felvidéken szolgálatot teljesítő rendőr aggodalmait, félelmeit azonban közölt forrásunknál azt hiszem semmiféle „mélyelemzés” jobban nem érzékeltetheti. Azt is megtudjuk Radványi József leveléből, hogy Gáspár Mátyást is újból behívták. A Gáspár családból tehát már megint legalább két testvér, Mihály és Mátyás, s ha még él, Gáspár és a családba benősült, Ali János szenvedő katonaként a háborút.

Ali János frontról küldött utolsó levelét ugyanakkor, 1944. IX. hó 11-én írta, mint (fél)testvére Radványi József Losoncra. Megható a nyilvánvalóan kiszolgáltatott helyzetben lévő katona reménykedése, az, hogy még ilyen körülmények között is gondol a gazdaságra, az éppen szükséges munkálatok elvégzésének fontosságára, pedig élete nyilván folytonos veszélyben forog. „*Kedves drága anyukám. Szeretettel szolok hozzád a mesze távolból, és kíván(ok) a számodra is jó egészséget, mint nekem van hála Istennek, mert nekem nincs semi bajom. A harmadikai lapodat meg kaptam. Drága anyukám, most egy kicsit soká írtam, de mink nemegésszén akor írunk, amikor mink akarunk, de én, amikor csak lehet írok kis anyukám. Írod, hogy már kiszetéték a kertből a krumplit, és let elég sok. Nagyon örülök neki, ne is hagyál semit el hanyagolni. Neféj májd meg segít a jó Isten, és meg ériük aszt, hogy úgy lessz, mint volt, élünk boldogan. Most már zárom soraim, sok csokjaimat küldöm az én kis anyukámnak. Isten veled, velem is, szerető ferjed Jani.*”⁸²

⁸¹ L. 64. jegyzetponton

⁸² Abaúji Múzeum adattára: 611/40.

Ali János vágya, reménykedése a háború végeztével még nem vált valóra, mert legközelebbi levelét 1946. III. hó 25-i dátummal találjuk egy, a hadifoglyok számára rendszeresített postai levelezőlapon.

Ali János hadifogságból írt levelének címlapja⁸³

Ali János hadifogságból írt levelének teljes szövegét azért tartjuk érdemesnek közlésre, mert számos volt hadifogollyal és hozzátartozóikkal történt beszélgetésem során az derült ki, hogy a hadifoglyok lapjait, leveleit csak a legkritikább esetben továbbították. Volt olyan feleség, aki négy évig nem tudta azt sem, él-e vagy meghalt már férje. Azt hiszem a levelezőlap semmi egyéb kommentárt nem igényel. „Szeretettel szolok hozátok drága anyukám és kislányom. Tudatom veletek, hogy jól vagyok. Nagyon szeretnék rulatok tudni, hogy hogy vagytok. Írjál, ha megkapod mindenkiről, hogy szüleink élnek, vagy a testvéreink. Sok szerencsét és egészséget kívánok az összes testvéreinknek, meg a szüleinknek. Kis Mariskára nagyon vigyáz(!) Számtalan szor csokollak szerető férjed. Jani.”⁸⁴ Következő (meglévő) lapját 1946. decemberében (a pontos dátum nem kivehető) írja. „Drága anyukám, kis lányom(!) / Sok egészséget, boldog ünnepeket kívánok. Én megvagyok, egészséges vagyok. Sokszor csokolak mindkettőtöket, szerető férjed / Jani. Isten veletek!”⁸⁵

E két levél magyarázatul szolgál Ali János feleségéhez intézett korábbi megszólításaira is, hiszen most már kislányát is, a kis Mariskát is említi. Hogy ezt a frontról írt lapjaiban nem teszi, csak az magyarázhatja, hogy mikor besorozták, felesége már áldott állapotban volt, de kislánya még nem született meg.

Még egyetlen fogságból származó lapját találjuk gyűjteményünkben 1948. III. hó 4-i dátummal. „Kedves drága anyukám és kis lányom! / Kívánom a jó Istentől, hogy ez a pársor írásom a legjobb egészségben találjon benneteket. Drága anyukám, írtad, hogy a kis Marika fényképét meg e kaptam. Még nem, pedig nagyon várom, de nemtudom, miért

⁸³ Abaúji Múzeum adattára: 611/58.

⁸⁴ Uo.

⁸⁵ Abaúji Múzeum adattára: 611/46.

*mostanába levelet sem kapok. Írjál! Mondmeg a szüleinknek is, hogy sok jó egészséget kívánok nekik is, írjanak ők is(!) Drága anyukám írjál, mert én csak akkor vagyok boldog, ha olvashatom soraid. Írjál Marikáról és magadról, meg a kertről, hogy meg vannak e a gyümölcs fák, vagy milyenek, mert ha a jó Isten meg segít, akkor talán a nyáron eszekerülük. Drága anyukám vigyáz magatokra(!) Zárom soraim, sokszor csokollak mind a ketőtöket, szerető férjed Jani.*⁸⁶

Csak kívánhatjuk -tisza szívből-, hogy Ali János vágya beteljesült legyen, a viszontagságos évek után, találkozzék feleségével, kisgyermekével, akinek születéséről - minden valószínűség szerint- egy feleségétől származó lapból értesült.

Ez volt az utolsó rendelkezésünkre álló és bemutatott levél. Mit mondhatunk epilógusként? - Nem tudjuk szereplőink további sorsát, mi történt velük azután, hogy feladták vagy megkapták általunk ismert utolsó lapjukat. Nem tudjuk, ki él esetleg még ma is közülük. Nem is szándékunk mindezek tisztázása, „kinyomozása”, hiszen nem a Gáspár család történetének feltárása volt a célunk, hanem egy kor egykori családjának levelezésével illusztrálni, emberközelbe hozni a tankönyvekből, szakmunkákból, háborús filmekből ismeretes -ismertnek vélt- háborús idő megnyilvánulásait egy család esetében. Reménykedünk abban, hogy ezzel, a második világháborúra vonatkozó (köz)-ismerethalmaz is némileg gyarapodott. Tagadhatatlan azonban, hogy a lapok, levelek nemcsak az időről szólnak, amelyekben keletkeztek, hanem íróikról is, akik között egyet sem találtunk rosszat.

A háborús időkből származó lapok szövege csak Gáspár György szakaszvezető halálát teszik bizonyossá, a többiekéről nem tudjuk, nem tudhatjuk élnék-e, holtak-e. Nem is célunk ennek tisztázása. Csak azt kívánjuk, hogy az élők éljenek boldog öregkort, a holtak fölött pedig legyen könnyű a föld.

IRODALOM

Benda Kálmán (főszerk.)

1983 Magyarország történeti kronológiája. III. 1848–1944.

1983 Magyarország történeti kronológiája. IV. 1944–1970.

Grecksó, A. A.

1977 A Kárpátokon át.

Hajdú Mihály–Kázmér Miklós

1974 Magyar nyelvjárási olvasókönyv

Hanák Péter

1973 Népi levelek az első világháborúból. In: Valóság 3. sz. 62–87.

Kálmán Béla

1966–1989 (5. kiadás) Nyelvjárásaink

Mehner, Kurt

1984-től kezdődően: Die geheimen Tagesberichte der Deutschen Wehrmachtsführung im zweiten Weltkrieg 1939–1945. I–XII. kötet

⁸⁶ Abaúji Múzeum adattára: 611/60.

Morvay Judit

1966 A had és nemzetség fogalmának körülhatárolása. In: *Ethnographia*.

Ránki György (főszerk.)

1976a. Magyarország története 1918–1919; 1919–1945.

1976b. A második világháború története (2. kiadás)

Tyuskevics, Sz. A. (főszerk.)

1976–1984 A második világháború története I–XII. (magyar kiadás)

Szabó Nándor–Szalipszki Péter

1977 A második világháború harcai Kassa térségében. In: *Történelmi Közlemények Abaúj-Torna Vármegye és Kassa Múltjából. (Historické Zvesti z Minulosti Abovsko-Turnainskej Župy a Košíc)*. Forró. Új Folyam 1. sz. 178–219.

Ujváry Zoltán

1960 Népi kéziratok verseskönyveink. In: *Műveltség és Hagyomány I–II*. 111–143.

1963 Tasnádi Lajos botpaládi kéziratok könyve. In: *Józsa András Múzeum Évkönyve III. Nyíregyháza*, 155–174.

1980 Népköltészet és irodalom népi kéziratok könyvekben. In: *Népszokás és népköltészet*. Debrecen, 425–556.

Viga Gyula

1985 Néhány kisgyőri katonalevél az első világháborúból. In: *A miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei* 23. 89–95.

Xantus Gyula–Zsupos Zoltán

1989 „Katona nélkül mit sem ér a mennyiség...” Válogatás Kiss István nagyváradi kéziratok katonakönyvéből. *Bihari Dolgozatok* 9.

FOGLALKOZÁSÁNAK FŐ TÁRGYA AZ ISTENÁLDOTTA NÉP Edvi Illés Pál néprajzi írásai

UJVÁRY ZOLTÁN

Írói munkásságának, lelkészi hivatásának, közéleti tevékenységének hitvallását és célját így jelölte meg Edvi Illés Pál, a 19. század jeles személyisége, a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja, vidéken élő evangélikus lelkész, a népélet megfigyelője, az első jelentős elemi iskolai tankönyv szerzője. Tevékenységének első nagy szakasza az 1848/49-es szabadságharc előtti időszakra esik, arra a romantikától sem mentes korra, amikor a reformeszmék a társadalom széles rétegét, különösképpen az értelmiséget a nemzet felemelésére, a nép felé való fordulásra mozgósították. A szó nemes értelmében a nép között élt. Behatóan foglalkozott a köznép életkörülményeivel, művelődésének előmozdításával. Rendkívül fontosnak tartotta a gyermekek iskoláztatását. Nagy sikerű tankönyvet készített. Gyűjtötte a népdalokat, megfigyelte és leírta a népszokásokat. Cikkeit, tanulmányait különböző folyóiratok, napilapok és más kiadványok közölték. Néprajzi, honismereti írásait alább a rövid életpálya-vázlat után ismertetjük.

A Győr megyei Réti községben született 1793. június 29-én. Iskoláinak alsó osztályait otthon végezte, majd a soproni liceumban 1812–1813. években folytatta. Az iskolai évek befejezése után pár évig házitanitóságot, magánoktatást vállalt. Amikor lehetősége nyílt, Németországba utazott, ahol Jénában és Tübingában teológiai tanulmányokat végzett. Hazatérve 1817-ben káplánként szülőfalujában, Rétiben apja mellett szolgált, de egy év múlva már Nagygeresden (Sopron m.) lelkészkedett, öt év múltán Vanyolára (Veszprém m.) költözött, ott 1826-ban megnősült, majd 1831-ben a nemesdömölki (Vas m.) gyülekezetnek lett a prédikátora. Nemesdömölkön 32 évig, 1863-ig volt lelkész. Papi pályája befejezése után Pestre költözött, ahol 1871. június 22-én elhunyt. Sírkövének feliratát maga szövegezte: *Itt nyugszik Edvi Illés Pál, ág. ev. esp. lelkész és m. t. akad. tag szül. 1793. meghalt... Volt ő pap, férj, atya, író és hő népbarát E kövel jó fija Tisztelte sírhalmát.*

A néprajzi irodalomban Edvi Illés Pál többször említett írása a *Miben áll a Magyar-Nemzetiség?*, amely 1835-ben a *Magyar Hazai Vándor* c. kiadványban jelent meg. Rendkívül fontos – napjainkban is aktuális – az a kérdés, amit a cím jelez. A 19. század első felében a nép felé forduló, az értelmiséget lelkesítő reformkorban sokan foglalkoztak a magyarság nemzeti jellegzetességével, a magyar ember karakterének jellemző jegyeivel. Már a századelőn, az Erdélyi Múzeum 1815. évfolyamában több cikk utal erre. Az egyik a magyar ember kedvességét, „nyájasságát, nyíltszívűségét” hiányolja, a másik arról szól, hogy „a magyar nép igen durva és bárdolatlan”, bár a szerző dicséretnek tekintti, mondván, hogy ez a „szabad nemzetek tulajdonságai” közé tartozik. Ellenpéldaként Kínát említi, ahol „a pálca uralkodik”, a kínai nép a leggyávább az egész földön. Más népekkel való részletesebb összehasonlítást Csaplovics János tesz a Tudományos Gyűjteményben jóval Edvi Illés Pál cikke előtt (1822., IV. k.). Ő a hazai más népekkel

(szlovák, német, ruszin, szerb stb.) való hasonlítás alapján egy-egy tulajdonságra vonatkozóan jellemez. Egy másik szerző – Kovácsóczy Ádám – ugyancsak a Tudományos Gyűjteményben terjedelmes cikkben értekezik a magyarságról. Írásának címe jelzi azt a problémát, ami az akkori szemléletet meghatározta: *Mi az oka, hogy a' Külföldiek, és Hazánkban lakó Idegenek többnyire balul ítélnék a' Magyar Nemzetről* (1882. IX. k.). Tényként írja, hogy más népek a magyart „*idomtalan, faragatlan, tudatlan, vad nemzetnek*” tekintik.

Az ehhez hasonló vélemények a 19. század elején szinte általánosak. Nem véletlen tehát, hogy Edvi Illés Pált is foglalkoztatta ez a kérdés és a harmincas évek közepén ő is választ igyekezett keresni arra, hogy valójában hogyan és miképpen jellemezhető a magyar nép. Olyan művet kell írni a magyarságról, amely számos szempont alapján megállapítja, hogy mi a magyar, mi tekinthető egyértelműen magyarnak, milyen jellemző jegyek azok, amelyek csak a magyar népnél ismeretesek, mert „*a' nemzetiség leírásában csak az jöhet tekintetbe, a' mi valóban eredetileg magyar és nemzeti*”. Az ilyen munka nem alapulhat etnográfiai szemléleten, „*mert az ethnographia úgy rajzolja a' népet, valamint azt találja, minden divatózó szokásaival és tulajdonival; azzal semmit nem gondolván, ha eredetiek e' azok avagy kölcsönöztek, egyedüli sajátosága e' a' nemzetnek, vagy közösek más többiekkel is.*”

Ebből nem csak az tűnik ki, hogy az etnográfia a 19. század első felében nem azonos a későbbi, mai jelentéstartalommal, hanem az is, hogy Edvi Illés Pál már világosan felismerte az etnikai sajátosságok – mai gyakran használt terminológia szerint az etnikus specifikumok – vizsgálatának és meghatározásának szükségességét. Felhívja a figyelmet arra, hogy a nemzeti vonásokat a „*középnél*” kell keresni, mert „*a' nemzetiség leg épebben*” ott maradt fenn. A vizsgálathoz Edvi Illés Pál olyan kérdéscsoportokat állított fel, amelyeknek a szempontjaival évtizedekkel, majd csak nem száz évvel megelőzte a kérdőíves néprajzi kutatást. (Hasonló szempontokat a XIX. században Greguss Ágost adott a népköltészet gyűjtésére való felhívásban.)

Melyek azok a kérdéskörök, amelyeket Edvi Illés Pál a gyűjtőknek és a nemzet-karakterről készítő munká megírójának ajánlva fontosnak tekint?

A nyelvet veszi elsőként. Nem nyelvészeti a szempont, hanem folklorisztikai: példabeszédek, közmondások, szólások vizsgálata. E körbe tartozónak veszi a népdalokat is. A példabeszédekre Dugonicsot említi, megjegyezve, hogy a két kötet anyagának a fele nem magyar. Ajánlja Szirmay könyvét, a *Hungaria in parabolis*-t. A népdalokkal kapcsolatban sajnálkozva írja, hogy a népdalok „*őhajtott gyűjteménye még mindeddig hiányzik nálunk*”. Dicsérőleg utal az angolokra, akik már kinyomtatták dalaikat. Az e körbe tartozó anyagról a nyelvvel összefüggésben írja: „*ebben fekszik nemzetiségünk legnagyobb ereje*”.

A folklór területére tartozó témákat három csoportba sorolja. A *Nép-innepek* cím alatt néhány, magyarnak tekintett jellegzetes alkalmat említi: aratáskor a kalászkoszorú átadása; bíróválasztás; bihari leányvásár; Balázs- és Gergely-járás. Ez utóbbihoz közli a diákok kántáló versét. Néhány „*nevezetesebb szokást*” sorol fel: a toborzásról, verbunkról jó leírást nyújt. Mint sokan mások jóval később is, magyar eredetű táncnak tekinti a verbunkost. (Réthei Prikkel Marián magyarság táncairól írt munkájának egyébként gazdag irodalmában nem szerepel.) További példák: mészárosok öreglegény választása; tyúkverő; halotti tor és paszita. Úgy véli, az utóbbi kettő „*alig igazi nemzetiek*”. A *Babonák* cím alatt számos hiedelmet, szokást, hiedelemalakot sorol fel és ajánl figyelembe. Ír a boszorkányokról, a garabonciás diákról, temetési szokásokról, hiedelmekről, az aprószenteki korbácsolásról, említi a nagypénteki mosdást, a húsvéti öntözést, a Szent

Iván-napi tűzrakást és más szokást, hiedelmet, amely a nemzeti karakter megrajzolásához fontos. Leírja a *Luca-ostor* készítését. Erről nem tesz említést a néprajzi irodalom. A legények Luca napján ostor fonásába kezdenek. Mindennap tesznek rajta egy műveletet karácsony estig. Akkor az ostorral a falun végig „durrogatnak”. A Luca-ostor „hatós szer a boszorkányok ellen”. A *Gyermekek' játékaik és más multságok* c. témakörben nemcsak a gyermekek játékaikról ad rövid ismertetést, hanem itt említi meg a farsangi, fonóházi játékokat és multságokat. A fonóban „pipáznak, beszélgetnek, meséznek, tréfákat üznek. Itt olvashatnak ... *Istóriák, Argirusról, Stilfridről, Markalfról... itt találni Rontó Pált, a' Hármás Históriát... itt hallani találós meséket, köznépi danákat... és sok paraszti tréfákat*”.

A gyűjtési, feldolgozási iránymutatójában Edvi Illés Pál néhány fontosnak tartott tárgyi néprajzi kérdésre is felhívja a figyelmet. Így szól a gazdálkodás, a termények, étel-ital és viselet nemzeti karakterre utaló vonásairól.

Edvi Illés Pál célirányos kutatásra és a tematikus feldolgozásra példát ad. Észrevette azt is – szól róla –, hogy vannak olyan „*danák, amelyek nem tiszta fülekbe valók*”. Bizonyára nem véletlenül utal rá. Ezek is árnyalják a köznép ismeretanyagát.

Edvi Illés Pál tanulmánya a magyar folklór, néprajz tudománytörténetében kiemelkedő jelentőségű. Elsősorban azért, mert szinte az egész magyar népi kultúrára – tárgyra és szellemre egyaránt – tekint, felismerve azt, hogy a magyar népi műveltséget, a nemzeti karakter jellemző jegyeit a nép hagyományainak összességében kell keresni és vizsgálni. Ösztönösen ráérezett arra, hogy a köznép (jobbágy, paraszt, kézműves) alkotja a nemzetet, s ha azt akarjuk tudni, hogy mi a magyar, akkor figyelmünknek erre kell irányulni, mert csak így kaphatunk hiteles képet a magyarságot jellemző jegyekről.

Edvi Illés Pál tanulmányának megjelentetését követően is számos cikkben közölte néprajzi megfigyeléseit. Nem beszélhetünk egy-egy téma részletes feldolgozásáról, de azok a példák, amelyeket röviden vagy részletesebben bemutat, hitelesek és fontos adalékkul szolgálnak a 19. századi népi kultúra vizsgálatához. Több olyan cikket írt, amely az ünnepekről, azokhoz kapcsolódó szokásokról szól. Lelkészi érzelemmel medítál a vasárnap eredetéről, a vallási és népéletben való fontosságáról. Érdekességként említi meg, hogy hazánkban egyetlen helységnevben sem szerepel vasárnap, ellenben szombat és más köznap számos helynévben előfordul. A vasárnapot az emberek a hetedik napként tisztelik. A hetes szám a népek hagyományában megkülönböztetett számként szerepel. A hetedik napra helyezett vasárnapot a keresztények mindig nagy tiszteletben tartották. Szent István vasárnapra dologtiltást rendelt el: „*ha valaki ezen a napon vonós marhákkal dolgozik, attól ökrei vétessenek el és áruk osztassék ki a szegényeknek*”.

A Vasárnapi Újság hasábjain a nagy egyházi ünnepekről – húsvét, pünkösd, karácsony – elmélkedik, történeti adatokat, népszokásokat említ. Húsvét kapcsán főleg a tojásról, a tojásfestésről ír. A tojást az élet jelképének tekinti: Arisztotelészt idézi: „*Mind, ami él, tojásból kél*”. A piros tojás készítésének az eredetét a kereszténység előtti időkre vezeti vissza. A pogány népek a tavasz kezdetekor színes tojásokkal kedveskedtek egymásnak. A színes tojás a keresztényeknél is tavaszi ünnephez kapcsolódik. Ez az ünnep Krisztus feltámadásának az örömmünnepe. A hosszú böjt után tojás is fogyasztható és „*örömszínre megfőstve s kicifrázva*” ifjú szerelmesek egymásnak adják és gyermekeket ajándékoznak meg vele.

A karácsony ünnepéről hosszabban értekeznek. Néprajzi szempontból a karácsonyi pulykaevés szokása érdemel figyelmet. Az írásból kiténik, hogy a magyarok karácsonyesti ételei között a pulyka nem szerepelt. Erről Edvi Illés a spanyolok nemzeti szokásáról beszél. Madridban karácsonykor minden háznál pulykastült van az ünnepi aszta-

lon. A sült pulyka nem sok idő múltán a múlt század második felében a magyar polgárok karácsonyi vacsorájának is hagyományos étele lett.

Egy kisebb cikkben foglalkozik a farsanggal. A farsang minden európai népnél a házasság, a szórakozás időszaka mind a köznépnél, mind az úri rendben levőknél. A mulatság különösen farsang végére – a magyaroknál húshagyókeddre – jellemző. Ekkor álarcos, lármás utcai felvonulásokat tartanak, tivornyáznak, esznek, isznak az emberek. A nem keresztények szinte borzadva nézik az európai népek farsangi szokásait. Ide kapcsolódóan Edvi Illés egy „korábbi időkből” való adomát említi: „*A párisi török követ, ki látván Párisban a Carnevalt, és az utána következett hamvazó szerdai ceremóniát, így írt haza Konstantinápolyba egy barátjának: Van az évnek egy bizonyos része, midőn a franciáknak elmegy az eszök; és néhány hét múlva, egy arra rendelt napon, port hintenek a fejökre, mely által eszöket ismét szerencsésen visszanyerik.*”

Népmonda nyomán a Vas megyei két Mesteri nevű falu nevének eredetét magyarázza. Bemutatja a szőlővel, gyümölcsfákkal gazdagon telepített tájat, a Ság hegyet, amelyen sziklabarlangban egy remete tanyázott, akiről *Vas Pál lyukjának* nevezték el. A hegy tetején az ormon körben egy téglalapú fal romjai láthatók. Erről „*a nép szájában az a monda van elterjedve, hogy oda Vak Béla (uralk. 1131–1141) akart régenten mulatókastélyt építeni*”. A munkálatokhoz német mestereket hívatott. Az építés elkezdése után röviddel a király Fehérvárról odalátogatott. Úgy tapasztalta, hogy a hely megközelítése nehéz, a munkát abbahagyatta. A kőműveseknek azonban ígérete szerint a Ság hegy alatt birtokot adományozott. A munkások főnökét *Meisternek* hívták. Róla nevezték el azt a falut, amelyet a német kőművesek alapítottak *Meisterdorf*-nak. Az alapítók utódai elmagyarosodtak, a falu neve *Mesteri* lett. Később közelben egy másik falu is létesült. Így az egyik Felsőmesteri, a másik Alsómesteri nevet kapta. A német lakosok magyarrá váltak. A régi matrikulákban német nevek szerepelnek, de Edvi Illés idejében már magyarra fordított családnevek (*Hoferből* Udvardi, *Königből* Király stb.) ismereteseek.

Hasonlóan faluismertetést ad Zalaistvándról. A Zala folyó menti mintegy 700 lélekszámú község lakossága földműveléssel és állattenyésztéssel foglalkozik. Nagycsaládi közösségben élnek. Az „*életmódor ősrégi pátriarchai*”. A családfő – nem mindig a legidősebb férfi – vezeti, irányítja a ház népét, a munkát. A falu lakosai becsületesek, tisztességesek, egymást segítik a mezői munkákban, építkezésben és egyéb közös feladat végzésében. Mindnyájan vallásosak, buzgón járnak a templomba, gyermekeik szorgalmasan tanulnak. Házasságkötés egymás között történik, a legények más faluból nem nőülnek, így az egész falu lakossága egymással rokonságban áll. Nagy és népes lakodalmat tartanak, amely vasárnap kezdődik és kedden végződik. Zalaistvánd ideális faluként jelenik meg az olvasó előtt, s a vidéki élet romantikáját sugallják a következő hangulatos sorok: „*Reggelenként a csordás a teheneket trombitával hívja ki a legelőre, a kondás pedig az ő sertésállatainak a fülébe kürtölni szokott*”.

Edvi Illés Pál, Nemesdömölk lelkésze Kemenesalja népét figyelve így ír: „*egyházi hivatalban megöszült író lévén, természetes dolog, hogy minden tárgyat és eseményt észrevétlenül papos szemüvegen is szoktam nézdelni*”. Amikor a népi, nemzeti jelleget mutató hagyományok megőrzésére hívja fel a figyelmet, a károsnak vélt szokások ellen hadakozik. Így pl. felfigyelt arra, hogy a szülők gyermeküknek a keresztelés alkalmával rendszerint négy-öt, de gyakran tíz pár komát hívnak. Ezt rendkívül rossz szokásnak tartja. Ilyen sok keresztszülőt a gyermek nem tart számon, nem is ismeri meg őket. Eleget lenné egy-két koma, aki támogatásban tudná részesíteni a gyermeket, ha arra annak szüksége van. A nagy keresztelő a sok komával súlyosan megterheli anyagilag a szülőket. Főlöszleg és értelmetlen az olyan kiadás, amely a lakomázást és a tivornyázást

szolgálja. A paszítán, a lakodalmon és a halotti toron való nagy lakmározást már egy 1784. évi helytartó tanácsi rendelet eltiltotta. Két szólást idéz: A sok komaság nem gazdagság; Aki mást komának hív, tartsa kötve a maga tyúkjait.

A kemenesaljai nép másik rossz szokásának tartja, hogy a leányok bekötik a fejüket. A gyermeklány és az eladó sorban lévő hajadon egyaránt „beburkolja” a fejét télen, nyáron, házban és házon kívül egyaránt. Ezt természetellenes viseletmódnak tartja. Az asszonyoknak viszont kötelességük a fejüket bekötni. A Szentírás a férjes nők hajadon fővel való járását tilalmazza (I. Kor. 10, 11.), a leányoknak azonban szabadon kell hagyni a fejüket. A haj a leányok legfőbb ékessége, amelynek az eltakarásával nem lehet tudni, ki a hajadon és ki a férjzett nő: „Kemenes-alatt templomban, vásárnap, menyegzőben, ember nem tudja, melyik a hajadon és szabad állapotú, ki a férjzett”.

Hasonlóképpen ír, némileg más összefüggésben *A nők fejviseletéről valami c.* cikkében. A nők új divatba jött szokása ellen üzen hadat. Az úri renden lévő nők a hajukat nyíratják. Ez nem magyar nemzeti szokás. Azok az úri, városi nők, akik nyíratják a hajukat, a francia nőket utánozzák. Ne tegyék, térjenek vissza a nemzeti hagyományhoz. „A köznép a nemzeti szokásokat hivebben megőrizte, mint az elfinomult úri rend. Pórnó a haj megnyíratásától utálattal visszaborzad, mert ahhoz becstelen eszmeáramlat társul.”

Igen figyelemre méltó Edvi Illés Pál *Zsidó-iskola, az az: mit tanulhatunk a zsidóktól* című írása. A cím alatt olvassuk: *Farsangi merengés*. Ezzel talán azt akarta jelezni, hogy csak medítál olyan kérdésről, amely a közvéleményt foglalkoztatja ugyan, de bizonyára eltérőek róla a vélemények. Valószínűleg ezzel magyarázható, hogy a sok pozitívum, dicsérő szó mellett kritikai megjegyzéseket is tesz. A zsidók iránti tiszteletet, megbecsülést egyértelműen kifejezi írásának befejező soraiban: „Fogadják pedig magyarhoni zsidó atyámfiai e merengést tőlem irántuk viseltető figyelmem és becsülésem zálogául, mellyel e tárgyban is az igazságnak hódolni, és a közjó emeléséhez egy morzsát hozhatni gondoltam”.

A *Zsidó-iskola* cím és az alcím világosan kifejezi azt, amit Edvi Illés Pál a magyar embernek ajánlani akar: „*tanuljunk a zsidóktól*”. Elsőként említi a kereskedést. A zsidó kítűnő kereskedő, gyarapszik általa. Vegyünk példát róluk, „*vetkőzzük le azt a balítéletet, hogy a kereskedés valami szégyenletes dolog*”. Másik erény: a zsidók józanul élnek, mértékletesen táplálkoznak. E tekintetben is felülmúlják a magyarokat. További erény: a zsidók gyermekeiket szorgalmasan taníttatják: „*tanulnak a zsidó gyermekek folyvást is szünet nélkül télen-nyáron*”. Ezzel szemben a magyar gyermek taníttatására szinte kényszerítő eszközöket kell alkalmazni, sok szülő gyermekeit egyáltalában nem járattja iskolába (1857!). A farsang kapcsán jut eszébe a nősülés. A zsidók házasságkötéskor anyagi javaikról szerződést kötnek. A magyar ember, kivált a nemes, ezt méltatlannak tartja, pedig a szerződéssel „*a házasok között számtalan pörpatvar megátoltatik*”. Éppen ezért „*tanuljunk a zsidóktól házasodni és házasítani, férjesülni és nősülni*”.

Edvi Illés több fontos tanulmánya a Tudományos Gyűjtemény kötetekben jelent meg. Az első 1822-ben Edvi *Illyés* Pál név alatt egy rendkívül érdekes céhszokást mutat be. Ez a *dékánmester* választáskor rendezett *lúdynykszakítás*. Az eseményt helyszíni megfigyelés nyomán mutatja be. (Cikke végén zárójelbe tette: „*Iró látta 1813.*”) Tudomásunk szerint ez az első magyar nyelvű közlés erről a mészároslegények körében nagy területen elterjedt szokásról. (Korábban *Simplicissimus* a 17. században a Kassa környéki *Messe-Mislóka* nevű helységből írja le.) Edvi Illés a szakolcai (Nyitra m.) mészárosok lúdynykszakítását ismerteti. A szertartás nagy eseménynek számít és népes közönség előtt zajlik. A piactéren a községháza emeleti ablakán egy pózna végére kötözött ludat dugnak ki. Az állatot fejfelé, erős zsinórral betekerve függesztik a rúd végéhez.

A feladat az, hogy a mézáróslégény fogaival bontsa ki a köteléket és ragadja el az állatot. Először a dékánmester próbálkozhat. Lovával a lúd alá léptet. Megragadja az állatot. Alóla a lovát elvezetik. Kezével, fogaival igyekeznek a zsinórt kibogozni. Ha már nem bírja tartani magát, int, a lovát alája vezetik, s eltávozik. Következnek a többiek, mindaddig, amíg sikerül a ludat a póznáról leoldani és elvágatni vele. A győztes lesz a következő dékánmester, a mézárósok első legénye.

Néprajzi szempontból fontos közleménye jelent meg úgyszintén a Tudományos Gyűjteményben *A' Magyar Parasztok lakodalmi szokásaik* címmel (1827). Kapcsolódik B. S. (*Balogh Sámuel*) írásához, amelyet a Tudományos Gyűjtemény ugyanazon év korábbi (III.) kötete közli. A „gyűjtés” fogalmát használja, akár a mai néprajzos, amiben a tudatos kutatómunka, a helyszíni megfigyelés fontossága rejlik. A lakodalmi szokásokra vonatkozóan a következő helyeken végzett gyűjtést: *„Tóközben, Rábaközben, Répcemelléken, Somogyban, Nógrádban, Pest és Veszprém vármegyékbe valék szemmel látó tanuja az afféle paraszti szokásoknak.”* A háztűznézésről a menyasszony ágyba fektetéséig végighalad a házasságkötés, a lakodalom mozzanatain. Ő is enged a vőfélyversek csábításának, s azok közlésével illusztrálja a lakodalom menetét. Értékét azonban eredetisége emeli, mivel az általa közölt *vőfél-levelek* nem könyvből valók, amelyek *„más újítások jobbára és nem régi eredeti formulák”*.

Edvi Illés Pál Tudományos Gyűjteményben megjelent egyéb írásaiban is vannak néprajzi adatok. Öt évig volt, 1818-tól Nagyenyeden (Sopron m.) lelkész, ahonnan a levelekben számol be élményeiről, tapasztalatairól, a lakosság életéről, foglalkozásáról stb. A leveleket, amelyeket Szecsődy János Veszprém megyei biztosnak írt, a Tudományos Gyűjtemény *Répcze mellékének rajzolatja* címmel közölte. *„Áldott és eleven”* vidékként mutatja be Répcze környékét, amelyet *„itt azon Helységeket hívják mindösszvenen, mellyek Soprony Vármegye délester szélén Himodol, vagy leginkább Cziráktól fogva, melly körül Repczénk a' Rábával öszveszakad, is nevesztetett lészen, nyugott felé Klastromig és fel a' Németségig szélyt feküsznek, a' Répcze folyó ágazati között és körül. Lovakon hosszában is fél nyári napi járó föld csak.”* Oda kékellemek a Somló és Ság hegyei. A táj *„czimere”* a termékeny gabonás föld, a zsíros rét, gyümölcsös kevés ugyan, de a *„Piroska-fej”* és a Kőszeg környéki *„német szomszédok”* késő ősszel almát, körtét szekerekkel szállítanak, faluról falura járva gabonáért cserélik. Árusok és vándor iparosok más vidékekről is mennek a Répcze melléki falvakba. Így pl. az *„égetett italaikat”* áruló hiencsek, szlovák olejkárok, drótosok, *„üveges tótok”*. A Felvidékről őrlőköveket, a Balaton mellékéről pedig boraikat árulók jelennek meg. A helybeli nép foglalkozására, karakterére vonatkozóan tömör jellemzést ad: *„e' vidéket különös vágatu emberek lakják... az aloiról felutazó a Répczén általjön, és Soprony Vármegyébe lép, azonnal veheti észbe a' Répcze Melléki szellemet,”* majd a nyelvi sajátosságok bemutatása után írja: *„a' Répcze Melléki ember, különösen a' ki kereskedik, hajtogat, szekerez, vagy az alföldi pusztákra nyomtatni jár, megfordul az Országnak legmeszszebb alsó részeiben: de akárhány közül is könnyü ráesmerni. A közember apró lovakon jár, egyenes oldalú rövidke szekéren, mellynek haslófája nincsen; maga az ember jobbára posztó ruhás, kék vagy zöld színekre; köpönyeges; még szüre is köpönyeg formájú; kalapja tompa pupos; még szüre is köpönyeg formájú; kalapja tompa pupos; nemességében nemzeti büszke, de egyszersmind fölöttébb kényes is; szélcsapó, mágáért kitenni szerető; főképpen pedig mint már mondtam, beszédében udvari és tudóska, – magyarságát, nem is említvén.”* Mindezekkel a példákkal hasznosan járul hozzá az azóta eltelt száznyolcvan év változásainak a vizsgálatához.

Néprajzi szempontból figyelemre méltó értekezése a köszöntésformákkal foglalkozik, amint írja: „*a' nemzetit vizsgálja; a' köznépnél szokásban vett köszöntésekben*”. A népi, nemzeti jellegzetességek jegyei közé sorolja a köszöntést, az emberek egymást üdvözlő kifejezéseit, a találkozáskor és távozáskor, búcsúzáskor mondott formulákat. Ajánlja a más népek köszöntésformáival való összevetést, amely nyomán a népekre vonatkozó jellemző jegyek megállapíthatók. A magyar ember a *jó nap, este, éjszaka* kívánásra a *fogadj isten* formulával válaszol. Ez találkozáskor kérdéssel folytatódik: „*mint van kegyelmetek?, mint szolgál az egészség?*” A válasz: „*Nekem is hála Isten; hát oda haza valók mint vannak?*” A *jó reggel* köszöntés további jókívánságokkal egészül ki: *váljon egészségére az éjszakai nyugalom, Isten viszonzozzon több békességes napokra is*. Nem tartja helyesnek a köszöntéshez kapcsolódó csókolást. Ezt eltörendő szokásként említi. Csak a családtagok között tartja elfogadhatónak, de azok között is csak elváláskor vagy ünnepek alkalmával. Kitér a káromkodásra és a szitkozódásra is: „*a mi ellen-társa a' köszöntésnek*”. Idézzük a már akkor is szomorú tapasztalatot: „*édes magyar nemzetünk felől tegyünk egy sajnós vallomást, hogy szitkosságban ez, fájdalom! Minden egyéb nemzeteket fölül halad*”. A káromkodással, szitkozódással kapcsolatban javasolja, hogy azokat „*aethnographiai ügyességgel*” célszerű lenne összegyűjteni és „*könyvben is együtt látni*”.

A Tudományos Gyűjteményben megjelent két cikkét említjük meg. Mindkettőnek van néprajzi vonatkozása. A kalendáriumokról szóló értekezésében áttekintést ad az időszámítás különböző népeknél való történetéről, a kalendáriumok kialakulásáról, a nap, a hónap, év beosztásáról, a kalendáriumok vegyes tartalmú fejezeteiről stb. Felsorolja az ünnepeket, azoknak az évi időrendi besorolását, a jeles egyházi alkalmak sorrendjét, a hónapok elnevezésének változatait kultúrtörténeti tekintetben, illetőleg a magyar kalendáriumok összefüggésében. A kalendáriumok tartalmáról szólva elítélően nyilatkozik az időjárás, asztrológiai jóvendőlésről, amelyet „*szemtelen ámitásnak*” tart. Hasonlóképpen károsnak tekinti a kalendáriumokban a holdjárással kapcsolatos babonákat, amelyeket – amint tapasztalatból tudja – a lelkészek („*Jelki tanítók*”) a „*Katedrájokról hivatalosan kihirdetgetik mindenkoron*”. Felsorolja, melyek azok a hasznos tudnivalók, írások, amelyek a kalendáriumban a nép, a közember számára valók. A magyar történelemről szóló írások mellett említi a dalokat, anekdotákat és találós meséket is, mondván, hogy a kalendárium több helyen „*hitvány idő töltésnél*” mert „*a' Kalendárium még maga az egyetlen egy könyv, melyet a' Magyar... minden időben fog vásárolni és olvasni*”.

A másik cikk, amelynek néprajzi vonatkozásai vannak, a jóvendőmondásról, a jóslásról szól. A témához való hozzáállása az első mondatból kitűnik: „*A' jóvendők megtudására vágyódás az emberi léleknek egyik legrégebb és legveszélyesebb nyavalyája*”. Számos történeti, bibliai és egyéb példát említi. Az emberek hisznek a jóslóknak, a helységről helységegre járó jóvendőmondóknak, „*az oláh cigányok által mondott*” jóvendülésnek, a jósló leveleknek, amely irományok számtalan másolatban közkezen forognak. Az álomból való jóslás is igen népszerű: „*álom-magyarázó könyv országszerte majdnem minden közrendű háznak egyik szükséges butora*”. Edvi Illésnek ez a cikke is fontos forrásul szolgál e téma múltjához és jelenkori kutatásához.

Edvi Illés Pálnak több mint 250 cikke és több mint húsz önálló kötete jelent meg. A könyvek közül az *Első oktatásra szolgáló kézikönyv... c.* több kiadást megért munkája néprajzi példái révén forrásanyagként is rendkívül fontos. A kötet hasznos ismeretek tára az iskoláskorú gyermekek és tanítóik számára egyaránt. Korábban a *Hármas Kis Tükör* szolgált tananyagul, illetőleg *Láczai József* 1793-ban megjelent *Oskolai tanító könyve*, de az már „*kevés kezekben forog, elidősült és hiányos*”. A hiány és a szükség nagymér-

tékben hozzájárult ahhoz, hogy Marczibányi Lajos táblabíró javaslatára, díjtételére az Akadémia a pályázatot 1835-ben kiírta „*olgy vezérkönyvre*”, amely a „*tanulóknak szükséges tudnivalókat legkielégítőbben összefoglalná*”. A beküldött 11 pályamű közül Edvi Illés Pál munkáját érdemesítették a megjelentetésre. A 664 oldalas kötet 1837-ben jelent meg. Edvi Illés a bevezetésben, az ún. kalauzoló beszédben írja, hogy a kézikönyvet a „*honi kedves magyar köznép számára írta*”. Ez az első olyan „*oskolai kézi-könyv*”, amely nyújtja „*mind azon tanulmányok gyűjteményét, mellyeket falusi magyar iskolákban tanítani szükséges és hasznos... , köznépi gyermekek eddig efféle rendes könyvnek hijával voltak, és most kapják azt kezeikbe legelőször.*” A szerző törekvése az iskolai oktatáson is túlmutat. Világosan kifejezésre jut ez a következő sorokban: „*Egyik fő céljául akarta pedig tenni a ' szerző azt is, hogy nemcsak az oskolának, hanem a ' való életnek is írjon; az az: hogy a ' falusi magyar ifjuság ' kezébe egy uttal olly könyvet adjon, mellyet az, – magának tanuló korában megszerezvén – mind oskolában, mind utóbbi teljes életében használhasson; és embernői ember-korában is, mint épületes házi-könyvet forgathasson.*”

A *Kézikönyv* különböző témakörű fejezeteiben nagyszámú néprajzi példa, tanításhoz kapcsolódó folklór adalék olvasható, mint pl. *találós kérdések, mesék, közmondások, szólások és hiedelmek*. Edvi Illés közli a gyermeki szeretet példájaként az *apját megmentő lány* ókori monda folklór változatát, erkölcsi tanításként az Arany ABC-t, a szóra-koztató szövegek között a *hidas játékot* (Lengyel László). A *gazdaság-tudomány* fejezetben hasznos tanácsokat ad a gazdálkodásra, földművelésre, állattenyésztésre, felsorolja a fontosabb gazdasági eszközöket, azok népi terminológiáit stb. Az *egészség-tudomány* címszó alatt népi gyógyító eljárásmodokat is közöl.

Edvi Illés Pál munkássága több tudományágat érint. Széles látókörű, művelt ember volt. Érdeklődése a társadalomtudomány majd minden területére kiterjedt. Cikkeket, értekezéseket írt a nevelésügy, a történettudomány, nyelvtudomány, vallástörténet, természettudomány különböző témaköreiből. Amint az áttekintésből kitűnt, a népi kultúra – a köznép műveltsége – behatóan érdekelte, nagyszámú közleményben foglalkozik vele, adatokat, példákat említ, saját gyűjtéseit, megfigyeléseit közli. Írásai a kor tudományosságának a szintjén állnak. Bölcséleti, természettudományi stb. értekezései felett eljárt az idő. Ez is oka lehet, hogy a tudománytörténet majdcsaknem elfelejtkezett róla. Pedig nagy elismeréssel lehet és kell szólnunk a korszakos jelentőségű oktatásra szolgáló kézikönyvről. A maga nemében páratlan pedagógiai munka a 19. század elején.

Bár önálló néprajzi, folklór munkát nem adott ki, de a különböző közleményeiben, értekezéseiben, az oktatási kézikönyvben közölt nagyszámú néprajzi, folklorisztikai adat, példa együttesen a néprajz történetében rendkívül jelentős eredménynek tekinthető. Ha csak a *Miben áll a Magyar-Nemzetiség?* címen megjelent gondolatébresztő, figyelemfelhívó, gyűjtésre, kutatásra irányt mutató cikket írja, nevét a nagy elődök közt kell említeni. Ő sokkal szélesebben, több irányból látta – vidéki helyzeténél fogva is – a népi – a köznépi – kultúrát, a néphagyományt, mint azok – az egyébként érdemes – szerzők, akik a 19. század elején egy-egy témakörben (mese, monda) könyvet publikáltak. Itt föltétlenül szükséges hangsúlyoznunk, hogy Edvi Illés Pál néprajzilag fontos munkái az 1820-as években, az 1830-as évek elején jelentek meg, tehát jóval a Kisfaludy Társaság működése, Ipolyi, Erdélyi munkássága előtt. Későbbi – a szabadságharc utáni – számos írása is hasznos forrásul szolgál a néprajzi, honismereti kutatásokhoz.

Edvi Illés Pált méltán soroljuk a 19. századi magyar néprajzi törekvések jelentős képviselői közé. Bartucz Lajos írta 1936-ban: „*amit ma hungarológiának, magyarságtu-*

dománynak nevezünk, valójában Edvi Illés Pál az első hirdetője, sőt igazi megalapítója.”

[Jegyzetek, hivatkozott írások: *Miben áll a Magyar-Nemzetiség?* In: Magyar Hazai Vándor 1835. Minden rangú és rendű olvasók' számára (szerk.: Károlyi István), V. 1835. 51–60.; A Vasárnapi Újságban megjelent cikkek: *A nők fejviseletéről valami*, 1854:240.; *Helynevek magyarózója*, 1854:282.; *Kemenes-alji rossz népszokások*, 1854:380.; *Zsidó-iskola*, 1857:30–31, 38–39.; *Zala-Istvánd*, 1857:103–104.; *Mi a farsang?* 1857:8. sz.; *A húsvéti tojásfestés*, 1857:125–126.; *Pünkösöd*, 1857:197–198.; *Vasárnap*, 1857:289–290.; *Karácsony ünnepe*, 1857:561–562.; A Tudományos Gyűjteményben közölt írások: *Dékanmester-Választás A' Mészárosoknál Szokolczában*, 1822. VII:119–120.; *A' Magyar Parasztok lakodalmi szokásai*, 1827. XII:3–25.; *Rhapsodiák a' Köszöntés-formulákról*, 1828. V:50–61.; *Kalendárium' magyarozatja, és még valami a' honni Kalendáriomokról*. 1824., 1829. V:63–96.; *Históriai Esméreték a' Jövendőmondás Mesterségéről*, 1831. XI: 71–88.; *Répcze mellékének rajzolatja, Töredékek Levelekben*. In: Szépliteraturai Ajándék (a Tudományos Gyűjtemény melléklete), 1823:3–16.; Az iskolai könyv teljes címe: *Első oktatásra szolgáló Kézikönyv, vagyis a' legszükségesebb tudományok' öszvessége vallási különbség nélkül minden néptanítók' 's tanulók' számára készült, 's a' Magyar Tudós Társaság által első rendű Marczibányi Lajos jutalommal koszoruzott pályamunka*. Írta Edvi Illés Pál, nemes-dömölki evang. Prédikátor, esperesti iskolaügyelő, a' Dunántuli ev. Superintendensia' levéltárnoka, 's a' Magyar Tudós Társaság' levelező tagja. Buda, 1837.; Kis közlése férjrejlő katicabogár röpítéséről: *Adalék a népszokások ismeretéhez*. In: Új Magyar Múzeum, X. évf. II. k. 1860. 430.; Népdalgyűjtése angolul: In: *John Bowring: Poetry of the Magyars*. London, 1830.]
Paládi-Kovács Attila: *Néprajzi törekvések a reformkorban*, Ethn., C. 1989. 116–117.; Kósa László: *A magyar néprajz tudománytörténete*, Budapest, 1989. 63–64.; Bartucz Lajos: *A magyar nemzetismeretről*, Ethn. XLVII. 1936. 17–18.

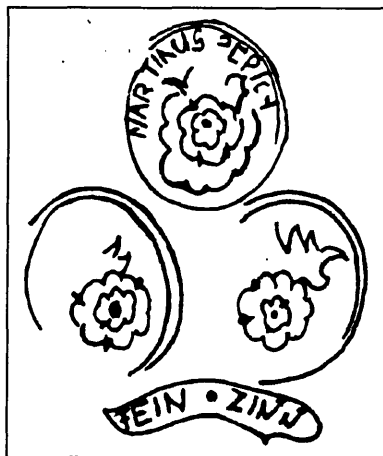
ADATOK A MISKOLCI ÓNMŰVESSÉG 19. SZÁZADI TÖRTÉNETÉHEZ

KÜLLÓS IMRE

Az ónművesség a 19. századra már a hanyatlás korába jutott. A 17–18. században általános kedveltséggel szemben, amikor közösségi edények – céhedények és legnagyobb számban református úrasztali edények – és mindennapi használati tárgyak anyaga volt, fokozatosan szorult ki a használatból. Ez a tény megmutatkozott az ónedények művészi színvonalában is. Míg a 18. században művészi színvonalú termékek kerültek ki a nagy múltú önöntőcéhek mestereinek kezéből, amelyek közül különösen nagy jelentőségűek voltak a felföldi-kassai, eperjesi céhek, a század végére ezek fokozatosan megszűntek működni. Ugyanakkor viszont jelentkeztek új központok. Ezek között említhetjük Miskolcot, ahol 1828-ban kapta I. Ferenc császártól a sárgarézöntők, lemezverők, önöntők és tükészítők egyesített céhe az első privilégiumot.¹

Bár a mesterség legmagasabb szervezeti fokát jelentő céh létrejötté már a 19. században történt meg, bizonyos, hogy önöntők korábban is működhettek a városban, erről eddig szórványos adatokból lehetett következtetni.² Weiner Mihályné foglalkozott a miskolci önöntőkkel részletesen két munkájában is. A megyei ónedényállomány áttekintésekor ismertette a miskolci ónedények,³ majd pedig a 19. századi mesterekre vonatkozó adatokat.⁴

Kárpátalján Beregújfaluban a református egyház emlékeinek összeírásakor két kenyérosztó tálaltaláltunk, amelyek a miskolci önöntésre vonatkozóan igen jelentős adatokat szolgáltatnak. A felálló peremes szélű, homorú karimájú sima tálalon a karimarészen bekarcolva *III 1791* felirat látható. Hátoldalán az öbölrészen három beütött rózsás jegy látható *Martinus Pepich* felirattal, valamint egy beütött P. M. jelzés.⁵ Ez az eddig ismeretlen jegy, illetve az általa jelzett mester neve a készítés helyét illetően még nem igazít bennünket útba. Szerencsére elmosódottan látható egy szalagon a *Miskolczon* felirat.

Martinus Pepich jelzése

¹ *Weiner Mihályné*, 1969. 249.

² *Weiner Mihályné*, 1978. 60.

³ *Weiner Mihályné*, 1969. 247–264.

⁴ *Weiner Mihályné* 1969a. 183–186, jegyeik uő. 1978. 61–63.

⁵ A kenyérosztó tálak a beregújfalui református gyülekezet tulajdonába tartoznak. Átmérőjük: 20 és 21 cm. Ismertetésüket lásd *Küllös I.*, 1998.

A gyülekezetben megtalálható ennek a tálnak a párja, amelyen ismét a három rózsás jegy látható Pepich névvel. Mindezek alapján kitűnik, hogy a 18. század végén Miskolcon dolgozott egy Pepich Márton nevű öntő, akit eddig a kutatás nem ismert.

A Pepich-Pepik név nem ismeretlen Miskolcon. Bodó Sándor közölt egy vagyonelejtárt 1762-ből, amelyben néhai Pepik Márton szűcsmester árvái, Pepik Márton, Sámuel, Borbála és János osztozkodnak az atyai javakon.⁶

Kutatásai szerint a Pepik név Miskolcon először 1739-ben tűnik fel a szűcscéh priviligiumában. Pepich Márton a szűcscéhben kis céhmesteri tisztséget is viselt. Utolsó adat róla, hogy 1762-ben halt meg. Gyermekai közül Márton fia folytatta apja mesterségét. Őt 1762-ben vették fel a céhbe. Miután az általunk talált öntő neve is Pepich Márton, esetleg feltételezhető, hogy a fia volt. Ezt némileg erősítheti a beregújfalui tányér 1791-es évszáma. Természetesen ezt levéltári kutatás bizonyíthatja be.

Saltzer J. kannája, 1853.

Az előbbi két tányér őrzési helyéhez közel, közvetlenül mellette, Nagyberegen került elő két másik miskolci származású edény. Ezek a református egyház által a 18. században legkedveltebb formát – fedeles, csőrös kanna – követik. A kis tagolt, domború talpú, sima hengeres testű edényeken kissé ívelő hajlású kiöntőcsőr és hosszú szalagfülvé látható.⁷ Fedelük tagolt, szív alakú felhajló résszel a csőr fedésére, fogójuk erőteljes. Oldalukon vésett felirat: *Nagy Beregi Helv. hitv. Egyháze készült*

köz költségen 1853-dik évben. Aljukon két szalagon: *Saltzer J Miskolczon*, eddig még nem közölt jelzés. A kanna arányos, jó formájú, ügyes kezű mesternek mutatja a készítőit.

Salzer Jánost Weiner Mihályné csak futólag említi.⁸ Három kannát kapcsol a névéhez, mindkettő 1818-as évszámmal ellátott.⁹ A nagyberegi kannák 35 évvel későbbiek. A további levéltári kutatás derítheti ki, hogy ugyanannak a mesternek a munkái.

⁶ Bodó S., 1969. 265–266.

⁷ A kannapár a nagyberegi református gyülekezet tulajdona. A két edény teljesen egyforma méreteit tekintve is. M: 40 cm, talp átmérője: 20 cm, szájátmérő: 17 cm.

⁸ Weiner Mihályné, 1969a. 185.

⁹ Weiner Mihályné két jegyet közöl, amely hozzá kapcsolható, 1978. 61. 4. számút és 62. 5. számút.

A Kárpátalján talált ónedények mellett, hogy új adatokkal járulnak hozzá a miskolci önművesség 19. századi történetéhez, remélhetőleg lehetővé teszik olyan eddig még ismeretlen eredetűnek tartott ónedények meghatározását, amelyeket esetleg ezek alapján Miskolchoz kapcsolhatunk. Másrészt rámutatnak arra, hogy Beregszászon túlra is eljutottak a miskolci ónedények a 18. század végén, 18. század közepén, bizonyos fókig elfoglalva a korábban virágzó nagy hírű öntőcéhek évszázadokon át hagyományosnak tekinthető elterjedési területét, piacait.

IRODALOM

Bodó Sándor

1969 Két miskolci vagyonleltár 1762-ből. A Miskolci Herman Ottó Múzeum Évkönyve VIII. 265–281. (Szerk.: *Komáromy József*) Miskolc

Küllös Imre

1998 Jelzett óntálak Kárpátalja beregi részein. Jósa András Múzeum Évkönyve XXXIX–XL. 347–352.

Weiner Mihályné

1969 Ónedények Borsod-Abaúj-Zemplén megyében. A Miskolci Herman Ottó Múzeum Évkönyve VIII. 247–264. (Szerk.: *Komáromy József*) Miskolc

1969a Miskolci öntők és jegyeik. Művészettörténeti Értesítő XVIII. évfolyam 2. szám, 183–186.

1971 Önművesség. Budapest

1978 Zinngiessermarken in Ungarn 16–19. Jahrhundert. Budapest

KONFLIKTUSHELYZETEK AZ ASZÚ ÉS A TOKAJI ÉRTÉKESÍTÉSE KÖRÜL

BENCSIK JÁNOS

Egy évtizede indult el a rendszerváltás. A Tokaj-Hegyalja gazdasági életében különösen kedvezőtlen hatását a kistermelők érzik a legjobban. Ennek nyomán alábbhagyott a termelési kedv, értékesítési fennakadások miatt fokozódik a parlagosodás. Napjainkban e kistáji települések minden reménye, következképpen minden törekvése általában a „tokaji bor” értékesítésében rejlik.¹

Nem az első a jelenlegi *értékesítési válság*, amely kilátástalan helyzetbe sodorta szőlőtermelő településeink gazdáit. E mélyponton egyetlen törekvésük visszaszerezni a világhírré szert tett „tokaji” régi tekintélyét. Az idegenforgalomra, avagy *vendéglátásra* hagyatkozók azzal számolnak, hogy helybe jönnek a vásárlók, a fogyasztók. Így településeinken az értékesítés szinterei az *éttermek*, a *vendégfogadók*, a *kocsmák*, ahol is mérsekelt fogyasztással számolhatnak, míg a *borospincék* a fogyasztás és értékesítés hagyományos és talán az idegenek által kedveltebb s megbízhatóbbnak vélt szinterek. E téren szép vállalkozása Tokaj városának az ún. *Szerelmi pincesor* építéséhez nyújtott támogatás, továbbá a bortermelők bátorítása az építkezésben.² Napjainkban életrevaló vállalkozásnak tűnik.³

A „tokaji” bor gazdag múlttal rendelkezik, ehhez kapcsolódik a 16–17. századi felemelkedése, az iránta megnyilvánuló kereslet felfutása. Az *első* század a kibontakozás korszaka, a *másik* az értékesítés aranykorszaka. Ezek a török–magyar háborúk évszázadai. A keresztény magyarság élethalálharca a *pogányság* ellen. A török hódoltság peremterületén, Erdély s a királyi Magyarország ütközőzónájában, mondhatjuk, hogy a pogányság acsarkodó szájában, majdhogynem a torkában, régiókn (Hegyalja) példátlan meggazdagodás színtere, termőtája lett.⁴ Az arisztokrácia egyes tagjai, mindenekelőtt az

¹ Az előző rezsim ún. szocialista piacgazdasága úgy szervezte Tokaj-Hegyalján a termelést és értékesítést, hogy monopolizálta mind a két területet. Egyfelől egy óriási termelőbirtokot hozott létre, s melléje a kistermelők értékesítésre szánt szőlőjét mustként felvásárolta, másfelől a volt Szovjetunió óriási méretű piacára szállította az eddig kiválóként kezelt „tokaji”-t, miközben a piac igényeihez szállította alá a valamikor híres „tokaji” termékszínvonalát.

² Történelmi tényként kezelhető az, hogy a török által elfoglalt Szerémség pusztulásával emelkedett fel Tokaj-Hegyalja. Mármost feltehető, hogy valamilyen okon a Tokaj legjobb s legmagasabb előcsúcán kialakult szőlőtermő promontórium innen kapta nevét, „Szerémség”. Ezt igen korán félremagyarázták Tokajban, s naivul a népi etimológia szokásai szerint elérve, s nem ismerve a Szerémség nevezetben rejülő történelmi célzást, illetve kapcsolatot a két bortermő táj között, „Szerelmi” dülöként emlegette, s ma is így nevezi a hegy lábán a MÁV állomással szemben elhelyezkedő pincesor dülőjét. Talán fogalmazhatunk úgy is, jó propaganda-fogásként értékelhetjük e nevezethez való makacs ragaszkodást.

³ Az önkormányzat 1990-es évek elején pincehelyek értékesítésére kijelölte a szóban forgó út mellékét. Itt legalább 15 pince létesíthető. Az építkezés 1995-ben megindult, s mára szép sor pince alakult ott.

⁴ *Bencsik J.*, 1997. 153–162.

erdélyi fejedelmek,⁵ a magyar királyok asztalára került. Miután a szomszédos országokban is igen keresett lett az itt termelt bor, különösen is a „főbor”, az *aszú*, e korai évszázadokat a termelés körül kialakult ellentmondás jellemezte. A hatalmasságok fő törekvése az volt, hogy az immár kedvelt „tokaji”-t ne a piacon szerezzék be, hanem lehetőség szerint termőföldet akartak birtokolni. Ez felvetette a szőlőbirtok adásának-vételének kérdését. A szőlőbirtoknak 2 típusa alakult ki már igen korán, a *szabad szőlők* elsősorban a jó termőhelyeken, továbbá a *dézs más szőlők* a másodlagos minőségű termőhelyeken. Az első a kiváltságos osztály (nemesség), a második a jobbágyság tulajdonában volt. Ehhez társult a feudalizmustól idegen, az ingatlanok *szabad forgalma*. Felvetődött a szőlőbirtok adásvételének, továbbá az örökölhetőségnek a kérdése. Gazdag *szokásjog* szabályozta településeinken a tulajdonjog effajta gyakorlatát. Rendre hozták a hegyaljai települések a szőlők vásárlását, testálását szabályozó rendeleteiket, az így viszonylag mobil birtoktulajdon szinte követelte az *írásbeliséget*, erről tanúskodnak a hegyaljai mezővárosok és falvak irattárai.⁶

A felső-magyarországi, kereskedelemmel foglalkozó *szabad királyi városok* a régió virágkorában, a 17. században sorra szereztek tekintélyes szőlőbirtokokat Hegyalján. Tokajban Kassa város volt birtokos, a lőcseiek Erdőbényén vásároltak szőlőt, Bártfa városa Tállyán lett tulajdonos. Ugyanezen az úton jártak az egyházi rendek, Olaszliszka földesura a *szepesi káptalan* és a püspökség volt. Tokajban a pócsi *baziliták* és helyi *pia-risták* vásároltak ingatlanokat (avagy örökjagok útján jutottak azokhoz).⁷ Itt kell megemlítenünk a pataki református kollégium gazdasági helyzetét is.⁸

A nem helyben lakos birtokosok (az extraneusok) megbízottaik, alkalmazottaik, jószágigazgatóik, vincellérek révén, az általuk foglalkoztatott *bérmunkásokkal* műveltették szőlőiket, végeztették a termelést. Ezért aztán a termeltetés körül számos *ellentmondás* jelentkezett. Csak megemlítjük a „csalárd” vincelléreket, továbbá a rendkívül fontos idénymunkások bérezése körüli nézeteltéréseket (amikor a vincellérek egymásra ráigérnek). Az általános rendezésre törekvés már a 16. század közepén megjelenik. Írásban nem maradt ránk az első „rendtartás” mely számításaink szerint 1561-ben keletkezhetett.⁹ Az egyébként is Basta császári tábornok hadjárata során a Hegyalját, közöttük a szőlőültetvényeket csaknem teljesen elpusztítván, a *kábulatból eszmélő települések*¹⁰ megalkották a „törvénykönyvei”-ket.¹¹ Ezt követte a városvezetők működésének törvényesítését szolgáló *pecsénymók* újravésése.¹² Végül a termelés körüli ellentéteket megszüntető, megalkotják a „szőlő rendtartást”. Erre 1613-ban kerül sor. Amikor is „Tokajban, Tarczalon, Mádon, Tállyán, (S)zántón, Zomboron, Szerenczen, Ondon, Rátkán, Bényén, Tolczván, Liskán, Keresztúrban lakó Nemes és Polgári rendek” 3 kategóriára taglalva a bérmunkát, limitálják a *napszámért*. Ezeket követi a vincellérek rendszabá-

⁵ A Rákóczi-család első fejedelem tagja egyben borkereskedelemmel is foglalkozott. A főurak közül Thurzó György nádort említjük. Bethlen Gábor erdélyi fejedelem megkapta a Tokaji uradalmat élete végéig. *Szegfű Gy.*, 1929. 98.

⁶ *Kalmár J.*, é. n.; Az írásbeliség rendkívül fontosnak tűnt. Éppen ezért a hegyaljai mezővárosokban a nótárius (és környezete) igen fontos szerepet kaphatott. Talán innen veszi eredetét a számos „Deák” nevezet. Tarczalon is van Deák-dűlő, Tokajban is van Deák-dűlő. Sőt Sárospatakon családnév. Így hangzik: *Jánosdeák*.

⁷ *Szabó J.*, 1989.

⁸ *Hörcsik R.*, 1996.

⁹ *Bencsik J.*, (szerk.) XXI. füzetben közölve. 1999.

¹⁰ *Németh G.*, 1990.

¹¹ „Az Tokaj városnak eleiteol foguan...” a város 1610-ben leírt törvénykönyvének betűhív kiadása. Miskolc, 1989.

¹² *Bencsik J.*, 1995. 117–128.

lyozása, továbbá a *szakmányosok* bérezéséről döntés. A záró pontban a jelen rendtartást megszegőket büntetni rendelik.

A konjunktúra arra ösztökéli a tulajdonosokat, hogy minél többet és minél olcsóbban termeltessenek. Ez a társadalmi követelmény hívta életre egy emberöltő múlva az újabb „*Puncta Regulamenti Culturae Vinearum*”-ot 1641-ben. Ha beletekintünk az emlegetett rendtartásba, első renden az tűnik fel, hogy a termeltetést is szabályozzák ekkor, vagyis a szőlő- és borgazdálkodás egész folyamatára tekintettel voltak. Még arra is ügyeltek, hogy a régió belül mely szőlőhegy milyen talajjal rendelkezik, következőképp milyen erős földmunkával művelhetik azt meg. A rendtartás részletessége fényt vet olyan mozzanatra is, hogy vajon honnan szerezték be a szőlősgazdák (avagy vincellérek) a szőlőkarókat. Így pl. a Hernád menti Cserehátat említi elsősorban. Külön-külön rendeli bérezni a szőlőművelés egyes mozzanatainak elvégzőjét (pl. nyitó, karózó, kapáló, kötöző stb.). Szóba kerül a munkaeszköz, s azoknak javítása, rendbehozatala is. A szőlő körül dolgozó más rendű s rangú személyekről is szólnak, így a *szőlő pásztorokról, hegy mesterekről*. Végül is a rendtartás ellen vétők büntetését részletezik. Az 1641-ben tanácskozik szándéka azt mutatja, hogy a *termelési költséget* a lehető minimumra lefaragják, illetve megfelelő eljárás szorgalmazásával *fokozni* a termés mennyiségét, s talán a minőségi javítást is elérni.

A szőlőtermő területek iránt megnyilvánuló kereslet újabb lendületet kapott a békesnek mondott 18. század első negyedétől. Elsősorban a nagytermelők jelentkeztek ezzel az igénnyel. Ezt azonban korlátozta az idegenek földszerzésének tilalma. Így hazánkban nem szerezhettek földtulajdont a helyben lakó (de nem honosított!) *görög kereskedők*. Persze megtalálták az útját-módját annak, hogy a tilalom ellenére ingatlanhoz jussanak. Több éves (tehát folyamatos) *zálogbirtok* szerzésére törekedtek. Ennek a törekvésnek klasszikus példája volt az orosz cár akciója nyomán szervezett *Orosz Borvásárló Bizottság* Tokajba telepítése.¹³ Az így létrehívott termeltető és helyben értékesítéssel is foglalkozó katonai különítmény végig a 18. században itt működött, ekkor a cár visszarendelte a bizottság tagjait.

*A másik terület, ahol a konfliktusok kialakulhattak, a kereskedelem volt. Az első fokozat a főnemesi családok borral való kereskedése volt. Közöttük Rákóczi Zsigmond erdélyi fejedelem.*¹⁴ A család e törekvését a Rákóczi-féle szabadságharc szolgálatába állította.¹⁵ Ezek közül legismertebb volt a Péter cárral fenntartott effajta diplomáciai kapcsolata a vezérlő fejedelemnek.

A politikai, illetve katonai zűrzavar a 17–18. század második felétől nem kedvezett a „tisza” profilú kereskedelemnek. Hiszen a zűrzavaros időben a szállításban részt vevő kereskedők áruválasztékát senki sem tudta szavatolni. Így volt ez a „tokaji” borral is. A térségből származó, exportra kerülő bor többségét „tokajiként” vitték az északi piacokra. Egykori források tanúsága szerint a Miskolc környéki szőlőhegyeken termett, továbbá a Sajó és Hernád völgyét ölelő szőlődombok termékét a megegyező útirány következtében összetéveszthetően vitték „tokaji”-ként északi fogyasztóikhoz.

Miután 1711-ben befejeződött a Rákóczi-féle kuruc–labanc háborúskodás, s az érintett Rákóczi-vagyonok sorsa néhány év múlva eldőlt (1715), s azokon osztozkodó főrendi családok rendezték vagyoni pozícióikat, hogy mondjuk gondolatilag is birtokba vették a jó hegyaljai szőlőiket, megindult azokon a termelés, s megtörténtek az első szüretelések, ezzel együtt jelentkezett a *piaci konfliktus*, mert hiszen a piacokon szemben

¹³ Tardhy L., 1963.

¹⁴ Falussy J., 1995. 37–48.

¹⁵ Kőpeczi–Várkonyi 1976.

találták magukat azokkal a szállítókkal, akik álnok módjára vitték saját, nem Tokaj-Hegyalján termett boraikat „tokajiként” exportra. Ma úgy tűnik, hogy a nagy szállítók, akik érdekeltek, sőt érintettek voltak a konfliktusban, folyamatosan jelentkeztek sérelmükkel a felsőbb hatóságoknál. Miután a vármegyénél (Zemplén) nem sikerült bajokra orvosságot lelni, továbbvitték panaszaikat, fel egészen a királyi hivatalig. Ezt a vitát akarta végképp lezárni az 1737-es királyi rendelet.¹⁶ Nos, ez a királyi rendelet kettős célt szolgált, és pedig *egyfelől* körülhatárolta a 18. század első harmadáig kialakult és az érintett tulajdonosok által elfogadott ismérvek alapján *Tokaj-Hegyalját. Másfelől* rendelkezett a kereskedés módozatairól, mindenekelőtt az *eredetvédelemről* gondoskodott. Eszerint csak és kizárólag fa *gönczi hordókban*¹⁷ tárolt és szárazföldi szállításra előkészített „tokaji” bort egy erre a célra rendelt és készített *hordósütő* vassal bilyogozzák le!

Az idézett rendelet emellett a következő kérdéseket is érintette:

1. A kereskedők személye: „... az országban tartózkodó zsidó, görög, örmény és arnót (albán) együttesen tiltassék el... bármely borral való kereskedéstől Felső-Magyarországon (...) ellenben Lengyelországban élő zsidóknak, akik országunk lakóinak és kereskedőinek *faktorai* lennének... a fent említett borok megvétele és kivitele engedessék meg.” Külön rendelkezik javukra a *Kascher Wein* (kóser bor) készítéséről.

2. „...ezen túl a hegyaljai borokat valódi gönczi hordókba öntsék.”

3. „...a tisztántúli borok a régi és bevett szokás szerint, bármely címen és kifogás alatt és az ország bármely lakosa által (hozatnak is be) a Hegyalja vidékére... Gyertyaszentelő Boldogasszony ünnepe napja előtt elkobzás büntetése mellett elvételnek...”

4. „Zemplén vármegyei tályai, golopi, rátkai, mádi, zombori, ondi, tarcali, keresztúri, kisfaludi, szegi, bényei, vámosújfalui, tolcsvai, lizskai, zsadányi, olaszi, pataki, újhelyi, kistoronyi... az Abaúj vm-i szántói és horváti... borok, minden gyanúsítás elhárítása végett egy és ugyanazon pecséttel és pedig a hordó oldalára nyomva pecsételjék meg bizonyos személyek, akiket megbíznak ezzel a feladattal...”

5. „...aszúszőlőből készült borokat csinálni... a Hegyalján szőlőt birtoklónak szabad.”

6. „...külső szőlőhegyről származó aszúszőlőt a Hegyalja vidékére senki ne hozzon be...”

7. „...új szőlőket a Hegyalja vidékén ezentúl ne telepítsenek a vármegye tudtán és beleegyezésén kívül...”

Úgy tűnik, ezzel sikerült rendezni a „tokaji” bor sorsát. Biztosíthatták a „tokaji” piaci helyzetét, monopol státuszát. Ettől kezdve könnyen felismerhetővé lett a csaló, a hamis bor, s hihetnők nem fordul elő több panasz. De nem így volt, további panaszokról tudunk. Ezeknek a témája ismét és újra a „tokaji” bor privilegizált helyzetének megőrzése. Első ilyen utalás az *olaszliszkai főbíró* levelében található. E levélben utal a hegyaljai mezővárosok és települések közös fellépésére, melyet az országszerte megindult nemesi szervezkedéssel párosítva terjesztenének az új király, II. Lipót elé. Nem ismerjük, hogy az évtizedekig elmaradó országgyűlés folytatásaként 1790-ben összeült rendek elé került-e a térség szándékát tartalmazó beadvány. De lássuk, mire törekedtek 1790-ben az érdekelt helységek szőlő- és bortermelői.

1. „...a lengyelországi kereskedő úton lévő harmincadok lejjebb való szállítását” kéri.

2. a viszont eladó kereskedőknek „szabad légyen eladni a föllebb ígérő Kereskedőknek való aszú szőlő borkak eladásátul el ne tiltasson!”

3. „Akár-mi néven nevezendő kereskedőknek az igaz Hegy allyai szőlő hegyeken kívül aszú szőlőket béhozni és Hegy allyai Borokat hamisítani szabad ne légyen.”

¹⁶ E királyi rendelet közölve Tokaj-Hegyalja XXI. füzetben (szerk.: *Bencsik J.*)

¹⁷ Gönczi hordó mértéke: 135,5 l.

Természetes követelménye volt az érintett településeknek – fogalmazhatjuk meg az ítéletünket – az, hogy minden módon és eszközzel védjék az aszúborokat. Kissé körülményeskedő szövegből kitűnik, hogy minden eszközzel az aszúbor árát szerették volna feljebb tornászni.

Idézzük emlékezetünkbe az 1737-es királyi rendelet megfelelő szövegrészletét, mely a borkereskedők személyét határozza meg; eszerint tilos a „nem honosodott” zsidó, görög, örmény és arnót kereskedőknek „tokaji” borral kereskedni. Tehát nem véletlen, hanem a tényleges állapotnak megfelelő leírása az, amikor *Debreceni Ember András* krónikájában Tokaj-Hegyalját felkereső borkereskedők elsősorban is kizárólag lengyelek, nem pedig görög, örmény, arnót és zsidó származásúak.¹⁸

A következő évtizedekben úgy tűnik, lassan más gyakorlat kezdett meghonosodni Tokaj-Hegyalján. Egy 1818-ban kötött szerződés szerint: „Saji Reisz Zsidó megvett 8 hordó borokat Hordóját 35 Rénes forintokon – ezeknek summája 280 Rforintok és ismét vásárolt 10. és fél putton aszút puttonyát 25 Rforintokon, ennek summája 262 Rft és 30 krajczár. Summa mind kettő 542 Rforintok, mely summába egyszer másszor apródonként felszedtem (az eladó) ijen módon, mikor megvette ezen jószágot 1818. november 9dik 100 Rforintot, 1819 Junius 27 dik 100 rft stb. ... És még adós 187 Rforintokkal.” Nem tudjuk, hogy ez a II. József-féle türelmi rendelet egyenes folyománya-e, avagy a nevezett Saji Reisz (zsidó) egy lassan teret hódító kereskedelmi gyakorlatnak a szereplője.¹⁹ Nem egyedi esetről lehet szó, noha nincsenek forrásaink, egyébként nem fordulhatott volna elő, hogy a követek 1807-ben panaszolják, hogy *bor kivittelt* a zsidók kezükben tartják. Ezt megelőzően is tettek lépést visszaszorításukra, amikor 1758-ban eltiltották őket a jó bor, így kóser bor készítéséről.

A zsidó kereskedésnek térhódítását panaszolják Abaújszántó lakosai. Ennek foglalatát adják „Mező Szántó Várossának a zsidók eránt kijött Deputációhoz intézett Eseedező Levelé”-ben 1824. Januárus 5^{én} ²⁰.

„az Zsidóságot nem tsak szorosan a Hegyallyai hanem annak vidékétől is egész felső Magyarországról minden borral való kereskedéstül Confiscatio büntetés terhe alatt eltiltotta előre által látván az az Ország Bölts Rendei, hogy ők (ti. zsidók) a nélkül az 1723iki 118 ik Czikkelyekben tilalmazott Bor Pantsolás és az igaz Hegyallyai bor helyében hitvány falusi Borok árulása Bünében olyan bizonyossan belé fognak, a mint mi azt a mi időnkbe magunknál tapasztalni kéntelenítettünk (...)

Vidéki zsidók pintzéje is együtt van legalább is több 12 Zsidó pintze nállunk, olyan, a mellyek közül tsak egybe is több a csinált Bor mint városunk Keresztény Lakossainak minden tsinált Borok öszvességgel és azt bátran lehet állítani, hogy a zsidók pintzéiben itt legalább is van 3000 Hordó aszuszóló Bor és már most ezek miatt nem ditsekedhetik többé 12. Esztendőtül fogva senki azzal nállunk, hogy mint az előtt a Barkus Kupetz Mandukátul s másoktul a bor megalkudott árán felül még ajándékot is kaptak, tsak egy krajtzár ajándékot is kaptak volna; mivel a Természettül szeretsés fekvést nyert városunk az Hegyallya Kultsa lévén minthogy Martzinfalván mulhatatlanul keresztül(megy) (...) minden foglalatosság nélkül futkosó Zsidóság, azt mi előlünk mindenkor elfogja (ti. az utazó kupeczet) mindég a maga borát véteti meg vele, ahonnan igen ritka nap is az, hogy az Zsidók pinczéji előtt bort fel rakó szekereket nem lehet látni, de azért azon pöntzék mindig tele vagynak borral, mert hasonlóképpen tsak nem minden nap Lát az Ember ugyan azon zsidó pintzék előtt ismét más rendbeli szekereket is, a mellyek az elvitt Bor helyében

¹⁸ *Debreceni Ember A.*, 1995.; *Bencsik J.*, 1996. 335–348.

¹⁹ Zemplén megye Levéltára (továbbiakban ZmL.) Tokaj város irattára, törvényszéki iratok, 1818.; Uo. 1780. „Árendás zsidónak tartozik Kiss György csizmadia mester 5 Vf-tal (mert) ... a zsidótól 3 Hordó Borra felvett előleget”.

²⁰ Uo. Szántó város folyamodó levele másolatban.

Vidéki Bort hoznak és a mi borainkra csak akkor kerül sor, midőn a tehetős Zsidók Kémjeik által, a kik a *faktor* név alatt, esmeretlen hitek sorsossáival mint kupetzekkel; ámbár pedig azoknak eszék ágában nincs az, hogy töllünk bort vegyenek, pintzéinket több tsatában rendre futkostattják, minden borainkat sorra kóstoltattják és magoknak fél iratják, kijegyzik, Catalógusba veszik így osztván tudgyák kinek, kinek hány mitsoda gualitású hordó bora vagyon, egyektül igen ritkán valami keveset gazdagon fizet a faktor pénz mellett mintegy szemfényvesztésül idegen Kupetzeknek engednek ugyan venni, de többnyire mikor ismét Kémjeik által vagy az sokszor kínálkozó megszorult Lakosunktul valamellyiknek nagy szükségét kitanulják, eljönnek végre magok is ezen gazdag zsidók nagy sokára a mi pöntzénkben rendszerént Faktossal, és szabad tetszések szerint meg szabják nagyon oltsón boraink árát, oda értvén azt is, hogy valamint mi minden hordó bortul, úgy ők is spinyaiknak faktor pénzt tartoznak fizetni és a bor árának az ő szabad tetszések szerint tett meg határozásával elkészülvén hármás impositánk még ezekhez járul az is, hogy akkor is borainkat mindenkor hitelbe hosszú terminusra veszik meg, úgy hogy megalkudott árának csak tized részét le előre a többit pedig részenként és akkor fizetik, mikor azt a vevő, mint mi néki respective semmijébe sem volt, ha bár oltsón is de bizonyos egynehány forint nyereséggel már csak ugyan eladhassa. (...)

A faktor hire nélkül talál valami Kupetz a Pinczébe vetődni vagy valakitől bort venni, azt mihelyet a Faktor megtudja utána megy a Pinczébe a Kupecznek vagy még házában is az eladónak és Jus szerint paetendállya a faktor pénzt azzal fenyegetvén, hogy ha néki az eladó borát vagy el nem viszi a Kupecz vagy soha máskor bort el nem fog adni. (...) A Jövendőre nézve még attól is méltán félhetünk, hogy az Hegyallyából lett kizárattatásunk a Felföldiek fejébe azt Praejudiumot tsinálván, hogy Szántó nem is Hegyallya, Szöllőink s Városuink ezen mélatlan meggyaláztatásán kívül az még azt a következtést fogja reánk húzni, hogy egy Hegyallyára jövő Kupecz nállunk meg sem fog állani, s borainkat Hegyallyai bor képiben illendő árban többé nem fogják acceptálni.”

Amint kitűnhet az egyébként is terjedelmes „panaszos levél”-ből idézett hosszú részletből; a Mező-szántói szőlősgazdák tele voltak elégedetlenséggel, indulattal. Tragédiájuk okát az elszaporodó zsidóságban, annak kapitalista magatartásában keresték.²¹ Kétségtelen tény, hogy a bor, s különösen is a „tokaji” tipikusan kapitalista árucikként viselkedett a feudális piaci körülmények között. Ebből származott számos jogos vagy jog nélküli ellenézés, melyet a termelők helyzete indukált. Ez aztán *Mezőszántón* summázottan tört a felszínre a családságtól sem mentes zsidó kereskedői mentalitás ellentétéként. Ez a válságos idők felemás borforgalmazása beletorkollott 1848-ba, a jobbágyfelszabadítást hozó általános felemelkedésbe. Majd ezt követte az a társadalmi elégedetlenség, amely a feudális viszonyok maradványaként a *dézsomás szőlők* körüli elégedetlenség volt.

Tokajban 1858-ban,²² általában pedig 1868-ban felszabaduló dézsomás szőlős ingatlanok minden valószínűség szerint egy birtokkoncentráción mentek át. Vagyis a Hegyalján ennek előtte jelen volt egyebek mellett zsidó és más tőkés borkereskedők kezében összpontosult. Pl. Tokajban a Szász-, a Kiesinko-, a Hejduk-família!

Ebből az évtizedekre elnyúló *bor-értékesítési* válságból a legtekintélyesebb szőlőbirtokosok az összefogásban keresték a kiutat. Irányításukkal létrehozták 1863-ban a *Hegyaljai Bormivelő Egyesületet*.²³ Elnöke báró *Vay Miklós*, golopi tulajdonos, egyik alelnöke pedig *gróf Zichy Henrik* bodókövőváraljai érdekeltsgű nagybirtokos volt. Az utóbbi alelnök 1864. évi márciusi igazgatói választmányának ülésén előterjesztéssel élt a magyar udvari kancelláriához, melyre a főhatóság az alábbi választ küldte: „mennyiben a tokaj-hegyaljai bormivelő egyesület alelnöke, gróf Zichy Henrik ő méltósága által be-

²¹ Takács P., 1989. 115.

²² Bencsik J., 1999. XXI. 39–46.

²³ Sárospataki Református Egyház Levéltára. Vay-család iratai. Gazdasági iratok.

nyújtott emlékiratban a magyar borkereskedés súlyos viszonyai lényeges okául a német vámszövetségi tarifa túlcsgázottsága terjesztették elő: értesítetik az egyesület, miként az eddigi, még mindig hatályban lévő tarifa szerint a német vámszövetségbe vitt borokra nézve különbség nincs; s akár Franciaországból, akár Ausztria tartományából szállítassanak azok, egyforma vámkötelezettségnek vannak alávetve; jelesen pedig a butelliás borok tariffája 8 tallér vagy 12 forint, a hordós boroké 6 tallér vagy 9 forint o. é. vámmázsánként; és így az egyesület által nyilvánított vélemény tévedésen alapszik.” – eddig a hivatalos leirat.

Az 1864. évi szüreti közgyűlésen, melyet Mádon tartottak az egyesületi teendők rendszeresítése végett, szakosztályok alkottattak: eszerint a jelentékenyebb feladatok a bortermesztés és bormívelés területén: a *szőlőművelés, pincegazdászat, hegyrendőrség, borkereskedés előmozdítása, végül az összes hegyaljai érdek kifejezése.*

A szakosztályok munkáját jellemezték: *pincegazdászati* munka terén a társulat vegegyen évenként 2 hordó kövér mustot és 2 hordó szamorodni mustot összehasonlítás végett, s e hordók egyike a régi, másika az újabb korigények által igényelt okszerűbb kezelési eljárás módszer szerint kezeltessék.

A *borkereskedési* szakosztály indítványára „az orosz császári tartományok határain gátul szolgáló túlmagas vámtariffának leszállítása és így a magyar bor bevitelének könnyítésére orosz cár ő felsége az egyesület nevében azon reminiscenciáknál fogva, hogy egykor tokaji szőlőbirtokos volt, ... kerestessék meg.” Ugyanakkor a tagokat, hogy a bortermelők régibb készleteiket jelentsék be. Hogy azt Tokajban a jegyző könyvelhesse, azt megfelelő célú hirdetésbe szerkesztesse.

Már korábban elhatározottak egy *szőlőiskola* létesítése, melyre nézve egy pénzügyi alapot hoztak létre. Ez az alap összege 1864 októberében 4562 forintot tesz ki. Ez iskolát Tokajba vagy Tolcsvára telepítenék. Az előbbi helység választmánya 1200 négyszögöles területet ajánlott fel, minden haszonbér fizetés nélkül. Erre a Dobó promontórium alatti legelőterületet jelölték. Az egyesület alelnöke, gróf Zichy Henrik írásban fogalmazta meg a tokaji borral kapcsolatos, a forgalmazást érintő véleményét. Kifejtette abbéli véleményét, hogy miért is csappant meg a tokaji bor iránti érdeklődés Európa-szerte. Tervbe vetették egy pesti árucarnok létesítését a palackozott borok bemutatása és forgalmazása céljából.

Ezt a törekvést törte derékba az 1880-ban először Tállyáról jelzett *filoxéra-vész*, elpusztítva az egykor gazdagságot jelentő szőlőültetvényeket.²⁴ A rekonstrukció nyomán kibontakozó helyzet elemzését nem tekintem feladatomnak.

²⁴ Balassa I., 1991.

IRODALOM

Balassa Iván

1991 Tokaj-Hegyalja szőleje és bora. Tokaj

Bencsik János

1995 A város pecséttrajza, a város címere. In: *Bencsik János–Orosz István* (szerk.): Tokaj várostörténeti tanulmányok II. 117–128. Tokaj

1996 Lengyel diaszpórák Hegyalján a 18. század elejétől. In: *Katona Judit–Viga Gyula* (szerk.): Az interetnikus kapcsolatok kutatásának újabb eredményei. 335–348. Miskolc

1997 Tokaj, a kiváltságos kamarai és Hegyalja mezőváros, avagy Tokaj-Hegyalja. In: *HOMÉvk. XXXV–XXXVI.* 153–162. Miskolc

Bencsik János (szerk.)

1999 Tokaj-Hegyalja XXI. Tarcál–Tokaj

Debreceni Ember András

1995 Tokaj és Hegyalja XVI. In: *Bencsik János* (szerk.): Hegyalja krónikája. Tokaj

Falussy József

1995 Az „öreg” Rákóczy Zsigmond. In: *Bencsik–Várhegyi* (szerk.): Adatok Szerencs és Dél-Zemplén történetéhez I. 37–48. Szerencs

Hörcsik Richárd

1996 A sárospataki református kollégium gazdaságtörténete 1800–1919. Sárospatak

Kalmár János

é. n. Mád, Tokajhegyaljai község élete a XVII–XVIII. században. Mád „falukönyve”. Budapest

Köpeczi–Várkonyi

1976 II. Rákóczi Ferenc. Budapest

Németh Gábor

1990 Hegyaljai mezőváros „törvényei” a XVII–XVIII. századból. Budapest

Szabó József

1989 Szerzetesrendek, kegyes-tanítórendi iskola Tokajban. In: *Bencsik János* (szerk.): Tokaj-Hegyalja I. Miskolc

Takács Péter

1989 A zsidók Tokaj-Hegyalja társadalmában a 18. század végén. In: Tokaj-Hegyalja I. (szer.: *Bencsik János*), Miskolc

Tardy Lajos

1963 A tokaji Borvásárló Bizottság története (1733–1798. Sárospatak

A NÉPI VADFOGÁS ÉS A FÉREGIRTÁS ESZKÖZEI A HERMAN OTTÓ MÚZEUM NÉPRAJZI GYŰJTEMÉNYÉBEN

HATVANI GÁBOR

A vadászatnak élelemszerző, egyéb szükségletet kielégítő volta mellett a vete-mény, a jószág, az elraktározott élelem megóvása, a lakótér tisztántartása is elsőrendű feladata. A sok évszázaddal ezelőtti Európa-szerre érvényben lévő szokásjog szerint a falu határához tartozó erdők, rétek, vizek apróvadait szabadon vadászhatták a jobbá-gyok. Ennek a szokásjognak a fokozatos háttérbe szorulásával egyre nagyobb teret nyert a nagy természetismeretet és találékonytságot igénylő orvvadászat, mint kiegészítő tevé-kenységi forma, mely a jobbágycsalád ételmezésében játszott a korábbihoz hasonlatos szerepet.

A különböző eszközökkel és módszerekkel végzett kártevőirtás és vadászat tárgyai nehezen különíthetők el egymástól. Az emberi civilizáció és a technika fejlődéstörténetét vizsgálva érdemes figyelmet szentelni ezeknek az eszközöknek, hiszen az emberi lele-ményesség, a problémamegoldó-képesség mutatkozik meg ezen tárgyak elkészítésében, alkalmazásában. Ennek a folyamatnak az eredményeképpen születő eszközkészlet és fo-gási módok tárháza kimeríthetetlen. Felmerül a kérdés, lehet-e, kell-e valamilyen szempontból különbséget tenni a vadászat és a féregirtás, a paraszti orvvadászat és a ház körüli kártevők elleni védekezés célja, és eszközei között?

Az emberi szükségletek kielégítését szolgálják ezek az eszközök, éppen ezért jól nyomon követhető egy-egy szerkezet, vagy szerkezeti megoldás elterjedésének iránya egy adott földrészen, kultúrkörön belül. Ezek meglétének, előfordulásának vizsgálata sok érdekes kérdést tisztázhat.

A paraszti vadászattal foglalkozó hazai és nemzetközi szakirodalom nagy számát talán az indokolja, hogy a vadászat nyújtotta élmény és annak előadása, az arra való visszaemlékezés mind leírva, mind szóban elbeszélve sokkal nagyobb számban maradt fenn, ezzel magyarázható másrészt a források, leírások sokasága is.

A ház körüli kártevők elleni védekezés módjaival, annak eszközeivel szintén sok munka foglalkozott eddig is, ám a témának még így is kevesebb figyelmet szenteltek és szentelnek a kutatók.

A paraszti vadászat és kártevőirtás eszközeiről, módjairól tájékozódást a Magyar Néprajzi Lexikon cikkei mellett a Magyar Néprajztudomány Bibliográfiájának kötetei adnak.

E közlésnek azonban nem célja a témát érintő kérdések átfogó tárgyalása, csupán a Herman Ottó Múzeum néprajzi tárgyi gyűjteményében őrzött népi vadfogás és a ház kö-rüli féregirtás csapdatípusainak bemutatására vállalkozhatunk.

A gyűjteményben őrzött darabok a következő csoportokat alkotják:

1. Kovácsoltvasból készített csapóvasak.
2. Fából (puha- és keményfa) készült zúzócsapdák.
3. Deszkából készített ládacsapdák.

4. Deszkából, illetve pléből készült ijas hörcsögfogók.

5. Egérfogó hurkok.

Ezeket a csapdákat elsősorban működési elvük, anyaguk, másodsorban rendeltetésük, származási helyük alapján soroltam az egyes csoportokba.

1. A *kovácsoltvasból készített csapóvasak* vannak a legnagyobb számban a Herman Ottó Múzeum néprajzi tárgyi gyűjteményében, szám szerint 18 darabot őriz a múzeum, zömmel Miskolcra. A különböző származási helyű csapdák funkcionális és szerkezeti megoldásukban rokonságot mutatnak.

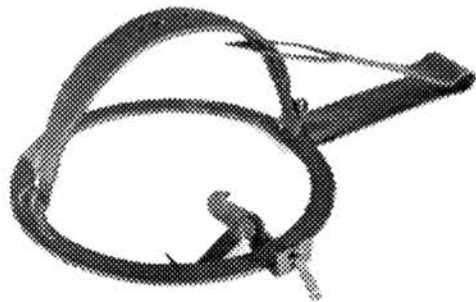
A csapóvasak elkészítése szaktudást igényelt, így ezeket házilag csak nehezen tudták előállítani. Származási helyük is arról árulkodik, hogy a miskolci kovácsok által készített csapdákat helyben szerezték be. A nem Miskolcon gyűjtött tárgyakról feltételezhetjük, hogy ezek készítési helye – ha nem is Miskolc –, de olyan helység, ahol kellő szakismerettel rendelkező kovácsmester, cigánykovács tevékenykedett vagy vaskereskedés működött.

Fő alkatrészüik egy rugóval kifeszíthető csíptető, körből és két félkörből álló lepce, melyet oldalról vaskapocs támaszt. Rendeltetésüket tekintve elmondhatjuk, hogy méretüktől függően használták madarak, rágcsálók, vidrák, vadmacskák, rókák, farkasok, medvék elfogására, ahogyan erről a hazai és a nemzetközi szakirodalom is tájékoztat.¹

A Herman Ottó Múzeum néprajzi gyűjteményében lévő darabok rendeltetésük szerint a következők:

1.1. *Patkányfogásra használták* azokat a laposvasból készült, két összecsapódó félkör alakú lemezzel működő csapdákat, melyek *Igriciből* és *Bódvaszilásról* származnak.

1.2. A kisebb kártékony *emlősállatok, madarak* elejtésére szolgáltak azok a kovácsoltvasból vágott, hajlított, szegecselt, formába öntött csapdák, amelyek az alább felsorolásra kerülő 13 darabból csoportot alkotják (1. kép).

1. kép. Hajlított laposvas-csapda (Ltsz. 75.21.48.) (a fotók Kulcsár Géza felvételei)

darabok található a néprajzi gyűjteményben.

Ezek a csapdák teljességgel hasonlatosak a fentebbiekkel, de a róluk közltek alapján alkalmunk nyílott arra, hogy rendeltetési funkciójuk alapján külön csoportba helyezzük azoktól. *Borsodszemenéről, Berzékről, Miskolcra, Kisgyőrből, Taktaharkányból* származó darabok találhatóak a gyűjteményben.

1.3. *Farkas, nagyobb állat* elfogására alkalmasak azok a nagyméretű vascsapdák, melyek kovácsolt laposvasból ijasan meghajlítottnak készültek, az előbb felsorolt csapdákkal megegyező módon. *Berzékről, Miskolcra* és ismeretlen helyről származó

2. *Fából* (puha- és keményfából) készült *zúzocsapdákból* 6 darab található a néprajzi gyűjteményben. Ezek a főleg egér, pele, patkány irtására használatos csapdák egy

¹ Bérczy K., 1860.; B. Belházy J., 1892.; Sirelius, U. T., 1934.; Lips, J. E., 1936.

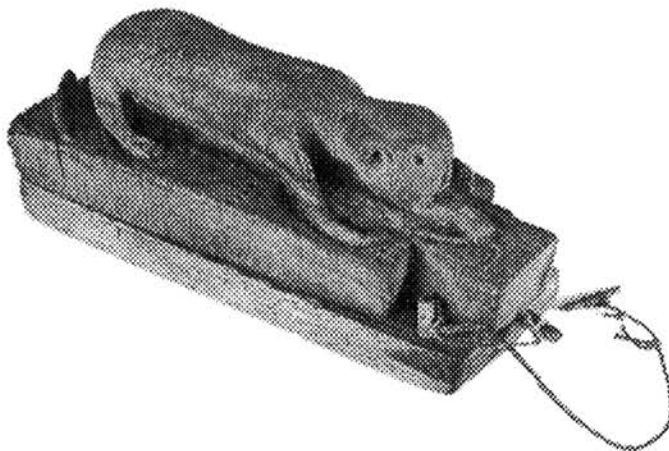
kivételével a Bükk hegység falvaiból származnak, de a szakirodalom tájékoztat ennek a csapdának a széles körű elterjedtségéről.²

Az egész Kárpát-medencében ismert eszközök neve: „egérfogó”, „egérfogó”, „famacska”,³ „lappancs” stb.

A hat alkatrészből álló készülék működési elvét tekintve igen egyszerű. A súlyos fedőlapot a vége fölött ívelő kávéhoz kötött feltámasztó pecek tartja, ami egy hosszú nyelv végének rovására illeszkedik, mely nyelv másik – a fedőlap alatt lévő – végére erősítik a csalétket. Az állat, miközben a csalétket babrálja, kimozdítja a pecket a rovásból és ekkor lesújt a fedőlap. A fedőlap feltámasztott nyélszerű vége adhatta a 2.1. és 2.2. pontban ismertetett tárgyak alkotóinak az ötletet a macskaforma megalkotására.

Ezeknek a tárgyaknak az elkészítése nem igényelt komoly szaktudást. A Herman Ottó Múzeum gyűjteményében őrzött darabokat házilag készítették, kettő kivételével egyszerű formák, egyszerű megmunkálás jellemzi őket.

2.1. Nehéz keményfából készült, barnára pácolt fedőlapjára egy szájában egeret tartó, fekvő macskát faragtak annak az egérfogónak, mely *Cserépfaluból* származik (2. kép).

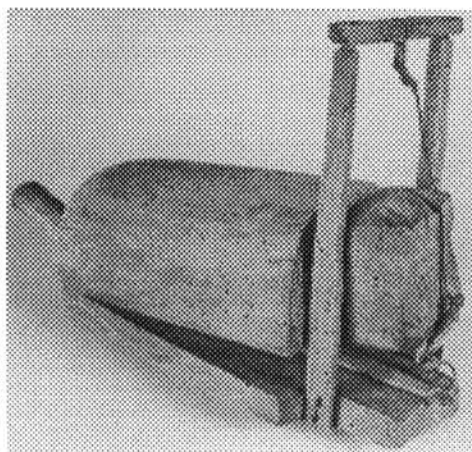
2. kép. Macskát formázó zúzócsapda
(Ltsz. 53.773.1.1–2.)

2.2. Bükkfából vágott, faragott, csapolt, két főrészes, talpa és háta egy darabból kettévágott, együttesen macskaformára faragott, simított, nyelve, feltámasztója külön készült annak az egérfogónak, amit Nagy István készített és használt *Mezőkövesden* (3. kép).

2.3. Bántapolcsányból, Upponyból és Kisgyőrből származik az a három egérfogó („egérfogó”) csapda, amiknek bükkfából készült két tömbjét durva faragással téglalap alakúra formázták. Fenyőfa talpához csapolással illesztették a fedőlapot, illetve a fedőlap kitámasztására szolgáló pecket tartó fűzfából hajlított kávékat.

² *Ecsedi I.*, 1933.

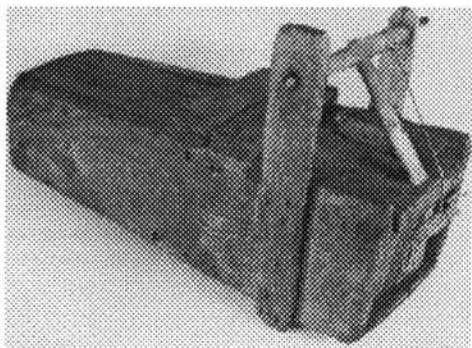
³ A Borsod megyei András-tanyán élő lengyelek „drewiana maczka”-nak, azaz „famacska”-nak nevezték.

3. kép. Bükkfa zúzócsapda
(Ltsz. 61.18.1.1–4.)

évszázaddal ezelőtti francia vadászkönyvekből ismerhetjük.⁴

Az egy vagy két végén zárt láda belsejében elhelyezett csalétek összeköttetésben áll a kitámasztott oldallal, oldalakkal. A csapda „lelke” a csapóajtó kitámasztásának szerkezeti megoldása.

4. kép. „Girinyláda”
(Ltsz. 83.35.2.)

4. Ebbe a tárgycsoportba a *hőrcsőfogásra használt ijas csapdákat* soroltam: az acél rugalmasságát nagyon ősi szerkezeti megoldással kihasználó csapdák a mezei, kerti kártevőirtásban régóta fontos szerepet játszottak. Az állat járatának felszíni nyílását eltorlaszoló csapda belsején áthaladva, orrával működésbe hozza a fogószerkezetet. A megfeszített, erős acélrugó kipattanva megrántja a hozzá rögzített vékony acéldrótokat,

2.4. A tárgye gyüttes előbbi darabjaitól funkcióból adódóan méreteiben is eltér az a tölgyfából vágott, kifaragott, csapolt patkányfogó csapda, a hozzá tartozó egyéb alkatrészek nélkül, mely *Bántapolcsányból* származik.

3. A rendszerint fenyőfa deszkából szögekkel összeállított legtöbbször görény fogására használatos *ládacsapdák*, ún. *görényládák* alkotják a Herman Ottó Múzeum néprajzi gyűjteményének 5 darabból álló együttesét.

Ennek a földrajzi értelemben és funkcionális értelemben véve is széles körben elterjedt csapdatípusnak számos változata Európa-szerte ismeretes. Működési elve, szerkezeti megoldása nagyjából mindenütt azonos, mint ahogyan azt a sok

A Herman Ottó Múzeum néprajzi gyűjteményében Borsod, illetve Zemplén megyék különböző helyeiről származó darabok *görény-, girinyláda* néven vannak nyilvántartva, ebből következik, hogy elsősorban görény fogására használták azokat (4. kép). Ennek részint ellentmondani látszik a ládák méreteinek különbözősége, melyből arra következtethetünk, hogy nem kizárólag görény fogására voltak ezek használatosak. Az e témával foglalkozó szakirodalom⁵ beszámol ennek a csapdatípusnak a tájankénti alkalmazásáról, elterjedésének sajátosságairól is. *Tiszalúcon, Kisgyőrben, Sajóecsegen* készítették és használták ezeket a ládacsapdákat.

⁴ Gunda B., 1939.

⁵ Pák D., 1829.; B. Belházy J., I. köt. 1892.; Ecsedi I., 1933.; Gunda B., 1939.; Lagercrantz, S. 1940.

amik az azon átbújt állat testét nagy erővel a csapda falához préselik, és ezzel halálát okozzák.

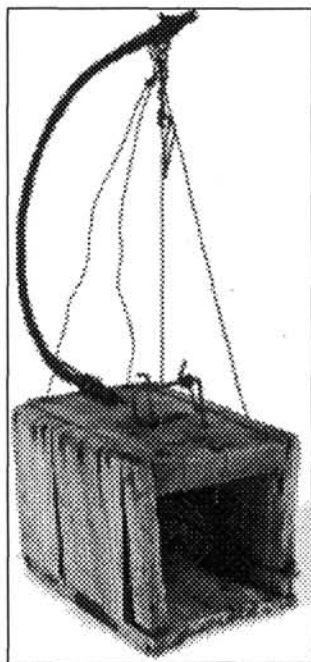
E szerkezetek két fő részből állnak: a csapda alsó felét az a deszkalap alkotja, amelyre az acélrugót erősítik. Ide szerelik fel a megfeszített íj kioldószerkezetét is, és ennek furatain vezetik át a rugóhoz kötött vékony acél-drótokat. Ezt a lapot aztán deszkalapokkal, vagy valamilyen fémlappal veszik körül, hogy ezek segítségével tereljék az állatokat a kioldószerkezet felé (5. kép).

A gyűjtemény darabjai között találhatóak deszkával és fémlappal borított csapdák, melyek *Gesztelyből, Mezőkeresztesről, Tiszalúcról* származnak.

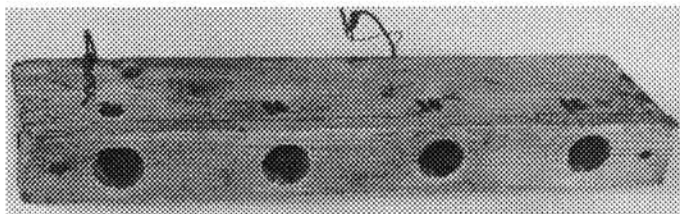
5. Az előbb bemutatott hörcsőgfogók fogószerkezetének működési elvéhez hasonlatos az a két darab hurkos egérfogó, ami Borsodszirákról származik.

A téglalap alakú fenyőfa, illetve tölgyfa keskenyebb oldalában négy, illetve öt furat van sorban egymás mellett. A szélesebb oldalára erősítették egymás mellé a lyukakhoz tartozó íjas fogószerkezetet (6. kép). A gyűjtemény két meglehetősen hiányos darabján a rugóerőt esernyődróttal biztosították.

Az egérlyukra emlékeztető furatok belsejében helyezték a csalétket azokon a *Borsodszirákról* származó egérfogókon, aminek megközelítésekor az állatnak át kell bújnia a vékony acél-dróton, mely a hörcsőgfogóknál ismertetett íjas csapdaszerkezettel van összekötve.

5. kép. Rugós (íjas) hörcsőgcsapda (Ltsz. 56.26.1.)

6. kép. Hurkos egérfogó (Ltsz. 58.63.1.)

Összegzésként elmondható, hogy a fent bemutatott tárgycsoportok között akadnak olyanok, melyekről több, és olyanok, melyekről kevesebb szó esett a vadászat-kártevőirtás kérdéskörrel foglalkozó néprajzi munkákban. A Magyar Néprajztudomány Bibliográfiájának köteteiben felsorolt tanulmányok, közlések segítséget adnak az általam legfontosabbnak vélt munkák mellett az ilyen irányú kutatás során.

A hasonló fogószerkezettel ellátott hurkos egérfogóról és a hörcsőgfogóról mind ez idáig tudtommal nem készült tárgyismertetés, így ezekhez nem tudtam szakirodalmi tájékoztatót adni. Ezek elterjedéséről, használatáról a későbbiek során szándékozom beszámolni.

IRODALOM

B. Belházy Jenő

1892 A vadászati ismeretek kézikönyve I. Budapest

Bérczy Károly

1860 Magyar–német és német–magyar vadászmuészótár. Pest

Ecsedi István

1933 Népies vadfogás és vadászat a debreceni határban és a Tiszántúlon. Debrecen

Gunda Béla

1939 Néprajzi vonatkozások régi francia vadászkönyvekben. In: Néprajzi Értesítő XXXI. évf. 247–260.

Lagercrantz, S.

1940 Zur Kulturgeschichte einiger in Schweden vorkommenden Jagdafalkentypen. Zeitschrift für Ethnologie, Jhg. 72.

Lips, J. E.

1936 Trap Systems among the Montagnais-Naskapi Indians of Labrador Peninsula. Stockholm

Pák Dienes

1829 Vadászattudomány I–II. Buda

Sirelius, U. T.

1934 Die Volkskultur Finnlands. Bd. I. Jagd und Fischerei in Finnland, Berlin-Leipzig

A SZIGETVÁRI ZRÍNYI-EMLEKMŰ (OROSZLÁNOS SZOBOR) RESTAURÁLÁSA (1998)

SÉD GÁBOR

A Szigetvár város és környéke közadakozásából 1878-ban létrehozott allegorikus alkotás horganyból készült a Vandrák-féle öntőműhelyben Budapesten.

A talapzatot a Gerendai kőfaragó cég állította össze. A Vandrák-műhely a plinthosz bal oldalán jelzi a készítőt kis táblával, emellett a szobor megbontásakor az öntőmunkás nevét is megtaláltuk az egyik öntvényelem belső falába mintázva: Chratochvill, 1878. ápr. 10 (az ápr. rövidítés tükörírással jelenik meg).

A városi nyilvántartásban található inventárium lap a következő leírást adja:

„Zrínyi Miklós hadvezér emlékére felállított allegorikus szobor, az Oroszlános emlékmű. Magas, vörös márvány talapzaton egy álló oroszlán, rohamra indulva tapos a félholdas zászlóra, ágyúcsőre és ágyúgolyókra. Szigetvár és környéke közadakozásból állította Zrínyi Miklósnak és hős társainak 1878-ban. Ez a legrégebb Zrínyi-emlékmű Magyarországon. A talapzat déli oldalára Szigetvár című epigrammáját vészték fel.

Elhelyezve: Zrínyi téren.

Felavatva: 1878.

Készítette : Gerendai István”

Idézzük az emléket állítók sorait az északi oldalról:

ZRÍNYI MIKLÓSNAK

Szigetvár és vidéke

Szigetvár hősi védelmében elesett

1566. sept. 7-én.

Ez emlék felállítatott 1878.

A szobor anyagának pontos meghatározását a minta 1:2 hígítású salétromsavval történő oldását követően láng-spektrofotométerrel meghatározva¹:

Zn: 84%, Cu: 6%, Ni: 0,01%, Pb: 0,9%, Cd: 0,5%, Al: 1,5%, Sn: 7,1%

Az emlékmű sérülése első látásra szembetűnő a szobron és a talapzaton egyaránt. Valószínűleg az oroszlán farára rádőlt vagy rázuhant valami, majd az ütés ereje a fémtalapzatot (plinthosz) is eltörve a kőépítményben és annak talapzatában is jelentős kárt tett.

A szobor talapzata a Gerecséből, valószínűleg a tardosi bányából származó, júra időszaki gumós tömör mészkő, közismert nevén „vörös márvány”.

Mállottsági állapota korának és kitettségének megfelelő, korróziós szempontból jónak ítéltető. Eredetileg minden biztonnyal csiszolt, de nem fényezett felületei a csapó eső által érintett részekben kissé durvultak, de öntisztuló módon egészségesek. A párká-

¹ Az anyagmintákat Simon György okleveles vegyészmérnök vizsgálta és értékelte.

nyok visszaforduló, tehát közvetlen csapadéktól védett zónáin megjelent a közlekedés, tüzelés, savas eső következtében kialakuló fekete, gipszcsomós kéreg.²

A szobor állapota

A horganyból öntött és lemezből domborított életnagyságúnak mondható applikált fémmunka imént említett sérülésén már korábban is próbáltak javítani. A nyilvánvalóan helyszínen végzett szakszerűtlen beavatkozás a far és a farokrész javításain nemigen léphetett túl; a megroppant, repedt részekre pedig a helyszínen nem kerülhetett sor. Az öntvényrészek illesztési pontjainál, a forrasztási vonalak mentén szintén történt elmozdulás több helyen is, amely segítette a korrózív anyagok behatolását: árkokat képezve ezeken a helyeken, majd a szobor belsejébe jutva belülről is korrodálva azt.

A szobor állványozása során lehetett csak pontosan látni, hogy a sérülés kapcsán elszenvedett ütés ereje – az oroslán lábain továbbadva a hatást – a nagyon gazdagon díszített plinthoszt szinte teljesen összetörte ill. összenyomta, megrepesztette.

A talpazat állapota

A szobor alatti kőlap közepén eltörött. A talpazat alsó részén a lépcsők szétcsúsztak, ami minden bizonnyal a törés és a keletkezett repedések mentén beszivárgó víz hatásának eredménye.

A szobor restaurálása

Az erősen sérült szobrot műterembe kellett szállítani. A leemelés során szerencsére megoldható volt a széles hevederes emelés, amely a további sérüléseket megelőzte. A plinthosz széthullása megnehezítette volna a szállítást, ez azonban csak apróbb darabok esetében következett be, így az oroslán szinte a helyszínivel azonos állapotban érkezett meg a műterembe.

Első feladat volt a szobor mozgatását megoldani, hiszen a közel négyházas alkotás folyamatos emelése a szétbontáshoz, majd a restauráláshoz nélkülözhetetlen volt.

A műteremben – színházi zsinóremelő segítségével – függesztve helyeztük el a szobrot. Így elsőként a talpazatot tudtuk – a forrasztások megbontásával – leemelni, majd a farrész kibontása ill. a farok kiemelése következett.

Az erősen deformálódott talpazat több nagyobb darabra esett szét, majd a törések, repedések, torzulások helyreállítása során számtalan kisebb darab vált el a szobortesttől.

A far és hátrész eredeti törött darabjait a korábbi javításkor nem építették vissza, a keletkezett lyukat milliméteres vastagságú épületbádoggal fedték be, amelyet durva forrasztással rögzítettek. Hasonlóan jártak el a farok rögzítésénél is. A talpazat roncsolásával (szerencsére) nem foglalkoztak azon túl, hogy azt egy acélpánttal körülkerítették a szétcsúszást ill. a korróziós és eróziós hatások eredményeképp várható további megrogyást elkerülendő, amely a szobor leborulását is eredményezhette volna.

² A könyv vizsgálatát és a szakértői véleményt elkészítését dr. Horváth Zoltán okl. geológus, az OMVH Állami Műemléki Restauráló Központ Laboratóriumának vezetője végezte.

A hiányos és töredékes részeket elsősorban egyengetni próbáltuk. Ez a művelet az amúgy is törékeny horgany esetében nem hozhatott maradéktalan sikert. Ebben az esetben ráadásul előregedett anyagról volt szó, amelynek kristályrendszere az idők folyamán degradálódott. Jó eredményt értünk el a fémdarabok 120–140 °C körüli melegítésével. Ezen a hőfokon óvatos hajlítás, nyomás hatására vissza lehetett az eredeti formát hozni.

A hiányok és vissza nem állítható roncsolódások esetében a rekonstrukció, a kiegészítés volt a járható út. Kiegészítéshez 4 mm vastagságú horganylemezt használtunk, amilyen az eredeti öntött és applikált lemezalkotók átlagos vastagsága is volt.

A forrasztásnál szerettük volna a forrasztóvízben lévő sósav jelenlétét elkerülni, ezért próbálkoztunk gyantával, forrasztózsírral, forrasztósóval, foszforsavas és bórax-bórsavas megoldással is. Kielégítő eredményt – különös tekintettel a rendkívüli igénybevételre – csak a forrasztóvízes megoldás adott.

A forrasztó 50-es önförasz volt. A savas felületet szódaoldattal közömbösítettük.

Külön gondot jelentett a *belső merevítés*. Ez a szobroknál már megszokott acélvas rögzítők miatt elektrokémiai korróziós problémát is felvet, amikor a horgany anódos oldódása során oldatba megy. Ez főként azokon a helyeken megy végbe, ahol a két fém érintkezik, vagy másodlagos vezető (elektrolit) révén biztosított az elektronok vándorlása. Ezek a kapcsolódási, rögzítési pontok és a befolyó csapadékvíz ill. kondenzvíz révén a két fémet összekötő helyek.

A restaurálás során arra kényszerültünk, hogy a meggyengült horganytestet még jobban megtámasszuk. Ezért a belső merevítéseket növeltük úgy, hogy a plinthosz alá egy rácsot készítetünk 4x4-es zárt szelvényből és ehhez hegesztettük a lábakba fel-futó acélrudakat, amelyekhez a test és a farok is rögzítve lettek.

A két fémalakító egymástól való elválasztására – a Ferropassitos passzíválás után – Katepox korrózióvédő anyaggal kombinált epoxi gyantával vontuk be az általunk készített merevítőket és az eredetieket egyaránt.

A forrasztással összeépített szobrot – az egységes megjelenés érdekében – szemcsezőrással felületkezeltük, majd rongykoronggal átsimítottuk.

A *levédés, bevonás* céljából a NASA űrkutatásban már bevált COMBAT A 88 típusú olajbázisú inhibitoros védőanyagát kevertük a TURTLE WAX teflonos fajtájával 1:1 arányban, amelyet szintén a felületbe políroztunk. (A bevonat – referenciáink szerint – tartós védelmet biztosít, és könnyen tisztítható felületet ad.)

A talapzat restaurálása

A szobor alatti törött kőlap ragasztást és kiegészítést igényelt. A repedéseket és fugákat szakszerűen kellett eltömní, hogy megakadályozzuk a víz bejutását a kőburkolat és az építmény közé. Így megakadályozható a további állagromlás és szétfagyás.

A talapzat felületén szükséges tisztítást az ún. JOS technológiával; nagy nyomású víz és lágyszemcseadálék hozzákeverésével végeztük. Ezzel az eljárással a lerakódott gipszes kiválásokat is sikerült eltávolítani.

A Rhodius Steinkleber kétkomponensű poliészter gyantával történt ragasztások után a felületet korrózióálló kapsokkal rögzítettük, majd a falfirkák ellen antigraffiti spray-vel vontuk be.

A betűk aranyozását – a korábbi bronzporos javításokat megszüntetve – mixtionra rakott aranyfüsttel végeztük.³

A restaurált fémszobor a helyreállított kő talpazathoz két helyen illeszkedik acélcsappal, amely a kőépítménybe 20 cm mélyen illeszkedik.

A restauráláshoz a városban gyűjtést rendeztek, amelynek eredményeképp az emlékmű felállításának 120. évfordulójára – főként közadakozásból – újult meg.

³ Kocsis Balázs okleveles restaurátor dokumentációja a kőmunkákról.

EGY 19. SZÁZAD VÉGI NŐI RUHA RESTAURÁLÁSA

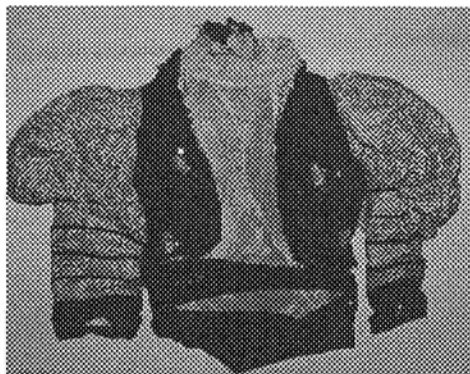
KRALOVÁNSZKY MÁRIA

A szekszárdi Wosinszky Mór Múzeum tulajdonában levő ruhaderekat állandó kiállításukon szerették volna bemutatni, ezért restaurálására, illetve teljes öltözteté történő kiegészítésére volt szükség.¹

A ruhaderék szorosan testre simulóan több részből szabott, fekete-fehér kockás taftselyemből készült. Elején a záródást csipkés fehér muszlin betét fedi el. Magas állógallérja is fehér csipkés muszlinból varrott. Rövid, fekete muszlin boleróján ezüst flittek és fehér csipke virágok. Lefelé csúcsosodó derékvonalát kék selyemszalaggal kombinált széles, fekete bársonyöv hangsúlyozza. Könyékig érő ujj felül puffos, alul bársonypántokkal csikozottan szűkre szabott.

A ruhaderék piszkos és gyűrött, szakadozott és mállékony volt. Restaurálása ezen állapot javítását ill. megszüntetését jelentette. Első lépés az alkotórészekre (boleró, eleje betét, gallér, ujj) való szétbontás volt. Ezt újabb fejtések követték, melynek során kiderült az egyes ruharészek felépítésének módja, varrásának technikája, és lehetővé vált a tisztítás. A bársony alkotórészek kivételével mindent nemionos mosószeres vízben tisztítottam ki, és lehetőleg simára kifektetve szárítottam meg. A bársony bolyha a víztől öszszetapadt volna, ezért oldószeres tisztítással célravezetőbb.

A bolerót csak a karöltőbe varrva rögzítették a ruhaderékhoz. A háromrétegű fekete muszlin legfelső rétege feltűnően rossz állapotban volt amiatt, hogy pár centiméterrel kisebbre szabták, mint az alatta levőket. Ezáltal állandóan feszült, szakadt. Ezt a szabási baklövést csak úgy volt érdemes korrigálni, hogy új muszlinból szabottra cseréltem ki. A muszlinon levő lyukak a flittek és virágok felvarrásának eredeti sűrűségét is megmutatták. A megmaradt kevés flittert és a pár virágot egyenletesen elosztva helyeztem vissza.

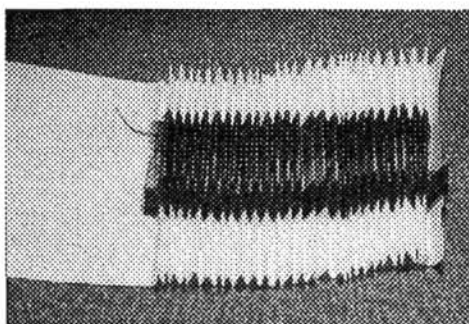

1. kép. A ruhaderék eleje, restaurálás előtt

¹ Előadásként elhangzott a Miskolcon megrendezett Országos Restaurátor Konferencián.

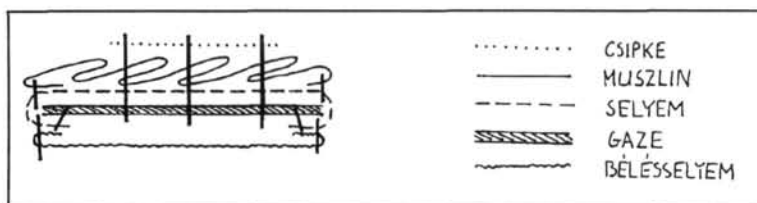

2. kép. A bolero muszlinrétegei tisztítás után

3. kép. A muszlinzalag papírra fércelve és hajtogatva

A bolero szélét körben keskeny, sűrűn rakott, azaz pliszírozott muszlinfodor díszítette. Erősen szakadozott, összevissza gyűrött volt. Vizes tisztítása után teljesen kismult, így lehetővé vált a lyukak alá foltok helyezése és varrása. Újrapliszírozása első lépéseként a muszlinzalagot selyempapír csíkra több sorba felférceltem, majd az eredeti sűrűséggel (0,5 cm) harmonikaszerűen összehajtogattam. A „harmonika” többnapos préselése után a papírról lefejtettem a már tartósan élékben álló szalagot. Az eredeti módon, felső szélét behúzza varrtam vissza a bolero szélére.

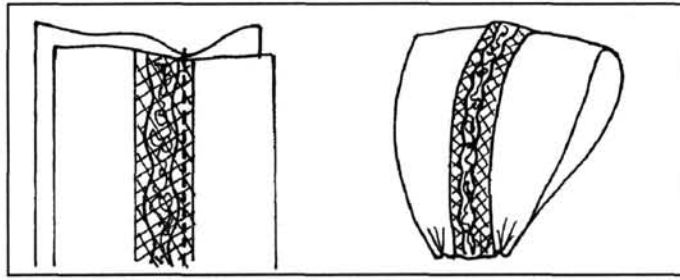

4. kép. A gallér felépítése

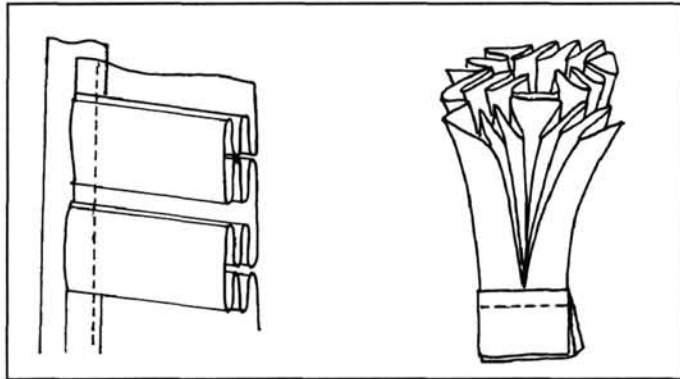
Az eleje betét két rétegből állt, a felső két sor fehér csipkével díszített fehér muszlin, az alsó fehér taftselyem. A muszlin lyukai alá muszlinfoltokat helyeztem, a selymet selyemmel teljesen alátámasztottam. A gallér a fejtés során több alkotórészre esett szét. Legfelül egy keskeny csipkecsík volt. Alatta több rakásba szedett fehér muszlin borította a gallér teljes felületét. Ez alatt fehér selyem takarta el a legalsó réteget, a fehér gaze merevítő vásznat. Végül egy selyembélés védte a test felől a gallért. A csipke ép volt. A muszlin lyukai alá foltok kerültek, a selyem teljes alátámasztást kapott. A gyűrött gaze vásznat nedvesen formára lehetett alakítani. A bélésből oly kevés töredék maradt, hogy új anyagból szabottra cseréltem ki.

A galléron hátul a nyaknál csipkéből, fekete és fehér muszlinból meghatározhatatlan formájú foszlányok voltak.

A teljes szétbontás után derült fény eredeti formájára, felépítésére. E szerint két csokor volt egymás mellett, mely állt egy-egy csipkés muszlinzalagból és egy sűrűn pliszírozott, majd összehajtogatott muszlinfodorból. A maradványokat restaurálni nem lehetett, ezért új anyagból rekonstruáltam őket.

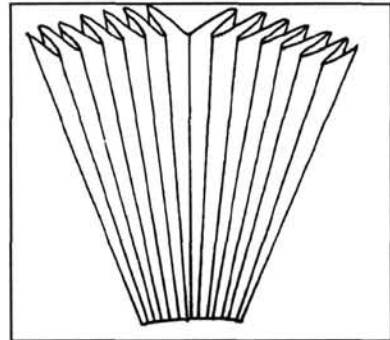
5. kép. Csipkés muszlinszalag

6. kép. Pliszírozott, majd hajtogatott fodor

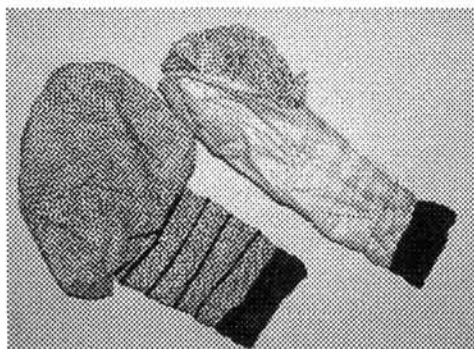
A két fodorcsokor mögött fekete muszlinból pliszírozott, legyezőszerűen szétterülő, a nyakra simuló fodor állt. Egyik fele restaurálható állapotban volt, a másik felét tőből levágták. Ezt új muszlinból pliszírozottal pótoltam.

Az *ujjakat* is alkotórészeire kellett bontani, hogy a különböző rétegeket külön kezelhessem. A buggyos felső rész selymének lyukai alá foltokat helyeztem. A buggy alatti szűk rész szétbontásakor ismét szabási hibára akadtam. Két jobb ujjára való formát mutatott a bársonycsíkokkal szabdalt rész. Ezt a hibát nem korrigáltam, jöllehet teljesen darabjaira kellett szétfejtennem, hogy a bársonyt ne érje víz, és a merevítést adó gaze keményítője ne hatoljon át a víz segítségével a selyembe. Az ujjá vászonbélésén a buggyot kitartandó gazeból rafinált módon rakott merevítés volt. A tiszta és sima gazeból újra lehetett raknom.

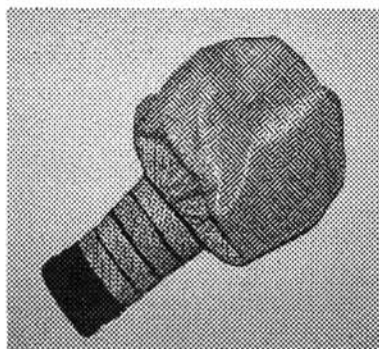

7. kép. A legyezőszerű fodor

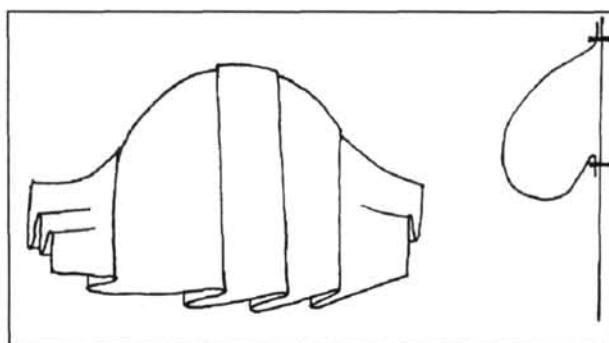
A ruhaderék lecsupaszított alapja a kockás taftselyem a fehér vászon béléssel összefogva, azzal együtt volt géppel varrva. Szerencsére e varrások szétfejtésére nem volt szükség, mert a bélés kissé nagyobb volt, mint a selyem. Így nem jelentett veszélyt a vizes tisztítás, melynek során a vászon összemehet. Ebben az esetben a vászon mérete nem változott. Az alja varrásának néhány rövid szakaszát mégis fel kellett fejtennem, hogy

8. kép. Az ujjá kívül és belül restaurálás előtt

9. kép. Az ujjá restaurálás után

10. kép. A gaze merevítő hajtásai és elhelyezkedése a bélésen

11. kép. A ruha eleje restaurálás után

hozzáferjek a selymen lévő lyukakhoz. Ezek alá foltot csúsz-tattam be, és a lyukak széleinél rögzítettem. A derék merevítését szolgáló halcsontok jelentettek újabb gondot. Az eleje közepének záródásánál volt két repedt halcsont, a többi vászonnal borított fémmerevítő rozsdás volt. A ruha óvása érdekében ezeket még esetleg sikeres restaurálásuk után sem akartam visszahelyezni a textilbe. Hozzájuk hasonló nem lévén, a kereskedelemben manapság kapható műanyag merevítő pálcákat alkalmaztam. Ezeket méretre vágtam, és kettősével dugtam be a házukba, hogy az eredetivel megegyező merevséget érjem el. A végek rögzítő varrását felvágva a pálcák bármikor eltávolíthatók. (Minden fel nem használt, vissza nem került eredeti alkotórészt, anyagot a múzeumnak megőrzésre visszaadtam.)

A szoknya rekonstruálásához divatképek sokaságának átböngészése után bukkantam rá egy 1897-ből származó képre. E ruha dereka szintén boleros, ujjá felül buggyos, alul szűk, gallérja a nyakra simul, derekán széles öv. Lefelé bővülő szoknyája pliszírozott. A rekonstruált szoknyához szük-

séges mennyiségű valódi selyem muszlin hiányában műszálas muszlinból szabtam ki a teljes körformát. A sugárpliszét, azaz alul széles, felfelé elkeskenyedő rakásokat hivatásos pliszírozó mester készítette el. A szoknya a kornak megfelelő formáját a sugárpliszén kívül az alatta levő fekete selyemszoknya és az annak alján futó pliszírozott fodor, valamint a legalul levő fehér vászon alsószoknya biztosítja.

A teljes öltözeté vált ruhaderekat a kiállításon fejes, karos bábura öltöztették. Kezébe fehér napernyőt, fejére fekete-fehér tollas kalapot helyeztek. Balján egy katonatiszttel sétál a korzón.

MÚZEUMOK ÉS BARÁTAIK

DANKÓ IMRE

Manapság, amikor a múzeumok ismét bizonytalan helyzetbe kerültek, divatba jöttek-jönnek ismét a múzeumbaráti körök, a múzeumbarátok más, sok néven működő, laza szervezetei. A múzeumok valahogy megérik, hogy most jó, most megint jó, ha itt vannak a múzeumbarátok, a múzeumbaráti körök, egyesületek, még akkor is, ha konkrét, pénzben is kifejezhető segítséget nem is tudnak adni a múzeumoknak. Hát akkor mit? Nehezen mondom ki ezt az eléggé elkoptatott és bizony sokunk által talán figyelemre se méltatott kifejezést, hogy eszmei segítséget, támogatást adhatnak és adnak is a múzeumbarátok és szervezeteik a múzeumoknak. Talán legmegfelelőbbben úgy fejezhetnénk ki, hogy a múzeumbarátok közvélemény-formáló tevékenységére volt és van szükség.

Mellesleg a kezdetek kezdetén is ez volt a cél. A múzeumok a múzeumbarátoktól és különféle, nagyon is változatos szervezeteiktől elsősorban nem anyagi, pénzben is kifejezhető segítséget, támogatást kértek és reméltek, hanem inkább arra törekedtek, hogy az intézkedési helyzetben lévők közül múzeumbarátokká lettek keresztül jusson a múzeum támogatáshoz; anyagiakhoz is. Még csak a gyanú árnyékának se szabad felmerülnie annak, hogy a különböző múzeumi, múzeumbaráti szervezetek védnökeivé, díszelnökeivé, de legalább választmányi tagjaivá választott főispánoktól, alispánoktól, polgármesterektől, püspököktől, apátoktól, táborszernagyoktól, ezredesektől csak azt várhatták, remélhették a muzeológusok, hogy munkahelyeiken képviseljék a múzeumügy, a múzeum érdekeit és hivatalaikon keresztül támogassák, akár pénzzel is a múzeumot, a múzeumi munkát. A múltban is és a jelenben is biztosaknak kell lennünk abban, hogy a vezető tisztségeket betöltők között is van számos igazi, beállítottsága, műveltsége, érdeklődése és esetleg valamiféle gyűjtőmunkája révén szakmailag is értékes múzeumszerető, a múzeumokat segíteni-támogatni kész ember.

Társadalmunkban kevésbé fejlődtek ki azok az arisztokrata személyiségek, akik életük és jövedelmük jelentős, vagy éppen nagyobb részét műgyűjtésre fordították és gyűjteményüket az államra, vagy még inkább valamelyik múzeumra hagyva, nagymértékben segítették, nagyra fejlesztették volna a kedvezményezett múzeumot. Olyan arisztokratáról hirtelenjében – Széchenyi Ferencet kivéve – nem is tudok, aki gyűjteményével egy új, önálló múzeumot hozott volna létre. Főuraink, püspökeink, ha volt is valamiféle gyűjteményük, leginkább képgyűjtemény, réges-régen beolvasztották valamelyik neves szakmúzeum anyagába; gondoljunk csak az Eszterházy-képtárra, ami a Szépművészeti Múzeum anyagába olvadt bele, vagy Pyrker László egri érsek képgyűjteményére, amiből az Egri Képtár mellett az esztergomi Keresztény Múzeum is részesült.

Ha ilyen jellegű múzeumpártolásról beszélhetünk, akkor inkább a vagyonos polgárság közt kell kereskednünk, s nem mehetünk el annak megemlítése nélkül, hogy a debreceni Déri Múzeum esetében lehetünk a legjobb helyzetben egy ilyen, párját ritkító egyéni múzeumalapításnak, mind Déri Frigyes (1920), mind Déri György (1938) esetében.

Sokan azt gondolják, hogy a múzeumbarátok működésének klasszikus időszaka a múlt század dereka, második fele volt, amikor is a kiegyezés után múzeumi vonatkozásban gyorsan akarták behozni a két-három évtizedes lemaradást. A megyeszékhelyeken, a nagyobb városokban sorra tűntek föl azok a „múzeumbarátok”, akik elsősorban jó és tevékeny patrióták voltak, több-kevesebb jártassággal bírtak az efféle ügyekben, telítve voltak helytörténeti, honismereti igényekkel. Legtöbbjük tanár-tanító; pedagógus volt. Szép számmal képviseltették közöttük magukat a lelkészek, a művészek és az egyszerűbb közigazgatási állásokban dolgozók, például nagy számmal a jegyzők. Ezeknek az embereknek az volt a céljuk, hogy a kérdéses városban múzeumot hozzanak létre. Csak hát hamar rá kellett jönniük, hogy ez nem megy olyan könnyen. Ekkor kezdtek el keresni lakóhelyeiken, illetve annak környékén olyan tekintélyes, jómódú, vagy éppen fontos hivatalt viselő embereket, akik tekintélyüknél fogva alkalmasak lehetnek egy létesítendő múzeum számára támogatást, pártfogást, segítséget szerezni. Ezek a tiszteletreméltó férfiak közigazgatási szemléletű emberek lévén, először is arról gondoskodtak, hogy mielőbb megalakuljon és kezdjen működésbe egy megyei, vagy ritkábban városi és még ritkábban járási egyesület, alapszabállyal, tiszttal, évenkénti közgyűléssel és, ami talán a mi szempontunkból a legfontosabb, közkönyvtári és múzeumi tervekkel. Ezeknek a múlt század 60–90-es éveiben alakult egyesületeknek általában ilyen neveik voltak: Hunyad Megyei Régészeti, Mívelődéstörténeti Könyvtár- és Múzeum Egyesület (gyakran: Társulat). Átnézve ezeknek a könyvtári-múzeumi egyesületeknek a dokumentumait az lett előttem világossá, hogy az egész szervezkedést elindító egy vagy két ember a kialakult szervezetben könyvtáros, illetve múzeumőr lett. Sok esetben elárulva, hogy az egész egyesületet ők, vagy éppen csak ő, egy személyben mozgatta és hozta létre. Az egyesületek tiszteletreméltó tiszttársaiknak, vezetőségének az volt a feladata, hogy tekintélyt szerezzen az egyesületnek és rajta keresztül a könyvtár, illetve a múzeum eszméjének és a tekintélyhez, a tekintély fenntartásához teremtsék elő azokat a konkrét támogatásokat is, általában a megyéktől, városoktól, ami feltétlenül kellett a könyvtár, illetve a múzeum megalapításához, elemi felszereléssel való ellátásához és a szerény működés megindításához, folytatásához. De jók voltak ezek az egyesületek arra is, hogy pályázhassanak az akkor már megalakult Múzeumok és Könyvtárak Országos Felügyelősege, illetve a Múzeumok és Könyvtárak Országos Tanácsa alkalmi, vagy rendszeres segélyéért. Az ilyen keretek közt működni kezdett múzeumok barátai elsősorban azok voltak, akik létrehozták ezeket az egyesületeket és az egyesületek keretein belül a múzeumokat. De nemcsak így és nemcsak közvélemény-formálással, hanem például műtárgyajándékozással is, gyűjtésekkel kimagasló műtárgy megvételére, ásatások szervezésével, kiállítások rendezésével és még sok minden mással. Ezeknek az egyesületeknek, társulatoknak az volt talán a legjelentősebb tevékenységük, hogy voltak, hogy pusztán létükkel előkészítették a talajt a múzeumok számára, s hogy sok esetben létre is hozták a múzeumokat.

Mindenesetre megállapíthatjuk, hogy az első időkben a múzeumbarátok, a múlt század második felében és a századfordulón, akármilyen gazdasági-, társadalmi- vagy kulturális-művelődési viszonyok között éltek is, fő feladatuknak múzeumok létesítését tekintették és a már létrejött múzeumok megerősítését, fejlesztését sokszor konkrét munkával, műtárgy-ajándékozással, gazdasági segítségnyújtással és gyakran önkéntes – ma talán úgy mondanánk, hogy társadalmi – munkával. Azoknak az időknek a múzeumbarátja, amikor már létrejöttek és működtek az előzőekben említett Régészeti-, Mívelődéstörténet-, Könyvtár- és Múzeum Egyesületek, a múzeumbarátság közösségi formát öltött. Leggyakrabban egyrészt azzal és úgy, hogy az egyesület megvásárolt saját

pénzén egy kimagasló műtárgyat a múzeum számára, másrészt pedig azzal, hogy mindegyik egyesület igyekezett kiadni, minden évben rendszeresen megjelentetni egy évkönyvet. Ezeknek az évkönyveknek a szerkesztésében, írásában, nyomdai úton való előállításában és terjesztésében kollektíven vett részt az egyesület teljes tagsága. Ezeknek az évkönyveknek hármasság jelentősége volt és van ma is. Azzal, hogy a múzeumőr minden kötetben köteles volt megjelentetni egy részletes jelentést az elmúlt időszak múzeumi életéről, minden életmegnyilvánulásáról, az egyesületek olyan forrásegységeket készítettek és hagytak hátra örökül, amelyek alapján soha nem látott részletességgel, adatgazdagon meg lehetett írni a múzeum történetét. Az esetek többségében nemcsak a múzeum történetét, hanem a kérdéses helység kultúreletének majd teljes történetét is. Ezeknek az évkönyveknek az írása, szerkesztése és kiadása nagy hatású népszerűsítő, propaganda funkciót is töltött be. Sokszor olyan eredménnyel is, hogy az évkönyvek nyomán álltak sokan a múzeumbarátok sorába. Nem szabad elhallgatni azt sem, hogy az évkönyvek versengve szerepeltettek évkönyveik hasábjain egy-egy neves szakembert, tudóst, egyetemi tanárt, netán akadémikust. Kettős céllal és haszonnal: a múzeumi munkába belekóstolt, kutató és írógató múzeumbarátoknak a „nagy emberek” szerepeltetésével példát mutattak, mércét állítottak; másik oldalról a „nagy embert” közelebb hozták a helyi problémákhoz, felhívták a figyelmét helyben adott dolgokra, folyamatokra; olyanokra, amelyek ismerete segíthette, kiszélesíthette ismereteit, a „nagy embert” a helység és kultúrintézményei, köztük a múzeum barátjává tették. Harmadszorra azt kell elmondani ezekről az évkönyvekről, hogy írásukat, szerkesztésüket és kiadásukat múzeumaink legfontosabb hagyományai közt tisztelhetjük mind a mai napig. De még ennél a hagyománynál is jobban örülünk – mi múzeumbarátok – annak, ha a hagyomány eredeti formáját éljük meg napjainkban is; azaz, ha múzeumbaráti köreinknek vannak saját, önálló kiadványaik. Ezekre a múzeumbaráti köri kiadványokra minden olyan esetben is minden olyan helyen szükség van, ahol a múzeum nem tud kiadványokat készíteni, vagy a meglévő kiadványok, sorozatok továbbvitele nehézségekbe ütközik, veszélyes helyzetbe kerül.

A ma, azaz napjaink múzeumbarátja másféle. Először is nem mindig egy megadott természetes személy. Hanem képviselő; egy nagy múzeumbarát vállalat, cég, intézmény, szervezet múzeum-felelőse, szószólója: képviselője. Mellettük természetesen ott találjuk az egyéni, személyiségükben adott múzeumbarátokat is. Akik ma már kevésbé kötődtek például a közigazgatáshoz, mint régebben voltak; már csak azért is, mert napjaink a gyors közigazgatási változások ideje. De mielőtt a ma múzeumbarátaikról szólnánk, vessünk egy pillantást az intézménytörténetre is. A régi, úgy mondanám, hogy feudális természetű és erősen közigazgatási kötődésű múzeumbaráti szervezeteket és velük magukat a múzeumbarátokat is szétzilálta az első világháború, a világháborút követő forradalmak, majd hazánkban a trianoni békediktátum gazdasági, társadalmi és kulturális következményei. Múzeumainkat – amelyek megmaradtak – 1920 táján újra kellett szervezni. Ezekben az években ismét fontos szerepet kaptak a múzeumbarátok. Soraik között jelentős erőt képviseltek a menekültek, azaz az olyan múzeumbarátok, akik a történelmi Magyarország valamelyik városából jöttek, vagy menekültek, vagy sok esetben küldték, kiutasították őket. Ezek a „menekült” múzeumbarátok már még odahaza, eredeti lakhelyeiken szoros kapcsolatba kerültek a múzeummal, a múzeumüggyel, sok esetben számos helyen kezdeményezői voltak az ottani múzeumlétesítésnek, és oszlopos tagjai voltak az ottani megyei vagy városi Régészeti-, Mívelődéstörténeti Könyvtár- és Múzeum Egyesületnek. Minthogy a háború és a forradalmak alatt ezek az egyesületek szétzilálódtak, megszűntek, ezért a 20-as években, amikor a múzeumok különben is nehéz

életét még jobban megnehezítette a gazdasági világválság „begyűrűzése”, újjá kellett szervezni, illetve azokon a helyeken, ahol nem voltak, vagy olyan esetekben, amikor és ahol a húszas években a múzeum életében döntő változás történt, új egyesületeket kellett létrehozni. Ha a korábbi egyesületeket, a korábbi múzeumbarát mozgalmat feudális és közigazgatási kötődésű, arisztokratikus jellegűnek mondtuk, akkor ezekről az új, háború utáni szerveződésekről, esetleg annak ellenére is, hogy arisztokraták is részt vettek bennük, polgári jellegűeknek nevezhetnénk. Az eddig elmondottakra Miskolc esetében jó példa Leszih Andor, Megay Géza, Marjalaki Kis Lajos szerepe és múzeumbaráti tevékenysége; Debrecenben pedig a Déri testvérek munkája.

Az új egyesületek már kevésbé, vagy egyáltalán nem kötődtek a megyei vagy a városi közigazgatáshoz. Alapszabályokat készítettek és ezeket az alapszabályokat a belügyminiszterrel hagyatták jóvá. Ekkor kezdett általánossá válni a múzeumbarát elnevezés és valami érdekes módon elválni egymástól múzeumok és a múzeumbarátok valamilyen szervezetei. Ennek az elválásnak – ami persze sohasem valósulhatott meg, a dolgok természetes rendje szerint – szakmai, vagy szakmainak tűnő okai voltak. Az átélt történelmi viharok, a küzdelmekkel teli évek azt eredményezték, hogy a múzeumokban – bármily nehéz körülmények között is éltek egyébként – többek között a Múzeumok és Könyvtárak Országos Felügyelősége és a Múzeumok és Könyvtárak Országos Tanácsa tevékenysége következtében is – emelkedett a szakmaiság szintje. Szervezett muzeológusképzés ugyan még nem volt, de a budapesti egyetem bizonyos tanszékeihez kötötten, mint amilyen a régészeti, a művészettörténeti, a néprajzi tanszékek voltak, kialakult valamiféle muzeológusképzés. A harmincas évekre az a helyzet állt elő, hogy múzeumba szinte kivétel nélkül csak olyan emberek dolgoztak, akik vagy elvégezték még a múlt század végén szervezett régészeti (Posta Béla, Kolozsvár), vagy éppen a harmincas években szervezett néprajzi (Kiskunhalas, Györffy István) tanfolyamokat, vagy pedig az egyetemen szereztek az említett tanszékeken képesítést. Ezek a „szakemberek”, főleg fiatal, egyetemi képzésben részesült múzeumi dolgozók, múzeumőrök kezdték lenézni a „szakképzetlen”, segítőkész, de tájékozatlan, dilettáns, de mindenbe beleszóló múzeumbarátokat, szervezeteiket. Nagyon érdekes, hogy ez a bizalmatlanság a későbbiek során, akkor is megmaradt, amikor a magyar múzeumügy ismét olyan helyzetbe került, hogy rászorult a múzeumbarátok, a múzeumbaráti szervezetek segítségére.

A második világháború és következményei, az akkori „rendszerátalakítás” igen jelentős mértékben átalakította a különben is nagy károkat szenvedett múzeumokat. A korábbi múzeumpártoló múzeumbaráti szervezeteket például feloszlatták, vagyonukat, ha volt, elkobozták, az elhagyott, gazdátlanul maradt múzeumokat pedig 1949-ben, éppen ötven éve állami intézményekké nyilvánítva központi kezelésbe vonták. A Múzeumok és Műemlékek Országos Központja (MMOK) szerepét, amely végül is egy, a korábbi szintnél jóval magasabb szinten újjászervezte, feltámasztotta a magyar múzeumokat, nem lehet eléggé dicsérő, elismerő hangon emlegetni. Még múzeumbaráti szempontból sem. Mert bár a MMOK működése előtt, még 1945-ben felszámoltak minden társadalmi, közművelődési egyesületet, köztük a múzeumbaráti köröknek vehető egyesületeket is, a MMOK pártfogságba véve mindazokat a múzeumbarátokat, akik az elmúlt időszakban akár mint részalkalmazottak, akár mint munkahely szempontjából a múzeumoktól független, de a múzeumok munkájába magukat bedolgozó emberek voltak ismertek, az újjászervezett, vagy egészen újonnan szervezett múzeumokba gyűjtötte és muzeológusként alkalmazta. Ezzel a nagyon is helyes intézkedésével azonban, hogy úgy mondjuk, le is fölözta a múzeumbaráti társaságot, hiszen legtevékenyebb embereitől fosztotta meg őket. Ilyen és ehhez hasonló intézkedések következtében az 50-es évek első felében erősen

vissza is esett a múzeumbaráti tevékenység, ha éppen nem szűnt meg. Mind a múzeumok, mind a múzeumbarátok munkáját ezekben az időkben nagyban nehezítette az is, hogy az internacionalista proletkultos kultúrpolitika legalábbis gyanús szemmel nézte a múzeumok tevékenységét és még gyanúsabban a nacionalistának, narodniknak, úri, idealista machinációknak tartva a múzeumbarátok munkáját. Mindaddig ez volt a helyzet, amíg meg nem győződtek arról, hogy a Szovjetunióban is vannak múzeumok, sőt, hogy a múzeumi munkát ott nagyra értékelik és nagy becsben tartják. Ez a felismerés egyúttal irányváltást is jelentett a magyar múzeumok-muzeológia történetében: kötelezően központi, majdhogynem egyedüli kutatási tárgykörként kívánták kezelni a legújabb kor történetét, ezen belül is a munkásmozgalom történetét és még itt is sűrítve, a munkásmozgalom és a pártélet helyi történetének, és minden más vonatkozásnak vizsgálatát. Sok helyen, minthogy a régi szerveződésű múzeumbaráti közösség nem volt képes átvállalni, színre léptek az új szerveződésű legújabb kor-munkásmozgalom-történeti körök, később egyszerűsítve: helytörténeti bizottságok.

Támadhatatlan, hogy ezek a bizottságok nagy munkát végeztek, számtalan adatot, életrajzot, mindenféle dokumentumot, emlékeztést és némi tárgyi anyagot is összegyűjtöttek, azzal a diszkriminációval, hogy csak a munkásmozgalommal kívántak foglalkozni, hogy csak egyfajta megközelítésben kívánták magyarázni az eseményeket. Ez a diszkriminatív egyoldalúság hamarosan ellehetlenítette ezeket a kutatásokat és az ilyen irányú muzeológiai, múzeumbaráti munkát. Többek között azzal is, hogy a hatvanas és a hetvenes évek fordulóján, reakcióként oly erővel támadtak fel a hagyományos patrióta múzeumbaráti elképzelések, mint még soha azelőtt. Az ekkoriban országosan szerveződő helytörténeti-honismereti mozgalomban méltó helyet igyekezett magának kivívni a muzeológia, a múzeumügy is. Ennek a mindmáig tartó kornak múzeumi-muzeológiai elképzeléseinek vonzatában terjedt el a falumúzeum-, tájház-, emlékház-, emlékkiállítás-szervezési mozgalom. Ezekkel az úgymond alulról jövő kezdeményezésekkel nem mindenben értettek egyet a múzeumok. Ez a tartózkodás nem tett jót a múzeumok és a múzeumbarátok kapcsolatának, de az esetek túlnyomó többségében a véleménykülönbségek, amelyek főleg szakmai jellegűek voltak, kiegyenlítődtek és ennek köszönhetően a magyar muzeológia-múzeumügy az 1965-től 1975-ig terjedő évtizedet, a kétségtelenül mindvégig jelenlévő ellentmondások dacára is, legeredményesebb korszakának tarthatja. Ez az évtized volt különben a múzeumok mellett működő új szervezésű múzeumbaráti körök legvirágzóbb korszaka is. Jellemző múzeumbaráti tevékenysége volt ezeknek az éveknek az úgynevezett jelentőhálózat kiépítése és működése. Nemcsak régészeti vonatkozásban volt ennek a jelentőhálózatnak nagy jelentősége, mint joggal gondolhatnánk, hanem a múzeumi munka minden területén. A jelentőhálózat működése tulajdonképpen minden műtárgyra kiterjedt és azok múzeumba kerülését segítette elő. Bizonyos példakön elindulva, az úgynevezett Múzeumi Hónapok, minden év októberében, a múzeumbaráti körök rendezésébe kerültek, természetesen a múzeumok, múzeumi szervezetek alapvető, meghatározó tevékenységére épülten.

Most, amikor új, ismét megváltozott körülmények között dolgoznak múzeumaink, és munkájukat ugyancsak új szervezeti formában működő múzeumbaráti közösségek segítik, mindenféle fenntartás nélkül, majdnem hogy büszkén kell visszaemlékeznünk ezekre az időkre. Azokra az időkre, azon idők múzeumbaráti közösségeire, munkájára, amelyekben minden időkben, minden ellenállás, sőt olykor tiltás ellenére is át tudták menteni a múzeumbarátok, a múzeumbaráti közösségek legalapvetőbb szellemiségét: az alkotó patriotizmust.

DÖMÖTÖR ÁKOSRA EMLÉKEZVE BUDAPEST, 1938. 12. 21–1999. 04. 08. BUDAPEST

KRÍZA ILDIKÓ

Ismét fogytkozott a mesekutatók tábora. Alig száradt meg a nyomdafesték *Dömötör Ákos* utolsó kötetén, és folyóiratokhoz leadott cikkei még csak ezután jelennek meg, amelyeket ő már nem láthat, mert alig múlt 60 éves, amikor 1999 nyarán örökre eltávozott tőlünk.

Dömötör Ákost elsősorban mesekutatóként ismerjük, pedig tevékenysége igen széles körű volt. Jelentős népművelési, honismereti munka révén az ország legkülönbözőbb területén találkozott vele. Munkásmozgalmi Intézetben töltött éveiben elsősorban a munkásság néprajzi vizsgálata volt a fő feladata. Ehhez kapcsolódott aspiránsi munkája, az Ózd környéki bejáró dolgozók vizsgálata. Művelődéstörténeti írásai, vallástörténeti adatfeltárásai a sokoldalú érdeklődését bizonyítják. Szakmai és szépirodalmi fordításai, idegen nyelvű publikációi révén kapcsolatai távolra vezetnek.

1938-ban született Budapesten. A magyar néprajzot édesapja közelségében ismerte meg, az első írásai egyetemi stúdiumai előtt jelentek meg. 1958–63 között végezte a magyar tanári és ethnographusi szakot. Ez alatt az idő alatt gyűjtötte és rendezte sajtó alá, tette közzé első kötetét, a *Sarkadi népmeséket* (Gyula, 1962.), amelyhez Walter Anderson, akkori idők jeles mesekutatója személyes levélben gratulált. Az egyetemen a mesék mellett figyelme az ukrán hősepika felé fordult, kereste a magyar–ukrán hősábrázolás közös elemeit, és disszertációja is e témából készült a Borsófiú mese elemzésével. Tanulmányait befejezve nem kapott néprajzkutatói állást. Előbb tanár volt, majd a Népművelési Intézetben honismereti előadó lett. 1972-ben védte meg a bölcsészdoktori disszertációját *Affinitásvizsgálatok a Borsófiú-mese ukrán és magyar változataiban* címmel. 1974-től muzeológusként dolgozott a Magyar Munkásmozgalmi Múzeumban. 1986-ban az Angyalföldi Helytörténeti Gyűjtemény igazgatója lett, itt dolgozott nyugdíjba vonulásáig. A tudományos témáinak kifejtéséhez szükséges függetlenséget és alkotáásra alkalmas nyugdíjas éveket azonban nem élvezhette.

Közel háromszáz tudományos és népszerűsítő cikket írt, hét önálló könyvet, köztük van két katalógus, három mesekiadvány, két fordításgyűjtemény, miközben reggeltől estig becsülettel ellátta hivatali feladatát. A tudományos meseközlések nélkülözhetetlen kellékét, a típusmutatókat, a típusok összekapcsolódásának rendjét szívesen állította össze, és a folklórmotívumok kuszaságában való tájékozódást nagy gyakorlattal, jó érzékel végezte. Az utóbbi évtizedekben az *Új Magyar Népköltési Gyűjtemény* kötetait ő látta el típusmutatóval, hasonlóképpen végezte ezt a cseppet sem könnyű munkát más forráskiadványoknál is. Így például a *Ciganisztikai tanulmányok* sorozatban megjelent mesekiadványokhoz ő fűzött tudományos megjegyzéseket, jegyzeteket. Magyarországon Kovács Ágnes halála után szinte ő volt az egyetlen, aki a különböző mesekatalógusok számai között biztosan, gyorsan eligazodott, tudta, mikor kell az egész mesetípusra, mikor egyes motívumra, exemplumra, legendára, közmondás-értelmezésre hivatkozni. Az

emlékezőkészsége páratlan volt. Mesekutatásban szívesen vallotta magát Kurt Ranke tanítványának, annak ellenére, hogy az 1964-ben elnyert, Göttingenbe szóló DAAD ösztöndíjat politikai okok miatt nem kaphatta meg. Boldog volt, amikor élete jelentős művének tartott tündérmese-katalógust Ranke emlékének ajánlhatta. Folklorista munkásságának legnagyobb elismeréseként tartotta számon, amikor 1993-ban a Finn Tudományos Akadémia meghívta őt a Folklore Fellow tagjai közé.

A mesekutatás német nyelvű nemzetközi szakfolyóiratának, a *Fabulának* 1962-től kezdve munkatársa volt. Több írása jelent meg ott, mint az *Ethnographiában*. A könyvismertetései mindig valami újat, kevesek által ismert anyagot mutattak be. Széles érdeklődése, nyelvtudása tette lehetővé, hogy orosz, ukrán, örmény mesekiadványokról, tanulmánykötetokről, szakirodalomról hírt adjon a 60-as, 70-es években, amikor a vasfüggöny mindkét irányban elszigetelést jelentett. Az orosz akkor fontos közvetítő nyelv volt a kelet-európai és ázsiai népköltészetet illetően, mert a neves szovjet kollegák alig publikálhattak külföldön, Dömötör Ákos könyvismertetései adtak hírt a kelet-európai folklorisztika eredményeiről a *Fabulában*. Emellett szívesen vállalkozott a magyar mesék és rájuk vonatkozó szakirodalom méltatására. Írásaiban általában arra törekedett, hogy a kötetekből hiányzó, de a mesekutatóknak nélkülözhetetlen adatokat (típusszám, motívumjelzet) közölje. Ebből következően Dömötör Ákos minden publikációja jelentős a benne rejlő információk miatt. Kurt Ranke javaslatára alapító szerzőtárs az *Enzyklopädie des Märchens* kézikönyvnél, a magyar vonatkozású szócikkeknél az ő neve szerepel leggyakrabban.

A Népművelési Intézetben honismereti feladatot kapott, tudománypépszerűsítő, szervezőmunkát végzett, és számos írását közölte a *Honismeret* című folyóirat, a *Népművelési Tájékoztató* és más helytörténeti periodika.

A Magyar Munkásmozgalmi Múzeumba kerülve hivatali feladata lett a munkásság életmódját kutatni néprajzi szempontból. Érdeklődése az Ózdi Kohászati Művek felé fordult, amely akkor, a 70-es években ellentmondásos helyzetben volt a feszített iparosítás és az elmaradott technológia, fejletlen infrastruktúra miatt. Megfigyeléseit, tapasztalatait közzétette a Berend T. Iván szerkesztette *Ózdi Kohászati Üzemek története* című tanulmánykötetben. A legjelentősebb gyűjtőmunkáját is ezen a vidéken Észak-Magyarországon, a Hangony völgyében végezte és a tanulságokat a *Bejáró munkások. A kohászati dolgozók életmódja és kultúrája a Hangony völgyében* című kandidátusi disszertációjában összegezte 1979-ben. E munka csak a rendszerváltozás után jelent meg Viga Gyula odafigyelésének köszönhetően a miskolci *Herman Ottó Múzeum Évkönyvében* folytatásokban.

Az Angyalföldi Helytörténeti Gyűjtemény igazgatójaként sokat foglalkozott városnéprajzi kérdésekkel. Évenkénti változatos kiállítások megtervezése, szervezése mellett sok tanulmányt írt ebben a témakörben. Cikkei művelődéstörténeti értékük miatt figyelemre méltóak, akár az utcanevokről, ünneplési szokásokról, híres emberek tiszteletéről, a névhasználati divatokról szolt, mert azokat mindig kortörténeti összefüggésbe ágyazta. Nyelvészeti, onomasztikai tanulmányai főleg a *Nyelvőrben* és a *Magyar Nyelv* hasábjain jelentek meg, bizonyítva, hogy adatfeltárással gazdagította a szótörténeti, szólástörténeti kutatásokat.

A magyar és nemzetközi folklorisztika szempontjából nézve új és nélkülözhetetlen kiadványokkal gazdagította a tudományt. Ezek közül kettőt emelek ki. Az egyik a *Magyar népmesekatalógus 2. A magyar tündérmesék típusai (AaTh 300–749), (Összeállította és a bevezetőt írta - -, Bp. 1988.)*. A klasszikus népmesekincs legművészeibb, legösszetettebb 450 típusát ő szedte rendbe a Kovács Ágnes szerkesztette katalógusban.

Minden egyes típushoz rövid típusleírást készített, külön figyelve a típuskombinációkra, hogy a magyar és a nemzetközi összehasonlító mesekutatással összhangba hozza. Az adott mesék kapcsán mindig tényszerű megállapításokat tett. Összefoglalásában képet adott a magyar népmese előzményeiről, irodalmi párhuzamairól, egyes szövegrészek görög mítoszokkal, középkori írásos előzményekkel kimutatható rokonságáról vagy akár exemplumként megjelenő prédikációs irodalomban betöltött szerepéről. Így ezt a katalógust nem csak a mesekutatók forgatják haszonnal, hanem az irodalmárok is.

A másik alapvető, kézikönyv értékű munkája *A protestáns exemplumok katalógusa* címmel jelent meg (Bp. NKI. 1993) Az exemplumkutatás Magyarországon az irodalom és folklorisztika közös mezsgyéjén gazdátlanul maradt, csak egy-egy konkrét szöveg, motívum elemzésére került sor. Az összesítő áttekintést először Dömötör Ákos végezte el és ő készítette el az első katalógust. Ebben a munkájában jelentős segítséget kapott Göttingenből Hans-Jürg Uthertől. A hatalmas magyar nyelvű kéziratos és nyomtatott anyagból elsősorban a protestáns forrásokat vette be a katalógusba. A katalóguson túl egy kötetre való magyar és német nyelvű tanulmánya tájékoztat a műfaj elvi problémáiról, a magyar művelődés nemzetközi összefüggéseiről, a Luther-folklór elterjedéséről, Comenius oktatásban betöltött szerepéről. Éveken át gyűjtötte a régi, protestáns prédikációkban megbújó folklór adatokat, és ezenközben számos nyelvi sajátosság történeti hátterét is megtalálta, amelyekkel a nyelvészeti kutatást gazdagította. Exemplumkutatása irodalomtörténeti, művelődéstörténeti, vallástörténeti téren egyaránt újat hozott.

A szövegkiadványaiban, önálló gyűjtések közléseivel törekedett a magyar folklorisztika továbbfejlesztésére. Olyan szempontokkal gazdagította a kutatást, amelyeket korábban mellőztek. Hiteles közlésekhez ragaszkodott még a gyerekeknek készített mesekötetekenél is. A történeti folklór terén az 1848-as szabadságharc emlékeit gyűjtötte egybe a *Hősök és vértanúk. Mondák és visszaemlékezések a szabadságharcról* (Bp. MNT 1998.) című kötetben, ahol a bevezető tanulmányában a közelmúlt élő szájhagyományának törvényszerűségeiről, mítoszteremtő képességéről vall. Ezt megelőzően feltárta Petőfi Sándor mesei ihletésű elbeszélő költeményének, a *János vitéz* egyes elemeinek a magyar és egyetemes folklórban kimutatható párhuzamait, jelentős adatokat kínálva a Petőfi-kutatáshoz.

Dömötör Ákos sokszínű életműve lezárult. Hiába várjuk az ígért vicckatalógust és a városi folklórt tartalmazó szöveggyűjtemény folytatását, vagy a kalendáriumok, aprónyomtatványok rejtette népköltészet bemutatását. Hatalmas cédulagyűjteményében az iskolai tankönyvek néprajzi vonatkozásai szintén örökké némák maradnak. Csak akik közelről ismerték őt, tudják, hogy mennyi terve volt még. Ezek kidolgozására nem kerül sor, hiszen neki nem adatott meg, hogy tanítványok segítségével tovább gyarapodhasson szellemi öröksége.

VÁLOGATOTT BIBLIOGRÁFIA

- 1962
Sarkadi népmesék. Gyula
- 1963
Die ukrainischen Varianten des Märchens vom Baum der bis zum Himmel reicht.
In: *Studia Slavica* X. 1964. 181–187.
- 1967
Alsósági népmondák. In: *Vasi Szemle* XXI. 291–294.
Egy nyirturai mesemondó és egy meséje. In: *Szabolcs-Szatmári Szemle* II. 91–100.
Briefe von Lubor Niederle an Antal Herrmann. In: *Studia Slavica* XIII. 323–328.
- 1968
New Delhi-i, new delhi vagy New Delhi? In: *Magyar Nyelvőr* 92. 241–242.
- 1969
Világnézeti nevelés és irodalomoktatás. In: *Magyartanítás* XII. 1–4.
Csávolyi néphagyományok. In: Mándics Mihály (szerk.): *Fejezetek Csávoly község krónikájából* Csávoly, 161–184.
Beszélhetünk-e „ateista kereszténység”-ről? In: *Világosság* X. 1969. 482–483.
A hongkongi szó helyesírásáról. In: *Magyar Nyelvőr* 93. 1969. 405.
Cigány családi eredetmonda a Kódó partjáról. In: *Vasi Szemle* XXII. 1969. 623–627.
- 1970
Alsósági igaz történetek. In: *Vasi Szemle* XXIV. 1970. 136–137.
Az úrhajók elnevezése I. *Magyar Nyelvőr* 94. 1970. 499–500.
- 1971
Krónikairás a Német Demokratikus Köztársaságban. In: *Nógrádi Honismeret* 1971. 27–30.
Egy Kosztolányi-levél. In: *Irodalomtörténeti Közlemények* LXXV. 1971. 357.
Kötegyáni hiedelemmondák. In: *Múzeumi Kurir* 1971. 41–44.
Ungvári Lajos meséi. In: *Múzeumi Kurir* 1971. 67–69.
Penavin Olga: Jugoszláviai magyar népmesék UMGY XVI. A mesék tipológiai meghatározását végezte. Bp. 1971. 601–607.
Beszámoló az NDK-beli tanulmányútról. In: *Népművelési Értesítő* XII. 1971. 353–357.
A ló tréfás életrajza. In: *Savaria* 1971. 325–330.
- 1972
A tizenéves szóról. In: *Magyar Nyelvőr* 96. 1972. 123.
A mese műfaji kérdései. In: Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Népművelési Tájékoztató 1972. 16–24.
A történeti néphagyomány regionális feltárásáról. In: *Népművelési Értesítő* XIII. 1972. 417–420.
- 1973
Csúfolódó vers Kálmány Lajos gyűjtéséből. In: Móra Ferenc Múzeum Évkönyve Szeged, 1972–73. 185–192.
Ki az abszolút fafejű? Néprajzkutatók a nagyvárosi viccekről. In: *Szabad Föld* XXIX 1973. febr. 11. 13.

- A krónikairás hazai eredményei és távlatai a közművelődésben. In: *Népművelési Értesítő* XIV. 1973. 377–391.
- Kemenesaljai falucsúfolók. In: *Vasi Szemle* XXVII. 1973. 287–292.
1975
- Bálint Sándor: Tombáczi János meséi. Jegyzetekkel ellátta - - Bp. 1975. 679–707.
1976
- Szergej Artyusenko: Hétpróbas kigyóvadászok. Elbeszélések. Fordította - - Bp. 1975. 120 pp
- Arany, László. In: *Enzyklopädie des Märchens* Bd. 1. Berlin–New York, 1976. 722–723.
- Zur Frage der Lebensweise der Arbeiter im Zeitalter des Dualismus in Ungarn. In: Internationales Kulturhistorisches Symposium Mogersdorf Bd. 6. Die Arbeiterbewegungen von den Anfängen bis zum Ende des ersten Weltkriegs. Zagreb, 1976. 79–92.
- Moldova György folklorizmusa. In: *MIOK Évkönyv* Budapest, 1976. 67–77.
- Augen der Blinden zurückgebracht. In: *Enzyklopädie des Märchens* Bd. 1. Berlin–New-York, 1976. 998–1002.
- Russische Redaktionen des Märchens vom Erbsensohn. In: *Studia Slavica* XXII. 1976. 387–399.
1977
- Bauerntochter (Die kluge B. AaTh 875). In: *Enzyklopädie des Märchens* Bd. 1. Berlin–New York, 1977. 1353–1365.
- Berze Nagy, János. In: *Enzyklopädie des Märchens* Bd. 2. Berlin–New York, 1977. 188–189.
1978
- A hetvenéves Korompay Bertalan. In: *Néprajzi Hírek* VII. 1978. 126–128.
- Szovjet tanulmányok a munkáséletmód néprajzi kutatásáról. (Fordította - -) Bp. NKI. 1979. 120. Documentatio Ethnographica 6.
1979
- Üzemtörténet és munkáséletmód-kutatás. In: Incze Miklós (szerk.): Az üzemtörténetírás kérdései. Elméleti és módszertani tanulmányok Bp. 1979. 209–223.
- Bejáró munkások. A kohászati dolgozók életmódja és kultúrája a Hangony völgyében. Kandidátusi értekezés tézisei. Bp. 1979. 27.
1980
- Az újjáépítés szolgálatában 1945–1948 között. In: Berend T. Iván (szerk.): Az Ózdi Kohászati Üzemek története. Ózd–Bp. 1980. 297–324.
- A feszített iparosítás hatása 1949–1956. In: Berend T. Iván (szerk.): Az Ózdi Kohászati Üzemek története. Ózd–Bp. 1980. 325–344.
- Máté Ferenc mondakincséből. In: *Savaria* 9–10. 1975–1976. 231–236.
- Doktor Allwiesend (AaTh 1641). In: *Enzyklopädie des Märchens* Bd. 3. Berlin–New York, 1980. 734–742.
1981
- Eingeweide. Die eigenen E. fressen (AaTh 21) *Enzyklopädie des Märchens* Bd. 3. Berlin–New York, 1981. 1243–1244.

- 1982
Erbsensohn (AaTh 312D). In: *Enzyklopädie des Märchens* Bd.4. Berlin–New York, 1982. 127–130.
- 1983
Nagy István meséi. In: *Savaria* 11–12. évf. 1983. 305–325.
- 1984
XIX. század eleji ponyvairat Vas megyéből. In: *Savaria* 17–18. évf. 1983–84. 157–165.
Hazai Luther-mondák. In: Fabinyi Tibor (szerk.): *Tanulmányok a lutheri reformáció történetéből*. Bp. 1984. 324–340.
- 1985
A példázatok természetrajza a protestáns szentbeszédekben. In: *Theológiai Szemle* XXVIII. 1985. 15–21.
Focus. Teilung des Brotes oder Geldes (AaTh 921A). In: *Enzyklopädie des Märchens* Bd. 4. Berlin–New York, 1984. 1394–1397.
A példázatok fejlődéstendenciái a protestáns igehirdetésben. In: *Theológiai Szemle* XXVIII. 1985. 326–334.
Fótonfót király. Válogatta - - Bp. 1985. 150. (Mesék)
- 1986
Csodajelek a 16–17. századi evangélikus prédikációkban. In: *Diakónia. Evangélikus Szemle* VIII. 1986. 80–84.
Zur Herkunftsfrage des ukrainischen Dumahelden Fesko Handža Andyber. In: *Studia Slavica* 1986. 291–306.
A szöveggyűlés napjainkban. In: *Magyar Nyelvőr* 110 évf. 1986. 256.
- 1987
Geschenke der Zwerge (AaTh 611). In: *Enzyklopädie des Märchens* Bd. 5. Berlin–New York, 1987. 1125–1128.
Példázatok a 18–19. századi protestáns prédikációkban. In: Dankó Imre–Küllös Imola (szerk.): *Vallási Néprajz* III. Bp. 1987. 234–243.
- 1988
Magyar Népmesekatalógus 2. A magyar tündérmesék típusai (AaTh 300–749) Bp. 1988. 465. pp.
Az ólomerdő. Népmesék Vas, Veszprém, Komárom, Fejér megyékből. Válogatta - - Bp. 1988. 168.
Hondorff-hatások Keresszegi Herman István exemplumaiban. In: *Acta Historiae Litterarum* XXV. 1988. 15–30.
- 1989
Magyar protestáns ördögbeszélések. In: *A Nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve* XXIV–XXVI. Nyíregyháza, 1989. 59–85.
Das ungarische Predigtexempel im 18. und 19. Jahrhundert. In: Csáky Moritz (szerk.) *A magyar nyelv és kultúra a Duna völgyében I.* Bp.–Wien, 1989. 64–68.
Közmondás-paródiák. In: *Magyar Nyelvőr* 113. évf. 1989. 128.
A fehér holló. In: *Magyar Nyelvőr* 113. évf. 1989. 352.
Tudja, hol szorít a cipő. In: *Magyar Nyelv* XXXV 1989. 345.
Géczi Lajos: Ungi népmesék és mondák (Jegyzeteket írta - -) UMGY. XXIII. Bp. 1989. 547–608.

- 1990
 Holzkauf (AaTh 1048). In: *Enzklopädie des Märchens* Bd. 6. Berlin–New York, 1990. 1202.
 Holzladung (AaTh 1242). In: *Enzyklopädie des Märchens* Bd. 6. Berlin–New York, 1990. 1205.
 Sinkó Rozália: Loló. Cigány mesék és mondák Békés megyéből. (Az előszót és jegyzeteket írta - -) Bp. 1990. 199–250.
- 1991
 Margitai Láni Péter példázatainak eredete. In: *A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Közleményei* 156. sz. Debrecen, 1991. 9–18.
 Szerecsenmosdatás. In: *Magyar Nyelv* LXXXVII 1991. 348.
 Eperjessy Ernő: A három sorsmadár. Órtilosi beás cigány népmesék. (A mesetípusokat meghatározta - -) Bp. 1991. 125–128.
 Petánovics Katalin: Az elfeledett örökség. Vállus summásfalú népköltészete. (Mesék, mondák tipológiai mutatóját összeállította - -) Bp. 1991. 219–225.
- 1992
 A magyar protestáns exemplumok katalógusa Bp. 1992. 328.
 Ne hallj, ne szólj, ne láss! In: *Magyar Nyelvőr* 116. évf. 1992. 98.
 Törököt fog. In: *Magyar Nyelvőr* 116 évf. 1992. 99.
 Luther-leves. In: *Magyar Nyelv* LXXXVIII. 1992. 92.
- 1993
 Kakastej. In: *Magyar Nyelv* LXXIX 1993. 86.
 Affinitätsuntersuchungen zu den ukrainischen und ungarischen Varianten. Varianten der Märchens vom Erbsensohn. In: *Zeitschrift für Balkanologie* 29. 1993. 68–84.
 Junge mit vielen Namen (AaTh 1545). In: *Enzyklopädie des Märchens* Bd. 7. Berlin–New York, 1993. 773–777.
- 1994
 König auf der Münze (AaTh 922B). In: *Enzyklopädie des Märchens* Bd. 8. Berlin–New York, 1994. 165–167.
 A Hangony-völgyi bejáró munkások a hetvenes években. *Herman Ottó Múzeum Évkönyve* XXXII. Miskolc, 1994. 373–392.
 Vízafogótól Tripoliszig. A főváros XIII. kerületének helytörténeti olvasókönyve. Bp. 1994. 80.
 Comenius erkölcsi szabályai és továbbélésük. In: *Bibliotheca Comeniana V. Comenius és a magyar művelődés. Sárospatak*, 1994. 89–92.
 A Gesta Romanorum történetei mint exemplumok. In: *Studia Litteraria* XXII. 1994. 117–125.
 A „János vitéz” pest-budai motívumai. In: Ratzky Rita (szerk.): *Petőfi és más pest-budai polgárok* Bp. 1994. 36–43.
 A János vitéz egyetemes mesemotívumairól. In: *Irodalomtörténeti Közlemények* XCVIII. 1994. 375–379.
- 1995
 Luther-ábrázolások német szükségpénzeken. In: *Lelkipásztor* 1995. 358–360.
 Comenius két példája a farkasgyermekről. In: *Új Pedagógiai Szemle* XLV. 1995. 59–64.
 Hófehérke-mese a képeslapokon. In: *Képeslap* 1995. 1–10.

- Sagenstoffe in der Märchenüberlieferung. In: *Folk Narrative and Cultural Identity* 1. Bp. 1995. 263–270.
1996
- Az Orbis pictus keletkezése. In: *Magyar Pedagógia* 96. évf. 1996. 169–184.
- Változásvizsgálatok a Hangony-völgyi bejárók anyagi kultúrájában. In: *Herman Ottó Múzeum Évkönyve* 1996. 495–521.
1997
- Az ipari termelés hatása a Hangony-völgyi emberre. *Herman Ottó Múzeum Évkönyve* 1997. 615–632.
- Jelképrendszer Comenius Labirintus könyvében. In: *Lelkipásztor* 1997. 246
1998
- Hősök és vértanúk. Mondák és visszaemlékezések a szabadságharcról Bp. MNT 1998. 150 p.
- Das Märchen von den Obstmädchen bei den Kroaten und seine Motivzusammenhänge. In: *Zeitschrift für Balkanologie* 1998. 156–162.
- A budapesti szlovákok népi kultúrája a fővárosban. In: Hrivnák Mihály (szerk.) *A budapesti szlovákok kulturális öröksége*. Bp. 1998. 168–172.
- Comenius szellemi környezete. A realista pedagógia csirái és összefüggései. In: *Új Holnap* 1998. 109–124.
1999
- A népi elbeszéléskultúra változásai a Hangony völgyében. In: *Herman Ottó Múzeum Évkönyve* 1999. 1199–1228.

TARTALOM

Viga Gyula: Fügedi Márta (1949–2000)	7
Kalicz Nándor–S. Koós Judit: Újkőkori arcós edények a Kárpát-medence északkeleti részéből	15
Kalicz Nándor–S. Koós Judit: Település a legkorábbi újkőkori sírokkal Északkelet-Magyarországról	45
B. Hellebrandt Magdolna: Szirmabesenő-Földvár	77
P. Fischl Klára–Holló Zsolt–Lengyel György–Lugosi Petra–Szűcs Tamás: Rézkori zoomorf edény Csincseről	95
K. Zoffmann Zsuzsanna: Az alföldi Vonalászes kerámia Felsővadász-várdomb lelőhelyén feltárt kettős temetkezésének embertani leletei	103
Pusztai Tamás: Előzetes jelentés a telkibányai Szent Katalin ispotály 1997–98. évi feltárájáról	117
Janó Ákos: Viszontválasz a sárospataki várak dolgában	135
Havassy Péter: Gömör és Torna vármegyék nádori közgyűlései a 14–15. században ..	141
Veres László: Az iparfejlődés tendenciái Miskolcon a 18. században	151
Fazekas Csaba–Gyulai Éva: A katolikus egyház lemondása a tizedről 1848. március 18-án	165
Takács László–Kovács Zsolt: Az „úrbéri pátens” végrehajtása Baktán és Kétyen	189
Szekrényessy Attila: Egy borsodi udvarház története (Szekrényessy Árpád élete)	209
Kápolnai Iván: Mezőkövesd város és környéke népességének alakulása a 20. század elejéig	255
Gulya István: A miskolci 10-es honvéd múzeum	291
Tarczai Béla: A tehetséggondozás miskolci modellje a két világháború között (Emlékezés Tóth Zoltán Viktorra)	301
Goda Gertrúd: Lehet-e kialakult Görgey-ikonográfiánk? Gondolatok Sidló Ferenc: Görgey Artúr (Görgei Arthur) miskolci szobra kapcsán	311
Sümei György: Szalay Lajos argentínai periódusa (1948–1960)	323
Pirint Andrea: Egy festmény Wántza Mihálytól	341
Csíki Tamás: A régiófogalmak néhány elméleti és módszertani problémája	347
† Fügedi Márta–Dobrossy István: Az idegenforgalom szerepe a városkép alakításában Miskolcon	359
Viga Gyula: Eredmények és feladatok a magyar–szlovák határ menti múzeumi együttműködés területén	375
Hajdu Ráfis János: 20 éves a Mezőgazdasági Gépmúzeum Mezőkövesden	393
Hoffmann Tamás: A parasztház: a legrégebb és a legjobb(?)	401
Balassa Iván: A népi földművelés történeti-néprajzi kutatásának módszertanához	431
Szilágyi Miklós: Hagyomány és újítás a népi gazdálkodásban	461
Báti Anikó: A lakodalmi étrend, ételek változása 1941–1996	481
Krupa András: A májusfa állításának és döntésének táji tagoltsága a magyarországi szlovákoknál	497
Mízser Lajos: Zemplén megyei helységnév-vizsgálatok	503
Dudás Miklós: Kelet-cserhádi kutatások (Accipitriiformes, Falconiformes, Ciconiiformes és Corvidae) az 1989-től 1997-ig terjedő időszakban	517

KÖZLEMÉNYEK

† Huszti Vilmos: Miskolczi Csulyak István (1575–1645) sírírata.....	525
Ján Adam: Jobbágyköltözés Sáros megyéből Zemplén megyébe a 18. század első felében.....	529
János István: Kéziratos versgyűjtemény 1842-ből	535
Jaczkó Zsolt: A tokaji átkelés (1849. január 31.)	544
Szalipszki Péter: Háborús anziksz	554
Ujváry Zoltán: Foglalkozásának fő tárgya az istenáldotta nép Edvi Illés Pál néprajzi írásai	575
Küllős Imre: Adatok a miskolci ónművesség 19. századi történetéhez.....	584
Bencsik János: Konfliktushelyzetek az aszú és a tokaji értékesítése körül	587
Hatvani Gábor: A népi vadfogás és a féregirtás eszközei a Herman Ottó Múzeum Néprajzi gyűjteményében	595
Séd Gábor: A szigetvári Zrínyi-emlékmű (Oroszlános szobor) restaurálása (1998).....	601
Kralovánszky Mária: Egy 19. század végi női ruha restaurálása.....	605
Dankó Imre: Múzeumok és barátaik.....	610
Kriza Ildikó: Dömötör Ákosra emlékezve (1938–1999)	615

INHALT

Gyula Viga: Márta Fügedi (1949–2000).....	7
Nándor Kalicz–S. Judit Koós: Neolithische gesichtsgefäße im Nordosten des Karpatenbeckens.....	15
Nándor Kalicz–S. Judit Koós: Eine Siedlung mit ältestneolithischen Gräbern in Nordostungarn.....	45
Magdolna Hellebrandt: Szirmabesenyő – Erdverschanzung (Erdburg)	77
P. Klára Fischl–Zsolt Holló–György Lengyel–Petra Lugosi–Tamás Szűcs: Zoomorphic vessel from the Copper Age found at Csincse.....	95
K. Zsuzsanna Zoffmann: Die anthropologischen Funde eines freigelegten Doppelgrabes am Felsővadász-Várdomber Fundort der Linienverzierten Keramik des Tieflandes	103
Tamás Pusztai: Ein Vorbericht über die Freilegung des St. Katharinen Spitales in Telkibánya in den Jahren 1997–98.	117
Ákos Janó: Eine Rückantwort in Sachen Sárospataker Burge.....	135
Péter Havassy: Die palatinischen Generalversammlungen der Komitate Gömör und Tornaim 14. und 15. Jahrhundert	141
László Veres: Die Tendenzen der Industrie-Eutwicklung in der Stadt Miskolc im 18. Jahrhundert.....	151
Csaba Fazekas–Éva Gyulai: Der Verzicht der Katholischen Kirche auf den Zehnten am 18. März 1848	165
László Takács–Zsolt Kovács: Die Durchführung des „Urbarialpatents“ in Bakta und Kéty	189
Attila Szekrényessy: Geschichte eines Herrenhofes in Borsod – das Leben von Árpád Szekrényessy –	209
Iván Kápolnai: Gestaltung der Bevölkerung der Stadt Mezőkövesd und ihrer Umgebung bis Anfang des 20. Jahrhunderts.....	255
István Gulya: Das Museum der Miskolcer 10-er Honveden.....	291
Béla Tarczai: Das Modell der Talentenpflege in Miskolc, zwischen beiden Weltkriegen Hommaga a Tóth Zoltán Viktor.....	301
Gertrúd Goda: Ist es möglich, eine ausgebildete Görgey-Ikonographie zu haben?	311
György Sümegi: Die Argentinien-Periode von Lajos Szalay (1948–1960).....	323
Andrea Pirint: Ein Gemälde von Mihály Wántza	341
Tamás Csíki: Einige theoretischen und methodischen Probleme der Regionsbegriffe..	347
† Márta Fügedi–István Dobrossy: Die Rolle des Fremdenverkehrs in der Gestaltung des Stadtbildes in Miskolc	359
Gyula Viga: Ergebnisse und Aufgaben auf dem Gebiet der Zusammenarbeit ungarisch–slowakischer Museen an der Grenze	375
János Ráfis Hajdu: Das Museum für Landwirtschaftliche Museen in Mezőkövesd ist 20 Jahre alt	393
Tamás Hoffmann: Das Bauernhaus: das älteste und das beste (?)	401
Iván Balassa: Zur Methodik der historisch-ethnographischen Forschung auf dem Gebiet des Volks-Ackerbaus.....	431
Miklós Szilágyi: Tradition und Erneuerung in der volkstümlichen Wirtschaft	461
Anikó Báti: Veränderungen im hochzeitlichen Menü und in den Hochzeitsgerichten (1941–1996).....	481

András Krupa: Landschaftliche Variationen auf das Aufstellen und Fällen des Maibaumes bei den Slowaken in Ungarn	497
Lajos Mizser: Ortsnamen-Untersuchung im Komitat Zemplén.....	503
Miklós Dudás: Forschungen in Ost-Cserhát (Nordungarn) zwischen 1989–1997.	517

MITTEILUNGEN

† Vilmos Huszti: Die Grabinschrift von Miskolczi Csulyak, István (1575–1645).....	525
Adam Ján: Übersiedlung der Leibeigenen vom Komitat Sáros ins Komitat Zemplén in der ersten Hälfte des 18. Jahrhunderts	529
István János: Handschriftliche Gedichtsammlung von 1842.....	535
Zsolt Jaczkó: Die Überfahrt von Tokaj (31. Januar 1849).....	544
Péter Szalipszki: Kriegsansicht	554
Zoltán Ujváry: Hauptthema seiner Tätigkeit das gottbegnadete Volk	575
Imre Küllös: Daten zur Geschichte der Miskolczer Zinnkunst im 19. Jahrhundert	584
János Bencsik: Konfliktsituationen um den Verkauf des Ausbruchs und des Tokajers	587
Gábor Hatvani: Die volkstümlichen Mittel der Fangjagd und Vernichtung von Ungeziefer in der ethnographischen Sammlung des Herman Ottó Museums.....	595
Gábor Séd: Die Restaurierung des Zrínyi-Denkmal (Löwenstatue) in Szigetvár (1998).....	601
Mária Kralovánzky: Die Restaurierung eines Frauenkleides aus dem Ende des 19. Jahrhunderts.....	605
Imre Dankó: Museen und ihre Freunde	610
Ildikó Kriza: Erinnerung an Ákos Dömötör (1938–1999).....	615

